

COMITETUL DE STAT PENTRU CULTURĂ ȘI ARTĂ
MUZEUL DE ISTORIE
CLUJ

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

VII

1970

ACTA
MVSEI NAPOCENSIS
VII

COMITETUL DE STAT PENTRU CULTURĂ ȘI ARTĂ
MUZEUL DE ISTORIE
CLUJ

ACTA
MVSEI NAPOCENSIS
VII

1970

<https://biblioteca-digitala.ro>

COMITETUL DE REDACȚIE

Acad. prof. C. DAICOVICIU

(redactor responsabil);

P. BUNTA,

doctor în istorie (secretar de redacție);

H. DAICOVICIU

ȘT. FERENCZI,

doctor în istorie;

conf. I. KOVÁCS

prof. ȘT. PASCU,

doctor-docent în științe istorice, membru corespondent
al Acad. R. S. România (redactor responsabil adjunct);

G. A. PROTOPOPESCU

I. I. RUSSU,

doctor-docent în științe istorice (secretar științific);

L. VAJDA,

doctor în istorie;

N. VLASSA

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS”,
Anuarul Muzeului de Istorie Cluj.
Orice corespondență se va adresa:
Muzeul de Istorie Cluj
Str. Emil Isac nr. 2
Tel. 2.26.77.

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS”,
Annuaire du Musée d'Histoire de Cluj.
Toute correspondance sera envoyée
à l'adresse:
Muzeul de Istorie Cluj
Str. Emil Isac nr. 2 (ROMÂNIA)

Desenele de S. BALASKÓ și L. TURANICZ
Fotografiile de I. HORVÁTH

SUB STEAGUL LENINISMULUI

În acest an, poporul român alături de întreaga omenire progresistă aniversază împlinirea unui secol de la nașterea lui Vladimir Ilici Lenin. Veșnic viu în inimile muncitorilor, țăranilor și intelectualilor legați de popor, ideile leniniste constituie în conștiința epocii noastre imaginea celui mai mare monument pe care omenirea îl ridică lui Lenin. Leninismul, spiritul său creator își găsesc astăzi întruchiparea în realitatea marșului victorios al socialismului, realitate în viața unei treimi a populației globului, ideal mobilizator în conștiința și acțiunea maselor muncitoare de pe întregul glob. Mărețele idei ale lui Lenin trăiesc și triumfă în avântul mișcării comuniste și muncitorești contemporane, care se afirmă pe arena istoriei actuale ca o uriașă forță politică, un factor fundamental al progresului social al umanității.

Studiind realitățile social-politice, evoluția mișcării muncitorești, cu o pătrunzătoare clarviziune V. I. Lenin a preconizat căile menite să asigure răsturnarea vechii orânduiri, cucerirea puterii politice de către clasa muncitoare aliată cu țăranimea, cu celelalte păături sociale exploatate, transformarea radicală a societății. Dezvoltând marxismul potrivit cerințelor epocii sale — epoca capitalismului în stadiul său ultim, imperialismul — Lenin l-a îmbogățit cu concluzii de o inestimabilă valoare teoretică și practică. Lenin a elaborat o nouă teorie a revoluției socialiste, a subliniat rolul pregnant al clasei muncitoare și al partidului ei revoluționar, a organizat și înfăptuit Marea Revoluție Socialistă din Octombrie și primul stat socialist din lume, elaborând planul făuririi economiei și culturii socialiste în tinărul stat sovietic, previzionând liniile directoare ale perspectivei trecerii la comunism. În baza generalizării celor mai noi date ale științelor naturii și societății, Lenin a îmbogățit materialismul și dialectica din punct de vedere filozofic. El a formulat magistral teza că teoria marxistă nu este o dogmă, un complex de formule imuabile, ci o călăuză, o metodă de cercetare a aspectelor complexe ale fenomenelor sociale, o puternică armă a partidelor comuniste în analiza condițiilor concrete istorice, economice, sociale din țara respectivă, în scopul determinării bazelor și momentului istoric al declanșării revoluției proletare, a modului și sistemului luptei pentru transformarea revoluționară a societății, pentru construirea socialismului și comunismului. În acest context, eforturile Partidului Comunist Român se îndreaptă spre concretizarea adevărilor generale ale învăță-

turii marxist-leniniste în condițiile proprii țării noastre și în găsierea, pe baza legilor generale ale revoluției și construcției socialiste, a soluțiilor care convin cel mai bine realităților noastre naționale.

Sub conducerea Partidului Comunist Român, oamenii muncii din România au dus cu succes lupta împotriva burgheziei și moșierimii, au înfăptuit insurecția armată antifascistă din August 1944, au participat cu întreg potențialul uman și material la zdrobirea fascismului german, au răsturnat clasele exploatatoare de la putere și au asigurat triumful revoluției socialiste. Liber și stăpîn pe destinele sale poporul român, condus de Partidul Comunist Român, asigură astăzi înflorirea multilaterală a României Socialiste, o țară în plin avînt economic și social, în care forțele de producție, știința, învățămîntul și cultura se dezvoltă impetuos, contribuind la satisfacerea în măsură crescîndă a cerințelor materiale și spirituale ale maselor.

Pentru a se obține, sub steagul glorios al leninismului, aceste mărețe victorii au fost necesare mari eforturi pe care poporul nostru, condus de Partidul Comunist Român, le-a făcut din plin. Între aceste victorii, la loc de frunte, se înscrie participarea României la războiul antihitlerist, pînă la victoria finală.

Eveniment de importanță istorică universală, victoria asupra fascismului german de la 9 mai 1945 va rămîne pentru totdeauna în memoria popoarelor. Bătrînul continent european ale cărui popoare au fost greu încercate timp de aproape șase ani respira în sfîrșit ușurat.

În septembrie 1945, deci numai la cîteva luni după capitularea Germaniei hitleriste, în extremul orient, capitula și imperialismul japonez. Se încheia astfel cel mai cumplit război mondial, care datorită victoriei coaliției antifasciste, salva civilizația umană adînc rănită de ororile sale, de la cel mai mare pericol care o amenințase vreodată.

În urma lui, zeci de milioane de familii îndoliate plîngeau pe cei peste 34 de milioane de oameni care își pierduseră viața pe diferitele fronturi și la care se mai adăugau alte zeci de milioane de victime din rîndurile populației civile precum și alte zeci de milioane de răniți și mutilați.

Perioada războiului, cînd forțele agresive ale imperialismului hitlerist puneau în mare pericol libertatea și independența, însăși existența a numeroase națiuni, a fost o perioadă de grele încercări. Împotriva pericolului fascist s-au ridicat uriașe forțe de pe întregul glob, care și-au concentrat eforturile pentru lupta împotriva acestuia. Realizarea coaliției antifasciste, din care făceau parte Uniunea Sovietică, Marea Britanie, Statele Unite ale Americii, Franța și căreia i s-au alăturat ulterior multe alte țări, a avut o importanță covârșitoare în mobilizarea potențialului uman și material al popoarelor împotriva dușmanului comun.

Forța fundamentală a coaliției antihitleriste, care a purtat pe umerii săi povara principală a războiului, a constituit-o Uniunea Sovietică, ce a dat contribuția hotărîtoare la înfrîngerea Germaniei hitleriste și obținerea marii victorii. Pentru ilustrarea acestei teze, socotim suficient să subliniem faptul esențial că din cei 13.600.000 oameni pierduți de Germania nazistă în cursul celui de al doilea război mondial, circa 10 milioane

sînt pierderi înregistrate pe frontul antisovietic. În cumplita încercare, poporul sovietic și glorioasa sa armată, sub conducerea P.C.U.S., a făcut dovada unui eroism fără precedent în istorie. De-a lungul imensului front de peste 2 000 de kilometri de la Murmansk la Marea Neagră, în bătăliile purtate — de la epopeea Leningradului la Moscova, Stalingrad, Kursk — Orel etc. pînă la Berlin —, strălucite prin amploarea, dinamismul și dramatismul lor, glorioșii ostași ai Armatei Sovietice au arătat întregii omeniri forța lor de granit, superioritatea orînduirii socialiste care i-a creat, înarmat și susținut, unitatea de monolit a poporului sovietic în jurul P.C.U.S., cucerind admirația fără nici o rezervă a umanității.

Un rol de importanță majoră în înfrîngerea fascismului l-a avut puter-nica ridicare la luptă a maselor populare din țările ocupate sau dominate de hitleriști — mișcarea de partizani și de rezistență —, ale căror conducători încercați erau partidele comuniste și muncitorești.

Poporul român, care numai cu două decenii și jumătate înainte suportase călcîiul de oțel al imperialismului german, părăsit de toate puterile Europei, lăsat de fapt la discreția Germaniei naziste, a devenit victima celui de al doilea Dictat fascist de la Viena (30 august 1940). În aceste condiții, începe pentru România cea mai întunecată perioadă din istoria sa contemporană, perioada dictaturii militaro-fasciste antonesciene, care, încălcînd voința întregului popor român și legitimitatea istorică a legăturilor româno-ruse, a împins România în război alături de Germania nazistă.

Marile victorii repurtate de Uniunea Sovietică au încurajat lupta popoarelor înrobite de fascism, întărindu-le credința în victoria finală. În țara noastră, Partidul Comunist Român situîndu-se în fruntea mișcării pentru ieșirea României din războiul hitlerist și eliberarea ei, a polarizat în jurul său toate forțele antifasciste, a organizat mișcarea de rezistență antifascistă, a pregătît și înfăptuit insurecția armată antifascistă de la 23 August 1944. Înlăturarea dictaturii fasciste a lui Antonescu și alăturarea României la coaliția antihitleristă a constituit un eveniment cardinal al istoriei noastre contemporane.

Răspunzînd într-un singur glas chemării Partidului Comunist Român, armata noastră și formațiunile patriotice în opt zile (23—31 august 1944) au curățit teritoriul țării de trupele germane fasciste, apoi cot la cot cu eroicii ostași ai Armatei Sovietice, a trecut la eliberarea părții de nord a Transilvaniei. La Sfîntul Gheorghe, Tîrgu Mureș, pe Mureșul mijlociu, la Arad, Timișoara, Oradea, în munții Meseșului, faptele de eroism ale Armatei române izvorîte din dreptatea cauzei pentru care lupta au adus o prețioasă contribuție la nimicirea inamicului fascist. La 25 octombrie 1944, întreaga parte de nord a Transilvaniei era eliberată. Armata română cot la cot cu Armata Sovietică a continuat apoi lupta și dincolo de hotarele țării, pe teritoriul Ungariei, Cehoslovaciei și Austriei, pentru eliberarea popoarelor din aceste țări, pînă la înfrîngerea definitivă a Germaniei hitleriste. A fost o luptă grea, împotriva unui inamic viclean, experimentat, care, după ce umpluse Europa de ruine și cadavre, își apăsă ultima șansă. Peste o jumătate de milion de militari români — din rîndurile cărora

170.000 căzuți în lupte jalonează cu mormintele lor drumul de glorie al Armatei române —, luptînd 260 de zile în care timp au eliberat peste 3.800 de localități de-a lungul celor peste 1.000 km parcurși, constituie aportul de sînge pe care l-a adus România marelui cauze a luptei antihitleriste. Dacă mai adăugăm eroismului și pierderilor umane, cheltuielile făcute de România pentru susținerea războiului și valoarea pagubelor pricinuite de fasciștii în retragere, avem în suma globală de cca. un miliard dolari la cursul valutar din 1938, imaginea marelui efort uman și material făcut de țara noastră pentru victoria împotriva fascismului.

Mărețele fapte de arme eroice din lupta împotriva fascismului, concretizate în ordinele de zi ale Comandamentului Suprem Sovietic, în comunicatele de război, în decorarea a peste 300.000 de soldați, subofițeri și ofițeri cu ordine și medalii românești, sovietice, cehoslovace și ungare, demonstrează cu prisosință eroismul de masă al militarilor români. În focul acestui cumplit război, prin sîngele vărsat în comun, s-a cimentat prietenia frățească româno-sovietică, ce se va dezvolta spre trepte superioare în anii postbelici în contextul general al operei de construire a socialismului, a întăririi continue a sistemului socialist mondial.

Pentru susținerea acestui uriaș efort material și uman, Partidul Comunist Român lansase în țară lozincă mobilizatoare „Totul pentru front, totul pentru victorie”. Eroica noastră clasă muncitoare, țărănimea și intelectualitatea progresistă, au depus în condiții deosebit de grele o activitate susținută pentru a aproviziona frontul cu cele necesare, pentru a ajuta la refacerea țării greu lovite de război. Mii de tineri au plecat ca voluntari pe front. Aici se găsea și Divizia de voluntari „Tudor Vladimirescu” organizată cu sprijinul guvernului sovietic, pe teritoriul Uniunii Sovietice, încă în toamna anului 1943. Aceasta s-a acoperit de glorie în operația Debrețin, fiind decorată cu ordinul sovietic „Drapelul Roșu” și primind denumirea acestui oraș. Ulterior, s-a mai creat pe teritoriul Uniunii Sovietice și Divizia „Horea, Cloșca și Crișan”.

Dar insurecția de la 23 August și lupta împotriva fascismului aduseseră încă ceva în conștiința maselor populare din România. Aduseseră dorința acestora de a trăi libere și neexploatate, de a trece la o viață reală democratică, de a-și hotări singure drumul viitorului, de a înlătura orice formă de exploatare. Se produsese o radicalizare a maselor, care se manifestau împotriva opresiunii burghezo-moșierești sub forma uriașelor mîninguri și demonstrații cu participarea a sute de mii de oameni. Masele muncitoare din România își pun întreaga lor încredere în Partidul Comunist Român a cărui politică consecventă în favoarea lor le era de acum bine cunoscută. Guvernele, cu majoritate reacționară din perioada august 1944 — februarie 1945, sînt înlăturate prin lupta consecventă și hotărîită a maselor conduse de Partidul Comunist Român. Încercarea ultrareacționară a ultimului premier Rădescu de a impune cu forța dominația burghezo-moșierească în România este lichidată prin acțiunile hotărîte ale maselor largi populare. Prefecturile și primăriile sînt luate cu asalt de masele populare iar vechii prefecți și primari reacționari sînt înlocuiți cu elemente democratice, alese de popor. Se aud focuri de pușcă și de mitraliere, dar ele nu

pot stăvili avântul revoluționar al unui întreg popor. La 6 martie 1945 — dată care a fost aniversată cum se cuvine în acest an —, victoria maselor conduse de Partidul Comunist Român s-a concretizat prin venirea la cîrma țării a primului guvern cu majoritate democratică, condus de înflăcăratul patriot și om de stat Dr. Petru Groza.

România trece într-o nouă perioadă istorică. În interior, se deschid perspectivele începerii construcției bazelor socialismului; în exterior, războiul antifascist va fi cu mult mai bine susținut iar rezolvarea problemei agrare va da un puternic suport moral ostașilor ce luptau pe front împotriva fascismului.

La aniversarea unui sfert de veac de la victoria asupra fascismului german, întregul nostru popor aduce un omagiu fierbinte eroilor patriei care nu au precupețit nimic, nici chiar supremul sacrificiu, pentru eliberarea țării, pentru nimicirea fascismului.

De asemenea, poporul român cinstește memoria tuturor ostașilor celorlalte țări din coaliția antihitleristă, a milioaneilor de patrioți din mișcarea de rezistență antifascistă, care și-au adus din plin substanțialul lor aport la victoria asupra fascismului.

În perioada scurtă istoricește — un pătrar de veac —, care a trecut de la marea victorie asupra fascismului, România a străbătut o întreagă epocă istorică; socialismul a învins pe deplin la orașe și sate, țara noastră pășind astăzi pe calea societății socialiste multilateral dezvoltate, corespunzător amplului și mărețului program stabilit de Congresul al X-lea al Partidului Comunist Român.

Ca lucrători ai frontului istoriografic, nu putem uita evenimentul cardinal al istoriei contemporane românești de acum un sfert de veac, asociindu-ne cu căldură întregului nostru popor, care-i cinstește amintirea cu gânduri duioase și minunate flori de Mai, dar și cu conștiința viitorului măreț ce-i stă în față, viitor spre care este condus cu hotărîre și dîrzenie de Partidul Comunist Român în frunte cu Comitetul său Central, al cărui secretar general, tovarășul Nicolae Ceaușescu, este considerat de întreg poporul nostru personalitate de prim rang în contextul general al istoriei contemporane a României.

COMITETUL DE REDACȚIE

CUPRINS

SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ — INHALT — CONTENTS

Sub steagul leninismului	VII
------------------------------------	-----

STUDII ȘI MATERIALE

N. VLASSA, Kulturelle Beziehungen des Neolithikums Siebenbürgens zum Vorderen Orient	3
V. VASILIEV, Podoabe de metal prețios din morminte scitice în Transilvania	41
<i>Schmuck aus Edelmetall in Siebenbürgischen Skythengräbern</i>	62
I. H. CRIȘAN — Z. MILEA, Descoperiri celtice la Papiu-Ilarian (jud. Mureș)	65
<i>Keltische Grabfunde in Papiu-Ilarian</i>	77
N. LASCU, Daos, Davos (Davus) — sclavi daci?	79
<i>Daos, Davos (Davus) — schiavi Daci?</i>	91
I. WINKLER, Perioada emiterii monedelor și dreptul monetar la geto-daci	93
<i>Die Prägungszeit der Münzen und das Münzrecht bei den Geto-Dakern</i>	107
H. DAICOVICIU, Notes sur la première guerre dacique de Trajan	109
C. DAICOVICIU, Pe marginea cărților	125
<i>Randbemerkungen</i>	133
M. MOGA, Garnizoana romană de la Tibiscum	135
<i>Die römische Garnison von Tibiscum</i>	148
C. POP, Reprezentări bacchice romane în Transilvania	151
<i>Des représentations bachiques romaines en Transylvanie</i>	161
V. WOLLMANN, Materiale epigrafice și sculpturale romane în Muzeul Sebeș	163
<i>Römische Inschriften und Steindenkmäler im Museum von Sebeș (Mühlbach)</i>	182
K. HOREDT — D. PROTASE, Tezaurul de aur din epoca migrațiilor de la Cluj—Someșeni	185
<i>Ein völkerwanderungszeitlicher Schatzfund aus Cluj--Someșeni</i>	199
M. BUNTA, Habanii în Transilvania	201
<i>Die Habaner in Siebenbürgen</i>	225

AL. NEAMȚU, Societățile pe acțiuni și proveniența capitalului în industria extractivă din Transilvania în a doua jumătate a secolului XVIII	227
<i>Die Aktiengesellschaften und die Herkunft des Kapitals für die siebenbürgische Grubenindustrie in der zweiten Hälfte des 18. Jhs.</i>	247
M. ROȘCA, Robota pe domeniul Bonțidei în perioada descompunerii feudalismului (1780—1820)	249
<i>Die Fronarbeit auf der Domäne Bonțida in der Verfallszeit des Feudalismus</i>	271
L. VAJDA — M. MIREL, Condițiile de salarizare și revendicările minerilor de pe domeniul minier Zlatna în perioada 1849—1867	273
<i>Die Lohnbedingungen und Forderungen der Bergleute der Grubendomäne Zlatna (1849—1867)</i>	285
I. KOVÁCS — A. ARDOS — M. MIREL, Din istoria învățămîntului agricol în Transilvania (1849—1900)	287
<i>Zur Geschichte der landwirtschaftlichen Schulung in Siebenbürgen (1849—1900)</i>	308
E. GLODARIU, Biblioteci populare ale „Astrei” (partea a II-a)	309
<i>Volksbibliotheken der „Astra” (2. Teil)</i>	327
A. BUNEA, Parlamentul României pentru o politică externă favorabilă unirii Transilvaniei cu România (1892—1899)	329
<i>Das rumänische Parlament für eine, der Vereinigung Siebenbürgens mit Rumänien günstige Aussenpolitik (1892—1899)</i>	352
G. CIPĂIANU, Idei progresiste în gândirea lui Vincențiu Babeș	355
<i>Idées progressistes dans la pensée de Vincențiu Babeș</i>	364
A. EGYED, Problema emigrării țărănimii din Transilvania la începutul secolului al XX-lea	365
<i>Zum Problem der Auswanderung siebenbürgischer Bauern am Beginn des 20. Jhs.</i>	378
G. A. PROTOPODESCU, Mari comandanți români în primul război mondial	379
<i>Grosse rumänische Heerführer im ersten Weltkrieg</i>	403
A. SIMION, Opinia publică românească și dictatul de la Viena	405
<i>Die rumänische öffentliche Meinung und das Wiener Diktat</i>	423
P. BUNTA, Întrunirile, mitingurile și demonstrațiile — forme importante ale luptei maselor pentru instaurarea guvernului revoluționar-democratic	425
<i>Versammlungen, Meetings, Kundgebungen — wichtige Formen des Kampfes der Massen für die Einsetzung einer revolutionär—demokratischen Regierung</i>	447
GH. I. BODEA, Din lupta comună a maselor populare române și a naționalităților conlocuitoare din nordul Transilvaniei pentru triumful democrației (23 August 1944—6 martie 1945)	449
<i>Der gemeinsame Kampf für den Sieg der Demokratie der rumänischen und andersnationalen Volksmassen im Norden Siebenbürgens (23. August 1944—6. März 1945)</i>	470

NOTE ȘI DISCUȚII

GH. LAZAROVICI, Cultura Vinča A în Banat	473
<i>Die frühe Vinčakultur im Banat</i>	487
E. CRIȘAN, Ex voto-uri anatomice de la Veii în Muzeul de Istorie Cluj	489
<i>Anatomische Exvoto-s aus Veji im Historischen Museum in Cluj</i>	497
I. GLODARIU, Bemerkungen über einen Dakerkönig	501
E. CHIRILĂ și colab., Descoperiri monetare antice în Transilvania (VII)	507
<i>Antike Münzfunde in Siebenbürgen (VII)</i>	509
M. P. SPEIDEL, Ranisstorum, ultimul punct de sprijin al lui Decebal	511
<i>Ranisstorum, Decebalus' letzter Stützpunkt</i>	515
I. I. RUSSU, Note epigrafice (XIII)	517
<i>Notes épigraphiques (XIIIe série)</i>	529
I. MITROFAN — L. ȚEPOSU, O aedicula funerară de la Potaissa	531
<i>Eine Grabaedicula von Potaissa</i>	535
AL. CULCER — I. WINKLER, Vestigii romane de la Porolissum	537
<i>Römerfunde aus Porolissum</i>	548
D. ISAC, Iuppiter Sarapis la Potaissa	549
<i>Iuppiter Sarapis from Potaissa</i>	553
N. GUDEA, O cărămidă cu stampilă din secolul al IV-lea la Șvinița (jud. Mehedinți)	555
<i>Ein Ziegelstempel des 4. Jhs. aus Șvinița (Bez. Mehedinți)</i>	559
T. SOROCEANU, Tabula Imperii Romani, L 34, L 35	561
ȘT. FERENCZI, O descoperire slavă timpurie în Transilvania	565
<i>An Early Slavian Discovery in Transylvania</i>	572
M. PORUMB, Icoane ale unui zugrav anonim din veacul al XVI-lea	575
<i>Ikonen eines unbekannten Malers des 16. Jhs.</i>	584
I. BITAY, Antichitatea în istoriografia săsească din Transilvania în sec. XVII	585
<i>Die Antike in der siebenbürgisch-sächsischen Geschichtsschreibung des 17. Jhs.</i>	593
FR. PAP, Despre plata tricesimei la Cluj în sec. XVII	595
<i>Au sujet du payement du trentième à Cluj au XVIIe siècle</i>	598
P. TEODOR, În legătură cu Răspuns la cîrtire de Petru Maior	599
<i>In connection with Răspuns la cîrtire by Petru Maior</i>	607
T. TANCO — V. ILOVAN, Tîrgurile de la Monor (Diploma din 1841)	609
<i>Les foires de Monor (Diplôme de 1841)</i>	619

D. SUCIU, Ecouri ale situației politice românești în publicistica franceză (1856—1859)	621
<i>Quelques échos de la situation politique roumaine dans la presse française (1856—1859)</i>	632
V. POP, Un manuscris al lui Ioan Bianu despre Samuil Micu Clain	633
<i>Un manuscrit de I. Bianu sur Samuil Micu Clain</i>	636
M. DAN — N. CORDOȘ, O încercare de colaborare politică româno-sîrbă în 1891	637
<i>Une tentative de collaboration politique roumano-serbe en 1891</i>	649
I. KORÓDI, Materiale plastice în serviciul restaurării obiectelor de muzeu	651
<i>Matières plastiques au service de la restauration des objets de musée</i>	663
PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE — <i>Abréviations bibliographiques</i>	665

STUDII ȘI MATERIALE

KULTURELLE BEZIEHUNGEN DES NEOLITHIKUMS SIEBENBÜRGENS ZUM VORDEREN ORIENT

I. Die neolithische Siedlung von Cluj

Im April 1968 begann man, im Zentrum von Cluj (Klausenburg), etwa 30 m von der Nordmauer der St. Michaelskathedrale entfernt, eine große Grube für einen elektrischen Transformator auszuheben. Da bereits 1936, 1943 und 1948 bei städtischen Bauarbeiten im Zentrum Bodenfunde gemacht wurden, verfügte die Leitung des Historischen Museums Cluj auch diesmal die Überwachung der Arbeiten¹.

Die rechtwinklige Grube von $13,80 \times 5,25$ m erreichte eine durchschnittliche Tiefe von 5, an einer Stelle von 6,50 m. Bis zu 5,20 Tiefe folgten einander von oben nach unten moderne, spät- und frühmittelalterliche und römische Schichten und Niveaus, die aber für das hier behandelte Problem unwesentlich sind. Zwischen 5,20—6,20 m stieß man auf eine — neolithische — Schicht fetter schwarzer Erde, worauf zwischen 6,20—6,50 m bereits der an Oxyden reiche, rostrote Schwemmschotter des Someş folgte (Abb. 1).

Die 1 m starke neolithische Schicht kann in zwei Niveaus eingeteilt werden, die sich durch die etwas hellere Färbung des unteren Niveaus, aber besonders durch gewisse Kategorien des Fundmaterials unterscheiden, die nur das eine oder andere Niveau charakterisieren. Höhe des unteren Niveaus: etwa 70 cm; des oberen: etwa 30 cm. Zwischen der neolithischen Schicht und dem ersten römischen Niveau sind keinerlei Spuren einer anderen Kultur zu bemerken.

Die Schnelligkeit, mit der die Arbeiten vorangetrieben wurden, erlaubten keine eingehenden Untersuchungen der Wohnstätten, Hütten oder Gruben, aus denen das keramische Material zum Vorschein kam. Wir erhielten es, nach der jeweiligen Tiefe gesondert verpackt, mit der Bemerkung, daß es „aus den beiden Niveaus der prähistorischen Schicht“ stammt. Die Trennung des Materials aus den beiden Niveaus wurde auf Grund seiner Fundtiefe im Vergleich mit dem in der Grubenwand erhaltenen Profil vorgenommen und durch die typologische Analyse bestätigt. Eine erste überraschende Feststellung: die Keramik, besonders die gewöhnliche Gebrauchsware, gehört in beiden Niveaus der neolithischen Schicht überwiegend der Turdaşkultur an. Obwohl das geborgene Material hauptsächlich aus Scherben besteht, woraus nur eine verschwindend kleine Zahl ganzer Formen wiederhergestellt wer-

¹ Zu Dank verpflichtet sind wir den Kollegen I. Mitrofan, P. Gyulai und Şt. Matei für die Mitteilungen über den Verlauf der Arbeiten. Eine kurze Mitteilung mit allgemeinen Nachrichten über die Funde erschien in der Zeitung *Igazság* (Cluj), XXIX. Jhg., Nr. 112, 12. Mai 1968, S. 1 und 3.

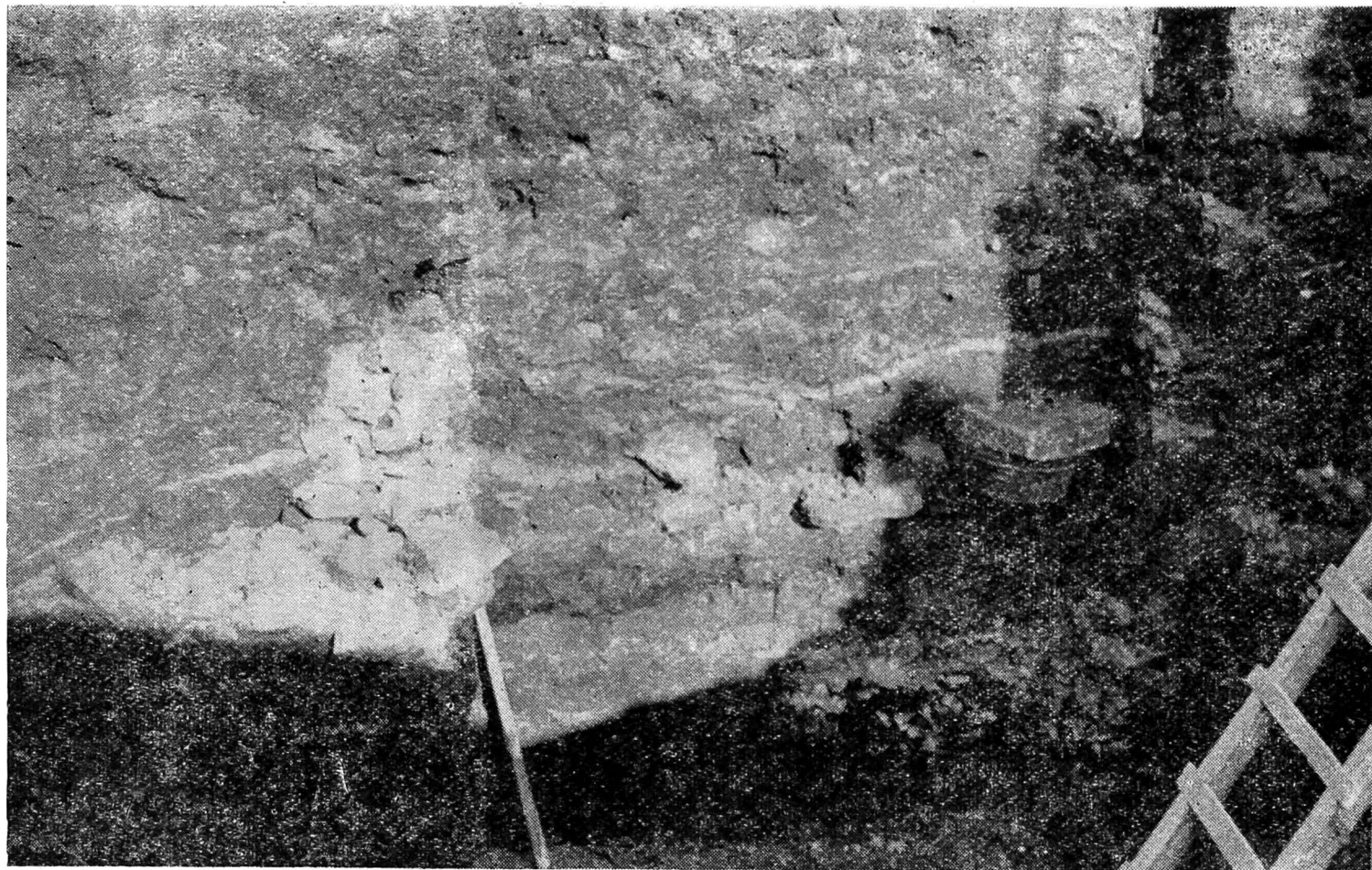

Abb. 1. — Teil des Grabungsprofils aus Cluj. Unterhalb der schwarzen Linie beginnt die neolithische Schicht

den konnte, ließen sich doch genügend charakteristische Stücke auswählen, so daß bezüglich der kulturellen Zugehörigkeit des Materials und seiner Zeitstellung kein Zweifel bestehen kann (Abb. 2—4).

Die Gebrauchsware ist, wie erwähnt, beiden Niveaus gemeinsam. Die Zusammensetzung des Tons, die Farbe, der Brand zeigen gewisse, für die Turdaşkultur typische und wohlbekannte Merkmale. Die leicht kegelstumpfförmige Schale (Abb. 2/2) findet gute Entsprechungen in der namengebenden Siedlung der Kultur². Fußbecher (Abb. 4/6), gewisse Henkel (Abb. 3/7—8), Knubben, mit oder ohne Durchlochung (Abb. 3/2—3), das Ziermotiv der eingeritzten punktierten Bänder (Abb. 4/1) sind für die Turdaşkultur so gebräuchlich, daß sich ein Hinweis auf Entsprechungen erübrigt. Typisch für die Kultur sind auch die Schnabelpfannen (Abb. 4/3)³ und ungeordnete Ritzlinien (Abb. 4/4)⁴. Für die zweimal durchlochenden Knubben (Abb. 3/1) und für gewisse Typen von gewinkelten Henkeln (Abb. 3/4,6) fehlt es gleichfalls nicht an Analogien, entweder in Turdaş selbst⁵ oder in der Banater-Kultur, also in einem durch Vinčaelemente geprägten Milieu⁶. Der beinerne Angelhaken (Abb. 4/7) ist ebenfalls der Turdaş — Vinča-Kultur gemeinsam⁷. Weiter unten wird noch über einige Stücke mit entfernteren Analogien zu sprechen sein. Sie sind für die durch sie bewiesenen kulturellen und chronologischen Beziehungen wichtig: das kegelstumpfförmige Gefäß mit zwei Öffnungen am Rand von Abb. 2/1 (unserer Vermutung nach eine Tonlampe, nicht ein Deckel), das kleine Gefäß Abb. 4/8 und das Fragment Abb. 4/5 mit charakteristischem Profil. Halbbearbeitete Hacken aus Hirschgeweih, unbearbeitete Hirschgeweihe, Hörner und Knochen vom Rind, sowie Schweins-, Schafs- oder Ziegenknochen ergänzen das übliche Bild des archäologischen Materials und finden sich gleichfalls in beiden Niveaus. Der kulturelle und chronologische Rahmen wird durch die Untersuchung der bemalten Keramik genauer umrissen.

Bezeichnend für das untere Niveau sind typische viereckige Turdaş-Gefäße mit auf der Oberfläche der Gefäßwand ausgesparten geglätteten Winkelbändern, die mit rot, ockergelb oder schwarz gefärbten Bändern abwechseln (Abb. 5/4—7; Abb. 5/5 gehört zum Gefäß von Abb. 5/6). Die Farben sind *nach dem Brand* aufgetragen. Es ist dies die primitivste Art der Maltechnik auf Turdaş-Gefäßen. Bekanntlich sind die vierwandigen Gefäße für die Turdaşkultur eine typische Form. Die rot bemalten, mit geglätteten oder geritzt-punktierten Bändern abwechselnden Farbstreifen erscheinen sowohl in der Turdaşsiedlung selbst, als auch in Vinča⁸. Dieselbe Maltechnik begegnet auf einer nur unvollständig erhaltenen, mit einem Loch zum

² M. Roska, *A Torma Zsófia-gyűjtemény — Die Sammlung Zsófia von Torma* (im folgenden: *T. Zs.-gy.*), Cluj, 1941, Taf. LXXXIV, XCII/4.

³ *T. Zs.-gy.*, Taf. LXXVIII—LXXIX, *pass.*; H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte*, Bd. II, *Jungsteinzeit*, München, 1968, Taf. 180/14—17.

⁴ *T. Zs.-gy.*, Taf. LXXXVII/2, Taf. XCII/9—10.

⁵ *T. Zs.-gy.*, Taf. CXXI/7.

⁶ Z. B. in Čoka, siehe J. Banner, *The Neolithic Settlement on the Kremenyák Hill at Csóka (Čoka)*, in *ActaArchBp*, XII 1960, Taf. IX/22, 45.

⁷ *T. Zs.-gy.*, Taf. LXXIII/2—3; D. Srejić — B. Jovanović, *Ustensiles et armes en os et parures de Vinča*, in *Starinar*, N.S., IX—X, 1958—1959, S. 185, Abb. 10.

⁸ *T. Zs.-gy.*, Taf. CXXIII 8, 14, 16; M. M. Vasić, *Preistoriska Vinča*, Bd. II, Belgrad, 1936, Taf. CXI, 81.

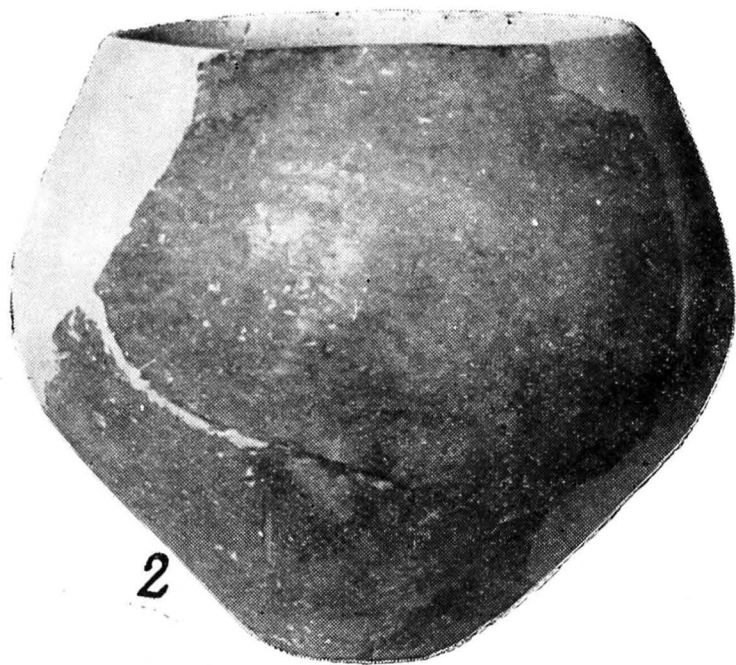
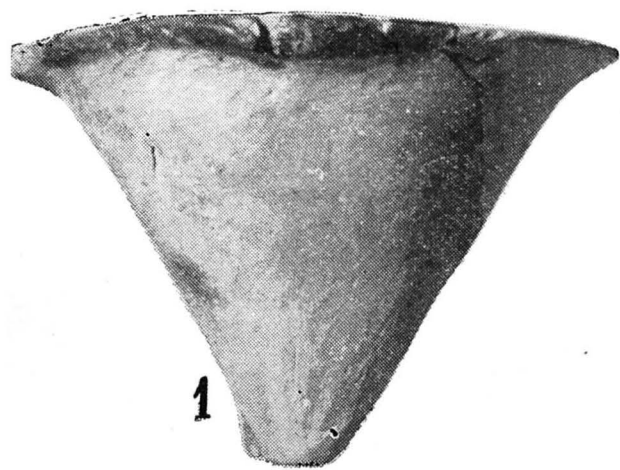

Abb. 2. — Gebrauchsware der Turdaşkultur

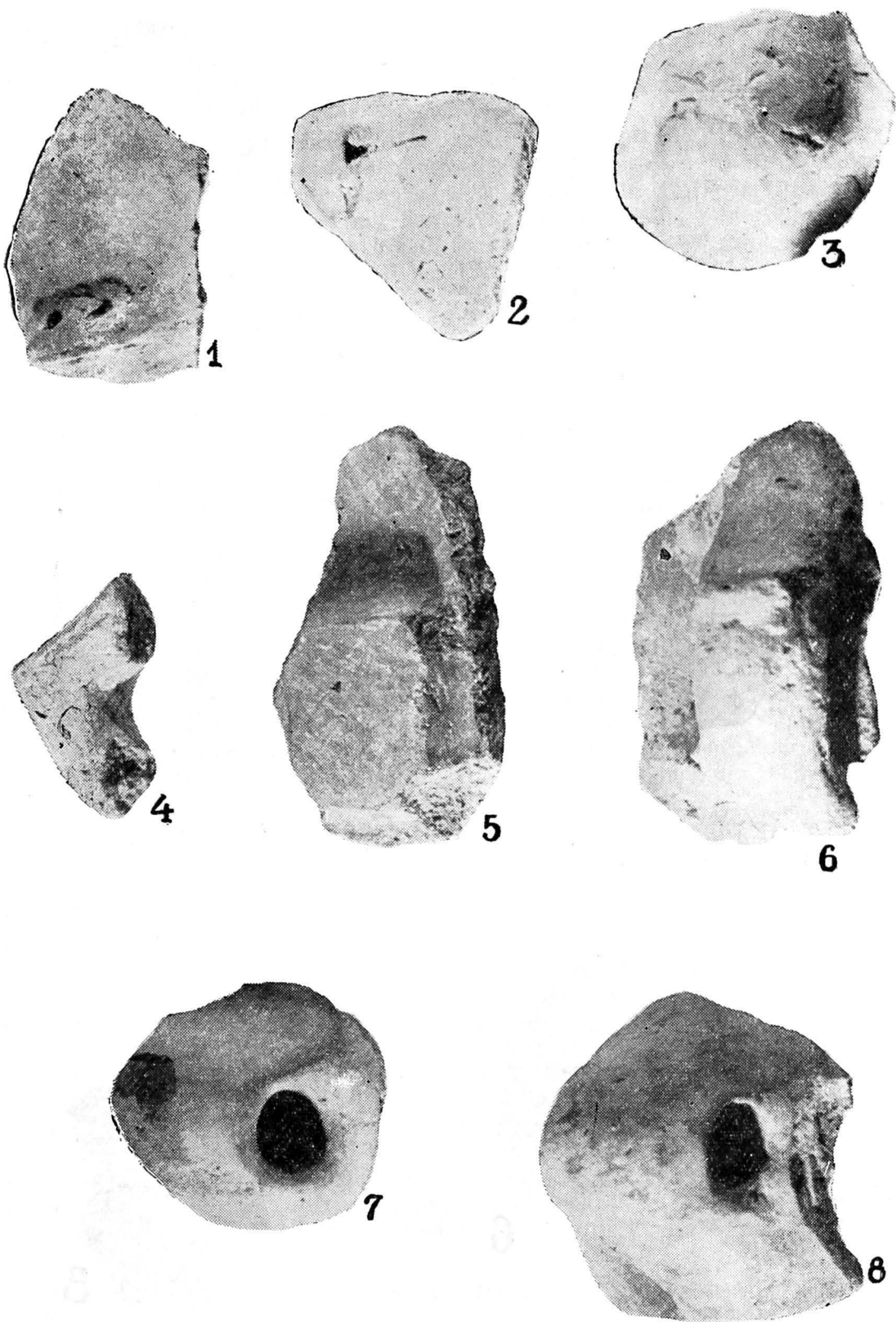

Abb. 3. — Gebrauchsware der Turdaşkultur
<https://biblioteca-digitala.ro>

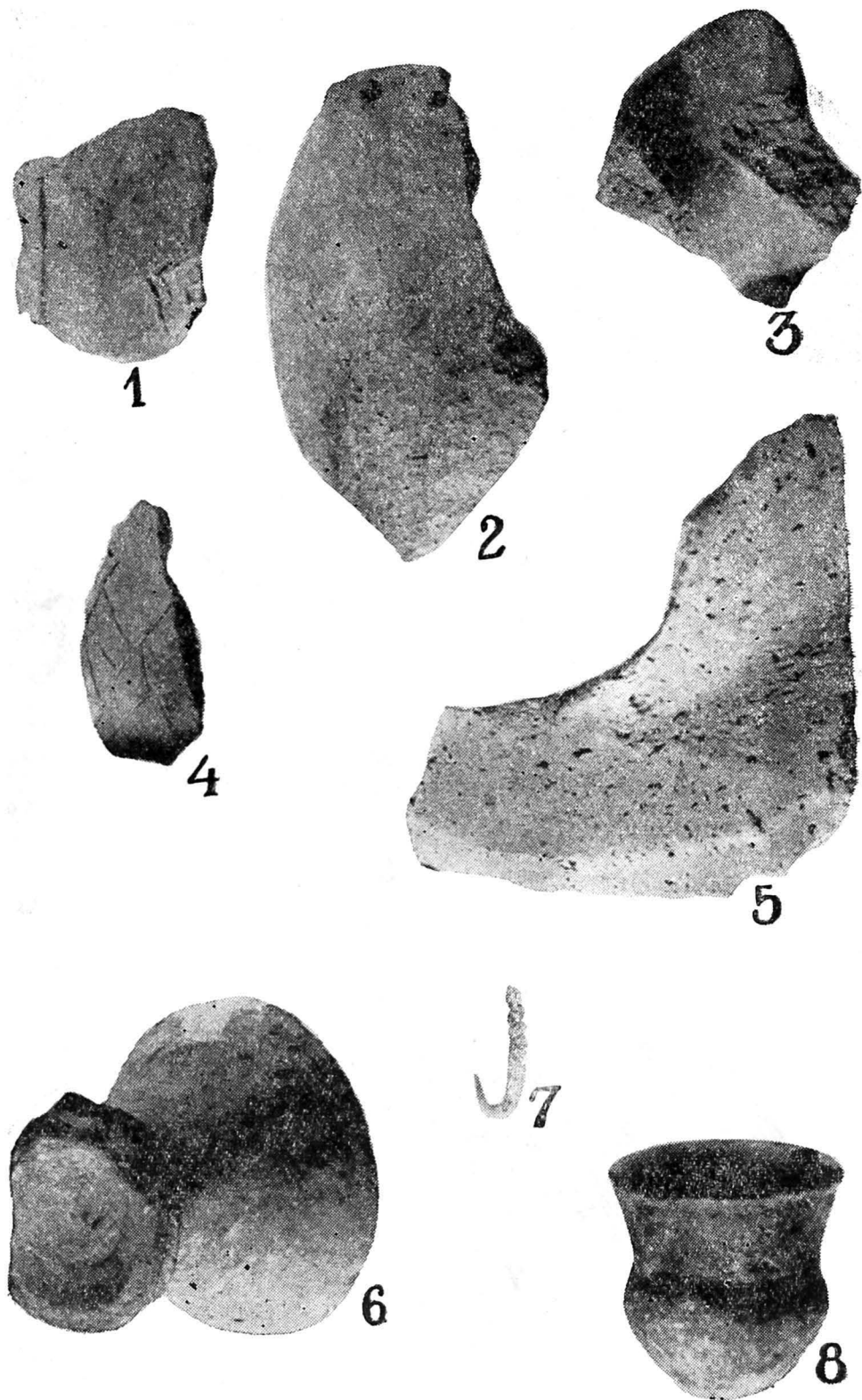

Abb. 4. — Funde der Turdașkultur

Aufhängen versehenen Tonscheibe (Abb. 5/8). Auf diesen Gegenstand (Anhänger? Amulett?) mit seiner charakteristischen Verzierung werden wir noch zurückkommen.

Gleichfalls im unteren neolithischen Niveau erscheinen in Cluj einige Tonscherben guter Turdaşware. Sie sind mit breiten, schokoladebraunen oder schmäleren, schwarzen Bändern, die *vor dem Brand* unmittelbar auf die Gefäßwände aufgetragen wurden, verziert. Die drei Fragmente, die wir veröffentlichen (Abb. 5/1—3) reihen sich in die Fazies ein, die wir als *Tărtăria-Tăuulaş*-Fazies bezeichneten und für die erste Stufe hielten, in der sich die zur vollentwickelten Petreştikultur führende Bemalung entwickelte⁹.

Zum Unterschied vom ersten hat die das Turdaşmaterial des oberen Niveaus begleitende bemalte Keramik besondere Merkmale. Die hier vollständig veröffentlichten bemalten Fragmente stammen ausnahmslos von Tellern und Schüsseln mit wellenförmigem Rand (Abb. 6—7). Bei allen sind die Farben *vor dem Brand* aufgetragen; ein weißer oder gelblich-weißer Grund (Angobe) wurde hellbraun oder schwarz bemalt (Abb. 7/1—2) und die Malerei bedeckt gewöhnlich sowohl die Innen- als auch die Außenwände der Gefäße. Die schwarze Farbe wurde in breiten Streifen aufgetragen, die mit den weißen des Grundes abwechseln (Abb. 6/1,3 außen; Abb. 7/2 innen; Abb. 7/3; Abb. 7/4—5 außen), oder besteht aus dünnen Bändern, die lineare, Winkel- oder Spiralmotive (Abb. 6/1,3 innen; Abb. 7/4—5 innen) bilden. Besondere Erwähnung verdient der flache Knopf des Fragments Abb. 6/2, auf dem sich das Motiv vom Anhänger, Abb. 5/8, wiederholt. Die chemische Analyse ergab in der Zusammensetzung der schwarzen Farbe einen organischen bituminösen Stoff, der wie glänzender *Lack* aussieht und auf den Gefäßwänden gebrannt wurde. Stellenweise ist die schwarze Farbe abgebröckelt; doch ließ sie ihren „Abdruck“ auf dem hellen Grund zurück und ermöglicht so die Wiederherstellung des Schmuckmotivs (Abb. 6/1 innen; Abb. 7/4 außen).

Die unerwartete Entdeckung einer Turdaş-Siedlung in Cluj, im Tal des Kleinen Someş, erweitert die herkömmliche Vorstellung vom Verbreitungsgebiet dieser Kultur, von der man bis jetzt annahm, daß sie gegen Norden das Gebiet am Mittellauf des Mureş nicht überschreitet. Wir vermuten, daß die Gründer dieser Siedlung durch den — damals von Waldsteppen bedeckten — südwestlichen Streifen der siebenbürgischen Hochebene und nicht entlang des Arieş, über die Feleac-Höhe vordrangen. Zu dem gleichen Schluß führt auch das Fehlen von typischem Turdaşmaterial in den Höhlen der Turdaer Schlucht, die 1966—1969 eingehend untersucht wurden und reich an Resten anderer neolithischer Kulturen sind.

Die Siedlung von Cluj stellt im Inneren Siebenbürgens gegenwärtig den nördlichsten Punkt der Vinča-Turdaş — Zone dar. Durch ihre Lage wird es verständlich, daß sich im Fundmaterial auch Einflüsse geltend machen, die ihrer Herkunft nach dem eigentlichen Vinča — Gebiet fremd sind. Dazu kann man das kleine Gefäß von Abb. 4/8 mit scheinbar nörd-

⁹ N. Vlăsa, in *ActaMN*, IV, 1967, S. 413—414, 415, 419. Siehe auch H. Dumitrescu, in *SCIV*, 17, 1966, S. 433 ff. Eine gegenteilige Meinung äußerte neuerdings P. Roman, *Precizări asupra unor probleme ale neoliticului transilvănean*, in *RevMuz*, 1, 1969, S. 68.

lichen Einflüssen in Bezug auf das Gebiet der Vinča-Turdaş — Kultur rechnen, sowie die merkwürdige Form Abb. 4/5, die älterer Überlieferung zu sein scheint. Eine zeitlich allerdings entfernte Entsprechung bildet ein bemaltes Criş-Gefäß aus Cluj — „Gura Baciului“¹⁰; im Orient erscheint dieser Gefäßtypus im späten Halaf-Horizont¹¹.

In Tell-Halaf gibt es übrigens auch Vorbilder für die Tonlampe von Abb. 2/1, für die Schüsseln mit Ausgußtülle (wie Abb. 4/3), sowie eine ausgezeichnete Entsprechung, ebenfalls auf einem vierwandigen Gefäß, für die Bemalung des Fragmentes Abb. 5/7¹².

In Poliochni, einem archäologischen Milieu, dessen Material zahlreiche gemeinsame Züge mit der Vinča-Turdaş — Zone besitzt, erscheinen gute Analogien zum Fragment Abb. 3/1¹³, während die gewinkelten Henkel (Abb. 3/4), ähnlich denen von Turdaş und Čoka, im Horizont Troja I b erscheinen¹⁴.

Schließlich ist noch das Ornament des scheibenförmigen Anhängers aus Ton (Abb. 5/8) zu erwähnen, ein Schmuckmotiv, das einem großen, orientalischem Einfluß ausgesetztem Gebiet (der Karpaten — Donauraum, der Balkan und die Ägäis) gemeinsam ist. Das Schmuckmotiv ist besonders von Pintaderas bekannt¹⁵, die sich über ein umfangreiches Gebiet und einen Zeitraum von mindestens zwei Jahrtausenden erstrecken. Dasselbe Ziermotiv erscheint unter den Zeichen von Gefäßböden aus Turdaş¹⁶, aber in Ritztechnik und nicht zusammen mit primitiver Bemalung wie bei dem hier veröffentlichten Stück. In schwarzer Bemalung begegnet, auf dem Gefäßscherben Abb. 6/2, das gleiche Ornament im oberen neolithischen Niveau in Cluj, mit guten Entsprechungen in Poliochni auf Lemnos¹⁷.

¹⁰ N. Vlassa, in *ActaMN*, V, 1968, S. 372 und Abb. 4/7.

¹¹ Siehe H. Schmidt, *Die prähistorischen Funde*, in Max Freiherr von Oppenheim, *Tell Halaf*, I, Berlin, 1943, Taf. LXXVIII/2—3.

¹² H. Schmidt, *a.a.O.*, Taf. CIV/5, CIV/8, LXXXVIII/11. Die frühesten Schalen und Schüsseln mit Gußtülle im europäischen Südostraum, allerdings aus Stein, stammen aus Cypern. Siehe P. Dikaios, *Khirokitia*, Oxford, 1953, Taf. XLI, XLIX, LII/219 usw.; H. Müller-Karpe, *a.a.O.*, S. 78, Taf. 110.

¹³ L. Bernabò-Brea, *Poliochni*, I, 2, Rom, 1964, Taf. XXXII/g—h. Sie gehören zur fortgeschrittenen Stufe der zweiten archaischen Periode.

¹⁴ C. W. Blegen, J. L. Caskey, M. Rawson, J. Sperling, *Troy*, I, 2, Princeton, 1950, Abb. 236/23. Für die zeitlichen Entsprechungen zwischen Troja und Poliochni, siehe J. Mellaart, *Notes of the Architectural Remains of Troy I and II*, in *AS*, IX, 1959, S. 162.

¹⁵ Vgl. F. Schachermeyr, *Die ältesten Kulturen Griechenlands*, Stuttgart, 1955, S. 75, Abb. 10; W. Lamb, *Excavations at Thermi in Lesbos*, Cambridge, 1936, Taf. XXV/30.26. Eine hervorragende Analogie von Alişar bei K. Bittel, *Prähistorische Forschung in Kleinasien*, in *Istanbuler Forschungen*, 6, 1934, Taf. IX/13. Es ist hervorzuheben, daß das Stück aus Thermi und das aus Alişar sich *auch chronologisch* dem Exemplar aus Cluj nähert, ebenso wie die entsprechenden Stücke aus Karataş-Semayük, siehe M. J. Mellink, *Excavations at Karataş-Semayük in Lycia*, 1966, in *AJA*, 71/3, Taf. 84/54—56, 58—59.

¹⁶ *T. Zs.-gy.* Taf. CXXXIV/43, CXXXV/3.

¹⁷ L. Bernabò-Brea, *a.a.O.*, Taf. CLXVIII/9.

Ein viel empfindlicheres Kriterium für die Zeitbestimmung bietet die bemalte Keramik, welche die Gebrauchsware beider Niveaus begleitet. Stellt das untere Niveau keine besonderen Probleme, da seine bemalte Tonware, wie schon erwähnt, entweder zur primitiven bemalten Keramik der Turdaşware (Abb. 5/4—8) oder zur Tărtăria-Tău Iaş — Fazies (Abb. 5/1—3) gehört, so verdient diejenige des oberen Niveaus (Abb. 6 und Abb. 7) größere Aufmerksamkeit.

In Verbindung mit bemalten Fragmenten aus der Nähe des Stadtzentrums in Cluj¹⁸ kamen wir zu dem Schluß, daß sie (ebenso wie ähnliche aus Suceagu, Palatca und der Devent-Höhle) gleichermaßen der „Lumea Nouă“ Fazies wie auch der Herpály-Gruppe der Theiß II — Kultur verwandt sind¹⁹. Es erübrigt sich, die Beweisführung zu wiederholen, da auch das hier veröffentlichte Material auffallende Entsprechungen in Form, Technik und Ornamentik mit den beiden verwandten, zeitgleichen Kulturhorizonten aufweist. Stück für Stück läßt sich die Ähnlichkeit, sogar Gleichheit mit dem reichhaltigen „Lumea Nouă“ — Material aus den Höhlen der Turdaer Schlucht und mit der bemalten Tonware der Herpály-Gruppe aus der Theißebene feststellen.

Im übrigen liegt das Material aus Cluj, Suceagu, Palatca und der Devent-Höhle nicht nur typologisch und stilistisch, sondern auch *geographisch* zwischen den Gebieten der „Lumea Nouă“ und der Herpály-Gruppe, *als Verbindungsglied in einer ausgedehnten Zone bemalter Keramik, von der man bisher nur die extrem östlichen („Lumea Nouă“) und die extrem westlichen (Herpály-Gruppe) Erscheinungen kannte*. An den „Polen“ des betreffenden Gebiets waren die örtlichen Abwandlungen typisch genug, um bis vor kurzem nur von gegenseitigen „Einflüssen“ zu sprechen. Der geographisch in der Mitte gelegene Raum wird jetzt von einem Material ausgefüllt, das die angenommene kulturelle Einheit beweist. Neue Funde westlich der Turdaer Schlucht und östlich von Oradea werden unsere Annahme gewiß bestätigen²⁰.

Eine weitere Feststellung zugunsten der *kulturellen Einheit* zwischen dem Material der „Lumea Nouă“ — Gruppe, dem aus Cluj und Umgebung und der Herpály-Gruppe ist die schwarze Bemalung mit einem organischen asphalt-bituminösen Stoff. Für das Material aus Cluj, sowie für die Herpály-Gruppe²¹ ist dies durch chemische Analysen bestätigt.

¹⁸ K. Herepey, in *Erdélyi Irodalmi Szemle*, IV, 1927, S. 212—216; M. Roska, *Az őskori Kolozsvár*, in *Kolozsvári Szemle könyvtára*, 1, 1943, S. 5, Abb. 1/1—2; *ErdRep*, S. 135; *ArchÉrt*, XLVII, 1934, S. 152; *DolgSzeged*, XII, 1936, S. 39.

¹⁹ N. Vlassa, in *ActaMN*, IV, 1967, S. 415—416. Siehe auch SCIV, XII, 1961, S. 17 ff.

²⁰ Alle diese Probleme werden in einem weiteren Aufsatz *Kulturelle Abfolge Turdaş — „Lumea Nouă“ in Siebenbürgen. Ein Problem der Entstehung und Chronologie*, behandelt werden.

²¹ Nach einer liebenswürdigen Mitteilung von J. Korek, zweiter Direktor des Ungarischen Nationalmuseums in Budapest. Für die Herpály-Gruppe, siehe J. Korek — P. Patay, *A Herpály-halom kőkorvégi és rézkori települése*, in *FolArch*, VIII, 1956, S. 23 ff; M. Roska, *Ásatások a zsákai (Bihar vm.) várban*, in *ArchÉrt*, 1942, S. 54 ff; N. Vlassa, in *SCIV*, XII, 1961, S. 21—23; I. Bognár-Kutzián, *Das Neolithikum in Ungarn*, in *ArchAustr*, 40, 1966, S. 268—270.

Schwarze Bemalung auf weißem Grund ist aber verhältnismäßig selten in der „Lumea Nouă“ — Fazies, sie nimmt im Material aus Cluj bedeutend zu und wird zum eindeutig vorherrschenden, wenn nicht ausschließlichem Farbelement in der Herpály-Gruppe. Andererseits dürfte das Ausstrahlungszentrum der Herpály-Gruppe in der Gegend um Oradea zu suchen sein (die großen Siedlungen der Terrasse „Ghețarie“ im Stadtviertel Oradea — „Salca“²² und viele Einzelfunde im Kreis Bihor), während auf ungarischem Boden die kennzeichnendsten Funde sich in der dem Criș — Gebiete benachbarten Zone häufen, gegen Westen aber nur um ein geringes die Umgebung von Debrecen überschreiten.

In eben diesem Gebiet aber, genauer in der Nähe von Oradea, in Derna und Tătăruș werden bis heute im Tagbau Kohlenasphalte gewonnen, die aus Lignit bestehen, der mit 4—6% sehr weichem Bitumen getränkt ist und dadurch die Konsistenz eines sehr dickflüssigen Rohöls gewinnt²³. Das Bemalen mit dieser Substanz ist also fast sicher ein der Herpály-Gruppe und den ihr nahe verwandten Fazies eigentümliches Verfahren. Zu dieser Frage noch zwei Ergänzungen: 1) Nach Auftragen des Musters mit dem dickflüssigen Bitumenasphalt wurden die Gefäße gebrannt, das Bitumen oxydierte teilweise und bekam das Aussehen von schwarzem Lack, der seinen Glanz stellenweise bis heute bewahrte; 2) Auf ungarischem Boden stößt das Gebiet der Herpály-Gruppe für die, konventionell, Theiß II benannte Zeitspanne an die Gruppen Gorzsa (gegen Süden), Csőszhalom (gegen Westen), Bodrogzsadány (gegen Nordwesten)²⁴ und Szamossályi (gegen Norden)²⁵, deren bemalte Tonware bedeutende technische, stilistische und farbliche Unterschiede zur bemalten Keramik des Typs Herpály aufweist.

Die Übereinstimmung der Kulturerscheinungen aus den beiden Niveaus der neolithischen Schicht von Cluj mit der Zusammensetzung der zweiten Schicht von Tărtăria ist offensichtlich. Diese Schichte (die wir konventionell Turdaș — Petrești benannten) enthält außer dem weitaus überwiegenden üblichen Turdașmaterial *unten gegen ihre Basis* bemalte Keramik vom Typus „Tărtăria-Tăualaș“, während in ihrem *oberen Teil*

²² Siehe M. Rusu, V. Spoială, L. Galamb, *Săpăturile arheologice de la Oradea—Salca*, in *Materiale*, VIII, 1962, S. 159 ff.

²³ Siehe *Lexiconul Tehnic Român*, II, București, 1957, S. 122, unter *Asfalt*, vgl. auch *Dicționar Enciclopedic Român*, II, București, 1964, S. 67, unter *Derna*. Den Hinweis auf diesen bedeutsamen Zusammenhang verdanken wir Dr. Șt. Ferenczi.

²⁴ I. Bognár-Kutzián, *a.a.O.*, S. 266, 268—270. Für die Bemalung der Steifigürchen aus der frühdynastischen Periode Mesopotamiens mit Asphalt, vgl. das Stück aus Tell Agrab bei S. Lloyd, *Die Kunst des Alten Orients*, München—Zürich, 1961, S. 102, Abb. 66.

²⁵ Über die Szamossályi-Gruppe, die der Zone der Someșebene benachbart ist und gleichfalls eine gewisse Verwandtschaft mit *einigen bemalten Kategorien* der Fazies „Lumea Nouă“ aufweist, gab uns P. Patay aus Budapest Auskünfte, für die wir auch auf diesem Wege danken.

„Lumea Nouă“ — Keramik vorkommt²⁶. Die Gleichheit der Situation ist klar, nur daß in Tărtăria wegen der stratigraphischen Einförmigkeit die Trennung der betreffenden Schicht in zwei Niveaus — wie in Cluj — nicht gelang.

Durch eine umfassende Beweisführung, die auch die Täfelchen von Tărtăria, sowie anderes genügend genau datierbares Material (Kupfernadeln) einschloß, war es uns möglich, den Horizont der zweiten Schicht aus Tărtăria (bzw. die Fazies des Typs „Tărtăria-Tăulaş“ und „Lumea Nouă“) chronologisch um (2700?) 2600—2400 v.u.Z. zu umreißen²⁷. Wie lange innerhalb dieser Zeitspanne „Tărtăria-Tăulaş“ und wie lange „Lumea Nouă“ dauerte, bleibt eine offene Frage, deren Lösung erst eine feinere zeitliche Aufspaltung möglich machen kann.

Es gibt aber ein Fundstück aus dem oberen neolithischen Niveau von Cluj, das für diese Frage wichtig ist und auch das Problem der Beziehungen der Vinča-Turdaş Kultur zu den Gebieten des östlichen Mittelmeeres und im besonderen zu der Inselwelt der Ägäis in ein neues Licht setzt.

Es handelt sich um den Boden des Gefäßes Abb. 8 und Abb. 9; alle Einzelheiten seiner Herstellung, dichter sandiger Ton, ausgezeichneter Brand, schwarzer Metallglanz innen, rot geglättete Wand außen sind typisch für die Turdaşkeramik. Auf den Gefäßboden skizzierte der Töpfer, in einer Art vertiefter Glättung, aber nicht direkt mit geritzten Linien, den Umriß eines Schiffes, mit Mittelmast, dreieckigem Doppelsegel, sowie den Rudern mitsamt den Öffnungen in der Schiffswand.

Über den Sinn der Darstellung kann kein Zweifel bestehen. Das Schiff ist klar umrissen, so wie von der Hand eines Menschen, der unmittelbar oder vom Hörensagen die Art und den Zweck des Gezeichneten kannte. Die Zeichnung ist aber dadurch nicht weniger erstaunlich, geradezu rätselhaft. Das auf dem Gefäßboden aus Cluj dargestellte Fahrzeug, mit allen seinen technischen Einzelheiten ist kein einfaches Boot, sondern ein richtiges Schiff, ein für Seereisen geeigneter Segler mit Leinwand und Rudern. Man kann sich kaum vorstellen, daß ein *derartiges* Fahrzeug zur Schifffahrt auf dem Kleinen Someş gedient hätte, an dessen Ufer die neolithische Siedlung von Cluj lag.

Im Lichte dieser Entdeckung wird die Annahme vielleicht weniger gewagt erscheinen, daß ein Teil der, für die Turdaşkultur typischen, sogenannten „Fischbratpfannen“²⁸ in Wirklichkeit Tonmodelle von schwerfälligen Kähnen mit flachem Boden²⁹ darstellen, für die es zahl-

²⁶ N. Vlassa, in *Studia*, Series Historia, Fasc. 2, 1962, S. 24—25; *Dacia*, N.S., VII, 1963, S. 486—488, Abb. 4; *Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protostoriche*, Vol. II, Roma, 1965, S. 267—268; *ActaMN*, IV, 1967, S. 413—415.

²⁷ *ActaMN*, IV, 1967, S. 422.

²⁸ Übrigens vollkommen unlogisch im Hinblick auf die Funktion, die ihnen zugeschrieben wurde. Man kann schwerlich annehmen, daß das Braten eines einzigen Fisches von 15—25 cm Länge die Menschen der Turdaşkultur veranlaßte, besondere Gefäße dafür herzustellen.

²⁹ *T. Zs.-gy.*, Taf. LXXIX/4, 12—13, 16—17.

reiche kleinasiatische, zykladische und frühminoische Entsprechungen gibt ³⁰.

Für die Herleitung des Segelschiffes vom Gefäßboden aus Cluj kann — nach der uns zugänglichen Literatur — nur auf die kretanischen (M.M. I—II) Entsprechungen verwiesen werden, die aber später sind als der frühe zykladisch — minoisch — helladische Horizont. Die Ähnlichkeit ist auffallend ³¹ und der Zeitabstand beträgt nur etwa 300—400 Jahre ³². Es scheint aber, daß unser Stück älter ist und vor dem Zeitpunkt liegt, an dem *dieser Typus von Segelschiff* als Bildmotiv auf kretanischen Siegeln erscheint, daß es also zeitlich mindestens in den Horizont FM III, wenn nicht sogar in FM II ³³, d.h. um 2400 v.u.Z. anzusetzen ist.

Die Unterschiede in der chronologischen Einordnung des neolithischen Fundmaterials aus Cluj sind in den meisten Fällen auf die von den einzelnen Forschern vertretenen Datierungsphasen zurückzuführen. Unabhängig davon trägt das Material dazu bei, unsere Kenntnisse über die Ausstrahlungszone jener kulturellen *koiné* zu bereichern, in der sich die geistigen und materiellen Güter der westanatolischen, zykladischen, minoischen, helladischen, thessalischen und mazedonischen Welt während der frühesten Bronzezeit vermischen.

II. Die Tonscheibe von Turdaş

Als M. Roska 1941 *einen Teil* des im Historischen Museum in Cluj befindlichen Materials der Sammlung Zsófia Torma veröffentlichte, bildete er unter den „Fischnetzgewichten“ auch eine Tonscheibe ab, auf der zwölf Zeichen zu sehen sind (Abb. 10) ³⁴. Da das Original mehrere

³⁰ Vergleiche das Exemplar aus Ton von Abu Schahrain (Eridu), aus der späten Obeid-Periode, bei B. L. Goff, *Symbols of Prehistoric Mesopotamia*, New Haven und London, 1963, Abb. 235; D. Fimmen, *Die kretisch-mykenische Kultur*, Leipzig und Berlin, 1921, S. 117, Abb. 109 (von Palaikastro) und Anm. 3—4; RLV, XI (1927/1928), S. 239, Taf. 61/d,1 (von Mochlos) und S. 240—241, § 8—9, mit Literaturnachweis; AJA, 1909, S. 279, Abb. 2, Mitte. Zur Frage der antiken Schifffahrt im allgemeinen, siehe auch DA, IV, S. 24, ff., s.v. *Navis*; RE, II A, 1—2 s.v. *Schifffahrt*, Sp. 415—416; *Dictionnaire archéologique des techniques*, II, Paris, 1964, S. 752—753; Ch. Singer, E. J. Holmyard, A. R. Hall, *A History of Technology*, I, Oxford, 1958, S. 730 ff.

³¹ A. J. Evans, *Scripta Minoa*, I, Oxford, 1909, S. 149, Abb. 4/a, 4*/a; D. Fimmen, a.a.O., S. 117, Abb. 110; F. Schachermeyr, *Die minoische Kultur des alten Kreta*, Stuttgart, 1964, S. 133, Abb. 66/c, S. 201, Abb. 115; RLV, XI, S. 243, Taf. 62/c.

³² F. Schachermeyr, *Prähistorische Kulturen Griechenlands*, in RE, XXII, 2, 1954, Sp. 1357—1358. Siehe auch Sp. 1396—1447; L. R. Palmer, *Mycenaeans and Minoans*, London, 1961, S. 256—257.

³³ Hier erscheinen die frühesten Belege der kretanischen Bilderschrift, vgl. F. Schachermeyr, *Die minoische Kultur...*, S. 241—242; *Die ältesten Kulturen...*, S. 207, Abb. 67. Für die chronologischen Entsprechungen, vgl. auch J. L. Caskey, *Lerna in the Early Bronze Age*, in AJA, 72/4, 1968, S. 313—316.

³⁴ T. Zs.-gy., Taf. CXXVIII/18.

Jahrzehnte in den Depots des Museums unauffindbar war, wurde es auch weiterhin nur auf Grund der von Roska veröffentlichten Zeichnung erwähnt. Vor kurzem verwendete der jugoslawische Archäologe Vl. Popović in größerem Zusammenhang die Scheibe, auf Grund der merkwürdigen eingeritzten Zeichen, als Beweisstück für die ägäisch-orientalischen Einflüsse im Mittleren Donauraum³⁵.

Die Neueinrichtung der Studiensammlung des Museums im Herbst 1968 führte zur „Wiederentdeckung“ des Stückes, das lange Zeit in einer Schachtel mit Fundmaterial aus den verschiedensten Epochen gelegen hatte. Seine Überprüfung ergab zu unserer Überraschung, daß sich das Original wesentlich von der Zeichnung in Roskas Buch unterscheidet und daß es Eigentümlichkeiten aufweist, die seine Wiederveröffentlichung rechtfertigen.

Die schwach gebrannte Scheibe (Inv. Nr. V. 9294; Abb. 11) aus grauem Ton ist mit einem sehr dünnen, schwarzen, teilweise abgeblätterten Überzug bedeckt. Sie ist flach konvex und in der Mitte konisch durchlocht. Maße: Dm 9,4 cm; größte Dicke 3,9 cm; Dm des konischen Loches 3,1, bzw. 2,1 cm.

Eine genauere Untersuchung ergibt, daß die von Roska veröffentlichte konvexe Seite der Scheibe mindestens 13 eingeritzte Zeichen aufweist (Abb. 11/a—b) und die flache Seite ebenfalls wenigstens 13 Zeichen (Abb. 11/c—d). Die beiden Seiten werden durch eine Zickzacklinie (Abb. 11/e) getrennt. Die Scheibe besitzt also mindestens 26, auf beide Flächen in gleicher Zahl verteilte Zeichen, deren Entsprechungen äußerst aufschlußreich sind. Einige Zeichen der Tonscheibe von Turdaş sind ähnlich und andere sogar identisch mit einem Teil der Zeichen auf den bekannten Blau-Täfelchen aus der frühdynastischen Epoche Mesopotamiens (Abb. 12—13)³⁶. Ein archaisches Täfelchen aus Kiş (Abb. 14)³⁷ bietet gleichfalls eine Entsprechung zu einem Zeichen des Stückes von Turdaş. Ein Zeichen von einem Blau-Täfelchen (Abb. 13/b) kehrt auf einem anderen Tonscheibenfragment aus Turdaş³⁸ wieder, während ein weiteres Zeichen desselben Täfelchens (Abb. 13/b) auf einem Täfelchen von Tărtăria erscheint³⁹.

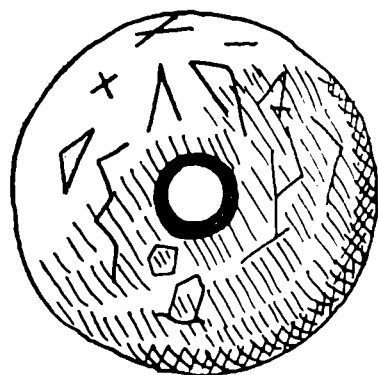

Abb. 10. — Tonscheibe aus Turdaş (nach M. Roska)

³⁵ Vl. Popovitch, *Une civilisation égéo-orientale sur le Moyen Danube*, in RA, 1965, Juli—September, S. 39, Abb. 23. Siehe auch H. Müller-Karpe, a.a.O., Taf. 181/102.

³⁶ M. E. L. Mallowan, *Civilized Life Begins: Mesopotamia and Iran*, in *The Dawn of Civilization*, London, 1961, S. 72—73, Abb. 20—25.

³⁷ *Ebda.*, S. 67, Abb. 2; A. Parrot, *Archéologie mésopotamienne*, Paris, 1946, S. 314, Abb. 78. In einem weiteren Zusammenhang, siehe auch M. Pope, *The Origine of Writing in the Near East*, in *Antiquity*, XL, 1966, S. 17—23.

³⁸ T. Zs.-gy., Taf. CXXIX/11; H. Müller-Karpe, a.a.O., Taf. 181/79.

³⁹ *Dacia*, N.S., VII, 1963, S. 490, Abb. 7/3 und 8/3.

Abb. 12. — Blau—Täfelchen

Die Abbildungen erübrigen weitere Erläuterungen, da die erwähnten Übereinstimmungen augenfällig sind. Zum besseren Verständnis wurden aber die Zeichen auch auf einer vergleichenden Tabelle für ihre Beziehungen untereinander zusammengestellt (Abb. 15).

Aus Mangel an Spezialkenntnissen in der Orientalistik und besonders in der Sumerologie kann hier die merkwürdige Übereinstimmung einiger Zeichen auf neolithischen Tongegenständen der Vinča-Turdaş — Kultur in Siebenbürgen mit den Anfängen der Schrift in Mesopotamien nur aufgezeigt werden. Leider fehlen stratigraphische Angaben über das Turdaşmaterial der Sammlung Zsófia Torma und deshalb kann auch das in Frage stehende Stück nicht zur chronologischen Bestimmung der zahlreichen, im Historischen Museum zu Cluj aufbewahrten Turdaşfunde dienen.

Jedenfalls ist die Scheibe mit ihrer „primitiven Beschriftung“ keine Einzelerrscheinung. Ohne auf die Hunderte von Turdaş-Gefäßböden mit

Abb. 13. — Blau—Täfelchen

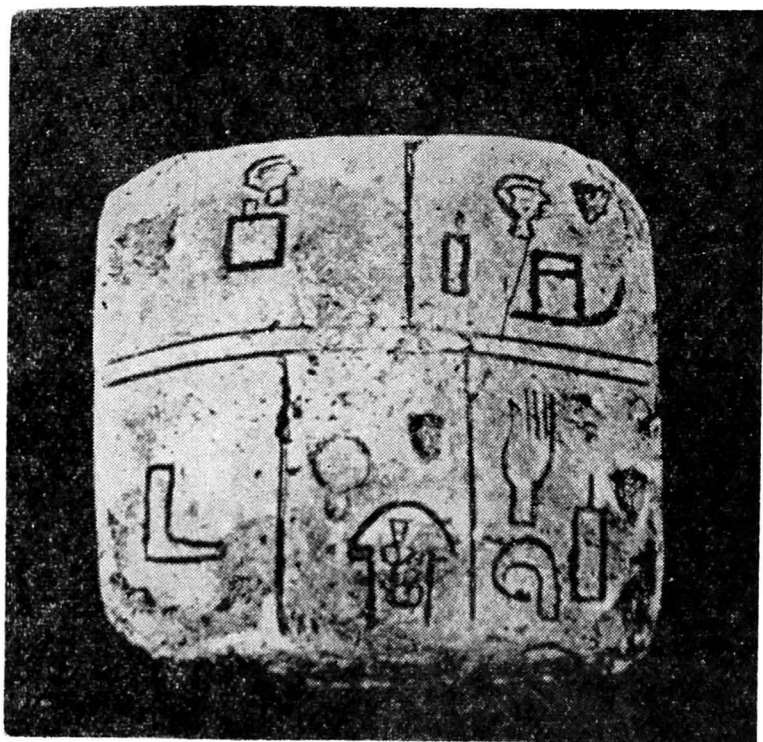

Abb. 14. — Archaisches Täfelchen aus Kiš

1—3 eingeritzten Zeichen (viele davon veröffentlicht ⁴⁰, andere unveröffentlicht) näher einzugehen, erwähnen wir hier nur noch fünf Stücke, die alle, ausgenommen das erste, aus der ehemaligen Sammlung Zsófia Torma stammen ⁴¹; auf ihnen ist eine größere Zahl von eingeritzten Zei-

⁴⁰ T. Zs.-gy., Taf. CXXXI—CXXXVI; Zs. Torma, *Neolith kökorszakbeli telepek Hunyadmegyében*, in *ErdM*, VI/7, 1879, Taf. VIII; VI. Popovitch, *a.a.O.*, S. 35, Abb. 19; H. Müller-Karpe, *a.a.O.*, Taf. 181/61—78, 82—90, 94—99. Siehe auch Hubert Schmidt, in *ZfEthn*, XXXV, 1903, S. 457—460 und XLIII, 1911, S. 161—163. Wir erinnern auch daran, daß einige Zeichen aus Turdaş zweifellos Ähnlichkeiten mit gewissen Zeichen der kretanischen Bilderschrift und selbst mit Zeichen der Linear A Schrift haben (vgl. z.B. A. J. Evans, *a.a.O.*, S. 66, Abb. 36; S. 71, Abb. 39; S. 87, Abb. 41; S. 89, Abb. 42; S. 114, Abb. 47 usw.). Diese Feststellung hat M. S. F. Hood veranlaßt, eine mehr oder weniger direkte Verbindung mit der minoischen Welt anzunehmen und entsprechende chronologische Folgerungen abzuleiten (in *Antiquity*, XLI, 1967, S. 99—113, Taf. XVI; *Scientific American*, Bd. 218/5, Mai 1968, S. 30—37), obzwar die Übereinstimmungen eher der gemeinsamen orientalischen Wurzel zuzuschreiben sind, wie vor kurzem Vl. Popović hervorhob (*Un problème de méthodologie archéologique: l'origine de la culture de Vinča — Tordoş sur le Moyen Danube*; das Manuskript der Arbeit konnten wir dank der Liebenswürdigkeit des Verfassers einsehen).

⁴¹ Ein ausgewähltes Literaturverzeichnis über diese Sammlung und über das Problem der Turdaş-Siedlung bei M. Roska, T. Zs.-gy., S. 349—350 und J. Banner — I. Jakabffy, *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégibb időktől a XI. századig*, Budapest, 1954, S. 183—184, Nr. 4051—4090. Siehe auch H. Schmidt, *Troja — Mykene — Ungarn*, in *ZfEthn*, XXXVI, 1904, S. 637.

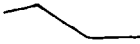
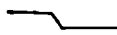
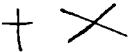
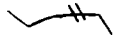
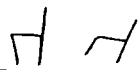
LF NR.	DIE TONSCHIBE VON ABB. 11	TONSCHEIBENFRAGMENT IN ZS.-GY., TAF. CXXIX/11	TÄRTÄRIA-TÄFELCHEN NR. 3	BLAU- TÄFELCHEN	DAS TÄFELCHEN VON KIŠ
1					
2				<i>idem</i>	
3					
4					
5					
6					
7					
8					
9					
10					
11					
12					
13					
14					

Abb. 15. — Synoptische Zeichenübersicht

chen derartig angeordnet, daß sie kurze ideographische Aufzeichnungen vermuten lassen.

1. — Bruchstück einer, der oben besprochenen ähnlichen Tonscheibe (Inv. Nr. VI. 1059; Abb. 16) aus der Turdaş-Siedlung von Valea Nandului, das von M. Roska anlässlich einer Kontrollgrabung in der oberen Schicht gefunden wurde⁴². Roska

⁴² T. Zs.-gy., Taf. CXLVIII/16.

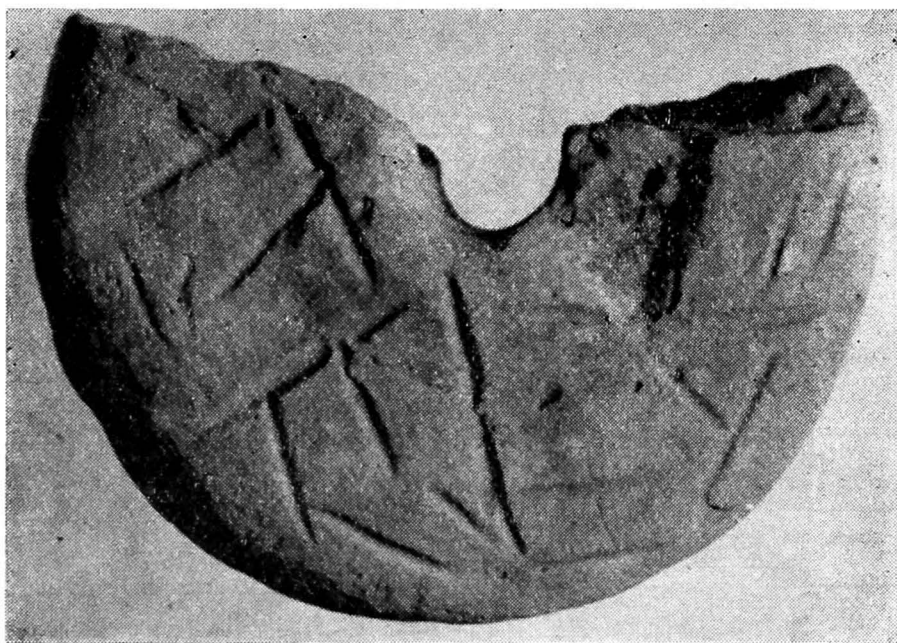

Abb. 16. — Bruchstück der Tonscheibe aus Valea Nandruului

hielt das Stück gleichfalls für ein Fischnetzgewicht⁴³, obwohl die 11 Zeichen auf der erhaltenen Hälfte eine derartige Annahme unwahrscheinlich machen.

2. — Anthropomorphes Idol aus gebranntem Ton von Turdaş (Inv. Nr. V.8859; Abb. 17). Der Kopf ist abgebrochen, die schematisch dargestellten Arme sind durchbohrt, die Füße nicht geformt; es gehört der neolithischen Idolgruppe „mit Schärpe“ an und wurde mehrmals zitiert: von M. Roska⁴⁴, H. Schroller⁴⁵, J. Makkay⁴⁶ und Vl. Popović⁴⁷. Auf dem Körper des Idols, unterhalb der Schärpe, sind 7 Zeichen eingeritzt, die immerhin als „Schrift“ angesehen werden könnten, aber wie die Abbildung zeigt (Abb. 17/a), nicht mit den von den erwähnten Autoren veröffentlichten Zeichnungen übereinstimmen, nach denen sie wie richtige Keilschriftzeichen aussehen. Die Einritzungen auf dem Rücken des Idols (Abb. 17/b) sind zweifellos nur Verzierungen und geben Einzelheiten der Schärpe wieder.

⁴³ *Ebda.*, S. 340, Nr. 16. Die Zeichen unseres Stückes ähneln auffallend denen des kürzlich veröffentlichten Pintaderensiegels aus Karanovo, siehe V. Mikov — G. Georgiev — Vl. Georgiev, *L'inscription du sceau circulaire de Karanovo — la plus ancienne écriture d'Europe*, in *Arheologija*, (Sofia), XI/1, 1969, S. 7, Abb. 3, S. 12—13. Für die Form des Stückes aus Karanovo, siehe auch das Pintaderensiegel von Hódmezővásárhely-Kotacpart: J. Banner, in *Dolgszeged*, XI, 1935, Taf. XVII/6 a—b; I. Kutzián, in *DissPann*, ser. II, Nr. 23, 1944, Taf. 46/1 a—b und Vl. Popovitch, in *RA*, 1965, Juli—September, S. 13, Abb. 5.

⁴⁴ *Az ősrégészet kézikönyve*, Bd. II, Cluj, 1927, S. 272, Abb. 163/6; *T. Zs.-gy.*, Taf. CXL/9.

⁴⁵ *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933, Taf. 7/1.

⁴⁶ *Adatok a péceli (badeni) kultúra vallásos elképzeléseihez*, in *ArchÉrt*, 90, 1963, S. 8, Abb. 1/8.

⁴⁷ *A.a.O.*, S. 37, Abb. 21/3.

Abb. 17. — Anthropomorphes Idol aus Turdaș

3. — Kopf eines zoomorphen Idols aus gebranntem Ton (Inv. Nr. V. 8823; Abb. 18) von Turdaș. Das Stück ist unveröffentlicht und in Roskas Monographie über die Sammlung Zsófia Torma nicht erwähnt. Es stellt ein Lebewesen mit den Zügen eines Affen (oder Pferdes?) dar, mit großen durchlochten Ohren und einigen Linien, die anatomische Einzelheiten des Gesichts (oder des Maules) andeuten. Im Nacken (Abb. 18/b) reihen sich sieben Zeichen aneinander, die aber nicht eingeritzt sind, sondern wie eine, mit einer Matritze eingepresste „Cartouche“ aussehen.

4. — Ein zylindrisch-rhomboider Gegenstand aus hellgrauem Trachittuff. Maße: 5×2,5×2 cm. Auf seiner glatten Oberfläche sind sieben verschiedene Zeichen eingeritzt, die in weichen Ton durch Abrollen des Gegenstandes eingedrückt werden konnten. Er gehörte zur einstigen Sammlung Zsófia Torma, wie die Photographie (Abb. 19, Nr. 5) beweist, die nach einer der Bildtafeln gemacht wurde, die zusammen mit der Beschreibung in den handschriftlichen Aufzeichnungen Zsófia Tormas erhalten sind; sie befinden sich im Archiv des Historischen Museums in Cluj. Das Stück stammt aus der neolithischen Siedlung von Valea Nandrului und wurde von der Sammlerin auch veröffentlicht, aber mit einer viel ungenaueren Zeichnung als die im Manuskript⁴⁸. Das Original — nach unserer Meinung ein Bilderschrift-Zylinder — wurde nicht gefunden; es wäre aber nicht ausgeschlossen, daß es noch in einem Teil der Sammlung Zsófia Tormas liegt, der nicht in den Besitz des Museums in Cluj gelangte.

⁴⁸ ErdM, VI, 1879, S. 138, Taf. IV/5 a — 5 b und S. 209.

5. — Fragment eines Täfelchens aus gebranntem, braun-gelblichem Ton (Abb. 19, Nr. 7) aus der Turdaş-Siedlung von Căpuđ (Kreis Alba)⁴⁹. Laut derselben Handschrift wurde das heute verlorene Original der Sammlung des ehemaligen Reformierten Gymnasiums in Aiud geschenkt. Die Zeichen, die es — in horizontalen Reihen angeordnet — bedecken, erinnern merkwürdig an keilschriftartige Zeichen.

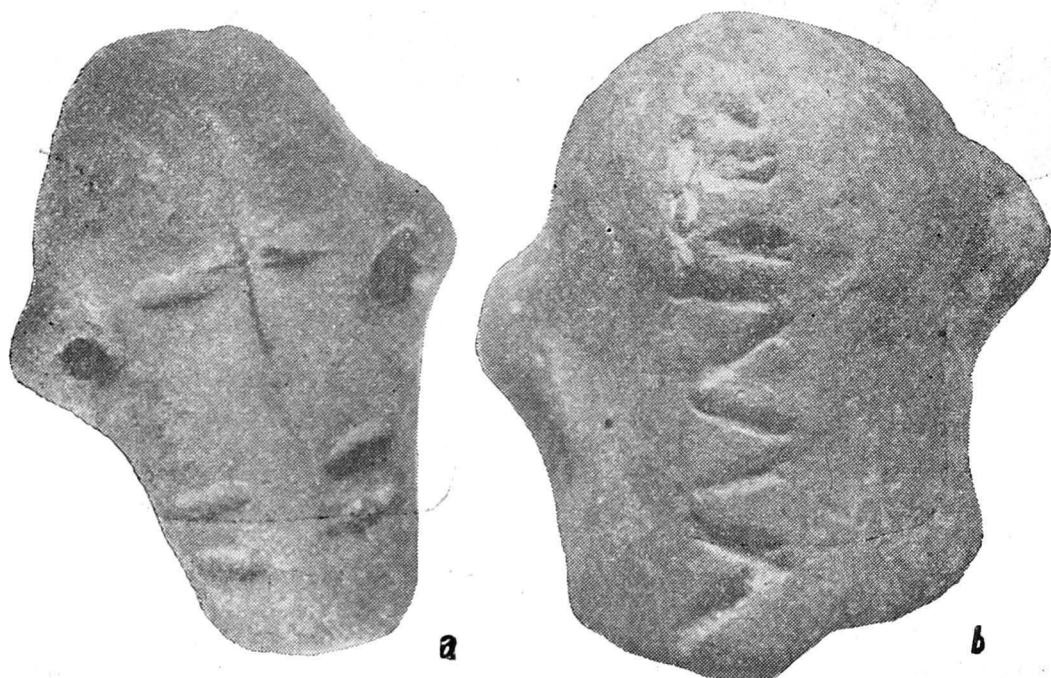
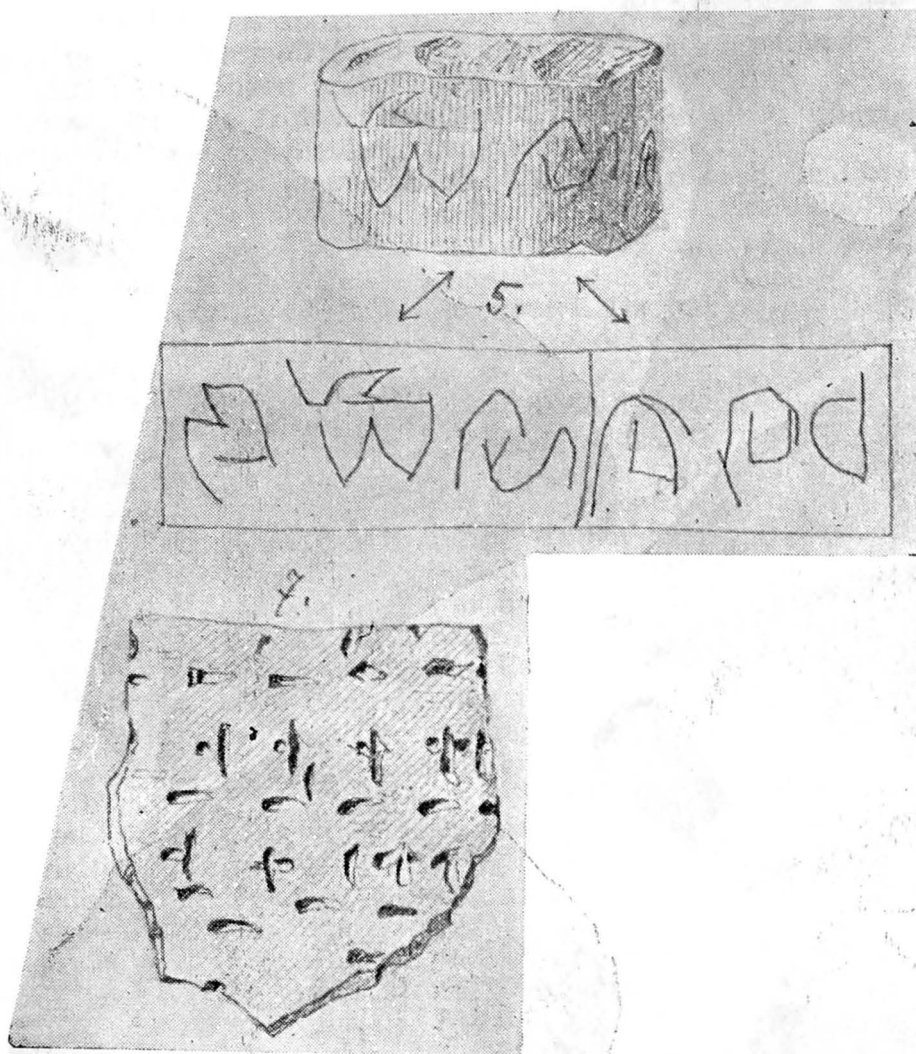

Abb. 18. — Kopf eines zoomorphen Idols aus Turdaş

Die Tonscheibe von Turdaş scheint übrigens nicht als Gewicht für ein Fischernetz oder einen Webstuhl verwendet worden zu sein, wie man annahm. Ihre flach-konvexe Form, die eingeritzten Zeichen auf *beiden* Flächen, das Fehlen jeder Kerbe, die von der Schnur zum Aufhängen hätte zurückbleiben müssen und vor allem die konische Durchlochung lassen an eine Tonnachbildung der mesopotamischen Streitkeulen denken. Diese mit kurzen Aufzeichnungen in archaischer Schrift und manchmal mit Reliefbildern von Schutzgottheiten bedeckten Streitkeulen erscheinen im späten Djemdet Nasr Horizont, bzw. in der frühen dynastischen Epoche, 2 600 v.u.Z.⁵⁰.

⁴⁹ Es handelt sich nicht um die Coţofeni-Siedlung von der „Măgura Căpuđului“, sondern um eine der Turdaşkultur auf der unteren Terrasse des Mureş, wo sich auch das heutige Dorf befindet.

⁵⁰ Siehe S. Giedion, *L'éternel présent. La naissance de l'architecture*, Bruxelles, 1966, S. 49, Abb. 22. Vgl. auch L. W. King, *A History of Sumer and Akkad*, London, 1910, S. 99, Abb. 42; die Tafel zwischen den Seiten 206—207; Taf. zwischen den Seiten 218—219.

Abbi. 19. — Detail einer Seite aus den Handschriften Zs. Torma

III. Darstellung einer orientalischen Gottheit in der neolithischen Plastik Südwestrumäniens

Vor einigen Jahren brachte Kollege Gh. Lazarovici einige Proben der Vinča-Turdaş Keramik, die er gelegentlich einer Geländebegehung in der neolithischen Siedlung von Ronaţ (ein der Stadt Timişoara einverleibtes kleines Dorf) aufgelesen hatte.

Von diesen verdienen zwei Keramikfragmente mit „Schnabelhenkeln“ besondere Aufmerksamkeit. Das eine (Abb. 20/1) gibt nicht nur den Krummschnabel eines Raubvogels, sondern auch seine Nasenöffnungen

Abb. 20. — Neolithische Funde aus Ronat
<https://biblioteca-digitala.ro>

naturgetreu wieder. Das andere (Abb. 20/2 a-b) stellt einen Schnabel von besonders großem Ausmaß (über 10 cm) dar und ist mit zwei Reihen von linearen Vertiefungen und dünnen Rillen verziert. Wir glauben, daß beide Stücke von der frühen Theißkultur beeinflusst sind, was bei der geographischen Lage der Siedlung ganz natürlich erscheint.

Zwei andere Gefäßfragmente haben plastische zoomorphe Darstellungen auf ihren Wänden — eine im Vinča-Turdaş Gebiet wohlbekannte Erscheinung. Auf dem Fragment von Abb. 20/4 ist ein Vierfüßler mit kurzem Leib und dicken Beinen dargestellt; die Schnauze, ein Auge, das Ohr und der kurze Schwanz sind angedeutet. Da Hörner fehlen, kann es sich weder um Schaf, Ziege oder Rind handeln. Eher könnte man an einen Hund denken. Am interessantesten ist, auf dem Scherben von Abb. 20/3, — in Hochrelief — ein heraldischen Adlern ähnliches Wesen mit ausgebreiteten Flügeln und angedeuteten Schwanzfedern. Gegen die Deutung als Adler spricht jedoch die merkwürdige Kopfform im Linksprofil mit zwei Ohren, einem, durch eine tiefe Einkerbung markiertem, mit Ritzlinie umrandeten Auge und einer kräftigen Schnauze, die sich deutlich von einem Vogelschnabel unterscheidet.

Das Wesen auf dem Scherben von Ronaţ scheint — schematisch und primitiv — einen Adler mit dem Kopf eines Feliden darzustellen. Dieses Phantasietier ist im mythologischen Pantheon Mesopotamiens wohlbekannt. Wahrscheinlich handelt es sich hier um eine, in Tausenden von Kilometern Entfernung von ihrem Ursprungsort nachgebildete Darstellung der Göttin *Imdugud* in Gestalt eines Adlers mit dem Kopf einer Löwin.

Imdugud, dieses in Vorderasien entstandene zoomorphe Fabelwesen, versinnbildlicht die Schnelligkeit und Kraft des Angriffs und vereinigt ursprünglich in einem einzigen Wesen den König der Vögel und den der Tiere, als mythologischer Schicksalsvogel, „der das Geschick verfügt und das Wort erläßt“. So übersetzt S. N. Kramer einen der ältesten sumerischen Texte, wo der epische Held Lugalbanda sich auf der Reise zum Ende der Welt verirrt und den Rückweg in die Festung Uruk nicht wiederfinden kann. Durch List gewinnt er die Freundschaft der Göttin; sie weist ihm den Rückweg aus dem „unendlich fernen Land“, von der Reise, „von der niemand zurückkehrt“. In der Mehrzahl der Darstellungen schwebt *Imdugud* mit ausgebreiteten Flügeln über wilden Tieren, Löwen und Hirschen, die in heraldischen Friesen angeordnet sind. Bemerkenswert ist, daß in den ältesten Darstellungen — zu Beginn der Djemdet Nasr Periode — *Imdugud* meist *im Profil* dargestellt ist; erst später entsteht der Typus mit ausgebreiteten Flügeln und dem Gesicht in Vorderansicht, wie er auf dem bekannten kupfernen Hochrelief aus El-Obeid anzutreffen ist, das in die Periode der ersten Dynastie von Ur angesetzt wird. Später, um 2600 v.u.Z., beschützt *Imdugud*, mit weitgeöffneten Schwingen und tiefen Augenhöhlen, aus denen die Steine oder das Email der Augen herausgefallen sind, die Streitkeule des Königs Mesilim von Kiš, bis schließlich, in der zweiten Hälfte des dritten Jahrtausends die Bedeutung der löwenköpfigen Göttin abnimmt und sie

bloß Symbol und Attribut der neuen anthropomorphen Gottheiten wird⁵¹.

Es muß noch hervorgehoben werden, daß der Adler mit dem Kopfe einer Löwin auf unserem Keramikfragment eine merkwürdig tiefe Augenhöhle hat, aus der ein gefärbtes Steinchen herausgefallen sein könnte. Diese Einzelheit rückt die Darstellung noch näher an das orientalische Vorbild heran. In die gleiche Richtung weist auch die Umrandung des Auges durch eine Ritzlinie, wie sie zur Wiedergabe des Sehorgans von Menschen oder Tieren auf fast allen Kleinplastiken der frühdynastischen Zeit Mesopotamiens verwendet wird. Unter anderen kann an die Darstellung der Augen auf den Blau-Täfelchen (Abb. 12—13) erinnert werden.

IV. Zwei mit Mesopotamien zusammenhängende Gegenstände der ehemaligen Sammlung Zs. Torma

1. — Jahrzehnte hindurch war das Tonfragment (Abb. 21; Inv. Nr. V. 8241) in einem der Schauschränke mit Turdaşmaterial im Museum in Cluj ausgestellt, ohne die Aufmerksamkeit der Forscher auf sich zu lenken. Es ist auch in M. Roskas Buch über die Sammlung Zsófia Torma in einer primitiv schematischen Zeichnung verkehrt nach unten wiedergegeben und wird als „Fragment eines außen grellrot bemalten Gefäßuntersatzes mit Durchlochungen“ beschrieben⁵². In Wirklichkeit handelt es sich um den oberen Rand eines Gefäßes mit zwei Öffnungen in Form eines gleichseitigen Dreiecks. Die Abbildung in natürlicher Größe macht eine genauere Maßangabe unnötig. Festzuhalten ist nur, daß der zylindrische Teil des Halses 4,5 cm hoch ist und darunter die Schulter etwas vorsprang, wie an dem leicht konvexen Profil des erhaltenen Teils zu erkennen ist. Der obere Rand schließt wagrecht ab. Das Gefäß ist aus dichtem, feinen Ton hergestellt und ausgezeichnet gebrannt; es ist lebhaft rot und außen sorgfältig geglättet, nicht rot bemalt, wie M. Roska angibt. Seiner technischen Ausführung nach weist das Fragment die charakteristischen Merkmale der Petreşti-Keramik auf. Ohne einen klaren Zweck zu erfüllen, bildete dieses ungewöhnliche Stück eine der „Merkwürdigkeiten“ des Fundmaterials von Turdaş, obwohl in der Fachliteratur zwei Gefäße vorhanden sind, die seinen Charakter und Zweck klären.

⁵¹ S. Giedion, *a.a.O.*, S. 46—51; H. R. Hall und C. L. Woolley, *Ur Excavations. Volume I, Al-‘Ubaid*, Oxford, 1927, Taf. VI; C. L. Woolley, *Un of the Chaldees*, London, 1938, S. 65 ff; ders., *Vor 5000 Jahren*, Stuttgart, o. J., S. 32; siehe auch L. W. King, *a.a.O.*, S. 98, Abb. 41, S. 99, Abb. 42, S. 167, Abb. 49—51, Taf. zwischen S. 168—169. Für die Datierung der dynastischen Frühzeit, siehe H. J. Nissen, *Zur Datierung des Königsfriedhofes von Ur*, in *BAM*, 3, Bonn, 1966, S. 119—146. Eine ausgezeichnete Wiedergabe des Hochreliefs von El-Obeid bei Jean-Claude Margueron, *Mésopotamie*, in der Reihe *Archaeologia Mundi*, Genève, 1965, Taf. 54.

⁵² T. Zs.-gy., Taf. CXXII/18 und S. 288, Nr. 18.

Die erste der erwähnten Entsprechungen stammt von Eridu (Abb. 22), aus dem Friedhof, nordwestlich des *Tells* mit den 18 Kulturschichten, von denen 17 durch besondere Tempel gekennzeichnet sind. Zeitlich entspricht der Friedhof, wie die Siedlung, zu der er gehört, den Tempeln VII und VI, bzw. der späten El-Obeid — Periode, also einer Phase, da die Keramik vom Typ Hadjdji Mohammed völlig aufhört und nicht mehr zusammen

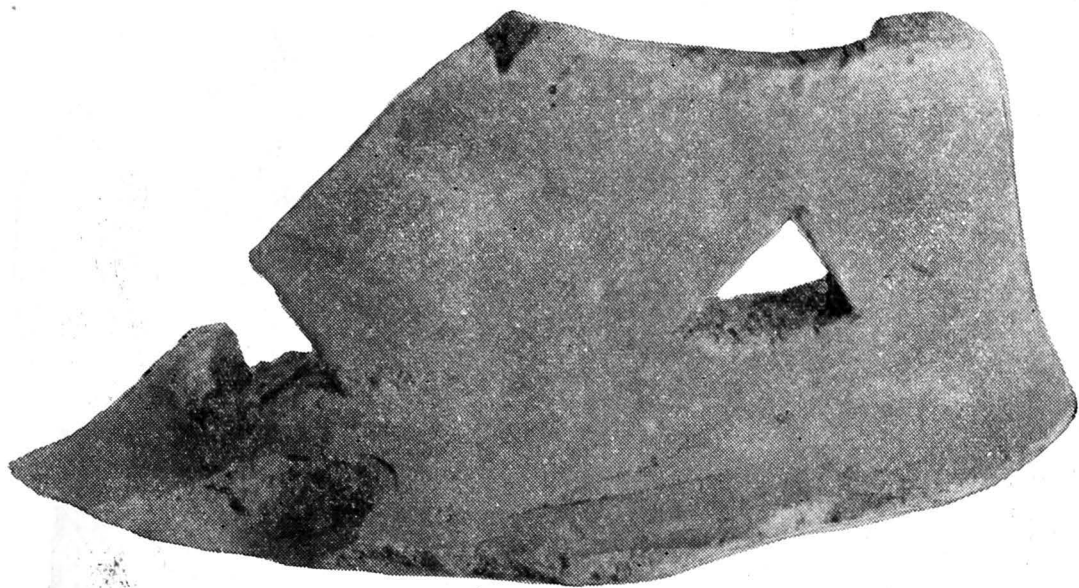

Abb. 21. — Bruchstück eines Kultgefäßes aus Turdaş

mit der Tonware vom Typ El-Obeid vorkommt. Das Kultgefäß von Eridu stellt die Nachbildung eines Rundturmes, eines Zikurrat dar und gehört in dieser Hinsicht in die Serie der als Weihegaben dienenden Tonnachbildungen großer Kultstätten (Rundbauten, viereckige Tempel usw.)⁵³. Ein anderes Exemplar ist besonders wichtig, da es den Übergang vom Typus einer Tempelnachbildung zum Gefäß mit langem, dreieckig durchlochtem Fußuntersatz bezeichnet. Es stammt aus dem Niveau XIII von Tepe Gaura und ist zeitgleich mit dem Stück aus Eridu (Abb. 23)⁵⁴.

Der Hals des Gefäßes aus Turdaş entspricht bis auf Millimeter genau

⁵³ Siehe H. Müller-Karpe, *a.a.O.*, S. 204, 339, 414—415, Taf. 96/5. Auf Taf. 96/5 ist das Gefäß in verkleinertem Maßstab von 1:8 wiedergegeben. Siehe auch S. Giedion, *a.a.O.*, S. 168—170 und S. Lloyd, *The Oldest City: A Pre-Sumerian Temple Discovered at Prehistoric Eridu*, in *Illustrated London News*, 31. Mai 1947; Siehe auch J. L. Oates, *Ur and Eridu, the Prehistory*, in *Iraq*, 22, 1960, S. 32—50.

⁵⁴ S. Giedion, *a.a.O.*, S. 146, Abb. 114. Die Erörterung des Zusammenhanges von Baudenkmälern — vor allem Tempeln — und ihren Nachbildungen in Keramik auf S. 145—146. Nebenbei bemerkt, erlaubt es das Stück von Tepe Gaura auch in den Fußständern mit dreieckigen Öffnungen aus der Petreşti-Kultur, Kultgefäße zu vermuten.

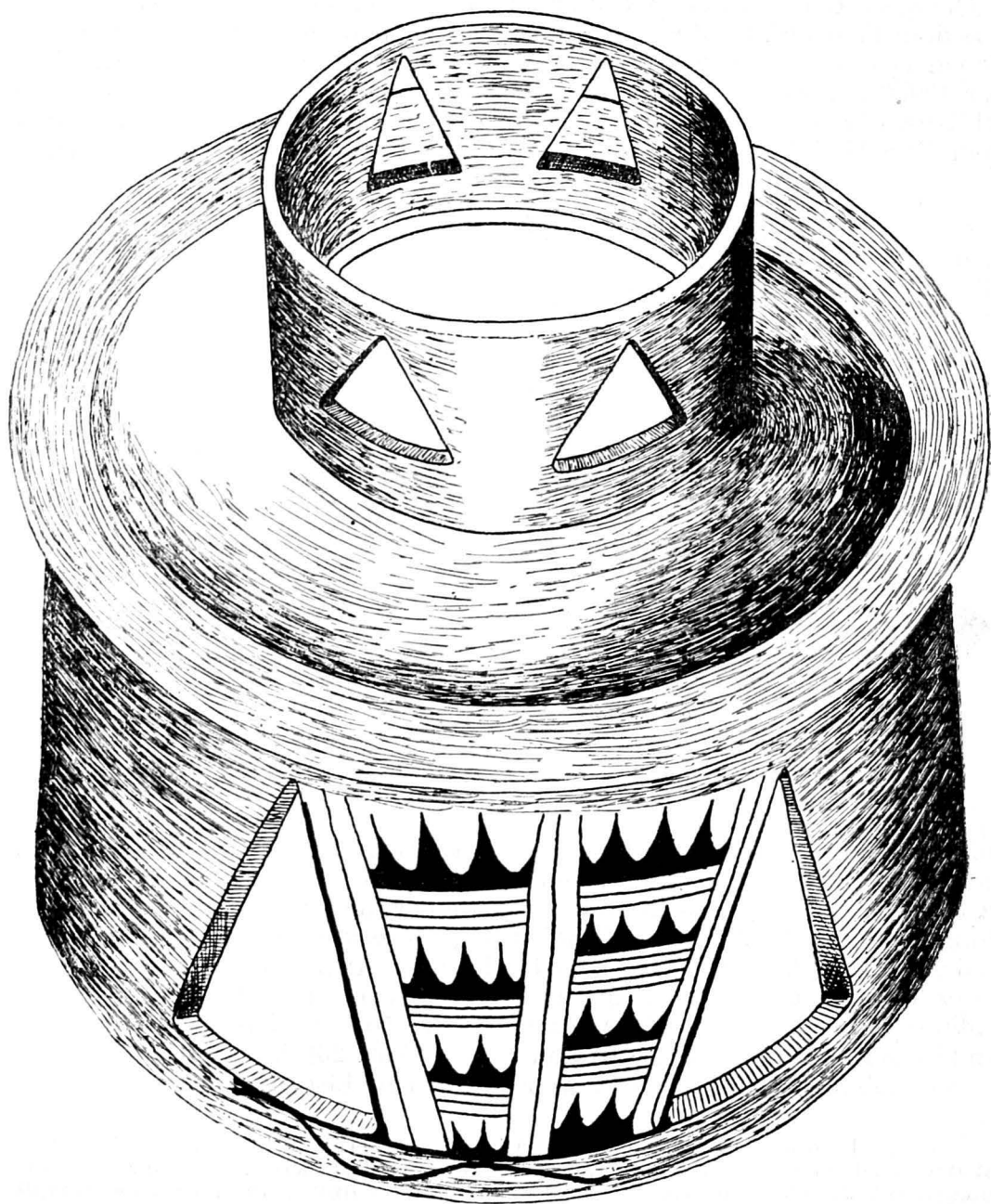

Abb. 22. — Kultgefäß aus Eridu

den Maßen des zylindrischen Gefäßes von Eridu. Der Rest der gewölbten Schulter und die dreieckigen Öffnungen lassen kaum einen Zweifel daran, daß er das „obere Stockwerk“ eines nach einem mesopotamischen Vorbild gearbeiteten Gefäßes darstellt.

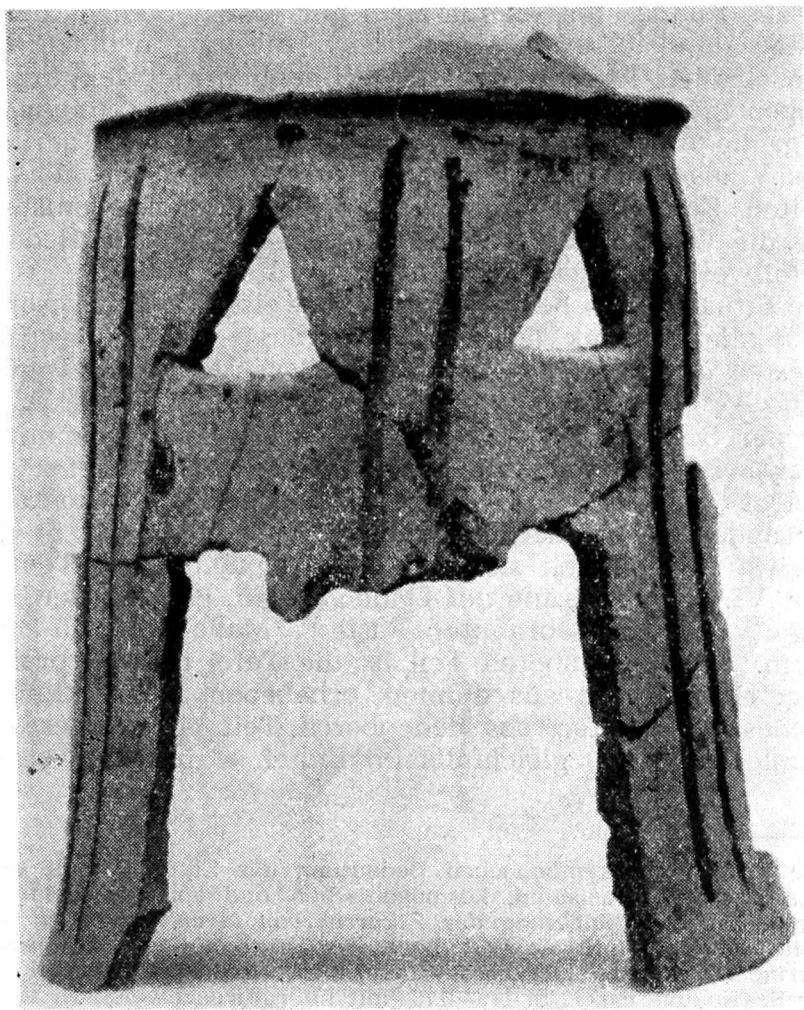

Abb. 23. — Kultgefäß aus Tepe Gaura

Zwischen dem Kultgefäß von Eridu und seiner Entsprechung aus Turdaş besteht, abgesehen von seiner räumlichen Entfernung, auch ein gewisser zeitlicher Unterschied. Doch ist es bezeichnend, daß gerade in der Siedlung von Turdaş, wie auch in Tărtăria — wo manche traditionelle Typen und Formen der Keramik fort dauern und dadurch die konventionelle archäologische Einordnung der Kulturen außer Acht lassen — ein Petreşti-Gefäßfragment erscheint, das schematisch eine Kultstätte

wiedergibt, die Jahrtausende lang besonders charakteristisch für die Hochkulturen Vorderasiens ist ⁵⁵.

2. — Die vor fast zehn Jahren erfolgte Veröffentlichung des magischen Komplexes von Tărtăria, einschließlich der drei Tontäfelchen, löste, ohne unser Zutun, zahlreiche Erörterungen aus, die besonders um die Datierung des Fundes und damit auch der ersten Schicht der Siedlung gingen. Ohne unmittelbar zur Diskussion Stellung nehmen zu wollen, kann daran erinnert werden, daß sich schließlich die Meinungen in zwei Hauptgruppen schieden: einerseits diejenigen, die bei unterschiedlicher Beurteilung, die Ansicht vertraten, der Fund stütze die traditionelle Datierung des Vinča-Turdaş — Horizontes und zugleich die Möglichkeit einer absoluten Zeitsetzung; andererseits die „Radiokarbonisten“, deren Vorbehalte die Genauigkeit der Beobachtungen und die Bedeutung der Täfelchen teilweise oder gänzlich in Frage stellten ^{55a}.

In dieser Situation erscheint jetzt ein Beweisstück von besonderer Bedeutung für die Polemik (zugunsten der ersten Meinungsgruppe), das *zum mindesten den Täfelchen gleichgestellt* werden kann, wenn es nicht sogar für die Auseinandersetzung entscheidend ist.

In einer der Schachteln mit Turdaşmaterial aus der Sammlung Zsófia Torma, war seit dem Ende des vorigen Jahrhunderts ein Gegenstand „beiseitegelegt“, der nicht nur der Aufmerksamkeit M. Roskas, sondern auch aller anderen Forscher entging, denen er bis jetzt in die Hände gekommen war. Es handelt sich um das Fragment einer Tontafel (Abb. 24; Inv. Nr. VI. 289), rotbraun auf beiden Seiten, grau an der Bruchstelle, aus sandiger, schwach gebrannter Paste ⁵⁶. Maße : 9,1 × 7,5 cm. Dicke : 0,8 — 1,1 cm. An ihrem oberen Teil ist die Tafel doppelt profiliert. Darunter folgt ein Rahmen aus dünnen, erhabenen Zickzacklinien, darauf ein erhabenes Netzmuster, das den oberen Teil eines Frieses begrenzt, dessen Darstellungen — gleichfalls im Relief — nur teilweise erhalten sind.

⁵⁵ Für die Fragen der symbolischen Bedeutung des Zikurrats mit seinen kulturellen, gottesdienstlichen, sozialen, kosmogonischen und anderen Zusammenhängen siehe H. Lenzen, *Die Entwicklung der Zikurrat von ihren Anfängen bis zur Zeit der III. Dynastie von Ur*, in *Ausgrabungen der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka*, IV, Leipzig, 1942, S. 3—5; S. Lloyd, *Mounds of the Near East*, Edinburgh, 1963; S. Giedion, *a.a.O.*, S. 175—178 (mit Literaturnachweis); H. Müller-Karpe, *a.a.O.*, S. 264 ff., 282 ff., 334 ff.

^{55a} Die letzte und am besten dokumentierte Richtigstellung, siehe bei Vl. Milojević, *Die absolute Chronologie der Jungsteinzeit in Südosteuropa und die Ergebnisse der Radiocarbon (C₁₄ —) Methode*, in *Jahrb.RGZM*, 14/1967 [Mainz, 1970], S. 9—37, besonders S. 20—22. Siehe auch M. Garašanin, *La chronologie préhistorique du sud-est européen*, Vortrag, gehalten am *IIème Congrès International des Études du Sud-Est Européen*, Athen, 7—13. Mai 1970, S. 8, Anm. 15. Erfreulich ist der Meinungswandel Herrn Prof. Vl. Dumitrescu, *Quelques aspects des synchronismes entre les cultures néo-énéolithiques et de la période de transition vers l'âge du bronze de l'Europe sud-orientale d'une part, et le monde égéo-anatolien, d'autre part*, Vortrag, gehalten an demselben Kongreß, S. 22—23.

⁵⁶ Ton und Brand unterscheiden sich etwas von dem gewöhnlichen Turdaşmaterial, ähneln aber bis zur Gleichartigkeit denen der Tărtăria-Täfelchen.

Obwohl das Fragment stark abgeschliffen ist, kann man auf dem Fries (von links nach rechts) noch Folgendes unterscheiden: Spuren von gegenständig angeordneten Dreiecken mit leicht erhabenen Seiten; einen senkrechten Strich; den Kopf eines Tieres mit langem Hals, deutlich sich abzeichnender Schnauze und Ohren und anscheinend einem kaum ange deuteten erhobenen Bein; das Hinterteil (Kruppe, Hinterbeine und Schwanz) eines Tieres, das verwundet oder zu Boden geschlagen nach links liegt, aber leider zum größten Teil in die Bruchstelle fällt; eine

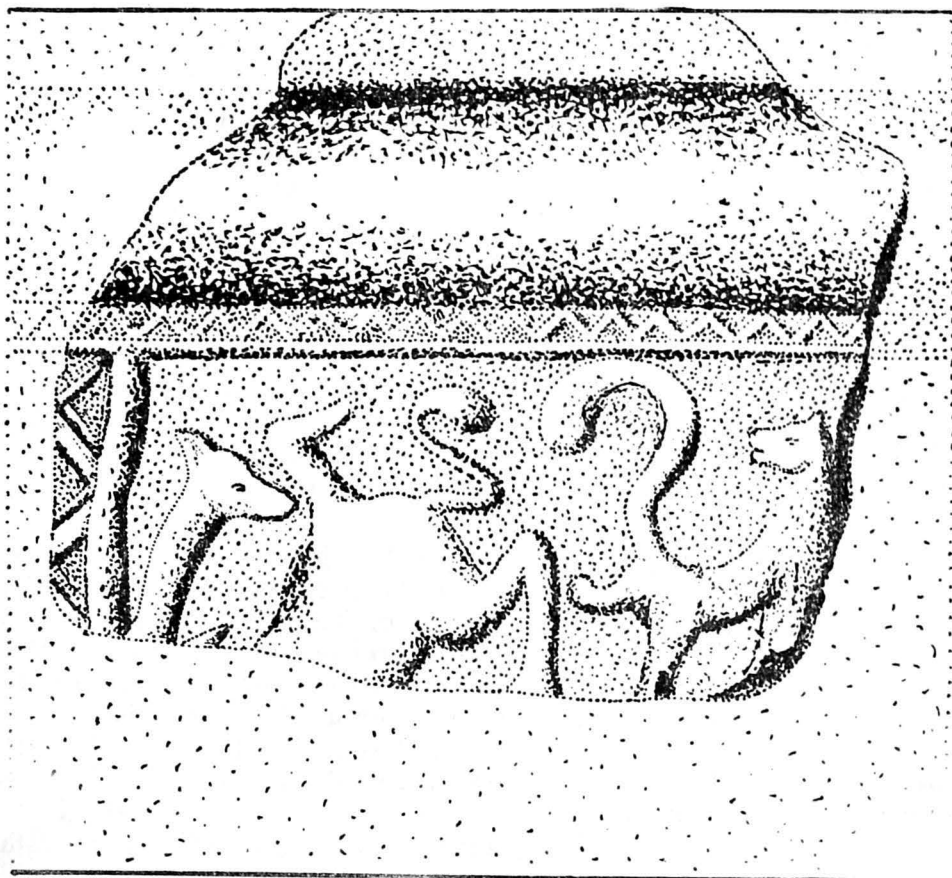

Abb. 25. — Zeichnung der Tontafel aus Turdaș

Großkatze (Löwin, Panther), die scheinbar auf ihrem Wege nach links plötzlich stehen blieb, Kopf und Leib nach hinten wendet, mit hoherhobenem Schwanz, der gegen das Ende geringelt in ein charakteristisches Büschel ausläuft (Abb. 25).

Die Beschreibung des Fragmentes braucht nicht unnötig verlängert zu werden, da es einwandfrei einer in der Archäologie wohlbekannten Kategorie angehört: auf dem Bruchstück der Tontafel aus Turdaș ist der Abdruck eines gravierten mesopotamischen Rollsiegels zu sehen. Die

nächsten Entsprechungen dazu sind die Rollsiegel selbst und ihre Abdrücke auf Ton- und Gipstafeln, wie sie im chronologischen Horizont Uruk IV—III — Djemdet Nasr⁵⁷ zu Hunderten gefunden wurden. Da es bis jetzt bekanntlich keine zwei vollkommen gleichartige Rollsiegel gibt, begnügen wir uns, um die erwähnte Zuweisung zu belegen, mit der Auswahl von nur sechs Exemplaren⁵⁸, die auffallende Ähnlichkeiten mit dem einen oder anderen Element des Siegelzylinders aufweisen, dessen Abdruck auf der Tonplatte von Turdaş vorliegt.

Eine rückwärts blickende Großkatze erscheint auf dem Abdruck eines Rollsiegels von Uruk (Abb. 26/1)⁵⁹, wo die Tiere heraldisch paarweise angeordnet sind. Gleichfalls in Uruk erscheint das Tier mit dem langen Hals, wie links im Fries auf der Tafel von Turdaş; nach den zwei Entsprechungen von Abb. 26/2—3⁶⁰ scheint es ein großer Hund zu sein. Auf den beiden Siegeln sind die Schweife der Großkatzen ebenfalls mit dem charakteristischen Büschel am Ende dargestellt.

Wie auf der Platte von Turdaş finden wir als Schmuckelement den Rahmen mit Zickzacklinien auf dem Abdruck eines Rollsiegels, das der Schicht (bzw. dem Tempel) II von Chafadje angehört (Abb. 26/4)⁶¹ und das, wie der gesamte archäologische Komplex, in die vollentwickelte Djemdet Nasr — Periode anzusetzen ist. Das Gegenstück zu dem verwundeten Tier in der Mitte des Frieses aus Turdaş liefert gleichfalls ein Siegel aus Chafadje, diesmal aus Schicht (Tempel) III, doch ebenfalls aus der Periode Djemdet Nasr (Abb. 26/6)⁶². Die Ähnlichkeit geht bis ins Einzelne, so die Muskeln der Kruppe und die merkwürdige Stellung der Hinterbeine.

Absichtlich wird die Erklärung für die Verzierung auf der linken Seite der Tontafel von Turdaş erst zum Schluß gegeben. Es handelt sich um die gegenständigen Dreiecke, die von dem Tierfries durch einen vertikalen Strich getrennt sind. So überraschend es für die übliche Beurteilung des „Neolithikums“ von Turdaş erscheinen mag, so stimmt die betreffende Verzierung doch mit der vom Portal eines archaischen, vorsumerischen Tempels überein, wie ein anderes Siegel aus Schicht II von Chafadje beweist (Abb. 26/5)⁶³. Wenn auch die Tontafel aus Turdaş leider nur als Bruchstück erhalten ist, so genügt der erhaltene Teil doch vollkommen, um seine außergewöhnliche Bedeutung erkennen zu lassen.

⁵⁷ H. Müller-Karpe, *a.a.O.*, S. 65—67, Taf. 86—87, 89—90, 98, 100.

⁵⁸ Nach H. Müller-Karpe, *ebda.*, wo nur eine Auswahl dieser Fundgruppe wiedergegeben ist, nach den Arbeiten von A. Nöldeke, E. Schott, H. Lenzen, A. Moortgat, W. Nagel, C. L. Woolley, E. Mackay, A. Falkenstein, P. Delougaz und H. Frankfort.

⁵⁹ H. Müller-Karpe, *a.a.O.*, Taf. 86/8.

⁶⁰ *Ebda.*, Taf. 86/17, 20.

⁶¹ *Ebda.*, Taf. 100/30.

⁶² *Ebda.*, Taf. 100/35.

⁶³ *Ebda.*, Taf. 100/34. Für Uruk und Chafadje, siehe auch S. 415, 423—426. Ein sehr ähnliches Exemplar bei T. Beran, *Die altorientalischen Rollsiegel der ehemaligen Sammlung Johannes Jantzen im Museum für Kunst und Gewerbe Hamburg*, in *ArchAnz*, 83/2, 1968, [1969], S. 105, Abb. 2, S. 106.

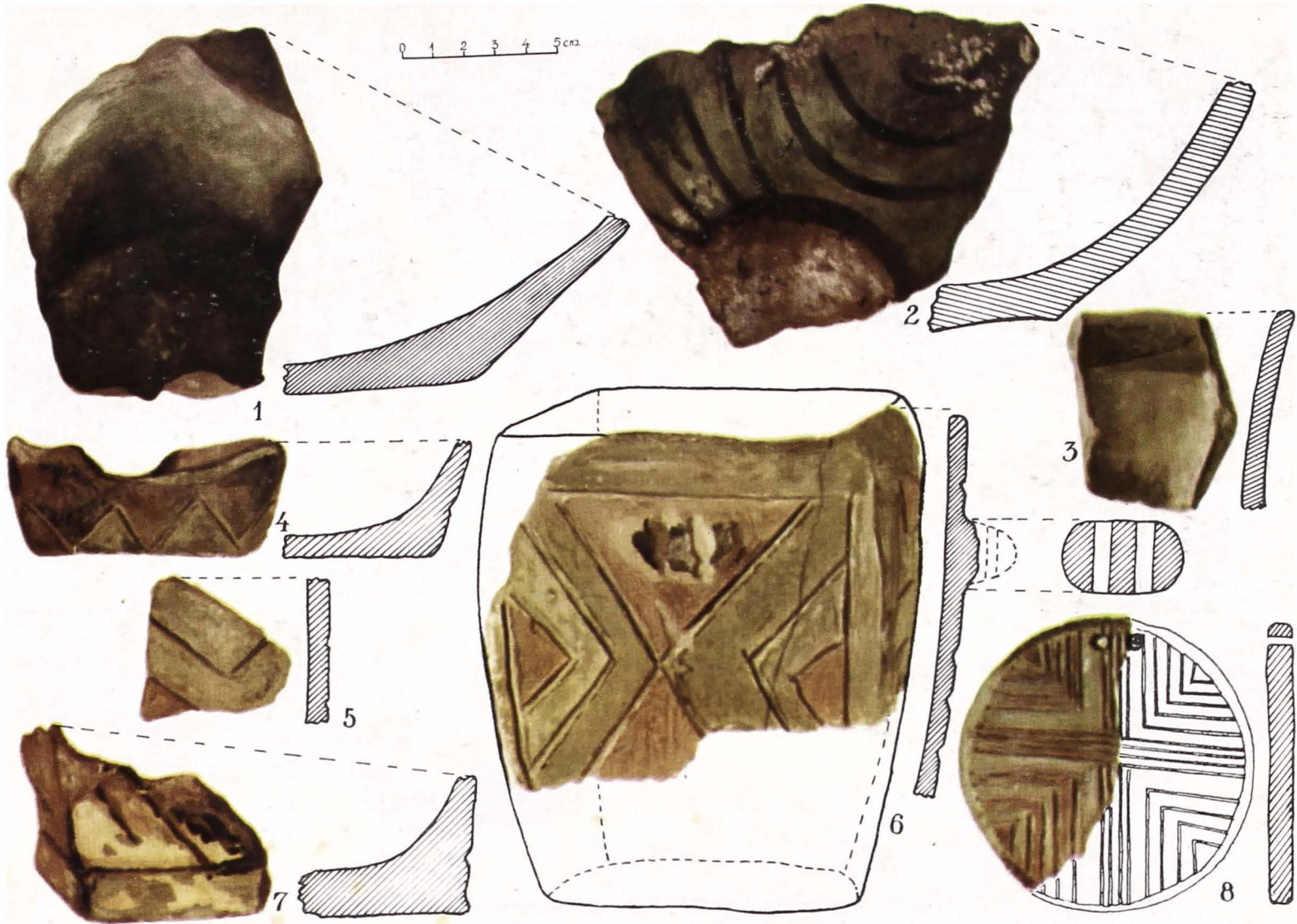

Abb. 5. — Bemalte Keramik des neolithischen Niveaus

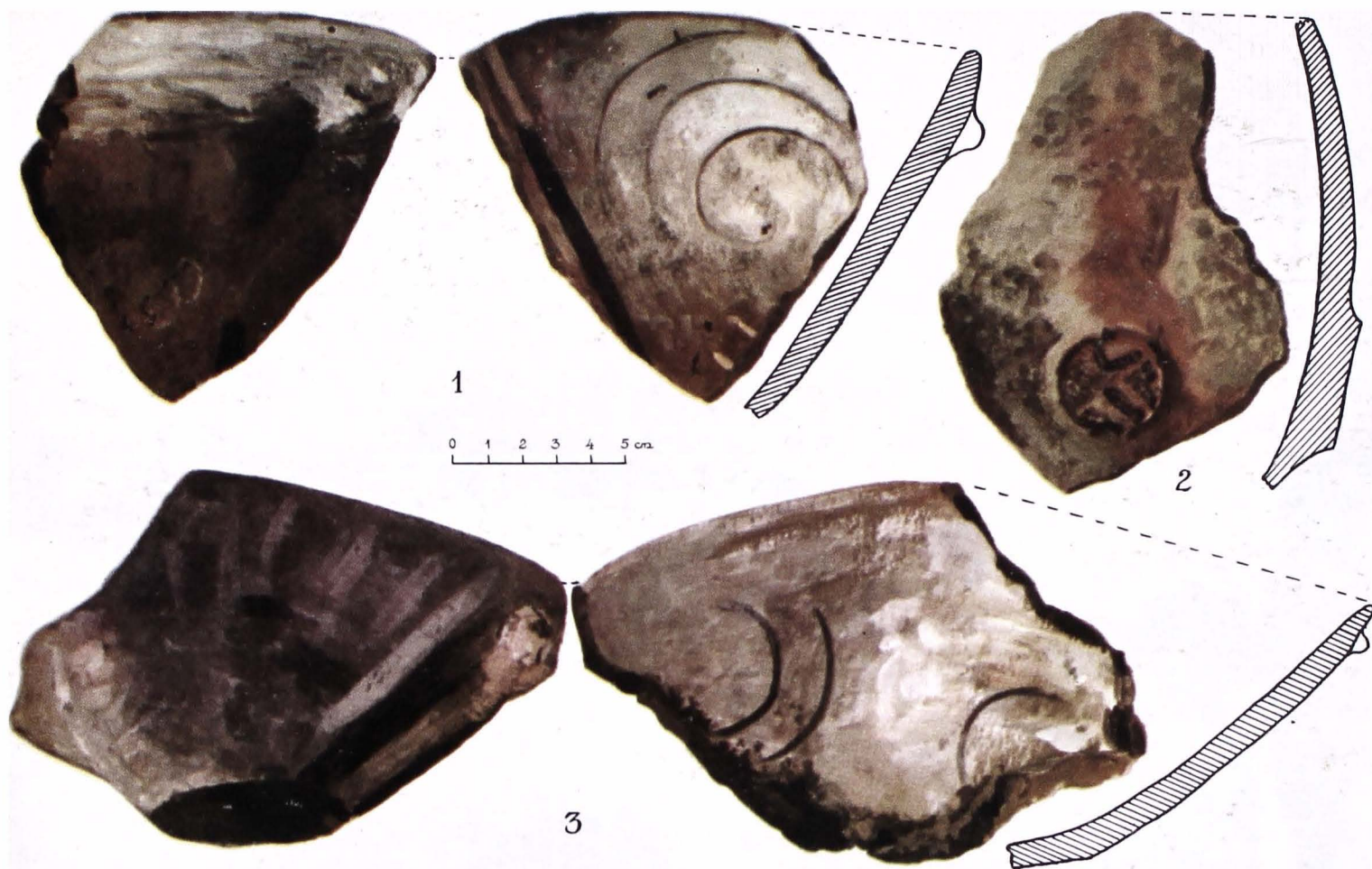

Abb. 6. — Bemalte Keramik des zweiten neolithischen Niveaus

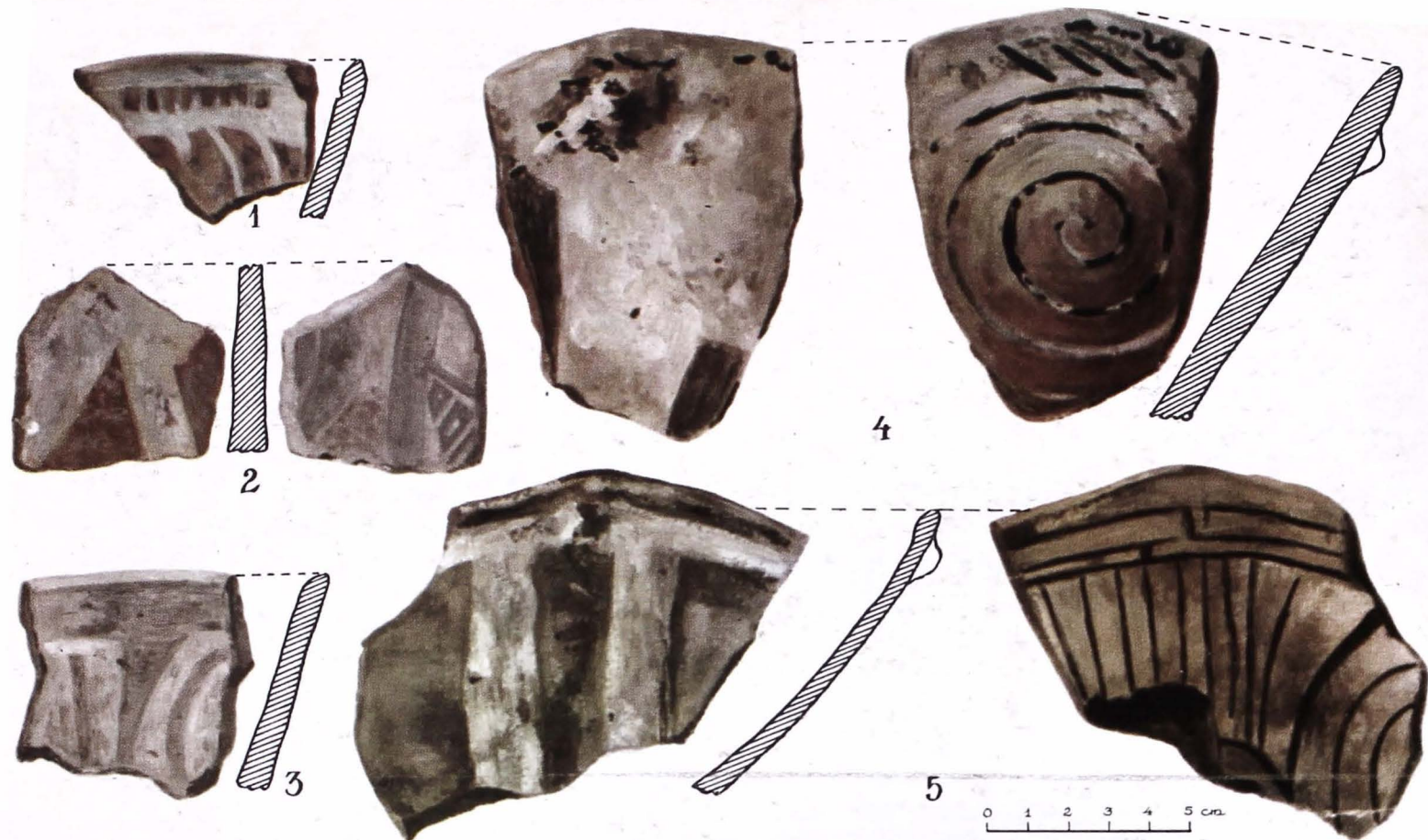

Abb. 7. — Bemalte Keramik des zweiten neolithischen Niveaus
<https://biblioteca-digitala.ro>

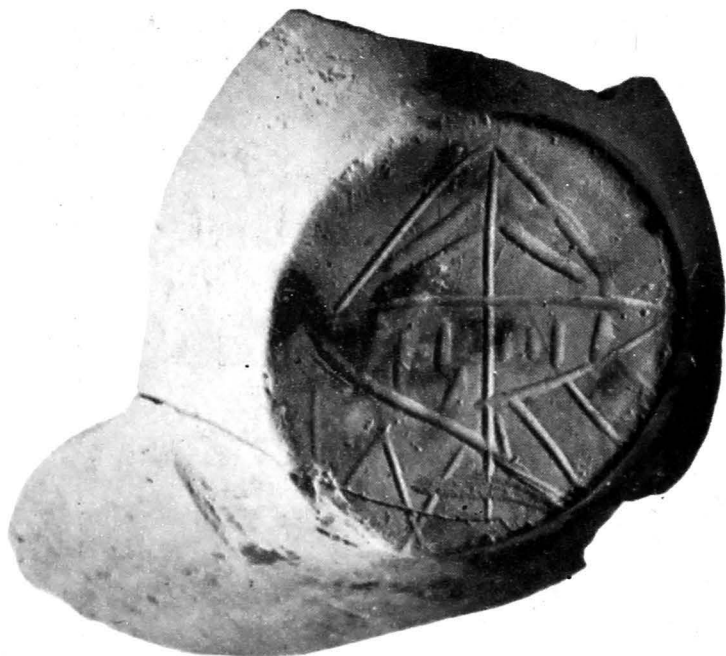

Abb. 8. — Boden eines Gefäßes der Turdașkultur mit der Darstellung eines Schiffes (natürliche Größe)

Abb. 24. — Bruchstück der Tontafel aus Turdaș mit dem Abdruck eines mesopotamischen Zylindersiegels (natürliche Größe)

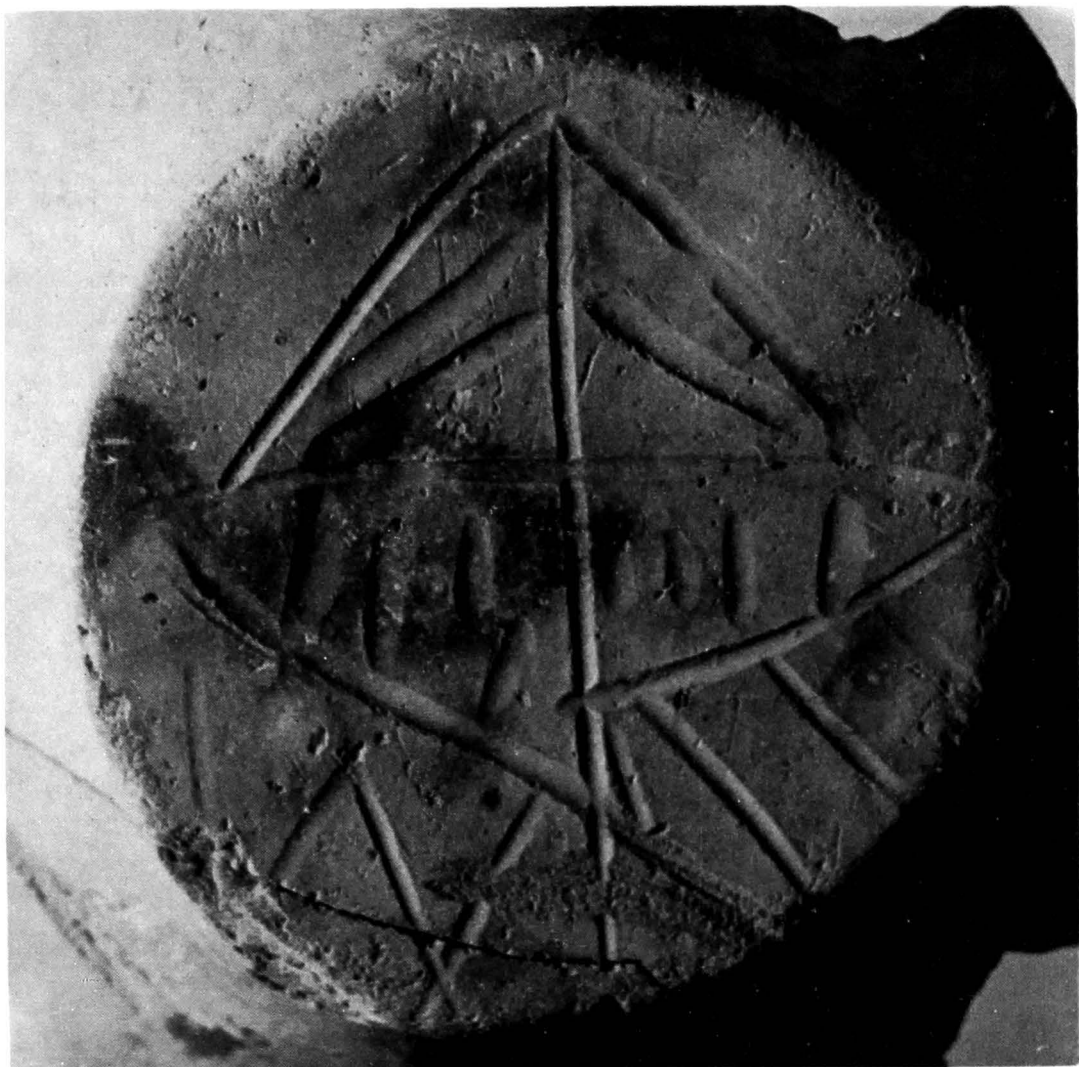
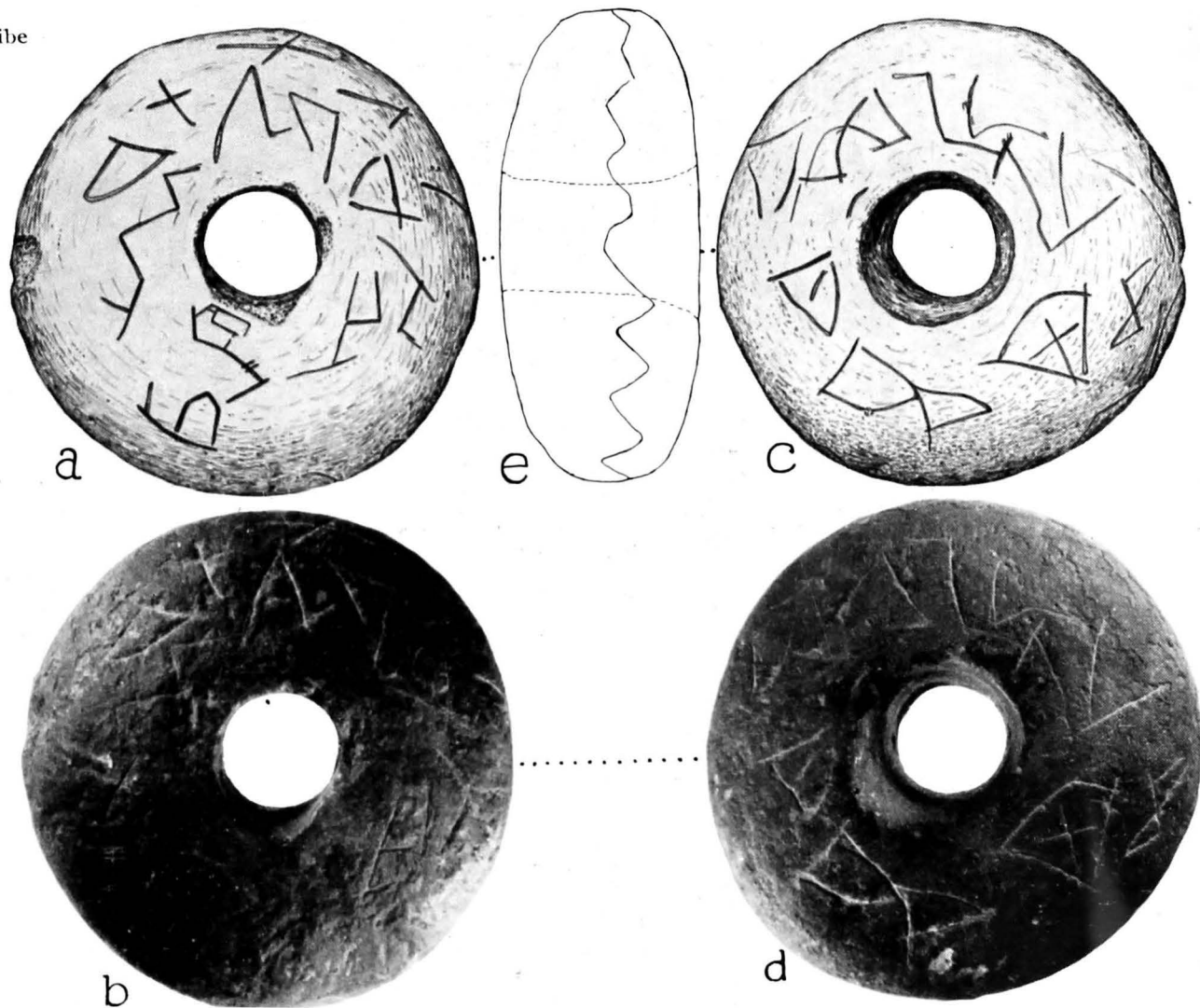

Abb. 9. — Boden eines Gefäßes der Turdaşkultur mit der Darstellung eines Schiffes (vergrößert)

Abb. 11. — Tonscheibe
aus Turdaş

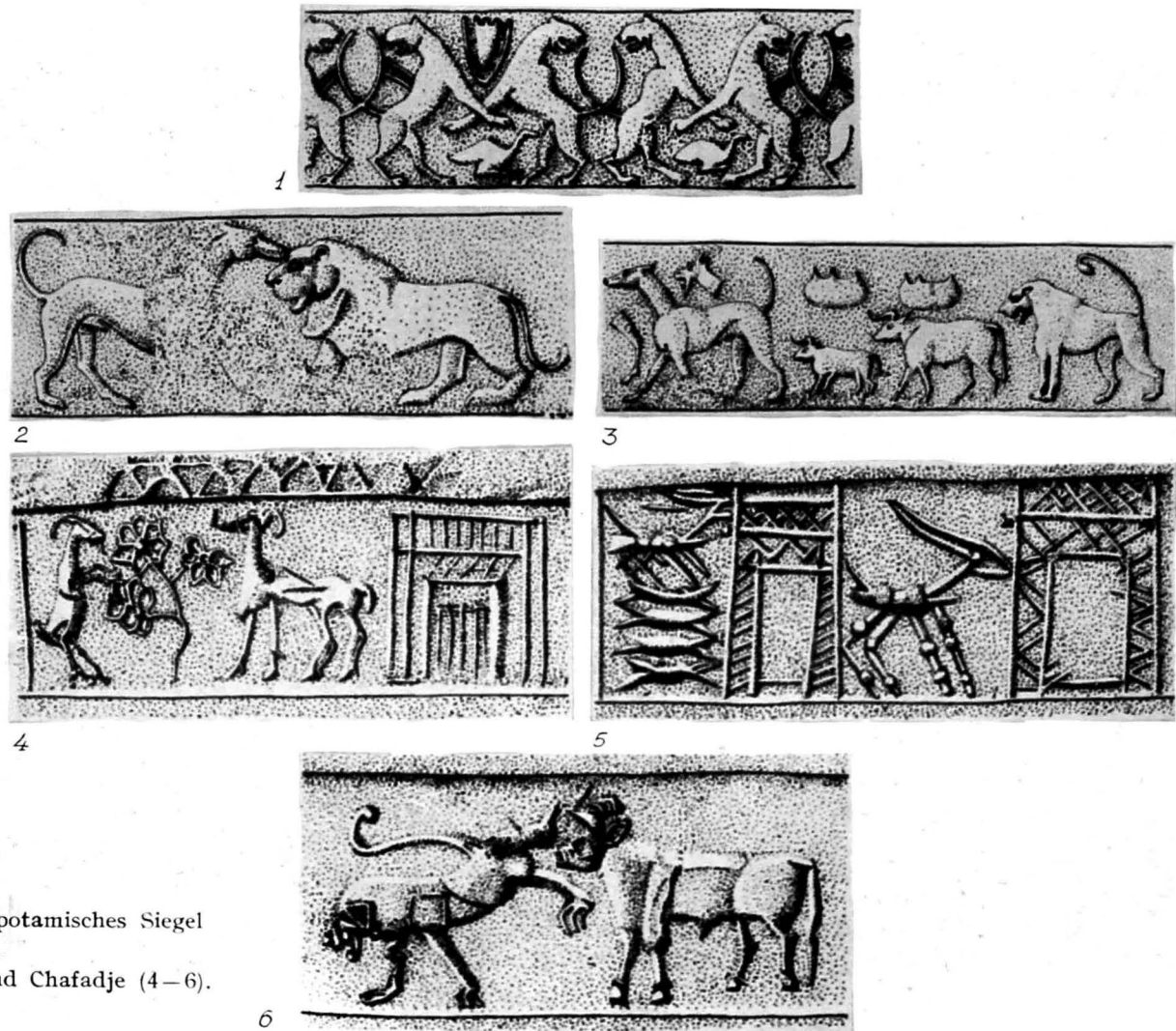

Abb. 26. — Mesopotamisches Siegel
aus Uruk (1—3) und Chafadje (4—6).

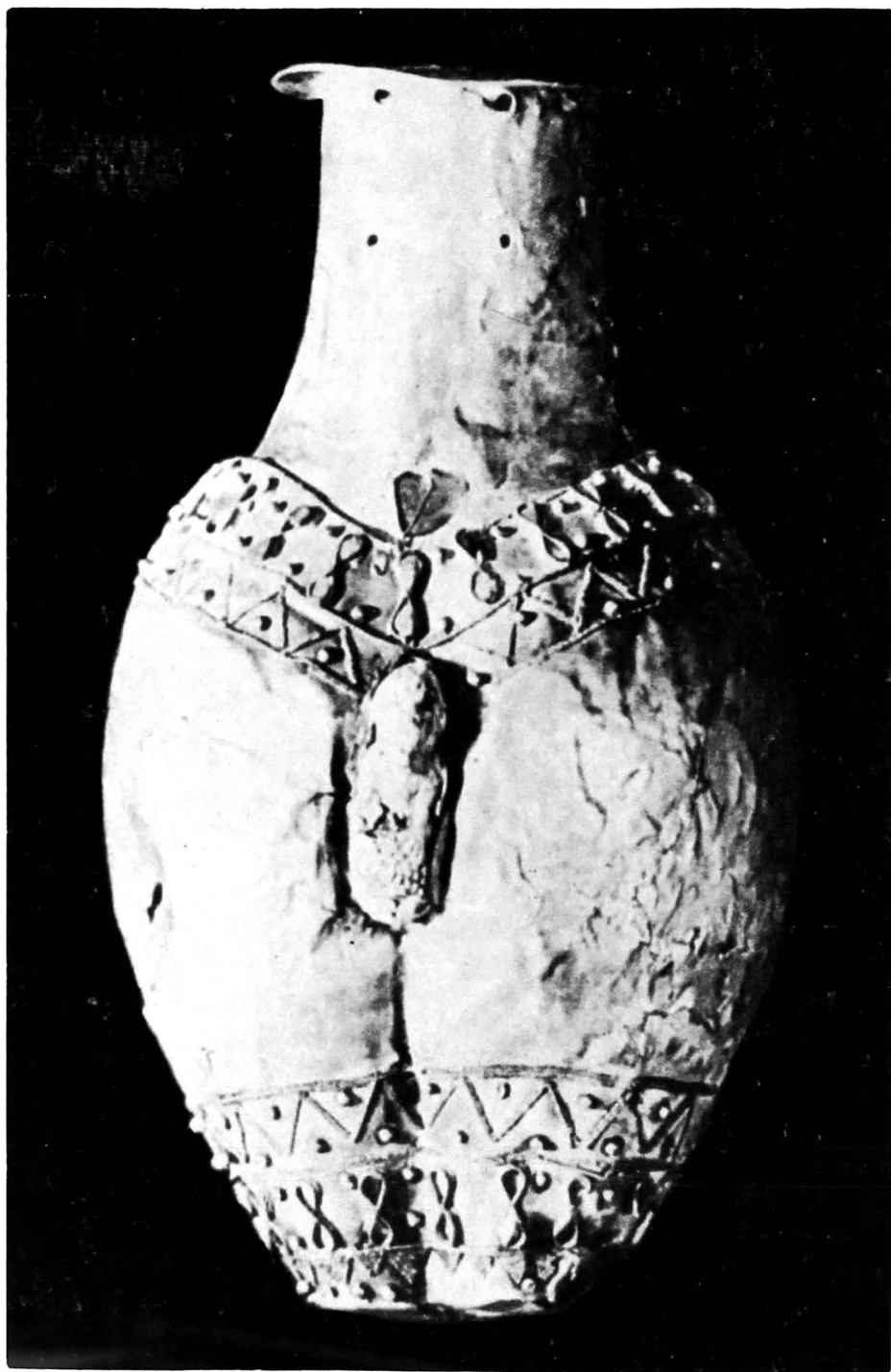

Abb. 30. — Anthropomorphes Goldblechgefäß aus Byblos

Es würde den Rahmen der vorliegenden Arbeit überschreiten, die durch die Tafel von Turdaş aufgeworfenen Probleme eingehender zu erörtern. Abschließend begnügen wir uns mit dem Hinweis, daß sie in die Zeit um 2800 v.u.Z. gehört und sich zwanglos in den Zeitraum eingliedert, der als die Periode der „städtischen Revolution“ im Nahen Osten bezeichnet wird. Zu diesem Zeitpunkt war das ferne Gebiet der Vinča — Turdaşkultur entweder eine durch die Hochkulturen Vorderasiens stark beeinflusste oder direkt mit ihnen in Verbindung stehende Zone⁶⁴.

Die behandelten Gegenstände besitzen nicht alle die gleiche Beweiskraft. Neben sichern und außergewöhnlichen Funden, wie dem Rollsiegelabdruck aus Turdaş gibt es Stücke, deren Deutung wahrscheinlich oder möglich ist. In seiner Gesamtheit beweist aber das vorgelegte Material doch ohne Zweifel kulturelle Zusammenhänge zwischen dem Vorderen Orient und Siebenbürgen, im besonderen mit der Turdaşkultur, die auch für chronologische Folgerungen bedeutsam sind. Selbst wenn es sich dabei, um einen bekannten Ausdruck G. von Merharts zu verwenden, um „Siebenmeilenstiefelvergleiche“ handelt, so lassen sich, entlang der über weite Gebiete laufenden Verbindungslinien vom Vorderen Orient, aus den kulturellen Beziehungen auch tragfähige absolute Zeitwerte für das Neolithikum Siebenbürgens gewinnen.

ADDENDA. Seit der Fertigstellung vorliegender Arbeit (Februar 1969) bis zu ihrer Annahme zum Druck wurden uns noch einige Funde durch Veröffentlichung oder auf andere Weise bekannt, die hier miteinbezogen werden müssen.

Im Zusammenhang mit dem als Tonnachbildung eines runden Tempelheiligtums erkannten Fundstück aus Turdaş (Abb. 21), für das Entsprechungen aus Eridu (Abb. 22) und Tepe Gaura (Abb. 23) gegeben wurden, kann jetzt noch auf ein funktionell gleichartiges Stück, ebenfalls aus Rumänien, verwiesen werden. Es handelt sich um das außergewöhnlich interessante „Tonmodell“ eines Stockwerktempels, das in der Gumelniţa-Schicht von Căscioarele entdeckt wurde (Abb. 27)⁶⁵. Es wurde unter den Brandresten eines großen, vermutlich einem Kult dienenden Gebäudes aufgefunden. Das Gebäude liegt fast genau über der Stelle, wo vorher, im Horizont der späten Boian-Kultur, die Ruinen eines anderen Kultbaues bestanden hatten⁶⁶. Das „Modell“ von Căscioarele gliedert sich vollkommen in die Reihe der verkleinerten Nachbildungen nach wirklich bestehenden Prototypen ein. Ganz natürlich drängen sich hier als Entsprechungen die aus Ton gebildeten „Kulthäuschen“ aus Assur auf, die

⁶⁴ H. Müller-Karpe, *a.a.O.*, S. 276—280, 276 Anm. 1.

⁶⁵ Wl. Dumitrescu, *En Roumanie, Căscioarele, un sanctuaire énéolithique*, in *Archeologia*, 32, Jänner-Februar 1970, S. 77; H. Dumitrescu, *Un modèle de sanctuaire découvert dans la station énéolithique de Căscioarele*, in *Dacia*, N. S., XII, 1968, S. 381—394. Es sei gleich gesagt, daß wir mit den meisten Überlegungen und Schlußfolgerungen dieser hervorragenden Arbeit übereinstimmen. Einige Unterschiede der Auslegung ergeben sich teils aus der Beurteilung orientalischer Einflüsse auf die neo-eneolithischen Kulturen an der Unteren Donau, teils aus dem Umstand, daß wir zur Anwendung der kurzen Chronologie des Nahen Ostens neigen.

⁶⁶ Wl. Dumitrescu, *a.a.O.*, S. 77.

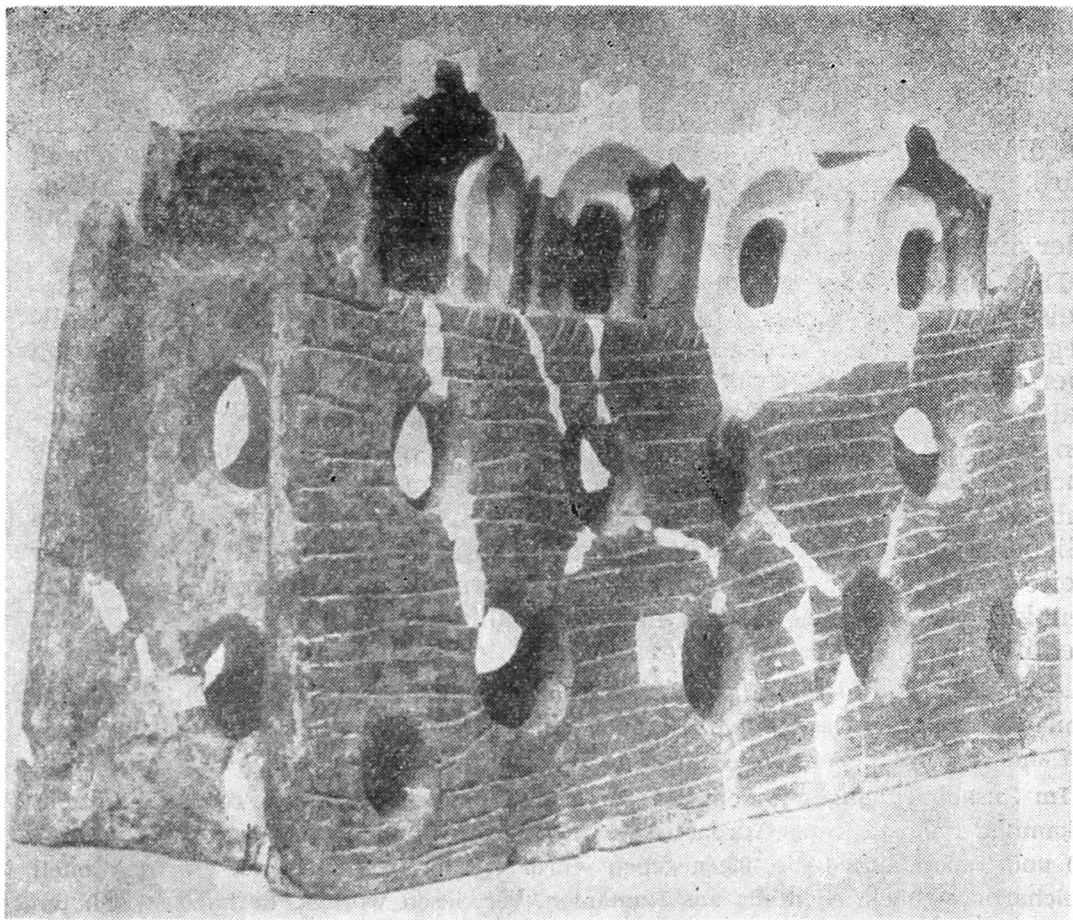

Abb. 27. — Das Modell des „Heiligtums“ von Căscioarele

ebenfalls aus einem Heiligtum (Tempel) stammen und um 2 800 v.u.Z. (!) angesetzt wurden (Abb. 28) ⁶⁷.

Für die Tonsäulen mit ihrer charakteristischen Bemalung, die im eingescherten, der Endphase (Spanțov) der Boian-Kultur⁶⁸ angehörenden „Heiligtum“ von Căscioarele aufgedeckt wurden, scheint die auf der C₁₄ Methode beruhende Datierung um

⁶⁷ Siehe W. Andrae, *Die Kunst Vorderasiens — Die Frühzeit in Mesopotamien*, in *Propyläen-Kunstgeschichte*, II, Berlin, 1925, S. 461, 636. Bemerkenswert bei dem „Modell“ von Căscioarele der lange Innensaal, die vorspringenden Strebepfeilerecken und das leichte Zurückweichen der Wände an den kurzen Seiten — Dauererscheinungen in der langen Reihe der archaischen mesopotamischen Tempel (Tepe Gaura XIII im Norden, Eridu VII, „der weiße Tempel“ und der „Tempel D“ von Uruk im Süden), sowie auch beim archaischen Tempel von Tell Brak, am Khaburfluß, einem Nebenfluß des Euphrat in Syrien. Es könnte sein, daß die horizontalen parallelen Kerben an der langen Vorderseite des „Modells“ von Căscioarele die „Ziegelreihen“ des orientalischen Vorbildes andeuten sollten.

⁶⁸ Wl. Dumitrescu, *a.a.O.*, S. 75—77.

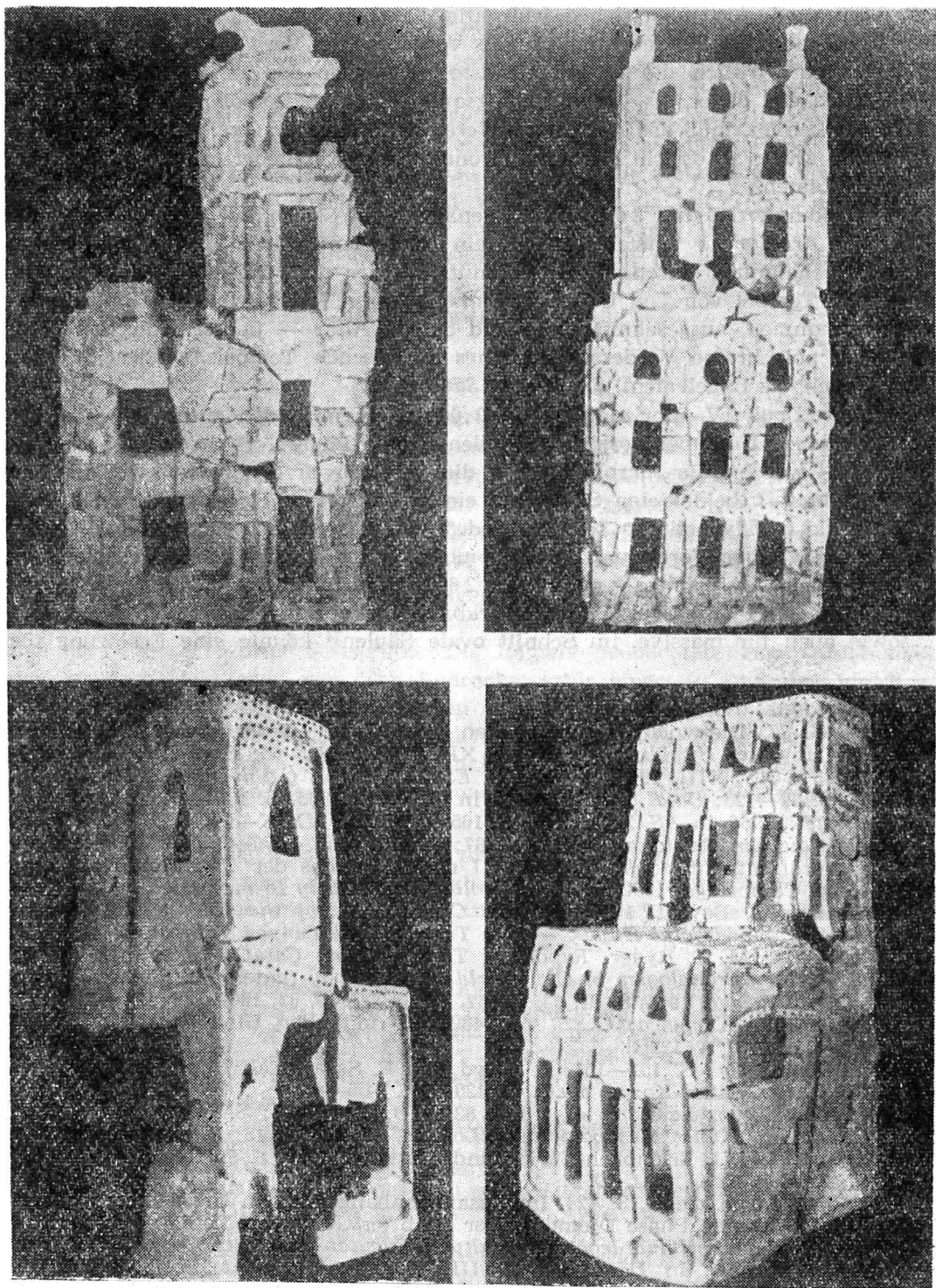

Abb. 28. — Die "Kulthäuschen" aus Ton von Assur

4 000—3 800 v.u.Z. doch übertrieben frühzeitig. Fraglich ist auch, ob es sich hier um einen „Säulenkult“⁶⁹ handelt und ob die vorgebrachte Verwandtschaft mit Çatal Hüyük⁷⁰ auch wirklich die entsprechendste ist. Außer des zu hohen Alters von Çatal Hüyük, das daher als „Beeinflussungsquelle“ für späte Boianphänomene nicht in Betracht kommt, muß das Bestehen *anderer orientalischer Quellen* hervorgehoben werden, die größere Aussicht für eine chronologische Eingliederung der Säulen von Câscioarele bieten.

Es ist bekannt, daß um 3 000 v.u.Z. (genauer nach 3 500) im Nahen Osten eine *polychrome Architektur* entsteht, die als ein Hauptelement das Mosaik (als solches oder als Nachahmung durch Malerei) benützt. Unter den frühesten Beispielen ist der bemalte Tempel von Tell Uqair zu nennen, dessen Inneres mit Fresken, die das Mosaik nachahmen, ausgeschmückt ist und dessen Altar — in verkleinertem Maßstab — die polychrome Vorderansicht eines archaischen Tempels wiedergibt. Hier erscheint auch, als Bauelement, die *falsche Säule*⁷¹.

Später, im Uruk IV—Horizont (3 200—3 000 v.u.Z. nach den einen, 3 000—2 800 nach den anderen) — aber vorzüglich in den letzten Phasen, IV b und IV a dieses Horizonts — werden die Zierpfeiler und die, mit schwarzem, rotem, weißem und gelblichem Mosaik bekleideten Säulen zu einem bekannten Bauelement⁷². Sie bleiben bis in die frühdynastische Zeit „in Mode“ (ein Beispiel die wundervolle, dreifarbige Säule mit einer Verzierung von Rhomben und gegenständigen Dreiecken aus dem vom König A — anni — padda um 2 600 v.u.Z. in El-Obeid errichteten Tempel)⁷³. Die in der Phase Uruk IV b bemerkbare Vorliebe für Halbsäulen, Wandsäulen, sowie auch für massive, im Schnitt ovale Säulen⁷⁴ könnte eine Erklärung für

⁶⁹ Ebda., S. 76.

⁷⁰ Ebda., S. 77. Die wichtigsten Arbeiten über Çatal Hüyük, siehe: J. Mellaart, *Excavations at Çatal Hüyük*, 1961, in AS, XII, 1962, S. 41—65; *Excavations at Çatal Hüyük*, 1962, in AS, XIII, 1963, S. 43—103; *Excavations at Çatal Hüyük*, 1963, in AS, XIV, 1964, S. 39—123; *Çatal Hüyük West*, in AS, XV, 1965, S. 135—156; *Excavations at Çatal Hüyük*, 1965, in AS, XVI, 1966, S. 165—191, Taf. XXIX—LXIII; *Çatal Hüyük, a Neolithic Town in Anatolia*, London, 1967; *Anatolia, c. 4 000—2 300 B.C.* (auch als Broschüre veröffentlicht, sonst Kap. XVIII des 1. Bandes der *The Cambridge Ancient History*, Cambridge, 1962); *The Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Near East and Anatolia*, Beirut, 1966; *Earliest Civilizations of the Near East*, London, 1965; H. B. Burnham, *Çatal Hüyük — The Textiles and Twined Fabrics*, in AS, XV, 1965, S. 169—174; M. L. Ryder, *Report of Textiles from Çatal Hüyük*, in AS, XV, 1965, S. 175—176; *Chronologies in Old World Archaeology* (unter der Redaktion von R. W. Ehrich), Chicago, 1965, S. 61, 63, 65, 67, 73, 74, 77, 79, 82, 106—108, 123—124, 127, 234, 236; H. Müller-Karpe, *a.a.O.*, S. 436—439, 597 (mit allen Hinweisen des *Ortsregisters*), Taf. 115—121/A, 122/B.

⁷¹ S. Giedion, *a.a.O.*, S. 152—153; S. Lloyd und F. Safar, *Tell Uqair*, in JNES, II, 1943, S. 131 ff.; H. Müller-Karpe, *a.a.O.*, S. 420, Taf. 94/5—6.

⁷² H. Müller-Karpe, *a.a.O.*, S. 424, Taf. 83/B, D, Taf. 84/B; S. Giedion, *a.a.O.*, S. 152; A. Champdor, *Kunst Mesopotamiens*, Leipzig, 1964, Taf. 18; E. Egli, *Geschichte des Städtebaues*, Bd. I, Erlenbach-Zürich und Stuttgart, 1959, S. 51 ff.

⁷³ A. Champdor, *a.a.O.*, Taf. 19.

⁷⁴ H. Müller-Karpe, *a.a.O.*, S. 424. Im Zusammenhang mit den Uruk-Phasen heben wir hervor, daß es eine Phase Djemdet Nasr III b (erwähnt von M. Petrescu-Dimbovița, *Unele probleme privind legăturile culturii Cucuteni cu culturale neo-eneolitice din sud-estul Europei*, in *Danubius*, II—III, 1969, S. 18) *nicht gibt!* Tatsächlich handelt es sich um die Gleichzeitigkeit Uruk III b = Djemdet Nasr. Der Artikel von Vl. Milojević, auf den Bezug genommen wird — unberechtigterweise, wie wir erläu-

die große, ungleichmäßig zylindrische, im Schnitt ebenfalls ovale Säule von Căscioarele geben⁷⁵.

Demnach könnten die zwei bemalten Säulen auch eine funktionell-architektonische Rolle im „Heiligtum“ von Căscioarele gehabt haben, doch kann infolge der geringen Widerstandsfähigkeit des verwendeten Baumaterials diese Rolle nicht mehr genau festgestellt werden. Doch darf man sich über die Entdeckung von „Heiligtümern“ im Raum Boian-Gumelnița nicht wundern, da sie auf Grund der vielfältigen Kulturscheinungen dieses Gebietes zu erwarten waren und auch in nachbarlichen Kulturräumen in Erscheinung treten. Es soll hier nur an den monumentalen Altar von Kormadin aus dem Vinča-Bereich erinnert werden, der in einem Bau von ausgesprochen sakralem Charakter aufgefunden wurde⁷⁶.

*

Abgesehen von verhältnismäßig unbedeutenden Abweichungen, die der Wahl der langen oder kurzen Chronologie des Vorderen Orients zuzuschreiben sind, verweisen alle, von uns oder von anderen untersuchten chronologischen Anpassungen auf einen, im großen, um 3 000 v.u.Z. datierbaren Horizont. Könnten in der Beweisführung Beispiele auch für eine viel spätere Periode gebracht werden, so würde dadurch die Dauer jeder einzelnen Kultur genauer bestimmt werden können.

Als wir vor einigen Jahren die Fragen der Bodrogkeresztúr-Kultur in Siebenbürgen untersuchten⁷⁷, konnten wir einen gewissen Synkronismus zwischen dieser und der Cucuteni-Kultur feststellen. Die damals beobachtete enge Abhängigkeit zwischen den Goldidolen vom Typ Bodrogkeresztúr einerseits und den Idolen aus Ton oder Gold von Cucuteni, sowie den trojanischen Vorbildern andererseits darf als chronologischer Faktor nicht vernachlässigt werden⁷⁸. Bei dieser Gelegenheit wiesen wir flüchtig auch auf die Abhängigkeit einiger Typen anthropomorpher, in diesem chronologischen Horizont gefundener Gefäße von ihren kleinasiatischen Vorbildern hin⁷⁹.

In gleicher Ideenverbindung gibt es mögliche Beispiele auch für den Cucuteni-Komplex. Vor nicht ganz zwei Jahrzehnten stellte Vl. Dumitrescu auf Grund einer genauen und richtigen *archäologischen* Analyse fest, daß „...die Siedlung von Hă-

terten — (*ebda.*, Anm. 59) erschien 1965, nicht 1963! Ungenauigkeiten kann man auch im Artikel von Hortensia Dumitrescu feststellen, wo an einer Stelle die Phase Uruk III — Djemdet Nasr zwischen 3 500—3 000 v.u.Z. (*a.a.O.*, S. 392) angesetzt wird, während zwei Seiten später Uruk IV 3 500—3 200 v.u.Z. und Djemdet Nasr 3 200—3 000 v.u.Z. datiert ist (*ebda.*, S. 394).

⁷⁵ Vl. Dumitrescu, *a.a.O.*, S. 76.

⁷⁶ B. Jovanović — J. Glišić, *Station énéolithique dans la localité de Kormadin près de Jakovo*, in *Starinar*, N. S., XI/1960, [1961], S. 140—142 (Zusammenfassung), S. 113—139 (serbischer Text und Abbildungen).

⁷⁷ N. Vlassa, *Contribuții la cunoașterea culturii Bodrogkeresztúr în Transilvania*, in *SCIV*, 15, 1964, S. 351—367. Das Manuskript der Arbeit war 1957 vorgelegt worden, erschien aber erst sieben Jahre später.

⁷⁸ *Ebda.*, S. 362—363, 366; H. Dumitrescu, in *Dacia*, N. S., V, 1961, S. 69 ff.

⁷⁹ N. Vlassa, *a.a.O.*, S. 363. Die Frage wurde für den gleichen Zeitraum eingehend behandelt von N. Kalicz, *Die Pécelér (Badener) Kultur und Anatolien*, in *Studia Archaeologica*, II, Budapest, 1963.

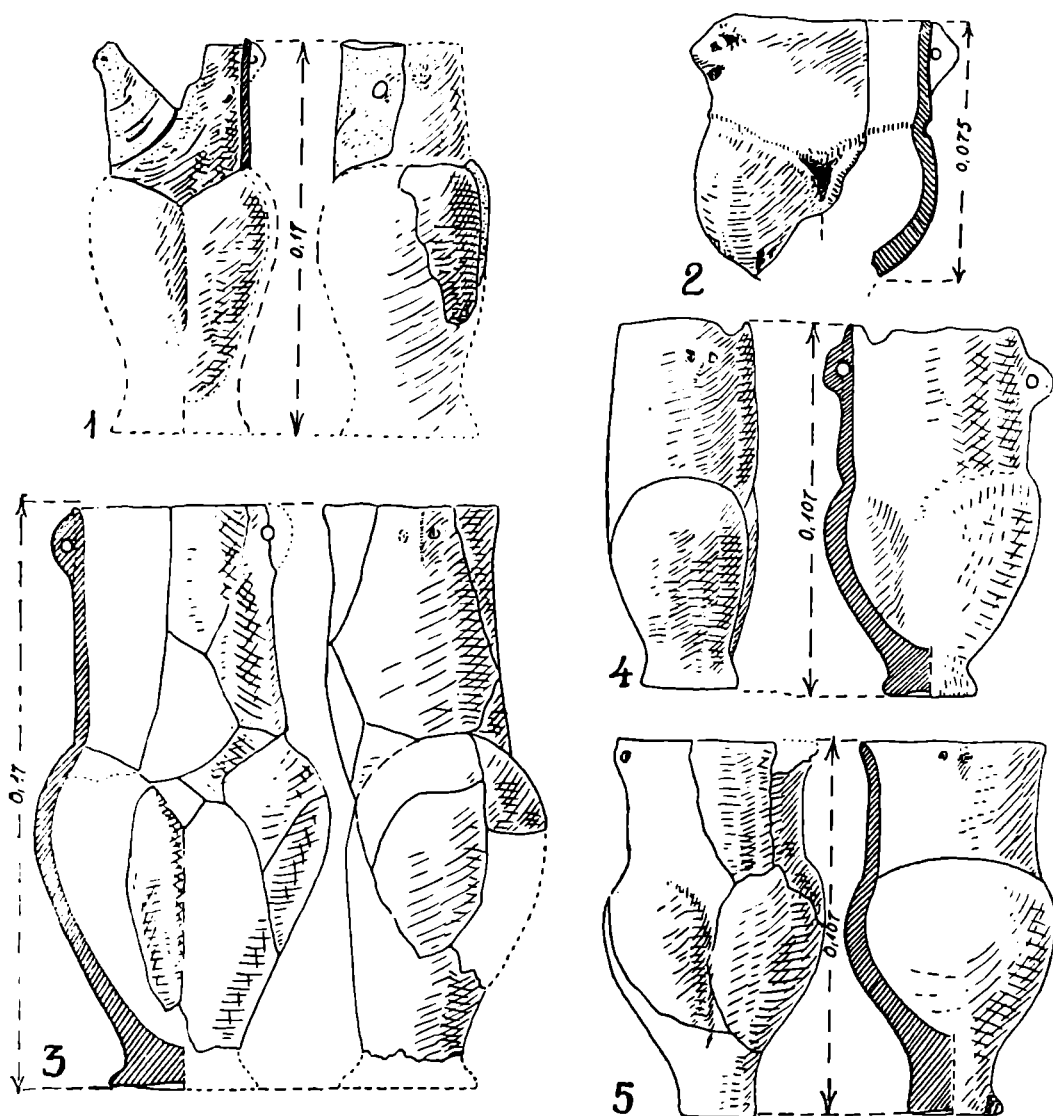

Abb. 29. — Anthropomorphe Tongefäße von Hăbăşeşti

băşeşti an das Ende der Phase Cucuteni A angesetzt werden müsse...“⁸⁰ und wagte es, die Datierung für das Ende dieser Phase gegen 1800 v.u.Z. herabzusetzen⁸¹.

Die *damaligen* Schlußfolgerungen des Bukarester Professors können heute durch neue Beweise unterstützt werden. In Hăbăşeşti erscheint der Typus eines anthropo-

⁸⁰ Hăbăşeşti, *Monografie arheologică*, Bukarest, 1954, S. 519.

⁸¹ *Ebda.*, S. 520. Damals gab es für Cucuteni A noch keine C_{14} Datierungen, die dann nicht mehr und nicht weniger als 3400 ± 80 ergaben (Vl. Dumitrescu, in *SCIV*, XIV, 1963, S. 302 ff.).

morphen Gefäßes, das mit geringfügigen Abwandlungen in mehreren Exemplaren auftritt (Abb. 29)⁸². Vl. Dumitrescu hält ihn nicht für „...eine richtiggehende Neuheit, als nur durch die größere Anzahl der Exemplare“⁸³; doch scheint der betreffende Gefäßtyp tatsächlich eine Tonnachbildung orientalischer Vorbilder aus Edelmetall zu sein. Hier soll auch auf die außergewöhnlich genaue Entsprechung hingewiesen werden, die ein anthropomorphes Gefäß aus Goldblech, mit einer in Lapislazuli eingelegten „Schärpe“, bietet; es wurde in einem Depot von Weihegaben im Syrischen Tempel (oder Gebäude II) von Byblos gefunden (Abb. 30)⁸⁴.

Zwischen 2100—1900 v.u.Z. datiert, gehört das betreffende Gefäß zum II. Niveau (Mittlere Bronzezeit I) von Byblos. Die Zeitstellung ist durch chronologische Verknüpfungen und Anpassungen auf Grund der vielfältigen „Einfuhrwaren“ in dem genannten Niveau gesichert. Dazu erinnern wir, daß die Mittlere Bronzezeit I (Niveau II) von Byblos dem Beginn des Mittleren Reiches in Ägypten, dem Mittelugaritisch I (Ras Schamra II, 1) und dem MM I gleichgesetzt wird⁸⁵.

N. VLASSA

⁸² *Hăbăşeşti* ..., Taf. LXXIV/15; CIX/1—3, 8—9; H. Müller-Karpe, *a.a.O.*, Taf. 170/1.

⁸³ *Hăbăşeşti* ..., S. 384—385.

⁸⁴ W. Culican, *The Sea Peoples of the Levant*, in *The Dawn of Civilization*, London, 1961, S. 135, Abb. 3.

⁸⁵ Die gesamte Beweisführung bei C. F. A. Schaeffer, *Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie Occidentale*, London, 1948, S. 50—72.

PODOABE DE METAL PREȚIOS DIN MORMINTE SCITICE ÎN TRANSILVANIA

Sînt publicate în lucrarea de față opt podoabe de aur, electron și argint, descoperite în ultimii ani în morminte de înhumatie din Hallstatt-ul D în Transilvania. Ele se alătură celor trei piese descoperite anterior, două inele de buclă de la Aiud¹ și Blaj² (bine cunoscute în literatura de specialitate) și perla de aur, dintr-un mormînt (de înhumatie), descoperit întîmplător, în anul 1966, pe teritoriul satului Gădălin (com. Jucu, jud. Cluj)³. Reduse la număr, modeste ca mărime și execuție artistică, ele constituie totuși descoperiri interesante, ce se adaugă, ca elemente noi, la imaginea arheologică a grupului de înhumați din centrul Transilvaniei, permițînd lărgirea și adîncirea discuției asupra încă controversatei prezențe scitice în această provincie⁴. Deși le publicăm separat de contextul în care au fost descoperite, reunindu-le într-o lucrare aparte, în studierea lor vom avea în vedere mediul în care s-au aflat.

1. Inel de buclă din argint cu capete conice (fig. 1,3)

Descoperită în mormîntul nr. 2, de înhumatie, cercetat în anul 1969, în locul numit „Cetate” de pe teritoriul comunei Teiuș, jud. Alba⁵, piesa are extremitățile conice suprapuse, diametrul maxim de 4,7 cm și grosimea medie a corpului de 1,5 mm. Exemplarul de la Teiuș ridică la trei numărul inelelor de buclă cu capete conice, din metal prețios, descoperite pînă acum în Transilvania. Confectionate în

¹ K. Herepey, în *ArchErt*, XVII, 1897, p. 65 și fig. 3, 10; V. Pârvan, *Getica*, București, 1926, p. 351—352 și fig. 245, 10; D. Popescu, în *Transilvania*, Sibiu, 74, 1943, p. 11 (extras); *Materiale*, II, 1956, p. 225—226, 242.

² M. Moga, în *Apulum*, I, 1939—1942, p. 74, 76—77 și fig. 2, 2; D. Popescu, în *Transilvania*, p. 15; *Materiale*, II, p. 225—226, 242, fig. 138, 14.

³ V. Wollmann, în *SCIV*, XXI, 1970, p. 249, fig. 5.

⁴ Pentru discuția apartenenței cultural-etnice a unor descoperiri de factură scitică din Transilvania, vezi de ex.: C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 36—41; D. Popescu, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 443 și urm.; în *SCIV*, XVIII, 1967, p. 333—341; I. H. Crișan, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 133—145; St. Ferenczi, în *ActaMN*, II, 1965, p. 77—104; III, 1966, p. 49—71; IV, 1967, p. 19—43; VI, 1969, p. 47—63.

⁵ Despre descoperirile anterioare: K. Horedt, în *Materiale*, I, 1953, p. 798—812. Inventarul mormîntului nr. 2 cuprinde: 43 vîrfuri de săgeți (din bronz de tip arhaic, os și fier), vîrf de sulită, akinakes, două cuțite (unul curb), două rozete din bronz, un vas bitronconic și oase din ofranda de carne.

general din bronz, ele formează o categorie de inventar foarte comună, aflată în numeroase morminte de factură scitică din Transilvania. Faptul fiind cunoscut, înșirarea unor exemple e superflua. Înainte de a urmări problema încă controversată, dar nu lipsită de importanță, a apariției, originii cultural-etnice și răspîndirii, în timp și spațiu, a acestui tip de podoabă, e necesar a menționa că nici asupra rostului său strict funcțional, aspect de altfel minor, părerile diferiților cercetători nu concordă, fiind considerat mai întii brățară, apoi inel de timplă sau buclă⁶. Brățări și chiar colane cu capete conice, există⁷; nu este însă cazul pieselor din Transilvania care au fost aflate de o parte și de alta a craniului, aproximativ în dreptul timplelor. De aici și denumirea dată ulterior de inel de timplă sau de buclă.

Totuși cercetările efectuate de noi în necropolele de la Ozd⁸, Blaj⁹ și, mai ales, la mormintul nr. 2 de la Teiuș, duc la presupunerea că unele exemplare, de dimensiuni mici (cum sînt majoritatea celor din Transilvania, inclusiv cele de metal prețios), au putut fi utilizate ca cercei. În toate mormintele din necropolele amintite, în care au fost descoperite inele de buclă, ele se aflau sub temporal, la nivelul maxilarului inferior. În cazul mormintului nr. 2 de la Teiuș, unde craniul era aplecat peste humerusul drept, piesa se afla la baza maxilarului inferior, locul fiind precis stabilit în momentul ridicării craniului. În aceeași poziție erau și cele două exemplare de bronz descoperite în mormintul nr. 1. de la Teiuș (1969). Pentru folosirea lor ca cercei ar putea pleda și faptul că toate cele trei exemplare din metal prețios de la noi au fost aflate. *cite unul*, în morminte bogate ce aparțineau unor bărbați¹⁰. Totuși, încetățenirea termenului de „inel de buclă (timplă)” în literatura de specialitate impune folosirea lui în continuare.

Considerate obiecte de inventar comun, aceste piese au fost oarecum neglijate, fiind tratate tangențial chiar în marile sinteze privind problema scitică. Acumularea descoperirilor oferă o viziune de ansamblu mai bine conturată și posibilitatea unor

⁶ Prezentarea sintetică a părerilor exprimate anterior la St. Ferenczi, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 49—52.

⁷ Brățările cu capete conice, cu totul identice ca tip, se disting atît prin dimensiuni cît și prin locul de descoperire, de exemplu brățara din curganul nr. 414 de la Jurovka (V. G. Petrenko, în *MIA*, 96, Moscova, 1961, p. 76, fig. 7, 5). Un exemplar identic, dar de dimensiuni apreciabile, foarte probabil un colan, a fost descoperit în curganul nr. 9 de la Durovka (A. I. Puzikova, în *Naselenie srednego Dona v skifskoe vremia*, Moscova, 1969, p. 89, fig. 4, 10).

⁸ Cercetările în necropola scitică de la Ozd (jud. Mureș) le-am efectuat în colaborare cu A. Zrinyi (Muz. Tg. Mureș).

⁹ În anii 1968—69 au fost descoperite noi morminte scitice. Prin sollicitudinea prof. I. Man și N. Dicescu s-au putut efectua observațiile necesare.

¹⁰ Cazuri identice întîlnim în curganul nr. 1 de la Suceea, și în mormintul nr. 345 de la Ciobrucii; vezi A. I. Meliukova, în *MIA*, 115, 1962, p. 118, pl. 2, nr. 6, pl. 10, nr. 3, 4. În schimb, în mormintul nr. 46 și 114 de la Szentes-Vekerzug, *ambele de femeie*, au fost aflate cite două exemplare din argint și electron. Cf. M. Párducz, în *ActaArchBp*, IV, 1954, p. 34 și pl. XIII, 17—18; VI, 1955, p. 3, pl. III, 16—17. Presupunind folosirea lor ca cercei nu negăm existența podoabelor de cap (păr) la sciți. Dimpotrivă, amintim două exemple: mormintul nr. 100 de la Siniavka (E. H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, p. 192, fig. 84) și, păstrînd proporțiile, mormintul nr. 8 (1966), de femeie de la Ozd. În primul caz s-au aflat mai multe plăcuțe ornamentale, unele pe craniu, provenind de pe un acoperămint de cap. În mormintul de la Ozd au fost aflate un mare număr de scoici cauri, mărgele de sticlă și caolin, care prin așezarea lor, pe și în jurul părții superioare a craniului, provin foarte probabil dintr-o salbă împletită în păr sau diademă.

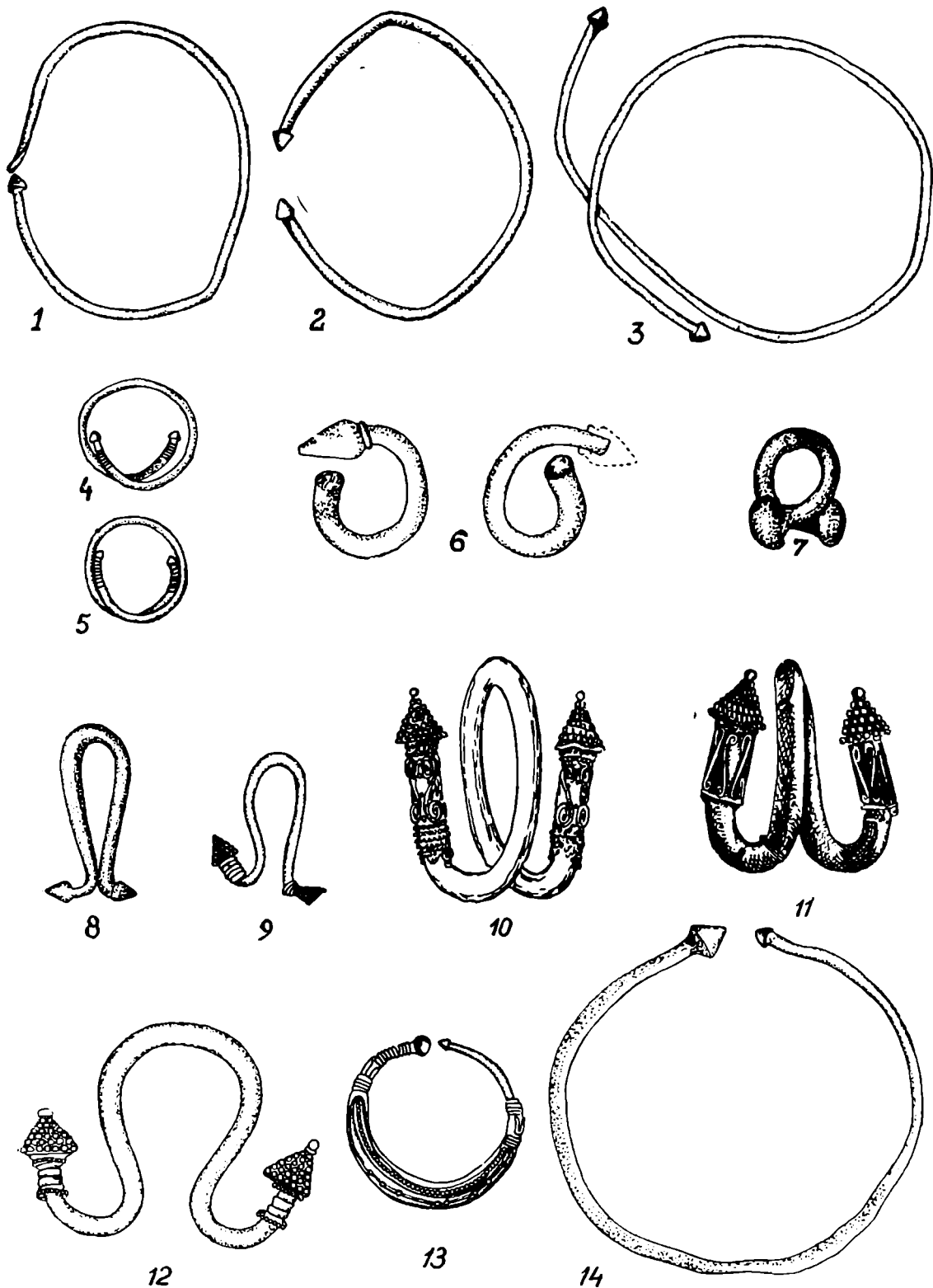

Fig. 1. — Inele de buclă: 1. Aiud; 2. Blaj; 3. Teiuș; 4—5. Nijnii Djulat; 6. Chotin; 7. Mala Kepa; 8. Berezani; 9. Olbia; 10. Kuban; 11. Nymphaion; 12—13. Duvanli; 14. Poiana (brățară dacică de argint).

constatări ce nu ni se par lipsite de importanță. Desigur, problema rămîne deschisă, dar anticipînd, putem afirma că nu toate ideile enunțate anterior rezistă unei analize mai aprofundate. Pentru o mai precisă delimitare a punctelor de vedere, sînt prezentate sumar părerile exprimate pînă în prezent¹¹.

După cunoștințele noastre, Paul Reinecke, primul care discută originea acestor piese descoperite în Transilvania, le atribuie o origine orientală, după analogiile din sudul Rusiei¹². Kovács István, deși subliniază legătura strînsă cu cele de la nordul Mării Negre, consideră exemplarele din Transilvania mai timpurii¹³. Pentru V. Pârvan, brățărilor cu capete conice „pot fi eventual orientale”, dar observînd că ele apar numai în „morminte iranienne”, admite posibilitatea ca tipul să fie adus din Rusia sudică¹⁴. M. Rostowzew, notînd că forma nu este străină culturii hallstattiene, e de părere că cele de la nordul Mării Negre ar putea fi eventual mai tîrzii¹⁵. Cunoșcînd cîteva exemplare la Donja-Dolina și Statzendorf, I. Nestor pare să se îndoiască de originea lor răsăritean-scitică¹⁶. D. Popescu le consideră elemente locale, nescitice, afirmînd că „terminațiile conice devin foarte frecvente în epoca Latène. Ele se găsesc la fibule, zăbale, brățări etc.”¹⁷. Deosebit de categoric se arată însă M. Dušek. „Dacă se are în vedere — spune el — frecvența răspîndirii inelelor de timplă de acest tip, ajungem la constatarea că ele nu pot fi considerate ca scitice, deoarece nu apar în inventarul descoperirilor scitice din regiunea Mării Negre (sublinierea noastră, V. V.). Ele alcătuiesc însă o categorie de elemente culturale aparte în centrul și sud-estul Europei. Un obiect de podoabă cu extremitățile în formă de cap de șarpe se întîlnește în necropolele tumulare tracice datînd din sec. V î.e.n. (Duvanli, Brestnița, Musovice, Debnevo). Inele de timplă similare au fost găsite de asemenea în Ungaria (bazinul Tisei), Iugoslavia, sudul Slovaciei, România (Transilvania și izolat la est de Carpați) și în unele cazuri în Crimeea (acestea din urmă deosebite din punct de vedere tehnic). Prezența lor în vestul Europei trebuie considerată ca un import. Fibulele terminate cu cap de șarpe stilizat (fig. 5, 8), așa-numitele fibule tracice, sînt larg răspîndite”¹⁸. Șt. Ferenczi, după ce observă că „inelele

¹¹ Cf. Șt. Ferenczi, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 50—51.

¹² *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 5—6, 16—17.

¹³ *Dolg*, VI, 1915, p. 271—273.

¹⁴ *Getica*, p. 349, 448—449.

¹⁵ M. Rostowzew, *Skythien und der Bosphorus*, I, Berlin, 1931, p. 533. Afirmăția lui M. Rostowzew în problemă este ambiguă. Trimiterea la Hampel (*Bronzkor*, pl. 16, 29) este eronată, iar piesele citate din Déchelette (*Manuel*, II, 2, p. 672, fig. 256, 2—3) nu pot fi legate de tipul discutat. În legătură cu acele de bronz cu capete conice, ele există din epoca bronzului pe o arie vastă, din Asia pînă în Europa occidentală. Cele din Hallstatt nu pot constitui deci un argument pentru apariția inelelor de buclă cu capete conice din cultura scitică.

¹⁶ *BerRGK*, 22, 1932, p. 141—142 și nota 575. N-am avut posibilitatea de a consulta lucrarea indicată în legătură cu descoperirea de la Statzendorf. Cf. și R. Pittioni, *Urgeschichte des Österreichischen Raumes*, Viena, 1954, mai ales p. 572 și urm., care nu menționează astfel de piese în nici una din fazele grupei Statzendorf.

¹⁷ În *Transilvania*, nr. 74, 1943, p. 15—16; *Materiale*, II, 1956, p. 225—226 și nota 1; *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 446.

¹⁸ *ArchMold*, II—III, 1964, p. 284—285. Precizăm că M. Dušek neagă existența la nordul Mării Negre nu numai a tipului frecvent în Slovacia, ci a tuturor tipurilor de inele de timplă și cercei, inclusiv cel prezent în mormintele scitice din Transilvania, fapt ce rezultă atît din text, cît și din trimiterea la fig. 5, 4—5, 9. Dar referirile autorului la diverse descoperiri sînt adesea inexacte.

de tîmplă din Transilvania din punct de vedere tipologic nu sînt chiar identice cu cele din cîmpia Tisei, Ungaria de nord și Slovacia de sud", arată că ele „nu sînt necunoscute în teritoriile care se întind la răsărit de țara noastră" și „foarte probabil, stau în legătură cu portul părului în formă de coadă, modă obișnuită la multe dintre popoarele din stepele eurasiatice, din care au făcut parte și sciții"¹⁹. Reținem faptul că indiferent de opiniile exprimate, nici unul din cercetătorii amintiți (cu excepția lui M. Dušek) nu neagă existența acestei podoabe la nordul Mării Negre.

Părerile sînt sensibil nuanțate însă asupra originii, locului de apariție și ariei de răspîndire. Cauza principală a acestor puncte de vedere diferite constă în aceea că nu s-a încercat pînă acum stabilirea ariei exacte de răspîndire a inelelor de buclă, prin delimitarea riguroasă a teritoriilor și mediilor cultural-etnice unde ele sînt frecvente și deci caracteristice, de zonele unde apariția sporadică a unor exemplare le conferă un caracter incidental și nespecific. Nu s-a observat deasemenea existența mai multor tipuri de inele de buclă și cercei care, deși sînt strîns legate tipologic și prin mediul cultural în care apar, au arii de răspîndire în parte diferite, fapt ce se explică prin unele mici deosebiri de ordin cultural-etnic, dar mai ales cronologic. În expunerea noastră ne interesează în mod special inelele de buclă din Transilvania și, numai în măsura în care va fi necesar să subliniem unele aspecte sau să definim mai precis acest tip, ne vom referi și la celelalte.

Inelele de buclă de tipul celor descoperite în Transilvania își găsesc numeroase analogii în mormintele scitice de epocă arhaică sau clasică de pe teritoriul U.R.S.S., fapt cunoscut și acceptat de multă vreme. Analogiile prezentate²⁰, care fac inutilă o nouă înșirare aici, demonstrează convingător perfectă lor identitate tipologică cu exemplarele din Transilvania. Alte numeroase exemple se pot cita pentru o mai pregnantă ilustrare a acestei perfecte similitudini tipologice²¹. Dar mai edificatoare este constatarea lui V. G. Petrenko, un bun cunoscător al situației de la nordul Mării Negre. Referitor la brățara cu capete conice descoperită în curganul nr. 414 de la Jurovka, exemplar cu totul identic ca tip cu inelele de buclă din Transilvania (dar de dimensiuni mai mari), V. G. Petrenko afirmă că în curgane brățările sînt relativ rare. În schimb, în mormintele obișnuite ele se întîlnesc alături de cele simple, din bronz sau fier²². Exemplarele de metal prețios din Transilvania își găsesc cele mai perfecte analogii stilistice și cronologice, tot în mormintele scitice de la nordul Mării Negre. Iată cîteva exemple. Doi cercei de aur, absolut identici ca tip, au fost aflați, unul în curganul nr. 1 de la Suelea, datînd probabil din sec. VI î.e.n., al doilea din curganul nr. 345 de la Ciobrucii, ce datează din sec. IV—III²³. În mormîntul 371 de la Berezani (Bugul inferior) au fost aflați, pe lîngă alte podoabe de aur, și doi cercei cu capete conice, dar cu corpul răsucit în formă de liră (fig. 1, 8). Deși turnura corpului este puțin deosebită, descoperirea este extrem de importantă, deoarece mormîntul datează sigur de la mijlocul secolului VI î.e.n. De altfel, S. I. Kapoșina cunoaște numeroase analogii la Olbia pentru acest tip de cercel cu capete conice, dateate acolo în aceeași perioadă²⁴. În mod special, pentru exemplarul de la

¹⁹ St. Ferenczi, *op. cit.*, p. 49—52.

²⁰ *Ibidem*, p. 51—52, notele 315—322.

²¹ De amintit doar piesele de la Jurovka și Durovka (nota 7).

²² V. Petrenko, *op. cit.*, p. 77.

²³ A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 118, pl. II, nr. 6, p. 137, pl. 10, nr. 3, 4.

²⁴ *MIA*, 50, 1956, p. 230 și urm. și fig. 14.

Teiș cităm doi cercei de argint, având dimensiuni mai mici, dar cu totul identici ca formă din mormintul sarmatic nr. 12 de la Nijnii Djulat (Caucazul de nord), datînd din sec. IV—III (fig. 1, 4—5)²⁵. Analogiile citate dovedesc cu prisosință existența acestor podoabe atît la nordul Mării Negre, cît și în Transilvania, în morminte de același rit și caracter cultural. Este adevărat că, în raport cu numărul total al descoperirilor scitice de la nordul Mării Negre și în Transilvania, s-ar părea că la noi atare podoabe sunt mai frecvente. Această aparență nu schimbă însă cu nimic caracterul oriental scitic pe care îl are podoaba și în Transilvania. Cercetările de la nordul Mării Negre au fost atrase mai ales de curganele mari, care, prin bogăția materialului, oferă o viziune mai largă a evoluției și legăturilor culturii scitice. În aceste curgane, datînd în marea lor majoritate din sec. V—IV, podoabele grecești, de un gust rafinat, au înlocuit în general pe cele simple (cum este și inelul de buclă cu capete conice), dar ele continuă să apară în mormintele de rînd. Nu trebuie uitat că datorită numărului mare de descoperiri scitice la nordul Mării Negre, piesele obișnuite, comune, au intrat rar și numai selectiv în circuitul informațional. În grupul scitic din Transilvania, oarecum izolat de lumea grecească din nordul Pontului, podoaba capătă o largă răspîndire. Din considerațiile de mai sus rezultă următoarele:

Tipul de podoabă cunoscut sub numele de inel de tîmplă cu capete conice cunoaște o largă răspîndire în cultura scitică de la nordul Mării Negre și în grupul de morminte din Transilvania. La nordul Mării Negre, precum și în Transilvania, se găsesc numeroase exemplare, cu totul identice tipologic, din bronz, argint și aur, cu observația că la nordul Mării Negre există o varietate mai mare sub raport dimensional.

Cronologic, inelele de buclă din nordul Pontului există începînd din sec. VI î.e.n. acoperînd întreaga perioadă scitică. În Transilvania ele se găsesc numai în morminte scitice datînd din sec. VI—V și dispar odată cu orizontul cultural căruia i-au aparținut (în legătură cu brățile de argint dacice cu capete conice din Latène-ul tîrziu, vom reveni).

În U.R.S.S. ele apar mai rar în curganele bogate, influențate de cultura greacă nord-pontică, și mai des în mormintele de rînd, fapt ce explică frecvența lor deosebită în mormintele scitice din Transilvania, grup care, prin arhaismul și relativa sa izolare, n-a beneficiat de influența directă și continuă a orașelor grecești.

Se poate afirma deci că tipul de inel de buclă cu capete conice (cum îl cunoaștem în mormintele din Transilvania) apare pe teritoriul României numai *odată cu și în cadrul* grupului scitic ce pătrunde aici pe la începutul secolului VI î.e.n. Aria sa de răspîndire cuprinde teritoriul nord-pontic și Transilvania. Dincolo de această zonă apariția sa cu totul sporadică dovedește caracterul său incidental.

Astfel, pe teritoriul Ungariei, în afară de cele patru exemplare de electron și argint din mormintele 46 și 114 de la Szentes-Vekerzug, amintite mai sus (nota 10), care au însă corpul răsucit, se cunosc încă două, din bronz, acestea identice cu cele din Transilvania, unul descoperit la Sajógömör²⁶, al doilea la Piliny²⁷. Avem deci

²⁵ M. P. Abramova, în SA, 3, 1968, p. 118, fig. 4, 10—11.

²⁶ Eugène de Zichy, *Voyages au Caucase et en Asie Centrale*, II, Budapesta, 1897, p. 519, 521, fig. 47, 29 (B. Pósta); M. Párducz, în *ActaArchBp*, IV, 1954, p. 70.

²⁷ P. Patay, în *FolArch*, VII, 1955, pl. XVI, 10. Acest inel a fost aflat asociat cu altele de tip Szentes-Vekerzug-Chotin.

în total șase exemplare, un număr extrem de mic, comparativ cu Transilvania, raportat la marea număr de morminte săpate sistematic în special la Szentes-Vekerzug. Credem că numărul mic de exemplare din Ungaria constituie mai curînd un factor de detașare decît unul de asemănare între grupa scitică din Transilvania și cea din Ungaria. În Slovacia nu cunoaștem nici un exemplar de acest tip. Este ade-vărat că în unele descoperiri din Slovacia, de exemplu în necropola de la Chotín²⁸, cu aspect cultural în multe privințe asemănător celui scitic din Transilvania, dar ulterior cronologic, se găsesc frecvent inele de buclă, ele constituind un tip aparte (fig. 1, 6), răspîndit în Ungaria, dar necunoscut în Transilvania și la nordul Mării Negre. Piesele de acest tip, comparativ cu cele din Transilvania, au diametrul mai mic, corpul mult mai gros și un singur cap conic, mai mare, uneori stilizat. Foarte probabil trebuie să se vorbească chiar de existența mai multor variante în cadrul acestui tip. De amintit doar că unele exemplare din Ungaria de est diferă într-o anumită măsură de cele de la Chotín. Sint deci două tipuri care (deși strîns legate între ele) au fiecare o arie de răspîndire bine conturată. Primul tip, unitar ca formă și frecvent la nordul Mării Negre și Transilvania, l-am numi tipul scitic pontic-transilvănean. Al doilea tip cu variantele sale, răspîndit în Ungaria și Slovacia, dar lipsind în Transilvania și nordul Mării Negre, îl putem numi tipul Szentes-Vekerzug-Chotín. Fără a intra în amănuntele problemei, menționăm totuși că deosebirea dintre cele două tipuri și răspîndirea zonală diferită, afară de anumite nuanțe de ordin cultural și probabil etnic, trebuie considerată mai ales ca rezultatul unei evidente deosebiri cronologice²⁹. Tipul Szentes-Vekerzug-Chotín este, după părerea noastră, o variantă dezvoltată în această zonă, ulterioară cronologic tipului pontic-transilvănean (în tot cazul mai tîrzie de mijlocul sec. VI î.e.n.), dar derivată genetic din inelele de buclă și cerceii de la nordul Mării Negre. Revenind la tipul denumit de noi pontic-transilvănean, de remarcat că el nu este caracteristic nici în grupa subcarpatică, în Podolia³⁰, nici în aria culturii Lausitz (fig. 1,7)³¹. Este de asemenea străin și culturii Hallstatt³², deși cele cîteva săgeți scitice, sau alte elemente izolate par să indice existența unor contacte incidentale³³. Cîteva exemplare (șase?) se cunosc în marea necropolă illiră de la Donja Dolina³⁴, dar numărul lor mic arată, fără îndoială, că au ajuns acolo cu totul incidental, fiind forme intrusive și nicide-

²⁸ M. Dušek, *Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín*, Bratislava, 1966, pl. XXI, 8, 9 etc., datează necropola de la Chotín între 550—300 î.e.n.; vezi p. 36—38, 103.

²⁹ Pentru datarea sensibil mai tîrzie a necropolei de la Chotín în comparație cu grupa scitică din Transilvania, elementul determinant îl constituie ceramica lucrată la roată din grupa slovacă.

³⁰ T. Sulimirski, *Scytowie na zachodniem Podolu*, Lwów, 1936, pl. V—XII.

³¹ Cerceii din aria culturii Lausitz au diametrul mic, capetele semiglobulare sau turtite, corpul gros. Cîteva exemplare din acest tip, de aur, au fost aflate pînă în Danemarca. Sint considerate ca o influență scitică în mediul lusacian, Zbigniew Bukowski, în *ArchPol*, III, 1960, p. 65, 70—71, fig. 2 și 3. Cf. St. Ferenczi, op. cit., p. 51, n. 315.

³² Karl Kromer, *Das Gräberfeld von Hallstatt*, Firenze, 1959, vol. I și II. Vezi și notele 16—17.

³³ A. A. Spišin, în *Sbornik arheologičeskikh statei podnesenii gr. A. A. Bobrinskemu*, St. Petersburg [Leningrad], 1911, p. 153—168. Lucrarea nu ne-a fost accesibilă.

³⁴ Zdravko Marić, în *Glasnik*, N.S. XIX, Sarajevo, 1964, pl. VI, 15 și pl. XXV. Cf. M. Părducz, în *ActaArchBp*, IV, 1954, p. 88, fig. 32, 2; I. Nestor, loc. cit.

cum caracteristice. Este de altfel singurul grup illiric în care apare cu totul sporadic această podoabă³⁵. Inelul de buclă cu capete conice, de acest tip, este cunoscut în sudul Dunării, în Tracia, doar prin două exemplare: unul din argint, cu corpul răsucit, descoperit la Teteven într-un mormint de înhumatie datat în secolul V î.e.n.³⁶, al doilea, din aur, aflat în Kukuva Moghila (Duvanli) datînd din același secol³⁷. Este necunoscut însă în grupele tracice de la Ravna³⁸ și Dobrina³⁹, contemporane parțial cu grupul scitic din Transilvania, după cum necunoscut este aici și tipul Szentes-Vekerzug-Chotin. În sfîrșit, la nordul Dunării, pe teritoriul României, ambele tipuri sînt necunoscute alît grupului Basarabi—Balta Verde, cit și grupului Ferigele⁴⁰.

S-a arătat mai sus că la sudul Dunării, în grupele tracice cvasi-contemporane cu sciții din Transilvania, lipsesc (cu excepția celor două exemplare amintite, de la Teteven și Kukuva Moghila) ambele tipuri de cercei sau inele de timplă. Totuși, cercei și inele de buclă există pe teritoriul Traciei, dar de un tip sensibil deosebit de cele două discutate pînă acum. De la început trebuie precizat că cerceii și inelele de buclă de la Duvanli (fig. 1, 12—13), la care se referă în mod special M. Dušek, se datează numai începînd cu mijlocul sec. V î.e.n.⁴¹. Faptul exclude considerarea lor drept prototip pentru tipurile discutate anterior, în special pentru cel pontic-transilvănean, care există după cum am văzut încă la începutul secolului VI î.e.n. Acest al treilea tip, începînd cu exemplarele simple (de pildă cele de la Berezani; nota 24

³⁵ În grupul Glasinac este necunoscută. Vezi A. Benac, B. Čović, *Glasinac*, II, Sarajevo, 1957. Tipuri de acest fel nu cunoaștem în lumea grecească. Cf. R. Hadaček, *Der Ohrschmuck der Griechen und Etrusker*, Viena, 1903. În privința acelor de argint cu corpul torsionat, avînd un cap conic și celălalt în formă de cap de șarpe, descoperite la Trebeniște, nu credem să aibă vreo legătură cu inelele de buclă scițice.

³⁶ V. Mikov, în *BIAB*, VI, 1930—1931 (1932), p. 164, fig. 145.

³⁷ B. Filow, *Die Gräberhügelnekropole bei Duvanlij in Südbulgarien*, Sofia, 1934, p. 41, fig. 48.

³⁸ M. Mircev, *BIAB*, XXV, 1962, p. 97—164.

³⁹ Idem, în *Izvestija* — Varna, I (XVI), 1965, p. 33—70.

⁴⁰ După Al. Vulpe (*Necropola hallstattiană de la Ferigele. Monografie arheologică*, București, 1967, p. 73—74, pl. XXVI, 2—3) cei doi cercei de bronz cu capete discoide de la Ferigele se deosebesc de cei din Transilvania. Subscriem la părerea autorului. Nu putem fi însă de acord cu includerea grupului Ferigele în așa numitul cerc traco-agatirs, pentru că nu există elemente care să susțină acest fapt. Făcînd abstracție de ritul total deosebit, singurele obiecte scițice de la Ferigele sînt doar cele patru pumnale akinakes, care însă nu-și găsesc analogii stricte în Transilvania (vezi pl. XV). Topoarele de luptă (p. 62—64), lîncile (p. 64—65) și zăbalele (p. 66—67) reprezintă tipuri larg răspîndite în lumea traco-illiră, cum de altfel spune și Al. Vulpe. Lipsesc cu totul aici pînă și banalele săgeți scițice, răspîndite pe o arie vastă. Nimic nu sprijină deci presupunerea unor legături între grupul Ferigele și sciții din Transilvania. Cum se poate explica totuși prezența acelor citeva, cu totul sporadice obiecte de factură scițică în acest mediu tragic? După părerea noastră, aceste elemente sporadice au pătruns dinspre est, prin intermediul grupului Birsești, tragic și el, dar mai puternic impregnat, prin poziția sa geografică, de cultura scițică. Atare cale pare a fi sugerată de însăși descoperirile de factură scițică de la Curtea de Argeș (akinakes, psalii în stil zoomorf scițic). În sprijinul acestei presupuneri vine și faptul că în Transilvania, descoperirile scițice provin din centrul acestei provincii, în sudul ei fiind cu totul reduse.

⁴¹ B. Filow, *op. cit.*, p. 41, fig. 48, p. 42, fig. 49, p. 87, fig. 109. Însuși Filow vorbește de influența greco-scițică ce se resimte în descoperirile de la Duvanli.

și fig. 1, 8) și pînă la cele care pot fi considerate autentice lucrări de artă, există încă de la mijlocul sec. VI î.e.n., atît în unele curgane scitice⁴², cît și în orașele grecești de la nordul Mării Negre (fig. 1, 8—11)⁴³. Făcînd abstracție de o piesă de la Simeria care poate fi, eventual, un asemenea cercel⁴⁴, observație valabilă și pentru un exemplar de la Szentes-Vekerzug⁴⁵, putem afirma că al treilea tip nu s-a răspîndit decît în apropierea țărmului de nord și vest al Mării Negre. Toate acestea arată că al treilea tip (cu variantele sale) este o formă evoluată a inelelor de buclă de la nordul Mării Negre, de tipul pontic-transilvănean, lucrată mai ales în orașele grecești de la nordul Mării Negre, putînd fi denumit „pontic-sud-dunărean”. Unele exemplare mai simple, descoperite atît la nordul Mării Negre cît și în Tracia, au putut fi lucrate local, de către meșterii sciți și traci, imitînd la rîndul lor exemplarele fine executate în orașele grecești.

Nu este necesar să revenim aici cu unele concluzii formulate în timpul expunerii. Nu avem nici pretenția de a fi rezolvat toate laturile problemei discutate. Dorim totuși să subliniem unele aspecte mai importante.

Așa cum se prezintă astăzi tabloul descoperirilor, nu există nici un temei pentru a pune la îndoială originea oriental-scitică a așa numitelor inele de buclă cu capete conice din Transilvania. Acest tip de inel de buclă, ce se dovedește a fi cel mai vechi, s-a format în cultura scitică de la nordul Mării Negre, unde există de altfel, cu excepția tipului Szentes-Vekerzug-Chotin, toate tipurile și variantele de inele de buclă și cercei cu capete conice (pentru cercei, vezi mai jos, nr. 2 și fig. 2), dezvoltate evident din tipul pontic-transilvănean. De aici s-au răspîndit și derivat apoi, ca și alte elemente ale culturii materiale scitice, în unele zone din Europa centrală și sud-estică. Harta schematică (fig. 7) ilustrează evident acest fapt. Este extrem de dificil și nici nu era în intenția noastră de a delimita precis întregul teritoriu de la nordul Mării Negre, în care sînt răspîndite diferitele tipuri și variante de inele de buclă și cercei cu capete conice. Prin tipurile cuprinse în cerc, s-a indicat simbolic că regiunea de formare și iradiere a acestor podoabe se află la nordul Mării Negre, unde aria lor de răspîndire este, firește, mult mai largă.

Existența unui tip pe care l-am denumit Szentes-Vekerzug-Chotin, necunoscut la nordul Mării Negre, ca și descoperirea unor exemplare sporadice de tipul pontic-transilvănean în alte grupe culturale, chiar în cele ce n-au nimic cu cultura scitică, nu schimbă, după opinia noastră, fondul problemei.

În încheierea discuției asupra inelelor de buclă cu capete conice trebuie arătat că nu putem fi de acord cu cercetătorii care încearcă să lege sau să explice originea locală a acestor podoabe prin existența psaliilor, a fibulelor și a brățarilor de argint cu proeminențe conice, din Latène-ul tîrziu dacic⁴⁶. Psalii tracice cu terminație conică există în epoca Hallstatt⁴⁷. Dar psalii cu terminație conică se cunosc și la nordul

⁴² E. H. Minns, *op. cit.*, p. 208, fig. 106, 32; S. I. Kapošina, *loc. cit.*, care menționează analogii la Olbia; E. F. Pokrovska, în *Arheologija* Kiev, X, 1957, p. 74, pl. II, 4.

⁴³ I. S. Kapošina, *op. cit.*, p. 213, fig. 14; B. Benadik, în *AR*, V, 1953, p. 677, fig. 314, 3 (Olbia), fig. 314, 1 (Nymphaion).

⁴⁴ M. Roska, în *Dolg.*, IV, 1913, p. 239, fig. 6, 7.

⁴⁵ M. Părducz, în *ActaArchBp*, IV, 1—4, 1954, pl. XXVII, 13a.

⁴⁶ Cf. D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 226, n. 1; Dušek, *op. cit.*, p. 285.

⁴⁷ I. Venedikov, în *BIAB*, XXI, Sofia, 1957, p. 154, fig. 1—2, p. 155, fig. 3, p. 156, fig. 7; M. Mircev, *loc. cit.*, pl. XII, 44.

Mării Negre, încă din sec. VIII î.e.n., într-un număr mult mai mare⁴⁸, tip care continuă și în epoca scitică, fiind caracteristic mai ales pentru sec. VI î.e.n.⁴⁹, când este cunoscut și în morminte scitice din Transilvania⁵⁰. Fibula tracică cu terminație conică pe placă este bine cunoscută⁵¹. Ea apare însă abia în sec. V î.e.n., iar exemplarele care ajung la nordul Dunării se datează sensibil după această dată⁵². Brățările de argint dacice (fig. 1, 14) se datează toate, numai în Latène-ul târziu⁵³. Nu este exclus ca ele să continue în Latène-ul târziu dacic forma inelelor de timplă din mormintele scitice din Transilvania, dateate în Ha. D, dacă avem în vedere inelele de buclă de la Murighiol din sec. III î.e.n.⁵⁴. Dat fiind însă analogia formei acestor brățări cu cerceii de aur descoperiți la Kukuva Moghila (Duvanli), care de asemenea au unul din capete mai gros (fig. 1, 13)⁵⁵, este posibil ca brățările dacice să fie mai degrabă o variantă locală, geto-dacică, a acestei forme tracice, de care e și mai apropiată în timp, decît o reapariție tardivă, și puțin schimbată, a tipului scitic dispărut în Transilvania de aproape trei secole. Această filieră pare s-o sugereze nu numai analogia formei, ci însăși influența sud-tracică ce se accentuează, după cum este bine știut, în sec. IV—III î.e.n., grăbind evoluția Latène-ului de la nordul Dunării.

2. Cercei de electron cu cap conic

În aprilie 1967, cu ocazia unor lucrări de rigolare, au fost descoperite, la cca 400 m N-E de satul Băița (jud. Mureș), în dreapta drumului de țară ce duce spre locul numit „La Jie“, trei morminte scitice⁵⁶. În mormintul nr. 2, de înhumatie, au fost aflați doi cercei de electron cu cap conic (fig. 2, 1—2)⁵⁷. Deși descoperiți în același mormînt, dimensiunile lor diferă sensibil. În schimb, ca formă și tehnică de execuție sînt perfect identici. Sînt primele exemplare de cercei de acest fel care apar în mormintele scitice din Transilvania și pe teritoriul României în general. La est de

⁴⁸ A. A. Iessen, în *SA*, XVIII, 1953, p. 53, fig. 3, 10—11 etc.

⁴⁹ V. A. Ilinskaia, în *Arheologija* Kiev, XIII, 1961, p. 44, fig. 6, 1—3 etc.; XX, 1966, p. 66, fig. 5.

⁵⁰ I. H. Crișan, în *ActaMN*, II, 1965, p. 61, fig. 12, 1—2.

⁵¹ V. Mikov, în *BIAB*, VI, 1930—31, Sofia, 1932, p. 171—182; D. Berciu, în *Balcania*, VI, București, 1943, p. 294 și urm.; M. Turcu, în *București, Materiale de istorie și muzeografie*, 5, 1967, p. 168—169, pl. I, 2—3, etc.

⁵² R. și E. Vulpe, în *Dacia*, I, 1924, p. 213, fig. 43 și 48; III—IV, 1927—1932, p. 325, fig. 106, 24 și 108, 4; pentru exemplarele din Transilvania, K. Horedt, în *MittBruck*, XII, 1947, p. 3, fig. 2; D. Berciu, în *Balcania*, VI, p. 297, fig. 5.

⁵³ C. S. Nicolaescu-Plopșor, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 205, fig. 1, 4 și p. 215; Oct. Floca, *Contribuții la cunoașterea tezaurului de argint dacice*, București, 1956, p. 12, fig. 8—10, 12, pl. XXVIII, 1—3 etc.; I. Glodariu, în *ActaMN*, V, 1968, p. 414, fig. 1, 7 și 4, 3.

⁵⁴ E. Bujor, în *SCIV*, VI, 1955, p. 575, pl. I, 1—2. Fragmentul de la Dezmir (I. H. Crișan, în *ActaMN*, I, 1964, p. 92, fig. 3, 2) fiind descoperit incidental, nu poate fi luat în considerare.

⁵⁵ B. Filow, *op. cit.*, p. 41, fig. 48.

⁵⁶ Inventarul mormintelor a fost în mare parte salvat de A. Badea, dir. Muz. Etnografic din Reghin, care a stabilit și unele detalii în legătură cu această descoperire.

⁵⁷ Cerceii erau dispuși de o parte și de cealaltă a craniului. Inventarul funerar mai cuprinde: două vase bitronconice, mărgelile mici de caolin, scoici cauri. Toate obiectele recuperate se află în colecția Muz. Reghin.

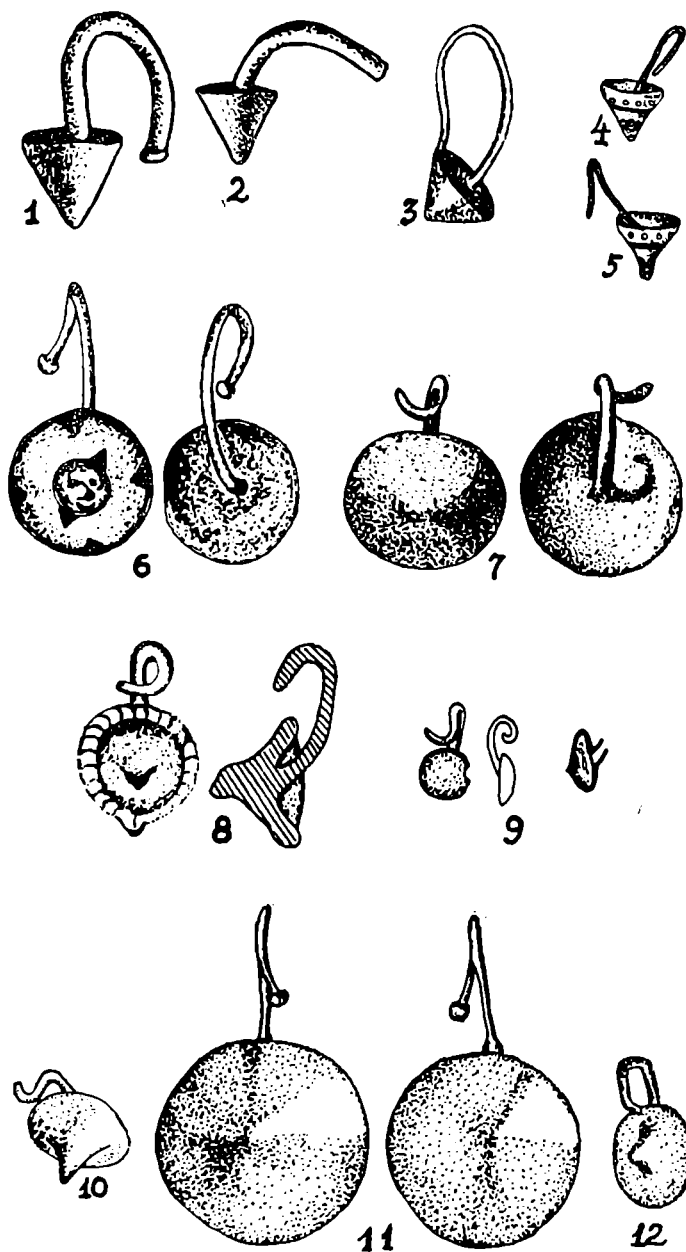

Fig. 2. — Cercei: 1 — 2, Băița; 3. Tápiószentmárton; 4 — 5. Volkovți; 6. Olbia; 7. Mocreadinsk; 8. Dolinskoe; 9. Goroskov; 10. Balohcea; 11. Pridneprovia; 12. Senkovki.

teritoriul țării noastre, la nordul Mării Negre, ele constituie în schimb un tip larg răspândit, cu numeroase variante, unele de o execuție artistică deosebită, cunoscute atât în orașele grecești cât și din curgane scitice. Exemplare de aur, de dimensiuni apreciabile, cu ornamente fine în tehnica granulației și filigranului, având reprezentate uneori în centrul conului o figură de animal (leu), se întâlnesc încă în mijlocul sec. VI, la Olbia (fig. 2, 6)⁵⁸. Această variantă se cunoaște și în curganul scitic de la Emciuh⁵⁹. Important ni se pare însă faptul că forma acestei podoabe *este considerată locală și că exemplarele fine, executate în orașele grecești, imită tipul de inel de buclă cu capete conice, larg răspândit în Scitia*⁶⁰. Exemplare de aur cu totul identice ca formă și apropiate ca mărime de cerceii de la Băița, dar de o execuție mai fină și cu ornamente granulare, au fost descoperite în mormîntul nr. 1 de la Volkovți (fig. 2, 4—5) datind din sec. VI î.e.n. și avînd numeroase analogii în alte grupe⁶¹. Exemplare identice sau asemănătoare, datind din sec. VI—V î.e.n., se cunosc și în unele curgane de pe Vorskla⁶², în unele gorodiști și așezări din regiunea de silvostepă (fig. 2, 7, 9)⁶³, aria lor de răspîndire întinzîndu-se spre nord, pînă în bazinul riului Desna (fig. 2, 10)⁶⁴. Descoperirile, din care n-am amintit decît o parte neînsemnată, dovedesc o compactă și masivă răspîndire la nordul Mării Negre a acestui tip de cercel, existent în numeroase variante la jumătatea sec. VI î.e.n. și dezvoltat din inelele de buclă cu capete conice, caracteristice sciților.

La vest de această arie, afară de exemplarele de la Băița, cunoaștem doar două piese, una, din aur, descoperită la Tápiószentmárton (fig. 2, 3)⁶⁵, a doua, din bronz, în mormîntul nr. 5 de la Nógrádkövesd⁶⁶. Asemănarea dintre cele patru exemplare ar putea sugera, eventual, interpretarea lor ca variante executate local, ce imită formele de la nordul Mării Negre. Dar nu se poate vorbi încă de o variantă locală, indiferent unde am plasa centrul ei, în Transilvania sau Cîmpia Tisei, pentru că numărul pieselor descoperite este totuși prea mic în această zonă. Mai curînd ele ar putea fi piese de import de la nordul Mării Negre, ajunse aici odată cu alte elemente (de ex., oglinzile), ce succed după un interval de timp grupului scitic din Transilvania. În orice caz, astfel de piese trebuie datate la noi după mijlocul sec. VI î.e.n. Apariția și răspîndirea lor la nordul Mării Negre, începînd cu mijlocul

⁵⁸ B. Farmakovski, în *ArchAnz*, 1912, col. 355—356, fig. 42; 1913, col. 202—203, fig. 45. Două exemplare în Muz. din Cluj, astăzi pierdute, probabil de același tip, menționează D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 236.

⁵⁹ S. I. Kapošina, *op. cit.*, p. 180.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 180—187 (fig. 2. 1); V. F. Gaidukevici, S. I. Kapošina, în *SA*, XV, 1951, p. 170—171; V. V. Sedov, în *SA*, 2, 1969, p. 122—24; L. Artișevskaia, în *KS*, 68, 1957, p. 85—86 și fig. 33, 3.

⁶¹ V. A. Ilinskaia, în *KS*, 54, 1954, p. 29—31 și fig. 11, 7—11. Un exemplar asemănător e cunoscut la Romni, E. H. Minns, *op. cit.*, p. 191, fig. 83. Pentru alte descoperiri, vezi E. F. Pokrovskaia, în *Arheologija* Kiev, XVIII, 1965, p. 141, pl. I, 12.

⁶² G. T. Kovpanenko, în *Arheologija* Kiev, XIII, 1961, p. 75, fig. 4, 7—8.

⁶³ P. N. Tretiakov, E. A. Šmidt, *Drevnie gorodišta smalenštini*, Moskva-Leningrad, 1963, p. 86 și urm., fig. 42. 9 a-b, 44, 19, cu analogii în regiunea Niprului; O. N. Melnikovskaia, în *KS*, 70, 1957, p. 37, fig. 10, 1, 2.

⁶⁴ L. V. Artișevskaia, *loc. cit.*

⁶⁵ N. Fettich, în *ArchHung*, XV, 1934, pl. VI, 2.

⁶⁶ P. Patay, în *FolArch*, VII, 1955, p. 72, pl. XII, 1.

sec. VI î.e.n., explică de ce grupul scitic transilvănean, ajuns aici anterior, pe la începutul aceluiași secol, îi cunoaște doar sporadic, oferindu-ne totodată o nouă indicație în sprijinul datării lui timpurii. Ceea ce apare absolut sigur e originea scitică a acestui tip de cercel.

3. Plăcuțe treflate din aur

În anul 1969 au fost descoperite la Blaj două noi morminte scitice⁶⁷. În mormintul nr. 2 se aflau așezate peste humerusul drept, trei plăcuțe din foițe de aur, de formă treflată (fig. 3, 1—6)⁶⁸. Piese, având aceleași dimensiuni — 20 mm în „diametru” —, sînt prevăzute cu ornamente semiglobulare executate prin stanțare.

Ca și în cazul cerceilor de la Băița, cele trei plăcuțe sînt primele piese de acest fel cunoscute pînă acum la noi, care își află numeroase analogii tot în descoperirile scitice de la nordul Mării Negre. Astfel, în mormintul nr. 100 de la Siniavka⁶⁹, plăcuțe identice ca formă, dar mai simple ca execuție, au fost aflate în jurul craniului (fig. 3, 7—8)⁷⁰. În grupa scitică de lângă Voronej (Cistiie Kurgani), în curganul nr. 3, din 203 aplici de aur, 63 erau din acest tip. Alte 23 de exemplare au fost aflate în curganul nr. 9 din această grupă, datat în sec. VI î.e.n. (fig. 3, 9—11)⁷¹. Piese identice ca tip se cunosc în curganul 11.16 de la Mastiughino (Donul mijlociu, fig. 3, 12)⁷², în curganul nr. 4 de la Durovka (grupa niprovană, fig. 3, 14)⁷³, precum și în descoperirile scitice de la Bielsk (grupa Vorskla) datate în sec. VI î.e.n. (fig. 3, 13)⁷⁴. Forma și dispunerea lor în morminte confirmă ipoteza formulată de M. Rostowzew în privința utilizării lor ca aplici pentru îmbrăcăminte⁷⁵. Unele din piese erau lucrate la Olbia, unde se cunosc matrițe pentru aplici din foițe de aur⁷⁶. Totuși, avîndu-se în vedere că aurul se prelucurează relativ ușor (problema esențială este doar confecționarea matriței), precum și unele deosebiri de amănunt dintre diferitele exemplare, se admite că erau executate și de meșterșugarii sciți. Aspectul îngrijit al pieselor de la Blaj indică o posibilă proveniență nord-pontică. Posibilitatea importului e sugerată și de faptul că, afară de piesele de la Blaj, în regiunea car-pato-dunăreană se cunoaște o singură descoperire de acest fel: în mormintul nr. 31 de la Szentes-Vekkerzug, unde au fost aflate cinci exemplare, cu unele deosebiri de

⁶⁷ Pentru descoperirile anterioare, cf. nota 2.

⁶⁸ Mormint de înhumatie, orientat VSV—ENE. Inventar: două vase bitronconice, două inele de buclă cu capete conice, de bronz (tip nord-pontic transilvănean), cca 25 mărgelile de caolin, cele trei plăcuțe treflate și una dreptunghiulară din aur (vezi mai jos, nr. 5), lucrate în aceeași tehnică; cf. și nota 9.

⁶⁹ E. H. Minns, *op. cit.*, p. 192, fig. 84.

⁷⁰ Cf. nota 10.

⁷¹ S. N. Zamiatnin, în *SA*, VIII, 1946, p. 24—35, fig. 10, 5 și 23, 2.

⁷² P. D. Liberov, *Arheologija SSSR*, D₁-31, Moskva, 1965, pl. 33, 6.

⁷³ A. I. Puzikova, în *KS*, 107, 1966, p. 83—84, fig. 29, 16. Sînt menționate și alte descoperiri analoge.

⁷⁴ G. T. Kovpanenko, în *Arheologija Kiev*, XIII, 1961, p. 75, fig. 4, 25.

⁷⁵ S. N. Zamiatnin, *loc. cit.*

⁷⁶ V. F. Gaidukevici, S. I. Kapošina, în *SA*, XV, 1951, p. 170.

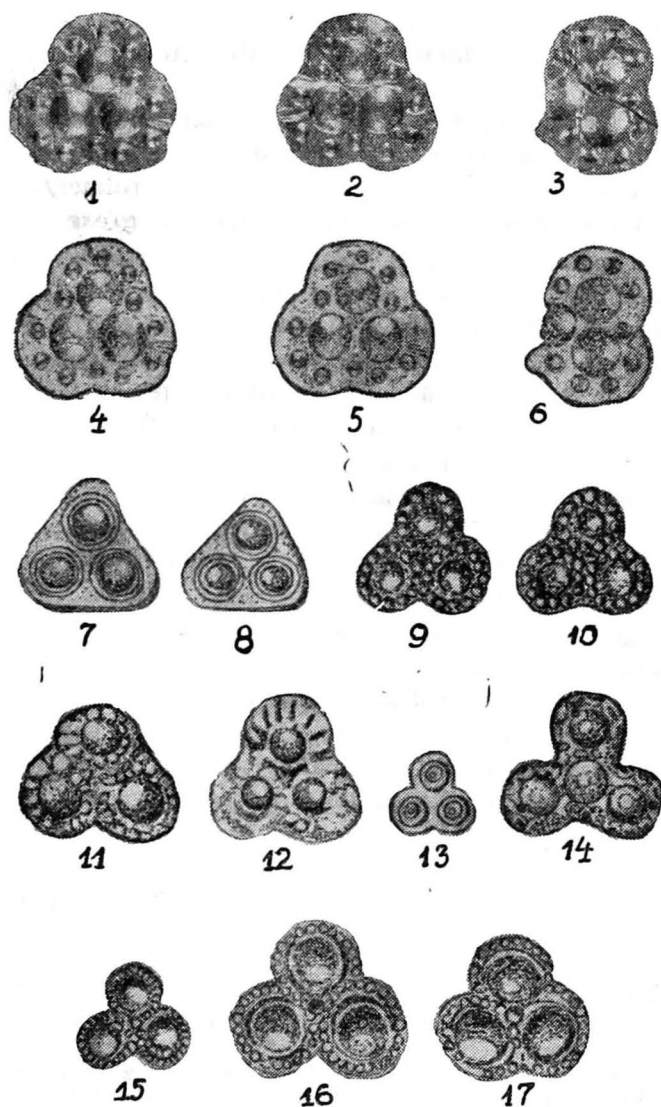

Fig. 3. — Plăcuțe treflate de aur: 1—6. Blaj; 7—8. Siniavka; 9—11. Ciastie Kurganî; 12. Mastiughino; 13. Bielsk; 14. Durovka; 15. Dnepropetrovsk; 16—17. Szentes-Vekerzug.

amănunt față de cele de la Blaj (fig. 3, 16—17)⁷⁷. Chiar dacă unele exemplare au fost lucrate în orașele grecești, aria de răspindire cât și contextul în care apar arată apartenența lor indiscutabilă la cultura materială scitică, fapt confirmat și de descoperirea de la Blaj.

4. Falera de la Băița

Din cele trei morminte scitice de la Băița (jud. Mureș), descoperite în anul 1967 (nota 56), printre obiectele recuperate din mormintul nr. 1⁷⁸, se află și o faleră din aur, de forma unei calote sferice (diametrul 41,5 mm, înălțimea 13 mm, greutatea 7,85 gr.) fiind așezată peste humerusul stîng. Piesa este ornamentată cu un șir de granulații realizate prin ștanțare, ce redau în dispunerea lor imaginea crucii înscrisă în cerc, sau a roții solare (fig. 4, 1—2). Falera de la Băița reprezintă un *unicum* printre descoperirile scitice din Transilvania și, spre deosebire de podoa-bele prezentate anterior, nu cunoaștem piese cu totul identice nici în alte regiuni, inclusiv nordul Mării Negre⁷⁹. Motivul ornamental (cruce în cerc), redat în aceeași tehnică sau incizat, îl regăsim pe un disc de bronz din cultura Ananino (fig. 4, 3)⁸⁰ sau pe unele falere din nordul Caucazului, în epoca bronzului (fig. 4, 4)⁸¹. O legătură cu aceste piese este însă puțin probabilă și numai în măsura în care poate fi vorba de reprezentări analoge, legate de cultul solar din epoca bronzului, perpetuat în regiunea Caucazului pînă în faza tîrzie a epocii fierului⁸². La sud-vest și vest de teritoriul României, motivul apare (mai mult sau mai puțin asemănător) pe falerele de aur din necropola tumulară de la Atenica, datînd de la sfîrșitul sec. VI, începutul sec. V î.e.n. (fig. 4, 5)⁸³, pe discul de bronz din mormintul 57 de la Szentes-Vekerzug (fig. 4, 6)⁸⁴, pe placa unei fibule de tip Bernhardsthal (Austria) din Hallstatt CD⁸⁵ și pe două plăcuțe de aur de la Chotín (fig. 4, 7—8)⁸⁶. Mai apropiată este falera de bronz descoperită în necropola tumulară de la Hájek (Moravia), al cărui motiv ornamental se leagă cel mai strîns de cel de la Băița (fig. 4, 10)⁸⁷. În orizontul scitic din Transilvania, motivul cruce în cerc apare pe o oglindă descoperită în necropola de la Ciumbrud. Deși reprezentarea în amănunt este deosebită,

⁷⁷ M. Párducz, în *ActaArchBp*, IV, 1—4, 1954, p. 67, pl. VI, 20—24, 20a—24a. Aici citate și alte analogii. Autorul vede originea acestor piese în aria grupului Kiev-Poltava. Analogiile citate arată însă că ele sînt caracteristice întregii culturi scitice de la nordul Mării Negre.

⁷⁸ De înhumăție, orientat VNV—ESE. Inventar: 34 săgeți din bronz (tipuri arhaice), akinakes (cu bară la mîner), vîrf de lance, pandantive pentru harnașament, faleră de bronz, fragmente ceramice din două vase.

⁷⁹ Unele considerații în legătură cu falerele din epoca Hallstatt la M. Párducz, în *Apulum*, V, 1965, p. 105—113.

⁸⁰ A. V. Zbrueva, în *MIA*, 30, 1952, p. 78, pl. XVII, 9. Vezi și *MIA*, 94, 1961, p. 27, fig. 8, 3, p. 38, fig. 9, 29 etc., care nu ne-a fost accesibilă.

⁸¹ G. Gazdapusztay, în *SA*, 2, 1969, p. 142, fig. 2, 1.

⁸² S. A. Esaian, în *SA*, 1968, p. 255—260.

⁸³ M. Djuknić, B. Jovanović, în *Archlug*, VI, 1965, p. 1—27, pl. IX, 8, XXI, 4 a-b.

⁸⁴ M. Párducz, în *ActaArchBp*, IV, 1—4, 1954, p. 36, 88, fig. 32, 21 și pl. XVI, 23.

⁸⁵ R. Pittioni, *op. cit.*, p. 593, fig. 418.

⁸⁶ M. Dušek, *Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín*, p. 60, 127, pl. XXI, 11—12.

⁸⁷ E. Jilková, A. Rybová, în *PA*, 1, 1959, p. 66—67, fig. 11, 8a.

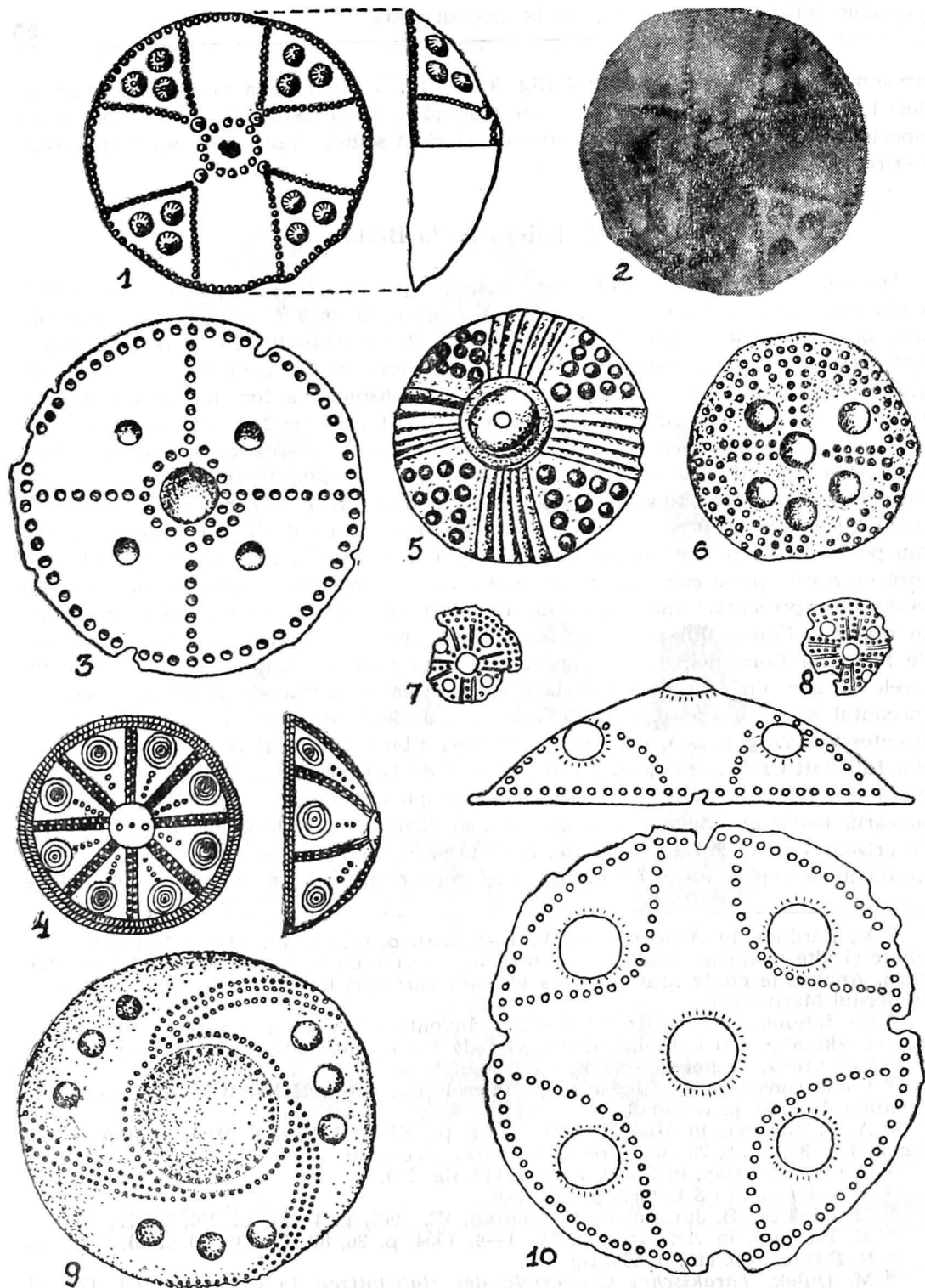

Fig. — 4. Falere: 1—2. Băița; 3. Ananino; 4. Stanița Nikolaevskaia; 5. Atenica; 6. Szentes-Vekerzug; 7—8. Chotín; 9. Șmig; 10. Hájek.

totuși analogiile citate⁸⁸ dovedesc că ornamentul, indiferent de semnificația sa, este cunoscut de sciții de la nordul Mării Negre. O anumită afinitate pare să existe între falera de la Băița și unele falere de la Șmig (fig. 4, 9), dar cronologia nesigură a acestui tezaur⁸⁹ obligă la maximă prudență în stabilirea unei eventuale continuități stilistice. Încercarea e cu atât mai riscantă cu cât unele motive (legate foarte probabil și de credințele religioase, cum ar fi cultul solar), ca și tehnica lor de redare se perpetuează, mai ales la podoabele de aur, timp foarte îndelungat⁹⁰. Datarea mormintului nr. 1. asigurată de restul inventarului în sec. VI î.e.n., oferă o cronologie precisă, în limitele acestui secol, a falerei de la Băița. Lipsa unor analogii exacte în afara Transilvaniei, precum și unele afinități stilistice cu falerele de la Șmig, mai timpurii, par să susțină cu suficientă greutate proveniența și execuția ei pe plan local, poate sub imboldul unei tradiții a falerelor în zona carpato-dunăreană, ce se perpetuează aici o lungă perioadă de timp.

5. Placă ornamentală de aur

În mormintul nr. 2 cercetat în anul 1969 la Blaj, a fost descoperită, împreună cu plăcuțele treflate prezentate mai sus (cf. notele 67, 68) și una de formă cvasidreptunghiulară (de 17,5×37 mm), cu ornamente triunghiulare și granulații realizate prin stanțare (fig. 5, 1—2). Nu cunoaștem analogii directe pentru această piesă. Într-o anumită măsură motivul ornamental se apropie de cel întâlnit pe piesele de centură din argint descoperite în comitatul Borsod (fig. 5, 4)⁹¹ și la Novi Pazar (fig. 5, 5)⁹², sau cu cel de pe placa de aur din tezaurul de la Dalj (fig. 5, 3)⁹³. Oricât de tentantă pare posibilitatea unei apropieri de aceste piese, mai ales de cea din tezaurul de la Dalj (considerat de factură orientală), o legătură directă e greu de admis; este avansată aici doar ca o posibilitate. Pe de altă parte trebuie avut în vedere că plăcuțele ornamentale de aur, de cele mai variate forme și ornamente, sînt des întîlnite în mormintele scitice de la nordul Mării Negre în sec. VI—V î.e.n. (fabricate local sau la Olbia; cf. nota 76). Folosirea plăcuțelor ornamentale este deci obișnuită la sciți; apariția lor în mormintele din Transilvania e firească. În schimb, astfel de podoabe lipsesc în descoperirile contemporane aparținînd populației autohtone. În atare condiții este greu de apreciat dacă cele patru plăcuțe din mormintul nr. 2 (1969) de la

⁸⁸ Șt. Ferenczi, în *ActaMN*, II, 1965, p. 86, fig. 6, 2; VI, 1969, p. 48, n. 296—298, p. 62, n. 396.

⁸⁹ Opiniile exprimate în legătură cu datarea acestui tezaur la D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 209, notele 2—5. Vezi și A. Mozsolics, în *BerRGK*, 46—47, 1965—1966, Berlin 1968, p. 74—76.

⁹⁰ Reprezentarea aceluiași motive pe piese de diferite epoci poate fi întîmplătoare. Totuși, atunci cînd repetarea devine insistentă, cum este cazul grupului de trei granulații ce apar pe plăcuțele de la Blaj, pe falera de la Băița sau pe falerele de la Șmig, trebuie să o acceptăm ca o caracteristică a epocii, chiar dacă este o eventuală tradiție perpetuată.

⁹¹ P. Reinecke, în *ArchÉrt*, XVIII, 1898, p. 308—309, fig. 1, le consideră de proveniență La Tène; cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 463, fig. 320.

⁹² Numeroasele descoperiri din aria grupului *Glasinac* arată însă originea lor iliră. Vezi A. Benac, B. Čović, *op. cit.*, pl. XXXXIII, 3; D. Mano-Zisi, L. Popović, *Iliri i grci*, Belgrad, 1959—1960, pl. VI, 1, XII, e, g etc.

⁹³ M. Ebert, în *JÖAI*, XI, 1908, p. 272, fig. 123.

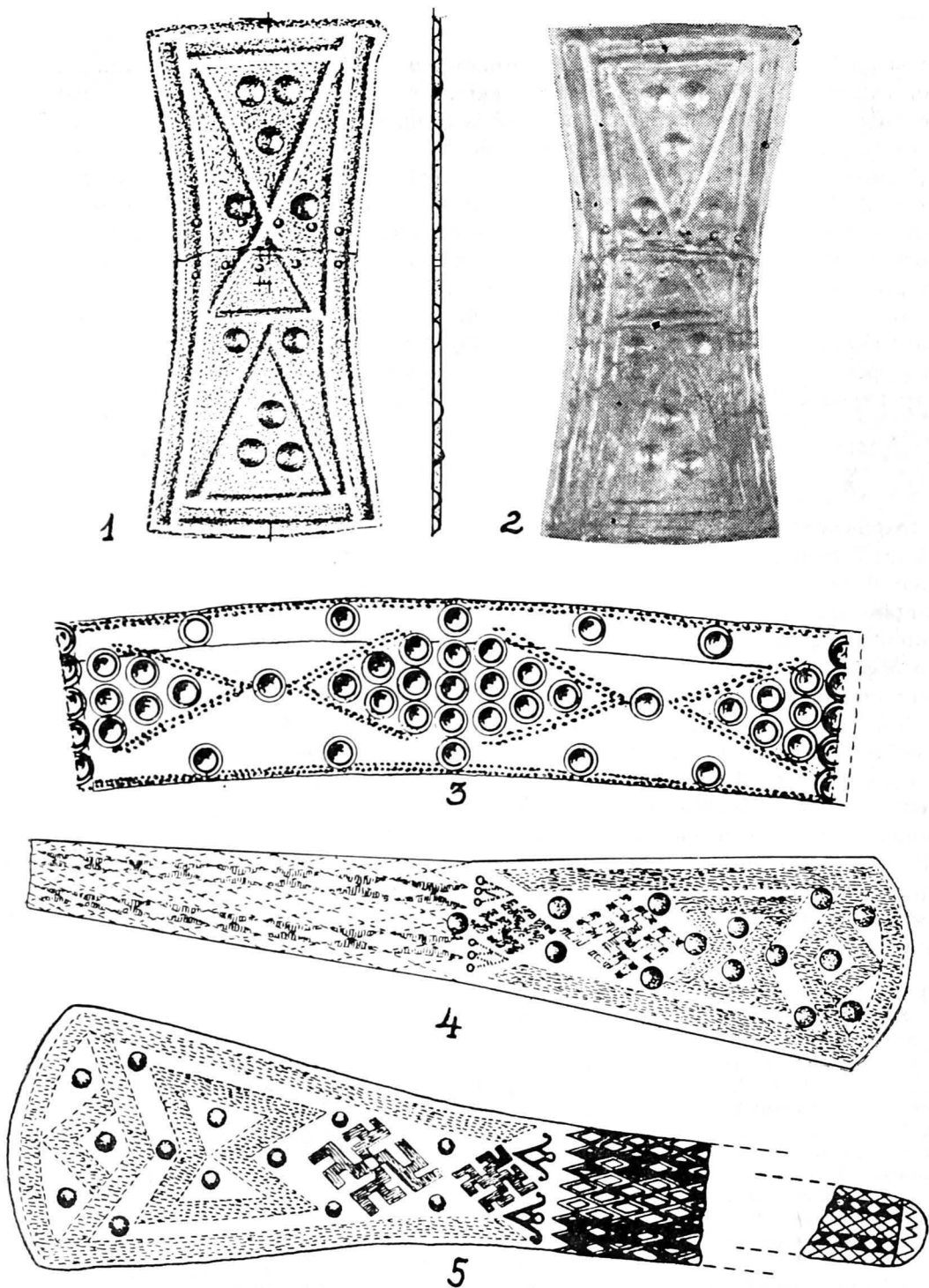

Fig. 5. — Plăci ornamentale și piese de centură: 1—2. Blaj (mărimea 2/1); 3. Dalj; 4. Comitatul Borsod; 5. Novi Pazar.

Blaj (cele trei de formă treflată și cea în discuție) provin din nordul Mării Negre, ca import, sau sînt executate pe loc. Indiferent însă de răspunsul la această întrebare, ele sînt elemente de cultură materială scitică, răsăriteană, fapt de altfel confirmat și de mediul clar scitic în care apar ele la Blaj.

Perla de aur de la Gădălin (nota 3) nu-și găsește analogii pe teritoriul României, inclusiv în mormintele scitice din Transilvania. Perle asemănătoare, dar dimensiuni mai mici, cunoaștem însă la Szentes-Vekerzug⁹⁴, în unele morminte scitice de la nordul Mării Negre⁹⁵ și în tezaurul de la Dalj⁹⁶. Avînd în vedere caracterul în general atipic al acestor podoabe, o interpretare mai precisă este greu de făcut.

Podoabele prezentate permit observații utile pentru ansamblul problemei scitice din Transilvania. Unele au fost formulate în cursul expunerii. Se impun totuși cîteva considerații finale, legate în special de problema în discuție. Podoabele din metal prețios descoperite în morminte scitice din Transilvania se pot împărți în două grupe. Prima cuprinde, în ordine, inelele de buclă cu capete conice, cerceii cu cap conic mare și plăcuțele ornamentale de formă treflată. Aceste trei categorii de podoabe, frecvente în descoperirile de la nordul Mării Negre, prin aria de răspîndire, cronologia și mediul cultural căruia îi aparțin, sînt de clară factură scitică, subliniată și de faptul că în Transilvania ele apar numai în cadrul grupului scitic, fiind cu totul necunoscute în alte zone și medii culturale de pe teritoriul României. A doua grupă cuprinde falera, placa cvasidreptunghiulară și perla de aur, piese pentru care nu cunoaștem analogii cu totul exacte nici în cultura scitică de la nordul Mării Negre și nici pe teritoriul țării noastre. Foarte probabil ele au putut fi confecționate pe loc, în Transilvania. Dar contextul în care au fost descoperite le conferă un caracter scitic, cu atît mai mult cu cît, repetăm, ele sînt necunoscute pînă acum în mediul autohton.

Fig. 6. — Perlă de aur descoperită la Gădălin.

Existența aurului în Transilvania și perpetuarea unei tradiții autohtone în prelucrarea lui au putut facilita producerea și pe plan local a unora din aceste podoabe. Nu se pot nega nici unele similitudini stilistice și tehnice, revelate mai sus, de exemplu cu piesele din tezaurul de la Șmig sau Dalj. Totuși, prin caracterul lor specific, prin ambianța în care au fost descoperite, ele rămîn, incontestabil, strîns legate de grupul scitic transilvănean.

Ajungem, implicit, la cunoscutul pasaj 104 din cartea a IV-a a lui Herodot, cu agatirșii de pe riul Maris ce „poartă mai ales podoabe de aur“. Avîndu-se în vedere că singurele podoabe de aur cunoscute pînă acum în

⁹⁴ M. Párducz, în *ActaArchBp*, IV, 1—4, 1954, 28—30, fig. 6 și pl. VI, 2—11, 2a—11a.

⁹⁵ A. I. Terenokhin, în *Arheologija* Kiev, IX, 1954, p. 90, pl. I, 7; cf. A. L. Mongait, *Arheologia în U.R.S.S.*, București, 1961, p. 147.

⁹⁶ M. Ebert, *op. cit.*, p. 262, fig. 119.

mormintele scitice din Transilvania (inelele de buclă cu capete conice de la Aiud și Blaj, considerate și ele nescitice; cf. nota 18) nu puteau constitui o confirmare pentru relatarea lui Herodot, acest pasaj a fost considerat contradictoriu, inclus printre obiecțiile ce se aduc prezenței și localizării sciților agatirși în Transilvania⁹⁷.

Firește, podoabele recent descoperite nu constituie o acoperire integrală pentru pasajul amintit. Nu putem însă aștepta ca fiecare descoperire scitică să conțină podoabe de aur (la nordul Mării Negre mormintele cu obiecte de aur sînt mai ales cele din sec. V—IV î.e.n.). Trebuie avut apoi în vedere faptul că marea majoritate a antichităților scitice din Transilvania provin din descoperiri întîmplătoare, care ușurează dispariția obiectelor de metal prețios. Cu ani în urmă, a fost distrusă în aria necropolei de la Blaj, „o construcție funerară antică, din lemn și piatră“, ce conținea mai multe schelete. Acestea sînt singurele informații disponibile în legătură cu acest mormînt impunător, foarte probabil al unei căpetenii scitice. Nu afirmăm prin aceasta că s-au descoperit și obiecte de metal prețios. Singurele morminte tumulare scitice cunoscute pînă acum în Transilvania, cele de la Cipău, care pot furniza informații prețioase, sînt încă necercetate⁹⁸. Dacă descoperirile cunoscute pînă acum nu confirmă integral pasajul amintit, ele dovedesc totuși existența podoabelor de metal prețios la sciții din Transilvania, deci din perioada Hallstatt-ului D, relansînd totodată posibilitatea unor noi descoperiri și, poate, reconsiderarea cronologiei unor podoabe de aur, încadrate pînă acum în epoci anterioare⁹⁹. Cade astfel încă una din prelinsele „contradicții“ în problema sciților-agatirși din Transilvania, ce se impută cu destulă ușurință „părintelui istoriei“. Fără să-i supraestimăm valoarea documentară, trebuie să recunoaștem totuși că în majoritatea cazurilor, aceste aparente contradicții trebuie căutate mai ales în limitele de moment ale cunoștințelor noastre¹⁰⁰. Confirmarea arheologică a textului, Herodot, IV. 104, sprijină localizarea agatirșilor pe Maris (IV, 48), acceptată de majoritatea istoricilor¹⁰¹. Rămîne încă de lămurit ce a vrut să exprime Herodot atunci cînd afirma la sfîrșitul pasajului 104 că agatirșii „în ceea ce privește celelalte

⁹⁷ D. Popescu, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 452. Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 449; I. H. Crișan, în *OmD*, p. 125.

⁹⁸ Descoperirile de la Cipău: N. Vlăsa, în *Apulum*, IV, 1961, p. 19 și urm.

⁹⁹ Ne gîdim de pildă la discul de aur provenind din Transilvania, cu loc de descoperire necunoscut, datat în epoca bronzului (D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 211, 249—250 și fig. 123, 4) care, prin analogie cu aplicile identice de la *Panaghiuriște* (Bulgaria; I. Venedikov, în *BIAB*, XXXI, 1969, p. 33, fig. 46) datează, credem, tot din Hallstatt-ul tîrziu.

¹⁰⁰ Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 36 și urm. *Istoriia grečeskoj literaturi* (sub redacția S. I. Sobolevski), vol. II, Moscova, 1955, p. 28 și urm.

¹⁰¹ Nu e necesar să înșirăm aici toată bibliografia sau părerile exprimate în legătură cu localizarea agatirșilor; de exemplu: V. Pârvan, *op. cit.*, p. 33 și urm.; C. Dai-coviciu, în *Steaua* (Cluj), 5, 1956, p. 113—117; I. H. Crișan, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 439—443. Nu poți fi de acord cu localizarea agatirșilor la est de Nipru (cum crede I. H. Crișan, interpretînd pasajul IV. 125 din Herodot: p. 441). Dimpotrivă, enumerarea populațiilor în acest pasaj se face de la est la vest, agatirșii fiind, astfel, ultima populație spre vest, enumerată de Herodot.

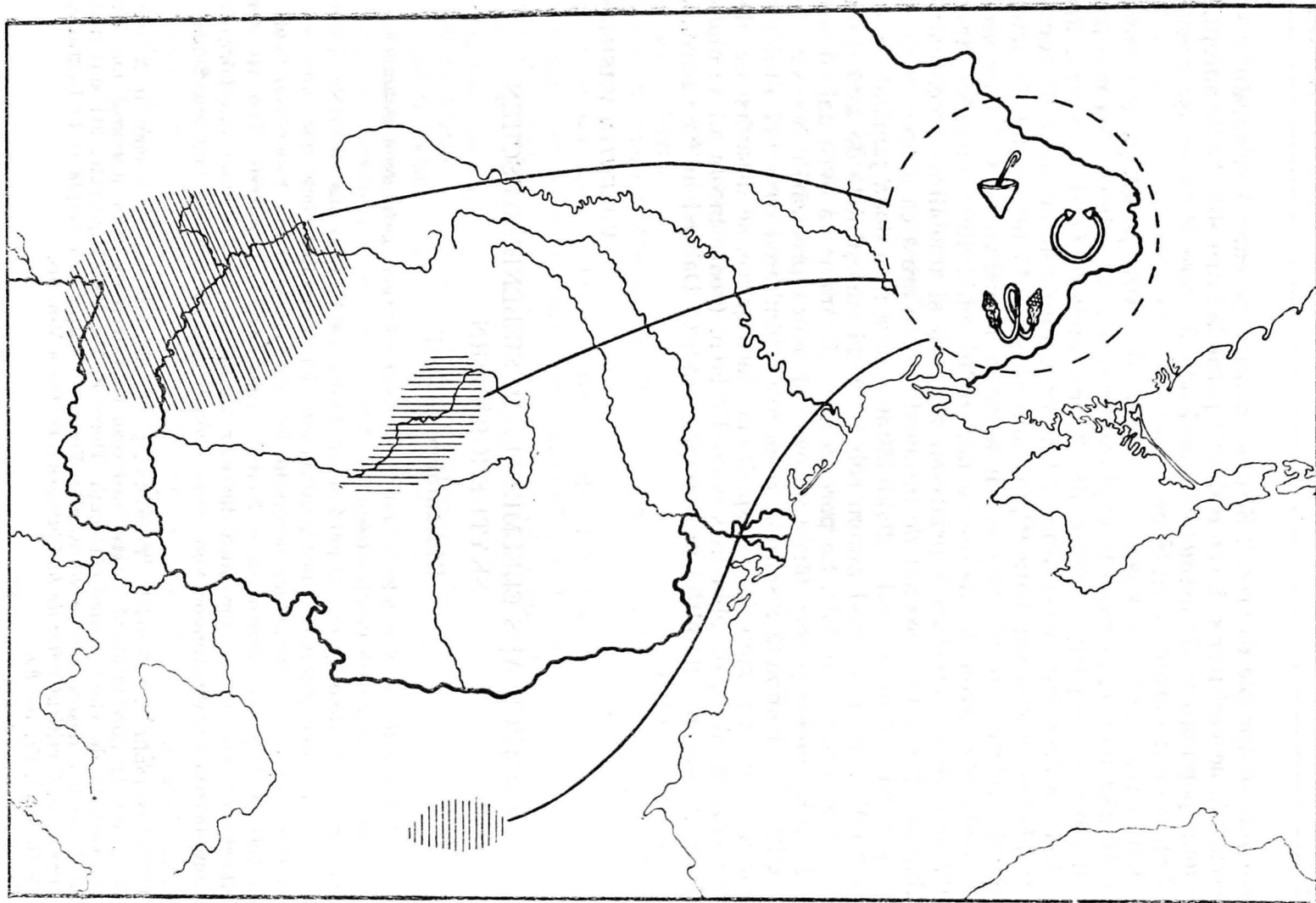

Fig. 7. — Răspîndirea geografică a cerceilor și inelelor de buclă.

obiceiuri se apropie de traci“. Este o tracizare, pe care istoriograful o sugerează în aceeași termeni, sau o simplă paralelă între obiceiurile apropiate a două populații încă distincte în perioada în care Herodot își culegea informațiile la nordul Mării Negre?

Asimilarea, respectiv tracizarea sciților de către populația autohtonă, intervenită pînă la urmă, este explicația cea mai verosimilă, cea mai probabilă pentru dispariția sciților din Transilvania¹⁰². Cînd a început însă și cînd s-a desăvîrșit acest proces? Influența autohtonilor, în ciuda cunoscutului conservatorism scitic¹⁰³, trebuie să se fi făcut simțită, în unele privințe, relativ curînd după așezarea lor în Transilvania. Cu toate acestea, trebuie să avem în vedere că materialul scitic din necropolele transilvănene se caracterizează printr-un arhaism și imobilism accentuat¹⁰⁴, subliniat și de ritul constant de înhumare, care arată că grupul scitic de aici și-a păstrat în general individualitatea pînă în a doua jumătate a secolului V î.e.n., pînă cînd putem coborî (după cunoștințele de astăzi) datarea unora din materiale. Se pare deci — și rămîne ca eventuale descoperiri arheologice și cercetările viitoare să aducă precizările necesare — că asimilarea completă a sciților, respectiv schimbarea structurii etnice și adoptarea culturii materiale și spirituale daco-getice, se desăvîrșește, devine fapt împlinit, de abia în secolul IV î.e.n. (poate începutul secolului III î.e.n.), așa cum de altfel presupunea acad. C. Daicoviciu¹⁰⁵ cu aproape trei decenii în urmă.

VALENTIN VASILIEV

SCHMUCK AUS EDELMETALL IN SIEBENBÜRGISCHEN SKYTHENGRÄBERN (Zusammenfassung)

Es werden acht, in den letzten Jahren in Siebenbürgen gefundene Schmuckgegenstände aus Edelmetall veröffentlicht.

Silberner *Schläfenring* mit kegelförmigen Enden (Abb. 1, 3) aus Grab Nr. 2 von Teiuș, Bez. Alba (gefunden 1969). Aufgrund der geographischen und kulturell-ethnischen Fundzusammenhänge unterscheidet der Verfasser drei Typen von Schläfenringen mit genau abgegrenzten Verbreitungsgebieten. Der erste Typ ist der *pontisch-siebenbürgische*, dem auch das hier veröffentlichte Exemplar angehört. Er kommt in den Skythenfunden vom nördlichen Schwarzmeergebiet und aus Sieben-

¹⁰² De exemplu C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 38—39. Alte explicații cum ar fi înăpoiarea lor la nordul Mării Negre, sau dispariția treptată prin numărul mic de copii, cauzată de viața nomad-călătorească (Herodot, IV, 104; Hipocrate, 21) sînt mai greu de admis, deși-s ipoteze verosimile. Pentru discuția mai amplă și bibliografie, Șt. Ferenczi, *Cimitirul scitic de la Ciunbруд*, partea a V-a, ms.

¹⁰³ Herodot, IV, 76—80.

¹⁰⁴ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 38.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 39.

bürgen häufig vor. Während er aber im ersteren vom 6. Jh.v.u.Z. durch die ganze skythische Periode hindurch andauert, ist er in Siebenbürgen nur in den Skythengräbern des 6.—5. Jhs.v.u.Z. zu finden. Im Westen und Süden der genannten Zone erscheint er nur ganz vereinzelt und zufällig. Der zweite Typ ist der von *Szentcsanak-Chotin*. Die Schläfenringe dieses Typs sind dicker und haben nur ein kegelförmiges Ende (Abb. 1, 6). Ihr Verbreitungsgebiet ist — von der zweiten Hälfte des 6. Jhs.v.u.Z. an — die Slowakei und Nordostungarn. In den Skythengruben aus Siebenbürgen und Thrakien kommt dieser Typ nicht vor. Er wird als eine spätere, örtliche Variante angesehen, die sich aber artmässig von den Schläfen- und Ohrringen des nördlichen Schwarzmeergebietes ableitet. Der dritte Typ, der *pontisch-süddonauländische*, umfasst die leierförmigen Schläfen- oder Ohrringe (Abb. 1, 8—11). Besonders fein ausgeführte Stücke aus einigen skythischen Kurganen und griechischen Schwarzmeerstädten erscheinen bereits um die Mitte des 6. Jhs, und sind das Werk griechischer Schmiede; grösstenteils sind sie nach dem Vorbild des pontisch-siebenbürgischen Typs gearbeitet. Später, im 5. Jh.v.u.Z. kamen sie auch nach Thrakien (Abb. 1, 12). Der Kreis auf der Karte (Abb. 7), in den die Typen der Ringe mit konischen Enden eingeschrieben sind, soll nur ihr Entstehungs- und Herkunftsbereich bezeichnen, obwohl ihr Verbreitungsgebiet im Norden des Pontus Euxinus viel grösser ist.

Ohrringe aus Elektron (Abb. 2, 1—2), Grab Nr. 2 von Băița, Bez. Mureș. Typologisch stehen sie in Beziehung zu den Schläfen- und Ohrringen vom Norden des Schwarzen Meeres.

Kleeblattförmige *Goldplättchen* (Abb. 3, 1—6) aus Grab Nr. 2 von Blaj, Bez. Alba (1969).

Ohrringe wie die von Băița, sowie Goldbleche in Kleeblattform erscheinen in siebenbürgischen Skythengräbern zum erstenmal (aus Ungarn sind zwei Ohrringe und fünf Goldplättchen bekannt). In den skythischen Bodenfunden des nördlichen Schwarzmeergebietes sind sie hingegen sehr häufig. Von dort stammen auch die siebenbürgischen Stücke.

Für die letzten zwei Ziergegenstände: *Goldphalere* (Grab Nr. 1 von Băița, Abb. 4, 1—2) und *Goldplatte* (Grab Nr. 2 von Blaj, Abb. 5, 1—2) kennt man keine genauen Entsprechungen in der skythischen Kultur weder des Ostens noch westlich oder südlich von Rumänien. Die siebenbürgischen Goldvorkommen, sowie die Gleichartigkeit des Stils (beispielsweise mit dem der Phaleren von Șmig) lassen an eine Fortdauer einheimischer Überlieferung in der Goldbearbeitung denken und sprechen für die Anfertigung der Stücke an Ort und Stelle; doch zeigt ihr Fundzusammenhang ihren eindeutig skythischen Charakter. Über die Agathyrsen vom Marisfluss sagt Herodot (IV, 104), dass sie „immer Goldschmuck tragen“. Können die neuen Funde (neben drei schon früher bekannten Stücken) auch nicht als vollgültige Bekräftigung der genannten Herodotstelle angesehen werden, so beweisen sie doch zur Genüge, dass die Skythen in Siebenbürgen Schmuckgegenstände aus Edelmetall besaßen. Auch wird dadurch ihre Identifizierung mit den Agathyrsen gestützt.

DESCOPERIRI CELTICE LA PAPIU — ILARIAN (JUD. MUREȘ)

În Muzeul de istorie din Turda se păstrează 10 obiecte celtice, găsite pe teritoriul comunei Papiu Ilarian din județul Mureș. Asupra condițiilor descoperirii lor deținem foarte puține date. Ele au fost achiziționate de regretatul Ion Țigăra, fostul director al Muzeului din Turda. Din datele înscrise de către el în registrul de inventar al Muzeului și pe câteva fișe de obiect întocmite tot de către Ion Țigăra, reiese că piesele au fost găsite, întâmplător, la locul numit „Stăunie” din hotarul comunei Papiu Ilarian, în cursul anului 1955. Ele au făcut parte, după toate probabilitățile, din inventarul unor morminte celtice. N. Vlăssa ne informează că la câteva zile după descoperire s-a deplasat la fața locului, împreună cu prof. K. Horedt și D. Protase, și că descoperitorii i-au relatat că piesele pe care le publicăm s-au găsit cu ocazia scoaterii lutului pentru lipit case și că au fost găsite două schelete. Sigur ni se pare doar faptul că erau mai multe morminte, ceea ce se poate lesne deduce din analiza (oricât de sumară) a descoperirilor păstrate în Muzeul turdean. Aici există arme caracteristice pentru mormintele de luptători celți cum ar fi sabia, lancea, cuțitul de luptă pe de o parte, iar pe de alta obiecte ce au făcut parte, fără îndoială, din inventare funerare feminine. Așa este de exemplu centura ornamentală de bronz.

Descrierea obiectelor

Cele 10 piese de inventar funerar celtic descoperite în hotarul comunei Papiu Ilarian sînt: o centură ornamentală de bronz, o cană de lut cu o toartă, o brățară de bronz cu nodozități, o cataramă, un cuțit de luptă, un vîrf de lance și o lamă de sabie toate din fier. Au mai fost descoperite o gresie pentru ascuțit, o foarfecă și un lanț scurt din fier:

1. — **Centură ornamentală** (fig. 1, pl. II. 7) — cea mai frumoasă dintre piese este din bronz și a avut incrustații cu email. Se păstrează doar o parte din centură. Porțiunea păstrată este alcătuită din șase segmente unite între ele printr-un inel. Primul segment a constituit una din extremitățile centurii. El se compune dintr-o placă triunghiulară al cărei vîrf se termină într-un cap de animal stilizat (fig. 1). Baza triunghiului este ornamentată cu o linie în relief prevăzută la rîndul ei cu linii paralele incizate. Urmează apoi o perforație semicirculară, mărginită de cîte

o nodozitate, mai mare, și una mai mică prevăzute tot cu liniuțe incizate. Segmentul se termină printr-un mare buton sferic, perforat, prin care s-a introdus inelul ce făcea legătura cu segmentul următor. Butonul are la bază un mic cerc în relief, iar în vîrf se termină printr-o proeminență circulară de mici dimensiuni. Inelul de legătură are marginea exterioară crestată.

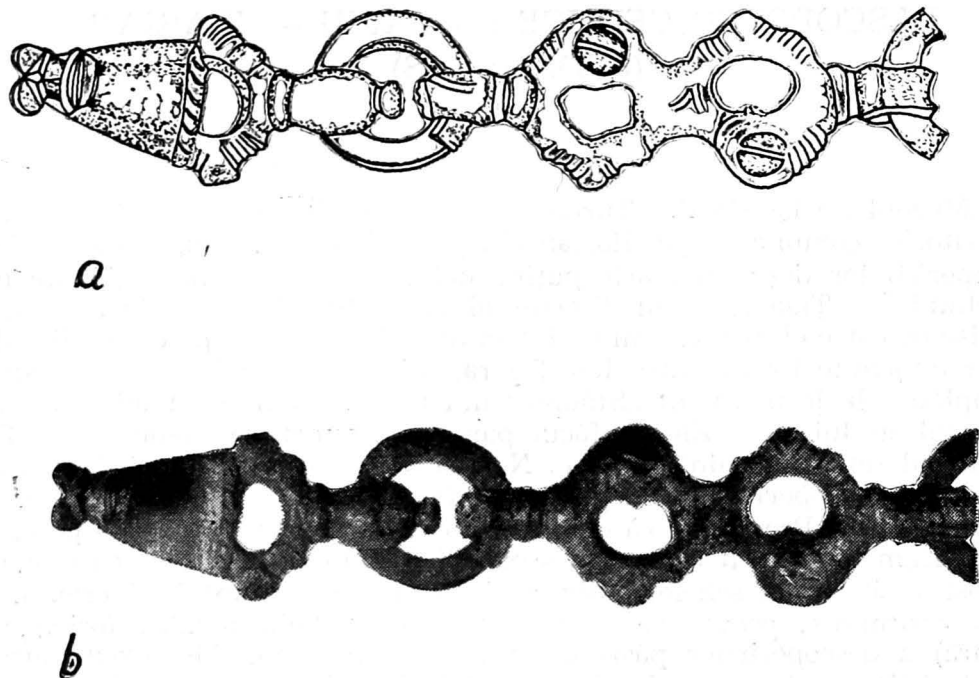

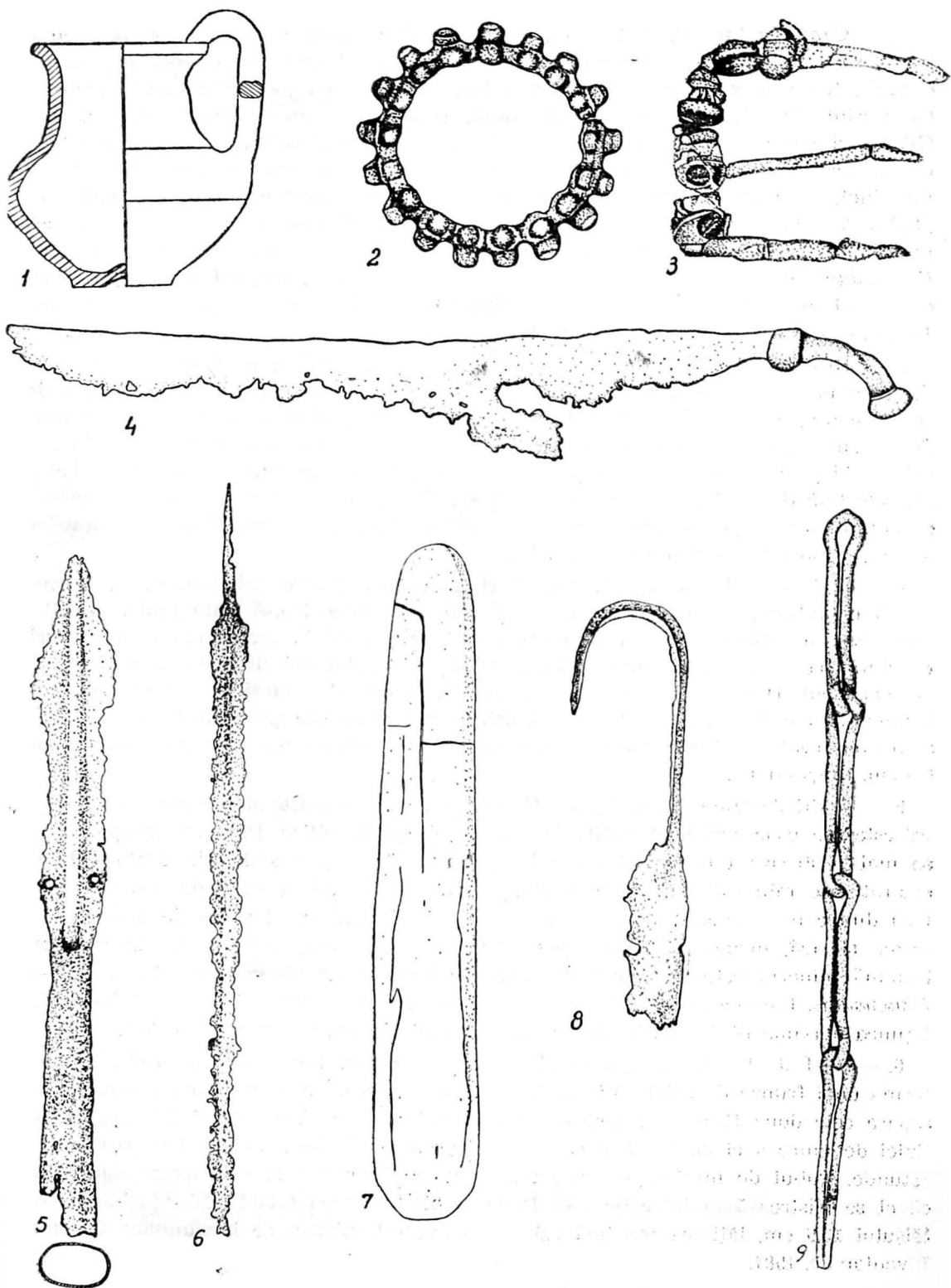
Fig. 1. — Centura ornamentală de bronz de la Papiu Ilarian.

Cel de-al doilea segment este prevăzut la extremități tot cu câte un buton, la fel cu cel al segmentului anterior. Perforația, de data aceasta, este dublă și cordiformă. În spațiul dintre cele două segmente există două adîncituri de formă aproximativ triunghiulară iar unele ovale, adîncite, în care s-a introdus emailul colorat.

Al treilea segment se deosebește de cel anterior doar prin existența unui cap de animal stilizat, analog celui prin care se termină cordonul. Acesta alcătuiește o prelungire laterală a marginii interne a primei perforații.

Segmentele 4, 5 și 6 sînt identice cu cel de-al doilea segment, cu mențiunea că în unele cazuri lipsește proeminența sferică din vîrfului butonului prin care se introducea inelul ce făcea unirea cu segmentul următor. Acolo unde proeminența lipsește ea este înlocuită cu un ornament format din trei mici triunghiuri în relief realizate din linii incizate.

Dintr-un al șaptelea segment se mai păstrează doar un buton terminal perforat și o porțiune din partea centrală a segmentului cu cele două lăcașuri triunghiulare în care s-a introdus emailul. — *Dimensiuni*: lungimea totală a părții păstrate 56 cm, lățimea 3 cm, diametrul inelelor de legătură 3 cm, grosimea 0,5 cm. Inventar nr. 1265 (1—2).

Pl. I. — Piese din inventare funerare celtice de la Papiu Ilarian, jud. Mureș.

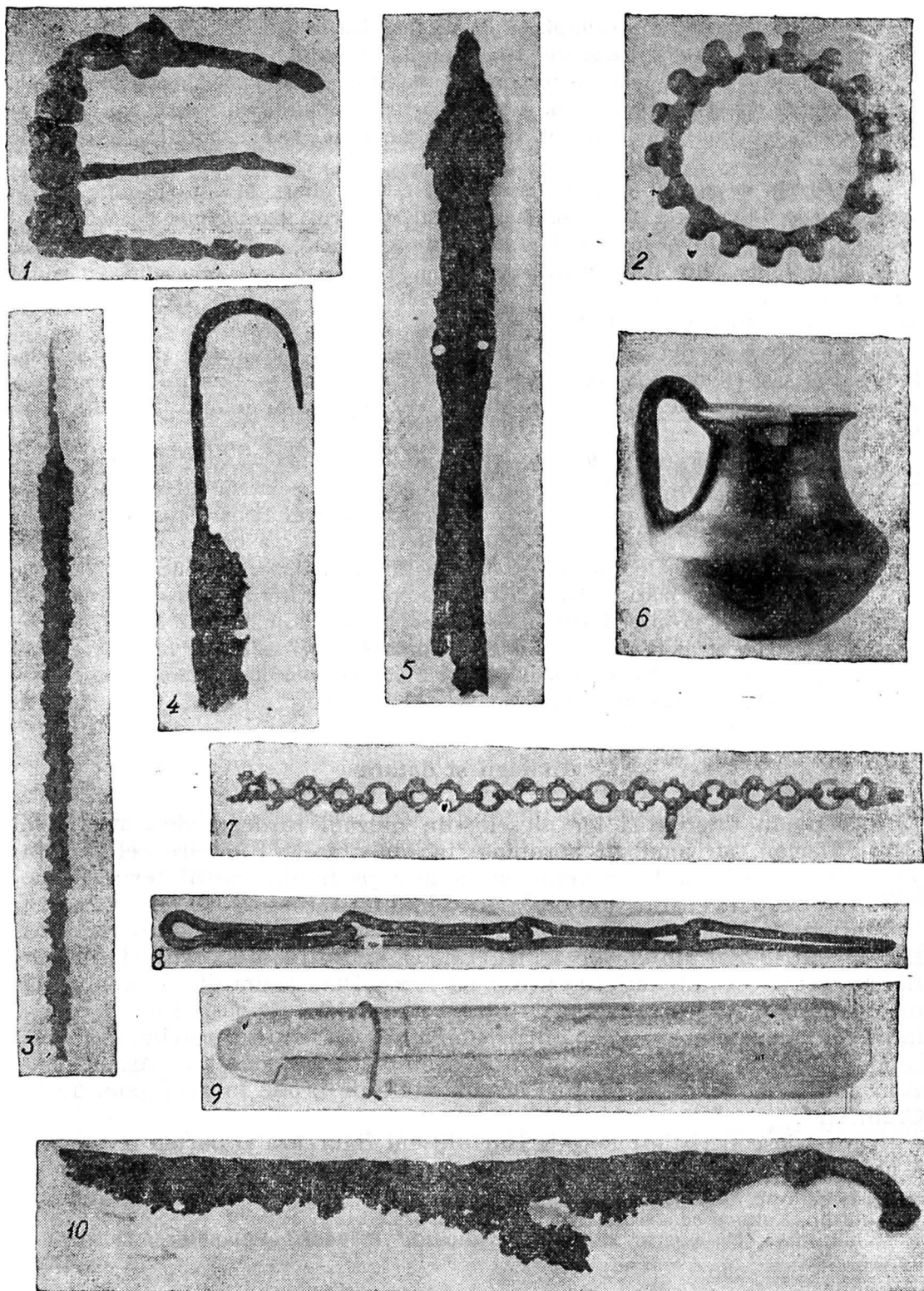
2. — **Cană de lut** (pl. I, 1 și pl. II, 6), de dimensiuni mijlocii, prevăzută cu o toartă supraînălțată. Ea este lucrată cu roata, din pastă de bună calitate, de culoare cenușie. Întreaga suprafață a vasului a fost acoperită cu un slip puternic lustruit. Gura cunii este largă avînd muchia buzei rotunjită și ușor răsfrîntă în exterior. Gîtul recipientului este destul de lung și larg, iar corpul bitronconic. Trunchiul de con superior este mult mai scurt decît cel inferior. Fundul vasului a fost tăiat drept, fără inel, prevăzut în centru cu o ușoară adîncitură circulară, în genul unui omphalos. Toarta cunii este puternică, în secțiune patrulateră, prevăzută fiind la suprafață cu o ușoară adîncitură mediană ce-i împarte suprafața în două porțiuni. — *Dimensiuni*: înălțimea 11,7 cm, diametrul gurii 8,5 cm, diametrul maxim 12,2 cm, diametrul fundului 5,5 cm, grosimea pereților 0,6 cm. Înălțimea torții 8,8 cm, lățimea 1,8 cm, grosimea 1,2 cm. Inventar nr. 1268.

3. — **Brătară de bronz** (pl. I, 2 și pl. II, 2), foarte bine păstrată, compusă dintr-un inel masiv, închis; în secțiune, rotund. El a fost prevăzut cu trei șiruri de proeminențe, nodozități. Șirul central este alcătuit de proeminențe, un fel de bobite, de dimensiuni mai mari decît cele ale șirurilor laterale. Distanța dintre proeminențe este egală și uniformă, atît în ce privește depărtarea în cadrul unui rînd cît și a celor laterale față de șirul principal. Brățara are o frumoasă patină verde, care îi conferă o anumită eleganță. — *Dimensiuni*: diametrul exterior 6,5 cm, diametrul interior 4,4 cm, grosimea 2,3 cm. Inventar nr. 1589.

4. — **Cataramă de fier** (pl. I, 3 și pl. II, 1), o piesă foarte slab conservată și acoperită pe întreaga suprafață cu un strat gros de rugină. După toate probabilitățile, piesa este o cataramă destul de mare ce a putut servi la închiderea unei centuri de stofă ori de piele. Nu este însă exclus să fie o cataramă utilizată la o piesă de harnașament. Din ceea ce se păstrează se pot recunoaște marginile laterale ale cataramei și acul central. Stabilirea utilizării acestei piese este ipotetică, fiind un obiect slab conservat. — *Dimensiuni*: lungimea 6,5 cm, lățimea 5,4 cm, grosimea acului 0,5 cm. Inventar nr. 1589.

5. — **Cuțit de luptă** (pl. I, 4 și pl. II, 10), de fier, este foarte slab conservat. Forma lui este cea ușor curbă, obișnuită la cuțitele de luptă celtice. Din lama propriu-zisă se mai păstrează doar o mică porțiune din apropierea muchiei. În schimb, bine păstrat este mînerul, destul de masiv. Acesta este prevăzut cu două proeminențe. Una dintre proeminențe separă mînerul de corpul cuțitului, iar cea de a doua, de formă sferică, încheie mînerul armei. Această proeminență semisferică în care se termină mînerul este mărginită la partea superioară de un mic cerc în relief. — *Dimensiuni*: lungimea totală 37 cm, din care 30 cm revin lamei iar 7 cm mînerului, lățimea maximă păstrată 5,5 cm, grosimea actuală 1 cm. Inventar nr. 1266/1.

6. — **Vîrf de lance** (pl. I, 5 și pl. II, 5), lucrat din fier, slab conservat. El are forma unei frunze de salcie. Vîrful de lance a avut o nervură mediană puternică ce separa cele două tășuri cu care era prevăzută arma. La baza lamei, în apropierea liniei de unire a ei cu tocul, partea ce primea lemnul lăncii există două perforații rotunde. Tubul de înmănușare este relativ lung și rotund, fără să avem siguranța că el se păstrează în întregime. — *Dimensiuni*: lungimea totală 28,5 cm, lungimea tășului 15,5 cm, lățimea maximă 3,5 cm, diametrul tubului de înmănușare 2,5 cm. Inventar nr. 1584.

Pl. II. — Descoperiri celtice de la Papiu Ilarian.

7. — **Lamă de sabie** (pl. I, 6, pl. II, 3), de fier, foarte slab conservată. Din mîner se mai păstrează doar o parte din tija centrală, ascuțită la extremitate, lipsindu-i butonul terminal. Lama sabiei a fost prevăzută cu o nervură mediană, vizibilă încă în apropierea mînerului. Ea a avut două tășuri și se îngustează treptat spre vîrf. — *Dimensiuni*: lungimea totală 79 cm, lungimea mînerului 14 cm, lățimea lamei 4 cm. Inventar nr. 1583.

8. — **Gresie de ascuțit lame de metal** (pl. I, 7 și pl. II, 9), este lucrată dintr-o gresie moale de culoare gălbui-roșcată. Ea este de formă paralelipipedică cu extremitățile rotunjite. În momentul de față gresia s-a declivat. Ea n-a fost prea mult întreținută, dovadă că are marginile întregi. Gresia nu este prevăzută cu gaură de suspendare, obișnuită la acest tip de unealtă. — *Dimensiuni*: lungimea 14 cm, lățimea 2,3 cm. Inventar nr. 1267.

9. — **Foarfecă de fier** (pl. I, 8 și pl. II, 4) foarte rău conservată. Din ea se păstrează doar o porțiune dintr-un braț și curbura superioară. — *Dimensiuni*: lungimea actuală 17 cm, lățimea părții superioare 4,5 cm, lățimea brațului 2,5 cm. Inventar nr. 1266/2.

10. — **Lanț de fier** (pl. I, 9 și pl. II, 9) masiv și scurt alcătuit din patru segmente. Fiecare segment este format din două bare care la extremități sînt încovoiate în forma unor verigi în care este introdusă veriga segmentului următor. Celui de-al patrulea segment îi lipsește veriga inferioară. În acest caz barele sînt alăturate, unite și ascuțite, probabil pentru a fi bătute în lemn. Aspectul general al acestui lanț scurt este a unor mari verigi în formă de opt făcute din bare groase. Utilitatea lanțului n-o putem preciza. Poate, o asemenea piesă a fost folosită la car. — *Dimensiuni*: lungimea totală 55,5 cm. Lungimea primelor trei segmente 13,5 cm, a ultimului segment 15 cm. Lățimea unui segment 2 cm. Diametrul verigilor 3 cm, grosimea unei bare 0,9 cm. Inventar nr. 1586.

Analogii și datare

Aproape în totalitatea lor piesele din muzeul turdean, descoperite la Papiu Ilarian, au analogii apropiate în inventarele funerare celtice din Transilvania. Ele sînt frecvente și în alte părți din vastul teritoriu pe care l-au ocupat celtii în anumite perioade din istoria lor.

Centura de bronz ornamentală, cea mai reprezentativă, este o podoabă tipică pentru mormintele de femei. Uneori se întîlnesc și centuri confecționate dintr-o combinație de bronz cu fier¹. Pînă acum din Transilvania nu cunoaștem nici un exemplar întreg care să fi fost găsit într-un mormînt celtic, cercetat prin săpături sistematice, ori care să provină din descoperiri fortuite. Există însă destule exemplare fragmentare. Așa de ex. s-au găsit fragmente de centuri ornamentale de bronz în necropola de la Ciumești².

Printre descoperirile făcute la Curtuișeni figurează și partea terminală a unei centuri ornamentale de bronz, care se termină într-un cap de ani-

¹ J. Filip, *Keltové ve střední Evropě*, 1956, p. 534.

² Vlad Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României*, Baia Mare, f.a., p. 69, fig. 34.

mal stilizat ce se aseamănă mult cu cel de la Papiu Ilarian. Exemplarul de la Curtuiuşeni s-a găsit împreună cu o brăţară de bronz cu semi-ove³. Tot împreună cu brăţări cu semi-ove s-a găsit un alt fragment de centură ornamentală din bronz la Valea lui Mihai. Mai trebuie notat că din aceeaşi descoperire face parte şi o fibulă cu piciorul prins de corp caracteristică pentru Latène-ul mijlociu C⁴. Nu ştim cum se termina centura de bronz descoperită la Valea lui Mihai, deoarece ni s-a păstrat doar o porţiune redusă din corp. Aceasta este alcătuită din segmente patrulatere, pline, care la rîndul lor se termină la cele două extremităţi prin cîte o proeminenţă prevăzută cu cîte un mic buton la vîrf. Proeminenţa terminală a segmentelor este perforată şi prin ea trecea inelul ce făcea legătura cu segmentul următor. Acest mod de terminare a segmentelor îl întîlnim şi la centura ornamentală de la Papiu Ilarian. Din segmente patrulatere este alcătuit şi fragmentul de centură ornamentală de bronz descoperită la Veţel⁵. Acesta are părţile terminale ale segmentelor cu mult mai simple decît în cazul celor de la Papiu Ilarian.

În ceea ce priveşte analogiile pe care le cunoaştem din Transilvania pentru centura ornamentală de bronz se poate aminti partea terminală a unei asemenea podoabe descoperită la Turda⁶. În acest caz este vorba de o singură piesă, mult mai mare decît cea descoperită la Papiu Ilarian şi mai bogat ornamentată. Merită însă relevată şi, poate, subliniată marea asemănare existentă între capetele de animale stilizate prin care se termină, atît podoaba de la Papiu Ilarian cît şi cea de la Turda.

Centurile ornamentale de bronz sînt cunoscute în toată lumea celtică⁷. Există bune analogii, atît în ceea ce priveşte forma cît şi terminaţia în cap de animal stilizat a centurii de bronz de la Papiu Ilarian, la care se adaugă şi existenţa unor piese în formă de cap de animal stilizat de aceeaşi formă cu cel terminal dar de dimensiuni mai reduse; acestea alcătuiesc prelungiri laterale ale centurii; asemenea analogii găsim în mormintele celtice din Elveţia. Astfel, de ex. din inventarul mormintelor de la Niederwischtrach făcea parte şi o centură ornamentală de bronz foarte asemănătoare cu cea găsită la Papiu Ilarian. Un alt exemplar, şi el o bună analogie în toate detaliile sale pentru piesa noastră, s-a găsit într-un mormînt descoperit la Oberhofen. Dintr-o necropolă de inhumatie aparţinînd Latène-ului mijlociu de la Deisswil-Stetten provine un alt exemplar⁸.

³ M. Roska, în *Közl.*, IV, 1944, p. 38, fig. 15. 3.

⁴ Ibidem, p. 58, fig. 18.

⁵ Ibidem, p. 73, fig. 55.

⁶ Ibidem, p. 71, fig. 51.

⁷ De ex., cele descoperite pe teritoriul Ungariei: I. Hunyady, *Die Kelten im Karpatenbecken, DissPann*, ser. II, nr. 18, Budapest, 1942, pl. XXXIV—XXXV; B. Benadik — E. Vlček — C. Ambros, *Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei*, Bratislava, 1957, pl. XXXIII; J. Todorović, *Kelti u Jugoistočnoj Evropi*, Beograd, 1968, pl. XIX.

⁸ O. Tschumi, *Urgeschichte des Kantons Bern*, Bern, 1953, p. 312 şi urm., fig. 66, 1968, pl. XIX.

Centurile ornamentale de bronz terminate în capete de animale stilizate se cunosc în număr relativ mare și de pe teritoriile germane și austriace⁹.

Cu ocazia publicării diferitelor piese descoperite în morminte s-au întreprins studii amănunțite și clasificări ale acestei categorii de podoabe celtice, pe tipuri. O asemenea clasificare aparține lui J. Reitinger¹⁰, care, după ce arată că centurile ornamentale de bronz sînt specifice pentru mormintele de femei și că ele se termină în capete de animale stilizate, în care unii autori văd reprezentarea unor cai, a unor păsări ori a altor animale, le clasifică în șase tipuri. El distinge un tip elvețian, un tip german mijlociu, un tip austriaco-boemian, un tip elvețian de vest, un tip ungar și în sfîrșit un tip de centură în formă de cruce. J. Reitinger dă apoi o listă a tuturor descoperirilor pe care le cunoaște, grupate pe cele șase tipuri stabilite de el. Interesează aici doar două tipuri și anume tipul 5, cel ungar, care este răspîndit în Austria de est, în Slovacia și în Ungaria. El se caracterizează prin segmente patrulatere, de obicei, încrustat cu email. Tipului ungar al lui Reitinger îi aparțin centurile de bronz de la Vețel și cel de la Valea lui Mihai. Centura de la Papiu Ilarian aparține (prin elementele sale esențiale) tipului austriaco-boemian.

În ceea ce privește datarea, J. Reitinger este de părere că centurile ornamentale de bronz încep încă în Latène B, se întîlnesc apoi pe tot parcursul Latène-ului C și își vor sfîrși existența în Latène-ul final D. W. Kimmig¹¹ arată și el că centurile de bronz ornamentale încep în faza finală a Latène-ului timpuriu și că ele reprezintă forma principală și caracteristică (Leitform) a Latène-ului mijlociu, C în cronologia lui P. Reinecke. În privința continuării și pe parcursul fazei următoare a Latène-ului, respectiv Latène D, W. Kimmig exprimă serioase rezerve. El nu crede că centurile ornamentale de bronz continuă și pe parcursul ultimei faze din evoluția Latène-ului și că ele își opresc existența în Latène-ul mijlociu, C¹².

Deocamdată vom reține doar faptul că centurile ornamentale de bronz apar încă de la sfîrșitul perioadei B a Latène-ului și că ele sînt caracteristice pentru Latène-ul mijlociu, C. Pentru datarea în Latène C a exemplarelor cunoscute din Transilvania pledează și celelalte obiecte celtice împreună cu care au fost găsite centurile ornamentale de bronz. Astfel

⁹ De ex. J. Haberl, *Zur Gürtelkette aus Raggendorf*, N.O., în *Germania*, 33, 1955, p. 174—180; H. Behaghel, *Ein Grabfund der Spätlatènezeit von Obersdorf, Kr. Siegen. Ein Beitrag zur Frage der Vogelkopfgürtelhaken*, în *Marburger Studien*, 1938, p. 1—9; W. Kimmig, *Latènezeitliche Brandgräber von Bettingen, Kr. Tauberbischofsheim*, în *Badische Fundberichte*, 20, 1956, p. 139—166; J. Reitinger, *Die latènezeitliche Funde des Braunauer Heimathauses. Ein Beitrag zur Kenntnis der latènezeitlichen Bronze- und Eisenketten*, în *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins*, Band 111, Linz, 1966, p. 165—236.

¹⁰ *Op. cit.*, p. 205—226.

¹¹ *Op. cit.*, p. 153—4.

¹² O prelungire pînă în Latène-ul D este presupusă de J. Werner. *Die Bronzegürtel von Sonder Skjoldborg*, în *Kuml*, 1952, p. 133—143 în special p. 139. Vezi și H. Schönberg, *Die Spätlatènezeit in der Wetteran*, în *Saalburg Jahrbuch*, 11, 1952, p. 21—130; H. Behaghel, *op. cit.*, p. 7—8.

în descoperirile de la Valea lui Mihai și Curtuiușeni figurează brățări de bronz cu semi-ove, podoabe caracteristice pentru faza mijlocie a Latène-ului. La Valea lui Mihai s-a descoperit și o fibulă tipică tot pentru Latène-ul C.

Foarfece de fier în mormintele celtice apare doar în perioada mijlocie, C, ea lipsește din fazele mai vechi¹³. Foarfeci de fier de tipul celei de la Papiu Ilarian se cunosc din mai multe descoperiri celtice făcute în Transilvania. Vom aminti aici pe cele de la Dezmir¹⁴, Aiud¹⁵ și Mediaș¹⁶. În privința cronologiei, sau mai bine zis a precizărilor pe care le poate aduce acest obiect șansele sînt destul de limitate. Fiind vorba de o unealtă simplă ea continuă sub aceeași formă, nemodificată pe toată durata Latène-ului mijlociu. Existența foarfecilor de fier se va prelungi și pe parcursul fazei Latène D. Vom menționa însă faptul că exemplarul de la Dezmir se plasează într-o fază de început a Latène-ului C ca și cel descoperit în via Winkler de la Aiud.

Sabia de fier nu poate sluji la precizări cronologice, pentru că din aceasta se păstrează doar lama, și ea la rîndul ei foarte slab conservată. Este știut faptul că elementul principal de datare a săbiilor celtice îl constituie teaca și mai cu seamă partea ei terminală, buterola. Or, la exemplarul de la Papiu Ilarian lipsesc tocmai aceste elemente. Cu toată lipsa menționată, judecînd după lungimea lamei, sabia a putut măsura în jur de 80 cm lungime. Asemenea dimensiuni sînt specifice pentru faza mijlocie a Latène-ului.

Un indiciu cronologic mai precis nu oferă nici virful de lance din fier. Este o armă celtică, de formă simplă, am putea spune comună, ce durează și ea o perioadă îndelungată de timp. Virful de lance descoperit la Papiu Ilarian are aspectul unei frunze de salcie și este prevăzut cu un toc de înmănușare destul de îngust și lung. Această formă de virf de lance este cunoscută în lumea celtică încă din perioada Latène-ului timpuriu și se menține pe toată durata Latène-ului C.

J. Todorović¹⁷ a făcut o clasificare a virfurilor de lance celtice descoperite în zona nord-balcanică, bazîndu-se pe un număr de 250 exemplare pe care le cunoaște. Virful de lance de la Papiu Ilarian se încadrează în tipul I, varianta C din clasificarea cercetătorului iugoslav.

Din Transilvania, fără a mai vorbi de alte regiuni în care au pătruns celții, se cunosc destule virfuri de lance din fier. Fiind o armă comună

¹³ În acest sens: J. Déchelette, *Manuel d'archéol. préhist., celtique et gallo-romaine*, II, 3, Paris, 1914, p. 1280; R. Pittioni, *Beiträge zur Urgeschichte der Landschaft Burgenland im Reichsgau Niederdonau*, Wien, 1941, p. 116 și I. Nestor, in *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 159—162.

¹⁴ I. H. Crișan, in *ActaMN*, I, 1964, p. 99, pl. III, 3 și pl. II, 16.

¹⁵ M. Roska, in *Közl*, IV, 1944, p. 65, fig. 33, 6.

¹⁶ I. Nestor, *op. cit.*, p. 173, fig. 5,2.

¹⁷ *Prilog klasifikaciji i hronološkoj determinaciji keltskih kopolja (La classification et la détermination chronologique des lances celtiques)*, in *Vesnik*, 10, p. 195—204 (extras). O tipologie a virfurilor de lance timpurii a fost întreprinsă de U. Osterhaus. *Die Bewaffnung der Kelten zur Frühlatènezeit in der Zone nördlich der Alpen*, disertație de doctorat la Universitatea din Marburg/Lahn, 1966 (manuscris).

și frecventă în descoperirile funerare celtice, este de prisos a cită analogii. Merită însă menționat faptul că exemplarul descoperit la Papiu Ilarian este prevăzut cu două orificii plasate aproximativ deasupra liniei ce separă tăișul vîrfului de lance de tocul în care se introduce partea de lemn a armei. Era necesară această mențiune deoarece vîrfurile de lance celtice care să fie prevăzute cu orificiile despre care vorbeam sînt foarte rare. Un asemenea exemplar a fost descoperit la Balsa (R. P. Ungară) păstrat în Muzeul de istorie din Cluj (inv. nr. I 3855). Există însă vîrfuri de lance din fier care au cîte un orificiu de formă ovală ori triunghiulară situat în diferite porțiuni ale lamei, aparținînd Latène-ului mijlociu¹⁸.

Dintre arme a mai rămas de discutat cuțitul de luptă, care face parte dintre armele celtice, tipice pentru perioadele timpurii ale Latène-ului. El se întîlnește încă din Latène-ul A, dar este, mai cu seamă, specific pentru Latène-ul B. Udo Osterhaus a făcut, destul de recent, o clasificare a cuțitelor de luptă celtice din aria de la nord de Alpi. După această clasificare cuțitul de luptă de la Papiu Ilarian se încadrează în tipul 4, varianta Dürnberg. Autorul arată că în regiunile răsăritene ale ariei celtice, tipul 4 al cuțitului de luptă este răspîndit pe teritoriile Boemiei, Ungariei și Slovaciei de azi; iar în ceea ce privește datarea U. Osterhaus este de părere că tipul 4 al cuțitului celtic de luptă aparține Latène-ului B¹⁹.

Analogii apropiate pentru cuțitul de la Papiu Ilarian cunoaștem din alte descoperiri celtice făcute pe teritoriul Transilvaniei. Un cuțit foarte asemănător a fost găsit la Aiud, un altul la Sindulești. Ambele au mînerul terminat într-un buton masiv de genul celui de la Papiu Ilarian²⁰.

Dintre analogiile numeroase care există pentru cuțitul de luptă de la Papiu Ilarian, din afara Transilvaniei, ne vom referi doar la cele găsite pe teritoriul Iugoslaviei care n-au fost cuprinse în lucrarea monografică a lui U. Osterhaus²¹.

Brățara de bronz de la Papiu Ilarian își găsește o analogie perfectă într-un exemplar descoperit, întîmplător, la Gheja și păstrat în Muzeul de Istorie din Cluj (inv. nr. 1567)²². Asemenea brățări cu trei rînduri de nodozități se cunosc de pe teritoriul Ungariei²³, ori din bine cunoscuta stațiune celtică de la Stradonic de pe teritoriul Cehoslovaciei²⁴. Mai trebuie amintite apoi exemplarele, unele foarte asemănătoare, descoperite în

¹⁸ De ex. W. Wyss, *Die Mittlere- und Späte La — Tènezeit im Mittelland und Jura*, în *Repertorium der Ur- und Frühgeschichte der Schweiz*, Heft 3, *Die Eisenzeit der Schweiz*, Zürich, 1957, p. 21—28, pl. 10, 5.

¹⁹ U. Osterhaus, *op. cit.*

²⁰ M. Roska, *op. cit.*, p. 65, fig. 33, 4,7; p. 71, fig. 50. Mai este de menționat un exemplar foarte asemănător cu al nostru, găsit în Transilvania, fără precizarea locului de descoperire, fig. 13.

²¹ De ex., unul dintre cuțitele de luptă de la Karaburma, J. Todorović, *op. cit.*, pl. XXXIII, 1.

²² M. Roska, *op. cit.*, p. 63, fig. 28.

²³ I. Hunyady, *op. cit.*, pl. XXXVII, nr. 20.

²⁴ J. L. Pič, *Starozitnosti země Česke*, II, 1 (*Hradiště u Stradonic*), Praz, 1903, pl. XI, 19.

cetatea dacică de la Piatra Craivii²⁵. Existența în cetățile dacice a brățarilor de bronz cu nodozități²⁶ arată că asemenea podoabe continuă și pe parcursul Latène-ului D. Așadar, brățările de bronz cu trei șiruri de nodozități, bobite în relief, încep pe parcursul perioadei Latène C și se continuă în Latène D. Existența unei asemenea podoabe în cadrul descoperirilor celtice de la Papiu Ilarian ar putea duce la concluzia că acestea datează de la sfârșitul fazei Latène C, ori poate chiar de la începutul perioadei târzii a Latène-ului D.

Cana cu o toartă este străină repertoriului ceramicii celtice. Ea lipsește din aria apuseană a răspîndirii celților. În schimb, o întâlnim foarte frecvent în regiunea carpato-dunăreană, în zona de est a expansiunii celtice. În legătură cu această problemă prof. I. Nestor²⁷ arată că asemenea vase, străine lumii celtice, au luat naștere fie sub influențe locale, fie sub impulsul celor grecești. Părerea noastră este că recipientul despre care vorbim a intrat în repertoriul ceramicii celtice din zona carpato-dunăreană datorită puternicilor influențe exercitate de către autohtonii daco-geți, în a căror patrimoniu cana cu o toartă figurează la loc de frunte. Daco-geții cunosc cămile bitronconice cu o toartă supraînălțată sau nu, încă din prima fază de evoluție a ceramicii lor. Ele au rădăcini adînc înfipite în perioadele anterioare, mergînd chiar pînă în epoca bronzului²⁸.

Este posibil ca la constituirea cănilor celtice cu o toartă să fi contribuit, într-o oarecare măsură, și influența grecească manifestată, poate, prin intermediul tracilor. Hotărîtoare ni se pare însă influența localnicilor daco-geți pe teritoriul cărora au pătruns celții și împreună cu care ei au conviețuit o perioadă de timp, destul de îndelungată, pe teritoriul de azi al Slovaciei, în spațiul dintre Dunăre și Tisa și în Transilvania²⁹.

În ceea ce privește analogiile pentru cana cu o toartă de la Papiu Ilarian vom aminti numeroasele exemplare descoperite pe teritoriul Ungariei de azi. Dintre acestea, o foarte bună paralelă o constituie cana găsită la Tiszalök, în partea de nord-est a Ungariei, pe Tisa³⁰. Cămile bitronconice cu o toartă sînt caracteristice pentru faza Latène C, existînd însă și în perioada de tranziție de la Latène B la Latène C³¹.

Lanțul scurt de fier, de genul celui găsit la Papiu Ilarian, nu este frecvent în descoperirile funerare celtice. Totuși, o analogie destul de apropiată pentru exemplarul nostru cunoaștem de la Richigen (Stockenkiesgrube) din Elveția, unde s-a descoperit încă înainte de anul 1918 o necropolă celtică. Fiind vorba de o cercetare veche, nesistematică, inven-

²⁵ Ion Berciu, Al. Popa și H. Daicoviciu, în *Celticum* XII, suplement la OGAM, nr. 98, 1965, pl. 85, nr. 1—5 și în special nr. 6.

²⁶ Asemenea podoabe s-au găsit și în cetățile dacice din Munții Orăștiei (în MuzIstCluj; inedite).

²⁷ Op. cit., p. 175 și nota 4.

²⁸ Pentru această problemă: I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, p. 86.

²⁹ Despre atare conviețuire în spațiul amintit: I. H. Crișan, în *ArhMold*, VI, 1969, p. 91—111.

³⁰ I. Hunyady, op. cit., pl. LXXI, nr. 2.

³¹ Ibidem, p. 53.

tarele mormintelor decoperite nu mai pot fi regrupate. Pe baza pieselor păstrate, în cazul necropolei de la Richigen se poate spune doar că unele morminte aparțin fazei timpurii și altele celei mijlocii a Latène-ului. În acest fel, nu mai putem astăzi ști cărui mormint aparține lanțul de fier asemănător celui descoperit la Papiu Ilarian³². Alte analogii, de data aceasta foarte apropiate, pentru lanțul de fier de la Papiu Ilarian provin din stațiunea Latène Velem St. Vid³³.

A mai rămas de discutat o singură piesă: gresia, (cute) de ascuțit, unealtă destul de frecvent întâlnită în mormintele celtice din Transilvania, ori din afara ei. Ele pot fi perforate sau lipsite de orificiu menit suspendării. Astfel, un exemplar neperforat, ca și în cazul celui de la Papiu Ilarian s-a găsit în mormântul unui războinic de la Ciumești (M 9). În cadrul aceluiași cimitir celtic s-a găsit și o cute perforată (M 17)³⁴. Tot perforată este și gresia de ascuțit descoperită în necropola de la Dezmir³⁵. Gresile de ascuțit sînt prezente și în mormintele celtice descoperite pe teritoriul de azi al Slovaciei³⁶, al Ungariei³⁷ ori al Iugoslaviei³⁸.

Dacă încadrarea în cronologie relativă a descoperirilor celtice de la Papiu Ilarian s-a putut face cu destulă ușurință nu același lucru se poate spune despre cronologia absolută. Aici se ivesc numeroase greutăți și, mai cu seamă, fiind vorba de o problemă încă neelucidată în suficientă măsură, există multiple păreri. Uneori, diferențele cronologice existente între diferitele sisteme de cronologie a Latène-ului propuse de unii cercetători, depășesc chiar un secol. Am putea spune că stabilirea cronologiei absolute a Latène-ului european constituie una dintre cele mai dificile și controversate probleme. Ea a generat, cum este și firesc, o întreagă literatură³⁹.

În general, cronologia lui Reinecke și a lui Tischler—Déchelette cu privire la perioada a doua, respectiv C, a Latène-ului ce ne interesează pe noi aici este acceptată de marea majoritate a cercetătorilor. Ea se înscrie între anul 300 și 100 î.e.n. O delimitare cronologică mai restrînsă este greu de făcut și ea se poate încerca doar cu multe rezerve, rămînînd, bineînțeles, în cadrul ipotezelor, așa cum o vom face și noi.

Concluzii

Din cele arătate reiese că în punctul „Stăunie” din hotarul comunei Papiu Ilarian s-au descoperit, cu ocazia unor lucrări agricole, piese de inventar funerar celtic. Fără să formulăm ipoteze, trebuie să spunem că

³² O. Tschumi, *op. cit.*, p. 400, fig. 116.

³³ K. von Miske, *Die prähistorische Ansiedlung Velem St. Vid*, vol. I, Wien, 1908, p. 60, pl. XLVIII, 11—12, în special 11.

³⁴ Vlad Zirra, *op. cit.*, p. 81, fig. 36.

³⁵ I. H. Crișan, *ActaMN*, I, p. 99, pl. III, 8 și pl. II, 6.

³⁶ B. Benadik, E. Vlček, C. Ambros, *op. cit.*, 13—15, pl. XI, 9; XV, 24.

³⁷ J. Hunyady, *op. cit.*, pl. XI, 20—22, 26.

³⁸ J. Todorović, pl. VIII, 1.

³⁹ Vezi cele mai noi puncte de vedere exprimate cu privire la cronologia Latène-ului la I. H. Crișan și Șt. Dănilă, *Celții pe teritoriul județului Bistrița-Năsăud. Contribuții la problema celților din Transilvania*, cap. I (în curs de apariție).

nu putem preciza nici numărul și nici felul mormintelor. Pe baza analizei tipologice și cronologice a obiectelor păstrate în Muzeul de istorie din Turda, se poate formula doar concluzia certă că ne găsim în prezența a mai multor morminte. Aceeași analiză îndreptățește două ipoteze cu privire la datarea pieselor de care ne-am ocupat. Prima dintre acestea este că mormintele au o diferență cronologică destul de mare între ele. În sprijinul acestei păreri ar veni faptul că există piese ce aparțin încă Latène-ului timpuriu, cum este cuțitul de luptă, pe de o parte, iar pe de altă parte, obiecte ce se datează spre sfârșitul fazei mijlocii și începutul celei târzii. Cea mai târzie piesă este brățara de bronz cu trei șiruri de nodozități. Deci, după o atare ipoteză la Papiu Ilarian ar fi existat o necropolă ce se eșalonează pe parcursul a două secole, sec. III—II î.e.n.

Fiind vorba de un număr mic de obiecte ce nu ne permite o extindere așa de mare în timp, se poate formula o a doua ipoteză și anume că mormintele de la Papiu Ilarian se datează în prima perioadă a fazei mijlocii a Latène-ului (C). Cuțitul de luptă a putut aparține unui mormânt din răstimpul de început al necropolei, deci el să fi continuat o vreme și pe parcursul perioadei mijlocii, deși, ca atare, el este specific pentru faza timpurie a Latène-ului. La aceasta mai trebuie să adăugăm că brățara de bronz cu trei șiruri de nodozități a putut aparține unui mormânt din seria celor cu care se încheie necropolă; deci va trebui să admitem că tipul de brățară amintit începe încă de la mijlocul fazei Latène C. Toate celelalte obiecte nu se opun celei de a doua ipoteze pe care am formulat-o.

Răspunsul definitiv la întrebarea dacă la Papiu Ilarian este vorba de o necropolă ce durează pe tot parcursul fazei mijlocii a Latène-ului, sau dacă ea se limitează la prima parte a acesteia, nu-l poate da decât o cercetare sistematică a locului pe care s-au făcut descoperirile în anul 1955. Până atunci se pare mai prudent să acordăm descoperirilor celtice de la Papiu Ilarian o încadrare cronologică mai largă, în limitele sec. III—II î.e.n.

I. H. CRIȘAN — Z. MILEA

KELTISCHE GRABFUNDE IN PAPIU-ILARIAN (KREIS MUREȘ)

(Zusammenfassung)

Die Verfasser veröffentlichen zehn keltische Gegenstände aus Grabinventar, die im Museum für Geschichte aus Turda aufbewahrt werden. Sie wurden im Jahre 1955 während der landwirtschaftlichen Arbeiten gefunden. Es handelt sich vermutlich um mehrere zerstörte Gräber, deren genaue Zahl und Charakter nicht festgestellt werden kann. Unter den zerstörten Gräbern scheint ein Krieger- und ein Frauengrab gewesen zu sein. Die zehn Gegenstände aus den keltischen Gräbern sind: ein ornamentierter Bronzegürtel der in einem stilisierten Tierkopf endet, ein

scheibengedrehter Tonkrug, ein bronzener Armring mit drei Reihen von Knubben, eine Eisenschnalle, ein Hiebmesser, eine Lanzenspitze und ein Eisenschwert. Es wären noch zu erwähnen: ein Schleifstein, eine Eisenschere und eine kurze Eisenkette (Tafel I—II).

Die vorliegenden Funde können in die mittlere Latènezeit datiert werden, ohne genauer anzugeben, ob es sich um den Anfang oder das Ende von Latène C handelt. In der absoluten Chronologie werden die Funde von den Verfassern ins 3.—2. Jahrhundert eingegliedert.

DAOS, DAVOS (DAVUS) — SCLAVI DACI?

Ideea de a întreprinde cercetarea de față mi-a fost sugerată de două pasaje din primul volum al tratatului de *Istoria României*. În ambele pasaje se fac scurte mențiuni despre semnificația etnică a numelor de sclav *Daos*, *Davos* (*Davus*), însă concluziile diferă. Nu există nici un indiciu că această deosebire ar rezulta dintr-o eventuală divergență de păreri dintre autorii celor două texte; pare a fi vorba mai curînd de o inadvertență a celor însărcinați cu munca de coordonare a materialului elaborat de numeroșii colaboratori.

Primul pasaj face parte din capitolul al IV-lea al părții întii. Aici se tratează despre stabilirea coloniilor grecești pe teritoriul Dobrogei și despre schimburile comerciale pe care acestea, indeosebi Histria, le făceau cu populațiile autohtone în cursul sec. al VI-lea și al V-lea î.e.n. După ce arată că vinul, untdelemnul și produsele meșteșugărești de tot felul se schimbau pe miere, piei și mai ales grîu și sclavi, autorul (Acad. prof. E. Condurachi) spune textual: „Nu e de mirare că în veacurile următoare, așa cum apare în comedia neo-atică a lui Menandru, termenul de Δᾶος, adică „dac“, și αἶν, adică „get“, sînt sinonimi la Atena cu acela de sclavi”¹.

Cel de-al doilea pasaj este la începutul părții a doua, ce se referă la apariția și formarea relațiilor sclavagiste în Dacia. Semnalînd cele mai vechi mențiuni despre numele dacilor în izvoarele literare, care datează abia din sec. I î.e.n., autorul (Acad. prof. C. Daicoviciu) adaugă: „Ca nume de sclavi, apare, e drept, încă în sec. IV î.e.n., la poetul comic Menandru, din Atena, numele *Daos*, iar în sec. II î.e.n., la scriitorul de comedii latin Terențiu, acela de *Davus* sau *Davos* (alături de *Geta*), numiri date sclavilor desigur după originea lor etnică, dar nu e sigur că aceasta este cea dacică”².

În primul din cele două pasaje este reprodusă fidel o opinie care a avut (cum se va arăta mai jos) o largă circulație nu numai în literatura istorică, ci și în lucrările unor lingviști. În schimb, poziția adoptată de autorul

¹ *Istoria României*, vol. I. București, 1960, p. 172. Autorul trimite, în notă, la *Comicorum Graecorum fragmenta* (Firmin Didot), p. 771, frg. 517; dar din acest text, un citat dintr-o operă a medicului grec Galenos, rezultă altceva decît frecvența celor doi termeni, sinonimia sau semnificația lor.

² *Ibid.*, p. 258.

celui de-al doilea sugerează că explicația anterioară nu este satisfăcătoare și că noi investigații ar putea da alte rezultate. Se înțelege că, într-o lucrare de amploarea celei dintii istorii științifice a patriei noastre, autorul nu se putea extinde mai mult asupra acestei probleme, care, proporțional, reprezintă doar un amănunt, mulțumindu-se numai să atragă atenția, prin dubiul formulat, asupra necesității elucidării ei.

Încercînd să dau urmare acestei sugestii, am supus unei analize mai aprofundate părerile diferiților cercetători ai trecutului nostru îndepărtat; am făcut un examen critic izvoarelor pe care aceștia le-au folosit, căutînd apoi să completez materialul informativ cu alte știri pe care ni le-a transmis antichitatea. Procedînd astfel, încă din prima etapă a investigațiilor mele mi-am dat seama că problema este mai complexă decît a fost considerată pînă acum, iar felul cum a fost soluționată nu pare a fi în concordanță cu realitatea faptelor.

În adevăr, așa cum va reieși, de altfel, din cele ce urmează, știrile transmise de către autorii antici n-au fost totdeauna just interpretate de cercetătorii moderni, istorici și lingviști, unii dintre ei lăsîndu-se amăgiți de aparențe pentru a trage concluzii nu totdeauna suficient de întemeiate. Pe lîngă aceasta, ei n-au folosit, concomitent cu izvoarele literare, și știrile furnizate de monumentele epigrafice, care le-ar fi dat o viziune mai amplă a problemei și le-ar fi orientat, astfel, cercetările pe un drum diferit, dar mai apropiat de adevăr.

Numele de sclav *Daos* apare mai întîi în sec. al IV-lea î.e.n. în comedile lui Menandru, în care, după cum se știe, sclavii joacă un rol de frunte în desfășurarea intrigii. Astfel, dintre comedile care au ajuns pînă la noi, *Daos* apare în: *Heros* (Eroul), *Epitrepontes* (Împricinații), *Perikeiromene* (Fata cu cosița tăiată), *Georgos* (Țăranul), *Colax* (Lingușitorul), *Misumenos* (Pesimistul), *Perinthia* (Perintiana), într-un fragment dintr-o comedie neidentificată încă și cunoscută sub numele de „Comedia florentină“, și, în sfîrșit, în comedia *Dyscolos*, recent descoperită și publicată.

În cîteva din aceste comedii (*Heros*, *Misumenos*, *Perinthia*, *Dyscolos*) *Daos* apare alături de un alt tovarăș de sclavie, *Getas*, robînd împreună la același stăpîn sau la stăpîni diferiți. Cele două nume figurează de obicei printre multe altele care sînt considerate a indica țara de origine a sclavilor din comedia greacă, începînd de la Aristofan. Iată pe cele mai frecvent întîlnite: *Thratia*, *Lydos*, *Phrygios*, *Syros*, *Cilix*, *Mysis*. Alte nume de sclavi erau specifice pentru anumite populații; astfel, *Manes* indica din lidian, *Midas* un frigian, *Tibios* un paflagonian, *Carion* un carian³.

De la Menandru — și probabil din operele altor poeți comici, care însă n-au ajuns pînă la noi — *Daos* a trecut în comedia latină sub forma *Davos* sau *Davus*. Astfel, la Plaut avem o formă de ablativ *Davo*, amin-

³ H. Wallon, *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité*, Paris, 1879, p. 171—172; W. L. Westermann, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia, The American Philosophical Society, 1955, p. 7.

tind doar pe tatăl unui sclav, și una de vocativ, *Dave*, iar de la Caecilius Statius ni s-a păstrat titlul unei comedii *Davos*. În opera lui Terențiu ne-au rămas, în schimb, atât *Davos* (*Davus*), cât și *Geta*. Astfel în comedia *Andria* apare Davos singur, iar în *Phormio* dimpreună cu Geta, amindoi la același stăpîn. Felul în care sînt prezentate cele două personaje în comedia lui Terențiu, mai bine zis interpretarea dată unui cuvînt, a contribuit în măsură decisivă la atribuirea unei origini dacice lui *Daos*. Este vorba, anume de versurile în care poetul latin pune în gura lui Davos următoarele cuvinte:

Amicus summus meus et popularis Geta

Heri ad me venit (v. 35—36).

Popularis a fost tradus de obicei printr-un cuvînt cu sensul de „compatriot”. De aici concluzia că Davos, compatriot al lui Geta, nu putea fi decît de origine dacică!

Există însă mărturii tot din antichitate, unii comentatori tîrzii ai operei lui Terențiu, care dovedesc că asemenea interpretare este eronată. Astfel, Donatus spune răsplat că *popularis* înseamnă: *eiusdem conditionis gregisque*⁴. Tot așa Eugraphius, după ce confirmă cu un alt exemplu din Terențiu (*Adelphi*, 55) sensul de *eiusdem conditionis* al lui *popularis*, pune întrebarea: ... *quid aliud quam servum indicat, quod est eiusdem conditionis*?⁵. Din aceste texte reiese limpede că sensul real al lui *popularis* este „tovarăș de robie”. De altfel, în lipsa originalului grecesc pe care l-a imitat Terențiu, ar fi greu să ne închipuim o cunoaștere atât de precisă a populațiilor de la Dunăre din partea comicului latin, fost sclav de origine africană...

Cunoștințe temeinice avea, în schimb, despre aceste populații geograful Strabo, care a fost, pentru epoca sa, un adevărat om de știință. Vorbind, anume, despre diferențierile ce existau între populațiile geto-dace după teritoriile pe care le ocupau, adică geții în regiunile răsăritene, spre Marea Neagră, iar dacii în ținuturile muntoase, spre Germania și cursul superior al Dunării, adică în vest, Strabo adaugă: „eu presupun că aceștia [i.e. dacii] mai înainte vreme se numeau Δάκαιοι; de aici și numărul mare de nume *Geta* și *Daos* la sclavii din Atena”⁶.

Examinînd însă în contextul ei această afirmație a lui Strabo, rezultă că ea nu este altceva decît o simplă ipoteză. În primul rînd, el folosește un termen pe care-l întîlnim în întreaga lui operă numai atunci cînd transmite o știre despre care nu era nici el însuși sigur: οἱμαί (presupun). În al doilea rînd, este fraza ce urmează imediat, în care, vorbind despre obiceiul atenienilor de a numi pe sclavi după țara lor de origine, Strabo susține că derivarea numelui Δάκας din Δάος este mai verosimilă decît din numele unui trib scitic numit Δάαι. Explicația este, deci, de natură pur teritorial-geografică: aceștia din urmă locuiau prea departe, vecini cu

⁴ Aeli Donati commentum Terenti, ed. P. Wessner, vol. II. Lipsiae, 1905, p. 358.

⁵ Ibidem, vol. III, 1, p. 207.

⁶ Strabo, Geographia, VII, 3, 12.

Hircania (la sud-est de Marea Caspică), de unde nu era ușor să se aducă sclavi la Atena.

Pentru a aprecia mărturia lui Strabo la justa ei valoare, adică drept o ipoteză personală, este suficient să relevăm că nici un alt izvor istoric, mai vechi sau contemporan cu el, nu vorbește, nici direct nici indirect, despre existența presupusei numiri de *Daoi* dată dacilor. Pe de altă parte, unii autori greci mai târzii nu fac decît să reproducă mai mult sau mai puțin textual informația Geografului; amintesc printre aceștia pe Herodianus⁷, Eustathios⁸, care face direct referință la Strabo, și pe Stephanus Byzantius⁹.

Nu mai puțin semnificativă este menținerea și circulația pe care a avut-o *Davos* (*Davus*) în anumite texte literare latine chiar și într-o epocă în care apare *Dacus*, utilizat pentru prima dată de Caesar¹⁰. Astfel, la Horațiu *Davus* apare în primul rînd ca sclav cu rolul bine determinat în comediile lui Terențiu¹¹, iar în al doilea ca sclav al poetului însuși și interlocutor al lui într-o satiră celebră¹². Mai elocventă este însă în opera lui Horațiu frecvența mai mare a lui *Dacus* decît a lui *Davus* și cu o semnificație precis determinată din punct de vedere geografic¹³. Aceasta înseamnă că între cele două nume nu există nici un fel de relație.

Cei mai mulți cercetători care s-au ocupat cu geneza populațiilor din această parte a Europei antice au acceptat știrile din comediile lui Menandru, trecute apoi la Terențiu, precum și ipoteza lui Strabo. Astfel, plecînd de la datele celor doi dîntii, Müllenhoff¹⁴ spune că în sec. al IV-lea î.e.n., cînd *Δᾶος* și *Γέτας* jucau roluri constante de sclavi în comedia lui Menandru, se pare că se cunoștea numele inițial al poporului, adică *Δᾶοι*, care însă ar fi dispărut curînd după aceea, pentru a reapare de abia pe la mijlocul sec. I î.e.n. sub o formă modificată, adică *Δᾶροι*. Apoi continuă textual: „Chiar și asocierea în care apar *Daos* și *Getas* dovedește că nu e vorba numai de semînții învecinate, ci chiar înrudite”; iar în sprijinul acestei afirmații este reprodus textul versului citat mai sus din Terențiu.

Bazîndu-se, în schimb, pe ipoteza lui Strabo, Kretschmer¹⁵ susține că între *Daci* și *Δᾶοι* ar fi același raport ca între *Graeci* și *Γραικοι*. El explică apoi schimbarea numelui prin contopirea populației numite *Daoi* cu alte triburi cu care ar fi format mai târziu un singur popor. În felul acesta, cuvîntul *Δᾶοι*, cu o întrebuintare mai restrînsă, ar fi fost înlocuit cu termenul *Daci*, care ar fi devenit general.

De la textul lui Strabo pleacă și Detschew, care, după ce reproduce textual izvorul, afirmă categoric atunci cînd se ocupă cu dacii: „demnach

⁷ Herodiani Technici *Reliquiae*, ed. Lentz, vol. I, p. 147, 27.

⁸ În comentariul la opera geografică a lui Dionysios Periegetes, v. 305.

⁹ Stephanus Byzantius, *Ethnica*, 216,22.

¹⁰ *Commentarii de bello Gallico*, VI, 25,2.

¹¹ *Satire*, I, 10, 40; II, 5, 91; *Arta poetică*, v. 237.

¹² *Satire*, II, 7.

¹³ *Ode*, I, 35, 8; II, 20, 18; III, 6, 14; 3, 18; *Satire*, II, 6, 53.

¹⁴ K. Müllenhoff, *Deutsche Altertumskunde*, vol. III. Berlin, 1892, p. 149.

¹⁵ P. Kretschmer, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*. Göttingen, 1896, p. 214; cf. Idem, *Zum Balkanskythischen*, în *Glotta*, XXIV, 1936, p. 41.

sind die Daker Nachkommen der Daoi“, iar în alt loc, vorbind despre dacii, spune: „ältere Bezeichnung der Daker“¹⁶.

Există două știri literare care au îndreptat atenția cercetătorilor spre regiunile din sudul Dunării ca patrie a lui Daos. Cea mai veche ne-o dă istoricul Tucidide, care face mențiune despre o populație tracică, *Δαοί*, în ținutul munților Rhodope¹⁷. Plecând de la varianta pe care o dă Dio Cassius¹⁸ acestui text, R. Roesler (autorul faimoasei teorii privitoare la formarea poporului român exclusiv la sudul Dunării) confundă pe *Dioi* cu dacii. După el, dacii ar fi plecat din Tracia de sud într-o epocă necunoscută, ocupând o regiune mai la nord de toate celelalte seminții trace. Atenienii i-ar fi cunoscut numai sub numele de *Daoi*, pe care l-ar fi purtat atunci când locuiau în ținuturile Traciei meridionale, adică în vecinătatea coloniilor lor; de aici prezența sclavilor numiți *Daos* la Atena și în comedia neo-atică¹⁹. Iată-i, așadar, pe acești presupuși strămoși ai dacilor deschizând drumul pe care cu peste un mileniu mai târziu avea să emigreze populația romanizată din sudul Dunării...

O altă știre ne-o dă Ptolemeu²⁰, care amintește o localitate *Δαουδαυα* în regiunea gurilor Dunării. Numele acestei localități l-a determinat pe Brandis²¹ să încline spre recunoașterea existenței unei seminții trace cu numele *Δαοί* în sudul Dunării. În prima parte a toponimului el identifică numele populației, iar în cea de a doua un element frecvent în componența altor nume de localități, ca *Buridava*, *Sucidava* etc. Singura dificultate o constituie, după el, prezența lui —Σ— ce nu se găsește în celelalte toponime²².

Dar, din cauza textului corupt, lectura numelui acestei localități nu este sigură; pe de altă parte, locul unde se afla ea n-a putut fi identificat²³. De asemenea, nici un alt izvor antic nu face vreo mențiune despre această localitate și nici despre vreo populație cu nume identic sau înrudit în regiunea gurilor Dunării.

Avem știri literare despre existența unor populații cu nume identic sau asemănător și în regiuni ale lumii antice mai îndepărtate de Grecia decât cele cu care ne-am ocupat pînă acum. Astfel, Herodot numește *Daoi* o

¹⁶ D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957, p. 111 și 116. L. Robert, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine*. Première Partie. Paris, 1963. p. 342 (Bibliothèque Archéologique et Historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul, XIII), trimite la Detschew cînd afirmă că „Οαδαυος se laisse comparer, pour la seconde partie, au nom des Daces et au nom si répandu Δαυος ‘Davus, Daus’“. Dar din această mențiune făcută în treacăt nu rezultă că autorul ar pune semnul egalității între cele două categorii de nume.

¹⁷ *Războiul Peloponeziac*, II, 96; a se vedea și VII, 27.

¹⁸ LI, 22: Δακικοῦ γένους în loc de Δακιοῦ γένους.

¹⁹ R. Roesler, *Römische Studien*, Leipzig, 1871, p. 27—28.

²⁰ III, 10, 12.

²¹ *RE*, s.v. *Dacia*, col. 1949 sq.

²² A se vedea în această privință și W. Tomaschek, *Die alten Thraker*, II, 2 (1894), p. 29.

²³ A se vedea lucrarea mai recentă a lui V. Beševliev, *Zur Geographie Nord-Ost-Bulgariens in der Spätantike und im Mittelalter*, în *Balkansko Ezikoznanie*, IV, 1962, p. 58—59.

populație nomadă din centrul Iranului²⁴. A fost semnalată mai sus și știerea dată de Strabo despre sciții din sud-estul Mării Caspice, numiți *Daai*. În alte locuri el spune, ca și Herodot, că aceștia erau nomazi și că, după unii, s-ar trage din *Daî* de la nordul lacului Maeotis²⁵. Tot așa, Arrian vorbește despre o populație numită *Daai*, care locuia pe cursul inferior al râului Tanais²⁶.

Numele *Daos* a fost pus în legătură și cu acei *Daoi* amintiți de Herodot. S-a susținut, anume, că Alexandru Macedon, în timpul expediției sale împotriva persilor, i-ar fi învins pe aceștia, aducând numeroși sclavi în Grecia; așa s-ar explica de ce numele *Daos* a devenit frecvent la Atena²⁷. În schimb, privitor la acei *Daai* din sud-estul Mării Caspice, a fost acceptată argumentarea lui Strabo: dificultatea de a se aduce sclavi de la depărtări atât de mari²⁸.

În acest stadiu al investigației, este de interes și instructivă o scurtă trecere în revistă a felului cum au fost interpretate știrile în istoriografia noastră; cu atât mai mult, cu cât acesta a fost punctul de plecare.

Cel dintîi, după informațiile pe care le am, este Alexandru Odo-bescu. Vorbind, într-una din lecțiile sale de istoria arheologiei ținute la Universitatea din București în 1874, despre un monument ilustrativ pentru o scenă din comedia *Andria* a lui Terențiu, în care este implicat și sclavul Davus, Odobescu spune că acest nume „era foarte adesea dat sclavilor în comediile antice și care dovedește originea dacică a celor mai mulți servitori din Atena”²⁹. Cîțiva ani mai tîrziu, Grigore Tocilescu susține că numele *Daos-Davos (Davus)* n-au nici o legătură cu dacii³⁰. El înclină, în schimb, să-l pună în legătură cu *Dioi* din munții Rhodope. Așa s-ar explica, după Tocilescu, și asocierea lui *Daos* cu Geta, care ar reprezenta pe geții din sudul Dunării, adică din Tracia. Deci, ceea ce preva-lează la Tocilescu este criteriul apropierei teritoriale; dar argumentarea lui nu rezistă unei confruntări etimologice. Predominantă a rămas însă printre cercetătorii noștri părerea formulată în termeni aproape identici de către Vasile Pârvan, atunci cînd se ocupă cu relațiile comerciale dintre greci și populațiile autohtone de pe teritoriul țării noastre, el precizează că, în schimbul unor unelte, al vinului și untdelemnului, grecii duceau în metropole cereale, piei, miere și sclavi. În legătură cu comerțul acesta de sclavi Pârvan afirmă că „robii daci și geți erau în veacul al IV-lea așa de mulți la Atena, încît poetul grec Menandru, în comediile sale, numește pe robi tocmai cu numele Dacul (*Δᾶκος*) și Getul

²⁴ *Istorie*, I, 25.

²⁵ *Op. cit.*, XI, 7, 1; 8, 2; 9, 3.

²⁶ *Expediție Alexandri*, III, 28, 8—10.

²⁷ A se vedea F. A. Ukert, *Geographie der Griechen und Römer von den frühesten Zeiten bis auf Ptolemäus*, Weimar, 1846, III, 2, p. 598.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Istoria arheologiei*. I. Antichitatea. Renașterea. București, 1961, p. 268.

³⁰ *Dacia înainte de Romani*. București, 1880, p. 410, n. 818.

(Γέτας)³¹. Pe urmele lui Pârvan s-au dus și alți cercetători români mai noi, care reproduc fidel esența formulării lui³². De altfel, în seria acestora se înscrie și autorul primului pasaj citat la început, care parafrazează textul lui Pârvan.

Dar nici unul n-a reținut că, în comparație cu lucrările anterioare, pe parcursul monumentalei sale opere *Getica*, Pârvan nu mai manifestă aceeași consecvență în această privință. Astfel, la început (p. 43) el caută să delimiteze teritoriile care furnizau sclavi negustorilor greci „la Geții și Dacii din Moldova și Muntenia“. Într-una din lucrările sale anterioare vorbise de drumuri comerciale care duceau, până departe, la dacii din interiorul arcului carpatic³³. De asemenea, din ceea ce spune despre Menandru — „dînd sclavilor din comediile sale numele „Dacul“ și „Getul“, făcea glume mai mult sau puțin spirituale pe socoteala Geților prea iubitori de femei“ — rezultă că Pârvan nu mai aplică acestor nume criteriul etnic, ci alte considerente.

Dar și mai semnificative sînt alte două pasaje de pe la mijlocul cărții, în care Pârvan formulează o nouă teorie, în flagrantă contradicție cu ceea ce spusese în lucrările anterioare. Mai întîi (p. 234) e de părere că acei Δῶι din munții Rhodope despre care vorbește Tucidide, amintiți mai sus, „trebuie înțeleși așa cum — întîmplător — se citește în codicele C (Thuc., ed. Hude), ca Δᾶοι, adică Daci și Getae“. Din ceea ce spune în continuare reiese că Pârvan și-a format această opinie, pe lângă lecțiunea din Tucidide, și din etimologia dată de Tomaschek³⁴, potrivit căreia Δῶς ar deriva din aceeași rădăcină ca și Δᾶος, Davos. Urmînd să revin mai jos asupra etimologiei, precizez că nici unul din editorii lui Tucidide n-au adoptat lecțiunea pe care se sprijină Pârvan, optînd cu toții — și pe bună dreptate — pentru Δῶι.

Cel de-al doilea pasaj din *Getica* (p. 286) are următorul text: „E foarte probabil că, dacă numele de sclav *Getas* a venit la greci prin negoțul de sclavi din Pontul Euxin, numele de sclav *Daos* a venit fie de la *Daii* din Rhodope, fie încă și de la cei din Dalmatia, la coasta Adriaticei, acci Δᾶοι Ἀορσοί“. (Ceva mai înainte, p. 281, Pârvan spunea: „în numele tribului „illyric“ *Daurisii* regăsim pe *Daoi*, numiți în limba scită *aorsoi*“). Cu

³¹ *Inceputurile vieții romane la gurile Dunării*. București, 1923, p. 47—48. Cf. și *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube*, în *Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine*, București, 1923, tome X, p. 5; *Dacia. An Outline of the Early Civilizations of the Carpatho-Danubian Countries*. Cambridge, 1928, p. 85; *Dacia. Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene*. Traducere după manuscrisul original francez inedit de Radu Vulpe. București, 1957, p. 95. La p. 183, nota 56. traducătorul face următoarea adnotație: „*Daoi* și *Getai*, nume frecvent întrebuițate de greci pentru sclavii lor, care în mare parte veneau din regiunile scite și daco-getice“.

³² D. Berciu, *Despre sclavajul la geto-daci*, în *Studii*, II, 1949, nr. 3, p. 117; C. Balmuș, *Frământări sociale la geto-daci înainte de cîmpul romană*, în *Buletin științific al Academiei RPR, seria științe istorice, filozofice și economico-juridice*. Tom. II, 1950, nr. 1, p. 6; D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957, p. 24.

³³ *Inceputurile vieții romane la gurile Dunării*, p. 48—49.

³⁴ *Die alten Thraker*, II, 2, p. 31.

alte cuvinte, o renunțare categorică și definitivă la $\Delta\alpha\varsigma$ — *Dacul* și o revenire, mai puțin sigură, la *Dioi* din Rhodope, pe care, pentru a da mai mare putere argumentării sale, îi pune în concurență cu cei din Dalmatia³⁵. Este surprinzător și greu de explicat de ce istoricii noștri mai noi au rămas, aproape unanimi, la prima ipoteză a lui Pârvan, ignorând cele spuse în *Getica*!

La fel de inconsistente sînt rezultatele la care au ajuns cei care s-au ocupat cu etimologia cuvîntului $\Delta\alpha\varsigma$, — aceasta deoarece la baza cercetărilor au stat adeseori anumite idei preconceptionale, care trebuiau confirmate cu orice preț și din punct de vedere lingvistic. Dintr-un astfel de cerc vicios, în care cercetătorii ajung mereu la punctul de plecare, cu greu se poate găsi o ieșire și aduce o soluție satisfăcătoare.

Pentru unii punctul de plecare l-a constituit ipoteza lui Strabo privitoare la pretinsul nume străvechi al dacilor; de aici strădania lor de a demonstra că $\Delta\alpha\chi\alpha\varsigma$ derivă din $\Delta\alpha\varsigma$. Un exponent mai nou al acestei tendințe este Vladimir Gheorghiev. Anume, enumerînd, într-o lucrare despre limba tracilor, apărută în 1957, principiile de bază cu ajutorul cărora se pot interpreta numele proprii, Gheorghiev spune, printre altele, că cele mai vechi nume de triburi provin de la apelative denumind animalul-totem al tribului respectiv; iar ca exemplificare dă: $\Delta\alpha\iota$, *Davus*, $\Delta\alpha\chi\iota$, „lupi” < i.-e. **dhawo-s* „lup”, *dhau—ko-s* „lup”³⁶. Cîțiva ani mai tîrziu, într-o comunicare asupra genezei popoarelor balcanice³⁷, revine asupra problemei, spunînd textual: „Les Daces s'appelaient dans l'antiquité $\Delta\alpha\chi\iota$, *Daci*. Cependant Strabon, Étienne de Byzance et d'autres auteurs anciens nous renseignent sur le nom plus ancien de ce peuple, qui est $\Delta\alpha\iota$, lat. *Dāvos*. Le nom a été donc plus tard élargi par *-ko-* en **dhau-ko-*, d'ou $\Delta\alpha\chi\iota$, *Daci*”. Acest citat comportă mai întîi două observații. În primul rînd, numai Strabo poate fi luat în considerare, dat fiind că Stephanus Byzantius și ceilalți n-au făcut altceva decît (cum am arătat mai sus) — să-l reproducă servil. În al doilea rînd — și aici este cheia problemei — Strabo nu „informează” (renseigne), ci „presupune” (présume), ceea ce rezultă fără nici o umbră de îndoială din textul original citat mai înainte.

În ceea ce privește criteriile de interpretare a numelor proprii, cele stabilite de Gheorghiev nu sînt singurele; mai pot fi adăugate și altele tot atît de valabile. Astfel, pentru numele de popor al dacilor, este mult

³⁵ În *Illirii, Istoria, limba și onomastica, romanizarea*. București, 1969, p. 60, n. 33, I. I. Russu contestă valoarea științifică a unor astfel de „etimologii rezultate din despărțirea arbitrară a unor cuvinte, cu care se poate demonstra orice”.

³⁶ *Trakijiskijat ezik* (La langue thrace). Sofia, 1957; cf. G. Mihăilă, în *Studii și cercet. lingvistice*, 9, 1958, p. 426. Referindu-se la explicația dată de Gheorghiev, H. Daicoviciu (*Dacii*, București, 1965, p. 16) susține că în sprijinul acestei ipoteze s-ar putea aduce împrejurarea că „un balaur cu cap de lup apare pe Columna lui Traian ca stindard al dacilor”. Aceasta s-ar putea verifica printr-un studiu comparativ al tuturor reprezentărilor plastice, mai ales cu acelea care fac ca „vestitul balaur” să fie considerat „poate de origine irano-scitică” (*IstRom.*, I, p. 323).

³⁷ *Sur l'ethnogénèse des peuples balkaniques. Le dace, l'albanais et le roumain*. în *StCl*, III, 1961, p. 26.

mai plauzibilă, deși nu este atestată în izvoarele antice, etimologia dată de acad. prof. C. Daicoviciu; anume, cuvîntul *dac* ar deriva din **daca* „cuțit“, „pumnal“, care „fusesse arma caracteristică a acestei populații“. Motivarea este pe deplin justificată și din punct de vedere istoric concret: „Cazuri ca acesta, cînd o populație este denumită după arma ei de căpetenie, sînt destul de frecvente în istoria popoarelor vechi“³⁸.

Toate aceste observații duc la constatarea că întreaga construcție etimologică a lui Gheorghiev n-are nici o legătură cu dacii³⁹. Alți cercetători au luat ca punct de plecare o mărturie de la sfîrșitul antichității: o glosă păstrată în *Lexiconul* lui Hesychius⁴⁰, δάος, pentru care Hesychius dă corespondentele grecești: φῶς, δᾶδα, πῦρ, φλόξ, φέγγος, αὐγή; apoi adaugă: καὶ ὑπὸ Φρυγῶν λύκος. Deci, spre deosebire de conceptele de „lumină“, „foc“ etc. din limba greacă, δάος are în cea frigiană sensul de „lup“. Tomaschek a subliniat la timpul său marea frecvență a lui δάος cu acest sens pe teritoriul frigian⁴¹. Dar lucrurile s-au complicat din nou cînd a fost vorba de stabilirea etimologiei cuvîntului. Astfel, Pokorny l-a pus în legătură cu răd. i.-e. **dhau-* „a sugruma; a comprima“⁴². Apoi, plecînd de la glosa lui Hesychius, adaugă: „davon der Volksname *Dacoi*, *da-ci*“⁴³. El se grăbește însă să adopte și o a doua etimologie, propusă mai întîi de Tomaschek: **dhē* „a pune; a așeza“, care duce la *-daua* „așezare“⁴⁴.

Mai nou s-a încercat o conciliere între cele două etimologii, dîndu-se o explicație „mixtă“⁴⁵. Anume, s-a presupus că în cuvîntul *Dacus* ar fi și

³⁸ *IstRom.* I, p. 258.

³⁹ Pentru valoarea etimologiilor sale, cf. I. I. Russu, *op. cit.*, p. 87, n. 5 și 88, n. 8.

⁴⁰ Hesychii Alexandrini *Lexicon*, ed. M. Schmidt, s.v.

⁴¹ Tomaschek, *op. cit.*, p. 29.

⁴² J. Pokorny, *Indogerm. Etymolog. Wörterbuch*, s.v.; I. I. Russu, *Limba tracodacilor*, ed. II (1967), p. 101.

⁴³ Pokorny, *l.c.*

⁴⁴ Tomaschek, *ibid.*; această etimologie a fost adoptată și de N. Iorga, *Ist. Românilor*, I, 1, 1936, p. 125; cfr. și I. I. Russu, *l.c.*

⁴⁵ E. Lozovan, *Du nom ethnique des Daces*, în *Revue Internationale d'Onomastique*, XIII, 1961, p. 27—32. Dar această explicație „mixtă“, expusă la p. 29, este în flagrantă contradicție cu ceea ce spune autorul la începutul articolului (p. 27), anume că, pentru a admite că *Dacus* = δάος „lup“, ar trebui acceptată ca sigură identitatea între limba dacă și cea frigiană; ceea ce este imposibil. Este adevărat că dînsul face această afirmație în legătură cu un articol al lui Mircea Eliade (*Les Daces et les loups*, în *Numen*, 6, 1959, p. 15—31), care pleacă de la Strabo și Hesychius pentru a pune bazele „concepției licanthropice“, comună tuturor popoarelor indo-europene. Deși este vorba de o problemă interpretată prin prismă mitică, ce n-are nimic comun cu o cercetare științifică, redau esența acestei „teorii“ fanteziste spre a descreți puțin frunțile cititorilor. Pentru M. Eliade, originea acestui nume etnic este „epitetul ritual al unui grup de tineri imigranți victorioși... acceptat de către aborigenii învinși și supuși“. Amintind, la sfîrșitul articolului, că „lupii“ de la Dunăre au fost supuși de către „fiii lupoaicei“ de pe Capitoliu, autorul conchide că, în perspectiva mitică a istoriei, poporul român „a fost zămislit sub semnul lupului, adică predestinat războaielor, invaziilor și emigrațiilor... Curat predestinație!

daos și *-daua*, iar confuzia ar fi avut loc încă din antichitate: grecii n-ar fi putut face deosebire între cele două sensuri ale lui *Daos*. Încercare arbitrară și fără nici un temei, căci — după cum va rezulta din cele ce urmează — pentru greci nu putea exista decât un singur sens. Dar, după glosa cu apelativul δάος, în *Lexiconul* lui Hesychius urmează una cu antroponimul corespunzător: Δάος. ἀγγάριος. δούλου ὀνομά τι, εἰ καὶ ἐλεύθερος καὶ εἰς κωμωδίαν εἰσαγόμενός. Această glosă n-astat aproape de loc în atenția cercetătorilor; doar la Pape-Benseler întâlnim două referințe sumare⁴⁶. Anume, la accepțiunea „nume de sclavi la atenieni, îndeosebi în comedie“, Hesychius figurează printre izvoarele utilizate. Dar în fraza imediat următoare se revine cu precizarea: „Totuși se numesc astfel, după Hesychius, și oameni liberi“.

Din explicația sumară a glosatorului este greu de stabilit locul de proveniență a purtătorilor numelui *Daos*, cu alte cuvinte, dacă informația lui pleacă de la Strabo, sau face legătura cu ceea ce spusese în glosa precedentă despre frigieni. În orice caz însă este personală precizarea privitoare la oamenii liberi. În favoarea celei de a doua alternative pledează, de altfel, și monumentele epigrafice, pe care le vom analiza în cele ce urmează.

*

Există izvoare documentare ce atestă prezența frecventă a numelui *Daos* într-o regiune mult mai apropiată de Atena decât oricare dintre cele amintite pînă acum; ele confirmă, în același timp, știrea dată de Hesychius; anume, Asia Mică, în general, și teritoriul Frigiei în special. Astfel, într-o inscripție de proveniență din Frigia *Daos* apare ca nume al unei divinități, *Manes Daos Heliodromus Zeus*, împreună cu Hecate și Phoebus Archegetes. Plecîndu-se de la această divinitate omonimă, *Daos* a fost apoi considerat ca avînd o semnificație teoforică⁴⁷. Mai mult încă: s-a stabilit că numele *Daos* era purtat mai ales de către sclavii proveniți din ținuturile anatolice⁴⁸. Într-adevăr, dintre inscripțiile cunoscute pînă acum cele mai multe provin din sudul Frigiei⁴⁹; urmează apoi cele din Mysia⁵⁰, din Caria⁵¹, precum și din localitățile Milet⁵², Cyzicus⁵³, Heraclea⁵⁴ și Amisos⁵⁵.

Dar *Daos* este atestat și în inscripții de pe teritoriul Greciei. Astfel, într-o lungă dare de seamă făcută de niște magistrați speciali din Eleu-

⁴⁶ W. Pape — G. E. Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, s.v.

⁴⁷ E. Sittig, *De Graecorum nominibus theophoris*. Halis Saxorum, 1911, p. 158—159.

⁴⁸ W. M. Ramsay, *The Utilization of old Epigraphic Copies*, in *Journal of Hell. Studies*, XXXVIII, 1918, p. 168 sqq; Sittig, *op. cit.*, p. 158.

⁴⁹ *Journal of Hell. Studies*, VIII, 1887, p. 220 și 232; W. M. Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia*. Oxford, 1895, p. 305 și 329; CIG, III 3956b; *Papers of American School at Athens*, II, nr. 38, p. 81; *Bulletin de Correspondance Hellénique*, II, p. 265; III, p. 479; Sittig, *op. cit.* p. 159.

⁵⁰ Sittig, *ibidem*.

⁵¹ *Bullet. Corr. Hell.*, XXIV, p. 63.

⁵² *Revue de Philologie*, 1901, p. 10.

⁵³ *Journ. of Hell. Stud.*, XXIV, 1904, p. 33.

⁵⁴ IG, II, 2927 și III, 2437.

⁵⁵ IG, III, 2267.

sis, însărcinați cu reconstruirea templului zeiței Demetra și a fiicei sale Persephone, datînd din anul 329/328 î.e.n., apare de două ori un Daos locuitor în demos Kydathenaion, un al doilea ca locuitor din Eleusis, iar un altul numai cu numele, fără altă specificare⁵⁶. Din Atena însăși avem două inscripții în care apare numele *Daos*: una datată din anul 135 î.e.n.⁵⁷, cealaltă indicîndu-l ca locuitor în demos Skambonidai⁵⁸; de asemenea, în insula Salamina este atestată prezența unui locuitor cu numele Daos⁵⁹. Monumentele epigrafice atestă pe Daos și în alte părți ale Greciei; astfel, o inscripție la Delos, în care printre niște meteci figurează și un Δᾱος Βαλᾱ(χρου)⁶⁰. Într-o altă inscripție de la Epidaur este vorba de un Daos în funcție sacerdotală (ἱερεὺς), restaurînd altarul unei divinități⁶¹. În sfîrșit, din nordul bazinului Mării Egee este atestat un Daos într-o inscripție din insula Samotrace⁶², iar un altul din insula Thasos⁶³.

S-a amintit mai sus în treacăt circulația simultană în textele literare latine a lui *Davus* (*Davos*) și *Dacus*. Același lucru îl atestă și inscripțiile, dar într-o proporție mult mai mare. Avem în această privință numeroase mărturii epigrafice atît de la Roma și de pe teritoriu, cît și din Gallia și Hispania. Astfel, la Roma întîlnim un *C. Iulius Davos faber*⁶⁴. Din două inscripții de pe monumentele funerare ridicate pentru *Ti. Claudio Dao ... patrono bene merenti* și *P. Publio Dao ... patrono ... optimo*⁶⁵ reiese că e vorba de oameni liberi care-și au libertății lor, alții sînt liberi⁶⁶; un *Daus* este *Caesaris servus*⁶⁷, un *Davos Nomus* este sclav⁶⁸. În Italia: *Davos Calidus* la Praeneste⁶⁹, *Davi liberti* la Capua⁷⁰, *P. Batonius Davi* la Cales⁷¹, *Ti. Claudi Aug. l. Dai* la Capena⁷², *M. Lucius M. l. Davos* la Aquileia⁷³. În sfîrșit, în Gallia meridională întîlnim *P. L. Davos* într-o inscripție de la

⁵⁶ IG, II Add. 834b, I¹: 19; I²: 47, 1.25, 1.54.

⁵⁷ *Athenische Mitteilungen*, XXI, 1896, p. 438.

⁵⁸ IG, II, 5, 834b, col. I, no. 56.

⁵⁹ IG, II, 5, 771b.

⁶⁰ IG, XI, 2, 111. 23.

⁶¹ IG, IV, I², 550.

⁶² IG, XII, 8, 177, 5.

⁶³ IG, XII, 8, 595. Pentru alte mărturii a se vedea L. Zgusta, *Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste*. Prag, 1955, p. 333; IG, VII, 905 (Tanagra); VII, 3318 (Cheronea). Pentru tendințele arhaizante ale lui Zgusta din această lucrare a se vedea K. Treimer, *L'Épigraphie pontique*, in *Orbis*, IX, 1960, p. 148—157. În lucrarea sa mai nouă, *Kleinasiatische Personennamen* (Praga, 1964) Zgusta susține că Δᾱος este, ca origine, „thrakisch und phrygisch“ (p. 144, n. 64).

⁶⁴ CIL, VI, 5866.

⁶⁵ CIL, VI, 14993 și 25170a.

⁶⁶ CIL, VI, 25650; 27489; 35612; *Notizie degli Scavi*, 1904, p. 438; cf. și G. G. Mateescu, *I Traci nelle epigrafi di Roma*, in *EDR*, I, 1923, p. 218, care spune că *Davus* este „nome daco-frigio“.

⁶⁷ CIL, VI, 33555.

⁶⁸ CIL, VI, 19221.

⁶⁹ CIL, XIV, 2377.

⁷⁰ CIL, X, 4016.

⁷¹ CIL, X, 4674.

⁷² CIL, XI, 3885.

⁷³ CIL, suppl. Ital., 1193.

Narbo⁷⁴, iar în Hispania *Davus* și *L...Davus* pe două vase de la Tar-raco⁷⁵. Toate aceste inscripții, atât de la Roma și din Italia, cât și din Gallia și Hispania, datează, probabil, din epoca imperială⁷⁶. Din aceeași epocă există însă și numeroase monumente epigrafice în care apare numele *Dacus*; una din ele este sigur datată la începutul domniei Flavii-lor⁷⁷.

Din analiza critică a izvoarelor literare, precum și din confruntarea lor cu interpretările ce li s-au dat în cursul timpului de către istorici și lingviști, români și străini, se desprind câteva constatări și concluzii. Izvoarele literare nu ne oferă nici un element sigur pe baza căruia să se poată stabili că *Daos* ar reprezenta o numire mai veche a dacilor și, în consecință, să permită o identificare a lui cu *Dakos*. În ceea ce privește mărturia lui Strabo, considerată a fi argumentul cel mai puternic în favoarea acestei identificări, ea reflectă mai de grabă o stare de lucruri de la Atena, așa cum fusese zugrăvită de comedia neo-atică, pe care Geograful încearcă s-o coroboreze cu o ipoteză personală, bazată pe o simplă deducție.

În istoriografia noastră cercetătorii au adoptat una sau alta din ipotezele formulate, impunându-se în cele din urmă, cu o singură rezervă, o ipoteză mai veche a lui Pârvan, pe care însuși autorul ei a infirmat-o ulterior.

Nu avem nici un izvor literar care să ateste în mod sigur existența unei populații numită *Δᾱοι* în Peninsula Balcanică. Încercările lingviștilor de a demonstra etimologic filiația *Δᾱος* — *Δᾱκος* nu sînt de loc concludente; dimpotrivă; ele sugerează mai de grabă noi direcții de investigație. În sfîrșit, persistența lui *Davos* (*Davus*) în texte literare și epigrafice într-o epocă în care paralel cu el era în circulație și *Dacus* constituie o dovadă incontestabilă că între aceste două nume nu poate fi nici o relație de natură etimologică sau etnică.

În schimb, monumentele epigrafice, atât grecești cât și latine, cu toată impreciziunea lor cronologică, ne indică noi căi spre o soluționare mai satisfăcătoare a problemei în discuție. Anume, vasta arie de răspîndire a numelui *Daos* (cum apare cel puțin în inscripțiile enumerate mai sus) ne îndreptățește să privim semnificația lui într-o perspectivă diferită. Deși contururile acestei perspective nu apar încă, din cauza unei documentări incomplete, destul de clare, se poate totuși stabili că pe teritoriul Asiei Mici, cu deosebire în Frigia, numele *Daos* era frecvent întrebuintat. Dat fiind că Frigia și regiunile învecinate erau cunoscute ca furnizoare de sclavi pînă tirziu în epoca romană, pare firesc ca *Daos* să figureze ca nume obișnuit purtat de sclavi la Atena încă din sec. al IV-lea î.e.n. Aceasta cu atât mai mult cu cât la Atena și în alte părți ale lumii grecești sînt atestați cu acest nume nu numai sclavi, ci și oameni liberi, meteci cu reședințe stabile, unii dintre ei îndeplinind chiar anumite func-

⁷⁴ CIL, XII, 4758.

⁷⁵ CIL, II, 4970¹⁶² și 254.

⁷⁶ A se vedea G. G. Mateescu, *op. cit.*, p. 208, n. 6.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 84 și n. 2.

ții obștești și religioase. Atare situație rezultată din știrile epigrafice constituie o dovadă elocventă despre existența unor strînse legături între Grecia și teritoriile respective din Asia Mică. Iată de ce monumentele epigrafice amintite ne dau temeuri serioase pentru a căuta proveniența numelui *Daos* mai de grabă în Asia Mică decît pe meleagurile îndepărtate ale Daciei.

De aici mai rezultă și o altă consecință: *Daos* nu mai poate fi considerat un *ethnikon* (cum s-a susținut), ci este un antroponim obișnuit, frecvent în rîndurile populațiilor din Frigia și din împrejurimi. Este elocventă în această ordine de idei asocierea pe care o face Lucian din Samosata între *Daos* și *Tibios*, ca personaje de comedie⁷⁸; cel de-al doilea nume este tipic pentru sclavii proveniți din Paflagonia⁷⁹. Această asociere este mai aproape de realitate decît aceea dintre *Daos* și *Getas*.

NICOLAE LASCU

DAOS, DAVOS (DAVUS) — SCHIAVI DACI ?

(Riassunto)

Dopo un'analisi approfondita delle notizie tramandateci dagli autori antichi sui nomi *Daos*, *Davos* (*Davus*), l'autore procede all'esame critico della loro interpretazione da parte degli studiosi moderni, storici e linguisti, i quali, salvo qualche dubbio, li hanno messo in relazione con i Daci, traendo poi le somme che seguono.

Le fonti letterarie non forniscono alcun elemento sicuro che ci metta in grado di sostenere che *Daos* rappresenti un nome più antico dei Daci e di identificarlo quindi con *Dakos*. D'altra parte, i tentativi dei linguisti di dimostrare con l'aiuto della etimologia tale discendenza non sono riusciti concludenti. Finalmente, la presenza di *Davos* (*Davus*) nei testi letterari in un'epoca in cui vi era frequente anche *Dacus* costituisce una riprova che tra questi due nomi non può esistere nessuna relazione di natura etimologica o etnica.

Le fonti epigrafiche ci rivelano invece una vasta area di diffusione del nome *Daos* sul territorio dell'Asia Minore, in particolar modo nella Frigia e nelle regioni circostanti, che erano note nell'antichità quali fornitrici di schiavi per la Grecia. L'autore è propenso quindi a cercare la provenienza del nome *Daos* piuttosto nell'Asia Minore che non nelle lontane contrade della Dacia. A sostegno di tale soluzione del problema si aggiunge anche la testimonianza di una fonte letteraria, dove *Daos* viene associato a *Tibios*, nome tipico per gli schiavi provenienti dalla Paflagonia. Tale associazione sembra più vicina alla realtà dei fatti.

⁷⁸ Luciani *de saltatione*, 29.

⁷⁹ Wallon, *op. cit.*, p. 171.

PERIOADA EMITERII MONEDELOR ȘI DREPTUL MONETAR LA GETO — DACI

Fără să expunem istoricul cercetărilor privind problemele legate de cronologia emisiunilor monetare din Dacia, ne mărginim la analiza unor păreri (privind seriile I și II), exprimate după apariția primului volum din *Istoria României*, unde acad. C. Daicoviciu și prof. R. Vulpe au stabilit că emiterea de monede a început pe la mijlocul secolului III î.e.n. și a durat până în primele decenii ale secolului I î.e.n.¹

La fixarea limitei inițiale s-a avut în vedere evoluția societății geto-dacice, contactul ei cu lumea elenistică și influența celtică în perioada Latène, iar la fixarea datei finale s-a luat ca indiciu absența emisiunilor locale în cetățile dacice din Munții Orăștiei, cât și lipsa lor totală în tezaurile de denari romani republicani îngropați în al treilea deceniu al secolului I î.e.n. Astfel, cronologia stabilită în *Istoria României* se deosebește puțin de cele anterioare². În cadrul acestei cronologii, noi am stabilit trei perioade deosebite din punct de vedere stilistic: I. perioada imitațiilor servile (± 250 — ± 200); II. perioada creațiilor cu motive noi (± 200 — ± 150); III. perioada schifatelor cu rondel mare și a tipurilor Vîrteju—București și Inotești (± 150 — ± 80 î.e.n.).

Oscilațiile mari în fixarea cronologiei, la diferiți autori, se datoresc unor condiții speciale: lipsa izvoarelor scrise, faptul că monedele s-au menținut mult timp în circulație după data emiterii lor și că nu s-au găsit în straturi arheologice bine datate sau împreună cu monede care să permită datarea pe intervale restrânse³. Tezaurile din perioada I prezintă stadii diferite în stilizarea prototipului și cuprind și tipuri cu motive noi (redînd legenda în întregime, omițînd-o sau transformînd-o în motive ornamentale). Pentru fixarea cronologiei relative, prezintă im-

¹ *IstRom*, I, p. 271, 275 și 241.

² M. Macrea, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 162—163; *RIR*, XVI, 1946, p. 201—202; B. Mitrea, în *EDR*, X, 1945, p. 38—41. Lucrările apărute după această dată, privind descoperirile monetare geto-dacice se ocupă în general și cu problema cronologiei; lista acestora la B. Mitrea, *Cincisprezece ani de activitate numismatică în R.P.R.*, în *SCN*, III, 1960, p. 607—608; *Bibliografia numismaticii românești 1960—1967*, în *SCN*, IV, 1968, p. 472—473.

³ I. Winkler, în *Acta Archaeologica Carpathica*, X, fasc. 1—2, 1968, p. 111—116.

portanță pe de o parte tezaurele din „Banat“⁴, Petroșani⁵, Criciova⁶, care, pe lângă emisiuni locale de stil bun, includ și tetradrahme puțin stilizate, fără urme de legendă, precum și piese cu motive noi („Neuschöpfungen“), iar pe de altă parte, cele care cuprind tetradrahme emise de Alexandru cel Mare sau în timpul diadohilor, cum sint tezaurele de la Rasa⁷, Ramna⁸, Tulghieș⁹, Mireșul Mare¹⁰, Chișinău Criș¹¹ și Hinova¹²; în acestea predomină fie tipurile noi, fie cele cu stil degenerat. Tetradrahmele de tipul celor emise de Alexandru Macedon se datează în tezaurele din Dacia între 334 — 190 î.e.n., cea mai recentă fiind cea de la Tulghieș, emisă între 230 — 190 î.e.n.¹³. Paralel cu grupele de emisiuni geto-dacice găsite alături de monede de ale lui Filip al II-lea și Alexandru cel Mare, se datează și o serie de alte tezaure lipsite de monede grecești, dar care, din punct de vedere stilistic, corespund cu ele: tezaurele de la Vovriești¹⁴, Epureni¹⁵, Teiuș¹⁶. Acest grup de tezaure cuprinde, așadar, diferite serii de monede din perioadele I și II.

Prin varietatea motivelor noi și a pieselor cu vădite influențe venite din sud și vest¹⁷, tipurile din tezaurul de la Sighetul Marmăției (Juncad) se clasează în prima jumătate a secolului II î.e.n.; la fel și toate monedele emise din argint bun, având rondelul de mărimea tetradrahmei lui Filip al II-lea și, în general, greutatea de peste 12 grame: „călărețul care duce un copac“¹⁸, „călărețul cu litera B“¹⁹, „călărețul cu ramura în mână“²⁰ și monedele din tezaurul de la Jibelea—Călimănești²¹. Emiterea seriilor cu motive noi poate fi plasată în perioada dintre anii ±200 și ±150 î.e.n. După acestea ar urma ultima fază, cea a seriilor „cu cioc de

⁴ K. Pink, *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn*, in *DissPann*, II, 15, 1939, p. 41—44.

⁵ C. Gooss, in *AVSL*, XIII, 1876, p. 244—245.

⁶ Ö. Gohl, in *NumK*, XIII, 1914, p. 131—134.

⁷ B. Mitrea, in *Studii*, I, 1949, p. 145; C. Moisil in *Buletinul științific al Academiei R.P.R., Secția de științe istorice, filosofice și economice*, II, 2—4, 1950, p. 56—61; O. Iliescu, in *Bibl. Acad. R.P.R., caiet selectiv ... creșterea colecțiilor*, II, 1961, p. 656, nr. 108—109.

⁸ Ö. Gohl, in *NumK*, VI, 1907, p. 1—4.

⁹ D. Popescu, in *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 201—241.

¹⁰ A. Kerényi, in *NumK*, XLIII, 1944, p. 9—14 (în lucrările noastre anterioare Nagynyíres a fost identificat dintr-o inadvertență cu Nireș, lucru relevat între timp și de C. Preda).

¹¹ K. Pink, *op. cit.*, p. 35, 38, 47, 101, 138, nr. 135.

¹² S. Dimitriu — O. Iliescu, in *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 261—280.

¹³ D. Popescu, *op. cit.*, p. 224, Nr. 104, p. 229 nota².

¹⁴ C. Preda, in *ArhMold*, IV, 1966, p. 137—152.

¹⁵ G. Severeanu, in *Bucureștii*, I, 1935, p. 19—31.

¹⁶ Ö. Gohl, in *NumK*, VI, 1907, p. 4; C. Moisil, in *BSNR*, XVII, 1922, p. 59 nr. 95.

¹⁷ K. Pink, *op. cit.*, p. 51, 59, 80—81, 138, nr. 123.

¹⁸ E. Chirilă, in *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 199, consideră că perioada de emitere a acestui tip se situează în a doua jumătate a secolului III î.e.n.; C. Daicoviciu, in *Archeologia, Trésors des âges*, 28, 1969, p. 64 fixează ca data emiterii anul 200 î.e.n.; cf. I. Winkler, in *ActaMN*, VI, 1969, p. 73, pl. VIII/89, IX/101.

¹⁹ K. Pink, *op. cit.*, p. 78—79; I. Winkler, in *ActaMN*, VI, 1969, p. 74, pl. IX/102—104.

²⁰ K. Pink, *op. cit.*, p. 77; I. Winkler, in *ActaMN*, VI, 1969, p. 77—78, pl. X/116.

²¹ C. Preda, in *SCN*, IV, 1968, p. 64 și 67 datează — ca și noi — tipurile din acest tezaur între sfârșitul secolului III î.e.n. și mijlocul secolului II î.e.n.

rață”²². În jurul anului 150 î.e.n., începe emiterea monedelor pe care putem sesiza influența emisiunilor thasiene și a celor din Macedonia Prima²³.

Descoperirea tezaurului de la Scărișoara, în care s-au găsit, pentru prima dată pe teritoriul Daciei, tetradrahme din seria I de imitații după monedele lui Filip al II-lea împreună cu *drahme histriene*²⁴, precum și studiarea depozitelor monetare descoperite la sud de Dunăre (pe teritoriul Bulgariei), care cuprind emisiuni originale de la Filip al II-lea, l-au determinat pe C. Preda să stabilească data inițială a imitațiilor după tetradrahmele lui Filip al II-lea „încă la sfârșitul secolului al IV-lea î.e.n. sau, pentru a fixa o dată mai precisă, în jurul anului 300 î.e.n.”²⁵, invocând ca argument faptul că drahmele histriene sînt emise în secolul IV î.e.n.²⁶ și apar numai împreună cu monede contemporane. După C. Preda, tetradrahmele lui Filip al II-lea nu mai circulau în Tracia după primele decenii ale secolului al III-lea î.e.n.; ele „apar, fie numai cu piesele regelui respectiv, fie în asociere cu monede contemporane ale unor orașe grecești, fie cu monede de la Alexandru cel Mare și urmașii imediați ai acestuia”²⁷. Adevărat că drahmele histriene avînd o greutate egală cu a celor din tezaurul de la Scărișoara au fost emise intens în a doua jumătate a secolului IV î.e.n. și s-au răspîndit prin schimburi comerciale pe un spațiu relativ vast²⁸; dar prezența lor în Dacia este atestată în primul rînd prin piese izolate; se cunosc în total două tezaure: unul din Moldova (de la Căbești²⁹) și altul din Muntenia (Scărișoara³⁰).

Dintre tezaurele din sudul Dunării, cuprinzînd drahme histriene sau alte tipuri emise în secolul al IV-lea î.e.n., cel de la Dăieni trebuie pîs sub semnul întrebării; informațiile privind descoperirea relatează numai despre monede histriene de argint³¹, nu și despre emisiuni din Cyzicos³². Tezaurul de la Rajdal este format din 161 de monede histriene și un stater de aur de la Filip al II-lea³³, cel de la Krainovo cuprinde 24

²² I. Winkler, în *Acta Arch. Carpathica*, X, 1968, Fasc. 1—2, p. 112—113.

²³ *Ibidem*, p. 115.

²⁴ C. Preda, în *Dacia*, N.S., X, 1966, p. 221—224; *SCN*, IV, 1968, p. 441—442.

²⁵ *Ibidem*, id., în *StCl*, XI, 1969, p. 71.

²⁶ B. Pick, *Die Antiken Münzen Nord-Griechenlands, Dacien und Moesien*, I. I. Berlin, 1899, p. 147—148. B. Mitrea, în *StCl*, VII, 1965, p. 145—147.

²⁷ C. Preda, în *StCl*, XI, 1969, p. 71.

²⁸ B. Mitrea, în *StCl*, VII, 1965, p. 147—166; (*ArhMold*, VI, 1966, p. 262, nr. 70 c, p. 264, nr. 76).

²⁹ *Ibidem*, p. 165, nr. 46.

³⁰ Cf. nota 24.

³¹ C. Moisil, în *Convorbiri literare*, XLIII, 1909, p. 1168—1169, scrie: „Au găsit în pămînt un număr de vre-o 800—1000 monede de argint de ale vechiului oraș Istros... vindute cu kg pe la argintari... împrăștiindu-se printre săteni n-am putut vedea decît foarte puține exemplare, după spusa localnicilor, toate celelalte monede găsite împreună aci seamănă perfect între ele”, iar în *BSNR* X, 1913, p. 22 nr. 14 „Într-un deal aproape de ruinele cetății romane... s-au găsit... vre-o 2000 de monede histriene de argint care s-au risipit printre descoperitori”.

³² C. Preda, deși se referă numai la *BSNR* X, 1913, p. 22, în *Dacia*, N.S., X, 1966, p. 230, nota 50, scrie că tezaurul cuprindea și monede emise în Cyzicos.

³³ T. Gerasimov, în *BIAB*, XXV, 1962, p. 228.

drahme histriene și tot un stater de aur de la Filip al II-lea³⁴, iar în depozitul de la Țarsko s-au găsit deasemenea monede de la Filip al II-lea³⁵. Dar despre „philippoi“ se știe în mod cert că au circulat curent pînă în secolul al II-lea î.e.n. Cei 876.256 stateri de aur cu legenda ΦΙΛΙΠΠΟΥ duși la Roma ca pradă de război de generalii victorioși în războaiele din Balcani, alături de cei capturați de armată, au impus această monedă ca numerar curent în epoca marilor triumfuri. Ea s-a menținut în tot cursul secolului II î.e.n.³⁶ Staterii de aur emiși de Filip al II-lea nu pot servi, așadar, ca indiciu pentru scoaterea din circulație (în secolul al III-lea î.e.n. sau poate chiar la sfîrșitul secolului al IV-lea) a drahmelor histriene. Folosirea în secolul al II-lea î.e.n. a staterilor de aur emiși de Filip al II-lea ca numerar curent (documentată și prin izvoarele literare: Plautus, Titus Livius) pune sub semnul întrebării concluzia la care a ajuns C. Preda în stabilirea cronologiei emisiunilor geto-dacice, urmărind numai compoziția tezaurului în care monedele emise de Filip al II-lea se găsesc din întîmplare alături de tipuri monetare din secolul al IV-lea și dela începutul secolului al III-lea î.e.n. De altfel, se știe că tipurile monetare ale lui Alexandru Macedon³⁷ și ale lui Lisimah au continuat să fie emise și în secolele III—II î.e.n.³⁸ Numai dacă, din studierea tuturor tezaurului, ar rezulta că ele nu cuprind tetradrahme care redau tipurile lui Alexandru Macedon și Lisimah ulterioare perioadei domniei lor, am putea afirma că toate tezaurele formate din tetradrahme au fost îngropate la începutul secolului III î.e.n. Un exemplu concludent în această privință este tezaurul de la Mărășești, compus din stateri de aur de la Filip al II-lea, Alexandru cel Mare, Filip III Arideu și Lisimah; dintre monedele cu efigia acestuia din urmă, două erau emise la Tomis și două la Callatis în timpul lui Mithridate al VI-lea (88 î.e.n.³⁹), indicii că îngroparea tezaurului a avut loc după această dată. O asemenea constatare nu se putea desprinde însă din prima semnalare a descoperirii, unde (nefiind studiate tipurile monetare) se arăta doar că el include monede de la Filip al II-lea, Alexandru Macedon, Filip III Arideu și Lisimah⁴⁰.

Nu numai monedele de aur emise de regii Macedoniei au rămas în circulație pînă în secolul I î.e.n., ci și cele de argint, după cum dovedește contramarcarea tetradrahmelor lui Lisimah în timpul domniei lui Claudiu, aplicîndu-li-se ștampila cu literele CL(audius) CAES(ar)⁴¹. Numărul

³⁴ N. A. Mouchmov, în *BSAB*, IV, 1914, p. 271, nr. 18.

³⁵ C. Preda, în *Dacia*, N.S., X, 1966, p. 230, nota 52 (în bibliografia indicată n-am putut identifica localitatea Țarsko).

³⁶ Ch. Seltman, în *RE* XIX (1938), 2196—2198; id., *Greek Coins, A History of Metallic Currency and Coinage down to the Fall of the Hellenistic Kingdoms*, London [1960], p. 215.

³⁷ B. V. Head, *Historia Numorum, A Manual of Greek Numismatics*, Oxford, 1911, p. 227—228; *A Guide to the Principale Coins of the Greek from circ. 700 B.C. to A.D. 270 based on the Work of Barclay V. Head*, London [1959], p. 70, nr. 1.

³⁸ M. Rostovtzeff, *Die hellenistische Welt. Gesellschaft und Wirtschaft*, I, [Stuttgart, 1955], p. 126.

³⁹ C. Moisil, în *CNA*, XIV, nr. 113—114, 1939, p. 142—143.

⁴⁰ Id., în *BSNR*, XI, 1914, p. 25—26, nr. 40; B. Mitrea, în *EDR*, X, 1945, p. 34 nr. 86.

⁴¹ Movat Róbert, în *NumK*, XI, 1912, p. 86—89.

lor era deci destul de mare pentru a avea o oarecare pondere în sistemul economic al Traciei.

Faptul că monedele lui Filip al II-lea nu se găsesc împreună cu cele din Thasos și Macedonia Prima (cum se întâmplă uneori cu cele ale lui Alexandru Macedon) nu presupune în mod necesar ieșirea lor din circulație în secolul III î.e.n., avînd în vedere deosebirile de ordin cantitativ dintre cele două categorii de monede. Dacă n-ar fi rămas nimic de la Alexandru cel Mare — arată Ch. Seltman — în afară de marile tezaure conținînd monedele sale, răspîndite în Europa, Africa și Asia, ne-am da totuși seama că el a deschis o nouă epocă în istorie⁴². Prezența emisiunilor originale ale regilor din Macedonia în tezaure mixte constituie deci un indiciu foarte vag pentru delimitarea perioadei de circulație a altor piese, în cazul nostru, a emisiunilor histriene și daco-getice.

Plasarea începutului emiterii monedelor geto-dacice pe la mijlocul secolului al III-lea este confirmată de prezența tetradrahmei emise la Priene între anii 230—190 î.e.n. din tezaurul de tetradrahme de la Tulghieș⁴³, la care se adaugă piesa cu efigia lui Lisimah dintre anii 250—225 î.e.n. și a lui Attalus I dintre anii 240—235 î.e.n., aflate în tezaurul de la Zemun (= Singidunum), alături de imitațiile de tetradrahme de tipurile Larissa (= Apollo Amphipolis), Alexandru Macedon și „Eselsohrtyp“⁴⁴ (reprezentat în tezaurul din Voloșcani)⁴⁵.

Tezaurul de la Tulghieș cuprinde un număr mare de diferite tipuri monetare specifice Daciei⁴⁶, atît din prima serie, cît și din seriile cu motive noi, iar tipurile din tezaurul de la Zemun se găsesc în Dacia fie în tezaure unitare⁴⁷, fie împreună cu alte tipuri monetare⁴⁸. Primele serii de monede din tezaurul de la Tulghieș le-am considerat ca fiind emise în jurul anului 250 î.e.n., iar cele cu motive noi ca fiind contemporane sau chiar posterioare monedei din Priene⁴⁹. Ipoteza că toate seriile ar putea fi socotite ca anterioare emisiunii de la Priene — în acest caz conturarea datei la care începe emiteria monedelor din nordul Daciei ar rămîne delimitată pe o perioadă tot așa de lungă ca cea indicată de prototipurile lor — este contrazisă de tetradrahma din tezaurul din Banat avînd pe avers cercul cu trei puncte. După cum a stabilit Pink, „acest cerc e preluat de pe tetradrahma ateniană emisă în secolul al II-lea î.e.n.“⁵⁰.

⁴² Ch. Seltman, *Greek Coins*, ..., p. 214—215.

⁴³ Cf. nota 13.

⁴⁴ K. Castelin, în *Numismatique Listy*, XXIII, 1968, p. 129—134.

⁴⁵ C. Moisil, *BSNR*, XXXVIII—XLI, 1944—1947, p. 59—61 (monedele au un stil mai bun decît cele de la Zemun).

⁴⁶ D. Popescu, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 202—225; M. Macrea, în *RIR*, XVI, 1946, p. 201—202.

⁴⁷ Cf. nota 45.

⁴⁸ Cf. nota 12; C. Preda, în *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 353 și urm.; B. Mitrea, în *Dacia*, N.S., XII, 1968, p. 449, nr. 21.

⁴⁹ În *Acta Arch.Carpathica*, X, 1—2, 1968, p. 113.

⁵⁰ K. Pink, *op. cit.*, p. 43, 52, pl. VI, 114—116 (= I. Winkler, *ActaMN*, V, 1968, pl. V, 51—52).

Alții datează acest tip între 229 î.e.n. — 190 î.e.n.⁵¹. Apartenența sub raport stilistic a tetradrahmei cu „cercul cu trei puncte“ la cele mai îngrijite emisiuni din perioada a doua și mai ales faptul că aversul ei a servit ca prototip pentru tipul monetar „călărețul care duce un copac“ (de unde s-a dezvoltat tipul „călărețul cu litera B“) ne îndreptățește să o plasăm la începutul perioadei a II-a, care nu poate depăși deci cu mult anul 200. În mod implicit trebuie admis că începutul seriei I nu poate fi plasat cu un secol înainte de emiterea monedelor cu motive noi.

Extensiunea teritoriului locuit de geto-daci, faptul că în secolul III—II î.e.n. ei erau împărțiți în triburi, aspectul oarecum diferențiat al culturii lor materiale, activitatea intensă a comercianților în zona extracarpatică și influența orașelor grecești de la Marea Neagră constituie factori obiectivi care puteau să determine o evoluție întrucâtva deosebită a diferitelor regiuni locuite de geto-daci. De aceea nu poate fi presupusă o coincidență integrală a limitei inițiale de emitere a monedei în toată Dacia. În stadiul actual al cercetărilor nu putem preciza însă care dintre regiuni a deținut prioritatea. Importanța acordată stabilirii începutului emiterii de monede este justificată prin rolul deosebit pe care-l are în istoria economică a oricărei societăți trecerea la utilizarea unor piese de metal ușor de minuit, cu o greutate și un aliaj garantate prin efigie sau legendă, rol comparabil cu introducerea scrisului în istoria culturii⁵².

În ceea ce privește dreptul de a emite monede, se presupune în general că, la populațiile celtice și geto-dacice, el aparținea tribului și era exercitat de șeful de trib (sau de cei cărora le încredința el acest drept), avându-se în vedere că pe monedele din Gallia s-a putut identifica numele mai multor șefi de trib menționați de Caesar, iar tipurile se grupau pe teritorii restrinse, corespunzând cu descrierea geografică din *Commentarii de bello Gallico*⁵³. Kahrstedt și Christ au abandonat concepția despre imitațiile „barbare“ ca emisiuni tribale și le-au atribuit unor „potențați“ (Magnatenprägungen)⁵⁴. Acceptând această teză, K. Castelin consideră că nu se poate vorbi de un drept monetar la triburile celtice, deoarece structura societății „era mai degrabă laxă decât încătușată prin legi“, și arată că în general unde s-au găsit plăci de lut pentru turnarea rondelilor, s-au găsit și obiecte care indică existența unui atelier pentru prelucrarea metalelor. Nu toate monetăriile dispuneau însă de o cantitate suficientă de metale nobile pentru a putea funcționa permanent⁵⁵. Astfel, monetăriile secundare („Nebenumzstätte“) se găsesc

⁵¹ *A Guide to the Principal Coins...*, p. 63, nr. 16; Ch. Seltman, *Greek Coins...*, p. 260, 311, pl. LXIII, 3.

⁵² R. Forrer, în *RLV*, IV, p. 205.

⁵³ A. Blanchet, *Traité des monnaies gauloises*, I, Paris, 1905, p. 75—150; R. Forrer, în *RLV*, VI, p. 307—308; J. B. Colbert de Beaulieu, *Les monnaies gauloises au nom des chefs mentionnés dans les Commentaires de César*, în *Hommages à Albert Grenier*, Latomus, LVIII, 1962, p. 419—446; id., în R. Forrer, *Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande*, Band 2, *Bibliographische Nachträge und Ergänzungen*, Graz, 1969, p. 31 și urm.

⁵⁴ K. Castelin, în *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, 18, 1968, p. 119.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 123.

în Boemia în așezări mai mici, unde se aflau turnătorii și ateliere de fierărie. În aceste așezări (de tip *oppidum*), unde se poate presupune existența unei piețe, ajungeau drept contravaloare a produselor monede din diferite regiuni. Acumularea temporară a monedelor din metale nobile făcea posibilă rebaterea, pentru care aveau la dispoziție unelte necesare⁵⁶. „Dacă cele arătate sînt juste — și ele oferă desigur o lămurire simplă pentru activitatea unor monetării mici, fără surse naturale de metale nobile”⁵⁷, nu se poate vorbi despre un drept celtic de a emite monede în Boemia în prima perioadă. Numai monedele cu legende nume proprii de tipul celor ca BIATEC, NONNOS și altele pot fi atribuite unor conducători de trib⁵⁸.

O teză similară este a lui A. Mócsy în legătură cu monedele celtice specifice Pannoniei: moneda celtică e o simplă „monedă de credit”; comercianții emiteau monede cu care cumpărau diverse produse, iar după valorificarea acestora, ofereau producătorilor (în schimbul monedei) mărfuri aduse „din străinătate”⁵⁹. Producătorul se folosea, așadar, de monede fie ca metal, fie pentru preschimbare la emitător.

Cele două teze convergente caută să explice varietatea mare a tipurilor emise de celți prin faptul că nu șefii de trib, ci comercianții și proprietarii de ateliere erau emitătorii reali ai monedelor.

Gradul de dezvoltare a populațiilor geto-dacice fiind întrucîtva similar cu al celților, este util să analizăm dacă a existat sau nu pe teritoriul Daciei un drept de a emite monede. Spre deosebire de regiunile locuite de celți, unde perioada de emisie a monedelor coincide cu perioada de înflorire a civilizației de tip *oppidum* (în multe din ele s-au identificat și monetării⁶⁰), în Dacia emisia masivă a monedelor locale are loc în secolul III—II î.e.n., iar maxima dezvoltare a așezărilor de tip *oppidum* se situează în secolul I î.e.n. — I e.n., cînd încetează emisia monedelor locale. Nu cunoaștem nici ateliere de prelucrare a metalelor din secolul III—II, deși obiectele de fier — puține la număr — arată că asemenea ateliere trebuie să fi existat pe teritoriul Daciei.

Informații literare despre normele juridice din secolul III—II î.e.n. în nordul Dunării de jos lipsesc cu totul. Descrierea expedițiilor lui Alexandru Macedon și Lisimah, cele cîteva fraze privind pe Oroles și Rubobostes nu oferă decît unele date despre organizarea socială și dezvoltarea economică a geto-dacilor. Analizînd izvoarele literare și materialele arheologice din secolul III—II î.e.n., acad. C. Daicoviciu scrie: „Regimul politic al acestor organizații e acela al democrației militare, faza de trecere spre organizația de stat, cu egalitate în drepturi a membrilor război-

⁵⁶ K. Castelin, *Die Goldmünzprägung der Kelten in den Böhmisches Ländern*, Graz, 1965, p. 71 și urm.; *Jahrbuch für Numismatik* ..., 18, p. 120 și urm.; id. în R. Forrer, *Keltische Numismatik* ..., Bd. 2, p. 74 și urm.

⁵⁷ *Jahrbuch für Numismatik* ..., 18, p. 123.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 120 și urm.

⁵⁹ A. Mócsy, în *RE*, S. IX, 690—691; A. Kerényi, în *FoArch*, XI, 1959, p. 48, 56 consideră monedele celților din Pannonia ca emisiuni tribale.

⁶⁰ K. Castelin, *Die Goldmünzprägung* ..., p. 92—108.

nici ai tribului (uniunii), dar cu diferențieri tot mai acute din punct de vedere economic și social, atât între oamenii liberi cât și între aceștia și clasa sclavilor care devine din ce în ce mai numeroasă. Din rîndul războinicilor se ridică deasupra tuturor clasa dominantă a aristocrației tribale, în cap cu un conducător care nu va întârzia să se transforme într-un dinast („rege“) cu caracter ereditar”⁶¹. În acest timp dacii n-au cunoscut decît dominația regilor autohtoni⁶². În cursul secolului III î.e.n., autoritatea regelui a crescut: pe cînd Dromichaetes nu poate să decidă singur asupra sorții prizonierilor, Oroles (pe la anul 200 î.e.n.) impune pedepse umilitoare ostașilor săi (Pompeius Trogus, *Historiae Philippicae*, XXXII, 3—16)⁶³. Informații despre autoritatea comandantului la geți în secolul II î.e.n. oferă și Apian (*Historia Romana*, Macedonia, 18, 1) cînd descrie expediția lui Cloilius⁶⁴. Acesta fără să consulte pe cineva dă poruncă trimișilor regelui Perseus să se întoarcă la monarhul lor și să-i aducă toți banii promiși și tot el singur hotărăște să-și ducă armata înapoi, rupînd alianța cu regele. Faptul că Cloilius urma să primească 1000 de stateri de aur, hlamide, brățări de aur și cai de rasă, iar un călăreț numai 10 stateri de aur, arată de asemenea distanțarea conducătorului față de subordonații săi.

Dacă avem în vedere relatarea lui Strabo (*Geografia*, VII, 3, 5) că Zamolxis „l-a convins pe rege să-l facă părtaş la domnie“, că „Regele lucra în înțelegere cu el, fiindcă vedea că oamenii ajunseseră mult mai ascultători decît înainte“⁶⁵ (în societatea antică religia putea fi ridicată la rangul de lege), precum și precizarea lui Dio Chrysostomus (redată de Iordanes, *Get.*, V, 40) că dacii sînt „Graecis paene consimiles“, trebuie să admitem că structura societății geto-dacice (departe de a fi laxă ca cea celtică) era încătușată de legi și datini stabilite de-a lungul mai multor secole⁶⁶.

Este unanim recunoscut că geto-dacii făceau parte din grupul popoarelor tracice: concepția lor religioasă era similară cu a celorlalte popoare

⁶¹ C. Daicoviciu, în *Din istoria Transilvaniei*, București, 1960, p. 26; id., în *Brève histoire de la Transylvanie*, Bucarest, 1965, p. 17—18.

⁶² *TransAnt*, p. 44.

⁶³ H. Daicoviciu, *Dacii*, București, 1965, p. 73.

⁶⁴ Traducere în *Izvoare privind istoria României*, I, București, 1964, p. 563. Originea etnică a lui Cloilius nu e sigură. „Transdanubienii“ chemați de Perseus apar în izvoare sub denumirea de galli (celți), bastarni iar la Apian geți. „Cum acest ultim autor este de obicei foarte bine informat, se pare că geții au format nucleul coaliției, al cărei șef — fie că era tot get, fie că era bastarn ori celt — se numea Cloilius“ R. Vulpe, în *IstRom*, I, p. 245; cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 69—70; A. Bodor, *Makedonia és a dáciai törzsek kapcsolatai az i.e. II. század első felében*, în *Studia Series IV, Historia, Fasciculus 1/1961*, p. 19—33.

⁶⁵ Bibliografia privind activitatea și politica lui Burebista fiind foarte vastă, cităm numai lucrările recente ale lui C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, p. 282—289; în *Revista română de studii internaționale*, I, 1966, p. 104—110, unde sînt indicate și cele mai importante studii.

⁶⁶ La aceași concluzie ajunge Vl. Hanga, *Le droit Géo-Dace*, în *Gesellschaft und Recht im griechisch-römischen Altertum, Eine Aufsatzsammlung*, Berlin, 1969, p. 47—76.

tracice⁶⁷, iar descoperirile arheologice prezintă multe elemente comune cu triburile din sudul Dunării. Cultura materială și spirituală a tracilor era superioară celei celtice în epoca Latène. V. Pârvan a remarcat că „vîrsta întii a fierului e săracă în aur. Iar Latène-ul e... total lipsit de aur, însuși stilul caracteristic getic al podoabelor de corp fiind manifestat exclusiv în argint”⁶⁸. Presupunerea că inexistența obiectelor de podoabe din metale nobile în descoperiri din sec. III—II î.e.n. s-ar datora unei simple întâmplări⁶⁹ pare neverosimilă.

Această schimbare în aspectul descoperirilor arheologice trebuie să indice o schimbare în structura economică a societății din Dacia. Dacă înainte aurul cules din riuri sau prin exploatarea minelor era la discreția „oricui”, în secolul IV—III, acesta devine proprietatea exclusivă a tribului și e teaurizat de șefii lui (constituirea unui tezaur tribal arată că societatea geto-dacică evoluase din punctul de vedere al formei organizatorice). Cu toate că nu avem dovezi arheologice privitoare la exploatarea minelor de aur și argint, trebuie să admitem totuși (după cum arăta Pârvan) că dacii cunoșteau metodele de extragere a argintului în momentul cînd ei trec la emiterea monedelor... „monedele dace de tip local ar fi consumat ele singure tot argintul străin, dacă minele țării nu și-ar fi dat contribuția lor”⁷⁰.

Populația de pe teritoriul Daciei cunoștea procedeele exploatării aramei încă cu 15 secole înainte de emiterea monedelor. Îndată ce daco-geții au cunoscut valoarea argintului, exploatarea numeroaselor filoane argintifere din Transilvania, Banat și Oltenia⁷¹ nu reprezenta pentru ei nici o dificultate. Fiind întotdeauna în straturile de la suprafață, filoanele puteau fi ușor găsite. Extragerea argintului era desigur foarte rentabilă în antichitate. În cartea despre venituri (IV, 14), Xenofon relatează: „avînd o mie de sclavi, Nicias... i-a închiriat lui Sosios din Tracia, pentru minele de argint, în schimbul plății unui obol (de argint) pe zi pentru fiecare din ei”⁷². În condițiile tehnice din antichitate, un miner în Dacia putea să spargă în trei zile o tonă de minereu argintifer, iar prelucrarea acestuia putea fi executată în 4 pînă la 6 zile. Oricît de sărace ar fi fost filoanele (0,1 — 0,5‰), se obțineau 100 — 500 g argint, pe lîngă o can-

⁶⁷ I. I. Russu, în *AISC*, V, 1947, p. 61—136 cu bibliografia completă pînă la acea dată; *Die Sprache der Thrako-Daker*, București, 1969, p. 40—43 (bibliografia despre geto-daci).

⁶⁸ V. Pârvan, *Getica*, p. 597.

⁶⁹ D. Berciu, *Arta traco-getică*, București, 1969, p. 200 scrie „există deocamdată o lacună în documentarea noastră”.

⁷⁰ V. Pârvan, *Dacia, Civilizațiile antice din țările Carpato-Danubiene*, Ediția a patra, revăzută și adnotată... de R. Vulpe, București, 1967, p. 120; C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, 277, scrie „minele de aur și de argint... erau exploatare și de daci”. — *Sargetia*, IV, 1966, p. 97—106.

⁷¹ M. V. Pálffy, *Geologische Verhältnisse und Erzgänge der Bergbaue des Siebenbürgischen Erzgebirges*, în *Mitt. aus dem Jahrb. Kgl. Ungarischen Geologischen Reichsanstalt*, XVIII, 4, 1912, p. 232 și urm.; D. Rădulescu — R. Dumitrescu, *Mineralogia topografică a României*, București, 1966.

⁷² Athenaios, *Deipn.*, VI, 272 c, traducere în *Izvoare...*, p. 723.

titate considerabilă de plumb, care era și el un metal valoros (sau alte metale)⁷³. Pe de altă parte, avînd în vedere faptul că primele serii de emisiuni geto-dace, ca și cele de pe teritoriul celtic, tracic și illir, redau aproximativ greutatea prototipului căutînd să imite trăsăturile lui, retopirea monedelor grecești ar fi însemnat o pierdere de cca. 150% pentru emițători. Numai în momentul cînd geto-dacii au trecut la emiterea unor monede cu greutate mai mică și cu un aliaj mult mai slab decît al emisiunilor grecești, devenea rentabilă obținerea materiei prime prin retopire. Pentru primele serii de imitații, oriunde a avut loc emiterea lor, trebuie admisă deci folosirea argintului obținut prin exploatarea minelor. Aducerea argintului neprelucrat din sud în secolul III î.e.n. nu pare plauzibilă; minele fiind și aci în patrimoniul statului, metalul era folosit pentru monede, iar obiectele de podoabe de argint sînt puține în această perioadă. Dacă argintul pentru primele serii de emisiuni nu poate fi considerat ca provenind din retopirea monedelor sau a altor obiecte acumulate treptat de către comercianți sau meșteri, ci era obținut din minele argintifere aflate în proprietatea tribului, rezultă implicit că și dreptul de a emite monede aparținea tribului.

Emiterea monedelor începe la triburile tracice încă în secolul VI—V î.e.n. Pe fiecare tip figurează numele unui trib sau al unui șef de trib (menționat de multe ori numai pe aceste piese). Emisiunile încetează temporar după pierderea independenței triburilor⁷⁴. Pe lîngă tipurile originale, sînt frecvente în Tracia și imitațiile după monedele emise de regii macedoneni sau după alte emisiuni de largă circulație⁷⁵. Este greu de precizat dacă aceste monede de stil bun au fost emise în monetăriile tribale sau sînt simple falsuri ale unor particulari dornici de cîștig. Dar chiar dacă admitem numai a doua posibilitate, nu se schimbă situația emisiunilor tribale. În privința acestora s-a exercitat la geto-daci (ca și la triburile tracice din sudul Dunării) influența lumii grecești, de unde au preluat desigur, o dată cu tehnica emiterii de monede, și sistemul juridic aferent, așa încît putem afirma că a existat și în Dacia un drept monetar. Constatarea e sprijinită și de aria de răspîndire a majorității emisiunilor geto-dacice din perioadele I și II, care se grupează în general pe regiuni destul de întinse: tipul „moldovean”⁷⁶ (= Huși—Vovriești), „că-

⁷³ Datele prezentate sînt de la prof. Eugen Stoicovici. Despre minele din Anglia vezi R. F. Tylecote, *Metallurgy in Archaeology, A Prehistory of Metallurgy in the British Isles*, London [1962], p. 77 și urm. (unde se fac referiri și la alte mine din Europa).

⁷⁴ E. Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines*, II, 1, Paris, 1907, col. 1037—1095; T. Gerasimov, în *BIAB*, XI, 1937, p. 249—257; XIII, 1939, p. 277; XX, 1955, p. 577—578; XXII, 1959, p. 335—336; XXV, 1962, p. 236; XXVI, 1963, p. 270—272; XXXI, 1969, p. 239; T. D. Zlatkovskaia, *K vaprosu o vozniknovenii gosudarstva u frakiitev*, în *Actes du Premier Congrès International des Études Balcaniques et Sud-Est Européennes*, II (Sofia, 1966), Sofia, 1969, p. 297—305.

⁷⁵ T. Gerasimov, *Die Numismatik in Bulgarien*, în *Antike und Mittelalter in Bulgarien*, Berlin, 1960, p. 146—147; J. Jurukova, în *BIAB*, XXVIII, 1965, p. 101—105.

⁷⁶ C. Preda, în *ArchMold*, IV, 1966, p. 161—163.

lărețul cu cioc de rață⁷⁷ sau „de pasăre“⁷⁸ etc.; ori cele din perioada a treia (tipul Vîrteju — București⁷⁹, tipul Chereluš⁸⁰, tipul Hunedoara⁸¹).

Faptul că din unele tipuri ni s-a păstrat un număr mic de exemplare nu constituie un indiciu suficient pentru a le socoti emisiuni particulare. Moneda cu legenda ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΟΕΚΩΝΟΣ, găsită în nordul Dobrogei (deși cunoscută numai prin patru exemplare) este fără îndoială emisiunea unui dinast local⁸². Mai concludent e cazul monedelor emise de Kavarus, ultimul rege celtic de la Tilis, atestat și prin izvoare literare ca fiind puternic (lui îi plătește Bizanțul 80 talanți ca tribut). Cu toate acestea, el nu apare decât pe puține piese de argint⁸³. Numărul mic de monede dintr-un anumit tip nu ne dă totdeauna o imagine justă asupra cantității în care ea a fost emisă. Numărul descoperirilor este determinat în primul rînd de situația politică a teritoriului în care a circulat moneda și în al doilea rînd de factori întîmplători. Nu se cunoaște îndeajuns istoria geto-dacilor din secolul III—II î.e.n. pentru a putea aprecia dacă numărul mic din anumite tipuri se datorește cantității emise sau unor perioade de pace, care au permis retopirea monedelor după ieșirea lor din circulație. Dintr-o statistică întocmită de F. M. Heichelheim rezultă că în secolul V î.e.n., perioada cea mai pașnică și de maximă înflorire a Greciei și a Asiei Mici, au fost îngropate cele mai puține tezaure⁸⁴, deși este indiscutabil că în acea perioadă s-au emis cantități foarte mari de monede. De aceea, în aprecierile noastre despre situația economică a unuia sau a altuia dintre triburile geto-dacice, trebuie să urmărim condițiile istorice și numai cunoscîndu-le pe acestea, putem trage concluzii absolute cu privire la situația lor economică.

Cu toate influențele străine, a căror intensitate diferă de la o regiune la alta în Dacia și prezența unor grupuri etnice diferite — bastarnii în Moldova⁸⁵, celții în Transilvania și Oltenia⁸⁶, cultura geto-dacilor și-a men-

⁷⁷ K. Pink, *op. cit.*, p. 71; I. Winkler, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 68, 83—84, pl. XI, 130—131.

⁷⁸ K. Pink, *op. cit.*, p. 83; I. Winkler, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 68, 75—76.

⁷⁹ B. Mitrea, în *Studii și Referate privind istoria României*, I, București, 1954, p. 296—298; C. Preda, în *SCN*, II, 1958, p. 382—384.

⁸⁰ I. Winkler, în *SCN*, IV, 1968, p. 69 și urm.

⁸¹ C. Floca, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 71, 97—101; cf. I. Winkler, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 84—85.

⁸² C. Preda, în *SCIV*, 15, 1964, p. 401—407; *Klio*, 46, 1965, p. 263—270.

⁸³ A. Blanchet, *op. cit.*, II, p. 466; R. Forrer, *Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande*, Strassburg, 1908, p. 175—177.

⁸⁴ F. M. Heichelheim, *Wirtschaftshistorische Beiträge zur klassisch-griechischen und hellenistischen Münzhortstatistik*, în *Transaction of the International Numismatic Congress... June 30 — Juli 3, 1936*, London, 1938, p. 69.

⁸⁵ R. Vulpe, în *IstRom*, I, p. 243—245.

⁸⁶ D. Popescu, în *IstRom*, I, p. 232—237; M. Rusu, *Mormintul unei căpetenii celtice*, Baia Mare, 1970, cuprinde lista completă a descoperirilor (*BerRGK*, 1969); I. H. Crișan — Șt. Dănilă, *Celții pe teritoriul județului Bistrița-Năsăud. Contribuții la problema celților din Transilvania*, Bistrița (sub tipar).

ținut, după cum se știe, unitatea⁸⁷. Dată fiind unitatea culturală, este problematic a admite o scindare în domeniul emisiunilor monetare, după cum sugerează C. Preda, și de a considera „unele emisiuni din Banat și nord-vestul Transilvaniei... o creație celto-dacică”⁸⁸. Tipurile monetare din nord-vestul Transilvaniei și în special cele din Banat se apropie mai mult (din punctul de vedere al stilului și al greutății rondelului) de emisiunile din centrul Transilvaniei, de cele din Moldova și din Muntenia decât de cele din Iugoslavia⁸⁹, Pannonia⁹⁰ și Slovacia⁹¹, unde celții au supus populația autohtonă, au constituit așezări de tip *oppidum* și erau în consecință, aceia care au emis monede. Deși cunoaștem în nord-vestul Transilvaniei și în bazinul Mureșului un număr mare de descoperiri cu materiale celtice, dominația lor a fost efemeră. Toate vestigiile ce dovedesc existența unor cete de războinici se datează pe la sfârșitul sec. IV și începutul sec. III î.e.n. Tot secolului al III-lea îi aparțin materialele celtice descoperite izolat în Transilvania⁹², despre care nu putem afirma însă cu siguranță că dovedesc prezența etnică a celților, deoarece ele puteau fi folosite și de daci. Rămân, așadar, ca indicii sigure ale stăpînirii celtice din Transilvania coifurile și mormintele de la sfârșitul secolului al IV-lea și din prima jumătate a secolului al III-lea î.e.n. În concluzie putem reține că „rolul celților în istoria acestor regiuni este limitat la introducerea sau mai exact la intensificarea culturii și civilizației noi (La Tène)”⁹³. Faptul că nu cunoaștem nici o așezare care ar putea fi atribuită exclusiv celților constituie o dovadă că șederea lor în Transilvania n-a fost de o durată atât de lungă, încît să permită constituirea unor pieți interne care să necesite emiterea monedei⁹⁴. Prin toate acestea nu negăm influența celților și rolul lor în dezvoltarea culturii geto-dace; dar nimic nu îndreptățește afirmația că ei au avut, în tehnica și stilul monedelor dacice din nord-vestul Transilvaniei și Banat⁹⁵, un

⁸⁷ Bibliografia problemei e prea vastă pentru a putea fi redată aici; suficient a cită: I. H. Crișan, *Contribuții la problema unității culturii materiale daco-getice*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 21—32.

⁸⁸ C. Preda, în *StCl*, XI, 1969, p. 83. De altfel acad. C. Daicoviciu, în *Steaua* (Cluj), an. 10, 12/1959, p. 91, a precizat că: „celților li s-a atribuit în trecut o importanță exagerată... și „nici măcar în ce privește baterea monedei locale nu se mai poate susține impulsul hotărîtor al... lor”.

⁸⁹ Cf. K. Pink, *op. cit.*; monedele reproduse în *ActaMN*, V, 1968, pl.—VI; VI, 1969 pl. VII—XI în comparație cu cele reproduse la J. Todorović, *Kelti u jugoistočnoj Evropi*, Beograd 1968, pl. LXI—LXIV.

⁹⁰ K. Pink, *op. cit.*; *ActaMN*, V, 1968, pl. I—VI în comparație cu cele reproduse de A. Kerényi, în *FolArch*, XI, 1959, p. 47—60, pl. III—IV.

⁹¹ V. Ondrouch, *Keltské mince typu Biatic z Bratislavy*, Bratislava, 1958, pl. I și urm. Bibliografia descoperirilor de monede celtice din Slovacia: id., *Nálezy keltských, zntických a byzantských mincí na Slovensku*, Bratislava, 1964, p. 175—179.

⁹² M. Rusu, *op. cit.*, p. 35—42; cf. și supra, p. 65—77.

⁹³ C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 42—43.

⁹⁴ I. H. Crișan, *Materiale dacice din necropola și așezarea de la Ciumești și problema raporturilor dintre daci și celți în Transilvania*, Baia-Mare, 1966.

⁹⁵ După cum rezultă din cartografierea descoperirilor celtice (M. Rusu, *op. cit.*, p. 42, nota 66), în Banat nu există nici un obiect celtic.

rol hotărîtor, care să impună denumirea de monede „celto-dacice“. Excepție fac doar piesele, din tezaurul de la Sighetul Marmăției, cu rozetă pe revers, emise sub influența directă a celor din Gallia.

Asemănările stilistice se datoresc prototipului comun⁹⁶, reproduș însă (în perioada creațiilor cu motive noi) într-o manieră proprie atât de celți, cît și de geto-daci; de exemplu, felul în care e redată floarea în formă de liră pe monedele din tezaurul de la Tulghieș se deosebește net de cel de pe monedele din teritoriul Slovaciei⁹⁷; la fel și monograma lui Audoleon⁹⁸. Chiar și redarea „mistrețului“ este cu totul alta⁹⁹. Mai aștinim că în Dacia greutatea monedelor este în general mai apropiată de a prototipului decît a celor din teritoriile vecine¹⁰⁰. (Numai în Dacia se poate constata influența emisiunilor thasiene și ale Macedoniei Prima¹⁰¹.)

Merită să fie revelat faptul că, printre monedele „barbare“ din sud-estul Europei, numai pe unele piese din tezaurile descoperite în Dacia (Banat¹⁰², Tulghieș¹⁰³, Mireșul Mare¹⁰⁴), găsim reproduș arcul (puțin stilizat) ce apare pe seria a doua a emisiunilor lui Filip al II-lea (denumite „călărețul regal“ = Königsreiter)¹⁰⁵. Monedele care reproduc acest motiv stilistic nu se leagă direct de prototip, ci prezintă un stadiu avansat de stilizare atât a aversului, cît și a reversului. Dar așezarea arcului în același loc ca pe cele cu „călărețul regal“ arată clar că (deși lipsesc emisiunile intermediare) există o legătură directă între cele două tipuri. Reproducerea arcului de pe emisiunile macedonene pe unele monede din Transilvania și Banat reflectă folosirea intensă a acestei arme în Dacia: „și de fapt izvoarele istorice ne vorbesc de *arcași călări* de neam getic

⁹⁶ C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, p. 270, 277; V. Gordon Childe, *Făurirea civilizației*, 1966, p. 159—160, semnalează existența unor meșteri ambulanți în antichitate; tot așa puteau circula dintr-un loc într-altul și gravorii monedelor emise de populațiile din bazinul Dunării.

⁹⁷ D. Popescu, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, pl. III, 44—46; (I. Winkler, în *ActaMN*, VI, 1969, pl. VII, 80); în comparație cu E. Kolníková, în *Študijné zvesti Archeologického ústav Slovenskej Akadémie Vied*, 13, 1964, p. 196—199; K. Pink, *op. cit.*, pl. XX, 396—400.

⁹⁸ D. Popescu, *op. cit.*, pl. II, 30—36; A. Kerényi, în *NumK*, XLIII, 1944, pl. IV/14; B. Mitrea în *SCIV*, 19, 1968, p. 175, nr. 32, pl. 1, fig. 7; în comparație cu K. Pink, *op. cit.*, pl. XXII, 422, 427—429.

⁹⁹ D. Popescu, *op. cit.*, pl. II, 21—29; A. Kerényi, *op. cit.*, pl. VII, 5—8; K. Pink, *op. cit.*, pl. XX, 399—400; cf. și R. Forrer, *Keltische Num.*, pl. XI, 514, XXIV, 491.

¹⁰⁰ A se compara tezaurile din „Banat“, Tulghieș, Mireșul Mare, Teiuș, Vovriești, Rasa etc. cu cele citate de A. Kerényi, în *FolArch*, XI, 1959, p. 47 și urm., precum și cu piesele din colecția Dessewffy, [III] grupele XIV—XX, p. 52—53.

¹⁰¹ K. Pink, *op. cit.*, p. 72—74.

¹⁰² K. Pink, *op. cit.*, p. 43, nr. 18—19, pl. IV, 73 (= *ActaMN*, V, 1968, pl. II, 14). După forma lui obiectul pe care îl ține în mîna stîngă călărețul prezentat pe reversul monedei descrise de K. Pink, *op. cit.*, p. 43, nr. 29 poate fi considerat ca un arc; *ActaMN*, V, 1968, p. 45, pl. V, 59.

¹⁰³ D. Popescu, în *Dacia*, IX—X, p. 203—204, 3—6, pl. I, 3—6 (= *ActaMN*, V, 1968, pl. II, 15—16).

¹⁰⁴ A. Kerényi, în *NumK*, XLIII, 1944, p. 12, nr. 63—64, pl. VI, 3—4 (= *ActaMN*, V, 1968, pl. II, 13).

¹⁰⁵ K. Pink, *op. cit.*, p. 29, pl. I/3.

încă din secolul al V-lea î.e.n. și pînă la Traian¹⁰⁶, în timp ce faima războinică a celtilor se leagă de sabia lungă cu două tăişuri și de lăncile de fier¹⁰⁷. În descoperirile celtice din Transilvania nu s-a găsit nici un virf de săgeată¹⁰⁸, iar în celelalte teritorii locuite de celți numărul lor e redus¹⁰⁹. În lucrarea sa, J. Filip nici nu amintește între armele celtice săgeata¹¹⁰. Prezența arcului numai pe monede din Dacia poate fi considerată ca unul din motivele care deosebesc emisiunile geto-dacice de cele celtice, subliniind totodată independența lor.

Monede emise sigur în Dacia se găsesc și în afara granițelor ei: astfel în Bulgaria găsim tipul Virteju—București, tipuri specifice Banatului și Transilvaniei¹¹¹. În Iugoslavia, pe lângă tipurile specifice din Banat (care e firesc să apară, dat fiind că acest teritoriu constituie o unitate geografică), apare și tipul din Oltenia (cu cioc de rață)¹¹², iar în Slovacia și Moravia, tipul Virteju—București, Medieșul Aurit etc.¹¹³.

Prezența în Dacia a unor monede similare sau poate identice cu cele din sudul Dunării, ce se încadrează în primele serii de imitații servile, nu înseamnă că trebuie să punem sub semnul întrebării originea geto-dacică a acestora. O dată cu piesele originale puteau să pătrundă desigur și imitații; dar pînă în momentul de față nu cunoaștem de pe teritoriul Daciei nici o monedă care să fi fost emisă cu aceeași stanță ca monedele din sudul Dunării și chiar dacă asemenea piese ar putea fi depistate în viitor, n-am fi îndreptățiți să negăm că în Dacia emiterea monedelor începe cu seria celor ce redau în întregime legenda de pe original.

I. WINKLER

¹⁰⁶ V. Pârvan, *Getica*, p. 515; cf. C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, p. 323 și R. Vulpe, p. 247; *La Colonna Traiana, Rilievi fotografici eseguiti in occasione dei lavori di protezione antiaerea*, Roma, 1942, pl. 40, 45, 77; C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *Columna lui Traian*, București, 1966, pl. 18—19; F. B. Florescu, *Die Trajanssäule*, Bukarest, 1969, p. 85. În săpăturile arheologice la așezările geto-dacice se găsesc adesea virfuri de săgeți, de exemplu la: *Piscul Crăsani* (I. Andrieșescu, *Piscul Crăsani*, București, 1924, p. 88); *Tinosul* (R. și Ec. Vulpe, în *Dacia*, I, 1924, p. 218); *Zimnicea* (I. Nestor, în *Studii*, II, 1, 1949, p. 124; *SCIV*, I, 1, 1950, p. 97—98); *Piatra Roșie* (C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie, Monografie arheologică*, București, 1954, p. 92); *Popești* (R. Vulpe, în *Materiale*, V, 1959, p. 342; VI, 1959 p. 314; VII, 1961, p. 330, 332; VIII, 1962, p. 460) și *Grădiștea de Munte* (expuse în Muzeul de istorie Cluj).

¹⁰⁷ J. Filip, *Die keltische Zivilisation und ihr Erbe*, Prag, 1961, p. 103—105; J. Moreau, *Die Welt der Kelten*, Stuttgart [1961], p. 67—69.

¹⁰⁸ M. Roska, *Közl*, IV, 1—2, 1944, p. 53—76; Vl. Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României*, Baia-Mare, [1967], p. 72 și urm.

¹⁰⁹ V. Pârvan, *Getica*, p. 510, 514.

¹¹⁰ Nota 107.

¹¹¹ T. Gerasimov, în *BIAB*, XII, 1938, p. 455 (Pirgova); XXX, 1967, p. 190 (Hirșova); XXXI, 1969, p. 236 (Slivo pole); XIV, 1940—1942, p. 285 (Slana bara); XXVI, 1963, p. 257 (Belianovo).

¹¹² J. Todorović, *op. cit.*, p. 164 și p. 156 și urm. (Katalog Novca... de M. Vasić).

¹¹³ K. Pink, *op. cit.*, p. 83; V. Ondrouch, *Nalezu*... p. 29 și urm.

DIE PRÄGUNGSZEIT DER MÜNZEN UND DAS MÜNZRECHT BEI DEN GETO-DAKERN

(Zusammenfassung)

Es werden einige Ansichten erörtert, die nach Erscheinen des 1. Bandes der Geschichte Rumäniens (*Istoria României*; Anm. 1) über die Chronologie der nördlich der Donau geprägten Münzen geäußert wurden. Dazu wird bemerkt, dass die Drachmen von Histria und die Münzen Philipps II. nicht als Anhaltspunkte zur Datierung um 300 v.u.Z. für die in Dazien geprägten Münzen dienen können (wie C. Preda annimmt, Anm. 24—27). Der Grund ist, dass die Münzen Philipps II. auch im 3.—2.Jh. (Anm. 36) intensiv im Umlauf waren; einige Tetradrachmen des Lysimachus zirkulierten sogar bis in die Zeit des Kaisers Claudius, was sich aus den Einstempelungen ergibt (Anm. 41). Dass die Silbermünzen Philipps II. sich nicht zusammen mit denen von Thasos und Macedonia Prima vorfinden, wie das manchmal bei den Münzen Alexanders d.Gr. der Fall ist, setzt nicht notwendig voraus, dass sie aus dem Umlauf gezogen waren, da es grosse quantitative Unterschiede zwischen den beiden Münzarten gibt (Anm. 42).

Die Ansetzung des Beginns der getisch-dakischen Münzprägung in die Mitte des 3.Jhs. v.u.Z. wird durch die in Priene zwischen 230—190 geprägte Tetradrachme im Münzhort von Tulghieș (Anm. 43) bestätigt. Auch die zwischen 250—225, 240—235 geprägten Tetradrachmen (Anm. 45—47) im Hort von Singidunum (Zemun) unterstützen diese Annahme, da dieser Hort grösstenteils Typen enthält, die in Dazien bekannt sind. Die Tetradrachme aus dem Banater Hort, mit einem Kreis und drei Punkten im Avers, die von einer in Athen zwischen 229—190 geprägten Tetradrachme übernommen sind (Anm. 50—51), kann gleichfalls zur Datierung herangezogen werden. Sie diente als Vorbild für den Münztyp „Baumreiter“ (aus dem sich der „B-Reiter“ entwickelt), was uns berechtigt, die Nachahmung an den Anfang der zweiten Periode zu setzen, die das Jahr 200 nicht um vieles überschreiten dürfte. Gewiss gab es Unterschiede in der wirtschaftlichen Entwicklung der einzelnen Stämme in Dazien. Der heutige Stand der Forschung erlaubt vorläufig noch keine genaue Feststellung, welche Gegend den Vorrang hatte und welche Zeitunterschiede zwischen Münzen bestanden, die demselben Zeitraum zugerechnet werden.

Auf Grund der literarischen und archäologischen Quellen über den Aufbau der dakischen Gesellschaft (Anm. 61—66), ihrer Zugehörigkeit zur thrakischen Völkerfamilie, sowie des Verbreitungsgebietes einiger Münztypen (Anm. 76—81) ergibt sich die Folgerung, dass in Dazien, wie auch bei den Thrakern das Recht der Münzprägung dem Stamme zustand. Die Tatsache, dass die ersten Serien der getisch-dakischen Prägungen, so wie die des thrakischen, keltischen und illyrischen Gebiets, das Gewicht des Prototyps ungefähr beibehalten und versuchen, dessen Gesichtszüge nachzuahmen, zeigt, dass für diese Prägungen das Silber aus den Silberbergwerken stammte (Anm. 70—73) und nicht durch Einschmelzen der griechischen Münzen gewonnen wurde. Erst mit dem Absinken des Gewichts und der Verwendung einer schlechten Legierung lohnte sich das Einschmelzen.

Die stilistische Analyse der Münzen zeigt, dass — trotz gemeinsamen Prototyps — sich Unterschiede zwischen den dakisch-getischen und den keltischen Prägungen feststellen lassen. Die Ausführung der Leier (Anm. 97), des Audoleonmonogramms (Anm. 98) und die Wiedergabe des Wildschweins (Anm. 99) unterstreichen die Eigenständigkeit der dakisch-getischen Prägungen. Die Darstellung des Bogens, einer typisch dakisch-getischen Waffe (Anm. 106), auf den dakischen Münzen (Anm. 102—104) und sein Fehlen auf den keltischen Prägungen im Donau-Karpatenraum bestätigen ebenfalls die Originalität der dakischen Münzprägung. Das Erscheinen ähnlicher oder sogar gleichartiger Münzen der ersten Nachahmungsserien sowohl in Dazien, als auch südlich der Donau bedeutet nicht, dass ihre getisch-dakische Herkunft in Frage gestellt werden kann; auch die für Dazien ganz spezifischen Münzen finden sich ausserhalb seiner Grenzen vor (Anm. 111—113).

NOTES SUR LA PREMIÈRE GUERRE DACIQUE DE TRAJAN

Ces dernières années, la littérature roumaine de spécialité a consacré de nombreuses discussions portant sur les deux guerres dont l'issue fut la conquête de la Dacie. Cette résurrection de l'intérêt scientifique pour un problème considéré, dans ses grandes lignes, comme résolu est dû à plusieurs facteurs dont nous citons, sans prétendre en épuiser la liste, la connaissance de plus en plus détaillée des antiquités daciques, l'apparition d'une nouvelle monographie sur le monument d'Adamclissi¹ et la présence de date récente dans notre pays des moulages de la Colonne Trajane. Cet état de choses a mené à de nouveaux essais de reconstitution du fil des événements des guerres daciques et plus particulièrement de la première guerre livrée par Trajan. Le plus complet et le plus minutieux appartient sans doute au professeur R. Vulpe, qui l'a exprimé dans une suite d'articles² et l'a synthétisé dans le second volume de l'ouvrage *Din istoria Dobrogei*³.

Il n'est pas dans notre intention d'intervenir dans ces discussions avec une contribution du même genre, car nous sommes porté à croire qu'il n'existe pas encore assez d'éléments nouveaux qui permettent une reconstitution substantiellement différente de celle, générale bien entendu, qu'a donnée, voici dix ans, le professeur C. Daicoviciu⁴ ou de celle que nous-même avons essayé de donner un peu plus tard⁵. Le but de ces *Notes* est bien plus modeste: elles tentent d'aborder quelques problèmes soulevés précisément par les nouvelles reconstitutions et de suggérer deux ou trois idées (ou possibilités) diverses.

On connaît le récit résumé que Xiphilin et Zonaras donnèrent au livre LXVIII de l'oeuvre de Dion Cassius. Conformément aux chapitres

¹ F. B. Florescu, *Monumentul de la Adamklissi. Tropaeum Traiani*, Ire éd., București, 1959; IIe éd., București, 1961.

² *Les Bures alliés de Décébale dans la première guerre dacique de Trajan*, dans *StCl*, V, 1963, p. 223—247; *Dion Cassius et la campagne de Trajan en Mésie Inférieure*, dans *StCl*, VI, 1964, p. 205—232; *Capturarea surorii lui Decebal*, dans *Sargeția*, IV, 1966, p. 75—96.

³ *Din istoria Dobrogei*, vol. II, București, 1968, p. 82—92. Voir aussi la bibliographie de la question.

⁴ Dans *IstRom*, I, 1960, p. 305—308.

⁵ H. Daicoviciu, *Dacii*, București, 1965, p. 224—230.

6—9 de ce récit, la première guerre dacique de Trajan ne semble avoir compris que deux campagnes, les deux caractérisées par des offensives romaines. Mais en réalité, à en juger d'après les reliefs de la Colonne Trajane et d'après l'existence même du monument triomphal d'Adamclissi, il nous faut admettre la réalité d'une troisième campagne, située chronologiquement entre les deux autres et caractérisée par une attaque antiromaine, suivie d'une contre-offensive romaine; nous estimons que R. Vulpe a raison quand il place géographiquement cette campagne en Mésie Inférieure⁶. Il nous semble également logique d'admettre, en vertu de la fondation de la ville de Nicopolis ad Istrum par Trajan et de l'érection du monument triomphal d'Adamclissi, que les grandes batailles de cette troisième campagne (qui, chronologiquement, est la deuxième) se déroulèrent sur ces lieux ou à proximité⁷.

Tout ce qui vient d'être dit ne nous mène cependant que jusqu'à mi-chemin, parce que, pour une véritable reconstitution de la guerre de 101—102 il faut encore répondre à quelques autres questions, à savoir: qui déclenche l'offensive contre les Romains? quand (en chronologie absolue)? dans quelles circonstances et dans quel but? quelles sont les opérations entreprises par les Romains après avoir repoussé l'attaque? quelle est l'importance de cette campagne dans l'ensemble de la première guerre dacique? pourquoi son récit manque-t-il dans le texte de Dion Cassius, dans le résumé qui nous est parvenu?

A la première question de la suite qui vient d'être énoncée a essayé de répondre, d'une manière nouvelle et originale, F. B. Florescu. Après avoir analysé les différentes associations des pièces de costume (auxquelles s'ajoute la coiffure) chez les barbares représentés sur les métopes et les créniaux du monument d'Adamclissi et avoir montré qu'il existe une différence dans la fréquence de l'apparition de ces associations d'éléments en fonction des catégories de personnages représentés sur le monument (combattants, prisonniers, réfugiés), l'ethnographe bucarestois conclut:

„L'énumération des éléments de costume portés par les trois catégories de figures nous conduit à deux conclusions des plus importantes:

— Les combattants sont présentés dans un costume adapté à la guerre et les prisonniers et réfugiés dans le costume habituel pour toutes les saisons;

— Le costume de guerre n'a pas de facture spécifique; il n'est rien d'autre que le vêtement quotidien dont manquent les pièces les plus lourdes (la chemise fendue des deux côtés, le manteau de laine).

Ces constatations nous permettent de conclure que les trois catégories de figures représentées sur les reliefs du monument appartiennent au même peuple...

...La simple détermination de la façon dont sont vêtues les figures des reliefs du monument conduit à la conclusion que les pièces de costume représentent pure-

⁶ *Op. cit.*, p. 82.

⁷ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 88—89.

ment et simplement le même costume et que, par conséquent, ces figures appartiennent au même peuple"⁸.

Ce peuple, bien entendu, est le peuple géto-dace.

L'auteur met à profit, comme argument supplémentaire, une métope sur laquelle apparaît un barbare armé d'un arc:

„Cette arme apparaît chez un seul combattant qui, d'un arbre, ajuste un Romain (métope XXXI). On remarque la même arme chez un „catafractaire“, supposé être un Sarmate roxolan sur la Colonne Trajane. Il ne peut pourtant pas être question d'une arme spécifique. L'arc a la même forme quel que soit le peuple qui l'emploie. Compte tenu de la circonstance dans laquelle il apparaît sur la métope signalée et du fait que les autres combattants de la même métope sont daces, revêtus de leur costume spécifique, la figure qui l'emploie, bien qu'elle ne soit pas vêtue, ne peut représenter qu'un Dace"⁹.

Le noeud de cheveux que portent quelques-unes des figures masculines (soit dit en passant, exclusivement des barbares qui ont le buste nu ou couvert seulement d'une *paenula* qui cache leurs épaules) représente, d'après F. B. Florescu, un argument supplémentaire en faveur de sa thèse:

„Nous ne pouvons ne pas mentionner aussi un fait qui jette un doute sur les méthodes d'identification des figures portant le nodus. Le célèbre Bastarne conservé à Bruxelles (fig. 333), ciselé par un sculpteur grec du Ier siècle av.n.è., provient de la partie orientale de la zone méditerranéenne. Tenant compte de ce fait, il va de soi que nous ne pouvons admettre l'identification comme Bastarne du porteur de nodus mentionné. Il appartient, logiquement parlant, à une tribu thrace...

Invoquant les textes des auteurs latins et les présentant d'une façon unilatérale, certains archéologues ont attribué une valeur totalement erronée au nodus. Ces archéologues perdaient de vue le fait que le nodus ne représente pas un élément à caractère stable dans la coiffure de l'homme; que, en conséquence, ce nodus pouvait aisément être abandonné par certaines tribus et adopté par d'autres.

...Sans doute, le nodus a été connu par les tribus germaniques, mais, conformément à l'information de Tacite, il a été adopté de bonne heure par d'autres peuples qui vivaient en dehors de la sphère de civilisation gréco-romaine, devenant ainsi, d'un élément germanique spécifique, un élément commun circulant. Par cette pénétration du nodus chez d'autres peuples, il a perdu en fait toute valeur ethnographique. Désormais le nodus pourra être considéré comme un élément de culture de provenance suèbe ou germanique, sans que sa présence puisse fournir une indication quelconque quant à l'appartenance ethnique de ceux qui le portent"¹⁰.

La conviction que tous les ennemis des Romains, représentés sur le monument d'Adamclissi, sont daces oblige l'ethnographe bucarestois à aller plus loin et à nier le caractère sarmate des catafractaires représentés sur la Colonne Trajane justement comme envahisseurs, aux côtés des

⁸ F. B. Florescu, *op. cit.*, IIe éd., p. 573—574.

⁹ Idem, *op. cit.*, p. 615.

¹⁰ Idem, *op. cit.*, p. 647—648.

Daces vêtus de leur costume spécifique, en Mésie Inférieure. L'auteur cite Tacite (*Hist.*, I, 79), qui décrit l'armure écailleuse et le sabre long et lourd, manié à deux mains, des Sarmates, et montre ensuite avec raison qu'un tel sabre n'est pas représenté sur la Colonne Trajane. Suivant l'opinion de F. B. Florescu, l'armure ne peut pas constituer en soi un argument pour l'identification des Sarmates roxolans; les supposés Sarmates du monument d'Adamclissi ne sont pas des cavaliers, ils n'ont pas d'armure et leur glaive est courbé au bout, circonstances qui les rendent différents de la description donnée par Tacite. Pour l'auteur il est clair que le texte du grand historien ne peut être utilisé parce qu'il décrit des réalités antérieures à la guerre de Trajan contre les Daces. La tentative de Cichorius d'identifier les Sarmates sur la base de leur aspect physique n'a pas plus de fondement, parce que après des centaines d'années de cohabitation les types somatiques étaient mêlés. En conclusion, les catafractaires de la Colonne sont une troupe dacique de choc, car les Daces ont pu adopter l'armure de leurs voisins sarmates et il n'était pas normal que les troupes les mieux défendues fussent roxolanes et non daciques, puisque les Daces s'étaient mieux préparés pour la guerre et depuis plus longtemps ¹¹.

Nous nous excusons auprès des lecteurs pour ces longues incursions, souvent même textuelles, dans la monographie de F. B. Florescu. Elles nous ont paru utiles pour la pleine justification des remarques qui vont suivre, et celles-ci sont, croyons-nous, d'autant plus nécessaires que l'idée du caractère dacique de *tous* les barbares du monument d'Adamclissi et de la Colonne Trajane n'a pas encore été combattue en détail et qu'elle a fini par trouver un certain crédit ¹².

Nous ne pourrions, certes, pas non plus nous arrêter à tous les détails, mais nous essayerons, en vertu des citations ci-dessus, d'éclairer les principaux défauts de l'argumentation de F. B. Florescu.

L'auteur de la monographie la plus récente consacrée au monument triomphal d'Adamclissi fonde quelquefois son raisonnement sur des affirmations qui, contrôlées, ne s'avèrent pas précisément exactes. Par exemple, il n'est pas exact que les combattants barbares de *Tropaeum Traiani* portent un costume adapté pour la guerre, tandis que les prisonniers et les réfugiés portent un costume habituel pour toutes les saisons. Il y a des combattants complètement vêtus (par ex. sur la métope XXIII) et des réfugiés au torse nu (par ex. la métope IX) ¹³. Dans le cas des prisonniers, il est hasardeux de soutenir que la *paenula* triangulaire, qui recouvre seulement une partie du buste, représente un costume pour toutes les saisons.

¹¹ Idem, *op. cit.*, p. 653—659. Malheureusement, malgré les critiques fondées qui lui ont été adressées, F. B. Florescu, *Die Trajanssäule*, Bukarest—Bonn, 1969, p. 116—117, maintient son point de vue.

¹² Par exemple G. Bordenache, dans *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 596—597.

¹³ Dans ce cas, nous utilisons, naturellement, le numérotage de F. B. Florescu.

L'affirmation que l'arc est absolument identique chez tous les peuples est surprenante. Tout le raisonnement rattaché à la représentation de cette arme sur le monument d'Adamclissi repose sur des prémisses inexactes, car nous ne saisissons pas la „circonstance“ dans laquelle l'archer apparaît sur la métope XXXI et qui puisse nous convaincre qu'il est dace (le fait qu'il tire d'un arbre?); sur la métope concernée il n'y a pas d'autres combattants, mais un seul (sauf l'archer), et celui-là ne porte pas un costume dacique spécifique, étant nu, comme le dit F. B. Florescu lui-même à la page 475, où il décrit la pièce sculpturale, sans parler du fait que, en principe, rien ne s'oppose à ce que, sur la même métope, soient représentés deux barbares d'appartenance ethnique différente.

L'auteur interprète d'une manière extensive forcée les affirmations de Tacite quant à l'adoption du noeud de cheveux comme élément de la coiffure masculine par diverses tribus. L'auteur de la *Germania* est loin de dire que cet élément a été adopté par d'autres peuples, *non germaniques*; mais qu'il a été adopté des *Suèbes* par d'autres peuples, *germaniques* eux aussi¹⁴. D'ailleurs, sur tous les textes antiques que cite F. B. Florescu, d'après Hermann Fischer, aux pages 641—642 de son livre, *pas un seul* ne mentionne explicitement le noeud chez les Thraces. Interprété d'une façon bizarre est également le texte, que F. B. Florescu déclare inutilisable, dans lequel Tacite décrit les cavaliers roxolans revêtus de leur cotte de mailles; le texte, affirme l'auteur, se rapporterait à des événements antérieurs à l'époque de Trajan. En premier lieu, les événements décrits par Tacite ne sont que de quelque 40 ans antérieurs aux guerres daciques et il est fort peu probable que les Sarmates aient changé d'armement dans ce délai¹⁵; en second lieu, Tacite lui-même laisse entendre que la situation décrite par lui est la même au moment où il rédige son oeuvre, donc précisément à l'époque de Nerva et de Trajan.

Il nous semble extrêmement grave que l'auteur de la monographie ignore certaines circonstances historiques bien connues. Le fait que la sculpture de Bruxelles provient de la partie orientale de la zone méditerranéenne peut plaider contre le caractère ethnique germanique du barbare représenté seulement si l'on oublie que les Bastarnes s'établirent en Moldavie centrale dès la fin du IIIe siècle av.n.è. et qu'ils firent de nombreuses incursions au sud du Danube, d'où la possibilité que les sculpteurs grecs les aient très bien connus.

Nous nous demandons en outre si sur la base d'éléments ethnographiques interprétés d'une manière forcée, nous pouvons nous permettre de négliger des faits bien établis, tel que l'existence des alliés de Décébale pendant la première guerre contre la Rome de Trajan¹⁶. Puisque ces

¹⁴ Tacitus, *De origine et situ Germanorum*, 38.

¹⁵ Le seul motif qui aurait pu les y amener étaient précisément les désastres tel que celui décrit par Tacite. Mais, dans ce cas, pourquoi les Daces auraient-ils adopté les lourdes armures écailleuses?

¹⁶ Cf. Dion Cassius, LXVIII, 8.

alliés ont existé, pourquoi n'auraient-ils pas pu être représentés sur la Colonne ou sur le monument d'Adamclissi?

F. B. Florescu néglige aussi le caractère spécifique, d'oeuvre d'art, des deux monuments en question. L'auteur traite la représentation des barbares de *Tropaeum Traiani* comme s'il avait affaire à des photographies et non à des représentations artistiques qui utilisaient couramment le procédé de la typisation et de la symbolisation. C'est ce qui explique pourquoi l'auteur de la monographie ne se pose pas une fois la question si les artistes n'ont pas voulu à dessein souligner les différences ethniques par certains éléments. Par exemple, admettant que les combattants de n'importe quel peuple peuvent se battre le torse nu, à des fins de commodité, le fait que les uns ont un *nodus* tandis que d'autres n'en ont pas ne pourrait pas représenter, dans l'intention de l'artiste antique, une différence ethnique?

Le fait est que F. B. Florescu applique quelquefois deux logiques différentes, optant pour la méthode concrète toutes les fois qu'elle favorise sa propre thèse. Il postule que les Daces ont pu adopter le noeud de cheveux des Germains, mais il n'admet pas que certaines pièces de vêtement, voire même un type de costume dans son ensemble, qu'il considère comme daciques, ont pu être adoptés par d'autres populations. Il postule que les Daces ont adopté l'armure des Roxolans, mais il rejette l'idée que ceux-ci auraient pu adopter des Daces l'épée courte avec laquelle les catafractaires sont représentés sur la Colonne Trajane. F. B. Florescu souligne avec insistance le fait que la description de Tacite n'est pas entièrement applicable aux catafractaires de la Colonne (le sabre long fait défaut), mais il oublie que pas une seule source antique (littéraire ou figurée) n'atteste l'armure écailleuse chez les Daces et il néglige délibérément le fait que là où les supposés „Daces“ sont représentés vêtus d'armures, ils changent aussi de physionomie. L'ethnographe bucarestois affirme que l'armure ne représente pas un élément spécifique, oubliant qu'à la page 570 de son livre il avait dit que le vêtement a une valeur toute particulière pour la détermination de l'appartenance ethnique. Enfin, selon notre auteur, les catafractaires de la Colonne ne sont pas des Sarmates parce que, quoiqu'ils aient une armure, ils n'ont pas de sabre long, tandis que les combattants au long sabre du monument d'Adamclissi ne sont pas des Sarmates parce qu'ils n'ont pas d'armure et que l'épée est courbée au bout (Tacite ne précise d'ailleurs pas si le long sabre sarmate est absolument droit). En d'autres termes, dans un cas c'est l'arme qui compte, dans l'autre le costume.

Rien que ces remarques (dont la liste est loin d'être épuisée) nous autorisent à rejeter l'idée de F. B. Florescu quant à l'origine dace de tous les combattants qui figurent sur les deux grandioses monuments romains et à accepter les critiques qui lui ont été adressées à ce sujet¹⁷.

¹⁷ I. I. Russu, dans *StCl*, V, 1963, p. 434—437; K. Horedt, dans *ActaMN*, III, 1966, p. 423—425; R. Vulpe, dans *Din istoria Dobrogei*, II, p. 106, n. 8.

Pour ce qui est de l'existence, sur le monument d'Adamclissi, de trois¹⁸ ou de quatre types¹⁹ de barbares, il est moins aisé de formuler une conclusion de certitude; quoi qu'il en soit, nous croyons que l'on pourrait parler au moins de trois types différents (Daces, Germains, Sarmates).

L'appartenance ethnique différente (en lignes générales: germanique, roxolane et daco-gète) des barbares représentés sur le monument de *Tropaeum Traiani* une fois admise, reste à déchiffrer le problème secondaire des combattants d'origine germanique. En général, les derniers travaux continuent à les considérer comme des Bastarnes²⁰, mais R. Vulpe estime qu'il s'agit de *Bures* d'origine suèbe²¹, idée plausible si l'on prend en considération le texte de Dion Cassius corroboré avec la fameuse scène du „message sur champignon“ de la Colonne Trajane et la coiffure au *nodus*. Par ailleurs, néanmoins, le fait que les Bures envoient à l'empereur romain une ambassade près de Tapae (les Portes de Fer de la Transylvanie) est de nature à nous faire concevoir des réserves vis-à-vis de cette interprétation et à placer sous le signe du doute la participation des Bures aux actions de *Moesia Inferior*.

Nous croyons ne pas nous tromper en affirmant que c'est sur l'idée de la participation des Bures aux luttes qui se déroulèrent au sud du Danube, ainsi que sur l'identification, dans la scène XXX (Cichorius) de la Colonne, de la soeur de Décébale, capturée, ainsi qu'il ressort de Dion Cassius²², par Manius Laberius Maximus, qu'est fondée la reconstitution proposée par R. Vulpe pour la première guerre dacique. Voyons en quoi elle consiste, en donnant la parole à l'auteur:

„Encore avant que la guerre ne fût déclarée, Décébale avait mis au point un plan très ingénieux... Ce plan, reposant sur l'exploitation du sentiment de confiance que donnait à Trajan la supériorité écrasante de son armée, l'amenant à s'engager massivement et sans hésitation dans les Monts d'Orăştie, prévoyait une invasion par l'est des masses buro-daco-sarmates, lesquelles, franchissant les défilés des Carpates vers la Moldavie, devaient forcer le passage du Danube aussi loin que possible de la Dacie, dans la Dobroudja et la partie orientale de la Mésie Inférieure, où les garnisons romaines étaient faibles, franchir les Balkans pour intercepter les communications de Trajan avec les ressources de l'Empire et coincer l'armée romaine, engagée dans les montagnes de la Dacie, entre deux fronts“²³.

Après que Trajan eut forcé le passage à travers le défilé de Tapae, lui et Laberius Maximus conquièrent chacun une citadelle (peut-être Costeşti et Piatra Roşie) dès l'an 101 n.è., le gouverneur de la Mésie capturant en même temps la soeur du roi dace. Mais Décébale, malgré la capture de sa soeur, „était résolu à supporter n'importe quel sacrifice dans l'attente du grand moment de son plan“²⁴.

¹⁸ K. Horedt, *op. cit.*, p. 425; I. A. Richmond, dans *SCIV*, XIX, 1, 1968, p. 14—16.

¹⁹ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 106.

²⁰ I. I. Russu, *op. cit.*, p. 435; I. A. Richmond, *op. cit.*, p. 14.

²¹ R. Vulpe, dans *StCl*, V, 1963, p. 223—240.

²² LXVIII, 8.

²³ R. Vulpe, dans *Din istoria Dobrogei*, II, p. 85—86.

²⁴ Idem, *op. cit.*, p. 87.

„L'hiver était arrivé, et l'empereur romain, ignorant complètement ce plan, jouissait sans réserves du sentiment de la victoire... Quand, subitement, il fut tiré de ses illusions par la nouvelle que, au loin, dans l'est de la Mésie Inférieure, des masses importantes de Bures, Daces et Sarmates (précisément les alliés de Décébale, qu'il croyait présents dans les montagnes de Transylvanie), avaient franchi le Danube... L'empereur romain s'apercevait maintenant que ce qu'il avait pris pour une marche triomphale n'avait été, au contraire, qu'une imprudente contribution aux calculs de son génial adversaire, qui, de fait, avait tout le temps détenu l'initiative“²⁵.

Trajan court au secours des garnisons attaquées et vainc les agresseurs dans deux grandes batailles: la première à Nicopolis ad Istrum et la seconde à Adamclissi. Dans cette dernière bataille, la victoire romaine ne fut décidée qu'au dernier moment grâce à l'intervention d'un *praefectus castrorum* (mentionné plus tard en tête de l'inscription figurant sur l'autel de *Tropaeum Traiani*²⁶), qui s'engagea dans le combat à la tête des détachements de *missicii*²⁷.

„Il n'est pas indifférent de constater — dit R. Vulpe dans un autre ouvrage — que le Trophée d'Adamclissi, ainsi que l'autel et le mausolée, représentent les seuls monuments commémoratifs érigés sur le vaste espace des guerres daciques. C'est que la grande bataille dans laquelle Trajan avait joué sa chance suprême, dans le moment le plus critique de la guerre, fut livrée dans la Dobroudja, sur l'emplacement même de ces monuments“²⁸.

Que se passe-t-il après cette victoire décisive?

„L'opinion esquissée par C. Patsch et adoptée par Gr. Florescu — affirme R. Vulpe — selon laquelle dans la nouvelle campagne de Dacie, à l'an 102, une colonne romaine placée sous les ordres de Laberius Maximus serait partie de la Dobroudja et aurait remonté la vallée de la Ialomitza pour pénétrer en Transylvanie et tomber sur les arrières de Décébale, est complètement imaginaire. Pas le moindre indice n'autorise une semblable conjecture, dont les prémisses sont fausses, puisque le long chemin suivant la vallée de la Ialomitza n'avait aucun sens dans la situation stratégique du moment, et que Laberius ne participa pas à la troisième campagne de la première guerre dacique. Il dut rester dans sa province qui avait un besoin urgent de rétablissement après les dévastations qui y avaient été provoquées par les récentes invasions ennemies. Ses biens personnels avaient eu à souffrir, car la capture de son esclave Callidromus par le roi sarmate Susagus... ne put avoir lieu qu'à cette occasion“²⁹.

„Revenu dans les montagnes de Dacie, Trajan reprit l'offensive avec toutes ses forces. Tour à tour tombaient les cimes fortifiées et le cercle de l'armée romaine se resserrait autour de Sarmizégétusa“. Mais les troupes romaines „étaient épuisées au bout de près de deux ans d'efforts ininterrompus et des plus pénibles, et un nouvel hiver approchait sans la certitude qu'il serait tout aussi avantageux aux

²⁵ Idem, *op. cit.*, p. 87, 88.

²⁶ Voir, plus récemment, Em. Doruțiu, dans *Dacia* N.S., V, 1961, p. 345—363, qui croit, fautivement à notre sens, que le préfet de l'inscription est Cornelius Fuscus, *praefectus praetorio* sous Domitien, le vaincu de Décébale à l'an 87 n.è.

²⁷ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 90.

²⁸ R. Vulpe, dans *StCl*, VI, 1964, p. 210.

²⁹ Idem, dans *Din istoria Dobrogei*, II, p. 91—92.

Romains que le précédent"³⁰, fait qui explique pourquoi l'empereur consent à conclure la paix demandée avec insistance par Décébale.

La reconstitution proposée par le professeur bucarestois ne représente malheureusement qu'un beau récit qui ne repose pas sur un matériel documentaire concluant, ce qui le rend inexact et contradictoire.

Il n'y a aucune preuve, mais absolument aucune, que l'attaque dacoburo-roxolane (ou daco-bastarno-roxolane) sur le Bas-Danube ait été l'application d'un plan élaboré bien avant le déclenchement de la guerre. Sans accepter l'idée de I. A. Richmond³¹ suivant laquelle les opérations commémorées par le monument d'Adamclissi auraient succédé à la guerre proprement dite contre les Daces, nous ne pouvons pas non plus souscrire à l'affirmation de Paribeni comme quoi certaines tribus daciques et germano-sarmatiques, ébranlées par l'écho de la grande guerre de Dacie et alléchées par une proie facile, auraient envahi la partie la moins bien surveillée et la plus éloignée de la province *Moesia Inferior*³². Il nous paraît plus logique de croire que l'attaque a été déclenchée au sud, voire même à l'initiative de Décébale (ce qui explique pourquoi l'esclave Callidromus, capturé par Susagus, passe aux mains du roi dace³³). Il nous semble également plausible de croire que les attaques lancées en Mésie Inférieure avaient pour principal but de rendre à Décébale sa tâche plus facile sur le front de Transylvanie. Mais de là à l'idée d'un plan stratégique conçu avant la guerre, consistant à attirer Trajan jusqu'au cœur de la Dacie, à sacrifier quelques citadelles dans les Monts d'Orăștie, à franchir les Balkans, etc., le chemin est long, et, en l'absence de preuves péremptoires, il est, croyons-nous, risqué de s'y hasarder.

Les considérations d'ordre stratégique sont toujours risquées, et surtout lorsqu'elles sont élaborées à la table de travail et après un délai de près de deux mille ans. Ainsi, nous ne voyons pas, par exemple, pourquoi les masses de Bures, Daces et Sarmates devaient franchir les cols des Carpates pour attaquer la Dobroudja; admettant que pareille marche aurait été justifiée dans le cas des Bures, il est certain que les Daces de Moldavie et les Sarmates pouvaient atteindre la ligne du Danube sans traverser les cols montagneux.

Egalement invraisemblable est l'idée de l'occupation des citadelles de Costești et de Piatra Roșie par Trajan et, respectivement, Laberius Maximus dès l'an 101 n.è. Dans le complexe d'ouvrages fortifiés des Monts d'Orăștie on n'a pu constater archéologiquement que la conquête de la citadelle de Costești, de sorte que la forteresse conquise par le gouverneur de *Moesia Inferior* doit être cherchée ailleurs. En outre, si les citadelles de Piatra Roșie et Costești furent conquises dès l'an 101, on ne comprend pas bien ce que les armées romaines se trouvant à l'intérieur de l'arc carpatique auront pu faire au cours de l'an 102. Le professeur

³⁰ Idem, *op. cit.*, p. 92.

³¹ *SCIV*, XIX, 1, 1968, p. 27.

³² R. Paribeni, *Optimus Princeps*, vol. I, Messina [1926], p. 329.

³³ Plinius Secundus, *Epist.*, X, 74.

R. Vulpe parle, d'après Dion Cassius, des cimes fortifiées qui tombaient l'une après l'autre (dans la seconde année de la guerre); mais quelles étaient ces cimes fortifiées puisque deux citadelles des Monts d'Orăștie avaient été conquises dès l'an 101 et qu'à Blidaru on n'a pas constaté de traces de destruction datant de la première guerre dacique? Et puis n'est-il pas bizarre que, au cours de la campagne de 101, Trajan ait réussi, ayant en face les forces intactes de l'ennemi, à parcourir la distance du Danube à Costești et Piatra Roșie, tandis qu'en 102, après avoir écrasé ses adversaires en Mésie (n'oublions pas que, d'après R. Vulpe, la bataille d'Adamclissi avait été décisive), il réussit à peine à parcourir 10 à 12 milles romains pour arriver près de Sarmizégétusa (car la capitale des Daces ne fut pas conquise pendant la première guerre)?

L'hypothèse de la conquête des deux grandes et puissantes citadelles des Monts d'Orăștie s'explique par le désir du professeur R. Vulpe de voir, dans la scène XXX de la Colonne, la soeur de Décébale, capturée par Laberius Maximus. La scène concernée précède la campagne de *Moesia Inferior* et comme, chez Dion Cassius, elle est rattachée au fait que Trajan conquiert „les montagnes fortifiées de murailles“ et que Laberius Maximus se rend maître d'une puissante citadelle, il est évident que le professeur bucarestois a tenté de résoudre de cette façon la contradiction qui en découlait inévitablement. On a cependant vu plus haut que cette solution n'est pas acceptable.

Le texte de Dion Cassius ne permet pas que l'exploit de Laberius Maximus soit daté en 101, car voici ce que dit l'historien grec:

„Trajan fit main basse sur les montagnes fortifiées de murailles et y trouva les armes, les machines de guerre, les prisonniers et l'étendard pris auparavant à Fuscus. C'est pour cette raison et surtout après que, en même temps, Maximus eut capturé sa soeur et conquis une puissante citadelle, que Décébale fut prêt à tomber d'accord sur tout ce qu'on aurait pu lui ordonner...“³⁴.

Le professeur R. Vulpe interprète l'expression ἐν τῷ αὐτῷ χρόνῳ comme ayant trait non pas à la simultanéité des actions de l'empereur et du gouverneur de la Mésie Inférieure, mais à la simultanéité de deux actions de Maximus: la conquête d'une citadelle puissante et la capture de la princesse dace³⁵. L'interprétation nous semble forcée, mais, même en l'admettant, il ressort clairement de l'exposé de Dion Cassius qu'on a affaire à des événements qui eurent lieu vers la fin de la guerre. Nous ne voyons pas comment, après que Trajan eut commencé à conquérir les citadelles des Monts d'Orăștie, avançant sur Sarmizégétusa, l'expression

³⁴ Dion Cassius, LXVIII, 9.

³⁵ R. Vulpe, dans *Sargetia*, IV, 1966, p. 85—86. L'auteur, se rendant compte des difficultés signalées aussi par nous ci-dessus, parle de deux conquêtes de citadelles dans les Monts d'Orăștie par les Romains: premièrement en 101, la seconde fois en 102 (*op. cit.*, p. 86). L'idée ne repose cependant sur aucun document littéraire ou archéologique.

ἄλλως τε καὶ ἐπειδὴ serait adéquate pour qualifier un événement qui s'était passé bien avant et dont le roi dace n'avait eu cure jusque-là.

Nous estimons qu'il convient de renoncer à l'idée que la scène XXX de la Colonne est en rapport quelconque avec la capture de la soeur de Décébale. D'ailleurs la scène même, où l'empereur semble *inviter* une femme dace à monter sur un vaisseau, ne suggère point qu'il s'agit d'une prisonnière, mais plutôt d'une femme de rang noble appartenant à quelque tribu se soumettant de bon gré aux Romains.

Mais revenons à l'attaque dirigée contre les garnisons de *Moesia Inferior*.

Lorsqu'il parle du „réveil“ de Trajan „de ses illusions“, de „la nouvelle *inattendue* (le soulignement nous appartient) que des masses importantes de Bures, Daces et Sarmates (précisément les alliés de Décébale, qu'il croyait présents dans les montagnes de Transylvanie) avaient franchi le Danube“, le professeur R. Vulpe semble avoir oublié que dans les pages précédentes du même livre ³⁶ il avait décrit une tout autre situation stratégique dans l'est et le sud de la Dacie. À son avis, la paix de Domitien de l'an 89 n.è. annexait la Valachie et la Moldavie méridionale à la Mésie Inférieure, et l'Olténie et le Banat à la Mésie Supérieure; les camps fortifiés de Rucăr, Mălăiești, Tîrgșor, et éventuellement Jidava et Pietroasa, pourraient être, selon R. Vulpe, plus anciens que Trajan. En ce cas, comment l'apparition *inattendue* de l'ennemi sur le Danube s'expliquerait-elle? Pourquoi la Colonne, que R. Vulpe considère comme une chronique historique fidèle, ne consigne-t-elle pas des batailles en Valachie et en Moldavie, c'est-à-dire sur le *territoire romain* nord-danubien? Pourquoi ne constate-t-on pas archéologiquement une destruction des camps de Domitien en 101/102?

Il va sans dire que nous ne croyons pas que ces territoires avaient été annexés à l'Empire par Domitien et nous sommes d'accord avec l'idée que l'attaque lancée sur le Danube a été, dans une certaine mesure, une surprise pour l'empereur. Il nous semble pourtant déplacé de présenter le grand général que fut Trajan comme un naïf qui se laissa facilement prendre au piège. S'il s'agit d'expliquer des faits insuffisamment connus au moyen d'hypothèses, alors il nous semble beaucoup plus plausible d'attribuer la surprise à un brusque passage du côté de Décébale (et, en ce cas, les mérites de la diplomatie du roi dace ne sont en rien diminués) de certaines tribus ou peuplades, sur la fidélité ou, au moins, la neutralité desquelles Trajan avait compté quand il avait ouvert les hostilités.

Après la défaite des ennemis à Nicopolis ad Istrum et Adamclissi, une marche en avant des Romains, commandés par Laberius Maximus, par la vallée de la Ialomitza vers la Transylvanie, ne se produit pas, selon l'opinion du professeur R. Vulpe, parce qu'une pareille opération aurait

³⁶ *Din istoria Dobrogei*, II, p. 74.

été dénuée de sens dans la situation stratégique de ce moment. L'affirmation serait fondée si, en effet, les citadelles de Costești et Piatra Roșie avaient été occupées depuis quelques mois. Mais il n'en était pas ainsi. Nous croyons qu'à l'an 101 Trajan n'avait pas avancé beaucoup au-delà de Tapae et que, de toute façon, il n'avait pas pénétré dans les Monts d'Orăștie. En conséquence, une pénétration romaine venant de la plaine valaque pouvait être justifiée; l'hypothèse C. Patsch — Gr. Florescu n'est guère „imaginaire“ et ne repose pas sur des „prémisses fausses“, car, quoi qu'il en soit, les camps de Valachie datent du temps de Trajan. Le seul argument qui s'oppose à l'hypothèse Patsch—Florescu est l'hypothèse de R. Vulpe comme quoi Manius Laberius Maximus conquiert une citadelle des Monts d'Orăștie et capture la soeur de Décébale dès l'an 101 et qu'il n'a plus pris part aux opérations militaires de l'an 102 n.è.

Le fait est que la reconstitution des événements de la première guerre dacique soulève aussi certains problèmes chronologiques. À la différence d'autres auteurs, au nombre desquels se trouve aussi le signataire de ces lignes, Gr. Florescu croyait que l'invasion de la Dobroudja et les batailles qui y furent livrées n'eurent pas lieu pendant l'hiver 101/102 et au printemps de l'an 102, mais dès l'automne de l'an 101. Déclenchant l'offensive dès 101, Laberius Maximus pénètre dans la plaine valaque, où l'arrivée ou l'approche de l'hiver le contraint à construire des camps. Il reprend les opérations à l'an 102 et franchit les montagnes pour pénétrer en Transylvanie ³⁷.

L'hypothèse ne peut être acceptée avec certitude, parce que les camps de Valachie, qui, tout comme ceux du Banat, servaient à défendre les lignes de communications de l'armée romaine mais ne constituaient pas un *limes*, ont pu être construits tout aussi bien au printemps de l'an 102. Il n'en reste pas moins que l'idée est fort plausible et a le mérite de résoudre deux difficultés d'autres reconstitutions de la guerre.

La première est rattachée à la Colonne Trajane. La scène XXXI, où l'on voit des cavaliers daces se noyant dans le Danube, ne présente pas le fleuve gelé dont la glace se rompt. Par ailleurs, les scènes XXXII—XXXIV représentent Trajan qui, sur des bateaux, amène son armée au secours des garnisons menacées. La chose était malaisée en temps d'hiver et il est peu vraisemblable que l'empereur ait attendu l'arrivée du printemps et laissé l'ennemi piller la Mésie Inférieure. Rien ne s'oppose à l'idée que les agresseurs ont essayé de franchir le Danube par un gué, si bien que l'attaque a pu avoir lieu à la fin de l'été ou à l'automne de l'an 101.

La deuxième difficulté est rattachée aux opérations de Trajan après la bataille de Tapae. Pour expliquer le fait que l'empereur n'a pas pénétré dans les Monts d'Orăștie dès l'an 101, nous exprimons l'opinion ³⁸ que la bataille de Tapae a eu lieu à la fin de l'été de cette année et que,

³⁷ Gr. Florescu, *Problema castrelor romane de la Mălăești, Drajna de Sus și Pietroasa*, dans *OmD*, p. 229.

³⁸ *Dacii*, București, 1965, p. 225—226.

une fois arrivé dans le Pays de Hatzeg, l'empereur prend ses quartiers d'hiver. Nous reconnaissons cependant qu'une progression aussi lente à travers le Banat est difficile à concevoir, vu que les Romains n'y rencontrèrent aucune résistance sérieuse. Si l'attaque daco-germano-sarmate se produit sur le Danube avant l'arrivée de l'hiver, alors la bataille de Tapae peut elle aussi être placée en plein été de l'an 101 et l'arrêt dans l'avance des Romains en Transylvanie s'explique en ce cas par la nécessité où ils se virent de se porter vers la province envahie.

Reste à discuter un dernier problème, à savoir celui de l'importance de la bataille d'Adamclissi, de son étrange absence de la relation de Dion Cassius et de la signification du monument triomphal érigé par Trajan.

Ces aspects du problème sont en rapport étroit. Il est hors de doute que plus nous considérons importante pour le déroulement général de la guerre la bataille d'Adamclissi, plus est étrange le silence à ce sujet de notre principale source littéraire, mais plus naturelle nous semble, en revanche, l'érection du grand monument.

Comme on l'a vu plus haut, le professeur R. Vulpe estime que la bataille d'Adamclissi fut décisive pour le sort de la première guerre dacique de Trajan, qui avait joué sa chance suprême dans la plaine de la Dobroudja. Il est hors de doute que ce point de vue justifie pleinement la présence du monument triomphal en Dobroudja; pour ce qui est du résumé de l'oeuvre de Dion Cassius dû à Xiphilin, le professeur R. Vulpe estime qu'il *contient*, en réalité, la relation de la bataille, mais d'une manière que les chercheurs n'ont pas encore saisie jusqu'ici.

„On a établi — dit le professeur R. Vulpe — que Xiphilin n'a pas modifié les phrases du texte afin d'en comprimer les idées, mais qu'il s'est contenté du procédé, plus commode, des morceaux juxtaposés...“³⁹. Parmi les passages que l'auteur de l'épitomé a retranché se trouvait aussi celui de l'attaque lancée contre la Mésie Inférieure, considéré, malgré son importance, comme une longue digression au fil de la narration historique; c'est ce qui a poussé Xiphilin à „coller“ l'épisode de l'ambassade-bure porteuse du message sur champignon (qui s'est produite près de Tapae) à la bataille d'Adamclissi. La Colonne (scènes XL—XLI) présente en effet cette bataille comme ayant fait un grand nombre de victimes parmi les ennemis de Rome, infligé de graves pertes aux Romains (c'est la seule fois quand sur la Colonne apparaissent des soldats romains blessés) et ayant connu la participation au combat des légionnaires, — autant d'éléments qui correspondent mieux à la description de Dion Cassius⁴⁰ que ceux qui caractérisent la bataille livrée dans les gorges des Portes de Fer de la Transylvanie (scène XXIV)⁴¹. Le professeur buca-

³⁹ R. Vulpe, dans *StCl*, VI, 1964, p. 212.

⁴⁰ I.XVIII, 8.

⁴¹ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 213—219. Il s'y ajoute la circonstance qu'à Adamclissi existe un autel élevé en l'honneur des Romains tués dans la bataille (fait dont Dion Cassius parle dans le même passage), tandis qu'à Tapae rien de pareil n'a été découvert (R. Vulpe, *op. cit.*, p. 221—222).

restois conclut qu'après la dernière proposition de la phrase concernant le message des Bures et avant la proposition par laquelle s'ouvre le récit de la bataille il y a une grande lacune correspondant à 30 scènes de la Colonne, qui décrit toute la campagne de *Moesia Inferior* jusqu'à la bataille d'Adamclissi ⁴². En d'autres termes, l'auteur byzantin de l'épitomé, mutilant le texte original de Dion Cassius, décrit la bataille d'Adamclissi tout en nous laissant croire qu'elle se serait déroulée à Tapae.

L'hypothèse, nous en convenons, est ingénieuse et les reliefs de la Colonne semblent la justifier. Il y a néanmoins quelques éléments que nous plaçons sous le signe du doute et qui nous empêchent de l'accepter.

Nous ne croyons pas que Xiphilin, en résumant Dion Cassius, a recouru exclusivement au procédé de la juxtaposition de passages qu'il n'a pas modifiés. Il suffit de rappeler la manière dont il expose la succession des différentes ambassades de Décébale, en revenant sur des événements antérieurs, pour nous en rendre compte ⁴³; d'ailleurs, le professeur R. Vulpe lui-même, estimant que la capture de la soeur de Décébale a eu lieu à l'an 101 n.è. (le résumé de Xiphilin fait état de l'épisode juste avant la conclusion de la paix en 102), infirme son opinion que le procédé de la juxtaposition est absolu. Il est indéniable que Xiphilin a omis nombre de passages du texte original de Dion Cassius (parmi lesquels, croyons-nous, tous les passages relatifs à la campagne de Mésie), mais il ne s'est pas borné à ce procédé seulement, ayant aussi recours au procédé du résumé de l'original.

Nous convenons qu'il y a certaines coïncidences entre la source littéraire fondamentale et les représentations qui figurent sur la Colonne, mais il ne faut pas oublier que nous ne connaissons pas le texte original de Dion Cassius sur les combats de Mésie. Sur la Colonne, la bataille d'Adamclissi apparaît comme beaucoup plus meurtrière que celle de Tapae, mais il n'est pas impossible que dans le texte de l'historien grec elle a été décrite de cette façon. Peut-être le texte parlait-il non seulement de l'autel mais aussi du monument triomphal et du mausolée. Au fond, si à Tapae on n'a pas encore découvert d'autel (et que, par consé-

⁴² R. Vulpe, *op. cit.*, p. 219. C'est également ici que l'auteur insère aussi un argument d'ordre philologique, en affirmant que dans l'expression συμβαλὼν δὲ αὐτῷ ὁ Τραϊανὸς („Trajan se ruant sur eux“), le pronom αὐτοῖς ne peut pas se rapporter aux „Daces“, parce que ceux-ci sont trop éloignés dans le texte. Nous faisons remarquer que ce pronom ne se rapporte même pas au mot Δακῶν, mais au mot βάρβαρο plus proche dans le texte. Si l'on interprète αὐτοῖς au sens restreint, alors il se réfère *seulement aux alliés des Daces*, et non pas aussi aux Daces, ce qui suggérerait — fait difficilement admissible — que les Daces n'ont pas pris part à la bataille qui s'est livrée en Dobroudja. D'ailleurs, il est bizarre que le professeur R. Vulpe croit Xiphilin capable d'avoir retranché d'un trait toute la campagne de Mésie, en créant l'apparence trompeuse d'un lien entre le texte valable pour Adamclissi et le toponyme Τάπαι, mais incapable d'utiliser le pronom αὐτοῖς comme substituant d'un substantif se trouvant à une distance de une ou deux lignes. Aussi estimons-nous qu'il serait plus sage de renoncer à cet argument philologique peu solide.

⁴³ Dion Cassius *ibid.*

quent, il y a un élément *en moins* par rapport au texte de Dion Cassius ⁴⁴), à Adamclissi se trouvent et un *tropaeum*, et un mausolée, donc deux éléments *en plus* par rapport au texte. Et le fait que, sur la Colonne Trajane, Jupiter même aide les Romains de ses foudres pendant la bataille de Tapae nous porte à croire qu'il ne s'est pas agi d'une simple échauffourée ⁴⁵.

Tout cela nous détermine à envisager avec certaines réserves l'explication proposée par le professeur R. Vulpe. Jusqu'à la découverte de preuves absolument irréfutables, il est plus naturel de croire que le texte de Dion Cassius se rapporte à la bataille de Tapae et non à celle d'Adamclissi.

Comment s'explique, en ce cas, l'absence de cette grande bataille du résumé du moine byzantin?

A la différence du professeur R. Vulpe, qui estime que Xiphilin a omis *presque toute* la campagne de Mésie (excepté la bataille d'Adamclissi), nous considérons que l'auteur de l'épitomé a omis la campagne *entière*. Du texte, certainement détaillé et ample de Dion Cassius, il n'a conservé que ce qui se rapportait aux événements de *Dacie*, laissant de côté les batailles de la province romaine *Moesia Inferior*. Cela d'autant plus que, sur l'ensemble des agresseurs, les Daces ne constituaient pas la majorité et que la victoire remportée par les Romains en Dobroudja, si importante qu'elle eût été, ne pouvait pas avoir été considérée comme décisive pour le sort de la guerre. Le résultat de la première guerre dacique ne fut pas la transformation du royaume de Décébale en une nouvelle province, mais l'extension de la province *Moesia Inferior* à des territoires daciques nord-danubiens (Valachie, Moldavie méridionale, partie est de l'Olténie, angle sud-est de la Transylvanie).

Cette explication des omissions de Xiphilin nous révèle aussi le sens du monument d'Adamclissi. Il ne célèbre pas *seulement* une victoire locale ⁴⁶, mais, comme le croit aussi R. Paribeni ⁴⁷, *les victoires* de la campagne de Mésie qui se soldèrent par la mise en fuite des envahisseurs et l'extension considérable des frontières de *cette* province (*Moesia Inferior*). *Tropaeum Traiani* est en quelque sorte pour la province *Moesia Inferior* ce que la Colonne Trajane représentera pour la Dacie ⁴⁸.

⁴⁴ *Ibid.* A vrai dire, l'historien grec ne dit pas que l'autel mentionné par Trajan aurait été élevé à Tapae, sur l'emplacement de la bataille. C. Daicoviciu est de l'avis qu'on pourrait envisager, éventuellement, la future Ulpia Traiana, où l'empereur laisse une garnison.

⁴⁵ L'idée que la représentation de Jupiter voudrait symboliser seulement un orage qui aurait éclaté pendant la bataille (R. Vulpe, dans *StCl.* VI, 1964, p. 214) ne nous paraît pas plausible.

⁴⁶ R. Vulpe, dans *Din istoria Dobrogei*, II, p. 115.

⁴⁷ *Loc. cit.*

⁴⁸ Le rapport étroit entre le trophée et l'armée de Mésie Inférieure est affirmé, quoique d'une manière qui n'est pas tout à fait exacte, par I. A. Richmond, dans *SC V*, XIX, 1968, p. 27—28. On ne peut admettre l'explication de G.-Ch. Picard, *Les trophées romains*, Paris, 1957, p. 395, relative à un prétendu abandon du nord de la Dobroudja par Domitien et à une reconquête de cette zone par Trajan.

Une confirmation indirecte de ce qui vient d'être dit à propos du sens et du caractère du monument triomphal pourrait découler aussi de la monnaie en or émise par Trajan vers le milieu du mois de décembre 102 n.è. (donc *après* la fin de la première guerre dacique et *non* entre la bataille d'Adamclissi et l'issue de cette guerre), sur le revers de laquelle est figuré l'empereur héroïsé, qui place un heaume sur un trophée; comme le fait remarquer I. Winkler⁴⁹, cette représentation expressive de la victoire impériale est un type nouveau dans la numismatique romaine. Il ne serait pas exclu que l'émission de cette monnaie avec une représentation insolite soit en rapport avec la décision prise par Trajan d'ériger le monument triomphal d'Adamclissi.

HADRIAN DAICOVICIU

⁴⁹ I. Winkler, *La circolazione monetale*, dans le catalogue *Civiltà romana in Romania*, Roma, 1970, p. 71.

PE MARGINEA CĂRȚILOR

I. Din nou problema Malva

Cu toate aparențele, problema localității Malva și a provinciei Malvensis nu s-a terminat. S-ar putea spune chiar că ea se complică. De la ultima lucrare a mea, *Hispano-Dacica* (în „Arheološki Vestnik“, Ljubljana 1968, vol. XIX, p. 23—29), au răsărit noi elemente de care aș vrea să mă ocup aici.

Primul, în ordine cronologică, e „documentul“ epigrafic produs în favoarea tezei sale de D. Tudor, iar al doilea e intervenția savantă și obiectivă a învățatului german F. Vittinghoff de la Köln, în discuție, publicată în *Acta Musei Napocensis*, VI (1969), p. 131—147. La această temeinică lucrare aș dori să fac unele observații.

Pentru d. prof. F. Vittinghoff, documentul epigrafic ce s-a produs de către D. Tudor e hotărîtor, contrar lecturilor anterioare pe care — pînă în momentul ieșirii la iveală a documentului epigrafic, — și d-sa le considera juste (comunicare orală a d-sale). D-sa, spre deosebire de mine (v. mai jos), consideră mulajul (Gipsabguss) luat de pe inscripție (la o dată ce nu se cunoaște și nici împrejurările confecționării lui nu sînt clarificate)¹ drept o dovadă autentică (întreaga odisee a diferitelor lecturi o dă F. Vittinghoff, *ActaMN*, VI, p. 135—138). Interesant este că și primul editor al mulajului C. Fernandez-Chicarro (în 1955), citește MAIVENSIVM (F. Vittinghoff, *op. cit.*, p. 135, nota 29). Concluziile pe care le trage eminentul istoric german sînt: A) D-sa înclină spre respingerea lecturii D(ec) C(oloniae) M(alvensis) din inscripția de la Denta-Omor (CIL III 1555)² și B) acceptă lectura *Malvensium* (în loc de *M. Arvensium*) oferită de fotografia mulajului³. La A), iată ce am de observat:

Spre lămurirea mea, am cercetat inscripția ce se află în curtea Muzeului din Timișoara și dau aici o fotografie — sper destul de clară — a ei (fig. 1).

Din fotografie (confirmate și de observațiile mele directe) se pot desluși clar caracteristicile scrisului (punctuația, abreviațiunile exagerate ale cu-

¹ F. Vittinghoff, *ActaMN*, VI, p. 135.

² Idem, *op. cit.*, p. 132 și urm.

³ *Op. cit.*, p. 132—147.

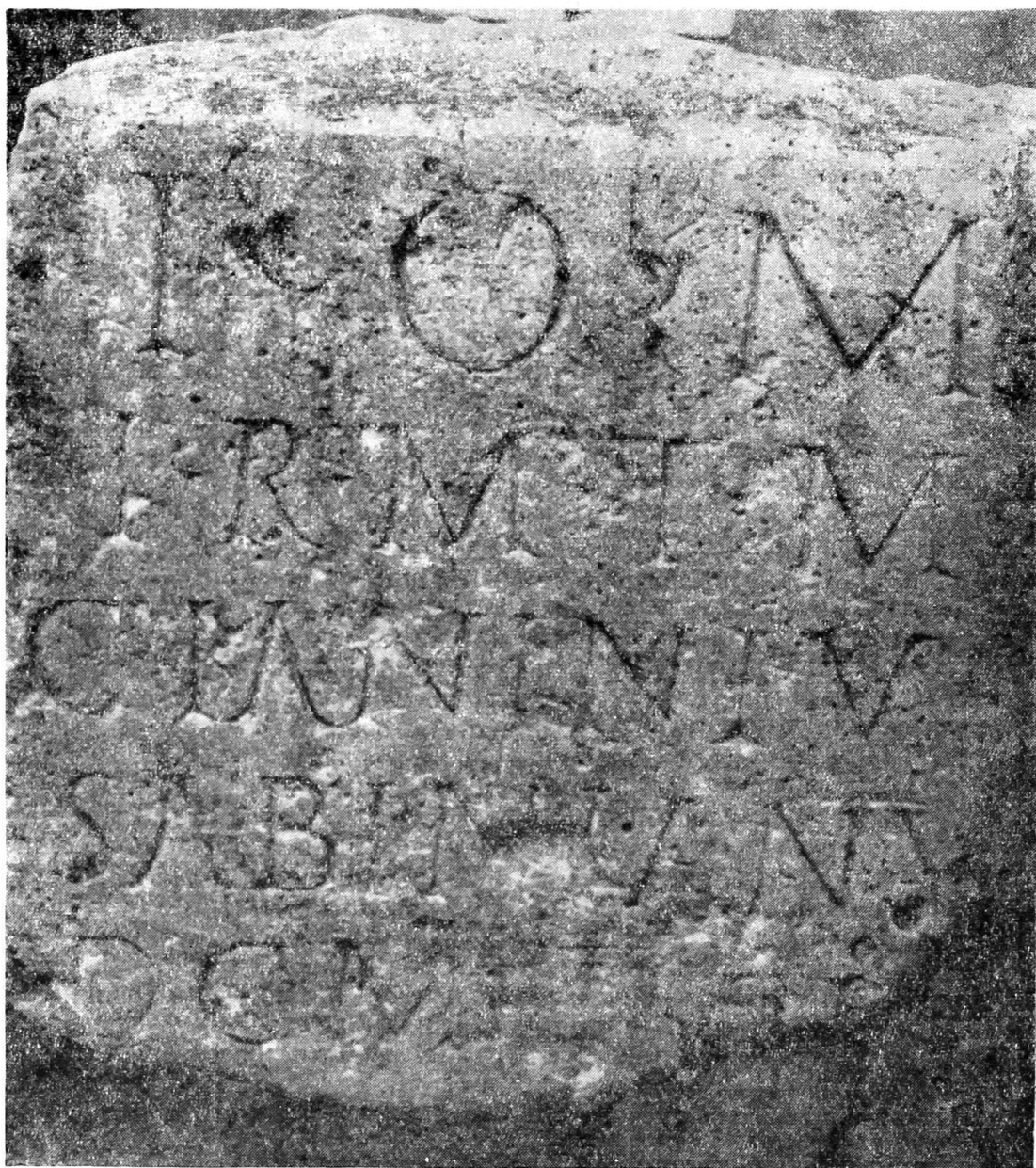

Fig. 1. — Inscriptia votivă CIL, III 1555 (+12594, p. 1017, 1418), din Denta (jud. Timiș);
în Muz. Timișoara.

vintelor ce pot fi percepute curent), încît nu mai e nevoie să insist. Litera K din numele dedicantului e, în orice caz sigură. Piatra nu se sfîrșește cu rîndul 5, ci, foarte probabil, a continuat; tot astfel e limpede că nici r. 5 nu e terminat cu litera R, ci a putut continua: II VIR[AL(IS)]. După convingerea mea, nu există nici un motiv de a ne îndoii de lectura D(ec) C(ol) M(alvensis) II VIR[...]. În favoarea acestei lecturi pledează și calitatea de Iivir a dedicantului, deși admit că, în anumite ocazii, în inscripții apar Iiviri și în municipii. Observ că între cele trei litere D C M nu există semne despărțitoare, dar ele sînt bine distanțate (nu așa cum le dă Corpus-ul), ceea ce indică neîndoielnic că avem de-a face cu *trei* cuvinte (de altfel și Mommsen, ad nr. 1555 din CIL III, sugerează lectura dec. col. M..., el negăsind, la vremea aceea, numele unei colonii în Dacia ce începea cu M.).

Nici îndoielile exprimate de unii cu privire la locul de origine al altarului (pe care le-am combătut în lucrările mele anterioare și nu mai e nevoie să revin cu citatele pro sau contra; v. și Téglás, în „Századok“ 49 (1915), 7—8, p. 425: localizare la Denta), nu mai pot sta în picioare. Din o examinare competentă a pietrei altarului reiese clar că piatra noastră e aceeași ca și alte bucăți de piatră lucrate (antice sau medievale), găsite de noi în hotarul comunelor Denta—Omor⁴.

La B). Acceptînd lectura *Malvensium* d. F. Vittinghoff e departe de a fi de acord cu teoria Romula = Malva. D-sa combate cu hotărîre și — după părerea mea — cu deplin succes ipoteza lui Tudor, găsind-o ca nefondată din toate punctele de vedere (după cum se știe, această identitate n-o acceptaseră nici alții, în trecut, între ei nici Pflaum, *Les carrières...* I, p. 505). Pentru d-sa noua lectură (de pe mulaj) atestă doar atît că *Romula* se află în *provincia Malvensis*, nume care trebuia să fie adăugat după Romula pentru a o deosebi clar că e vorba de Romula din Dacia și nu de alta (v. F. Vittinghoff, *op. cit.*, p. 139 sqq, în special p. 147)⁵. După F. Vittinghoff, Dacia *Malvensis* cuprindea ca „Grundbestand“ Oltenia (deci fosta D. Inferior) incluzînd și importante (beträchtliche) părți din Banat (*op. cit.*, p. 145 și 147; vezi însă și rezervele din p. 146).

Dar, ecartînd teza Romula = Malva, ne întrebăm cum putea apare termenul de *Malvensis* în inscripția de la Hispalis? Întrebarea nu e deloc nejustificată ca una ce ridică din nou suspiciunea față de prezența autentică a numelui *Malvensium* în inscripția buclucașă, încurcînd lucrurile.

⁴ Referatul oficial al Catedrei de Mineralogie a Facultății de biologie-geografie, Univ. „Babeș-Bolyai“, Cluj, sună în concluzie: „Singura deosebire sesizabilă constă în structura mai fină și mai neomogenă a probei Omor. Diferențele stabilite microscopic pot proveni din acțiunea diferită a factorilor externi în diferitele puncte ale aceluiași zăcămint de calcar marmorizat“ (Prof. dr. doc. E. Stoicovici). Ca adaos, prof. Stoicovici îmi comunică oral că ambele probe au mangan (Mn), ceea ce e un argument în plus pentru identitatea zăcămintului din care provin ambele pietre (Denta în hotar cu Omor).

⁵ Ca ipoteză, această idee o exprimase și N. Gostar în rev. ieșeană „Cronica“, n-rul 3 din luna mai 1969, p. 10, admițînd că procuratorul acestei Dacia *Malvensis* putea să fie cu sediul la Romula, iar Malva însăși să fie localizată la Virșet.

Căci, după cum a stabilit Pflaum (*Les carr.*, I, p. 504—507), pe baza elementelor din inscripție, comandamentele celor trei unități militare din Dacia Sextus Iulius Possessor le-a deținut în epoca lui Antoninus Pius (p. 504), deci — după Tudor — tot atunci 'a exercitat și curatoria în Romula (designată, în inscripția de la Hispalis, Romulensium Malvensium), iar „procurator ad Ripam Baetis“ a putut fi în ultimii ani de domnie a lui Marcus Aurelius și L. Verus, deci de pe la a. 168 sau chiar mai înainte pînă în ianuarie-februarie 169 (*op. cit.*, p. 506—507). Or, de o *Dacia Malvensis* nu poate fi vorba decît din anul 169 (așa și F. Vittinghoff, *op. cit.*, p. 143, n. 76; p. 145, n. 85 și Pflaum, *op. cit.*, p. 511 sq. și firește și noi, în *ActaMN*, IV, p. 82); prin urmare după moartea lui L. Verus întîmplată în ianuarie-februarie 169 (v. F. V. p. 143 cu nota 75).

E posibil oare ca despre crearea Daciei Malvensis chiar la începutul anului 169 să fi fost informați cei interesați din provincia Baetica? Adevărat că data creării provinciei Dacia Malvensis noi o deducem din cariera primului ei procurator cunoscut M. Macrinus Avitus Catonius Vindex (Pflaum, *op. cit.*, p. 510 sqq), dar e de neînchipuit că abia în cursul unor luni Dacia Malvensis să mai fi avut și un alt procurator necunoscut nouă, anterior lui Macrinus și deci ca Dacia Malvensis să fi fost organizată încă în ultimele 6—7 luni de domnie comună a celor doi împărați.

Întrebarea care se pune acum e: cînd a fost pusă inscripția din Hispalis (CIL II 1180)? Problema îl preocupă și pe d. F. Vittinghoff. După dînsul, evenimentul a avut loc nu înainte de jumătatea a doua a anului 168, poate chiar în ianuarie-februarie 169 (*op. cit.*, p. 143), dar firește aceasta nu e prin nimic dovedit (cf. și F. Vittinghoff, p. 147) și s-ar putea ca data scrierii inscripției să fi fost cu 1—2 ani mai devreme. Ca și d. F. Vittinghoff, și eu cred că omagierea lui Iulius Possessor de către lustrășii hispalensi grăiește pentru plecarea lui din postul de procurator ad Ripam Baetis (post în care Possessor le fusese cîrmuitor).

Dacă este așa, știrea cu crearea Daciei Malvensis nu putea fi știută de cei care au redactat epigrafa, deși d. F. Vittinghoff (p. 147; cf. și p. 143) e înclinat să creadă că, totuși, ar fi existat o asemenea posibilitate. Aceasta însă nouă nu ni se pare nici dovedit, nici posibil de dovedit, deocamdată. Durata slujbei de procurator ad Ripam Baetis nu durase prea mult (deci pînă după moartea lui Verus) căci atunci omagierea de plecare nu mai putea să-l prezinte pe Iul. Possessor ca procurator al celor doi împărați. În o altă inscripție privind pe Iul. Possessor, descoperită la Mactar, în Africa de Nord, publicată de G.-Ch. Picard, în *RA*, 1968, p. 297 și urm., dar în care *nu* se face deloc pomenire de cele trei curatorii ale lui Possessor și, deci, nici de Romula Malvensis⁶, Sex. Iul. Possessor se intitulează aici — ca dedicant — drept procurator ad Ripam Baetis al unui singur împărat (deci al lui Marcus Aurelius). Aceasta e, evident, o simplă greșală a lapidului cauzată de înșirarea, în această inscripție africană, în

⁶ În a mea *Hispano-Dacica* (citată mai sus), p. 28, nota 27 am arătat motivele de ce nu.

continuare imediată, a altor două procuratorii la care a fost avansat dedicantul, de împăratul unic, M. Aurelius (*proc. Aug.*)⁷. Totul ne face să presupunem că noile slujbe superioare ale lui Sextus Iulius Possessor pomenite în inscripția de la Mactar (*proc. Aug. Ostis ad annonam și proc. Aug. Alexandriae ad Mercurium*) au urmat imediat după scurta procuratură ad Ripam Baetis.

Discordanța dintre teza d-lui F. Vittinghoff susținută cu multă erudiție și teza Romula = Malva, aprig apărată și argumentată, a lui H. Nesselhauf mă întărește în convingerea că toată această problemă se ridică de la o lectură (poate chiar redactare) greșită a inscripției din Hispalis. O seamă de nepotriviri cu tot ce știm despre Dacia Malvensis sau Romula se opun hotărît acceptării lecturii Malvensium din epigrafa hispanică.

II. Darius și campania lui contra sciților (514 î.e.n.)

Că începuturile istoriei omenirii ne sînt cunoscute în chip precumpănitor dacă nu chiar exclusiv prin mărturiile arheologice care fac să grăiască vestigiile materiale păstrate în pămînt, — ca o precipitare a stărilor sociale și culturale ce au existat, pe vremuri, în societatea omenescă — e lucru arhicunoscut. Nu este ignorat însă nici faptul că în foarte dese cazuri interpretările arheologice pot fi — și chiar sînt — fericit întregite și confirmate, într-o oarecare măsură, de datele furnizate și de alte discipline din domeniul științelor naturii și sociale, ca, de pildă, lingvistica, istoriografia, etnografia și altele.

Greutatea e de a le găsi, și, odată aflate, de a le ști întrebuința cum se cuvine. Mulți dintre arheologi dau o prea puțină atenție acestor mijloace de informare auxiliare.

În cele ce urmează, prezint un exemplu legat de mult discutata chestiune din istoria greu de descifrat a sciților. E, anume, întrebarea: de ce atacă Darius I, regele persilor, pe sciții de la nordul Mării pe calea atît de ocolită ca aceea de-a lungul coastei răsăritene a Traciei, pe care înaintează, trecînd Bosforul, în anul 514 (sau 513)?⁸

Răspunsurile la această întrebare au fost multe, care de care mai „originale” și — de ce n-am spune-o? — mai neverosimile. Încă de acum 14 ani, tot în revista „Steaua” (nr. 5 din 1956, p. 112 și urm.) arătam că expediția persanului pe la gurile Dunării noastre împotriva sciților din stepele nord-pontice nu putea avea altă cauză decît una imediată și arzătoare, în acel moment, pentru imperiul lui Darius: atacurile neconținute ale sciților în regiunile de pe coasta estică a Traciei (inclusiv Dobrogea cu orașele grecești de aici), zonă ce se găsea în sfera de interese economice a imperiului persan, dacă nu chiar sub dominația reală a acestuia.

⁷ O altă interpretare îi acordă acestui amănunt d. F. Vittinghoff (*op. cit.*, p. 143), dar e greu de crezut că Iul. Possessor să fi comis o atare abatere de la realitatea ce-l privea într-un trecut nu prea îndepărtat.

⁸ Vezi și nota mea din rev. *Steaua*, XIX (1968), nr. 11, p. 59—60; v. și anul XXI (1970), nr. 2, p. 74 (rectificare).

În sprijinul tezei adusesem atunci, pe lângă unele aluzii pertinente din Herodot însuși, și mărturia lui Plutarh, din Viața lui Alexandru cel Mare (cap. 36).

Azi putem adăuga la dovezile de atunci încă una, tot de ordin literar (deși ar mai fi și alte argumente de ordin strict arheologic). Dovada nouă ar fi următoarea:

În tragedia *Rhesos*, scrisă de un autor neidentificat încă, dar trăind pe la sfîrșitul sec. V sau în prima jumătate a sec. IV î.e.n., Rhesos rege al tracilor din sudul Peninsulei Balcanice, își scuză sosirea lui întîrziată la Troia în ajutorul celor îndelung asediați de către greci prin un caz de forță majoră și anume cu luptele ce a fost silit să le poarte pe coasta Mării Negre, *împotriva sciților* ! Vezi D. Ebener, *Rhesos. Tragödie eines unbekannten Dichters*. Berlin 1966, p. 10—11 și 70—72 (vers. 425 sqq.). Asupra paternității acestei tragedii și a datei scrierii ei s-au purtat o serie de discuții pe care le consemnează conștiincios editorul Ebener (v. op. cit., p. 20 sqq.). E tragedia opera lui Euripides însuși (din tinerețe) sau a unei alte persoane ? Procesul, după părerea mea e încă „sub iudice“. În ce privește data cînd a fost scrisă, părerile sînt de asemenea divergente. În nici un caz, această dată nu coboară mai încoace de prima jumătate a secolului IV î.e.n.

În acest caz, ne întrebăm : ce dovedește această scuză adusă de Rhesos ? Fără îndoială că năvălirile sciților — pe mare sau pe uscat — împotriva coastei răsăritene a Traciei erau curențe pe vremea poetului (sec. V—IV) și, desigur, și mult înainte de vremea cînd scrie tragedia. Că pentru epoca războiului troian această afirmație e un evident anacronism comis de autor nu poate invalida realitatea : Sciții atacau, cel puțin de prin a doua jumătate a secolului VI, teritoriile de sub suzeranitatea regilor persani și, astfel, motivul de a-i lovi pe năvălitori din această parte era, pentru Darius, cît se poate de justificat și de stringent. ,

III. Inscripția funerară greacă de la Ulpia Traiana

Într-o „notă arheologică“ din „American Journal of Archaeology“, 72 (1968), p. 279, pl. 97, profesorul W. M. Calder III de la Columbia University, propune o altă lectură rîndurilor păstrate de la începutul unei greu lizibile inscripții funerare din Muzeul local din comuna Sarmizegetusa (antica Ulpia Traiana) semnalată de mine și descifrată de I. I. Russu în „Studii și Comunicări“, Sibiu, vol. 12 (1965), p. 57—58, fig. 14.

După învățatul american inscripția păstrată ar fi, în parte, metrică și, astfel, ar fi primul „dactylic hexameter“ grec în Dacia, ceea ce poate să fie adevărat.

Deosebiri între lectura lui I. I. Russu și Calder privesc rîndurile 2 și 4, mai exact *începutul* acestor două rînduri căci restul e cu totul șters. D. W. M. Calder presupune că în r. 2 ultima literă a numelui propriu ar fi N și nu S cum descifrase I. I. Russu, cetînd XPYΣOKO [MAN], deci un acuzativ și nu un nominativ. De acest *Chrysokoman*, ca obiect (comple-

ment drept), se leagă verbul (predicat) ΑΜΦΙΚΑΛΥΠΤΕ II] reconstituit cu multă rezervă, dar nu fără oarecare probabilitate, de învăţatul american, în locul lecturii α νισιχ... date de I. I. Russu.

Ar fi vorba, deci, de un individ cu numele *Chrysocomas* pe care îl acoperă aici (în Ulpia Traiană) pământul getic (dacic). Noua „lectio“ nu e de loc exclusă sau inacceptabilă.

Consider totuşi că în locul interpretării cuvîntului *Chrysocomas*, ca *nume* de persoană (destul de rar), aici s-ar potrivi mai curînd, tocmai dat fiind caracterul poetic al epitafului, sensul de adjectiv („epithetum ornans“) al cuvîntului grecesc: cu coama de aur, *auricoma*, epitet ce nu e de loc neuzitat (v. Calder, l.l.).

Lectura pe care o propun e următoarea :

Ἐνθάδε
χρυσοκό[μῆ]ς sau — [μο]ς
Γετικῇ χθ[ών]
ἀμφικαλύπτε[ι]

Am avea astfel de a face cu o variantă greacă a numelui Daciei divinizate, *Terra Daciae* (v. CIL III 7853; cf. şi III 1063 şi 995), la care se adaugă — din pricina faimoaselor bogăţii în aur — şi epitetul potrivit divinităţilor personificate de *chrysocomos* (= *auricoma*).

IV. Avariţia lui Domiţian

Unii colegi traduc expresia „eius Isc. Domitianil *avaritiam* metuentes foedus, quam dudum cum aliis principibus pepigerant, Gothi [Getael solventes, ripam Danubii ... vastaverunt“ din Iordanes, *Getica*, XIII, 76 cu „tendinţa“ sau „intenţia“ de cuceriri a împăratului roman (deci un fel de *cupiditas* imperandi). Cred că greşit fac aceasta.

Că, în general, dacii fac năvăliri în posesiunile romane din sudul Dunării ca o formă cît se poate de eficientă a apărării preventive împotriva expansiunii romane — o admit şi chiar am preconizat-o în diferite rînduri eu însumi.

Mă îndoiesc, însă, că aceasta a fost şi ideea lui Iordanes cînd a pus drept cauză a conflictului dintre daci şi Domiţian „avaritia“ acestuia. Cred mai curînd că temîndu-se de zgîrcenia zvonită a împăratului, dacii atacă, făcîndu-l pe Domiţian să nu uite şi să respecte şi dînsul „foedus“-ul (cu plată!) încheiat de predecesorii lui. Aşa şi Brandis, RE, IV, 1964. Vezi, pentru această interpretare, Suetonius, *Dom.* 9—10 unde se vorbeşte de bănuiala, nu tocmai neîntemeiată, de zgîrcenie sau lăcomie a împăratului, pe care acesta căuta ostentativ să o infirme prin unele fapte. Printre sensurile pe care le are cuvîntul *avaritia* în *Thes. l. Lat.* s.v., cel dintîi înregistrat e „pecuniae nimia cupiditas acquirendae“ (lăcomia de bani, „Habsucht“). Cf. şi „sermone (vorbele) ... avaritiam Galbae increpantium“ (*op. cit.*,

1183, 24—25) sau „avaritia Vespasiani“ (*op. cit.*, 1184, 1) și „in imperatore avaritiam esse acerbissimum malum“ (*op. cit.*, 1181, 83). Vezi, totuși și expresia din Iustin „avaritia bellorum mater“, ca izvor de războaie pentru cel care atacă.

V. S. Aurelius Victor, De Caesaribus, c. XIII

Înșirind, în stil telegrafic și nu într-o ordine cronologică adecvată, isprăvile mai însemnate ale împăratului Traianus, autorul antic pomenește în acest capitol și de un „*iter conditum per feras gentes, quo facile ab usque Pontico mari in Galliam permeatur*“. Care să fie acest drum? Într-o discuție cu doi colegi de meserie, s-a reluat părerea mai veche, a lui Patsch, *Beiträge* V/2, p. 130 sq. (sugerată de expresia „per feras gentes“) că drumul ar putea fi unul ce, pornind de pe coasta nordică a Mării Negre (Tyras?) trecea prin sudul Moldovei, apoi prin Dacia și, de aici, peste cîmpia ungurească, prin țara sarmaților-iazigi și a dacilor liberi, traversa Pannonia, ajungind în Gallia.

Contrar părerii lui Patsch (*l.l.*) și celor care l-au precedat sau urmat (E. Swoboda, *Forschungen am obermoesischen Limes*, p. 88 cu nota 254; cf. și R. Hanslik, în *RE, Supplb.* X, 1084), eu sînt convins că prin acel *iter conditum* autorul nostru făcea aluzie la faimosul „drum al lui Traian“ refăcut și construit în parte de împărat la Dunărea de jos, în ajunul războaielor cu dacii încă nebiruiți.

De fapt, argumentele aduse în sprijinul drumului Tyras-Moldova-Dacia-Porolissum-Aquincum-Pannonia de către Patsch și Swoboda nu sînt peremptorii. Noi nu știm cînd a fost deschisă calea ce ducea de la Porolissum la Tyras și e greu de presupus că ea s-ar datora lui Traian care pe acea vreme se găsea în conflict cu iazigii (v. Hist. Aug. V. *Hadriani*, 39; Dio Cassius, 68, 11; *RE, Supplb.* IX, 553 și X, 1084—5; războiul cu iazigii în 107). Absența scenelor cu construirea drumului de-a lungul Dunării de jos în reliefurile coloanei lui Traian (argument adus de Swoboda (*l.l.*)) nu e o dovadă, lucrările la acest drum datînd dinainte de începerea războiului cu dacii. Nici lectura nouă („refecit“) propusă de acest autor pentru inscripția Tabula Traiana (*op. cit.*, p. 78 și urm.) nu mi se pare convingătoare (v. C. Daicoviciu, rev. „Steaua“, Cluj, XIX, 1968, p. 75—78).

În schimb, noua inscripție descoperită recent pe malul drept al Dunării (din păcate, încă nepublicată), cu ocazia lucrărilor de la hidrocentrala Porțile de Fier pledează iarăși în favoarea unor mari lucrări întreprinse de Traian în această zonă. Expresia „per feras gentes“ din textul lui Aur. Victor — dacă nu e o simplă floare de stil — e ușor de explicat prin faptul că malul stîng al Dunării de jos era în acea vreme încă în stăpînirea iazigilor și dacilor.

Prin această cale deschisă definitiv și complet de Traian, legătura pe uscat dintre Pontul Euxin și Gallia (de-a lungul Dunării de jos, al Savei, Aquileia — Lugdunum) era și cea mai *scurtă*, dar și cea *mai sigură*⁹ (vezi *Grosser histor. Weltatlas*, de Dr. H. Bengtson și Dr. Vl. Milojčić, ed. 1963, harta economică, nr. 37).

C. DAICOVICIU

RANDBEMERKUNGEN

(Zusammenfassung)

I. Von neuem das Problem Malva

Die objektive und gelehrte Abhandlung Herrn Prof. F. Vittinghoffs (*ActaMN*, VI, S. 131—147) veranlasst den Verfasser dieser Notiz, seinen Standpunkt bezüglich der colonia und provincia Malvensis von neuem darzulegen. Er bezweifelt die Richtigkeit der Wiedergabe des Wortes „Malvensis“ auf dem Gipsabguss der Inschrift CIL, II 1180 und bleibt bei seiner Überzeugung, dass in der Inschrift CIL, III 1555 die richtige Lesung D(ec.) C(oloniae) M(alvensis) sei. Das Ergebnis der petrographischen Analyse des Steines von Denta und anderer, in unmittelbarer Umgebung von Denta-Omor gefundenen Bruchstücke aus der Antike und dem Mittelalter beweist die örtliche Herkunft des Altars von Denta. Prof. F. Vittinghoffs Lösung, dass nämlich „Malvensium“ aus der Inschrift von Hispalis (CIL, II 1180) sich nur auf die *Provinz* bezieht, in der das dakische Romula lag, ist interessant, aber nicht ganz aufschlussreich, da zur Zeit der Errichtung dieser Inschrift Dacia Malvensis noch nicht bestand.

II. Darius und sein Feldzug gegen die Skythen (514 v.u.Z.)

Der thrakische König Rhesos führte als Entschuldigung für seine verspätete Ankunft vor Troja seine Kämpfe gegen die Skythen an der Schwarzmeerküste an (siehe Ebener, *Rhesos. Tragödie eines unbekannten Dichters*, 1966, 10—11, 20 ff., 70—72 und die Verse 425 ff.). Diese Begründung liefert dem Verfasser den sicheren Beweis, dass zur Zeit des unbekannten Schriftstellers (5. Jh. oder erste Hälfte des 4. Jhs.) die Angriffe der Skythen gegen die westliche Schwarzmeerküste üblich waren und dass solche Angriffe auch vorher, in der 2. Hälfte des 6. Jhs. stattgefunden hatten. Nach Meinung des Verfassers wird dadurch bewiesen, dass Darius die Skythen deshalb dort angriff, weil das thrakische Schwarzmeergestade bis zur

⁹ Oștilitățile iazige începute încă din 107 și continuate imediat după moartea lui Traian, urmate apoi de alte mișcări dușmănoase pînă la izbucnirea războiului marcomanic, fac din toată cîmpia ungară o regiune puțin prielnică pentru așezarea unui drum normal. Se îndoiește de identitatea drumului pomenit de Aur. Victor cu cel dintre Aquincum—Porolissum și A. Mócsy, în *RE, Supplb.* IX, 667.

Donaummündung zu dieser Zeit in der Interessensphäre des Perserreiches lag oder vielleicht gar unter seiner tatsächlichen Herrschaft stand (siehe auch Plutarchus, Alexander d. Gr., 36. Kap.; vgl. auch C. Daicoviciu, in „Revue roumaine d'études internationales“, Bucarest 1967, 2, S. 149).

III. Die griechische Grabinschrift von Ulpia Trajana

Es wird eine neue Lesung der von I. I. Russu und W. M. Calder veröffentlichten Inschrift vorgeschlagen, indem das Wort in der 2. Zeile als ein „epithetum ornans“ zu Getike Chthôn (auricoma Dacica Terra) angesehen wird.

IV. Die „avaritia“ des Domitianus

Das Wort *avaritia* bei Iordanes, *Getica*, XIII 76 soll als Habsucht und nicht als *cupiditas* (imperandi) verstanden werden.

V. S. Aur. Victor, De Caesaribus, XIII. K.

Entgegen der Meinung von C. Patsch, E. Swoboda u.a. nimmt der Verfasser an, dass mit „*iter conditum per feras gentes, quo facile ab usque Pontico mari in Galliam permeatur*“ nur der Weg gemeint sein kann, den Trajan unmittelbar vor Beginn der Dakerfeldzüge längs des ganzen rechten Ufers der Unteren Donau vollständig und endgültig ausgebaut hatte.

GARNIZOANA ROMANĂ DE LA TIBISCUM

Cercetările arheologice făcute în ultimii ani la Tibiscum (Jupa, jud. Caraș-Severin) au scos la iveală, între alte materiale valoroase, o seamă de stampile pe cărămizi, țigle și olane. Unele sînt cunoscute de mai multă vreme, atît la Tibiscum cît și din alte așezări romane de pe cuprinsul Daciei¹; altele apar pentru întîia oară, deocamdată numai aici.

Din prima categorie fac parte stampilele LEG XIII GEM, LEG IIII F² CIV, MASY, MID, PCH, TLV; din a doua: COH..., COHI VN, AEP, AIM, ARF și NPT. Majoritatea acestor stampile au literele adîncite, neîncadrate în vreun cartuș; excepție fac COH..., COHI VN, ARF, MASY, care au literele în relief încadrate în cartuș, ca de altfel și AIM, care are literele adîncite. La cinci tipuri dintre stampilele amintite mai sus, întîlnim utilizate ligaturi și anume: COH..., ligatura OH; COHI VN, ligatura VN; MASY, ligatura MA; NPT, toate literile în ligatură; TLV ligatura TL.

Stampilele cele mai frecvente întîlnite sînt MID și MASY, care apar atît în așezarea civilă cît și în castru. Celelalte ne sînt cunoscute deocamdată numai din castru. Ținînd seama de această repartizare a stampilelor socotim că ele (pînă la proba contrară) se pot considera, în totalitate, ca abreviind unități și formațiuni militare care s-au succedat în cursul anilor prin castrul Tibiscum. De fapt, lista unităților și formațiunilor militare romane care s-au succedat ori au staționat aici este, în mod incontestabil, mai mare. În această ordine de idei, astăzi ne sînt încă necunoscute siglele care abreviază *numerus Maurorum Tibiscensium* și *Palmyreni Sagittari*³, ambele atestate în mod cert ca staționînd într-o vreme la Tibiscum.

Cu toate că lista unităților este incompletă, ea ne permite să afirmăm că Tibiscum reprezintă una din cele mai puternice garnizoane romane din

¹ N. Gostar, *Unitățile militare din castrul roman de la Tibiscum*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 471—477, unde se dă bibliografia a cinci tipuri de stampile descoperite la Tibiscum.

² În săpăturile executate între 1964—1969 nu s-a descoperit nici o stampilă de legiune.

³ Despre *Palmyreni Sagittari* și transformarea acestei formațiuni în *numerus*: C. Daicoviciu — L. Groza, *Diploma militară de la Tibiscum*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 135—139; I. I. Russu, *Elemente syriene în Dacia carpatică*, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 173. Despre *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium*: RE, XVII (1937), col. 2550 (Rowell).

Dacia în care s-au perindat și au staționat, chiar concomitent, o seamă de trupe auxiliare regulate și neregulate. Poziția geografică și strategică a castrului justifică pe deplin rolul militar pe care ni-l dezvăluie numărul unităților și formațiunilor atestate prin siglele descoperite aici. În interpretarea stampilelor întâlnite pe materiale de construcție ce ies la iveală în așezările romane din Dacia există, în mod incontestabil, serioase dificultăți determinate de câteva cauze obiective. Nu cunoaștem încă toate unitățile militare romane care au staționat permanent în Dacia și nici pe acelea care au staționat vremelnic. Tot așa de puțin, dacă nu mai mult chiar, ne sînt cunoscute mișcările pe care le fac în cadrul provinciei diversele unități. Pentru o bună parte dintre trupele regulate și neregulate care au făcut parte din armata Daciei Romane nu s-au putut stabili garnizoanele ce le-au avut și nici cauzele care au determinat schimbarea garnizoanelor.

La cele de mai sus s-ar putea adăuga părerea unora care cred că o șampilă întâlnită pe materiale de construcție poate fi considerată militară numai dacă a fost aflată într-o așezare militară; în caz contrar ea fiind atribuită unei oficine particulare, deci civilă. După părerea noastră, caracterul militar sau civil al unei șampile nu poate fi stabilit bazîndu-ne pe caracterul general al așezării, ci doar pe acela al construcției propriu-zise în care șampila respectivă a fost aflată. Prezența unei șampile militare într-o așezare nu este condiționată în mod obligatoriu de existența unei construcții militare de talia castru sau castellum. Aceste șampile pot să apară, și apar în mod indiscutabil, peste tot unde interesele economice ale stăpînirii romane reclamă prezența unor mici formațiuni militare sau executarea unor construcții legate de exploatarea bogățiilor subsolului. Prin urmare, raportul dintre caracterul șampilelor și condițiile de descoperire a acestora ar fi următorul: șampilele militare pot fi întâlnite foarte firesc și în așezări civile chiar dacă în vecinătatea lor nu există vreun castel sau castru, pe cîtă vreme șampilele civile nu le întîlnim în construcțiile militare.

Datorită stărilor de fapt arătate mai sus, un foarte mare număr de șampile, pînă la găsirea unui argument absolut convingător pot fi interpretate în mai multe feluri.

I. — NPT. Dintre șampilele descoperite la Tibiscum, singura care poate fi atribuită fără nici un dubiu unei unități militare certe este NPT (fig. 1). Sigla aceasta, redată prin o ligatură ce unește cele trei litere, abreviază *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*⁴, unitate care, după cum arată toponimicul, își avea garnizoana chiar în castrul Tibiscum. Pînă de curînd, acest *numerus* era cunoscut din două epitafe dintre care unul bilingv⁵. În legătură cu aceeași unitate sînt puse fragmentul unei stele funerare și inscripția fragmentară de la templul lui Malachbel din Ti-

⁴ În *ActaMN*, VI, p. 175 este menționat o parte din materialul descoperit de noi la Tibiscum, asupra căruia revenim mai jos.

⁵ CIL, III, 7999 și 14216 (SCIV, XVIII, 1967, p. 168).

biscum, ambele aflate azi în muzeul din Lugoj⁶. În ultimii doi ani, numărul dovezilor epigrafice care fac referire la această unitate militară a sporit prin descoperirea la Tibiscum, a altor patru monumente, dintre care 3 sînt stele funerare, iar al 4-lea un altar închinat divinităților palmyrene.

Acad. C. Daicoviciu consideră că „... și acest *N. Palm. Tib.* s-a format, probabil sub Antoninus Pius, din acea miliție care erau Palmyreni Saggiarii”⁷. I. I. Russu socotește că această transformare a avut loc în a doua jumătate a sec. II e.n., după Antoninus Pius⁸.

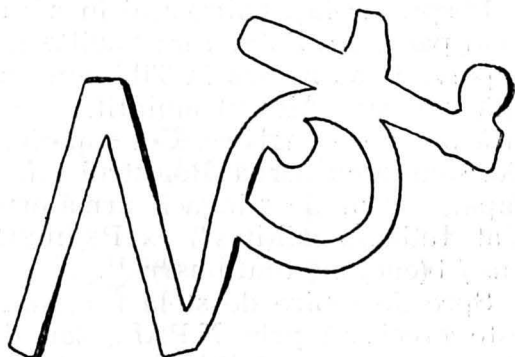

Fig. 1. — Stampila N P T (de la Tibiscum)

Una dintre inscripțiile recent descoperite la Tibiscum vine să transforme probabilitatea exprimată de acad. C. Daicoviciu în certitudine: o stelă funerară cu inscripție bilingvă descoperită în dărîmăturile căzute din zidul castrului spre șanțul de apărare, executată din gresie sfărîmicioasă de culoare gălbuie. Tăierea unei părți din stelă pe toată înălțimea ei ca și urmele de buceardare care sînt vizibile pe fața ei, dovedesc că ea a fost utilizată drept material de construcție la ultima refacere a castrului de piatră. Dimensiunile actuale: înălțime 130 cm, lățimea 45 cm, grosimea 11 cm. Stela este în formă de placă cu două registre, cel superior, înalt de 26 cm, redă în altorelief bustul unui ostaș cu barbă. Registrul inferior, înalt de 63 cm, formează cîmpul inscripției și cuprinde, în 6 rînduri, textul latin, iar în 4 rînduri, textul palmyrean. Utilizarea monumentului ca material de construcție și rupturile produse în cîmpul inscripției odată cu prăbușirea din zid, au făcut ca cele două texte să nu ni se păstreze integral. Chiar în această situație, atît inscripția latină, cît și cea palmyreană păstrează elemente importante. Reproducem textul inscripției (*ActaMN*, VI, p. 175): „[D] M, /.. V. SES(?) Ierhei / [...]

⁶ N. Gostar, *Populația palmyreniană din Tibiscum*, în *ArhMold*, II—III, 1964, p. 299—305; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 185.

⁷ C. Daicoviciu, *ActaMN*, II, p. 138; SCIV, IV, 1953, p. 544—545.

⁸ *ActaMN*, VI, p. 173.

N Pal. vixit / [a]n. XXV, Ma/[l]chus et Ier/... FBM P⁹, precum și patru rînduri de text în palmyreană cu însemnarea „a făcut Malchus lui Nesa (?) ... w ... wh. anul 470, în luna Teveth“¹⁰.

Pentru ceea ce interesează în momentul de față, subliniem menționarea unității *numerus Palmyrenorum* în textul latin și a anului 470 în textul palmyrean. Pe baza celor două elemente se poate afirma că ultima refacere a castrului de la Tibiscum în care se utilizează și această stelă funerară, a avut loc după anul 470, deci după 158/9 e.n. (cînd monumentul a fost ridicat). Indicarea unității chiar și în lipsa numelui garnizoanei acesteia dovedește că în timpul lui Antoninus Pius *numeri* de palmyreni erau deja constituiți.

Despre aceiași palmyreni încadrați în aceeași unitate sau, eventual, făcînd parte din Palmyreni Sagittari, face mențiune și un altar funerar descoperit de asemenea la Tibiscum în același loc ca și stela funerară amintită mai sus. Altarul amintit, executat din gresie dură de culoare roșietică are două registre. Cel superior cuprinde busturile în relief ale celor doi soldați cu barbă. Registrul inferior este cîmpul inscripției pe care este săpat, destul de stingaci, următorul text: „D.M. / Antonio / Marco / et Val. Iulian/o mil(ites?) ex Pa/lmyr(a) vix. a/n. XXX, po(suit) Ae/l. Priscus / b(ene) m(erentibus?)“¹¹.

Spre deosebire de stela funerară ridicată de Malchus în care unitatea este precizată prin N.PAL., sau de epitaful fragmentar, pe care găsim de asemenea „ex N.PAL.“, pe altarul ridicat de Ael. Priscus, nu se menționează decît „ex Palmyr.“, care după părerea acad. C. Daicoviciu trebuie citit mai degrabă „ex Palmyr(enis)“, lectură din care putem deduce că cei doi ostași aparțin formației de Palmyreni Sagittari din care se formează *numeri* de mai tirziu. Cît va fi stat acest *numerus* la Tibiscum nu se poate preciza deocamdată. Faptul că, în dărîmăturile exterioare ale castrului, apar mai multe monumente ce menționează palmyreni și divinități de ale acestora, alături de altele, în care nu se face mențiune despre ei, nu poate fi deocamdată un criteriu pentru a preciza cît timp unitatea și-a avut garnizoana aici.

II. — CIV. O altă ștampilă descoperită la Tibiscum și în alte așezări romane, care s-ar părea că nu ridică nici o problemă în ce privește atribuirea ei este CIV (fig. 2). Cunoscută din descoperirile întîmplătoare făcute cu mulți ani în urmă, ea este socotită în general ca designînd *coh. I Vindelicorum milliaria*¹². Această cohortă este menționată în trei diplome militare, din care una a fost aflată la Tibiscum¹³. Coh. I Vindelicorum o

⁹ *ActaMN*, VI, p. 175. — Literele FBMP sînt citite de către acad. C. Daicoviciu: f(ilio) b(ene)m(erenti) p(osuerunt).

¹⁰ Traducerea textului palmyrean dată în *ActaMN*, VI, p. 175 se datorește lui S. Sanie (Iași).

¹¹ *ActaMN*, VI, p. 175; această inscripție a fost comunicată de noi în a. 1968, cînd acad. C. Daicoviciu a făcut observația că „ex Palmyr“ trebuie întregit în „ex Palmyr(enis)“.

¹² RE, IV, 345—346.

¹³ CIL, XVI, 107.

avem amintită și în trei inscripții descoperite la Arcidava¹⁴, Micia¹⁵, iar mai nou la Tibiscum, ștampilele atribuite acestei unități militare fiind semnalate la Ulpia Traiana, Valea Singiorgiului, Tîrnăveni și Tibiscum¹⁶. Recent, despre ștampilele CIV, descoperite la Valea Singiorgiului și la Tîrnăveni, s-a afirmat că: „nefiind aflate în castrele sau castelele Daciei, nu pot avea caracter militar și sînt mai curînd ștampilele unor oficine particulare”¹⁷. Această părere nu poate fi acceptată. Fiind material de construcție ce putea fi foarte ușor confecționat în oricare dintre așezările

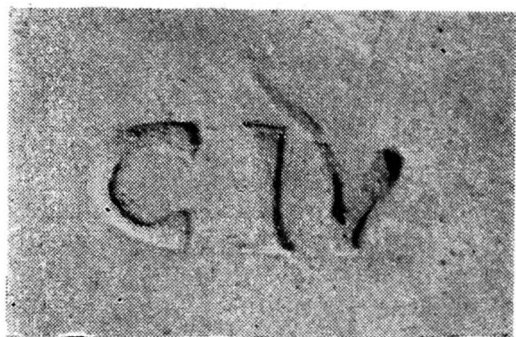

Fig. 2. — Ștampila C I V

amintite, ni se pare dificil de admis existența unei oficine particulare care să-și desfășoare produsele pe o arie atît de întinsă, cu atît mai mult cu cît nu cunoaștem cazuri similare. Dimpotrivă, admițînd caracterul militar al ștampilei prezența acesteia în mai multe așezări poate primi o explicație plauzibilă.

Descoperirea unei ștampile militare într-o așezare nu impune, în mod obligatoriu, staționarea unității, designată prin sigle acolo, după cum nici nu poate fi condiționată de existența vreunui castru sau castel. Detașamentele militare specializate în confecționarea materialelor de construcție puteau să lucreze și în alte așezări, nu numai acolo unde unitatea din care făceau parte își avea garnizoana¹⁸. Adesea, materiale ceramice de construcție confecționate de o unitate militară le întîlnim în alte așezări decît reședința sa.

Valea Singiorgiului, situată în apropiere de stațiunea balneară romană Aquae, este cunoscută din punct de vedere arheologic¹⁹: literatura de spe-

¹⁴ Gr. Florescu, în *Istros* (București), I, 1934, p. 69.

¹⁵ CIL, III, 1343; *ActaMN*, VI, 1969, p. 498.

¹⁶ D. Protase, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 507, nota 23.

¹⁷ N. Gostar, în *ActaMN*, V, 1968, p. 472.

¹⁸ C. Daicoviciu, *Dacia*, III—IV, 1927—32, p. 541—542. M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 316.

¹⁹ Cf. D. Tudor, *Orașe, tirguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 117—118; *ActaMN*, IV, 1967, p. 473—476.

cialitate amintește aici urmele unei așezări romane precum și cariera de piatră exploatată și de daci. Tot de aici se cunoaște o inscripție funerară a unui miner. Existența unei exploatări miniere, care aprovizionează cu materiale nu numai Aquae ci și Ulpia Traiana, justifică prezența ștampilei militare CIV în acest loc.

Interesarea directă a stăpînirii romane în exploatarea bogățiilor putea să determine prezența unui detașament specializat din această unitate atît pentru ridicarea unor construcții legate de exploatare, cît mai ales pentru buna funcționare a acestei cariere. Nu trebuie de asemenea uitată o realitate istorică: așezarea de la Valea Singiorgiului se găsește pe teritoriul rural al Ulpiei Traiana și pe drumul de acces către zona cetăților dacice controlată îndeaproape de către unitățile militare romane. Dacă mai ținem seama și de faptul că pe acest teritoriu al Ulpiei Traiana, de la Tibiscum pînă la Micia, nu mai avem nici un alt centru militar important, prezența siglei militare la Valea Singiorgiului este tot atît de îndreptățită ca și la Ulpia Traiana. În momentul de față, ștampila CIV ridică însă și o altă problemă mai dificilă: aparține oare ea, așa cum pînă acum se susține —, într-adevăr acelei *coh. I Vindellicorum milliaria* sau nu?

Încă în prima noastră comunicare referitoare la cercetările arheologice făcute la Tibiscum din anul 1964, ne-am exprimat rezerva în ce privește asemenea atribuire spunînd: „Considerăm că materialele descoperite pînă în prezent nu pot preciza apartenența acestei ștampile“. Ne gîndeam atunci la posibilitatea ca ștampila să fi aparținut cohortei I Ubiorum. Argumentele aduse²⁰ ne-au făcut să ezităm în această interpretare. Argumentul hotărîtor a fost considerată diploma militară din 13 decembrie 156 sau 157 care „aduce deci dovada că sigla CIV abreviază numele acestei coh. I Vindellicorum și deci, garnizoana unității poate fi cu certitudine stabilită la Tibiscum“²¹.

Una dintre ultimele descoperiri la Tibiscum în toamna anului 1969 ne permite să afirmăm că sigla CIV nu designează coh. I Vindellicorum: o ștampilă pe cărămidă cu literele în relief încadrate într-un cartuș este COH. I VN (fig. 3). Ea nu mai lasă nici un dubiu în ce privește apartenența ei. COH. I VN. abreviază coh. I Vindellicorum. Noua ștampilă de la Tibiscum (care aparține așadar evident acestei unități militare) ridică în mod firesc întrebarea: Ce unitate se ascunde sub ștampilele cărămizilor marcate cu CIV? Întrebarea este cît se poate de firească prin faptul că ambele ștampile CIV și COH. I VN au fost aflate în același castru. În această situație ni se pare greu de admis ca una și aceeași unitate militară să fi avut, în același castru, două ștampile complet diferite cînd, foarte ușor putem presupune, cum adesea se întîmplă, că este vorba de două unități diferite cu aceleași inițiale. Problema ridicată de ștampila CIV ar fi primit un răspuns aproape definitiv în cazul în care pe ea sau pe aceea a coh. I Vindellicorum am fi avut indicat efectivul unității. Cum acest lucru nu-l avem, iar în Dacia (ceea ce arată cele trei diplome militare care men-

²⁰ D. Protase, *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 505—508.

²¹ N. Gostar, *ActaMN*, V, 1968, p. 473.

ționează cohorta vindelicilor) nu a staționat decît o singură cohortă cu acest nume care era „milliaria“, CIV nu poate să mai fie atribuită cohorței abreviată de sigla COH. I VN.

Coh. I Vindelicorum, pe lîngă cele trei diplome mai este menționată și pe două inscripții, una aflată la Arcidava și a doua descoperită de noi la Tibiscum. De remarcat, în legătură cu cele două inscripții, este faptul că pe niciuna nu găsim mențiunea „milliaria“. Lipsa abrevierii pentru milliaria de pe ștampilele și monumentele care menționează în Dacia coh. I

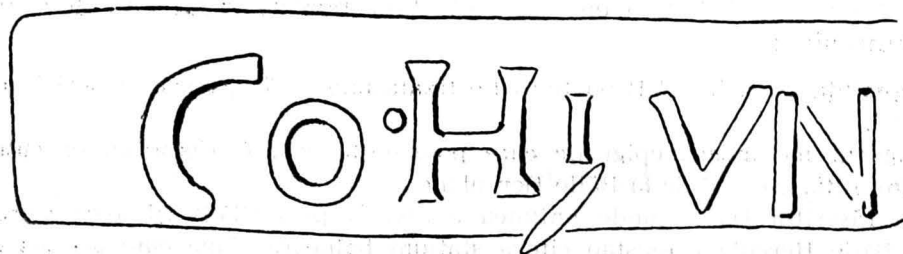

Fig. 3. — Ștampila C O H I V N

Vindelicorum este de înțeles. Nefiind decît o singură unitate cu acest nume, confuzia era exclusă chiar dacă efectivul nu este indicat.

Cu aceste precizări care, pe de o parte întăresc justetea întrebării pe care o ridică CIV, pe de alta arată în mod categoric că nu poate fi vorba de o abreviere privind coh. I Vindelicorum, socotim că trebuie să găsim o altă explicație a acestei sigle decît cea dată pînă astăzi. În stadiul actual al cunoștințelor referitor la unitățile militare romane din Dacia, sigla CIV nu poate fi atribuită decît cohorței I Vindelicorum sau cohorței I Ubiorum. Prima posibilitate este exclusă, atît de noua ștampilă, COH. I VN. cît și de considerentele arătate mai sus. Rămîne să vedem în ce măsură a doua posibilitate poate fi susținută.

D. Protase și N. Gostar sînt categoric împotriva atribuirii ștampilei CIV cohorței I Ubiorum, deoarece acestei cohorte i-ar corespunde sigla CIVB și nu CIV cum credea Szilágyi²². Coh. I Ubiorum o avem amintită la Băile Herculane în altarul închinat de prefectul acestei unități lui Her-

²² N. Gostar, *ActaMN*, V, p. 472, nota 15.

cules²³, și în două diplome militare descoperite la Tibiscum²⁴ și Nova Zagora²⁵. Stampile, care să aparțină în mod sigur²⁶ acestei unități ar fi cunoscute la Odorheiul Secuiesc, Ozd și Sighișoara. Christescu indică și o șampilă provenind de la Tîrnăveni (Diciosînmartin)²⁷. În ce privește ștampilele CIVB de la Sighișoara, atît D. Protase cit și I. Mitrofan²⁸ sînt de acord în a recunoaște că au fost aduse din altă parte în muzeul sîghişorean, probabil de la Odorheiul Secuiesc. E o părere astăzi confirmată de faptul că, în săpăturile executate la Sighișoara, în castrul de pe „Podmoale” (Burgstadel) nu s-a aflat nici o șampilă cu atare siglă. Cu această constatare încercarea de a fixa garnizoana Coh. I Ubiorum la Sighișoara cade. Aici este atestată deocamdată numai Leg. XIII Gemina.

După alți cercetători, coh. I Ubiorum putea să-și aibe garnizoana la Orheiul Bistriței sau, probabil, la Odorhei. Precizările făcute²⁹ privind amplasarea garnizoanei coh. I Hispanorum milliaria la Orheiul Bistriței exclud posibilitatea amplasării în același castru a garnizoanei coh. I Ubiorum. Astfel singura alternativă ce mai rămîne pentru garnizoana unității abreviate cu CIVB ar fi Odorheiul Secuiesc, dacă nu cumva Tîrnăveni unde Christescu menționează un castru³⁰. Dar CIVB nu abreviază coh. I Ubiorum, după cum nici CIV nu este sigla care să designeze coh. I Vindelicorum. Motivele care fac să dăm pentru sigla CIV lectura coh. I Ubiorum sînt:

1. Reședința unității CIVB poate să fie fixată undeva în partea de răsărit a Daciei Superior³¹.

2. Singurul monument epigrafic care pomeneste coh. I Ubiorum, exceptînd diploma amintită, este cel de la Băile Herculane.

3. Din răsăritul Daciei unde unitatea abreviată prin CIVB își avea garnizoana, pînă la Băile Herculane existau citeva stațiuni balneare, după cum acestea existau chiar și în estul Daciei, fapt ce ne face să ni se pară puțin plauzibil ca prefectul acestei cohorte (coh. I Ubiorum) să fi străbătut întreaga Dacie pentru a-și căuta sănătatea.

4. Ștampilele CIV în care vedem abrevierea coh. I Ubiorum sînt grupate, excep-tînd Tîrnăveni, pe un teritoriu în care s-au găsit și celelalte două mențiuni epigrafice ale acestei unități.

5. Sigla CIVB nu poate fi atribuită numai cohortei I Ubiorum, ci și, tot atît de bine, cohortei I Ulpia Brittonum milliaria. Despre cohors I Ulpia Brittonum milliaria se știe în mod sigur că începînd cu anul 106 „a stat fără întrerupere în nord-vestul Daciei, într-un lagăr rămas deocamdată necunoscut (Porolissum?)”³². Ștampi-

²³ CIL, III, 1571.

²⁴ CIL, XVI, 107.

²⁵ CIL, XVI, 90.

²⁶ D. Protase, *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 507.

²⁷ V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 191.

²⁸ I. Mitrofan — G. Moldovan, în *ActaMN*, V, 1968, p. 106—107.

²⁹ M. Macrea, SCIV, XVIII, 1967, p. 119—120.

³⁰ V. Christescu, *op. cit.*, p. 120 și 170.

³¹ SCIV, XVIII, 1967, p. 119—120.

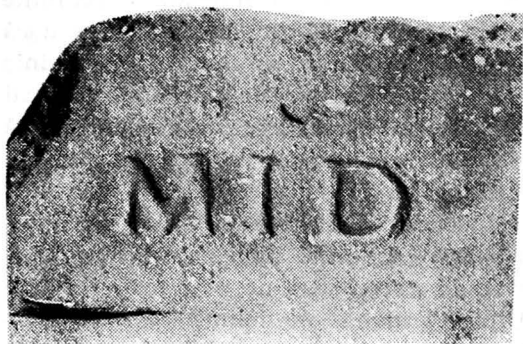
³² C. Daicoviciu — D. Protase, în *ActaMN*, I, 1964, p. 168.

lele cu CIVB provin dintr-o regiune mai apropiată de garnizoanele probabile ale *coh. I Ulpia Brittonum*.

În concluzie, referitor la ștampila CIV și problemele pe care ea le ridică, putem spune următoarele:

- Abrevierea pentru *coh. I Vindelicorum* este COH. I VN și nu CIV;
- CIV abreviază *coh. I Ubiorum*;
- Sigla CIVB poate fi citită mai degrabă *coh. I Ulpia Brittonum*, decât *coh. I Ubiorum*.

III. — **MID.** Cercetările arheologice din ultimii ani făcute atît în castru cît și în așezarea civilă de la Tibiscum permit să afirmăm că ștampila cea mai des întîlnită aici este MID (fig. 4). Datorită faptului că ștampila — mai este cunoscută și din alte așezări romane — descoperirile mai vechi o semnalează la Apulum și Zăvoiu³³, iar recent a fost aflată și la Bolvașnița³⁴ — socotim că nu mai poate fi pus la îndoială caracterul militar al acesteia. Prezența ștampilei la Zăvoiu și Bolvașnița este foarte firească. Ambele așezări se găsesc pe teritoriul rural care

M I D

Fig. 4. — Ștampila M I D

aparține municipiului din vecinătatea confluenței Bistrei cu Timișul. Tibiscum făcea parte, inițial în mod cert, din teritoriul rural al Ulpiei Traiana, așa după cum o dovedește una dintre inscripțiile descoperite de noi. O dată cu ridicarea la rangul de municipiu, Tibiscum primește la rîndul său un teritoriu rural. Spre Ulpia Traiana acest teritoriu se întindea pînă la Pons Augusti care rămînea și pe mai departe în teritoriul rural al metropolei, fiind (după părerea noastră) chiar stațiunea de intrare în acest teritoriu.

O inscripție aflată la Micia³⁵, ridicată de sclavul vamal Felix, menționează în interiorul Daciei două stațiuni vamale: Micia și Pons Augusti. Fără a insista asupra discuțiilor și părerilor referitoare la amplasarea în

³³ N. Gostar, *ActaMN*, V, p. 472, nota 14 și p. 473, nota 19. Cf. C. Daicoviciu, *AISC*, IV, p. 307—308.

³⁴ Sondajul făcut de Fl. Medeleț în toamna a. 1968, descoperind o ștampilă, confirmă existența unei așezări romane la Bolvașnița.

³⁵ *CIL*, III, 7853=1351.

general a stațiunilor vamale, menționăm doar faptul că majoritatea covârșitoare a acelor cunoscute din portorium Illyrici, din care făcea parte și Dacia se găseau la frontierele dintre provincii și, din acest punct de vedere, atât Micia cât și Pons Augusti sînt două cazuri aparte. Mai mult chiar, ambele așezări sînt amplasate pe drumuri care, la intrarea în provincie, au stațiuni vamale. Pentru drumul de pe culoarul Cerna-Timiș-Bistra, exista stațiunea vamală de la Dierna, iar pentru cel ce flanca malul stîng al Mureșului la Partiscum se afla amplasat un oficiu vamal.

Încercarea de a explica rostul acestor stațiuni vamale, cu toate variantele ipotetice formulate pînă acum, nu rezolvă decît parțial și în mod discutabil problema pe care o ridică în chip firesc prezența lor în interiorul provinciei. Dacă pentru Pons Augusti (localitate plasată pe drumul Tibiscum—Ulpia Traiana) poate fi invocată împărțirea Daciei în trei, aceasta cu atât mai mult cu cît inscripția ce îl amintește ca punct vamal este posterioară anului 170³⁶, pentru Micia aflarea unei explicații similare nu este posibilă și argumentarea într-altfel a existenței aici a unui oficiu vamal provincial nu ar face decît să nege atât rostul drumului de pe Mureș, cît și rostul importantului punct vamal de la Partiscum.

Această stare de fapt nu poate în nici un caz să pună la îndoială o realitate existentă în ce privește stațiunile vamale de la Micia și Pons Augusti, chiar dacă în interiorul provinciei, nu sînt cunoscute *deocamdată* cazuri similare. Este vrednic de reținut și deosebit de semnificativ faptul că ambele stațiuni vamale amintite mai sus se găsesc pe teritoriul rural al Ulpiei Traiana, ceea ce face să ne gîndim că avansarea sclavului Felix de la Micia ca șef al oficiului vamal de la Pons Augusti explică și rostul celor două puncte vamale. Ambele stațiuni se găsesc la marginea teritoriului amintit. Micia se găsește de la început în această situație, iar Pons Augusti o avea după ce Tibiscum este ridicat la rang de municipiu. Prin urmare stațiunile vamale de la Micia și Pons Augusti trebuie considerate nu ca puncte vamale ale provinciei, ci ca puncte vamale proprii Ulpiei Traiana, ele delimitînd întinderea teritoriului metropolei spre sud-vest și nord-vest. Este foarte probabil că asemenea stațiuni vamale amplasate exclusiv pe teritoriul Ulpiei Traiana să fi existat și pe drumul ce vine de la Apulum ca și pe acela dinspre Valea Jiului.

Pe culoarul Timișului spre sud, fără îndoială că teritoriul municipiului Tibiscum nou creat depășea Bolvașnița, atât această localitate cît și Zăvoiul găsindu-se în mod firesc sub influența, dependența și controlul economic și militar exercitat de Tibiscum chiar înainte de ridicarea lui la rang de municipiu. La Zăvoi exista un castru de pămînt care nu a fost utilizat decît în timpul războaielor de cucerire a Daciei³⁷. Lîngă acest castru, spre așezarea de astăzi, către Valea Bistrei se întinde așezarea civilă romană necercetată încă, deci necunoscută în ce privește caracterul ei. Bolvașnița însă (enumerată între localitățile unde se exploata aurul în timpul stăpînirii romane) justifică pe deplin prezența ștampilei MID. Recunoașterile și sondajul executat în anul 1968 la Bolvașnița au confirmat existența unei așezări romane, iar prezența ștampilei MID la Zăvoi trebuie să

³⁶ N. Gostar, *Vămile Daciei*, în SCIV, II, 2, 1951, p. 170; IV, 1953, p. 784—793.

³⁷ Secțiunea făcută de către H. Daicoviciu pe una dintre laturi arată că ne găsim în fața unui „castrum aestivum”.

pagini lipsa

Această serie de reprezentări inedite, sau doar amintite în literatura de specialitate, se înscriu în bogatul repertoriu de monumente bacchice descoperite în Dacia⁴¹, repertoriu pe care — după cercetarea minuțioasă a materialelor existente în muzeele din țară — ni-l propunem să-l alcătuim, pe cât posibil exhaustiv.

CONSTANTIN POP

DES REPRÉSENTATIONS BACHIQUES ROMAINES EN TRANSYLVANIE

(Résumé)

Pour réaliser un répertoire concernant les représentations dionysiaques découvertes en Dacie romaine, l'auteur signale un nombre de 20 pièces inédites ou seulement mentionnées dans la littérature de spécialité. Les monuments sont en marbre (8 pièces, n° 1—8), en bronze (6 exemplaires, n° 9—14), et en terre cuite (6 morceaux, n° 15—20).

À la catégorie des représentations en marbre appartiennent: une tête de bacchante (n° 1, fig. 1/1), une autre représentant probablement un Bachus (n° 2, fig. 1/2), un torse de Dionysos (n° 3, fig. 1/3), une statuette fragmentaire présentant la même divinité (n° 4, fig. 1/4), un fragment sculptural avec Silène (n° 5, fig. 1/5), une plaque votive avec Pan (n° 6, fig. 1/6), un bloc avec représentations dionysiaques (n° 7, fig. 1/7) et un relief avec inscription (n° 8, fig. 1/8).

Le groupe des pièces en bronze se compose: d'une statuette de Dionysos (n° 9, fig. 2/1), une tête d'une statuette féminine présentant une bacchante ou la déesse Libera (n° 10, fig. 2/2), une anse de situle avec Pan (n° 11, fig. 2/3), deux veilleuses, l'une avec Silène (n° 12, fig. 2/4), l'autre avec un masque bachique (n° 13, fig. 2/5) et une statuette de Silène (n° 14, fig. 2/6) considérée par l'auteur comme un faux.

Les terres cuites sont formées des pièces suivantes: un fragment de statuette avec Pan (n° 15, fig. 3/1), une tête de Satyre (n° 16, fig. 3/2), trois veilleuses avec des masques comiques (n° 17—19, fig. 3/3—fig. 3/5) et un vase fragmentaire avec une scène bachique (n° 20, fig. 3/6).

⁴¹ Studiile privind cultul lui Liber Pater în Dacia, apărute în ultimii ani: A. Bodor, *Adalékok a helyi elem fennmaradásának kérdéséhez a római kori Dáciában. A Liber és a Libera kultusz*, în *Studia*, ser. IV, fasc. 1. Historia, 1960, p. 25—58; *Der Liber- und Libera-Kult. Ein Beitrag zur Fortdauer der bodenständigen Bevölkerung im römerzeitlichen Dazien*, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 211—239; C. Pop — Z. Milea, *Monumente sculpturale din Dacia romană în legătură cu cultul lui Liber Pater*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 195—208; C. Pop, *Citeva reprezentări aparținând cultului dionysiac în Dacia*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 169—181; A. Bodor, *Note asupra artei romane provinciale. Pe marginea cărții prof. J. M. C. Toynbee*, în *ActaMN*, V, 1968, referiri la monumentele bacchice, p. 501—504; C. Pop, *Două fragmente sculpturale dionysiace din Dacia romană*, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 531—532; *Dacia*, XII, 1968, p. 413—416.

MATERIALE EPIGRAFICE ȘI SCULPTURALE ROMANE ÎN MUZEUL SEBEȘ

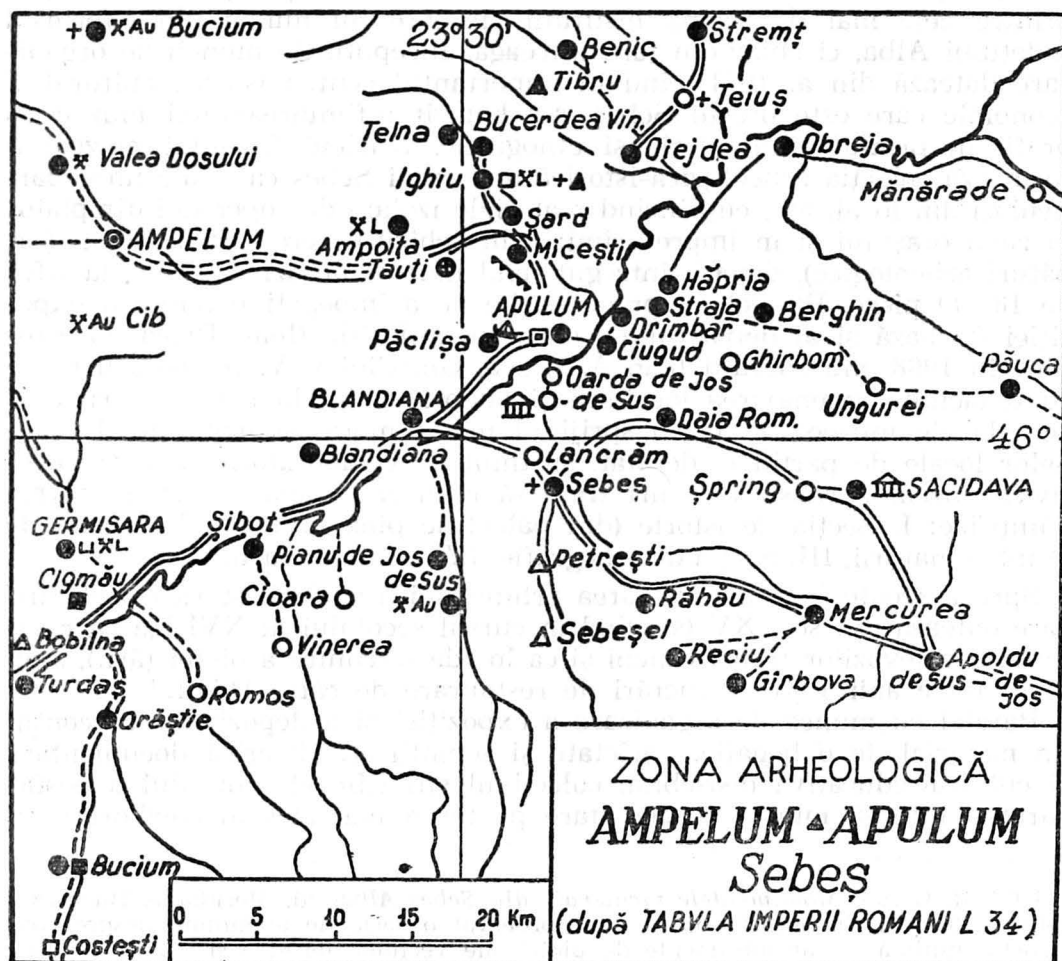
Unul dintre numeroasele muzee create și organizate integral în ultimele două decenii este cel din Sebeș (jud. Alba), care prin bogăția colecțiilor, expunerea materialelor și activitatea cultural-științifică s-a impus printre cele mai de seamă instituții similare nu numai din cuprinsul județului Alba, ci chiar din țara întreagă. Începuturile muncii de organizare datează din a. 1951, când în importantul centru istoric, cultural și economic care este orașul Sebeș, s-a hotărât înființarea unui muzeu cu profil în primul rînd istoric și etnografic. Nucleul fondului muzeal îl formează colecția arheologică-istorică a liceului Sebeș ca și ale unor particulari din localitate, cuprinzînd materiale izolate descoperite întîmplător în zona orașului și în împrejurimi; prin achiziții, cercetări de teren (săpături arheologice), donații întregul fond muzeal de azi se ridică la cifra de 18.000 piese. Paralel cu preocupările de a îmbogăți inventarul expoziției de bază și al depozitului, colectivul științific (Ioan Raica, director pînă în 1968, muzeografii Ioan A. Aldea, Gh. Ciul și V. Ionaș) a urmărit cu tenacitate amenajarea localului și adaptarea lui la nevoile cerințelor actuale ale muzeografiei. Cu sprijinul masiv moral și material al organelor locale de partid și de stat, susținut de colaboratori externi, colectivul muzeal a reușit în scurt timp să realizeze, după criterii și norme științifice: I. Secția de istorie (din paleolitic pînă la 1848), II. Secția de științele naturii, III. Secția de etnografie, IV. Secția de artă.

Spre a scoate în relief valoarea arhitectonică și deci istorică a clădirii care datează din sec. XV (servind în cursul secolului al XVI-lea ca reședință a voievozilor transilvăneni și ca loc de întrunire a dietei țării), s-au făcut între anii 1961—3 lucrări de restaurare de către D.M.I.¹

Paralel cu munca de organizare a expoziției și a depozitelor ce conțin un material de o bogăție, varietate și semnificație istorică documentară și cultural-educativă deosebită, colectivul științific al muzeului a desfășurat o intensă muncă de cercetare pe teren mai ales în colaborare cu

¹ Cf. R. Heitel, *Monumentele medievale din Sebeș-Alba*, ed. Meridiane, București, 1964, p. 33—34. Cu această ocazie s-au observat o serie de amănunte despre construcția inițială, ca ancadrame de piatră ale vechilor ferestre și uși la demisol, iar la etaj au ieșit la iveală mai multe arcuri aparținînd unei loggii.

colectivele muzeelor județene Alba Iulia și Hunedoara, ca și cu Institutul de Istorie și Muzeul de Istorie din Cluj. Potrivit cu sarcina ce-i revine de a studia și explora trecutul și realitățile sociale din împrejurimile Sebeșului, colectivul muzeal din Sebeș a urmărit problemele legate de arheologia și istoria veche a teritoriului cu deosebire privind cultura neolitică Petrești (atestată și la Valea lui Jan—Daia, Răhău—Șipote, Păuca), perioada dacică (Căpîlna, cetate săpată în colaborare cu Institutul de Istorie Cluj) și perioada romană, care este bogat reprezentată pe teritoriul amintit prin numeroase așezări (vezi harta), din care muzeul are material epigrafic, sculptural și arheologic remarcabil, — care sînt prezentate în paginile următoare; iar la sfîrșit piesele publicate anterior la care se fac unele precizări și rectificări de lectură ori topografie.

A. Inscripții inedite

1. — **Placă** de clădire (titulus operis publici) de gresie silicioasă, fragmentară, înălțime 60, lăț. 40, gros. 9 cm, literele între 55 și 35 mm (de remarcat O mult mai mic decât restul literelor în r. 1, 5 ca și G în r. 4); fragmentul este fracturat în două bucăți (fig. 1), din care bucata inferioară a dispărut. Este adus de la biserica evanghelică unde a fost descoperit cu ocazia lucrărilor de restaurare (1961; nr. inv. 2137). Suprafața scrisă fiind mult corodată, nu se poate stabili dacă între r. 2 și 3 pe care le putem citi și reconstitui parțial, se mai află unul sau două rînduri; ar putea să fie un loc liber, dar numele împăratului pentru a cărui sănătate este dedicat monumentul nu se poate citi². Din restul de litere, parțial tocite, se poate presupune că în lățime placa este păstrată pe aproximativ 1/2 din dimensiunile originale. Lectura probabilă (parțială) este:

[I(ovi) O(ptimo) M(aximo) ? A] E T E R N O

[pro s a l u] T E I M P(eratoris) CAES(aris)

.

[.] . . . P R I M I S E

[.] J S 7 (centurio) L E G(ionis) X I I I G(eminae)

[.] T A B(ularium) A S o L o R E S T(ituit).

Zeul *Aeternus* (Iupiter?) Deus Aeternus, asociat uneori cu Iupiter roman, este „oriental“, de origine siriană, atestat numai epigrafic, în sec. II—III în zonele occidentale: Roma, Italia, Numidia, Mauretania, Pannonia, Moesia și mai ales în Dacia³, unde dedicațiile ce i s-au pus sînt numeroase, majoritatea din partea unor adoratori de etnicitate ce nu poate fi stabilită. Uneori apare asociat cu alte zeități orientale, ori dedicanții poartă nume siriene; semnificativă este la Ampelum CIL, III 7834 „I O M Commagenorum Aeterno“, 7832 „Deo [Aeter]n(o) Commag(enorum) Dulc(eno) . . .“ — dedicanții sînt evident sirieni. Celelalte dedicații sînt puse de locuitori din diferite zone ale imperiului, de condiție socială diferită, chiar din pătura conducătoare (CIL, III 7901), militari, liberi etc. Numeroase sînt la Ulpia Traiana: CIL, III 7900, 7901, 7912, 7913, 7914, 7996; Micia: CIL, III 1352 (?); Cigmău (lingă Orăștie, Germisara) CIL, III 7880 (Aur. Tato, nume celtic sau illiric?); Apulum: CIL, III 988, 990, 1082, 1083, 1286, 7738 (. . . T E R N O, muzeul Aiud), *Apulum*, II 1946, p. 98—99 „Aeterni, C. Bet. Galato“; la Ampelum pe lingă cele trei exemple citate: CIL, III 1301 „I O M Aeterno conservatori Callistus aug(usti) n(ostri) dispensator pro salute sua et suorum ex v(isu) p(osuit)“; Sighișoara: CIL, III 6258. Numărul mare al dedicațiilor arată larga difuzare și popularitatea zeului „oriental“, cu deosebire în centrele urbane importante ale Daciei în cursul secolului III. Numele împăratului în sănătatea căruia este ridicat edificiul și dedicată inscripția nu poate fi determinat, probabil să fie vreunul din sec. III, — ca M. Aurelius Antoninus (Caracalla)? Antroponimul (?) P R I M I S E—(?) este greu de elucidat; în schimb în rîndul penultim . . . S (centurio) L e g(ionis) X I I I

² Textul fragmentar menționat în *ActaMN*, VI p. 184.

³ RE, I (1893), col. 696—7 (F. Cumont); *ActaMN*, VI, p. 183—184 (I. I. Russu).

Fig. 1. — Placă de clădire la un *tabularium* în Apulum; Muzeul Sebeș

Fig. 2. — Listă de nume; Muzeul Sebeș

G(eminae) litera S este sfârșitul numelui ofițerului care a condus lucrările de construcție a unui *tabularium* la Apulum, reparat din temelii, de la pământ: *a solo rest(ituit)*⁴.

2. — **Bloc** de piatră dură cuprinzând o lungă listă cu nume de oameni, fragmentară de 120 × 39 × 60 cm, literele de 4 cm, suprafața scrisă mult avariată, textul greu de reconstituit, în unele rinduri aproape indescifrabil; în partea de sus, pe fața scrisă, se află o gaură mare pătrată (latura de 12 cm) practică ulterioară, probabil spre a se putea utiliza piatra în vreo construcție în antichitate sau în evul mediu. Blocul de piatră (fig. 2) se află în Vințul de Jos (jud. Alba), în zidul de incintă al „castelului Martinuzzi“, lângă poarta de intrare; de aici a fost transportat la Muzeul Sebeș în luna mai 1966 (împreună cu piesa de mai jos nr. 9;

⁴ *Tabularium* în RE, IV A (1932), col. 1962—69 (Sachers); despre construcții romane din Dacia menționate în inscripții: D. Tudor, *Les constructions publiques de la Dacie romaine d'après les inscriptions*, în *Latomus*, XXIII, 1964, p. 271—301; pentru *tabularium* p. 296—7; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 83—84; 163.

nr. inv. 3910). Lectura listei de nume întîmpină multe greutăți, rămîn lacune din cauza uzurii feței scrise; dar se pot identifica în total 35 rînduri, din care în primele 6 rînduri nu se poate recupera nimic; în r. 6 la început este sigur grupul AE—din numele *Ael(ius)* spart de orificiul practicat. Începînd din rîndul 7 se poate citi lista de nume, unele integral, altele numai parțial; în alte rînduri abia cîteva litere, sau iarăși nimic.

1	Ae[l(ius)
2	Iul(ius) Prisc[us, -ianus?]
3 . T	Cassi(us) Sene[ca, -cio?]
4	Fron(tinius?) Aqv[ila, -inus?]
5	Aur(elius) Iuli[anus]
6 AE	Ael(ius) Poten[tinus]
7 IVL PRISC . .	Val(erius) Quint. . (?), Vin[en?]
8 CASSI SENE . .	Ael(ius) Sabini[anus?]
9 FRON AQV . .	Domit(ius) Septem[ber?]
10 AVR IVLI . .	Ael(ius) Quin... (?)
11 AEL POTEN . .	Iul(ius) Ingen[uus]
12 VAL VIN	An(nius?) Aquili[nus]
13 AEL SABINI	Corn(elius) Ul[pianus?]
14 DOMIT SEPTEMV (?) . .	Sabin(ius) Bithu[s]
15 AEL QVIMIBE	Ael(ius) Crispu[s]
16 IVL INGEN	Aur(elius) Terens(?)
17 AN(?) AQVILI	Iul(ius)
18 CORN(?) VL	Au[r(elius)]
19 SABIN BITHV	Aur(elius)
20 AEL CRISPV	 du
21 AVR TERENS	Sabin(ius)
22 IVL	Vet(urius?)
23 AV	Pomp(eius?) Ian[uarius?]
24 AVR	Maxi(minius) Corn[elianus?]
25 DV	Valer(ius?) Am[andus...?]
26 SABIN	Iul(ius) Seue[rus?]
27 VET	Val(erius) Cels[us, -inus?]
28 POMP IAN	Aur(elius) Bataus
29 MAXI CORN	
30 VALER(?) AM	
31 IVL SEVE	
32 VAL CELS	
33 AVR BATAVS	

Este un tabel de nume, foarte probabil militari, eventual din legiunea XIII Gemina de la Apulum, dar posibil și din vreo formațiune de gardă (*pedites* sau *equites singulares*), avînd cele două nume după sistemul roman, și gentiliciul (*Aelius*, *Aurelius*, *Domitius*, *Iulius*, *Cornelius*, *Pomponius?*, *Sabinus*, *Valerianus* etc.), curenți în Italia și în provincii, multe fiind gentiliciile „imperiale” *Aelius* și *Aurelius*, care arată că inscripția datează din secolul III (după *Constitutio Antoniniana* a lui M. Aurelius Antoninus-Caracalla). Remarcabile și cu totul semnificative sînt între cogno-

mina (majoritatea din ele romane) unele „barbare-provinciale“, cu lectură sigură sau foarte probabilă: r. 19 *Bithus*, evident de origine tracică; r. 21 *Terens*(?), iarăși tracic, romanizat ca terminație în loc de *Teres*; r. 33 *Bataus*.

R. 19 Sabin(ius) *Bithus* are cognomen tipic tracic, cel mai frecvent nume la traci, în variante: *Bitus*, *Bithys*, *Beithys* în total vreo 380 de exemple, în compuse: *Bititralis*, *Bitucentus*, *Beithyceilas* și derivate *Bithylos*, *Beithyris* etc. Numeroase exemple se găsesc în *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957, p. 66—68 de D. Detschew; încercările de explicare etimologică: I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, ed. II (1967), p. 95. În Dacia exemplul nostru este al 4-lea atestând numele *Bithus*, fiind vorba foarte probabil de un trac din Moesia sau Dacia (*ActaMN*, IV 1967, p. 89—90). — R. 21 Aur(elius) *Terens* este nume tracic *Teres*, gr. Τηρης, în cel puțin 140 exemple în total (numeroase în repertoriul lui Detschew, *Thrak. Spr.*, p. 500—502), în forma romanizată prin apropiere de romanul *Terentius* cu care a fost asimilat sau confundat⁵. — R. 33 Aur(elius) *Bataus* este o apariție surprinzătoare în epigrafia Daciei, nume nou în această provincie, cu deosebită semnificație nu numai antroponimică, ci și social-etnică, fiind un personaj de obârșie germanică, dintre *Batavii* de la Rin⁶, care au avut un rol important în cadrul armatei romane⁷; în Dacia avem atestate până acuma trei unități auxiliare „*Batavorum*“⁸, și n-ar fi exclus ca *Aurelius Bataus* să provină din rindul uneia dintre aceste auxilia. Ca antroponim, „cognomen“-ul său apare în câteva atestări la provinciali, care

⁵ Exemple numeroase: IG² II 3689, 3690, Atena Τηρηντος la cazul genitiv; cf. RE, V A, col. 719, nr. 1; CIL, VI, 33887 = ILS 4781 „M. Antonio M(arci) filio) Claudia Terenti, oriundi civitate Miseni (etc.), M. M. Antonii Teres et Proculus filii (etc.)“, în două variante: prima romanizată *Terens* la decl. III, a doua în formă genuină tracică *Teres*; cf. G. G. Mateescu, EDR, I 1923, p. 87 și 208; *Spomenik* (Belgrad), LXXI 1931, p. 203, nr. 535 la Scupi „M. Terentio Terentiano centur. leg. curante Terente Macrino libert(o)“; CIL, III 13853 (12785) la Plevlje în Bosnia „Terenti q(ui) vix(it) an(nos) LX et Vendoni coniugi aeiuv viv(a)e Bessus par. p(ro) p(ietate) et sibi viuv pos.“; o legătură etimologică posibilă a antroponimului: I. I. Russu, op. cit., p. 125.

⁶ Despre *Batavi* în general: De Ruggiero, *Dizionario epigrafico*, vol. I p. 981—982; RE, III (1897), col. 118—121 (Ihm); *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* (J. Hoops), Strassburg, I (1911—3), p. 178—9; atestările numelui etnic *Batavi* în textele literare și epigrafice: E. Förstemann, *Altdeutsches Namenbuch*, ed. II, Bonn, 1900, vol. II, 373: *Thesaurus Linguae Latinae*, II (1900—1906), col. 1784; M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, Heidelberg, 1911, p. 45—47. Alte mențiuni despre *batavi* (apărute ulterior): *Mnemosyne* 1938, p. 222—4 (= *AnnEp.*, 1938, 125) „Flaus Blandi f(ilius) Bataus eques al(a)e Fron[to]nianae h.s.e.“ la Aquincum; „ex decurione C. Petillio C.f. Vindici Batav(o) in ala Frontoniana“ CIL, XVI 164 (a. 110 Pannonia); *Diadora* (Zara, Zadar), III 1965, p. 72; „Imerix Servofredi f(ilius) Batavos, equ. ala Hispano(rum) annor. XXVIII, stip. VIII“, la Burnum în Dalmatia.

⁷ Martin Bang, *Die Germanen im römischen Dienst bis zum Regierungsantritt Constantins I*, Berlin, 1906, p. 32—39.

⁸ *Cohors I Batavorum miliaria*, *ActaMN*, I p. 164 (= JRS, LI 1961, p. 63 a. 133); *Materiale*, II 1956, p. 704, *Athenaeum*, XXXVI 1958, p. 178—180; CIL, III 839 etc. (Wagner, *Dislokation*, p. 93 ș.a.; staționată la Potaissa și Romita [?]); *Cohors IX Batavorum*: *Akte des IV. internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik*, 1962, Viena, 1, 1964, p. 406—407; SCIV, XVI 1965, p. 183—4, staționată probabil pentru scurt timp la Buridava (Birșești); *Ala I Batavorum miliaria*, CIL, XVI, 90, 107, 108; *Klio*, XI 1911, p. 504 etc., staționată la Războieni Cetate (Feldioara), *ActaMN*, II, p. 63.

sînt fără îndoială cu toții proveniți de la gura Rinului: „ethnicon”-ul *Batavus* este întrebuițat fie ca nume individual singur, fie drept cognomen, cum este cazul lui *Aurelius Bataus* din Dacia: CIL, III 4810 (Virunum) „*Callo Batavi f(ilio), M. Ulpus Senecio fratri*”, doi frați de origine evident germanică (batavi) din care primul poartă antroponimul *Caballus* probabil celtic⁹ și patronimicul germanic *Batavus*, iar fratele său numele complet și perfect roman *Marcus Ulpus Senecio* (cu praenomen și nomen, deci și cetățenia de la împăratul Marcus Ulpus Traianus de la începutul sec. II e.n.); CIL, XIII 3707, ant. I 13 (listă de nume din Trier-Treveri) „*Verecund(us) Bataus*”, cu forma populară destul de frecventă în inscripții cu dispariția lui -v- intervocalic¹⁰; 10001, 67 (lucernă) „*Batavos*” și „*Batav...*”; se mai citează exemple cu forma feminină, ca: *sibi et Iul(iae) Batavae coniugi*¹¹.

3. — **Stelă funerară**, de conglomerat calcaros dur (fig. 3), fragment înalt 84, lat 28 și gros 18 cm. literele înalte 17 cm: descoperit în anul 1961 la biserica evanghelică din Sebeș, cu ocazia lucrărilor de restaurare. Scrierea destul de îngrijită, clară, formele literelor nelipsite de trăsături rustice; ligaturi: în r. 5 cifra XXXX și r. 8 H plus E. Din suprafața scrisă s-a păstrat cca. 1/3 din total; literele păstrate permit o întregire aproape integrală a schemei epigrafice; în r. 7 litera E este incompletă și apare ca un C colțuros.

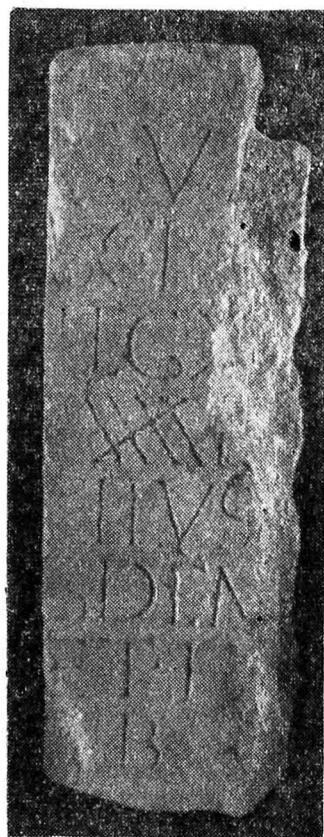

Fig. 3. — Stelă funerară, fragmentară; Muzeul Sebeș

D(is)	D(is) [M(anibus)]
G · V A	G(aius) Va[leriu-]
SCL	s Cl[emens?] (centurio)
LEGX	leg(ionis) X[III G(eminæ) v(ixit) an(nis)]
XXXXI	XXXXI, [Val(erius) Gem-?]
ELLVS	ellus [(centurio?) leg(ionis) eiu-]
SDEM	sdem [frater]
ET · H	et h[eres p(osuit?)]
B	b(ene) [m(erenti)]

⁹ A. Holder, *Altceltischer Sprachschatz*, I 651—8, III 1016—1020; *Thesaurus Linguae Latinae*, vol. III C, col. 3.

¹⁰ Forma populară („vulgară”) în inscripții din zonele dunărene este frecventă (ca și în alte părți), ex. H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, București, 1960, p. 91—2.

¹¹ *Thesaurus Linguae Latinae*, II, 1784.

Proveniența epigrafei, utilizată ca material de construcție în biserica din Sebeș și ca atare tăiată și fasonată după necesitățile construcției, nu poate fi stabilită cu certitudine; probabil să fie adusă de la Apulum (Alba Iulia) sau din teritoriul ei, eventual dintr-un sat din preajma Mureșului (Ighiu?)

4. — **Epitaf** de piatră, fragment înalt 41, lat 31 cm, literele 55 mm, zidit într-un pilon din nava centrală a basilicii vechi romanice din cadrul bisericii evanghelice din Sebeș, ieșit la iveală cu ocazia lucrărilor de restaurare a acestei construcții în anul 1961. Lectura este sigură numai în ce privește numele propriu al defunctului. Marginea stângă este tăiată drept, cum arată literele mutilate din această parte. Fața (fig. 4) este tocită, rasă desigur intenționat la utilizarea ca material de construcție. Ligatură în r. 1 V+A.

T · VAL · IVL
NO · DERI
AN(is) XL PC.
. C.

[D(is) M(anibus)]
T(ito) Val(erio) Iul[ia]-
no Dert[ona?? vix(it)]
an(nis) XL PC.....

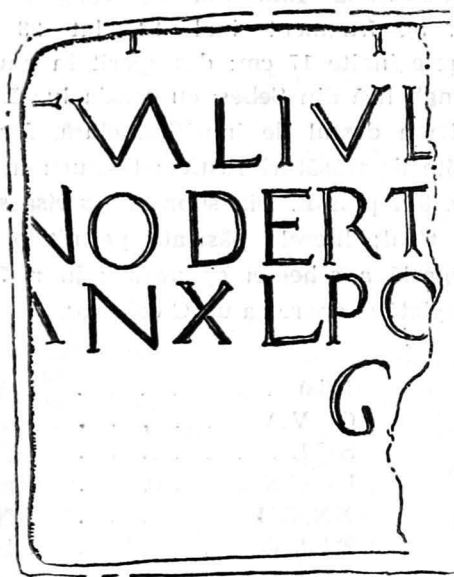
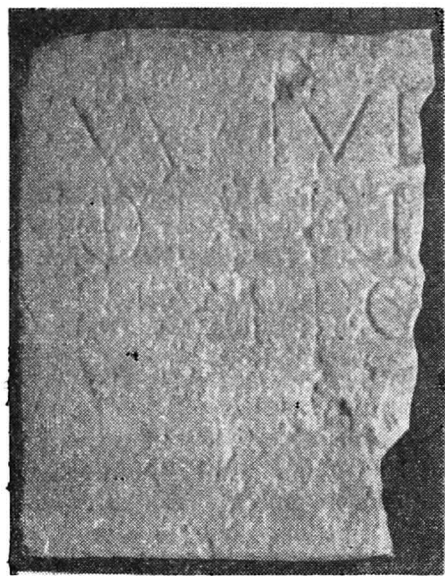

Fig. 4. — Stelă funerară, fragmentară; biserica evanghelică Sebeș

5. — **Epitaf** fragmentar, de piatră calcaroasă, cu dimensiunile 30×30×23 cm; literele înalte de 7 cm (fig. 5); descoperit prin anul 1957, în teritoriul comunei Daia (jud. Alba), la punctul denumit „Troian” unde s-au mai găsit și alte resturi dintr-o așezare din epoca romană: substrucții de ziduri, ceramică etc.; deci o localitate rurală mai importantă din care provine și inscripția nr. 8 de mai jos (CIL, III 7788). Literele sînt bine gravate, remarcabil L cu brațul ondulat. Se poate citi și reconstitui

cu probabilitate: în r. 1 fragmentar literele vizibile sînt I A R I... (mai curînd decît din M A R I O, căci la marginea stîngă nu este loc pentru o literă largă ca M) rest din numele gentiliciu roman-italic *Tarius* (Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin, 1933, p. 97). După nume veteranul *Tarius Lucanus* este foarte probabil de origine italică; eliberat din armată (de la Apulum), s-a stabilit (ca om înstărit, fruntaș, proprietar de pămînt și sclavi), în localitatea rurală din teritoriul satului actual Daia. Lectura probabilă:

[D(is) M(anibus)]
 . . ? T A R I O . . . (?)
 . . L V C A N O . . . (?)
 VET(erano) LEG(ionis) XIII
 [G(eminae) vix(it) ann. . . .]

Fig. 5. — Stelă funerară, fragmentară, de la Daia-Română; Muzeul Sebeș

6. — **Fragment** epigrafic de gresie calcaroasă, 37×17×8 cm, litere înalte de 6 cm; legatură în r. 4 H plus E, r. 5 A plus T; provine din colecția R. Hann (Sebeș); adus la Muzeu în dec. 1963; pare a fi de origine locală, din teritoriul orașului Sebeș. Se pot citi numai cîteva litere, din care abia două sau trei cuvinte sînt probabile (fig. 6); puncte despărțitoare se văd în r. 2 și 4, ligaturi în r. 3 H plus E și în r. 4 T plus A.

. . . . I
 . . C I I cii(?)
 . . R O N pat[ron(?)]
 . . S · H E s he[res?]
 . . PAT pat[ri . .?]

Fig. 6. — Stelă funerară, fragmentară; Muzeul Sebeș

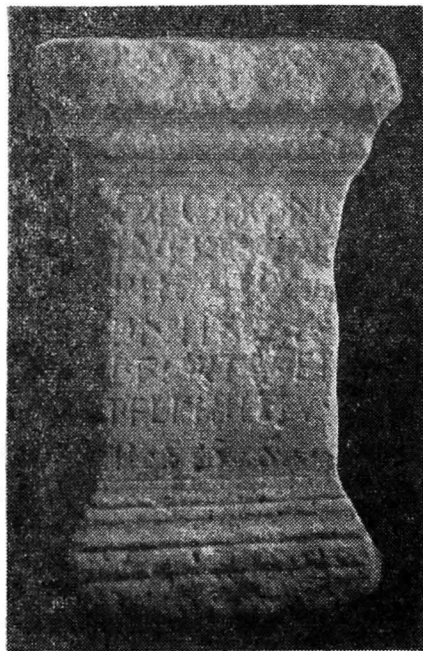

Fig. 7. — Altar votiv, CIL, III 1133; Muzeul Sebeș

B. Inscripții publicate (revizuite)

7. — **CIL, III 1133**, *altar votiv* de piatră calcaroasă, care se afla în Vințul de Jos (la I. Barcsay), văzut acolo de Torma și de alții; apoi în Sebeș în grădina Leonhardt, de unde a fost transportat la Muzeul Sebeș (inv. M 170/1). Fața scrisă (fig. 7) este avariată în r. 2—5, dar lectura posibilă integral, cum este dată în CIL, III:

DEO BONO
PVEROPOS
PHORoAPOL
LINIPYTHIO
T · FL · TITVS ET
T · FL · PHILETVS
P S S S

publicată mai întâi de Torma, *ArchKözl*, III 1863, p. 144; Ackner—Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien*, Wien, 1865, nr. 909; B. Cserni, *AFM*, II/1, p. 483, nr. 490.

8. — **CIL, III, 7788**, *altar votiv* de piatră de 65×55 cm, Muzeul Sebeș, nr. inv. 1742 (fig. 8), publicat între materialele din Apulum (ca provenind din acest mare centru), dar cu precizarea „Oláh-Dálya [Daia Română, jud. Alba] prope Carlsburg reperta“, ceea ce arată că piesa provine din sat, nu fusese transportată la țară de la Alba Iulia, — mai cu seamă că în acest sat s-a mai găsit o inscripție (supra nr. 5),

precum și alte materiale arheologice de aceeași origine. Lectura dată de CIL, III acestei inscripții a cărei parte superioară este mutilată (fractură probabil încă din antichitate) este: C. AELIVS PRIMVS / DEC. COL. În sursa unde apare reproducă („editio princeps“) a lui G. Tégylás, *ErdM*, 1888, p. 59 se observă „egy földmives udvarán e valószínűleg Jupiternek szentelt oltár“ altar închinat probabil lui Iupiter, lucru pe care nu l-a remarcat (ori nu l-a înțeles neștiind ungurește) editorul CIL, III. La o examinare mai atentă, în r. 1 se disting de fapt resturi din două litere, în centru un O la marginea dreaptă o „hastă“ verticală, care poate fi considerată ca marginea stângă a literei M; prin urmare în acest rînd mutilat se poate restitui formula clasică

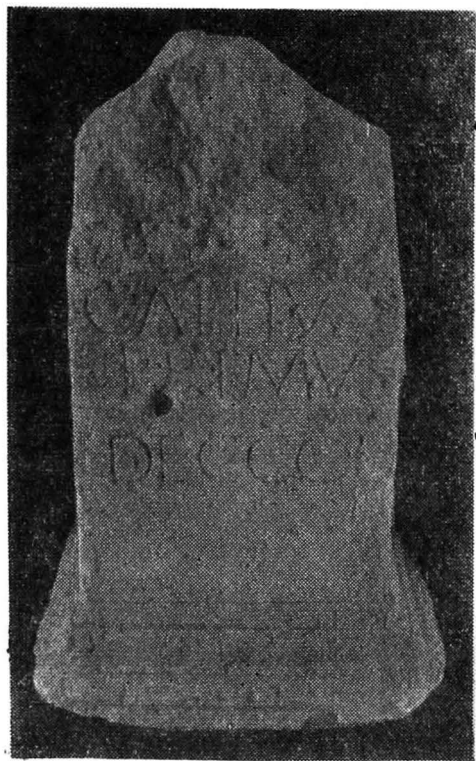

Fig. 8. — Altar votiv, CIL, III 7788, de la Daia-Română; Muzeul Sebeș

Fig. 9. — Altar votiv, CIL, III, 1060; Muzeul Sebeș

I(ovi) O(ptimo) M(aximo), cea mai frecventă între dedicațiile votive în toată lumea romană; restul textului nu conține nimic deosebit, *C. Aelius Primus* este *dec(urio) col(oniae) Apulum*, care nu a pus dedicația sa în acest mare centru urban, ci „la țară“ în teritoriul orașului unde el avea foarte probabil vreo proprietate. Piesa epigrafică a fost adusă în 16 aprilie 1959 la Muzeul Sebeș de colectivistul Gh. Preja după a cărui informare piatra a fost descoperită în locul „Troian“ de unde provine inscripția funerară (fragment supra nr. 5).

9. — CIL, III 1060, altar votiv de gresie silicioasă, 90×60×47 cm, literele înalte de 3,3 cm, adusă la Muzeul Sebeș (inv. 3909, fig. 9) din Vințul de Jos, unde se află în șradă, în fața magazinului sătesc, fiind îngropată în pământ cam 1/2 din înălțime (cu capul în jos), provenind din Alba Iulia (Partoș), unde fusese văzută și co-

piată de dr. Reinbold, iar în Vinț pe la anul 1860 de către C. Torma (*ArchKözl*, V 1865, p. 19). Textul a fost reprodus de Reinbold, A. Fodor, F. J. Neigebaur, W. Henzen și Torma; după aceștia de Mommsen, cu lectura completă și corectă a textului:

I O M
CETERISQVE · DIIS
DEABVSQVE · IMMOR
TALIBVS
T · IVL · GAIANVS · DEC C
SARMIZ · PRO · SAL · SVA
SVORVMQVE
OMNIVM · POSVIT

În starea actuală, fața scrisă este mult corodată, în r. 1—6 textul apare aproape șters, puține litere putînd fi „descifrate”; r. 7—8 sînt aproape deplin vizibile. De remarcat pe fața principală a altarului, la bază, un ornament în formă de zig-zag (ca de exemplu la Zlatna, *Apulum*, VII p. 404), iar sus o profilatură, un timpan și un fel de briu ca o funie.

10. — **Altar** votiv de piatră calcaroasă, 90×40×25 cm, litere 6 și 5,5 cm; capitelul și baza parțial mutilate, avînd profilatura simetrică frumos executată (fig. 10); publicat mai întîi de Ackner — Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien*, Wien, 1865, nr. 923, ca fiind descoperit la **Reciu** (jud. Alba; „Rätsch bei Mühlbach; jetzt im Besitz des ev. Untergymnasiums in Mühlbach”); apoi de Mommsen în CIL, III 970 (în baza informațiilor date de Müller), grupat cu materialul epigrafic de la *Apulum* (Alba Iulia), ceea ce poate să nu fie justificat, căci piesa pare să fie descoperită în satul (teritoriul) de unde a fost adusă la Sebeș, fiind adică inițial (în antichitate) făcută și înălțată chiar în localitatea romană rurală din teritoriul satului Reciu. Literele sînt incizate corect, dar de forme „ondulate”, cu înclinări spre dreapta; de relevat ligatura în r. 2 I plus N; lectura simplă și clară:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
S(extus) L(ucius) QVIN-
TVS V(otum) S(olvit)
L(ibens) M(erito) ,

În ce privește numele dedicantului e de remarcat că cognomen-ul lui *Quintus* este de fapt un praenomen.

11. — **Altar** votiv de piatră calcaroasă cu dimensiuni 60×42×36, literele 9 și 7 cm, se afla multă vreme la Vințul de Jos, unde a fost adus de la Partoș (Alba Iulia), textul publicat mai întîi de Torma în *ArchKözl*, VI 1866, p. 149; redat în CIL, III 6258 (... ad Maros Portum rep. 1861 Nov. 7, nunc est Alvinczi). Altarul transportat în a. 1968 la Muzeul Sebeș, s-a păstrat foarte bine, literele sînt incizate cu precizie,

Fig. 10. — Altar votiv, CIL, III 970, de la Reciu; Muzeul Sebeș

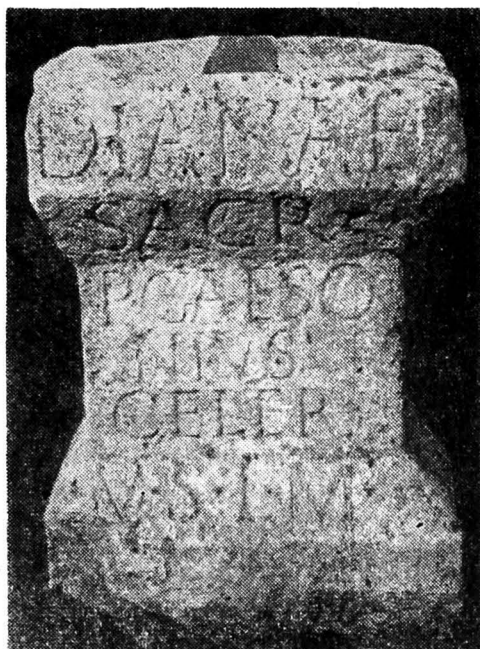

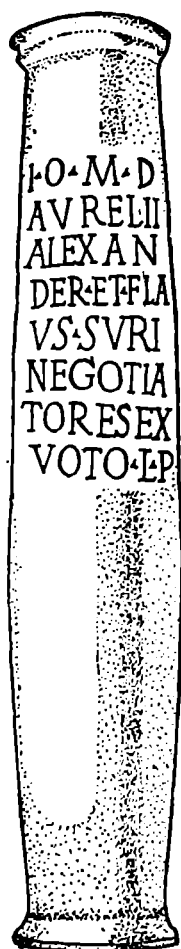
Fig. 11. — Altar votiv, CIL, III 6258; Muzeul Sebeș

simetric și chiar cu oarecare eleganță. Textul a fost aplicat și pe „capitelul“ (neornamentat) al altarului. Pe partea superioară a blocului de piatră există o adâncitură rotundă, sub forma unui taler, servind pentru depunerea ofrandelor (fig. 11).

DIANA E
SACR (um)
P · CAESO -
NIVS
CELER

V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)

12. — **Coloană** votivă, de marmură albă, înaltă 180, diametru maxim 28, literele înalte 5 și 4,5 cm (Muz. Sebeș, inv. 1215); se află în Sebeș la ing. silvic Bömches, adusă din Partoș, încît originea din Apulum este incontestabilă; publicată mai întîi de Gooss în AVSL, XII p. 169; apoi în ErdM, 1874, p. 52; în *Ephemeris Epigraphica*, II nr. 401, de unde în CIL, III 7761 între inscripțiile de la Apulum, citată adesea pentru cultul dolichenian și „Syri negotiatores“ în Dacia care pun dedicația zeului

lor „național“ (*ActaMN*, V 1968, p. 558—9). Scrierea clară îngrijită, cu caracter monumental, între litere puncte „despărțitoare“ (fig. 12):

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olichen) o

Aurelii

Alexan-

der et Fla-

us Suri

negotia-

tores ex

voto l(ibenter) p(osuerunt)

De remarcat forma „vulgară“ a numelui FLAVS (*Flavus*) în funcție de cognomen, cu „V“ dispărut intervocalic, frecvent în inscripții¹².

13. — Epitaf fragmentar de piatră calcaroasă, avînd dimensiunile de 71×55×26, literele între 10—11 cm; zidit într-un stîlp al navei principale din interiorul catedralei evanghelice din Sebeș unde a fost descoperit în aprilie 1961, cu ocazia lucrărilor de restaurare executate de D.M.I. (fig. 13). La biserica din Sebeș unde fusese văzut de Weidenfelder, apoi de Seivert care afirma că piesa ar fi fost transportată la Viena; Ackner — Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien*, nr. 543 „früher an der Kirche von Mühlbach, 1723 nach Wien geführt“; cu lectura:

IVLIVS

SORINVS

TRIB FC

Fig. 12. — Coloană cu inscripție votivă, CIL, III 7761; Muzeul Sebeș

după care a fost reprodusă de Mommsen în CIL, III 1238 „in lapide quadrato templi Mulenbacensis WEID. Hinc eum Vindobonam a. 1723 ablatum esse Seiv. in ed. addit „rrrore“:

IVLIVS cen

SORINVS pa-

TRI FC

¹² Exemple mai numeroase la H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 91.

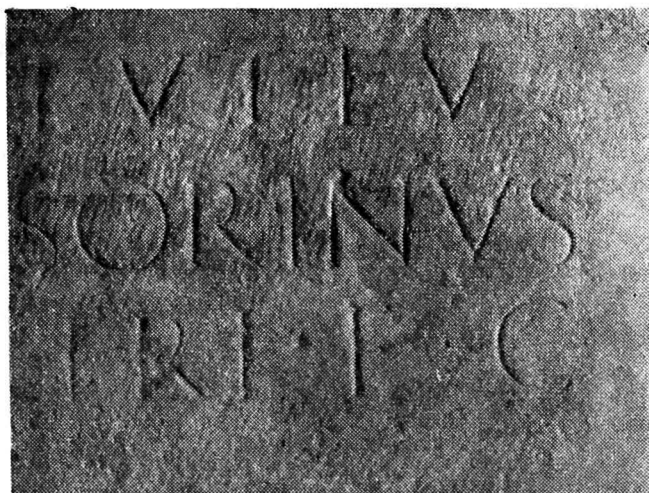

Fig. 13. — Stelă funerară, fragmentară, CIL, III 1238;
biserica evanghelică Sebeș

Lectura din CIL rămâne valabilă, dar întregirea textului în r. 2 trebuie îndreptată (cum arată reconstituirea grafică), citind nu [pa]tri — cu două litere lipsă la sfârșitul r. 2, ci [fra]tri care umple golul echivalent silabei CEN din numele *Censorinus*¹³.

C. Cărămizi stampilate

14. — LEGIO XIII GEMINA, unitate militară care a staționat tot timpul ocupației romane la Apulum, a lăsat o mare cantitate de cărămizi stampilate, care s-au răspândit în întreg cuprinsul județului Alba, ca și pe teritoriul fostei provincii Dacia¹⁴. Necunoscând locul de proveniență a celor mai multe cărămizi stampilate din tegularul Muzeului Sebeș, putem presupune că nu toate au fost transportate din garnizoana legiunii, ci unele puteau să provină din puncte fortificate sau posturi de observație din preajma orașului Sebeș — aproape de căile principale de comunicație.

14 a. — LEG XIII G, fragment de cărămidă (inv. B 73 și 127)

14 b. — LEG XIII GE / AVR.DEMET..., 43 × 15 × 6½ (inv. 120)

14 c. — LEG XIII GEM / AVR·GODES, fragment de cărămidă (inv. B 69 și 118)

¹³ D. Tudor în *Orașe, târguri și sate din Dacia romană*, București, 1968, p. 142, consideră această inscripție de origine „locală”: „O altă piatră funerară (găsită în zidăria bisericii luterane din Sebeș și atribuită greșit orașului Apulum) păstrează numele lui Iulius [Cen]sorinus (CIL, III 1238)”.

¹⁴ Inscriptii tegulare cu stampila LEG XIII GEM au fost semnalate în părțile 1—4 CIL, III (1873, 1889, 1902), în publicația lui J. Szilágyi, *A dáciai erődrendszér helyőrségei és a katonai téglabélyegek*, (Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dacien und ihre Ziegelstempel), *DissPann*, II, 21, Budapest, 1946; I. I. Russu, *Inscriptiones tegularum Legionis XIII Geminae*, în *Apulum*, V, p. 218—232.

- 14 d. — LEG XIII G, fragment de cărămidă (inv. 128)
 14 e. — LEG XIII / FLAVI MARTINVS, fragment de cărămidă (inv. B 76 și 121)
 14 f. — LEG XIII GEM, fragment de cărămidă (inv. B 65 și 126)
 14 g. — LEG XIII GEM, cărămidă de $43 \times 30 \times 6\frac{1}{2}$ (inv. B 15 — Partos, și nr. inv. 125)
 14 h. — LEG XIII G / AVR·MENANDER, cărămidă descoperită la „Ripa Roșie” lângă Sebeș; CIL, III 8075,30, *Ephemeris Epigraphica*, IV nr. 476; Gooss, AVSL, XII 172; este citată de Christescu, *Viața Econ.*, p. 75 și Tudor, *Orașe, tirguri și sate în Dacia Romană*, p. 142; dimensiuni: $29 \times 26 \times 6$ cm. Inversarea textului se datorează aplicării ștampilei cu litere negative:

G IIIX GEL
 NEM RVA
 REDNA

- 14 i. — LEG XIII GEM / LVCR·AQVILA, cărămidă
 14 j. — LEG XIII GEM / ANNEI SAT / VRNINI, jumătate de cărămidă cu dimensiunile $31 \times 22 \times 5\frac{1}{2}$ cm
 14 k. — LEG XIII G /, cărămidă $43 \times 31 \times 5$ cu text inversat de la dreapta la stînga cam în felul următor:

VA CONO / IEG XIII G (Aurelius Cono)

15. — Cărămidă cu ștampila PAT (Publius Aelius Tertius); dimensiuni: $41 \times 29 \times 5$, fără „tabula ansată”. La A se văd urmele unei ligaturi cu litera E.
 16. — Țiglă fragmentară cu ștampila QCC, CIL, III 1633, 17; 8075, 19; Szilágyi, nr. 302. p. 59; *Dacia* III—IV (1927—32), 542 și 552.

D. Sculpturi

17. — **Statuie** de marmură înfățișînd un bărbat, înaltă (fără cap) 156 (inclusiv soclul, fără soclu: 138 cm), lățime maximă (la briu) 68 cm; descoperită în anul 1962, la catedrala evanghelică din Sebeș, cu ocazia lucrărilor de restaurare, în substructiile altarului gotic ca material de umplutură, adusă în 1967 la Muzeul Sebeș (nr. inv. 3986). Ca și la majoritatea absolută a statuilor antice, îi lipsește capul, rupt încă în antichitate și dispărut (fig. 14). Este înfățișat un bărbat de statură înaltă, voinic și bine legat, îmbrăcat într-o togă cu falduri abundente care-l învăluie de toate părțile ajungînd pînă la pămînt, dar lăsînd piciorul acoperit numai de o tunică (cămașă); brațul stîng era îndoit și întins spre înainte, azi rupt din cot, brațul drept poate să fi fost sub togă, lipit de piept (?); în picioare are sandale. Este o lucrare de calitate bună (la nivelul artei provinciale), foarte probabil de proveniență din ruinele orașului Apulum (apropiat la 13 km de Sebeș), adusă cu cel puțin 5 secole în urmă, cînd la construcțiile catedralei din Sebeș a fost transportat mult material litic atît roman din ruine, cît și piatră brută din carierele Ighiel.

18. — **Basorelief** de piatră calcaroasă, dimensiuni $45 \times 48 \times 27$ cm (fig. 15), (Muz. Sebeș, inv. 1139, achiziționat în iulie 1958), descoperit la Pianul de Jos (jud. Alba) la nord-est de sat în locul numit „Lisca” („La Groape”), sub vîrfurile lui Marin, de către Victor Todoran în cursul aratului, în a. 1949, împreună cu alte obiecte romane (ceramică, ulcioare, opaiț etc.); dovadă că aici era o așezare rurală

în epoca romană. Este o placă (lespede) înfățișând o scenă de sacrificiu: în cadrul alcătuit de un fronton avînd în centru o rozetă sau un con de pin (?) pe o bază vegetală, la margini două acrotere, totul susținut de un listel așezat pe două coloane cu capitele ornamentate ca vegetale în formă de W; în centru figura de bărbat ce pare tînăr, fără barbă, îmbrăcat în togă, cu piciorul stîng jumătate nud călcînd spre stînga sa și cu fața întoarsă spre dreapta (către privitor), brațul stîng

Fig. 14. — Statuie de marmură;
Muzeul Sebeș

Fig. 15. — Relief, de la Pianul de Jos; Muzeul
Sebeș

îl are îndoit pe altarul alăturat, iar dreapta o întinde pe piept în aceeași direcție; altarul se află pe un suport ceva mai ridicat și are forma obișnuită a altarelor votive (epigrafice), iar deasupra se vede un obiect rotund cu niște linii care redau flăcările de la sacrificiul pe care personajul este în curs a-l executa. Relieful este fracturat în două, dar refăcut și „sudat” fără lacune mai de seamă. Modesta lucrare de meșter pietrar provincial are o deosebită semnificație arheologică și social-istorică.

19. — **Medalion funerar**, de piatră calcaroasă, cu dimensiunile: 72 diam., gros. 16 cm (inv. 2195), descoperit în comuna G h i r b o m (jud. Alba) la „păraul Puțului”, de unde a fost transportat (cu cîteva decenii în urmă) și zidit în casa familiei Erdt din sat; casa a fost demolată în a. 1960, cînd piesa romană a fost spartă intenționat de răufăcători pentru a nu fi găsită. Fragmentele au fost duse în iulie 1962 la Muzeul Sebeș, unde au fost restaurate integral (fig. 16). Este o sculptură dintr-o categorie

caracteristică pentru provincia Dacia: într-un cadru limitat de o ghirlandă cu crengi, frunze și panglici, executate cu o remarcabilă precizie și migală sînt reprezentate în 2 nivele șapte persoane, probabil o singură familie mai numeroasă; figurile sînt greu de recunoscut, fețele lor fiind mutilate; nu se vede nici o trăsătură individuală, putîndu-se numai aprecia (după dimensiunile și poziția lor în ansamblul compoziției) că figura din dreapta sus este un bărbat mai vîrstnic, cea din stînga o femeie, evident părinții familiei; între ei un copil, de dimensiuni mult mai

Fig. 16. — Medalion funerar, de la Ghirbom; Muzeul Sebeș.

mici, la fel ca și cele patru figuri (ceva mai mari) care sînt deasemenea foarte probabil copii. Avînd în vedere că toate cele 7 figuri au fețele și capetele sparte, nu poate fi vorba de studiul „portretisticii” și fizionomiei lor, care (juducînd după execuția îngrijită a ghirlandei și îmbrăcăminteii părinților) se poate afirma că era de o calitate bună în arta provincială.

Medalioane funerare sînt destul de numeroase în Dacia, dar numai pentru partea ei intracarpatică (în Oltenia nu au fost semnalate), pentru care există o bibliografie abundentă¹⁵, lipsind totuși un studiu cu repertoriu complet al pieselor cunoscute pînă azi (unele nici nu sînt măcar semnalate, ca de pildă exemplarul interesant, fragmentar în Muzeul Turda, adus de la Alburnus-Roșia Montană).

20. — **Relief** de piatră, din calcar fin, înfățișînd un amoraș cu o ghirlandă pe care o ține pe umăr, între cap și aripi; dimensiuni 74 × 60 cm (fig. 17), ieșit la iveală cu ocazia degajării pridvorului la intrarea principală de pe latura de Sud

¹⁵ A. Schober, *Dolg*, II 1911, p. 99, 123—7; Gr. Florescu, *Contribution à l'éclaircissement du problème du médaillon dans l'art gréco-romain*, în *Collection Latomus*, XXVIII (Hommage à W. Deonna), 1957, p. 220—225; D. Protase, *Studii și Comunicări (Apulum)*, IV, p. 138—140; *Röm.Rum*, p. 260—261.

(nava centrală) de la biserica evanghelică din Sebeș unde se găsește aproape de temelia construcției. Acest motiv decorativ-artistic, destul de frecvent pentru lumea romană, este redat cu oarecare meșteșug; amorașul ține ghirlanda cu mâna stângă, are capul redat cu trăsături individuale deși aduce aminte de aspectul unei meduze.

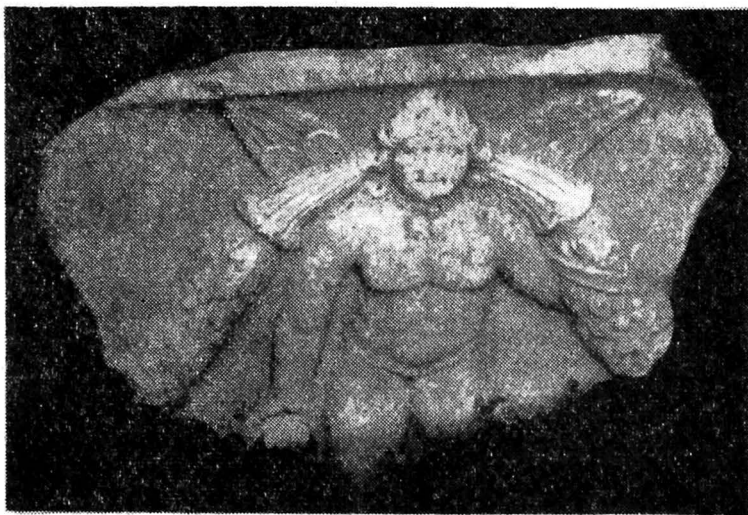

Fig. 17. — Altorelief; biserica evanghelică Sebeș.

Calitățile tehnice ale reliefului se pot observa în redarea ghirlandei din frunze și panglici și a particularităților anatomice ale corpului. Nu pare să fie un relief medieval, cum ar putea să lase impresia, deoarece fragmentul nostru a fost zidit în temelia corului încă în a doua jumătate al sec. XIV-lea, fiind adus împreună cu multe alte monumente romane din ruinele de la Alba Iulia (Apulum).

V. WOLLMANN

INDICE EPIGRAFIC

<i>Aelius</i> ... ? 2, r. 6	<i>Aurelius Alexander</i> 12; <i>Bataus</i> 2, r. 33;
<i>Aelius Crispus</i> 2, r. 20; <i>Quimibe</i> ... (?)	<i>Cono</i> 14 k; <i>Demetrius</i> 14 a; <i>Godes</i>
2, r. 15; <i>Potentinus</i> 2, r. 11; <i>Sabinia-</i>	14 c; <i>Iulianus</i> 2, r. 10; <i>Menander</i> 14 h;
<i>nus</i> 2, r. 13; <i>Tertius</i> 15	<i>Terens</i> 2, r. 21
<i>Aeternus</i> [I.O.M.?] 1	<i>Bataus</i> [2, r. 33]
<i>Alexander</i> [12]	<i>Bithus</i> [2, r. 19]
<i>Am[andus?]</i> [2, r. 30]	<i>Bonus Puer</i> 7
<i>Anneius Saturninus</i> 14 j	<i>Caesonius</i> 11
<i>Annius Aquilinus</i> 2, r. 17	<i>Cassius Sene[cio?]</i> 2, r. 8.
<i>Apollo</i> 7	<i>Cels[us, -inus?]</i> [2, r. 32]
<i>Aquila</i> [14 i]	<i>Censorinus</i> [13]
<i>Aquilinus</i> [2, r. 17]	<i>Centurio leg. XIII G</i> 1
<i>Aqu[ila, -inus?]</i> [2, r. 9]	<i>Cono</i> [14 k]
<i>Aurelius</i> ... 2, r. 23; 24	<i>Corn[elianus?]</i> [2, r. 29]

Cornelius Ulpianus? 2, r. 18
Crispus [2, r. 20]
decurio 8, 9
Demetr(ius)? [14 a]
Dert[ona?] 4
Diana 11
Dolichenus [I.O.M.] 12
Domitius September 2, r. 14
Flavius Martinus 14 e
Flavius Philethus 7
Flavius Titus 7
Flavus [12]
frater 13
Frontinius Aquila 2, r. 9
Gaianus [9]
[Gem?]ellus [3]
Godes [14 c]
heres 3, 6
Ianuarius [2, r. 10]
Ingenuus [2, r. 16]
Iulianus [2, r. 10; 4]
Iulius ... 2, r. 22; *Censorinus* 13; *Gaianus* 9; *Ingenuus* 2, r. 16; *Priscus* 2, r. 7; *September* 2, r. 14; *Seuerus?* 2, r. 31
Jupiter Optimus Maximus(?) v. Aeternus 9
Legio XIII Gemina 1, 3, 5, 11, 14 a-k
Lucanus [5]
Lucius Quintus 10
Lucretius Aquila 14 i
Martinus [14 e]

Maximinus Corn[elianus] 2, r. 29
Menander [14 h]
negotiatores (Suri) 12
pater 6, 13(?)
patronus 6
Philetus [7]
Pompeius (-?onius) Ianuarius 2, r. 28
Posphorus (Bonus Puer) 7
Poten[tinus] [2, r. 11]
Priscus [2, r. 7]
Pythius 7
Quintus [10; 2, r. 15]
Sabini[anus] [2, r. 13]
Sabinus [2, r. 26]
Sabinus Bithus [2, r. 19]
Sarmizegetusa 9
Saturninus [14 j]
Sene[ca,-cio] [2, r. 8]
September [2, r. 14]
Seue[rus?] [2, r. 31]
Suri (negotiatores) 12
tabularium a solo restituit 1
Tarius Lucanus 5
Terens [2, r. 21]
Tertius [15]
Titus [7]
Ul[pianus?] [2, r. 18]
Valerius Am[andus?] 2, r. 30; *Cels[us,-inus?]* 2, r. 33; *Cl[emens?]* 3; *[Gem?]ellus* 3; *Iulianus* 4; *Vin...?* 2, r. 12
veteranus 5, 11
Vet[urius?] [2, r. 27]

RÖMISCHE INSCHRIFTEN UND STEINDENKMÄLER IM MUSEUM VON SEBEŞ (MÜHLBACH)

(Zusammenfassung)

Das Museum von Sebeş (Krs. Alba) ist eine wichtige kulturelle und wissenschaftliche Leistung der letzten zwanzig Jahren. Von einigen vereinzelt gefundenen und bescheidenen Sammlungen ausgehend, gelang es dem Museum eine bedeutende geschichtlich-ethnographische Sammlung einzurichten, deren Gesamtzahl ungefähr 18.000 Museumsgegenstände beträgt. Einen grossen Teil der Ausstellungsgegenstände bilden archäologische und epigraphische Funde, die in der Umgebung von Mühlbach in zahlreichen vorgeschichtlichen und römischen (Karte, S. 164) Siedlungen gemacht wurden. Im vorliegenden Aufsatz werden zuerst die unbekannten römischen Inschriften behandelt; anschliessend die schon veröffentlichten, denen Korrekturen, Ergänzungen oder nähere topographische Bestimmungen gebracht werden; endlich vier unveröffentlichte Bildhauerwerke.

1. — *Weihaltar*, 1961 in der evangelischen Kirche zu Mühlbach entdeckt. Die lückenhafte Inschrift (Abb. 1) enthält den orientalischen Gottes-Namen *Aeternus* und erwähnt einen Bau: *tabularium a solo rest(ituit)*.

2. — *Namenliste*, aus dem Martinuzzi-Schloss von Vinţul de Jos ins Museum gebracht (Abb. 2). Erwähnungswert sind drei Cognomina aus dieser Namenliste; thrakisch: Aurelius *Terens* und Sabinius *Bithus*; germanisch: Aurelius *Bataus*, in dessen Cognomen ein *Bataver* vom Rhein zu erkennen ist.

3. — *Grabstele*, 1961 in der erwähnten Kirche als Bruchstück entdeckt (Abb. 3) und stammt wahrscheinlich aus den Ruinen der Stadt Apulum.

4. — *Grabstele*, Bruchstück, in einem Pfeiler der evangelischen Kirche eingebaut. Die Inschrift gibt nur den Namen des Verstorbenen: *T. Valerius Iulianus* (Abb. 4).

5. — *Grabinschrift*, Bruchstück, aus einem römischen Fund-Komplex von Daia-Română (Abb. 5); *Tarius Lucanus* war ein Veteran aus der Legion XIII Gemina, der sich nach dem Militärdienst auf dieses Dorfgebiet zurückzog.

6. — *Grabinschrift* als Bruchstück erhalten geblieben, mit wenigen Buchstaben die bloss einige Worte ergeben (Abb. 6).

7. — *Weihaltar*, CIL, III 1133, aus Vinţul de Jos nach Mühlbach gebracht (Abb. 7).

8. — *Weihaltar*, CIL, III 7788, stammt aus Daia-Română und nicht von Apulum. In der ersten Zeile erkennt man die Abkürzung *I.O.M.* (Abb. 8).

9. — *Weihaltar*, CIL, III 1060 (Abb. 9).

10. — *Weihaltar*, CIL, III 970, in Reciu entdeckt, wo eine römische Dorfsiedlung vermutet wird (Abb. 11).

11. — *Weihaltar*, CIL, III 6258, im Jahre 1968 aus Vinţul de Jos nach Mühlbach ins Museum überführt (Abb. 11).

12. — *Säule*, mit Weihinschrift, CIL, III 7761 (Abb. 12).

13. — *Grabinschrift*, CIL, III 1238, Bruchstück, in einen Pfeiler der evangelischen Kirche eingebaut, der eine Korrektur im Text zweite Zeile gemacht werden kann (Abb. 13).

14—16. — *Ziegelstempel*, der Legio XIII Gemina und mit andern Fabrikmarken.

17. — *Marmorstatue* einer männlichen Figur (Abb. 14).

18. — *Relief*, eine Opferszene darstellend, aus Pianul de Jos (Abb. 15).

19. — *Rundmedaillon* mit sieben Personen, aus Ghirbom (Abb. 16).

20. — *Hochrelief* mit einem girlandetragenden Engel (Abb. 17).

TEZAURUL DE AUR DIN EPOCA MIGRAȚIILOR DE LA CLUJ — SOMEȘENI

I.

În ultimii ani, pe valea Someșului Mic, în împrejurimile Clujului, s-au făcut două descoperiri remarcabile cu obiecte de aur: un tezaur lângă Cluj și un bogat mormînt princiar la Apahida. Ambele descoperiri sînt strîns legate între ele din punct de vedere teritorial, cronologic și cultural și urmează a fi publicate, fiecare separat, în paginile acestui anuar.

Tezaurul pe care îl publicăm aici s-a găsit întîmplător în ziua de 4 septembrie 1963 de către șase lucrători-zileri, care săpau gropi pentru răsadnițe pe un lot experimental legumicol, situat la depărtare de 1 km de la marginea nordică a comunei Someșeni (în prezent înglobată în orașul Cluj) în lunca de pe partea stîngă a Someșului Mic (fig. 1—2 și pl. VI). Potrivit declarațiilor făcute de descoperitori, toate obiectele erau depozitate într-o *oală de lut* de culoare cenușie-brună, fără toarte, îngropată în pămînt la adîncime de numai 30—40 cm. În jurul vasului nu se afla nimic. Doar la distanță de vreo opt metri spre nord s-au observat bucăți de cărămidă și oase rupte (umane?), care datează din epoca medievală-modernă și nu au nici o legătură cu piesele de aur. Verificarea făcută de noi la fața locului (abia în aprilie 1964, cînd au aflat autoritățile de această importantă descoperire) nu a putut furniza date suplimentare privind condițiile de găsire, deoarece pe locul respectiv se construiseră răsadnițe pentru legume.

După descoperire, lucrătorii au spart vasul și au aruncat cioburile — încît acum nu se mai poate constata dacă vasul a fost lucrat cu mîna sau cu roata — iar obiectele le-au împărțit în secret între ei, începînd apoi să le vîndă, ocazional, pe la diferite persoane din Cluj, unde o parte din ele au ajuns să fie transformate în podoabe moderne. Din conținutul original al depozitului, evaluat la circa 1 kg, acum se păstrează doar piesele de mai jos (pl. I—V), în greutate totală de 617,82 g, care au intrat în colecțiile Muzeului de Istorie din Cluj (nr. de inventar IN. 21619 — IN. 21689). Expertiza făcută a arătat că aurul din obiecte are finețea de 95,80%, iar pietrele prețioase, după determinarea prof. Eugen Stoicovici (Cluj), sînt almandine de diferite variante. Uneori, ca la catarama cea mare, almandinele sînt așezate pe foițe de aur, care lipsesc însă la alte piese, ca, de exemplu, în celulele plăcilor ornamentale ale inelelor.

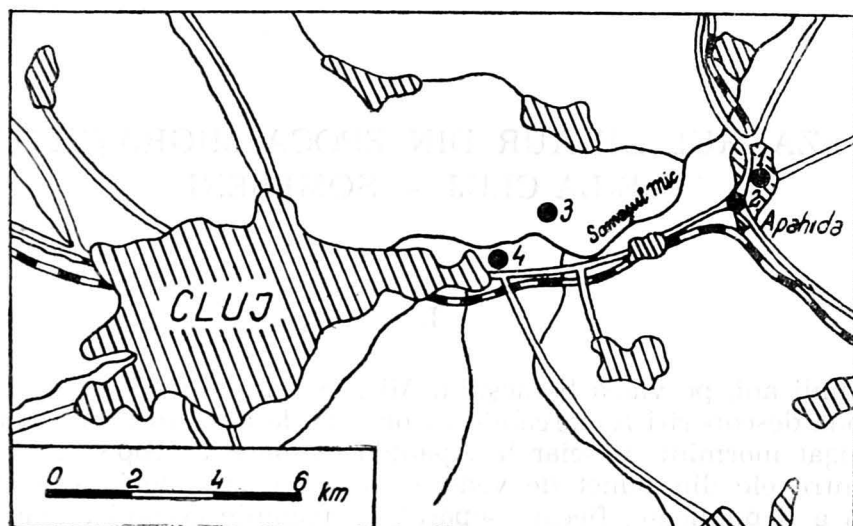

Fig. 1. — Plan de situație cu împrejurimile locului de descoperire a tezaurului de aur de la Cluj

1. Primul mormînt princiar de la Apahida. 2. Al doilea mormînt princiar de la Apahida
3. Tezaurul de aur de la Cluj. 4. Morminte de tip merovingian

Au putut fi recuperate următoarele obiecte care făceau parte din tezaur:

1. **Lanț împletit** din verigi de sîrmă subțire (introduse succesiv una în alta), lung (cînd era întreg) de circa 40 cm și terminat cu două piese în formă de cap de animal. Se păstrează cele două capete de animal cu două fragmente din lanț (pl. II/1a — 1b, 2a — 2b; VII/1). Capetele de animal sînt identice ca formă, dimensiuni și ornamentație. În partea posterioară ele se termină într-o bandă semicirculară, divizată în opt celule dreptunghiulare umplute cu almandine, iar în față, la bot, au cîte o verigă încheietoare cu care erau fixate probabil de pectoral. Ochii sînt marcați prin două almandine mici, rotunde. Pe partea inferioară capetele de animal au o placă subțire, ce acopere spațiul gol din interior, în care intrau terminațiile lanțului, fixate cu cîte un nit pe verticală. Conturul capetelor este redat prin fire subțiri de sîrmă crestată. *Dimensiuni:* lungimea 3 cm, lățimea 1,5 cm, diametrul locașului pentru terminațiile lanțului 0,9 cm; greutatea 7,45 și 6,53 g. Cele două fragmente de lanț au lungimea de 2,8 și 4,8 cm, greutatea 20,31 și 10,62 g, diametrul de 0,8 cm.

2. **Șase pandantive semilunare** (pl. III/13a — 18a, 13b — 18b), cu un ic în centru, toate de aceeași formă și ornamentație. Ele au suprafața împărțită în cîte trei celule umplute cu almandine. Pe dos sînt acoperite cu o plăcuță subțire, de care este lipită cîte o agățătoare de sîrmă ce formează un fel de ochi între vîrfurile semilunei, iar capetele de sus sînt libere. Marginea plăcuței dorsale, în locul de unire cu pereții pandantivului, este tivită cu un fir de sîrmă crestată. Potrivit relatării descoperitorilor, pandantivele semilunare, ca și cele rombice (descrise sub nr. 3), erau

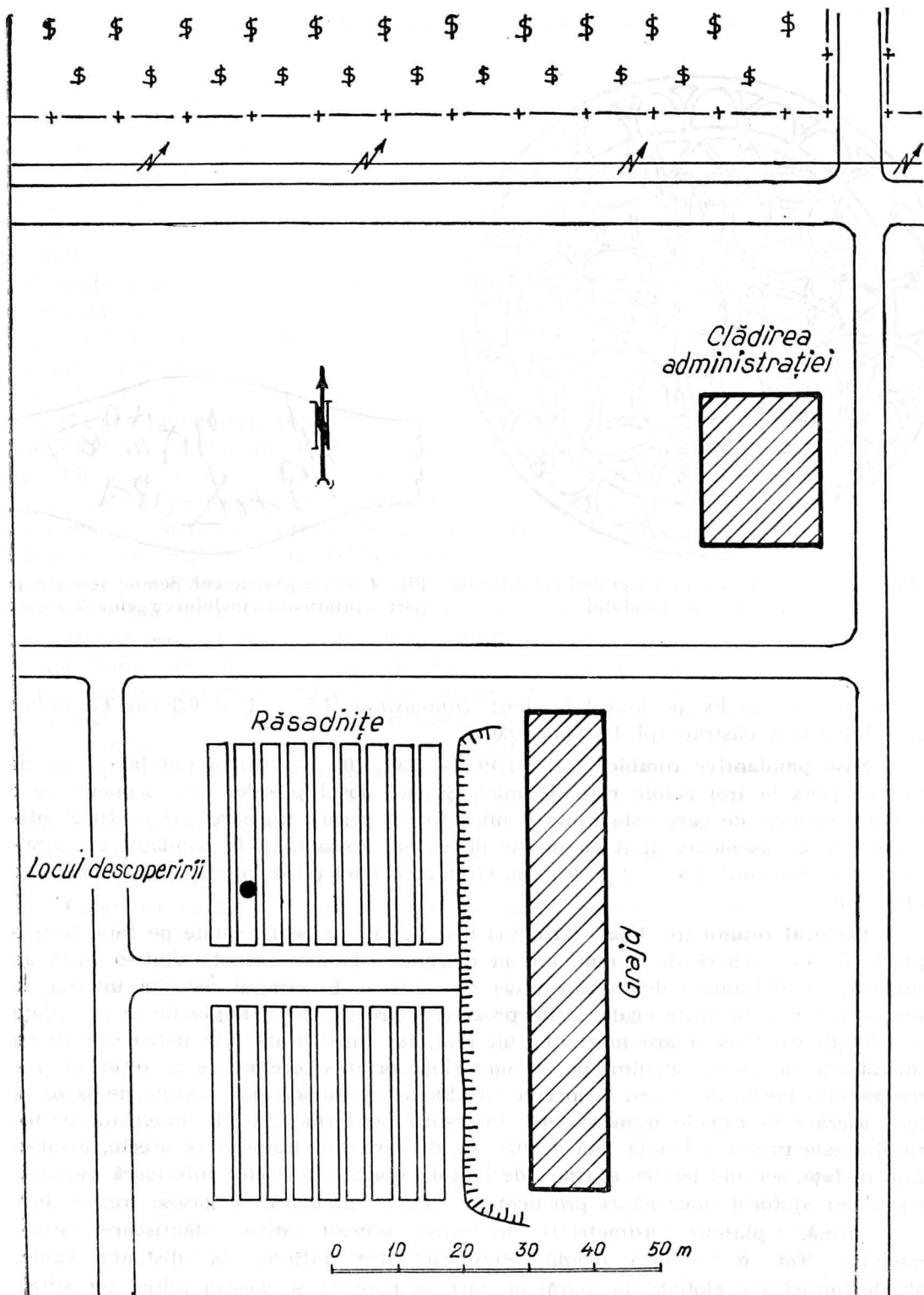

Fig. 2. — Plan de situație a locului unde s-a descoperit tezaurul de aur de la Cluj

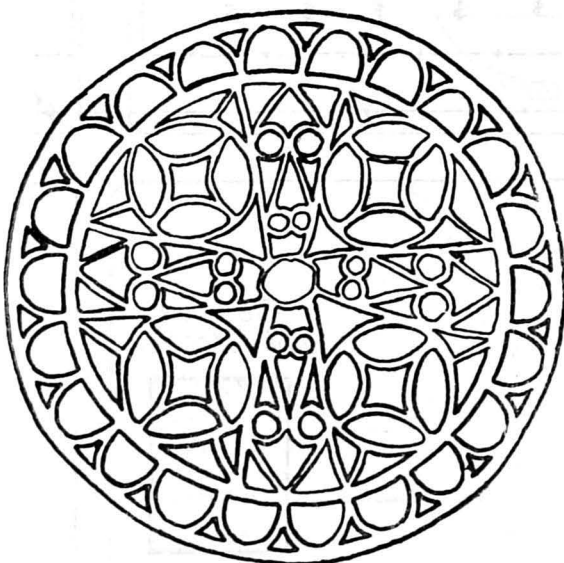

Fig. 3. — Cluj-Someșeni. Filigranul celulelor de pe fața pectoralului

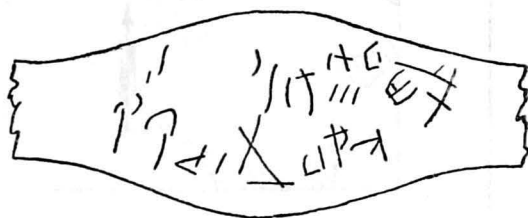

Fig. 4. — Cluj-Someșeni. Semne șgriate pe partea interioară a inelului cu gema de argint

fixate din loc în loc pe lanțul împletit. *Dimensiuni:* $1,6 \times 1 \times 0,3$ cm. Greutatea piesei mai bine păstrate (pl. III/14a): 2,80 g.

3. **Șase pandantive rombice** (pl. III/19a — 24a, 19b — 24b), avînd la colțuri de la una pînă la trei celule rotunde mici. Și aici dosul pieselor este acoperit cu o plăcuță subțire, de care este lipită o mică toartă pentru atîrnare, iar conturul plăcuței este de asemenea tivit cu un fir de sîrmă crestată, ca la pandantivele semi-lunare. *Dimensiuni:* $2,6 \times 2 \times 0,3$ cm. Greutatea unei piese întregi (pl. III/19a) este de 4,25 g.

4. **Pectoral rotund** (pl. I/1a — 1b, VII/1 și fig. 3), cu celule tăiate pe față dintr-o placă de aur, groasă de 2 mm, are la margine o bandă formată dintr-o suită de semicercuri, delimitate de două cercuri concentrice. În cîmpul cercului interior se înscrie o cruce cu brațe egale, lățite progresiv spre capete și împînzite de cerculețe și triunghiuri. Crucea are în centru un cerc, iar între brațe alte patru cercuri ce închid cîte un romb, sprijinit pe circumferință printr-o prelungire a colțurilor. Întreagă fața pectoralului era acoperită cu almandine (acum toate căzute de la locul lor), așezate în ramele numeroaselor interstiții poliforme. Pe circumferința pectoralului este prinsă o bandă lată de 0,8 cm, de care sînt lipite două urechi, dispuse față în față, servind pentru atîrnare de lanțul împletit. În partea inferioară a piesei, fixate cu ajutorul unor găuri practicate în banda circulară, se găsesc trei ochiuri de sîrmă, plasate asimetric, de care puteau atîrna lăntișoare ornamentale. Tot în această bandă circulară, sînt înfipite, la distanțe egale, 48 de nituri cu globule la bază, pe care se pare că se găseau inițial tot atitea almandine, acum dispărute. Locul unde banda circulară se leagă de cercul exterior

al feței pectoralului este încins cu un fir de sîrmă granulată. Dosul pectoralului (pl. I/1b) este acoperit integral printr-o foiță de aur ornamentată, în tehnica *au repoussé*, cu un chrismon așezat în cîmpul central, înconjurat de o fișie împodobită cu o bandă de linii ondulate. Partea pozitivă a ornamentului este îndreptată spre interior, spre fața pectoralului. Pectoralul nu era gol în interior, ci avea un fel de căptușeală de lemn sau de pastă, menită a susține almandinele de pe fața încrustată.

5. **Șapte mărgеле** în forma bușelor de la căruță (pl. III/1—7), care, probabil în alternanță cu mărgелеle poliedrice (descrise sub nr. 6), au format un colier. Ele au corpul tubular, încins peste mijloc cu un brîu divizat în 12 celule cu almandine, iar spre capete prevăzut cu cîte patru celule triunghiulare. *Dimensiuni*: $2,7 \times 1,6$ cm. Greutatea unei piese întregi: 9,50 g (pl. III/2).

6. **Mărgеле poliedrice**, goale în interior și variabile ca mărime, în ramele cărora s-au fixat almandine (pl. III/8—12). S-au păstrat doar patru bucăți, din care una cu închizătoarea aparținătoare (pl. III/12). După informațiile descoperitorilor, ele descureau de la centru spre capete. Terminațiile colierului erau formate din cîte două mărgеле mai mici, prevăzute cu închizătoare (pl. III/12). *Diametrul maxim* al mărgелеi celei mai mari (pl. III/8) este de 1,6 cm, iar al celei mai mici (pl. III/11) de 1,2 cm. Greutatea: 3,50 g și, respectiv, 0,88 g.

7. **Cataramă mare** (pl. II/3a — 3b, VIII/1). Are placa dreptunghiulară cu fața împărțită în patru celule oval-ascuțite, așezate în diagonală. Din una, almandina e căzută. Spre deosebire de restul celulelor, celula centrală, cvadrilobată, are pereții și prelungirile colțurilor ondulate. De cadrul din față al plăcii se fixează o ureche masivă pe dosul cataramei, care se lipește de o placă netedă, prinsă de colțurile cutiei prin patru nituri. Acestea nu au servit și la fixarea cataramei pe centură. În urechea plăcii este introdusă veriga ovală a cataramei, de care se leagă limba acesteia. Limba, ca și veriga, este netedă, fără nici un fel de ornamente, și capătul ei se termină drept. *Dimensiuni*: $4 \times 3,3 \times 0,7$ cm (placa), $4,7 \times 3$ cm (veriga), 3,3 cm diametrul interior vertical al verigii, $3,6 \times 1,2$ cm (limba). Greutatea întregii cataramă: 184,55 g.

8. **Cataramă mică**, din care se păstrează numai veriga și cu ceva mai mult de jumătate din placă (pl. II/4a — 4b). Placa, de formă ovală, este lucrată în maniera plăcii de la catarama precedentă. Placajul cu almandinele din celule a căzut. Pereții despărțitori sînt ondulați. Și aici celula din centru era cvadrilobată. Veriga cataramei prezintă de asemenea un contur oval. *Dimensiuni*: diametrele verigii $3,9 \times 2,1$ cm, iar greutatea 44,50 g; diametrul mic al plăcii 1,8 cm, iar greutatea ei 7,75 g.

9. **Cinci fragmente dintr-o brățară goală pe dinăuntru**, cu suprafața netedă, neornamentată, avînd capetele libere și îngroșate, astupate cu cîte o plăcuță circulară (pl. V/2). Lungimea totală a fragmentelor: 22 cm. *Diametrul*: 1 cm (la capete) și 0,60 cm (la mijloc). Greutatea totală: 60,02 g.

10. **12 fragmente dintr-o brățară masivă**, rotundă în secțiune, cu corpul neted, fără ornamente, terminată cu capete de animal stilizate, împodobite cu almandine (pl. IV/5—16). După spusele descoperitorilor, ar fi fost două asemenea brățări. Capetele erau ornamentate cu almandine prinse în celule reliefate și înconjurate cu sîrmă crestată. La un fragment (pl. IV/5) se pot recunoaște urechile. Lungimea totală a fragmentelor din bara brățării (pl. IV/11—16) este de 8,60 cm, iar greutatea lor este de 39,20 g. Greutatea fragmentelor din capetele brățării (pl. IV/5—10): 26,10 g.

11. **Trei inele cu placă romboidală** (pl. IV/1a — 3a, 1b — 3b), purtînd la colțuri cîte două celule rotunde. La două exemplare celula centrală este rotundă, iar la unul dintre ele umplută cu o piatră convexă, șlefuită. La al doilea exemplar piatra lipsește. La al treilea inel celula centrală este ovală și acoperită cu o mică almandină plană. Capetele verigii inelelor sînt separat lipite de dosul plăcilor romboidale, în sensul diametrului scurt al acestora. *Dimensiunile unui inel* (pl. IV/1a — 1b): 2,50 cm (diametrul mare), 2,30 cm (diametrul mic), 2,40 cm (diametrul verigii). Greutatea: 10,75 g.

12. **Inel de tip roman** cu gemmă de argint mobilă, formată dintr-un cap de bărbat cu o coafură sau cu o bonetă specifică (pl. IV/4a — 4c). Pe partea interioară a inelului se disting cîteva sgîrieturi, eventual rune (fig. 4). Diametrul: 2,6 — 2,8 cm. Greutatea: 13 g.

13. **Nituri și sfărîmături** din unele piese descrise mai sus, îndeosebi din lanțul împletit și din mărgelile poliedrice (pl. V/1).

14. **Almandine plate și convexe**, de diferite forme și dimensiuni, desprinse din celulele obiectelor ornamentate în tehnica *cloisonnée* (pl. V/3).

D. PROTASE

II.

Aprecierea și încadrarea tezaurului nu întîmpină dificultăți deosebite, deoarece există suficiente analogii pentru precizarea poziției sale cronologice și culturale¹. De altfel, locul lui de descoperire se află la o distanță de numai 5 km de Apahida, unde se cunoaște mormîntul princiar al lui Omharus și unde s-a descoperit în toamna anului 1968 un al doilea mormînt princiar. Împreună cu cele două morminte tezaurul constituie, din punct de vedere teritorial, o unitate avînd la bază premise istorice comune.

Datele referitoare la condițiile de descoperire a tezaurului sînt lipsite de preciziunea necesară și cuprind numai indicații generale. Din ele rezultă că podoabele aparțin unui *tezaur* și nu fac parte dintr-un inventar funerar. Relatările descoperitorilor că piesele se aflau într-un vas îngropat la adîncime mică precum și absența resturilor de oase sau de la sicriu (lemn, fier) arată fără echivoc că, spre deosebire de Apahida, la Cluj avem a face cu un *tezaur* și nu cu un inventar funerar.

După găsire, podoabele au fost împărțite între descoperitori, parțial ciopîrțite și topite. Piesele recuperate oferă, însă, chiar dacă în parte sînt foarte deteriorate, o imagine despre compoziția inițială a tezaurului. Între obiectele păstrate par să fie reprezentate toate tipurile care au existat inițial în *tezaur*. Această constatare este sprijinită și de faptul că almandinele căzute de la locul lor se pot așeza toate în celulele pieselor exis-

¹ Pentru anumite indicații și sugestii, autorul aduce mulțumirile sale colegilor H. Ament (Frankfurt a.M.), P. La Baume (Köln), V. Bierbrauer (München), K. Böhner (Mainz), I. Kovrig (Budapest) și J. Werner (München).

tente. Doar pentru pandantive (pl. III/13 a — 24 a) nu se poate preciza, dacă ele aparținuseră unui al doilea colier ori erau fixate de lanțul împletit, după cum indică relatările (puțin verosimile) ale descoperitorilor.

Tezaurul era alcătuit din piese pentru împodobirea pieptului și gîtului, a centurii și mîinilor. Podoabe destinate ornamentării capului (diademă, coroană, bentiță pentru frunte, pandantive, ace de păr sau ceva asemănător) lipsesc. Nu există nici cerceii, atît de frecvenți, cu cuburi ornamentale poliedrice, împodobite cu almandine. Doar mărgelile desprinse de la un colier arată că podoabele făceau parte din „recuzita” ornamentală a unei prințese, deoarece celelalte piese ar putea să fi fost purtate și de un bărbat. Dintre piesele care ornau gîtul și pieptul acestei prințese fac parte lanțul gros împletit, pectoralul, pandantivele și mărgelile unui colier.

De lanțurile groase împletite s-a ocupat mai amănunțit în ultimul timp H. Potratz, în legătură cu lanțul de la Isenbüttel². Cu această ocazie, el a strîns cele mai timpurii atestări ale unor asemenea lanțuri și a urmărit folosirea lor în diferitele epoci și teritorii³. Ele apar încă în perioada scitică, se reîntîlnesc în tezaurile dacice de argint și sînt frecvente printre podoabele romane din epoca imperială, fără să mai vorbim de frecvența lor utilizare la podoabele de aur bizantine sau la cele din epoca migrațiilor⁴. Sub raport cronologic și cultural, mai apropiate de lanțul de la Cluj sînt lanțul cu medalion de la Olbia⁵, precum și lanțurile mai subțiri ale pandantivelor de la Apahida⁶ și cele ale colierelor de la Bakodpuszta⁷.

² H. Potratz, în *IPEK*, XVII, 1943—1948, p. 77 și urm. Referitor la datarea exactă a lanțului de la Isenbüttel în sec. VII, cf. și K. Weidemann, în *Ausstellungskatalog Aachen*, 1965, p. 113, nr. 164. Lanțurile împletite cu protome de animale sînt tratate și de Z. Vinski, în *Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku*, 56—59, 1954—1957, p. 74—81 (*Antidoron M. Abramčić*, vol. II).

³ H. Potratz, în *op. cit.*, p. 81 și urm.

⁴ Din acest interval de timp mai pot fi menționate următoarele descoperiri: L. A. Matzoulévitch, în *Izvestija Gosudarstvennoj Akademii Istории Materialnoj Kul'tury*, CXII, 1934, p. 75, fig. 13, pl. X; J. Werner, *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*, München, 1956, pl. XXV/1, XL/11; A. Banck, *Byzantine Art in the Collections of the USSR*, Leningrad [1956], pl. CI; A. Peroni, *Oreficerie e metalli lavorati tardoantichi e altomedievali*, Spoleto, 1967, pl. I (color) și VIII/11—13. Un lanț împletit, aproximativ contemporan, încă nepublicat, avînd ca închizător un disc ornamentat, se cunoaște de la Répcelak (Muz. Naț. Maghiar, Budapest, nr. inv. 57. 3.5). Interesante prin folosirea medalioanelor sînt lanțurile împletite provenite din ateliere romano-egiptene (O. M. Dalton, *East Christian Art*, Oxford, 1925, pl. LVIII; M. C. Ross, *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, Washington, II, 1965, pl. XV).

⁵ M. C. Ross, *op. cit.*, pl. LXXIX. Despre locul de descoperire, cf. W. A. v. Jenny u. W. F. Volbach, *Germanischer Schmuck des frühen Mittelalters*, Berlin, 1933, p. 37 și H. Ament, în *Germania*, XLVI, 1968, p. 150. Legăturile stabile mai nou cu tezaurul de la Cluj ar putea sprijini părerea că este o descoperire închisă, provenită în adevăr de la Olbia.

⁶ J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig, III, 1905, pl. XXXVI; N. Fettich, în *ArchHung*, XXXII, 1953, pl. XXIII/1—5.

⁷ J. Hampel, *op. cit.*, pl. III/1; N. Fettich, în *ArchHung*, XXXI, 1951, pl. XV/3. Denumirea actuală este Dunapataj-Bödbakod (D. Csallány, în *ArchHung*, XXXVIII, 1961, p. 232). Noi menținem însă, aici, vechea denumire înrădăcinată în literatura de specialitate.

De lanțul de la Cluj era fixat, foarte probabil, pectoralul. După spusele descoperitorilor, tot de lanț erau legate pendentivele rombice și semilunare, ceea ce (după părerea noastră) este mai puțin verosimil. Din punct de vedere al uzanței, semnul crucii și al chrismonului de pe pectoral, ca elemente creștine, nu vin în contradicție de neîmpăcat cu protomele de animal de la capetele lanțului, care reprezintă simboluri păgâne, deoarece — de exemplu — și în cunoscutul mormânt al Arnegundei cele două fibule discoidale au cruci în ornamentația de pe față, iar pe dos portagrafele sînt ornate cu capete de animale⁸. În tezaurul de la Cluj, banda de celule de pe capătul închizătoarelor se aseamănă cu partea centrală a mărgelilor în formă de bușe (pl. III/1—4), cu terminația pendentivelor de la Apahida și cu urechea pentru fixarea medalionului de la Olbia.

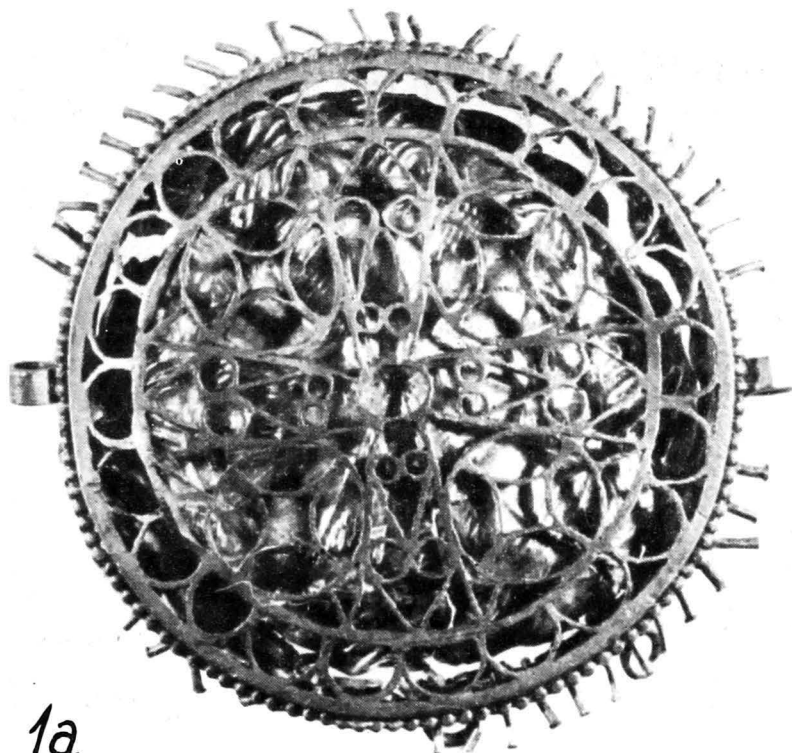
Piesa cea mai importantă din tezaur este pectoralul (pl. I/1 a — 1 b). În ramele celulelor de pe față nu mai există acum nici o singură piatră, dar celulele înguste și mici pledează pentru incastarea lor cu pietre. Această ipoteză o sprijină trei grupe de almandine căzute de la locul lor, întotdeauna convex șlefuite. Dintre acestea, cele semicirculare (pl. V/3, f) este posibil să provină de pe banda circulară exterioară, cele ovale-ascuțite puteau servi la umplerea interiorului cercurilor situate între brațele crucii (pl. V/3, 1), iar cele mici rotunde își aveau locul în cerculețele de pe brațele crucii. Fața pectoralului era, prin urmare, încastrată cu pietre convex șlefuite⁹. Chrismonul de pe foița de aur dorsală este presat spre interior, deci spre fața pectoralului. Dacă pietrele fixate în ramele celulare ale feței se sprijineau pe o masă de pastă cu care era umplut interiorul pectoralului — după cum credem noi — atunci partea pozitivă a ornamentului presat ar fi trebuit să fie îndreptată mai degrabă către exterior. De cele două urechi laterale ale pectoralului era legat lanțul împletit, iar de cele trei urechi din sîrmă de pe partea inferioară atîrnau probabil pendilii, așa cum se obișnuia la fibulele de gală bizantine¹⁰. În capetele niturilor ce înconjoară, ca niște raze, banda laterală erau fixate probabil mărgelile¹¹, care s-au dizolvat. Pentru ornamentul feței (fig. 3) — constituit din cruce cu brațe egale, înconjurată cu o bandă de semicercuri deschise spre interior — analogii apropiate oferă o fibulă discoidală de la Auja el-Hafir

⁸ *Germania*, XI., 1962, pl. XXXIII/6—7. Se pare că este prezentă aici pe fibulele discoidale, și implicit pe pectoralul de la Cluj, antiteza: cer, cruce — animal, demon, lumea zeilor subpămînteni, la care se gîndește H. Kühn, în *IPEK*, XIX, 1954—1959, p. 49 și urm., în legătură cu interpretarea fibulelor digitate din epoca migrațiilor.

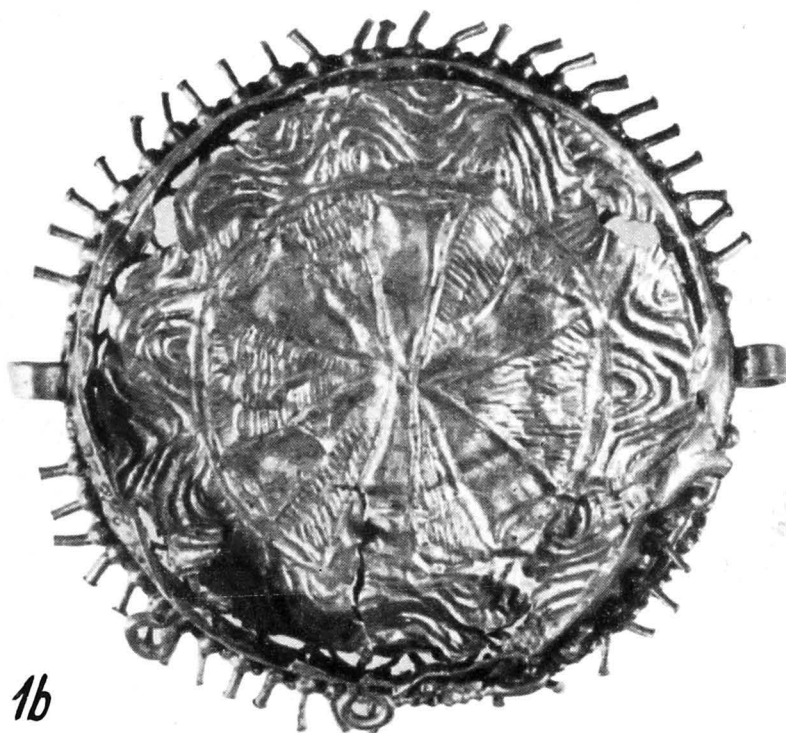
⁹ Colanul lat al tezaurului de la Pietroasa (E. Dunăreanu-Vulpe, *Tezaurul de la Pietroasa*, București, 1967, fig. 43) contribuie și el la lămurirea problemei, deoarece în celulele sale s-au păstrat cîteva din pietrele aparținătoare inițial.

¹⁰ N. Belaev, în *Seminarium Kondakovianum*, III, 1929, p. 49—114; G. Bovini, *Die Mosaiken von Ravenna*, Milano—Würzburg—Wien, 1956, pl. XIV și XXX.

¹¹ O analogie în această privință oferă crucea merovingiană din tezaurul catedralei de la Tournai (Cabrol — Leclercq, *Dict. d'arch. chrétienne*, III, col. 3107—3109 și fig. 3410). Despre folosirea perlelor ca podoabe în sec. IV—VII, cf. K. Böhner, în *Trierer Zeitschr.*, XVIII, 1949, p. 127—129.

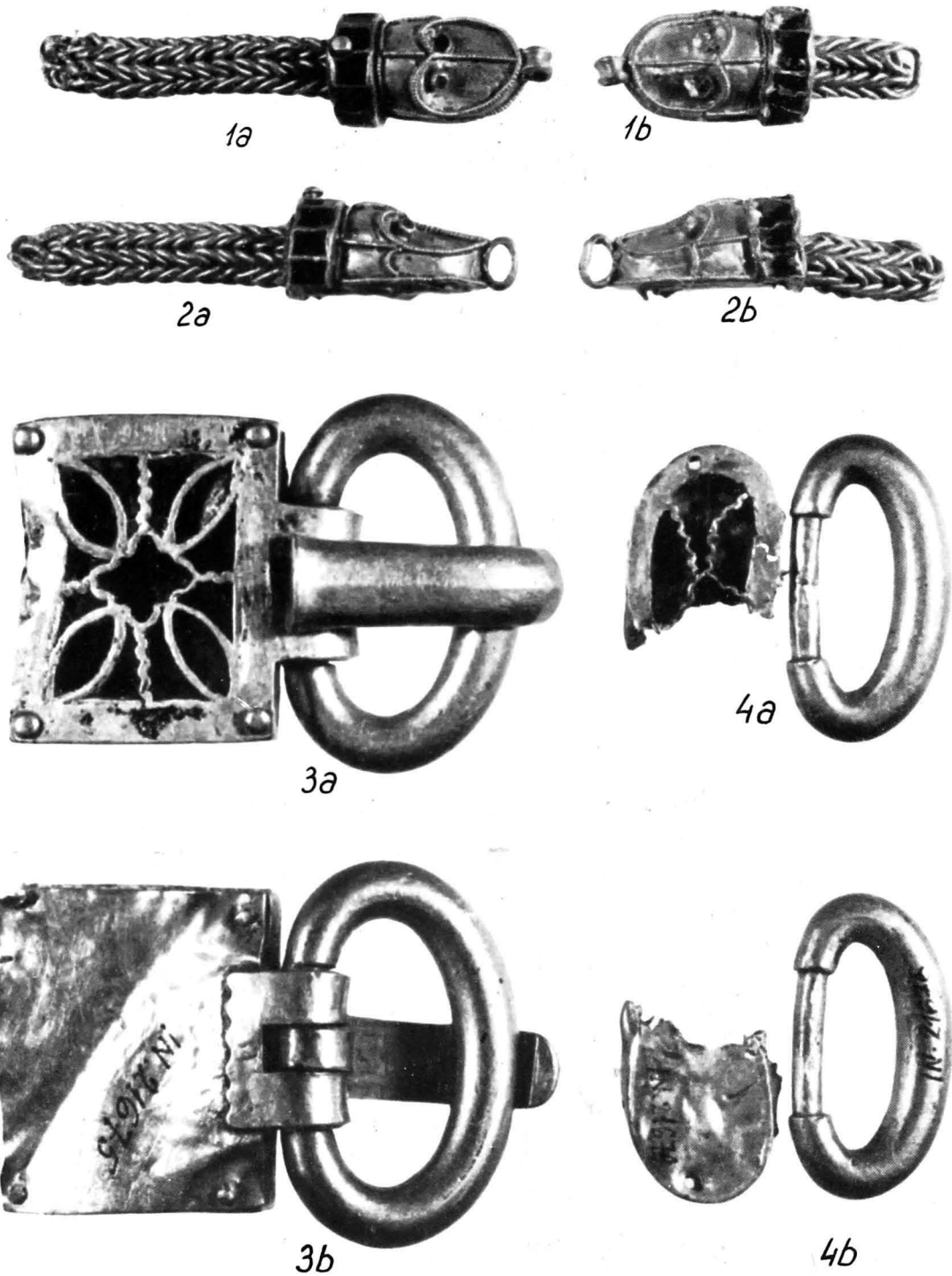

1a

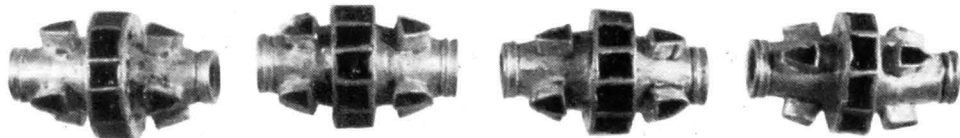

1b

Planşa I. — Cluj-Someşeni. Pectoral. Mărime naturală.

Planșa II. — Cluj-Someșeni. 1—2. Terminațiile lanțului împletit, cu capete de animale, de care era atârnat pectoralul. 3—4. Catarama de centură. Mărime naturală.

1

2

3

4

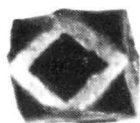
5

6

7

9

10

11

12

13a

14a

15a

16a

17a

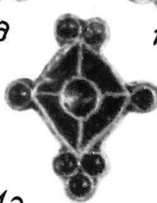
18a

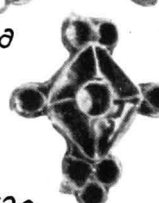
19a

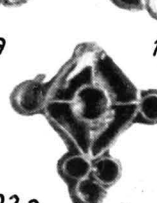
20a

21a

22a

23a

24a

13b

14b

15b

16b

17b

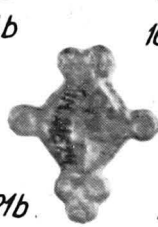
18b

19b

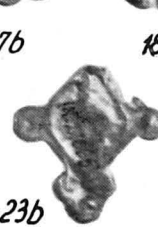
20b

21b

22b

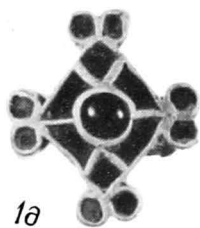

23b

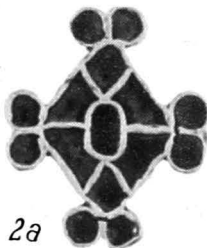

24b

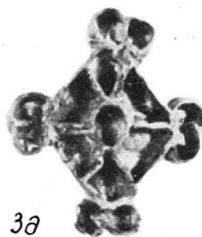
Planșa III. — Cluj-Someșeni. 1—7. Mărgelile în formă de bușe dintr-un colier, 8—11. Mărgelile poliedrice, probabil din același colier. 12. Încizătoarea colierului de mărgelile. 13a, b — 18a, b. Pandantive rombice. Mărime naturală.

1a

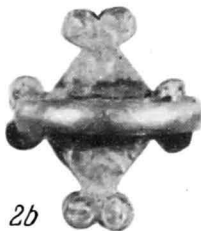
2a

3a

1b

2b

3b

4a

4b

4c

5

6

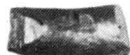
7

11

12

13

8

9

10

14

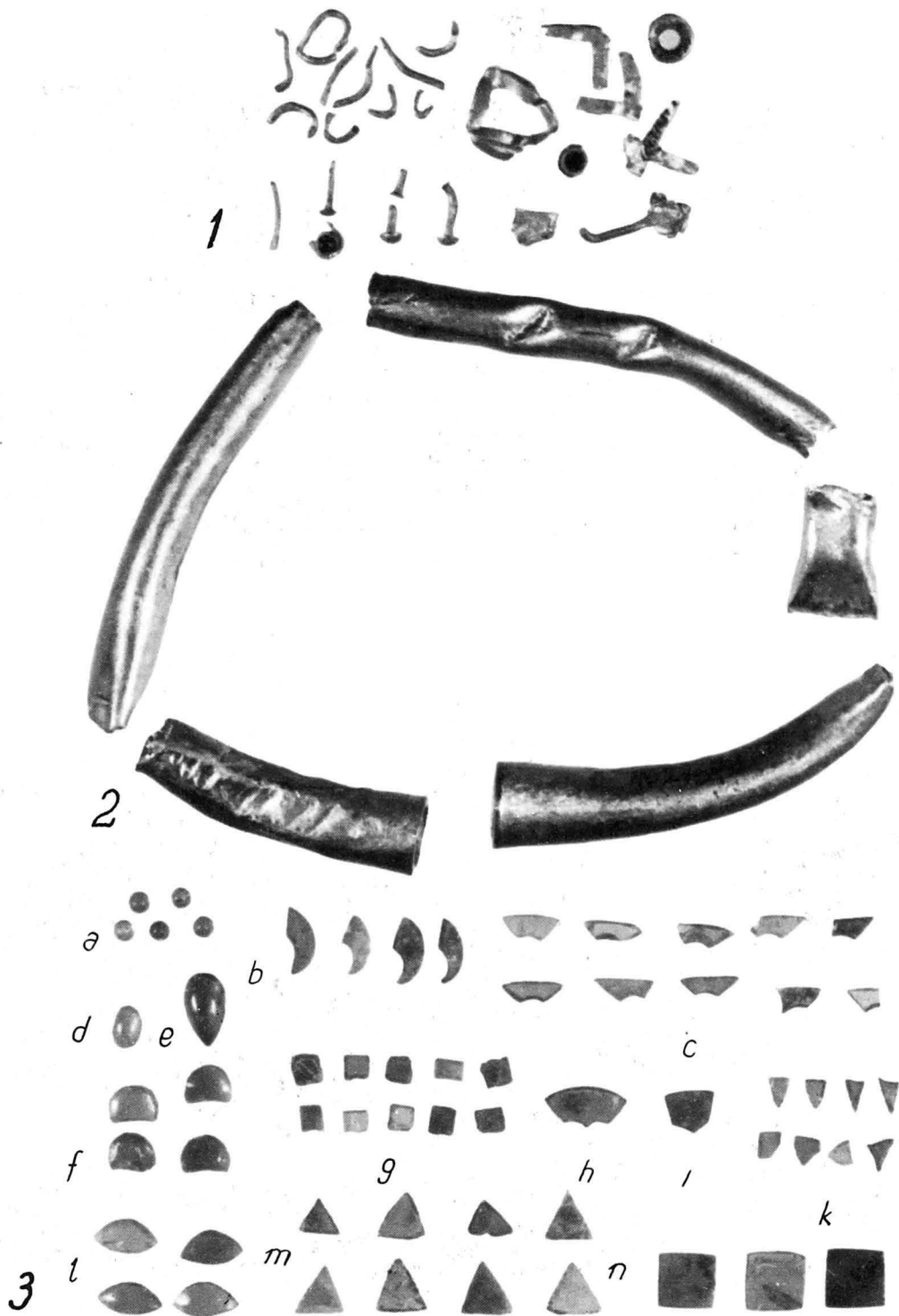
15

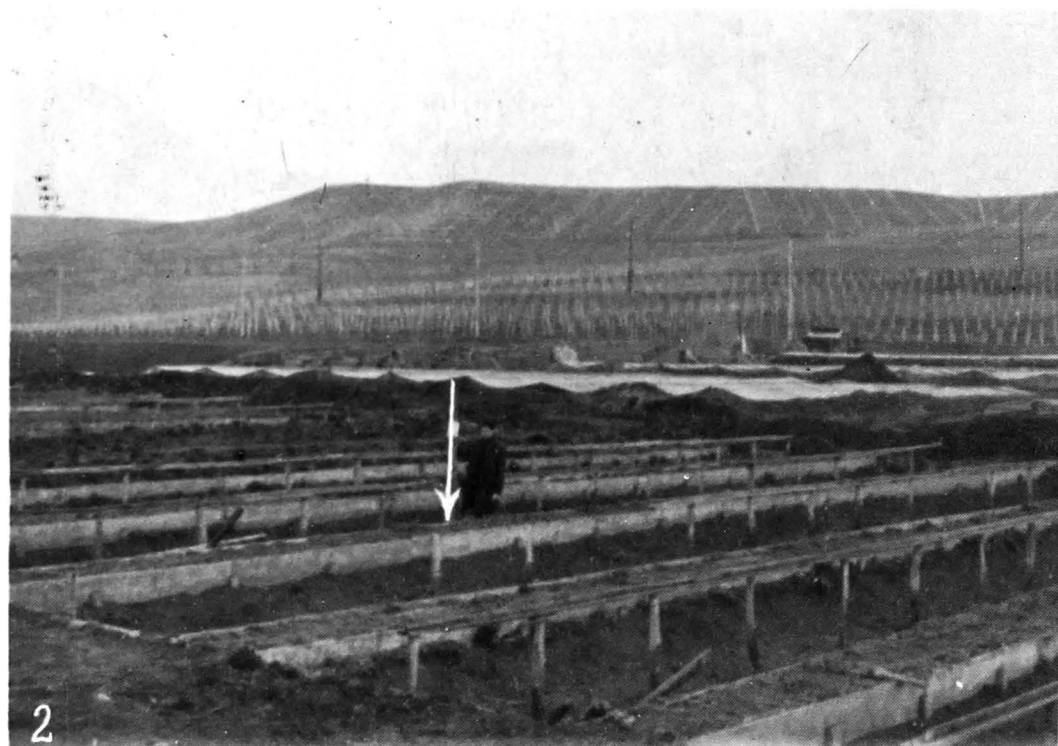
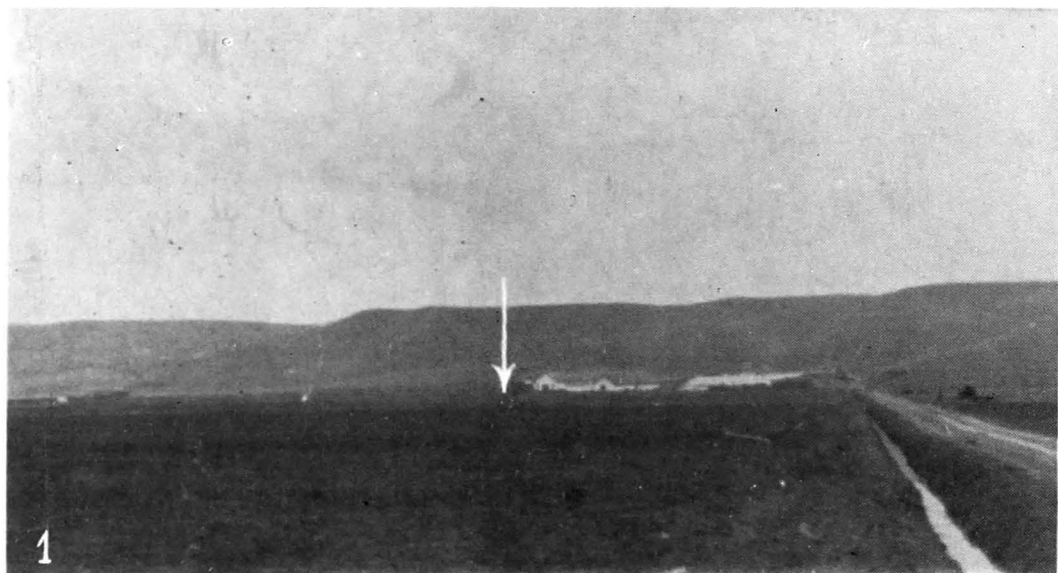
16

Planșa IV. — Cluj-Someșeni. 1a, b — 3a, b. Inele cu placă romboidală. 4a—4c. Inel cu gemă de argint. 5—10. Fragmente din terminațiile unei brățări cu protome de animale.

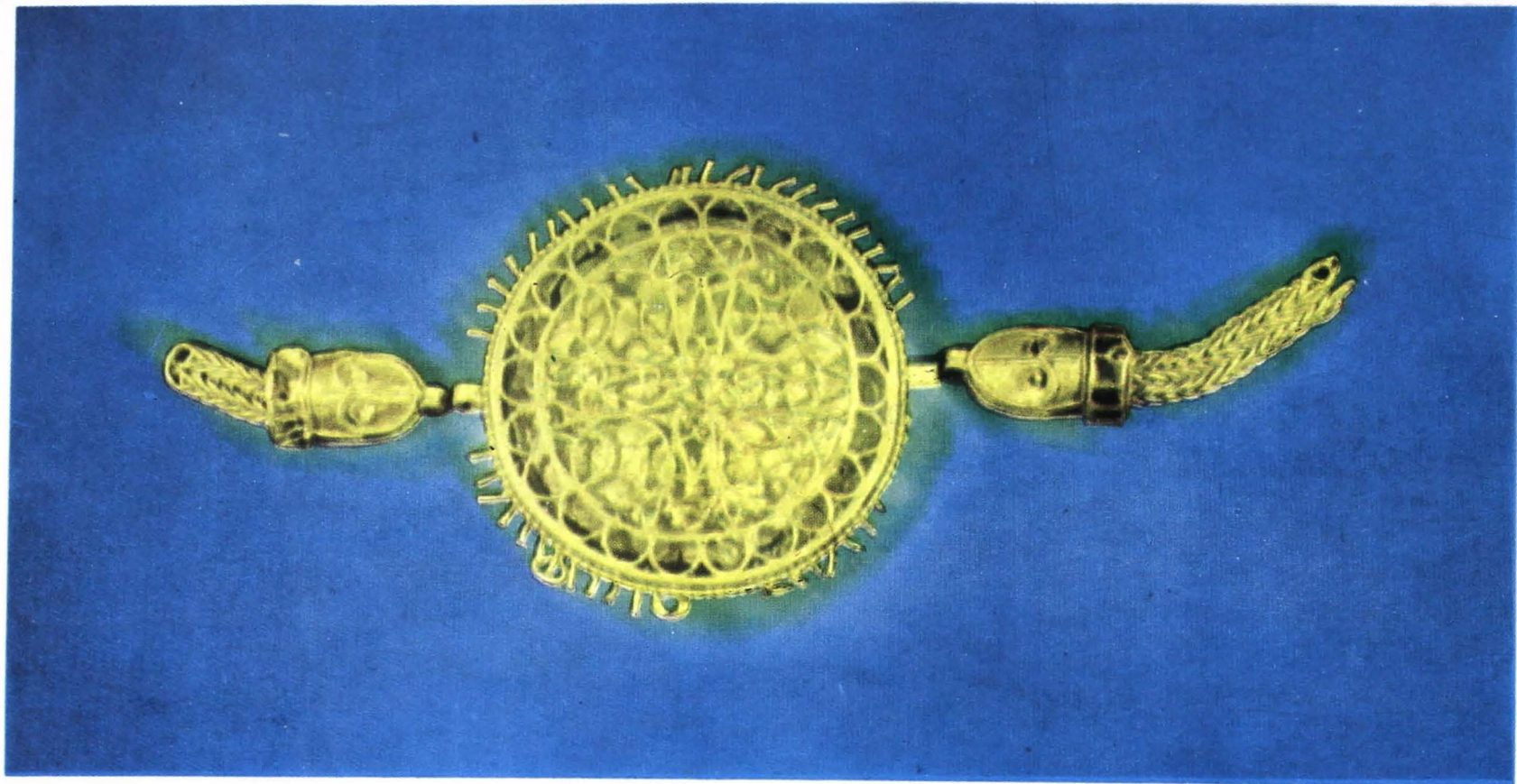
11—16. Fragmente dintr-o brățară făcută din bară masivă. Mărime naturală.

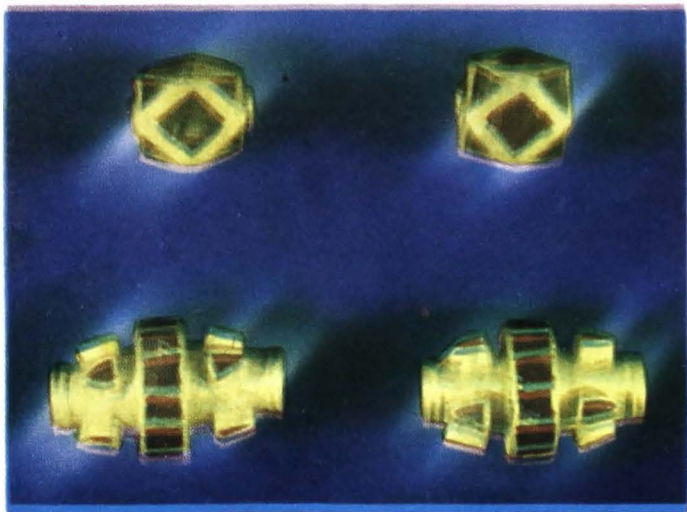
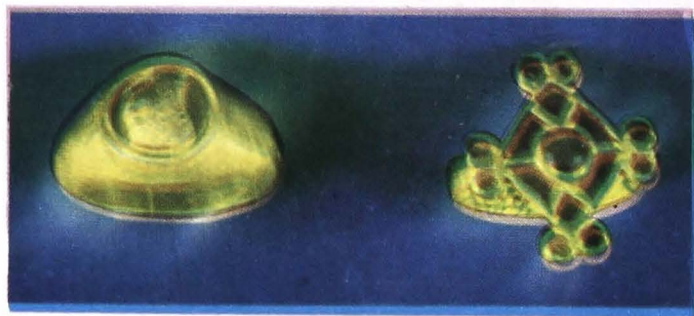
Planșa V. — Cluj-Someșeni. 1. Nituri și sfărîmături din diferite piese. 2. Fragmente dintr-o brățară cu capetele îngroșate, goală pe dinăuntru. 3. Almandine de diverse forme, desprinse din celulele unor piese. Mărime naturală.

Planșa VI. — 1. Vedere a locului unde s-a descoperit tezaurul de aur de la Cluj. 2. Punctul în care s-a găsit tezaurul.

Planșa VII. — Cluj-Someșeni. Pectoralul cu capetele de animale de la lanțul de atîrnare.

Planșa VIII. — Cluj-Someșeni. 1. Pandantive. 2. Inele. 3. Măgele. 4. Cataramă de centură

(Israel)¹² și o piesă din Siria, aflătoare în colecția Kofler — Truniger¹³. Rămîne deschisă problema, dacă aceste analogii indică regiunea de proveniență a motivului sau dacă în ambele cazuri — în Transilvania și pe coasta răsăriteană a Mării Mediterane — este vorba de fenomene periferice, iar centrul însuși de proveniență nu se poate sesiza, deoarece ritul și ritualul funerar lipsit de inventar al populației mediteraneene a avut ca urmare selecționarea unilaterală a materialelor cunoscute acum¹⁴. Ornamentul celor patru cercuri încadrate cu romburi, cercuri plasate între brațele crucii, reapare pe banda exterioară a medalionului de la Olbia¹⁵ și constituie încă o trăsătură comună a celor două complexe. Lanțurile pectorale bizantine au fost studiate recent în legătură cu descoperirea de la Višnjica de lângă Belgrad¹⁶, unde de același lanț sînt fixate o cruce și un medalion ornamentat cu pelte¹⁷. Odată cu apariția obiceiului (în perioada bizantină) de a purta cruci pe piept, se poate presupune că ambele categorii de podoabe pectorale (cruci și discuri ornamentate cu pelte) s-au contopit, avînd drept rezultat motivul feței pectoralului de la Cluj. De obicei, pe discurile ornamentale erau așezate patru pelte, care, prin poziția lor, indicau conturul unei cruci. Aceasta a devenit apoi pe pectoralul de la Cluj ornamentul principal cu caracter creștin. Cercurile dintre brațe ar putea să reprezinte în acest caz resturile transformate ale volutelor peltelor. Îmbrăcarea spatelui cu folii de aur ornamentate în tehnica „au repoussé” este frecventă la bijuterii bizantine, cu precădere la cele din secolul al V-lea, cu un oarecare interval de timp înainte și după acest veac¹⁸. În genere, ca ornament se folosesc la foliile de aur palmete presate. Între pectoralul de la Cluj și fibulele discoidale ale francilor și alamanilor există apoi legături directe, care atestă, și pentru această categorie de podoabe, influențele dunărene care iradiază în secolul al V-lea spre vest.

Pandantivele rombice și semilunare făceau parte, probabil, dintr-un colier, a cărui înfățișare se pare că este redată de piesele similare de la Untersiebenbrunn¹⁹ și Bakodpuszta²⁰. Ornamentul pandantivelor rom-

¹² K. Böhner, în *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, IX, 1967—1968, p. 129, fig. 2/2.

¹³ Informație primită de la J. Werner (München).

¹⁴ J. Werner, în *Helvetia Antiqua. Festschrift E. Vogt*, Zürich, 1966, p. 288.

¹⁵ Cf. supra, nota 5.

¹⁶ M. Tatić-Durić, în *ZborNM*, IV, 1964, p. 185—195.

¹⁷ *Ibidem*, pl. I și urm. Mai trebuie adăugată aici și placa unui colier din Reggio Emilia (M. Degani, *Il tesoro romano barbarico di Reggio Emilia*, Firenze, 1959, p. 58, pl. XVIII).

¹⁸ De pildă, „Constantinopol” (M. C. Ross, *op. cit.*, pl. XVII/10), Olbia (*ibidem*, pl. LXXX), Ravenna (H. Rupp, *Die Herkunft der Zelleneinlage und die Almandin-Scheibenfibel im Rheinland*, Bonn [1937], pl. XIII/6—7), sudul Rusiei (M. Ebert în *PZ*, I, 1909, p. 76, fig. 8b), Varna (D. P. Dimitrov, în *Archeologija*, V, 1963, 2, p. 37, fig. 4 și p. 39, fig. 8b), loc de descoperire necunoscut (R. Zahn, *Sammlung Baurat Schiller*, Berlin, [1929], pl. LX/113).

¹⁹ W. Kubitschek, *JA*, V, 1911, p. 32 și urm., pl. I/4; R. Noll, *Vom Altertum zum Mittelalter*, Wien, 1958, p. 65—68, fig. 43.

²⁰ J. Hampel, *op. cit.* pl. II/1 și III/1; N. Fettich, în *ArchHung*, XXXI, 1951, pl. XV/3,4; XVII/1; XVIII/1.

bice (pl. III/19 a — 24 a, 19 b — 24 b) reapare și pe plăcile ornamentale ale celor trei inele, cu care ele, de altfel, formaseră o garnitură unitară. Motivul romboidal se întâlnește pe frecvențele fibule rombice din secolul al VI-lea²¹. Pandantive semilunare sînt folosite de asemenea la unul dintre colierele de la Bakodpuszta și într-un singur exemplar, prevăzut cu un ic median, în mormîntul de la Gáva²².

Mărgelele în formă de bucle și cele poliedrice (pl. III/1 — 12) făceau și ele parte dintr-un colier, pe care erau așezate, probabil, în alternanță. Mărgelele cu formă de bucle sînt relativ rare; apar, totuși, de două ori atestate în inventare funerare bine datate în secolul al V-lea²³, constituind astfel un element sigur pentru încadrarea cronologică mai strînsă a tezaurului de la Cluj. Cît privește mărgelele poliedrice, ele se întrebuintează foarte frecvent drept cuburi ornamentale la cercei, dar se întîlnesc mai rar ca mărgele la coliere²⁴.

De centură era fixată catarama cea mare și probabil cea mică. Referitor la cataramele din secolul al V-lea, se știe că ele se caracterizează printr-o placă de fixare dreptunghiulară sau în formă de rinichi, avînd inele colțuroase sau ovale²⁵. Din criteriile menționate rezultă patru posibilități în combinarea acestor elemente, din care varianta cu placa dreptunghiulară și cu inelul oval va deveni tipul caracteristic al cataramelor „gotice”. Una dintre cele mai timpurii atestări ale acestei forme este catarama de la Cluj (pl. II/3 a — 3 b)²⁶, la care însă placa, spre deosebire de exemplarele ulterioare, este încă mai lată decît înaltă, iar limba și inelul cataramei sînt netede și neornamentate²⁷. Dispunerea în diagonală pe placă

²¹ J. Werner, *Katalog der Sammlung Diergardt*, I: *Die Fibeln*, Berlin, 1961, p. 58 și pl. XXXVII, harta 5 de la p. 173—174.

²² J. Werner, în *Germania*, XLI, 1963, pl. XLIV/6. Pandantivele semilunare ale epocii migrațiilor din bazinul carpato-dunărean le tratează A. Kralovánszky, în *ArchErt*, LXXXVI, 1959, p. 80, pl. XVII/12—19. Un pandativ de la Záluzi, a cărui suprafață este împărțită în trei, ca la pandantivele de la Cluj, la B. Svoboda, *Cechy v době stehování národu*, Praga, 1965, p. 346 și pl. LXXXIX/2.

²³ La Gáva (J. Werner, *op. cit.*, pl. XLIV/2—4) și Měcholupy (H. Preidel, în *IPEK*, XIII—XIV, 1939—1940, pl. LIII/2b; B. Svoboda, *op. cit.*, pl. XXIX/4). Locul de descoperire al celor patru mărgele din colecția Diergardt (Röm.—Germ. Mus. Köln, nr. inv. D. 143) nu este cunoscut. O mărgea similară din mormîntul de femeie 217 de la Köln, Sf. Severin (*Germania*, XXXVIII, 1960, pl. XXVI/2) este cu ceva mai tîrzie.

²⁴ Analogii pentru această utilizare, de pildă, la Zmajevó (Ókér) (E. Beninger, *Der westgotisch-alarische Zug nach Mitteleuropa*, Leipzig, 1931, p. 35, fig. 10; pentru datare, cf. J. Werner, în *op. cit.*, p. 368), Olbia (M. C. Ross — P. Verdier, *Arts of the Migration Period in the Walters Art Gallery*, Baltimore, 1961, p. 48—49, nr. 12), „Ungaria” (M. C. Ross, *op. cit.*, pl. LXXVIII/164).

²⁵ Vezi J. Werner, în *Helvetia Antiqua. Festschrift E. Vogt*, Zürich, 1966, p. 283 și urm., cu fig. 3.

²⁶ De catarama cea mare din tezaurul „de la Moigrad” (N. Fettich, în *ArchHung*, XXXII, 1953, pl. XLI/1) se poate ține seama numai cu anumite rezerve. Îndoieli asupra autenticității tezaurului au exprimat și J. Werner și W. Holmqvist, care au cercetat recent piesele originale ale tezaurului.

²⁷ În privința inelului și a limbii cataramei, acest lucru este valabil în egală măsură pentru goții din Crimeea, pentru gepizi și pentru vizigoți (J. Werner, în *Germania*, XLI, 1963, p. 369).

a pietrelor ornamentale apare în secolul al IV-lea, în context roman târziu²⁸, și se întâlnește apoi pe cataramele ornamentate cu palmete de la Laa a.d. Taya și la cea de la Zmajevó (Ókér),²⁹ precum și la catarama de la Oradea³⁰. Analogia ei cea mai apropiată o constituie catarama din colecția Castellani³¹, aflată într-un mediu ostrogot. În opoziție cu piesa de la Cluj, cataramele mari din cele două morminte princiare cunoscute acum la Apahida au o placă în formă de rinichi, iar pereții celulelor prezintă caracteristica îndoitură mediană³², care lipsește pe exemplarul din tezaurul de la Cluj.

Pe baza situației din mormintul de la Blučina³³, se consideră că aceste catarama de mărime mijlocie au fost purtate la încălțăminte. În tezaurul de la Cluj putea să mai existe o cataramă; dar, deoarece și în mormintul lui Omharus de la Apahida era numai un singur exemplar, nu ar fi exclus ca atare catarama, folosite numai câte una, să fi fost purtate nu la picioare, ci tot la centură. De altminteri, piesa de la Cluj (pl. II/4 a — 4 b) seamănă cu catarama cea mică din primul mormint princiar de la Apahida³⁴.

Dintre podoabele purtate la braț s-au păstrat fragmente din două brățări și patru inele de deget. Cele cinci fragmente tubulare (pl. V/2) fac parte dintr-o brățară goală în interior, care avea capetele îngroșate și astupate cu plăci rotunde. Lungimea totală a fragmentelor este de 22 cm, ceea ce corespunde aproximativ circumferinței unor asemenea brățări³⁵.

Fragmentele în formă de bară masivă (pl. IV/11—16), precum și cele cu părți din capetele unor animale (pl. IV/5—10) provin de la o a doua brățară. Într-o execuție mai simplă, acest tip există încă la Untersiebenbrunn; dar exemplarele cu ochi și urechi în relief și încrustate, ca la Cluj, aparțin unui orizont ceva mai târziu³⁶.

²⁸ *Alterthümer unser heidnischen Vorzeit*, IV, 1900, pl. LVII/2.

²⁹ E. Beninger, în *Eiszeit und Urgeschichte*, VI, 1929, pl. XVII/3—4 și fig. 31; *Der westgotisch-аланische Zug...*, p. 35, fig. 10.

³⁰ J. Hampel, *op. cit.*, II, 1905, p. 696 și fig.; III (1905), pl. XLI/1. Piesa se păstrează acum la Baltimore (M. C. Ross — P. Verdier, *op. cit.*, p. 50—51, fig. 13 a).

³¹ N. Åberg, *Die Goten und Langobarden in Italien*, Uppsala, 1923, p. 8, fig. 11. Cf. și catarama de la Komarno (J. Hampel, *op. cit.*, pl. XL; A. Alföldi, în *ArchHung*, IX, 1932, p. 28, pl. 32 jos), care, prin buterola din aceeași descoperire, poate fi datată — pe baza analogiilor cu piesele corespunzătoare de la Valea lui Mihai și Blučina (K. Tihelka, în *PA*, LIV, 1963, p. 473, fig. 5/2) — în a doua jumătate a sec. V. O cataramă asemănătoare cu cea de la Komarno în distr. Kiev, la B. A. Rybakov, în *SA*, XVII, 1953, p. 51, fig. 5/6.

³² J. Werner, în *Kölner Jahrb. f. Vor- und Frühgesch.*, III, 1958, p. 55—61.

³³ K. Tihelka, în *op. cit.*, p. 471.

³⁴ J. Hampel, *op. cit.*, pl. XXXVI, N. Fettich, în *ArchHung*, XXXII, 1953, pl. XXIII/7.

³⁵ Despre exemplarele masive ale acestui tip, cf. J. Werner, în *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, XXV, 1960, p. 171—172.

³⁶ Untersiebenbrunn (W. Kubitschek, în *op. cit.*, p. 40, pl. II/6—7). Piese mai târzii din sec. V: în Ungaria, la Beregszász, după cum se susține (J. Hampel, *op. cit.*, pl. XLII/5; N. Fettich, în *ArchHung*, XXXI, 1951, p. 195 și pl. XX/1a — c) și în colecția Kárász (J. Hampel, *op. cit.*, pl. XLII/1). Brățări de același tip, dar prevăzute cu țițini, sînt atestate în distr. Kiev (B. A. Rybakov, *loc. cit.*), la Bakodpuszta (J. Hampel, *op. cit.*, pl. II/2; N. Fettich, *op. cit.*, pl. XV/1—2, XVI/1—2), și la Wiesbaden-Schierstein (*Alterthümer unser heidnischen Vorzeit*, IV, pl. XXXV/1).

Cele trei inele (pl. IV/1 a — 3 a, 1 b — 3 b) sînt prevăzute cu o placă ornamentală rombică, avînd același motiv ca pandantivele rombice. Două inele identice există în descoperirea de la Olbia³⁷, unul la Bakodpuszta³⁸ și altul la Lössrach (Baden de Sud)³⁹, găsit într-un mormînt, împreună cu o pereche de fibule ostrogote și alte obiecte.

Vrednic de relevat este faptul că la cel de al patrulea inel gema este de argint. Nu se poate spune cu certitudine, dacă pe capul uman al gemei este redat părul sau o bonetă ori ceva asemănător. În prima ipoteză, părul ar fi legat cu o panglică, iar în partea inferioară pletele ar fi împletite sau așezate în șuvițe cu bucle⁴⁰. Pentru ipoteza capului acoperit pledează cele trei linii vizibile pe obraz, lîngă ureche, care ar putea să marcheze părul ce ieșea de sub o bonetă sau de sub alt acoperămint al capului⁴¹. Folosirea unei geme de argint într-un inel de aur este neobișnuită și, în acest sens, s-ar putea menționa posibilitatea că gema fusese tăiată eventual dintr-un vas de argint ornamentat cu figuri⁴². În afară de anumite urme de prelucrare nesigure, pe latura interioară a inelului există unele semne zgîriate (pl. IV/4 c și fig. 3), al căror caracter, eventual runic, rămîne să fie verificat⁴³.

Se susține că, inițial, în tezaur ar fi fost mai mult de patru inele. Numărul relativ mare de inele în acest tezaur merită să fie subliniat, deoarece fenomenul se repetă la Bakodpuszta și îndeosebi în tezaurul de la Reggio Emilia, unde se aflau 15 inele⁴⁴. Inelele din această ultimă descoperire, purtînd inscripții sau monograme, precum și tipul tîrziu al unei fibule cu capete de ceapă oferă conexiunea cu mormîntul lui Omharus de la Apahida, care, la rîndul lui, se leagă de tezaurul de la Cluj.

Dintre analogiile enumerate, cele de la Bakodpuszta și Olbia sînt cele mai apropiate pentru tezaurul de la Cluj. La Bakodpuszta există, ca la Cluj, coliere împletite prevăzute cu pandantive de diferite forme, un inel cu placa ornamentală de formă romboidală și brățări cu capete de

³⁷ M. C. Ross, *op. cit.*, pl. LXXXI/166, D.

³⁸ J. Hampel, *op. cit.*, pl. III/5; N. Fettich, în *op. cit.*, pl. XVIII/2.

³⁹ J. Werner, în *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, XXVI, 1961, pl. VI/4; *Helvetia Antiqua*..., p. 289.

⁴⁰ Coafura nu este antică (romană), dar nici germanică. Cf. K. Schumacher — H. Klumbach, *Germanendarstellungen, Kataloge des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz*, Mainz, 1935; P. E. Schramm, *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik*, Stuttgart, I, 1954, p. 124—126, 136—138; R. Delbrueck, în *Bonner Jahrbücher*, CXLIX, 1949, p. 66—81.

⁴¹ Un fel de bonetă cu șuvițe de păr interpușe este reprezentată pe una dintre farfuriile din tezaurul de pe Oxus (O. M. Dalton, *The treasure of the Oxus* [1926], pl. XXXIV—XXXV).

⁴² Despre argint tocat, provenit din vase de argint, cf. W. Grünhagen, *Der Schatzfund von Gross Bodungen*, Berlin, 1954, p. 58 și urm. Fragmentele unor farfurii de argint există și la Reggio Emilia (M. Degani, *op. cit.*, pl. XXXI).

⁴³ Pentru existența unei inscripții incizată intenționat, ar putea să pledeze faptul că ea este plasată într-un loc ascuns, destinată numai purtătorului inelului. Cf. J. Werner, *Das Aufkommen von Bild und Schrift in Nordeuropa*, în *Bayer. Akad. d. Wiss., Phil.—Hist. Klasse, Sitzungsber.*, 1966, fasc. 4, p. 34.

⁴⁴ M. Degani, *op. cit.*, p. 59—63 și pl. XXI—XXV.

animale. Olbia și Clujul au ca elemente comune lanțul gros împletit, de care atârna un pectoral sau un medalion, și, de asemenea, inele cu placa ornamentală rombică. La cele două podoabe pectorale dosul este îmbrăcat cu foițe de aur ornamentate, iar pe față se întîlnesc, ca motiv decorativ comun, cercuri ce încadrează romburi. Complexele de la Cluj, Bakodpuszta și Olbia alcătuiesc astfel un orizont cultural și cronologic unitar, a cărui succesiune de la est spre vest ar putea indica proveniența răsăriteană a acestei grupe și direcția ei de înaintare spre vest. Pe de altă parte, atare linie ar putea marca doar zona periferică de nord, pînă la care se resimt influențele unui centru cultural bizantin, comun. Prin alte elemente se mai pot conexa cu orizontul amintit mormintele princiare de la Apahida și tezaurul de la Reggio Emilia.

Analogiile menționate datează tezaurul de la Cluj, în mod uniform, în secolul al V-lea. Ele sînt atît de numeroase și concludente, încît ar fi de prisos să stăruim asupra unei documentări mai ample. Pentru aprecierea situației istorice, însă, este important a se fixa mai precis datarea tezaurului în cadrul acestui secol. Jaloanele de orientare cele mai sigure le oferă în această privință tipul tirziu al fibulelor cu disc și grupa bogatelor morminte de femei aflate în cîmpia Tisei. În mormintele de la Bakodpuszta se găsește o fibulă tirzie cu nervuri laterale turnate, fixate separat pe disc, cu arcul turnat aparte și ornamentat cu almandine ⁴⁵. Acest tip de fibulă se datează în perioada cuprinsă între prăbușirea imperiului lui Attila și plecarea ostrogoților în Italia ⁴⁶. Ținînd seama de relațiile strînse ale tezaurului nostru cu inventarele funerare de la Bakodpuszta, fibula amintită datează și descoperirea de la Cluj în același interval de timp. Mărgelele, rare, în formă de bucșe stabilesc din nou, prin mormîntul de la Gáva, legătura cu același orizont al fibulelor tirzii cu disc și, în plus, cu mormintele bogate din cîmpia Tisei, care se plasează cronologic în aceeași perioadă ⁴⁷. Tezaurul de la Cluj, așadar, trebuie datat în al treilea sfert al secolului al V-lea. El se leagă și de cele două morminte princiare de la Apahida, care sînt contemporane cu mormîntul lui Childeric, al cărui inventar a fost lucrat curînd după 450 e.n. ⁴⁸. Toate raționamentele privind datarea tezaurului converg deci, în mod unitar, spre deceniile zbuciumate de după moartea lui Attila, caracterizate prin luptele triburilor germanice împotriva fiilor și moștenitorilor acestuia,

⁴⁵ J. Hampel, *op. cit.*, pl. I/1; N. Fettich, *op. cit.*, pl. XIX/3.

⁴⁶ J. Werner, în *SlovArch*, VII, 1959, p. 424.

⁴⁷ J. Werner, în *Germania*, XLI, 1963, p. 368. Inventarul funerar de la Mēcholupy, conținînd de asemenea o mărgea în formă de bucșe, confirmă datarea pe la sau după anul 450 (H. Preidel, în *op. cit.*, p. 113).

⁴⁸ Confecționarea lui este datată de K. Böhner (*Die fränkischen Altertümer des Trierer Landes*, Berlin, 1958, p. 25) la începutul fazei a doua (din clasificarea sa), care durează aproximativ de la 450 la 525.

precum şi prin luptele neamurilor germanice între ele, îndeosebi cele dintre ostrogoţi şi gepizi ⁴⁹.

În această vreme, o prinţesă de origine germanică şi în acelaşi timp creştină, şi-a îngropat podoabele de aur în apropierea Clujului actual. Simbolurile creştine alcătuiesc încă o trăsătură comună cu primul mormînt princiar de la Apahida, unde cele trei inele sînt de asemenea prevăzute cu cruci ⁵⁰. Împreună cu ambele morminte princiare, tezaurul nostru indică între Cluj şi Apahida un centru de stăpînire germanic, destrămat sau abia încheiat în deceniile de după prăbuşirea imperiului hunic.

Pînă în prezent, mormîntul lui Omharus a fost atribuit în general gepizilor, fiind considerat ca cea mai timpurie dovadă despre pătrunderea lor în Transilvania ⁵¹. Prin urmare, tezaurul de la Cluj ar trebui să fie de asemenea gepid. La atare atribuire nu se ţine însă îndeajuns seama de rolul şi de importanţa ostrogoţilor în perioada premergătoare aşezării lor în Pannonia. Cele două tezaure de la Şimleul Silvaniei (jud. Sălaj), localitate situată la circa 80 km (în linie dreaptă) spre nord-vest de Cluj, deşi sînt cu ceva mai vechi, datează totuşi din secolul al V-lea şi atestă un alt centru de stăpînire germanic, probabil ostrogot, dar nicidecum gepid. Acelaşi lucru se poate spune şi despre tezaurul de la Pietroasa (jud. Buzău), a cărui datare va trebui eventual corectată şi mutată în timpul lui Attila, iar ascunderea lui se pare că este necesar să fie pusă abia în timpul tulburărilor de după moartea marelui rege ⁵². De asemenea, ar trebui să se reflecteze şi asupra localizării sediilor ostrogoţilor în timpul dominaţiei hunice şi dacă ei s-au aşezat mai tîrziu, în *mase compacte*, în Pannonia.

Pentru interpretarea istorică şi etnică a tezaurului de la Cluj şi a centrului de stăpînire est-germanic în valea Someşului Mic, se pune deci întrebarea, dacă acest tezaur era încă ostrogot sau chiar gepid. O rezolvare sigură nu se poate da deocamdată; dar trebuie să se ţină seama de posibilitatea punerii tezaurului pe seama ostrogoţilor sau chiar să se prefere *atare* soluţie ⁵³. Problema rămîne să fie discutată mai amplu, cînd se va publica al doilea mormînt princiar de la Apahida.

K. HOREDŢ

⁴⁹ Cu privire la aceste evenimente, cf. A. Alföldi, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*, Berlin — Leipzig, II, 1926, p. 97—104; W. Ensslin, în *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, VI, 1927—1928, p. 146—159; L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen*, München, 1934, p. 257—277.

⁵⁰ Referitor la inelele de la Apahida, cf. şi J. Werner, în *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, IX, 1967—1968, p. 120—123.

⁵¹ K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bucureşti, 1958, p. 81—82.

⁵² K. Horedt, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 549—551.

⁵³ În acest caz, doar mormintele de pe malul drept al Someşului Mic, situate faţă în faţă cu locul de găsire a tezaurului (fig. 1/4), ar mai aparţine eventual gepizilor (cf. Horedt, *Untersuch.*, p. 75—77).

EIN VÖLKERWANDERUNGSZEITLICHER SCHATZFUND AUS CLUJ — SOMEȘENI

Die deutsche Fassung des vorliegenden Aufsatzes erscheint gleichzeitig in der Zeitschrift *Germania*, 1970.

HABANII ÎN TRANSILVANIA

Habanii (anabapțiștii)¹ au fost meșteșugari ce s-au distins, în cursul veacurilor XVI—XVII, prin îndeletnicirile lor multilaterale. După însemnări contemporane, ei au practicat la un înalt nivel tehnic aproape toate meșteșugurile din vremea lor². În țara noastră, ca pretutindeni, munca și produsele lor meșteșugărești s-au bucurat de multă apreciere. În sec. XVII—XVIII conscripțiile din Transilvania specifică întotdeauna calitatea deosebită a produselor meșteșugărești „anabaptiste” pe care le menționează în cuprinsul lor.

În general, anabaptismul³ formează obiectul unor bogate și multilaterale cercetări de specialitate în străinătate, în raza acestor preocupări intrînd și probleme legate de activitatea meșteșugarilor anabapțiști. Cerce-

¹ În literatura de specialitate străină anabapțiștii apar sub următoarele denumiri: *Anabaptistae*, *Wiedertäufer*, *Habansky* etc.; în izvoarele contemporane transilvănene: *Fratres Moravici*, *Mährische Brüder*, *morva testvérek*, *újkeresztények* etc. Începînd din a doua jumătate a secolului trecut s-a răspîdit denumirea de: *Habaner*, *anabaptista*, *habán*, *újkeresztény*, *habansky*; de aceea în lucrare vom folosi fie denumirea de meșteșugari anabapțiști, fie meșteșugari habani. După părerea unor cercetători cuvîntul „Haban” derivă din *Haushaben*, denumire folosită pentru locul unde era organizată colonia anabapțiștilor. În legătură cu numele *haban*, cf. Joseph Beck, *Die Geschichtsbücher der Wiedertäufer in Österreich — Ungarn*, în *Fontes Rerum Austriacarum*, v. 43 (1883), p. 642.

² Printre cele mai îndrăgite meșteșuguri practicate de habani erau morăritul, și în legătură cu acesta dulgheria și olăritul. Predilecția lor pentru morărit și olărit trebuie pusă în relație cu dogmele religioase. Moara era simbolul întrunirilor religioase. În cadrul comunităților, olarii aveau un rol conducător, probabil potrivit versetului biblic despre Ieremia, căruia Domnul însuși îi spune: „du-te în casa olarului și ascultă acolo cuvîntul meu”.

³ Anabaptismul este un produs al mișcărilor de reformă din Germania. Din cauza învățăturilor propovăduite, a preconizării unei vieți sociale bazate pe idei ale unui comunism primitiv, alături de biserica catolică și aliata ei reacțiunea feudală, cît și biserica protestantă — avînd de altminteri aceeași aliată — au decretat prigoana împotriva anabapțiștilor. Ei au fost alungați de pe întreg teritoriul Elveției. În ciuda prigoanei, mișcarea s-a întins din ce în ce mai mult. Pe teritoriile germane, centre anabaptiste înfloritoare au devenit orașele Zwickau, Augsburg, Nürnberg, Ulm, München, întreaga provincie Württemberg etc. S-a alăturat anabapțiștilor și Thomas Münzer, radicalismul și conținutul revoluționar al ideilor sale avînd o uriașă influență asupra mișcării. Din Elveția învățăturile anabaptiste au trecut curînd și în Italia învecinată, îndeosebi în nordul ei, în orașele Verona, Padova, Treviso. Un centru al anabaptismului în Italia a fost Vicenza. În același timp, mișcarea a prins

tările privitoare la istoria anabaptilștilor din Transilvania au început încă în a doua jumătate a secolului trecut⁴. Acest domeniu are o bogată, dar unilaterală literatură, atenția cercetătorilor fiind atrasă în primul rând de faptul însuși, cit și de împrejurările istorice ale colonizării anabaptiste în sec. XVII. Până în prezent au rămas nestudiate locul și rolul anabaptismului, curent de reformă populară, în sec. XVI în cadrul mișcării de reformă din Transilvania⁵. Pe de altă parte, a fost tratată unilateral problema meșteșugarilor habani, cercetătorii ocupându-se aproape exclusiv de meșteșugul ceramicii habane. În privința celorlalte meșteșuguri⁶ practicate de ei nu au fost depășite constatările de ordin general, nefiind sintetizate datele referitoare la activitatea meșteșugărească a habanilor, prioritar la rolul pe care l-au avut în viața economică a Transilvaniei.

Aproape toți autorii, referindu-se la problemele legate de anabaptism în Transilvania, menționează că cel dintâi grup de anabaptilști a fost adus și așezat pe teritoriul patriei noastre de principele Transilvaniei Gabriel Bethlen, în localitatea Vințul de Jos. Cercetările mai recente însă dovedesc că în Transilvania anabaptiștii apar încă pe la mijlocul secolului al XVI-lea. Tot în această perioadă învățăturile anabaptiste cuceresc teren în viltarea frământărilor, a luptelor social-religioase ce s-au întet în urma răspindirii Reformei⁷. De asemenea după mărturia unor date încă Ștefan Bocskay, apoi Simon Péchy au făcut încercări de a așeza anabaptiști în Transilvania⁸. Multe probleme de detaliu privind aceste colonizări mai așteaptă să fie elucidate. Sigur este însă, chiar în stadiul actual al cercetărilor, că ele au fost de proporții mult mai reduse decât cea care a avut loc între 1621—1623, în timpul domniei principelui Gabriel Bethlen.

Datele care documentează colonizarea din sec. XVII a anabaptilștilor în Transilvania, împrejurările și evenimentele acesteia sînt cunoscute din

rădăcini și pe teritoriul Tirolului, al Carintiei, al Crainei; după anul 1525 în Țările de Jos și Moravia. Aici, se formă un nou curent anabaptist, huterismul (huterianismul), care și-a luat numele de la Jakob Huter, conducător și reorganizator al mișcării anabaptiste din Moravia, între anii 1525—1535 (J. Loserth, *Der Communismus der Mährischen Wiedertäufer*, în *Archiv für Österreichische Geschichte*, 21 [1895], passim; Lydia Müller, *Der Kommunismus der Mährischen Wiedertäufer*, în *Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte*, 142 [1927], p. 102).

⁴ Jakab Elek, *Erdély és az anabaptisták a XVII. és XVIII. században*, în *Keresztény Magvető*, XI (1876), p. 2—12; Áldásy Antal, *Anabaptisták Magyarországon a XVI—XVII. században*, în *Katholikus Szemle*, VII (1893), p. 805—838; Tóth Mike, *Az anabaptisták Erdélyben és Delphini*, în *Katholikus Szemle*, VI (1892), p. 764—797.

⁵ Pentru unele aspecte ale problemei cf. Fr. Pall, *Frământările sociale și religioase din Cluj în jurul anului 1570*, în *AIIC V* (1962), p. 7—30; S. Goldenberg, *Frământări sociale și religioase la Cluj oglindite într-o scrisoare din 1571*, *ibidem*, I—II (1958—1959), p. 371—373; Kathona Géza, *Karácsony György „szent hada” 1569—1570*, în *Egyháztörténet*, Budapesta, I (IV), 1958, nr. 4, p. 267—271.

⁶ Béla Krisztinkovich, *Unbekannte Messerschmied-Kunstwerke der Ungarischen Habanen*, în *Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei*, V (1962), p. 59—82.

⁷ Fr. Pall, *op. cit.*, p. 7—30.

⁸ Rudolf Wolk, *Die Lieder der Wiedertäufer*, Berlin, 1903, p. 154—155. Acțiunea principelui Transilvaniei Ștefan Bocskay de a coloniza meșteșugari anabaptiști coincide cu acțiunile sale militare întreprinse în anul 1605 pe teritoriile Ungariei de nord, iar cea a cancelarului Simon Péchy înainte de anul 1618.

cronicile anabaptiste⁹. În general, cu deosebire în privința obiectului lor istoric, cronicile anabaptiste nu pot fi considerate întru totul autentice: scrise de fapt ca opere de exaltare religioasă, ele consemnau înainte de toate evenimentele ce corespundeau obiectivelor pe care și le-a propus mișcarea. De obicei, cronicile erau copiate în mai multe exemplare. Disciplina internă severă a comunității prescria pentru membri ca, „în locul a tot felul de lucruri deșarte“, să se ocupe mai degrabă de copierea scrierilor religioase, a propriilor cîntece și cronici.

În cadrul cercetărilor privitoare la istoria colonizării anabapțiștilor în Transilvania, pe lângă materialul documentar păstrat, interesează în primul rînd datele cuprinse în acele cronici anabaptiste care deapănă firul istoriei comunităților din Transilvania și care sînt păstrate la biblioteca diecezană din Nitra¹⁰, biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia¹¹ și Biblioteca Universitară din Cluj¹². Cea dintîi, scrisă de Jacob Werner, a ajuns în posesia bibliotecii diecezane din Nitra provenind (probabil) din biblioteca iezuitului Teofil Delpini (mai tîrziu canonic de Nitra), încredințat cu catolicizarea comunității anabaptiste din Vințul de Jos. La biblioteca Batthyaneum se mai păstrează, în afară de cronicile amintite, un șir întreg de lucrări cu caracter dogmatic, de exegeză biblică, cantionale etc., confiscate la mijlocul sec. XVIII de la conducătorii comunității din Vințul de Jos¹³.

Din confruntarea datelor cuprinse în amintitele cronici se pot reconstitui cu aproximație fazele colonizării. Utilizînd datele cronicilor, trebuie neapărat să avem în vedere desfășurarea evenimentelor politice din Europa centrală în timpul Războiului de 30 de ani, întrucît numai în legătură cu aceste evenimente se pot explica motivele ce au determinat un grup de meșteșugari anabapțiști din Moravia să-și părăsească comunitățile unde au trăit timp de aproape un veac, strămutîndu-se în Transilvania.

După lupta de la Muntele Alb (noiembrie 1620), în țările coroanei cehe,

⁹ Szimonidesz Lajos, *A magyarországi anabaptisták irodalma és könyveik*, în *Magyar Könyvszemle*, LXVIII (1944), p. 134—147; A.J.F. Ziegelschmid, *Die älteste Chronik der Hutterischen Bruder*, Philadelphia, 1947 (lucrarea nefiindu-ne accesibilă, informațiile utilizate aici au fost preluate din alte publicații); Szentiványi Robert, *Catalogus Concinnus Librorum Manuscriptorum Bibliothecae Batthyanyanae*, Szeged, 1958, p. 135, 227; Robert Friedmann, *Die Schriften der Hutterischen Taufergemeinschaften*, Wien, 1965, p. 18.

¹⁰ Wagner József, *A nyitrai egyházmegyei könyvtár kéziratai és régi nyomtatványai*, Budapest, 1886.

¹¹ Biblioteca Batthyaneum Alba Iulia. Cronica nr. II—122 (cota veche G 5. VI. 1). 1625—1640; ibidem, nr. III—93 (cota veche E 5. VI. 12). Cronica din urmă se încheie cu anul 1708. Inițiatorul acestor cronici a fost Ambrosius Reesch. Ambele cronici sînt menționate la Szentiványi, *op. cit.*, p. 35 și Friedmann, *op. cit.*, p. 20.

¹² Biblioteca Universitară Cluj. Mss. 3217. Inițiatorul cronicii a fost Joseph Hauser(?). Este menționată de Friedmann, *op. cit.*, nr. 7 și la Josef Macurek, *Nouveaux rapports sur les matières relatifs à l'histoire tchécoslovaque contenus dans les archives et les bibliothèques de la Transylvanie*, în *Vestník Královské Českí Společnosti Nauk*, 1926, p. 63 și urm.

¹³ Arhiva Istorică a Academiei Republicii Socialiste România Filiala Cluj (în continuare Arhiva Istorică). *Cartophilacium Transilvanicum*, p. 109—112, Colecția Kemény Sámuel.

implicit Moravia, începe acțiunea de nemiloasă catolicizare întreprinsă sub egida Habsburgilor, prigoana împotriva protestanților, confiscarea averilor și proprietăților lor. De bună seamă că și prigoana împotriva anabapțiștilor din Moravia se încadrează în această acțiune. Un mare rol în urmărirea anabapțiștilor îl avea guvernatorul Moraviei, episcopul Dietrichstein, înrudit cu împăratul Ferdinand II¹⁴. Caracteristic pentru proporțiile pe care le-a luat această prigoană e faptul că pînă în anul 1622 au fost distruse 24 din cele 43 de comunități existente înainte de 1620. Acei membri ai comunităților morave care au supraviețuit au plecat în masă din Moravia. Ei s-au îndreptat spre sud, în direcția părților nordice și apusene ale Ungariei, stabilindu-se în primul rînd în localitățile, cetățile, domeniile locuite de anabapțiștii de acolo. Pe lîngă comunitățile deja cunoscute, locuite de ei, în această perioadă anabapțiștii se așează și în locuri noi. În condițiile în care anabapțiștii din Moravia, din cauza evenimentelor amintite, fură siliți să-și părăsească vechile colonii, principele Transilvaniei Gabriel Bethlen s-a folosit de acest prilej, colonizînd parte din ei în Transilvania și asigurîndu-le largi privilegii economice și religioase.

La 2—4 luni după lupta de la Muntele Alb, începe amintita fluctuație a comunităților anabaptiste din Moravia. Cronicile cunoscute de noi consemnează în felul următor colonizarea anabapțiștilor în Transilvania: „Cancelarul Simon Bötsely¹⁵ din Transilvania... a venit la noi în Moravia, la comunitatea din Neumühl, cu scopul... de a ne comunica dorința... principelui Transilvaniei... ca conducătorii comunităților noastre să dea voie unor meșteșugari cu experiență să se strămute în Transilvania. Cum însă e greu să părăsești tot cu ceea ce te-ai obișnuit și nimeni nu îndrăznește să se mute în țară străină, conducătorii au mulțumit frumos pentru ofertă, iar cancelarul s-a întors fără rezultat la principele său. Curînd însă, în urma incursiunilor războinice, populația comunității a avut mult de suferit, mare parte din ai noștri fură nevoiți chiar să fugă... noi însă... care locuim dincolo de March, [riul Morava] împreună cu femeile și copiii noștri [la 28 dec. 1620] ne-am dus la iubiții noștri frați, mai ales la cei care stăteau în comunele Wessel, Neudorff și Protzka. Nici aici însă nu am putut rămîne mult timp, de aceea am plecat în Ungaria la Sabatisch, unde o mulțime mare din ai noștri rămaseră timp de trei săptămîni. Furtunile războiului au ajuns însă și pînă aici, de aceea... fratele nostru credincios și iubit, cel mai bătrîn din oastea Domnului, Uhl I., ocolînd... dușmanul... a scos tot poporul din Sabatisch la 18 ianuarie 1621... Cu o parte din popor s-a retras la Wadowitz, cu altă parte la Gostolän și la Schächtitz în casele locuitorilor, rămînînd acolo săptămîni de zile... Nu peste mult timp, un domn secui, colonelul Böldj Kelemen¹⁶... a primit poruncă regală... de a trimite în Transilvania... pe frații... care s-au refugiat din Moravia în Ungaria, dîndu-le pază sigură... La 1 aprilie a acestui an, a și apărut la Wadowitz un căpitan cu 100 de călăreți, i-a luat pe Konrad Hiertzl și pe cîțiva frați ai noștri, ducîndu-i la Schächtitz... În ziua următoare, alți trei căpitani veniră în castelul de la Schächtitz, prezentînd o scrisoare regală formulată în limba germană în 8 puncte, ce ne asigura libertățile noastre în Transilvania. Căpitanii, fără să mai aștepte răspuns din partea

¹⁴ Biblioteca Universitară Cluj, Mss. 3217, p. 2070.

¹⁵ Se referă la cancelarul Péchy Simon.

¹⁶ Este vorba de Béldi Kelemen(?).

noastră, dacă spunem da sau nu... împreună cu cel mai în vîrstă păstor din Däm-merschitz, Franz Walther și cu Konrad Hiertzl au urcat pe 85 dintre ai noștri în 18 căruțe, pornindu-ne la drum. La 10 aprilie, amintitul căpitan s-a dus din nou la Schächtitz, transportînd din nou 100 de persoane împreună cu Hans Jacob Högler, după cel dintîi grup, în Transilvania... la 22 mai, 186 de persoane din rîndurile noastre sosiră la Teiuș. În dimineața zilei de 23 mai am fost împărțiți în trei grupuri: 49 de persoane, printre care Franz Walther și Konrad Hiertzl, au fost duse la moșia din Iernut („Radnoten“) a cancelarului Simon Bötsey, 88 de persoane avînd cu ei pe Hans Jacob Högler — în comitatul Alba („Weissenburg“), 49 cu Johan Frey la Kelemen Böldj în Secuime („Zeikelland“) ¹⁷. Această împărțire l-a făcut pe fratele nostru Franz Walther să izbucnească în lacrimi, la fel pe ceilalți frați... căci această divizare era evident contrară celor 8 puncte ce ne asigurau libertatea, de aceea frații cerură cu insistență să fie lăsați laolaltă... astfel se făcu că la 31 august 1621, spre marea noastră bucurie, ne întîlnirăm la Vințul de Jos“ ¹⁸.

Conform acestor rînduri ale cronicii, cel dintîi grup de anabapțiști colonizați în Transilvania era originar din Neumühl, iar localitățile Sobotiște și Cachitice (Schächtitz) au constituit pentru ei doar adăposturi vremelnice. În legătură cu evenimentele descrise, citim următoarele într-o altă cronică păstrată la Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia: „Grupul refugiat la Schächtitz și Ehtelnitz, din cauza prigoanei, conform poruncii lui Gabriel Bethlen a pornit sub escortă militară la 1 aprilie 1621, conduși de Franz Walther și Conrad Hiertzl... Grupul, format din 183 de persoane, bărbați, femei, copii, ajunse fără peripeții deosebite în Transilvania, unde fu bine primit“ ¹⁹.

Prin urmare, după cum ne informează aceste două cronici, primul grup de anabapțiști a sosit la Vințul de Jos la sfîrșitul lunii august. În schimb, se cunoaște o scrisoare a lui Gabriel Bethlen către soția sa, Suzana Károlyi, purtînd data de 26 iulie 1621 ²⁰, scrisoare din care reiese că un grup de anabapțiști se afla la Vințul de Jos încă înainte de 26 iulie. Din scrisoare ne lămurim și asupra faptului că grupul nu va fi ajuns cu multă vreme înainte, întrucît Bethlen scrie: „... Anabapțiștii cer grajdurile din Vinț spre a le amenaja ca locuințe pînă ce-și vor clădi casele lor proprii“. De aceea, o roagă pe soția sa să le cedeze grajdurile amintite. Totodată dispune provisorului „să le dea, din toate lucrurile, lemne destule și să le facă case așa cum doresc ei, să primească și vite, vaci cu viței, porci, boi etc“. Cu aproape o lună mai tîrziu, de lingă Bratislava, Bethlen scrie soției sale să-i așeze la Vinț pe zidarii și pe tot felul de meșteșugari ai lui Pécsi (adică pe anabapțiștii duși de la Teiuș la Iernut); la fel, să-i ducă acasă și pe anabapțiștii lui Béldi, aceștia să-și confecționeze unelte. Mai departe dispune să li se dea 10 vaci, 12 boi și cîțiva porci ²¹. Așadar, între timp grupul despărțit la Teiuș s-a refăcut din nou. Probabil că la

¹⁷ A.J.F. Ziegelschmid, *op. cit.*, p. 139.

¹⁸ Cronica lui Jacob Werner, la Tóth Mike, *op. cit.*, p. 765—769.

¹⁹ Biblioteca Batthyaneum, Cronica nr. II—122, p. 669.

²⁰ Gergely Sámuel, *Bethlen Gábor levelei feleségéhez Károlyi Zsuzsannához, în Történelmi Tár*, 1882, p. 127—128.

²¹ *Idem*, p. 131.

aceasta se referă cronicarul Jacob Werner, arătînd că „la 31 august, spre marea noastră bucurie, ne întîlnirăm la Vințul de Jos“. Legată de corespondența dintre Gabriel Bethlen și Suzana Károlyi trebuie să fie și vizita pe care o face principesa la 31 august 1621 anabapțiștilor, la Vințul de Jos. Văzînd că sînt împărțiți în trei grupuri deosebite, le-a desemnat terenurile unde să se gospodărească și unde ei au și început a-și ridica casele și atelierele ²².

Dintr-o altă scrisoare a lui Gabriel Bethlen, datată din 14 septembrie 1621, aflăm din nou că „... postăvari și alți meșteșugari anabapțiști“ ²³ au fost expediați în Transilvania. Din datele de mai sus reiese că în 1621 meșteșugarii anabapțiști au pornit succesiv în grupuri mai mici sau mai mari, sosind în aceleași formații în Transilvania.

Contrar celor afirmate de unii cercetători ²⁴, colonizările nu iau sfîrșit în anul 1621; la 1622, 1623, 1629, 1635, apoi în 1649, comunitatea din Vințul de Jos crește cu noi grupuri de meșteșugari anabapțiști. Referitor la colonizările acestea, găsim prețioase date, pe lingă cronicile anabaptiste, în diverse lucrări ale unor cronicari transilvăneni din sec. XVII (dintre care l-am și menționat pe Georg Kraus), cît și în arhive.

Potrivit celor relatate în cronica lui Segesvári Bálint, în ianuarie 1622 au fost aduși peste 500 de mineri, calfe de aurari și monetari, împreună cu soțiile și copiii, de la Kremnica și din alte mine, dar nu de bunăvoie, ci — scria cronicarul — cu de-a sila ²⁵. E adevărat, din aceste rînduri nu reiese dacă minerii amintiți erau ori nu anabapțiști. Într-o însemnare purtînd data de 3 martie 1622, Segesvári spune „au fost din nou aduși anabapțiști“ ²⁶. Este probabil așadar că grupul mai sus menționat nu era format din ei, deoarece așa cum a făcut-o a doua oară, ar fi specificat și prima dată că e vorba de anabapțiști. Ioan Szalárdi amintește în cronica sa că au venit „... aproape 200 de meșteșugari buni de tot felul, dacă nu chiar mai mulți, toți cu soțiile și copiii, aceștia au fost așezați la Vințul de Jos, în cotul Mureșului, într-un locșor foarte potrivit, acordîndu-li-se anumite privilegii, libertăți“ ²⁷.

Dintre toate colonizările cunoscute, cea mai mare ca proporții a fost aceea din 1622 — ianuarie 1623. Nici atunci însă nu s-a făcut o coloni-

²² Tóth Mike, *op. cit.*, p. 769; A.J.F. Ziegelschmid, *op. cit.*, p. 139.

²³ Szabó Károly, *Bethlen Gábornak és nejének Károlyi Zsuzsannának levelezése, in Történelmi Tár*, 1879, p. 201—218.

²⁴ Cronicarul Georg Kraus menționează că anabapțiștii au fost colonizați în Transilvania în anul 1623 (cf. *Cronica Transilvaniei 1608—1665*. Traducere de G. Du-zinchevici și E. Reus-Mirza, București, 1965, p. 58). Adolphus Lampe însă a fost de părere că anul colonizării trebuie luat anul 1622 (*Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania*, Utrecht, 1728, IV, p. 361). Cercetătorul maghiar Herepei János este de asemenea informat că colonizarea primelor grupuri de anabapțiști a avut loc în anul 1622 (*Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, Budapest—Szeged, 1965, p. 341—344).

²⁵ În *Erdélyi Történelmi Adatok*, Cluj, 1862, IV, p. 189.

²⁶ *Idem*, p. 189. Editorul cronicii, Jakab Elek, arată într-o notă că această informație e o interpolare datorată lui Kénosi Tösér János, din secolul al XVIII-lea.

²⁷ Szalárdi János, *Síralmas magyar krónika*, in *Erdélyi Történelmi Adatok*, II, Budapesta, 1853, p. 62.

zare în bloc, deodată, ci a avut loc o migrare în grupuri succesive. De altfel, faptul că în mai 1622 colonizarea nu era considerată nici pe departe ca încheiată reiese clar din hotărârile dietei ținute la 1 mai în Cluj. Dieta a legiferat nu numai drepturile acelor anabaptiști care au intrat în țară, așezându-se aici, ci a asigurat privilegiile și celor care „... vor fi aduși de acum înainte...”²⁸. În anul 1622, chiar la începutul anului, cronicile anabaptiste dau relații despre sosirea unui grup mic. Între 3 și 6 martie, sosește un nou grup²⁹. Un alt grup relativ numeros trece prin Cluj în primele zile ale lunii mai. Registrul de socoteli al orașului conține următoarea însemnare în legătură cu acest eveniment: „anabaptiștii au fost în număr de 97. Am dat pîine albă preotului și oamenilor bătrîni”³⁰. Grupul a rămas în Cluj doar timp de 1—2 zile. Orașul i-a aprovizionat cu mâncare și băutură și s-a îngrijit și de transportul lor gratuit mai departe. În toamna anului 1622 au pornit unul după altul, în intervale scurte, mai multe grupuri numeroase spre Transilvania. Aceste grupuri au sosit la Vințul de Jos în răstimpuri de cîteva zile, între 23 dec. 1622 și 12 ianuarie 1623.

Migrația intensă desfășurată în a doua jumătate a anului poate fi pusă în legătură cu porunca episcopului Dietrichstein, după care fiecare anabaptist trebuie sub pedeapsa decapitării să părăsească în decurs de patru săptămîni teritoriul Moraviei. Rîndurile din cronica aflată la Biblioteca Universitară din Cluj, referitoare la acest eveniment, menționează un număr de 24 comunități, care cu această ocazie au fost supuse unor grele încercări: „pe cînd totul era deja semănat, strugurii culeși, vinul strîns deja în butoaie” — relatează cronicarul — ei au trebuit să fugă, lăsîndu-și acolo toate lucrurile mobile și imobile (casele, bunurile de uz personal, grîul, vitele etc.). Pentru scurt timp, ei s-au oprit la Sobotiște, Brodské și Leváre³¹. Nu se știe, cînd au pornit de aici spre Transilvania. După cronica lui Jacob Werner, la 22 octombrie 1622 un grup format din 26 de persoane sosise aici. Atunci însă cînd porni majoritatea, trebuia să fi fost toamna tîrziu. La 9 decembrie, în drum spre Vințul de Jos, un grup se afla la Oradea³². Unul din membrii grupului, conducător al său (?),

²⁸ *Approbatæ Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum, 1530—1653*, P. III, T. LVII, Art. I. Kolozsvári Sándor-Ovári Kelemen, *Magyar Törvénytár, 1540—1848 évi erdélyi törvények*, Budapest, 1900 (în continuare: *Approbatæ Constitutiones*).

²⁹ La 22 ianuarie 1622 Albrecht Bolsterl(?) sosește împreună cu opt persoane la Vinț; între 3—6 martie 1622 sosesc 86 de persoane. Este grupul a cărui sosire o menționează ca avînd loc la 3 martie interpolarea din cronica lui Segesvári Bálint, iar cronica lui Jacob Werner o datează la 6 martie (cf. nota 17, 25).

³⁰ Arhivele Statului Cluj, Arhiva Orașului Cluj (în continuare: ASC, AOC), Socotelile orașului Cluj, anul 1622, p. 290.

³¹ Biblioteca Universitară Cluj, Mss. nr. 3217, p. 2071.

³² Ibidem, p. 2074—75. Cercetătorul maghiar Katona Imre, bazîndu-se pe datele unor cronici anabaptiste, susține că, pe lîngă Michel Kocher, conducătorii grupurilor care au emigrat în Transilvania din Maskowitz și Oleckowitz au fost Thomas Wilhelm și Albrecht Grob. Din datele prezentate de Katona reiese că la 4 iulie 1622 acest grup sosise în Transilvania. Autorul citează cîteva rînduri dintr-o cronică aflată în Biblioteca Batthyaneum, unde se spune că din comunitățile amintite mulți

Michel Kocher, muri aici în ziua amintită. La 23 decembrie 1622 sosiră 108 persoane; la 27 decembrie 109 persoane; tot atunci, dar sub conducerea altora 248 de persoane; la 3 ianuarie 1623 147 persoane, iar la 4 ianuarie 151 persoane. Conducător fie al unuia din aceste grupuri, fie al altuia sosit după 12 ianuarie, a fost Albrecht Grob, despre care se știe că a supraviețuit doar cu câteva luni vicisitudinilor colonizării, murind la Vințul de Jos în octombrie 1623³³.

Despre proveniența acestor grupuri numeroase ne încunoștințează tot cronicile. Din ele reiese că parte din membrii comunităților deosebit de mult încercate de la Maskowitz (Maskovice) și Olekowitz (Oleksovice) s-au îndreptat spre Transilvania („7 *bürger*“), altă parte spre teritoriul de dincolo de Dunăre (*Thonaw*), în direcția „Ungariei de jos“ („Nid[er]jüngern“). Totodată, despre două din cele trei persoane mai sus pomenite și anume despre Michel Kocher și Albrecht Grob, Ziegelschmid³⁴ ne informează că ar fi fost originari din Neumühl. Izvoarele citate de Horst Klusch³⁵ îl menționează pe Michel Kocher ca decan de vîrstă al comunității din Maskowitz. Originar tot din Neumühl era morarul Laurențiu Putz, conducător al grupului care se desparte de cei ce vin în Transilvania îndreptîndu-se spre Pannonia.

Una din cronici relatează stabilirea, după aceste grupuri, a unuia mai mic decît cel dintîi, dar tot considerabil ca număr, în frunte cu Joseph Nagell(e?).³⁶ Pe de altă parte, aflăm din însemnările dispensatorului clujean Benedict Henzler că în ziua de 23 martie a sosit la Cluj un grup de anabapțiști format din numai 13 persoane, grup din care făcea parte și predicatorul Joseph Negel, toți membrii grupului fiind aprovizionați, pe cheltuiala principelui, cu mîncare și băutură.³⁷ Nu reiese din însemnările

au emigrat în Transilvania, conduși fiind de aceste persoane. Însă Katona neglijează faptul că pasajul respectiv (deși se referă la evenimente petrecute în anul 1622) a fost scris mai tirziu, în octombrie 1623, și nicidecum nu reiese din text că evenimentul la care se referă cronicarul s-ar fi petrecut înainte, sau la 4 iulie 1622 (*Habán emlékek Vas megyében, in Savaria, 3/1965, 237—256*). Datele furnizate de cronică clujeană (Bibl. Univ. Cluj, Mss. nr. 3217) arată clar că grupurile conduse de persoanele amintite au venit în iarna 1622—1623. Bazîndu-se pe datele unor cronici, și Horst Klusch amintește de Thomas Wilhelm, originar din Neumühl; dar aceste date dovedesc de asemenea că grupul condus de el a sosit în Transilvania în iarna 1622—1623 (*Die Habaner in Siebenbürgen, in Forschungen zur Volks- und Landeskunde, nr. 2, 1968, Band 11, p. 24*).

³³ Cf. cronică lui Jacob Werner, la Tóth Mike, *op. cit.*, p. 769.

³⁴ Ziegelschmid, *op. cit.*, p. 646, 665, 758.

³⁵ Horst Klusch, *op. cit.*, p. 22; Katona Imre, *op. cit.*, in *Savaria*, 3/1965, p. 247—248.

³⁶ Biblioteca Batthyaneum, Cronică nr. II—122, p. 696; Horst Klusch (*op. cit.*, p. 24) susține pe baza acestei cronici, referindu-se chiar la aceeași pagină (696), că conducătorul grupului s-ar fi numit Joseph Nagello. La pag. 713 (II—122) se arată că personajul în cauză a decedat la Vințul de Jos la 17 oct. 1625, numele fiind menționat sub forma: Joseph Nagell[e?].

³⁷ ASC, AOC, Socolile orașului Cluj, 1622, p. 17, 78; Jacob Werner spune că după moartea predicatorului Albrecht Seijl din Moravia a fost trimis la Vinț un alt predicator cu numele de Joseph Nægels. Fără îndoială, *Joseph Nægels*, predicator menționat în cronică lui Werner, *Joseph Negel*, predicator care trece prin Cluj, apoi Joseph Nagell[e] menționat în cronică nr. II—122, sint una și aceeași persoană.

lui Benedict Henzler locul de origine al grupului, dispensatorul notînd doar faptul că sînt aduși „... de acolo de sus”³⁸.

Încă și în primăvara anului 1629, fiind deja grav bolnav, principele Transilvaniei se gîdea la colonizarea a noi meșteșugari anabapțiști. Dispensatorul clujean Hannes Wagner scrie în registrul său de socoteli că la 20 iunie a sosit la Cluj preotul anabaptist Christof, pe care principele îl trimite „acolo sus” după meșteșugari pricepuți³⁹. Moartea lui Gabriel Bethlen, survenită în noiembrie 1629, nu încheie istoricul colonizărilor.

Mai tîrziu, în timpul domniei principilor Gheorghe I și Gheorghe II Rákóczi, sosesc și se stabilesc în Transilvania noi grupuri de anabapțiști: în 1635 sub conducerea lui Esiaias Weyh, iar în septembrie 1649 conduși de Felix Striby³⁹.

În stadiul actual al cercetărilor nu e cu putință să stabilim cu exactitate numărul meșteșugarilor anabapțiști colonizați la Vințul de Jos între anii 1621—1649. Coroborînd cifrele date de cronicile anabaptiste pe care am avut posibilitatea să le studiem cu cele prezentate de cronicarii transilvăneni, precum și cu datele arhivistice, am constatat că acestea diferă deseori între ele, atît în ce privește numărul grupurilor luate unul cîte unul, cît și în privința datei așezării lor. Astfel, de pildă, cronica în repetate rînduri amintită a lui Jacob Werner nu menționează de loc că în intervalul martie—octombrie 1622 ar fi sosit în Transilvania grupuri de anabapțiști. Dar din registrul de socoteli al orașului Cluj pentru anul 1622 știm că în primele zile ale lunii mai a trecut prin Cluj un grup format din 97 de persoane, deci relativ numeros, îndreptîndu-se spre Vințul de Jos. Asemenea date ne îndeamnă, cel puțin deocamdată, la aprecieri prudente privind numărul meșteșugarilor anabapțiști. În schimb știm că în perioada de cea mai intensă colonizare, între 23 decembrie 1622 și 12 ianuarie 1623, au sosit în Transilvania 735 de persoane. Aprecierile numerice despre meșteșugarii anabapțiști au fost exagerate chiar în două sensuri. Unii cercetători, ignorînd principalele momente ale colonizării și bazîndu-se numai pe datele cuprinse în cronica lui Szalárdi, au fost de părere că numărul anabapțiștilor, împreună cu membrii de familie, se va fi ridicat la abia 2—300 de persoane⁴⁰. Alții, dimpotrivă întemeiați pe relatările lui Georg Kraus, evaluau la mai multe mii de persoane numărul anabapțiștilor colonizați⁴¹.

Meșteșugarii organizați în bresle au întîmpinat în general de la început cu deosebită aversiune venirea meșteșugarilor anabapțiști. În cursul anilor ostilitatea a mai crescut; lesne de explicat, întrucît produsele de bună calitate ale habanilor constituiau o puternică concurență pentru meșteșu-

³⁸ ASC, AOC, Socotelile orașului Cluj, 1629, p. 88.

³⁹ H. Klusch, *op. cit.*, p. 24.

⁴⁰ Herepei János, *Adattár*, p. 346.

⁴¹ Georg Kraus, *op. cit.*, p. 58. Cronicarul însă nu enunță numărul anabapțiștilor la colonizare, ci arată că numărul lor a crescut după colonizare („ei s-au înmulțit, de atunci după felul bapțiștilor”), cu cîteva mii de oameni. Menționăm că Kraus (1607—1679) și-a redactat cronica cu începere din 1650, la Sighișoara unde era notar orașenesc.

garii breslași. Purtător de cuvînt al acestei aversiuni devine bunăoară Kraus, atunci cînd se plinge de „marea pagubă“ cauzată „bieților meseriași“ prin aducerea „baptiștilor“. Pe baza cercetărilor întreprinse pînă acum, putem aprecia cu aproximație numărul anabaptiștilor colonizați la Vințul de Jos la cca. 1500—1700 de persoane. Această cifră cuprinde și pe membrii de familie ai meșteșugarilor. Altă problemă constituind subiectul unui studiu aparte (fără să intrăm aici în detalii) este că în Transilvania colonizări de anabaptiști au fost făcute nu numai de principii (Gabriel Bethlen, Gheorghe I și II Rákóczi), ci și de particulari, de unii feudali. Faima anabaptiștilor se răspîndise; astfel se explică faptul că cu ani înainte de colonizarea inițiată de principele Gabriel Bethlen, apoi concomitent cu ea, feudali transilvăneni foloseau cu predilecție pe domeniile lor grupuri mai mici de habani care practicau diverse meșteșuguri. Asemenea grupuri constau din cîteva familii, alese după nevoie de feudal sau de omul său anume încredințat. Aceste grupulețe lucrau pentru satisfacerea necesităților domeniului respectiv; nu se aflau în legături directe cu populația consumatoare. Despre activitatea lor sîntem informați din sporadicele date care apar în arhive.

Luînd în considerare numărul relativ ridicat al meșteșugarilor și membrilor de familie aduși la Vințul de Jos, se pune întrebarea: oare toți aceștia trăiau adunați la un loc, oare la Vințul de Jos a existat o singură comunitate, sau concomitent mai multe comunități? Într-o scrisoare trimisă în 26 iulie 1621 de Gabriel Bethlen Suzanei Károlyi, principele dispune ca anabaptiștilor să li se dea lemne de tot felul cîte le trebuie și să li se facă case după cum doresc ei. În altă scrisoare, din 22 august, el roagă pe principesă ca anabaptiștii să primească și locuri de case ⁴². Probabil că în urma dispozițiilor principelui va fi avut loc la sfîrșitul lunii septembrie 1621 vizita Suzanei Károlyi la anabaptiștii din Vințul de Jos, cu care ocazie principesa a desemnat locul destinat gospodăriilor lor. În acest loc, ei au început să ridice case și ateliere, să înjghebeze cea dintîi comunitate („Haushaben“). Pe baza privilegiului emis de Gabriel Bethlen la 4 iulie 1622 ⁴³, putem localiza cu aproximație terenul pe care a luat ființă acest „Haushaben“. În documentul respectiv sînt înșirați proprietarii terenurilor vecine celui donat anabaptiștilor. Reiese din actul sus-amintit că la sud terenul e mărginit de apa Mureșului. Pe de altă parte, Szalárdi notează în cronica sa că anabaptiștii au fost colonizați la Vințul de Jos în *cotul Mureșului*, pe un locșor foarte potrivit ⁴⁴.

Pornind de la analogia ce ne-o oferă organizarea anabaptiștilor stabiliți în diverse regiuni din Europa centrală, știm că un „Haushaben“ putea avea uneori pînă la 1000 de membri ⁴⁵. Luînd în considerare terenul ce li

⁴² Gergely Sámuel, *op. cit.*, p. 127—128, 131.

⁴³ Magyar Országos Levéltár (Arhivele de Stat ale Ungariei, în continuare MOL), Arhiva familiei Bethlen, 4 iulie 1622; Áldásy Antal, *Az anabaptisták kiváltságai*, în *Történelmi Tár*, 1892, p. 367, 369.

⁴⁴ Szalárdi János, *op. cit.*, p. 62. — Este partea comunei pe care astăzi localnicii o denumesc „Codrișor“ sau „Mihály-árok“ (Șanțul lui Mihai).

⁴⁵ Joseph Beck, *op. cit.*, p. 255 și passim; Seni Valér, *Az anabaptizmus*, Budapesta, 1907, p. 96.

s-a pus la dispoziție la Vințul de Jos, faptul că (pe lângă casele de locuit) era nevoie de un șir întreg de alte construcții pentru mersul normal al vieții comune cotidiene a sute de oameni, presupunem că familii de anabaptiști locuiau și pe celălalt țărm (drept) al Mureșului, față în față cu Vințul de Jos, în comuna Vurpăr. Așezare și cetate (Zebernik, Borberek) Vurpărul ca și Vințul de Jos, fiind domeniu fiscal, era în acea vreme în proprietatea principelui Transilvaniei Gabriel Bethlen. Vințul și Vurpărul formau un singur domeniu, fiind despărțite doar de linia Mureșului. În secolul XVI, când Gheorghe Martinuzzi era în posesia acestui domeniu, la Vinț s-a construit un castel în stilul Renașterii, iar la Vurpăr o cetate. În primele decenii ale secolului XVII cetatea de la Vurpăr a fost distrusă ⁴⁶.

Comunitatea anabaptistă de la Vinț poseda în parte și cetatea Vurpărului. Indiciile ce ne fac să afirmăm acest lucru sînt următoarele: Szalárdi amintește în cronică sa că anabaptiștilor „... *printre munți pe un pisc stîncos foarte înalt, într-un loc mare, întărit, li s-a dat și o cetate pustie ei ridicînd-o cu timpul și pe aceea...*”. Cunoaștem de asemenea intervenția lui Gabriel Bethlen în 1622 (în toamna și iarna acestui an, cînd comunitatea de la Vinț era constituită și organizată sosesc grupuri masive de noi coloniști), pentru repararea cetății. Din textul privilegiului acordat coloniștilor de principele Transilvaniei nu reiese că ei ar fi primit cetatea în proprietate exclusivă, ci că aveau dreptul să folosească, împreună cu familiile bogate din Vințul de Jos și Vurpăr, și „Cetatea de Sus” (astfel este numită cetatea Vurpărului în documente) ⁴⁷. Pe lângă locurile designate la început, cu timpul ei au cumpărat și diferite alte locuri de casă, terenuri etc. Din reglementarea raporturilor dintre coloniști și locuitorii din Vințul de Jos și Vurpăr, încheiată în anul 1638, în prezența nobililor, judecătorilor și juraților din Vinț și Vurpăr pe de o parte, și a delegaților coloniștilor pe de altă parte, reiese că aceștia posedau două rînduri de case construite *mai înainte* (deci anterior anului 1638), pivnițe, precum și case în rîndul inferior, cumpărate *ulterior cu îngăduința celor două așezări* ⁴⁸. După cum s-a arătat, pe lângă terenurile care le-au fost date de la început, probabil că ei au pus stăpînire pe tot mai multe locuri. Astfel se explică îngrijorarea ce reiese din reglementare prin formularea clauzei că ei „nu vor mai putea cumpără dela nimeni case sau locuri de case... fără învoirea celor două așezări”. Cu ocazia săpăturilor arheologice efectuate în cursul anilor 1966—1967 în cetatea de odinioară a Vurpărului*, a ieșit la suprafață o cantitate mare de ceramică, faianță de factură habană destinată atît unor necesități de lux, cît și traiului de fiecare zi, ceea ce ne face să presupunem că cetatea Vurpărului nu a servit numai ca loc de refugiu în momentele de

⁴⁶ Gh. Anghel — I. Berciu, *Cetățile medievale din sud-vestul Transilvaniei*, București, 1968, 33—34.

⁴⁷ *Idem*, p. 34.

⁴⁸ Jakab Elek, *op. cit.*, p. 7—8; Köváry László, *Erdély régiségei és történelmi emlékei*, Cluj, 1892, IV, p. 215—238; Szentkatolnai Bakk Endre, *Alsófehérmegye helyiségei*, în *Az Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Egylet Évkönyve*, 13 (1904), p. 43—75.

* Săpătura a fost efectuată de Gheorghe Anghel (șef de secție la Muzeul din Alba Iulia), care ne-a pus la dispoziție materialul.

pericol, ci s-a integrat probabil organic în activitatea economică a comunității meșteșugarilor anabapțiști.

Concomitent cu înființarea comunităților din Vințul de Jos, cu ocazia — presupunem — colonizării din 1621—1623 sau eventual a uneia mai târziu, a luat ființă o altă comunitate anabaptistă, mult mai mică, în comuna Micești de lângă Alba Iulia. Cea dintâi informație despre această comunitate datează din 1633⁴⁹. S-ar putea presupune că ea a fost creată ca urmare a acțiunilor de colonizare ale principelui Gheorghe I Rákóczi, care a sprijinit și el pe meșteșugarii anabapțiști, s-a folosit de munca lor. În adevăr, imediat după ce ocupă scaunul princiar, în privilegiul emis la 17 ianuarie 1631⁵⁰ el confirmă drepturile asigurate încă de Bethlen. În schimb, dintr-un alt document emis în august 1633 reiese că pe de o parte Rákóczi confirmă donația predecesorului său privind comuna Micești, iar pe de altă parte și în afară de aceasta mai donează și terenuri, grădini, arabile, finațe, vii noi în hotarul amintitei comune. La data emiterii actului, casa anabapțiștilor era construită, ceea ce reiese clar din textul privilegiului⁵¹. Comunitatea trebuie să fi fost așadar înființată încă în timpul domniei lui Gabriel Bethlen.

Se știe din cronicile anabaptiste că în 1621, habanii siliți din cauza prigoanei a pleca de pe vechile lor locuri, au fost „chemați” în Transilvania prin „porunca principelui”. La început ei nu voiau să se supună acestei porunci. Întrucât însă în rîndul schimbărilor economice preconizate de Bethlen figură și aducerea unor meșteșugari pricepuți, s-ar putea spune că, pentru a-și înfăptui planurile, principele i-a constrins „în mod liber” să se așeze în Transilvania. Astfel, în 1621 un grup a sosit în Transilvania sub o escortă militară de 70 de oameni. În același timp însă, Bethlen căuta să cîștige simpatia anabapțiștilor, asigurându-le anumite drepturi, creindu-le o situație privilegiată. El căuta să atenueze și suferințele cauzate de prigoană, vicisitudinile călătoriei, prin dispozițiuni date orașelor prin care urmau să treacă anabapțiștii în cursul călătoriei. Din ordinul său, la Cluj ca și în alte orașe ei au fost aprovizionați pe cheltuiala principelui cu mâncare, băutură și s-au luat măsuri pentru ca să-și continue drumul⁵². Chiar atunci cînd lipsea din Transilvania în toiul greutăților prilejuite de campania din vara anului 1621, principele le poartă de grijă. Știm din scrisorile adresate principesei că a dispus să li se dea adăposturi provizorii la Vințul de Jos, le-a dat animale etc. În scrisoarea datată 21 august 1621, din apropierea Bratislavei⁵³. Bethlen își conturează ideile privind situația juridică a anabapțiștilor colonizați, idei formulate apoi prin dispozițiile dietei de la Cluj⁵⁴ deschisă la 1 mai 1622, ca și prin privilegiul din 4 iulie 1622⁵⁵.

⁴⁹ Jakab Elek, *op. cit.*, p. 7.

⁵⁰ Cf. nota 60.

⁵¹ Jakab Elek, *op. cit.*, p. 7—8.

⁵² ASC, AOC, Socotelile orașului Cluj, 1623, p. 13, 27, 36, 12.

⁵³ Gergely Sámuel, *op. cit.*, p. 131.

⁵⁴ *Approbatæ Constitutiones*, P. III, T. LVII, Art. I.

⁵⁵ MOL, Arhiva familiei Bethlen, 4 iulie 1622; cf. și W. Schmidt, *Die Stiftung des katholischen Theresianischen Waisenhauses bei Hermannstadt*, Hermannstadt (Sibiu), 1869, 145—148.

Articolul 23, adoptat la dietă, spune următoarele: „În legătură cu anabapțiștii care din voința domnului nostru au intrat în țară și s-au stabilit, am decis ca ei, precum și *aceia pe care de acum înainte am putea să-i mai aducem*, să-și continue liber toate activitățile, iar pe locul rînduit lor de către majestatea sa, la Vințul de Jos, să-și poată exercita liber și religia, după obiceiul lor, și nimeni să nu-i tulbure, să nu fie datori... cu nici un fel de dări cei care vor fi la Vințul de Jos, ci să rămînă cu privilegiile asigurate atunci cînd i-a invitat principele...”⁵⁶.

Privilegiul formulă în felul următor scopul urmărit de Bethlen prin colonizare: „Noi Gabriel Bethlen .. (etc.), dorind să readucem la vechea stare înfloritoare țara noastră, de curînd foarte mult bintuită și ruînată... am hotărît ca pe acei Frați Moravi (Fratres Moravici) pe care grozăviile războiului i-au izgonit din locurile lor, aducîndu-i în Transilvania,... să-i așezăm într-un loc anume, stabil...”⁵⁷. Principele condiționa dania de următoarele: 1) din orice fel de recoltă de pe pămînturile lor să dea *dijmă* și nimic altceva, 2) pentru principe să vîndă cu jumătate preț articolele meșteșugărești confecționate de ei, 3) atunci cînd principele va avea nevoie de munca lor să lucreze la jumătate preț, la fel ca străinii, dar în asemenea cazuri să primească mîncare și băutură, 4) atunci cînd principele nu are nevoie de munca lor, pot să meargă la lucru la oricine. Privilegiul îi scutește de „plata oricărui impozit, a nonei, de venitul cămării (lucrum Camerae), de censul obișnuit și extraordinar, de orice fel de prestații obișnuite din partea cetățenilor și a poporului de rînd, cu excepția dijmăi”⁵⁸.

Drepturile meșteșugarilor anabapțiști colonizați în Transilvania, condițiile asigurate muncii lor pașnice, libertatea vieții lor religioase, funcționarea comunităților erau stabilite prin privilegiul acordat de principe și legea adoptată de dieta Transilvaniei. Cu toate acestea — după cum s-a amintit — n-au lipsit molestările nici chiar în timpul domniei lui Bethlen. Activitatea lor meșteșugărească era văzută cu deosebită ostilitate de meșteșugarii breslași din orașele Transilvaniei, mai ales de către cei din orașele săsești apropiate. Un document emis la Alba Iulia în 25 august 1625 ia din nou pe anabapțiști „sub deosebită oblăduire și sprijin”⁵⁹. Nu reiese din acest document, de ce la abia patru ani după așezarea lor s-a simțit din nou nevoia de a le proclama privilegiile. Probabil că drepturile anabapțiștilor din Vințul de Jos au trebuit apărute la atît de puțină vreme după așezare tocmai din cauza veșnicelor șicane la care erau supuși din partea meșteșugarilor breslași.

Într-un document emis la 17 ianuarie 1631, Gheorghe I Rákóczi confirmă privilegiul dat de înaintașul său. Dieta ținută la Alba Iulia a aprobat aceste privilegii, dar — tocmai la insistențele sașilor — cu amendamentul ca ei să nu aibă dreptul să-și vîndă mărfurile în tîrgurile ținute

⁵⁶ *Approbatae Constitutiones*, P. III, T. LVII, Art. I.

⁵⁷ Jakab Elek, *op. cit.*, p. 5—6.

⁵⁸ *Idem*, p. 7—8.

⁵⁹ Áldásy Antal, *Az anabaptisták kiváltságai*, p. 367—369.

în orașele săsești⁶⁰. Domnia lui Gheorghe I și apoi Gheorghe II Rákóczi constituie o perioadă relativ pașnică a activității anabaptiștilor din Vințul de Jos; dar după nereușita campaniei poloneze a lui Gheorghe II Rákóczi (1657), cu toate drepturile, libertățile ce le fuseseră asigurate de Bethlen și Rákóczi I, ei au fost constrinși să plătească impozite⁶¹. În 1661, anabaptiștii ce-și găsiseră refugiul între zidurile cetății Vurpăr din fața trupelor turco-tătare ce năvăliră în Transilvania au fost decimați de febră tifoidă. Cronicarii lor au notat moartea a cca 150 de persoane, printre care numeroși meșteșugari. În acest timp ei au de suportat și încartiruirea unor trupe în casele lor. În 1675 principele Mihail Apafi, probabil sub influența soției sale Ana Bornemissza, le reinnoiește privilegiile. Mai târziu în 1692, Gheorghe Bánffy și apoi cancelarul Nicolae Bethlen au recunoscut și confirmat drepturile anabaptiștilor, interzicând cu strășnicie ca „... ei să... fie împovărați prin execuții extraordinare, dări și alte prestații”⁶².

Despre deplasarea, migrația anabaptiștilor s-au păstrat pînă în zilele noastre numeroase însemnări sau date arhivistice. În cursul cercetărilor din ultimii ani au ieșit la iveală din ce în ce mai multe date de arhivă ce fac posibilă studierea situației juridice, a activității economice, a rolului meșteșugarilor anabaptiști în Transilvania. Aceste date însă oferă prea puțin în ce privește modul de viață, organizarea lor socială etc. În schimb, din cărțile confiscate pe vremea catolicizării lor forțate la mijlocul sec. XVIII, din însemnările referitoare la viața lor religioasă se poate reconstitui organizarea, activitatea comunităților, funcționarea organizațiilor lor sociale.

Anabaptismul reunește numeroase curente, concepții. Între acestea, există foarte mari deosebiri⁶³. Conform cronicilor anabaptiste și altor izvoare referitoare la viața lor religioasă, anabaptiștii proveniți din Moravia și stabiliți în Transilvania erau huteriți, reprezentînd aripa mai moderată a anabaptismului. În organizarea și activitatea comunităților lor s-au afirmat de bună seamă principiile pe care s-a bazat și funcționarea comunităților din Moravia⁶⁴.

Anabaptiștii din Vințul de Jos și-au construit în comun casele pe terenul ce li s-a donat pe malul Mureșului; tot acolo au ridicat acareturi, ateliere, în jurul unei

⁶⁰ *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae* (în continuare: *Monumenta Comititalia*), IX, Budapest, 1883, p. 271.

⁶¹ Pe baza privilegiului obținut la 4 iulie 1622 ei au fost scutiți și de impozite. Totuși, hotărârile dietei din anul 1657, apoi ale celor două diete ținute la Sighișoara în anul 1660 le-au impus plata a cîte 2000 de taleri. Anabaptiștii se eschivau probabil de la plata acestor impozite, deoarece dieta din anul 1660 a hotărît ca, în caz că nu vor plăti, cîțiva dintre cei mai de vază membri ai comunității să fie întemnițați pînă cînd nu se vor fi achitat de obligațiile impuse. Dieta din anul 1662 ținută la Mediaș a impus din nou la plata a 2 taleri pe fiecare membru al comunității (*Monumenta Comititalia*, XII, p. 446; XIII, p. 191; Joseph Benkő, *Transilvania*, Cluj, 1834, I, p. 496).

⁶² Jakab Elek, *op. cit.*, p. 111.

⁶³ Emeric Katona, *La Prédication de Saint Jean-Baptiste de Brueghel*, în *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts*, 22 (1963), p. 48.

⁶⁴ J. Loserth, *op. cit.*, p. 175 și passim.

curți mari pe care au înconjurat-o apoi cu un zid; așezarea astfel organizată purta denumirea „Haushaben“ (de aici numele *haban*; meșteșugari *habani*; ceramică *habană* etc.). În centrul așezării se afla o clădire mare ce cuprindea sala de mese comună, bucătăria comună, brutăria, spălătoria. Aveau o încăpere pentru sugari, alta pentru copiii mai mari, camere pentru bolnavi, săli de școală etc. Pe baza principiului sărăciei biblice, avînd în față exemplul apostolilor și al bisericii ierusalimice, ei căutau să instaureze o stare creștină ideală, egalitatea economică. De aceea, considerau drept bun al tuturor pămîntul și mijloacele de producție. *Haushaben*-ul avea o casă comună unde intrau toate veniturile. Comunitatea desemna pentru membri casa (încăperea) de locuit. Din venitul comun le asigura mîncarea, băutura, veșmintele, aplicînd cu strictețe principiul egalității. Se hotăra cantitatea mîncării, materia și croiul îmbrăcămînții etc. Membrii comunității trebuiau să respecte cu strictețe orele la care se sculau, se culcau și luau masa.

Copiii erau educați de mici în comun, mîncau, dormeau, se jucau în comun. Instruirea și educația lor se făcea în cadrul școlii de către comunitate. În fruntea școlii se afla un dascăl. El era ajutat de femei care găteau pentru copii și aveau grije de fetele adolescente. Nu cunoaștem amănunte despre desfășurarea învățămîntului la școala anabaptistă din Vințul de Jos. Pe baza cronicilor, este sigur că frecvența era strict obligatorie, că se acorda o mare atenție cunoașterii bibliei, însușirii scrisului și socotitului, educației fizice.

Cea mai mare parte din bărbații membri ai comunității anabaptiste din Vințul de Jos erau meșteșugari. Chiar la colonizare, factorul hotărîtor a fost — ei avînd faima unor excelenți meșteșugari — acela de-a se mări numărul meșteșugarilor aflați în afara breslelor. Nu încapе însă îndoială că membrii comunității din Vințul de Jos nu se ocupau exclusiv de meșteșuguri. Printre membri se aflau destul de mulți agricultori, crescători de vite, cultivatori de legume, fructe, viță de vie, grădinari. Aceasta reiese și din actele de donație emise în 4 iulie 1622 și în 17 ianuarie 1631. Cel puțin o parte din necesarul de produse pentru comunitate era dată de pămînturile arabile, vii, grădini, fînațuri, rituri, lucrute de diferiți membri ai „comunei“⁶⁵.

După terminarea școlii, ajungînd la o anumită vîrstă, fiecare își putea alege ramura de activitate pentru care se simțea chemat și în care dovedea talent. Meșteșugarii lucrau pe branșe, în ateliere comune, unde aveau la dispoziție mijloace de muncă și materie primă. Fiecare branșă însărcina cîte un om cu aprovizionarea (*Einkäufer*), care se îngrijea de procurarea materiei prime; unul sau mai mulți oameni care repartizau sarcinile de muncă (*Ausgeber, Zuschneider*) și un supra-

⁶⁵ Din actul de donație (4 iulie 1622) reiese că pe lîngă terenurile arabile, pășuni și fînațe, ei au obținut și vii. În împrejurimile Vințului și Vurpărului și-au înghebat grădini de zarzavat (Szalárdi, *op. cit.*, p. 62), dar se ocupau și de cultivarea florilor: de la Vinț este trimis la Bistrița în 1639 de către principesa Suzana Lórántffy un horticultor (ASC, Arhivele Orașului Bistrița, 1639, nr. 35, scrisoarea lui Alvinczi András din 6 martie 1639 din Dej, către judele Bistriței). În jurul Vințului ei creșteau, pe lîngă alte animale, un număr mare de oi. Presupunem că rasa de oi din Moravia (*morvai juhok*) a fost împămîntenită de ei. Credem că nu întîmplător principele Gheorghe II Rákóczi avea în anul 1642 crescătorii de „oi morave“, pe lîngă Gilău și Sárospatak și la Vinț (Jakó Zsigmond, *A gyalui vártartomány urbáriumai*, Cluj, 1944, p. 96).

veghetor (*Vorgestelter*), care se îngrijea de prelucrarea judicioasă a materiei prime. Aceasta din urmă era cumpărată en gros. În cadrul multilateralei lor organizări, meșteșugarii se îngrijeau și de desfacerea produselor. Materia primă ce urma să fie prelucrată era achiziționată din banii casei comunității, unde intrau și veniturile provenite din vânzarea produselor ⁶⁶.

Din cronici reiese că „comuna” avea două feluri de funcționari: eclesiastici și profani, aceștia din urmă ocupându-se de treburi economice. Funcționari eclesiastici trebuie considerate persoanele menționate în cronici sub numele de „Diener des Wortes”. Nu știm deocamdată dacă aceștia, pe lângă calitatea de predicatori, o aveau și pe aceea de învățători. Despre conducătorul unuia din grupurile sosite în 1621, Franz Walther, cronicarul notează că era „Diener des Wortes”. Aceeași atribuție o avea și Thoma Wilhelm, conducător al unui grup emigrat în iarna anului 1622—1623, precum și Albrecht Seijl (Sejl?), decedat la Vințul de Jos în ianuarie 1623 ca și tăbăcarul Hans Jacob Hägler, ales în locul lui Seijl, iar în 1649 Felix Striby ⁶⁷.

Cronicile denumesc pe funcționarii profani „Diener der Nothdurft”. Se cunosc numele lui Jacob Rosserberg (?) în august 1623, al lui Franz M(i)ller la sfârșitul sec. XVII, ca îndeplinind atare funcție. Funcționari profani erau considerați și amintii supraveghetori ai lucrului, achizitorii, cei care repartizau lucrul. În fruntea funcționarilor profani se afla starostele, „Haushälter” cu rol de control, veghind asupra respectării de către fiecare membru a regimului de lucru și a ordinei interioare. Din 1621 cunoaștem numele „Haushälter”-ului Konrad Hiertzl ⁶⁸. Conducătorii gospodăriei se chemau „Meier”.

De fapt conducerea comunității o aveau nu funcționarii, ci „Bătrînii” (Älteste Brüder). Funcționarii nu puteau hotări în problemele mai de seamă fără consultarea acestora. Nici „Haushälter”-ul nu putea face nimic fără a-i întreba. Despre Michel Kocher care a sosit cu un grup în iarna anului 1622—1623, s-a notat că era Ältester Brüder, în alt loc e pomenit și în calitate de „Diener des Worts”. Cronica clujeană dă într-o însemnare din iunie 1623 numele a cinci persoane confirmate la Sobotiște ca Älteste Brüder, printre care și numele lui Albrecht Grob ⁶⁹. Registrul de socoteli din Cluj pe anul 1622 amintește de asemenea de „Bătrînii” din cadrul unui grup de 97 de persoane. Candidații pentru toate funcțiile bisericești și lumești erau desemnați de comunitate prin votare, din rîndul celor mai indicați pentru funcții ⁷⁰. Remarcabil e dreptul comunității de a-și judeca singură membrii. Conducătorii comunității și chiar „Bătrînii” puteau decide numai în cauze minore; în cele mai importante decizia aparținînd comunității.

Prima etapă a istoriei „comunei” anabaptiste din Vințul de Jos s-a încheiat aproximativ în ultimii ani ai sec. XVII. Datele privitoare la istoricul ei în secolul XVIII sînt pe de o parte lacunare, pe de alta contra-

⁶⁶ Katona Imre, *Szemelvények a Batthyányi-levéltár anabaptista emlékeiből*. Manuscris, pe care autorul ni l-a pus la dispoziție.

⁶⁷ Biblioteca Batthyaneum, Cronica II—122, p. 669; H. Klusch, *op. cit.*, p. 24; Biblioteca Universitară Cluj, Mss. 3217, p. 2074, 2075.

⁶⁸ Biblioteca Batthyaneum, Cronica II—122, p. 669; III—93, p. 322.

⁶⁹ H. Klusch, *op. cit.*, p. 24; Biblioteca Universitară Cluj, Mss. 3217, p. 2077.

⁷⁰ ASC, AOC, Socotelile orașului Cluj, 1622, p. 17, 78; Biblioteca Universitară Cluj, Mss. 3217, p. 2077.

dictorii. De aceea, este deocamdată greu de a reconstitui cu exactitate momentele și procesul descompunerii comunei. În ultimele decenii ale sec. XVII privilegiile ei au fost reînnoite, la scurte intervale, în repetate rînduri ⁷¹. La începutul sec. XVIII, în anul 1702, împăratul Leopold I îi confirmă din nou drepturile ⁷². În a doua jumătate a sec. XVII, aparatul contrareformei s-a întors împotriva anabaptiștilor în toată Europa centrală, pînă și în regiunile unde pînă atunci ei au putut viețui pașnic. Comunitățile lor treceau la catolicism și se destrămau ⁷³. Aceeași soartă au avut-o meșteșugarii anabaptiști care trăiau, pe alocuri, pe domenii nobiliare. Interesant în istoria comunității din Vințul de Jos este faptul că în deceniul al șaselea al sec. XVIII destrămarea ei nu începe cu catolicizarea forțată; procesul de destrămare s-a petrecut aici în primul rînd pe plan economic, înainte de a fi catolicizați. În 1661 au pierit mulți dintre cei mai de seamă meșteșugari ⁷⁴. Unele branșe decăzură. Declinul se manifestă prin urmare tocmai pe tărîmul care ar fi putut asigura viabilitatea comunității. Dintr-o conscripție urbarială din anul 1715 ⁷⁵ pare a reieși că comunitatea mai dispunea pe atunci de o avere considerabilă (14 terenuri întregi și o curie mare, pămînturi arabile, rîuri, vii) și plătea dijmă după diverse produse. După cum amintește conscripția, înainte vreme toți fuseseră meșteșugari, acum însă puțini sînt cei care își continuau meșteșugul ⁷⁶. Cu cîțiva ani mai tîrziu, în 1722, conform unei alte conscripții anabaptiștii nu-și mai practicau meșteșugurile, ba chiar le-au uitat ⁷⁷. Ca semn de recunoaștere a drepturilor fiscului, în 1722 ei trebuiau să plătească 150 florini renani anual ⁷⁸. Cu toate vechile lor privilegii, în cel de al treilea deceniu al sec. XVIII începură să fie tratați ca iobagi ai domeniului din Vințul de Jos, să fie obligați să suporte felurite sarcini publice.

Datele arhivistice lacunare referitoare la destrămarea „comunei” meșteșugarilor anabaptiști din Vințul de Jos sînt întregite de cele cuprinse în cronicile anabaptiste. Conform acestora, spre sfîrșitul sec. XVII, din ce în ce mai mulți s-au dezis de vechile lor instituții, unii s-au îmbogățit și nu au mai considerat averea lor ca proprietate a întregii comunități. Începură abuzurile ⁷⁹. Astfel, în 1694, unul dintre conducători a delapidat bună

⁷¹ Nota 61—62.

⁷² Szentkatolnai Bakk Endre, *op. cit.*, p. 43—75.

⁷³ Katona Imre, *A habán kerámia néhány kérdése*, în *Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei*, VII (1964), p. 73—87; *Beiträge zur Geschichte der Wiedertäufer von West-Ungarn*, în *Arrabona*, 6 (1964), p. 99—106.

⁷⁴ Biblioteca Batthyaneum, *Cronica* nr. III—93, p. 262.

⁷⁵ Jakab Elek, *op. cit.*, p. 11.

⁷⁶ *Idem*, p. 12.

⁷⁷ Avem motive să privim cu rezerve aceste stări de lucruri așa cum le înfățișează unele documente contemporane, întrucît știm că tocmai în această perioadă, despre care documentele amintite susțin că habanii din Vinț nu-și mai practicau meșteșugurile, sînt confecționate nenumărate și splendide produse de ceramică.

⁷⁸ Jakab Elek, *op. cit.*, p. 12—13.

⁷⁹ Biblioteca Batthyaneum, *Cronica* nr. III—93, evenimentele petrecute între anii 1660—1708.

parte din venitul comunității⁸⁰. Deși alți conducători aveau averea lor proprie, erau întreținuți de comunitate⁸¹. Toate aceste fenomene dovedesc puternica diferențiere economică ce a avut loc în rîndurile lor și în urma căreia mulți dintre ei s-au și despărțit de comunitate, deși și-au menținut credința anabaptistă, ori au ales calea peregrinării.

Datorită cauzelor menționate, precum și în urma molestărilor din partea iezuiților, începute și în Transilvania în sec. XVIII, numărul membrilor comunității anabaptiste din Vințul de Jos descrescea din ce în ce mai mult. După unele date, în anul 1722 comunitatea era formată din numai 23 persoane, iar alte informații vorbesc despre 22 familii în anul 1744⁸². După părerea noastră, la mijlocul veacului numărul membrilor comunității (inclusiv femeile și copiii) se mai ridica la câteva sute de persoane.

Trecerea meșteșugarilor anabaptiști din Vințul de Jos la religia catolică a fost ordonată în 1763 de Maria Tereza⁸³. Conform ordinului dat de împărăteasă, cei care nu erau dispuși să se catolicizeze trebuiau să părăsească Transilvania în decurs de șase săptămîni. Ordinul fu modificat ulterior, plecarea lor nefiind îngăduită, ci s-a căutat să fie intimidati prin mijloace violente. La mijlocul lunii martie 1764 conducătorii lor fură prinși și deținuți la Cluj timp de șase luni⁸⁴. Nici acestea însă nu au dus la rezultate. „Merite deosebite” în eforturile de a-i converti la religia romano-catolică și-a cîștigat iezuitul Ioan Teofil Delpini, mai tîrziu canonic de Nitra. Persoana acestuia nu a fost aleasă la întîmplare, întrucît Delpini avea o considerabilă experiență în atare activitate. De numele său se leagă și convertirea unei părți a anabaptiștilor din Ungaria. Delpini sosi la Vințul de Jos înainte de crăciunul anului 1764. Rapoartele și scrisorile sale trimise în capitala imperială și episcopului Transilvaniei Anton Baytay vădese faptul că acțiunea sa a întîmpinat o puternică rezistență în rîndurile celor din Vinț. Membrii comunității nu voiau să-i asculte predicile, punîndu-i chiar fătîș obstacole în activitate. Unii — scria Delpini — „se arată gata chiar spre a li se lua capetele”⁸⁵. Colonia anabaptistă din Vințul de Jos constituia pe atunci un adevărat teatru de dispute religioase între anabaptiști și „falsul profet”⁸⁶, cum îl numeau ei pe Delpini. Acesta fu la început tolerant, dar vrînd să obțină rezultate cu orice preț, recurse în cele din urmă la metode violente. Metodele aplicate de el sînt indicate de următoarele cuvinte dintr-o relatare contemporană: „... Iezuitul începu să-și răspîndească învățăturile cu baioneta”⁸⁷. Conducătorii comunității, cei doi predicatori și învățătorul, care aveau cea mai mare influență asupra coreligionarilor lor, au fost din nou prinși de autorități pe baza unor acuzații probabil false, condamnați și închiși în tem-

⁸⁰ *Idem*, p. 311—312.

⁸¹ Veszely Károly, *Az alvinczi plébánia*, în *Magyar Sion*, 1 (1863), p. 434—444.

⁸² Joseph Benkő, *op. cit.*, I, p. 495—496; Jakab Elek, *op. cit.*, p. 12.

⁸³ Arhiva Istorică, Cartophilacium Transilvanicum, p. 109—112; Tóth Mike, *op. cit.*, p. 775—797.

⁸⁴ Arhiva Istorică, Cartophilacium Transilvanicum, p. 109.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 110; Tóth Mike, *op. cit.*, p. 779—781.

⁸⁶ Arhiva Istorică, Cartophilacium Transilvanicum, p. 111.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 112.

nița din Aiud. Alții care s-au împotrivit au fost „convertiți” prin bătaie și torturi. Cele 52 de cărți religioase ale lor, în general scrieri anabaptiste, au fost fără veste confiscate: pentru ca anabapțiștii să asiste la predică, Delpini s-a folosit de forță armată. Unele grupuri din cadrul comunității începură să fugă din cauza prigoanei. Delpini însă a împiedicat fuga lor prin aducerea unor trupe austriace de la Cluj. I-a prins pe cei ce se pregăteau să fugă⁸⁸, i-a închis, i-a despărțit de copii, pe care vru să-i boteze în ciuda protestelor părinților. Această intenție a sa a răscolit însă într-atita femeile din cadrul comunității și chiar populația care nu era de credință anabaptistă, încît Delpini a fost nevoit să lase pe copii să se înapoieze la părinții lor⁸⁹. A pus să se taie în „24 de săgeți” pămîntul posedat și lucrat în comun; fiecărei familii i-a dat cîte „o săgeată” de pămînt, interzicînd cu strășnicie lucrarea în comun a pămîntului⁹⁰. Cu ajutorul forței militare, a aplicat măsuri de retorsiune față de aceia care continuau să practice secularele obiceiuri ale vieții în comun.

Cu toate acestea, Delpini a avut nevoie de ani de zile pentru a obține rezultate. Sosit la Vințul de Jos înainte de crăciunul anului 1764, el își termină misiunea abia în anul 1767. Privilegiul emis la 2 mai 1767 de Maria Tereza, prin care se reconfirmă drepturile anabapțiștilor din Vințul de Jos, îi pomenește ca pe credincioși convertiți ai bisericii catolice⁹¹.

Probabil că Delpini, cu toate metodele sale prezentate mai sus, nu a reușit să convertească la catolicism pe toți membrii comunității. Presupunerea noastră o confirmă o informație pe care o cunoștea și Kőváry László, anume că Delpini a împărțit în 24 loturi pămîntul comunității, repartizîndu-le egal printre cele 24 familii⁹². E vorba probabil despre cele 24 de familii care au trecut la religia catolică, rămînînd la Vințul de Jos. Totodată, din alte surse știm că un grup de anabapțiști din Vințul de Jos s-au refugiat în Garad (în prezent: com. Dacia), Saschiz, Mediaș și Sighișoara, rămînînd acolo timp de cîteva ani. După cum am mai amintit, meșteșugarii anabapțiști lucrau în ateliere comune, avînd la dispoziție mijloacele de muncă și materia primă necesare. Prin destrămarea comunității, unele grupuri de meșteșugari rămînînd dintr-o dată fără ateliere, unelte de muncă etc., deci fără mijloace de trai, au ajuns într-o situație deosebit de grea. Aceștia fură strînși laolaltă de un olar în vîrstă de 30 de ani, pe nume Johann Stutz (care a strîns în jurul său mai ales olari). El încearcă să înjghebeze, cu oamenii pe care i-a adunat, o nouă comunitate de meșteșugari⁹³. De asemenea, știm că unii, care „prin instigările lor tulburau pacea”, au ajuns la casa de corecție din Sibiu⁹⁴. Nu era mic nici grupul care, sub conducerea lui Joseph Gour (Khor) și Johan Stahl, s-a refugiat în anul 1767 în Țara Românească. La recoman-

⁸⁸ *Ibidem*, p. 111.

⁸⁹ Tóth Mike, *op. cit.*, p. 788.

⁹⁰ Kőváry László, *Erdély régiségei és történelmi emlékei*, IV, p. 215, 238.

⁹¹ Jakab Elek, *op. cit.*, p. 13.

⁹² Kőváry László, *op. cit.*, p. 215, 238.

⁹³ Veszely Károly, *op. cit.*, p. 432—444.

⁹⁴ *Idem*, p. 437—444.

darea unor boieri din Țara Românească, aceștia intrară în contact cu generalul Rumianțev, comandantul trupelor rusești din Bucovina, care îi așază în comuna Wischenka din districtul Cernigov⁹⁵. De aici ei s-au adresat împăratului Iosif II pentru a-și recăpăta bunurile rămase la Vințul de Jos și trecute în posesia fiscului⁹⁶. În 1852 colonia de la Wischenka căzînd pradă unui incendiu, ei și-au întemeiat un „Haushaben“ în comuna Hutesthal din Peninsula Crimeea (gubernia Tauria). Aici și-au continuat traiul pînă la 1874, mutîndu-se apoi în America, statul Dakota de Sud, iar la izbucnirea primului război mondial au trecut în Canada, unde comunitățile anabaptiștilor huteriți s-au păstrat pînă astăzi⁹⁷.

Date despre anabaptiștii de odinioară trecuți la religia catolică și rămași la Vințul de Jos găsim și la începutul sec. XIX. În 1811 ei se adresează guberniului cerînd confirmarea și aplicarea drepturilor lor. În 1838 încă mai au case și hambare la Vurpăr. Apoi, în perioada absolutismului, se adresează autorităților (în 1864 și apoi în 1865) în chestiunea redresării școlii lor. Interesant este că în documentele din această vreme ei mai sînt pomeniți încă sub denumirea de „germani negri“ (fekete németek, „anabaptisták“)⁹⁸.

După cum am mai accentuat, colonizarea meșteșugarilor habani în Transilvania urmărea, în cadrul proiectelor de politică economică ale lui Gabriel Bethlen, dezvoltarea industriei. În timpul lui Bethlen faima meșteșugarilor habani era cunoscută în toată Europa. Produsele lor se aflau la un nivel tehnic înalt, corespunzător epocii, întrecînd în multe privințe produsele meșteșugarilor din Transilvania. Vorbînd despre scopul colonizării, și Marco Antonio Padavin, ambasador al Signoriei venețiene la Viena, subliniază aceste considerente în raportul său din 6 octombrie 1622. După părerea sa, Bethlen i-a adus la Vințul de Jos pe anabaptiști „... per renderla (Transilvania) populata d'industriosi artisti, come sono questi“⁹⁹. Dincolo de aceasta, colonizarea urmărea să pună la dispoziția principelui o pătură de meșteșugari aflați la nivel corespunzător, cu ajutorul căreia să se poată dispensa de meșteșugarii transilvăneni închistați în monopolul de breaslă. Meșteșugarii habani colonizați la Vințul de Jos vindeau principelui la jumătate preț produsele lor. Aceste produse satisfăceau cu anumite mărfuri pe de o parte necesitățile curții princiare, care vor fi fost destul de considerabile, de vreme ce pînă și ambasadorii străini care au trecut prin Transilvania, obișnuiți cu fastul curților princiare italiene, au remarcat luxul și cultura ce caracterizau curtea principelui Transilvaniei. După

⁹⁵ Joseph Beck, *op. cit.*, p. 14; Krisztinkovich Béla, *Az Iparművészeti Múzeum újkerezmény fajanszai*, în *Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei*, III—IV (1959), p. 149.

⁹⁶ 1782. Esztergomi Primási Levéltár L.R. prot. III. (Arhiva episcopului primat al Ungariei din Strigoniou), în *Fontes Rerum Austriacarum*, 43 (1883), p. 651.

⁹⁷ Jakab Elek, *op. cit.*, p. 14; Krisztinkovich Béla, *Az Iparművészeti Múzeum újkerezmény fajanszai*, p. 149.

⁹⁸ MOL. Absolutizmusokori Levéltár. Erdélyi Udvari Kancellária (Arhiva din perioada absolutismului), D. 229, nr. 1492 din 1862, nr. 1418 din 1865.

⁹⁹ Öváry Lipót, *Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez 1620—1626*, Budapest, 1886, p. 274.

părerea noastră însă Bethlen făcea comerț în străinătate, prin persoane anume încredințate, cu produsele cumpărate la jumătate preț de la meșteșugarii habani¹⁰⁰. Cele de mai sus au contribuit toate laolaltă la acordarea unor privilegii economice speciale meșteșugarilor anabapțiști, la asigurarea chiar a liberului exercițiu al religiei¹⁰¹.

Este de presupus că Bethlen a organizat colonizarea astfel încât printre meșteșugarii anabapțiști să fie reprezentate, pe cât posibil, cele mai variate ramuri. În scrisoarea sa din 22 august 1621 o încunoștințează pe principesa că aduce în Transilvania zidari anabapțiști și alți „meșteșugari de toate soiurile”¹⁰². La 14 septembrie 1621, îi dă de știre despre aducerea unora „care fac postav”, dar se străduiește „să caute printre ei” și alți meșteșugari¹⁰³. Szalárdi pomeneste în cronica sa „tot felul de meșteșugari buni, constructori și zidari pricepuți”¹⁰⁴, fără însă a înșira detaliat și concret îndeletnicirile practicate de acești „meșteșugari buni”. Nici din cronicile anabaptiste, nici din lucrările cronicarilor transilvăneni nu se poate stabili dacă membrii grupurilor ce soseau unul după altul ani de-a rîndul practicau aceeași meserie sau erau formați din oameni cu îndeletniciri deosebite. Ceea ce nu reiese din cronici, se vedește însă din limitările dietale emise în 1627¹⁰⁵, care amintesc separat produsele lor. Conform acestor informații, printre meșteșugarii anabapțiști colonizați se aflau: țesători de postav, țesători, funari, fierari, lăcătuși, făurari de cuțite, curelari, tăbăcari, cojocari, pălărieri, butnari, dogari, olari. Limitările cuprind dispoziții cu privire la prețurile produselor confecționate de acești meșteșugari. Din scrisorile lui Gabriel Bethlen către Suzana Károlyi știm că printre anabapțiști se găseau meseriași zidari și constructori. Probabil că pe aceștia din urmă îi numește Szalárdi în cronica sa „fundatori pricepuți” („tudós fundálok”).

Datorită sprijinului dat de principe și libertăților asigurate prin lege, meșteșugarii habani au creat în decurs de cîțiva ani o înfloritoare industrie la Vințul de Jos. Nivelul tehnic înalt al produselor lor reiese și din faptul că într-o serie întreagă de branșe ei își puteau vinde produsele mai scump decît meșteșugarii transilvăneni. Acolo însă unde nu existau deosebiri între calitatea produselor confecționate de meșteșugarii anabapțiști și a celor făcute de transilvăneni, și ei au trebuit să se supună limitărilor. Astfel, de pildă, prețurile stabilite pentru produsele funarilor, dulgherilor, dogarilor, curelarilor, cojocarilor anabapțiști erau aceleași ca în cazul meșteșugarilor similari transilvăneni. Dintre meșteșugurile lor, cea mai mare faimă o aveau făurarii de cuțite, fierarii, tăbăcarii, precum și în general pielăritul, postăvăritul și olăritul. Se pare că primele produse meșteșugă-

¹⁰⁰ MOL. Arhiva Capitlului de la Alba Iulia. Centuria E.M. 36 (Annuntia Anabaptistarum Alvinciensium).

¹⁰¹ I. Boeckh, *Die Habaner in Sárospatak*, în *Deutsche Literaturzeitung*, Jg. 81, 1960, p. 247—251.

¹⁰² Gergely Sámuel, *op. cit.*, p. 131.

¹⁰³ *Ibidem*.

¹⁰⁴ Szalárdi János, *op. cit.*, p. 62.

¹⁰⁵ *Monumenta Comititalia*, VIII, Budapest, 1882, p. 414—417, 475—479.

rești habane cu care face cunoștință societatea transilvăneană erau tacimurile (lingurile, furculițele și în special cuțitele). După mărturia registrelor de tricesimă din Cluj, în primii ani ai sec. XVII (1602) se cunoștea deja în Transilvania „cuțitul anabaptist”¹⁰⁶. Desigur printre habanii colonizați la Vințul de Jos vor fi fost un număr destul de mare de făurari de cuțite, iar după mărturia datelor documentare, pe lângă prelucrarea pielii și olărit, la abia câțiva ani după ce s-au așezat s-au făcut cunoscuți și făurarii de cuțite prin excepționalele lor produse de acest gen. E caracteristic pentru gradul de dezvoltare a acestei ramuri că limitația emisă la 30 aprilie 1627 pomeneste printre produsele habane nouă feluri deosebite de cuțite, în cadrul fiecăruia cu numeroase varietăți¹⁰⁷. În decursul deceniilor următoare, mergînd chiar pînă la sfîrșitul sec. al XVII-lea, întîlnim multe date documentare referitoare la cuțitele cu mîner de sidef, de excelentă calitate, ale făurarilor de cuțite din Vințul de Jos¹⁰⁸. Meșteșugarii din Vinț confecționau tacimuri în mari cantități pentru nevoile curții princiare. Legat de aceasta e faptul că principele cumpăra pentru ei la Costantinopol prețioase materii prime. Din însemnări contemporane cu privire la viața de curte din vremea lui Gabriel Bethlen știm că în 1625 Mihail Toldalaghi cumpără din ordinul principelui os de fildeș, sidef și lemn exotic (*berzseny fa*) pentru anabapțiștii din Vințul de Jos¹⁰⁹. Mînerul tacimurilor făurite de habanii din Vințul de Jos era acoperit de plăcuțe sculptate sau gravate, din os sau sidef, încinse cu inele de argint sau aramă. Capătul mînerelor avea forme caracteristice de cunună. Mînerul unui anumit fel de cuțite se făcea din lemn exotic, decorat de ambele părți, în două rînduri, cu nituri de argint. Lingurile se făceau din os, mînerle lor erau fie sculptate, fie acoperite cu lemn (pl. I). În materialul haban păstrat în muzeele noastre se întîlnesc deseori servicii constînd din trei bucăți (cuțit — furculiță — lingură), așezate în tocuri de piele¹¹⁰. Tăbăcarii puteau și ei să-și vîndă mai scump lucrările, „căci prepară pielea mai bine decît tăbăcarii din țară” — arată limitația. În inventarele din sec. XVII sînt deseori pomenite, încă din anii 30, „scaunele (setzel) cu piele”, „fețele de masă din piele de capră și cerb vopsite în roșu”. Cunoscută erau și produsele fierarilor habani; limitația arată că „secera... ei o fac de obicei mai bine decît cei autohtoni”. Prețuri deosebite de cele ale transilvănenilor aveau și produsele rotarilor și pălărierilor.

Printre produsele de faianță ale olarilor din Vințul de Jos cele mai frecvente sînt farfuriile și cămile (pl. II—III). Dintre acestea din urmă, tehnologic interesante sînt așa-numitele căni marmorate (pl. II, fig. 5, 6). Habanii făceau tăvi ajurate, spălătoare de mînă, vase—recipient de formă

¹⁰⁶ ASC, AOC. Socotelile orașului Cluj, 1602, p. 10.

¹⁰⁷ *Monumenta Comitialia*, VIII, p. 475—478.

¹⁰⁸ *Haller Gábor naplója, in Erdélyi Történelmi Adatok*, IV, p. 32.

¹⁰⁹ *Radvánszky Béla, Udvartartás és számadáskönyvek. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása*, I. Budapest, 1888, p. 104.

¹¹⁰ *MuzIstCluj*. nr. inv. 3451, 6572—6576.

pătrată, sobe, printre care un loc deosebit ocupă cele cu ornamente florale albastre și colorate, pe fond alb ¹¹¹ (pl. IV, fig. 4—6).

Dintre produsele meșteșugurilor practicate de anabapțiștii din Transilvania, în colecțiile particulare și publice s-au păstrat într-un număr relativ ridicat cele de olărie. Aceasta explică în parte, de ce azi ei sînt cunoscuți în primul rînd în calitate de excelenți ceramiști. Pe de altă parte e ade-vărat că răspîndirea în țările Europei centrale și sud-estice, astfel și la noi, a vaselor albe cu smalt de cositor, care au deschis un nou capitol în istoria ceramicii europene, se leagă de numele olarilor anabapțiști. Acest factor constituie motivul interesului deosebit al cercetătorilor din Europa centrală pentru problemele ceramicii habane, începînd cu anii 70—80 ai secolului trecut și pînă astăzi.

Cu tot acest interes deosebit, multe probleme ale ceramicii habane au rămas încă neclarificate atît la noi cît și în străinătate. Calitatea deosebit de bună a produselor meșteșugărești habane reiese și din faptul că munca și produsele lor erau foarte căutate în toată Transilvania.

După ce își terminau munca pentru curtea principelui, meșteșugarii habani erau liberi să lucreze pentru oricine. Feudalii transilvăneni utilizau cu predilecție munca lor. Din anul 1628, deci la cîțiva ani după ce s-au așezat, dispunem de date conform cărora anabapțiștii se plîng lui Bethlen că nu au liniște din partea unor nobili („magnates et proceres”), pe care nu îi pot servi totdeauna cu mărfuri în chip îndestulător, fie din lipsa vreunei materii prime trebuincioase, fie pentru că sînt puțini la număr. Cu acest prilej, Bethlen ia din nou apărarea meșteșugarilor habani ¹¹².

Interdicția repetată a lui Gabriel Bethlen ca meșteșugarii anabapțiști să-și vîndă negustorilor turci produsele ¹¹³ trebuie să fi fost parțial legată de căutarea ce o aveau produsele lor de excelentă calitate. Pe de altă parte, dispoziția va fi fost pricinuită — după cum s-a arătat — de faptul că însuși principele făcea comerț cu produsele lor confecționate la jumătate preț. Predilecția negustorilor turci pentru produsele meșteșugarilor habani, precum și străduințele disperate și acțiunea energică a meșteșugarilor sași, soldată cu rezultate după moartea lui Bethlen, în 1631 — prin interzicerea prezenței habanilor pe piețele acestora ¹¹⁴ — constituie alte argumente pentru cele sus-arătate. Anabapțiștii colonizați în Vințul de Jos slujeau curtea princiară îndeosebi în calitate de meșteșugari. După mărturia datelor documentare, în cursul sec. XVII, de la epoca lui Bethlen

¹¹¹ Arhiva Istorică, *Urbaria et conscriptiones*. Fasc. III. Nr. 1 (Keresztes Márton Józsefné Dániel Mária Doboka-, Torda-, Kolozs-, Küküllő- és fehérmegyei, valamint Maros- és Aranyosszéki ingó és ingatlan javainak conscriptioja); Ibidem, Fasc. 37, nr. 29. Arhiva familiei Toldalagi (Nagyercse, Koronka és Szentbenedek conscriptioja). Ibidem, Fasc. VIII, nr. 5. Arhiva Colegiului Reformat din Tîrgu Mureș (Alvinci Péter borbereki és fehérmegyei jószágainak urbárium). Asupra datelor cuprinse în conscripțiile susamintite ne-a atras atenția istoricul de artă Benkő—Nagy Margareta (Cluj).

¹¹² Nota 100.

¹¹³ Mráz Vera. *Bethlen Gábor gazdaságpolitikája*. în *Századok*, 1953, p. 512—564.

¹¹⁴ *Monumenta Comititalia*, IX, 1631, art. XXIX, p. 271.

pină la cea a lui Apafi ei erau însă angajați și ca funcționari economici la curtea principelui¹¹⁵. De asemenea, date arhivale stau mărturie pentru faptul că li se dădeau și misiuni confidentiale, importante. Astfel, în 1629 Gabriel Bethlen trimite un preot anabaptist cu numele de Cristofor în Ungaria superioară, cu diverse misiuni¹¹⁶. Văduva lui Bethlen, Ecaterina de Brandenburg, nu numai că i-a luat sub oblăduirea ei, dar găsim anabapțiști și printre oamenii ei de mare încredere. La 20 martie 1630, Hannes Wagner comunică următoarele: „Sosit de la Măria Sa Doamna un preot anabaptist trimis de Măria Sa în Germania. Însoțit de escortă militară, el merge spre Zălau“¹¹⁷. Faptul că principesa ordonă escortă militară pe lângă preotul anabaptist din Vințul de Jos înseamnă pe de o parte că acesta trebuia să se fi bucurat de încrederea ei, pe de alta — și în primul rând — că scopul misiunii sale era deosebit de important pentru Ecaterina de Brandenburg. Mai tirziu și printre oamenii de încredere ai principilor din familia Rákóczi¹¹⁸, ai lui Apafi, ai Suzanei Lórántffy și ai Anei Bornemissza apare numele cite unui anabaptist din Vințul de Jos.

Anabapțiștii aveau și medici destoinici, renumiți și căutați. Printre aceștia erau unii cu studii înalte, majoritatea însă erau simpli meșteri, bărbieri, chirurghi, care pe lângă practica chirurgicală se mai îndeletniceau — după moda vremii — și cu medicina internă. Ei dădeau sfaturi încercate, practice, cunoșteau și utilizau în practica lor medicală puterea tămăduitoare a plantelor medicinale, rădăcinilor, apelor curative. Se ocupau și de organizarea și îngrijirea unor băi medicale. Știm din cronicile anabaptiste că însăși comunitatea de la Vințul de Jos avea în permanență mai mulți medici¹¹⁹. În cadrul Haushaben-ului, medicii aveau la dispoziție clădiri, saloane pentru bolnavi, unde se îngrijeau de bolnavi separându-i de ceilalți. Medicii din colonia Vințul de Jos erau căutați în toată Transilvania. În documentele arhivelor noastre apar nume de medici anabapțiști care sînt chemați la mari distanțe să tămăduiască bolnavi. Din însemnările registrelor de socoteli clujene știm că în mai 1622, la sosirea lui Bethlen în Cluj, principele e însoțit, printre alții, de mai mulți medici anabapțiști¹²⁰. Soția principelui, Suzana Károlyi, era suferindă și probabil că medicii aceștia mergeau să o consulte. În iulie 1631 trece prin Cluj, venind de la Vințul de Jos, medicul anabaptist Daniel cu alți doi oameni, în drum spre Săcuieni, spre a-l îngriji pe copilul bolnav al lui David Zólyomi¹²¹. O însemnare din 3 mai 1646 arată că „doctorul anabaptist din Vinț merge după principe împreună cu trei însoțitori“¹²². În iulie

¹¹⁵ Nota 66.

¹¹⁶ ASC, AOC, Socotelile orașului Cluj, 1629, p. 88.

¹¹⁷ *Ibidem*. Socotelile orașului Cluj, anul 1630, p. 113.

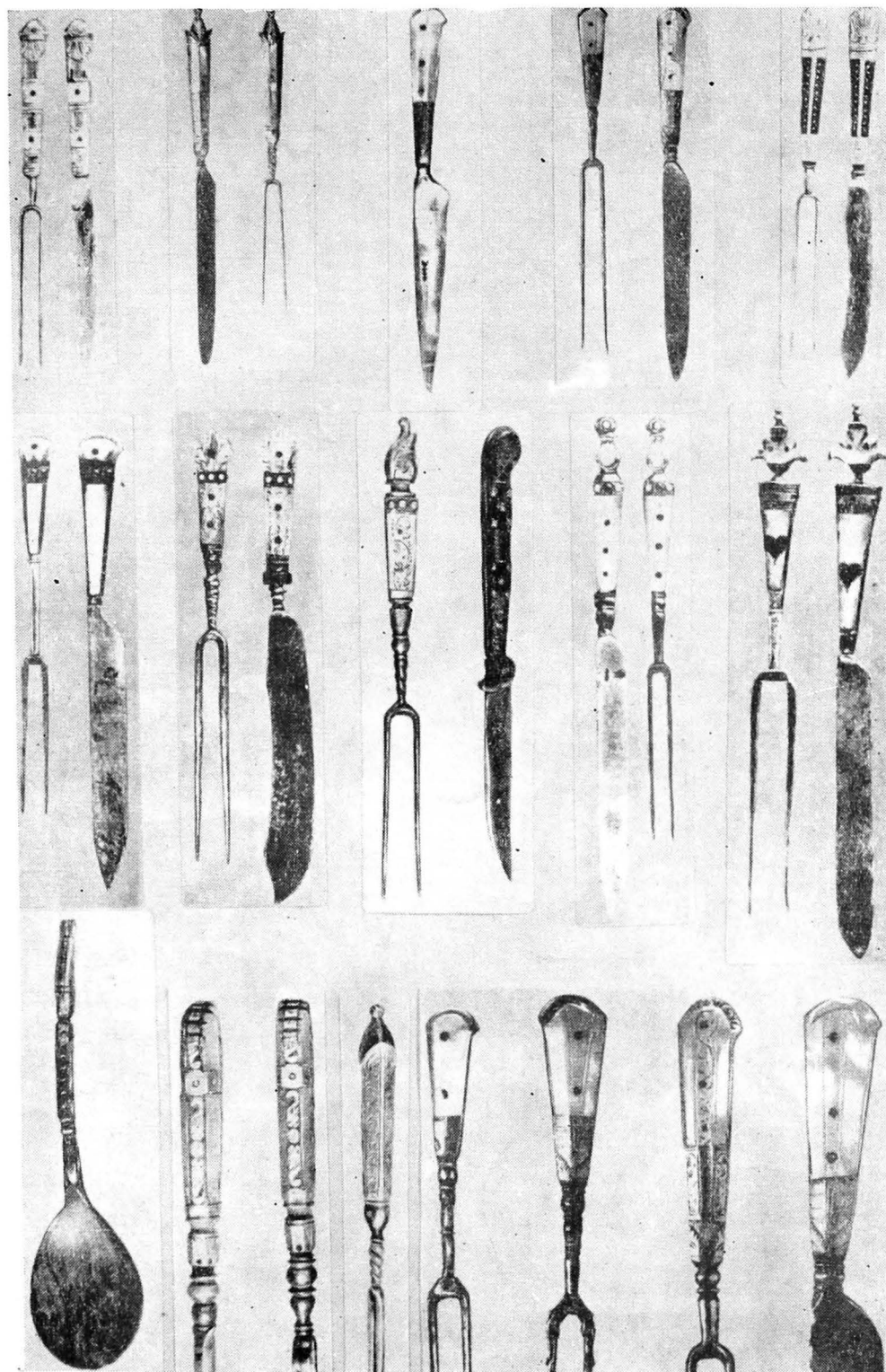
¹¹⁸ În anul 1645 Principele Gheorghe I Rákóczi se folosește de „serviciile“ unui oarecare Cristofor, predicator anabaptist din Vinț.

¹¹⁹ Jacob Werner informează că în ianuarie 1622 sosește în Transilvania medicul Albrecht Bolsterl(?) [Bader], care un timp fusese și la „... regină“ la Košice și care apoi a fost trimis la Vinț de „Bătrînii“ din Moravia (Tóth Mike, *op. cit.*, p. 769).

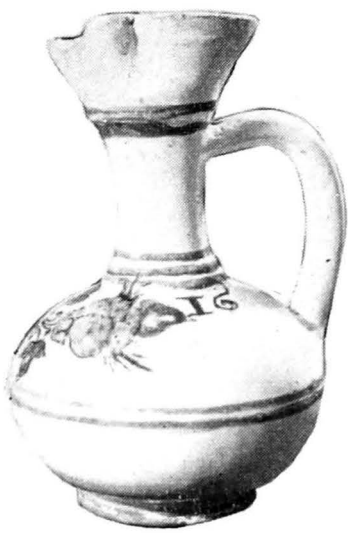
¹²⁰ ASC, AOC, Socotelile orașului Cluj, 1622, p. 17, 18.

¹²¹ *Ibidem*, 1631, p. 254.

¹²² *Ibidem*, 1646, p. 198.

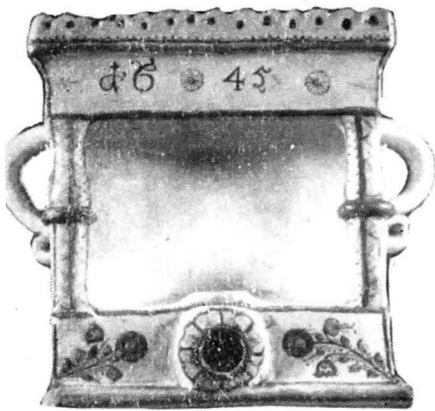
Pl. 1.

1

2

3

4

5

6

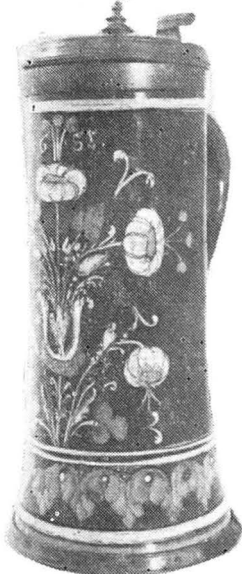
Pl. II.

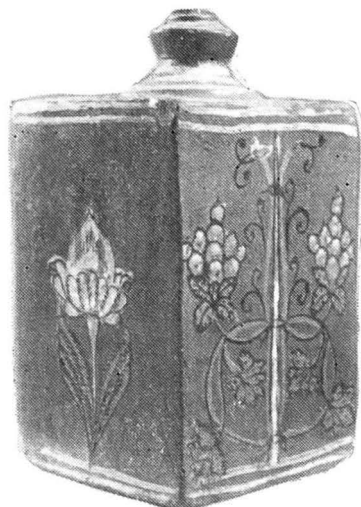
1

2

3

4

5

6

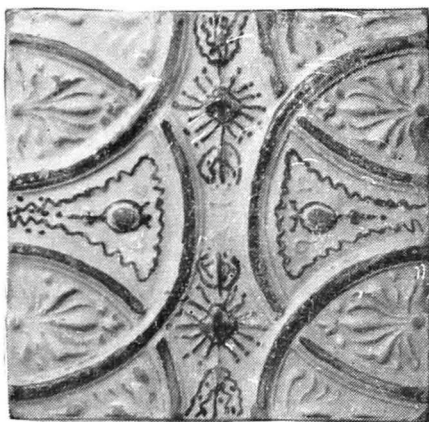
1

2

3

4

5

6

1646, Gheorghe Rákóczi scrie mamei sale că copilul său bolnav e îngrijit de doctori anabapțiști „de la Vinț”. El însuși era îngrijit în 1647 de medici din Vinț¹²³.

*

În studiul de față a fost schițată problematica bogată și complexă a activității meșteșugarilor anabapțiști din Transilvania în sec. XVII. Pe de o parte, datele și faptele prezentate documentează actul istoric al colonizării anabapțiștilor în Transilvania, activitatea lor economică — meșteșugărească, pe de alta, organizarea lor socială. Este întrucâtva cunoscut că în general habanii din Transilvania erau excelenți meșteșugari. Foarte puțin se cunoaște însă despre modul lor de trai, despre organizarea lor socială, rezultată din trăsăturile specifice ale mișcării anabaptiste, cu toate că organizarea socială a anabapțiștilor constituie o pagină deosebit de interesantă în ansamblul istoric transilvan al veacului al XVII-lea.

Desigur că imaginea pe care am dat-o despre această problemă este departe de a fi completă. Noi cercetări vor contribui la închegarea unei imagini lipsite de exagerări, corespunzătoare realităților istorice, privind influența și răspindirea acestui curent de reformă populară în Transilvania începînd cu mijlocul secolului al XVI-lea, precum și despre rolul economic și însemnătatea meșteșugarilor habani în secolul XVII.

MAGDALENA BUNTA

DIE HABANER IN SIEBENBÜRGEN

(Zusammenfassung)

Die Habaner (Wiedertäufer) waren Handwerker, die sich im 16.—17.Jh. durch vielseitige Betätigung auszeichneten. Nach zeitgenössischen Aufzeichnungen betrieben sie in hoher technischer Vollendung fast alle Handwerke ihrer Zeit. In unserem Lande, wie überall, wurden die Arbeit und die handwerklichen Erzeugnisse der Wiedertäufer sehr geschätzt. Die besondere Güte dieser Waren wurde auch in den Konskriptionen des 17.—18.Jhs. aus Siebenbürgen immer wieder hervorgehoben.

Die Forschungen über die Geschichte der Wiedertäufer in Siebenbürgen begannen schon in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts. Auf diesem Gebiete gibt es eine reichhaltige, aber einseitige Literatur, da das Augenmerk der Forscher in erster Linie auf die Tatsache und die historischen Umstände der Kolonisation der Wiedertäufer im 17.Jh. gerichtet war. Bis jetzt blieb der Platz und die Rolle des Anabaptismus, eines volkstümlichen Zweiges der Reformation, im Rahmen der Reformbewegung des 16.Jhs. in Siebenbürgen unerforscht. Andererseits wurde das Problem der Habaner Handwerker einseitig behandelt, da sich die Forschung fast aus-

¹²³ Szilágyi Sándor, *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése, 1623—1660*, Budapest, 1875, p. 363, 380.

schliesslich auf die Habaner Töpferei beschränkte. Bezüglich der übrigen, von ihnen betriebenen Handwerke ging man nicht über Feststellungen allgemeiner Natur hinaus. Die Daten über die handwerkliche Tätigkeit der Habaner und die Rolle, die sie im Wirtschaftsleben Siebenbürgens spielten, sind nicht zusammengefasst.

Vorliegende Arbeit stützt sich auf Angaben aus den anabaptistischen Chroniken der Bibliothek Batthyani in Alba Julia und der Universitätsbibliothek in Cluj, auf die Chronik, als deren Verfasser Jacob Werner bekannt ist, sowie auf archivistische Daten. Daraus geht hervor, dass die Kolonisierungen des 17. Jhs. zwischen 1621—1623, weiters 1629, 1635 und 1649 stattfanden. Aufgrund des siebenbürgischen Landtagsbeschlusses vom 1. Mai 1622 und des vom Siebenbürger Fürsten Gabriel Bethlen erteilten Privilegiums vom 4. Juli 1622 wurden die kolonisierten Wiedertäufer-Handwerker in der Fiskaldomäne von Vințul de Jos angesiedelt.

Nach den Angaben der Wiedertäufer-Chroniken und anderer Quellen über ihr religiöses Leben, sowie nach den Daten aus den Archiven waren die genannten Kolonisten huterische Wiedertäufer aus Mähren. Die Gemeinde von Vințul de Jos war gewiss nach den Grundsätzen und der Tätigkeit der mährischen Gemeinden eingerichtet und organisiert. In der Arbeit wird die Geschichte der Gemeinde im 17. Jh. in grossen Zügen umrissen. Aufgrund eines zeitgenössischen, in einem Archiv in Cluj aufbewahrten Berichts wird auch der Moment der zwangsweisen Katholisierung festgehalten, die zwischen 1763 — 1767 vom Jesuiten Delpini durchgeführt wurde.

Die Kolonisierung der anabaptistischen Handwerker in Siebenbürgen verfolgte — im Rahmen der wirtschaftspolitischen Pläne Gabriel Bethlens — die industrielle Entwicklung des Landes. Zu seiner Zeit hatten die Wiedertäufer als Handwerker in ganz Europa einen guten Ruf. Ihre Erzeugnisse waren von hoher technischer Vollendung und übertrafen in vieler Hinsicht die der siebenbürgischen Handwerker. All dies trug zur Gewährung besonderer Wirtschaftsprivilegien bei; selbst die freie Ausübung ihrer Religion wurde den Habanern zugesichert.

Aus dem Wortlaut des Privilegiums geht hervor, dass sie verpflichtet waren, ihre Waren der fürstlichen Hofhaltung zum halben Preis abzugeben. Nach Beendigung der Arbeit für den Fürstenhof war es ihnen gestattet, Aufträge für jedermann anzunehmen. Aus einigen Archivquellen ergibt sich, dass es unter den Wiedertäufer-Kolonisten Tuchmacher, Schlosser, Schmiede, Gerber, Pelzmacher, Kürschner, Besteckmacher, Töpfer, Vieh- und Schafzüchter, Gärtner, Weinbauern u.a. gab. Von den damaligen, aus ihren Werkstätten hervorgegangenen Erzeugnissen blieben bis in unsere Tage in den Museen Siebenbürgens verhältnismässig viele Habaner Töpferwaren erhalten (Tafel II—IV).

Die kolonisierten Wiedertäufer dienten dem Fürstenhof vorzüglich als Handwerker. Laut Zeugnis der Archivquellen wirkten sie aber im Laufe des 17. Jhs., von der Zeit Gabriel Bethlens bis zu der des Fürsten Michael Apafi, auch als Wirtschaftsbeamte am Fürstenhof. Es gab unter ihnen auch tüchtige Ärzte, die zu jener Zeit in Siebenbürgen sehr gesucht waren.

SOCIETĂȚILE PE ACȚIUNI ȘI PROVENIENȚA CAPITALULUI ÎN INDUSTRIA EXTRACTIVĂ DIN TRANSILVANIA ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI XVIII*

Se știe că printre formele caracteristice ale exploatării capitaliste se numără și societățile pe acțiuni. Cercetările de pînă acum, cu puține excepții, au plasat existența lor în industria extractivă din Transilvania abia în primele decenii ale veacului XIX¹. Or, cercetarea materialului documentar din arhivele miniere ne atestă o întreagă rețea de societăți pe acțiuni la exploatările miniere de pe domeniul Zlatnei încă în a doua jumătate a secolului XVIII. O examinare atentă a listelor de acționari de la diferitele întreprinderi miniere ne permite să formulăm o serie de concluzii în legătură cu proveniența capitalului.

Sub ce nume figurează aceste societăți pe acțiuni în actele vremii, și cum sînt definite ele în dreptul minier contemporan? Termenii prin care actele vremii desemnează aceste societăți pe acțiuni sînt: „*societates urburariales*“ în actele latine și „*Gewerkschaft*“ în actele germane. Acționarii sînt numiți „*urburarii*“ sau „*Gewerken*“, iar termenul provine de la cuvîntul „*urbura*“ care desemnează cantitatea de metal prețios, de obicei a zecea parte, pe care proprietarii de mine trebuiau să o dea fiscului drept impozit. Iată cum definește dreptul minier contemporan aceste societăți pe acțiuni: „Toți posesorii de părți în mine formează societatea urburarială“ (*Gewerkschaft*), ai cărei membri se numesc urburarii (*Gewerken*) de la urbura pe care trebuie să o dea drept parte din posesiunea sa. Din aceștia, acela care posedă mai multe părți (în mină) se numește urburar principal (*Haupt-Gewerke*); restul sînt courburari (*Mit-Gewerken*). Celui dintii se cuvine conducerea întregii lucrări, dar cu învoirea și consimțămîntul tuturor courbariarilor². Constituția maximiliană din

* Un capitol dintr-un studiu mai amplu privind mineritul din Transilvania în sec. XVIII.

¹ D. Prodan, *Date asupra mineritului Transilvaniei în preajma anului revoluționar 1848*, în *Studii* an. III (1950), iulie-sept., p. 65—80 și Șt. Imreh, *Despre începuturile industriei capitaliste din Transilvania în prima jumătate a secolului XVIII*, Buc., Ed. Academiei R.P.R., 1955, p. 37—38.

² „Omnes partium fodinalium possessores constituunt societatem urburariam seu Urburarium (*Gewerkschaft*), cujus singuli socii et membra Urburarii (*Gewerken*) ab urbura, quam pro rata possessionis pendentem habent, adpellantur, quorum qui plurimas partes possidet urburarius principalis (*Hauptgewerke*) reliqui courburarii (*Mit-Gewerken*) audiunt. Illi competit in regula directio totius operis, attamen cum cointelligentia, et consensu reliquorum courburariorum“. Cf. Antonius Faber, *Principia juris metallici hungarici*, Pojon, 1824, p. 142.

anul 1703, în vigoare și în Transilvania, ocupându-se de neînțelegerile care se pot ivi între acționarii minelor, precizează în art. 12: „În afacerile miniere s-a hotărît ca partea mai mare să conducă partea mai mică; prin urmare atunci când „urburarii“ care dețin cea mai mare parte din mină hotărăsc ceva spre bunul mers al minei, această hotărîre trebuie să fie observată și de ceilalți”³. Dreptul minier contemporan precizează și ce se înțelege prin termenul de acțiuni sau „părți de mină”, numite și „cucse” (*partes fodinales seu Kuxae*). „Fiecare mină — se spune într-un articol — este împărțită în anumite părți ideale, denumite în mod obișnuit cucse, pentru ca să poată fi stabilită numeric cota fiecărui tovarăș, care trebuie observată la împărțirea cheltuielilor și a veniturilor din mine”⁴. Același drept minier precizează că fiecare mină obișnuită este împărțită în 128 de asemenea „părți ideale” sau acțiuni⁵.

Examinarea listelor de acționari pe care le furnizează materialul documentar din arhive este foarte semnificativă. De o deosebită importanță este conscripția societăților pe acțiuni din anul 1770⁶. Din liste ca și din actele întocmite peste un deceniu, în 1780⁷, putem să ne facem o idee precisă despre starea socială a acționarilor și de proveniența capitalului în exploatarea miniere din această perioadă.

Astfel, în prima listă, privitoare la cea mai mare exploatare minieră a vremii, minele din Săcărimb, se află înregistrați următorii acționari: Împărăteasa Maria Terezia cu 16 acțiuni, moștenitorii baronului Kempf cu 32 de acțiuni, nobilul Ioan Paul de Wildburg cu 32 de acțiuni, moștenitorii lui Born cu 32 de acțiuni, contele Anton de la Motte cu 32 de acțiuni, moștenitorii baronului Kodolinsky cu 6 acțiuni și baronul Fries cu 2 acțiuni⁸. Din cea de a doua listă de acționari privind minele de aur „Sf. Clement” din Fizeș (comit. Hunedoara), menționăm doar numele văduvei negustorului din Arad Bartolomeu Medjât, precum și a măcelarilor Iohann Merkl și Ștefan Steiner din Săcărimb. Printre cei 19 acționari ai acestei mine se găsesc și slujbași ai minelor⁹. În cea de a treia listă, care se referă la minele de argint „Sf. Andrei” din Băișoara (comit. Turda), un loc de frunte ocupă contele Hadek, cu 40 de acțiuni, precum și soția acestuia contesa Hadek, cu 16 acțiuni¹⁰. Cea de a patra listă

³ „In rebus montanis ut majore pars minore regat, statutum est, dum ergo urburarii majorem fodinae partem tenentes in bonum et commodum ejusdem aliquid susceperint et concluderint, id reliqui etiam observare debebunt”. A. Sovolyi, *Institutiones juris metallici in usu Transilvaniae*, Cluj, 1834, vol. I, p. 48.

⁴ „Quaelibet fodina in certas particulas ideales, communiter Kuxarum nomine venientes fingitur esse subdivisa ut quota cujusvis consocii in subrepartitione proventuum expensarumque fodinalum observanda, numerice defici posset”, *Ibidem*, p. 72—73.

⁵ „Ordinarie metallifodina in 128 actias (vulgo Kuxas) seu partes fodinales dividi concipitur”. Cf. Antonius Faber, *op. cit.*, p. 141.

⁶ Arhivele Statului Cluj, fond. M. T., doc. nr. 40/1771, 40/1770. 24/1771. Cf. Anexa I.

⁷ Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. f.c., an. 1780.

⁸ *Ibidem*, nr. 24/1771: Status personalis fodinarum Nagyaj.

⁹ *Ibidem*, nr. 24/1771: Status personalis fodinae Sancti Clementis.

¹⁰ *Ibidem*, nr. 24/1771: Status personalis fodinae Kis Baniensis.

privind mina de aur „Sf. Treime“ din Fizeș, are ca acționar principal pe negustorul din Deva, Ștefan Bosniak cu 30 de acțiuni, urmat imediat de „hutmanul“ minei, Iosif Rusnak, cu 14 acțiuni. Este concludentă și prezența numelui soției medicului minei (chirurgus) din Băița, Eislerin, precum și al cârciumarului din Certeje, Iardanovics¹¹.

Trecînd peste următoarele 3 liste în care domină funcționari ai oficiului montanistic și ai monetăriei din Alba Iulia, în frunte cu Iosef Hammerschmid, acționar principal la toate cele trei mine¹², ne oprim la lista a opta, în care, în afară de nobili, funcționari ai oficiului montanistic și ai minelor, medici, negustori, meseriași etc. de origine străină, întîlnim și numeroase nume românești, printre care și nume de preoți ca acela al lui Petru Popa din Zlatna. Este o dovadă evidentă că elemente ale burgheziei românești în formare încep și ele să prindă putere economică într-o ramură promițătoare, mineritul¹³. De altfel, nume ca acela al țărânului Crăciun Ighian din Baia de Arieș, pe care un act din 6 noiembrie 1779 îl menționează ca acționar la nu mai puțin de 7 mine, este deosebit de semnificativ în acest sens¹⁴; faptul constituie o dovadă evidentă a stratificării sociale a țărănimii, în urma pătrunderii relațiilor capitaliste în gospodăria țărănească.

Un loc semnificativ în lista de acționari ocupă negustorii. Nume de negustori armeni ca: Bosniak, Adalbe, Szlavkovics, Iszekutz, Kopacz etc., devin deosebit de frecvente în aceste liste¹⁵. În multe mine ei devin chiar acționari principali, avînd cel mai mare număr de acțiuni¹⁶. Este o dovadă palpabilă că capitalul comercial începe să se transforme în capital industrial; fapt ilustrat și de un act din 4 iulie 1784, din care rezultă că negustorul din Zlatna, Iacob Szlavkovics, avea investit, ca acțiuni în mine, un capital de 9292 florini, în vreme ce în afaceri comerciale și cămătărești nu avea decît suma de 5000 de florini¹⁷.

Dintr-un alt act din 24 decembrie 1784, aflăm că același negustor, Iacob Szlavkovics, făcea împrumuturi substanțiale de la alți negustori și de la slujbași minieri, cu care prilej își ipoteca o parte din acțiunile sale de la diferite mine. Astfel, la 28 iulie 1779 el avea contractat un împrumut de 6000 de florini de la negustorii Anton și Grigore Iszekutz, fapt care permite să ne dăm seama de capitalul enorm de care dispuneau acești negustori încă în a doua jumătate a secolului XVIII¹⁸.

Figura cea mai cunoscută dintre acești negustori se pare a fi aceea a lui Ștefan Bosniak din Deva, care era cel mai mare acționar la minele din Fizeș, unde avea 30 de acțiuni și la minele din Muncelul Mic unde avea

¹¹ *Ibidem*, nr. 24/1771: Status personalis fodinae SS-mae Trinitatis.

¹² *Ibidem*, nr. 40/1771 și 40/1770.

¹³ *Ibidem*, nr. 24/1771.

¹⁴ *Ibidem*, doc. f.c., notat pe verso cu litera E.

¹⁵ *Ibidem*, doc. f.c., an. 1780.

¹⁶ *Ibidem*, doc. nr. 24/1771: Status personalis fodinae SS-mae Trinitatis, doc. f.c., an. 1780.

¹⁷ Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 868/1784.

¹⁸ *Ibidem*.

32 de acțiuni¹⁹. Același Ștefan Bosniak posedă, — printre altele²⁰, în anul 1771, — 13 acțiuni la minele de cupru din Deva, iar la cele de aur din Toplița 16 acțiuni. Împreună cu Martin Bosniak el mai deținea 8 acțiuni la minele de aur din Draika²¹. Ultimul mai deținea 7 acțiuni la minele din Certeje²². Aceiași negustori Ștefan și Martin Bosniak cumpără, în anul 1779, 14 acțiuni la minele de cupru din Deva²³. La 4 martie 1779 găsim printre acționarii minelor din Muncelul Mic, pe negustorii Ștefan Bosniak cu 26 de acțiuni și pe Grigore Iszekutz cu 14 acțiuni²⁴. În lista acționarilor de la minele de plumb din Muncelul Mic, figurează la 22 aprilie 1779 aceiași negustori Ștefan Bosniak și Anton și Grigore Iszekutz cu un total de 32 de acțiuni²⁵. Semnificativ este faptul că ei se întovărășeau la diferitele exploatare miniere. Astfel, într-un act din 7 septembrie 1772 se arată că Ștefan Bosniak și tovarășii săi (*Stephan Basniak et socii*) posedau la mai multe mine un număr de 449 de acțiuni, investind un capital de 25 202 fl. și 31 cr.²⁶

Aruncînd o privire generală asupra tuturor acestor liste de acționari se poate constata că proveniența acționarilor este foarte variată. Virful piramidei sociale, casa imperială, este prezentă în exploatarea miniere, fiind reprezentată prin împărăteasa Maria Tereza, care deținea 16 acțiuni la cea mai importantă mină de aur a vremii, mina din Săcărimb, precum și la alte mine²⁷. Aristocrația reprezentată prin conți, baroni, înalți demnitari ai imperiului sau oameni ai curții, venind din afara granițelor țării, deținea de asemenea cea mai mare parte din acțiuni la principala exploatare minieră de la Săcărimb. Nu lipsește nici aristocrația locală reprezentată prin familiile nobiliare Kornis²⁸, Teleky, Bánffy, Bornemisza etc.²⁹. Cea mai mare parte dintre acționari reprezintă însă nume fără titluri nobiliare, provenite din diferite pături sociale de mijloc, din burghezia în curs de formare. Mulți dintre purtătorii acestor nume veneau din Austria. Este semnificativă în acest sens și participarea văduvelor în societățile pe acțiuni, precum și a diferiților moștenitori. Nu lipsesc nici medicii minelor, precum și soțiile acestora; de asemenea reprezentanți ai bisericii³⁰. Printre nume diverse de cele mai variate naționalități, germană, maghiară, cehă etc., apar și destule nume românești de localnici, ca: Crăciun Ighian, Petru Popa, Damian Dan, Ioan Horea, Ioan Popa și altele³¹. După cum s-a văzut, negustorii joacă un rol important în aceste

¹⁹ *Ibidem*, fond. M.T., nr. 24/1771: Status Personalis Fodinae Kis Muntsheliensis.

²⁰ *Ibidem*, doc. f.c., an. 1780.

²¹ Arh. St. Cluj, fond. M.T., an. 1771, doc. f.c.

²² *Ibidem*.

²³ Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 808 din 30 iunie 1779 și doc. nr. 432 din 14 iunie 1779.

²⁴ Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 125/1779.

²⁵ Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 273/1779.

²⁶ *Ibidem*, nr. 676/1778.

²⁷ *Ibidem*, doc. f.c., an. 1780.

²⁸ *Ibidem*, nr. 24/1771: Status personalis fodinas Kis-Baniensis.

²⁹ *Ibidem*, doc. f.c., an. 1780.

³⁰ *Ibidem*, doc. nr. 24/1771: Status Personalis Fodinae Kis Muntsheliensis.

³¹ *Ibidem*, doc. nr. 11/1771.

societăți pe acțiuni³². Merită menționat aci și faptul că apar și nume de negustori români, ca acela al lui Marcu Toma³³. Întîlnim apoi și nume de meseriași.

O categorie importantă de acționari, după cum se poate observa din analiza acestor liste, este recrutată dintre funcționarii superiori ai oficiilor montanistice³⁴. Dintr-o conscripție, din 20 ianuarie 1785 a funcționarilor minieri care erau acționari la diferite mine, rezultă că unii au ajuns la substanțiale acumulări de capital. Așa este cazul lui Iosif Kalmar din Abrud, asesor la casa de schimb a aurului (*Assessor Auri-cambsoralis*) care deținea la zece mine un total de 155 acțiuni³⁵. De asemenea merită menționat aci numele funcționarului montanistic din Băița, Iosif Bukavai, care poseda la 5 mine un total de 225 de acțiuni, sau acela al asesorului Ioan Will, care avea 164 de acțiuni, la 9 mine³⁶. Nu lipsesc dintre acționari nici administratorii unor mine mari, cum este cazul lui Daniel Castellano, administratorul (*Bergschaffer*) minelor de la Săcărîmb, care este înregistrat ca posedînd 126 acțiuni la nu mai puțin de 6 mine³⁷. Este prezent printre acționari și personalul mai modest din conducerea minelor, ca de exemplu unii „hutmani“. Astfel „hutmanul“ Ignațiu Dolischol, de la minele din Băița deținea în 3 mine un total de 87 de acțiuni³⁸.

Se pune acum o întrebare legitimă: cărui fapt se datorește participarea acestor funcționari minieri într-un număr atît de mare cu un număr considerabil de acțiuni la exploatarea miniere? Explicația credem că se află, în parte, și în faptul că unii dintre acești funcționari beneficiau de salarii destul de ridicate. Este suficient să amintim aci că administratorul minei de la Săcărîmb este trecut în statul de plată pe anul 1771, cu un salariu lunar de 50 de florini, sumă ce reprezintă salariul mediu al unui miner pe mai mult de o jumătate de an³⁹. Cu cîțiva ani mai tîrziu același administrator de mine primea un salariu lunar de 75 de florini. Un important izvor de acumulare de capital pentru acești funcționari minieri îl constituie mineritul în sine, cu tradiționala contrabandă de aur. Cercetătorul care răsfoiește actele arhivei Tezaurariatului Montanistic este izbit de frecvența proceselor în legătură cu contrabanda de aur în a doua jumătate a secolului XVIII, contrabandă în care deseori sînt implicați slujbași minieri și conducerea minelor. Sînt acte care vorbesc chiar de participarea șpanilor domeniilor la asemenea afaceri cu aur. Contrabanda putea duce la îmbogățirea rapidă a unora, care deveneau apoi acționari.

³² La 12 iulie 1783, negustorul din Zlatna, Lucas Bogdan, spunea: „insuper in variis fodinis cum non temnendis expensas, pro emolumento Altissimi Regalis Montani ultra 140 sortes seu Kuxas colant“. Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 738/1783.

³³ Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 24/1771: Status Personalis Fodinae Kis Muntsheliensis.

³⁴ Cf. actul din 19 iunie 1782, în care forurile montanistice pledează împotriva interzicerii slujbașilor minieri de a participa ca acționari la exploatarea minelor. Arh. St. Cluj, fond. M.T. nr. 573/1782.

³⁵ Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 183/1785: „Specificatio officialium ac subalternorum montanorum partes fodinales cum vel sine facultate Excelsae Camerae in Monetariis et Montanisticis Aulicae tenentium“.

³⁶ *Ibidem*. ³⁷ *Ibidem*. ³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 669/1771.

De altfel așa se explică și participarea printre acționari chiar a unor simpli mineri, sau a unor țărani care ajungeau să folosească muncă salariată. În general, sursele de îmbogățire și deci de „îmburghezire“ erau numeroase și variate în regiunile miniere. De aceea și burghezia în formare, așa cum rezultă din listele de acționari, e aici foarte diversă ca proveniență. Ispita câștigului și a îmbogățirii rapide atrăgea și antrena cele mai variate pături sociale.

Statul absolutist habsburgic, spre a compensa parțial pierderea bogatei regiuni miniere a Sileziei și ispitit de veniturile mari pe care le putea realiza din mineritul transilvan, n-a pregetat să vină în sprijinul acționarilor pentru a spori producția de aur pe care, la urma urmei, o prelua în întregime statul la preț oficial. Prima măsură prin care statul a venit în ajutorul acționarilor a fost acordarea de împrumuturi fără dobândă pentru acționarii ajunși la impas sau care voiau să-și lărgescă întreprinderile. Astfel, dintr-un act din 22 aprilie 1779 aflăm că acționarii de la minele de plumb din Muncelul Mic, printre care se aflau și negustorii Ștefan Bosniak și Anton și Grigore Iszekutz, contractaseră un împrumut de la stat în valoare de 4800 de florini⁴⁰. Uneori împrumuturile acordate de fisc acționarilor se ridicau la sume considerabile. Astfel, dintr-un alt act din 12 octombrie 1784, aflăm că acționarii de la minele „Sf. Anton de Padua“ din Deva sînt somați să restituie împrumutul contractat de la stat (*anticipatio aerarialis*), în valoare de 23 453 florini renani și 17 ³/₄ creițari⁴¹.

Cele mai multe împrumuturi sînt contractate însă de acționari după răscoala din 1784, în timpul căreia cele mai multe mine au suferit pagube însemnate, fiind devastate de răsculați. Astfel, la 20 septembrie 1785 acționarii și unii mineri de la minele din Abrud și Roșia Montană cer să li se acorde din fondurile miniere un împrumut de 10 592 florini renani. Ei se obligă în mod solidar să restituie acest împrumut în termen de 5 ani, începînd cu anul 1786⁴². Se întîmpla însă ca unii dintre acționari să nu poată restitui împrumutul contractat, fapt care oferea prilej acționarilor mai mari să acapareze acțiunile celor deveniți insolvăbili, prin plata datoriilor acestora către stat. La 17 iunie 1779 negustorul Ștefan Bosniak achită două rate în valoare de 250 florini din împrumutul unui acționar, care era în imposibilitate de a le plăti, sporindu-și astfel numărul de acțiuni la minele din Deva⁴³. În felul acesta, o parte din acționari erau înlăturați, capitalul concentrîndu-se în mîini tot mai puține. Asemenea exemple nu sînt rare.

Un alt mijloc, prin care statul venea în ajutorul societăților pe acțiuni, era acordarea de așa ziși „ani liberi“ (*liberi anni*), timp în care acționarii, a căror mine nu se dovedeau a fi îndeajuns de productive, erau scutiți de a preda statului urbura, adică impozitul socotit a zecea parte din metalele prețioase. Dreptul minier al vremii reglementa prevederea în sensul că

⁴⁰ Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 273/1779.

⁴¹ *Ibidem*, doc. nr. 1490/1784.

⁴² *Ibidem*, doc. nr. 183/1785.

⁴³ *Ibidem*, doc. nr. 432/1779

nu se putea acorda mai mult de trei ani consecutivi ca „ani liberi”; care puteau fi însă prelunși. Acționarii, în goana lor după profit, au exploatat din plin atare concesiune prevăzută în dreptul minier, ajungându-se la abuzuri care au mers pînă la falsificarea listelor de venituri și cheltuieli ale minelor pe care trebuiau să le prezinte forurilor miniere pentru a obține scutire de urbură.

În dispozițiile forurilor miniere se prevedea ca cei care solicită scutire de urbură, adică așa ziși „ani liberi” pentru o mină oarecare, sînt obligați să înainteze rapoarte exacte asupra numărului de acțiuni pe care le au în mina respectivă, precum și date precise, însoțite de acte justificative, în legătură cu cheltuielile și veniturile avute în fiecare lună cu exploatarea. Actele acelor acționari care aveau vicii de formă nu erau luate în considerare, cum s-a întîmplat, de exemplu, la 6 noiembrie 1779 cu cererea de scutire de urbură a lui Crăciun Ighian din Baia de Arieș, care omitea să specifice acțiunile ce avea la mai multe mine, menționînd doar veniturile și cheltuielile avute⁴⁴. Uneori falsurile introduse de acționari în cererile pentru scutirea de urbură sînt date în vileag de însuși personalul minelor. Astfel, la 12 martie 1778, supraveghetorul minei din Porcurea (jud. Hunedoara), Gheorghe Olajos, face o reclamație împotriva acționarului principal al acestei mine, generalul Simoni, arătînd că acesta, pentru a primi scutire de urbură (*relaxatio urburae*), a falsificat registrul de socoteli al minei, introducînd cheltuieli mai mari decît acelea pe care le plătea în realitate muncitorilor, sau chiar cheltuieli fictive, cum ar fi salarii pentru iobagi, pe care nu-i plătea și care lucrau în contul ro-botei⁴⁵.

De cele mai multe ori însă forurile miniere, pe baza unor rapoarte întocmite în conformitate cu prevederile dreptului minier, acordau acționarilor prelungire pentru scutire de urbură. De pildă la 4 martie 1771 judele montanistic Francisc Kibling de Lövenfeld acordă scutire de urbură acționarilor de la mina „Sf. Maria” din Fizeș (comit. Hunedoara), motivînd că aceștia au avut cheltuieli cu exploatarea în valoare de 3878 fl. 36 3/4 cr.⁴⁶. În motivare se mai arată că acționarii acestei mine mai dețin un număr de 1152 de acțiuni la alte 101 mine, unde de asemenea lucrează cu deficit⁴⁷. La 7 septembrie 1772 aceleași autorități miniere acordă scutire de urbură acționarilor de la mina „Sf. Ioan Nepomuc” din Toplița (jud. Hunedoara) care de asemenea se plîngeau că între iulie 1768 și 28 iunie 1771 au avut cheltuieli de exploatare la această mină, în valoare de 13 210 fl și 45 1/2 cr, iar încasările au fost de numai 12 316 fl și 37 3/4 cr. Și în acest caz judele montanistic motiva scutirea de urbură cu faptul că acești acționari mai dețin un număr de 1850 acțiuni în mai multe mine, unde de asemenea cheltuielile depășesc veniturile⁴⁸. Printre acțio-

⁴⁴ Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. f.c., notat pe verso cu litera E.

⁴⁵ Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 436/1781, p. 12—13.

⁴⁶ *Ibidem*, doc. nr. 24/1771.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*, doc. nr. 2/1771 și 676/1778.

narii acestor mine se numără și negustorul Ștefan Bosniak și tovarășii săi, care dețin un număr de 449 de acțiuni, deci aproape a patra parte din totalul celor 1850 de acțiuni ⁴⁹.

În ce privește scutirea acestor acționari de urbură, nu vom discuta temeiul juridic al motivării forurilor miniere, care pledează pentru această scutire ⁵⁰. Ceea ce frapează este doar veridicitatea cifrelor. Este foarte problematic — dacă aceste cifre ar reprezenta o realitate — ca acționari ca negustorul Ștefan Bosniak și alții, care-și rotunjesc încontinuu averile, să fi continuat să-și plaseze decenii de-a rîndul capitalul în acțiuni ne-productive. Mai degrabă este vorba de anumite artificii de calcul, pe care forurile miniere cointerestate le luau de bune, socotind că este în interesul dezvoltării mineritului să sprijine pe toate căile societățile pe acțiuni. Acest lucru se vede bine dintr-un act din 22 octombrie 1779 prin care același jude montanistic, Francisc Kibling de Lövenfeld, propune să se acorde scutire de urbură acționarului principal al minei „Sf. Barbara” din Porcurea (jud. Hunedoara), generalul George Simoni, care între 1775 și 1779 înregistra ca încasări la această mină suma de 28 360 fl și 18 cr., în timp ce cheltuielile erau de 22 591 fl și 16 3/4 cr. Cu toate că acestui acționar îi rămânea un venit curat de 5 769 fl și 1 1/4 cr., totuși pomenitul jude montanistic propunea ca să-i fie acordată și acestuia cel puțin scutire parțială de urbură ⁵¹. În același act din 22 octombrie 1779 se arată că acționarii minei din Porcurea mai posedă încă în alte mine 1600 de acțiuni (Kuxae) ⁵². Deosebit de important în amintitul act este apariția unui fenomen inedit, a contradicțiilor dintre acționari, și anume între acționarii mici și acționarii mari, care tind să-i înlăture pe cei mici. Astfel însuși judele montanistic care propune scutirea de urbură a acționarului principal de la mina Porcurea, George Simoni, recunoaște că acesta a refuzat să împartă cei 5 769 fl 1 1/4 cr, reprezentînd venitul net al minei, cu restul acționarilor, însușindu-și în întregime această sumă ⁵³.

În legătură cu atare aspect, amintim următoarele. La 12 martie 1778 forurile miniere întreprind o anchetă în legătură cu plingerea văduvei vicecolonelului Paul Gregorovici, Brigita Prentics, care reclama de la acționarul Simoni suma de 271 de florini, cu care îi era dator. În urma cercetărilor făcute, autoritățile miniere au constatat că, nu numai că acționarul principal Simoni și-a însușit venitul minei de aur și că nu a dat nici unuia din restul acționarilor partea cuvenită, dar nu a plătit nici pe muncitorii acestei mine timp de patru luni, deși muncitorii au reclamat de repetate ori salariul lor în valoare de 783 florini renani și 11 crei-

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*, doc. nr. 24/1771 și 2/1771.

⁵¹ „... si non plenaris, quod penes hanc Porkurensem aliquem supernatantem remonstrent proventum ad minus mediocri urburae relaxationem sustinerent...” Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 813/1779.

⁵² *Ibidem*. ⁵³ *Ibidem*.

țari⁵⁴. Totodată ancheta a scos la iveală faptul că, deși acest acționar a fost provocat de nenumărate ori să plătească pe muncitori și să dea acționarilor asociați partea care li se cuvine din câștig, acesta a refuzat, după cum a refuzat să prezinte și socotelile în legătură cu veniturile și cheltuielile minelor. Pentru acest fapt, ca și pentru alte abuzuri de care s-a făcut vinovat, ca de exemplu vânzarea unor acțiuni ale asociațiilor săi⁵⁵, se cere sechestrarea veniturilor minei și chemarea acționarului Simoni în fața tribunalului minier, pentru a da socoteală⁵⁶. În anul următor, 1779, forurile miniere au luat din nou măsuri ca venitul minei în valoare de 4190 de fl 29 cr. să fie împărțit potrivit cu numărul acțiunilor. Astfel, acționarului principal Simoni îi revenea, pentru cele 79 de acțiuni, suma de 2586 fl 18 cr. iar restul acționarilor, care posedau un total de 49 de acțiuni, urmau să împartă între ei suma de 1604 fl 10 cr. Cu acest prilej autoritățile montanistice au mai scos la lumină și alte abuzuri ale acționarului principal de la mina din Porcurea⁵⁷.

Paralel cu amintitele contradicții între acționari apar și contradicții între acționari și muncitori. Pentru a ilustra acest proces, amintim faptul că la 18 iunie 1770, acționarii și proprietarii de mine de pe domeniul mijlociu al Zlatnei cer direcțiunii montanistice ca, în ce privește stabilirea contribuției, să se facă o distincție netă între acționari (*urburarii*) și între lucrători (*laboratores*). Acționarii pretind să li se acorde prerogative față de muncitori⁵⁸ în acest sens, „deoarece — motivează ei — dacă ar lipsi acționarii, nici lucrătorii nu ar putea să trăiască”⁵⁹.

Acționarii motivează prioritatea lor față de muncitori în ușurarea de impozite, cu următoarele „argumente”:

⁵⁴ „Curatores et huttmanni... retulerunt, fodinas omnes nullum de praesenti resultantem proventum, qui ad ratas inter urburarios adrepartiri posset praebere, sed jactura expensarum ubique laborare; spes tamen cum primis in duabus scilicet, in fodina Sancti Ioannis Baptistae Mastesdiensi et Sanctae Barbarae Prokurensi adesset proxima, sed quoniam hujus posterioris fodinae proventum tam ex auro quam minerais ac sabulo emergentem idem dominus generalis ad se accipere, tractare, in proprium usum convertere et neque courburariis abinde ratam extradare, neque mercenarios debite exsolvere consuevisset, atque adeo justam etiam mercenariis quaerelas iudicio insinuandi et auctoritate ejus 4 mensium restantis in 783 Rh. fl. 11 cr. mercedis solutionem repetendi ansam praebeisset, obindeque judicialiter quoque admonitus fuerit ut mercenarios ac praetendentes contentes“. Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 255/1778.

⁵⁵ „...Saepefatus dominus generalis principalis urburarius et proventuum fodinalium perceptor ad tot et tantas admonitiones quacunque de causa rationes super perceptis et erogatis iudicio montano praestare nolit, imo nonnullos priores urburarios signanter Ioannem Merkl. Beër et Schreiber partibus et proventu privans, partesque magno pretio aliis vendens...“. *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ Arh. Zlatna, fond. M.T., doc. nr. 232/1779.

⁵⁸ „Praerogativa urburariorum debet praecellere jus et praerogativa laboratorum“. Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 12/1770.

⁵⁹ *Ibidem*: „deficientibus enim urburariis, laboratores subsistere nequiret“.

a) Că ei și nu lucrătorii susțin toate cheltuielile pentru lucrarea minelor și pentru întreținerea lucrătorilor, și că siliți să suporte aceste cheltuieli chiar în caz de neproductivitate a minelor⁶⁰;

b) Că ei, și nu lucrătorii, sînt obligați să predea aurul la casa de schimb și chiar atunci cînd nu au nici un cîștig ei totuși trebuie să plătească lucrătorilor salariile⁶¹;

c) Că deși nu lucrează în mină, totuși ei sînt aceia care au grija continuă a lucrătorilor, a cailor de tracțiune, a șteampurilor și a tuturor lucrurilor necesare pentru topirea aurului⁶²;

d) Și în sfîrșit, că ei și nu lucrătorii sînt aceia care sporesc veniturile fiscului prin schimbul de aur, și că deci sînt cei dîntii îndreptățiți la ușurarea de impozite⁶³.

Din „argumentele“ aduse de acționari, se desprinde clar tendința lor de a-și consolida poziția economică în detrimentul muncitorilor. Cei doi poli ai exploatării capitaliste — capitaliștii și muncitorii — se conturează tot mai mult.

Un fenomen semnificativ pentru progresele pe care le face noua formă de exploatare, capitalistă, este și tendința de fuzionare a micilor societăți pe acțiuni, în societăți de proporții mai mari; cu alte cuvinte, fenomenul cunoscut sub numele de centralizarea capitalului, întîlnit și în minerit. Astfel la 18 mai 1782, peste 40 de acționari cer forurilor miniere aprobarea de a fuziona într-o singură societate pe acțiuni, prin concesionarea celor două mine regale din Roșia Montană. Printre solicitanți figurează și negustorii din Zlatna, Iacob Slavkovics și Lukács Bogdan⁶⁴. În memoriul⁶⁵ pe care acționarii care cer concesionarea celor două mine din Roșia Montană, îl înaintează forurilor miniere la 29 mai 1782, se află enumerate avantajele care ar decurge atît pentru acționari cit și pentru fisc, dintr-o asemenea fuzionare, care ar duce la sporirea randamentului în exploatare. Arătînd că mulțimea de societăți mici este cauza multor neînțelegeri, acționarii pledează pentru unirea într-o singură societate, spunînd că „o societate formată din 32 sau 40 de persoane, unită sub o singură condu-

⁶⁰ „... Pro cultura fodinarum et subsistentia laboratorum ipse urburarius tenetur omnia necessaria praestare et non viceversa. Damnum quoque e sterilitate fodinarum emergens non laboratores fodinales sed nos miserandi urburarii tenemur supportare, etiamsi ad incitas redigeremur“. Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 12/1770.

⁶¹ „Proventus fodinales, e quibus habet Sua Majestas quoque lucrum, non laboratores verum urburarii administrant ad Campsionem Regiam quales etiamsi nullos acquirat urburarius, laboratoribus mercedem suam accipientibus nihil omnino decedit, sors iniqua solos urburarios premit ac consumit“. *Ibidem*.

⁶² „Urburarius cujuscunque demum sit status et conditionis, quamvis propriis manibus in fodina non laboret, majus tamen est suorum laboratorum, equorum clytellariorum, stomparum item et rerum omnium ad elutriandum aurum necessarium curam gerere continuam, eaque procurare“. *Ibidem*.

⁶³ „Millia licet incassum et gratis expendat Urburarius et nonnisi sex auri pisetas annuatim administret ad Campsionem Regiam, plus tamen faenerabitur Aerario Regio, quam quantum decedit eidem per alleviationem taxae capitalis“. *Ibidem*.

⁶⁴ Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 707/1782.

⁶⁵ Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. ad n-rum 707 et 517/1782. Cf. Anexa II. „Reflexiones individuorum infranotatorum, quibus sibi fodinam Superiorem Caesareo-Regiam Verespatakiensem sub uno corpore seu societate et non diversis privatis pro cultivatione demisse exorant concedendam“.

cere, ar tinde la un profit egal⁶⁶. În continuare se arată că unirea într-o singură societate ar permite acționarilor realizarea de mai mult venit, deoarece minele ar putea fi exploatate mai intens, iar administrarea acestora s-ar simplifica prin centralizarea tuturor veniturilor și a cheltuielilor într-o singură casă de bani⁶⁷.

Fără îndoială că o asemenea concentrare de capitaluri mici într-un singur capital avea să convină nu numai acționarilor ci și forurilor miniere care, dându-și seama de avantajele pe care le puteau trage din producția sporită de aur, pe baza unei exploatare intensive, s-au grăbit, la 7 iunie 1782, să aprobe concesionarea celor două mine regale din Roșia Montană, unei singure societăți⁶⁸. La 31 iulie 1782 se întocmea actul de predare și preluare a inventarului minelor concesionate celor 41 de acționari, uniți într-o singură societate pe acțiuni⁶⁹.

În sfârșit, o ultimă problemă, aceea a profiturilor pe care le puteau realiza aceste societăți pe acțiuni din exploatarea miniere. Problema poate fi bine studiată în cazul celei mai mari întreprinderi miniere din Transilvania, din a doua jumătate a secolului XVIII, Săcărimbul. Să urmărim cu ce capital lucra societatea acționarilor de la mine în anul 1770. Pentru concretizare, reproducem un bilanț întocmit de forurile montanistice în luna octombrie 1770. Din bilanț rezultă următoarea situație a veniturilor și cheltuielilor minei, în intervalul de la 1 noiembrie 1769 până la 8 octombrie 1770⁷⁰:

Între 1 nov. 1769 8 oct. 1770	Totalul încasărilor		Cheltuieli de topitorie		Cheltuieli de exploatare a minei		Totalul chel- tuielilor de topitorie și exploatare		Venit net	
	fl.	cr.	fl.	cr.	fl.	cr.	fl.	cr.	fl.	cr.
Nov. an. 1769	12 021	11 1/4	1 699	—	4 471	40	6 170		5 850	31 1/4
Dec. „ 1769	12 021	11 1/4	1 699	—	4 431	33 1/2	6 130	33 1/2	5 890	37 3/4
Ian. „ 1770	19 575	25	1 648	31	4 839	22 1/2	6 487	53 1/2	13 087	31 1/2
Febr. „ 1770	18 396	1	6 660	18	4 273	41	5 933	59	12 462	2
Mart. „ 1770	23 432	1 3/4	2 003	57 1/2	5 811	1 1/2	7 814	59	15 619	2 2/3
Apr. „ 1770	15 355	49	1 662	50 1/4	4 714	35 1/2	6 377	25 3/4	8 978	23
Mai „ 1770	20 589	5	1 858	13	5 460	4	7 318	17	13 270	48 ⁿ
Iun. „ 1770	14 747	42	2 406	50 1/4	7 166	17 1/2	9 573	7 3/4	5 174	34 1/4
Iul. „ 1770	19 806	10	2 312	12	6 181	27	8 493	39	11 312	31
Aug. „ 1770	15 974	45 3/4	2 085	53 3/4	6 002	—	8 087	52 3/4	7 886	53
Sept. „ 1770	13 121	55 1/4	2 024	6	6 952	14 1/2	8 976	20 1/2	4 145	34 4/3
Oct. „ 1770	11 568	16 1/2	1 933	22 3/4	6 364	35 1/2	8 297	58 1/4	3 270	18 1/4
Total :	196611	33 3/4	22994	13 1/2	66 668	32 1/2	89 662	46	106948	47 3/4

⁶⁶ Ibidem. ⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ „Perspectis igitur rationibus et motivis per coalita hanc societatem 41 partes inter se adrepartientem, urubariosque bene facultativos et prae caeteris etiam plebeis nominatiores in statu urburarali complectentem in ultima sua reflexione supracitata fusius expositis, siquidem tali modalitate utraque fodina solidius ac constanter cum majore summi aerarii emolumento excoli posse existimetur... iisdem prae aliis conferendum censi...”. Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 707/1782.

⁶⁹ Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 879/1789.

⁷⁰ Ibidem, doc. nr. 1048/1770.

Considerînd totalul cheltuielilor de exploatare de la minele Săcărîmb pe un singur an (1 noiembrie 1769—8 octombrie 1770), în valoare de 89 662 florini 46 creițari și raportîndu-l la totalul venitului net în valoare de 106 948 florini 47 1/4 creițari, rezultă că este un caz în care rata plus-valorii și deci gradul de exploatare al muncii salariate atinge proporții considerabile. Aceasta cu atât mai mult, cu cît ne aflăm într-o perioadă și într-un sector economic unde valoarea capitalului variabil este destul de mică⁷¹ și unde uneltele sînt destul de simple și ieftine, iar costul explozibilului și al seului de iluminat în galerii este scăzut direct din salarul minerilor.

Pentru a ne face o idee precisă despre profiturile mari pe care le împărțeau între ei acționarii de la această mină, ne vom referi la cifrele pe care le indică un alt bilanț, din anul 1771 în care este defalcat acest „venit minier“ (*proventus montanisticus seu Ausbeute*)⁷² pe cei 7 acționari ai minei. Din bilanț rezultă că venitul net pe acest an a fost în valoare de 84 548 florini 3 1/2 creițari, care s-au împărțit precum urmează⁷³:

1 Împărăteasa Maria Terezia	pentru 16	acțiuni	a primit	10 568 fl.	30 3/4	cr.
2 Moștenitorii baronului Kempf	„ 32	„	„	21 137 „	1 1/2	cr.
3 Ioan Paul Edlen v. Wildburg	„ 32	„	„	21 137 „	1 1/2	„
4 Moștenitorii lui Born	„ 32	„	„	21 137 „	1 1/2	„
5 Contele De la Motte	„ 8	„	„	5 284 „	15 1/7	„
6 Moștenitorii baronului Kodolinski	„ 6	„	„	3 963 „	10	„
7 Baronul v. Friess	„ 2	„	„	1 321 „	3	„

Aceste sume de bani pe care și le însușeau acționarii reprezintă de fapt rezultatul muncii neplătite prestate de cei peste 700 de muncitori minieri care au lucrat în acel an la minele din Săcărîmb. Ele constituie o dovadă elocventă a gradului de exploatare a muncii salariate din partea capitaliștilor, încă în a doua jumătate a sec. XVIII. Creșterea de la an la an a gradului de exploatare a muncii salariate poate de asemenea fi urmărită. Astfel, dacă în anul 1771 acționarii de la aceste mine, după cum s-a văzut, dispuneau de un ciștig net de 84 548 fl și 3 1/2 cr., care raportați la cei 98 914 fl și 51 creițari investiți în exploatare, reprezentau un profit de aproape 100%⁷⁴, în anul următor, 1772, profitul depășește cu mult raportul de sută la sută, ridicîndu-se la cifra de 114 483 florini și

⁷¹ Dintr-un stat de plată (*Lohnzettel*) al minelor din Săcărîmb pe luna august 1771, aflăm că din totalul cheltuielilor de exploatare pe această lună, în valoare de 5557 florini 30 creițari, salariul muncitorilor reprezenta 3707 florini, iar restul de 1850 florini a fost cheltuit pentru cumpărarea de unelte (*Erkaufte Zeüg*), materiale lemnoase etc. Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 669/1771.

⁷² Dreptul minier contemporan definește astfel venitul pe care acționarii îl împărțeau între ei: „Proventus montanisticus (Ausbeute) est residui in parato aere, defalcatis expensis et urbura necessariaeque pro conservatione operis, supernatantia quae inter urbanarios pro rata partium fodinalium, quas possidet, dividitur, quam hodie in pecunia conventionali recipiunt“. Cf. Antonius Faber, *op. cit.*, p. 151.

⁷³ Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 2/1771.

⁷⁴ *Ibidem*.

34 1/2 *creițari*, în raport cu cei 86 295 *florini* și 28 1/2 *creițari*, reprezentând cheltuielile de exploatare ⁷⁵.

Iată cum a fost împărțit și acest profit între acționarii de la minele din Săcărimb ⁷⁶:

1 Împărăteasa Maria Terezia	pentru 16	acțiuni	a primit	14 310	fl.	29 1/2	cr.
2 Moștenitorii baronului Kempf	„ 32	„	„	28 620	„	53 1/4	„
3 Ioan Paul Edlen v. Wildburg	„ 16	„	„	28 620	„	53 1/4	„
4 Moștenitorii lui Bron	„ 32	„	„				
până la sfârșitul lui februarie,							
iar apoi numai	„ 30	„	„ „	27 269	„	29 1/4	„
5 Contele de la Motte	„ 8	„	„ „	7 155	„	12 3/4	„
6 Moștenitorii baronului Kodolinski	„ 6	„	„ „	5 366	„	24 1/4	„
7 Baronul v. Friess	„ 2	„	„ „	1 788	„	48 1/2	„
8 Von Scoti	„ 2	„ ⁷⁷	„ „	1 351	„	24	„

În concluzie, se poate afirma că prin constituirea de societăți pe acțiuni în exploatarea miniere, precum și prin tendința de generalizare a formelor noi de exploatare, producția minieră din Transilvania începe să primească, în a doua jumătate a secolului XVIII, un caracter capitalist din ce în ce mai accentuat. Consolidarea societăților pe acțiuni înseamnă în același timp consolidarea sectorului capitalist în industria extractivă, fenomen care este strâns legat de gradul de răspîndire și exploatare a muncii salariate în acest important sector al economiei Transilvaniei.

AL. NEAMȚU

ANEXA I

1770 nov. 29, Zlatna. Lista unor mine de pe teritoriul Zlatnei precum și a acționarilor și a lucrătorilor de la aceste mine.

Conscriptio

fodinarum nonnullarum cum Statu personali tam Urburariorum, quam operariorum ad eas pertinentium in territorio Regii Oppidi Montani Zalathne, Inclyto comitatus Albensi ingremiato existentium

Penes superiorem fodinam Sanctae Barbarae, in monte Faczebaja, territorio Zalathnensi sequentes reperiuntur urburarii

⁷⁵ *Ibidem.*

⁷⁶ *Ibidem.*

⁷⁷ Cumpărate de la moștenitorii lui Born, la sfârșitul lui februarie 1772.

Status urburariorum

per dominum Josephum Vincze fodinae curatorem comunicatus:

Tit. Dominus Franciscus Legat, Inclyti Supremi Officii Montani Assessor	10 kuxas
Dominus Antonius Grüner Cassae Montanae Perceptor	8 „
Domina de Schaffartsek	8 „
Dominus Provisor Fiscalis Zalathnensis Stephanus Mihaloczi	4 „
Dominus Josephus Vitzke C.R. Ustrinae Zalathnensis Curator	8 „
Dominus Georgius Kuncz Auri lotorum Provisor	9 „
Sabuli lotorum Curator Dominus Ioannes Medved	10 „
Reverendissimus Dominus Parocus Zalathnensis Marcus Stejelilics	6 „
Dominus Conrad, Annonae Carolinensis Officialis	4 „
Sabuli lotorum Curator Dominus Ioannes Edereich	4 „
Sanctitatis Comissionis Actuarius et Physicus Dominus de Schenoth	4 „
Dominus Josephus Bipерger C.R. Minerarum Probator	4 „
Dominus Ludovicus Weiss	4 „
Domina Löschlerina	2 „
Dominus Marco Thoma, Mercator	8 „
Dominus Ioannes Drakovits, Caffearius Cibiniensis	16 „
Dominus Gregorius Kopacz, Armenus Elisabethopolitanus	8 „
Vidua Kolozsvariana	2 „
Josephus Scherff	1 „

Summa 128 Kuxas

Operarii 3, sed variables.

Penes fodinam Faczebajensem sub protectione mediocris Sanctae Barbarae alias Ferfelucziana dictae

Status Urburariorum

Illustrissima Domina Baronissa de Diettrich	12 Kuxas
Illustrissimus Dominus Liber Baro ab Albendorff	2 „
Illustrissimus Dominus Consiliarus ab Eder	8 „
Tit. Dominus de Frankk, Stabalis Auditor	6 „
Tit. Domina de Turenfeldt	20 „
Dominus Martinus Sartori	4 „
Domina vidua Polczeriana	8 „
Dominus de Löfler	2 „
Dominus Gabriel Iabroczi, Iudicii Montani Assessor	20 „
Stephanus Ferfelucz Zalathnensis	20 „
Papa Petru, Graeci Ritus Unitus Zalathnensis	12 „
Tit. Dominus Franciscus Nicolasi	8 „
Est pars fodinae mediae Polczerianae	6 „

Summa 128 Kuxas

Operarii

Metyessan Nikula, Zalathnensis
Vessellie Medre, Zalathnensis

Penes fodinam Faczebajensem, Barbara Gabrieli dicta seu infimam

Status Urburariorum

Reverendissimus Canonicus et Parochus Zalathnensis Dominus Stejelelits	8 Kuxas
Dominus Georgius Kuncz C.R. Auri Lotorum Provisor	24 „
Dominus Josephus Weiss, Actuarius Inclyti Supremi Officii Montani	16 „
Dominus Gabriel Jabrocski, Assessor Judicii Montani	16 „
Iacobus Kopacz, Armenus Elisabethopolitanis	16 „
Daczu Vasselie, Caehalista Zalathnensis	8 „
Laurencio Nossiana vidua	8 „
Mathias Puchel Caehalista Zalathnensis	2 „
Tanislau Petrucz Zalathnensis	8 „
Ferfelucz Stephan Zalathnensis	16 „
Adam Szalamon	1 „
Dan Damijan	1 „
Hora Iuon Zalathnensis	4 „
Summa	128 Kuxas

Status Urburariorum

Glodyan Toder Zalathnensis, hontarius prout acquiri potest, applicatur —. Penes stompas 2 rotharum stabiles operarii de praesenti non sunt.

Penes fodinam in Valle La Rusina dictam

Urburarii et simul operarii

Henzel Igna	} Zalathnenses.
Alb Thodgyer	
Magna Juon	
Henzel Petru	

Penes fodinam Sancti Philippi Jacobi in Walle Rusina

Urburarii

Czeran Nikula	} Zalathnenses
Stephan Ferfelucz	

Operarii

Jankeu Juon, Zalathnensis

Penes fodinam in Monte Braza La Facza Szocilor a Sancto Nicolao appellatam.

Status Urburariorum

Daczo Veszeli Zalathnensis	1 partem
Unguran Constandin civis Albo Caroliensis	1 „
Ferfelucz Stephan	1 „
Grek Alexandru	1/2 „
Racz Constandin	1/2 „
Iioneta Dann	1/2 „
Jacobus Slavkovith mercator Zalathnensis	1/2 „
5 partes	

Operarii

Flosink Josi, Zalathnensis Caehalista
Ladislaus Valovits, Zalathnensis Caehalista

Penes fodinam Ioannis Stolna nominatam in territorio Zalathnensi, Monte Braza existentem cum specifica declaratione personarum, earundemque partium fodinalium ibidem habitatarum.

Status Urburariorum

Mathias Puchel Styriacus ex Puchelheim, et Szent...*	
Klagfurt simul et operarius habet	12 kuxas
Filius Paulus Puchel simul operarius	13 „
Joannes Puchel	12 „
Franciscus Puchel	4 „
Daniel Puchner Silesita (!)	8 „
Antoninus Ambrus de Gyergy, obeqvitor Provisorialis	12 „
Joannes Binder ex Szasz Régen Transylvanus	4 „
Thomas Nigrini Semiciensis Ungarus	4 „
Joannes Csejka, caehalista Zalathnensis	4 „
Samuel Janki, Verespatakiensis Transylvanus	12 „
Georgius Janki, Verespatakiensis Transylvanus	8 „
Ladislaus Valovits Nagy Banyensis Ungarus	8 „
Moyses Fagarasi Zalathnensis	4 „
Joannes Dumitru ex Macedonia cum uxore	23 „

Summa 128 kuxas

Penes fodinam B. V. Mariae Auxiliatricis olim S. S. Petri et Pauli honori dedicatam in monte Braza existentem

Urburarii

Tit. Dominus Joannes Emanuel Will C.R. substitutus Geometra
Dominus Andreas Josephus Zelenkay C. R. Judicii Montani Notarius.
Joannes Trestler Transylvanus Cibiniensis fodinae Curator.
Laurentius Schlet, Banatensis ex Saska.
Magdalena Schlet, Hungaria oriunda ex Rissbanya.
Joannes Merckel, Bohemus advena
Henricus Hummel, ex Imperio Romano
Laenardus Stetter, ex Imperio Romano
Michael Polak, Transylvanus Csertesiensis
Ferdinandus Rapensperger, Hungarus Schemnicensis
Martinus Franck, Transylvanus Cibiniensis
Jacobus Lugovitz, Carinthiacus
Martinus Bojer, Magno Varadiensis
Josephus Steiner, ex Imperio Romano
Joannes Irliczka, Bohemus
Godefridus Schatig, Silesicus
Joannes Ignatovits, ex Scepusio
Michael Schill, Transylvanus Cibiniensis

* Urmează un cuvînt greu de citit.

Operarii

Joannes Winkler, Zalathnensis Transylvanus
 Maxim Hatsko, Elisabethopolitanus
 Josephus Flosnik, Transylvanus Zalathnensis
 Franciscus Miller, Ungarus Semniciensis
 Andreas Iuhn, Transylvanus natus in N. Almas

Penes fodinam Sancti Joannis Nepomuceni in territorio Zalathnensi, Valle Sibold dicto existentem, juxta praesentatum statum per Dominum Ludovicum Weiss reperti sunt:

Urburarii

Tit. Dominus Georgius Kuncz Aurilotorum Provisor	16 Kuxas
Dominus Josephus Weiss, Actuarius C. R. Supremi Officii Montani	16 „
Dominus Josephus Schossig, cameralis Chyrurgus	16 „
Dominus Antoninus Fraindenthal	16 „
Dominus Stephanus Mihaloczi, Provisor Domini Zalathnensis	8 „
Dominus Antonius Exner Cassae Contra scriba	8 „
Martinus Kopacz, Armenus Elisabethopolitanus	4 „
Lucas Kapacz aequae Elisabethopolitanus	12 „
Dominus Ludovicus Weiss, fodinae Curator	12 „

Summa 128 Kuxas

Operarii fossores

Joannes Metas advena
 Martinus Pirk advena

1 Hontarius, qvi variatur, et prout aqviri poterit applicatur.

Penes fodinam Sancti Ignatii, in territorio possessionis Csib, monte Pietrichel Zalathnensi territorio vicinis existentem, prout fodinae Curator Tit. Dominus de Kuttersfeld submitit statum, sequentes reperiuntur:

Urburarii

Illustrissimus Dominus Aulicus Consiliarius a Gerstorff	4 Kuxas
Illustrissimus Dominus Consiliarius Montanus ab Eder	8 „
Dominus Antonius Grüner Cassae Montanae Perceptor	16 „
Dominus Andreas Kuzman Szaszvarosiensis Tricensimator	8 „
Dominus Iosephus Biperger, Probirus	8 „
Dominus Paulus Knall Probirus	8 „
Dominus Kuzman in Olah Pian	4 „
Domina Anna Fikkerth nupta de Kuttersfeld	16 „
Duo juvenes Fikkerth	16 „
Joannes Dumitru, Huttmannus	8 „
Tit. Dominus de Kuttersfeld fodinae curator	32 „

Summa 128 Kuxas

Operarii prout haberi poterunt sunt promiscui.
 Signatum Zalathnae anno 1770

Adamus Gerendi m.p.
 Sedriae Pisco Provisorialis
 Zalathnensis Assessor

Praespecificatos Urburarios ac metallurgos juxta factam judicalem conscriptio-nem e statu verorum ac indubitatorum metallurgorum ac Urburariorum esse, harum vigore et testimonio mediante fidem facimus. Datum Zalathnae, die 29na Novem-bris 1770.

Per Caesareo Regium judicium
in Magno Principatu Transylvaniae Montanum

Franciscus Kibling de Lövenfeld m.p.
C. R. judex in Transilvania Montanus
Andreas Josephus Zelenkay m.p.
C. R. judicii Montani ord. notarius

Arh. St. Cluj, fond. M. T., doc. nr. 24/1771.

ANEXA II

1782 mai 29, Roșia Montană. Acționarii de la două mine din Roșia Montană cer forurilor miniere aprobarea pentru a fuziona într-o singură societate, enumerind avantajele acestei fuzionări.

Reflexiones

Individuorum infranotatorum quibus sibi fodinam superiorem et inferiorem Caesa-reo — Regiam Verespatakiensem sub uno corpore seu Societate et non diversis privatis pro cultivatione demisse exorant concedentem ex rationibus:

Primo: Diversitas ac multiplicitas societatis per unum eundemque cuniculum iter habiturae, infinitarum erit causa discordiarum, tam quoad furta, quam et ligneorum instrumentorum, seu requisitorum exsolutionem; qui enim ulterius suum cultivabit Orth, hinc introrsum versus juste se praetendit, tanquam illis non usurum, minus teneri.

Secundo: Societas e 32 aut ad summum e 40 individuis conflata, sub uno consensu tendit ad aequalem utilitatem, sed diversa et multiplex trahetur in diversa, ex quo nonnisi fructiferas quivis conabitur exedere venas, reliquis plane neglectis; unde majori ex parte fodina manebit inculta. Experientia enim docuit, docetque.

Tertio: In fodinae hujus Horizonte usque ad Feldorth, quaslibet venas lapidibus naturae suae minus convenientibus inesse quidem copiosas, ast fere singulas, ex ratione nunc praemissa, steriles esse, quae nonnisi longioribus expensis protrusae, ac in praestantius saxum incidentes, cultoribus suis aliquid resarciunt, quis igitur tute tales prosequatur venas? Sed vero

Quarto: Nec supra Horizontem qualibet Orth fructuosa esse, nihilominus mutato lapide seu saxo, venas steriles reddi fructuosas, modo fructuosas in steriles mutari planum est. Ex quibus sequitur

Quinto: Si (prout hactenus etiam factum est) parte tantum superiore existant venae et saxa cultivatione digna, siquidem illae ad invicem tam propinquae sint, ut minerae disposae necessario commisceri debeant, vel infinitas inter urburarios diversae qualitatatis sequi discordias necesse est, aut eousque uni laboribus super-sedendum erit, donec alter paratas suas mineras exportabit. Quid quod.

Sexto: Multifariae Societati, nec locus forinsecus pro depositoryo vulgo Styrcz lapidum dabitur; Ex quo fiet vicinis a vicino melioris formae mineras habituro occasio praevericandi, ita ut plena semper litibus fora, fodinaeque erunt.

Septimo: Major privatorum pars eo solum vergit, ut pulveres solummodo, et mineras hinc inde tam in Orth, quam per extensionem cuniculi dispersas colligendo, fulera pro stabilimento relicta exedendo, venas etiam, donec aliquid solverent, prosequendo, ulteriori per sterile continuationi plane supersedeat. Ex quo elargi-tionis intentionem omnino frustrari oportere. Quae quidem

Octavo: Non tantum ea esse videtur, ut regulariter continuandae cultivationi insistatur, sed etiam ut quid et quantum per privatos menstruatim aut angariatim administratum fuerit, rescitur, quomodo autem rescitur si quilibet privatim et quidem cum suis ex aliis fodinis erutis mineris, commixtim lapides contundet, separatimque administraturus est? Deinde

Nono: Plurimi hactenus cultivatas suas deserent fodinas, aut negligentius cultivabunt. Unde licet hinc administrabunt, ibi regius deficiet proventus, quod minus eveniet, si uni tantum societati deferetur, cujus individua, deinceps quoque suas non deficient cultivare fodinas, huic etiam regulariter et unanimi consensu solerter insistere haud deerunt, adeoque duplicem quasi importabunt proventum. Accidens esse possent.

Decimo: Quod interiores venas profundius et sursum versus cultivaturi, ob defectum aeris lumen suffocantis nisi respiratorio juventur, plane ulterius progredi non poterunt. Hoc casu exteriores venas cultivantes, et tale impedimentum non habituri, saltem minus rationabiliter adigi ad concursum poterunt. Quod quidem pro certo eveniet, si inferior cuniculus sedulo laborabitur aeqve ac superior tam calore, quam fumo pulverum pyriorum ad partes superiores se se protrudente. Quid e praemissis et aliis huc facientibus consecrarium est? Nisi

Undecimo: Ut cujuscunque regularis cuniculi iraregulariter fienda continuatio, nonnisi certam minitari videtur ruinam, diversae complexionis et notitiae minus adaeqvatae urburarios vix posse tam regulariter, praescritim occasione sterilitatis procedere, ne a regulari, quae principale fodinationis fundamentum est, Methodo devietur, eo fortius dum necessariae defuerint expensae; ex quo fodinae statum vel convelli vel deferi necessum esse. Quae praemissa fructuose impediri viderentur

Duodecimo: Si fodinae eadem regiae certae uni e 32 aut ad summum 40 individuis, tam quoad capacitatem, quam vero facultatem dignioribus conflatae societati ea lege elocarentur, ut donec libitum eisdem fuerit (siquidem jure haereditario vix ausim dicere) unanimi voto, tanquam corpus unum cultivarent, onera et lucrum aequaliter supportando. Qvi

Primo: Sibi ex se eligerent sex aut octo personas, ab arte metallurgica commendatores, pro reliquorum manuductione ac directione, ac dum opus foret, consultatione in emolumentum fodinae instituenda.

Secundo: Cassam unam, unius aut alterius ratiocinio commitendam, conflarent tam de erogandis, quam percipiendis.

Tertio: In contusionem minerarum sufficientes stompas ex arendarent, absque confusione aliunde procurabilium minerarum, aurumque tam hinc eruendum quam et liberum, menstruatim Auri Cambsioni administrarent.

Quarto: Laboratores tot imponent, quot quantitas et qualitas venarum atque praxis quotidiana hic loci vigens requireret.

Quinto: Venas non tantum fructiferas colerent, sed etiam per steriles uberiores experimenti fine probas et protensiones facerent.

Sexto: Tempore hyemali aut siccitatis erga refusionem e Cassa Cameratica, dum opus foret, succursum orantibus, deferendum censerent; ita

Septimo: Instrumenta quaevis tam fodinalia, quam et stompalia, alioquin Regi dehinc non necessaria, una cum fodinis et stompis tam exarendatis, quam ad praescriptas fodinas pertinentibus, inferiorique cuniculo adjacentibus transponantur.

Octavo: Liberum sit Societati, quem voluerit in Huithmannum eligere, constituereque, juramento tamen coram Inclyto Judicio Montano adstringatur. Denique

Nono: Si Societas taliter applacidanda, notabili Aerarii Regii emolumento futura, postaeqvam per venarum ascensus et excesiones, tam quoad lapidum exportationem, utique ex distantia per progressum et ascensum onerosiorem plane reddendam, quam intuitu Aeris et fumi candelas impediendum incommoda, alio superiori adhuc Beatae Virginis Stolna Cuniculo indigeret, illum ex reflexione notabilis per Societatem procurati et procurandi proventus Regium Aerarium dignetur curare sumptibus Aerarialibus.

Si vero jure haereditario cuniculorum eorundem fienda elargitio Ercelsis Instantiis minus approbaretur, actu tam circa stompas, quam et in fodinis paratas mineras,

instrumenta lignea et ferrea, domum item hutthmanni absque ulla refusione sibi transponenda exoraret Societas. In quorum resarcitionem obligaret se Societas:

Primo: Necessario producendum quantocyus Czupau cuniculum absque ullo succursu camerali propriis viribus protrusuram, tantummodo pro certiori manuductione et puncto figendo dum opus fuerit, ope Regii Geometrae dimensuratio instituitur.

Secundo: Arendam seu census stomparum hactenus exarendatarum (si nondum solutum esset) ipsa Societas sit obstricta persolvere, adeoque et ipsas stompas statim cum suis mineralibus et instrumentalibus accessoricis Societati immanuandas venire, ut cum transpositione fodinarum ipso facto in rationem Societatis eadem incedere possint. Secus enim vix optatum finem elargitio fodinarum consequeretur; Nam

Primo: Constat etiam coram Instantiis, ob restaurationem lacus majoris et alterius Travasel dicti ruinam, quanta sit actutum penuria aquarum, ita ut vis plebs metallurgica subsistere possit; Unde sero nimis eliberarentur stompae actu Regi molantes, si tam circa illas, quam in fodinis existentibus mineris prius contusis, expost Societati, eousque sine stompis haesurae transponendae essent. In fodina etiam superiori.

Secundo: Paratae minerae nisi Societati concedantur, donec exportari poterunt, retardabunt labores privatorum, et eousque fodina penitus cessare debebit, donec inde haec omnia avehi, stompis contundi et finaliter elutriari quibunt. Posset quidem primo intuitu videri, horum concessionem Aerario Regio damnosam futuram; Sed minus ita

Tertio: Ex sola ratione, quod aurum inde prosperandum, medio fere pretio cambiandum, expensas satis, refunderet, praeterea lucri loco foret, census stomparum, equos clytellariorum, molitores et hontarones non solvere. Siquidem vero

Quarto: Cuniculus inferior SSmae Trinitatis, tam in stengis, quam et ligneis trabibus admodum ruinatus sit, ita ut quamprimum integra restauratione indigeat, praeterea rubigine mineralium exhalationum undique obductus esset. Nulla praeterea instrumenta (cum idem a sex jam annis cessaret) fodinalia haberet, stompae item aliae in hujus rationem exarendandae venirent, tantos pro intrada causare videtur et exigere sumptus, ut nisi statim cum transpositione, minerae saltem superioris fodinae contundantur, huc applicandae, multi consociorum debilioris fortunae tantas in parato expensas sustinere valebunt minus.

Quibus ex motivis dignabitur Excelsa Instantia juxta condiciones praemissas culturam utriusque fodinae superioris nimirum et inferioris elargeri, pro uberiori adnexo in statu personali connotatae Urburariali Societati, omnino eandem societatem, utrique Cuniculo elaborando se demisse insinuare.

Nomina Urburariorum qui sub una Societate cuniculorum regionum cultivationi se demisse insinuant

1) Stephanus Literati	m.p.	17) Joannes Saki	m.p.
2) Georgius Barsai	m.p.	18) Franciscus Fikker	m.p.
3) Franciscus Csernantsky	m.p.	19) Elisabetha Kondert, vidua Paulo	
4) Thomas Szelés et Georgius Sztan		L. Kovassiana	m.p.
	m.a.	20) Paulus Kovats	m.p.
5) Vidua Stephano Geleiana	m.a.	21) Alexander Kovats	m.p.
6) Josephus Kalmar	m.p.	22) Gabriel Szekeres et Joannes Kalai	
7) Josephus Folinus	m.p.		m.a.
8) Iacobus Szekeres	m.a.	23) Paulus Vinkler	m.a.
9) Petrus Nagy Rakosi	m.p. et	24) Alexander Gruber	m.a.
Ioannes Szaknovits	m.p.	25) Andreas Székely	m.a.
10) Josephus Nagy Rakosi	m.p.	Georgius Lörincz	m.a.
11) Laurentius Miko	m.p.	26) Georgius Janki	m.a.
12) Wolfgangus Hartzegi	m.p. et	27) Joannes Janki	m.a.
Michael Baschutza	m.p.	28) Ioannes Rakosi	m.a.
13) Moises Mohai	m.p.	29) Barbara Turoczkai	m.p.
14) Ioannes Fikker	m.p.	30) Augustin Gruber	m.p.
15) Josephus Gedö	m.p.	31) Georgius Lukats et	
16) Antonius Meltzer	m.p.	Joan Gothard	m.p.
		32) Gabriel Csernyantzky	m.p.

33) Josephus Varadi vidua Ioanne Fikkeriana		38) Ladislaus Sz. Kirallyi et Teodor Avram	m.a.
34) Samuel Janki	m.a.	39) Andreas Lenarith	m.a.
35) Joannes Mihelyes	m.a.	Joannes Szebeni	m.a.
36) Franciscus Vinkler	m.a.	40) Lukats Bogdan	m.a. et
37) Carolus et Helena Vinkler	m.a.	Jacobus Szlabkovits	m.a.
		41) Josephus Gruber	m.a.

Signatum Verespatak die 29-na Maÿ, anno 1782

Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. ad n-rum 707 et 517.

DIE AKTIENGESELLSCHAFTEN UND DIE HERKUNFT DES KAPITALS FÜR DIE SIEBENBÜRGISCHE GRUBENINDUSTRIE IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 18. JAHRHUNDERTS

(Zusammenfassung)

Eine der bezeichnendsten Formen der kapitalistischen Ausbeutung sind die Aktiengesellschaften. Die bisherigen rumänischen geschichtswissenschaftlichen Untersuchungen setzten — mit wenigen Ausnahmen — das Bestehen dieser Form der Ausbeutung in der Grubenindustrie erst an den Beginn des 19. Jhs. Doch lässt sich nach dem Dokumentenmaterial aus den Bergwerksarchiven ein ganzes Netz von Aktiengesellschaften für die Grubenauswertung auf der Domäne Zlatna schon für die zweite Hälfte des 18. Jhs. feststellen. Eine Prüfung der Aktionärlisten der verschiedenen Grubenunternehmen gestattet bedeutsame Schlussfolgerungen bezüglich der Herkunft und Grösse des verwendeten Kapitals. Aufgrund der zeitgenössischen Grubengesetzgebung und eines umfangreichen archivistischen Dokumentenmaterials werden eine Reihe von Problemen betreffend die Ankurbelung des beginnenden Kapitalismus in der Montanindustrie erhellt.

Aus der Untersuchung des Materials ergibt sich, dass die Grubenproduktion in Siebenbürgen durch die Schaffung von Montan-Aktiengesellschaften, sowie durch die sich verallgemeinernden neuen Formen der Ausbeutung in der zweiten Hälfte des 18. Jhs. einen immer ausgesprocheneren kapitalistischen Charakter erhält. Die Festigung der Aktiengesellschaften bedeutet gleichzeitig auch eine Festigung des kapitalistischen Sektors in der Grubenindustrie, eine Erscheinung, die mit dem Grad der Ausbreitung und Ausbeutung der Lohnarbeit in diesem wichtigen Wirtschaftszweig Siebenbürgens eng verknüpft ist.

ROBOTA PE DOMENIUL BONȚIDEI ÎN PERIOADA DESCOMPUNERII FEUDALISMULUI (1780—1820)

Domeniul Bonțidei (jud. Cluj), aflat în stăpînirea guvernatorului Transilvaniei, contele Bánffy Gheorghe, era format, în perioada de care ne ocupăm, din 14 sate sau părți de sate și anume: Bonțida, centrul domeniului, unde se afla castelul și curia, Răscruți, Cupșeni, Șimișna, Chizeni, Chidea, Sărata, Recea-Cristur, Căprioara, Igrîța, Tăuți, Dăbica, Rus și Dirja¹. Supușii din trei comune: Cupșeni, Chizeni și Chidea, au aparținut în întregime domeniului; supușii din 2 comune: Bonțida și Răscruți, în medie de 50%, cam 1/3 din supușii altor 3 comune: Căprioara, Șimișna și Igrîța depindeau de domeniul Bonțidei, 17,85% din supușii comunei Dirja și 13,63% din cei ai comunei Tăuți, în timp ce din Dăbica, Sărata și Rus numai în proporție de 2—3%. În anul 1809 guvernatorul reorganizează domeniul Bonțidei, cu ocazia împărțirii proprietăților sale ce i-au revenit pe linie masculină celor patru fii ai săi, moștenitori direcți ai acestora: Gheorghe, Dionisie, Iosif și Francisc. Cu această ocazie din domeniul Bonțidei sînt scoase o parte din comune și supuși, reducîndu-se simțitor suprafața și întinderea acestuia. De acum de domeniu aparțin numai 10 comune sau părți de comune: Bonțida, Chidea, Dirja, Recea-Cristur, Igrîța, Tăuți, Dăbica, Fundătura, Chizeni și Cupșeni, celelalte 4 fiind atașate domeniului Zam, ce urma să fie moștenit de contele Bánffy Francisc, în timp ce domeniul Bonțidei i-a revenit contelui Bánffy Iosif². Din aceste motive numărul supușilor domeniului nu a rămas neschimbat pe parcursul perioadei cercetate. Dacă în 1807 el era format din 485 capi de familie³, în anul 1809 se reduce la 315⁴, pentru ca în timpul foametei și mizeriei din anii 1814—1817 numărul supușilor domeniului să mai scadă treptat ajungînd la 261 capi de familie în 1820, așa cum îi înregistrează conscripția czirakyană⁵.

¹ Arhiva istorică a Filialei Cluj a Acad. R.S.R., Arhiva familiei Bánffy, Consignatio 124, Bonchidai taxa lista, 1800, 1801, 1803, idem Consignatio 124/b, Bonchidai taxa lista 1806, 1807.

² Idem, Consignatio 123/d.

³ Idem, Consignatio 124/b, Bonchidai taxa lista, 1807.

⁴ Idem, Consig. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1809.

⁵ Arhivele de Stat, Budapest, Conscripția Czirakyană F. 52.

Supușii domeniului erau formați din iobagi, jeleri, hurubași, lipitori, candiași și meseriași ^{5a}. Majoritatea lor, reprezentând 60% din totalitatea supușilor, o formau jelerii. Cea mai mare parte a acestora se aflau în comunele Cupșeni, Bonțida, Râscruci, Tăuți, Chidea, Dirja, și Șimișna. Iobagii formau cam 1/3 din supușii domeniului (105 iobagi în anul 1800 ⁶, 114 în 1803 ⁷). Cei mai mulți iobagi se aflau la Bonțida, Chizeni, Igrîța și Șimișna.

Renta feudală pe domeniul Bonțidei era formată, în această perioadă la fel ca în întreaga Transilvanie din renta în muncă (robota), în natură și în bani. Deoarece studiul nostru este consacrat analizei și prezentării robotei în cadrul domeniului, ne vom ocupa numai de ea.

Renta în muncă consta din totalitatea obligațiilor în muncă pe care țăranii dependenți de pe domeniu trebuiau să le presteze pe pământul alodial. În cadrul rentei în muncă, cele mai importante obligații erau zilele de robotă, îndeplinite de țăranii fie cu vitele și uneltele proprii, fie numai cu brațele, în cazul în care țăranilor le lipseau uneltele și vitele proprii. Pe domeniul Bonțidei, la fel ca în întreaga Transilvanie, renta în muncă nu a fost reglementată pe bază de urbării în această perioadă, excepție făcând doar comuna Cupșeni. Acest lucru rezultă din declarațiile făcute de țăranii de pe domeniu cu ocazia conscripției urbariale din 1785—1786 și a celei czirakyene din 1820. Astfel, la 18 septembrie 1820, țăranii din Bonțida declară în fața conscriptorilor că: „Urbarium nitse nam avut, nitse amu navem nitse la o curte... slujba nu facem nits după Contractus, nits după alcăzas, fără după obicei, nits nu pomenim să fi fost almintrile...“ ⁸. La 25 septembrie țăranii din Râscruci declarau: „Urbarium nici acum n-avem și nici pînă acum n-am avut... Pînă acum slujba am făcut-o la stăpîni, fie după 'usus', fie după cum ne-am putut alcăzi cu stăpînul, iar actualul 'usus' exista din timpuri vechi...“ ⁹.

Spre deosebire de ei, iobagii din Cupșeni declarau conscriptorilor la 18 iulie 1820: „În anii cei mai dinainte, cînd fiscușu ne-au dat la familia Bánffestilor, atunce slujbe de Urbar ne-au fost dat, care urbar și noi l-am avut pînă în anu trecut, atunci înaintea vármegyî avînd noi ceva lucru de leje, l-am dat în contra la vármegye, și de atunci nu putem căpăta la mine. Dar totuși pe cum vedem de pe parte domnilor partea urbării s-au dat în contra care să fie parte draptă și noi toți cunoaștem“ ¹⁰.

^{5a} Lipitorii și candiașii erau curialiști care obișnuit erau fie bucătari, toboșari, hăitași ai curții, fie îndeplineau cernutul la curte.

⁶ Arhiva istorică a Filialei Cluj a Acad. R.S.R., Arhiva familiei Bánffy, Consignatio 124, Bonchidai taxa lista, 1800.

⁷ Idem, Consign. 124, Bonchidai taxa lista, 1803.

⁸ Arhivele de Stat, Budapest, Conscripție Czirakyana, F. 52, Comitatul Dăbica, vol. VII, p. 31.

⁹ Idem, F. 52, Comitatul Dăbica, vol. IV, p. 549.

¹⁰ Idem, F. 52, Comitatul Solnocul Interior, vol. III, p. 123. Această comună a aparținut odinioară (1749—1762) fiscului care a introdus probabil urbării. Kádár József, *Szolnok-Doboka vm. monographiája*, vol. IV, Déesen 1901, pag. 536.

Din cele 14 comune aparținând domeniului Bonțidei, în 13 comune țărani executau robota conform obiceiului moștenit de la strămoși, și pe baza unei înțelegeri cu stăpînul de moșie. Într-o singură comună, Cupșeni, robota era reglementată pe bază de urbaniu. Tocmai de aceea va exista o deosebire vădită între obligațiile în muncă ale țăranilor din Cupșeni și celelalte comune, precum și o deosebire de la an la an între obligațiile în muncă ale țăranilor în aceste 13 comune, în care robota se efectua pe bază de înțelegere între proprietarii de pământ și iobagi. De aceea nici nu vom putea surprinde un criteriu absolut de stabilire a robotei în comunele aparținătoare domeniului.

Cum a evoluat robota în cele 14 comune ale domeniului? Vom începe cu *Bonțida*. Din declarațiile făcute de iobagii acestei comune cu ocazia conscripției urbariale din 1785¹¹, rezultă că aceștia slujeau cîte 3, jelerii cîte 2 zile pe săptămînă cu boii și cu palmele. Din registrele de taxe și slujbă ale domeniului din anii 1800—1819 constatăm că supușii din această comună erau împărțiți în două categorii. Cei care n-aveau vite erau obligați să lucreze cîte 3 zile pe săptămînă cu palmele, deci 156 zile, pe an, dacă erau iobagi, cîte 2 zile pe săptămînă, deci 104 zile pe an, dacă erau jeleri; cîte 1 zi pe săptămînă, deci 52 zile pe an, dacă erau hurubași și cîte 12 zile cu palmele, dacă erau lipitori. Cei care aveau vite, își răscumpărau o parte a robotei plătind o anumită taxă anuală, restul robotei efectuînd-o cu vitele. Acești iobagi și jeleri, dacă aveau 4 vite, trebuiau să lucreze 30 zile anual cu boii și 6 zile cu palmele, să taie, să incarce și să transporte 2 stînjeni de lemne și cîte un stîngen de piatră, cei care aveau 2 vite executau jumătatea acestor obligații. Alături de acestea mai trebuiau să facă cîte 3 drumuri lungi pe an¹². Începînd cu anul 1806, numărul zilelor de robotă pe an ale celor care le efectuau cu boii, indiferent dacă erau iobagi sau jeleri, se ridică la 42, menținîndu-se neschimbate cele 6 zile cu palmele. Zilele de robotă ale supușilor care efectuau munca cu palmele se reduc la 150 pe an pentru iobagi, la 100 pe an pentru jeleri și la 50 pe an pentru hurubași¹³. Din acest an vom găsi supuși, iobagi sau jeleri, care-și răscumpără complet cu bani obligațiile în robotă, plătind anual fie 40 R.fl. (iobagul Horvath János), fie 30 R.fl. (jelerul Néjszar György)¹⁴. Registrele de taxă din anul 1809 împart pe supuși în: iobagi, cu obligația de a efectua cîte 3 zile pe săptămînă, iobagi cu obligația de a efectua 2 zile pe săptămînă și iobagi cu 1 zi pe săptămînă¹⁵. În 1810 se ridică numărul carelor de lemne ce trebuiau tăiate și transportate la 2 1/2 pe an pentru iobagii și jelerii care efectuau robota cu vitele¹⁶, pentru ca în 1811 să se ridice la 3 pe an¹⁷. În anii următori, probabil sub presiunea luptei țărănimii, această obligație se reduce din nou la 2 1/2 pe an. Din anul 1818 nu mai găsim categoria supușilor care să efectueze robota cu vitele, probabil, din cauza distrugerii în masă a vitelor de lucru în perioada foametei din 1814—1817¹⁸. Acest fapt îl putem sesiza încă din anul 1817, cînd nu-

¹¹ Idem, F. 51, Bonchida, 28. csomó.

¹² Arhiva istorică a Filialei Cluj a Academiei R.S.R., Arh. familiei Bánffy, Consignatio 124, Bonchidai taxa lista, 1800.

¹³ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1806.

¹⁴ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1806—1807.

¹⁵ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1809.

¹⁶ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai taxa lista, 1810.

¹⁷ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai szolgálat lista, 1811.

¹⁸ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai szolgálat lista, 1818—1819.

mărul supușilor care-și executau robota cu vitele se reduce brusc la 15 de la circa 30, ciți au fost în anii anteriori, pentru ca în 1818 să dispară complet din registrele de slujbă ale domeniului, ei efectuând slujba cu palmele, fie cite 150 zile anual, fie cite 100 zile¹⁹.

În comuna *Dăbica* jelerii efectuau, potrivit registrelor de taxe din anii 1800—1803, pe lângă plata unei taxe în bani, ori cite 12 zile cu boii, 6 zile cu palmele și secerau 20 clăi de grâu, ori cite 18 zile cu palmele, alături de care secerau cite 20 clăi de grâu²⁰. Registrul de taxe din 1806 stabilește pentru cei 4 jeleri următoarele obligații în robotă: unul trebuia să efectueze 12 zile robotă cu boii, 6 zile robotă cu palmele și să secere 27 clăi de grâu; restul, cite 18 zile robotă cu palmele și să secere 27 clăi de grâu²¹. În registrele de taxe din 1807 apar jeleri cu cite 18 zile robotă cu boii pe an și 6 zile robotă cu palmele, alături de care trebuiau să secere cite 27 clăi de grâu și numai un singur jeler trebuia să lucreze în contul robotei 24 zile cu palmele și să secere 27 clăi de grâu²². Situația aceasta se menține pînă în anul 1809, pentru ca în 1810, unicul iobag cu trei zile să aibă obligația de a secera 27 clăi de grâu, el fiind pădurar, iar celălalt iobag cu 2 zile să lucreze 30 zile cu palmele și să secere 27 clăi de grâu²³. În cursul anilor următori se ridică treptat numărul clăilor ce trebuiau secerate la 30 pe an. În 1820 cu ocazia conscripției czirakyene, supușii contelui Bánffy declarau: „Oamenii din această comună toți slujim, fie cu 4 boi fie cu 2 boi, fie cu palmele, cite 2 zile în fiecare săptămînă, după cum au slujit și înaintașii noștri²⁴.

Deosebit de schimbătoare a fost robota efectuată de supușii domeniului din comuna *Recea-Cristur*. Dacă în anul 1800 iobagii; pe lângă renta în bani, secerau cite 20 clăi pe an, iar hurubașii cite 10 clăi de grâu (fără robotă)²⁵, în 1801 deja jelerului Rusz Ferenc i se preschimbă obligația de a secera 20 clăi în 18 zile robotă cu palmele²⁶. În 1803 i se preschimbă seceratul grîului în 18 zile robotă cu palmele și lui Rusz Czilika²⁷. Registrul de taxe din 1806 ridică numărul clăilor de secerat la 27 pe an, uniformizindu-le atît pentru iobagi cît și pentru jeleri²⁸. În 1807 se schimbă din nou obligațiile în robotă ale supușilor din această comună. Iobagii trebuiau acum să lucreze cite 24 zile cu boii și 6 zile cu palmele și să secere 27 clăi de grâu²⁹. Din anul 1809 supușii din această comună sînt obligați să ardă cărbunele în pădurile din hotarul satului și să-l transporte la curie, să efectueze cite 1—2 drumuri lungi pe an și să secere cite 27 clăi de grâu³⁰. În 1818 2 jeleri, Derșan Costan și Iuga Ștefan, sînt obligați să lucreze cite 30 zile robotă cu vitele³¹, în timp ce

¹⁹ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai szolgálat lista, 1818.

²⁰ Arh. ist. a Fil. Cluj, Arh. fam. Bánffy, Cons. 124, Bonchidai taxa lista, 1800, 1801, 1803.

²¹ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1806.

²² Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1807.

²³ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1810.

²⁴ Arh. de Stat Budapeșt, Conscripție Czirakyana, F. 52, Comitatul Dăbica, vol. I, p. 67—68.

²⁵ Arh. ist. a Fil. Cluj, Arh. fam. Bánffy, Cons. 124, Bonchidai taxa lista, 1800.

²⁶ Idem, Cons. 124, Bonchidai taxa lista, 1801.

²⁷ Idem, Cons. 124, Bonchidai taxa lista, 1803.

²⁸ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1806.

²⁹ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1807.

³⁰ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1809.

³¹ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai szolgálat lista, 1818.

ceilalți rămân la vechile obligații. Cu ocazia conscripției czirakyene, supușii domeniului declarau cu privire la robotă: „Slujba oamenilor este diferită, deoarece 2 de pe partea contelui au câte 2 boi, alții 2 lucrează cu palmele, al cincilea fiind hăitaș (hajtó), ceilalți 4 oameni ard în fiecare lună câte 2 care de cărbune în pădurea de la hotar, pe care cei doi cu boii le transportă la Bonțida. În afară de aceasta fiecare seceră vara câte 20 clăi de griu. Cei doi care au boi mai duc câte un car de vin de Sălaj de la Borla la Bonțida și încă un car de var de la Turea (Türe) la Bonțida”³².

În comuna *Tăuți* cei cinci jeleri trebuiau să execute slujba, în 1800, alături de plata rentei în bani, în felul următor: 2 jeleri câte 12 zile robotă cu boii, 6 zile cu palmele și să secere câte 20 clăi cereale; 2 jeleri (care nu posedau boi) roboteau 18 zile cu palmele și secerau 20 clăi cereale, în timp ce al cincilea, fiind pădurar, era scutit de robotă³³. În anul 1803 cele 12 zile robotă cu boii se extind la toți cei 4 jeleri, alături de care ei mai trebuiau să lucreze câte 6 zile cu palmele și să secere cele 20 clăi de cereale anual. Excepție făcea și de data aceasta doar jelerul pădurar care era scutit de robotă și un alt jeler care n-avea boi³⁴. În 1806 numărul clăilor ce trebuiau secerate de către fiecare jeler se ridică la 27 pe an, menținându-se neschimbate celelalte obligații în robotă³⁵. În 1807, zilele de robotă cu boii se ridică din nou, de data aceasta la 18 pe an pentru fiecare jeler³⁶, pentru ca în 1810 ele să se mai ridice din nou la 24 pe an, dintre care 18 trebuiau efectuate cu boii și 6 cu palmele. Tot în acest an se mai adaugă obligația de a face câte un drum lung pe an și a strînge și transporta 1/2 sau 1 stîngen lemne pe an. Vechea obligație de a secera cele 27 clăi de cereale pe an se menține neschimbată³⁷. După 1810 zilele de robotă ale supușilor din această comună se ridică din nou, adăugîndu-li-se încă 6 zile robotă pe an (în total 30 zile robotă pe an), iar numărul clăilor de secerat se ridică la 30 pe an. La vechiul drum lung se mai adaugă încă unul pentru fiecare supus³⁸. Din 1816 obligația de a sluji cu boii și a face cele două drumuri lungi se restrînge la doi supuși, deoarece numai lor le mai rămăseseră boii, ale celorlalți pierind din cauza foametei³⁹.

Conscripția czirakyană din 1820 înregistrează o nouă sporire a obligațiilor în robotă ale supușilor, ceea ce rezultă din declarațiile acestora: „Oamenii acestei comune slujesc cu toții în același fel. Noi, oamenii contelui Bánffy Iosif, care slujim cu boii, slujim într-un an 4 săptămîni, cei care au 4 boi, cu 4 boi, cei care au 2 boi, cu 2, în afară de aceasta o săptămînă cu coasa. În afară de aceasta mai facem două drumuri și ducem un stîngen de lemne la moara din Fundătura, și este dator fiecare om să secere 30 clăi de griu și să plătească puțină taxă. Cei cu palmele slujesc contelui Bánffy Iosif 5 săptămîni cu palmele, seceră 30 clăi și plătesc puțină taxă”⁴⁰.

³² Arh. de Stat Budapest, Conscripția Czirakyana, F. 52, Comitatul Dăbica, vol. III, p. 561.

³³ Arh. ist. a Fil. Cluj, Arh. fam. Bánffy, Cons. 124, Bonchidai taxa lista, 1800.

³⁴ Idem, Cons. 124, Bonchidai taxa lista, 1803.

³⁵ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1806.

³⁶ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1807.

³⁷ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1810.

³⁸ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai szolgálat lista, 1811, 1812, 1813, 1814, 1815.

³⁹ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai taxa lista, 1816.

⁴⁰ Arh. de Stat Budapest, Conscripția Czirakyana, F. 52, Comitatul Dăbica, vol. I, p. 573.

Iobagii din comuna *Șimișna* roboteau la Bonțida în 1785, potrivit declarațiilor făcute de ei cu ocazia conscripției, o jumătate de an, cu excepția a 3 iobagi (Bán Petru, Bán Von și Libotean Avram), care slujeau cu palmele numai 2 săptămâni pe an și a lui Ban Nichita care slujea tot cu palmele 4 săptămâni pe an. Jelerii roboteau săptămînal, tot la Bonțida, cite 2 zile cu palmele ⁴¹. În 1800, atît iobagii cît și jelerii care posedau boi, alături de plata unei taxe, slujeau cite 18 zile pe an cu vitele și 6 zile cu palmele, în timp ce supușii lipsiți de vite slujeau cite 24 zile pe an cu palmele și secerau cite 20 clăi de grîu. Hurubașii roboteau cite 18 zile cu palmele și secerau cite 20 clăi de grîu. Excepție făcea un rotar, care avea obligația să dea curiei, anual, cite 8 cuțite noi, să slujească 18 zile cu boii și 6 zile cu palmele și hurubașul Ban Vasilă, care slujea cu palmele 6 zile pe an și secera numai 15 clăi de grîu ⁴². Această situație se menține pînă în 1806, cînd toți iobagii și jelerii contelui Bánffy vor fi obligați să slujească 18 zile cu boii pe an și 6 zile cu palmele, adăugîndu-li-se și un drum lung, deoarece acum toți aveau cel puțin 2 boi. Excepție făcea gornicul și un iobag lipsit de boi, care roboteau 24 zile pe an și secerau cite 25 clăi de grîu. Hurubașii executau 18 zile robotă cu palmele pe an și secerau 25 clăi de grîu ⁴³. În anul 1807 robota supușilor se ridică din nou, la 24 zile pe an, cu boii, alături de care se mențin cele 6 zile robotă cu palmele. În registre nu mai figurează obligația de a face drumul lung, 4 dintre hurubași slujeau cite 24 zile pe an cu palmele și secerau 30 clăi de grîu, 2 slujeau 18 zile cu palmele și secerau în mod asemănător 30 clăi de grîu, iar restul robotea cite 18 zile cu palma ⁴⁴. Din anul 1809 comuna *Șimișna* trece în stăpînirea lui Francisc Bánffy.

Obligațiile în robotă ale iobagilor și hurubașilor din comuna *Căprioara* au fost pînă în 1809 în parte convertite în taxe, menținîndu-li-se o serie de alte obligații, printre care acelea de a secera un anumit număr de clăi de grîu pe an. Astfel iobagii trebuiau să secere, pînă în 1805, cite 20 clăi de grîu, iar hurubașii cite 10 clăi de grîu pe an ⁴⁵. Începînd cu anul 1806 numărul clăilor de secerat se ridică și în această comună la 27 pe an atît pentru iobagi cît și pentru jeleri, fiind obligați în același timp să ardă cărbune în pădurea domeniului și să-l transporte la Bonțida ⁴⁶. Din anul 1809 comuna *Căprioara* trecînd în proprietatea lui Francisc Bánffy, iobagii și jelerii vor fi obligați să robotească la Răscruți, de care aparțineau.

Asemănător a fost răscumpărată în bani o parte a obligațiilor în robotă ale țăranilor din comuna *Igrîța*. Pe lîngă această taxă de răscumpărare, iobagii erau obligați, în anii 1800—1805, să robotească cu mina cite 18 zile pe an și să secere cite 20 clăi de grîu. Jelerii care posedau cel puțin doi boi, lucrau cite 12 zile cu boii, 6 zile cu palmele și secerau 20 clăi de grîu, iar hurubașii 6 zile pe an cu palmele și secerau 20 clăi de grîu ⁴⁷. În 1806 numărul clăilor ce trebuiau secerate se ridică pentru toți supușii, indiferent dacă erau iobagi, jeleri sau hurubași, la cite 27 pe an. Numărul zilelor de robotă se menține neschimbat pentru iobagi și jeleri; în schimb

⁴¹ Idem, *Conscriptio Urbaria*, 1785, F. 51, 39. csomó, Semesnye.

⁴² Arh. ist. a Fil. Acad. R.S.R., Cluj, Arh. fam. Bánffy, Cons. 124, Bonchidai taxa lista, 1800.

⁴³ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1806.

⁴⁴ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1807.

⁴⁵ Idem, Cons. 124, Bonchidai taxa lista, 1800, 1801, 1803.

⁴⁶ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1806—1807.

⁴⁷ Arh. ist. a Fil. Cluj, Arh. fam. Bánffy, Cons. 124, Bonchidai taxa lista, 1800, 1801, 1803.

hurubașilor li se ridică la 18 zile pe an cu palmele, asemănător celorlalți supuși⁴⁸. Registrul de taxe din 1807 înscrie noi modificări în obligațiile supușilor din comuna Igrîța. Deacum toți, iobagi, jeleri sau hurubași, trebuiau să robotească câte 24 zile pe an. Cei care n-aveau boi, le făceau pe toate numai cu palmele, cei care aveau boi, executau din ele 18 zile cu boii⁴⁹. Această situație se menține pînă în anul 1809⁵⁰. În 1810, la vechile obligații se mai adaugă câte un drum lung și căraușitul unei jumătăți de stîngen de lemne, cu excepția hurubașilor⁵¹. În 1811 zilele de robotă se ridică din nou, la 30 pe an. La vechiul drum lung se mai adaugă unul nou, precum și o jumătate de stîngen de lemne pentru cei care aveau vite. De asemenea se ridică la 30 numărul clăilor ce trebuiau secerate de fiecare supus⁵². Din 1815 supușii nemaiavînd vite, vor fi obligați să muncească cu palmele 30 zile pe an și să secere câte 30 clăi de griu⁵³, obligații care se mențin neschimbate și în continuare⁵⁴. În 1820 țărani din comună vor declara conscriptorilor: „Acei care au 4 boi cu atîția, iar acei care au 2 boi, în tovărășie cu altul, împlinim obligația de a sluji cu boii într-un an 2—3 și mai multe săptămîni. Iară cu palmele 7, 8 și chiar 9 săptămîni obișnuim să slujim într-un an”⁵⁵.

Obligațiile în robotă ale supușilor domeniului din comuna *Dirja* erau asemănătoare cu ale celor din Igrîța. Alături de banii pe care-i plăteau pentru răscumpărarea unei părți a robotei, ei slujeau câte 18 zile pe an. Cei care aveau vite le făceau cu vitele, iar cei cărora le lipseau, le executau cu palmele. Alături de acestea trebuiau să secere atît iobagul cit și jelerul câte 20 clăi de griu pe an⁵⁶. În 1806 numărul clăilor se ridică la 27, restul obligațiilor rămînînd neschimbate⁵⁷. Numărul zilelor de robotă pe an se ridică în anul 1807 în felul următor: iobagii erau obligați să lucreze 24 zile pe an cu boii și 6 zile cu palmele și să secere, în plus, 27 clăi de griu; jelerii care aveau boi slujeau la fel ca iobagii, în timp ce cei lipsiți de vite erau obligați să slujească numai 24 zile cu palmele și să secere 27 clăi de griu. Excepție făceau doi jeleri (Bumb Marian și Bota Tifor) care, deși aveau câte 2 boi, nu efectuau decît 24 zile robotă pe an⁵⁸. În 1810, la vechile obligații se mai adaugă acelea de a efectua un drum lung și a transporta un stîngen de lemne pentru iobagi și 1/2 stîngen de lemne pentru jeleri⁵⁹. O nouă creștere a zilelor de robotă are loc în anul 1811 pentru acei care posedau vite. De data aceasta numărul zilelor de robotă se ridică la 30. Se mai adaugă un drum lung și se ridică numărul clăilor de griu de secerat la 30 pe an⁶⁰. În 1816 jelerii care efectuau 30 zile robotă cu pal-

⁴⁸ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1806.

⁴⁹ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1807.

⁵⁰ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1809.

⁵¹ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1810.

⁵² Idem, Cons. 124/c, Bonchidai szolgálat lista, 1811—1814.

⁵³ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai szolgálat lista, 1815.

⁵⁴ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai szolgálat lista, 1817, 1818, 1819.

⁵⁵ Arh. de Stat Budapest, Conscripção Czirakyana, F. 52, Comitatul Dăbica, vol. I. p. 148.

⁵⁶ Arh. ist. a Fil. Cluj, Arh. fam. Bánffy, Cons. 124, Bonchidai taxa lista, 1800, 1801, 1803.

⁵⁷ Idem, Cons. 124 b, Bonchidai taxa lista, 1806.

⁵⁸ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1807, 1809.

⁵⁹ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1810.

⁶⁰ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai szolgálat lista, 1811.

mele aveau obligația să transporte cîte 4 sau 5 care cu lemne⁶¹. În 1820 dirjenii vor declara: „Slujim domnului conte Bánffy Iosif, pe bază de înțelegere într-un an, cei care au boi, cu boii, 6 săptămîni, pe lingă aceasta facem două drumuri lungi, unul la Borla pentru vin, celălalt la Turea, după var; secerăm 30 clăi de grîu, cosim o săptămîină și dăm 12 R. florini. Pălmașii iarăși slujesc 4 săptămîni, seceră 30 clăi de grîu și taie în pădurea din Chidea 4 stînjini de lemne“⁶².

Iobagii din *Chizeni* nu aveau reglementată robota la începutul perioadei cercetate, din care cauză „slujim cum ne mină — declară ei cu ocazia conscripției urbariale din 1785 — și cum putem socoti. Anu jumătate în slujba domnească îl plinim. Slujbele și datoriile acestea cînd s-au început, nu știm... Slujbele le împlinim la Bonțida la 5 mnile de pămînt⁶³. În registrele de taxă din 1800—1801 și 1803, iobagilor și jelerilor le erau stabilite zilele de robotă la 24 pe an, restul robotei fiind răscumpărată în bani. Cei care aveau boi le efectuau cu boii, cei care n-aveau, cu palmele, dar atunci trebuiau să secere în plus 20 clăi de grîu. Dintre cei 11 iobagi 2 efectuau robota numai cu palmele, iar dintre cei 6 jeleri, jumătate. Hurubașii trebuiau să secere anual cîte 15 clăi de grîu⁶⁴. Din 1806 la vechile obligații ale iobagilor și jelerilor se mai adaugă drumul lung, în timp ce hurubașilor li se ridică numărul clăilor de secerat la 25 pe an⁶⁵. În 1807 se mai adaugă încă 6 zile de robotă pe an iobagilor și jelerilor care aveau boi, în timp ce ale celor care n-aveau, se mențin neschimbate. Se ridică în mod asemănător și numărul clăilor de grîu de secerat la 30 pe an atît iobagilor și jelerilor, cît și hurubașilor⁶⁶. Din 1811 iobagilor și jelerilor li se mai adaugă un drum în plus. Puținii hurubași care au mai rămas în viață de pe urma foametei erau obligați să lucreze cîte 6 zile cu palmele, alături de vechile obligații sau să confecționeze un anumit număr de juguri pe an (Lăpușan Macavei 20 bucăți pe an) și să ajute la întreținerea podurilor (Tomore Todor)⁶⁷. În anul 1820 ei vor declara cu privire la obligațiile în robotă: „În fiecare săptămîină slujim 3 zile cu palmele și cu 2 boi tot 3 zile; cînd arăm la stăpîn, două gazde prind împreună și așa arăm, 3 zile cu 4 boi...“⁶⁸.

Tot la 18 zile robotă anual, alături de o taxă de răscumpărare a restului robotei, au fost fixate obligațiile iobagilor și jelerilor din *Chidea* pentru anii 1800, 1801 și 1802 pe care le executau cu palmele, căci le lipseau vitele. Excepție făcea, în 1801, un singur jeler, Filimon Costan, care avînd 4 boi, executa 12 zile robotă cu boii și numai 6 zile cu palmele. De asemenea toți supușii din această comună erau obligați să secere cîte 20 clăi de grîu anual⁶⁹. În 1806 6 jeleri executau 12 zile de

⁶¹ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai taxa lista, 1816.

⁶² Arh. de Stat Budapest, Conscripție Czirakyana, F. 52, Comitatul Dăbica, vol. I, p. 34.

⁶³ Idem, Conscripție Urbarialis, 1785—86, F. 51, 39. csomó, Közfalu.

⁶⁴ Arh. ist. a Fil. Cluj, Arh. fam. Bánffy, Cons. 124, Bonchidai taxa lista, 1800, 1801, 1803.

⁶⁵ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1806.

⁶⁶ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1807, 1810.

⁶⁷ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai szolgálat lista, 1811—1815.

⁶⁸ Arhivele de Stat Budapest, Conscripție Czirakyana, F. 52, Comitatul Solnoc Interior, vol. X, p. 6.

⁶⁹ Arh. ist. a Fil. Cluj, Arh. fam. Bánffy, Cons. 124, Bonchidai taxa lista, 1800, 1801, 1803.

robotă cu boii, și numai restul cu palmele. Tot în acest an numărul clăilor ce trebuiau secerate se ridică la 27 pe an⁷⁰. Numărul zilelor de robotă va spori în anul 1807 cu 6 zile pe an, ajungând deci la 24, dintre care cei care aveau toi efectuau 18 zile cu boii, iar restul cu palmele⁷¹. În 1809 se adaugă din nou 6 zile robotă pe an (ajungând deci la 30). Cei care aveau boi executau 24 zile cu vitele, iar restul zilelor cu palmele. Jelerilor care posedau vite, li se adaugă, în 1810, obligația de a face câte un drum lung anual, de a tăia și transporta un stîngen de lemne la Bonțida⁷². Din 1811 numărul zilelor de robotă se ridică din nou la 36 pe an pentru cei care aveau vite și tot acestora li se mai adaugă un drum lung, iar numărul clăilor de secerat pe an sporește la 30⁷³. În 1813 se renunță la aceste obligații; în schimb se ridică numărul drumurilor lungi de efectuat pe an la 4, dar numai pentru pălmași⁷⁴. În anii următori murind vitele, robota va fi efectuată cu palmele, ștergindu-se obligațiile drumului lung și a transportului de lemne, pînă în 1820, cînd, din declarațiile lor, aflăm următoarele: „Slujitorii contelui Bánffy Iosif îndeplinesc slujba obișnuită după alcăzaș și cu ruptul, care o numărăm în felul următor pentru oameni fără vite: Fiecare gazdă fără vite împlinește 18 zile la săpatul porumbului, la strînsul porumbului 6 zile și seceră 30 clăi de grîu, pe care toate le împlinesc la Bonțida... Mai departe onoratul proprietar avînd în hotarul acestei comune pădurea alodială, fiecare gazdă fără vite are datoria de a pregăti cite 4 stîngeni lungi de lemne... Înainte de introducerea obiceiului de a face stîngeni de lemne îndeplineam și o săptămînă la cosit... Pentru gazdele cu vite iarăși în felul acesta urmează: ară primăvara la Bonțida cite 6 zile cu atîtea vite cite posedă, după alcăzaș, la deștelenire 9 zile, la purtat 9 zile, pentru semănatul de toamnă ară două săptămîni. Pe deasupra mai fac două drumuri lungi, cite unul cu adusul mustului de la Borla, celălalt pentru adusul vinului de la Borla; și aceștia seceră 30 clăi de grîu, cosesc 6 zile, plătesc 8 R. florini taxă, sînt obligați să ducă la Bonțida, din pădurea de aici, de 2 și de 3 ori lemne pentru căruțe și pluguri, precum și un stîngen de nuiel pentru garduri; mai departe, colonii pălmași de aici sînt datori să sape anual 6 saci de hrean, iar cei cu boi să facă transportul la Bonțida“⁷⁵.

La *Răscruci*, situația supușilor era asemănătoare cu aceea a celor din Bonțida. Ei au fost împărțiți în două categorii, avînd obligații deosebite. Una era aceea a celor care posedau vite și care trebuiau, alături de plata unei taxe de răscumpărare, să lucreze cite 30 zile pe an cu boii, 6 zile cu palmele, să taie și să transporte cite un stîngen de lemne dacă aveau 2 boi și cite 2 stîngeni de lemne și jumătate stîngen de piatră dacă aveau mai multe vite. Tot aceștia aveau obligația de a efectua trei drumuri lungi pe an. A doua categorie o formau iobagii fără vite, a căror slujbă era fixată la 156 zile pe an cu palmele pentru iobagi și 104 zile pe an pentru jeleri. Hurubașii plăteau o taxă de răscumpărare a robotei și secerau cite 30 clăi de grîu pe an⁷⁶. În 1801 trei dintre hurubași, nemaiplătind taxa de răscumpărare, vor

⁷⁰ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1806.

⁷¹ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1807.

⁷² Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1810.

⁷³ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai szolgálat lista, 1811.

⁷⁴ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai szolgálat lista, 1813.

⁷⁵ Arh. de Stat Budapest, Conscriptio Czirakyana, F. 52, Comitatul Dăbica, vol. IV, p. 297—298.

⁷⁶ Arh. ist. a Fil. Cluj, Arh. fam. Bánffy, Cons. 124, Bonchidai taxa lista, 1800, 1801.

fi obligați să slujească câte 52 zile pe an cu palmele. În 1803 numărul zilelor de robotă cu boii, pentru iobagii și jelerii care posedau vite, se reduce de la 30 pe an la 28, restul obligațiilor menținându-se neschimbate⁷⁷. O micșorare a obligațiilor se observă și la majoritatea hurubașilor, numărul clăilor de secerat reducându-se la 20 pe an, iar unuia chiar la 10 clăi⁷⁸. Din 1806 numărul zilelor de robotă pentru iobagii cu vite se ridică din nou la 42 pe an, în timp ce al iobagilor fără vite se reduce la 150 pe an. Obligațiile jelerilor se uniformizează, deoarece toți, indiferent dacă posedau sau nu vite, trebuiau să execute câte 100 zile robotă pe an cu palmele, iar hurubașii câte 50 zile pe an. Celor 6 țărani nou veniți pe domeniu li se fixează obligația de a plăti o anumită taxă și de a efectua 12 zile robotă pe an cu palmele⁷⁹. Această situație se menține pînă în 1809, cînd Răscruciul este dat lui Bánffy Francisc.

La 1785 supușii domeniului din satul *Rus* declarau că: „jumătate de an îl petrecem la slujba domnească”⁸⁰, pentru ca în 1800 obligațiile în robotă să fie fixate la 18 zile pe an cu boii și 6 zile cu palmele⁸¹, pe lingă care plăteau și taxă. În 1806 acestor obligații li se mai adaugă un drum lung⁸², iar din 1807 încă 6 zile robotă cu boii, alături de cele 18 precedente⁸³. Hurubașii aveau obligația de a lucra 18 zile pe an cu palmele. Din 1809 și această comună trece în stăpînirea lui Bánffy Francisc.

Tot 18 zile robotă executa anual și iobagul din comuna *Sărata*, în timp ce jelerul 12 zile cu boii și 6 zile cu palmele. Iobagul avea obligația să mai secere 20 clăi de griu pe an, iar jelerul 10 clăi de griu⁸⁴. Din 1806 numărul clăilor se ridică la 27 pe an⁸⁵. Din 1809, comuna *Sărata* avea aceeași soartă ca și comuna *Rus*.

Cum s-a arătat la începutul acestui studiu, comuna *Cupșeni* avea o situație deosebită față de celelalte comune ale domeniului. Pe baza urbanului cu care a fost cedată familiei Bánffy, iobagii cu o sesie întreagă erau obligați să slujească 3 săptămîni la Bonțida și să facă o săptămîină de drăbănție, cei cu 1/2, 1/3, 1/4 sesie, făceau slujba în mod corespunzător. În plus, cei care aveau vite de tracțiune, „atunci cînd proprietarul dorea și poruncia, transportam vin de Sălaj, din comuna Borla, la Bonțida”⁸⁶. Aceste obligații în slujbe au fost preschimbate în bani la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, așa cum vor declara iobagii în 1820. Fiecare iobag cu sesie întreagă avea datoria să plătească anual 4 fl. și 30 kr. pentru cele 3 săptămîni de robotă, pentru săptămîina de drăbănție 30 kr. anual, iar pentru obligațiile de transport o sumă corespunzătoare numărului de vite de tracțiune pe care le posedau. Cei care aveau 2 boi plăteau 51 kr. anual,

⁷⁷ Idem, Cons. 124, Bonchidai taxa lista, 1803.

⁷⁸ Idem, Cons. 124, Bonchidai taxa lista, 1803.

⁷⁹ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1806.

⁸⁰ Arh. de Stat Budapest, Conscriptio Urbarialis, 1785—86, F. 51, 39. csomó, Oroszmező.

⁸¹ Arh. ist. a Fil. Cluj, Arh. fam. Bánffy, Cons. 124, Bonchidai taxa lista, 1800, 1801, 1803.

⁸² Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1806.

⁸³ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1807.

⁸⁴ Idem, Cons. 124, Bonchidai taxa lista, 1800, 1801, 1803.

⁸⁵ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1806—1807.

⁸⁶ Arhivele de Stat Budapest, Conscriptio Urbarialis 1785—1786, F. 51 Kupsafalva, 38 csomó, Magyar Laposi járás.

cei cu 4 boi, 1 fl. și 42 kr., iar cei fără boi plăteau 25 1/2 kr. Iobagii cu o jumătate sesie plăteau ca taxă pentru răscumpărarea zilelor de robotă 2 fl. și 15 kr., iar pentru săptămîna de drăbănție 15 kr. Iobagii cu mai puțin de 1/2 sesie plăteau 1 fl. și 30 kr. pentru răscumpărarea robotei și 15 kr. pentru săptămîna de drăbănție. Atît iobagii cu o jumătate sesie, cît și cei cu mai puțin de 1/2 sesie plăteau banii de căraușie, corespunzător numărului de vite pe care le aveau, așa cum s-a arătat mai sus⁸⁷. Începînd cu anul 1806, iobagilor din Cupșeni li se introduc noi obligații. Cei cu o sesie întreagă trebuiau să meargă 3 săptămîni pe an la coasă, cei cu 1/2 sesie 9 zile pe an, iar cei cu 1/4 de sesie 4 1/2 zile pe an. Dacă aveau 1/3 sesie, coseau 6 zile pe an la Bonțida. Tot începînd cu acest an, țaranii vor plăti cîte 1 fl. pentru fiecare vită de tracțiune în contul răscumpărării obligațiilor de transport⁸⁸. Din 1819 se reintroduce săptămîna de drăbănție, stăpinul refuzînd să mai accepte preschimbarea ei în bani⁸⁹.

Evoluția robotei, atît în fiecare comună cît și pe întreg domeniul, poate fi urmărită din tabelul anexat (p. 270).

Ce concluzie desprindem din el? Deși este vorba de un singur domeniu și de un singur proprietar, constatăm o mare deosebire între obligațiile în robotă ale supușilor. Ele variau de la sat la sat, în cadrul acestuia de la o categorie de supuși la alta, variau și în funcție de posedarea sau neposedarea animalelor de tracțiune, sau în funcție de mărimea sesiei aflată în posesia supușilor. Dacă în Cupșeni robota era stabilită după mărimea sesiei, în restul satelor domeniului, în general, varia după executarea ei cu vitele sau palmele. O anumită cantitate de robotă se pretindea de la iobagul cu 2 sau mai multe vite, și mai puțină de la cei lipsiți de ele, după cum în alte ocazii, o anumită cantitate de robotă se pretindea de la un țaran cu o sesie întreagă și altă cantitate de la cel cu 1/2, 1/3 sau 1/4 sesie. În Bonțida și Răscruci, o anumită cantitate de robotă se pretindea de la iobag, altă cantitate de la jeler, hurubaș, inquilin, țigan etc. Pe domeniu n-au existat de asemenea nici aceleași criterii de percepere a robotei în timp. Dacă la Bonțida și Răscruci iobagilor și jelerilor lipsiți de vite li s-a stabilit robota sub forma unui anumit număr de zile pe săptămîină în restul satelor, cu excepția Cupșeniului, supușii erau obligați să muncească un anumit număr de zile sau săptămîni pe an. Deci unora li se pretindea anual, altora săptămînal.

O altă concluzie ce se desprinde din tabel privește creșterea continuă a robotei în toate satele domeniului și la intervale destul de mici. Dacă pînă prin 1806 supușii din majoritatea comunelor au fost obligați să muncească cîte 18 zile pe an (dintre care 12 zile erau executate de cei care posedau vite cu acestea și 6 zile cu palmele), cu excepția celor din Bon-

⁸⁷ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, Arh. fam. Bánffy, Consign. 124, Bonchidai taxa lista, 1800, 1801, 1803.

⁸⁸ Arh. ist. a Fil. Cluj, Arh. fam. Bánffy, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1806, 1807, 1810 și Cons. 124/c, Bonchidai taxa lista, 1816.

⁸⁹ Arh. de Stat Budapest, Conscripção Czirakyana, F. 52, Comitatul Solnoc Interior, vol. III, p. 124.

țida și Răscruci care aveau încă de pe atunci 36 zile pe an și a celor din Chizeni și Rus, care trebuiau să muncească în această perioadă câte 24 zile pe an, în 1806 sau 1807 obligațiile în robotă a tuturor supușilor sporesc cu încă 6 zile anual, astfel încît ele se ridică, în majoritatea comunelor, la câte 24 de zile anual, la Bontida și Răscruci la 42 zile anual, iar la cei din Chizeni și Rus la câte 30 zile anual. O nouă sporire a robotei se înregistrează la 1811 în majoritatea comunelor care rămăseseră în componența domeniului. Din nou la vechile obligații se adaugă încă 6 zile robotă anual, astfel încît numărul zilelor se ridică la 36 pe an. Excepție vor face supușii din Bontida ale căror obligații în robotă vor rămîne neschimbate. Acest lucru ne arată că în curs de 10 ani, obligațiile în robotă ale supușilor domeniului s-au dublat de la 18 zile anual la 36 zile anual, dovedind tendința continuă a proprietarului feudal de a spori veniturile prin creșterea permanentă a obligațiilor supușilor.

În cadrul obligațiilor iobăgești ale supușilor domeniului, un loc foarte important îl ocupa seceratul unui anumit număr de clăi de cereale pe an, obligație de la care n-au fost privați decît cei din Bontida, Cupșeni și Rus, și care, desigur, corespundea unui anumit număr de zile-robotă pe an. Din registrele de taxe ale domeniului constatăm creșterea continuă a numărului clăilor de grîu ce trebuiau secerate anual de fiecare supus. Dacă pînă în 1806, în general, iobagul sau jelerul trebuia să secere câte 20 clăi de grîu anual, în 1806 numărul acestora se ridică la 26 de clăi pentru ca în 1811 să atingă 30. De data aceasta obligațiile au sporit cu 50% în cei 10 ani.

Ce munci agricole trebuiau să efectueze supușii domeniului în cadrul robotei? Ei trebuiau să îngunoieze pămîntul alodial, să-l are, să-l grape, să-l semene primăvara și toamna, să secere recolta, să prășească, să cosească iarba și otava de pe fînătele alodiale pe care apoi trebuia să le strîngă și să le care la curie, să transporte recolta de cereale de la arie la curie, s-o așeze în stoguri sau magazii, să o îmblătească. Îmblătitul grîului pe domeniul Bontidei întirzia pînă aproape de lunile de primăvară, februarie, martie și chiar aprilie, după cum rezultă din registrele de socoteli ale administratorului.

Tot supușii domeniului trebuiau să repare diferitele acareturi ale domeniului, iar pe cele mai modeste să le clădească. Ei construiau morile, grajdurile, șoproanele, hambarele și le reparau atunci cînd era necesar. Un loc deosebit de important în cadrul obligației în muncă era săparea și întreținerea șanțurilor de pe hotarele domeniului, întreținerea zăgazurilor și podurilor de pe Someș. Șanțurile au fost săpate pentru a opri revărsarea Someșului pe hotarul domeniului. Din declarațiile iobagilor rezultă că Someșul se revărsa anual la Bontida de două ori: o dată după ce se topea ghiața, iar a doua oară la Rusalii, cînd se topea zăpada în munți. „Atunci atît de tare se revărsa Someșul pe hotare încît foarte puține foloase se mai puteau trage din recoltă. Inundația strică iarba, fînul de pe cîmpie. Uneori inundația este atît de mare încît numai Răs-

cruciul și drumul de țară o oprește să se reverse complet”⁹⁰. Pentru a împiedica această calamitate naturală, s-au săpat șanțuri adânci în lungul hotarului, astfel încât atunci când Someșul se revărsa, apa intra în acestea și se puteau astfel evita pagubele mai mari. Aceste șanțuri însă trebuiau întreținute permanent, trebuiau curățate de nămol, mai ales în lunile de primăvară, lucru ce revenea, desigur, tot supușilor domeniului. Pe Someș existau două poduri cu vamă: unul aflat în proprietatea baronilor, iar celălalt al conților. Aceste poduri, din cauza deselor inundații, se stricau mereu, necesitând reparații, care sustrăgeau un număr important de zile de muncă iobăgească. Dar cele mai greu de întreținut erau zăgazurile de pe Someș. La Bonțida s-au construit mai multe astfel de zăgazuri, dintre care două erau întreținute de conți, iar unul în combinație cu baronii. Întreținerea zăgazurilor necesita multă muncă iobăgească, deoarece ele erau sfîșiate mereu de dese inundații ale Someșului. Zăgazul cel mai mare dinspre Râscruci, comun celor două familii, trebuia reparat anual și „înghițea o mare de nuiete”⁹¹. „Conservarea anuală a acestui zăgaz pretindea câte 300—400 care de nuiete și în plus atâtea zile de muncă; iar atunci când revărsarea apei distrugea oarecare dig, lucru ce se întâmpla deseori, atunci legarea lui costa 800 și chiar 1.000 care de nuiete”⁹². „Aceasta ducea la rămânerea în urmă a economiei, căci pretindea multă pierdere de vreme” — declară Bakó Iosif, provizorul baronului Bánffy Ádám — „cu cărașia materialelor și repararea digurilor, căci și în acest an s-au plinit 6 săptămîni pînă cînd cu forțe unite l-am putut restabili...”⁹³. În afară de acest dig, familia contelui Bánffy mai întreținea alte două, necesare morii, dintre care mai ales unul denumit „digul Jäger” era mai mare și mai costisitor decît digul comun, deoarece era așezat într-un loc mai expus vijeliei apei și se distrugea deci mai des. Întreținerea lui se făcea tot cu munca supușilor. Multă muncă iobagă se cheltuia cu întreținerea morii din Bonțida, de lingă castel, căci „tot la doi ani trebuiau schimbate pietrele... lemnele din moară se strică neconținut și trebuie reinnoite mereu...”⁹⁴. Cu muca iobagilor a fost reconstruită, în 1818—1820, moara din Bonțida de către contele Bánffy Iosif, muncă ce a durat doi ani, la care trebuie să mai adăugăm alți doi ani necesari transportului și depozitării materialelor lemnoase, feroase și a pietrelor necesare reconstrucției.

Cînd și unde erau efectuate aceste zile de robotă? Iobagii, jelerii și hurubașii din Bonțida și Râscruci efectuau zilele de robotă în hotarul satului lor. De aceea, ei erau chemați în fiecare săptămînă atâtea zile cîte erau înscrise în registru. Ceilalți supuși, din alte sate ale domeniului, efectuau munca, eșalonată pe mai multe zile și săptămîni consecutive, la Bonțida, ori la Râscruci, unde se găseau pămînturile alodiale. Iobagii din Șimișna declară cu ocazia conscripției urbariale din 1785: „... slujba

⁹⁰ Idem, Cons. 123/c, Declarațiile iobagului Martinus Kardos.

⁹¹ Idem, Declarațiile lui Kádár Pál.

⁹² Idem, Declarațiile lui Gábel Pop de Sztármári.

⁹³ Idem.

⁹⁴ Idem, Răspunsul lui András Rigó.

o facem la Bonțida de 4 mnile de loc departe, peste an 1/2 de an“⁹⁵. La 15 iulie 1820 țărani din Cupșeni declarau: „De la bun început fiecare gazdă cu o sesie cosea la Bonțida 3 săptămîni și făcea o săptămînă de drăbănție... Celor care dețineau 1½—2 sesie, slujba li se împărțea în mod corespunzător...“⁹⁶.

Supușii din Căprioara slujeau primăvara o săptămînă la semănatul porumbului la curia din Răscruți, iar vara, la strînsul recoltei și toamna la semănat, din nou cîte o săptămînă. Concentrarea zilelor de lucru mai ales în lunile de primăvară și vară aducea prejudicii gospodăriilor iobăgești. Lipsind de acasă săptămîni întregi, iobagii se vedeau nevoiți să-și neglijeze propriile lor pămînturi, care rămîneau nelucrate la timpul potrivit⁹⁷. În plus, ei mai pierdeau timp util deosebit de important cu mersul și venitul la Bonțida și Răscruți, mai ales cei care locuiau mai departe de centrul domeniului, mers și venit care nu intra în socoteala slujbelor. De aceea toți țărani de pe domeniu se vor plînge conscriptorilor, atît la 1785 cît și la 1820⁹⁸.

Timp mult pierdeau supușii domeniului cu obligația de a face nenumărate căraușii. O parte a acestor drumuri, așa-zisele „drumuri lungi“, erau stabilite în registrele de slujbe ale domeniului. La început numai supușii, iobagi și jeleri, din Bonțida și Răscruți erau obligați la cîte 3 drumuri lungi anual⁹⁹. În 1806 această obligație se introduce și supușilor din Șimișna, dar numai cîte un drum pe an¹⁰⁰. În 1807 drumul lung era înscris și pe seama supușilor din Chizeni și Recea-Cristur¹⁰¹, pentru ca în 1810

⁹⁵ Idem, *Conscriptio Urbarialis*, 1785—86, F. 51, 39 csomó, Vádi járás, Semesnye.

⁹⁶ Arh. de Stat Budapest, *Conscriptio Czirakyana*, F. 52, Comitatul Solnoc Interior, vol. III, p. 130.

⁹⁷ Cei din *Chidea* „Oamenii onoratului conte Banffy Iosif își împlineau slujba rînduită după alcăzaș și cu ruptu, care pentru oamenii fără vite se face în felul următor: fiecare gazdă fără vită împlinește la săpatul porumbului 18 zile, la strînsul cucuruzului 6 zile și seceră 30 clăi de griu, pe care toate le îndeplinesc la Bonțida ca și Caput Bonorum“, Arhivele de stat, Budapest, *Conscriptio Czirakyana*, F. 52, Comitatul Dăbica, vol. IV, p. 296.

Cei din Chizeni declară în 1785—86 „slujbă ruptă n-am avut, ci slujim cum ne mină și cum putem socoti. Anu jumătate în slujba domnească plinim... slujbele le împlinim la Bonțida, de 5 mnile de pămînt...“, Arhivele de stat, Budapest, *Conscriptio Urbarialis*, 1785—86, F. 51, Vádi Járás, Közfalu.

Cei din *Sărata* declară și ei la 30 sept. 1820 „... slujim obișnuit cîte două zile pe săptămînă, numai că acelea le plinim vara, una după alta, chiar cîte 4—5 săptămîni. Din brazda stăpînilor noștri nu ne putem mîntui...“, Idem. *Conscriptio Czirakyana*, F. 52, Comitatul Dăbica, vol. III, p. 633.

⁹⁸ Cei din *Tăuți* declară în 1820: „Mersul în slujbă și reîntoarcerea acolo nu s-a știut în slujbă“ (Idem, *Conscriptio Czirakyana*, F. 52, Comitatul Dăbica, vol. I, p. 573). Cei din *Căprioara* se plîng „Nici unui slujitor la stăpîn, mersul și venitul nu s-a știut în slujbă“ Idem, F. 52. Comitatul Dăbica, vol. III, p. 334. La 1785 supușii din *Rus* declară: „Dară mersul și venitul la arie nu s-a știut în slujbe“ (Idem *Conscriptio Urbarialis* 1785—1786, F. 51, 39. csomó, Vádi járás, Oroszmező), iar la 1820: „Mersul și venitul nici pe de o parte nu s-a știut în slujbe“. Idem *Conscriptio Czirakyana*, F. 52. Comitatul Solnoc Interior, vol. X, p. 264.

⁹⁹ Arh. ist. a Fil. Cluj, Arh. fam. Bánffy, Cons. 124, Bonchidai taxa lista, 1800, 1801, 1803.

¹⁰⁰ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1806.

¹⁰¹ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1807.

el să se introducă în toate comunele domeniului, unde nu a existat legal pînă atunci: Tăuți, Igrița, Dîrja, Chidea etc.¹⁰² În anul următor, 1811, supușilor care aveau obligația de a face un singur drum lung, li se mai adaugă încă unul, pentru ca iobagii din Chidea să fie obligați în 1812, să execute chiar 4 drumuri lungi anual¹⁰³. Spre sfîrșitul perioadei cercetate, 1817—1820, pierind vitele iobagilor din cauza foametei, obligația va fi ștearsă din registrele de slujbă ale domeniului. Alături de aceste drumuri lungi, supușii erau obligați să efectueze o serie de alte drumuri, care nu erau înscrise în registre și care, desigur, erau mult mai mici.

Unde și cu ce ocazii se efectuau aceste cărașii? Cei din Recea-Cristur transportau cărbunele pe care iobagii de aici îl ardeau în pădurile alodiale. Alte cărașii făceau cu transportul vinului din Sălaj, din comuna Borla la Bonțida și cu cel al varului din comuna Turea, tot la Bonțida^{103a}. Cei din Tăuți trebuiau să transporte cîte un stîngen de lemne la moara din Fundătura^{103b}. Cei din Șimișna făceau în fiecare an „un drum la Răscruci, de 4 mnile de loc departe, altul la Tașnad, de 8 mnile de loc departe”¹⁰⁴ și la Curtuiș, unde trebuiau să secere grîul. Cei din Căprioara făceau cîte un drum toamna pentru transportul vinului de Sălaj din Borla la curie, iar iarna făceau cîte unul pentru transportul lemnului la curie. Și cei din Dîrja aveau obligația de a transporta vinurile din Borla la Bonțida, după cum tot ei transportau la curie varul de la Turea¹⁰⁵. Tot lemne și var erau obligați să transporte supușii domeniului din comuna Chizeni, iar cei din Chidea să execute un drum lung pentru aducerea mustului de la Borla la Bonțida, iar altul pentru transportul vinului la curie¹⁰⁶. În mod asemănător cărașeau vinul de la Borla și cei din Cupșeni „de cîte ori porunca și dorea stăpînul domeniului”¹⁰⁷. Alte drumuri executatu supușii domeniului pentru transportul vinurilor de la Vișea la curie, unde erau așezate în pivnițe pentru învechire, cu transportul pietrelor și lemnurilor de construcții, fie la Bonțida unde s-au făcut mari reparații castelului, manejului, hambarelor, grajdurilor și morilor, fie la Cluj, unde se construia palatul Bánffy. Domeniul de la Bonțida avînd, printre altele, sarcina de a aproviziona cu alimente palatul de la Cluj, țărani erau obligați să facă nenumărate cărașii pentru transportul acestor alimente. În general deci, aceste cărașii, drumuri, erau necesare acoperirii nevoilor de aprovizionare cu vin, cereale, lemne de foc și construcție, cărbune, var, pietre de moară și de construcții ale domeniului, și numai arareori erau determinate de necesitățile de comercializare ale domeniului. Făcîndu-se la distanțe mari, se efectuau zile în șir și uneori

¹⁰² Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1810.

¹⁰³ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai szolgálat lista, 1811—1812.

^{103/a} Arh. de Stat, Budapest, Conscripção Czirakyana, F. 52, Comitatul Dăbica, vol. III, p. 561.

^{103/b} Idem, F. 52, Comitatul Dăbica, vol. I, p. 573.

¹⁰⁴ Idem, Conscripção Urbarialis, 1785—86, F. 51, 39. csomó, Vádi járás, Semesnye.

¹⁰⁵ Idem, Conscripção Czirakyana, F. 52, Comitatul Dăbica, vol. I, p. 34.

¹⁰⁶ Idem, F. 52, Comitatul Dăbica, vol. IV, p. 288.

¹⁰⁷ Idem, Conscripção Urbarialis, 1785—86, F. 51, Kupsafalva, și Conscripção Czirakyana, F. 52, Comitatul Solnoc Interior, vol. III, p. 130.

chiar săptămîni, sustrăgînd pe țărani de la lucrul cîmpului. Executîndu-se întotdeauna cu vitele și căruțele țăranilor, aceste drumuri nesfîrșite și nelimitate contribuiau la distrugerea sănătății acestora.

Proprietarii domeniului, aflați în goană continuă pentru sporirea cît mai eficientă a zilelor de robotă, vor folosi diferite și variate mijloace pentru a obține robotă suplimentară. Unul din aceste mijloace este impunerea unor zile suplimentare de robotă pentru judele sâtesc, sub pretextul de a nu pierde obligațiile în robotă ale acestuia. În acest sens, țăranii din Bonțida declară următoarele cu ocazia conscripției czirakyene: „Pentru birăul satului fiecare om lucrează stăpînului său cîte o zi în fiecare an”¹⁰⁸. Cei din Dăbica declară: „Acelui proprietar din partea căruia se pune judele sâtesc, fiecare om este dator a-i lucra cîte o zi cu palmele pentru completarea slujbei judeului sâtesc”¹⁰⁹. În mod asemănător au declarat și cei din Căprioara, Dirja, Sărata etc.¹¹⁰.

Zile de clacă suplimentare luau proprietarii domeniului de la supușii lor în schimbul folosirii taurului pe seama cirezii comunei, a vierului, ciurdarului, porcarului, pentru conținut de boi. Astfel cei din Recea-Cristur declarau în 1820: „Comuna neavînd taur, acela îl alcăzim de la proprietar, pentru o vacă, secerînd cîte o claie de grîu”¹¹¹. Cei din Bonțida declarau: „Pentru conținut de boi secerăm proprietarilor noștri, cu excepția baronului Bánffy Adám, după două vite cîte 3 clăi de grîu”¹¹². Cei din Răscrucci vor declara: „Pentru locul alodial denumit Botșiris, pe care mai demult proprietarii l-au folosit, dar de cîtva timp încoace l-au slobozit pentru pășunatul boilor, prestăm proprietarilor în fiecare an, după doi boi, cîte un cosaș”¹¹³.

Proprietarii domeniului Bonțidei obișnuiau să-și procure robotă suplimentară prin arendarea părților mai slabe ale pămînturilor alodiale. Obișnuit, acestea erau arendate celor din Sic, așa cum rezultă din declarațiile lui Ban Petru¹¹⁴, fostul provizor și a lui Martinus Kardos, iobag al baro-

¹⁰⁸ Idem, *Conscriptio Czirakyana*, F. 52, Comitatul Dăbica, vol. VII, p. 32.

¹⁰⁹ Idem, F. 52, Comitatul Dăbica, vol. I, p. 61.

¹¹⁰ Supușii din Recea-Cristur declarau la 21 iunie 1820: „Pentru judele sâtesc, potrivit vechiului obicei, fiecare gazdă lucrează o zi de vară, iară cînd judele sâtesc se dă din partea unui stăpîn căruia în hotarul nostru sau în vecinătate n-are ce să-i lucrăm, să-i secerăm, ziua de lucru de vară o plătim cu 8 potori”. (Idem, *Conscriptio Czirakyana*, F. 52, Comitatul Dăbica, vol. III, p. 555). Cei din Igrîța declarau și ei „Atunci cînd dintre supușii proprietarilor se alege pe rînd juri sâtești, sub titlul completării slujbei sâtești, fiecare horn colonial dăm o zi de vară de lucru cu palmele” (Idem, F. 52, Comitatul Dăbica, vol. I, pag. 144). Cei din Chidea „Acelui proprietar care dădea prin tragere la sorți judele sâtesc, fiecare horn colonial aflat în comună, în locul slujbei anuale a acestuia, presta cîte o zi de vară de lucru cu ceea ce dorea proprietarul” (Idem, F. 52, Comitatul Dăbica, vol. IV, p. 289).

¹¹¹ Idem, F. 52, Comitatul Dăbica, vol. III, p. 556.

¹¹² Idem, F. 52, Comitatul Dăbica, vol. VII, p. 34.

¹¹³ Arh. de Stat Budapest, *Conscriptio Czirakyana*, F. 52, Comitatul Dăbica, vol. IV, p. 553.

¹¹⁴ „Pe hotarul Bonțidei fără îngunoiere, nici un pămînt nu rodește. Nici chiar pe loc șesos. Sus în munți, spre Sic, multe nice chiar dacă sînt îngunoiate, din care cauză curtea se vede nevoită să lase multe pămînturi nefolosite; uneori sînt luate de cei din Sic”. Arh. ist. Fil. R.S.R. Cluj, Arh. fam. Bánffy, Consign. 123/a

nului Bánffy Ladislau ¹¹⁵, făcute în anul 1830. Alături de aceste pământuri foarte slabe, au fost date supușilor, în schimbul robotei, și alte pământuri alodiale din Bonțida și Răscruți. Uneori, în locul zilelor de robotă se cerea de la supuși un anumit număr de clăi de secerat. Astfel, în 1802, în schimbul a 9 bucăți de pământ date în folosință țăranilor, s-a obținut seceratul a 730 de clăi de grâu ¹¹⁶, în 1805, pentru cele 10 bucăți de pământ arendate, seceratul a 1320 clăi de grâu ¹¹⁷, iar în 1806 seceratul a 1636 clăi de grâu ¹¹⁸. În 1807, pentru pământurile alodiale din Răscruți date în folosință țăranilor, s-a obținut seceratul a 100 clăi de grâu, iar pentru cele 8 bucăți de pământ din Bonțida, seceratul a 1660 clăi de grâu ¹¹⁹. Seceratul celor 1308 clăi de grâu din 1808, a fost obținut tot pentru cele 8 bucăți de pământ date în folosință țăranilor ¹²⁰. An de an se vor da în folosință tot mai multe pământuri obținându-se astfel seceratul unui număr important de clăi de grâu. Deosebit de importante și considerabile sînt numerele de clăi de grâu obținute în anii 1812 și 1813, și anume 1539 ¹²¹, respectiv 1479 ¹²². În anii următori aceste pământuri vor fi date supușilor și pentru zile de lucru, alături de seceratul clăilor de grâu. Astfel, în 1816, proprietarul va obține 71 zile de lucru și seceratul a 465 clăi de grâu ¹²³, în 1817 68 de zile de lucru și seceratul a 246 clăi de grâu ¹²⁴ ș.a.m.d.

Zile de lucru sau seceratul clăilor de grâu suplimentare, vor obține proprietarii și pentru pământurile de pășune sau de fînețe date în arenda țăranilor. Obişnuit, erau arendate pășunile de pe muntele „Varjas” sau cele din Valea Singelui, alături de care, din cînd în cînd, au fost arendate și altele. Astfel, la Răscruți au fost arendate țăranilor, în 1808 „Pășunea mică” și „Keresztes oldal”. În anul 1805 s-au obținut pentru pășunile și fînețele arendate seceratul a 65 clăi de grâu ¹²⁵, în 1808 a 55 clăi de grâu ¹²⁶, în 1812 și 1813 a cîte 84 clăi de grâu ¹²⁷, în 1814 36 zile de lucru și seceratul a 76 clăi de grâu ¹²⁸ ș.a.m.d.

Importantă va fi robota obținută de proprietar în schimbul cerealelor cumpărate pe bază de contract de către supuși. Stăpînii vor folosi situația precară în care au ajuns țăranii în anii de secetă și de foamete de la înce-

¹¹⁵ „Nu toate pământurile aparținînd curții contelui pot fi folosite și nici nu sînt folosite. Așa este spre Sic „Valea Singelui” (Vér Völgy). Aceasta nu o folosește curtea căci este plină cu gropi și abruptă din care cauză și cei din Sic dau foarte puține zile de lucru pentru ea. Așa este și „Jeney Láb”, și pe aceasta supușii o țin pentru lucru” (Idem, Consig. 123/e).

¹¹⁶ Idem, Cons. 124, Bonchidai jószágtermés lajstrom, 1802.

¹¹⁷ Idem, Cons. 124, Bonchidai termés lajstrom, 1805.

¹¹⁸ Idem, Cons. 124, Bonchidai termés lajstrom, 1806.

¹¹⁹ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai termés lajstrom, 1807.

¹²⁰ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai termés lajstrom, 1808.

¹²¹ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai termés lajstrom, 1812.

¹²² Idem, Cons. 124/c, Bonchidai termés lajstrom, 1813.

¹²³ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai termés lajstrom, 1816.

¹²⁴ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai termés lajstrom, 1817.

¹²⁵ Idem, Cons. 124, Bonchidai termés lajstrom, 1805.

¹²⁶ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai termés lajstrom, 1808.

¹²⁷ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai termés lajstrom, 1812—1813.

¹²⁸ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai termés lajstrom, 1814.

putul secolului al XIX-lea, pentru a lua, în schimbul cerealelor vândute țăranilor, sume mari de bani, iar pentru așteptarea achitării acestora, robotă. Astfel la 23 iunie 1807, cinci țărani din Bonțida cumpără, pe bază de contract, din cauza secetei, de la stăpînul lor, cîte 4 mierțe de grîu și tot atîtea de porumb, urmînd să le plătească prețul pînă la anul nou. În cazul în care nu se vor putea achita, ei se angajau să-i secere proprietarului în fiecare an, pînă la plata sumei, cîte o claie de grîu pentru fiecare mierță de cereale cumpărată. Dintre cei cinci țărani trei au reușit să-și achite datoria la termenul fixat, ceilalți însă abia în 1809¹²⁹. Contract asemănător, dar de data aceasta pentru făină de porumb și orz, au încheiat cu proprietarul Bonțidei, supușii din Dirja și Căprioara în anul 1808, cumpărînd pentru bani 16 mierțe făină de porumb și tot atîtea orz. Ei se angajau să secere proprietarului, în cazul întîrzierii achitării datoriei la data prevăzută în contract, cîte o claie de grîu anual pentru fiecare mierță de cereale cumpărată. O parte a supușilor a reușit să achite în anul următor suma datorată, alții abia în 1814, vîzîndu-se astfel nevoiți să secere în fiecare an numărul clăilor la care s-au angajat¹³⁰. În 1812 supușii din Bonțida au cumpărat 204 mierțe de cereale, cei din Chizeni 312 mierțe, iar cei din Dirja 34 mierțe, angajîndu-se să secere anual pînă la achitarea sumei datorate cîte o claie de grîu pentru fiecare mierță cumpărată¹³¹. În 1813 tot bonțidenii, chizenii și dirjenii mai cumpără, pe bază de contract, 526 1/2 mierțe de cereale¹³², iar cei din Chidea 34 mierțe de grîu și 24 mierțe făină de porumb, angajîndu-se, ca pentru fiecare mierță să secere, pînă la achitare, în fiecare an, cîte o claie de grîu¹³³. Remarcăm că cei din Chidea și Dirja n-au reușit să-și achite datoria în bani decît abia în 1823, fiind nevoiți să îndeplinească obligațiile în muncă la care s-au angajat prin contract¹³⁴. În 1814, numărul mierțelor de cereale cumpărate de supușii celor patru comune de la stăpîni se ridică la 904 și 1/2, trebuînd anual să secere, pînă la achitarea sumei, cîte 904 și 1/2 clăi de grîu¹³⁵. Nici de data aceasta cei din Chidea și Dirja nu și-au putut achita datoriile decît abia în 1829. În același an 7 supuși din Igrîța, 2 din Dăbîca și 1 din Tăuți au cumpărat cîte două mierțe de porumb, în condiții asemănătoare cu țăranii din celelalte comune¹³⁶. În 1815 din nou 13 supuși din Chidea și Recea-Cristur cumpără de la stăpînul lor 36 1/2 mierțe grîu și 9 mierțe porumb, angajîndu-se să-i secere anual, pentru fiecare mierță cumpărată, cîte o claie de grîu. Majoritatea lor nu s-a putut achita de datorie decît abia prin 1840¹³⁷. În aceleași condiții sînt contractate cele 21 mierțe făină de mălai, 28 mierțe „tönköly“, 10

¹²⁹ Idem, Cons. 117, Contracte, 1807.

¹³⁰ Idem, Cons. 117, Contracte, 1808.

¹³¹ Idem, Cons. 117, Contracte, 1812 și Cons. 124/c, Bonchidai termés lajstrom, 1812

¹³² Idem, Cons. 124/c, Bonchidai termés lajstrom, 1813.

¹³³ Idem, Cons. 117, Contracte, 1813.

¹³⁴ Idem, ibidem.

¹³⁵ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai termés lajstrom, 1814.

¹³⁶ Idem, Cons. 117, Contracte, 1814.

¹³⁷ Idem, Cons. 117, Contracte, 1815.

mierțe grâu, 4 mierțe porumb și 2 mierțe orz de către supușii din Chidea, Dirja, Recea-Cristur, Igrița, Tăuți și Dăbîca în 1816, o bună parte a lor nefiind achitată decît în 1849¹³⁸. Tot abia în acest an au reușit să-și achite datorile în bani, contractate încă în 1817, supușii din Chidea, Dirja, Recea-Cristur, Igrița și Tăuți, în schimbul celor 26 mierțe sămîntă de porumb, 40 mierțe orz și 10 mierțe porumb, văzîndu-se nevoiți să secere în fiecare an cîte o claie de cereale, datorită neachitării sumelor¹³⁹.

Deosebit de numeroase zile de robotă erau obținute de la țigani în schimbul cerealelor împrumutate. Astfel, în registrele de taxe ale domeniului din 1806 sînt trecute 4638 zile de muncă pentru țiganii din compania întîia a voievodului Totoroi Vasile și 180 zile de lucru pentru țiganii din compania a doua a lui Kolbász Csobuj¹⁴⁰, iar în cel din 1807, 5237 zile de lucru în schimbul cerealelor împrumutate țiganilor din compania lui Pili Petrus¹⁴¹.

Locurile pustii erau folosite de asemenea de proprietarii domeniului pentru a obține zile de robotă suplimentare, de la supușii cărora le erau date în folosință. Pe domeniul Bonțidei numărul locurilor pustii a crescut mai ales în perioada de foamete din anii 1814—1817, cînd mulți țărani au murit ori au luat drumul pribegiei. De aceea, în această perioadă, fenomenul acesta va fi mai frecvent decît în anii anteriori. În acest sens iobagii din Sărata declară următoarele cu ocazia conscripției czirakyene: „În comuna noastră există sesii pustii care s-au pustiit în timpul foametei, cînd oamenii s-au ascuns și au murit. Acele sesii pustii sînt folosite de oameni, pentru ele ei dau stăpînilor lor ori lucru ori altceva...”¹⁴². Cei din Tăuți declară cu aceeași ocazie: „Acele locuri pustii s-au pustiit cu ocazia ultimei foamete, cînd oamenii plecînd de pe ele, au lăsat pustii casele lor, și de atunci ele stau părăsite. Grădinile și sesiile sînt folosite în parte de oamenii de pe acolo. Altele însă stau pustii și acei care le posedă, prestează ceva slujbă stăpînilor lor”¹⁴³. Pentru folosirea locurilor pustii, proprietarii domeniului luau de la cei care le foloseau, ori zile de slujbă, ori seceratul unui anumit număr de clăi de cereale. Astfel, în 1814, pentru sesia lui Gyurkutza Szánduj, rămasă pustie, Bodea Grigoraș lucra 24 zile de slujbă¹⁴⁴. În 1816, Covriga Leontea secera pentru locul pustiu de la capătul satului 6 clăi de grâu, iar soția lui Morar Ștefan pentru sesia pustie a lui Tordai Vasile secera 28 clăi de cereale¹⁴⁵. În 1817, pentru același loc pustiu de la marginea satului, Pele Von secera 88 clăi de grâu¹⁴⁶. În 1818, doi iobagi secerau pentru pămînturile de

¹³⁸ Idem, Cons. 117, Contracte, 1816.

¹³⁹ Idem, Cons. 117, Contracte, 1817.

¹⁴⁰ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1806.

¹⁴¹ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1807.

¹⁴² Arh. Stat. Budapest, Conscripție Czirakyana, F. 52, Comitatul Dăbîca, vol. III, p. 634.

¹⁴³ Idem, F. 52, Comitatul Dăbîca, vol. I, p. 577.

¹⁴⁴ Arh. ist. a Fil. Cluj, Arh. fam. Bánffy, Cons. 124/c, Bonchidai termés lajstrom, 1814.

¹⁴⁵ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai termés lajstrom, 1816.

¹⁴⁶ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai termés lajstrom, 1817.

arătură a 3 sesii rămase pustii, 66 clăi de grâu. Gazdag Mitru pentru pământurile de arătură și finețe aparținând sesiei lui Tálós Vaszi dinspre Lona, secera 12 clăi de grâu. Stan Silip pentru sesia lui Pap Lázár lucra cu 2 boi 24 zile slujbă, iar Bumb Petru, pentru locul pustiu de la capătul satului, secera 8 clăi de grâu¹⁴⁷. În 1819 Morar Dănilă secera pentru două pământuri de arătură aparținând unei case pustii, 10 clăi de grâu, Stan Silip pentru folosirea sesiei lui Pap Lázár lucra 13 zile de slujbă cu boii, iar Bodea Grigoraș pentru folosirea intravilanului lui Kertész Andrei lucra 6 zile cu palmele¹⁴⁸.

Proprietarii domeniului nu renunțau nici la ocazia de a impune robotă noilor veniți pe domeniu, pentru a obține astfel robotă suplimentară. Celor 6 țărani noi-veniți la Răscruți, Bánffy Gheorghe le-a pretins în anul 1806 și 1807 câte 12 zile robotă pe an cu palmele, obținând astfel anual câte 72 zile robotă suplimentare¹⁴⁹.

A doua categorie a obligațiilor în muncă ale supușilor domeniului sînt daturile în muncă. Acestea însă nu mai reprezintă o pondere atît de mare în cadrul rentei în muncă și nici o varietate atît de mare, ca robota. Cea mai importantă obligație în cadrul daturilor este aceea de a toarce și țese o anumită cantitate de cînepă sau lînă pe an, obligație ce revenea obișnuit nevestelor supușilor domeniului. Nu arareori însă ea era îndeplinită de bărbați. Dintre cele 14 comune ale domeniului, în 13 această obligație era înscrisă an de an în registrele de taxe. Excepție făceau doar supușii din Cupșeni. Explicația ne-o dau declarațiile țăranilor din această comună cu ocazia conscripției czirakyene: „... Dar de un timp încoace comuna noastră, după alcăzaș, în locul dijmei din cînepă, dă 36 saci, de aceea torsul și țesutul în special nu-l dăm proprietarului nostru”¹⁵⁰.

La început, obligația de a toarce și țese nu a fost uniformă în toate comunele, ea variînd de la o categorie de țărani la alta. În general, toți iobagii și jelerii domeniului erau obligați să toarcă pe an câte 3 pfunzi de cînepă și să le și țese. Lipitorii erau scutiți de atare obligație. Hurubașii, în unele comune, erau supuși la această obligație, torcînd și țesînd câte 2 pfunzi de cînepă pe an, în timp ce în alte comune erau scutiți de aceasta. Dintre comunele în care hurubașii nu torceau și țesau cînepă, amintim: Bonțida, Recea-Cristur, Chizeni, Igrița și Căprioara¹⁵¹. Dar, în 1801, obligația era introdusă și pentru hurubașii din Chizeni și Bonțida, aceștia trebuind să toarcă și să țeasă câte 2 pfunzi cînepă pe an, precum și pentru cei din Recea-Cristur și Căprioara, care vor fi obligați să toarcă câte 3 pfunzi cînepă pe an¹⁵². Din anul 1806 această obligație se extinde asupra tuturor supușilor și se uniformizează. De acum toți trebuiau să toarcă și să țeasă anual 3 pfunzi de cînepă sau lînă. Excepție vor

¹⁴⁷ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai termés lajstrom, 1818.

¹⁴⁸ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai termés lajstrom, 1819.

¹⁴⁹ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1806 și 1807.

¹⁵⁰ Arh. Stat. Budapest, Conscripție Czirakyana, F. 52, Comitatul Solnoc Interior, vol. III, p. 131.

¹⁵¹ Arh. ist. a Fil. Cluj, Arh. fam. Bánffy, Cons. 124, Bonchidai taxa lista, 1800.

¹⁵² Idem, Cons. 124, Bonchidai taxa lista, 1801.

face doar lipitorii, candiașii, țiganii și noii așezați pe moșie, care sînt scutiți de această obligație¹⁵³. Ca urmare, stăpînul domeniului realiza anual un important număr de pfunzi de cînepă și lînă toarsă și țesută de la supuși. Astfel, în 1806, 741 pfunzi¹⁵⁴, în 1807, 761 pfunzi de cînepă¹⁵⁵. În anul 1809 ea se reduce simțitor datorită restructurării domeniului, la 474 pfunzi de cînepă, toarsă și țesută¹⁵⁶, în 1810 la 480 pfunzi cînepă¹⁵⁷, iar în 1816 la 425 pfunzi, de data aceasta reducerea fiind determinată de foametea care a bîntuit domeniul Bonțidei¹⁵⁸. După anul 1816, în unele comune ale domeniului se vor pretinde mai mulți pfunzi de cînepă sau lînă, toarsă și țesută, pe an decît fusese obiceiul înainte. Astfel, cu ocazia conscripției czirakyene, țăranii din Bonțida declară: „Toarcem fiecare gazdă 3 pfunzi de cînepă și 3 pfunzi de lînă, țesem 10 sink de pînză de cînepă și lînă toarsă”¹⁵⁹. Acest lucru arată că obligațiile s-au dublat pînă în 1820. Remarcăm deci aceeași creștere a daturilor în muncă ca și a robotei în perioada 1780—1820, ca urmare a tendinței proprietarului de a-și spori veniturile domeniului prin înăsprirea exploatării țăranilor.

Alături de torsul și țesutul cînepii și a lînei, țăranii, dar mai ales nevestele lor, erau chemate la cules, topit, melițat, curățitul camerelor castelului și altele.

Sătenii din Dăbica declară în 1820: „În afară de slujba săptămînală, ne mină la cultivatul cînepii, la cules, la topit, la melițat, la secelat și la periet”¹⁶⁰. Țăranii din Dirja, pe lîngă cultivarea porumbului, erau trimiși la cernut și la plivit. La 1785 supușii din comuna Rus declară: „... de băgat cînepa în ape, de melițat, de tors, dires, încă nu s-a știut [în slujbă] în care lucru, tot anul, cite 2 zile petrecem”¹⁶¹. Supușii din Bonțida și Răscruci erau aduși și la cernutul făinei, la curățitul și plivitul grădinilor, la spălatul rufelor, la curățitul castelului, mai ales cînd erau musafiri, și la altele.

Daturile în muncă, deși nu sînt atît de mari și multe, totuși constituiau sarcini în plus pentru familiile supușilor, sustrăgînd prin ele și pe nevestele acestora de la obligațiile lor gospodărești. Așa cum rezultă din registrele de taxe ale domeniului, torsul și țesutul cînepii și lînei era o sarcină permanentă pe domeniul Bonțidei.

În **concluzie** deci, renta în muncă a predominat în 13 comune din cele 14 aparținătoare domeniului Bonțidei, unde numai o mică parte a ei a

¹⁵³ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1807, 1809, 1810 și Cons. 124/c, Bonchidai taxa lista, 1816.

¹⁵⁴ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1806.

¹⁵⁵ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1807.

¹⁵⁶ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1809.

¹⁵⁷ Idem, Cons. 124/b, Bonchidai taxa lista, 1810.

¹⁵⁸ Idem, Cons. 124/c, Bonchidai taxa lista, 1816.

¹⁵⁹ Arh. Stat. Budapest, Conscripție Czirakyana, F. 52, Comitatul Dăbica, vol. VII, p. 32.

¹⁶⁰ Idem, F. 52, Comitatul Dăbica, vol. I, p. 68.

¹⁶¹ Idem, Conscripție Urbarialis, 1785—86, F. 51, 39. csomó, Vadi járás, Oroszmező.

fost convertită în bani. Într-o singură comună, Cupșeni, toate obligațiile în muncă ale supușilor au fost preschimbate în bani. Renta în muncă a cunoscut în această perioadă o continuă creștere și sporire, proprietarii reușind să dubleze prin diferite mijloace obligațiile în robotă ale supușilor. Pe domeniul Bonțidei renta în muncă nu a fost reglementată pe bază de urbaniu, ea era stabilită în fiecare an pe bază de înțelegere, între proprietari și supuși.

M. ROȘCA

Evoluția robotei pe domeniul Bonțidei 1800—1819

Anul	Numărul total al supușilor	Obligații de muncă atașate taxei în bani						Obligații în muncă fără taxe		TOTAL	
		Cu vitele				Cu palmele		Cu vitele	Cu palmele		
		Zile de muncă	Stînjeni de lemne	Stînjeni de piatră	Drum lung	Zile muncă	Secerat clăi	Zile de muncă	Zile de muncă	Zile de muncă	Clăi secerate
1800	378	1854	43	22½	114	1114	1572	—	8127	12875	1572
1801	395	1938	45	24	114	1054	1495	—	8128	11120	1495
1803	411	1788	46	21	99	1158	1600	—	9508	12454	1600
1806	431	1656	21	21	92	1212	2111	400	9374	12642	2111
1807	485	2607	32	33	93	1986	2195	—	8972	13565	2195
1809	315	1879	83	28	27	750	1496	450	6974	10053	1496
1810	315	1934	107	—	87	738	1296	450	7260	10382	1296
1811	—	1913	98	—	145	856	1546	—	4900	7669	1546
1812	—	1590	82	—	118	810	1561	—	7800	10200	1561
1813	—	1710	86½	—	139	770	1462	—	5600	8080	1462
1814	—	1796	83	—	146	933	915	—	5700	8429	915
1815	—	1662	75½	—	123	1026	1308	—	6000	8688	1308
1816	304	1630	124	—	113½	2284½	1255	—	7070	10774	1255
1817	—	842	43½	—	67	988	1105	—	6200	8030	1105
1818	—	252	7	—	12½	870	1080	—	7400	8522	1080
1819	—	276	9	—	13½	460	702	—	8156	8892	702

DIE FRONARBEIT AUF DER DOMÄNE BONȚIDA IN DER VERFALLSZEIT DES FEUDALISMUS

(Zusammenfassung)

Auf der Domäne Bonțida, dem Eigentum des Gouverneurs von Siebenbürgen, Graf Georg Bánffy, war der Frondienst nicht auf Grund der Urbarialordnung geregelt, sondern wurde nach dem, von den Vorfahren ererbten Gewohnheitsrecht oder nach Übereinkommen mit dem Gutsherren geleistet. Ausnahme bildete nur eine einzige der 15 dazugehörigen Gemeinden, Cupșeni, wo die Fron auf Grund der Urbarialordnung geleistet wurde. In den übrigen war sie von Gemeinde zu Gemeinde verschieden und — innerhalb dieser — von einer Kategorie der Hörigen zur andern. In den meisten Gemeinden war ein Gutteil des Frondienstes in Geld umgewandelt, während in Bonțida und Răscruci die meisten Hörigen 150 oder 100 Tage jährlicher Fronarbeit leisten mussten.

Es wird ein ständiges Anwachsen der Arbeitsverpflichtungen der Fronbauern in kurzen Zeitabständen festgestellt, so dass sich diese Pflichtarbeiten im Laufe von dreissig Jahren verdoppelten.

Der Eigentümer der Domäne wendete, im dauernden Bestreben, die Frontage zu vermehren, verschiedene Mittel zur Erlangung zusätzlicher Robot an, wie die Verpachtung schwacher oder öder Allodialfelder, Weiden und Heuwiesen an die Bauern, Kontraktverkäufe des Getreides u.a.

Einen wichtigen Platz unter den Arbeitsverpflichtungen nahm das Spinnen und Weben einer jährlichen Menge von Hanf und Wolle ein, weiters die von den Frauen der Hörigen geleistete Arbeitshilfe bei der Ernte, beim Hanfbrechen und -rösten, beim Reinemachen im Schloss, Mehlsieben, Jäten der Gärten, Wäschewaschen usw.

Demnach wurde im genannten Zeitraum auf der Domäne Bonțida die Rente vorwiegend in Arbeit abgezahlt und nur ein kleiner Teil in Geld. Eine einzige Ausnahme bildete die Gemeinde Cupșeni, wo sämtliche Arbeitsverpflichtungen der Hörigen durch Geld abgelöst waren.

CONDIȚIILE DE SALARIZARE ȘI REVENDICĂRILE MINERILOR DE PE DOMENIUL MINIER ZLATNA ÎN PERIOADA 1849—1867

Tezaurariatul montanistic austriac poseda importante exploatări de metale nobile în Transilvania. O parte dintre acestea erau situate în Munții Apuseni, în părțile de nord-est ale comitatului Hunedoara și de nord-vest ale comitatului Alba de Jos, pe teritoriul situat între Baia de Arieș, Zlatna, Săcărîmb și Căraciu, și care acoperea cu aproximație întinderea geografică a zăcămintelor aurifere și argintifere din Munții Apuseni. Tezaurariatul montanistic austriac și-a creat aici de la începutul secolului al XVIII-lea rețeaua exploatărilor metalifere care s-a consacrat sub denumirea de Domeniul minier Zlatna.

Domeniul minier Zlatna era regiunea auriferă relativ cea mai bogată a imperiului austriac; mai mult, el se număra printre primele din Europa. În 1867, de exemplu, s-au extras din minele domeniului 310 kg aur, 36,3% din întreaga producție a Munților Apuseni. Dacă luăm în considerare faptul că cantitatea de aur extrasă din minele Munților Apuseni în primii ani după 1860 a întrecut producția globală a Germaniei și Franței la un loc, mai mult, ea constituia 43% din producția auriferă a Europei și în 1867 0,9% din producția mondială¹, rolul însemnat al Domeniului minier Zlatna în această privință apare și mai evident.

Principalele întreprinderi miniere ale domeniului se aflau la Săcărîmb, Roșia Montană, Certege, Țebea, Băița, Căraciu, Căinelu, Fizeș, Trestia, Baia de Arieș, Baia de Criș, Valea Arsului și Măgura, iar topitoriile funcționau la Zlatna, Certege și Baia de Arieș. Aceste unități formau, prin mărimea și capacitatea lor de producție, sectorul industrial în extracția metalelor nobile din Munții Apuseni, față de cele aproximativ 350 de mici exploatări ale proprietarilor țărani asociați, exploatări de tradiție seculară, care aveau încă o pondere însemnată. Mai ales exploătările din Săcărîmb și Roșia Montană se evidențiau prin capacitatea lor de producție. În 1867 de exemplu, 29,3% din aurul extras în Munții Apuseni provenea de aici.

Tezaurariatul montanistic austriac a fost astfel cea mai puternică unitate economică în regiunea auriferă a Munților Apuseni. Activitatea sa minieră aducea însă puține rezultate pentru dezvoltarea economică a Transilvaniei. Principiul călăuzitor în politica economică a Tezaurariatului a fost obținerea unui profit cât mai mare posibil, cu investiții cât mai

¹ Hivatalos Statisztikai Közlemények [Comunicări statistice oficiale], 1869, fasc. III, p. 134; Atlasz (Atlas), 1864, nr. 207; Contribuțiuni la istoricul industriei miniere în România, București 1931, p. 13.

mici. În practică, aceasta se manifesta prin faptul că nu era dezvoltată baza tehnică a minelor, exploatându-se doar filoanele mai bogate în conținut de metal nobil, se neglija exploatarea sistematică și economică a zăcămintelor; cu alte cuvinte, se forțau rezultate imediate, ceea ce ducea la o gospodărire extrem de dăunătoare. Astfel, de exemplu, minele din Săcărîmb aduceau între anii 1848 și 1867 un venit de 750 746 de florini tezurariatului, respectiv familiei imperiale austriace, coproprietară². După cum rezultă din datele producției, această sumă corespundea valorii a 5940 kg aur și argint. Exploatarea era deci foarte rentabilă. Pentru a mai ilustra acest fapt, amintim doar că societatea dispunea de un capital de bază de numai 23.501 fl.³, iar utilajul tehnic consta din 4 instalații hidraulice de transport și o mașină pentru scoaterea apei din galerii, acționată de forță umană⁴, rămânând evident mult în urma cerințelor.

În același timp, tezurariatul montanistic austriac nu îndrepta uriașul beneficiu rezultat din minele și topitoriile sale, precum nici cel rezultat din schimbarea aurului, înspre dezvoltarea economiei Transilvaniei, ci îl scotea în întregime din țară.

Pe Domeniul minier Zlatna lucrau, după 1848, în jur de 2 000 de muncitori⁵. Nivelul tehnic necorespunzător al minelor avea asupra condițiilor lor de muncă consecințe grave, iar ca urmare a salarizării extrem de slabe, condițiile de viață erau de-a dreptul mizerabile. Putem afirma că sursa energetică a mineritului pe domeniul tezurariatului se baza, între 1848 și 1867, exclusiv pe forță umană. Creșterea producției era realizată nu prin dezvoltarea bazei tehnice a minelor, ci (înainte de toate) prin exploatarea forței de muncă, iar în același timp salarizarea rămânea mult în urma realizărilor în muncă. Tezurariatul montanistic care a folosit munca în robotă a iobagilor pînă la desființarea relațiilor feudale în 1848, integrându-se abia după eliberarea iobagilor în procesul de producție capitalist, se adapta greu noilor relații de producție, mineritului bazat pe munca salariată liberă, ceea ce avea consecințe extrem de nefavorabile pentru muncitori.

Minerii de pe domeniul Zlatna se numărau printre muncitorii cei mai slab retribuiți ai tezurariatului montanistic austriac. În situația muncitorilor mineri de aici, anii după 1848 nu au adus îmbunătățiri; dimpotrivă, cu dezvoltarea relațiilor de producție capitaliste, existența lor a devenit tot mai dificilă. În consecință, continuă și acele mișcări ale muncitorilor de pe Domeniul minier Zlatna, care se desfășurau de la sfîrșitul sec. al XVIII-lea în scopul îmbunătățirii salariilor⁶ și care se numără printre cele mai pregnante manifestări ale luptelor comune duse de muncitorii mineri români, maghiari, germani și de altă naționalitate din Transilvania.

Greutățile economice din anii de revoluție și de războaie de după

² Inkey Béla, *Nagyág földtani és bányászati viszonyai* [Condițiunile geografice și miniere de la Săcărîmb], Budapesta, 1885, p. 175.

³ Arhiva I.R.C.G.M. — Hunedoara, secția Brad, dos. nr. 401—500/1868, f. 425.

⁴ Ibidem.

⁵ Hivatalos Statisztikai Közlemények, anul V, fasc. II, p. 155.

⁶ Al. Neamțu, *Situația și lupta minerilor din Transilvania în prima jumătate a sec. XIX*, în *AIIC*, IV 1961, p. 119—138; cf. supra, p. 227—247.

1848—49 constituiau o grea povară pe umerii maselor muncitoare, avînd în mod deosebit repercusiuni asupra situației muncitorilor mineri și metalurgiști. O dovadă o formează mulțimea jalbelor trimise de muncitori autorităților miniere, respectiv celor de stat, dezvăluindu-și situația jalnică și motivînd justetea revendicărilor lor. În mai multe cazuri însăși conducerile minelor sînt silite să recunoască marea disproporție dintre salariile muncitorilor mineri și prețurile articolelor necesare existenței. Astfel, un raport al administratorului minelor din Baia de Arieș arată că cheltuielile lunare necesare unui cap de familie pentru îmbrăcăminte și hrană se ridică la 18 fl. 67 creițari, în timp ce cîștigul unui miner angajat pentru lucru cu bucata era de 7—10 fl., cel al unui miner angajat cu ziua de 5 fl., al unui dulgher de mină de 6 fl. 25 cr., al unui zidar de mină de 8 fl. 33 cr. — 10 fl. lunar⁷.

La începutul celui de-al șaselea deceniu al secolului trecut salariile zilnice la minele de pe Domeniul minier Zlatna variau între 10 și 24 creițari⁸. Un asemenea venit însă nu ajungea nici măcar pentru asigurarea minimului de trai, cu atît mai mult cu cît prețurile alimentelor și articolelor de îmbrăcăminte erau în continuă creștere. Plîngerile și memoriile minerilor adresate forurilor superioare — Direcției chezaro-crăiești pentru minerit și saline sau Comisarului ministerial montanistic — pentru ridicarea salariilor erau la ordinea zilei. Așa, de exemplu, muncitorii mineri din Săcărîmb, în 15 aprilie 1850 scriu următoarele în petiția lor: „Întrucît subsemnații am cerut în repetate rînduri de a se mări salariul săptămînal foarte drămuît pentru munca prestată în galeriile grele fără a fi primit însă o rezolvare favorabilă, ne vedem siliți, prin mizeria cumplită, să vă solicităm aprobarea unei măriti de salarii și a unei indemnizații de scumpete cît timp va dura scumpirea excesivă a traiului. Veți fi știind și dumneavoastră că, din pricina pămîntului bolovănos, aspru și neroditor din regiunea noastră, nu este cu putință chiar și prin cel mai sîrguincios efort, ca să se obțină un cîștig, astfel că toate alimentele și celelalte nevoi ale existenței trebuie cumpărate în localitățile învecinate. Pămîntul arabil, pădurile și pășunile aparțin toate în comunele învecinate unor moșieri care nu acordă nici un fel de favoare minerilor, de unde urmează că: din toate timpurile traiul la mina noastră a fost mai greu comparativ decît în alte părți, iar acum prețurile alimentelor de primă necesitate au crescut în toată țara la dublu, fapt care influențează în modul cel mai apăsător viața noastră care toți sîntem familisti și care, cu salariile săptămînale pe care le primim nu mai putem face față nevoilor celor mai stringente ale existenței... ”⁹. Cererea lor n-a dus la rezultat și de aceea aceasta se repetă în același an, la 17 iulie. „În zilele unei sărăcii și nevoi apăsătoare, ne adresăm acolo de unde așteptăm ajutor împotriva sărăciei noastre. Asemenea zile au venit și peste noi ca urmare a scumpetei și a insuficien-

⁷ H. Mureșan, *Date cu privire la situația de pe Domeniul minier Zlatna în anul revoluționar 1848*, în AIIC, IV 1961, p. 278—279.

⁸ Arh. Stat. Cluj, arh. M.T., doc. nr. 1357, 3732/1851; doc. nr. 1337, 3732/1851; doc. nr. 1831, 6510/1853; doc. nr. 7064/1854.

⁹ Ibidem, doc. nr. 2954/1850.

ței salariilor noastre săptămânale, fixate cu totul neîndestulător la 4 florini, care ne-au dus în privința hrănirii și educării copiilor noștri într-o stare de totală neputință¹⁰.

Din datele pe care le avem la dispoziție rezultă că salariile minerilor din Săcărîmb se aflau din 1839 la același nivel. În acel an nevoile de alimente ale unei familii cu doi copii însumau însă numai 13 fl. și 23 cr. lunar, iar cele de articole de îmbrăcăminte și diverse 3 fl. 48 cr. În 1850 cheltuielile necesare pentru alimente se ridică la 19 fl. și 53 cr. lunar, iar cele pentru îmbrăcăminte la 4 fl. 31 cr., adică au crescut cu 42,5% cheltuielile necesare existenței și acestea după calculele administrației domeniului, care nu includea în acest minim o serie de articole neapărat necesare¹¹. Temeinicia revendicărilor de majorare a salariilor este deci evidentă și prin poziția lor colectivă minerii obțin unele concesi.

¹⁰ Ibidem, doc. nr. 2954/1850.

¹¹ Lista prețurilor la Săcărîmb în anii 1839 și 1850: (Arh. Stat. Cluj, arh. M.T., doc. nr. 2950/1850).

<i>Prețurile articolelor de îmbrăcăminte</i>	1839		1850	
	fl.	cr.	fl.	cr.
O pălărie	1	8	1	—
Un cot postav obișnuit	1	12	1	36
Un cot pinză albă	—	6	—	12
Croitorie pentru un costum	2	24	2	40
O cingătoare	1	—	1	40
O pereche de cizme	2	40	4	—
O pereche de ciorapi	—	48	—	48
O blană scurtă	6	—	6	—
O pătură	3	—	3	—
<i>Prețurile articolelor alimentare</i>				
Un sfert de griu	1	8	1	46
Un sfert porumb	—	50	1	15
Un sfert ovăs	—	24	—	40
Un sfert cartofi	—	20	—	36
Un funt carne de vită	—	3,5	—	6
Un funt slănină	—	12	—	20
Un funt brinză	—	8	—	18
O măsură sare de bucătărie	—	8	—	8
O măsură de lapte	—	3	—	8
O măsură ulei de in	—	48	1	6
O măsură untură	—	48	—	32
O măsură păstăioase	—	5	—	10
O măsură fructe uscate	—	6	—	12
O măsură oțet de fructe	—	5	—	10
O măsură vin ordinar	—	12	—	24
O măsură țuică	—	22	—	34
<i>Prețurile diverselor articole</i>				
Un funt tutun	—	10	—	16
Un stinjen lemne	1	40	2	44
O căruță	2	36	6	—
Un cal mediocru	24	—	30	—
O vacă mediocră	16	—	24	—
Un porc slab	6	—	8	—

Caracteristică este totodată atitudinea fățarnică și în fond ostilă a organelor administrației domeniului față de mineri.

Organele administrației domeniului legau majorarea salariilor de condiția ca un muncitor să nu efectueze mai mult de 30 schimburi pe lună „pentru a-i feri de o incapacitate prematură din cauza suprasolicitării, pe de altă parte pentru a împiedica realizarea unui câștig exagerat de mare”¹². În realitate, la unele sectoare de la minele din Săcărimb muncitorii trebuiau să lucreze în afara schimbului de dimineață și după masă. „Pentru turele de după masă însă, care ajung la 8, 10, chiar 12 pe lună, ei nu primesc nimic, ele se adaugă fără plata obligațiilor lor”¹³ — se arată într-un raport.

Obținerea unor salarii corespunzătoare muncii grele din mine era urmărită și de muncitorii din Abrud, Băița, Certege, și celelalte localități miniere¹⁴. La topitoria din Certege de exemplu, între 1849—1853, câștigul mediu a fost următorul:

Câștigul	Topitori		Ajutori de topitori			
	fl.	cr.	cat. I.		cat. II.	
			fl.	cr.	fl.	cr.
Annual	78	30	61	32	55	9
Taxă la Bruderlade	5	14	4	06	3	40
Câștig net anual	73	16	57	26	51	29
Câștig net săptăminal	1	24	1	06	—	59

Cheltuielile de întreținere pentru un muncitor fără familie — calculate chiar de administrație — erau 148 fl. 4 cr., pentru un muncitor cu familie de două ori mai mult pe an, iar 5 fl. 41 cr. pe săptămână¹⁵. Salariile nu acopereau deci nici măcar 1/4 din cheltuielile de întreținere și astfel muncitorii erau sortiți de-a dreptul foametei.

Anii următori au adus noi prejudicii situației muncitorilor de la Certege. Încă în 1855, pentru asigurarea minimului de existență era nevoie pentru un muncitor fără familie de 157 fl. 48 cr., pentru un muncitor cu familie 315 fl. 36 cr., adică săptăminal de 6 fl. 4 cr., aproape cu un fl. mai mult decât în anul precedent; dar în același timp câștigul săptăminal al topitorilor a crescut doar cu un cr., cel al categoriilor auxiliare cu și mai puțin sau deloc¹⁶. Dacă luăm în considerare că în suma cheltuielilor de întreținere săptămânale întocmite de administrație figură doar prețul unui

¹² Arh. Stat. Cluj, arh. M.T., doc. nr. 2950/1850.

¹³ Ibidem, doc. nr. 2959/1850.

¹⁴ Ibidem, doc. nr. 1180, 1636, 2998/1850.

¹⁵ Ibidem, doc. nr. 6612/1854.

¹⁶ Ibidem.

funt (1/2 kg) de carne pentru masa de duminică, iar din slănină — hrana principală a minerului — numai 1/2 funt (1/4 kg)¹⁷, ne putem face o imagine veridică despre viața neomenească a muncitorilor mineri și metalurgiști.

Lista prețurilor la Certege (Hondol) în 1853 — 1855

<i>Prețurile articolelor de îmbrăcăminte</i>	1853		1855	
	fl.	cr.	fl.	cr.
O pălărie ordinară	1	40	2	—
o căciulă pentru iarnă	1	20	1	20
o pătură	4	—	6	—
un cot de pinză albă	—	20	—	34
un cot de pinză groasă	—	14	—	22
o pereche de opinci	1	12	1	20
o pereche curele de opinci	—	20	—	30
o curea de pantaloni	—	30	—	45
<i>Prețurile articolelor alimentare</i>				
un sfert grâu	1	24	3	—
un sfert porumb	1	06	1	30
un funt carne de vită	—	06	—	06
un funt slănină	—	24	—	30
o măsură fasole	—	15	—	12
o măsură untură	1	—	1	20
o măsură sare de bucătărie	—	09	—	09
o măsură oțet	—	16	—	20
o măsură vin	—	16	—	20
o măsură țuică	—	24	—	36
<i>Prețurile diferitelor articole</i>				
Un topor	—	48	1	—
un funt luminare de seu	—	30	—	30
o funie	—	12	—	12

Salariile muncitorilor de la Baia de Arieș au fost reglementate pentru ultima oară în anul 1830. Astfel, din salariile pe anul 1851, cu toate că

¹⁷ Ibidem, doc. nr. 6408/1855.

„ei sînt aglomerați cu munca aproape pînă la imposibilitatea de executare“, puteau să-și acopere în medie abia o treime sau, în cel mai bun caz, jumătate din cheltuielile pentru necesitățile personale¹⁸. Însăși administratorii locali erau nevoiți să arate în rapoartele lor adresate organelor montanistice superioare situația grea a muncitorilor și să ia poziție pentru îmbunătățirea salariilor.

„Poate în nici o altă țară nu trebuie să se țină seamă în mai mare măsură de capacitățile locale și de starea pecuniară a personalului muncitoresc decît în Transilvania. Aici se simte o mare nevoie de forțe de muncă destoinice, iar pentru a și le procura, dar mai ales pentru a le păstra trebuie făcute sacrificii mai mari decît în provinciile austriece unde există concurența între elementele muncitorești; iar starea populației împinge deseori oamenii să caute de lucru chiar cu salarii mici — se susținea într-un raport trimis la sfîrșitul anului 1850 comisarului ministerial în legătură cu prezentarea reglementării salariilor¹⁹. Administrațiile locale miniere erau obligate să prezinte situația muncitorilor înainte de toate pentru asigurarea continuității procesului de producție, menținerea efectivului de muncitori — ei aveau de asemenea cîștig din rezultatele bune obținute în producție —, nemulțumirile permanente, teama de probleme ce s-ar fi ivit la încetarea lucrului și nicidecum din cauza bunăvoinței pentru muncitori. De la Săcărîmb se arată printre altele că „se cere ridicarea salariilor, cu atît mai mult cu cît muncitorii nu mai voiau să lucreze decît cu promisiunea că li se vor ridica salariile“²⁰, iar în privința propunerii de reglementare a salariilor se arată că aceasta „ține seamă de scumpirea alimentelor și a tuturor articolelor necesare traiului“ și că „a fost alcătuit în modul cel mai conștiincios pe bază de fapte precise și prin comparație cu anii trecuți“²¹. De la Baia de Arieș se raportează că, din cauza scumpetei alimentelor, „lucrătorii nu sînt în stare să se hrănească din leafa lor calculată neîndestulător“²². Administrația cere aprobarea noului stat de salarii, căci în caz contrar „nu numai că nu vom primi oameni de încredere pentru unitatea noastră în permanentă dezvoltare, dar pînă și cei existenți vor fi nevoiți să-și caute rost în altă parte“²³.

La Baia de Arieș sînt la ordinea zilei și în anii următori probleme legate de îmbunătățiri neînsemnate de salarii în vederea asigurării numărului de mineri și muncitori topitori. În 1852, de exemplu, se arată că minierii „duc lipsă nu numai de alte alimente, dar n-au nici măcar pîinea goală... Nu se vor găsi în aceste condiții lucrători pentru exploatare“²⁴. În același timp se raportează de la Băișoara că minereurile extrase au ră-

¹⁸ Ibidem, doc. nr. 4490/1850; doc. nr. 2272/1851.

¹⁹ Ibidem, doc. nr. 2175/493/1850.

²⁰ Ibidem, doc. nr. 714/1850.

²¹ Ibidem, doc. nr. 2954/1850.

²² Ibidem, doc. nr. 4490/1850.

²³ Ibidem, doc. nr. 2697/1850.

²⁴ Ibidem, doc. nr. 1665/1852.

mas pe loc, „fiindcă nimeni nu voia să le transporte la Baia de Arieș la topitorie, pentru 40 cr. de chintal“²⁵.

După relatarea administrației montanistice din Zlatna, „prețurile principalelor articole de consum au crescut dublu“ și se propune o ridicare de salarii între 4—21%. Aici, în august 1848, minimul de trai necesar unui muncitor miner cu doi copii era de 155 fl. 39 cr., pe cînd în iunie 1852 era de 236 fl. 58 cr., deși carne era prevăzută numai pentru duminică²⁶.

Minimul de trai al unui miner de la Zlatna în 1852, raportat la 1848

Articole de primă necesitate	1848				1852			
	preț fl.	unitar cr.	preț fl.	global cr.	preț fl.	unitar cr.	preț fl.	global cr.
12 sferturi (a 16 măsuri porumb)	—	27	5	26	—	57	11	28
12 sferturi (a 16 măsuri grîu)	—	48	9	36	1	36	19	12
26 măsuri vin (1/2 măsură pe săptămîină)	—	9	4	9	—	29	12	34
13 măsuri rachiu (1/4 măsuri pe săptămîină)	—	19	4	9	—	29	6	17
13 măsuri oțet	—	8	1	44	—	10	2	10
52 funt carne de vită sau oaie pentru duminică	—	4	5	32	—	07	6	4
26 funt slănină (1/2 funt pe săptămîină)	—	12	5	32	—	20	8	40
26 funt sare de bucătărie	—	9	3	59	—	6	2	42
brînză, legume, zarzavaturi	—	—	8	40	—	—	8	40
24 coturi pinză pentru cămăși și rufărie	—	7	2	48	—	12	4	48
1 pereche pantaloni	1	—	12	—	1	20	15	—
12 perechi de opinci	—	20	—	20	—	30	—	30
1 pereche curele de opinci	2	—	2	—	4	—	4	—
1 brîu (pentru doi ani)	—	48	—	48	1	12	1	12
1 pălărie sau căciulă	2	24	2	24	3	—	3	—
1 pătură	1	20	1	20	1	20	1	20
1 pereche de saci	1	—	1	—	1	—	1	—
1 topor	6	—	36	—	6	—	36	—
6 funii	1	—	1	—	1	—	1	—
veselă din lut și lemn	—	48	—	48	—	48	—	48
pentru biserică și preot	1	3	1	3	1	3	1	3
impozitul	—	—	—	—	—	—	—	—
Total	—	—	77	49	—	—	118	29
Pt. familist, dublu	—	—	155	39	—	—	236	58
Săptămîinal	—	—	2	59	—	—	4	33

În 1853 se anunță de la Baia de Criș că minerii nu se pot întreține din salariile plătite la mină, dar muncitorii au și o mică gospodărie pe care o lucrează. „Nici nu s-au anexat liste de prețuri“ — se arată limpede cu

²⁵ Ibidem, doc. nr. 1406/1850.

²⁶ Ibidem, doc. nr. 5162/1852.

ocazia înaintării noului stat de salar —, „căci prețurile sînt atît de ridicate încît ar fi disproporționat de mari față de salariile stabilite“²⁷. Salarii la fel de mizerabile primeau și minerii tezurariatului de la Măgura și Fizeș. Însăși administrațiile montanistice locale sînt silite să constate creșterea permanentă a cheltuielilor de întreținere. Ele erau, în 1855, de 33 fl. 9 cr. lunar, față de 22 fl. 70 cr. din anii anteriori, dar cîștigul zilnic al minerilor era numai de 12 cr., ca și înainte²⁸.

În cele mai multe cazuri însă autoritățile miniere de la Viena nu luau în considerare revendicările de salarizare ale muncitorilor, exprimate prin intermediul administratorilor și autorităților locale; le respingeau ori le așteptau sub cele mai variate pretexte. De exemplu, în legătură cu propunerea de majorare a salariilor muncitorilor din Zlatna, Certege și Baia de Arieș, în anul 1851—1852, motivată prin „creșterea la dublu a prețurilor“, „imposibilitatea de a trăi din salariile primite“²⁹, poziția ocupată a fost că „îmbunătățirile bătătoare la ochi“ nu pot fi aprobate, iar celelalte „trebuie încă modificate și motivate“³⁰. La propunerea de majorare a salariilor minerilor din Săcărîmb, Fizeș și Măgura, s-a răspuns că nu se pot aproba mărimi de salarii pînă la o reglementare pe întreaga monarhie³¹. La un alt raport al administrației domeniului Zlatna, în care se solicită o nouă salarizare, s-a dat următoarea rezoluție cinică: „Deși împrejurările ar cere o ridicare de salarii la toate categoriile de muncitori, lăsăm ca ei înșiși să ia inițiativa, prin cereri“³². În cazul în care s-a acceptat ridicarea salariilor, aceasta era atît de neînsemnată încît nici nu se apropia de prețurile mereu crescînde ale alimentelor și articolelor de îmbrăcăminte.

Toate aceste împrejurări au dus la înglodarea în datorii, la pauperizarea muncitorilor de pe Domeniul minier Zlatna. Achitarea datoriilor acumulate la Casa de frăție și, în parte, la negustori particulari³³ dădea naștere la noi și noi datorii, provoca lipsuri și foamete. De aceea dintr-a doua jumătate a deceniului al șaselea minerii acționează și mai hotărît în interesul îmbunătățirii situației lor.

Administratorii minelor și topitoriilor de pe Domeniul minier Zlatna erau sub presiunea permanentă a muncitorilor nemulțumiți de situația lor. Întrăutățirea în continuare a situației generale economice, în urma anilor de criză periodică capitalistă de supraproducție din 1847, 1857—58 și 1866, crizelor de război și politice, ca aceea din 1854, datorită războiului Crimeii, recoltele foarte slabe din anii 1863—64, scumpetea, politica fiscală apăsătoare pentru masele a guvernului de la Viena ca factori generali; nivelul extrem de scăzut al salariilor, abuzurile frecvente cu ocazia fixării acordurilor, condițiile grele de muncă, tratamentul inuman etc. ca factori speciali, locali, au generat condiții atît de vitrege încît situația

²⁷ Ibidem, doc. nr. 1834/1853.

²⁸ Ibidem, doc. nr. 523/1855.

²⁹ Ibidem, doc. nr. 3906/1850.

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem, doc. nr. 1187/1851.

³² Ibidem, doc. nr. 5024/1850.

³³ Ibidem, doc. nr. 1545, 2582, 5264/1850.

muncitorilor a ajuns insuportabilă. Ei acționau tot mai energic, exprimându-și protestul verbal și în scris, în legătură cu retribuirea neechitabilă a muncii lor grele, îndeplinite cu cinste. În localitățile miniere atmosfera devenea tot mai încărcată, nemulțumirea atingea un grad tot mai înalt. Toate acestea au silit autoritățile locale miniere să înștiințeze forurile superioare despre nemulțumirea generală, să analizeze marea disproporție între câștigurile muncitorilor și cheltuielile de întreținere, să le sesizeze pe acestea și să ia poziție pentru îmbunătățirea salariilor.

Administrația fiecărei mine calcula anual în baza prețurilor curente la alimente, articole de îmbrăcăminte și uzuale acea sumă generală de care un muncitor avea neapărată nevoie în vederea asigurării minimumului de trai pentru familia sa. Evident, calculele efectuate de ei slujeau în primul rând intereselor întreprinderii și sint expresia menținerii salariilor la un nivel pe cât posibil de scăzut. Dar și așa, necesitățile muncitorilor între-ceau cu mult cvantumul salariilor lor, cu atât mai mult cu cât creșterea salariilor rămânea și în a doua jumătate a deceniului al șaselea mult în urma prețurilor tot mai ridicate ale articolelor de consum.

La minele din Măgura și Fizeș, minimul necesar existenței muncitorilor era, în 1850, de 22 fl. 70 cr. pe lună, în 1856 în schimb, de 33 fl. 90 cr., fără însă ca salariile să se fi schimbat, ele rămânând de numai 10—12 fl. După părerea administrației minelor, chiar și din această sumă, „ei pot să-și acopere numai impozitele către stat, sarcinile comunale și micile lor necesități de îmbrăcăminte“³⁴.

*Prețurile în anii 1850 și 1856 la Măgura și Fizeș*³⁵

Articole	Prețurile în				1850 = 100
	1850		1856		
	fl.	cr.	fl.	cr.	
Un sfert grâu (a 22 măsuri)	1	20	2	24	186,6
Un sfert porumb (a 22 măsuri)	—	40	1	36	340,0
Un sfert cartofi	—	36	1	12	311,1
Un funt carne de vită	—	6	—	7	116,6
Un funt slănină	—	20	—	24	120,0
Un funt brânză	—	18	—	24	133,3
O măsură sare	—	8	—	9	112,5
O măsură untură	—	32	1	20	375,0
Un cot postav	—	24	—	45	187,5
O pereche cizme	4	—	5	—	125,0
Un cot pinză	—	12	—	14	133,3
O pereche opinci	—	48	1	40	291,6
Un porc slab	8	—	12	—	150,0

La Săcărimb muncitorii calificați câștigau în anul 1857 pentru o zi de muncă de 12 ore 38 cr., pentru 8 ore 26 cr., iar minimumul de trai, în baza prețurilor curente, era de 134 fl. 46 cr. anual. Cum în minele aurifere din

³⁴ Ibidem, doc. nr. 523/1856.

³⁵ Ibidem, doc. nr. 523, 4144/1856.

Transilvania se lucra anual în medie 288 de zile, chiar cu salariul de 38 cr. pe zi, muncitorii câștigau numai 80% din minimul de existență³⁶.

La Roșia Montană, o altă mare exploatare de pe Domeniul Zlatna, situația era asemănătoare. Minimul de trai lunar al unei familii miniere cu trei copii era (în 1858) 37 fl. 83 cr., în 1859 38 fl. 36 cr. și în 1860 38 fl. 78 cr. După anul 1858 cheltuielile pentru procurarea mijloacelor de trai erau deci în continuă creștere, salariile nu s-au mărit însă deloc. Câștigul zilnic al unui miner principal era de 52 cr., a minerilor care lucrau în acord de 57 cr., iar al minerilor în tură de 42 cr., atît în 1858 cît și în 1860³⁷.

Situația muncitorilor de la topitorii nu se deosebea cu nimic de aceea a minerilor. Minimul de trai anual al unui muncitor familist cu 2 copii de la topitoria din Zlatna era calculat la 241 fl. 27 cr. Aceasta însemna că la 288 zile-muncă o asemenea familie avea nevoie de un câștig de 84 cr. pe zi. Muncitorii din diferitele categorii de specialitate aveau însă un salariu zilnic de 51 cr., de 40 și chiar numai de 31 cr. pe zi³⁸; în afara lor găsim încă mulți muncitori la topitorie al căror salariu oscila încă și în 1861 între 12—24—30 cr., cît s-a fixat în 1856³⁹. Între timp, scumpetea a făcut ca aceste salarii să devină de-a dreptul iluzorii din punct de vedere al nevoilor de trai. „Prețurile au crescut în asemenea măsură — scrie administrația din Zlatna — încît muncitorii nu mai pot trăi din salariile lor“⁴⁰.

Situația devenită insuportabilă i-a determinat pe muncitorii de la topitoria din Zlatna la o acțiune energetică și unitară. Sub conducerea topitorului Ioan Ponoran și Karl Zurmüller, ei au pornit, în mai 1861, o acțiune pentru îmbunătățirea salariilor. După răspunsuri nefavorabile din partea administratorului topitoriei, ei și-au trimis revendicările în scris forurilor superioare de la Viena. „De cîtva timp încoace am făcut întristătoarea constatare că alimentele precum și articolele de îmbrăcăminte absolut necesare s-au scumpit în așa măsură încît spre a ni le procura ar trebui să vindem din vitele mai mici pe care le avem pe lîngă casă“. Ei demonstrează cu date concrete scumpirea rapidă a alimentelor între 1858 și 1861. Astfel între altele, prețul unui funt (1/2 kg) de carne a crescut de la 12 cr. la 30 cr., a unui sfert de grîu de la 3 fl. 30 cr. la 8 fl., al unui sfert de porumb de la 1 fl. 40 cr. la 4 fl. 30 cr., al unui funt de slănină de la 25 cr. la 54 cr., al unui funt de brînză de la 21 cr. la 54 cr., iar al unei măsuri de lapte de la 8 cr. la 16 cr. „Constrînși de mizerie ne-am permis să cerem de două ori domnului administrator miner Oelberg să se îndure de situația noastră cu adevărat tristă și să intervină la forurile înalte ca să ni se aprobe părintește un salariu care să corespundă vremurilor; dar în ambele rînduri au fost refuzate. Deoarece cei mai mulți dintre petiționari, din cauza salariilor în totul neîndestulătoare, au fost nevoiți să contracteze da-

³⁶ Ibidem, doc. nr. 4558/1857.

³⁷ Ibidem, doc. nr. 6557/1859; doc. nr. 6040/1860.

³⁸ Ibidem, doc. nr. 5063/1857.

³⁹ Ibidem, doc. nr. 2543/1861; doc. nr. 5270/1861.

⁴⁰ Ibidem, doc. nr. 2543/1861.

torii, ei sînt acum expuși foamei...⁴¹. În încheiere ei cer ca salariile stabilite la un plafon prea scăzut să fie ridicate corespunzător prețurilor existente⁴².

Revendicările muncitorilor topitori n-au fost satisfăcute nici la Viena. Ei însă nu s-au dat înapoi și au pornit după o lună o nouă acțiune. Aceasta, în sfîrșit, a fost încununată de un oarecare succes. Li s-au ridicat salariile și anume pentru lucrătorii în tură la 50 cr. pe zi, pentru ceilalți la 15 fl. lunar⁴³.

O acțiune asemănătoare s-a desfășurat în luna mai 1861 în mijlocul furnaliștilor de la Certege, fiind declanșată tot de salarizarea nesatisfăcătoare. „Aici este o asemenea scumpete — scriau în memoriul lor muncitorii — încît nu putem trăi nici măcar cu cele mai mari economii și cu spirit de sacrificiu din salariile noastre mărunte, stabilite cu zgîrcenie, cu atît mai mult cu cît fiecare este silit să mai hrănească și o familie numeroasă⁴⁴. Pentru a preveni eventualele tulburări, administrația întreprinderii a sprijinit în fața autorităților miniere superioare cererile muncitorilor, menționînd că „motivele aduse de muncitori în cererea lor sînt în conformitate cu adevărul“, că „în condițiile scumpetei care domină, le este de-a dreptul imposibil să acopere cît de cît cele mai necesare nevoi de trai cu salariile fixate pînă acum⁴⁵. În cele din urmă, și această acțiune s-a terminat cu succes. Forurile montanistice superioare și-au dat consimțămîntul de principiu pentru mărirea salariilor.

În concluzie putem arăta că muncitorii de la Domeniul minier din Zlatna trăiau în condiții materiale extrem de grele. Creșterea lentă a salariilor, care formă principala revendicare la ordinea zilei pentru muncitori și totodată rezultatul acesteia nu ținea pasul cu creșterea rapidă a prețurilor articolelor de consum. Astfel, în perioada tratată, muncitorii de pe Domeniul minier Zlatna și familiile lor aveau parte de multe privațiuni și chiar de foamete.

După cum s-a văzut în cele de mai sus, muncitorii de pe acest domeniu au căutat să-și schimbe situația prin acțiuni comune, care în numeroase cazuri au îmbrățișat mase largi sau chiar pe toți lucrătorii dintr-o mină sau întreprindere. Formele lor de manifestare prezintă diferite trepte, dar principalul mijloc de exprimare a nemulțumirii a rămas deocamdată protestul și revendicarea verbală sau scrisă. Bineînțeles, și această formă a nemulțumirilor și revendicărilor înseamnă activizarea muncitorimii, o manifestare, fie ea chiar incipientă, a luptei sale anticapitaliste, contribuind la întărirea solidarității de luptă, a spiritului de organizare, la dezvoltarea conștiinței de clasă, formînd baza acelor mișcări conștiente și de mai mare amploare care vor izbucni în deceniile următoare.

L. VAJDA — M. MIREL

⁴¹ Ibidem, doc. nr. 2213/1861.

⁴² Ibidem.

⁴³ Arh. St. Cluj, arh. M.T., nr. 3052/1861.

⁴⁴ Ibidem, doc. nr. 2721/1861.

⁴⁵ Ibidem, doc. nr. 2771/1861.

DIE LOHNBEDINGUNGEN UND FORDERUNGEN DER BERGLEUTE DER GRUBENDOMÄNE ZLATNA (1849—1867)

(Zusammenfassung)

Es werden die Lohnbedingungen und Forderungen der Bergleute aus den nicht eisenhaltigen Metallgruben der Domäne Zlatna in Siebenbürgen erörtert.

Die Grubendomäne Zlatna, die dem österreichischen Montan-Thesaurariat gehörte, umfasste das verhältnismässig reichste Goldgebiet der Habsburger-Monarchie. Hier arbeiteten nach 1848 an die 2000 Bergleute. Zu Beginn der 60-er Jahre des vorigen Jahrhunderts schürften sie eine Goldmenge, die 43% der gesamten Goldgewinnung Europas entsprach.

Zur Verfolgung der im vorliegenden Artikel gesteckten Ziele wurde das Dokumentenmaterial aus dem, in den Staatsarchiven von Cluj befindlichen Archiv des Montan-Thesaurariats untersucht. Durch eine Gegenüberstellung der Angaben über Löhne und Preise der wichtigsten Konsumgüter lässt sich der Schluss ziehen, dass die Bergleute der Domäne Zlatna zu den schlechtest bezahlten Arbeitern des Montan-Thesaurariats gehörten. Ihre Lage verschlechterte sich nach 1848 immer mehr. Die Arbeiter der Domäne versuchten durch gemeinschaftliche Aktionen, die oft grosse Massen oder gar alle Arbeiter einer Grube oder eines Unternehmens erfassten, ihre Lage zu verbessern. Die Ausdrucksformen dieser Aktionen zeigten verschiedene Stufen. In dem hier untersuchten Zeitraum blieb das hauptsächliche Ausdrucksmittel der Unzufriedenheit vorläufig der Protest und die Forderung in Wort oder Schrift. Damit beginnt der Kampf der Bergarbeiterschaft gegen das Kapital.

DIN ISTORIA ÎNVĂȚĂMÎNTULUI AGRICOL ÎN TRANSILVANIA (1849—1900)

Muzeul de Istorie din Cluj cu sutele sale de exponate referitoare la viața economică, politică și culturală a populației din Transilvania este expresia fidelă a trecutului nostru de la primele mărturii ale vieții omenеști. În acest cadru preocuparea principală a societății noastre în trecut, agricultura, primește un loc important. Vizitatorul și cercetătorul poate să urmărească dezvoltarea economiei agrare a acestei părți a țării noastre de la primele unelte de cultivare a pămîntului pînă la cele mai moderne mașini agricole din secolul al XIX-lea și începutul secolului nostru. Sînt expuse multe mărturii privind contribuția științei la ridicarea economiei agrare din Transilvania: lucrări ale agronomilor înaintați, apropiați de popor, articole de ziare, documente care atestă preocuparea elementelor progresiste pentru problema ridicării nivelului cunoștințelor maselor.

Din materialul expus și depozitat pentru cercetări științifice este prezentat un aspect important din trecutul economiei agrare transilvănene și anume preocupările înaintașilor pe tărîmul înființării unei rețele de școli economice agrare în a doua jumătate a secolului XIX.

O adevărată preocupare pentru înființarea de școli agricole în Transilvania apare în deceniile V și VI ale acestui secol, cînd condițiile economice, sociale și tehnico-științifice erau create, continuînd inițiativele din prima jumătate a secolului al XIX-lea, dintre care amintim Școala de agricultură din Sinnicolaul Mare, înființată în 1799 de Cristofor Nákó, moșier din localitate¹, și o școală de agricultură organizată în anul 1846 în Fișer (Schweischer), de către învățătorul din localitate, în baza ideii lui Stefan Ludwig Roth, expusă încă în 1821, care propunea transformarea treptată a școlilor sătești în focare de învățămînt agricol².

Primii factori care au dus la schimbarea radicală a situației economice agrare din Transilvania și care au ridicat problema preocupării în mod accentuat a elementelor progresiste în legătură cu îmbunătățirea gospodăririi agrare, erau legile agrare din 1848, care au șters robotele, legate de pămînturile urbariale precum și servituțile provenite din starea de dependență a iobagilor și jelerilor urbariali față de moșieri. Aceste legi emise

¹ *Siebenbürgische Zeitschrift für Handel, Gewerbe und Landwirtschaft*, nr. 5, din 1 februarie 1868, p. 34—36.

² *Ibidem*.

pentru Principatul Transilvaniei la 29 mai 1848³, iar pentru Banat, Crișana și Maramureș cu câteva săptămîni mai înainte, se refereau la cca. 50—60% ale țărănimii⁴. Legile anului 1848 au fost confirmate prin patentele imperiale din 2 martie 1853 pentru Banat, Crișana și Maramureș⁵, iar la 21 iunie 1854 pentru Principatul Transilvaniei⁶. Pe lângă faptul că patentele consfințeau legile din 1848, ele au mai asigurat posibilitatea răscumpărării personale a jelerilor alodiali, lărgind astfel conținutul legislației anului revoluționar. Pe baza patentelor, unii țărani s-au răscumpărat, plătind o sumă egală de zece ori sarcinilor anuale, sau renunțînd la o parte a pămîntului folosit, în favoarea moșierilor. Prin aceste acte istorice, proprietatea feudală a fost transformată în proprietate capitalistă sub formă de mari moșii pe de o parte, și loturi mici țărănești pe de altă parte. Schimbarea caracterului proprietății, precum și ștergerea muncii gratuite, a robotelor, au adus după sine triumful relațiilor capitaliste în Transilvania, vechile raporturi feudale dintre moșieri și țărani alodiali rămînînd valabile într-o măsură mai mică.

Această schimbare în economia agrară transilvăneană, precum și lărgirea producției de mărfuri, cerută de dezvoltarea industriei autohtone și a comerțului extern, a pus la ordinea zilei, atît în rîndurile moșierilor, cit și a elementelor progresiste care luptau pentru ridicarea țărănimii, devenită proprietară de loturi mici, problema îmbunătățirii metodelor de gospodărire, folosirii tehnicii agrare și a științei, în primul rînd a chimiei, care în această perioadă a făcut un pas deosebit de important în pregătirea soluțiilor în vederea fertilizării pămînturilor.

Văzînd situația dată, mulți tineri își fac studiile în școlile agronomice superioare din străinătate, în Franța, Germania; revenind în țară se consacră problemei ridicării economiei de aici. Neexistînd în Transilvania, la început, posibilitatea înființării școlilor agricole, aceste elemente au folosit cotidienele vremii pentru popularizarea economiei agrare moderne. Este semnificativ faptul că acești tineri, cunoscînd situația specifică a Transilvaniei, unde sute de mii de țărani dispuneau de un lot extrem de mic, care putea să asigure existența familiilor de la sate numai printr-o economie rațională, s-au alăturat maselor și în publicațiile lor au ridicat în primul rînd problema modernizării economiei gospodăriilor

³ 1848-ik évi erdélyi országgyűlési törvények, Cluj, 1861, p. 11.

⁴ Corpus Iuris Hungarici 1000—1873, Budapesta, 1912, p. 264.

⁵ Kaiserliches Patent von 2 März 1853, zur Regelung der zwischen den ehemaligen Grundherren und den gewesenen Unterthanen und Grundholden zu Folge des Urbarial-Verbandes und der ihm verwandten Rechtsbestände obwaltenden Verhältnisse, für die Wojwodschaft Serbien und dem Temeser Banate, in Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich, Jahrgang 1853, Wien, 1853, p. 331.

⁶ Patenta împăratească din 21 iunie 1854 pentru Ardeal, în care se cuprind dispozițiunile pentru a pune în fapt desființarea legămîntului urbarial și desărcinarea pămîntului, precum și pentru a regula raporturile ce prin aceasta s-au mutat, între domnii pămîntești de mai înainte și între foștii lor coloni și iobagi și supuși cit pentru pămînt, asemenea spre a ordina și reciprocarea referințe de posesiune între dinșii în numita țară. Apărute în Buletinul guvernului provincial pentru Marele Principat Transilvania, cursul anului 1854, I, Sesiune, Mănunchiul VIII, 1854, p. 300—325.

țărănești. Nu au lipsit nici preocupări identice din partea moșierilor, dar ei prin angajarea unor agronomi specializați în străinătate, considerau că au rezolvat problemele legate de ridicarea agriculturii. Din acest motiv în deceniile de după legislațiile agrare susamintite, în centrul preocupării elementelor progresiste din Transilvania, a stat necesitatea înființării de școli speciale agrare pentru fiii de țărani. Unul dintre cei mai remarcabili economi ai vremii scria în această perioadă: „Eu, ca agricultor și econom, voi încerca a descoperi unele lucruri practice și raționale pentru agricultorii noștri români, sau mai bine zicând pentru cea mai mare parte a poporului, care se ocupă cu agricultura. Mă voi încerca a descrie în colcanele acestei foi (Transilvania) căile pe care înaintând ar putea deveni poporul român la o stare materială bună și înfloritoare, folosindu-și fiecare corporațiune puterea sa proprie spre prosperarea și înaintarea economiei naționale”⁷.

În scurt timp se formează o generație însuflețită pentru ridicarea nivelului agriculturii. Ziarele vremii, calendarele și revistele tratează problemele agrare din țara noastră, dau sfaturi, fac propuneri pentru introducerea unei economii raționale. În aceste decenii apar și primele reviste de agronomie în limba română, maghiară și germană, fiecare aducând servicii utile pentru ridicarea economiei agrare din Transilvania⁸. Apariția revistelor de specialitate și a articolelor cu caracter economic-agrar în diferite cotidiane din Transilvania însemna întărirea unei literaturi de specialitate în formare și crearea condițiilor pentru organizarea unor școli agricole⁹. În primul deceniu după 1848, pe lângă *Gazeta Transilvaniei*, *Telegraful Român* este acela care ridică mai ales probleme economice. Astfel în 1855 publică un ciclu de articole despre agricultură, unul din ele fiind printre primele care se ocupă de „așezămintele sau instituțiile agronomice”. Și în presa maghiară apar acum articole despre utilitatea școlilor economice agrare¹⁰.

Ca urmare a acestor preocupări jurnalistice, în multe locuri din Transilvania s-a ridicat problema înființării de școli agricole cu ajutorul bănesc al țăranilor. În *Gazeta Transilvaniei* din 1853 se arată că mai multe comune din Cîmpia Transilvaniei au hotărât că „vor jertfi o zecime din produsele lor pentru înființarea unei școli” în care să figureze și discipline legate de ridicarea agriculturii regiunii¹¹. Deși în Banat nu s-a ridicat încă în acești ani problema înființării unei școli cu caracter agrar, s-a făcut totul ca în școlile elementare dascălul să se ocupe potrivit vârstei copiilor de problemele economiei raționale, prevăzând pentru aceste discipline mai multe ore pe săptămână¹². S-a ridicat inițiativa unei școli

⁷ Șt. Pop, *Economia națională*, în *Transilvania*, nr. 5 din 15 februarie 1868, p. 94.

⁸ *Economul* 1873, *Erdélyi Gazda* 1869, *Siebenbürgische Zeitschrift für Handel, Gewerbe und Landwirtschaft* 1865.

⁹ N. Cordoș — I. Kovács, *Preocupări ale literaturii agrare românești din a doua jumătate a sec. XIX*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 291—315.

¹⁰ *Telegraful Român*, începînd cu nr. 3 din 8 ianuarie 1855, *Erdélyi Gazda*, nr. 47 din 20 noiembrie 1860, p. 736—738, și nr. 51 din 17 decembrie 1861, p. 799—804.

¹¹ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 44 din 3 iunie 1853, p. 167.

¹² *Idem*, nr. 98 din 7 decembrie 1855, p. 381.

agricole române în această perioadă și în Maramureș, la Seini, ca o anexă a școlii normale de aici. S-a prevăzut pentru experiență un teren de 100 iugăre comasate. Inițiatorii doreau să facă din această școală și din terenul ei un model de gospodărire pentru țăranii din împrejurimi¹³. Teiușenii cu ocazia unui concurs de ocupare a postului de învățător la școala locală au cerut candidaților cunoștințe de pomicultură, stupărit și lucru de mână, ca cel care va ocupa postul să se ocupe și din acest punct de vedere cu copiii¹⁴. La fel cereau predarea cunoștințelor de economie agrară și locuitorii din Căpușul de Cîmpie¹⁵. Încercări de acest fel pornite de către locuitorii satelor au avut loc în multe părți ale Transilvaniei, ceea ce arată cât de bine au înțeles țăranii, proprietari ai loturilor mici, îndemnați de elemente progresiste, necesitatea ridicării agriculturii în condițiile creșterii rapide a producției de mărfuri. După desființarea roboței, țăranul a fost silit să îngrijească gospodăria, să ducă o economie rentabilă, deoarece pământul era baza existenței familiei sale. În astfel de condiții, importanța școlilor pentru ridicarea cunoștințelor maselor era mereu mai evidentă.

În multe locuri, recunoscînd specificul regiunii, solul și producția, țăranii cereau cunoștințe specifice de la cei care erau chemați să se ocupe cu tinerii țărani. Astfel, câteva comune din jurul Timișoarei cereau de la învățătorii școlilor elementare învățături legate de creșterea legumelor¹⁶. În Cîmpia Transilvaniei grădinăritul și pomicultura¹⁷, în regiunea Dejului pomicultura stăteau în centrul preocupărilor¹⁸.

Recunoscînd importanța științei pentru ridicarea economiei agrare, multe elemente progresiste și înstărite, medici, profesori, avocați, ingineri, s-au grăbit să sprijine înființarea unor astfel de școli. Așa de exemplu s-au depus sume considerabile din partea unor persoane particulare din Reghin pentru o școală agrară și tot la Reghin s-au destinat bani în acest scop prin prevederi testamentare¹⁹. O inițiativă entuziastă a făcut și redacția Gazetei Transilvaniei oferind în scopul înființării unor școli agricole, jumătate din venitul ziarului. Gazeta a publicat această donațiune și a îndemnat pe cei cu mijloace financiare să contribuie la nobila inițiativă²⁰. În această perioadă au avut loc și încercări din partea unor personalități fruntașe în problema înființării unor școli agricole. Astfel, Iacob Mureșanu, în 1854, a planificat înființarea unei școli economice la Arpădac pe moșiile arendate de socrul său. Într-o scrisoare trimisă lui Nicolae Istrati fost director al departamentului de cultură al ministerului din Iași, în toamna anului 1854, la cererea acestuia de a se trimite profesori de agronomie din Transilvania, el spunea: „Nu lipsesc a-ți descoperi că și

¹³ *Idem*, nr. 5 din 16 ianuarie 1857, p. 17.

¹⁴ *Idem*, nr. 32 din 3 august 1860, p. 130.

¹⁵ *Idem*, nr. 5 din 16 ianuarie 1854, p. 17.

¹⁶ *Idem*, nr. 98 din 7 decembrie 1855, p. 381.

¹⁷ *Idem*, nr. 22 din 16 martie 1858, p. 83—88.

¹⁸ *Idem*, nr. 28 din 9 aprilie 1855, p. 105.

¹⁹ *Idem*, nr. 29 din 13 aprilie 1855, p. 109.

²⁰ *Idem*, nr. 100 din 16 decembrie 1853, p. 391.

încordările mele din anul acesta hotărî a le consacra spre scopul înființării unei școli agronomice în Ardeal și motivul la aceasta mi-a fost iarăși staționara stare agricolă a poporului român de aici, pentru a cărei reformare nimeni nu se îngrijește“²¹.

Pentru organizarea învățămîntului agricol milita și Pavel Vasici. Într-un articol intitulat „Așezămintele sau institutele agronomice“ el preconizează învățămîntul agricol pentru familiarizarea țăranilor cu noile metode de gospodărire. El constată cu amărăciune: „Și într-adevăr ne doare inima cînd vedem cîtă lipsă are țăranul de învățătură și povățuire pentru îmbunătățirea stării sale materiale...“²². El propune întemeierea învățămîntului agricol cerut de dezvoltarea economică și socială a Transilvaniei, de împrejurările create de statul absolutist, în care povara impozitelor apăsa asupra păturii celei mai numeroase, țărănimea. Or, la aceasta nu se putea ajunge prin tehnica veche, prin cunoștințele rudimentare moștenite; „... viitorul econom de cîmp să învețe și să știe ceva mai mult, decît ce au știut părinții sau protopărinții săi“²³. Învățămîntul agronomic propus de Vasici se împarte în inferior și superior. Învățămîntul inferior, destinat mai cu seamă fiilor de țărani, trebuia să aibă un caracter practic obișnuindu-i cu cultura rațională. Nu sînt excluse nici cunoștințele de fizică populară, de botanică și geometrie. Învățămîntul superior urmă să aibă o latură teoretică și una practică. În asemenea institut trebuia să se acorde atenție tuturor ramurilor agriculturii și zootehniei inițiind studenții și în meșteșugurile anexe, necesare gospodăriei țărănești.

Subliniind necesitatea înființării unor școli agricole, elementele progresiste au militat și pentru înființarea unor reuniuni agricole, ca acestea la rîndul lor să contribuie la rezolvarea problemelor arzătoare existente. Primul care a arătat necesitatea înființării unei asemenea asociații a fost tot Pavel Vasici, care a militat pentru idee imediat după 1848. Alături de români s-au preocupat de înființarea unor astfel de reuniuni și elemente progresiste maghiare și săsești, văzînd că asociațiile existente înainte serveau interesele moșierilor, nefiind potrivite pentru scopul urmărit de ei.

Toate aceste stăruințe au rămas însă deșarte în condițiile absolutismului. Deși Curtea de la Viena dorea să-și restabilească prestigiul printr-o reorganizare economică a monarhiei și aducînd în acest sens unele măsuri pentru oprirea fărîmîtării gospodăriilor țărănești prin legi referitoare la moștenirea loturilor, ea nu a reușit să facă aproape nimic pentru ridicarea economiei agrare²⁴. Totodată dispozițiile guvernului în legătură cu adîncirea cunoștințelor gospodăririi raționale a țăranilor prin sistemul școlilor speciale erau prea vagi, fără efect. Amintim ca o inițiativă oficială

²¹ Iacob Mureșianu 1812—1887, Brașov, 1913, p. 40.

²² *Agricultura*, în *Telegraful Român*, nr. 3 din 8 ianuarie 1955, p. 9.

²³ *Telegraful Român*, nr. 6 din 19 ianuarie 1855, p. 21; cf. și *ActaMN*, III, p. 293—298.

²⁴ I. Pușcariu, *Kommentariu la pre înalta patentă din 21 iunie 1854 pentru Ardealu*, Sibiu, 1858, I, p. 20.

din această perioadă, circulara guvernatorului marelui principat al Transilvaniei, Carol de Schwarzenberg, numărul 1751, emisă la Sibiu, în 31 martie 1858, prin care se hotărăște ca cinci tineri ardeleni să studieze la școlile agricole mai înalte din Austria și Boemia, ca apoi să devină la rîndul lor profesori la școlile de agricultură ce se vor înființa în Transilvania sau să fie primiți în servicii de economi, administratori sau inspec-tori de economie pe moșii. Candidaților li se cerea vîrsta de 16 ani, cer-tificate școlare și de practică agricolă și cunoștințe de limbă germană, maghiară și română. Ei urmau să fie selecționați de guvernator, putînd beneficia și de stipendii²⁵. Altfel, Curtea de la Viena nici nu susținea cu toată tăria ridicarea gospodăriilor țărănești, deoarece nevoile indus-triei și ale armatei erau acoperite cu producția marilor moșii care în acea perioadă erau conduse de agronomi bine pregătiți în diferite insti-tute din Monarhie sau din alte țări.

Noi condiții pentru concretizarea acestor deziderate apar în 1859, după căderea absolutismului lui Bach, în perioada încercărilor de a transforma Monarhia într-o putere constituțională. Dar atunci forțele creatoare ale maselor și ale elementelor progresiste cu studii superioare erau folosite în slujba luptei de eliberare națională, sarcină primordială pentru viitorul poporului. Totuși, în lupta dusă pentru reorganizarea democratică a Tran-silvaniei, o serie de elemente au relevat necesitatea imediată de înfiin-țare a unor școli agrare. Astfel adepții activismului din Banat, Crișana și Maramureș ca deputați la Dieta de la Pesta, în frunte cu Aloisiu Vlad și Sigismund Popovici, în proiectul de lege a naționalităților din 1861 cereau și înființarea de școli agricole românești²⁶, ca o condiție de prim ordin pentru ridicarea situației materiale și culturale a maselor țărănești. Proiectul de lege a naționalităților elaborat de Aloisiu Vlad și Sigismund Popovici, susținut și de o serie de elemente progresiste maghiare, între care amintim pe Eötvös József, Madách Imre și alții, nu s-a realizat deoarece la 22 august 1861 Dieta a fost dizolvată²⁷.

Încercări similare au apărut și în rîndurile economilor maghiari. Ast-fel, cîțiva proprietari din împrejurimile Oradei au inițiat școli de viticul-tură pentru pregătirea unor specialiști din rîndurile tinerilor țărani²⁸.

Dar încercările au rămas și în această perioadă numai simple încercări, cu excepția școlii de agricultură din Sinnicolau Mare, înființată anterior. În 1863 ea a fost reorganizată sub numele de „Școală agricolă — Institutul Cristofor Nákö“. În școală au fost înscriși anual 12 elevi, cei mai mulți din Sinnicolau Mare sau din împrejurimi. Școala în această perioadă avea un profesor pentru toate disciplinele. Pe lîngă pregătirea elevilor, profe-sorul mai avea datoria să conducă în mod rentabil proprietatea de cca. 24 iugăre dată școlii pentru experiență. După terminarea școlii, cu durata de 2 ani, absolvenții erau obligați să lucreze timp de 2 ani pe pămîntul moșierului, în schimbul unei plăți. Școala a funcționat sub îngrijirea moș-

²⁵ Publicat și în *Gazeta Transilvaniei*, nr. 27 din 2 aprilie 1858, p. 101.

²⁶ T. V. Păcățianu, *Cartea de aur*, II, p. 493.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Magyar Gazda*, nr. 22 din 28 mai 1861, p. 74.

tenitorilor fondatorului pînă în 1887, cînd a fost preluată de statul maghiar. Existența acestei școli, în băncile căreia întîlnim tineri români, maghiari și germani, nu a satisfăcut însă nici pe departe necesitățile pe tărîmul pregătirii raționale a gospodărilor ²⁹.

Anii 1865—67 se caracterizează în Transilvania printr-o luptă susținută a maselor populare românești pentru apărarea independenței și intereselor lor naționale. După desființarea Dietei de la Sibiu de către Curtea de la Viena și convocarea Dietei din Cluj, care urma să voteze înglobarea Transilvaniei în Ungaria, în cele mai multe părți ale Transilvaniei au loc vii manifestații politice; fapt care a făcut ca problemele legate de înființarea unei rețele de școli economice să fie puse pe planul al doilea. Dar după cîtiva ani, în 1868, a fost reluată din nou preocuparea pentru înființarea unei școli agricole. Un rol deosebit de important l-a jucat în această activitate Ștefan Pop care în calitate de profesor la preparandia din Blaj, a luptat pentru înființarea unei școli agronomice românești. Ștefan Pop a predat la preparandia din Blaj mai multe materii de învățămînt, devenind prin pregătirea și prin stăruința sa neobosită, unul din profesorii cei mai distinși ai școlii. Susținînd că agricultura este o știință care se bazează pe alte științe, a pus în anul 1868 problema înființării unui institut de învățămînt agricol în limba română. El considera că acest institut s-ar fi putut organiza pe domeniul de 1270 iugăre aflat în posesiunea gimnaziului din Blaj, din comuna Bucerdea; domeniu care, posedînd printre cele mai roditoare pămînturi din împrejurimi, ar fi fost favorabil din toate punctele de vedere pentru înființarea unui astfel de institut. El era proiectat să aibă o durată de școlarizare de doi ani, cu 20—30 elevi care au împlinit vîrsta de 16 ani și au absolvit școala elementară ³⁰. Profesorii urmau să predea studiul economiei și alte discipline legate de el, mai ales iarna, iar vara elevii ar îndeplini toate muncile pe domeniu, realizînd astfel și un beneficiu care ar putea fi folosit pentru întreținerea elevilor lipsiți de mijloace. În rîndul concurenților urmau să fie înscrîși în primul rînd cei cu o situație materială grea ³¹. Însă planul lui nu a putut fi realizat din cauza politicii guvernului burghezo-moșieresc maghiar.

Între timp parlamentul maghiar a început dezbaterăa unui proiect de lege al învățămîntului elementar și mediu. Întelegînd importanța rolului școlii în ridicarea nivelului economiei agrare, legislatorii au urmărit pregătirea cu cunoștințe agrotehnice a tuturor elevilor atît în școlile elementare cît și în gimnazii, atît în cele de stat cît și în școlile confesionale. Astfel proiectul de lege care a fost votat și sancționat la sfîrșitul anului 1868 a prevăzut obligativitatea preocupării învățătorilor în școlile elementare de problemele agricole și de grădînit într-un număr de ore destul de ridicat. Legea a prevăzut că copiii care au trecut de vîrsta de 10 ani, în comunele cu caracter exclusiv agricol, să facă practică pe

²⁹ Balás Arpád, *Magyarország mezőgazdasági szakoktatási intézményei*, Magyar-óvár, 1897, p. 168—169.

³⁰ Șt. Pop, *Epistole agronomice*, în *Transilvania*, nr. 11 din 15 mai 1868, p. 251—254.

³¹ *Ibidem*.

teren timp de două luni; timp în care nu erau obligați să frecventeze școala. Pentru gimnaziu se prevedeau discipline legate de caracterul localității, deci agricole sau de industrie și meserii. Legea a dispus și înființarea de școli pedagogice pentru pregătirea învățătorilor. În aceste școli de asemenea se prevedea predarea cunoștințelor economice. Legea prescria obligativitatea școlarizării de la vârsta de 6 până la 12, respectiv 15 ani, iar între 12 și 15 ani copiii urmau cursurile așa-numitei școli de re-
petiție³².

Legea XXXVIII despre obligativitatea învățământului elementar și despre organizarea rețelei de gimnazii și școli pedagogice avea ca scop să contribuie la ridicarea culturii și cunoștințelor maselor. Fără să analizăm importanța legii din punct de vedere general și să relevăm deficiențele ei, trebuie să subliniem că ea a reușit să contribuie numai într-o măsură mică la ridicarea cunoștințelor agrare ale țărănimii, deoarece o pregătire temeinică într-o ramură complexă se putea face la o vârstă mai înaintată și cu o pondere mai mare asupra specialității respective.

Elementele progresiste preocupate de problema ridicării agriculturii transilvănene au continuat și după apariția acestei legi lupta lor pentru înființarea de școli agricole. Presa română a vremii, atât cea politică cât mai ales presa pedagogică și economică, militau susținut pentru realizarea acestei idei. Mai ales Gazeta Transilvaniei și Telegraful Român ridicau în repetate rânduri problema școlilor agricole, iar Federațiunea din anul 1874 consacra chestiunii un ciclu de articole, în care, pornind de la tradiția agricolă a poporului român, relevă necesitatea însușirii unor metode raționale în economie, în condițiile noi după 1848. Soluția propusă este organizarea de școli agricole pentru popor³³. Deosebit de vii sînt preocupările revistei *Economul* din Blaj în atare direcție. Printre numeroasele articole ce revin mereu asupra temei, relevăm articolul intitulat „Necesitatea școlilor de agricultură” care arată că „... școlile trebuie să fie populare, pentru poporul țăran, să crească agricultori sau economi buni de țărani și nu domnișori care după aceea se duc și intră în serviciul proprietarilor mari”³⁴. La școlile agricole, elevilor, fiilor de țărani ar trebui să li se asigure și întreținere și după doi, trei ani de studiu, convinși și deprinși cu avantajele agriculturii raționale și ieșind între poporul din comunele lor, ar putea introduce un alt sistem de economie, o agricultură rațională în popor. Și articolul „Ce ne lipsește!” din aceeași revistă relevă necesitatea practicării unei economii raționale și în acest scop pe lângă alte preocupări și instituții culturale ar trebui în primul rînd școli economice sau de agricultură. Astfel de școli s-ar putea organiza și pe domeniile școlilor din Blaj și Năsăud, iar poporul ar trebui îndemnat să-și trimită fiii acolo³⁵.

³² *Corpus Iuris Hungarici*, Budapesta, 1912, I, 1000—1911, p. 396—417.

³³ *Federațiunea*, nr. 2—7, 1874.

³⁴ *Economul*, nr. 4 din 15/27 februarie 1875, p. 26—27.

³⁵ *Idem*, nr. 18 din 15/27 septembrie 1876, p. 137—138.

De problema înființării școlilor agricole se ocupă în această perioadă foarte intens și presa maghiară, mai ales revista „Erdélyi Gazda”³⁶. Problema intră acum și în preocupările revistelor săsești „Siebenbürgische Zeitschrift für Handel, Gewerbe und Landwirtschaft”³⁷ și „Siebenbürgisch-Deutsches Wochenblatt”³⁸. Ele publicau articole valoroase privind problemele agriculturii raționale și au popularizat apariția lucrărilor cu caracter agricol de mai mare amploare, monografiile, manualele publicate cu ajutorul tipografiilor bisericești sau editate în România.

În anul 1872 românii ridică din nou problema înființării învățămîntului agrar în Transilvania. În Memorandul de la Blaj (iulie 1872), redactat împotriva înglobării Transilvaniei la Ungaria, se cerea pe lângă autonomia școlilor elementare în baza principiului confesionalității, angajarea profesorilor români la Universitatea din Cluj și înființarea unei școli de minerit, și organizarea unei școli agricole române. Acest act a fost semnat de I. Vancea, G. Barițiu, Ilie Măcelaru, Ioan Rațiu³⁹. În același an se elaborează un proiect concret de înființare a unei școli agricole de un comitet, format din George Barițiu, Ion Branu, Pop de Lemeni, D. Comșa, Iosif Pușcariu și C. Pánczél. Această școală a fost proiectată în apropierea orașului Făgăraș, pentru tinerii țărani din împrejurimi. Statutul-program al școlii prevedea pregătirea teoretică și practică a 15—20 de fii de țărani între 14—16 ani timp de doi ani, pentru a deveni gospodari pregătiți pe propriile lor pămînturi⁴⁰. În aceeași perioadă înregistrăm și alte preocupări concrete din partea fruntașilor români în această problemă; astfel familia Mocioni a donat 60 de iugăre pămînt pentru înființarea unei școli române de agricultură; dar din cauza altor greutăți și pie-dici ea nu s-a putut realiza⁴¹.

Între timp clasele stăpînitore maghiare au trecut imediat după înstaurarea noului sistem dualist la emiterea unei serii de legi pentru reglementarea situației proprietății funciare, în realitate pentru întregirea marilor moșii știrbite în 1848 și după revoluție, atît prin ocupările de pămînturi cît și prin patentele din 1853—54. Astfel apare în 22 decembrie 1871 legea LIII în legătură cu reglementarea raporturilor neclarificate dintre moșieri, țărani și jelerii urbariali, precum și legea LIV care prevedea modalitatea răscumpărării pămînturilor așa-zise defrișate⁴². La

³⁶ *Erdélyi Gazda*, nr. 30 din 28 iulie 1876, p. 233—234.

³⁷ *Siebenbürgische Zeitschrift für Handel, Gewerbe und Landwirtschaft*, nr. 24 din 16 iunie 1866, p. 188 și Ciclul „Aprecieri privind organizarea învățămîntului agricol în Transilvania”, înaintat sub formă de proiect Guberniului și administrației Reuniunii agricole săsești, nr. 13—15 din 1867.

³⁸ *Siebenbürgisch-Deutsches Wochenblatt*, nr. 24 din 14 iunie 1871, p. 378 și nr. 40 din 4 octombrie 1871, p. 633.

³⁹ Kemény G. Gábor, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, I, 1867—1892, Budapest, 1952, p. 304.

⁴⁰ G. Barițiu, *Școala de agricultură din districtul Făgărașului*, în *Transilvania*, nr. 4 din 15 februarie 1872, p. 40—41 și *Opiniunea despre școala de agricultură proiectată pentru districtul Făgărașului*, în *Transilvania*, nr. 7 din 1 aprilie 1872, p. 77—80.

⁴¹ *Federațiunea*, nr. 7 din 24 ianuarie 1874, p. 334.

⁴² *Corpus Iuris Hungarici 1000—1873*, Budapest 1912, p. 729—748.

2 iunie 1873 a fost votată legea privitoare la reglementarea raporturilor dintre țăranii coloniști și proprietari. Ea prevedea posibilitatea răscumpărării serviciilor în legătură cu acele pământuri care au fost date în folosință în mod definitiv sau pînă la moartea ultimului reprezentant bărbătesc al ramurii de familie⁴³. Legislatorii parlamentului maghiar au atins și problema nerezolvată complet după 1848 a țăranilor din fostele regiuni grănicerești. Astfel legea XXX din 1873 referitoare la răscumpărarea drepturilor le servitute asupra păduritului și pășunatului a prevăzut că comunele grănicerești — și în cadrul acestora familiile de grăniceri — în schimbul servituților efectuate, primesc în plină proprietate jumătate din domeniul forestier și alpin, asupra căruia își exercitau drepturile de servitute⁴⁴.

Toate aceste legi erau chemate să asigure trecerea marilor moșii la o economie rațională, dacă ne gândim și la faptul că fiecare lege prevedea cu ocazia reglementării proprietății, și comasarea pământurilor, deci lichidarea fărîmîtării lor și separarea loturilor țărănești de moșii. În multe locuri aceste legi au trebuit să fie aplicate cu forța, cu ajutorul jandarmeriei, deoarece țăranii se opuneau din cauza aplicării dezavantajoase pentru ei.

Dacă pînă în 1870 nivelul agriculturii transilvănene abia a făcut un pas remarcabil, în deceniul al VIII-lea după promulgarea legilor sus-amintite ea cunoaște un salt în sensul apariției unor gospodării bine dezvoltate, cu mașini agricole și folosirea muncii salariate, ceea ce a asigurat participarea moșierilor din Transilvania la concurența pe piețele externe. În vederea ridicării și mai mult a nivelului gospodăriilor mari, clasele dominante maghiare au inițiat pe linie de stat înființarea de școli agricole, institute de cercetări, care să servească interesele marilor moșii. Astfel acum apar primele școli agricole de stat. Desigur, la început numărul lor era redus; pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea s-au înființat doar în patru localități din Transilvania. Statul burghezo-moșieresc maghiar nu s-a preocupat intens de formarea de școli agricole medii și inferioare. Urmînd metodele și sistemul din țările Europei Centrale privind gospodărirea unor moșii, proprietarii acestora doreau un singur specialist, agronom care să conducă gospodăria și să dirijeze munca muncitorilor agricoli. În vederea rezolvării acestei probleme, și nu a pregătirii pe scară largă a micilor agricultori, a fost înființat Institutul Agronomic la începutul anului 1869, pentru organizarea căruia a militat mai ales Reuniunea economică din Transilvania.

Primele școli economice au fost înființate nu de stat ci de diferite comunități. Astfel „Siebenbürgisch-sächsischer Landwirtschaftsverein“ (Reuniunea agricolă săsească din Transilvania), constituită în 1846, a elaborat proiecte bine documentate pe care le-a înaintat Guvernului Transilvaniei, în problema organizării de

⁴³ *Idem*, p. 345.

⁴⁴ *Idem*, p. 863.

școli agricole⁴⁵. Apoi s-a propus organizarea unei școli agricole inferioare la Tălmaciu⁴⁶; dar această încercare nu s-a concretizat.

Primatădă comunitatea săsescă a pus bazele școlilor agricole în 1870 la Bistrița (Ackerbauschule zu Bistritz), în 1871 la Feldioara (Ackerbauschule des ehemaligen Kronstädter Distriktes zu Marienburg) și Mediaș (Siebenbürgisch-Sächsische Landwirtschaftliche Lehranstalt zu Mediasch)⁴⁷. Aceste școli și-au început activitatea în condiții foarte modeste, cu câțiva profesori aduși din străinătate, pe baza unor contracte costisitoare și cu câțiva elevi. În primul an, la școala din Bistrița s-au înscris numai 6 elevi, dintre care 3 s-au retras în cursul anului⁴⁸. La fel era situația și în celelalte două școli. Numărul elevilor nu s-a ridicat nici la sfârșitul secolului pînă la 20, cu excepția școlii din Mediaș care în anul 1895—1896 avea peste 20 de elevi. Nu erau stabili nici profesorii. Unii dintre ei, văzînd dezinteresul forurilor superioare față de școala înființată, au renunțat la post. La fluctuația profesorilor a contribuit și faptul că guvernul burghezo-moșieresc maghiar a silit pe profesorii veniți din străinătate să-și însușească limba maghiară. Astfel deseori s-a întîmplat că ani în șir nu s-au ținut cursuri; copiii plecau acasă.

Aceste școli se deosebeau chiar și între ele în ce privește organizarea și funcționarea lor. Diferența însăși durată școlarizării. Școala din Bistrița era de 2 ani cu o instrucție teoretică de 27 ore săptămînal și de numai 4 ore practică. Obiectele predăte erau cultura plantelor, zootehnia, organizarea și funcționarea unităților agricole, pomicultură, viticultură, elemente de medicină veterinară, științe naturale, fizică, chimie, matematică, geometrie, desen geometric, arhitectură, desen liber, limba germană, limba maghiară, geografie, istorie. Se primeau tineri de 14—15 ani, absolvenți ai școlilor populare, deci și cu pregătire anterioară mai slăbuță. O organizare asemănătoare prezintă școala agricolă de la Feldioara. Aici se pune accentul pe obiectele practice de specialitate, atît în ce privește predarea lor teoretică, cît și aplicarea cunoștințelor teoretice în practică.

În ambele aceste școli, tinerii din comitatele respective beneficiau de instrucție gratuită, primind și întreținere și cazare. Elevii din alte comitate trebuiau să plătească anumite sume ca taxe de școlarizare și pentru întreținere.

La școala agricolă din Mediaș durată școlarizării era în schimb de 3 ani. Aici se primeau elevi care au frecventat școli reale sau gimnazii, iar examenul de admitere era obligatoriu. S-au predat în toți cei 3 ani obiecte cu caracter general, ca matematica, geometrie și topografie, istorie, geografie, fizică, chimie. În cadrul științelor naturale se făcea botanică, zoologie, inclusiv lucrări practice, mineralogie. Discipline de specialitate cu caracter economic erau cultura plantelor, cunoașterea mașinilor și uneltelor agricole, creșterea animalelor, zootehnie și elemente de medicină veterinară, evidență și calcul gospodăresc, organizarea unităților agricole, viticultură, pomicultură, silvicultură, grădinărit, apicultură. Toate aceste obiecte se studiau în cîte un an⁴⁹.

⁴⁵ *Siebenbürgische Zeitschrift für Handel, Gewerbe und Landwirtschaft*, nr. 32 din 10 august 1867, p. 254.

⁴⁶ *Idem*, nr. 1 din 4 ianuarie 1868, p. 2—5.

⁴⁷ Balás Árpád, *op. cit.*, p. 187—193.

⁴⁸ *Idem*, p. 188.

⁴⁹ *Idem*, p. 188—199.

Pe lângă aceste școli particulare, pe baza propunerii comitetului economic al comitatului Sibiu, a fost înființat în 1888 la Sibiu, pe un teritoriu de 60 iugăre, școala agronomică de model sub conducerea unui profesor; numărul elevilor era 6—7. Scopul școlii era pregătirea unor lucrători calificați pentru muncile agrare pe moșii sau pe pământurile comunităților. Școala dispunea de culturi de cereale, plante industriale și furajere, grajduri cu animale și un parc de mașini agricole destul de bine înzestrat. Cursul era de un an și se primeau tineri de la 17 ani, printre care în unii ani și cite un român, căruia i se dădeau explicații și în limba română. Accentul se punea pe latura practică: cultivarea principalelor plante agricole, îngrijirea animalelor și mai ales folosirea mașinilor agricole la diferite lucrări. Aceasta se observa mai ales la examenele practice la care erau invitați și membri ai Reuniunii agricole române din comitatul Sibiu. Datorită orientării practice deosebite de celelalte școli săsești, fruntașii români îndemnau tineretul român să frecventeze în număr mai mare tocmai această școală agronomică model a comitatului Sibiu⁵⁰.

După un deceniu și jumătate au apărut mai multe școli agricole subvenționate de statul burghezo-moșieresc maghiar. În 1886 a fost înființată o școală de agricultură la Ciacova (jud. Timiș) cu o gospodărie de circa 300 iugăre arătură, 160 iugăre pășune și livadă. În 1892 a luat ființă școala agricolă din Geoagiu (jud. Hunedoara) cu o întindere de pământ de 1718 iugăre pentru practică. Din acest teritoriu desigur numai o mică parte era folosită pentru practica elevilor, al căror număr se ridică anual la circa 20—25. Restul pământului a fost dat în arendă locuitorilor din împrejurimi. Cu trei ani mai târziu, în 1895, se înființează școala agricolă din Lugoj. Școala a fost solicitată de comunitatea județului Caraș-Severin, după ce comunitatea grănicerească, episcopia gr. catolică din Lugoj, orașul Caransebeș au hotărât că vor ajuta pe candidați la școală cu o bursă anuală. Școala și-a deschis porțile la 4 noiembrie 1895 cu 5 elevi români, 5 maghiari și 2 germani. Avea un teren pentru practică de 152 iugăre pământ din proprietatea statului⁵¹.

Organizarea internă și funcționarea școlilor agricole de stat era în esență unitară; dar prezenta devieri în privința orientării învățământului la diferitele instituții, care trebuiau să țină cont de specificul regiunii respective. Scopul avut în vedere de școlile din Ciacova și Sinnicolaul Mare era formarea unor buni gospodari pentru gospodăriile țărănești, mai ales pe țărîm practic. Astfel predarea obiectelor de specialitate era precedată de tratarea populară a cunoștințelor elementare și a bazelor științelor naturale. La obiectele de specialitate, predarea teoretică era legată imediat de practică, adică ceea ce elevii învățau dimineața, aplicau după masă în practică.

Disciplinele teoretice erau în general următoarele: ortografie și gramatică maghiară, în cadrul cărora elevii copiau pasaje mai ales din lucrări referitoare la agricultură; la exerciții de compunere redactau contracte, rapoarte de muncă ș.a.m.d. La matematică se exersau cele patru operații fundamentale, fracțiile, măsurile și aplicarea acestora în agricultură, calculul dobinzilor. În afară de acestea se făceau măsurători de pământ cu lanț și rude, calcule și desene topografice. La geografie, în afară de generalități se punea accent pe geografia economică, pe cunoașterea căilor de comunicație și comerciale. În cadrul științelor naturale se tratau pe lângă botanică și zoologie, în rezumat cunoștințe de bază în geologie, meteorologie, fizică, chi-

⁵⁰ *Revista economică*, nr. 11 din 10 noiembrie 1899, p. 472; Romul Simu, *Scrisoare economică*, în *Bunul Econom*, nr. 44 din 28 octombrie/10 noiembrie 1900, p. 5.

⁵¹ Balás Árpád, *op. cit.*, p. 161—163, 170—171, 180—182.

mie, din toate numai acele părți care au aplicabilitate, fiind necesare în agricultură și creșterea animalelor. La cultura plantelor se preda în general cunoașterea solului (pedologie), lucrarea solului și uneltele necesare la aceasta, îmbunătățirea solului, în cadrul căruia se trata folosirea îngrășămintelor la semănături.

Din această parte generală se trecea la studiul creșterii principalelor plante de cultură, la pregătirea semănăturii pînă la însilozarea și valorificarea produselor agricole pe piețele mai apropiate sau îndepărtate. Se studiază și mașinile agricole folosite la diferitele munci; ele se desfăceau, se montau, se reparau și se foloseau practic. În afară de acestea erau prevăzute îngrijirea fînătelor, cunoașterea principalelor soiuri de ierburi furajere în teorie și în practică, întocmirea șanțurilor de scurgere, construirea și întreținerea barajelor, amplasarea conductelor de drenaj.

În cadrul zootehnicii și creșterii animalelor trebuiau studiate temeinic animalele domestice din punct de vedere tipologic și anatomic, apoi principalele rase autohtone, cu indicarea zonelor principale de creștere. Se studiau acele principii generale ce trebuiesc observate la creșterea oricăror animale domestice. În continuare se trecea la modalitățile de valorificare a animalelor și a produselor lor, după specificul economic al zonei respective, cum ar fi vînzarea vitelor îngrășate, valorificarea produselor lactate etc. La animalele mici accentul trebuia pus pe creșterea și îngrășarea păsărilor de curte, în afară de acestea să se ocupe și de apicultură, creșterea viermilor de mătase și piscicultura. În fine trebuiau studiate îngrijirea animalelor sănătoase și bolnave, precum și modalitățile de distrugere a dăunătorilor agriculturii.

Un alt domeniu de studiu prevăzut în școlile agricole era grădinăritul, viticultura și bazele silviculturii. În cadrul grădinăritului, școlile trebuiau să se ocupe de cultivarea legumelor și pomilor roditori. La pomicultură elevii trebuiau instruiți în pregătirea solului, semănatul și creșterea pădureților, înobilarea prin altoire, organizarea de școli de pomi, în conservarea și valorificarea fructelor. În cadrul grădinăritului se preocupau de cultivarea diferitelor sortimente de legume și zarzavaturi, adaptate condițiilor locale de sol și climă. La viticultură se aveau în vedere aceleași puncte de vedere, adică cultivarea corespunzătoare a celor mai bine adaptate soiuri de viță în condițiile regiunii respective, inclusiv valorificarea recoltei de struguri și modalitățile luptei împotriva filoxerei. În cadrul silviculturii, pe lângă creșterea celor mai importante esențe, trebuia predată plantarea terenurilor nispoe, a abrupturilor, ripelor, terenurilor erodate, pășunilor, fișiilor de hotar și a drumurilor economice și îngrijirea acestor plantații, ceea ce avea și o valoare practică imediată.

Un alt obiect prevăzut era organizarea, întreținerea și contabilitatea micilor gospodării. Se arăta elevilor — ținînd cont de specificul regiunii — de ce instalații și unelte agricole au nevoie. În legătură cu administrarea gospodăriei, elevii cunosc planul amplasării construcțiilor gospodărești, rotația culturilor, organizarea muncilor agricole. La calculele gospodărești elevii erau inițiați în evidența ce trebuie s-o întocmească micii proprietari și care este neapărat necesară pentru verificarea rentabilității gospodăriilor. Era prevăzut și studiul construcțiilor gospodărești, anume construirea celor mai importante edificii gospodărești, confecționarea din resurse proprii a materialelor de construcție necesare, în modul cel mai ieftin. Se exersa întocmirea schițelor de construcții, cunoașterea proprietăților materialelor de construcție.

Școlile agricole din acest tip aveau cursul de doi ani; unii dintre elevii buni mai puteau rămâne un an în cadrul școlii. Corespunzător cu aceasta, disciplinele sus arătate se eșalonau după cum urmează:

Anul I, iarna: limbă și ortografie maghiară 4 ore săptăminal, matematică 3 ore, geografie 2 ore, bazele științelor naturale 3 ore. În lunile de vară cultura plantelor 6 ore, grădinărit și pomicultură 3 ore, apicultură și creșterea viermilor de mătase 2 ore.

Anul II, iarna: creșterea animalelor 4 ore, creșterea păsărilor și piscicultură 2 ore, grădinărit 3 ore, desen planuri de construcții 2 ore, îngrijirea animalelor bolnave 1 oră. Vara: organizarea și munca într-o mică gospodărie, construcții gospodărești 2 ore.

Anul III: cei care mai rămăneau un an la școală trebuiau să participe la cursurile teoretice ale anului II, iar în practică să ia parte la conducerea muncilor economice în cadrul gospodăriei și pe cîmp⁵².

Al doilea tip de școală agricolă avea menirea să pregătească conducători de lucrări, viitori economi, muncitori agricoli calificați, care să poată iniția și conduce și pe alții în muncile agricole. Din această categorie făceau parte școlile agricole de la Geoagiu și Lugoj.

Aici își trimiteau mai ales moșierii oamenii lor, pentru a-și pregăti din ei conducători de lucrări, supraveghetori. Instrucția era mai ales de orientare practică, accentul se punea pe exercițiul practic și elevii primeau în teorie numai principalele noțiuni de bază. În aceste școli elevii ajungeau de obicei cu o pregătire anterioară foarte slabă — în cel mai bun caz cîteva clase de școală elementară satească; încît la instrucția teoretică trebuiau introduse și obiecte de școală primară ca citirea, scrierea, matematică, gramatică și ortografie, care s-au predat paralel cu disciplinele de specialitate, cu cultura plantelor și creșterea animalelor, cu grădinăritul, viticultura și cu organizarea și calculul gospodăresc.

Iarna programul era de 3 ore teoretice zilnic, iar vara 2; în sezonul muncilor agricole de multe ori se suspendau și acestea.

Organizarea lucrărilor practice se făcea în așa fel, încît elevii erau antrenați la toate muncile economice timp de o lună. În funcție de ele, elevii se împărțeau în grupe, care îndeplineau toate muncile în grajduri, grădină, în curtea de păsări, pe arătură etc. sub conducerea unor elevi din anul II și sub controlul permanent al profesorilor de specialitate, care în timpul lucrărilor dădeau și explicații pe care elevii și le puteau nota. În cazul muncilor sezoniere importante de scurtă durată cum ar fi semănatul, săpatul, secerișul, treieratul, care se executau în 1—2—5 zile, elevii erau toți antrenați la aceste munci. Durata școlii era de 2 ani⁵³.

În ce privește pe elevii școlilor agricole de stat, din rapoartele anului 1893 rezultă că în școlile din Ciacova, Sinnicolau Mare, Geoagiu și Lugoj erau înscriși 101 elevi, dintre care 63 erau copii de țărani, 6 de moșieri și un tânăr trimis la studiu de către moșier pe cheltuiala acestuia, 31 de elevi erau copii de administratori, meseriași, liber profesioniști⁵⁴.

⁵² *Idem*, p. 135—141.

⁵³ *Idem*, p. 141—143.

⁵⁴ A. Földművelésügyi M. K. Ministernek 1896, évi működéséről jelentés, Budapest, 1898, p. 308—309.

Programul didactic oficial se prezintă într-adevăr frumos și folositor la școlile agricole de stat. În realitate însă situația era cu totul alta. În primul rînd erau puțini profesori de specialitate; majoritatea erau slab pregătiți. Profesorii tîni nu prea acceptau posturile slab retribuite la școlile agricole⁵⁵. În coloanele revistei „Erdélyi Gazda” găsim numeroase articole care se ocupă de situația profesorilor din școlile agricole. Deoarece într-o asemenea școală erau în total 2—3 cadre didactice, inclusiv directorul, aceștia trebuiau să dispună de cunoștințe din toate domeniile economiei, trebuind să fie pregătiți din cultivarea plantelor, zootehnie, științe naturale etc. În pofida acestei calificări vaste și multilaterale care se cerea practic de la profesorii școlilor agricole, ei erau slab retribuiți. Astfel în 1893 cadrele didactice din acest sector s-au văzut nevoite să trimită o delegație la ministrul agriculturii, care cerea o reglementare corespunzătoare a salarizării; dar nu au obținut rezultate⁵⁶.

Totuși aceste școli, înființate cu ajutorul statului burghezo-moșieresc pe pămînturi fiscale și asigurate cu elevi prin acordări de burse din partea particularilor sau a instituțiilor sociale și bisericești, și-au început activitatea în condiții mult mai bune decît cele create anterior. La sfîrșitul sec. al XIX-lea s-au înmulțit și cadrele calificate pentru catedre și pentru practică, mulți dintre profesori provenind dintre absolvenții institutului de agronomie din Cluj. În general școlile agricole de stat funcționau în mod regulat. Absolvenții primeau diferite posturi pe moșii ori cultivau pămînturile lor proprii. Aceste școli au dat anual agriculturii Transilvaniei la sfîrșitul secolului al XIX-lea circa 50—60 de țărani sau muncitori specializați în agricultură. Dacă însă luăm în considerare că mai mulți absolvenți și-au găsit ocupații pe marile moșii sau pe pămînturile comunităților, aceste școli au făcut prea puțin pentru ridicarea nivelului economiei agrare țărănești. Dar guvernele burghezo-moșierești maghiare nici nu urmăreau serios ridicarea cunoștințelor masei țărănești, ci (aproape exclusiv) interesele moșierilor, care se mulțumeau în această perioadă — cînd agricultura era cuprinsă de o criză puternică din cauza concurenței produselor agrare din America — cu menținerea și cultivarea numai a unei părți a moșiei.

Analizînd datele statistice din 1898 rezultă că în statul maghiar au fost 61 școli și așezăminte cultural-economice cu 299 profesori și 2784 elevi. Dar nu era nici o școală românească agricolă și numai 72 elevi români, deci 2,79% față de cei 17% locuitori români ai țării. În aceste școli proporțional trebuiau să fie cel puțin 350 elevi români.

Școli economice superioare erau în număr de 7 dintre care și școala agronomică superioară de la Cluj-Mănăștur, toate fiind frecventate în 1898 de numai 6 români. Școli agronomice susținute de stat existau 12, între ele cele de la Geoagiu, Ciacova, Lugoj și Sînnicolaul Mare. Școlile agricole comunale și private 7 dintre care la Bistrița, Feldioara, Mediaș și Sibiu (școlile sășești). Aici, în 1898 erau 24 elevi români.

Școli pentru viticultori au existat 13 dintre care și la Miniș și Aiud, frecventate de 8 români. Funcționau și școli speciale cum au fost 4 școli populare economice, dintre care una la Pecica, 4 școli de lăptărit, 4 școli pentru gornici de pădure, dintre care una la Gurghiu și una la Timișoara-Pădure, și 2 școli de grădinărit. În 1898

⁵⁵ *Erdélyi Gazda*, nr. 8 din 8 februarie 1881, p. 41—42.

⁵⁶ *Idem*, nr. 48 din 26 noiembrie 1893, p. 298.

această categorie de școli număra 34 de elevi români: 11 la școlile populare economice, 2 la școlile pentru lăptărit și 21 la școlile silvice⁵⁷.

Ca singură școală economică agrară românească, a funcționat în Transilvania, doar vremelnic, în primii ani din ultimul deceniu al secolului XIX-lea, școala economică de la Râșinari. Subvenționată de Reuniunea agricolă română din comitatul Sibului și de comisia economică comitatensă, ea avea ca scop organizarea unei economii de model și mai presus de toate introducerea unor băieți de țărani și învățători de la sate în cunoștințe teoretice și practice pe tărîm economic, contribuind astfel prin tinerii care au frecventat-o la difuzarea cunoștințelor agro-zootehnice în popor. După dizolvarea acestei școli în 1894, în urma morții lui Sabin Barceanu, comitetul Reuniunii agricole române a intervenit la Comisia economică comitatensă, ca pînă la organizarea unei noi economii de instrucție, să întrebuințeze o parte din subvenția anuală de 800 fl. pentru salarizarea unui instructor la școala economică de model a comitatului Sibiu — care era în limba germană — instructor care să predea și în limba română și astfel la acea școală să fie primiți mai mulți elevi români. Ceea ce s-a aprobat însă din acel fond, a fost doar o bursă pentru școala agro-economică de la Magyaróvár (Ungaria) și cea de la Medias⁵⁸.

În astfel de condiții desigur, cel mai mare aport în ridicarea maselor mai ales a celor românești l-au adus alte forme de însușire a cunoștințelor agricole folosite de elementele progresiste în primul rînd de către învățători și agronomi români. Văzînd situația existentă precum și atitudinea de indiferență a guvernelor burghezo-moșierești maghiare în problema înființării de școli agricole românești pentru sporirea cunoștințelor economice ale maselor din Transilvania, aceste elemente au folosit diferite alte căi ca utilizarea cadrului învățămîntului elementar, conferințe economice, articole economice în ziarele vremii. Mulți agronomi români au scris manuale de cunoștințe elementare privind metodele de ridicare a economiei agrare.

La sfîrșitul sec. al XIX-lea, în perioada pătrunderii ziarelor în rîndurile maselor populare, articolele publicate la un nivel corespunzător constituiau un aport deosebit la lărgirea cunoștințelor economice. Rubrica „Economie“ a *Gazetei Transilvaniei*, ciclul „Economic“ al *Tribunei Poporului* din Arad, „Sfaturile economice“ din *Foaia Scolastică*, rubrica „Notițe economice“ a revistei *Școala din Gherla* — pentru a aminti numai cîteva — ofereau materiale extrem de bogate pentru țărani. Pe lîngă sfaturi zilnice, lunare, de sezon, care erau obișnuite mai demult, aceste ziare au publicat la sfîrșitul secolului al XIX-lea articole bazate pe cele mai noi experiențe privind gospodărirea modernă. Ele se ocupau atît cu cultivarea pămîntului cît și cu creșterea animalelor, stupărit, cu economia pădurilor etc. Ele au analizat specificul regiunilor, atrăgînd atenția țăranilor asupra celor mai rentabile culturi din regiunea respectivă.

O altă formă pentru ridicarea cunoștințelor țărănești era popularizarea la sate a broșurilor și manualelor de agricultură. „*Legendar economic*“, „*Catechismul pentru horticultură*“, „*Îndreptar practic în economia rurală*“,

⁵⁷ *Bunul econom*, nr. 12 din 18/31 martie 1900, p. 1—2.

⁵⁸ *Raportul Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiu, pentru anul 1894*, Sibiu 1895, p. 9—10.

„Povestiri economice“, „Curs practic de economie“, „Manual de agricultură rațională“ de Dr. George Maior, profesor la școala centrală de agricultură de la Herăstrău-București, sînt numai cîteva titluri dintre numeroasele publicații care erau difuzate și consultate pe scară largă în Transilvania. Aceste cărți de multe ori erau folosite atît de țărani cît și de învățătorii satelor pentru predarea în școlile populare a cunoștințelor legate de agricultură.

Un rol deosebit de important în difuzarea cunoștințelor economiei raționale și în cadrul preocupărilor pentru organizare de școli agricole le revine asociațiilor și reuniunilor culturale și economice românești. Lipsite de școli agricole, avînd de înfruntat greutăți materiale, cît și atitudinea ostilă a autorităților competente, aceste reuniuni erau factorii principali care activau neobosiți pentru ridicarea pe toate căile a nivelului economic și cultural al maselor românești din Transilvania. Rolul și chemarea Reuniunilor este relevată de presa epocii; Federațiunea de exemplu arată că în Transilvania nu există școală agricolă pentru popor, căci nu funcționează în limba poporului, ci pentru fiii bogătașilor. Poporul stors de impozite și răscumpărări către aristocrație nu și-a putut înființa și susține școli; de aceea calea cea mai eficientă la români este activitatea reuniunilor, orientată în scopul propus ⁵⁹.

Cea mai susținută activitate a depus în acest sens de-a lungul deceniilor Asociațiunea transilvană pentru literatură română și cultura poporului român (Astra). Însăși statutele Astrei în paragraful II definesc scopul Asociațiunii: înaintarea culturii poporului român prin editarea de studii și publicațiuni, înființarea de biblioteci, acordarea de premii și stipendii, prelegeri și conferințe publice, înființarea și ajutorarea de școli. Adunarea constituantă a adoptat cîteva teze pentru activitatea viitoare a Astrei, formulate de George Barițiu, printre care era cercetarea stării economice a românilor transilvăneni și a mijloacelor pentru răspîndirea în popor și dezvoltarea unor ramuri variate și unor metode științifice, raționale în economie, precum și compunerea unor cărți școlare corespunzătoare în acest scop ⁶⁰. Conform acestor principii statutare, despărțămintele Astrei erau chemate să răspîndească în popor învățătură folositoare, prin stăruința ca pe lingă școlile populare să se înființeze și susțină școli de pomărit și și vierit, de grădini și economii de model, precum și prin disertațiuni populare și învățături despre economie. Încă înaintea înființării secției economice și a angajării conferențiarului economic, Astra a organizat sute de conferințe, prin despărțămintele ei în multe comune pe teme economice, care au avut un adevărat caracter de masă, înregistrînd zeci de mii de ascultători. În bibliotecile populare sătești, Astra a pus accentul pe cărțile și broșurile cu conținut economic-agrar ocupîndu-se cu aceste probleme și în coloanele revistei Asociațiunii „Transilvania“ ⁶¹. Astra s-a ocupat susținut și de predarea agriculturii și mai ales a pomăritului în școlile elementare, militînd permanent pentru înființarea unei școli române de agri-

⁵⁹ *Federațiunea*, nr. 7 din 24 ianuarie 1874, p. 329—330.

⁶⁰ *Transilvania*, nr. 3 din 1 februarie 1876, p. 23.

⁶¹ *Idem*, nr. 13—14 din 1—15 iulie 1883, p. 105.

cultură în Transilvania⁶². O atenție deosebită a acordat Asociațiunea și școlilor economice de repetiție și calificării economice a învățătorilor, dând și stipendii pentru studiile economice; astfel în primii 20 de ani de existență, deci până în 1882, ea a conferit 8 burse de câte 200—350 fl. pentru studenți în agronomie⁶³.

În deceniul VIII al secolului XIX, fruntașii vieții economice și intelectuale românești din Transilvania au inițiat organizarea unor societăți sau reuniuni pentru înființarea de școli agricole. Se elaborează un „Proiect de statute despre înființarea de societăți sau reuniuni care ar avea de scop ridicarea de școli agricole“. Paragraful I prevedea că scopul societății este: 1) Ridicarea învățămîntului agricol prin înființarea de școli agricole române, introducerea învățămîntului agricol în școli comunale normale, preparandie și în toate școlile districtuale sau confesionale și mai ales în seminarii, școli reale, gimnazii etc. 2) Înzestrarea școlilor de agricultură și în proporție a tuturor celorlalte școli cu pămîntul necesar pentru a face experiențe cu cultivarea diferitelor fructe, plante și ierburi, pentru a înființa școli de pomi fructiferi, de frăgari etc. necesari pentru ridicarea altor ramuri de cultură, precum creșterea gîndacilor de mătase, cit și pentru prășirea de arbori silvici. 3) Înzestrarea școlilor, mai ales a celor speciale de agricultură cu ateliere ce ar avea de făcut instrumentele necesare pentru cultura pămîntului. Paragraful II prevede membrii fondatori, ordinari și donatori, liste de subscriere benevolă, funcționarii și consiliul administrativ. Fondurile se vor folosi numai în scopuri agricole, la desființarea societății, ele se adaugă fondurilor școlilor comunale cu destinația de a fi folosite la propagarea științei agricole. Toți membrii societății vor avea în vedere mai ales ridicarea stării țăranilor și aceasta prin introducerea învățămîntului agricol teoretic și practic, prin adunări, expoziții, lățirea mașinilor agricole etc. Se face un apel călduros pentru îmbrățișarea acestei întreprinderi, se arată utilitatea cunoștințelor agricole pentru preoți, învățători, care se ocupă și ei auxiliar cu agricultura, la fel pentru funcționarii de la țară și foștii militari mai ales în regiunile grănicerești⁶⁴.

În 1888 ia ființă Reuniunea română de agricultură din comitatul Sibiu-lui, care a avut un rol important în răspîndirea cunoștințelor economice în popor. Scopurile ei înscrise în statute urmăreau să introducă îmbunătățiri în toate ramurile economiei; fidelă acestor scopuri, Reuniunea a organizat numeroase prelegeri și cursuri, a editat și difuzat broșuri și publicații economice, a alocat sume pentru stipendii la școli agricole și s-a preocupat de problema înființării unei școli agricole, de calificarea economică a învățătorilor de la școlile populare și de repetiție⁶⁵. La sfîrșitul

⁶² *Raportul general al despărțămîntului XI Sălagiu Silvaniei al Astrei din august 1886*, în *Transilvania*, nr. 23—24 din 1—15 decembrie 1886, p. 194.

⁶³ Arhivele Statului Sibiu, Fond ASTRA, cutia 50, nr. 170 din 1882; cf. *ActaMN*, VI, p. 365—368.

⁶⁴ *Federațiunea*, nr. 8 din 27 ianuarie — 8 februarie 1874, p. 339—340.

⁶⁵ *Raportul Reuniunii Române de agricultură din comitatul Sibiului pentru anul 1897*, Sibiu 1898, p. 3—4.

secolului al XIX-lea ia ființă Reuniunea economică din Orăștie. Conform statutelor sale, Reuniunea: a) urmărește dezvoltarea diferitelor ramuri economice, b) răspîndește cunoștințele economice și se străduiește să introducă înnoirile economice, c) ajută școlile și așezămintele economice existente și înființează și ea, d) editează și premiază scrieri periodice economice și lucrări de sine stătătoare și contribuie la răspîndirea lor, e) înființează școli economice de model, f) face colecțiunea de obiecte economice de model, g) aranjează expoziții economice, h) se îngrijește de ținerea de prelegeri economice ambulante, i) ajută pe elevii sîrguincioși care cercetează școlile de economie, k) se îngrijește de așezarea de învățăcei, de meserii și comerț. De la înființarea ei, Reuniunea economică din Orăștie a activat în aceste direcții, inițiind mai ales o serie de prelegeri și conferințe pe teme economice, agricole printre țărani ⁶⁶.

În general, prelegerile economice erau o formă foarte utilizată pentru răspîndirea cunoștințelor economice. Ele au devenit obișnuite încă în deceniul al VIII-lea al secolului al XIX-lea în diferite localități. Ziarele relatează cu simpatie despre aceste prelegeri ținute de cei mai bine pregătiți agronomi și conferențieri. Conferințele au avut loc în fața unor numeroase asistențe, țărănimea dînd dovadă de un interes deosebit. S-au ținut prelegeri și cu ocazia adunărilor învățătorilor la începutul anului școlar. E de subliniat că și la aceste prelegeri au fost invitați țărani, care au participat în număr mare și cu mult interes. Cele mai numeroase conferințe s-au ținut în comitatele Sibiu, Făgăraș, Brașov, Hunedoara, Timiș, Alba de Jos. Cei mai de seamă conferențieri erau Romul Simu, Dimitrie Comșa și alții ⁶⁷. S-au ținut și cursuri urmate de discuții în domeniul diverselor cunoștințe agricole. Astfel Dim. Comșa a ținut cursuri la Săliște despre cultura pomilor ⁶⁸, la Cugir învățătorul I. Munteanu a organizat cursuri despre pomărit și stupărit ⁶⁹. Cele mai multe cursuri de acest fel au fost organizate la inițiativa Astrei și finanțate de această asociație sau de Reuniunile economice.

S-a acordat atenție și s-au organizat cursuri pentru pregătirea economică — complexă sau în anumite ramuri — a învățătorilor de la școlile populare satești. Învățătorii români erau îndemnați să ia parte la cursurile de grădinarit și pomicultură organizate la școala agricolă de la Mediaș ⁷⁰ sau la cursurile organizate de Ministerul agriculturii, pe lângă școlile agricole, cum a fost și cea de la Cluj-Mănăstur și unde învățătorii beneficiau de regulă și de indemnizații pentru întreținere ⁷¹. Totodată reuniunile române economice sau chiar persoane particulare inițiau și ele cursuri pentru calificarea economică a învățătorilor rurali. Această pregătire corespundea în acea vreme misiunii învățătorilor de a fi cei mai importanți

⁶⁶ *Tribuna poporului*, nr. 236 din 11/23 decembrie 1899, p. 6.

⁶⁷ *Revista economică*, nr. 4 din 10 aprilie 1900, p. 176—178.

⁶⁸ *Telegraful român*, nr. 44 din 5/17 iunie 1877, p. 178.

⁶⁹ *Bunul econom*, nr. 8 din 19 februarie/3 martie 1900, p. 5.

⁷⁰ *Telegraful român*, nr. 8 din 25 ianuarie/6 februarie 1876, p. 32.

⁷¹ *Tribuna*, nr. 20 din 8/20 februarie 1894, p. 79 și *Revista economică*, nr. 7 din 10 iulie 1899, p. 311.

propagatori ai metodelor raționale economice mai întâi în rîndurile tineretului și apoi ale țărănimii române în general. Acest lucru este expus elocvent în articolul lui Eugen Brote „Agricultura și țăranul român. Un apel către învățătorii și preoții rurali”⁷². Necesitatea a fost înțeleasă în primul rînd de însăși dascălii tineri, care din proprie inițiativă au cerut și au stăruit pentru predarea economiei în preparandii și seminarii⁷³. În multe școli, mai ales în fostele regiuni grănicerești, comunitățile de avere au pretins de la conducătorii școlilor elementare angajați în satele lor, cunoștințe de economie agrară.

Într-adevăr, în lipsa școlilor agricole, românii transilvăneni au căutat să folosească pe scară largă învățămîntul elementar, școlile populare, ca focare de răspîndire a economiei naționale. Ziarele vremii relatează cu satisfacție despre rezultatele obținute la predarea și examinarea tinerilor din disciplinele economice, iar presa pedagogică se ocupă detaliat de predarea economiei agrare în școlile populare. Așa este mai ales Foaia Scolastică, adaus la *Economul*⁷⁴, sau revista Școala Practică din Năsăud⁷⁵ care aduce contribuții concrete la organizarea și desfășurarea învățămîntului practic, intuitiv, dînd modele de lecții economice.

O deosebită atenție se acordă rolului grădinilor școlare, considerate adevărate pepiniere de educație economică. Presa economică și pedagogică se ocupă pe larg cu importanța și organizarea lor. *Economul* în articolul „Îndrumare în cauza școlilor de pomărit”, precum și în alte numeroase articole pe această temă, relevă importanța practică educativă a organizării școlilor de pomi pentru elevii școlilor populare, precum și modul lor de organizare și cultivare⁷⁶. Și Foișoara Telegrafului Român din anul 1876 dedică un ciclu „Grădinii școalei populare” și menirii ei în introducerea unor ramuri economice raționale la sate⁷⁷. Mai multe articole critică aspru nepăsarea și lăsarea în paragină a grădinilor școlare în multe localități⁷⁸. Importanța grădinilor școlare pentru formarea și instruirea viitorilor economi în cultivarea unor soiuri variate de plante de cultură, de legume și pomi fructiferi, este arătată în articolul „Este grădina școalei numai școală de pomi, ori are ea și altă chemare?”, în care se militează în primul rînd pentru organizarea unor grădini-model lîngă preparandiile și seminariile pedagogice⁷⁹. Importanța grădinilor școlare ca mijloace de învățămînt și obiect de demonstrație în școlile populare este relevată în mod continuu de foile pedagogice ca Foaia bisericească și școlastică, și mai ales de Foaia Școlastică din anul 1883. Cu toate preocupările insistente din partea pre-

⁷² *Economul*, nr. 7 din 15/27 aprilie 1874, p. 49—50.

⁷³ *Idem*, nr. 4 din 15/27 februarie 1875, p. 31.

⁷⁴ *Foaia Scolastică adaus la Economul*, nr. 9 din 15/27 mai 1876, p. 68.

⁷⁵ *Școala practică*, nr. 4 din 1 iulie 1882, p. 106—107.

⁷⁶ *Economul*, nr. 2 din 17/27 februarie 1876, p. 13—14.

⁷⁷ *Foișoara Telegrafului român*, nr. 2—6 din 1876.

⁷⁸ *Economul*, nr. 17 din 1/13 septembrie 1878, p. 130—131.

⁷⁹ *Idem*, nr. 6—7 din 1879.

sei și a forurilor școlare române în această problemă importantă, în 1899 dintre cele 792 școli ale arhidiecezei române greco-ortodoxe în Transilvania numai 510 aveau grădini școlare de la comune și dintre ele numai 328 erau cultivate, în mare parte din cauza lipsei de pregătire a învățătorilor. La școlile greco-catolice situația era de aceeași natură.

Un alt mijloc prin care românii din Transilvania au căutat să suplinească lipsa școlilor agricole, au fost școlile economice de repetiție. Înființate prin legea XXXVIII din anul 1868, completată în 1894 și 1896, ele trebuiau organizate de comună, aveau o durată de școlarizare de 3 ani, și un program complex care cuprindea toate ramurile economiei⁸⁰. Presa română, Reuniunile economice și Astra au relevat importanța organizării, a bunei funcționări și frecventări a acestor școli care puteau aduce reale foloase în răspîndirea unei economii raționale la țară. După o statistică din 1899 în comitatele din Transilvania și Banat funcționau 383 școli economice de repetiție, cele mai multe în comitatele Timiș-Torontal și Bihor, dar dintre ele numai 21 erau confesionale, restul de stat și comunale⁸¹ funcționînd deci în limba maghiară. Această situație explică stăruințele susținute pentru organizarea școlilor române de repetiție economică. Reuniunea agricolă română din comitatul Sibiului, după desființarea școlii economice din Rășinari, a cerut o parte din subvenția comitatului, pentru a fi folosită ca stipendii pe seama învățătorilor care se vor califica conducători ai școlilor economice de repetiție⁸².

Ziarele românești au publicat stipendiile la școlile agricole existente, îndemnînd tineri români să beneficieze de ele. Reuniunile economice române, Astra, precum și comunitățile de avere grănicerești au creat la rîndul lor burse pentru a facilita și pe această cale pregătirea economică a cît mai mulți tineri români.

În condițiile unei situații economice mai dezavantajoase și a dublei exploatare — sociale și naționale — românii din Transilvania nu au reușit să înfrîngă greutățile materiale și piedicile oficiale și să înființeze instituții de învățămînt agricol trainice înainte de 1900, sau să beneficieze într-o măsură suficientă de instituțiile școlare agrare ale statului sau ale altor comunități. Ei au lucrat însă neconținut în acest scop, conștienți fiind de necesitatea stringentă a organizării învățămîntului agricol pe seama poporului român agricultor, folosindu-se în același timp de toate căile menite să ducă la răspîndirea economiei înaintate, a metodelor agricole raționale în popor. În această direcție au lucrat Reuniunile și Asociațiile economice, întreaga presă română, și s-a încercat a da o orientare întregului învățămînt popular românesc.

I. KOVACS — A. ARDOS — M. MIREL

⁸⁰ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 199 din 8/21 septembrie 1906, p. 6.

⁸¹ *Revista economică*, nr. 4 din 10 aprilie 1899, p. 199.

⁸² *Idem*, nr. 9 din 10 septembrie 1899, p. 473.

ZUR GESCHICHTE DER LANDWIRTSCHAFTLICHEN SCHULUNG IN SIEBENBÜRGEN (1849—1900)

(Zusammenfassung)

Die Fachschulung zur Hebung der Landwirtschaft gewann in der kapitalistischen Wirtschaftsordnung, durch die — nach der Revolution von 1848 — die mittelalterlichen Verhältnisse und die Patente von 1853—1854 abgelöst wurden, immer grössere Bedeutung. Da es unbedingt nötig war, die Warenproduktion der grossen Güter zu organisieren, sowie die kleinen Bauernwirtschaften zu verbessern, setzten sich immer grössere Kreise, Fachleute und Presse, für die Einführung des landwirtschaftlichen Unterrichts ein. Im Artikel werden die Bestrebungen und Versuche zur Erreichung dieses Ziels aufgezeigt. Es werden die Ackerbauschulen, die vom Staat oder verschiedenen Gemeinschaften eingerichtet wurden, sowie ihre Geschichte, ihre Organisation und Aufgaben, die Schulungsfächer und die Zusammensetzung des Schülermaterials erörtert.

Insbesondere werden die Bemühungen der rumänischen Kreise zur Organisierung des landwirtschaftlichen Fachunterrichts, der den rumänischen Bauern die auf diesem Gebiete so nötigen Kenntnisse vermitteln sollte, hervorgehoben. Zu diesem Zweck bedienten sich die rumänischen Kreise auch anderer Mittel und Wege, durch die Presse, durch Wirtschafts- und Kulturvereine, Vorlesungen, Schulungskurse und Veröffentlichungen ökonomischen Inhalts. Eine wichtige Rolle in der wirtschaftlichen Ausbildung der rumänischen Jugend und Bauernschaft hatten auch die Volksschulungsschulen und ihre Lehrkräfte.

BIBLIOTECI POPORALE ALE „ASTREI“ (PARTEA A II-a)*

La începutul secolului al XX-lea acțiunea de înființare și organizare a bibliotecilor populare se afla în plină desfășurare. În urma introducerii Regulamentului pentru buna desfășurare a despărțămintelor și a agenturilor și mai ales a celui de funcționare și administrare a bibliotecilor populare, această activitate a luat un caracter organizat, iar știrile despre ea, precum și despre funcționarea bibliotecilor sînt mult mai cuprinzătoare.

În sprijinul acestei acțiuni au stat permanent nu numai publicațiile Asociațiunii, ci și presa vremii. Încadrîndu-se în orientarea „Astrei“ actuală în acel timp, după care numai prin ridicarea maselor largi la un grad de cultură mai înalt se putea ajunge la progres, *Foaia Poporului* conchide: „În starea în care ne aflăm noi azi cea dintîi și cea mai potrivită cărare este aceea, pe care învățăm și căpătăm îndemînare să ne alcătuim în sate biblioteci populare“¹²⁷. În același sens scrie *Solia Satelor*: „Cărți, cărți pentru popor! Acolo e un suflet mare, care cere lumină... Acolo-i puterea și viitorul nostru“¹²⁸ și *Răvașul* care, într-un articol închinat bibliotecilor populare face un apel tuturor de a înființa asemenea instituții: „Să dăm mină cu mîna: preoți și învățători și toată inteligența de pe la sate și să înființăm biblioteci populare“¹²⁹. Despre necesitatea înființării și însemnătatea lor vorbește și învățătorul George Maican în cîteva din numerele *Foii Poporului*: „Minte luminată însă nu putem avea decît prin învățatură, iar învățatura ne-o cîștigăm în școală ca băieți și prin cetire ca oameni mari, ieșiți din școală. Ca însă să putem ceti cărți bune, cu sfaturi și învățături folositoare avem lipsă de biblioteci populare... Simțind noi lipsa acestor biblioteci am hotărît... să îndemnăm poporul și pe frunțași a întemeia astfel de așezăminte de mare folos, prin care se lățește lumina la sate“¹³⁰.

* Partea I în *ActaMN*, VI, 1969, p. 347—360. Numerotarea notelor o continuă pe cea din partea I.

¹²⁷ *Foaia Poporului*, nr. 14, 2/15 apr. 1900, p. 157.

¹²⁸ E. Precup, *Bibliotecile populare la sate*, în *Solia Satelor* (Cluj) nr. 20, 12/25 mai 1913, p. 5.

¹²⁹ C. Grue, *Să înființăm biblioteci populare*, în *Răvașul*, nr. 33, 14 noiembrie 1903, p. 129.

¹³⁰ *Foaia Poporului*, nr. 12, 19 mart./1 apr. 1900, p. 133; I. Domșa, în *Călăuza Bibliotecarului*, nr. 6. 1956, p. 23.

Totodată conducerea Asociațiunii a început să se preocupe mai mult de îndrumarea și controlul activității filialelor ei: s-a cerut despărțămintelor, printr-o serie de circulare, o evidență clară a activității lor, ele fiind obligate să trimită rapoarte pînă la sfîrșitul fiecărui an¹³¹ și s-a hotărît numirea unor comisii menite să cerceteze despărțămintele cu activitate mai redusă și fără nici o activitate¹³². Începînd cu anul 1900 acțiunea de înființare a bibliotecilor și de perfecționare a activității lor, îndreptată spre adaptarea acestora la condițiile concrete existente în despărțăminte, pentru a le asigura o eficiență sporită, poate fi urmărită în primul rînd pe baza rapoartelor generale din arhiva Asociațiunii și a rapoartelor generale publicate. Pe baza acestora s-a întocmit tabelul nr. I, care cuprinde, în cifre, activitatea „Astrei” legată de înființarea și funcționarea bibliotecilor populare, indiferent dacă ele erau stabile sau ambulante (și unele și celelalte înscrise în Regulamentul de funcționare al bibliotecilor)¹³³.

Din tabel apar evidente succesele dobîndite de Asociațiune în activitatea de creare a agenturilor și bibliotecilor populare. Acestea din urmă au crescut în primii 14 ani ai secolului al XX-lea de la 54 la 626, deci de aproape 12 ori, înregistrînd creșteri însemnate mai ales după anul 1907, cînd Asociațiunea ia o serie de măsuri concrete pentru sporirea numărului și îmbunătățirea activității lor.

Considerînd că eficiența bibliotecilor ambulante este mult mai mare decît a celor stabile, o serie de despărțăminte au optat pentru acest gen. La adunarea generală de la Mehadia (1900) s-a recomandat chiar înființarea mai ales a bibliotecilor am-

¹³¹ Arhivele Statului Sibiu, fond Astra (în continuare ArhAstra), pach. 144/1901, nr. 332, 381; Procese Verbale, reg. 76/1905, nr. 1089, 1137.

¹³² Idem, Procese Verbale, reg. 75/1904, nr. 1025.

¹³³ Precizăm că nu pentru fiecare an există date complete și, uneori, cele existente nu pot fi îndeajuns verificate; dar, în general, cifrele din tabel reflectă activitatea reală a Asociațiunii în acest domeniu. Acolo unde datele existente nu sînt complete, datorită inexistenței materialului documentar, cele ce lipsesc nu sînt în măsură să producă schimbări cit de cit importante în aprecierea situației de ansamblu. Trebuie menționat, de asemenea, că pentru unii ani lipsesc datele privitoare la numărul despărțămintelor, iar pentru alții nu sînt cifre exacte asupra celor în care existau biblioteci, ca urmare a netrimiterii rapoartelor anuale, de unele despărțăminte, Comitetului Asociațiunii și, în sfîrșit, o ultimă precizare: pentru anii în care apar două cifre, prima este din arhivă, iar a doua din presa vremii. Datele exacte s-au dovedit a fi, în urma verificărilor, cele publicate. Explicația constă în faptul că de la întocmirea rapoartelor generale (=cele existente în arhiva Astrei) și pînă la publicarea lor interveneau corectări și precizări făcute, foarte probabil, pe baza unor rapoarte întirziate. Așa se explică de ce cifrele din arhive se contrazic uneori. De ex., pentru anul 1910: în raportul din arhivă figurează 257 agenturi și 390 biblioteci (ArhAstra, pach. 197/1911, nr. 1339, iar în 1911, tot raportul din arhivă, dă 271 agenturi și 442 biblioteci, menționînd, totodată, că numărul agenturilor a crescut cu 15 (!) iar cel al bibliotecilor cu 67 (!); (ArhAstra, pach. 161/1912, nr. 1394, p. 164).

Tabel I. Numărul agenturilor, despărțămintelor și bibliotecilor ¹³⁴

Anul	Nr. agenturi	Nr. bibliot.	Nr. despărțăminte	Nr. desp. cu bibl.
1900	42	54	38	?
1901	43	71	41	?
1902	84	97	44	?
1903	97	108	46	29
1904	?	115	46	?
1905	105	119	46	?
1906	122	122	?	?
1907	165	230	49	34
1908	206	295	51	39
1909	256	337	56	40
1910	257	390	60	42
	259	375		
1911	271	442	67	44
	274			
1912	395	501	74	54
1913	488	594	82	57
1914	523	626	87	65

bulante, ca fiind cele care dau rezultate mai importante¹³⁵. Urmarea a fost că în acest an, despărțămintele care abia acum au pus bazele unor biblioteci (Trei Scaune¹³⁶, Cohalm¹³⁷) au înființat numai biblioteci ambulante. De altfel, în primii ani de la începutul secolului se situau în frunte despărțămintele cu biblioteci ambulante: Brașovul unde o asemenea situație era firească, deoarece animatorul și inițiatorul bibliotecilor ambulante, Grigore Maior, își desfășura activitatea aici, avea în 1900, 12 biblioteci ambulante cu cite 86—100 volume¹³⁸, cărora li se adaugă alte două în următorii doi ani¹³⁹. Datorită numeroaselor donații, sistemul dorit de Grigore

¹³⁴ Tabelul a fost întocmit pe baza rapoartelor generale ale Asociațiunii pe anii 1900—1914: ArhAstra, pach. 150/1902, nr. 539; pach. 168/1908, nr. 901/1904, f. 4—5; pach. 178/1908, nr. 905/1905, f. 18—28; pach. 175/1907, nr. 845, p. 17, 18; pach. 179/1908, nr. 742, p. 3, 6, 10; pach. 184/1909, nr. 1038, p. 15, nr. 1039, p. 6; pach. 187/1910, nr. 846, p. 3, 16; pach. 197/1911, nr. 1339, p. 15 a, b; pach. 261/1912, nr. 1394, p. 164; pach. 411/1913, nr. 1441, p. 5, 22; pach. 411/1914, nr. 1637, p. 2, 9—10; pach. 411/1915, nr. 1025, p. 5—6, 13; *Transilvania*, nr. VI—VIII, 1901, p. 60; nr. I, ian.—febr. 1902, p. 56; nr. III, iul.—sept. 1909, p. 213, 254, 278; nr. 3, mai—iunie, 1910, p. 201, 263; nr. 4, iul.—aug. 1911, p. 492; nr. V, sept.—oct. 1912, p. 306, 375—386; nr. IV—V, iul.—oct. 1913, p. 204; nr. 7—9, 1 sept. 1914, p. 93, 252—292; nr. 7—12, 1 dec. 1915, p. 102, 105; *Analele Asociațiunii* (în continuare *Analele*), nr. IV, iul. 1903, p. 64; nr. III, mai—iun. 1904, p. 78—79; nr. IV, iul.—aug. 1905, p. 87; nr. IV—VI, iul.—dec. 1906, p. 77, 80; nr. III, iul.—sept. 1907, p. 70—71; nr. II, apr.—iul. 1908, p. 63; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 197, 6/19 sept. 1901, p. 3; nr. 167, 29 iul./11 aug. 1903, p. 3; nr. 197, 6/19 sept. 1906, p. 3; nr. 163, 25 iul./7 aug. 1908, p. 5; *Tribuna*, nr. 163, 5/18 sept. 1902, p. 649; *Telegraful Român*, nr. 84, 11/24 aug. 1911 p. 358; nr. 86, 20 aug./2 sept. 1913, p. 350.

¹³⁵ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 196, 3/16 sept. 1900, p. 2.

¹³⁶ *Idem*, nr. 240, 29 oct./11 nov. 1900, p. 2.

¹³⁷ ArhAstra, pach. 143/1901, nr. 134.

¹³⁸ *Idem*, nr. 154.

¹³⁹ *Idem*, pach. 148/1902, nr. 154; *Analele*, nr. I, ian.—febr. 1903, p. 37.

Maior, ca în despărțămînt să circule trei serii de cîte 10 biblioteci cu material de lectură variat, începea să aibă șanse de realizare¹⁴⁰. Brașovul era urmat în 1900 de despărțămîntul Blaj cu 11 biblioteci stabile (fiecare cu circa 40—50 cărți)¹⁴¹ și Timișoara cu 10 biblioteci ambulante¹⁴². În următorii doi ani numărul bibliotecilor din Timișoara crește vertiginos, ajungînd la sfîrșitul anului 1902 la 16 biblioteci ambulante¹⁴³.

În afara bibliotecilor populare ale Asociațiunii, în comune mai funcționau biblioteci parohiale și școlare, acestea bucurîndu-se de multe ori de sprijinul conducerii Asociațiunii¹⁴⁴. Cu ocazia întocmirii situațiilor statistice pe baza rapoartelor, în anul 1908 se consemnau încă vreo 75 biblioteci parohiale și școlare¹⁴⁵. În anul următor, în răspunsurile primite de la 23 despărțăminte, se menționau 54 biblioteci parohiale și 40 școlare¹⁴⁶, iar în 1911, pe teritoriul Asociațiunii funcționau 275 alte biblioteci (parohiale, școlare)¹⁴⁷. În foarte multe cazuri, activitatea lor fiind condusă de aceeași persoană (învățătorul sau preotul din sat), pentru a evita activitatea paralelă și a mări eficiența bibliotecilor, ele au fost unificate. Așa s-a întîmplat de pildă în despărțămintele Săliște, Sibiu și Cluj, unde în 1911 bibliotecile populare ale Asociațiunii au fost contopite cu cele parohiale și școlare¹⁴⁸.

Eficiența mai mare a bibliotecilor populare nu depindea însă numai de tipul lor. La repartizarea bibliotecilor pe comune, mărimea despărțămintelor influența foarte mult activitatea și bunul lor mers. Făcîndu-se sondaje în diferite despărțăminte, la adunarea generală de la Șimleu a Asociațiunii, 7—8 august 1908, raportorii analizează mai amănunțit repartiția bibliotecilor pe comune. Din totalul de 2.326 comune în 39 despărțăminte, nu aveau biblioteci 2.096¹⁴⁹. Făcîndu-se o comparație între opt despărțăminte cu 1.099 comune și 441 membri și alte opt despărțăminte cu 142 comune și 569 membri¹⁵⁰, rezulta că primele opt aveau 69 biblioteci, iar celelalte 67, diferența fiind deci foarte mică¹⁵¹. Oradea, cuprinsă în prima categorie, avea 232 comune și 60 membri în 20 agenturi. În aceste agenturi s-a înființat cîte o bibliotecă cu 20 volume¹⁵². La fel era Timișoara, cu 108 comune, 74 membri și 20 biblioteci

¹⁴⁰ ArhAstra, pach. 148/1902, nr. 154.

¹⁴¹ *Transilvania*, nr. VI, iun. 1900, p. 62.

¹⁴² ArhAstra, pach. 148/1902, nr. 40.

¹⁴³ *Analele*, nr. III, mai—iunie, 1902, p. 41.

¹⁴⁴ Conducerea Asociațiunii a sprijinit înființarea bibliotecilor școlare. În acest scop a instituit un fond de 2000 coroane pe care l-a distribuit la cerere despărțămintelor unde erau și biblioteci școlare (ArhAstra, pach. 147/1901, nr. 808, 963—965).

¹⁴⁵ ArhAstra, pach. 184/1909, nr. 1039 (Anexa D), p. 7.

¹⁴⁶ Idem, pach. 187/1910, nr. 846, p. 18.

¹⁴⁷ ArhAstra, pach. 261/1912, nr. 1394, p. 177; *Transilvania*, nr. V, sept.—oct., 1912, p. 306.

¹⁴⁸ ArhAstra, pach. 261/1912, nr. 1394, p. 164; *Transilvania*, nr. V, sept.—oct., 1912, p. 375.

¹⁴⁹ ArhAstra, pach. 179/1908, nr. 742, p. 10; *Analele*, nr. II, apr.—iul. 1908, p. 63.

¹⁵⁰ ArhAstra, pach. cit., p. 8; *Analele*, nr. cit., p. 62.

¹⁵¹ ArhAstra, pach. 179/1908, nr. 749 și tabelul anexă, p. 1—58; *Analele*, nr. II, apr.—iul., 1908, p. 88.

¹⁵² ArhAstra, pach. 179/1908, nr. 749, p. 8 și tabelul anexă, p. 39.

între 80—100 volume¹⁵³. Aceste două despărțăminte aveau, în comparație cu celelalte, relativ multe biblioteci, dar numărul mare al comunelor ducea la dispersarea activității lor și la scăderea eficienței. O situație și mai dificilă era în despărțămintele cu multe comune și cu posibilități reduse de înființare a bibliotecilor: la Beiuș, de exemplu, în cele 157 comune erau 63 membri și numai trei biblioteci populare¹⁵⁴. În cealaltă categorie de opt despărțăminte, lucrurile stăteau cu totul altfel: numărul nu prea mare al comunelor pe de o parte, cel ridicat al membrilor și posibilități de organizare mai bună, pe de altă parte, au favorizat înființarea și funcționarea eficientă a bibliotecilor. În această categorie, între altele se încadrează despărțămintele Săliște¹⁵⁵ (15 comune, 67 membri și 22 biblioteci) și Brașov¹⁵⁶ (25 comune, 151 membri și 19 biblioteci).

Rezolvarea situației de mai sus s-a încercat în anii următori prin reorganizări ale despărțămintelor, reducerea teritoriului lor de activitate și sporirea numărului bibliotecilor, toate măsuri menite să echilibreze posibilitățile de activitate nu prin dispersarea celor fruntașe, ci prin ridicarea celorlalte la nivelul primelor. Repartiția bibliotecilor pe despărțăminte, precum și modificările survenite în diverși ani sînt incluse în tabelul nr. II¹⁵⁷. Lipsesc din tabel datele pentru anii 1904—1906, pentru care nu există rapoarte cu date complete și sigure.

Tabel II. Despărțăminte cu biblioteci (pe ani)

Nr. bibliot.	1903	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914
1—10	27	25	26	26	27	29	36	35	40
11—20	2	7	10	9	9	7	10	14	15
21—30		2	5	5	6	6	6	6	6
31—40						2	2	1	1
peste 40								1	1
Total despărțăminte	29	34	39	40	42	44	54	57	65
Total bibl.	108	230	295	337	375	442	501	594	626

¹⁵³ ArhAstra, pach. 179/1908, nr. 749; tabelul anexă, p. 56; *Transilvania*, nr. II, apr.—iul. 1908, p. 88.

¹⁵⁴ ArhAstra, pach. 179/1908, nr. 749, p. 8 și tabelul anexă, p. 8; *Transilvania*, l.c.

¹⁵⁵ ArhAstra, pach. 179/1908, nr. 749, p. 8 și tabelul anexă, p. 48 (aici figurează numai cu 20 biblioteci); *Transilvania*, l.c.

¹⁵⁶ ArhAstra, l.c. și tabelul anexă, p. 20; *Transilvania*, l.c.

¹⁵⁷ Tabelul a fost întocmit pe baza datelor cuprinse în: ArhAstra, pach. 179/1908, nr. 742, tabelul anexă, p. 1—58; *Analele*, nr. II, mai—iun. 1904, p. 78—80; *Transilvania*, nr. II, apr.—iul. 1908, p. 65—80, 88; nr. III, iul.—sept. 1909, p. 278; nr. 3, mai—iun. 1910, p. 263; nr. 4, iul.—aug. 1911, p. 554—592; nr. V, sept.—oct. 1912, p. 375—408; nr. IV—V, iul.—oct. 1913, p. 294—316; nr. 7—9, 1 sept. 1914, p. 252—294; nr. 7—12, 1 dec. 1915, p. 143—144; pentru totalul bibliotecilor cf. tabelul I.

Referitor la datele cuprinse în tabelul de mai sus, se impun unele precizări de detaliu. În 1903 din cele 27 despărțăminte, 12 aveau câte o bibliotecă, 13 despărțăminte dispuneau de 2—10 biblioteci, singurul cu 10 biblioteci fiind Blajul¹⁵⁸. Cele două despărțăminte cu peste 10 biblioteci erau Brașovul cu 16 și Timișoara cu 20¹⁵⁹.

Cum s-a mai spus, pentru anii 1904—1906 lipsesc datele exacte, cu toate insistențele conducerii de a i se trimite rapoarte. În anul 1904, s-au remarcat în acțiunea de înființare a bibliotecilor despărțămintele Timișoara (20 bibl.), Brașovul (17), Blaj, Bistrița, Cluj și Sătmar-Ugocea¹⁶⁰. Dintre cele de mai sus Clujul s-a remarcat prin elaborarea unui plan de „lucrare economică și culturală”, al cărei obiectiv final viză, între altele, și înființarea câte unei biblioteci populare în fiecare comună¹⁶¹. În anul următor, nu se produc schimbări importante: locurile fruntașe le ocupă tot Timișoara (rămâne cu 20), Brașov (mai înființează una, ajungând la 18), Blaj, Cluj, Sătmar, cărora li se adaugă și Sebeș¹⁶². Raportul pe anul 1906 este de asemenea sărac în informații privind bibliotecile, limitându-se la notarea totalului lor, la evidențierea unor despărțăminte pentru desfășurarea activității lor și la constatarea că mai sînt despărțăminte fără biblioteci¹⁶³. Situația existentă se pare că a nemulțumit conducerea Asociațiunii care a simțit necesitatea luării unor măsuri menite să stimuleze eforturile despărțămintelor îndreptate spre înființarea bibliotecilor¹⁶⁴. Urmările s-au văzut chiar în anul următor, cînd numărul bibliotecilor a crescut cu nu mai puțin de 108, evidențiindu-se din nou despărțămintele Cluj și Săliște, ambele cu peste 20 de biblioteci¹⁶⁵. Continuă să existe, totuși, despărțăminte fără biblioteci. Au raportat în acest sens despărțămintele Aiud, Teiuș, Mercurea, Oravița, Mociu, Virșeș, care au încercat să suplinească lipsa bibliotecilor prin distribuire de cărți¹⁶⁶. În 1908 continuă creșterea simțitoare a numărului bibliotecilor și este de menționat că unele despărțăminte, dintre cele care au raportat¹⁶⁷, făceau eforturi susținute în acest sens: Bradul și Sătmarul, care aveau înainte câte 7 biblioteci¹⁶⁸, au ajuns acum primul la 26, iar la doilea la 21. Acțiunea celor două despărțăminte de mai sus s-a bucurat de sprijinul concret al conducerii Asociațiunii care s-a îngrijit să asigure, de exemplu, Sătmarului înzestrarea cu cărți pentru 10 biblioteci¹⁶⁹.

Noi corective și metode se aduc activității de înființare și susținere a bibliotecilor la adunarea Asociațiunii din anul 1908, de la Șimleu. Între altele se discută

^{158—159} ArhAstra, pach. 178/1908, nr. 901/1904, f. 6; *Analele*, nr. III, mai—iun. 1904, p. 78—80.

¹⁶⁰ ArhAstra, pach. 178/1908; nr. 905/1905, p. 28; *Analele*, nr. I, ian.—febr. 1905, p. 6, 12—15.

¹⁶¹ *Solia Satelor*, nr. 51, 8/21 dec. 1913, p. 4.

¹⁶² *Analele*, nr. IV, iul.—dec. 1906, p. 80.

¹⁶³ ArhAstra, pach. 175/1907, nr. 845, p. 6, 17—18; nr. III, iul.—sept. 1907, p. 70—71.

¹⁶⁴ Se va reveni la tratarea măsurilor Asociațiunii în acest domeniu (infra, p. 319—320).

¹⁶⁵ ArhAstra, pach. 179/1908, nr. 742, tabelul anexă, p. 26, 48; cf. *Transilvania*, nr. II, apr.—iul. 1908, p. 88.

¹⁶⁶ ArhAstra, tabelul anexă citat, p. 6, 36, 38, 42, 57; *Transilvania*, l. c.

¹⁶⁷ De pildă, desp. Săliște n-a înaintat în acest an raport (*Transilvania*, nr. III, iul.—sept. 1909, p. 278).

¹⁶⁸ ArhAstra, pach. 179/1908, nr. 742, tabelul anexă, p. 18, 51; *Transilvania*, nr. III, apr.—iul. 1908, p. 88.

¹⁶⁹ *Transilvania*, nr. III, iul.—sept. 1909, p. 278; nr. IV, oct.—dec. 1909, p. 221.

elaborarea unui plan concret de înființare¹⁷⁰, precum și metodele care puteau înlesni crearea și funcționarea bibliotecilor¹⁷¹. Asemenea măsuri nu lipsesc nici în anii următori¹⁷². În 1909 se evidențiază despărțămintele Brad, Brașov, Oradea, Sătmăruș-Ugocea, Șimleu, toate cu peste 20 biblioteci¹⁷³ și care se vor menține pe locurile fruntașe și în anii următori¹⁷⁴. Pentru prima dată sînt consemnate, în 1911, despărțăminte cu peste 30 biblioteci: Năsăud (33) și Șimleu (38)¹⁷⁵, cărora li se adaugă în anul următor Diciosînmartin (36)¹⁷⁶, iar în 1913 ultimul dintre despărțămintele menționate ajunge la 42¹⁷⁷. Activitatea despărțămîntului Diciosînmartin de creare a bibliotecilor a fost în acești ani dintre cele mai susținute și s-a desfășurat într-un ritm foarte intens. Tot între realizările de seamă trebuie consemnate activitățile despărțămîntelor Cluj și Năsăud care au reușit, în 1911, să aibe biblioteci în fiecare din agenturile lor¹⁷⁸.

Căutările în domeniul organizatoric, menite să găsească metodele cele mai potrivite pentru asigurarea unei eficiențe sporite a bibliotecilor au fost diferite. Din cele de mai sus s-a observat acțiunea extensivă de creare a numeroase biblioteci, chiar dacă fondurile de cărți erau uneori mici. Alte despărțăminte însă preferau comasările, unificările a două sau mai multe biblioteci și crearea, în urma acestor unificări, a unor biblioteci mai mari, mai bine înzestrate, cu fonduri variate. Între ele menționăm despărțămîntul Săliște, căruia, în 1910, îi scade numărul bibliotecilor de la 22 la 12, toate cu număr mare de cărți¹⁷⁹ și despărțămîntul Șimleu, unde numărul bibliotecilor scade, în 1912, de la 38 la 21, știindu-se totodată de crearea în același an a unei biblioteci a despărțămîntului cu 300 volume¹⁸⁰.

În rapoartele din unii ani sînt menționate despărțăminte fără biblioteci¹⁸¹. Ele fac însă parte, de obicei, din categoria despărțămîntelor nou create. Așa se explică de ce în 1912 nu aveau biblioteci Hălmagiu, Oravița și Șercaia¹⁸², pentru ca în anul următor primele două să dispună de patru biblioteci, iar ultimul de 17¹⁸³.

¹⁷⁰ Idem, nr. III, aug.—sept. 1908, p. 179.

¹⁷¹ De ex., circulara nr. 1168 (1908) privind înființarea de biblioteci cu ocazia tinerii prelegerilor populare (ArhAstra, pach. 179/1908, nr. 1168, coala 1—2; *Transilvania*, nr. IV, oct.—dec. 1908, p. 221).

¹⁷² De ex. circularele nr. 1831 și 2044 (1912), (*Transilvania*, nr. VI, nov.—dec. 1912, p. 570—571, 576—577).

¹⁷³ *Transilvania*, nr. 3, mai-iun. 1910, p. 263.

¹⁷⁴ 1910: idem, nr. 4, iul.—aug. 1911, p. 554—592; 1911: ArhAstra, pach. 261/1912, nr. 1394, tabel anexă, p. 164—177; *Transilvania*, nr. V, sept.—oct. 1912, p. 375—386; 1912: idem, nr. IV—V, iul.—oct. 1913, p. 299—302, 309, 312—313; 1913: idem, nr. 7—9, 1 sept. 1914, p. 252—292.

¹⁷⁵ *Transilvania*, nr. V, sept.—oct. 1912, p. 400, 405.

¹⁷⁶ Raportul desp. Diciosînmartin (28 aug. 1912), în MuzIstCluj, inv. M. 926, p. 1—2, consemnează 36 biblioteci; în tabelul publicat în *Transilvania*, nr. IV—V, iul.—oct. 1913, p. 302, numărul este greșit.

¹⁷⁷ *Transilvania*, nr. 7—9, 1 sept. 1914, p. 293.

¹⁷⁸ Idem, nr. V, sept.—oct. 1912, tabel anexă XI, p. 407—408.

¹⁷⁹ Idem, nr. 4, iul.—aug. 1911, p. 572.

¹⁸⁰ Idem, nr. IV—V, iul.—oct. 1913, p. 313.

¹⁸¹ De ex., în 1910 șapte desp. raportează că n-au biblioteci (idem, nr. 4, iul.—aug. 1911, p. 554—592).

¹⁸² Idem, nr. IV—V, iul.—sept. 1913, p. 296, 304, 308—310, 312.

¹⁸³ Idem, nr. 7—9, 1 sept. 1914, p. 252—292.

În anul 1914 activitatea Asociațiunii a continuat în mod normal pînă la sfîrșitul lunii iulie cînd s-a decretat mobilizarea generală. Această situație a zdruncinat mersul normal și începînd cu acest an nu s-a mai putut ține nici o adunare generală a Asociațiunii¹⁸⁴. Din Raportul general pe anul 1914 desprindem că din 87 despărțăminte existente au ținut adunările cercuale 18, adică 1/5, și n-au putut ține 69¹⁸⁵, adică 4/5. Cu toate acestea s-au mai înființat agenturi și biblioteci, ajungîndu-se, la sfîrșitul anului, la 523 agenturi și 626 biblioteci populare¹⁸⁶.

În anii ce au urmat, condițiile fiind și mai grele, activitatea despărțămintelor a fost cu totul redusă. Numărul lor, al agenturilor și bibliotecilor a rămas același¹⁸⁷. Întreaga activitate a fost redusă la împărțirea de cărți, iar în zonele cuprinse de război, ea nu exista¹⁸⁸. Sînt edificatoare în acest sens rapoartele unor despărțăminte: Panciova informează că datorită operațiilor de război și-a redus activitatea la „prevederea cu lectură a soldaților în trecere”¹⁸⁹; același lucru îl declară și Oradea¹⁹⁰; despărțămîntul Făgăraș raportează că întreaga activitate s-a redus la lecturile tinerilor și împrumutarea de cărți soldaților și răniților din spitale¹⁹¹.

Activitatea Asociațiunii a început a fi refăcută, dar pe alte baze, abia după cinci ani, în 1919, în noile condiții de după război, cînd acțiunea de înființare a bibliotecilor cunoaște o amploare deosebită¹⁹². Eforturile ce vizau fondarea de biblioteci au fost îndrumate și coordonate de conducerea Asociațiunii, despărțămintelor și agenturilor revenindu-le sarcina de a crea, cu toate mijloacele ce le stăteau la dispoziție, cît mai multe biblioteci populare, nu atît în centrul despărțămîntului, cît mai ales în comune. Deși despărțămintele aveau la dispoziția lor, pentru necesități proprii, 20% din veniturile încasate, această sumă era neîndestulătoare pentru a pune bazele bibliotecilor în fiecare agentură. Sprijinul acordat de „Astra” era și el destul de redus pentru a putea face față situației. De aceea, a rămas la latitudinea fiecărui despărțămînt de a găsi mijloacele și căile cele mai bune pentru strîngerea fondurilor destinate acestui scop. De aici rezultă deosebiri și particularități în funcție de posibilitățile fiecărui despărțămînt.

O primă sursă o constituiau donațiile de cărți făcute despărțămîntului de către conducerea Asociațiunii pentru a înlesni crearea unei biblioteci. Dintre cărțile donate, majoritatea o formau numere din colecția Biblioteca Populară și pentru a crea o bibliotecă cu un fond îndeajuns de variat, erau necesare completări importante. În acest scop, despărțămintele utilizau posibilitatea de a strînge fonduri speciale, destinate fie înființării de noi biblioteci, fie completării inventarului celor existente. Sursele de obținere

¹⁸⁴ ArhAstra, pach. 411/1915, nr. 1025, p. 2—3; *Transilvania*, nr. 7—12, 1 dec. 1915, p. 102.

¹⁸⁵ ArhAstra, pach. citat, p. 5—6; *Transilvania*, nr. cit., p. 102.

¹⁸⁶ ArhAstra, pach. cit., p. 13; *Transilvania*, nr. cit., p. 105.

¹⁸⁷ ArhAstra, pach. 411/1916, nr. 900. coala 1.

¹⁸⁸ Ibidem.

¹⁸⁹ Idem, pach. 411/1915, nr. 431.

¹⁹⁰ Idem, pach. 411/1916, nr. 195.

¹⁹¹ Idem, pach. 411/1916, nr. 473.

¹⁹² *Transilvania*, nr. 1, mai 1920, p. 124; nr. 5—9, sept. 1920, p. 559—560.

a fondurilor le constituiau serbările culturale cu program, contribuțiile și donațiile făcute despărțământului de diferite instituții sau chiar de particulari.

Pentru a concretiza cele de mai sus menționăm doar câteva despărțăminte, unde tinerimea studioasă și ceilalți membri au răspuns cu însuflețire apelului lansat de conducere. Cu scopul strîngerii fondurilor necesare punerii bazelor unor biblioteci s-au organizat serbări culturale (Cincul Mare¹⁹³, Mititei¹⁹⁴, Prundul Bîrgăului, Mocu¹⁹⁵), reprezentații teatrale susținute de tineri (Bucerdea Vinoasă¹⁹⁶, Homorod, Făget-Blaj, Uzdin, Cohalm¹⁹⁷, Viștea de Jos¹⁹⁸, Lăscud¹⁹⁹ etc.), spectacole susținute de meseriași (în 15/28 aprilie 1902 la Pecica)²⁰⁰, concerte însoțite de reprezentații teatrale (Comloșul Mare²⁰¹, Bistrița²⁰²), petreceri (Turda²⁰³, Diciosinmartin²⁰⁴, Cîmpeni²⁰⁵), s-au creat formații corale (Lăscud)²⁰⁶ etc. Tot pentru înlesnirea strîngerii fondurilor necesare bibliotecilor, Societatea de diletanți a tineretului studios din Brașov donează o parte din veniturile sale de la spectacole²⁰⁷, iar învățătorul George Zach din Pomi contribuie la punerea bazelor unor biblioteci prin donarea fondurilor încasate la mai multe serbări școlare²⁰⁸.

Sprîjinind orice acțiune culturală mai importantă, băncile românești transilvănene acordă ajutor și pentru înființarea a cît mai multe biblioteci, pentru pătrunderea cărților în cele mai îndepărtate sate. Banca Albina, de pildă, face donații însemnate (a. 1900) despărțământului Trei Scaune, nou organizat²⁰⁹. Banca Bistrițana²¹⁰ pentru bibliotecile din despărțământul Bistrița, Banca Silvana²¹¹ se angajează să înființeze, din mijloacele sale, două biblioteci populare, iar băncile Economul²¹² și Sătmăreana²¹³ au sprîjinit prin donații bibliotecile din despărțămintele Cluj și, respectiv, Sătmăr.

Tot pentru strîngerea fondurilor bănești și a cărților o serie de despărțăminte deschid colecță pentru toți cei care voiau să ajute sub orice formă această acțiune. La ședința despărțământului Sătmăr din 30 august 1908 se cerea conducerii Asociațiunii să facă apel la toți cărturarii din toate ținuturile ca aceștia să contribuie prin

¹⁹³ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 17, 23 ian./4 febr. 1900, p. 6.

¹⁹⁴ *Foaia Poporului*, nr. 28, 9/12 iulie 1900, p. 233.

¹⁹⁵ *ArhAstra*, pach. 147/1901, nr. 945.

¹⁹⁶ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 191, 27 aug./9 sept. 1900, p. 5.

¹⁹⁷ *Foaia Poporului*, nr. 11, 12/25 martie 1900, p. 129—130.

¹⁹⁸ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 18, 24 ian./6 febr. 1904, p. 3.

¹⁹⁹ *Idem*, nr. 67, 24 mart./6 apr. 1904, p. 3.

²⁰⁰ Petre Oalde, în *Revista Bibliotecilor*, nr. 10, 1966, p. 618.

²⁰¹ *Ibidem*, p. 619.

²⁰² *ArhAstra*, pach. 143/1901, nr. 79.

²⁰³ *Telegraful Român*, nr. 84, 27 iul./9 aug. 1900, p. 344.

²⁰⁴ *MuzIstCluj*, inv. M. 442.

²⁰⁵ *Telegraful Român*, nr. 42, 15/28 apr. 1900, p. 167.

²⁰⁶ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 86, 16/29 apr. 1901, p. 4.

²⁰⁷ *Transilvania*, nr. VI—VII, iul.—aug. 1901, p. 136.

²⁰⁸ *Foaia Poporului*, nr. 10, 5/18 martie 1900, p. 110—111.

²⁰⁹ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 240, 28 oct./11 nov. 1900, p. 2.

²¹⁰ *ArhAstra*, pach. 150/1902, nr. 511.

²¹¹ *Idem*, pach. 170/1906, nr. 886.

²¹² *Transilvania*, nr. 3, mai—iunie 1905, p. 55—56.

²¹³ *Tara Noastră*, nr. 34, 19 aug. 1907, p. 564.

colecte la îmbunătățirea sistemului bibliotecilor populare²¹⁴. Deși Comitetul n-a lansat un apel special în această privință, fiecare despărțământ, cu aprobarea conducerii, a adresat o chemare tuturor celor ce aveau posibilități să contribuie fie cu sume bănești, fie cu cărți: deschid colecte sau creează fonduri speciale destinate ființării sau îmbogățirii inventarului bibliotecilor despărțăminte: Cluj²¹⁵, Turda²¹⁶, Oradea²¹⁷, Mociu (în ultimul se creează un fond special, început cu importanta donație a lui Amos Frincu și purtând numele lui Grigore Maior, în memoria celui ce a fost înțemeietorul bibliotecilor populare ambulante)²¹⁸.

Nu lipseau, desigur, nici donațiile particulare, multe din ele, e adevărat, importante nu din punctul de vedere al cuantumului cât, mai ales, datorită semnificației lor. Așa de pildă, învățătorul Emilian Novacovici din Răcășdia (desp. Oravița) a prezentat conducerii Asociațiunii lucrarea „Folcloristica din Răcășdia și jur“, cu rugămintea de a i se permite ca jumătate din venitul cărții să fie destinat înființării unei biblioteci în comună²¹⁹. Alte donații sînt semnalate la Brașov (din partea lui A. Mureșianu, M. Baiulescu²²⁰, a Reuniunii femeilor române)²²¹, pentru biblioteca satului Vaca — desp. Brad — (din partea lui Nicolae Iorga și a Academiei Române)²²², pentru despărțământul Oradea (donația lui I. Vulcan)²²³ și, cea mai mare dintre toate, din partea lui V. Stroescu, în valoare de 25.000 coroane, pentru înființarea de biblioteci și tipărire de cărți²²⁴. Lista donatorilor ar putea fi continuată, între ei întîlnindu-se numele aproape tuturor scriitorilor și oamenilor de știință ardeleni, bănățeni, maramureșeni, din România veche.

Din colecția „Biblioteca Populară a Asociațiunii“, ce a început să apară în anul 1900, tipărind o serie de publicații cu caracter popular, conducerea Asociațiunii a pus la îndemîna tuturor despărțămintelor care le-au solicitat cărți pentru înființarea sau îmbogățirea bibliotecilor. Numai în anul 1900 conducerea „Astrei“ a trimis publicații despărțămintelor Timișoara (200 exemplare, cu care s-a propus înființarea altor patru noi biblioteci ambulante)²²⁵, Trei Scaune, Ciuc²²⁶ și Oșorhei²²⁷, iar în anii următori des-

²¹⁴ *Transilvania*, nr. IV, oct.—dec. 1908, p. 205.

²¹⁵ *ArhAstra*, pach. 150/1902, nr. 548.

²¹⁶ *Idem*, pach. 150/1902, nr. 689.

²¹⁷ *Idem*, pach. 147/1901, nr. 944.

²¹⁸ *Idem*, pach. 154/1903, nr. 922; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 155, 15/28 iulie 1905, p. 3.

²¹⁹ *ArhAstra*, Procese Verbale, reg. 73/1903, nr. 471.

²²⁰ *ArhAstra*, pach. 148/1902, nr. 154.

²²¹ *Transilvania*, nr. II, mart.—apr. 1903, p. 38.

²²² *Țara Noastră*, nr. 15, 8 apr. 1907, p. 244.

²²³ *ArhAstra*, pach. 163/1905, nr. 980.

²²⁴ *Idem*, pach. 411/1913, nr. 1441, p. 22—23. Pînă la război s-a reușit doar tipărirea cărților, iar bibliotecile au fost create abia în 1919 (*idem*, pach. 411/1915, nr. 1025, p. 13); *Transilvania*, nr. 5—9, sept. 1920, p. 560).

²²⁵ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 111, 20 mai/2 iun. 1901; *ArhAstra*, pach. 148/1902, nr. 40.

²²⁶ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 240, 29 oct./11 nov. 1900, p. 2.

²²⁷ *ArhAstra*, Procese Verbale, reg. 68/1900, nr. 177.

părțămintele Huedin, Cohalm²²⁸, Mediaș²²⁹, Brașov²³⁰, Făgăraș²³¹, Săliște²³², Orșova²³³ etc. Condiția cu care se expediau publicațiile era ca ele să intre în bibliotecile Asociațiunii²³⁴.

O acțiune unică s-a început în anul 1904/5 în câteva despărțăminte (Cluj, Agnita, Orăștie), prin străduințele de a pune temei bibliotecilor populare mari, înzestrate numai cu cărți apărute în colecția Biblioteca Populară a Asociațiunii. În acest scop conducerea Asociațiunii a pus la dispoziția acelor despărțăminte 800 exemplare din broșurile apărute, menite să constituie fondul de început al unor biblioteci. Adunarea generală a recomandat acest procedeu tuturor despărțămintelor care nu dispuneau de mijloace materiale necesare pentru a înființa singure biblioteci²³⁵, iar conducerea Asociațiunii, la cererea despărțămintelor, a distribuit, în anul 1905, 3162 exemplare²³⁶ și în 1906, 5548 exemplare²³⁷, fie pentru crearea de noi biblioteci, fie pentru amplificarea celor existente.

Instalarea noilor biblioteci se făcea în cadru festiv, cu participarea trimisului conducerii despărțămîntului, în cazul agenturilor, sau chiar al Asociațiunii, în cazul bibliotecii centrale a despărțămîntului. Acolo unde nu exista încă nici o agentură, ea se înființează cu această ocazie, fiind o condiție *sine qua non* pentru instalarea unei biblioteci. Din numeroasele exemple ce se pot da, menționăm că la festivitatea deschiderii bibliotecii despărțămîntului Turda, Valeriu Moldovan a vorbit „Despre însemnătatea bibliotecilor populare”²³⁸. La fel, în despărțămîntul Bistrița, cu ocazia inaugurării bibliotecii din comuna Regla, s-a aranjat o serbare culturală, unde directorul despărțămîntului a vorbit despre folosul bibliotecilor populare²³⁹. În despărțămîntul Sibiu, cu ocazia unei excursii culturale, la Turnișor, se pun bazele unei agenturi și biblioteci cu cărți donate de Comitet, de conducerea despărțămîntului și editura „Luceafărul”²⁴⁰.

În 1907, la ședința anuală a despărțămîntului Șimleu, se face propunerea ca în fiecare comună unde se va ține o adunare cercuală să se înființeze, cu acea ocazie, și o bibliotecă populară²⁴¹. Pentru a se reuși înființarea cîte unei biblioteci în fiecare agentură și, mai mult chiar, funcționarea în fiecare comună a unei agenturi și a unei biblioteci, s-a căutat folosirea tuturor ocaziilor favorabile creării bibliotecilor. Unele dintre cele mai nimerite s-au dovedit a fi prelegerile, pe teme economice și educa-

²²⁸ Idem, pach. 144/1901, nr. 277, 377.

²²⁹ Idem, Procese Verbale, reg. 73/1902, nr. 714.

²³⁰ *Transilvania*, nr. VI, apr.—iun. 1907, p. 73.

²³¹ ArhAstra, Procese Verbale, reg. 75/1904, nr. 568.

²³² *Telegraful Român*, nr. 73, 1/14 iulie 1900, p. 292.

²³³ ArhAstra, pach. 170/1906, nr. 934.

²³⁴ Idem, Procese Verbale, reg. 71/1900, nr. 184.

²³⁵ Idem, pach. 178/1908, nr. 905/1905.

²³⁶ *Analele*, nr. IV—VI, iul.—dec. 1906, p. 80.

²³⁷ *Transilvania*, nr. III, iul.—sept. 1907, p. 64.

²³⁸ ArhAstra, Procese Verbale, reg. 70/1900, nr. 736, coala I.

²³⁹ *Analele*, nr. I, ian.—febr. 1905, p. 12.

²⁴⁰ *Telegraful Român*, nr. 63, 11/24 iun. 1909, p. 262.

²⁴¹ ArhAstra, pach. 174/1907, nr. 909.

tive, ținute în diferite comune. Conducerea Asociațiunii a trimis despărțămintelor și o circulară în acest sens²⁴², repetată în anii ce au urmat²⁴³, prin care li se cerea înființarea de biblioteci cu ocazia prelegerilor menționate și procurarea de fonduri proprii pentru înzestrarea cu cărți a celor nou create sau completarea celor existente. În anul următor, peste 50 conferențieri au ținut prelegeri în mai mult de 100 sate, împărțind cu aceste ocazii peste 5 000 cărți destinate bibliotecilor²⁴⁴. În despărțământul Dicioșinmartin, numai în 1910, s-au ținut 17 prelegeri, înființându-se 15 agenturi și biblioteci și reactivându-se alte două²⁴⁵. Cu ocazii asemănătoare s-au înființat biblioteci în anul 1912 în despărțămintele Beiuș, Bistrița-Năsăud²⁴⁶ și același Dicioșinmartin²⁴⁷.

Dacă pînă acum ne-am referit mai mult la străduința conducerii Asociațiunii și a despărțămintelor de a înființa cît mai multe biblioteci, nu trebuie să neglijăm nici activitatea propriu-zisă a bibliotecilor, modul lor de organizare, fondurile, numărul cititorilor și activitatea de culturalizare desfășurată prin și cu ajutorul lor. Asupra modului de organizare și funcționare, Regulamentul de funcționare (a. 1899)²⁴⁸ stabilea o serie de condiții. Astfel, funcția de bibliotecar o putea avea fie conducătorul agenturii, fie o persoană de încredere aleasă în acest scop, de obicei învățătorul. În cazul bibliotecilor ambulante, acolo unde nu exista o persoană care să îndeplinească permanent funcția de bibliotecar, se împărțeau cărți, de la sediul despărțământului și de la biblioteca centrală, învățătorilor sau unor frunțași ai satului²⁴⁹.

Sediul bibliotecii era, în mod obișnuit, cel al despărțământului sau agenturii: în majoritatea cazurilor în localul școlii²⁵⁰. La bibliotecile ambulante sediul era același cu al despărțământului, iar cărțile erau predate, în lădițe, agenturii ce urma conform planificării, fiecare cu cîte un inventar. Reparația generală a cărților se făcea primăvara și toate agenturile trebuiau să predea, la sediul despărțământului, bibliotecile aflate la dispoziția lor²⁵¹. Orarul bibliotecilor era stabilit, conform Regulamentului, de

²⁴² *Transilvania*, nr. IV—VI, iul.—dec. 1906, p. 239.

²⁴³ ArhAstra, pach. 179/1908, nr. 1168, coala 1—2; *Transilvania*, V, oct.—dec 1909, p. 450.

²⁴⁴ *Țara Noastră*, nr. 4, 21 ian. 1907, p. 65.

²⁴⁵ MuzIstCluj, inv. M. 923.

²⁴⁶ *Transilvania*, nr. VI, nov.—dec. 1912, p. 564—565.

²⁴⁷ Dintre numeroasele cazuri din acest despărțământ menționăm pe cele de la Subpădure (la 9 iunie 1912, în prezența a 300 de localnici s-au ținut prelegerile: Zaharia Boiu, „Despre scopul Asociațiunii“, Emil Călugăru „Alcoolism“ și M. Platon „Despre școală și meserii“, după care s-au pus bazele unei agenturi și unei biblioteci — MuzIstCluj, inv. M. 703—705) și Bernadea (la 19 mai 1912 s-au ținut tot trei prelegeri după care s-au pus bazele bibliotecii; MuzIstCluj, inv. M. 696).

²⁴⁸ *Transilvania*, nr. III, Partea oficială, 1899, p. 64—66; cf. și *ActaMN*, VI, 1969, p. 357—358.

²⁴⁹ De ex. desp. Virșeț (ArhAstra, pach. 154/1903, nr. 1019) și desp. Oravița (pach. 158/1904, nr. 1009).

²⁵⁰ *Țara Noastră*, nr. 15, 8 apr. 1907, p. 244.

²⁵¹ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 138, 22 iun./5 iul. 1907, p. 5.

fiecare agentură, de obicei duminica la amiază²⁵² și uneori și în sărbătorile legale²⁵³.

Referitor la numărul cărților și cititorilor datele disponibile sînt mai sărace din cauza lipsei rapoartelor anuale ce trebuiau înaintate conducerii Asociațiunii. Unele despărțăminte au preferat să-și concentreze eforturile spre înființarea a cît mai multe biblioteci chiar dacă ele nu dispuneau decît de un fond minim de cărți: Oradea avea 21 biblioteci, în fiecare agentură, cu cîte 25 volume fiecare²⁵⁴, Năsăud 20 biblioteci (două ambulante), cu 30—60 volume și un număr de 774 cititori²⁵⁵, Dicioșinmartin avea 21 biblioteci din care cinci cu peste 100 volume, una cu 85 și 15 cu 42 de volume și 301 cititori²⁵⁶. În schimb, alte despărțăminte s-au preocupat de crearea unor biblioteci mari cu inventare bogate și variate din punct de vedere al conținutului: Gherla are șase biblioteci cu cîte 50—100 volume și 897 cititori²⁵⁷, Sibiu, 20 biblioteci, fiecare sub 500 volume și cu 1092 cititori²⁵⁸ și Săliște, 12 biblioteci cu 7165 volume²⁵⁹.

În anul 1909, la adunarea generală a Asociațiunii de la Sibiu, 12—13 octombrie 1909, s-a trimis o circulară referitoare la studierea circulației cărților din bibliotecile populare²⁶⁰. S-au adunat astfel date de la 12 despărțăminte, care aveau 184 biblioteci și circa 5 000 cititori²⁶¹; în anul următor, din informațiile trimise de 22 despărțăminte reiese că erau 213 biblioteci populare și aproximativ 6.000 cititori²⁶², iar în anul 1911, în datele centralizate (incomplete) figurau 429 biblioteci cu circa 26.335 volume și aproximativ 9812 cititori²⁶³. Raportul menționează că aceste informații nu corespund întocmai realității, deoarece nu toate despărțămintele au dat datele cerute, iar în ce privește numărul cititorilor, el nu putea fi stabilit precis, deoarece la sate, de obicei, se făceau lecturi colective²⁶⁴.

Majoritatea cititorilor din biblioteci o forma tineretul, cum reiese din mențiunile unor rapoarte²⁶⁵ și-și are în parte explicația în practicarea lecturilor colective, la casele sătenilor, uneori singurele posibile datorită exis-

²⁵² *Transilvania*, nr. III, Partea oficială, 1899, p. 66; MuzIstCluj, inv. M. 747—ag. Bazna.

²⁵³ „Ți-e mai mare dragul să vezi în duminici și sărbători țăranul venind la bibliotecă și scoțind cu mare cuviință cartea din buzunarul sumanului de lînă... o dă învățătorului zicînd: să-mi dai aceea cu povețele de cari ne spusesei astăzi” (*Țara Noastră*, nr. 15, 8 apr. 1907, p. 245).

²⁵⁴ *Transilvania*, nr. 4, iul.—aug. 1911, p. 577.

²⁵⁵ *Idem*, p. 572.

²⁵⁶ Raportul desp. Dicioșinmartin, 1911, MuzIstCluj, inv. M. 925.

²⁵⁷ *Transilvania*, nr. cit., p. 567.

²⁵⁸ *Idem*, p. 588.

²⁵⁹ *Idem*, p. 579 (Orlat, 1141 volume, Săliște 2063, Cacova 500, Aciliu 200, Amnaș 20, Galeș 118, Sibiel 776, Tilișca 927, Topîrcea 386, Gura Riului 577, Mag 160, Vale 259).

²⁶⁰ ArhAstra, pach. 184/1909, nr. 1410.

²⁶¹ *Idem*, pach. 187/1910, nr. 846, p. 16.

²⁶² *Idem*, pach. 197/1911, nr. 1339, p. 15 a—b.

²⁶³ *Transilvania*, nr. 4, iul.—aug. 1911, anexa IX, p. 386.

²⁶⁴ Raportul agenturii Bazna, desp. Dicioșinmartin, pe anul 1910, MuzIstCluj, inv. M. 538; raportul desp. Trei Scaune, *Gazeta Transilvaniei*, nr. 174, 5/18 aug. 1901, p. 5.

²⁶⁵ La Căpîlna de Jos 18 adulți și 67 școlari (raportul agenturii Căpîlna de Jos, 20 iunie 1911 — MuzIstCluj, inv. M. 539); Blaj, 850 cititori, majoritatea tineri (*Transilvania*, nr. V, sept.—oct. 1912, p. 376), la fel Bazna (MuzIstCluj, inv. M. 747, 1912) și Sita Buzăului (MuzIstCluj, inv. M. 442, 1913).

tenței unui număr mare de neștiutori de carte²⁶⁶. Fondul bibliotecilor era alcătuit din cărți cu profil diferit și (conform regulamentului) cu conținut popular, atractiv. Conducerea Asociațiunii a acordat o mare atenție fondului bibliotecilor populare, alcătuiind, în 1900, un Repertoriu de cărți, menit să constituie un îndreptar în dotarea bibliotecilor și, totodată, să înlesnească comitetelor cercuale alegerea unor lecturi adecvate cititorilor cărora le erau destinate. Repertoriul cuprinde: folclor (110 titluri), cărți populare (53), literatură (129), științe naturale (9), medicină, igienă (24), literatură economică (31)²⁶⁷; a fost publicat în întregime, apoi reluat, selectiv, în presă²⁶⁸.

Preocupări față de conținutul cărților bibliotecilor populare sînt cunoscute în presa vremii, ele sugerînd fondatorilor bibliotecilor unele titluri de cărți, dînd repertorii complete etc. Pentru a nu da decît cîteva exemple, menționăm articolul lui I. Pop Reteganul, „Ceva despre bibliotecile populare” în care se discută problema conținutului fondurilor²⁶⁹, apelurile secretariatului Asociațiunii, adresate editorilor, pentru publicarea unui „Repertoriu bibliografic” cît mai amplu al „productelor literare”²⁷⁰, apelul conducerii adresat secțiilor Asociațiunii pentru întocmirea în fiecare an a listelor de cărți, cît mai ample, care să înlesnească acțiunea de îmbogățire a fondurilor bibliotecilor²⁷¹, articolul „Biblioteci populare la sate” semnat de E. Precup²⁷² însoțit de o listă de cărți împărțite pe categorii, în funcție de conținutul lor.

Sursa principală de aprovizionare a bibliotecilor o formau, după cum s-a mai menționat, cărțile apărute în Biblioteca Populară a Asociațiunii, cu subiecte bine alese, destinate cerințelor bibliotecilor populare înființate. Se adaugă operele editate în Transilvania și mai ales în România, apărute în Biblioteca populară Minerva, Biblioteca Steaua sau în Biblioteca pentru toți²⁷³.

Inventarul bibliotecilor nu putea fi însă, în condițiile date, dintre cele mai variate și adecvate, cîtă vreme procurarea cărților depindea de o mulțime de factori: persoana celui ce îndeplinea funcția de bibliotecar, posibilitățile de organizare existente, fondurile materiale ce puteau fi procurate ș.a.m.d. Se constată, pe baza unor inventare de bibliotecă, că în dotarea acestora predominau cărțile de literatură, istorie, povestiri, anec-

²⁶⁶ O asemenea situație relatată în raportul bibliotecarului din Sita Buzăului (MuzIstCluj, inv. M. 442, 1913).

²⁶⁷ *Transilvania*, nr. II—III, febr.—mart. 1900, p. 21—33.

²⁶⁸ *Foaia Poporului*, 1900, nr. 16/29 apr., p. 88; nr. 17, 23 apr./6 mai, p. 199—200; nr. 18, 30 apr./13 mai, p. 212; nr. 19, 7/20 mai, p. 224.

²⁶⁹ *Gazeta de Duminică*, nr. 5, 1905; cf. I. Domșa, *op. cit.*, p. 24.

²⁷⁰ *ArhAstra*, pach. 148/1902, nr. 192.

²⁷¹ *Transilvania*, nr. IV—V, iulie 1913, p. 371.

²⁷² *Solia Satelor*, nr. 21, 1 iunie 1913, p. 6.

²⁷³ De pildă, în inventarele bibliotecilor din desp. Diciosînmartin: Boziaș (MuzIstCluj, inv. M. 885); Bazna (MuzIstCluj, inv. M. 887), se menționează editurile și colecțiile din care provin: Biblioteca populară Minerva, Biblioteca pentru toți, Biblioteca Steaua.

dote — ca unele ce erau cele mai gustate și apreciate ²⁷⁴ — și lucrări privind cultura pământului și de economie politică ²⁷⁵.

Desigur solicitarea diferită a anumitor cărți depindea, în primul rând, de gradul de cultură al membrilor agenturii și de felul în care erau recomandate cititorilor. Tocmai de aceea s-a acordat o mare importanță nu numai bunei desfășurări a activității bibliotecii, ci și vieții culturale în general. Pentru ca biblioteca să-și poată îndeplini cu bune rezultate munca de răspîndire a cărții era necesar ca în jurul ei să se infiripeze o mișcare culturală în măsură să atragă cît mai mulți cititori, să se creeze condițiile propice unui contact mai strîns între bibliotecari și ceilalți membri ai „Astrei” sau nemembri. Ca urmare, conducerea Asociațiunii, conform programului ei, a hotărît ca în cadrul acțiunii mari de culturalizare, odată cu prelegerile populare să se insiste și asupra utilității bibliotecilor și să se organizeze șezători literare, împărțiri de cărți, editarea unor publicații etc. Este semnificativ în acest sens un fragment din cuvîntul de deschidere la adunarea generală din anul 1906: „Cu deosebire de vreo șapte-opt ani de zile încoace se observă în jurul societății noastre o mișcare îmbucurătoare în lucrarea pentru luminarea și îndrumarea spre cele bune a straturilor celor mari ale poporului. Despărțămintele Asociațiunii nu mai sunt... niște simple birouri pentru încasarea taxelor de la membri, ci cele mai multe dintre ele se întrec unele pe altele în înființarea de biblioteci populare... fiecare din ele caută să atragă masele pentru cartea românească” ²⁷⁶. Referindu-se, în continuare, la rezultatele acestei munci asidue se spune „... în multe locuri poți vedea duminica și sărbătorile țărani de-ai noștri strînși la un loc și ascultînd cu băgare de seamă pe unul dintre ei, care cetește din vreo gazetă sau din vreo carte populară...” ²⁷⁷.

Urmărind necesitatea înjghebarii în despărțăminte și mai ales în agenturi a unei vieți culturale, conducerea Asociațiunii a considerat șezătoarea literară ca unul din cele mai potrivite mijloace de a face cunoscută cartea și de a face propagandă cărților din biblioteci. În acest sens, circulara nr. 1168/1908 trimisă de O. Tăslăuanu tuturor despărțămintelor, la 10 dec. 1908, cere: „comitetele cercuale vor face apel la întreaga cărturărie de

²⁷⁴ Inventarele bibliotecii din desp. Diciosînmartin cuprind opere literare (V. Alecsandri, M. Sadoveanu, I. B. Deleanu, Al. Vlahuță, G. Coșbuc, I. Creangă, I. Slavici, N. Filimon, Șt. O. Iosif, Gr. Alexandrescu, Anton Pann, D. Bolintineanu, O. Goga, M. Eminescu, I. Agîrbiceanu, E. Gârleanu, Th. Speranția, D. Zamfirescu, P. Ispirescu, H. Sienkiewicz, D. Defoe, De Coster), cărți populare: Istoria preafrumosului Arghir și Elena, Viața și fabulele lui Esop; culegeri de folclor, opere istorice (de N. Iorga, I. Lupaș, N. Bălcescu), de economie agrară, drept etc. (MuzIstCluj, inv. M. 888).

²⁷⁵ *Telegraful Român*, nr. 80, 20 iul./4 aug. 1908, p. 330. La Lăscud (desp. Diciosînmartin), cele mai solicitate cărți în 1910 erau: „Istoria lui Mihai Viteazul” de N. Bălcescu, „Povestea unei coroane de oțel” de G. Coșbuc, „Cărticica Plugarului”, „Neamul Românesc” de N. Iorga; din literatură „Ciocoi vechi și noi” de N. Filimon, poeziile lui M. Eminescu, D. Bolintineanu, O. Goga (MuzIstCluj, inv. M. 541). Cam aceleași opere au fost solicitate și în Bazna (MuzIstCluj, inv. M. 538).

²⁷⁶ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 200, 10/23 sept. 1906, p. 2.

²⁷⁷ *Ibidem*.

pe teritoriul despărțământului să țină prelegeri, să aranjeze șezători la sate, duminica și sărbătorile...“²⁷⁸. La apelul conducerii Asociațiunii au răspuns o serie de despărțăminte, unele dintre ele dînd agenturilor chiar instrucțiuni detaliate de organizare și desfășurare a șezătorilor literare. Este cazul despărțămintelor Blaj, Brad, Hațeg, Sibiu²⁷⁹.

Activitatea de organizare și susținere a șezătorilor literare a fost extrem de bogată; în legătură cu ea sînt necesare unele exemplificări. Înainte însă de a le face este de precizat că de cele mai multe ori numele de șezători literare nu acoperă conținutul, pentru că alături de lecturile și povestirile cu caracter literar erau prezente cele istorice și pe teme practice, economice. La Sebeșul Mare, de pildă, la șezătorile ținute în localul școlii, alături de citirea poeziilor din opera lui V. Alexandri și G. Coșbuc, s-au prezentat cărți despre pomărit, grădinărit, oierit²⁸⁰. Agentura Cristian, din despărțământul Sibiu, și-a stabilit chiar o tematică a șezătorilor²⁸¹, în cadrul cărora uneori se adunau și fonduri pentru susținerea bibliotecii²⁸². La aceste șezători de duminică și joi seara, alături de producțiuni ale școlariilor, s-au prezentat și dezbătut pe rînd probleme de istorie, economie, folclor, medicină etc., folosindu-se ca material documentar cărțile din bibliotecă²⁸³.

Conducerea Asociațiunii a remarcat deseori importanța deosebită a șezătorilor pentru împlinirea țărilor ei. Ele trezeau „între țăranii neștiutori de carte interesul față de scris și citit“ și tot ele dădeau „viață scrisului și cititului pe care le învață cei ce urmează cursurile de analfabeți“²⁸⁴. De aici deseori apeluri ale Asociațiunii pentru organizarea șezătorilor și interesul manifestat pentru ele²⁸⁵.

În munca de organizare și susținere a programului șezătorilor a participat și tinerimea universitară din Cluj. Ea a lansat un apel în organul ei de presă, intitulat „Noi“, unde cheamă pe toți tinerii să participe la opera de „emancipare culturală a țăranimii“²⁸⁶. Răspunsurile n-au încetat să vină: tinerii din Cîmpeni au ținut în 1913, 32 conferințe în cadrul șezătorilor organizate de ei²⁸⁷; în același an în alte despărțăminte au avut loc 47 șezători culturale, remarcîndu-se, prin numărul lor ridicat, cele din Zărnești (13) și Mercurea(8)²⁸⁸.

²⁷⁸ *Transilvania*, nr. IV, oct.—dec. 1908, p. 221.

²⁷⁹ ArhAstra, pach. 179/1908, nr. 1031; *Transilvania*, nr. IV, oct.—dec. 1909, p. 212; *Telegraful Român*, nr. 138, 18/31 dec. 1908, p. 570.

²⁸⁰ *Telegraful Român*, nr. 12, 29 ian./11 febr. 1908, p. 46—47.

²⁸¹ *Foaia Poporului*, nr. 2, 11/24 iun. 1909, p. 14, 25.

²⁸² *Telegraful Român*, nr. 34, 29 mart./11 apr. 1911, p. 153.

²⁸³ Spicuim din cîteva programe: în 4 dec. 1909 s-a discutat: despre bancă și schimbii, agricultură (art. lege XII din 1894), despre procese, modul de creștere al copiilor și s-a recitat „Peneș Curcanul“; în 18 dec. „Ce ne învață istoria“, „Obîrșia neamului nostru“, „Romanii—Dacii“ (*Foaia Poporului* nr. 3, 18/31 ian. 1909, p. 26).

²⁸⁴ *Transilvania*, nr. VI, nov.—dec. 1912, p. 570—571.

²⁸⁵ ArhAstra, pach. 162/1913, nr. 1441, p. 22.

²⁸⁶ *Noi*, nr. 2—3 iul./aug. 1913, p. 31.

²⁸⁷ *Idem*, nr. 5, 15 oct. 1913, p. 70.

²⁸⁸ *Transilvania*, nr. 7—9, 1 sept. 1914, p. 294.

Un alt mijloc folosit de conducerea Asociațiunii pentru a răspîndi și a face cunoscută cartea pînă în cele mai îndepărtate sate a fost împărțirea gratuită cu diferite ocazii a cărților și gazetelor destinate sătenilor. Cărțile și în general publicațiile sortite distribuirii gratuite erau achiziționate fie din fondurile Asociațiunii, fie din fondurile despărțămintelor și împărțirea lor se făcea direct de conducerea Asociațiunii, cu prilejul adunărilor generale ale acesteia sau cu alte ocazii, cît și de conducerea despărțămintelor. Împărțirea gratuită de cărți făcută cu prilejul adunărilor generale a devenit un obicei după adunarea de la Sibiu (12—13 octombrie 1909), unde secretarul Asociațiunii a făcut o propunere în acest sens ²⁸⁹.

Distribuirii însemnate de publicații făcute direct de conducerea Asociațiunii au avut loc la adunările ei generale de la Băile Herculane (1000 scrieri populare, împărțite în stocuri de 20—80 cărți cu conținut variat și predate grupurilor de țărani) ²⁹⁰, Dej (800 exemplare din „Biblioteca Populară a Asociațiunii” și 200 alte exemplare) ²⁹¹, Bistrița (1000 broșuri și 1000 numere din noua publicație a Asociațiunii destinată satelor „Țara Noastră”) ²⁹² etc. Acestora li s-au adăugat distribuiri făcute de despărțăminte — indiferent dacă erau publicații achiziționate din fondurile proprii sau puse la dispoziția lor de conducerea Asociațiunii ²⁹³ — cu ocazia adunărilor cercuale și cu alte prilejuri. Pentru a da o imagine asupra acestor distribuiri, făcute de aproape toate despărțămintele, menționăm pe cele din Timișoara (1904—1140 exemplare) ²⁹⁴, Cluj (50 exemplare din „Cărțile Săteanului român” ²⁹⁵ numai la Feleac ²⁹⁶), Virșeț (90 broșuri în 1903) ²⁹⁷, Beiuș, Bistrița, Blaj, Bocșa, Brașov, Oravița, Sibiu și Timișoara ²⁹⁸. Alte despărțăminte, pentru a-și asigura un fond constant de publicații destinat distribuțiilor gratuite, s-au abonat la foile populare ce apăreau. Între ele figurează despărțămintele Lipova, Năsăud, Abrud-Cîmpeni, Timișoara și Mociu ²⁹⁹. Acțiunea de distribuire gratuită de publicații a luat o și mai mare amploare după 1914, cînd conducerii Asociațiunii i s-au cerut cărți de către bibliotecile populare din unitățile militare, spitale etc.

Această împărțire de publicații nu trebuie considerată în nici un caz drept o simplă operă de „binefacere” a Asociațiunii; ea se înscrie în țelurile mari ale „Astrei”, iar urmările unor asemenea distribuiri nu au fost dintre cele neglijabile, din moment ce ele vizau mai ales satele foarte îndepărtate, precum și pe cele care nu dispuneau de biblioteci populare ³⁰⁰.

²⁸⁹ ArhAstra, Procese Verbale, reg. 73/1902, nr. 562.

²⁹⁰ *Telegraful Român*, nr. 107, 26 sept./9 oct. 1900, p. 440.

²⁹¹ ArhAstra, Procese Verbale, reg. 74/1903, nr. 558.

²⁹² *Idem*, pach. 175/1907, nr. 923.

²⁹³ Numărul de cărți puse la dispoziția despărțămintelor de Asociațiune este ridicat: în 1909—6240 publicații cumpărate ori tipărite de Asociațiune (*Transilvania*, nr. 3, mai—iun. 1910, p. 202), în 1910—6038 broșuri (ArhAstra, pach. 197/1911, nr. 1339), în 1911—12421 broșuri (*Transilvania*, nr. 4, iul.—aug. 1911, p. 563).

²⁹⁴ *Transilvania*, nr. 1, ian.—febr. 1905, p. 6.

²⁹⁵ Apăreau într-o colecție editată de revista „Răvașul” din Cluj (*Telegraful Român*, nr. 51, 13/26 mai 1904, p. 203).

²⁹⁶ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 106, 13/20 mai 1905, p. 4.

²⁹⁷ ArhAstra, pach. 154/1903, nr. 1014.

²⁹⁸ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 167, 29 iul./11 aug. 1903, p. 3.

²⁹⁹ *Ibidem*.

³⁰⁰ *Transilvania*, nr. 5, sept.—oct. 1912, p. 306.

Distribuirile de cărți au devenit, în felul acesta, înlocuitoarele bibliotecilor în satele unde ele nu existau și nimerite prilejuri pentru a ține la curent, cu publicațiile nou apărute, bibliotecile populare de pretutindeni.

Tot pentru a se înlesni răspîndirea cărții despărțămintele au încercat să editeze unele publicații întrebuițind în acest scop resursele materiale de care dispuneau. Asemenea acțiuni, date fiind condițiile și posibilitățile obiective în general reduse, nu trebuie socotite drept editări continue, periodice a anume publicații, ci mai degrabă încercări de a completa, pe măsura puținței despărțămintelor, listele de cărți menite să ajungă în bibliotecile populare. Apariția publicațiilor era sub controlul conducerii „Astrei” care trebuia să le avizeze editarea și, după apariție, beneficia de un stoc de 50 exemplare ce urmau a fi trimise bibliotecilor ³⁰¹.

Printre primele despărțăminte care au tipărit publicații cu conținut accesibil unui cerc larg de cititori s-au aflat Lugojul ³⁰² și Hida-Huedin ³⁰³. La Cluj s-a creat în 1904 chiar o colecție ³⁰⁴ unde urmau să apară, după un plan ³⁰⁵ întocmit și publicat de Amos Frîncu, directorul despărțămintului, scrieri cu teme variate: morală, igienă, drept, economie și finanțe, literatură, construcții, monografii comunale, farmacie și medicină, științele naturii, agricultură ³⁰⁶ etc. Pînă în 1908 în colecția amintită au apărut zece numere la un preț accesibil ³⁰⁷.

Contribuția colecției „Biblioteca Populară a Asociațiunii”, creată încă de la sfîrșitul secolului trecut, dar care a început să activeze abia din 1900, la dotarea bibliotecilor a fost dintre cele mai substanțiale și mai ales de la 1911 înainte cînd aparițiile editoriale au devenit periodice ³⁰⁸.

Bibliotecile populare au constituit pentru „Astra” unul din mijloacele pentru trezirea interesului față de carte și răspîndirea a tot felul de cunoștințe cu deosebire în mediul rural. Ea se înscrie în orientarea intelectualității românești din Transilvania spre propagarea culturii în mase care se manifestă tot mai pregnant în această vreme. Tendința „Astrei” de apropiere a țelurilor activității sale de necesitatea ridicării culturale a populației românești se accentuează treptat în condițiile politice create de dualism, iar bibliotecile populare, care apar după 1872 înmulțindu-se apoi treptat, au constituit unul din cele mai nimerite și eficiente mijloace, alături de conferințe, comemorări, serbări folclorice etc.

În domeniul bibliotecilor populare, răspîndite în teritoriile despărțămintelor, se observă două perioade distincte în activitatea „Astrei”. Prima se

³⁰¹ ArhAstra, Procese Verbale, reg. 73/1902, nr. 169.

³⁰² Trei broșuri cu conținut popular (*Gazeta Transilvaniei*, nr. 167, 29 iul./11 aug. 1903, p. 3).

³⁰³ *Transilvania*, nr. 4, iul.—aug. 1911, p. 493.

³⁰⁴ ArhAstra, pach. 178/1908, nr. 105/1905, p. 31.

³⁰⁵ Cf. *Gazeta Transilvaniei*, nr. 106, 13/26 mai 1905, p. 4; *Transilvania*, nr. III, mai—iun. 1905, p. 64; ArhAstra, pach. 424/1911, nr. 1276, p. 20; *Solia Satelor*, nr. 51, 8/21 dec. 1913, p. 4.

³⁰⁶ *Solia Satelor*, nr. cit., p. 4—5.

³⁰⁷ *Călimdarul de la Cluj*, Bibl. desp. Cluj, nr. 15, 1908, p. 51.

³⁰⁸ Activitatea extrem de bogată și dintre cele mai importante a Bibliotecii Populare a Asociațiunii (colecția) va fi tratată însă cu altă ocazie.

caracterizează prin numeroase tatonări, căutări, încercări de a găsi cele mai nimerite căi de creare și funcționare a bibliotecilor populare. Ea se încheie odată cu elaborarea regulamentului de funcționare al bibliotecilor la 1899. A doua perioadă are drept caracteristici eforturile susținute ale „Astrei“ de înființare, organizare și dotare a bibliotecilor, activitatea bogată a acestora și viața cultural-educativă desfășurată în jurul lor.

Cu toate acestea, străduința de a înființa și dota biblioteci populare în aproape toate comunele din despărțăminte însemna, „raportat“ la posibilitățile financiare ale „Astrei“ un efort considerabil. El a fost depus continuu deoarece bibliotecile creau în mediul rural baza și deschideau drumul altor acțiuni culturale desfășurate de Asociațiune. Activitatea „Astrei“ în acest domeniu a beneficiat de sprijinul entuziast al instituțiilor românești, al intelectualității, fruntașilor politici etc., atât din Transilvania, cât și din România.

Prin felul în care au fost dotate bibliotecile, prin respectarea principiilor ce au stat la baza creerii fondurilor de cărți destinate lor s-a reușit constituirea unor biblioteci care, indiferent de mărime, erau în măsură să pună la dispoziția cititorilor o tematică variată, scrieri din aproape toate domeniile. Prin intermediul cărților din biblioteci sătenii au ajuns în contact cu cele mai importante opere literare create pe ambele versante ale Carpaților și din literatura universală, primeau cunoștințe de ordin istoric, economic, juridic, medical etc. Tot prin intermediul activității desfășurate de biblioteci și a celei din jurul acestora, „Astra“ și-a făcut cunoscute programul și țelurile, a trezit gustul pentru citit, contribuind la micșorarea numărului neștiutorilor de carte. În biblioteci se aflau multe scrieri cu caracter istoric-politic, unele chiar oprite de a intra din România în Transilvania, în care cititorii au găsit lămuriri privind situația politică din Transilvania, explicații în stare să trezească conștiința națională și să-i îndemne să participe activ la lupta împotriva asupririi sociale și naționale.

Importanța bibliotecilor populare, a acestor focare de cultură în mediul rural, constă în aportul deosebit adus la ridicarea culturală a satelor, la progresul culturii în general și, în ultimă instanță, contribuția lor la cultivarea conștiinței naționale, la integrarea unor mase largi în procesul de afirmare națională a cărei împlinire s-a realizat la 1 decembrie 1918.

EUGENIA GLODARIU

VOLKSBIBLIOTHEKEN DER „ASTRA“

(2. Teil)

(Zusammenfassung)

In Fortsetzung des Artikels in *ActaMN*, VI, 1969, S. 347—360 wird die Schaffung und Einrichtung von Volksbüchereien zwischen 1900—1918 seitens der Gesellschaft „Astra“ geschildert.

Die zahlenmässige jährliche Zunahme der Volksbibliotheken kann aus Tabelle I ersehen werden, ihre Aufteilung auf Zweigstellen aus Tabelle II. Nach 1900 geht die Einrichtung von Volksbüchereien bereits organisiert vor sich und wird nicht nur von der Leitung der „Astra“, durch Anweisungen an die Zweigstellen, durch Veröffentlichung und Schenkung von Büchern, sowie durch Überwachung der einschlägigen Arbeiten gefördert, sondern auch durch öffentliche und private Stiftungen in Form von Geld oder Büchern, aus Siebenbürgen und Rumänien (von rumänischen Banken, Intellektuellen und Politikern aus Siebenbürgen, von der Rumänischen Akademie in Bukarest, von Verlegern und Privatpersonen aus Rumänien) unterstützt. Die bedeutenden Errungenschaften auf diesem Gebiet lassen sich aus der grossen Zahl von Bibliotheksgründungen (626 im J. 1914) erkennen; ihre Bestände waren mannigfaltig und umfassten eine Reihe von Fachgebieten: Literatur, Geschichte, Medizin, Landwirtschaft, Geldwesen usw.

Die Bedeutung der Bibliotheken und der in ihrem Bereich entfalteten Tätigkeit (Vorträge, literarische Abende, kostenlose Bücherverteilung) liegt in der Verbreitung des Buches auf dem Dorfe, der Ausbildung des Geschmacks am Lesen und der Verminderung des Analphabetentums, weiters in der Erweckung des Nationalbewusstseins der Leser. Dadurch wurde die Front der Kämpfer gegen soziale und nationale Unterdrückung verstärkt.

PARLAMENTUL ROMÂNIEI PENTRU O POLITICĂ EXTERNĂ FAVORABILĂ UNIRII TRANSILVANIEI CU ROMÂNIA (1892—1899)

Pe drumul luptei pentru unirea Transilvaniei cu România, mișcarea memorandistă — în anii 1892—1895 — înscrie cel mai important moment în intervalul dintre unirea Principatelor Române și 1 Decembrie 1918. Aducînd în centrul luminos al atenției tuturor „chestiunea Transilvaniei“ ea ridică cu acuitate problema politicii externe a României, în primul rînd a relațiilor sale cu Austro-Ungaria.

Anul 1892 înregistrează și pe plan extern un eveniment ce va avea răsunet în mișcarea de eliberare de sub jugul habsburgic a națiunilor supuse, anume încheierea activității pentru constituirea alianței franco-ruse, perfectată acum printr-un acord militar¹. Relațiile internaționale se aflau în stadiul judicios apreciat de Fr. Engels încă în anul 1890 cînd scria despre împărțirea Europei „în două mari tabere militare“, de o parte Rusia și Franța, de alta Germania, Austro-Ungaria și Italia².

Dată fiind noua situație internațională, se ridică în mod firesc și în România întrebarea: spre care din cele două grupuri ale marilor puteri să se îndrepte politica externă a țării pentru a-i garanta independența și, într-o conjunctură favorabilă, desăvîrșirea unității politice.

Pentru o hotărîre imediată, discuțiile erau însă tardive. Linia politicii externe a României fusese fixată în anul 1883 cînd a fost semnat la Viena tratatul de alianță între Austro-Ungaria și România, la care au aderat în aceeași zi Germania și în 15 mai 1888, Italia³. România se află astfel — deși nu direct, ci prin tangentă — cuprinsă în blocul Puterilor Centrale⁴.

¹ Documents diplomatiques français (1871—1914), seria I, VIII, Paris, 1938, p. 162—182.

² Marx, Engels, *Opere*, v. 22, Ed. pol., București, 1965, p. 45.

³ *Les traités politiques secrets de l'Autriche-Hongrie* (1879—1914), publ. de A. F. Pribram, Paris, 1923, p. 41—47; cf. și *Tratatul româno-austro-ungar din anul 1883*, publ. de A. Șlivăț, M. Tudorică în *RevArh*, X, nr. 2/1967, p. 339—342.

⁴ Deoarece se încheiase un tratat cu un conținut diferit de al Triplei Alianțe, deși între prevederile celor două acte diplomatice nu este incompatibilitate, se pune întrebarea dacă termenul de „aderare“ a României la Tripla Alianță nu este impropriu, fiind încetățenit într-o perioadă cînd păstrîndu-se alianța cu Austro-Ungaria în cel mai mare secret, se observa totuși o înclinare evidentă a cercurilor guvernante, în frunte cu regele, spre „Triplicea“.

Răstimpul de aplicare a înțelegerii expira în anul 1891. Vizita în același an la Viena a regelui Carol I, decorarea primului ministru al Ungariei Szapáry la începutul anului 1892 cu marea cruce a ordinului „Steaua României”⁵, precum și primirea sa cordială la București și la Sinaia în luna iulie⁶ erau indicii ce îndreptăteau presupunerea că România va continua politica externă pe drumul inițiat în 1883. Într-adevăr tratatul cu Austro-Ungaria este reînnoit, fiind semnat la Sinaia în ziua de 13/25 iulie 1892 de contele Goluchowski, ministrul Austro-Ungariei în România, și de Al. Lahovary, ministru al afacerilor externe a României⁷. La 23 noiembrie aderă Germania, la 28 noiembrie Italia, ambele acte diplomatice încheindu-se la București⁸.

Noul tratat reproduce pe cel din 1883 cu o singură modificare, a duratei lui, care se prevede de 4 ani în loc de 5 cum fusese în tratatul anterior, dar cu aceeași clauză a prelungirii cu 3 ani dacă alianța nu ar fi fost denunțată sau dacă una din părțile semnatare nu ar fi cerut vreo modificare. Tratatul conține un preambulum și 7 articole. Părțile contractante se angajează să se ajute reciproc „în limita intereselor lor”, iar în cazul unei agresiuni împotriva României, de asemenea dacă Austro-Ungaria ar fi atacată „într-o parte a statelor sale limitrofă României”, — adică din Serbia sau din Rusia⁹, să colaboreze militar pe baza unui plan ce se va elabora. Dacă războiul ar fi iminent, cele două părți contractante se angajează să nu încheie pace separată. Se prevedea ca tratatul să rămână secret, de asemenea să fie ratificat cit mai curînd, cel mult în trei săptămîni de la data semnării lui¹⁰.

Ratificarea se face de Francisc Iosif și Carol I a tratatului cu Austro-Ungaria, de Wilhelm II, Francisc Iosif și Carol I a celui de aderare a Germaniei, și de Francisc Iosif și regele Umberto, a celui de aderare a Italiei¹¹.

Politica de orientare spre „Centrali” s-a justificat de unii oameni politici în anii ce au urmat după inaugurarea ei, prin necesitatea de a tempera tendințele de expansiune ale monarhiei habsburgice spre sud-estul Europei, demonstrate la Congresul de la Berlin și la conferințele în problema Dunării, în anii 1881—1883¹². Străduința unui stat mic de a se consolida în fața mării puteri europene de la granița de răsărit, a constituit un alt argument justificativ¹³. Aflîndu-se la intersecția celor două mari puteri ce gravitau spre Peninsula Balcanică și neputînd conta pe sprijinul Franței slăbită după 1870—1871, statul român, — nu îndeajuns de puternic pentru a duce o politică de sine stătătoare — a trebuit să opteze, argu-

⁵ *Tribuna*, IX, nr. 27 din 4/16 febr. 1892, p. 105.

⁶ *Ibidem*, nr. 160 din 16/28 iulie 1892, p. 637.

⁷ *Les traités politiques secrets*..., p. 95—96.

⁸ *Ibidem*, p. 97—99.

⁹ Cf. G. I. Brătianu, *Bismarck și Ion C. Brătianu*, București, 1936, p. 16.

¹⁰ Textul în: *Les traités politiques secrets*..., p. 95—96. În *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914*, VI, Berlin, 1927, p. 181—182, se publică tratatul de aderare a Germaniei.

¹¹ *Les traités politiques secrets*..., p. 94—95.

¹² T. Ionescu, *Politica instinctului național*, București, 1916, p. 53—56.

¹³ Idem, *La politique étrangère de la Roumanie*, București, 1891, p. 16—22, 50; I. Slavici, *Românii din regatul ungar și politica maghiară*, București, 1892, p. 7.

mentează un contemporan francez, Paul Bataillard ¹⁴. De altfel două state: Serbia și Italia, deși având ca și România conaționali în imperiul habsburgic, au acceptat la rîndul lor politica externă alături de Puterile Centrale, precedînd alianța efectuată de statul român, Serbia prin tratatul cu Austro-Ungaria încheiat în anul 1881 ¹⁵, Italia prin aderarea la Tripla Alianță în anul 1882. Refuzînd alianța ce i s-a oferit din inițiativa cancelarului Bismarck ¹⁶, România ar fi rămas izolată.

Interesele puternice economice care legau burghezia și moșierimea din România de capitalul austriac și german care avea rolul preponderent în industrie, în domeniul bancar, în datoria externă a României ¹⁷ au avut de asemenea o greutate deosebită ¹⁸, tratatul politic constituind o garanție a operațiunilor cu caracter economic. Existînd numeroase conflicte economice ¹⁹, generate de interesele contradictorii dintre clasele exploatatoare din cele două state —, deosebit de păgubitoare economiei vechii României ²⁰ și Transilvaniei ²¹ — se nădăjduia că relațiile economice între cele două state vor fi statornicite pe o bază mai echitabilă. Traficul comercial între Austro-Ungaria și România se va relua într-adevăr în anii 1893—1894, pe baza unui nou tarif vamal, tratatul comercial fiind ratificat în februarie 1894 ²², după ce o convenție economică fusese încheiată și cu Germania la sfîrșitul anului precedent ²³, dar fără ca asperitățile și litigiile economice între părțile contractante să fie lichidate ²⁴.

În sfîrșit, orientarea pro-germană, — fie datorită legăturilor de familie, fie sub influența educației obținute la școlile din Viena sau din Berlin — căreia îi erau tributare personalități politice influente și în primul rînd regele Carol ²⁵ — constituie o altă coordonată ce explică înclinarea vîrfurilor guvernante din România spre Tripla Alianță. În cercuri mai largi

¹⁴ P. Bataillard, *Jean Bratiano et la politique extérieure de la Roumanie* (1891), publ. de G. I. Brătianu, București, 1940, p. 17—19.

¹⁵ *Les traités politiques secrets...*, p. 25—28.

¹⁶ M. Hacman, *Convenția secretă între România și Austro-Ungaria, de la 1883, în Omagiu lui Ion I. Nistor, 1912—1937*, Cernăuți, 1937, p. 308, 312.

¹⁷ C. Murgescu, N. N. Constantinescu, R. Paul, C. Bogdan, M. Ștefan, *Contribuții la istoria capitalului străin în România*, Ed. Acad. R. P. R., București, 1960, p. 31; N. N. Constantinescu, V. Axenciuc, *Capitalismul monopolist în România*, Ed. pol., București, 1962, p. 207—208.

¹⁸ N. Iorga, *România contemporană de la 1904 la 1930. Sub trei regi*, București, 1932, p. 14.

¹⁹ I. Moga, *Războiul vamal dintre Austro-Ungaria și România în lumina interesele economice ale Transilvaniei*, în *Fraților Alexandru și Ion Lapedatu la împlinirea virstei de 60 ani*, București, 1936, p. 503—523.

²⁰ C. I. Băicoianu, *Istoria politicii noastre vamale și comerciale de la Regulamentul Organic pînă în prezent*, București, 1904, p. 219—225, 355—363.

²¹ I. Moga, *L'orientation économique de la Transylvanie*, București, 1940, p. 29—30.

²² *Dezb. Senatului 1893/94*, nr. 36 din 24 febr. 1894, p. 535.

²³ *Ibidem*, nr. 22 din 5 ian. 1894, p. 334.

²⁴ Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România (în continuare BARS) mss. rom. Arhiva D. A. Sturdza, XI, varia 24; vezi și H. Mureșan, *Date noi în legătură cu războiul vamal dintre România și Austro-Ungaria (1886—1891)*, în *AIIC*, XII 1969, p. 113—142.

²⁵ G. I. Brătianu, *Bismarck și Ion C. Brătianu*, p. 1—2.

alianța a fost acceptată pentru că asigura răstimpul necesar consolidării independenței de curind câștigată. După un deceniu etapa se socotea însă încheiată, iar anul 1892 apare ca piatră de hotar, mișcarea memorandistă acționind ca stimulent; încheierea alianței franco-ruse deschidea o nouă alternativă de orientare externă. Cotitura se va face treptat, pînă în anul 1914²⁶, determinant în efectuarea ei fiind faptul că idealul de eliberare și unire a Transilvaniei, sacrificat în cadrul alianței cu Centralii, nu era în contradicție cu interesele celui de al doilea grup al marilor puteri europene. Discuțiile parlamentare din ultimul deceniu al veacului al XIX-lea constituie în această perspectivă faza incipientă pe care hotărîrea se va fundamenta.

Cu tenacitate se menține alături de Puterile Centrale regele Carol²⁷ nu atît „din acel simțămînt excesiv al datoriei” pe care i l-au relevat unii contemporani²⁸, ci mai mult pentru că atît originea și educația sa cît și interesele sale economice și politice îl defineau ca agent al expansiunii germane în sud-estul Europei. Rolul preponderent al regelui în orientarea României spre Puterile Centrale a îndreptățit aprecierea de „politică personală”²⁹, iar grija pe care monarhul a purtat-o păstrării tainice a tratatului — arătîndu-l numai unui număr extrem de restrîns de personalități politice³⁰ — justifică atributul de „adevărat secret regal”³¹.

În anii 1892—1895, menținerea alianței a fost asigurată prin condiționarea aducerii la guvern a lui Lascăr Catargi, de acceptarea acestei politici³², cu care este de acord și ministrul de externe Al. Lahovary³³ și pentru care militează hotărît gruparea „junimistă”³⁴ ce participă cu doi miniștri, P. P. Carp și Al. Marghiloman³⁵. Continuitatea, în momentul preluării puterii de către partidul Național Liberal, era garantată prin șeful partidului, Dimitrie A. Sturdza, semnatar ca ministru de externe, al tratatului din 1883³⁶.

Între personalitățile politice care își expun fără reticențe crezul în favoarea politicii alături de Puterile Centrale, se află Titu Maiorescu. Punctul de vedere expus în anul 1881 în „Deutsche Revue”³⁷ într-un „famos articol”

²⁶ N. Iorga, *Comment la Roumanie s'est détachée de la Triple Alliance*, București. 1933, p. 82—83.

²⁷ C. Xenii, *Take Ionescu (1858—1922)*, București, 1932, p. 130—132, 300.

²⁸ S. Cantacuzino, *Din viața familiei Ion Brătianu*, București, 1933, p. 191.

²⁹ P. Renouvin, *Le XIXe siècle*, II (de 1871 à 1918), Paris, 1955, p. 76, 251.

³⁰ C. Xenii, *Take Ionescu...*, p. 66.

³¹ G. I. Brătianu, *La politique extérieure du roi Charles I-er de Roumanie*, București, 1940, p. 5.

³² C. Gane, P. P. Carp și locul său în istoria politică a țării, I, București, 1937, p. 375, 398.

³³ Supra, nota 7.

³⁴ C. Bacalbașa, *Bucureștii de altădată*, I (1871—1889), ed. II-a, București, 1935, p. 369.

³⁵ Tr. Lungu, *Viața politică în România la sfîrșitul secolului al XIX-lea (1889—1900)*, Ed. Științifică, București, 1967, p. 104—5.

³⁶ *Les traités politiques secrets...*, p. 44.

³⁷ Titu Maiorescu, *Discursuri parlamentare (1888—1895)*, IV, București, 1904, p. 639.

cum îl definea un contemporan³⁸ a provocat riposta a numeroși luptători cu vederi democratice, C. A. Rosetti, M. Kogălniceanu³⁹ și proteste chiar și în rândurile conservatorilor între care: generalii Florescu și Manu, deasemeni Al. Lahovary⁴⁰. Consecvent pe linia preconizată, Titu Maiorescu înnoiește în anul 1894 în Senat declarația sa, că interesul României este să se orienteze „spre ceea ce se numește Tripla Alianță”⁴¹.

Orientarea României alături de Puterile Centrale și-a găsit aderenți și în Transilvania, în primul rând în grupul — deși neînsemnat — al „partidului moderat” din jurul mitropolitului din Sibiu Miron Romanul ce adoptase un program capitulant de recunoaștere a sistemului dualist⁴².

Tratatul dintre România și Austro-Ungaria nu era dăunător prin clauzele sale care au un caracter defensiv⁴³, ci pentru că dădea monarhiei habsburgice, pe lângă garanția diplomatică a „Triplicei”⁴⁴, o nouă asigurare. Aderenții alianței din partea statului român subscriu implicit renunțarea la lupta pentru eliberarea Transilvaniei, pe care o recunosc parte integrantă a monarhiei dualiste. Al doilea grup, al potrivnicilor acestei orientări, deși cu posibilități mai restrinse de a lua hotărâri prin care să schimbe politica agreată de cercurile guvernante, acționează într-un sens favorabil idealului de desăvârșire a unirii. Dreptatea cauzei îi asigură popularitatea; de asemenea — în perspectiva de viitor a istoriei — succesul.

Parlamentul constituie un teren propice de înfruntare a părerilor. Cu vîntul rostit aici are o greutate deosebită prin caracterul oficial ce i se conferă, Constituția proclamînd că membrii Camerei și Senatului „reprezintă Națiunea”⁴⁵, chiar dacă legea electorală limitată prin votul cenșitar cu alegători direcți și indirecti, restrîngea posibilitățile de acces și participare pentru purtătorii de cuvînt ai maselor populare. Sub presiunea opiniei publice membrii parlamentului solicită guvernul să arate deschis dacă statul român este angajat pe plan extern și în acest caz ce obligații și-a asumat și ce avantaje îi sînt asigurate.

Situația guvernului este dificilă cu atît mai mult cu cît nu toate părțile semnate ale alianței cu România respectă cu strictețe clauza păstrării ei secrete. În timp ce adepții ei din România — știind-o impopulară — se străduiesc s-o păstreze ascunsă, în ciuda convingerii contrare a lui Bismarck, neîncrezător în discreția românilor⁴⁶, al doilea partener încalcă

³⁸ C. Bacalbașa, *op. cit.*, IV (1910—1914), București, 1936, p. 249.

³⁹ C. Xenii, *Take Ionescu*..., p. 67.

⁴⁰ T. Maiorescu, *Istoria contemporană a României, 1866—1900*, București, 1925, p. 181; C. Gane, *op. cit.*, p. 242; R. Seisănu, *Take Ionescu. Viața și opera sa*, București, 1930, p. 58.

⁴¹ T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare*..., p. 639.

⁴² I. Slavici, *Tribuna și tribuniștii*, Orăștie, 1896, p. 23.

⁴³ N. Iorga, *România contemporană*..., p. 52, 185; E. Zöllner, *Histoire de l'Autriche des origines à nos jours*, Edition Horváth, 1965, p. 420.

⁴⁴ J. Droz, *Histoire de l'Autriche*, Paris, 1965, p. 96.

⁴⁵ *Codul general al României. Legi uzuale*, publ. de C. Hamangiu, ed. III-a, vol. I, București, 1920, p. 10.

⁴⁶ *Die Grosse Politik*..., III, p. 273.

obligăția asumată. Mizînd pe efectul cunoașterii existenței unei înțelegeri⁴⁷: intern, de subminare a luptei de eliberare a românilor din imperiu, extern, de înfruntare a Rusiei, principala rivală a Austro-Ungariei în Peninsula Balcanică, reprezentanții statului dualist, în fața interpelării asupra mișcării iredentiste a românilor, lasă să se întrevadă că situația este reglementată de la stat la stat⁴⁸. Ziarul guvernamental „Pester Lloyd” din 13 februarie 1892 face insinuări asupra înclinării oficialității din România spre Tripla Alianță⁴⁹, iar contele Kálnoky — semnatar al alianței cu România — declară în fața delegațiunii ungare că lupta pentru drepturi democratice a românilor din imperiu se va pierde „ca apa în nisip”⁵⁰.

Concluzia ministrului de externe al Austro-Ungariei, rostită în plin avînt al mișcării memorandiste, nu rămîne fără ecou. La scurtă vreme, în parlamentul României va avea loc prima intervenție⁵¹ din șirul de 52 ce se ridică în perioada guvernării Catargi—Carp⁵², dezbătînd problema Transilvaniei și relațiile dintre statul român și monarhia dualistă. Răspunzînd, membrii guvernului ocolesc atît de evident problema⁵³, încît bănuiala despre intrarea României în alianță cu Puterile Centrale se întărește, fapt pe care îl declară V. A. Urechia în Senat⁵⁴ și Ionaș Grădișteanu în Cameră⁵⁵.

Intervențiile membrilor parlamentului României asupra politicii externe se bazează astfel pe supoziția ce prezintă numeroase elemente de certitudine că România este angajată politic alături de Puterile Centrale. Ele au loc într-adevăr „post festum”, drumul trasat în anul 1883 fiind continuat în anul 1892 prin reinnoirea alianței. Importanța discuțiilor ridicate nu este însă în efectul imediat ci în cel de viitor; analiza situației statului român în context european și în lumina intereselor sale progresa contribuie la limpezirea situației pentru a putea lua hotărîrea cea mai bună atunci cînd împrejurările o vor cere.

În anii 1892—1899, sub guvernul conservator Catargi—Carp pînă în anul 1895, ministru de externe fiind Alexandru Lahovary, și sub guvernarea național-liberală pînă în anul 1899 cînd prim-ministru și ministru de

⁴⁷ M. Hacman, *Convenția secretă*... p. 325.

⁴⁸ *Tribuna*, IX, nr. 151 din 5/17 iulie 1892, p. 602; *Ibidem*, nr. 214 din 25 sept./7 oct. 1892, p. 854.

⁴⁹ *Ibidem*, nr. 27 din 4/16 febr. 1892, p. 105.

⁵⁰ *Ibidem*, nr. 223 din 6/18 oct. 1892, p. 889, vezi și *Dezbaterile Adunării Deputaților 1894/95* (în continuare DAD) nr. 14 din 23 dec. 1894, p. 234 (I. Grădișteanu).

⁵¹ DAD 1892/93, nr. 10 din 3 dec. 1892, p. 64—65 (C. I. Stoicescu).

⁵² A. Bunea, *Problema Transilvaniei în dezbaterile parlamentului României în timpul mișcării memorandiste (1892—1895)*, partea II-a, *Studia*, series Historia, fasc. 2, 1969, p. 93—94.

⁵³ Discursurile lui Al. Lahovary: DAD 1892/93, nr. 18 din 23 dec. 1893, p. 181—185; *Ibidem* 1894/95, nr. 11 din 13 dec. 1894, p. 185—186; *Dezb. Senatului 1893/94*, nr. 11 din 8 dec. 1893, p. 65—70. Discursurile lui P. P. Carp, ministru al agriculturii și industriei: *Dezb. Senatului 1893/94*, nr. 13 din 12 dec. 1893, p. 105—106; *Ibidem* 1894/95, nr. 18 din 24 dec. 1894, p. 92—93.

⁵⁴ *Dezb. Senatului 1893/94*, nr. 14 din 14 dec. 1893, p. 111.

⁵⁵ DAD 1893/94, nr. 28 din 23 dec. 1893, p. 178.

externe este Dimitrie A. Sturdza, cu o intermitență de 4 luni în timpul guvernării tot național-liberale în frunte cu P. S. Aurelian avînd pe C. I. Stoicescu ministru de externe, problema politicii externe a României se discută an de an, în fiecare din cele opt sesiuni parlamentare, în Camera deputaților și în Senat, iar punctul de reper în care se întîlnesc toate intervențiile (deși cu intensitate diferită și urmărind interese divergente) peste apartenențele de partid și chiar peste apartenența de clasă este Transilvania, căzută vremelnice sub stăpînire străină dar socotită parte integrantă din România.

Forma sub care s-au ridicat intervențiile a fost cea obișnuită, a interpelărilor. Un caracter permanent, de asemenea posibilitatea afirmării unui număr mare de interlocutori, s-a asigurat însă prin discuțiile în jurul Adreselor la Mesajele de deschidere a corpurilor legiuitoare. An de an, în cele două acte oficiale, politica externă a României este apreciată elogios, raporturile sînt declarate ca fiind de bună vecinătate și cordiale cu toate statele. Încordarea determinată de asuprirea națională din imperiul habsburgic este nesocotită, relațiile externe fiind privite unilateral, prin legăturile existente sus, între vîrfurile conducătoare din cele două state. În mod justificat, deputați și senatori se vor ridica pentru a sublinia neconcordanța între situația reală și aprecierile oficiale. În anul 1893, P. S. Aurelian reprobă tonul Adresei ridicat „prea la superlativ” arată el, într-un moment cînd mișcarea memorandistă în plină desfășurare și hotărîrea de a aduce în fața justiției pe semnatarii Memorandului ar fi impus cel puțin o apreciere mai sobră a situației⁵⁶. Formula stereotipă se va menține însă, provocînd riposta lui Ionaș Grădișteanu în anul 1894⁵⁷, a lui C. Dobrescu-Argeș, deputat al grupării „țărăniste” în anul 1896⁵⁸, a senatorului V. A. Urechia în anul 1897⁵⁹.

Argumentele prin care se relevă caracterul formal al paragrafului asupra politicii externe sînt totuși respinse. Privind fenomenele într-o optică rigidă. Alexandru Lahovary răspunde că în relațiile dintre Austro-Ungaria și România nu a survenit nici o schimbare⁶⁰, iar Titu Maiorescu recomandă: atenție și prudență⁶¹, deși în imperiul habsburgic se inițiasă procesul memorandist.

Însemnătatea intervențiilor este totuși deosebită. Ea constă în semnarea unei probleme pe care vîrfurile guvernante o eludează deși ea animă întreaga națiune.

Pentru a scoate România din orbita politicii externe cu Centralii, trebuia o luptă asiduă și neînteruptă. În parlamentul României loviturile se dau în două direcții: se relevă lipsa de soliditate a blocului Triplei Alianțe, și în același timp caracterul șubred al aderării României. Un punct slab în cadrul alianței Centralilor îl constituie Italia. Faptul era

⁵⁶ *Dezb. Senatului 1893/94*, nr. 13 din 12 dec. 1893, p. 92—93.

⁵⁷ *DAD 1894/95*, nr. 14 din 23 dec. 1894, p. 233.

⁵⁸ *DAD 1896/97*, nr. 13 din 18 dec. 1896, p. 76.

⁵⁹ *Dezb. Senatului 1897/98*, nr. 9 din 10 dec. 1897, p. 54.

⁶⁰ *DAD 1893/94*, nr. 18 din 13 dec. 1893, p. 184.

⁶¹ T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare*, IV, p. 612.

cunoscut, îl semnaleză D. A. Sturdza într-o notă confidențială întocmită în octombrie 1893 pentru informarea regelui Carol ⁶² și însuși ministrul de externe al Italiei, Crispi, lasă să se întrevadă în anii 1895—1896 că poporul nu agreează politica externă preconizată de guvern ⁶³.

În Camera română, prințul Grigore Sturdza susține în decembrie 1896 un punct de vedere asemănător, declarând că Italia „nu va interveni pentru Austria deși face parte și ea din Tripla Alianță” ⁶⁴. Similitudinea dintre situația Italiei și a României — revendicând ambele întregirea statului național cu părțile ce se aflau sub dominația habsburgică — o observă un alt deputat, Ceaur-Aslan. Ruperea Italiei din constelația Triplei Alianțe fiind iminentă, ar fi în interesul României — declară el — o politică de strinsă prietenie cu Italia ⁶⁵. De altfel o moțiune de solidarizare a deputaților italieni cu cauza românilor din Transilvania ce fusese citită în parlamentul României în toamna anului 1894 ⁶⁶, prin semnătura celor 277 deputați din totalul de 508, apăruse ca o confirmare, relevând o defecțiune în sistemul Triplei Alianțe ⁶⁷.

Antagonismul era puternic și în monarhia habsburgică, între beneficiarii compromisului din 1867. Proteste se pronunță în parlamentul Ungariei împotriva raportului de inferioritate în care se menține statul ungar față de Austria ⁶⁸. Durata lungă — din 1897 pînă în 1902 — a negocierilor pentru înnoirea pactului dintre cele două state venea ca o ilustrare evidentă a agravării relațiilor dintre ele ⁶⁹. Simțind pericolul, vîrfurile guvernante din Austria și Ungaria au luat în anul 1898 hotărîrea numită în deridare „clauzula de la Ischl”, de prelungire automată a pactului dualist ⁷⁰.

Cu toate acestea, la sfîrșitul secolului al XIX-lea, mai avea rădăcini puternice convingerea despre forța și necesitatea „Austriei Mari” ⁷¹. Ideea desmembrării imperiului habsburgic a prins formă treptat în conștiința oamenilor, limpezindu-se și încetățenindu-se abia începînd cu anul 1914 ⁷². Monarhia dualistă dăinuia — se apreciază într-o lucrare de sinteză asupra istoriei universale — mai ales pentru că oamenii politici socoteau că nu ar fi nimic de pus în locul ei ⁷³.

În parlamentul României, mitul despre caracterul inebranlabil al monarhiei habsburgice a fost cultivat cu cea mai mare constanță de Dimitrie

⁶² *Die Grosse Politik* ..., VII, p. 189.

⁶³ *Les traités politiques secrets* ..., p. 309—313.

⁶⁴ *DAD* 1896/97, nr. 12 din 14 dec. 1896, p. 64.

⁶⁵ *Ibidem*, nr. 16 din 24 dec. 1896, p. 139.

⁶⁶ *DAD* 1894/95, nr. 15 din 24 dec. 1894, p. 280.

⁶⁷ D. Braharu, *Chestiunea română în Italia în timpul Memorandului*, Sibiu, 1942, p. 64.

⁶⁸ *Az 1892—1897 évi képviselőház Naplója*, Budapesta, 1893, p. 136 (Helfy Ignác).

⁶⁹ E. Zöllner, *Histoire de l'Autriche* ..., p. 415.

⁷⁰ *Magyarország története*, vol. II, Budapesta, 1964, p. 152.

⁷¹ T. Ionescu, *La politique étrangère* ..., p. 16—22.

⁷² L. Valiani, *La dissoluzione dell'Austria Ungheria*, Milano, 1966, p. 10—19.

⁷³ *The New Cambridge Modern History*, v. XI, cap. XII, Cambridge, 1962 (citată în *Destrămarea monarhiei austro-ungare, 1900—1918*, București, 1964, p. 12).

A. Sturdza care face în Cameră și în Senat, în timp ce se află în opoziție ⁷⁴ și după ce vine la putere ⁷⁵ declarații categorice asupra „veșniciei” și „necesității” monarhiei Austro-Ungare, iar punctului său de vedere i se raliază și alți partizani politici ⁷⁶. Șeful Partidului Național Liberal a făcut cunoscută opinia sa și în afara incintei parlamentului și chiar în străinătate ⁷⁷. Datorită acestor manifestări, Bülow, ministrul Germaniei la București, îl socotea pe D. A. Sturdza: „unul din cei mai aprigi și mai consecvenți aderenți ai politicii Triplicei în România” ⁷⁸.

Deși cu mai multă sobrietate — datorită abilității diplomatice de care D. A. Sturdza era lipsit —, se pronunță pentru statu-quo și alte personalități ale vieții politice din România, Alexandru Lahovary ⁷⁹, C. C. Arion ⁸⁰, iar P. P. Carp, mare admirator al „cancelarului de fier” (Bismarck) ⁸¹, va afirma constant opțiunea sa pentru puterile Centrale crezând cu îndrăgire și în primăvara anului 1918 în victoria lor ⁸².

Pe poziții mai realiste în aprecierea situației internaționale se situează cei ce relevă atât fisurile Triplei Alianțe, cit și pe cele ale monarhiei dualiste. Prin intermediul presei, ideile lor au avut o largă circulație, în vechea Românie și în Transilvania, contribuind la formarea curentului de opinie în favoarea Antantei. În scrisoarea adresată lui Ion Nădejde, Fr. Engels vorbise în anul 1888 despre posibilitatea prăbușirii monarhiei Austro-Ungare ⁸³ și faptul este reamintit în anul 1894 în articolul „Sint socialiștii nepatrioți?” publicat în luna mai în revista „Evenimentul literar” din Iași. Prin retipărirea articolului ca manifest, i s-a asigurat o largă circulație, el fiind difuzat în România și peste munți, în Transilvania ⁸⁴. Același punct de vedere fusese expus în anul 1891 în ziarul „Românul” ⁸⁵ despre care un contemporan scria, insinuând orientarea sa democratică, progresistă, că „se colorează zilnic tot mai mult în roș” ⁸⁶. La 12 mai 1894, un articol al lui Georges Clemenceau, publicat în ziarul „La justice”, important deoarece pledează în favorul luptei pentru drepturi politice și naționale a românilor din Transilvania, pune temelii unei convingeri unitare, de o parte și de alta a Carpaților, asupra contradicțiilor ce măcinau monarhia habsburgică. „Toată lumea știe — arată autorul — că Austria, ca expresie geografică este în prada luptei naționalităților” și, —

⁷⁴ *Dezb. Senatului 1893/94*, nr. 10 din 4 dec. 1893, p. 58.

⁷⁵ *Ibidem 1895/96*, nr. 12 din 31 dec. 1895, p. 55; *DAD 1895/96*, nr. 11 din 29 dec. 1895, p. 93.

⁷⁶ *Dezb. Senatului 1894/95*, nr. 22 din 6 ian. 1895, p. 156 (Șt. Șendrea).

⁷⁷ T. Maiorescu, *op. cit.*, p. 631—632.

⁷⁸ *Die Grosse Politik...*, VII, p. 183.

⁷⁹ *DAD 1893/94*, nr. 18 din 23 dec. 1893, p. 182.

⁸⁰ *Ibidem*, nr. 16 din 19 dec. 1893, p. 138; *Ibidem 1894/95*, nr. 10 din 11 dec. 1894 p. 169.

⁸¹ Gh. Panu, *Portrete și tipuri parlamentare*, București 1893, p. 25.

⁸² C. Gane, *P. P. Carp...*, p. 557—558, 560, 568.

⁸³ *Contemporanul*, VI, nr. 6 din ianuarie 1888, p. 572.

⁸⁴ *Evenimentul Literar*, din 30 mai 1894. Cf. A. Deac, *Mișcarea muncitorească din Transilvania în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea*, în *Mișcarea muncitorească din România, 1893—1900*, Ed. pol., București, 1965, p. 360; *Dacia viitoare*, I, nr. 2 din 16 febr. 1883 scria: „Unitatea națională se va realiza prin dispariția Austro-Ungariei”.

⁸⁵ R. Seișanu, *Take Ionescu...*, București, 1930, p. 94.

⁸⁶ C. Bacalbașa, *Ziaristica românească din zilele noastre* [f.l., f.a.], p. 175.

relevând situația paradoxală a statului multinațional —, el continuă: „Gîndiți-vă la plictiselile unui monarh ai cărui supuși vorbesc 17 limbi“⁸⁷.

Posibilitatea destrămării monarhiei austro-ungare a fost exprimată cu hotărîre și în parlamentul României. Așa cum între adepții unei politici externe alături de Puterile Centrale, trăsătura de unire se realizează peste granițele de partid, o unitate de vederi se manifestă și în aprecierea situației precare a statului dualist de către reprezentanții vieții politice a României, indiferent de partidul ai cărui membri se socotesc. În Senat se ridică din partea grupării Democrat-Radicale, Gh. Panu la 1/13 decembrie 1893. Definind Austro-Ungaria ca „aglomerație politică foarte subredă“, el dezaprobă categoric pe D. A. Sturdza care — constată judicios Gh. Panu — „oarecum îi dădea o viață eternă sub forma actuală“⁸⁸. În Cameră, principele Gr. Sturdza, adept fără rezerve al unei politici externe alături de Rusia țaristă, contribuie și el la clătinarea mitului despre veșnicia imperiului habsburgic. „Sfîșierea imperiului Austro-Ungar e mult mai ușoară decît o cred austrofiliile noștri“, declară el la 6/18 decembrie 1896, convins fiind că destrămarea se va face „într-un viitor oarecare, mai mult sau mai puțin apropiat“⁸⁹.

Replica cea mai hotărîtă împotriva afirmațiilor despre statornicia imperiului habsburgic a dat-o în parlament Take Ionescu și e cu atît mai semnificativă cu cît el o exprimă pentru prima dată, fiind ministru în guvernul conservator al lui Lascăr Catargi. În anul 1893 Take Ionescu combate aserțiunile lui D. A. Sturdza despre trăinicia și necesitatea statului dualist și arată că nu e de acord ca un om de stat să aibă pretenția că trasează granițele țării „pentru vecii vecilor“⁹⁰. În anul următor reluînd ideea unor schimbări pe care viitorul le va rezolva, afirmă posibilitatea ca granițele politice ale statului român să coincidă cu granițele etnice ale poporului român⁹¹, ideal a cărui realizare presupunea nu menținerea, ci destrămarea Austro-Ungariei. Cercetător și cunoscător al istoriei Austriei și Ungariei și al situației naționalităților din imperiu⁹², el va milita cu intensitate crescîndă pentru o politică externă favorabilă unirii Transilvaniei cu România. Asupra oportunității alianței cu Centralii se arată sceptic încă în anul 1891⁹³. Convingerea se va consolida treptat și în decembrie 1915 Take Ionescu va pleda în incinta Camerei pentru intrarea României în război alături de Antantă, deoarece alianța cu Puterile Centrale, arată el, va avea consecință: „desființarea definitivă a românismului de peste Carpați“⁹⁴. În acest răstimp Take Ionescu — deputat conservator — va avea un nou prilej de a arăta că idealul de eliberare a Transilvaniei așează statul român și statul dualist pe poziții

⁸⁷ Cf. G. Moroianu, *Les luttes des Roumains transylvains pour la liberté et l'opinion européenne*, Paris, 1933, p. 148—152.

⁸⁸ *Dezb. Senatului 1893/94*, nr. 13 din 12 dec. 1893, p. 102.

⁸⁹ *DAD 1896/97*, nr. 12 din 14 dec. 1896, p. 63.

⁹⁰ *DAD 1893/94*, nr. 17 din 22 dec. 1893, p. 169.

⁹¹ *DAD 1894/95*, nr. 15 din 24 dec. 1894, p. 277.

⁹² R. Seîșanu, *op. cit.*, p. 20.

⁹³ *Românul* din 31 dec. 1891, cf. C. Xeni, *Take Ionescu...*, p. 67.

⁹⁴ T. Ionescu, *Politica instinctului național...*, p. 42.

adverse. Făcînd o analiză manifestului țarului Nicolae al II-lea, privitor la „menținerea păcii și limitarea armamentelor“ din anul 1898⁹⁵, Take Ionescu îi dezvăluie, într-un articol trimis ziarului „Timpul“, substratul nefavorabil luptei pentru desăvîrșirea unirii românilor, deoarece „statu quo“ însemna consolidarea monarhiei habsburgice⁹⁶.

Curentul de opinie pentru o politică externă în concordanță cu năzuința de desăvîrșire a unității statale se alimentează astfel atît din afara parlamentului cît și din incinta lui. Spre același scop converg și numeroasele intervenții privitoare la trăinicia alianței dintre România și Puterile Centrale, fiecare în parte și în totalitatea lor, relevînd că sudura României cu Tripla Alianță nu se va putea realiza. În alternativa: cu Austria sau cu dușmanii ei, Ion Slavici solicită un discernămint riguros deoarece „la mijloc e Ardealul“⁹⁷. Dilema merge spre rezolvare, și astfel în anul 1896, fostul redactor al „Tribunei“ din Sibiu poate să afirme că bunele relații între România și monarhia habsburgică „nu pot să aibă soliditate din cauza Transilvaniei“⁹⁸. Pe un făgaș apropiat, dar cu mai multă vehemență, se plasează ziarul „Luminătorul“ din Timișoara, scriind împotriva „Neamțului Nemțit“ care a vîndut țara lui Bismarck⁹⁹. Se arată sceptic în ce privește trăinicia apropierei României de Tripla Alianță și Vincențiu Babeș, fruntaș al Partidului Național Român; în anul 1893, într-o scrisoare adresată lui Alexandru Mocioni, el consideră ampla solidarizare cu cauza memorandistă a deputaților și senatorilor din parlamentul României, o verificare a viziunii sale juste¹⁰⁰.

Gîndurile luptătorilor români din Transilvania se împletesc cu ale fraților lor din statul independent. În fața tinerimii universitare adunate la Ateneu, Gheorghe Panu declară deschis în vara anului 1892: „Faptul că țara gravitează spre Tripla Alianță este o desfidere a românismului de dincolo, din Transilvania“¹⁰¹. La 8/20 decembrie 1894 deputatul Ionaș Grădișteanu pune problema în parlament întrebînd guvernul: „Ce faceți cu chestiunea națională? O jertfim pe altarul Triplei Alianțe?“¹⁰² O colaborare în război între armatele celor două state se socotește cu neputință de realizat, și faptul fiind relevat, în Cameră și în Senat de: N. Fleva¹⁰³, de N. Voinov¹⁰⁴, de Ilariu Isvoranu¹⁰⁵, de V. A. Urechia¹⁰⁶ și de alții¹⁰⁷, se contura în mod evident punctul nevralgic al tratatului cu Austro-Ungaria. Intervențiile semnaleză și alte fisuri în sistemul alianței României cu Puterile Centrale; Ștefan Șendrea, senator național-libe-

⁹⁵ V. P. Potemkin, *Istoria diplomației*, III, București, 1948, p. 176.

⁹⁶ R. Seișanu, *op. cit.*, p. 114.

⁹⁷ I. Slavici, *Românii din regatul ungar* ..., p. 45.

⁹⁸ Idem, *Tribuna și „tribuniștii“*, Orăștie, 1896, p. 17.

⁹⁹ Idem, *Românii din regatul ungar* ..., p. 20—21.

¹⁰⁰ T. Botiș, *Monografia familiei Mocioni*, București, 1939, p. 402.

¹⁰¹ BARS, mss. rom., *arhiva D. A. Sturdza*, IV, nr. 54.

¹⁰² DAD 1894/95, nr. 14 din 23 dec. 1894, p. 234.

¹⁰³ DAD 1893/94, nr. 14 din 16 dec. 1893, p. 115.

¹⁰⁴ *Ibidem* 1894/95, nr. 15 din 24 dec. 1894, p. 281.

¹⁰⁵ *Dezb. Senatului 1897/98*, nr. 90 din 12 dec. 1897, p. 75.

¹⁰⁶ *Ibidem* 1893/94, nr. 14 din 14 dec. 1893, p. 111.

¹⁰⁷ DAD 1894/95, nr. 8 din 4 dec. 1894, p. 114.

ral, relevă paradoxul situației când o legătură externă se încheie fără încunoștințarea parlamentului, deși tratatele obligă țara întreagă¹⁰⁸; aceeași referire la forța maselor populare fără adeziunea cărora hotărârile luate sus rămân inoperante, o face și Ionaș Grădișteanu, atît în anul 1894 cît și în anul 1895, arătînd că aderarea la Tripla Alianță nu se va putea împlini, hotărîrea fiind luată „de nobis sine nobis“¹⁰⁹.

Orientarea externă alături de Puterile Centrale a stîrnit deci riposta parlamentului României. Se manifestă deschis împotriva ei personalități animate de viziunea democratică a desăvîrșirii unității statale, acele elemente ale „partidei revoluționare“ la care se gîndea cu luciditate Bismarck, întrebîndu-se dacă pentru acceptarea sau respingerea tratatului, nu sînt mai puternice decît regele¹¹⁰.

Manifestările în anii 1892—1899, împotriva alianței cu Puterile Centrale pentru că presupunea abandonarea Transilvaniei, s-au situat pe linia unei viziuni avansate a viitorului. O cale în politica externă, de mijloc, dar în alegerea căreia Transilvania apărea de asemenea la orizont, a fost propunerea ca alianța să fie în orice caz condiționată de acordarea unor drepturi și libertăți democratice pe seama românilor din Transilvania. Părerea exprimată în decembrie 1895 de deputatul liberal I. Grădișteanu „să spunem verde că rezolvarea chestiunii românești de dincolo este o condiție sine qua non a alipirii noastre la Tripla Alianță“¹¹¹, s-a bucurat de o largă adeziune în parlament și înafara lui.

„Chestiunea transilvană“ a preocupat pe inițiatorii alianței din partea României, pe I. C. Brătianu, pe Petre P. Carp¹¹² și chiar pe regele Carol, atît în anul 1883 cît și în 1892, cînd este de acord — cu ocazia înnoirii tratatului — să se discute „plin-gerile românilor din Ungaria“¹¹³. Bismarck tranșase însă problema arătînd că nu se poate amesteca în afacerile interne ale monarhiei habsburgice¹¹⁴. Din partea Germaniei și Austro-Ungariei simbolul tratatului era de înfrinare a mișcărilor de eliberare a românilor din imperiu, cum se va recunoaște într-un memoriu, în anul 1915¹¹⁵ și cum reeșise din încercarea lui Kálmoky de a înscrie în tratat un articol menit să oprească mișcarea iredentistă din România în sprijinul românilor din Transilvania¹¹⁶. O asemenea prevedere fusese inclusă în tratatul din 1881 cu Serbia¹¹⁷; dar în tratatul cu România I. C. Brătianu a reușit să eludeze înscrierea paragrafului respectiv¹¹⁸.

¹⁰⁸ *Dezb. Senatului 1894/95*, nr. 22 din 6 ianuarie 1895, p. 152.

¹⁰⁹ *DAD 1894/95*, nr. 14 din 23 dec. 1894, p. 234; *Ibidem 1895/1896*, nr. 11 din 29 dec. 1895, p. 92.

¹¹⁰ *Die Grosse Politik...*, III, p. 267.

¹¹¹ *DAD 1895/96*, nr. 11 din 29 dec. 1895, p. 92.

¹¹² C. Gane, *op. cit.*, II, p. 528—529.

¹¹³ *Die Grosse Politik...*, VII, p. 178.

¹¹⁴ C. Gane, *op. cit.*, I, p. 297.

¹¹⁵ Arhiva Bibliotecii centrale de stat, *fond St. Georges*, arh. fam. Brătianu, P. IX, ds. 4.

¹¹⁶ *Die Grosse Politik...* III, p. 270, p. 172; vezi și L. Cialdea, *La politica estera della Romania nel quarantennio prebellico*, Bologna, 1933, p. 172.

¹¹⁷ *Les traités politiques secrets...*, p. 26.

¹¹⁸ G. Brătianu, *Bismarck și I. C. Brătianu...*, p. 13.

Propunerea alianței condiționate se ridică în parlamentul României cu insistență. Take Ionescu arătase în anul 1891 că în schimbul alianței trebuie să cerem „un tratament mai bun pentru frații din statele aliate”¹¹⁹. În Cameră: Ionaș Grădișteanu¹²⁰, Barbu Ștefănescu-Delavrancea¹²¹, în Senat: V. A. Urechia¹²² și Șt. Șendrea¹²³ apără același punct de vedere. Un amendament propus la Adresă, în 1894, exprima nădejdea membrilor senatului în îmbunătățirea soartei românilor din statul vecin¹²⁴.

Membru marcant al Partidului Conservator, Nicolae Filipescu se declară și el partizan al alianței condiționate. În ziua de 10 decembrie 1894 în Cameră, el enunță părerea că ministrul de externe trebuie să găsească o modalitate de a aduce la cunoștință aliaților, care sînt sentimentele țării în privința românilor din Transilvania¹²⁵. Deși Titu Maiorescu apostrofază această atitudine, socotind inadmisibil ca un partizan politic să declare încrederea sa în guvern și în același timp să îi dicteze linia de conduită¹²⁶, totuși asemenea cazuri nu sînt izolate. La 8/20 decembrie M. Balș, de asemenea deputat guvernamental, declară chiar mai hotărît decît antecesorul său, că asuprirea națională ce se exercită în Transilvania „poate determina România să-și caute un alt drum în politica externă”¹²⁷. Cum relevă un istoric maghiar, manifestările de această natură aveau o semnificație deosebit de profundă, ele demonstrînd că problema Transilvaniei poate provoca o dislocare a forțelor în rîndurile majorității guvernamentale lăsînd tot mai izolat grupul celor ce o nesocoteau¹²⁸. Concluzia o rostește C. Costescu-Comăneanu, sintetizînd punctul de vedere al majorității interlocutorilor că „nu se poate prietenie cu orice preț”, pentru alianța cu Austro-Ungaria prima condiție fiind a unei atitudini concesive față de românii din imperiu¹²⁹.

Părerile se axează pe o linie asemănătoare în Transilvania. La Conferința din anul 1890 a Partidului Național Român, relevîndu-se avantajele unor strînse relații economice și politice și chiar a încheerii unei convenții militare între România și Austro-Ungaria, se pune cu atît mai mult în evidență necesitatea unei politici de înțelegere față de românii din imperiu¹³⁰.

Problema revine an de an, ridicată în parlament ca un semnal menit să aducă aminte guvernanților Austro-Ungariei că raporturi de bună vecinătate se pot institui numai cu condiția unei atitudini concesive față de românii din Transilvania, cum arată deputatul C. Dobrescu-Argeș la 11 decembrie 1896¹³¹. Uneori se solicită direct

¹¹⁹ T. Ionescu, *La politique étrangère...*, p. 49.

¹²⁰ DAD 1893/94, nr. 18 din 23 dec. 1893, p. 179.

¹²¹ *Ibidem* 1894/95, br. 18 din 8 dec. 1894, p. 155.

¹²² *Dezb. Senatului* 1894/95, nr. 16 din 16 dec. 1894, p. 64.

¹²³ *Ibidem* 1893/94, nr. 12 din 10 dec. 1893, p. 86.

¹²⁴ *Ibidem*, nr. 18 din 24 dec. 1894, p. 104 (V. A. Urechia).

¹²⁵ DAD 1894/95, nr. 8 din 4 dec. 1894, p. 135.

¹²⁶ *Ibidem*, nr. 12 din 14 dec. 1894.

¹²⁷ *Ibidem*, 1893/94, nr. 15 din 17 dec. 1893, p. 120, 121.

¹²⁸ B. Jancsó, *A román irredentista mozgalmak története*, Budapesta, 1920, p. 174.

¹²⁹ *Dezb. Senatului* 1897/98, nr. 9 din 10 dec. 1897, p. 48.

¹³⁰ T. V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politice naționale ale românilor de sub coroana ungară*, vol. VII, Sibiu, 1913, p. 424, 426.

¹³¹ DAD 1896/97, nr. 13 din 18 dec. 1896, p. 76.

atenția celor doi împărați, al Germaniei și al Austriei pentru a le aminti că pe România se pot bizui numai dacă „soarta românilor de peste Carpați ar fi asigurată”, cum declară Petre Grădișteanu în Senat la 17 octombrie 1897¹³².

Abil diplomat și avînd o viziune clară a realității, Alexandru Lahovary, ministru de externe în guvernul conservator, deși în parlament declară în mod rigid că problema românilor din Transilvania este o problemă internă exclusiv de competența statului dualist, înțelege că gravitatea României spre Puterile Centrale este amenințată. Într-o amplă notă secretă pe care o trimite la 2/14 noiembrie 1894 ambasadorului său la Berlin, el arată că politica de asuprire națională în imperiul habsburgic — pe care o demonstrează cu date concludente — generează nemulțumiri în Transilvania și în România, cauzînd greutăți guvernului și punînd sub semnul întrebării colaborarea cu statul vecin într-un viitor război¹³³.

Se realiza astfel, sub impulsul militanților cu vederi progresiste, lărgirea ariei preocupărilor României, prin cuprinderea în atenția sa a membrilor națiunii ce se aflau sub stăpînire străină. De o parte și de alta a Carpaților această atribuție a statului independent se declară a fi o obligație de onoare¹³⁴ în împrejurări în care tratatul secret cu Austro-Ungaria obliga oficialitatea la o atitudine circumspectă la extrem, ce se va verifica de altfel în timpul mișcării memorandiste, cînd, arată un contemporan, grija de a nu crea complicații cu Austro-Ungaria a constituit „axa politicii oficiale” a guvernului României¹³⁵.

În anii 1892—1899, numeroasele sesizări în parlamentul României veneau în întîmpinarea manifestărilor autoritare ale monarhiei habsburgice care lezau suveranitatea statului român. Finalitatea lor era de asemenea, a lansa un apel cercurilor politice și opiniei publice europene, sau, cum spunea senatorul V. A. Urechia, a face ca asupritorii națiunilor din monarhia dualistă să piardă procesul în fața Europei¹³⁶. Acțiunea se împletește strîns cu a românilor de peste Carpați, „Replica” în anul 1891 și „Memorandul” în anul 1892 adresîndu-se în primul rînd cercurilor democratice europene.

Intervențiile nu au rămas fără ecou. Un curent de dezaprobare a politicii de asuprire națională se observă în rîndurile partenerilor Triplei Alianțe, în Germania¹³⁷, în Austria¹³⁸, în Italia¹³⁹, în Ungaria¹⁴⁰ personalități politice lucide și opinia publică înțelegînd că dacă nu se fac concesii pentru

¹³² *Dezb. Senatului 1897/98*, nr. 90 din 12 dec. 1897, p. 73.

¹³³ BARS, mss. rom., *arhiva D. A. Sturdza*, XI, varia 23.

¹³⁴ *Democrația socială*, I, nr. 25 din 21 iunie 1892; *Tribuna* X, nr. 226 din 13/25 oct. 1893, articolul „Guvernul român și chestiunea noastră”, p. 909.

¹³⁵ I. Slavici, *Tribuna și „tribuniștii”...*, p. 49—63; vezi și A. H. Golimas, *Carol I și românii din Ardeal (1866—1900)*, în *Arhiva* (Iași), an. XLIII, nr. 1. 2, 1936, p. 46.

¹³⁶ *Tribuna*, X, nr. 161 din 23 iulie/4 aug. 1893, p. 641.

¹³⁷ BARS, *arhiva D. A. Sturdza*, XI varia 21; *Die Grosse Politik...*, VII, p. 164.

¹³⁸ *Tribuna*, IX, nr. 229 din 13/25 oct. 1892, p. 913; *Die Grosse Politik...*, VII, p. 164.

¹³⁹ D. Braharu, *Chestiunea română în Italia...*, p. 36—41.

¹⁴⁰ Șt. Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, încununarea ideii, a tendințelor și a luptelor de unitate a poporului român*, Cluj, 1968, p. 196—197.

satisfacerea unora din revendicările burghezo-democratice ale românilor din imperiu, România se va detașa din alianța cu Puterile Centrale.

Îndepărtarea României de Tripla Alianță însemna nu numai pierderea unui partener, ci și sporirea forțelor blocului advers, știindu-se că România nu va putea rămâne înafara sferei de influență a celor două grupări politice europene. Însuși D. A. Sturdza arată cu îngrijorare în memoriul amintit mai sus¹⁴¹ că nemulțumirile generate de asuprirea națională a românilor din imperiu sînt un „Atout” în mâinile Rusiei și ale Franței.

Observatori atenți înregistrează într-adevăr un curent favorabil fie Franței, fie Rusiei, fie alianței dintre ele. În anul 1892 apare la București broșura publicistului S. Zamfirescu: „România față cu Rusia” punind față în față posibilitatea alianței cu Austro-Ungaria sau cu Rusia și subliniind dezavantajele primei formule¹⁴². Bülow, ministrul Germaniei la București observă că în presă, odată cu „chestiunea transilvană” se exprimă sentimente puțin prietenești față de Austro-Ungaria¹⁴³. Cu spirit realist analizează situația publicistul Ioan N. Roman, arătînd într-o corespondență apărută în ziarul „Adevărul” că România nu trebuie privită ca o sclavă a Germaniei; de asemenea că o alianță cu Franța și Rusia ar fi favorabilă dacă aceste puteri ne dau garanții pentru realizarea „marelui nostru interes național: unirea tuturor românilor într-un singur stat”¹⁴⁴.

Deputați și senatori abordează problema de pe poziții asemănătoare. La 26 decembrie 1894, senatorul conservator Th. Văcărescu ridică în parlament problema dacă politica externă a României e cea mai favorabilă, considerînd evenimentele ce s-au petrecut pe plan internațional în ultimii doi ani. El atrage atenția asupra celei de a doua grupări de state ce se formase în Europa și amintește — în favorul ei — sprijinul pe care l-a dat Franța României în diferite momente cruciale ale istoriei sale¹⁴⁵. O pledoarie hotărîtă împotriva Triplei Alianțe și pentru apropierea de Rusia, conținînd — alături de unele exagerări — argumente de un caracter realist, dezvoltă în Cameră principele Grigore Sturdza la 23 decembrie 1896. Părerea pe care o susține este că România aliată cu Austro-Ungaria nu are decît de pierdut fie că monarhia habsburgică într-un viitor război ar fi victorioasă, fie că ea ar fi învinsă¹⁴⁶. Deși ministrul de externe C. I. Stoicescu socotește alarma principelui Sturdza ca fiind rezultatul unei „spaiame apocaliptice”¹⁴⁷ și cu toată reprobarea din partea unui deputat al majorității¹⁴⁸, discursurile fiind nu numai rostite în parlament ci și publicate, opinia publică putea selecta argumentele pentru a-și fundamenta propria orientare.

Mergînd pe aceeași linie a unei păreri favorabile alianței franco-ruse, senatorul Nicolae Ionescu amintește în decembrie 1897 ajutorul Rusiei în

¹⁴¹ Nota 62.

¹⁴² S. Zamfirescu, *România față cu Rusia*, București, 1892.

¹⁴³ *Die Grosse Politik*..., VII, p. 184.

¹⁴⁴ *Adevărul*, VI, nr. 1558 din 22 iunie 1893.

¹⁴⁵ *Dezb. Senatului 1894/95*, 18 din 24 dec. 1894, p. 96—97.

¹⁴⁶ *DAD 1896/97*, nr. 15 din 21 dec. 1896, p. 109—110.

¹⁴⁷ *Ibidem*, nr. 16 din 24 dec. 1896, p. 124.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 119 (C. M. Ciocazan).

lupta pentru cucerirea independenței politice a statului român¹⁴⁹, iar V. A. Urechia, tot în Senat, de statul rus ca „vechiul nostru aliat de la Plevna”¹⁵⁰. În Cameră, deputatul C. Nacu, deși din gruparea „sturzistă”, își manifestă de asemenea mulțumirea pentru bunele relații ale României cu Rusia¹⁵¹. V. G. Morțun, singurul deputat al Partidului Social-Democrat al Muncitorilor din România, declară că ar fi avantajoasă alianța cu „puterile occidentale”, combate tendințele expansioniste atât ale monarhiei habsburgice cât și ale țarismului, iar accentul principal pentru a asigura existența și prosperitatea țării trebuie pus — arată el — pe dezvoltarea internă printr-o politică de sprijinire a țăranimii¹⁵².

Strădaniile de a da României o orientare externă favorabilă intereselor țării, ținând seama de noile raporturi internaționale, evoluează într-o strinsă concordanță cu manifestările de aceeași natură în Transilvania, deși în mod circumspect aici, și de multe ori numai prin analogii, cititorii trebuind să formuleze singuri concluziile. Astfel în anul 1892, în luna octombrie, apărea în ziarul „Tribuna” un material de presă în care se justifică atitudinea de rezistență a croaților din imperiu față de Tripla Alianță¹⁵³ potrivit intereselor lor naționale; în luna septembrie 1893 în „Gazeta Transilvaniei” reproducându-se o corespondență după ziarul francez „La Lanterne”, se arată trăinicia prieteniei dintre Franța și Rusia¹⁵⁴. Conștient de schimbările ce pot surveni în raportul de forțe de plan extern, Ioan Rațiu, președintele Partidului Național Român din Transilvania și Banat semnalează această posibilitate. „Cine știe cum se vor grupa statele și popoarele pentru viitorul resbel?” — pune el întrebarea ca problemă pe care numai viitorul putea s-o deslege, dar care dicta pentru prezent o atitudine ponderată, fără atacuri la adresa vreunui din statele europene, pentru a fi liberi a lua cea mai bună hotărâre atunci când împrejurările o vor cere¹⁵⁵.

Problema Transilvaniei se ridică astfel în atenția tuturor ca problema cheie ce va determina în ultimă instanță politica externă a României. Într-o formulare fără echivoc — datorită și temperamentului mai impulsiv al interlocutorului¹⁵⁶ — Gh. Panu exprimă în aprilie 1898 în incinta

¹⁴⁹ *Dezb. Senatului 1897/98*, nr. 10 din 12 dec. 1897, p. 69.

¹⁵⁰ *Ibidem*, nr. 9 din 10 dec. 1897, p. 54.

¹⁵¹ *DAD 1897/98*, nr. 15 din 16 dec. 1897, p. 94.

¹⁵² *DAD 1896/97*, nr. 14 din 19 dec. 1896/7, p. 106; *Ibidem*, 1897/98, nr. 16 din 21 dec. 1897, p. 96—99. În ședința din 11/22 dec. 1897 a Camerei, el spune: „Și ca să vedeți de ce mare rost este țăranimea în deslegarea chestiunii naționale și că de dînsa e strîns legată chiar ființa neamului nostru, dați-mi voie să vă amintesc că în vremile trecute a fost o clipă luminoasă, un fulger care a brăzdat norii grămădiți de d-asupra neamului nostru, clipă în care românimea și-a întrevăzut visul.

Sub Mihai-Viteazul, Moldova și Transilvania au fost întrunite un minut mulțumită energiei și geniului acestui viteaz. Și aveți să vedeți că pricina de căpetenie care a făcut ca Transilvania să nu rămînă pe veci alipită, a fost că Mihai-Viteazul, care putea să aibă în partea sa pe țăranimea română din Ardeal, a respins-o atunci cînd ea se arunca sub steagurile lui victorioase”. *Ibidem*, p. 97.

¹⁵³ *Tribuna*, IX, nr. 230 din 14/26 oct. 1892, p. 917.

¹⁵⁴ *Gazeta Transilvaniei*, LVI, nr. 203 din 14/26 septembrie 1893.

¹⁵⁵ *Documente pentru istoria Memorandului*, comunicate de A. A. Mureșianu, în *Transilvania*, an. LX (1929), nr. 4—5, p. 344.

¹⁵⁶ C. Bacalbașa, *Bucureștii de altădată*, vol. 4, 1910—1914, București, 1936, p. 253—254; Tr. Lungu, *Viața politică...*, p. 25.

parlamentului speranța că se va forma o constelațiune europeană „care să ne faciliteze calea ca să emancipăm pe românii din Ungaria”¹⁵⁷.

Recunoscînd în „chestiunea Transilvană” acel „călci al lui Achile” despre care vorbea principele von Reuss ambasadorul Germaniei la Viena¹⁵⁸, „Antanta Cordială” folosește contradicția pentru a atrage România ca parteneră. În Franța, concomitent cu dezaprobarea alianței cu Centralii¹⁵⁹ declarată în presă crimă de „lèse-națiune”, prin analogie cu culpa, socotită atît de gravă, de „lèse-majestăte”, are loc o amplă mișcare de solidarizare cu cauza românilor din Transilvania¹⁶⁰. Manifestările, larg cunoscute în România¹⁶¹, contribuie la întărirea simpatiei cu puternice temeli tradiționale, pentru Franța.

Ațiuni de apropiere întreprinde și Rusia, a doua parteneră a Antantei Cordiale. Încă în anul 1886, încheindu-se o convenție comercială între România și Rusia pe bază de reciprocitate¹⁶², de asemenea recunoscîndu-se de către statul român „Societatea rusă de navigație pe Dunăre și Marea Neagră”, se înfăptuise în plin „război vamal” o acțiune de limitare a influenței Austro-Ungariei în România și a monopolului ei pe Dunăre. În presa din Rusia apar materiale cu aprecieri favorabile statului român. O astfel de corespondență publicată în ziarul „Novoje Vremja” în anul 1896, este relevată de C. I. Stoicescu, ministru de externe¹⁶³, ca semn al unor raporturi de bună vecinătate între cele două state. Aceeași atitudine se descifrează și cu ocazia festivităților pentru inaugurarea noului edificiu al universității din Iași în anul 1897, cînd guvernul rus trimite ca reprezentant un ambasador special, fapt pe care îl subliniază și comentează favorabil, în Cameră B. Iepurescu¹⁶⁴ și în Senat P. Grădișteanu¹⁶⁵.

Vizita făcută la Petersburg în zilele de 17 și 18 iulie 1898 de regele Carol și principele moștenitor Ferdinand, însoțiți de ministrul de externe D. A. Sturdza¹⁶⁶ ca răspuns la invitația țarului constituie un nou prilej de manifestare a satisfacției pentru apropierea în politica externă de blocul european franco-rus¹⁶⁷, deși acceptarea invitației într-un moment de impas¹⁶⁸ nu era decît o concesie făcută opiniei publice, nemulțumită de po-

¹⁵⁷ *Dezb. Senatului 1897/98*, nr. 62 din 8 mai 1898, p. 746.

¹⁵⁸ *Die Grosse Politik* ..., vol. VII, p. 155.

¹⁵⁹ Paul Bataillard arată că la moartea lui I. C. Brătianu, în 1891, s-au publicat în Franța 14 articole ostile, sub acuza de „germanism”, „autoritarism”. P. Bataillard, *op. cit.*, p. XVII (Introducere).

¹⁶⁰ E. Armeanca, *Problema Transilvaniei în presa franceză. Spicuiuri din activitatea propagandistică a Ligii Culturale*, în „Societatea de mîine”, an. VII—VIII (1930—31), Cluj, p. 19.

¹⁶¹ În anul 1894 apare la București: *Voci Latine*, sub red. V. A. Urechia, cuprinzînd 147 telegrame, scrisori, poezii, discursuri și articole de solidarizare, trimise de personalități ale vieții politice și culturale din țările „latine”: Franța, Italia, Spania, Belgia și Elveția.

¹⁶² C. I. Băicoianu, *Istoria politicii noastre vamale* ..., p. 280—282.

¹⁶³ *DAD 1896/97*, nr. 16 din 24 dec. 1896, f. 125.

¹⁶⁴ *Ibidem*, 1897/98, nr. 13 din 13 dec. 1897, p. 64.

¹⁶⁵ *Dezb. Senatului 1897/98*, nr. 10 din 5 dec. 1897, p. 74.

¹⁶⁶ T. Maiorescu, *Istoria contemporană* ..., p. 382.

¹⁶⁷ *DAD 1897/98*, nr. 17 din 24 dec. 1897, p. 129 (Șt. Șendrea).

¹⁶⁸ N. Iorga, *Istoria Românilor*, X, București, 1939, p. 270—271.

litica unilaterală cu Puterile Centrale. De fapt monarhia habsburgică a premers în această direcție României, deoarece a încheiat în anul 1897 un acord cu Rusia¹⁶⁹, iar hotărîrea cu privire la „statu quo” luată cu această ocazie, a fost comunicată public, și subliniată și în parlamentul României¹⁷⁰.

Frământările în parlament și în afara lui demonstau în sinteză că acțiunile cercurilor guvernante de încadrare a României alături de Puterile Centrale nu au rămas fără ripostă. Se recunoaște și se declară în parlament situația internațională diferită în ultimul deceniu al veacului al XIX-lea față de deceniul precedent, anul 1893 fiind socotit ca an de cotitură¹⁷¹. Față de noua conjunctură, parlamentul României nu rămîne imposibil; dimpotrivă, acționează cu tot mai multă hotărîre, atunci cînd constituirea alianței franco-ruse lărgeste perspectiva degajării României din orbita Puterilor Centrale și a inițierii unei politici externe favorabile desăvîririi unității ei statale.

În calea așezării politicii externe a României pe baze realiste se ridicau însă numeroase obstacole. Cel mai de seamă se afla în însuși regimul politic ce deschidea largi posibilități de intervenție monarhiei prin dreptul ce i se recunoștea de a numi guvernul, care la rîndul său dispunea de parlamentul format în majoritate din reprezentanți ai moșierimii și ai marii burghezii. Elemente cu vederi progresiste, recrutate mai ales din rîndurile intelectualității, încearcă democratizarea vieții politice, cerînd consultarea parlamentului. Astfel în anul 1896, zece deputați, majoritatea din grupul „drapelist” al unei dizidențe liberale, solicită să li se pună la dispoziție actele diplomatice care angajau statul român¹⁷². Senatorul P. S. Aurelian aduce precizări cu privire la exercitarea puterii în statul constituțional, arătînd că preocuparea regelui pentru politica externă nu absolvă pe miniștri care rămîn cu responsabilitatea¹⁷³. De pe poziții democratice, Ionaș Grădișteanu declară că politica externă trebuie hotărîtă cu asentimentul unor cercuri mai largi¹⁷⁴, ținînd seama de pulsul națiunii, și în același mod se manifestă Take Ionescu, inaugurînd „epoca discuției pe față”¹⁷⁵. Modul autoritar în care conduce politica externă D. A. Sturdza în anii 1895—1899 determină o puternică reacție, și personalități marcante dintre partizanii săi politici Vasile Lascăr¹⁷⁶, Emil Costinescu¹⁷⁷ se vor desolidariza, reprobind faptul că primul ministru ia hotărîrile fără consultarea și aprobarea celorlalți membri ai partidului.

O solicitare intensă a atenției membrilor parlamentului României va avea loc în anii 1896, 1897 cînd mișcarea de eliberare a Macedoniei și războiul greco-turc pentru Creta — efect evident al contradicțiilor existente în sud-estul Europei — prilejuind intervenția marilor puteri europene, se

¹⁶⁹ *Les traités politiques secrets*..., p. 107—113.

¹⁷⁰ *Dezb. Senatului 1897/98*, nr. 10 din 12 dec. 1897, p. 82 (Dim. A. Sturdza).

¹⁷¹ *Ibidem 1893/94*, nr. 12 din 10 dec. 1893, p. 85 (Șt. Șendrea); *DAD 1897/98*, nr. 16 din 21 dec. 1897, p. 110 (Take Ionescu).

¹⁷² *DAD 1896/97*, nr. 16 din 24 dec. 1896, p. 139.

¹⁷³ *Ibidem, 1897/98*, nr. 15 din 16 dec. 1897, p. 84.

¹⁷⁴ *DAD 1895/96*, nr. 11 din 29 dec. 1895, p. 91.

¹⁷⁵ R. Seîșanu, *op. cit.*, p. 63; vezi articolul: „Împotriva diplomației secrete”, în *Românul* din 30 dec. 1890, cf. *Ibidem*, p. 64.

¹⁷⁶ *DAD 1897/98*, nr. 45 din 1 apr. 1898, p. 709.

¹⁷⁷ *Ibidem*, p. 717.

evidențiasse încă odată locul important pe care acestea îl dețineau pentru a hotări destinele statelor mai mici sau mai slab dezvoltate.

În parlamentul României răsună cu mai mult ecou afirmațiile despre iminența războiului european ¹⁷⁸, în fața căruia nici România nu va putea rămâne neutră ¹⁷⁹, decât declarațiile lui Dimitrie A. Sturdza despre caracterul pașnic al celor două blocuri ale puterilor europene ¹⁸⁰. Cu argumente convingătoare, se propune pregătirea armatei și înzestrarea ei cu armament corespunzător ¹⁸¹.

Legăturile externe ale României se continuă însă pe vechiul făgaș cu neglijarea opiniilor exprimate în parlament. Ele se întăresc în anul 1896 cu prilejul vizitei împăratului Francisc Iosif la București, și a regelui Carol la Budapesta. Venind în România împăratul Austro-Ungariei este întâmpinat la Virciorova de primul ministru D. A. Sturdza. Împreună cu însoțitorii săi contele Goluchowski, ministru de externe, colonelul Beck, șeful statului major, ia parte la parăzi militare, asistă la exerciții de tragere, inspectează fortul de la Chitila. Apărea astfel în mod evident că vizita nu era de simplă curtoazie cum insinuau comunicatele oficiale, ci, așa cum arăta Titu Maiorescu, un semn al îndrumării pronunțate a României spre Tripla Alianță ¹⁸². Opinia publică este pusă în gardă prin intervenția presei democratice și socialiste. Între articolele ce dezvăluie fața reală a întrevederii, se remarcă o corespondență publicată în ziarul „Lumea Nouă” din 18 septembrie 1896. Imaginînd un dialog cu Francisc Iosif, autorul îl apostrofează judicios: „Împărate, spui că vii ca sol al păcii, și primul lucru ce ceri să afli e să vezi cîți soldați și cîte tunuri avem” ¹⁸³.

Contactul între cei doi monarhi, între miniștrii lor de externe și între cadrele superioare ale armatei avea într-adevăr un scop politic-militar. La 18/30 septembrie 1896 este semnat la Sinaia de contele Goluchowski și D. A. Sturdza, miniștri de externe ai celor două state protocolul de prelungire a alianței ¹⁸⁴.

Este de remarcat că acțiunea prelungirii nu fusese obligatorie, deoarece tratatul nefiind denunțat cu un an înainte și nici una din părți necerînd vreo modificare a prevederilor lui, el se socotea prelungit fără altă formalitate, interpretare pe care o vor da atît Germania cît și Italia ¹⁸⁵, semnînd tratatele de aderare numai în anul 1899 ¹⁸⁶. Mobilul acțiunii precipitate din anul 1896 pare să fi fost în aceste împrejurări grija de a asigura pe termenul cel mai lung posibil, pînă în anul 1903, alianța despre care se știa că este impopulară — dovada fusese făcută și în parlamentul Ro-

¹⁷⁸ *Dezb. Senatului 1893/94*, nr. 13 din 12 dec. 1893, p. 105 (P. P. Carp).

¹⁷⁹ *DAD 1893/94*, nr. 15 din 17 dec. 1893, p. 120 (M. Balș); *Ibidem 1895/96*, nr. 48 din 21 martie 1896, p. 688 (N. Macri).

¹⁸⁰ *Dezb. Senatului 1897/98*, nr. 90 din 12 dec. 1897, p. 81.

¹⁸¹ *Dezb. Senatului 1895/96*, nr. 57 din 30 apr. 1896, p. 635 (col. V. Obedeau); *Ibidem 1897/98*, nr. 70 din 24 mai 1898, p. 892 (col. Al. Budișteanu) și p. 1894 (col. V. Obedeau).

¹⁸² T. Maiorescu, *Istoria contemporană...*, p. 352.

¹⁸³ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România, 1893—1900*, Ed. pol. București, 1969, p. 445.

¹⁸⁴ *Les traités politiques secrets...*, p. 100—101.

¹⁸⁵ *Die Grosse Politik...*, VII, p. 306—308.

¹⁸⁶ *Les traités politiques secrets...*, p. 101—104, 106—107.

mâniei. S-a discutat cu prilejul vizitei și modalitatea cooperării militare în caz de război, iar pentru înlesnirea transporturilor, s-a pus problema construirii unei linii ferate între Ardeal și România¹⁸⁷.

În luna ianuarie 1897, D. A. Sturdza merge la Viena și la Berlin, încercînd consolidarea cuprinderii României în alianța cu Puterile Centrale. Informînd pe împăratul Wilhelm al II-lea, cancelarul Hohenlohe arată că misiunea lui Sturdza este de a obține primirea României în Tripla Alianță, pentru a institui astfel legături directe militare cu Germania. Cancelarul sugerează însă limitarea la prevederile tratatului încheiat între România și Austro-Ungaria¹⁸⁸.

Manifestările ce puneau sub semnul întrebării alianța României cu Centralii au determinat astfel, sus, în rîndurile vîrfurilor guvernante, căutarea unor noi piloni de consolidare. În perioada 1895—1899 șef al guvernului național-liberal și ministru de externe fiind D. A. Sturdza, conservator în vederile sale, arată Nicolae Iorga¹⁸⁹, au loc și alte acțiuni ce lezau demnitatea națională, și astfel în parlament lupta se va concentra mai ales pentru reprobarea acestei politici.

Inaugurarea guvernării național-liberale se face în octombrie 1895 printr-o dovadă eclatantă a oportunismului politic al șefului guvernului. În opoziție fiind, sub influența mișcării de amploare de solidarizare cu luptătorii români din imperiul habsburgic pentru drepturi și libertăți democratice, D. A. Sturdza argumentase justetea cauzei lor¹⁹⁰ de pe pozițiile unuia din cei mai buni cunoscători ai istoriei Transilvaniei și ai situației din Austro-Ungaria¹⁹¹. Cîteva zile după venirea la putere D. A. Sturdza retractează cele afirmate, declarînd problema românilor din Transilvania ca fiind de resortul politicii interne a statului vecin¹⁹². Formula sub care s-au făcut scuzele, în cadrul unei întruniri publice la Iași, a fost supusă în prealabil aprobării ministrului Austro-Ungariei la București¹⁹³, contele Welsersheimb¹⁹⁴. Asemenea presiuni s-au exercitat frecvent de guvernantii statului dualist pentru a restrînge la maximum sprijinirea din România a luptei naționale a românilor din imperiu¹⁹⁵.

Evenimentele evoluează nefavorabil și în Transilvania, memorandiștii fiind aspru condamnați în procesul ce se judecă la Cluj în luna mai 1894. Activitatea Partidului Național Român este interzisă la 16 iunie 1894¹⁹⁶, în anul următor, la 6 ianuarie, desființarea Partidului va fi anunțată în Monitorul Oficial¹⁹⁷. Instaurarea în ianuarie

¹⁸⁷ *Die Grosse Politik* ..., XI, p. 312.

¹⁸⁸ *Ibidem*, p. 310—311, 314.

¹⁸⁹ N. Iorga, *România contemporană* ..., p. 18.

¹⁹⁰ *Dezb. Senatului 1893/94*, nr. 10 din 4 dec. 1893, p. 55—58. *Ibidem* 1894/95, nr. 17 din 22 dec. 1894, p. 79—84.

¹⁹¹ T. Maiorescu, *Istoria contemporană* ..., p. 308.

¹⁹² D. A. Sturdza, *Discurs rostit la 13 octombrie 1895 la Iași*, București, 1895, p. 32.

¹⁹³ *DAD 1897/98*, nr. 16 din 21 dec. 1867, p. 111 (Take Ionescu); T. Maiorescu, *op. cit.*, p. 33—334.

¹⁹⁴ N. Iorga, *Istoria Românilor* ..., X, p. 264.

¹⁹⁵ I. Tóth Zoltán, *A nemzetiségi kérdés a dualizmus korában, 1867—1900*, în *Századok*, anul 90, nr. 3/1956, p. 389.

¹⁹⁶ T. V. Păcățian, *Cartea de aur* ..., VII, p. 674.

¹⁹⁷ N. Iorga, *Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria*, II, București, 1915, p. 280.

1895 a guvernului în frunte cu baronul Bánffy, exponent al politicii de forță față de naționalități¹⁹⁸, va prejudicia de asemenea lupta democratică din monarhie. Militanții pentru progres își strâng totuși rindurile, asigurând continuitatea luptei¹⁹⁹. Se conturează tot mai limpede părerea despre necesitatea luptei unite a naționalităților din imperiu, Congresul ce se ține la Budapesta, la 10 august 1895, cu reprezentanții sîrbilor, slovacilor și românilor, putînd fi socotit din acest punct de vedere piatră de temelie²⁰⁰.

În România, conform celor enunțate la Iași, guvernul va adopta o atitudine excesiv de deferentă față de monarhia dualistă. Opoziția parlamentară deși restrînsă inițial la 3 senatori și 4 deputați, număr ce va spori într-o oarecare măsură în urma alegerilor parțiale²⁰¹, dispune de argumente și le va folosi din plin pentru a discredita pe primul ministru, guvernul și Partidul Național Liberal. Nu va rămîne impasibilă nici majoritatea parlamentară și astfel relațiile statului român cu Austro-Ungaria se vor afla permanent în centrul atenției.

De la tribuna parlamentară se arată că nu are nici o justificare participarea statului român la serbările „Mileniului”²⁰² — pe care reacțiunea din monarhia dualistă urmărea să le transforme într-o demonstrație de forță a claselor dominante exploatoare²⁰³, și a căror desfășurare a produs mari nemulțumiri în imperiu²⁰⁴ — sau se dezaprobă schimbul de vizite între ofițerii garnizoanei din Ploiești și din Brașov, ce are loc la sfîrșitul anului 1897 și în februarie 1898²⁰⁵, pentru că acțiunile puteau fi interpretate și răstălmăcite ca probe de abandonare a luptei democratice pentru eliberarea Transilvaniei, din partea statului român independent. Semnificația protestului este cu atît mai mare cu cît cercurile guvernante duceau în secret tratative de a lega militar România de Tripla Alianță, iar D. A. Sturdza solicita să fie primiți în armata prusacă un număr cît mai mare de ofițeri din România și propunea chiar venirea unui ofițer superior german în țară, în calitate de consilier²⁰⁶. În anul 1897 atît opoziția cît și majoritatea parlamentară au înfierat decorarea, cu prilejul vizitei regelui Carol la Budapesta, a fostului procuror în procesul memorandist Jeszenszky²⁰⁷; în anul următor s-au ridicat proteste atunci cînd reprezentanții puterii locale de stat din Iași au luat măsuri pentru a împiedeca sărbătorirea zilei de 3/15 Mai, evocare a Marii Adunări Naționale de la Blaj, cu prilejul celei de a 50-a aniversări²⁰⁸.

¹⁹⁸ I. Tóth Zoltán, *op. cit.*, p. 389. Concepția lui D. Bánffy asupra politicii naționale a statului în: báró Bánffy Dezső, *Magyar nemzetiségi politika*, Budapesta, 1903.

¹⁹⁹ Șt. Pascu, *Marea Adunare Națională...*, p. 198—199.

²⁰⁰ *Ibidem*, p. 199—202; Idem, *Relations roumaino-slovaques*, în *RevRHist*, 1968, nr. 3, p. 385—396.

²⁰¹ T. Maiorescu, *Istoria contemporană...*, p. 337—338.

²⁰² *DAD* 1895/96, nr. 64 din 4 mai 1896, p. 1043 (I. Grădișteanu).

²⁰³ *Magyarország története...*, II, p. 145—147.

²⁰⁴ *Ibidem*, p. 147.

²⁰⁵ *DAD* 1897/98, nr. 53 din 17 apr. 1898, p. 933 (Barbu Ștefănescu Delavrancea).

²⁰⁶ *Die Grosse Politik...*, XI, p. 313.

²⁰⁷ T. Maiorescu, *Istoria contemporană...*, p. 374—375.

²⁰⁸ *DAD* 1897/98 nr. 67 din 31 mai 1898, p. 1286.

Cele mai profunde nemulțumiri vor fi însă în legătură cu renta școlilor române din Brașov. Aceasta era înscrisă în bugetul României și se plătea din timpul lui Alexandru Ioan Cuza. În timp ce era în opoziție, D. A. Sturdza divulgase trimiterea unor importante sume de bani în Transilvania, insinuând că ar fi afectate în scopuri înguste, de partid, cu aprobarea guvernului Ungariei, deși ele erau destinate ridicării culturale a românilor. După venirea la putere, D. A. Sturdza nu mai poate reveni la o practică pe care în opoziție a înfierat-o, și, constrâns și de propriile declarații de neamestec în problemele privind soarta românilor din Transilvania, el refuză să plătească renta pe seama școlilor Centrale din Brașov și care constituia principala sursă prin care aceste așezăminte de cultură își mențineau autonomia²⁰⁹.

Protestul este vehement. Opoziția și cele mai marcante personalități din majoritatea parlamentară: L. Brabețianu²¹⁰, T. Maiorescu²¹¹, P. P. Carp²¹², P. Grădișteanu²¹³, Gh. Panu²¹⁴, C. Esarcu²¹⁵, I. Grădișteanu²¹⁶, E. Costinescu²¹⁷, Nicolae Flevea²¹⁸, V. Lascăr²¹⁹, Barbu Ștefănescu-Delavrancea²²⁰ reprobă atitudinea arbitrară a primului ministru, contradicția între programul său național în opoziție și după venirea la putere.

²⁰⁹ T. Maiorescu, *op. cit.*, p. 384—389; A. Bunea, *Sprijinul dat de parlamentul României învățămîntului românesc în Transilvania (1892—1899)* (sub tipar).

²¹⁰ *Dezb. Senatului*, 1896/97, nr. 18 din 19 dec. 1896, p. 66—67.

²¹¹ *Dezb. Senatului*, 1897/98, nr. 9 din 10 dec. 1897, p. 65—66. T. Maiorescu spunea: „Ce autoritate poate să mai aibă în relațiunile externe D. Sturdza, cînd în chestiunea națională la 1894, vorbea cum v-am citit, și la anul 1895 se retracta cum v-am citit iarăși, și acum la 1897, zice însăși majoritatea d-sale din Senat, că politica d-sale este identică, aceeași cu a d-lor Lahovary și Carp”; *Ibidem*, p. 65.

²¹² *Ibidem*, nr. 58 din 29 apr. 1898, p. 701.

²¹³ *Ibidem*, nr. 10 din 12 dec. 1897, p. 72—74.

²¹⁴ *Ibidem*, nr. 62 din 8 mai 1898, p. 746—752.

²¹⁵ *Ibidem*, nr. 36 din 3 martie 1898, p. 368.

²¹⁶ *DAD* 1897/98, nr. 17 din 24 dec. 1897, p. 125—127; *Ibidem*, nr. 23 din 21 ian. 1898, p. 233. I. C. Grădișteanu arată: „Am văzut un lucru pe care nimeni nici nu și-l putea închipui: am văzut pe d. Sturdza urcînd treptele puterii plecat și umil... căci cel dintîi act de guvernămint al d-lui Sturdza a fost scuzele de la Iași dictate de ministrul plenipotențiar al Austro-Ungariei la București. Și pe urmă l-am văzut, căutînd, în adevăr, să rezolve chestiunea națională, dar nu prin dobîndirea legitimeilor drepturi cerute de Români, ci prin înăbușirea fără condițiune a acestei chestiuni”. *Ibidem*, p. 126.

²¹⁷ *Ibidem*, nr. 45 din 1 aprilie 1898, p. 718—720. E. Costinescu în ședința din 4/16 martie a Camerei declară: „Respingem cu indignare orice solidaritate cu d-l. Sturdza în chestiunea națională”. *Ibidem*, p. 720.

²¹⁸ *Ibidem*, nr. 44 din 31 martie 1898, p. 685, 686.

²¹⁹ *Ibidem*, nr. 45 din 1 aprilie 1898, p. 709—711. V. Lascăr își exprimă regretul că față de acuzele aduse de membrii opoziției că național-liberalii au făcut din chestiunea transilvană armă pentru a ajunge la putere: „D. Sturdza n-a găsit un cuvînt, un singur cuvînt măcar ca să zică în această chestiune, un cuvînt cel puțin de mîngiere pentru frații noștri, care să le arate că dacă nu putem să-i ajutăm, nu sîntem în stare să-i trădăm” (aplaude prelungite). *Ibidem*, p. 711.

²²⁰ *Ibidem*, nr. 53 din 17 aprilie 1898, p. 933—939. „Și acum nu acuz pe nimeni că trădează, ci acuz numai de revoltătoare contradicție între marea doctrină națională de altădată și mititica tactică de astăzi”. *Ibidem*, p. 935.

Manifestările pe aceleași coordonate ale românilor din imperiu ²²¹ dau un conținut concret intervențiilor din parlamentul României, unde în numeroase rânduri presa din Transilvania este adusă ca mărturie în sprijinul unui punct de vedere expus. Făcându-se la începutul anului 1899 în parlamentul Ungariei unele dezvăluiri prin care politica externă a României se califica a fi de abandonare a idealului de eliberare și unire a Transilvaniei ²²², se inițiază obstrucția parlamentară. Opinia publică este mobilizată, au loc ample manifestații și astfel D. A. Sturdza este silit să demisioneze ²²³. Într-o formă asemănătoare fusese silit să plece de la cîrma țării și guvernul Bánffy, din Ungaria, la 5/17 februarie 1899, înlocuit fiind cu guvernul condus de Széll, al cărui program politic, mai conciliant față de naționalități, răspundea cerințelor opiniei publice din imperiu ²²⁴.

*

Parlamentul României constituia o tribună la care deputații și senatorii aveau posibilitatea să ridice în mod oficial problema încadrării României în contextul european ținînd seama de raportul forțelor existente și de interesele de viitor ale țării. Idealul desăvîrșirii unității statale trebuia să fie în ultimă instanță hotărîtor în stabilirea relațiilor externe ale României. Frământările demonstau, în sinteză, că atitudinea capitulantă față de Puterile Centrale a cercurilor guvernante este fie respinsă cu hotărîre, fie acceptată condiționat de îmbunătățirea situației românilor din imperiul habsburgic.

Perspectiva degajării României din orbita Puterilor Centrale și a inițierii unei politici externe favorabile desăvîrșirii unității statale lărgindu-se prin constituirea alianței franco-ruse, faptul va avea ecou și în parlamentul României. Deși legea electorală restrîngea pînă la excludere accesul în parlament al reprezentanților maselor muncitoare, totuși sub influența opiniei publice democratice, reprezentată în primul rînd de clasa muncitoare ce se afirmă tot mai mult ca forță social-politică, personalități de seamă ale vieții politice, științifice sau culturale din România au militat în incinta parlamentului României pentru împlinirea legității obiective de desăvîrșire a unității statale a României.

Semnalul ridicat în parlamentul României va fi interceptat pe plan european. Puterile cuprinse în cele două mari grupări militare: Tripla Alianță și alianța franco-rusă recunosc avertismentul că „problema Transilvaniei” va determina în ultimă instanță politica externă a României și acționează ținînd seama de această realitate.

În România, atitudinea guvernelor, atît a celui conservator, cît și a celui național-liberal, s-a verificat în anii 1892—1899, circumspectă la extrem, restrînsă de fapt și determinată de tratatul secret de alianță cu Austro-

²²¹ *Tribuna Poporului*, II, nr. 40 din 28 februarie/2 martie 1898, p. 189; *Tribuna*, XV, nr. 43 din 25 februarie (9 martie) 1898, p. 169.

²²² Pe marginea broșurii nesemnate, scrisă de Jancsó Benedek: *Bánffy Dezső nemzetiségi politikája*, Budapesta, 1899, p. 12—20.

²²³ T. Maiorescu, *Istoria contemporană...*, p. 404—407.

²²⁴ B. Jancsó, *A román irredentista mozgalom*, p. 12—20.

Ungaria, la care aderaseră atât Germania cât și Italia. Monarhia, cu largi posibilități de influențare a politicii interne și externe, a menținut cu tărie alianța României în grupul Puterilor Centrale. Masele populare au exercitat însă presiuni pentru îndreptarea politicii externe a României pe drumul năzuințelor de suveranitate statală și unire, mișcarea memorandistă ocupînd din acest punct de vedere locul cel mai de seamă.

Legitatea obiectivă a desăvîșirii unității statale mobilizează spiritele pe o platformă progresistă burghezo-democratică. Pentru împlinirea năzuințelor de unire a Transilvaniei cu România printr-o politică externă favorabilă, militează — deși în limite restrinse de clasă — deputați și senatori aparținînd tuturor partidelor politice care au reușit — în anii 1892—1899 — să-și trimită reprezentanți în parlament.

A. BUNEA

DAS RUMÄNISCHE PARLAMENT FÜR EINE, DER VEREINIGUNG SIEBENBÜRGENS MIT RUMÄNIEN GÜNSTIGE AUSSENPOLITIK (1892—1899)

(Zusammenfassung)

Die Frage der rumänischen Aussenpolitik im Lichte des Ideals eines einheitlichen Nationalstaates wurde im rumänischen Parlament sowohl unter der Regierung der Konservativen (1892—1895), als auch der Nationalliberalen (1895—1899) immer wieder erhoben.

Das aussergewöhnliche Interesse daran wurde 1892 erweckt, da die „siebenbürgische Angelegenheit“ im Inneren durch die Solidaritätsbeweise mit den Memorandisten auf den Plan gebracht wurde, in der Aussenpolitik aber durch das französisch-russische Bündnis, das die Frage einer Option für diejenigen europäischen Grossmächte aufwarf, die am ehesten eine Vereinigung Siebenbürgens mit Rumänien gewährleisten konnten.

Die Spitzen der Bürger und Grossgrundbesitzer hatten jedoch im J. 1883 durch ein Geheimabkommen mit Österreich-Ungarn, dem auch Italien und Deutschland beitraten, Rumänien bereits an die Seite der Mittelmächte gebracht. Dieses Abkommen wurde 1892 und später 1896 erneuert.

Zahlreiche Abgeordnete und Senatoren fordern die Regierung auf, sie solle eine offene, vom Parlament gutgeheissene Aussenpolitik führen. Sie erörtern die Vorteile einer Verbindung mit dem Dreierbund oder der französisch-russischen Allianz, während im Falle eines Bündnisses mit den Mittelmächten das Ideal der Vereinigung Siebenbürgens mit Rumänien geopfert würde. Unter diesen historischen Gegebenheiten ging die Stellungnahme einer grossen Zahl von Parlamentsmitgliedern, aber auch der demokratischen öffentlichen Meinung dahin, eine Annäherung an den Dreierbund

von der Erfüllung der bürgerlich-demokratischen Forderungen der in der Monarchie lebenden Rumänen abhängig zu machen.

Die zwischen 1895—1899 vom Premier und Aussenminister D. A. Sturdza geführte **Aussenpolitik** bedeutete einen Rückschritt gegenüber seiner, vor der Regierungsübernahme ausgesprochenen, fortschrittlichen Einstellung und wurde daher nicht nur von der Opposition, sondern auch von den bedeutendsten politischen Persönlichkeiten der parlamentarischen Mehrheit missbilligt.

Die Stellungnahme des rumänischen Parlaments zwischen 1892—1899 bezeugt die Bemühungen um eine, der historischen Notwendigkeit einer Verwirklichung der staatlichen Einheit Rumäniens angepasste Aussenpolitik.

IDEI PROGRESISTE ÎN GÎNDIREA LUI VINCENTIU BABEȘ

În anul 1859 Austria suferi înfrîngerii militare în Italia și pierdu teritorii considerabile ca întindere și utilitate economică. Situația politică internă și externă a imperiului se înrăutăți. Speranțele popoarelor stăpînite de Habsburgi se întăriră. Se încercau alianțe împotriva imperiului, între foștii revoluționari pașoptiști italieni, români, maghiari¹. Viena nu-și mai putea menține stăpînirea prin absolutism excesiv și reprimări brutale. Se impunea un început de liberalizare internă. Fiecare provincie istorică primi în 1860 dreptul de a avea dieta sa proprie, cu atribuții administrative, de instrucție, culte. De finanțe, vămi, armată, afaceri externe, se ocupa în continuare senatul imperial central². Fu inaugurată astfel viața parlamentară în imperiul austriac. Năzuințele popoarelor din ouprinsul statului caută să se înlăptuiască acum prin lupta parlamentară. Reprezentanții lor încearcă să se folosească de înlesnirile constituționale și, în ciuda eșecurilor și decepțiilor repetate, revin cu noi și noi revendicări, aducînd argumente etnice, istorice, filologice, filozofice, logice și juridice în sprijinul cerințelor proprii.

Românii din Banat, dintre Crișuri și din Transilvania adoptară și ei această formă de luptă. Ei socoteau că numărul lor mare le va da posibilitatea să trimită mulți deputați în organele reprezentative și prin glasul acestora să ceară și să obțină înlăturarea nedreptăților pe care le îndurau. Speranța finalității victorioase a luptei lor naționale era alimentată și de unirea în 1859 a Moldovei cu Țara Românească.

Starea de fapt din 1860 nu a durat. Accentuarea autonomismului național, deși împărțirea administrativă în vigoare nu respecta principiul etnic, ar fi dus la federalizare, care apărea în ochii cercurilor guvernante ca o amenințare gravă la adresa integrității și existenței imperiului. Tratatul duse cu nobilimea maghiară de mai multă vreme se încheieară în 1867. Viena reveni acum asupra hotărîrilor sale din 1860. Împăratul se încoronă ca rege al Ungariei și sancționează alipirea Transilvaniei la aceasta. Dualismul încheiat împărțea puterea și drepturile între cei doi parteneri. Românii protestară; cei din Transilvania adoptară pasivismul ostentativ. Babeș și Mocioneștii respinseră pasivismul, socotindu-l ineficient și dăunător. În Banat și Crișana fu aleasă calea luptei parlamentare. Babeș, și la fel ca el mulți alții, înțelegea bine „tîrgul” încheiat între Viena și

¹ *IstRom*, IV, București, 1964, p. 434.

² *Op. cit.*, p. 435.

Budapesta³. Nu admitea însă inacțiunea, socotind că în ciuda tuturor greutăților, activitatea politică în cadre legale nu va rămâne fără rezultate. În concepția lui, activismul însemna realizarea unui larg front de opoziție, împreună cu celelalte națiuni asuprite din monarhie și cu curentele politice înaintate din rîndul burgheziei maghiare, în scopul dobîndirii de drepturi prin lupta parlamentară. Pînă în 1892 Vincențiu Babeș a întreprins o activitate politică susținută, în condițiile mai sus amintite, remarcîndu-se ca un protagonist de seamă al luptei naționale. Concepția sa politică, socială și filozofică se razimă pe activismul politic, intercon condiționîndu-se cu el.

În 1860 fu convocat „Consiliul Imperial întărit“. Făceau parte din el reprezentanții diferitelor provincii, care urmau să se pronunțe asupra reorganizării interne preconizate. Alegînd bine momentul, Babeș ajutat de Andrei Mocioni tipărește și răspîndește broșura „Die Sprach- und Nationalitätenfrage in Österreich von einem Rumänen“. Lucrarea îi aduse consacrarea politică. Naționalitățile amenințate de pretențiile autonomist-hegemoniste ale nobilimii maghiare o primiră cu satisfacție. Ea fu acceptată chiar de unele cercuri influente de la Curte. Conte Hartig, om politic cunoscut, o aprobase în public⁴, dar atitudinea sa vădește mai degrabă poziția unor cercuri care nu puteau renunța la centralismul imperial pe cale de dispariție, decît comprehensiune politică sau intenții democratice în problema națională.

„Cauza limbii și a naționalității în Austria“ pledează pentru egalitatea tuturor naționalităților; dar nu atacă unitatea monarhiei. Ideile cuprinse în ea au fost apărute cu îndărătnicie de Vincențiu Babeș și de ceilalți deputați români, în dieta din Budapesta. Odată cu inaugurarea vieții parlamentare, broșura aceasta venea să amintească românilor ce au dreptul și ce trebuie să ceară, pentru ce trebuie să lupte în anii următori.

În primul capitol apar o serie de idei inspirate din opinia contemporană europeană despre libertate. Locul central îl ocupă afirmarea ireversibilității și inevitabilității curentului puternic de eliberare și progres al națiunilor, unicul scop spre care tinde acțiunea lor fiind egalitatea și bunăstarea⁵. „Naționalitatea dezvoltată, declară Babeș, va să zică civilizație comună, civilizație comună va să zică perfecționare morală și fizică, așadar nobilitatea poporului peste toți adică ridicarea lui de pe treapta de vită, destinată numai pentru purtarea sarcinilor, nutrirea, îngrășarea, înălțarea altora, la treapta fapturilor cugetătoare și judecătore și cunoscătoare și lucrătoare și impunătoare prin sine pentru sine“⁶.

Scopurile imediate urmărite de cartea lui Babeș au fost două:

³ I. Lupaș, *Cronici și istorici români din Transilvania*, Editura Scrisul Românesc, Craiova, 1941, p. 276.

⁴ Corespondența lui Vincențiu Babeș se află în posesia prof. univ. dr. doc. Mihail Dan (Cluj), care cu bunăvoință mi-a pus-o la dispoziție pentru studiu. Îi mulțumesc și pe această cale.

⁵ Vincențiu Babeș, *Cauza limbii și a naționalității în Austria pertractată de un român*, Viena, 1860, p. 5.

⁶ *Ibidem*.

1. a demonstra sfera drepturilor fiecărei limbi vorbite în Austria, a dovedi că toate treburile publice sau private care privesc poporul trebuie rezolvate în mod obligatoriu în limba poporului;

2. a arăta că viitorul statului austriac atîrnă de gradul de înțelegere și conlucrare a naționalităților care-l compun.

Rosturile mai adînci ale acestei scrieri erau antidualiste.

Este prezentă ideea mai veche a lui Babeș, exprimată public încă de la 1848, că nu e just nici înțelept ca o singură națiune să-și aroge și să obțină dreptul de a rezolva problemele complexe care privesc soarta tuturor naționalităților din stat, sau a mai multora dintre ele ⁷. „*Românii austrieci din toate părțile doresc și pretind o viață națională proprie*“ ⁸, totuși opiniază Babeș, viața națională nu poate fi conservată și dezvoltată decît printr-o reglementare egalitară, bazată pe colaborarea tuturor naționalităților din Austria. Opuîndu-se dualismului, sau formulei dualiste deja cunoscută și comentată, Vincențiu Babeș arată că o restructurare autonomistă nu s-ar putea face decît tot pe baze naționale prin asigurarea drepturilor fiecărei naționalități și nicidecum prin acordarea autonomiei uneia în dauna celorlalte ⁹; altfel ea ar fi dăunătoare și nejustificată. Ascuțișul cugetării lui Babeș este în primul rînd antidualist. El caută să împiedice evoluția evenimentelor în direcția dorită de pătura conducătoare maghiară. Nu vorbește exclusiv în numele românilor din monarhie, ci vorbește tuturor naționalităților amenințate și caută să închege o înțelegere solidă între acestea pentru ca opoziția lor să fie puternică și eficaă. Babeș nu atacă integritatea statului austriac, dar declarînd că reglementările unilaterale sînt neîndreptățite, nega și centralismul excesiv de pînă atunci. Contradicția de clasă scapă vederilor lui Babeș. El susține însă dreptul românilor la egalitate deplină. Condamnînd privilegiile de castă, el lovește în nedreptatea națională, pentru că de-a lungul veacurilor în Transilvania cei împovărați de obligații au fost în cea mai mare parte români, iar privilegiatii au fost în proporție de peste 90% maghiari. Evoluția către eliberare și progres o găsește de nestăvilit „pentru ca toată puterea ce lucră în contra spiritului timpului, zace pe temei găunos“ ¹⁰, iar singurul drum ce duce spre civilizație (bunăstarea materială și culturală n.n.) este cultura, realizabilă prin învățămînt, latura teoretică a acestuia împletindu-se cu cea practică ¹¹. Orice guvern care urmărește ridicarea poporului, spune Babeș, trebuie să asigure cetățenilor săi condiții de cultivare prin învățămînt, iar învățămîntul își îndeplinește menirea numai dacă folosește limba poporului. Pentru ca limba unui popor să poată servi scopurilor sale culturale, ea trebuie să aibă condiții de dezvoltare firească, o sferă de circulație nestînjinită prin îngrădiri artificiale din partea statului. Limba se

⁷ Idem, *op. cit.*, p. 11.

⁸ Idem, *op. cit.*, p. 13.

⁹ Idem, *op. cit.*, p. 19.

¹⁰ Idem, *op. cit.*, p. 22.

¹¹ Idem, *op. cit.*, p. 23.

dezvoltă odată cu poporul, ea este „fotografia spirituală a poporului”¹². Babeș caută să convingă poporul că trebuie să beneficieze de toate drepturile și libertățile care i se cuvin, acestea fiind necesare dezvoltării sale. „Deci dară ca cultura și civilizația popoarelor să fie cu puțință, cultura și dezvoltarea limbii lor se cere neapărat, apoi ca cultura și dezvoltarea limbilor să fie cu puțință este de neînlăturat o condiție sine qua non — cum zice latinul ca întrebuințarea lor cel puțin în viața comună, în familie și comunitate, în școală și biserică, în comunicarea cu stăpânirea și pe la judecătorie să fie nemărginită” (neîngrădită n.n.)¹³. Fu ridicată astfel în fața guvernanților vremii alternativa: a aproba principiile enunțate și a le pune în aplicare, sau a le nega, și în cazul acesta a recunoaște deschis că ridicarea economico-culturală a popoarelor din monarhie nu stă în intenția conducătorilor. Ideea centrală este necesitatea liberei dezvoltări a popoarelor, a limbii și a culturii lor. Vincențiu Babeș o subliniază în mod deosebit. El a susținut-o în repetate rânduri cu argumente solide. În atmosfera anilor '60, ea vine să sprijine în fața guvernului imperial cerința formulată de români, ca în toate teritoriile locuite în majoritate de ei limba administrației și a justiției să fie limba română.

Babeș socotește că și din punct de vedere politic se impune, ca cea mai potrivită procedură pentru un guvern, ridicarea nivelului de viață a poporului, protejarea intereselor tuturor supușilor și asigurarea condițiilor de dezvoltare. Iar statul „carele acest adevăr nu-l recunoaște, ci aleargă după alte careva scopuri, acela nu poate aștepta îndelungată viață”¹⁴. Poporul este temelia pe care se sprijină statul; asuprind popoarele care-l susțin, statul își surpă baza și căderea lui nu poate întârzia¹⁵. În statul austriac trăiesc mai multe popoare și naționalități. Fiecare din acestea contribuie la susținerea statului. Sarcinile lor le dau dreptul în mod corespunzător de a-și exercita rolul în legislațiunea și administrația publică¹⁶. Drepturile trebuie să echivaleze obligațiile. Nu este firească situația în care sarcina depășește compensația, dreptul, posibilitățile de a participa la conducere. Starea aceasta de lucruri este condamnată prin inegalitatea ce încearcă s-o justifice, declară Vincențiu Babeș.

Babeș dă o mare importanță problemei națiunii. În gândirea sa, națiunea reprezintă o colectivitate de oameni bazată pe comunitatea de origine, limbă, datini, cultură națională, fire și simțire. Aceasta este așa-numita „națiune genetică”. Definirea ei se apropie de concepția noastră asupra națiunii. Aplicată situației din Austria, la jumătatea secolului trecut, ea vizează popoarele sau grupările etnice compacte care formau statul. Aceasta, întrucât Vincențiu Babeș consideră că alături de națiunea genetică există și o „națiune politică” bazată pe limba de stat comună, drepturi și instituții politice comune, organizare statală. De fapt națiunea politică așa

¹² Idem, *op. cit.*, p. 26.

¹³ Idem, *op. cit.*, p. 28.

¹⁴ Idem, *op. cit.*, p. 31.

¹⁵ Idem, *op. cit.*, p. 32.

¹⁶ Idem, *op. cit.*, p. 35.

cum o definește Babeș, coincide cu statul multinațional¹⁷. Valabilitatea ideilor sale este legată indisolubil de stările de fapt din monarhia habsburgică. Afirmatiile ce le face nu pot fi generalizate, ele nu corespund realităților din alte țări, bunăoară din Franța, Anglia, Germania. În cadrul Ungariei, oare la 1860 pretindea a fi refăcută în hotarele de pe vremea lui Ștefan cel Sfânt, interesul statului întreg, deci al tuturor națiunilor și naționalităților ce-l compun, primează în fața intereselor particulare ale fiecărei națiuni sau naționalități. Nu este îngăduit, spune Babeș, ca vreun popor care trăiește într-un stat multinațional sau pătura lui de la cîrmă, să uzurpe drepturile celorlalte, impunându-și dominația sa. În cazul acesta el își asumă singur și în exclusivitate drepturile națiunii politice, prerogativele acesteia, nedreptățindu-și în mod inevitabil compatrioții de alt neam. În Ungaria, Babeș declarase încă la 1848: românii nu formează o națiune politică, dar nici maghiarii, ei singuri nu pot forma o națiune politică¹⁸. Se impune ca o cerință naturală, legică, recunoașterea egalității naționale depline. Babeș nu merge mai departe și nu propune fără echivoc federalizarea. Împărțind în mod egal drepturile la conducere între națiunile genetice care compun statul, el vede posibilă rezolvarea problemei naționale. Vincentiu Babeș folosește uneori pentru națiunea politică termenul de „națiune istorică” pentru că ea se formează prin proces istoric, crede el, pe baza intereselor comune ale mai multor națiuni genetice, prin înțelegerea între acestea. Susține că Ungaria, ca și Elveția, s-a format prin istorie din popoare care înainte aveau aceleași drepturi. Cum pot fi atunci justificate pretențiile de supremație ale nobilimii maghiare?¹⁹ Dimpotrivă, Babeș este de părere că în statele multinaționale egalitatea din toate punctele de vedere trebuie să fie de la sine înțeleasă, pentru că numai perfecta egalitate de drepturi asigură menținerea popoarelor unul lângă altul în stat²⁰. În imperiul austriac, germanii, maghiarii, cehii, românii, italienii, rutenii, polonii, croații, slovenii sînt sau ar trebui să fie naționalități egale în drepturi. Nu este admis nici uneia din ele a încerca să le subordoneze pe celelalte. Egalitatea în drepturi este (după Babeș) recunoașterea prin lege a acelorași drepturi de acțiune și dezvoltare în formă proprie, mai ales prin limbă; iar garantarea acestor drepturi trebuie să fie reală, ineludabilă, pentru a nu se putea pune piedici, prin măsuri arbitrare, în calea dezvoltării firești a vreunui popor²¹. Deși, în mod demagogic, în Austria egalitatea între naționalități a fost proclamată de mai multe ori, Vincentiu Babeș subliniază că problema limbii și a naționalității e departe de a fi rezolvată²². Favorizarea unei limbi sau naționalități în raport cu celelalte anulează principiul egalității în drepturi²³. „Oricum, ideea națiunii și a naționalității politice nici șterge nici că poate șterge

¹⁷ Idem, *op. cit.*, p. 36.

¹⁸ *Amicul Poporului*, Budapesta, 1848, nr. 12, 12/24 august, col. 183.

¹⁹ V. Babeș, *op. cit.*, p. 38.

²⁰ Idem, *op. cit.*, p. 39.

²¹ Idem, *op. cit.*, p. 40.

²² Idem, *op. cit.*, p. 41.

²³ *Ibidem*

națiunile și naționalitățile genetice; din contra, are sfînta datorie naționalitatea politică a asigura existența celor genetice, precum vom vedea mai în jos”²⁴, declară el. Națiunea (genetică n.n.) are dreptul la existență și la perpetuarea existenței sale, are dreptul și obligația de a lupta din răputeri împotriva oricărui atac ce-i amenință ființa și propășirea. Babeș justifică astfel, ba mai mult, ridică la rangul de datorie lupta națională. El revendică pentru toate națiunile sau naționalitățile dreptul indiscutabil de a se folosi de mijloacele oferite omului de cultura vremii, în scopul propășirii naționale. Națiunea are în plus obligația de „A-și împreuna toate măduarele sale strînse laolaltă și a forma națiune și naționalitate politică ca de la care se poate aștepta firește mult mai multă securitate națională”²⁵; idee deosebit de îndrăzneată, susținută de Vincențiu Babeș în repetate rânduri: la 1848, cînd Ungaria revoluționară votase reintegrarea forțată a Transilvaniei în teritoriile fostei coroane a lui Ștefan cel sfînt, la 1860 în atmosfera de efervescență internă, în anii care urmează, sub dualismul austro-ungar, în vremea luptelor românilor din monarhie pentru conservare națională și pentru unitate. Vincențiu Babeș se vădește ca ideolog și militant al românilor din Austria, un antecesor prestigios al înfăptuitorilor unității naționale depline. El considera deci, încă la 1848 (deși aderase la revoluția maghiară) că statul național unitar oferă în mod firesc fiecărui popor mai multă siguranță decît bunăvoința altora, negată și de istorie și de realitatea de fapt. Dacă au existat sau există piedici care fac imposibilă întregirea națiunii, este realizabilă și admisă asocierea cu alte națiuni sau naționalități, creîndu-se state multinaționale, care sînt în măsură să ofere un alt mijloc de asigurare a viitorului național, pentru că izolarea nimicește națiunile²⁶. Babeș demască și dezavuează principiul „celui mai tare” care susținea dreptul de stăpînire în virtutea faptului că „s-a stăpînit și înainte”, cu ideea contractuală, a asocierii, stabilînd relații noi între populațiile din Ungaria. El recunoaște pentru statele multinaționale necesitatea alegerii unei limbi oficiale, care trebuie să fie limba vorbită de națiunea cea mai numeroasă din stat. Dar „... limba diplomatică n-are drept a se întinde mai departe, decît pînă să fie legătura chilinelor (deosebitelor n.n.) naționalități între sine și cu guvernul laolaltă; în sinul națiunilor genetice însă n-are dînsa ce căuta; acolo nu se cuvine, nici este drept, să domnească altă limbă, decît limba poporului”²⁷. Tendința de stăvilire a desnaționalizării, practică în Austria și Ungaria din rațiune de stat, este vădită. Vincențiu Babeș se încaadrează în curentul de opinie care încerca să consolideze conservarea națională, opunîndu-se influențelor străine, prin intermediul limbii, asupra poporului român din monarhie. La 1848, ca aderent al revoluției maghiare, se opunea cu stăruință desnaționalizării, alăturîndu-și glasul vocii puținilor deputați revoluționari maghiari, care se ridicară în apărarea acestui principiu. Referindu-se la o ședință a parlamentului maghiar din 17 august 1848, în care au fost pro-

²⁴ *Amicul Poporului*, Budapesta, 1848, nr. 12, 12/24 august, col. 184.

²⁵ *Op. cit.*, col. 185.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Op. cit.*, nr. 13, 19/31 august, col. 197.

puse unele măsuri menite a introduce cu forța limba maghiară în școlile celorlalte naționalități, Vincențiu Babeș declară că „... se auzi totuși cerîndu-se de o parte și aceea, ca limba maghiară să rămînă de tot afară din școlile nemaghiare”²⁸. Cu aceeași ocazie, Babeș subliniază susținînd și el în coloanele ziarului *Amicul Poporului*, afirmațiile unor deputați, care erau de părere că starea mizeră a unei mari părți din populația țării pornește de la apăsarea națională. El face atenție pe toți deputații români asupra importanței pline de gravitate a misiunii lor în parlament, ei fiind datori să demonstreze aici că introducerea forțată a limbii maghiare în școlile române înseamnă „a batjocori dreptul și dreptatea, a funda obscurantismul în țară, a ne despoia patria de frumosul viitor ce o așteaptă”²⁹. El cere învățătorilor din cele trei districte bănățene al căror director era, să se străduiască a trezi în elevi „... iubire învăpăiată către neam, și cătră patrie și cătră libertate și cătră dreptate”³⁰. Într-o circulară, dată la 18 iulie 1849, Vincențiu Babeș cheamă învățătorimea să obișnuiască elevii „... cu ceva cugete dulci în viersuri plăcute, deșteptătoare de omenie și patriotism și naționalitate, de care cît de curînd vi se vor împărtași”³¹. În același timp interzice învățătorilor a încurca elevii cu învățarea unei limbi străine, pînă nu au deprins bine citirea și scrisul în limba română. Pentru că scrierea și cetitul se învață în prima clasă, nu poate fi vorba aici decît de limba maghiară, pe care la 1848 guvernul a încercat să o introducă cu forța în școlile de pe teritoriul aflat sub jurisdicția sa. Opoziția lui Babeș este elocventă, el fiind unul din funcționarii numiți de acest guvern. Pentru clasele mici a găsit pretextul, îmbrăcat dibaci în haină metodică, de a contraveni pretenției ministeriale. Schimbarea sa din postul de director districtual de școli, survenită în urma înfringerii armatelor maghiare, ne împiedică să vedem dacă ar fi găsit în continuare forma de concretizare pentru această opoziție.

Încercînd să împiedice orice reglementare internă în defavorul românilor, Vincențiu Babeș caută în repetate rînduri să atragă atenția puternicilor zilei asupra iminenței destrămării statului, în cazul cînd se încurajează sau se înfăptuiesc pretențiile hegemoniste ale uneia sau alteia dintre naționalități. Departe de a aproba politica internă din perioada absolutistă, el arată în 1861 că germanizarea forțată a atacat și va ataca dacă va fi menținută, principiul drepturilor naționale³². El se declară de acord cu folosirea limbii germane în „locurile centrale”; dar dintre acestea cere să se scoată tribunalele, chiar și curtea supremă de casație unde, deși sentințele sînt pronunțate în numele monarhului, ele privesc poporul, și pentru aceasta trebuie să folosească limba poporului³³. Organele de stat, chiar și cele provinciale, să folosească limba germană *pentru legăturile dintre ele*; dar cînd se vor adresa poporului prin publicațiuni, ordine și

²⁸ *Op. cit.*, nr. 11, 5/17 august, col. 165.

²⁹ *Op. cit.*, col. 166.

³⁰ G. Joandrea, *Vincențiu Babeș ca director districtual de școli*, Lugoj, 1903, p. 20.

³¹ *Idem, op. cit.*, p. 19.

³² V. Babeș, *op. cit.*, p. 51.

³³ *Idem, op. cit.*, p. 50.

mandate, nu trebuie folosită decît limba populației din teritoriul respectiv. Proclamațiile și mesagiile tronului nu fac excepție, pentru că și ele tot poporului se adresează și ating direct viața lui³⁴. La fel în armată este recomandat a se folosi cît mai pe larg limba soldaților din regimente. Competența unei limbi oarecare, vorbită în monarhie, se întinde numai asupra teritoriului locuit de poporul căruia îi aparține limba respectivă. Încercarea de a determina un popor să folosească în școală, biserică și administrație o limbă necunoscută, Babeș o socotește absurdă³⁵. El revendică pentru toți supușii monarhiei dreptul de petiționare în limba maternă. Administrația austriacă, care îngreuna rezolvarea favorabilă a plîngerilor populației, este calificată de birocratică, complicată, nefirească³⁶.

Cugetările filozofice ale lui Vincențiu Babeș constituie o altă formă de expresie a concepției sale asupra drepturilor unui popor și a luptei naționale. Eliberarea națională a fost ideea de căpătîi a gîndurilor lui. Activitatea sa de orice fel a fost subordonată, chiar dacă aparențele nu o confirmă întotdeauna, luptei naționale. Elementul filozofic generalizator îmbracă astfel o realitate socială și națională, aduce argumente luptei, legitimității sale. Făcînd „un picuțiu de filozofie ocazională”³⁷, cum se exprima odată, Babeș adăuga noi pirghii de sprijin principiilor care considera că trebuie să-i călăuzească pe românii din monarhie în lupta lor. „Tot ce există, spunea el, se manifestă și trebuie să fie observat. Existența vitală e aceea din care se dezvoltă ființa observatorie; ea se manifestă prin lupta necurmată pentru sine-și”³⁸. Raționamentul pleacă de la existență și nu împlător. Nimeni nu putea nega existența românilor din monarhie, numărul lor mare. Neamul românesc există, el nu poate fi nesocotit pentru că se face cunoscut prin acțiunile sale. Din existența sa decurge facultatea de a aprecia propria-i situație. Rezultatul nu poate fi decît lupta necurmată pentru drepturile sale. Legînd lupta pentru drepturi de însăși existența poporului, Babeș argumentează inevitabilitatea acestei lupte, determinarea ei firească, logică. Cu afirmarea hotărîtă a existenței, el nu consideră că rezolvă problema cognoscibilității totale. Dar „cunoaștem atîta cît, conform forțelor noastre și stadiul de dezvoltare al acestora poate să ne ajungă pentru a ști că suntem (existăm n.n.) și că afară de noi mai sunt existențe o mulțime, foarte variate și diferite de noi și întru sineși și că trebuie să ne acomodăm realității aceleora, dacă voim să ne susținem printre ele și să corespundem și noi scopului natural pentru care suntem”³⁹. Scopul acesta este ridicarea continuă a omului, ceea ce impune conlucrarea, colaborarea între oameni și popoare, de neconceput atunci cînd este nesocotită egalitatea. Existențele „foarte variate și diferite de noi și întru sineși” sînt de fapt națiuni genetice, popoare, cu aceleași ca-

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Idem, op. cit.*, p. 55.

³⁶ *Idem, op. cit.*, p. 59.

³⁷ *Idem, Un picuțiu de filozofie asupra incidentului, în Texte privind dezvoltarea gîndirii social-politice din România*, București, Ed. Academiei, 1954, p. 334.

³⁸ *Idem, op. cit.*, p. 335.

³⁹ *Ibidem*.

lități, lipsuri și drepturi (n.n.). El arată în continuare „Existența în totalitate în univers, se cuprinde din existențe mai mici și nominale, nenumărate și infinite, din existențe parțiale, particularități, varietăți, în grupe și clase infinite; toate compunând și constituind totul, compunând și descompunând după legi eterne prin mișcare și activitate eternă în spațiu și timp, continuând un proces etern de facere, prefacere și desfacere, *compunere, modificare și descompunere, creștere și acomodare*. Este procesul lor de creațiune, de formare, reformare și dezvoltare“⁴⁰. Existența este așadar guvernată, după Babeș, de legi eterne. Lor se supune acțiunea, interacțiunea, intercondiționarea. Disoluția, prefacerea, dezvoltarea, sînt rezultatul acțiunii legice eterne a „existențelor mai mici și nominale“⁴¹, care alcătuiesc marele tot, universul. Orice încercare de a împiedica dezvoltarea, progresul, este sortită eșecului. Lumea de particule care formează marele întreg, este condiționată de mișcare, activitate, prin care se manifestă, afirmă și dezvoltă toate. Sociabilitatea este o „atrageră a elementelor, organismelor, viețuitoarelor de o certă (anumită, n.n.) categorie între sine“⁴² determinată de simțul instinctual al pericolului sau de interesul comun. Sociabilitatea a creat familia, comuna, statul, datorită ei este explicabilă amicitia, alianța. Departe de a nega dreptul unui popor de a-și întregi ființa națională, Babeș admite totuși că comunitatea strictă de interese, în anumite condiții istorice, poate crea asocieri care devin organice, dar legile care le guvernează sînt aidoma celorla căroră se conformează corpurile mai mici, din care s-au format⁴³. Existența unor interese comune nu poate anula individualitatea asociaților. Nici unul dintre ei nu se poate superpune celorlalți⁴⁴. Putem înțelege că dispariția comunității de interese determină desfacerea înjgheburilor de această natură. Aceeași idee o găsim, altfel formulată, urmărind cugetările lui Vincentiu Babeș în problema națiunii: națiunile politice, sau statele multinaționale, au datoria de a conserva existența națiunilor genetice din care se compun, și să le asigure condiții optime de dezvoltare⁴⁵. Avînd în vedere principiile susținute în cuvîntările sale parlamentare, revendicarea repetată a votului universal, atitudinea democratică în diferite probleme (învățămînt, administrație civilă și bisericească), la care se adaugă atacurile dese din *Albina* la adresa abuzurilor clerului, ne completăm conturul de imagine asupra profilului său de gînditor și om politic. Fondul gîndirii sale își trage seva din atmosfera de idei a anilor 48 și a deceniului următor din Transilvania, care receptase valul luminist cu prelungirile sale și influențe ale gîndirii avansate din Europa contemporană.

Ideile politice și filozofice ale lui Vincentiu Babeș și-au adus aportul la fundamentarea teoretică a luptei naționale, argumentînd această luptă. Babeș revendica pentru românii din monarhie egalitate totală, excluderea,

⁴⁰ Idem, *op. cit.*, p. 336.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² Idem, *op. cit.*, p. 337.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ Nu era în interesul poporului român a rămîne în cadrele imperiului.

⁴⁵ *Amicul Poporului*, Budapesta, 1848, nr. 12, 12/24 august, col. 184.

în general, a oricărei discriminări. În condițiile vremii sale, nu a contestat, nu putea să o facă, dacă afirmațiile deschise asupra drepturilor popoarelor de a-și întregi ființa națională nu sînt tot atîtea contraargumente, legitimitatea existenței unui stat, cum era imperiul Habsburgilor, format prin ciuntirea corpului național al mai multor popoare. Limitele de gîndire nu sînt inexistente. Procedeele politice, atitudinea sa moderată, de petiționare, apar explicabile după 1848 cînd absolutismul brutal făcea cu neputință menținerea unei atitudini intransigente. După 1859, ostilitatea fățișă față de Austria nu era de natură a ajuta activității politice a românilor, în fața cărora se ridica un imperativ de primă importanță: zădărnicierea încercărilor de refacere în forma veche a teritoriului Ungariei feudale, acțiune care făcu primul pas în 1860 prin înglobarea Banatului. Înțeles în condițiile vremii, democratismul ideilor lui Babeș făcu eficientă contribuția acestora la impulsionearea și orientarea luptei naționale a românilor din Austria și apoi din Austro-Ungaria. Vincențiu Babeș, gînditor și om politic progresist, ocupă un loc de seamă între ideologii și militanții români încadrați după 1867 în curentul activist, care căuta să-i apropie pe români, prin acțiuni politice susținute, de țelurile luptei naționale: dreptate, egalitate, unitate națională.

GEORGE CIPĂIANU

IDÉES PROGRESSISTES DANS LA PENSÉE DE VINCENTIU BABEȘ

(Résumé)

En 1860, au même moment où des transformations libérales intervenaient dans l'empire des Habsbourgs, une lutte soutenue fût déclenchée sur le plan politique et, parallèlement, dans le domaine des idées. V. Babeș s'y engagea. Connue en tant que publiciste depuis plusieurs années, il se fit spécialement remarquer en 1860 avec la brochure „Le problème de la langue et de la nationalité en Autriche”. L'ouvrage plaidait pour l'égalité de toutes les nationalités qui peuplaient l'empire. Son but principal était d'empêcher l'instauration du dualisme austro-hongrois.

Les méditations philosophiques et les matériaux de presse de V. Babeș contiennent aussi des idées portant sur l'égalité des hommes. Il reconnaît l'existence des lois générales qui gouvernent la nature et la vie des peuples. Babeș croit que la nature de l'homme détermine celui-ci à analyser sa condition et à lutter pour sa libération lorsqu'il est opprimé.

Le problème de la sociabilité des hommes est aussi abordé. Vincențiu Babeș montre que la sociabilité, qui a créé la famille et la société, a rendu possible la formation des Etats multinationaux; mais il condamne ceux qui, à l'intérieur d'un tel Etat, s'efforcent d'anéantir les droits de n'importe quel peuple.

Les idées progressistes de Vincențiu Babeș, homme politique et penseur remarquable, ont offert aux peuples de l'empire des arguments dans la lutte pour leur libération nationale.

PROBLEMA EMIGRĂRII ȚĂRĂNIMII DIN TRANSILVANIA LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA

Printre aspectele cele mai grave ale problemei țărănești în Transilvania la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea se numără fără îndoială și creșterea continuă a numărului emigranților. Apariția și agravarea acestui fenomen complex constituie de fapt o latură a puternicei crize prin care trecea în acel timp țărănimea noastră, implicând multiple aspecte de ordin economic, social-politic, demografic, sociologic, psihologic și altele.

I. — S-ar putea crede că problema emigrării a constituit, datorită ponderii ei în cadrul fenomenelor sociale din perioada menționată, obiectul unor cercetări istorice de amploare. Realitatea este însă alta. Cu toate că emigrarea are o bibliografie relativ bogată¹, tematica ei este destul de unilaterială: nu dispunem de nicio monografie și nici măcar de studii de amploare cu caracter istoric în legătură cu acest fenomen. Între cele două războaie mondiale, Școala sociologică de la București, condusă de profesorul Dimitrie Gusti, a abordat și problema emigrării, elaborând câteva studii deosebit de valoroase. Dintre acestea merită să subliniem lucrarea lui Andrei Popovici, *Americanii de origine română*, editată în 1937. Autorul trăind aproape două decenii în mijlocul emigranților din Statele Unite ale Americii a reușit să adune date și observații prețioase, uneori inedite², cu privire la o serie de aspecte ale problemei tratate.

Deși istoriografia noastră de după eliberare a acordat istoriei țărănimii o deosebită atenție, problema emigrării a fost atinsă doar tangențial în unele lucrări de sinteză³ sau de specialitate⁴. Literatura istorică este lipsită astfel de tratarea adâncită a problemei emigrării avînd ca arie de cercetare Transilvania în înțelesul de azi al cuvîntului, și ca obiect de

¹ I. I. Șchiopul, *Românii din America*, Sibiu, 1913; George Maior, *Problema agrară la români...*, București, 1906; A. Popovici, *Americanii de origine română* (extras), București, 1937; Lendvai Miklós, *A Temes megyei kivándorlás*, în *A Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1909 (în continuare: MTSZ); Szentiványi Ferenc, *Torontál vármegye kivándorlási mozgalmáról*, în MTSZ, 1911.

² Andrei Popovici, op. cit., p. 5—6.

³ Cf. Șt. Pascu, *Mișcări țărănești din Europa în sec. XV—XX*, în *AIIC*, VIII (1965), p. 62—66.

⁴ L. Vajda, *Relații agrare și situația țărănimii din Transilvania la începutul sec. al XX-lea*, în *Problema agrară și lupta țărănimii din România, 1904—1906*, București, 1961, sub redacția lui D. Hurezeanu.

studiu populația ei, indiferent de naționalitate. De aici necesitatea de a aborda istoria emigrării.

Studiul istoricului emigrării în perioada menționată este înlesnit de faptul că, din anul 1899, autoritățile locale au început să culeagă datele despre emigranți, publicându-le ulterior într-un volum statistic⁵. Datele menționate indică anumite laturi deosebit de importante ale emigrării ca de pildă contingentul emigranților defalcați pe ani și pe județe, direcția emigrărilor însumind totodată și fapte referitoare la procesul invers, adică reemigrarea. Dar, așa cum rezultă din acest volum de statistică, datele publicate nu pot fi considerate ca exhaustive din cauză că pînă în anul 1904 datele erau adunate pe baza unor sondaje ale autorităților locale întreprinse în localitățile rurale și urbane. După 1904 însă la baza statisticii oficiale au stat datele furnizate de autoritățile însărcinate cu întocmirea pașapoartelor și astfel adunarea datelor a fost așezată pe temelii mai sigure. Dar nici în acest fel ele nu puteau să cuprindă nici după 1904 numărul celor plecați fără forme legale. Tot atât de regretabil este faptul că din statistici nu rezultă cu destulă rigurozitate ocupația tuturor emigranților; întrucît datele nu sînd diferențiate în suficientă măsură după acest criteriu, cercetarea aspectelor sociale ale problemei este mult îngreunată. Totuși considerăm că statistica oficială a emigrărilor ne indică direcțiile de evoluție a problemei în cauză.

Emigrarea a constituit, firește, o chestiune mult dezbătută în organele de presă. Decenii întregi, cotidiene ca *Tribuna Poporului* (Arad), *Gazeta Transilvaniei* (Brașov), *Drapelul* (Lugoj), *Ellenzék* (Cluj), *Előre* (Cluj), *Kronstädter Zeitung* (Brașov) și altele o menționau la ordinea de zi, făcînd uneori pronosticuri alarmante în ceea ce privește *volumul*, consecințele și desfășurarea emigrărilor.

Dacă presa vremii constituie oarecum oglinda opiniei publice, divizată și ea din mai multe puncte de vedere, cercetările arhivistice în fondurile fostelor comitate și în alte fonduri relevă atitudinea autorităților și a cercurilor guvernante față de problemă, amplificînd parțial datele statistice lacunare. Cercetarea arhivistică este însă, după cum se știe, îngreunată de situația arhivelor, întrucît în majoritatea cazurilor materialul referitor la perioada studiată nu este organizat.

Pentru studierea emigrării sînt de un real folos rapoartele camerelor de comerț și industrie. Ele constituie un izvor prețios mai ales prin faptul că sesizează nu atît procesul de desfășurare a emigrării, ci consecințele economice și sociale ale acestui fenomen asupra Transilvaniei. În sfîrșit, cercetătorul poate apela cu folos — și acest fapt a fost dovedit de unii sociografi încă în preajma izbucnirii primului război mondial⁶ — la

⁵ *Magyar Statisztikai Közlemények* (în continuare: *Stat. Közl.*), Új sorozat, vol. 67, Budapest, 1918.

⁶ De menționat faptul că sociologul american I. Thomas a cerut sociologului arădan Braun Róbert să studieze psihologia țărănimii, avînd în vedere mai ales emigrarea. Despre rezultate v. Braun Róbert, *A falu lélektana*, în *Husztadik Század* (în continuare: *H. Sz.*), an. XIV (1913), nr. 5—6.

metoda strîngerii materialului din surse directe, adică din satele și familiile emigranților sau de la cei care au reemigrat.

Așadar, mijloacele de care dispunem în momentul de față, deși nu permit tratarea integrală a problemei (căci ne lipsesc și o serie de surse externe), ne dau totuși posibilitatea să abordăm coordonatele cifrice, amplasarea, direcțiile de evoluție, cauzele, consecințele precum și însemnătatea acestui fenomen. În lucrarea de față abordăm problema emigrării din acest punct de vedere. Precizăm totodată că vom cerceta doar emigrarea țărănimii în America, deoarece fenomenul emigrării țărănimii transilvănene în alte direcții, îndeosebi în vechea Românie, necesită o tratare specială.

II. — Emigrarea a fost — după cum se știe — un fenomen care a cuprins întreaga Europă. Ea s-a desfășurat însă diferențiat în timp și în spațiu. Pe cînd în prima jumătate și la mijlocul secolului al XIX-lea țările din apusul și nordul Europei au fost acelea care au dat principalele contingente de emigranți, în a doua parte a veacului trecut fenomenul s-a răspîndit și în sudul și răsăritul Europei⁷. Vasele încăpătoare ale agenților „Cunard” și „Pool” erau din ce în ce mai pline de emigranți din Italia, Austro-Ungaria, Rusia și din alte țări. În cîteva țări, printre care și vechea Românie, emigrarea s-a menținut într-un cadru mai limitat. În schimb, în Transilvania mișcarea migratorie a luat proporții mari.

Prima problemă care se ridică este aceea cu privire la cauzele care au împins țărănimea pe drumul emigrării. În fond, ele nu se deosebeau de cauzele care au dus la proletarizarea unei părți a țărănimii precum și la apariția unei suprapopulații relative în mediul agrar, determinînd și un nivel de trai deosebit de scăzut în sînul țărănimii sărace și al proletariatului agrar.

La baza emigrării ca fenomen social au stat mai multe cauze. Faptul că ea a cuprins întreaga Transilvanie arată că ea a fost generată de cauze generale comune, proporțiile diferite pe care le-a atins în diferite zone evidențiază însă și importanța specificului local. Revenind la primul aspect al chestiunii dorim să subliniem că puternica migrațiune internă și externă a populației, și îndeosebi a țărănimii, era legată în mod generic de dezvoltarea capitalismului în agricultură. Prin urmare emigrarea țărănimii își are rădăcina în relațiile agrare. Acea parte a țărănimii care a fost eliminată din agricultură de către dezvoltarea relațiilor de producție capitaliste, denumită de știința demografică suprapopulație relativă agrară, nu avea „... altă ieșire decît strămutarea în centre industriale, sau emigrarea în alte țări”⁸.

⁷ Cf. Frank Thistlethwaite, *Migration from Europa Overseas in the Nineteenth — Twentieth Centuries*, în *XIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports* V. Göteborg, 1960, p. 32—57.

⁸ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 3, București, 1961, p. 552.

Acei economiști ai vremii care au cercetat migrațiunea țărănimii, deși au scos în evidență o serie de cauze concrete, totuși nu au înțeles rolul capitalismului în geneza și evoluția fenomenului și astfel nu puteau să tragă concluzii adecvate. Unul din cei mai buni cunoscători ai problemei, M. Lendvai, văzînd creșterea uimitoare a numărului emigranților în comitatul Timiș a pus problema motivelor pentru care fug țărani tocmai din acest comitat, știut fiind că latifundiile acolo erau de mai mică întindere, iar proprietatea legată mai redusă decît în comitatele învecinate, ponderea proletariatului agricol fiind și ea mai scăzută; iar la toate acestea se adăuga o fertilitate sporită a pămîntului⁹. Trebuie să recunoaștem că întrebările ridicate de autorul respectiv erau într-un fel întemeiate, căci reiese și din argumentele aduse de el că emigrarea nu a luat forma cea mai gravă neapărat acolo unde situația materială a țărănimii era cea mai precară. Se vede că autorul n-a înțeles rolul specificului dezvoltării capitalismului în agricultură în generarea acestui proces și astfel nu și-a dat seama că cauzele concrete acționau în direcția eliminării țărănimii din agricultură doar în prezența anumitor condiții apărute în urma pătrunderii relațiilor capitaliste în agricultură. Tocmai de aici rezultă că anumite împrejurări care provocau emigrarea în masă a țărănimii, într-o regiune, deși puteau fi prezente și în altele, nu aveau neapărat un efect similar. De aici provin și greutățile determinării cauzelor concrete ale acestui fenomen social. Un lucru este neîndoielnic: trebuie să avem în vedere societatea dată în ansamblul ei. În cele ce urmează vom arăta unele cauze mai generale ale emigrării țărănimii din Transilvania.

Deși s-a datorat mai multor cauze de natură diferită, în geneza și dezvoltarea emigrării cauzele economice au avut un rol determinant. Faptul este atestat de principalele izvoare ale problemei. I. I. Șchiopul în lucrarea sa valoroasă *Românii din America*, editată în 1913, observă următoarele: „Cauzele cele mai puternice cari determină emigrarea în America au fost și rămîn cauzele economice. Oricît de ispititoare ar fi scrisorile din America, oricît de convingătoare îndemnurile agenților de tot felul, românii noștri n-ar fi luat în mînă toiagul pribegiei, dacă în afară de aceste motive *subiective* nu ar fi influențat și alte motive *obiective*, făcîndu-i chiar accesibili pentru motivele subiective. Înțelegem cauzele economice”¹⁰. Aceeași constatare este valabilă și pentru țărănimea maghiară și germană. Printre cauzele economice primul loc îl ocupa fără îndoială problema pămîntului, lipsa sau insuficiența lui pentru un număr tot mai mare de țărani. Dovada cea mai grăitoare o constituie în acest sens faptul că majoritatea absolută a celor emigrați provenea din rîndurile țărănimii fără pămînt sau cu pămînt puțin.

⁹ Lendvai M., *op. cit.*, p. 582.

¹⁰ I. I. Șchiopul, *op. cit.*, p. 31.

În vechiul comitat Maramureș, repartitia procentuală a emigranților după apartenența profesională prezintă următorul tablou:¹¹

Anul	Țărani cu pământ	Muncit. agric. argați	Mineri	Mici meseriași	Comer- cianți	Munc. ind.	Serv. casn.	Intelect.	Alții
1900	0,8	88,7	0,7	1,0	1,2	0,6	3,1	1,1	2,8
1901	0,6	87,9	0,8	1,1	1,1	0,0	3,9	1,3	2,7
1902	0,9	87,6	1,0	1,2	1,0	0,5	4,6	1,3	1,9
1903	0,8	88,2	1,1	1,0	1,2	1,0	3,0	0,6	3,1
1904	1,7	85,3	1,0	1,2	1,2	6,8	6,8	0,9	1,1
1905	2,9	80,9	1,2	0,9	1,2	0,6	9,1	0,6	3,6
1906	3,6	80,1	1,4	0,8	1,1	—	9,9	0,8	2,8
1907	3,8	80,0	1,2	0,6	1,3	—	12,1	0,6	2,2

Reiese deci că în acest comitat ponderea țăranimii (țărani cu pământ, muncitori agricoli și argați, precum și servitori casnici) în totalul emigranților oscila între 92% (în anul 1903) și 95,9% (în anul 1906). Marea masă a emigranților provenea din categoria muncitorilor agricoli și a argaților, deci din pătura complet pauperizată a țăranimii. Firește, servitorii casnici se recrutau, de asemenea, din categoria amintită.

Tendința de creștere a ponderii țăranilor cu pământ în cadrul emigranților (țărani cu pământ în 1900 nu furnizau decât 0,8% din totalul emigranților, greutatea lor specifică atinge însă 3,6% în 1906 și 3,8% în 1907) se referă desigur la țăranimea săracă. Fenomenul de creștere a ponderii țăranilor săraci în totalul emigranților a fost semnalat și în alte părți¹² și arată instabilitatea crescândă a gospodăriilor mici, lipsa de perspectivă a țăranimii sărace.

Unii reprezentanți ai claselor dominante și ai cercurilor conducătoare negau faptul că între problema pământului și cea a emigrării există vreo interdependență. În raportul Camerei de comerț și industrie din Cluj pe anul 1902 se pot citi următoarele: „Emigrarea la noi (în comitatele Cluj, Turda-Arieș, Solnoc-Dăbâca), spre deosebire de situația din Secuime, nu a fost cauzată de lipsa pământului, deoarece comitatele noastre nu au o populație densă. Emigrarea este urmarea a agitației agenturilor care se ocupă cu transportarea emigranților și cu recrutarea lor, promițându-le munți de aur. În creșterea vertiginoasă a emigrărilor au jucat un rol deosebit și recoltele proaste care se succed una după alta, provocând o stare economică extrem de neliniștitoare”¹³. Prima afirmație a raportului este falsă: problema pământului se pune și în comitatele de mai sus cu

¹¹ Arh. Stat. Debrețin, T. KIK. 1911, citează Rácz István, *A parasztok elvándorlása a faluból, în A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*, Budapesta, 1965, p. 423—477.

¹² Potrivit raportului din 1905 al vicecomitelui comitatului Odorhei, din cele 1000 de persoane care au plecat în acel an în America, jumătate s-au recrutat dintre țăranimea săracă. (*Jelentés Udvarhely megye közigazgatási állapotáról az 1904. évben*, Odorhei, 1905, p. 5—7).

¹³ *A kolozsvári kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1902, p. 6.

deosebită acuitate, deoarece marea proprietate moșierească era tocmai în aceste comitate mai răspândită decât în multe altele din Transilvania. Ceilalți doi factori la care se referă raportul au contribuit și ei la creșterea numărului țăranilor care au fost nevoiți să-și părăsească vetrele, dar modul în care sînt analizate denotă o tratare simplistă a problemei.

La congresul ținut la Timișoara, în anul 1902 în problema emigrării, majoritatea delegaților a văzut cauza principală a emigrării în șomajul permanentizat¹⁴ în rîndurile sărăcimii satelor, care a crescut foarte mult în urma crizei agrare de la sfîrșitul secolului al XIX-lea. Desigur, aceasta reprezenta o cauză reală, dar despre lipsa de pămînt și despre pierderea pămîntului de către țăranime într-un ritm crescînd nici măcar nu s-a amintit.

Alții însă, atunci cînd cercetau cauzele concrete ale emigrării, scoteau în relief lipsa de pămînt a țăranimii¹⁵. În acest sens se pronunțau în primii ani ai secolului al XX-lea și unii funcționari comitatensi din comitatele Arad și Bihor¹⁶. În sfîrșit, documentele semnalează că țăranii ce recurgeau la emigrare atunci cînd au avut posibilitatea, subliniau că nu aveau altă ieșire din situația dată, întrucît erau lipsiți de pămîntul necesar întreținerii familiei¹⁷. Faptul că o parte destul de însemnată a celor care au reemigrat și-au cheltuit banii economisiți pentru cumpărarea de pămînt sau degrevarea pămîntului de datoriile contractate anterior¹⁸, demonstrează de asemenea rolul problemei pămîntului în exodul țăranimii de la sate.

Cercurile dominante și economiștii burghezi, chiar dacă aminteau despre lipsa de pămînt a țăranimii, n-au tras concluziile necesare în sensul propunerii unor măsuri radicale; ei au ajuns cel mult pînă la recunoașterea și susținerea necesității de a parcela pămînturile aflate în posesia statului sau a bisericii. Poziția mișcării socialiste era mai înaintată. Deși în general conducerea mișcării social-democrate se pronunța, potrivit programului partidului, împotriva fărîmîțării fondului funciar, văzînd creșterea emigrării țăranimii a recunoscut importanța chestiunii pămîntului. Ziarul *Adevărul*, organul Secției române a P.S.D. scria următoarele: „Dacă vreți domnilor ca să faceți capăt emigrărilor, atunci dați poporului pămînt, dați poporului drepturi egale”¹⁹.

Printre cauzele care au determinat țăranimea la părăsirea satului, documentele semnalează și creșterea sarcinilor fiscale²⁰, îndatorarea țăranimii față de bănci și cămătari²¹, pauperizarea progresivă a unui mare

¹⁴ De Pottero Bruno, *A délvidéki kivándorlási kongresszus*, Budapesta, 1903.

¹⁵ I. I. Schiopul, *op. cit.*, p. 31—32; Kerék Mihály, *A magyar földkérdés*, Budapesta, 1936, p. 84—87.

¹⁶ Arh. C.C. al P.C.R. Fond nr. 71, dos. nr. 6603, fila 93—94; Arh. Stat. Oradea Fond. Prefect. jud. Bihor, doc. nr. 27/1910.

¹⁷ Arh. Stat. Oradea, F. Prefect. jud. Bihor, doc. 27/1910.

¹⁸ Braun Róbert, *op. cit.*, p. 690.

¹⁹ *Adevărul*, 20 iulie 1907.

²⁰ *Előre*, 29 oct. 1907.

²¹ *Tribuna Poporului*, 28 martie (9 aprilie) 1898.

număr de țărani ²² și altele. Țăranii alungați de la țară de relațiile capitaliste, lipsiți de pământ sau posedând pământ insuficient, erau constrânși să părăsească Transilvania doar atunci cînd nu obțineau angajare în centrele industriale, miniere sau alte sectoare ale economiei. Prin urmare, ei erau siliți să emigreze din cauza insuficienței dezvoltări a economiei și în primul rînd a industriei transilvănene, care nu putea absorbi suprapopulația relativă din agricultură. Într-adevăr, în comitatele Hunedoara sau Caraș-Severin, unde industria avea nevoie de un mare număr de muncitori, emigrarea era mai redusă ca proporții ²³; dimpotrivă, comitatul Făgăraș, unde marea industrie era reprezentată de o singură fabrică, era un centru al emigrărilor ²⁴.

S-ar ajunge însă la aprecieri unilaterale dacă n-am ține cont de factorii psihici care au contribuit de asemenea la formarea unei psihoze favorabile pentru creșterea procesului de migrare a țăranimii. Nu încapе îndoială că exemplul celor plecați și reîntorși cu o oarecare sumă de bani economisiți, precum și efectul agitației agenților care s-au specializat în acest sector de activitate ²⁵, au avut priză în rîndurile țăranimii. Într-o singură comună din comitatul Odorhei, o persoană reîntoarsă cu economii a determinat plecarea altor 22 de persoane ²⁶.

Se pune problema dacă aspirarea națională care apăsa asupra populației române din Transilvania poate fi socotită drept o cauză a creșterii emigrărilor. Din statistica emigrărilor reiese următoarea situație privind compoziția națională a celor plecați: din totalul celor emigrați aproximativ 50% erau români, 22,6% maghiari, 22,1% germani, restul recrutîndu-se din rîndul slovacilor, sîrbilor și ucrainenilor ²⁷. Valoarea incontestabilă a datelor în acest sens este confirmată și de alte surse. Raportul Camerei de comerț și industrie din Cluj trîgînd unele concluzii din ancheta făcută în problema emigrării, constata următoarele: „Din punct de vedere național emigrarea a cuprins toate meleagurile locuite de români, cît și cele locuite de sași și maghiari” ²⁸. Deci rămîne un adevăr istoric faptul că emigrarea a constituit în primul rînd un fenomen social. Dar, examinînd datele, reiese și un alt aspect al chestiunii: din cele 23 de comitate, într-un număr de 13, țăranimea română avea o pondere mai mare în rîndurile emigranților, decît ponderea ei specifică în totalul populației ²⁹. Și mai semnificativ este însă faptul că indicele acestei participări avea o tendință de creștere ³⁰. Toate acestea arată că oprimarea națională exercitată

²² Bud János, *A kivándorlás killönös tekintettel vármegyénkre*, în *Máramarosi Lapok*, 16 iulie 1903.

²³ *Stat. Közl.*, 67, p. 23—24.

²⁴ Arh. Stat. Brașov, F. Camera de Comerț, 1903, pachet 1—8, dos. 6/1903.

²⁵ *Ellenzék*, 16 ianuarie 1885; în Europa era cunoscută mai peste tot „febra emigrării” în America (Cf. Ingrid Semmingsen, *Emigration from Norway, Causes and Characteristics*, în *XIe Congrès International des Sciences Hist.*, vol. VI, Göteborg, 1960, p. 182—183).

²⁶ *Magyarság*, 17 ianuarie 1902.

²⁷ *Stat. Közl.*, vol. 67, p. 23—24.

²⁸ *A kolozsvári kereskedelmi és iparkamara jelentése*, 1902, p. 7.

²⁹ *Stat. Közl.*, 67, 20—22.

³⁰ *Ibid.*, p. 104.

de clasele dominante maghiare asupra populației române, majoritatea în Transilvania, a constituit o altă cauză importantă a creșterii emigrărilor în rîndurile românilor ³¹.

Așadar, cauzele interne de natură economică, politică ori psihologică au fost cele care au determinat emigrarea țărănimii din Transilvania. Efectul lor se manifesta însă în funcție de situația din America în ceea ce privește cererea față de forța de muncă. La sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea industria americană a avut posibilitatea să absoarbă un mare număr dintre cei plecați din Europa de răsărit, mai ales că țările din Apus furnizau în această perioadă — din cauze bine determinate ³² — mai puțini emigranți. Coincidența factorilor interni și externi a deschis larg porțile în fața emigrării: timp de trei decenii opinia publică a urmărit cu îngrijorare această nouă migrație a popoarelor.

III. — Fluxul principal al emigrărilor se îndrepta spre America. În prima perioadă de după desființarea relațiilor feudale în 1848, emigrarea țărănimii transilvănene a constituit un fenomen cu totul sporadic. Primele loturi de emigranți au părăsit Transilvania la sfîrșitul secolului al XIX-lea, mai precis la sfîrșitul deceniului al optulea ³³. Această mișcare s-a intensificat apoi în deceniul al nouălea și zecelea, atîngînd apogeul la începutul secolului al XX-lea. Exodul a atins proporțiile cele mai mari după 1902, culminînd în anul 1907. După o oarecare scădere a numărului de emigranți în anul 1908—1909, acesta cunoaște o nouă sporire în preajma izbucnirii primului război mondial.

În mod practic, nu poate fi urmărită cifric intensificarea emigrărilor în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În schimb pentru perioada 1899—1913 dispunem de sursele de informare necesare. Potrivit datelor statistice ³⁴ dinamica emigrărilor arată următoarea situație pentru perioada amintită:

Teritoriul

A N I I

	1899—1904	1905—1907	1908—1913	Total	1899—1913
Crișana și Maramureș	7 323	20 408	29 557		57 288
Banat	6 912	31 268	32 119		70 299
Transilvania	14 256	39 729	41 405		95 390
Total	28 491	91 405	103 081		222 977

Din cifrele de mai sus reiese că într-un interval mai mic de un deceniu și jumătate au părăsit Transilvania, luînd drumul spre America, un număr de aprox. 223 000 de emigranți. Fenomenul tindea spre o creștere permanentă: dacă între 1899—1904 au plecat 28 491 de persoane, cifra s-a ridicat în anii 1905—1907 la 91 405, respectiv la 103 081 în perioada 1908—1913. De aici se desprinde concluzia că exodul

³¹ I. I. Schiopul nu acordă atenția cuvenită problemei afirmînd: „Sentimentul național, revolta împotriva asupririi politice are un rol foarte neînsemnat în complexul de cauze cari determină emigrarea țărănilor noștri” (*op. cit.*, p. 33—34).

³² Frank Thistlethwaite, *op. cit.*, p. 35—36; *The Industrial History of the United States. For High School and Colleges*, by Cathery Coman, 1905.

³³ Szentiványi F., *op. cit.*, p. 3—10; Lendvai M., *op. cit.*, p. 569.

³⁴ *Stat. Közl.*, vol. 67, p. 51.

populației din Transilvania nu a încetat de la sine, ci a fost întrerupt de împrejurările istorice create de izbucnirea primului război mondial.

Chiar și cifra în sine dezvăluie un proces istoric de amploare. Cu toate că în monarhia austro-ungară au existat teritorii, ca de pildă Slovacia³⁵ unde proporțiile emigrării erau și mai ridicate, totuși Transilvania se situa printre teritoriile atinse în mod grav de acest proces cu atît mai mult cu cît populația de aici pleca masiv și în alte direcții, mai ales peste Carpați, în vechea Românie³⁶. În intervalul dintre anii 1899—1913 peste 50% din întreaga populație a luat drumul emigrării, ceea ce reprezintă un procent mai ridicat față de majoritatea teritoriilor din imperiu³⁷.

Datele de mai sus cuprind toate categoriile de emigranți. Urmărind proporția lor pe profesii rezultă următoarea situație³⁸: 79,20% din numărul total al emigranților erau ocupați în agricultură, creșterea animalelor și silvicultură, 7,70% în industrie și minieră, 8,70% erau zileri, 2,70% servitori, iar 1,70% făceau parte din alte categorii. Această grupare a statisticii necesită însă o precizare, anume că marea majoritate a celor grupați în rubrica „zileri” și „servitori” erau de fapt legați tot de agricultură, intrînd în categoria socială a țăranimii. Astfel aproximativ 90% a tuturor emigranților făceau parte din țărănime. Datele statistice sînt confirmate și de observațiile contemporanilor. Pe lîngă cele arătate mai sus cu privire la Maramureș, cităm aici pe I. I. Șchiopul care scria: „...cei 100.000 de români din America sînt aproape fără excepție toți țărani”³⁹. Se poate afirma așadar, că emigrarea constituia o latură a problemei țărănești care putea fi rezolvată numai prin soluționarea chestiunii agrare în ansamblu.

Fără îndoială că emigrarea a cuprins întreaga Transilvanie în înțelesul de azi al cuvîntului, dar nu în aceeași măsură. Potrivit împrejurărilor locale, diferitele comitate au contribuit inegal la formarea masei emigranților. În acest sens raportarea procentului emigranților la procentul înmulțirii naturale a populației în perioada menționată, poate duce la rezultate elocvente. Potrivit acestor date masa emigranților a prezentat peste 50% din sporul natural al populației în următoarele comitate: Tîrnava Mare (109,20%), Timiș (940/0), Torontal (860/0), Făgăraș (710/0), Tîrnava Mică (64,90%). Lăsînd la o parte comitatele cu un procent mijlociu, enumerăm mai jos pe cele cu procentele cele mai scăzute. Astfel, în comitatul Ciuc cei care au emigrat în America nu reprezentau decît 0,60% din sporul natural al populației, în Trei Scaune 1,20%, în Cluj 50/0. Mureș—Turda 5,50%, Turda—Arieș 8,50%, Brașov 8,60%, urmînd apoi alte comitate, ca Hunedoara, Solnoc—Dăbîca și Caraș—Severin. Precizăm însă din nou faptul că este vorba doar de emigrările în direcția Americii, căci comitatele enumerate mai sus, în frunte cu Ciuc, Trei-Scaune și Brașov aveau cele mai ridicate procente de participare în ceea ce privește plecarea țăranimii în direcția vechii Românie⁴⁰.

Reiese așadar că au luat naștere cîteva focare în care emigrarea a atins foarte mari proporții: comitatele Timiș și Torontal din Banat, respectiv Tîrnava Mare, Tir-

³⁵ *Ibid.*, p. 50.

³⁶ În perioada amintită au plecat în vechea Românie aprox. 101 000 de oameni din Transilvania și Ungaria (*Stat. Közl.* vol. 67, p. 83).

³⁷ *Stat. Közl.*, vol. 67, p. 6.

³⁸ *Ibid.*, p. 68.

³⁹ I. I. Șchiopul, *op. cit.*, p. 4.

⁴⁰ *Stat. Közl.* vol. 67, p. 83.

nava Mică și Făgăraș, în Transilvania istorică. Dar au existat și în alte câteva comitate grupuri de localități sau chiar sate izolate unde plecările masive ale țărănimii au constituit principala problemă aflată la ordinea de zi.

IV. — Urmărind desfășurarea diferențiată din punct de vedere teritorial a emigrărilor, se evidențiază diferite trăsături particulare, locale în cadrul acestui proces general.

Țărănimea din Banat a început să caute o ieșire din situația în care se afla încă începând cu ultimul sfert al veacului al XIX-lea. După unele surse contemporane⁴¹ cei care au trecut prima dată Oceanul Atlantic erau țărani de naționalitate germană⁴², aceștia fiind urmați apoi de alte categorii de țărani români, maghiari și sirbi. La începutul secolului al XX-lea fenomenul a luat forme deosebit de acute: față de anul 1900 cînd comitatul Timiș a fost părăsit de un număr de 270 de persoane, în anul 1907 acest număr a ajuns peste cifra de 9000. În Torontal atare evoluție (de la 300 la peste 17 000 de emigranți) era de a dreptul alarmantă și amenința cu urmări grave. Ziarul *Tribuna Poporului* din Arad ocupîndu-se de această stare de fapt scria: „Inima ni se umple cu durere, iar ochiul ne varsă lacrimi fierbinți cînd ne gîndim asupra tristului fapt că poporul românesc se sfîrșește vîzînd cu ochii de pe binecuvîntatul șes al Torontalului”⁴³. I. I. Șchiopul punînd problema emigrării în general scria: „Emigrarea română în America începe să fie o problemă care nu mai poate fi nesocotită”⁴⁴. Un ton asemănător adoptau și presa maghiară și germană, respectiv autorii maghiari și germani.

Această îngrijorare — așa cum ne dovedesc datele — nu a fost lipsită de temei. În același sens sînt grăitoare cîteva cazuri concrete la nivelul satelor bănățene. Din comuna Săcălaz, din cei aproximativ 5 000 de locuitori au plecat în cîteva ani peste 1 000 de bărbați, femei și copii⁴⁵. La început cauza nemijlocită a plecării în masă a țărănimii a fost șomajul permanentizat în rîndul muncitorilor agricoli și zilerilor; dar apoi au plecat și țărani aparținînd altor păături sociale, în speranța de a putea cîștiga banii necesari pentru achiziționarea unor parcele de pămînt. Din satul Iosifalău și satul învecinat au emigrat peste 600 de țărani⁴⁶, iar în Sînmihaiu între anii 1904—1908 din totalul de 1400 de săteni un număr de 400 au părăsit vetrele; din Iermata a plecat o treime a întregii populații⁴⁷.

Enumerarea ar putea continua, dar datele de mai sus sînt destul de revelatoare. La începutul secolului al XX-lea s-a format în Banat, și îndeosebi în comitatele Timiș și Torontal o atmosferă favorabilă emigrării, alimentată mai ales de cauze economice și politice, dar stimulată și de anumiți factori de natură psihologică. Pentru această atmosferă este caracteristic faptul că unii țărani care se pregăteau de plecare au răspuns la întrebările referitoare la cauzele emigrării lor în mod vag și nehotărît: „Plecăm că mai rău nu poate să fie”⁴⁸.

⁴¹ Szentiványi F., *op. cit.*, p. 317.

⁴² *Ibid.*

⁴³ *Tribuna Poporului* din 28 martie (9 aprilie) 1898.

⁴⁴ I. I. Șchiopul, *op. cit.*, p. 3.

⁴⁵ Berger K. Lajos, *Temes megye közigazdasági viszonyai...*, Budapesta, 1907, p. 20.

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ Lendvai M., *op. cit.*, p. 573.

⁴⁸ Braun R., *Lippa és Sansepolcro*, în *H. Sz.*, 1908, nr. 1, p. 7.

Din Făgăraș, Țirnavă Mare și Țirnavă Mică țărani au început să emigreze într-un număr mai mare la sfârșitul secolului al XIX-lea. De fapt aceste teritorii precum și comitatul Alta de Jos au constituit tot atâtea centre ale emigrării îndeosebi a țărănimii române. Este interesant de menționat că și de aici plecau primii țărani mai avansați din punct de vedere cultural, având și o oarecare bază materială. „Cum emigranții cei dintii au venit din țările mai înaintate în cultură, tot astfel și cei dintii români au venit din ținuturile locuite de români mai înaintați în cultură. Este numai firesc dacă cei dintii emigranți români se recrutează dintre românii mărgineni. Mai umblați în lume, știutori de carte, spirite mai iubitoare de independență, ei trebuie să fi fost cei dintii care au trecut oceanul ca să-și caute patrie nouă în lumea nouă“⁴⁹ — constată un autor contemporan. Au urmat apoi țărani de pe teritoriile mai înapoiate din punct de vedere economic, în ceea ce privește dezvoltarea capitalismului⁵⁰. Și în aceste ținuturi s-a statornicit o atmosferă care a înlesnit formarea unei psihoze a emigrării: trimiterea unor sume de bani economisiți de către cei plecați⁵¹, prin care unii au reușit să-și salveze mica proprietate a determinat din ce în ce mai mulți țărani să caute ieșirea din situația economică grea prin părăsirea țării⁵².

V. — Ar fi greu, chiar imposibil să înfățișăm în câteva pagini istoricul celor plecați și stabiliți pentru un timp mai scurt sau mai îndelungat în America. De aceea vom semnală doar câteva aspecte mai strâns legate de problematica noastră.

În primul rînd, trebuie precizat faptul că emigranții transilvăneni s-au stabilit în marea lor majoritate în Statele Unite ale Americii, mai precis în statele Pennsylvania, New York, Ohio și Indiana⁵³. Un procent de aprox. 10–15% s-au stabilit în Canada, respectiv în țările Americii de Sud⁵⁴. Inițial emigranții n-au venit cu gîndul de a se stabili în mod definitiv în America. Emigrantul considera — așa cum remarcă A. Popovici în lucrarea sa amintită — viața în America drept ceva vremelnic „avînd gîndul mereu la cei lăsați acasă, la gospodăria pe care o avea ori intenționa să o înjghebeze în satul lui“⁵⁵. De aceea ardelenii plecați nici nu intenționau să caute modalități pentru definitivă stabilire în America. Emigranții transilvăneni preferau munca în turnătoriile de oțel, în uzinele de fier unde „românii alături de unguri și slovaci îndeplinesc munca cea mai grea pentru a cîștiga cît mai mulți bani, în vremea cea mai scurtă“⁵⁶.

Astfel este lesne de înțeles că țărani emigrați de obicei la vîrsta cînd forța și capacitatea lor de muncă era în general în floare, făceau adevărată risipă de energie, mulți pierzîndu-și sănătatea prin contractarea unor boli sociale sau prin accidente de muncă. Un țaran din comitatul Odorhei re-

⁴⁹ I. I. Șchiopul, *op. cit.*, p. 23–24.

⁵⁰ Arh. Stat. Oradea, F. Prefect. jud. Bihor, doc. 270/1910; *Az aradi ipari és kereskedelmi kamara jelentése*, 1913, p. 96.

⁵¹ George Maior, *op. cit.*, p. 170.

⁵² Arh. Stat. Brașov, F. Făgăraș, Procesele verbale ale comitatului, 1913, poziția 990.

⁵³ *Stat. Közl.* vol. 67, p. 81.

⁵⁴ *Ibid.*; *MTSZ*, 1908, p. 278.

⁵⁵ A. Popovici, *op. cit.*, p. 5.

⁵⁶ I. I. Șchiopul, *op. cit.*, p. 16.

lata în felul următor munca ce o depunea acolo: „Am petrecut întregul an în oțelărie, lucrînd într-o brigadă compusă din 12 persoane. Ziua de muncă era de 12 ore. Am lucrat și duminicile și în zilele de sărbătoare tot 12 ore. Muncitorii nici nu înțelegeau limba tovarășilor de lucru”⁵⁷. Adăugînd la cele spuse mai sus faptul că pretențiile lor au rămas la nivelul țăranilor săraci, nu e de mirare că o parte dintre ei a reușit să-și adune o sumă oarecare de bani pe care au întrebuințat-o de obicei la reîntoarcere pentru salvarea sau refacerea gospodăriei.

Economistii vremii, urmărind evoluția emigrării și consecințele ei din mai multe puncte de vedere, au făcut aprecieri extrem de contradictorii. În mare, autorii ar putea fi grupați în două categorii: de o parte cei care, pornind de la faptul că prin banii economisiți un număr considerabil de familii țărănești au reușit să-și refacă gospodăria, au considerat, în mod declarat sau tacit, fenomenul emigrării ca util⁵⁸, iar cealaltă parte, cei care au văzut în emigrare exclusiv un fenomen negativ atît din punct de vedere economic cît, mai ales, demografic⁵⁹. Acest din urmă grup, mai apropiat de interesele mării gospodării moșierești, sau de interesele burgheziei industriale sublinia în primul rînd faptul că agricultura, respectiv industria își pierde cea mai bună forță de muncă, aceasta atrăgînd după sine și ridicarea prețului forței de muncă dinlăuntru⁶⁰. Poziția autorităților locale era foarte apropiată de cea exprimată de acest ultim grup⁶¹, ele fiind de părere că emigrarea trebuie oprită chiar și prin restricții administrative⁶².

Fără îndoială că emigrarea care a cuprins un număr atît de mare de țărani, nu a putut să nu influențeze asupra dezvoltării economice și sociale acolo unde ea a luat proporții deosebit de mari. I. I. Șchiopul evaluează suma sosită din partea emigranților români din America la aprox. 30 de milioane de coroane⁶³. Suma nu ne pare exagerată. Economistul Lendvai afirmă că din surse demne de crezare (desigur este vorba de poștă) a reușit să afle că timp de cinci ani, adică între 1904—1909 familiile emigranților din comitatul Timiș au primit aproximativ 12 milioane de coroane, iar suma adusă cu sine de cei care se întorceau era cel puțin tot atît de ridicată⁶⁴. Sumele sînt într-adevăr importante, dacă ținem cont de faptul că prețul unui iugăr de pămînt de calitate I-a era de cca 4—500 de coroane, iar prețul unei zile de muncă în agricultură pentru un bărbat era de 1 coroană. În afară de acest cîștig direct nu trebuie să uităm nici faptul că țăranii au devenit mai buni gospodari după ce s-au reîntors din America,

⁵⁷ *Magyarság* din 17 ianuarie 1902.

⁵⁸ I. I. Șchiopul, *op. cit.*, p. 21; G. Maior, *op. cit.*, p. 17; Glückman Miksa, *Pénzszűke és kivándorlás, în Magyar Pénzügy* din 9 ianuarie 1908.

⁵⁹ Cf. Rapoartele camerelor de comerț și industrie din Brașov, 1906, p. 7—8; Idem din Tirgu Mureș, 1911, p. 9—10.

⁶⁰ *Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Kronstadt*, 1906, p. 7—8.

⁶¹ Arh. Stat. Cluj, Procesele verbale ale comitatului, an. 1907; Arh. Stat. Dej., F. Administrativ I, 1907, dos. 73.

⁶² *Ibid.*

⁶³ I. I. Șchiopul, *op. cit.*, p. 21.

⁶⁴ Lendvai M., *op. cit.*, p. 581.

mai înaintați din punct de vedere cultural⁶⁵; ceea ce a avut influență asupra modului de gospodărire.

În legătură cu repercusiunile emigrării asupra dezvoltării capitalismului în agricultură menționăm următoarele: 1, ea a contribuit la creșterea prețului pământului; 2, a contribuit la descreșterea ofertei brațelor de muncă și 3, prin aceasta la ridicarea simbriei în agricultură. Într-o oarecare măsură ea a accelerat și diferențierea de clasă a țăranimii⁶⁶. Nu trebuie totuși să supraapreciem efectele care au contribuit la anumite schimbări de natură economico-socială care s-au resimțit în unele părți datorită emigrării. Deși avea un caracter de masă, ea n-a putut totuși să aibă o înrîurire atât de mare încât să fi contribuit la schimbarea liniei de dezvoltare a agriculturii, care era lentă, anevoioasă. Chiar dacă sumele de bani economisiți erau în sine apreciable, raportate însă la numărul mare de persoane între care se împărțeau, precum și la munca extrem de grea prestată de emigranți (care a cerut atâtea jertfe și chiar vieți omeneste), situația se prezintă astfel. După calculul unui economist contemporan, la un emigrant din Timiș revenea anual un câștig de 240 de coroane⁶⁷, ceea ce nu reprezintă un câștig bun. Desigur, au fost și oameni mai norocoși, cărora le-au revenit sume mai importante; în schimb existau emigranți, a căror situație materială a devenit mai precară față de cea avută înainte. Raportul vice-comitelui comitatului Odorhei semnalează că 1/5 din numărul țăranilor plecați au decăzut din punct de vedere material și mai mult⁶⁸. Pe de altă parte, deși cei care au revenit în Transilvania au continuat să se ocupe de agricultură, ei n-au adus cu sine nici unelte agricole, nici semințe de soi sau alte asemenea articole⁶⁹; cu alte cuvinte n-au adus nimic din experiența agriculturii americane care, după cum se știe, trecea printr-o revoluție tehnică. Credem că explicația acestui fenomen constă în faptul că emigranții transilvăneni, lucrând în mine și industria prelucrătoare, nu au ajuns în contact cu agricultura americană.

Pentru a trage unele concluzii cu privire la efectul emigrării ar trebui să facem studii comparative între diferitele țări europene, căci acest efect era diferit în ceea ce privește diversele țări. Dar pentru asemenea studii comparative lipsesc datele necesare. Se poate afirma totuși că în general o țară în care emigrarea a avut un caracter de masă, a pierdut mai mult decît a cîștigat; dimpotrivă, țara care s-a folosit de forța de muncă, priciperea și iscusința masei de emigranți a avut mai mult de profitat.

Avînd în vedere aspectele multiple și contradictorii ale emigrării credem că bilanțul general al acestui fenomen istoric pentru Transilvania a fost mai mult negativ. Emigrarea — așa cum a dovedit istoria — nu a

⁶⁵ Braun R., *op. cit.*, p. 548.

⁶⁶ Arh. Stat. Dej, Acte Adm. 1907, dos. 73; Berger K. Lajos, *op. cit.*, p. 20; Szentiványi F., *op. cit.*, p. 382. La Jimbolia, de unde țăranii au emigrat în masă, în anul 1905 prețul unui iugăr de pămînt era de 380 de coroane, în anul 1909 1300 de cor. (Szentiványi F., *op. cit.*, p. 382).

⁶⁷ Lendvai M., *op. cit.*, p. 581.

⁶⁸ *Alispáni jelentés Udvarhely vármegye közigazgatási állapotáról az 1904. évben*, Odorhei, 1905, p. 25.

⁶⁹ Braun R., *op. cit.*, p. 584.

putut să devină o metodă de rezolvare a contradicțiilor sociale care s-au acumulat în sistemul agrar din Transilvania. Contradicțiile economice, sociale și naționale puteau să fie canalizate spre soluționare doar printr-o dezvoltare internă multilaterală înlesnită prin îndeplinirea sarcinilor revoluției burghezo-democratice.

Au fost relevate mai sus doar câteva aspecte ale fenomenului emigrării țărănimii din Transilvania la începutul secolului al XX-lea. Studiarea aprofundată a istoricului emigrării constituie o sarcină de viitor a istoriografiei noastre.

A. EGYED

ZUM PROBLEM DER AUSWANDERUNG SIEBENBÜRGISCHER BAUERN AM BEGINN DES 20. JHS.

(Zusammenfassung)

Den statistischen Angaben zufolge wanderten zwischen 1900—1913 ungefähr 223.000 Menschen aus Siebenbürgen nach Amerika aus. Schon die Ziffer an sich zeigt, dass es sich hier um einen historischen Vorgang von grosser Tragweite handelte, besonders da die Bevölkerung auch anderswohin, hauptsächlich nach Altrumänien abwanderte. Zwischen 1899—1913 erfasste die Auswanderung mehr als 5% der Gesamtbevölkerung; davon gehörten 90% dem Bauernstand an. Somit muss die Emigration als eine Seite des Bauernproblems angesehen werden. Auf Nationalitäten verteilt ergibt die Auswandererstatistik 50% Rumänen, 22,6% Ungarn, 22,1% Deutsche; der Rest Angehörige anderer Nationalitäten. War also die Auswanderung eine vorwiegend soziale Erscheinung, so zeigt doch die wachsende Zahl aus der, als Volk unterdrückten, die Mehrheit darstellenden, rumänischen Bevölkerung auch ihre nationale Seite. Weiters werden die Folgen der Emigration und ihr Einfluss auf die allgemeine wirtschaftliche und soziale Entwicklung untersucht. Kleine Bauernwirtschaften wurden, besonders in einigen, von der Auswanderung stark betroffenen Gegenden, vor der vollständigen Proletarisierung gerettet. Im ganzen genommen war aber die Bilanz dieses geschichtlichen Vorgangs negativ. Die Auswanderung brachte keine Lösung der im Agrarsystem Siebenbürgens sich mehrenden, sozialen Gegensätze. Die Massenabwanderung der Bevölkerung aus Siebenbürgen nach Amerika wurde durch den Ausbruch des ersten Weltkrieges unterbrochen. Zwischen den zwei Kriegen hatte sie keinen Massencharakter mehr.

MARI COMANDANȚI ROMÂNI ÎN PRIMUL RĂZBOI MONDIAL

În lumina actualității militare, o serie de lucrări apreciază, și pe bună dreptate, considerăm noi, că arta militară este partea cea mai importantă a științei militare socialiste, concluzionând că arta militară se găsește în raporturi strânse cu știința militară generală, în sistemul raporturilor dintre întreg (știința militară) și parte (arta militară) ¹.

În acest context se poate preciza că arta militară contemporană românească s-a fundamentat și dezvoltat pe trepte superioare, prin preluarea bogatei experiențe de luptă a poporului nostru acumulată în războaiele duse în trecut pentru apărarea și independența patriei și în marile ridicări revoluționare pentru dreptate socială. Deci, arta militară, prin activitatea sa teoretică urmărește să obțină generalizări — concluzii, principii, procedee, norme — care vor ajuta comandanților în soluționarea problemelor legate de pregătirea și ducerea acțiunilor militare. Aceste generalizări teoretice principiale sînt înscrise în diferitele regulamente, manuale de specialitate, studii științifice, articole, lecții etc.

Dar, arta militară pe lângă latura ei teoretică, mai conține și o gamă extrem de variată de activități concrete, deci o latură aplicativă. Această latură este exprimată în hotărârile comandanților, luate în diferite situații de război, în ordinele date de către aceștia, în ampla documentație de planificare și asigurare a operațiunilor studiată și întocmită de statul major respectiv, în totalitatea măsurilor luate pentru rezolvarea unei probleme de război în orice domeniu (tactic, operativ sau strategic) s-ar situa el.

Desigur că orice problemă de război se rezolvă în ultimă instanță, de om. Eroismul de masă al ostașilor, al micilor comandanți, dîrzenia și hotărîrea lor, izvorîte din dreptatea cauzei pentru care luptă, determină adesea succesul. Această problemă a fost și a rămas viabilă și în primul război mondial. Nu trebuie uitat că la Mărășești, Regimentul 32 Mircea a contraatacat la baionetă, în cămăși, fără a ține cont de focul ucigător al artileriei și mitralierelor dușmane, îndeplinindu-și misiunea.

Ceea ce întărește hotărîrea ostașilor, le ușurează sarcina, îi duce sigur la victorie, este hotărîrea logică și justă a marelui comandant. Acesta are un orizont larg asupra tuturor operațiunilor, bazat pe informații precise,

¹ Col. Traian Grozea, *Reflecții despre arta militară*, Ed. Militară, București, 1969, p. 35.

cunoaște și știe aplica principiile imuabile ale războiului cu particularitățile lor specifice fiecărui caz în parte, își cunoaște subordonații, mijloacele la dispoziție, este omul realităților, făcând mari acte de inițiativă când situația o cere. Să nu uităm că, cu tot eroismul ostașilor români la Robănești, Călugăreni, Stîlpu, Bălăria, românii au pierdut, în a doua decadă a lunii noiembrie 1916, bătălia pentru apărarea Bucureștiului. Aceasta întrucît aplicarea manevrei pe direcții interioare de către comandamentul român, manevrînd ofensiv cu o grupare de forțe al cărui spate era neasigurat — aici exista un gol operativ spre care se îndrepta cea mai puternică grupare inamică — nu era indicată.

În această optică largă, referitoare la rolul marilor comandanți români în primul război mondial, vom căuta să subliniem esența aportului tactic-strategic al citorva dintre ei. Vom adăuga și 1—2 portrete de comandanți din prima linie, ale căror fapte merită să fie subliniate. Considerăm că prezentarea acestor portrete din punct de vedere tactico-strategic are un rol important în direcția folosirii trăsăturilor pozitive, pentru *deplina întregire* a personalității comandanților contemporani.

La data intrării României în primul război mondial (14/27 VIII 1916), în ordinea de bătaie a comandamentelor stabilită în vederea operațiunilor militare, la comanda Armatei de nord a fost repartizat generalul Constantin Prezan — comandant al Corpului IV de Armată, comandă ce i s-a menținut, deși aceasta constituia de fapt o imposibilitate practică mai ales în timp de război². Una dintre figurile militare românești cele mai cunoscute în acele vremuri și elogios apreciate, pentru pregătirea sa tactică și strategică, generalul Prezan, format la școala artei militare franceze, obține rezultate deosebit de apreciable, atît la comanda Armatei de nord, cit și ulterior, la comanda Grupului de armate ce va angaja și duce bătălia pentru București și apoi, ca șef al Marelui Cartier General român, în planificarea, organizarea și conducerea memorabilelor bătălii din vara anului 1917, duse pentru apărarea Moldovei.

Deși, după cum s-a văzut, generalul Prezan a deținut funcții înalte de conducere în comandamentele noastre, precum și pe cea supremă de răspundere asupra tuturor operațiunilor armatei noastre, el nu a lăsat posterității decît un destul de lapidar memoriu din care reies unele aspecte ale activității sale³. Cercetătorii actuali, între care menționăm în mod deosebit pe generalul Ion Cupșa, sint de acord în a sublinia importanța parțială a acestui memoriu. Astfel, memoriul menționează propunerile făcute de generalul Prezan, la 2 septembrie 1916, în vederea soluționării situației strategice create în urma insucceselor noastre pe frontul Dobrogei. La cererea primului ministru, comandamentul de căpetenie convoacă un consiliu cu toți comandanții de armate. În opoziție cu ceilalți comandanți de Armate, care propuneau sistarea ofensivei în Transilvania, generalul Prezan propune — ținînd cont de situația concretă de pe frontul de sud —, să se continue cu energie ofensiva în Transilvania,

² Gen. G. A. Dabija, *Armata Română în războiul mondial (1916—1918)*, Ed. I. G. Hertz, Buc., f. a., vol. I, p. 154 și 161.

³ Gen. C. Prezan, *Fapte petrecute în marele nostru război pentru care nu există acte*, (Manuscris aflat în Arhiva MFA — M. St. (M.), v. și gen. Ion Cupșa, *Armata Română în campaniile din anii 1916—1917*, Buc., Ed. Militară, 1967, p. 11—12.

deci pe teatrul principal de operațiuni — acolo unde considerațiile strategice cereau deciziunea —, la sud, întărindu-se apărarea cu 1—2 mari unități, de la Armatele II și I și nu de la Armata de Nord, care asigura implicit linia de comunicație cu Rusia și consolidându-se apărarea pe frontul dobrogean⁴. Evenimentele militare ulterioare au confirmat justetea propunerilor generalului Prezan, izvorite din luciditatea gândirii sale strategice. De asemenea, generalul Prezan mai lămurește în memoriul său o problemă destul de discutată, înlocuirea, la 30 iulie 1917, a inteligentului și deosebit de pregătितului general Cristescu — de fapt autorul planului de operațiuni al Armatei — cu gen. Eremia Grigorescu, la comanda Armatei I, în timpul bătăliei de la Mărășești, subliniind cauzele și împrejurările acestei înlocuiri⁵.

În scopul unei creionări cât mai pregnantă a trăsăturilor ce au caracterizat personalitatea militară a gen. Prezan, ne vom referi, în paralel, la opera sa de concepție și la activitatea sa de comandant în două acțiuni ce ni s-au părut caracteristice: bătălia pentru apărarea Bucureștiului (12—20 noiembrie 1916) și bătălia de la Mărășești (24 iulie — 21 august 1917)⁶.

În bătălia pentru apărarea Bucureștiului, este de admirat temeritatea, dirzenia și hotărârea cu care gen. Prezan a urmărit, pînă în clipa finală, curajoasa manevră strategică pe direcții de operații interioare.

Remarcăm aceleași elemente pozitive și atunci cînd în calitate de șef al M.C.G. român, concepe și execută manevra strategică de lovitură frontală cu scop de rupere, după care devenea posibilă manevra de învăluire și de întoarcere asupra arripilor inamice rezultate în urma ruperii frontului acestuia. Manevra inițială de rupere a frontului inamic era singura manevră posibilă în condițiile pozițiilor continue, existente în vara anului 1917, pe frontul din Moldova⁷.

Aplicarea manevrei strategice pe direcții de operații interioare, în bătălia pentru apărarea Bucureștiului, își are izvoare largi în trecutul de luptă românesc. Este suficient să amintim de aplicarea acestei manevre, în 1574, de către Ion Vodă, și în iarna 1595 de către Mihai Viteazul.

Se evidențiază astfel faptul că gen. Prezan își însușise din studiul aprofundat al istoriei militare o cultură profesională amplă.

În 1917, bazat pe ultimele învățăminte reieșite din desfășurarea operațiunilor militare pe fronturile europene și pe situația concretă operațională din Moldova, generalul Prezan, hotărăște ca, cu o armată — Armata 9 rusă —, să execute acțiuni demonstrative și atacuri cu obiectiv limitat, iar cu restul de 4 armate să realizeze ruperea pe cîte o direcție. În acest ansamblu, s-au combinat loviturile armatelor în sensul de a se realiza ruperea apărării inamice în două sectoare, urmată de o hotărîtă dezvoltare a ofensivei pe direcții convergente, pentru a nimici o grupare inamică cât mai mare și a se atinge un obiectiv cât mai îndepărtat — străpungerea strategică — necesară dezvoltării rapide, în adîncime, a ofensivei⁸. Lovitura principală

⁴ Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, p. 358—359.

⁵ Gen. C. Prezan, *op. cit.*, p. 10—11; cf. și gen. I. Cupșa, *op. cit.*, p. 242.

⁶ A se observa că periodizarea bătăliei de la Mărășești se stabilește în trei etape (24 iulie — 3 august 1917, 6 august 1917 și 15—21 august 1917), în funcție de acțiunile forțelor române. Cf. și gen. I. Cupșa, *op. cit.*, p. 238—254.

⁷ Gen. I. Cupșa, *op. cit.*, p. 272—273.

⁸ *Ibidem*, p. 274.

se executa cu aripile interioare ale Armatelor 1 română și 6 rusă, ceea ce mărea zona sectorului de rupere și deci dădea posibilitatea dezvoltării ofensivei în spațiul operativ-strategic cu ample mișcări de rabatere laterală asupra flancurilor și spatelui inamic. Faptul dovedește că gen. Prezan își însușise repede învățămintele războiului și le aplică constructiv, dovedind încă odată aprofundata și dinamica sa culturală în domeniul artei militare.

S-ar părea că există un echivoc. Cu toată abilitatea sa în luarea hotărârilor și în conducerea operațiunilor, gen. Prezan pierde bătălia de la București; în schimb, o câștigă pe cea din Moldova.

Fără a încerca o justificare asupra poziției gen. Prezan în noiembrie 1916 — bătălia pentru București — pe care, de altfel, nu a făcut-o nici el în memoriul înaintat M. St. M., ni se pare necesar și logic a expune unele probleme legate de această bătălie.

În primul rînd, hotărîrea de a se da o bătălie pentru apărarea Capitalei în vestul Munteniei nu aparține gen. Prezan. Ea a fost sugerată M.C.G. român de către gen. Berthelot, șeful misiunii militare franceze⁹. Părerea gen. Berthelot a fost precumpănitoare și în toate directivele și ordinele date generalului Prezan de M.C.G. român. În luarea hotărîrii privind aplicarea manevrei pe direcții de operații interioare, exceptînd „estetismul” acesteia, se fac două grave greșeli. Prima, nu se ține cont în mod realist de inamic — forțele și posibilitățile sale. Probabil din lipsă de informații sau datorită subaprecierii forțelor acestuia, comandamentul român „nu vede” că cel mai puternic (număr și calitate) grup inamic — Grupul Kühne —, înainta direct spre golul operativ în care trebuie să acționeze grupul român de manevră, și că, în curînd inamicul periclita flancul drept și spatele grupului român. În al doilea rînd, spațiul de manevră al grupului român era prea îngust, coborînd în unele puncte abia la 50—60 km. Dacă, se mai adaugă la acestea și ritmul redus al ofensivei noastre, întîrzierea în privința luării hotărîrii inițiale, angajarea succesivă, pe pachete, în luptă a forțelor române, slaba dotare în artilerie și armament automat a trupelor noastre, capturarea planului de acțiune român de către germani etc., avem în linii mari tabloul sumbru al cauzelor înfrîngerii noastre. În cadrul complex al acestor cauze, își are și generalul Prezan partea sa de vină. Astfel, el a angajat în luptă marile unități pe rînd, așa cum soseau la bătălie, fără a le concentra inițial într-o puternică masă de manevră. De asemenea, neinformați, nu a luat măsuri suficiente de siguranță a spatelui și flancului drept al grupului de manevră, deși există un principiu militar imuabil, că „cine întoarce, riscă să fie întors”, pe care apreciîndu-l la justa sa valoare, ar fi trebuit să prevadă unele lucruri care i-au scăpat. Apreciem, totuși, măsura luată de a-și forma cu stînga strategică — Grupul Apărării Dunării —, un pivot pe rîul Neajlov, lucru ce i-a asigurat într-o bună măsură, retragerea de la 20 noiembrie. Socotim că erorile făcute se datoresc lipsei de experiență în conducerea operațiunilor. Se pare că concluzia cea mai justă pentru această bătălie constă în aprecierea gen. Prezan ca un bun teoretician — deși i se „dictează” esența hotărîrii —, dar, ca un comandant ce mai avea nevoie de experiență în conducerea operațiunilor de război.

În schimb, în 1917 planul său ofensiv este excelent, mult mai bun decît al Pute-rilor centrale, care prevedea executarea tot a două lovituri dar separate între ele

⁹ Gen. D. Iliescu, *Documente privitoare la războiul pentru întregirea României*. Buc., 1924, p. 112, v. și gen. I. Cupșa, *op. cit.*, p. 176—177.

printr-o zonă muntoasă și foarte îndepărtată una de cealaltă (una în valea Siretului, alta în valea Oituzului), încît nu se puteau ajuta reciproc și nici dezvoltă, fiecare îmbrăcînd fronturi ce nu depășeau 10—15 km¹⁰.

Conducînd mari operațiuni în plan operativ-strategic, cu unele insuccese la început, generalul Prezan va oferi artei noastre militare moderne întreaga sa capacitate, forță de concepție și realizare, în marile bătălii de pe frontul Moldovei, din vara anului 1917, numele său fiind strîns legat de marile succese românești de la Mărăști, Mărășești, Oituz.

Între marii comandanți români din primul război mondial, se numără și generalul Alexandru Averescu, fost comandant al Armatei 2, a cărui activitate militară în primul război mondial vom căuta să o prezentăm în linii esențiale.

Și în ce privește gen. Averescu, documentele rămase și părerile istoriografilor sînt controversate, deci greu de urmărit și definit. Vom încerca totuși o sinteză asupra celor mai importante momente din activitatea de comandant a generalului Averescu.

Între 14 și 25 august 1916, generalul Averescu fost comandant al Corpului 1 Armată a comandat Armata 2, care opera ofensiv în Transilvania, fiind trecut la 25 august 1916 la comanda Armatei 3, care apăra frontiera dunăreană și Dobrogea împotriva forțelor Puterilor Centrale de la sudul Dunării¹¹. La 26 august 1916, M.C.G. român „amină” ofensiva generală din Transilvania, datorită evenimentelor de pe teatrul de operațiuni sudic, unde căzuse Turtucaia, dar mai ales datorită nervilor săi slabi¹². Iar, după ce Armatele 2 și de nord își scurtează linia frontului, ajungînd pe Oltul mijlociu (zona Făgăraș) și Homorod, M.C.G. român oprește definitiv ofensiva în Transilvania, la 6 septembrie 1916¹³. Între timp, M.C.G. român, angajase succesiv în Dobrogea 4 Divizii de infanterie, luate de pe teatrul principal de operațiuni din Transilvania (Diviziile 2 și 12 de la Armata 1, Divizia 5 de la Armata 2 și Divizia 15 de la rezerva generală)¹⁴. În felul acesta pe teatrul principal de operațiuni, ofensiva română fusese paralizată chiar de noi.

Pentru soluționarea acestei situații strategice, se convoacă la 2 septembrie 1916, la M.C.G. român, toți comandanții de armate.

Considerăm că este interesantă de subliniat părerea expusă de generalul Averescu în vederea soluționării situației strategice. Pornind de la premiza necesității abandonării planului inițial de campanie român ca fiind necorespunzător, Averescu arată că: „Pentru a da o dezvoltare normală operațiunilor noastre, trebuie a se opri ofensiva pe frontul de nord, a se reorganiza repede armata și a porni cu maximum posibil de forțe o acțiune hotărîtoare pe frontul de sud”¹⁵.

De fapt, ideea opririi ofensivei în Transilvania, teatrul principal de operațiuni, conform planului inițial, și reluarea acesteia la sud, după o nouă regroupare și reorga-

¹⁰ Gen. I. Cupșa, *op. cit.*, p. 275.

¹¹ Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, p. 154, 159—161.

¹² M. St. M., *România în războiul mondial*, vol. I, *Documente*, documentul 158, p. 322.

¹³ *Ibidem*, documentul 213 și 214, p. 389—391 și *Ibidem*, vol. II, *Documente*, documentul 2 și 3, p. 6—7.

¹⁴ *Ibidem*, vol. I, *Documente*, documentele 382, 383, 417 și 419, p. 626—627, 658, 660, v. și M. St. M. *România în primul război mondial*, p. 589—590 și 608—609.

¹⁵ Gen. Al. Averescu, *Operațiunile de la Flămînda*, p. 25.

nizare a forțelor, a constituit punctul de vedere al tuturor comandanților de armate cu o singură excepție. Astfel, comandantul Armatei 2, generalul Grigore Crăiniceanu, sublinia: „Să se suspende ofensiva în Transilvania; să se dea o lovitură de măciucă în Dobrogea; în fine să se facă, dacă e posibil, o demonstrațiune de trecere în spatele inamicului”¹⁶. Iar comandantul Armatei 1, generalul Ion Culcer, sublinia că: „efortul trebuie făcut întâi la sud”¹⁷. Singur, generalul Prezan a opinat just — așa după cum deja s-a arătat, pentru continuarea aplicării planului inițial cu unele amendamente. S-a precizat de la început că este interesant de subliniat „soluția Averescu”, deoarece ea a fost însușită de M.C.G. român. De asemenea în esență, s-au arătat și soluțiile propuse de ceilalți comandanți de armate, deoarece soluția Crăiniceanu constituie în embrion hotărîrea privind riscanta operație Flămînda. S-au subliniat aceste cîteva probleme, în vederea demonstrării rolului pe care generalul Averescu, în calitate de comandant al grupului Armatei de sud (Armata 3 și Armata de Dobrogea), l-a avut în pregătirea și conducerea operațiunilor pe frontul de sud, în luna septembrie 1916. Este clar — după părerea noastră, că M.C.G. român comite o eroare strategică schimbînd teatrul principal de operațiuni din Transilvania la sud, schimbare numai teoretică, deoarece practic, se diluează în forțe și mijloace teatrul principal, dar nu se întărește suficient nici cel secundar pentru a deveni principal. (Aceasta în ce privește teza „sine qua non” a obținerii deciziei). Este de mirare că M.C.G. român și generalul Averescu adoptă această soluție, călcînd toate principiile generale cunoscute ale unei manevre strategice. Se slăbește frontul transilvan, acolo unde se soluționa de fapt deciziunea campaniei, astfel că contraofensiva Puterilor Centrale ne găsește slabi și ne dă peste cap. Ce am fi obținut la sud? Chiar dacă aruncam de la Dunăre și din Dobrogea forțele inamice, ofensiva noastră nu ar fi avut șanse de succes, cel puțin din trei motive. Primul, ofensiva și-ar fi încetinit ritmul și ar fi fost oprită în fața puternicei bariere naturale a Balcanilor, mai ales că Armata de la Salonic, slabă ca forțe și dotare materială în acea perioadă, nu ne putea veni în ajutor. În al doilea rînd, ne angajam cu majoritatea forțelor la sud de Dunăre, lăsînd posibilitate inamicului să treacă el la contraofensivă în Transilvania, să pătrundă în Muntenia, să ne taie legăturile cu aliații noștri ruși precum și să ne taie de bazele de aprovizionare și să cadă în spatele nostru strategic. Iar, în al treilea rînd, obiectivul principal care dădea tăria morală armatei și poporului nostru era eliberarea Transilvaniei, nu cuceriri fără rost și permanente la sudul Dunării. Socotim că, pentru elucidarea acestei probleme, este cazul să recurgem și la cîteva argumente de ordin psihologic. Afectați în mod deosebit de succesele inamice de la sud și datorită faptului că, Capitala — centrul politic, administrativ și militar al țării — era la 40—50 km de Dunăre, marii noștri comandanți — bineînțeles cu unele excepții — și-au pierdut stăpînirea de sine. Au uitat că „pe cîmpul de luptă nu există situații disperate, ci numai oameni disperați”, pierzîndu-se în căutarea „cele mai adecvate soluții” pentru „salvarea” Capitalei. Nu s-a judecat „la rece” posibilitățile inamicului de la sud, funcție de efectivele și mijloacele sale și nici nu s-au analizat toate posibilitățile noastre și ale aliaților. Coro-borînd aceasta și cu lipsa de experiență a marilor noștri comandanți, în a soluționa probleme strategice complexe și grele, ajungem la propunerile lipsite de sens pe care

¹⁶ Gen. Grigore Crăiniceanu, *O luptă pentru întregirea neamului*, Buc., 1928, p. 37.

¹⁷ Gen. Ion Culcer, *Note și cugetări asupra campaniei din 1916*, Iași, 1919, p. 54.

majoritatea le-au făcut. Mai există însă, după părerea noastră, un aspect al problemei. Generalul Averescu socotește — și pe bună dreptate — că, în calitate de comandant al Armatei 3, luându-se de bază propunerea sa, i se va da în subordine și Armata de Dobrogea (lucru întîmplat), deci cca 50% din Armata noastră va fi sub comanda sa, fapt ce îi va da posibilitate de afirmare largă și întreaga pondere asupra M.C.G. și a evenimentelor viitoare. Activitatea sa ulterioară va demonstra și această pregnantă trăsătură de caracter a generalului Averescu — setea de putere și tendințele sale de infailibilitate militară.

M.C.G. român în definitivarea hotărîrii sale pe plan strategic, este împins și de telegrama lui Joffre — generalissimul francez —, care indică: „... că este o necesitate pentru armata română de a-și consolida situația în Dobrogea...” iar pentru aceasta arăta că „întărirea trupelor române în Dobrogea va avea poate ca rezultat o încetineală momentană a ofensivelor în Transilvania, dar planul inițial va trebui, după părerea mea, să fie reluat cu toată intensitatea, de îndată ce situația va fi restabilă în Dobrogea”¹⁸.

Indicația gen. Joffre ne arată cu claritate necesitatea rezolvării situației din Dobrogea prin „întărirea” (sublinierea n.) acestui front, iar ca o consecință directă încetinirea de moment a ofensivei în Transilvania, teatru de operațiuni înspre care se îndrepta din nou întreg efortul, după soluționarea problemei de la sud. Se indică deci un joc de mișcare strategică, al cărui pion principal era Armata română, neținându-se cont de insuficiența căilor de comunicație nord-sud, în special cele ferate, de insuficiența de armament, în special artilerie, de componența și gradul de instruire a cadrelor și trupelor, nu se vorbea nimic despre sprijinul aliaților.

Soluția generalului Alekseev, șeful M.C.G. rus, de la 26 august 1916, era și mai deconcertantă. Să se ia patru divizii de pe frontul Transilvaniei (cîte una de la Armata 1 și de nord și două de la Armata 2) care adăugate trupelor din Dobrogea să formeze o masă de manevră de 8 divizii în zona Silistra-Bazargic. Pe frontul din Transilvania să se continue ofensiva cu Armata de nord și o parte din Armata 2, deoarece inamicul nu își putea termina concentrarea decît peste 2—3 săptămîni¹⁹. Deci, generalul Alekseev indica și ofensivă la nord în Transilvania și constituirea unui grup de manevră la sud, în Dobrogea. Despre acest grup sudic, sînt — după părerea noastră —, multe de discutat. Zona de concentrare, Silistra-Bazargic, deci între Dunăre și Marea Neagră nu este fericit aleasă, frontul fiind foarte lung (120—150 km), fiecărei divizii revenindu-i un front de apărare între 15—20 km, ceea ce în condițiile de înarmare ale noastre (foarte puțină artilerie și armament automat) era prea mult, mai ales că este vorba de o regiune de cîmpie, fără zone de teren tari prin natura lor.

Alegerea unui aliniament mai spre nord, în partea cea mai îngustă a Dobrogei, care să protejeze importanta comunicație strategică: Cerna Vodă — Constanța, dar să dea și posibilitatea constituirii unor rezerve de mari unități care să acționeze operativ prin contralovituri într-un punct sau altul al frontului, scoțindu-se de la Turtucaia și Silistra marile unități „închise” acolo, dublat acest proces de un comandament hotărît, suplu și manevrier, cu nervi tari, ar fi soluționat în condiții optime problema Dobrogei, în timp ce pe teatrul principal de operațiuni din Transilvania s-ar

¹⁸ M. St. M., *România în primul război mondial*, vol. II, p. 8.

¹⁹ *Ibidem*, p. 9—13.

fi desfășurat o ofensivă hotărâtă atingându-se linia scurtă și tare a masivului Munților Apuseni sau cel puțin linia Mureș—Tirnava Mare, afectându-se astfel zonele de concentrare inamice și rezistându-se mai ușor contraofensivei inamicului. Față de sugestiile aliaților și propunerile comandanților de Armate, M.C.G. român își însușește propunerea Averescu, susținută — așa cum s-a arătat și de ceilalți comandanți de Armate, excepție făcând numai generalul Prezan —, trecind la executarea ei. Este oprită ofensiva pe teatrul principal din Transilvania și schimbându-se centrul de greutate al operațiunilor de la nord la sud, se hotărăște ofensiva pe frontul Dobrogei. În acest sens, se constituie, sub comanda generalului Averescu, Grupul Armatei de sud (Armata 3 și Armata de Dobrogea), care a fost întărit cu 3 Divizii (21 și 22 de la Armata 2 și 10 de la rezerva generală)²⁰. Acest Grup de Armate a primit, la 3 septembrie 1916, misiunea de a trece la ofensivă în Dobrogea și a nimici gruparea inamică de forțe din sud²¹.

După primirea acestei misiuni, generalul Averescu analizând situația de ansamblu a frontului român și cea specială a frontului de sud, ia una dintre cele mai interesante și frumoase hotărâri. În esență, această hotărâre prevedea „a se combina acțiunea frontală din Dobrogea cu un atac în spatele frontului dușman, ceea ce implica necesitatea de a trece forțele mobile ale Armatei 3 peste Dunăre, la o distanță convenabilă de frontul de luptă din Dobrogea”²². În vederea concretizării soluției adoptate, generalul Averescu hotărăște să treacă Dunărea în sectorul Flămînda (cca 25 km nord-est Giurgiu) cu o grupare tare de 5 Divizii de infanterie (10, 16, 18, 21 și 22) și Divizia 1 cavalerie. Locul ales pentru trecere se găsea la cca 140 km în spatele frontului inamic dobrogean²³. În acest sens, generalul Averescu înaintează M.C.G. român, la 5 septembrie 1916, raportul-propunere cu nr. 319, care este aprobat de către acesta și dispus apoi ca ordin Grupului Armatei de sud²⁴.

Planul viza obținerea unor rezultate decisive. În linii mari, el prevedea trecerea Dunării cu totalitatea forțelor în trei zile, după care acestea, dispuse pe două eșaloane, (în primul eșalon 3 divizii de infanterie și Divizia de cavalerie acoperite spre nord — de-a lungul Dunării — de o divizie de infanterie, înainta spre Akadınlar, iar, în al doilea eșalon, spre dreapta, o Divizie de la Armata de Dobrogea și o a doua Divizie, care cucerind Rusciukul acoperea spatele întregii grupări de manevră), urma să ia contactul cu spatele Armatei 3 bulgare, probabil în 7-a zi de la forțarea Dunării.

Armata de Dobrogea, acționînd ofensiv, simultan cu grupul de manevră, trebuia să lovească decisiv aripa dreaptă inamică, rupînd-o de Marea Neagră și făcînd-o să întoarcă spatele grupului de manevră, iar, prin mișcări frumos combinate grupul de manevră și Armata de Dobrogea trebuiau să facă joncțiunea, „încercuind total cea mai mare parte a armatei inamice”²⁵.

De asemenea, reține atenția cercetătorului modul excepțional — pentru acele vremuri — în care, pe baza unor judicioase măsuri indicate de generalul Averescu, s-au făcut, între 4 și 18 septembrie 1916 pregătirile pentru trecerea Dunării la Flă-

²⁰ *Ibidem*, p. 18.

²¹ *Ibidem*, p. 18—21.

²² *Ibidem*, p. 41—42; gen. I. Cupșa, *op. cit.*, p. 82—83.

²³ *Ibidem*, p. 42—45.

²⁴ Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, p. 363—367.

²⁵ M. St. M., *op. cit.*, II, p. 45; *Ibidem*, vol. II. *Documente*, documentul 9, p. 11, documentul 12, p. 17, documentul 15, p. 32.

mînda²⁶. Cu toate necazurile ivite la 18 septembrie, în noaptea de 18/19 septembrie și în ziua de 19 septembrie 1916 (bombardamentele aviației germane asupra podului, ploaia cu furtună care a rupt podul în două locuri, bombardamentul monitoarelor austriece care ieșiseră noaptea din canalul Belene datorită creșterii apelor Dunării etc.), grupul de manevră român trece Dunărea cu 2 divizii (10 și 21 infanterie) și formează un cap de pod pe aliniamentul general: Slivopole (Kasiklar), Breaslen²⁷, pulverizînd slabele forțe inamice de pe malul drept al fluviului. Trecerea Dunării de către trupele române a surprins complet Grupul de armate Mackensen și Armata 3 bulgară, deși generalul Toșev, comandantul acesteia, a declarat apoi că se aștepta la o trecere²⁸. Măsurile luate în mare grabă pentru „a cirpi” frontul cu unități slabe, aduse de peste tot, demonstrează surprinderea totală — strategică și tactică — a inamicului și infirmă teza lui Toșev. Marile inundații produse în urma ploilor în zona de trecere, îngreunau accesul trupelor la pod și instalarea artileriei în vederea protecției acestuia contra flotilei de monitoare austriece. În acest sens, apare necesară și justă cererea făcută de generalul Averescu M.C.G. român pentru oprirea temporară a trecerii²⁹. Cererea a fost aprobată și majoritatea trupelor trecute pe malul drept au fost retrase pe cel stîng, lăsîndu-se în capul de pod numai 2 regimente cu artilerie de 53 mm.

Între timp, situația generală se agravează în urma trecerii Armatei 9 germane la ofensivă în Transilvania, a stopării ofensivei Armatei de Dobrogea după o pătrundere de 3—8 km, a ruperii în două locuri a podului de la Flămînda de către minele de curent inamice. Ca urmare, M.C.G. român hotărăște oprirea operației Flămînda, trimiterea în Transilvania a marilor unități române de aici, retragerea capului de pod și trecerea la defensivă în Dobrogea³⁰.

Față de cele arătate, se impun unele concluzii. Cum deja s-a precizat, oprirea ofensivei generale pe teatrul principal de operațiuni din Transilvania a fost o greșeală fatală. Trecerea la ofensivă pe teatrul de operațiuni secundar din sud era o acțiune neindicată și de la care nu se putea aștepta deciziunea. Deci, din punct de vedere strategic, atît M.C.G. român, cît și generalul Averescu greșesc, și încă grav. „Scuzele” pe care le schițează generalul Dabija, arătînd că: „Dacă generalul Averescu putea și trebuia să aprecieze oportunitatea acesteia [este vorba de „manevra de la Flămînda”] numai în cadrul Grupului de Armate de sud, comandamentul de căpetenie era dator să aprecieze trecerea de la Flămînda în cadrul întregului teatru de război al României...”³¹, sînt neconcludente, dar justificate, cunoscut fiind faptul că generalul Dabija a fost subșeful de stat major al Armatei 2, comandată de generalul Averescu, care de altfel îi

²⁶ Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, p. 367—373, v. și M. St. M. *op. cit.*, vol. II, p. 48—69.

²⁷ M. St. M., *op. cit.*, vol. II, p. 81—98.

²⁸ Gen. I. Toșev, *Operațiunile armatei 3 bulgare în Dobrogea, în 1916*, Sofia, 1921, p. 121—125; v. și Gen. Al. Ioanițu, *Războiul României 1916—1917*, vol. I, Buc., 1928, p. 78.

²⁹ M. St. M., *op. cit.*, vol. II, p. 105—106, v. și M. St. M. vol. II, *Documente*, documentul 23, p. 41, documentul 26, p. 43, documentul 30, p. 46.

³⁰ M. St. M., *op. cit.*, vol. II, *Documente*, documentul 31 și 32, p. 46—47, documentul 36, p. 49; Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, p. 379—396.

³¹ Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, p. 397.

și prefățează lucrarea și face parte din „tabăra” generalului Averescu, elogiind acțiunile militare ale acestuia și criticînd pe alți comandanți români, în special pe generalul Prezan³². Cel care propune defensivă la nord și acțiunea ofensivă la sud, la 2 septembrie 1916, a fost tocmai generalul Averescu, deci reiese cu claritate faptul că un comandant de Armată nu poate fi surd și orb în ce privește teatrul general de operațiuni, el neprivind decît la zona Armatei sale! Cu atît mai mult în cazul respectiv, cu cît din însăși contextul propunerii se desprind elementele de ansamblu ale vederilor sale.

Totuși, manevra de la Flămînda, privită într-o optică numai operativă, apare ca îndrăzneată și interesantă. A cădea, prin surprindere, cu o masă de 6—7 Divizii în spatele unui inamic puternic angajat frontal și serios zdruncinat și afectat de pătrunderi de ordinul a 3—8 km, nu este lucru ușor pentru acest inamic! Dacă, în Dobrogea M.C.G. rus mai aducea — și îi era ușor — 6—8 divizii, iar Armata Sarraile de la Salonic, ridicîndu-și efectivele de la 17 divizii slabe, la cel puțin 20—25 de divizii bune și bine dotate, inamicul de la sud putea fi ușor scos din luptă.

În aplicarea acestei soluții, intervine însă o problemă cardinală: cînd se putea face acest lucru? Și, legat de aceasta se mai ridică o problemă: avea România posibilități — în efective și mijloace de luptă —, să abordeze ofensiva și pe teatrul de operațiuni principal, din nord și pe cel secundar, din sud?

Socotim că răspunsul la aceste probleme este negativ. Un răspuns pozitiv, ar fi fost din domeniul aventurismului strategic.

Prin urmare, „manevra de la Flămînda” cu toată îndrăzneala și frumusețea concepției ei, era nulă și neavenită în contextul general strategic-operativ al anului 1916. Ea nu trebuia admisă de M.C.G. român. Părerea generalului Prezan a fost atunci justă, cea a generalului Averescu o eroare strategică-operativă. Probabil că și generalul Averescu și-a dat seama de aceasta, intrucît nu a repetat o astfel de eroare; în schimb, și-a dovedit temeinicia pregătirii sale militare și curajul în luptele pe care le-a condus în noiembrie-decembrie 1916, pentru a retrage Armata 2 în Carpații răsăriteni, a apăra porțile Moldovei de încercările desperate de pătrundere ale invadatorilor; dar, mai ales, în campania anului 1917, cînd, după refacearea Armatei române din iarna 1916—1917, a condus ofensiva noastră de la Mărăști.

M.C.G. a încredințat, la începutul lunii iulie 1917, Armatei 2 române (56 batalioane, 14 escadroane, 448 mitraliere, 228 guri de foc, dintre care 52 grele și 21 de avioane)³³, misiunea ca în cooperare cu dreapta Armatei 4 ruse (care se află la stînga sa) să rupă apărarea inamicului din față și să dezvolte apoi ofensiva pînă în valea superioară a riului Putna, ținînd legătura permanentă cu Armata 9 rusă, din dreapta sa³⁴. În fața Armatei 2 române și 4 ruse, se găsea aripa dreaptă a Armatei

³² Gen. I. Cupșa, *op. cit.*, p. 12—13.

³³ Lt. col. N. Stoeneșcu, *Bătălia de la Mărășești*, Buc., 1930, p. 62.

³⁴ Arhiva M.F.A. — M. St. M., *Fond Armata 2/1917*, Secția operații, dosar 23, anexe, fila 6.

1 austro-ungară (21 de batalioane, 36 escadroane, 252 mitraliere și 142 guri de foc, dintre care 6 erau grele)³⁵, a cărei poziție era temeinic organizată pe centre de rezistență, legate între ele, constituite în două poziții pentru a da adâncime apărării pe direcțiile cele mai importante și acoperite cu obstacole și baraje.

Raportul de forțe în ansamblul frontului Armatei 2 era de 2,7/1 în infanterie și 1,6/1 în artilerie, în favoarea românilor, fapt ce permitea comandamentului nostru anumite concentrări de foc și efective în locul și momentul destinat ruperii frontului inamic. Superioritatea în ce privește focul de artilerie nu era însă satisfăcătoare; de aceea ritmul ofensivei va fi încet, iar pierderile destul de mari.

Hotărîrea luată de generalul Averescu, comandantul Armatei 2, de a da lovitură principală cu stînga pe direcția generală: Mărăști—Tulnici, ajungîndu-se pe drumul cel mai scurt la obiectivul final — valea Putnei, în strînsă legătură cu dreapta Armatei 4 ruse, era justă, ca și obiectivele succesive fixate, prin a căror cucerire se împiedecau eventualele concentrări inamice, ce ar fi putut, de asemenea, lovi flancul drept al Armatei 4 ruse. Cu observația că, chiar în sectorul de rupere nu s-a realizat densitatea artileristică necesară (raport 1,4/1 în favoarea românilor) și că s-a împărțit Divizia 6 infanterie la două corpuri de armată, în loc de a se da completă Corpului 2 armată — de la lovitură principală —, asigurîndu-se o mai mare superioritate de forțe și mijloace și o conducere mai unitară, măsurile luate sînt juste. De asemenea, este de subliniat și ansamblul de măsuri organizatorice luate de comandament pentru buna desfășurare a ofensivei, ca: completarea și îngroparea legăturilor telefonice și telegrafice, completarea sistemului de transmisiuni cu telegrafie optică și relee de agenți, amenajarea de noi drumuri, organizarea genistică a raioanelor unde s-au dispus rezervele, șanțuri de comunicații pentru mișcarea adăpostită a trupelor, depozite blindate de muniții și hrană, completarea formațiunilor sanitare etc.³⁶.

Moralul ostașilor români era excelent. Ei ardeau de nerăbdare să răzbune suferințele îndurate și să elibereze pămîntul sfînt al Patriei cîntropit de dușmani. La dezvoltarea acestui înalt moral de luptă, un rol l-a jucat și ordinul de zi dat de generalul Averescu, la 7 iulie 1917, înainte de începerea bătăliei. Între altele, comandantul Armatei 2 arăta: „... Ostași! A sosit momentul mult așteptat de toată suflarea românească, de voi însă mai mult decît de oricine, să reluăm lupta pentru a răsturna zăgazul dincolo de care se aud gemetele părinților, fraților, copiilor noștri sub apăsarea vrăjmașului hrăpăreț. Nu uitați că reluăm lupta pentru cea mai dreaptă și sfîntă cauză: pentru izgonirea cîntropitorilor din căminele noastre... Am toată nădejdea că Armata 2 română nu va lipsi de la o așa sfîntă datorie și va ști să se mențină, ca și pînă acum, prin valoarea ei dovedită, la înălțimea încrederii ce pune țara în ea”³⁷. După o pregătire de artilerie de două zile (9 și 10 iulie 1917), la 11 iulie 1917, ora 4, trupele române și ruse au trecut la ofensivă. În prima zi a ofensivei, trupele române și cele ruse au reușit să rupă prima poziție de apărare inamică într-o

³⁵ Lt. col. N. Stoenescu, *op. cit.*, p. 51 (Sublinierea autorului citat că numai 6 guri de foc erau grele este după părerea noastră discutabilă, ținînd cont de faptul că Armata austro-ungară dispunea de mult mai multă artilerie grea în dotarea sa).

³⁶ Gen. Al. Iarca, *Generalul Averescu în război*, Buc., 1931, p. 30—31, v. și Mihail Văgăonescu, *Viața în război*, Ed. Casei școalelor, Buc., 1925, p. 296—309.

³⁷ Arhiva M. F. A. — M. St. M., *Fond Armata 2*, secția operații, dosar 159 1917, vol. I, fila 5. Ordinul nr. 1851 din 7 iulie 1917; v. și revista *România în timpul războiului 1916—1918*, aprilie 1920, p. 135—136; M. Văgăonescu, *op. cit.*, p. 310—311.

zonă largă de circa 20 km, inamicul suferind pierderi grele, după cum rezultă din raportul arhiducelui Joseph, comandantul grupului de armate inamic³⁸. Ofensiva a fost continuată energic în zilele de 12 și 13 iulie, după ce inamicul se retrăsese în noaptea de 11/12 iulie pe o nouă poziție tare natural și întărită genistic.

M.C.G. român, ținând cont de evenimentele din Galiția și Bucovina (forțele Pute-rilor centrale respingeau spre est trupele ruse, creind un serios pericol pentru flancul drept strategic al dispozitivului ruso-român din Moldova), a hotărât și dispus, prin ordinul dat la 12 iulie, ora 18,40, oprirea operațiunilor pe aliniamentul atins în seara de 12 iulie³⁹.

Generalul Averescu, analizând situația, cere M.C.G. român — și de astă dată just — permisiunea de a continua ofensiva până la atingerea unui aliniament puternic pe care să se oprească, și care să poată servi ulterior ca bază de reluare a ofensivei. M.C.G. român aprobă cererea. Ofensiva continuă cu succes în ziua de 14 iulie, creind prin dezvoltarea ei o amenințare serioasă în zona de joncțiune a Armatei 1 austro-ungară și 9 germană, și silind inamicul să-și îndrepte aici toate disponibilitățile. Între 14 și 19 iulie, se dau lupte înverșunate cu succese mari pentru români și ruși, singur puternicul raion fortificat Măgura Cașinului rămânând în mîna inamicului. În seara de 19 iulie, ofensiva a fost oprită și Armata 2 s-a regrupat în vederea defensivei, primind în sprijin încă 2 Divizii de infanterie și extinzându-și dreapta peste valea Doftanei pentru a înlocui Corpul 40 din Armata 9 rusă, care devenea disponibil pentru nordul Moldovei, până la 22 iulie⁴⁰.

Realizînd un intrînd operativ, adînc de 25 km și cu o dezvoltare frontală de 35 km, tocmai în punctul cel mai nevralgic al dispozitivului inamic — joncțiunea dintre Armata 1 austro-ungară și Armata 9 germană —, ofensiva româno-rusă de la Mărăști și-a atins și depășit scopurile operativ-tactice, creind, după ruptura frontală a poziției inamice, largi posibilități pentru dezvoltarea strategică prin învăluirea sau întoarcerea flancurilor celor două Armate inamice. Situația generală a frontului estic aliat nu a permis această dezvoltare iar forțele necesare nu au existat nici ele. Totuși, Mărăștii au însemnat primul mare succes românesc din 1917, sădind din plin încrederea ostașilor și ofițerilor în forțele noastre, în viitorul care începea să se deseneze luminos înspre victoria finală.

Concepția gen. Averescu asupra ofensivei, organizarea bătăliei, conducerea ei energetică și oportună, cu toate micile greșeli făcute — rămase însă fără urmări mai grave —, au demonstrat din plin priceperea sa de comandant de oști. Dacă în 1916 a greșit, în 1917, acumulînd din plin experiența generală a războiului și a sa personală, a obținut succese în pregătirea și conducerea operațiunilor și ca urmare o mare pondere morală în armată. Generalului Averescu, apreciem că i se potrivește perfect cele afirmate de Frederic II în „Instrucțiunile militare ale Regelui Prusiei“, că: „generalii sînt mai de pîns decît s-ar crede; toată lumea îi condamnă

³⁸ Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, vol. IV, p. 108.

³⁹ Arhiva M. F. A. — M. St. M., *Fond M. C. G.*, Secția operații, dosar 11/1917, fila 36.

⁴⁰ Arhiva M. F. A. — M. St. M., *Fond Armata 2*, Secția operații, Ordinul 2050/1917 al Armatei 2, v. și dosar 3 anexe, fila f. n., v. și col. Radu Băldescu, *Ofensiva de la Nămolosa. Bătălia de la Mărăști*, Sibiu, 1928, p. 52—57.

fără să-i asculte...⁴¹, precum și de Joffre care spune: „Nu sînt dintre aceia care să aduleze pe căpitani ce nu au fost niciodată învinși. Există în înfrîngere un învățămînt de curaj și de perseverență, pe care unii șefi nu îl înțeleg decît prea tîrziu“⁴². În 1930, generalii Al. Averescu și C. Prezan, au fost avansați la gradul de mareșal. Arătînd meritele militare ale generalului Averescu nu putem scăpa din vedere poziția sa reacționară în calitate de politician și mai ales ca șef al unui guvern cunoscut prin măsurile antimuncitorești luate, în perioada avîntului revoluționar din anii 1918—1920.

Era la începutul lui septembrie 1916. Înaintearea armatei române, care se făcuse cu deosebită prudență și într-un ritm foarte încet în Transilvania, fusese practic oprită de către M.C.G. român, datorită „evenimentelor“ petrecute pe frontul de sud (căderea Turtucaiei la 24 VIII 1916, părăsirea Silistrei la 26 VIII 1916, succesele locale ale ofensivei inamice în Dobrogea)⁴³.

La 2 septembrie 1916, M.C.G. român, în urma conferinței cu comandanții de Armate, hotărăște — eronat din punct de vedere strategic — oprirea definitivă a ofensivei din Transilvania și schimbarea planului de campanie inițial, trecîndu-se la ofensivă în sud, adoptînd planul Averescu de conjugare a unei ofensive generale în Dobrogea cu trecerea Dunării de către un grup de manevră — operația Flămînda —, care să cadă în spatele inamicului și împreună cu Armata de Dobrogea să-l nimicească.

Neatingînd pe frontul transilvan nici măcar obiectivele minimale necesare trecerii la o defensivă cu șanse de succes, trupele române sînt oprite pe alinamente nefavorabile de teren, prea lungi, fără legături operative și uneori chiar tactice între ele și condamnate să suporte „în liniște“ concentrarea inamicului și contraofensiva acestuia, bogat „echipată“ cu mijloace de foc (în special artilerie grea și mitraliere), cu trupe special antrenate pentru teatrul de operațiuni muntos (corpul alpin bavarez, brigăzile de munte austriace) și cu multă experiență de război.

În aceste condiții generale, planul Armatei 9 germane apărea ca logic. El consta, într-o primă fază, în declanșarea unei ofensive la Jiu pentru aruncarea peste munți a Diviziei 11 române care ocupase Petroșanii, punînd stăpînire pe Pasurile Vulcan și Surduc, apoi în atacarea Corpului 1 Armată, aflat în fața Sibiului, învăluindu-se ambele flancuri. Odată defileele Jiu și Olt în mîna inamicului, acesta va invada Oltenia, după care îndreptîndu-se spre est, odată cu forțarea Dunării de către inamicul de la sud, va începe acțiunea de cucerire a capitalei României — Bucureștiul. Concomitent, se vor forța trecătorile Carpaților răsăriteni, pentru a se pătrunde în cîmpia Siretului, tăindu-se legăturile strategice româno-ruse la

⁴¹ Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, vol. I, p. 16.

⁴² Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, vol. I, p. 16.

⁴³ M. St. M. *op. cit.*, *Documente*, vol. II, documentul 1, p. 3—6; v. și Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, vol. I, p. 190—323.

aripa de sud a frontului aliat oriental și nimicindu-se Armata română, prinsă în „capcana Munteniei”⁴⁴.

Planul Puterilor centrale viza lucruri mari, printre care obținerea deciziei în fața României — care urma a fi scoasă rapid din luptă — și crearea din resursele economice ale țării noastre (în special petrol și produse agro-alimentare) a unei puternice baze economice pentru continuarea războiului, de care Puterile centrale aveau deja acută nevoie. Din punct de vedere militar planul purta amprenta vizibilă a celor doi elevi ai lui Schlieffen — Hindenburg și Ludendorff. Dubla învălire strategică, sistem Cannae, era leit-motivul acestui plan.

Dar realitatea nu a fost pe măsura concepției. Eroismul trupelor dublat de priceperea și eroismul comandanților români a încurcat planurile inamicului. Deși am fost înfrinți în campania anului 1916, iar trupele române s-au retras — este drept cu mari pierderi — în Moldova, ele au supraviețuit, s-au refăcut și, în 1917, au înfrânt inamicul cotropitor în memorabilele bătălii de la Mărăști, Mărășești și Oituz.

Printre eroii români, care, cu priceperea și bravura lor, au stăvilit sau întârziat acțiunile inamicului, se situează la loc de frunte generalii Ion Dragalina și David Praporgescu, ambii jertfindu-și viața în mod eroic pentru apărarea gliei strămoșești.

La începutul operațiunilor noastre, generalul Ion Dragalina, comandă Divizia 1 infanterie din Armata 1 română, care avea misiunea să opereze între valea Cernei și Turnu Severin. În această situație operativă, este demnă de subliniat hotărîrea energetică a generalului Dragalina de a ocupa muntele Alion — cheia stăpînirii gurii Cernei și a pivotului Orșova. Acțiunea a fost dusă la bun sfîrșit, în condiții excepționale, de către R. 17 I. de sub conducerea Lt. col. Tăutu, care a ocupat apoi și Orșova⁴⁵.

Raionul se liniștește apoi, iar Armata 1 subțiază potențialul de luptă al Diviziei 1, trimițînd în sectorul grav amenințat al văii Oltului două regimente și artilerie, lăsînd Diviziei numai șapte batalioane pe frontul Virful Cocoșului, Orșova, 2 batalioane în rezervă la Cireșu și un batalion la Baia de Aramă. La 11 octombrie 1916, prin ordinul nr. 2262, generalul Dragalina, este numit comandant al Armatei 1, înlocuind pe generalul Ion Culcer.

Considerăm necesar să ne exprimăm o părere personală asupra acestei înlocuiri, destul de controversate. În sectorul său, generalul Culcer, avea de privit trei mari direcții operative: valea Dunării, valea Jiului și a Oltului, aceasta atît sub aspect defensiv cit și ofensiv. În perioada la care ne referim, inițiativa strategică trecînd de partea Puterilor centrale, problema se punea sub aspectul defensivei cu contraatacurile și contraloviturile ofensive inerente. Pentru comandantul Armatei 1 se punea problema: care era cea mai importantă direcție operativă? Răspunsul, rezultat al unei analize temeinice a întregii situații, socotim că era destul de clar — valea

⁴⁴ Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, vol. II, p. 17—18, v. și C. Kirițescu, *Istoria războiului pentru întregirea României 1916—1919*, vol. II, Ed. II, Buc., f.a. p. 7—15; v. și Erich v. Falkenhayn, *Campania Armatei a 9-a împotriva românilor și rușilor*, Buc., 1937 (traducere), p. 24—44, 208—217.

⁴⁵ Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, vol. II, p. 21—23; v. și M. St. M. *op. cit.*, *Documente*, vol. I, documentul 126, p. 288—293, documentul 127, p. 293.

Oltului. Intervalul dintre flancul drept al Armatei 1 și cel stâng al Armatei 2 române, dădea posibilitatea inamicului să zdrobească liniștit flancul drept al Armatei 1, să-și deschidă cea mai importantă comunicație, dublată de o bună cale ferată — valea Oltului, să iasă pe Olt pentru a-și deschide drum spre est, interpunându-se ca o pană adânc înfiptă între cele două armate române, Armata 1 cu slabele ei forțe din Oltenia fiind apoi fărâmițată prin pătrunderi pe valea Jiului și de-a lungul Dunării și nimicită.

Or, generalul Culcer a văzut tocmai invers problema. A dat prioritate văii Jiului, poate ținând cont de bazinul carbonifer de aici, poate ținând cont de o manevră strategică de întoarcere prin valea Mureșului a inamicului ce ataca în defileul Oltului. În acest caz, ideea călca flagrant principiul proporționării scopului cu mijloacele, căci oricât ar fi fost de întărită Divizia 11 infanterie română (care lupta în valea Jiului), ea nu avea forțe și nici perspective de a le primi, pentru a ajunge în valea Mureșului și a executa apoi o acțiune de întoarcere a inamicului din valea Oltului, oferind rezervelor inamice ce afluiău continuu spre Mureș flancul stâng, într-un gen de „marș procesional” à la Frederic al II-lea⁴⁶. Hotărîrea de a angaja la Jiu toate forțele disponibile, aproape dirijînd personal ofensiva Diviziei 11⁴⁷, este o eroare operativ-strategică. Datorită acestui fapt, în clipele grele ale Corpului 1 Armată română, care lupta la Olt, generalul Culcer nu l-a putut ajuta, și mai mult, a luat hotărîrea aprobată după insistența sa de M.C.G. de a se lua comanda corpului 1 Armată inteligentului și pregătutului general I. Popovici⁴⁸. În schimb, propunerea generalului Culcer, făcută M.C.G. în urma succesorilor ofensivei inamice de la Olt și Jiu, cu telegrama nr. 657 din 11 oct. ora 12,25 „de a decide dacă nu este cazul de a se lua măsuri de o retragere, care să se poată face în ordine, iar nu sub presiunea inamicului”⁴⁹, o apreciem ca justă. Dacă s-ar fi admis această propunere, Armata 1 s-ar fi putut retrage în ordine pe malul estic al Oltului, scurtîndu-și frontul de apărare, constituind pivotul strategic din stînga al Armatei române de pe frontul de nord și opunînd cu mijloace mult mai mari, o puternică apărare strategică în fața capitalei țării.

De data aceasta, generalul Culcer nu greșise. În schimb, i s-a luat comanda Armatei 1. Aluziile și interpretările malițioase ale unor istoriografi la adresa acestui comandant român le considerăm, în majoritate, tendențioase⁵⁰. Generalul Culcer a greșit dar nu mai mult decît alții, iar problema pătrunderii inamice de la Olt s-ar

⁴⁶ Pentru înțelegerea noțiunii de „marș procesional” a se vedea printre altele tratatul sumar de *Istorie Militară* de Mr. Victor Renescu, Sibiu, 1923, p. 72—76; *Istoria Militară*, de Mr. Băldescu Radu, Sibiu, 1925, p. 84—85.

⁴⁷ Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, vol. II, p. 78; v. și M. St. M., *op. cit.*, *Documente*, vol. I, documentul 201, p. 373; *Ibidem*, vol. II, documentul 161, p. 168; M. St. M. *op. cit.*, *Documente*, vol. I, documentul 199, p. 370—371.

⁴⁸ Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, p. 137—139; M. St. M., *op. cit.*, vol. II, p. 798.

⁴⁹ Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, vol. II, p. 386—389; M. St. M., *op. cit.*, *Documente*, vol. III, partea I-a, documentul 462, p. 394—395, documentul 463, p. 395 și documentul 464, p. 395.

⁵⁰ Printre altele se remarcă chiar și poziția Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, vol. II, p. 382, precum și a Gen. I. Cupșa, *op. cit.*, p. 138—139; M. St. M., *op. cit.*, *Documente*, vol. III partea I-a, documentul 465, p. 396.

fi putut soluționa în faza Sibiu, dacă nu mai înainte, prin deplasarea stîngii Armatei 2 la legătura operativă cu dreapta Armatei 1, soluție pe care trebuia s-o dea neapărat M.C.G. care vedea și conducea ansamblul strategic al operațiunilor.

Revenind acum la generalul Ion Dragalina, el lua comanda Armatei 1, într-o situație deosebit de grea pentru aceasta. Oin ponderat dar hotărît, cu o aleasă pregătire militară, stimat și iubit de toți ofițerii și soldații „tata Dragalina” — cum era cunoscut în armată —⁵¹, luînd comanda, hotărăște a merge în prima linie pentru a se documenta și a hotări la fața locului măsurile de redresare a situației. El nimereste la 12 octombrie cu mașina în mijlocul patrulelor inamice care pătrunseseră în defileul Jiului între Bumbesti și Lainici, și este rănit de focurile inamice. Pansat imediat dar evacuat și operat prea tîrziu, generalul Ion Dragalina moare la 27 octombrie 1916 la București în spitalul improvizat din fostul palat regal.

Scoaterea din luptă a generalului Dragalina a influențat negativ moralul trupelor și ofițerilor, lăsînd Armata 1 în momentele cele mai grele, fără un comandant priceput și destoinic, cunoscător al situației și al zonei de operațiuni a Armatei. Armata 1 își urma destinul său implacabil, iar generalul Dragalina intra în panteonul eroilor, cu sentimentul datoriei, împlinite.

De asemenea, este interesant a urmări în cadrul luptelor pentru apărarea defileului Oltului, soarta celuiilalt general român, căzut aici — David Praporgescu. Inițial, comandant al Diviziei 20 infanterie, înființată după declararea războiului cu efective reduse și armament slab, generalul Praporgescu trimisese deja cîteva batalioane care au participat la luptele din defileul Oltului. La 10 octombrie 1916, Divizia 20 a fost desființată, unitățile ei fiind repartizate Diviziilor 23 și 13 din Corpul 1 Armată, aflate în plină luptă⁵². Ulterior, chemat urgent, se întîlni cu generalul Popovici, comandantul C. 1 A, la Ciinenii de Argeș, primind de la acesta misiunea de a apăra malul drept al Oltului, în zona Muntelui Robu, unde Corpul 1 Armată își formase un detașament — misiune pe care cu mult tact și eroism și-a îndeplinit-o.

În urma marilor insistențe ale generalului Culcer, comandantul Armatei 1, M.C.G. aprobă și Armata 1 dă ordinul nr. 336 din 18 septembrie 1916, prin care generalul Praporgescu este numit comandant provizoriu al C. 1 A. Luînd comanda ca și Dragalina în momente deosebit de grele pentru trupele române, generalul Praporgescu va căuta să-și facă datoria pînă la capăt. Prima și cea mai importantă problemă ce se punea comandantului român, era consolidarea poziției și oprirea ofensivei inamice. În aceste condiții, cînd frontul reculează, cînd moralul trupelor este scăzut, cînd unii comandanți și-au pierdut capul și nu știu ce să facă, singura soluție este darea ordinelor celor mai executabile, apoi, acțiunea personală în mijlocul trupelor pentru a le ridica moralul, încrederea și hotărîrea fermă de a lupta pînă la capăt. În acest sens s-a orientat și generalul Praporgescu, care însă este surprins la 30 septembrie 1916 în mijlocul unui batalion din R. 2 I. aflat în repaos, de un obuz rătăcit de artilerie inamică, la originea văii Ciineni. Lovit de schije, generalul Praporgescu moare după 20 de minute. Același obuz rănește grav și pe alți cinci

⁵¹ C. Kirițescu, *op. cit.*, vol. II, p. 93; v. și M. St. M., *op. cit.*, *Documente*, vol. III, partea I-a, documentul 466, p. 396—397 și documentul 474, p. 401.

⁵² C. Kirițescu, *op. cit.*, p. 69; v. și Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, vol. II, p. 427.

ofițeri și 70 de soldați⁵³. Ultimele cuvinte ale generalului Praporgescu au fost: „Nu slăbiți credința, a noastră e izbînda”⁵⁴.

Survenită în momente grele, moartea generalului Praporgescu a impresionat adînc armata noastră — cadre și trupe —, în care era bine cunoscut ca un om de acțiune, cu o frumoasă pregătire și de mare viitor. Generalul Praporgescu este o mare pildă de curaj și jertfă, puse în slujba patriei.

Sîngeroasa zi de 6/19 august 1917 se sfîrșise.

„De pe înălțimea Măgurii Odobeștilor, mareșalul Mackensen cuprindea cu privirea cîmpul bătăliei [de la Mărășești, n.n.], înroșit de razele soarelui ce apunea și de sîngele soldaților săi. ... și în acest amurg însîngerat, gloriosul soldat nu se putea opri să nu citească limpede apusul propriei sale faime, de general care nu cunoscuse pînă atunci înfrîngerea”⁵⁵. Cit de plastic este prezentat în aceste cîteva fraze de către C. Kirițescu, epilogul mării bătălii de la Mărășești! Cine l-a înfrînt pe vestitul Mackensen, învingătorul strălucit de la Tannenberg, de la Lodz, de la Dunaiet, din Serbia, din Dobrogea și de la Argeș? Răspunsul este simplu și concludent: Armata 1 română, refăcută în Moldova, comandată de generalul Eremia Grigorescu; figură clasică de mare comandant de oști, înțelept, viteaz, dublat de o energie fără seamăn altoită pe un fond de vaste cunoștințe militare, generalul Eremia Grigorescu a fost unanim recunoscut de subalterni ca și de istoriografi, drept una dintre cele mai interesante figuri ale armatei române din timpul primului război mondial.

Pentru a evidenția odată mai mult figura generalului Eremia Grigorescu, ne vom mulțumi să-i creionăm în linii mari dar pregnante, portretul său de mare comandant de oști. La începutul războiului, generalul Eremia Grigorescu comanda Divizia 15 infanterie din Corpul 5 Armată, aflat în rezerva M.C.G. român. În urma desfășurării nefavorabile pentru noi, a evenimentelor operaționale din Dobrogea, Divizia 15 infanterie a fost trimisă ca întărire pe acest front. Inițial, pe pachete de batalioane și companii, fără comandamentul de Divizie și nici măcar pe regimente, o parte din unitățile Diviziei au luat parte la nefericita luptă de la Turtucaia. Refăcute apoi, unitățile Diviziei 15 sînt trimise de această dată complete în Dobrogea, intrînd în luptele de la 3 septembrie 1916, cînd contraatacul eroic al R. 53 I. de sub comanda colonelului Ernest Broșteanu, sprijinit de R. 25 Art. și de flota de Dunăre, pune pe fugă Brigada inamică Bode, aflată în plin succes ofensiv pe dealul Arabagi⁵⁶. În zilele ce au urmat, între 3 septembrie și 24 septembrie 1916 — cînd a fost scoasă de pe frontul dobrogean și trimisă la Armata de nord⁵⁷ —, Divizia 15 infanterie a participat din plin la aceste lupte. Atrage atenția un fapt ciudat în aparență și anume, că Mackensen, care comandă forțele Puterilor centrale de pe frontul dobrogean, făcea efortul manevrei sale ofensive cu stînga, pentru a pătrunde de-a lungul Dunării la Cernavodă și a tăia legătura principală cu țara a Armatei de Dobrogea, în

⁵³ Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, vol. II, p. 427; C. Kirițescu, *op. cit.*, vol. II, p. 70

⁵⁴ C. Kirițescu, *op. cit.*, vol. II, p. 70.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 586—587.

⁵⁶ Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, vol. I, p. 213—214, 328; M. St. M. *op. cit.*, vol. I, p. 613—614.

⁵⁷ Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, vol. I, p. 421; M. St. M., *op. cit.*, vol. II, p. 192.

vederea încercuirii și nimicirii acesteia. Una dintre cele 3 Divizii române (2, 15 și 12 infanterie), care au oprit cu eroism și dîrzenie ofensiva lui Mackensen, încurcîndu-i serios planurile, a fost Divizia 15 infanterie, comandată de generalul Eremia Grigorescu. Prima ciocnire dintre cei doi comandanți — Grigorescu și Mackensen —, se solda cu victoria românului!

Era la începutul lunii octombrie 1916; inamicul în plină ofensivă căuta să forțeze trecătorile Carpaților și să pătrundă la sud, în Oltenia și Muntenia iar la est, în Moldova. Grupul de armate al Arhiducelui Carol plănuia să pătrundă în Moldova, prin pasul Oituzului. În acest scop, constituia Grupul Schmettow, compus din 5 Divizii (dintre care 3 de cavalerie), cu misiunea de a pătrunde prin trecătoarea Oituzului în Moldova⁵⁸.

În fața acestui puternic grup inamic se afla Divizia 2 cavalerie română și Divizia 15 infanterie, generalului Eremia Grigorescu revenindu-i sarcina de a comanda Grupul Oituz. În seara zilei de 11 octombrie, se luă contactul cu inamicul. După contraatacuri disperate date de călăreții români, pe jos, cu lancea în loc de baionete, inamicul este respins, iar artileria română surprinde Divizia 3 cavalerie inamică în coloană și o împrăștie. Lupte crîncene au loc în zona satului Hirja în zilele de 15—17 octombrie, o încercare inamică de a cădea în spatele românilor este lichidată, detașamentul inamic trimis în acest scop fiind complet nimicit. Generalul Grigorescu este permanent în mijlocul unităților și conduce personal lupta, fapt ce dinamizează soldații și comandanții, dîndu-le tăria morală de a rezista puhoiului inamic. 18 octombrie a fost cea mai cumplită zi pentru vajnicii apărători ai Oituzului. După un puternic bombardament ce a durat toată noaptea de 17/18 octombrie și a continuat în ziua de 18 octombrie, în prezența arhiducelui Carol — moștenitorul tronului habsburgic — și a contelui István Tisza — primul ministru maghiar, de tristă amintire, inamicul a atacat cu toată vigoarea pozițiile românești de la ora 8 pînă la ora 22, cu mici întreruperi pentru reorganizări. Trupele române, puține la număr, erau respinse din poziții, apoi contraatacau și le reocupau. Este deosebit de interesant de subliniat eroismul a două batalioane din R. 13 I. „Ștefan cel Mare“, care au apărut pădurea Vrînceanu, devenită un imens cimitir al inamicului. Frontul român a rămas neclintit. În ajutorul generalului Grigorescu este trimisă Brigada 37 (R. 69 și 77) din Divizia 8 infanterie. Analizînd cu deosebită luciditate operativă situația, generalul Grigorescu hotărăște să treacă la contralovitură. Între 19 și 22 octombrie, generalul Grigorescu manevrează cu o deosebită abilitate în terenul greu accesibil cele 20 batalioane ce le avea la dispoziție — îngrijind ca permanent 12 batalioane să fie în linia de atac, iar 8 să fie în rezervă, pentru odihnă. În seara zilei de 22 octombrie, inamicul se află pe vechea graniță, adică pe pozițiile de plecare de la 13 octombrie; numai că, în acest interval înregistrase pierderi deosebite, în oameni și tehnică de luptă.

Apreciînd just noua situație, generalul Grigorescu primind întăriri, reia ofensiva între 23—27 octombrie, pentru a arunca pe inamic peste graniță. La 27 octombrie, inamicul este complet azvirlit peste graniță, hotărîrea generalului Grigorescu se realizase. Divizia 15 infanterie a fost supranumită „divizia de fier“, iar pe stîncile Oi-

⁵⁸ C. Kirițescu, *op. cit.*, vol. II, p. 30; M. St. M. *op. cit.*, vol. II, p. 748; *Documente*, vol. II, documentul 285, p. 271—273; M. St. M., *op. cit.*, vol. III, p. 44—57.

tuzului se înscrisese cu litere de foc și sînge deviza generalului Eremia Grigorescu: „Pe aici nu se trece!”⁵⁹.

Oituz, 1916, era o rază de lumină și speranță în toate inimile românești. O aprinsese un om cu nervi de oțel, cu înțelepciune și profundă gîndire militară — generalul Eremia Grigorescu.

La Cașin, între 22—31 decembrie 1916, generalul Grigorescu și Divizia 15 întărită, trebuiră să-și facă din nou datoria de apărători hotărîți ai trecătorilor Moldovei, sîngerind din plin. Și, din nou inamicul plăti scump cele cîteva creste luate, neputînd însă pătrunde în Moldova.

1/13 august 1917, era după o săptămînă de cumplite lupte la Mărășești. Generalul rus Ragoza, care avea comanda frontului (Armata 4 rusă și 1 română), ordonă retragerea frontului român în spatele Mărășeștilor, cu 6 km, pentru o aliniere cu cel rus⁶⁰. Ordinul însemna aproape un dezastru pentru trupele noastre, retragerea făcîndu-se ziua, în plină luptă cu inamicul. În plus, abandonarea Mărășeștilor devenit acum un veritabil simbol al vitejiei românești, însemna cea mai grea lovitură psihologică ce se putea da Armatei și întregului popor român.

Generalul Grigorescu refuză executarea ordinului. El discută foarte agitat cu M.C.G. român și îl convinge pe generalul Prezan și pe generalul Scerbacev de inutilitatea ordinului. Ce a urmat, a dat dreptate generalului Grigorescu. Puhoiul german, comandat de faimosul Mackensen, a fost oprit și azvîrlit înapoi în zona Mărășești. Ingeniozitatea combinării apărării pe poziții cu contraatacurile date prin surprindere, în momentele cele mai oportune, jocul continuu și deosebit de elastic al rezervelor, a exasperat pe atacatori și a asigurat victoria românească. Exemplul personal al marului comandant a stat întotdeauna în fața trupelor și comandanților în subordine.

În mausoleul măreț de pe cîmpia Mărășeștilor, în mijlocul eroilor pe care i-a comandat cu măiestrie și dus la victorie, generalul Eremia Grigorescu își doarme somnul de veci pe măreața pagină a istoriei neamului, al cărui titlu este: Mărășești — „nici pe aici nu se trece!”.

În preambulul acestui modest articol, s-a arătat că vom aborda și activitatea în domeniul tactic al cîtorva comandanți. Aceasta pentru a ilustra — pe cît posibil —, pe de o parte, faptul că unele erori din domeniul operativ strategic au fost corectate în domeniul tactic, prin hotărîrile juste și inițiativele curajoase ale unor comandanți, iar pe de altă parte, a prezenta eroismul personal în lupte al acestora. În acest sens, s-a căutat alegerea cîtorva persoane și acțiuni, care să ilustreze pe deplin teza noastră. Era în cea de a doua jumătate a lunii august 1916. În Dobrogea, se duceau lupte grele împotriva unui inamic din ce în ce mai numeros și mai bine dotat din punct de vedere al tehnicii militare, al cărui comandant suprem era feldmareșalul german Mackensen, militar deosebit de capabil și posesor al unei frumoase experiențe de război (în anii 1914, 1915 și 1916).

⁵⁹ C. Kirițescu, *op. cit.*, vol. II, p. 31—43.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 543.

Dintre cele câteva mari unități române și ruse, care au luptat aici, se detașează net divizia 19 infanterie, a cărei comandă o ia, la 27 august 1916, colonelul, imediat devenit general, C. Scărișoreanu, care înlocuiește pe generalul N. Arghirescu, ce trece la comanda Diviziei 6 infanterie (pe frontul Armatei 2)⁶¹.

De la această dată, Divizia 19 infanterie, datorită pregătirii, energiei și eroismului comandantului său și a tuturor ostașilor intră triumfal în istoria militară a României. Dar, în această mare unitate română, vom întâlni printre altele încă două nume de comandanți, pe care îi prezentăm aici. Este vorba în primul rând de colonelul „călare pe un cal uriaș, ca și el însuși, ... mereu în mijlocul trupelor, trecând de la un grup la altul, împărțind ordinele cu sînge rece”⁶², cu numele de Stan Poetaș, comandantul Brigăzii 17 infanterie din Divizia 19 infanterie, devenită în noiembrie 1916. Divizia 9/19 infanterie, iar în zilele fierbinți și însingurate ale lui august 1917, eroica Divizie 9 infanterie, ce a apărut cu atîta hotărîre celebrul Mărășești — Verdunul românesc!

În al doilea rând, încercăm o creionare a portretului militar al comandantului, inițial de batalion, apoi de regiment, maiorul (ulterior locotenent-colonel, colonel și general) C. Rasoviceanu — care a condus în luptele din 1916 și 1917, eroicul regiment 9 vînători din Divizia 9 infanterie.

Cu ordinul nr. 413 din 8 octombrie 1916, comandantul Armatei de Dobrogea — generalul rus Zaiontchikowsky, arătînd eroismul românilor, subliniază: „În această privință (a rezistenței eroice, n.n.) citez în mod deosebit purtarea Diviziei 19, căreia îi trimitem felicitările noastre frățești”⁶³.

Rezistența trupelor române și ruse în Dobrogea a întîrziat realizarea planurilor lui Mackensen, ducîndu-l de la proiectul de rapidă scoatere din luptă a Dobrogei la un proiect mai ponderat, bazat pe o înaintare metodică, dar care cerea timp. Dacă M.C.G. român și rus ar fi exploatat la rîndu-le acest timp, Mackensen nu ar mai fi trecut Dunărea așa cum a trecut-o, nici în noiembrie în loc de proiectata trecere din septembrie, ci ușor ar fi fost aruncat în Balcani numai de trupele din Dobrogea întărite cu câteva mari unități, dîndu-se libertatea de acțiune teatrului principal din Transilvania, unde se hotăra soarta campaniei.

Noiembrie 1916, plouă continuu amestecat cu zăpadă, noroiul trece de glesne, frigul pătrunde în oase. M.C.G. român a hotărît „să salveze” Bucureștiul, încredințînd generalului Prezan misiunea de a constitui un grup de manevră (cu ce s-a putut), cu care să izbească și să nimicească grupul inamic Kosch care, trecînd Dunărea, înainta vertiginos spre capitală, constituind cel mai mare pericol pentru aceasta.

În acest grup de manevră, un rol de prim ordin i-a revenit Diviziei 9/19 infanterie, constituită din resturile celor două Divizii (9 și 19 infanterie), după nefericitele lupte din Dobrogea. Comandantul ei era generalul C. Scărișoreanu, iar între cadre reîntîlnim pe colonelul Stan Poetaș și lt. colonelul C. Rasoviceanu.

⁶¹ Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, vol. I, p. 159 și 315.

⁶² C. Kirîțescu, *op. cit.*, vol. II, p. 520.

⁶³ Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, vol. I, p. 436; M. St. M. *op. cit.*, *Documente*, vol. III partea II-a, documentele 1013 și 1014, p. 339—342.

În ziua de 19 noiembrie 1916, pe întreg frontul dintre Carpați și Dunăre se dau lupte înverșunate⁶⁴. Diviziile grupului de manevră (2/5, 9/19 și 21 infanterie) continuă atacul concentric asupra Diviziei 127 infanterie germană — cea mai bună mare unitate a grupului Kosch — pe care deja o încercuiseră strâns din trei părți (față, flancul stîng și spate). Divizia germană care rezista cu hotărîre, suferise pierderi foarte mari în oameni (morți, răniți și prizonieri) și tehnică de luptă. Cele mai grele lupte din această zi s-au dat în jurul micuței localități Stilpu de pe riul Neajlov. Localitatea Stilpu fusese cucerită, cu mari pierderi, de către inamic. La ordinul generalului C. Scărișoreanu — comandantul Diviziei 9/19, regimentul 9 vînători avînd în primele rînduri, pe comandantul său — maiorul Rasoviceanu, contraatacă prin surprindere, la baionetă învăluind satul cu două companii și alungînd inamicul, căruia îi produce mari pierderi, peste Neajlov, capturîndu-i și o companie de mitraliere cu șase piese. La ora 14, eroicul regiment de vînători în frunte cu comandantul său este salutat de generalul Scărișoreanu, comandantul Diviziei, de colonelul Poetaș, comandantul brigăzii și de misiunea franceză, chiar pe locul victoriei⁶⁵.

Datorită energiei și hotărîrii acțiunilor Diviziei 9/19, ca și a celorlalte divizii ale grupului de manevră, inamicul este aproape sfărîmat. Planul lui Prezan este pe punctul de a fi îndeplinit, cu toate erorile sale strategice. Dar, tocmai în momentul decisiv, aceste erori se răzbună, pe de o parte, forțele inamice ale puternicului grup Kühne ajung în spatele operativ al grupului de manevră, pe de altă parte, trupele ruse din flancul stîng inamic nu atacă grupul Kosch. Ca urmare, cu tot eroismul lor, românii pierd bătălia și se retrag în condiții vitrege spre est. Iată un exemplu grăitor, în care acțiunile tactice hotărîte erau pe punctul „să corecteze” greșelile strategice.

Ziua a patra a bătăliei de la Mărășești. Valul atacului german, pregătît și susținut de sute de guri de foc, înaintă ca un imens tăvălug înspre pozițiile Diviziei 9 infanterie române, comandate de generalul C. Scărișoreanu. La ambele flancuri ale Diviziei, se produc spărturi, prin care inamicul se revarsă. Încercuiri aproape, ostașii Diviziei rezistă. La ambele flancuri, Divizia contraatacă cu cîte un batalion din rezerva pregătită din timp. Într-un iureș năvalnic, românii resping inamicul, aruncîndu-l cu mari pierderi înapoi peste valea Șușiței Reci, situația fiind restabilită. Scărișoreanu și Poetaș au fost în mijlocul trupelor lor tot timpul, îmbărbătîndu-le prin exemplul lor personal⁶⁶.

6/19 august 1917, ziua începută greu pentru mult încercatele noastre trupe, datorită eforturilor disperate ale inamicului care ataca cu furie pozițiile românești după ce le îneca într-o mare de foc, se va termina glorios pentru Armata română care îl va opri și azvîrli apoi pe inamic în pozițiile sale de plecare, constituind apusul gloriei de „spărgător de fronturi” a lui Mackensen și o mare înfrîngere a Puterilor Centrale.

În această zi, Regimentul 9 vînători, comandat de lt. colonel C. Rasoviceanu, intra definitiv în istorie, deoarece împotriva încercărilor disperate

⁶⁴ M. St. M., *op. cit.*, vol. IV, p. 286—306; v. și E. v. Falkenhayn, *op. cit.*, p. 172—181.

⁶⁵ C. Kirițescu, *op. cit.*, vol. II, p. 218; M. St. M., *op. cit.*, vol. IV, partea I-a, p. 307.

⁶⁶ C. Kirițescu, *op. cit.*, vol. II, p. 516—523.

ale puhoiului inamic a apărat cu succes gara Mărășești⁶⁷. A fost ziua apogeului gloriei ostășești a acestui eroic regiment. Oamenii dirji, inteligenți și hotărâți, care au comandat eroica Divizie și unitățile sale, împreună cu ostașii lor și cu celelalte mari unități române, au păstrat prin jertfa și dăruirea lor independența patriei.

Deși, la fiecare din portretele schițate s-au arătat în context sau în final, unele concluzii privind arta militară, în legătură cu personalitatea sau unitatea respectivă, considerăm că nu putem încheia acest articol, fără cîteva referiri generale la arta militară românească a epocii.

În primul rînd, subliniem faptul că considerăm campania anului 1916 ca o perioadă de război de mișcare (marșul la bătălie din Transilvania, manevre și contramanevre în zona dintre Mureș și Carpați, bătăliile de apărare de pe vechea frontieră, manevrele din cadrul bătăliei pentru București, cele din Dobrogea, retragerea spre Moldova etc.). Pornind de la această teză, campania 1916 devine o perioadă plină de inedit, în care în domeniul operativ strategic se puteau realiza manevre aproape clasice, bazate pe cele mai fine combinații. Marii comandanți români, în majoritate, au înțeles nota caracteristică a situației și au căutat să se conformeze ei. În acest sens, pledează proiectata ofensivă Averescu în sud, trecerea Dunării la Flămînda urmată de ofensivă în spatele strategic inamic, combinată cu o ofensivă în Dobrogea (aceasta considerăm că ar fi trebuit să fie timpul 2 al manevrei), încercuirea acestuia în perimetrul dobrogean și nimicirea lui. De asemenea, în același sens, pledează manevra lui Prezan — fixarea frontală cu atacul flancurilor și spatelui Grupului Kosch, în vederea încercuirii și nimicirii lui —, din așa-zisa bătălie pentru București. Dar, deși marii comandanți români au înțeles caracterul operațiunilor și au căutat soluții originale cu izvor profund în trecutul militar românesc sau în arta militară franceză, far călăuzitor atunci al înaltelor noastre studii militare, ei nu au înțeles un lucru simplu și anume că arta militară din veacul XIX este diferită esențial de cea a veacului XX, și în special de cea a anilor 1914—1916.

Armatele care manevrau în secolul XIX erau încă mici, comandantul suprem putea încă conduce lupta la vedere, pe cînd în secolul XX, efectivele devin imense, acoperind complet capacitatea de absorbție a fronturilor respective. Franța este invadată de Germania în 1914, cu 35 Corpuri de armată (21 active și 14 de rezervă) și 10 Divizii de cavalerie⁶⁸, iar, în ansamblul operațiunilor militare din primul război mondial au fost mobilizați în jur de 70 milioane de oameni din populația de 1½ miliarde a celor 28 țări beligerante⁶⁹, din care au murit cca 9 milioane și au fost răniți alte 30 milioane⁷⁰. În plus, armatele beligerante sînt dotate cu noi și puternice mijloace de foc (puști mitraliere, mitraliere, tunuri de mare

⁶⁷ *Ibidem*, p. 573—574.

⁶⁸ Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, vol. I, p. 53; cf. și traducerea din limba franceză a lucrării M. St. M. francez *Războiul mondial 1914—1918*, Ed. 1922, p. 27.

⁶⁹ Gen. I. Cupșa, *op. cit.*, p. 16 dă 74 milioane; lucrarea M. St. M. francez citată (nota 68) dă 66 milioane de oameni mobilizați (p. 511).

⁷⁰ M. St. M. francez, *op. cit.*, p. 511.

calibru, aruncătoare, grenade etc.), cu aviație și vase de război. Vor apărea apoi substanțele toxice de luptă, submarinele, tancurile etc.

În aceste condiții, se revizuiesc principiile tactice, operative și chiar strategice. Focul devine elementul principal al războiului, fie că el împreună cu contraofensiva oprește și nimicește pe inamic, fie că el pregătește și deschide drumul ofensivei proprii. Noile poziții întărite cu șanțuri, cu rețele de sîrmă, cu mine, cu mult armament automat protejat chiar sub cupole blindate și dispunînd de un puternic foc de artilerie, crează atacatorului deosebite greutăți. Aceste poziții trebuiesc distruse, rupte, cu foc, și abia după pătrunderea în adîncimea lor, respingîndu-se toate ripostele ofensive, se pot crea flancurile care pot fi întoarce și învăluite. Ori, armata noastră nu dispunea de mijloacele necesare producerii masei de foc, care deschide drumul manevrei. Baioneta și pieptul gol al eroicului soldat român nu poate suplini masa de foc, iar timpul lui Murat și Coulaincourt — al marilor șarje, cu lancea, ale cavaleriei — a apus în fața mitralierelor (vezi Robănești și Bălăria).

În aceste condiții pe care marii comandanți români, neavînd experiența fronturilor europene, nu le cunoșteau bine, trebuiau aplicate două mari principii — unanim recunoscute ca bune în arta militară a trecutului românesc —: surprinderea și economia la maximum a forțelor. Dacă M.C.G. român și-ar fi însușit propunerea generalului Prezan din 2 septembrie 1916 și ar fi continuat a acționa în Transilvania însă cu rapiditate și energie, considerînd și pe mai departe acest teatru de operațiuni ca pe cel principal, unde se putea obține deciziunea, considerăm că soarta campaniei 1916 ar fi fost alta. Diversiunea Puterilor Centrale în Dobrogea avea ca scop strategic, tocmai degarnisirea frontului nostru transilvănean, în vederea ușurării presiunii românești în zonă pentru a se obține timpul necesar concentrării forțelor germane și austro-ungare în Transilvania în vederea trecerii la contraofensivă. Era o problemă psihologică, de nervi tari, pe care marii noștri comandanți — exceptînd generalul Prezan —, nu i-au avut. Deci, elementul surprindere care derutase, la intrarea României în război, M.C.G. austro-ungar și chiar pe cel german, nu mai era viabil, fiind necesar a se trece de la manevra largă în spații mari cînd inamicul era slab, la închegarea unui front continuu și la bătălii pe poziții organizate, unde focul, greutățile terenului și continua manevrare a rezervelor capătă rol primordial. În această ambianță, trebuia rezolvată, cît mai echitabil problema economiei forțelor, avîndu-se la dispoziție permanent rezerve puternice în cadrul strategic, operativ și tactic, acționîndu-se rapid acolo unde nevoile cereau.

În această optică, apare ca justă propunerea generalului Culcer din octombrie 1916, de a se scurta frontul strategic, organizîndu-se o apărare fermă pe malul estic al Oltului. S-a considerat însă că părăsirea Olteniei este o problemă de prestigiu național și nu s-a admis părerea „defetistă” a generalului Culcer.

Tot de chestiunea „prestigiului“ este legată și angajarea bătăliei pentru apărarea Bucureștiului, în condiții strategice defavorabile, care în ultimă esență se prezenta ca o „bătălie a hazardului“.

Dacă inamicul nu captura ordinul de operații al lui Prezan și dacă acțiunea se desfășura cu cel puțin 3—4 zile mai înainte, folosindu-se o masă de manevră în monolit și cu cel puțin 2—3 Divizii mai mare, datorită strălucitelor victorii tactice, „bătălia hazardului“ ar fi dus la o aruncare a Grupului Kosch în Dunăre și la victorie.

În schimb, Eremia Grigorescu a înțeles imperativele războiului și încă în octombrie 1916, folosind judicios terenul muntos, păstrându-și continuu rezerve proaspete cu care acționează fulgerător, lovind inamicul în principiu la cele mai nevralgice puncte — la legături, aplică acestuia o „corecție“ strașnică la Oituz, aruncându-l în afara granițelor de atunci ale țării, cu toată superioritatea sa numerică și materială.

De asemenea, se mai remarcă o lipsă a marilor noștri comandanți și anume aceea că nu folosesc judicios marile avantaje ale teatrului de operațiuni muntos. „Spaima de la Olt“ produsă de căderea în defileu, în spatele Corpului I Armată, a Corpului alpin de sub conducerea directă a gen. major v. Tutschek este justificată numai din punct de vedere psihologic⁷¹. Aruncat, nejudicios, cu flancurile „în aer“, cu posibilități reduse de aprovizionare, dispunând în general de forțe destul de slabe, grupul alpin care executa întoarcerea defileului de la vest era susceptibil de a fi la rindu-i, întors și nimicit. Acțiunea colonelului Moșoiu de la muntele Pietrosu (P.T. 1719) din 4/17—5/18 octombrie 1916 în care s-a combinat un atac frontal cu o cădere în spatele inamicului, soldându-se cu o gravă înfringere a brigăzii 10 alpine austro-ungare, dovedește afirmația noastră⁷². Se cereau comandanților români (repet aceasta) numai două lucruri: nervi tari și spirit manevrier; unii nu le-au avut și campania 1916 a fost pierdută, o dată cu ocuparea de către inamic a Olteniei, Munteniei și Dobrogei. Unul dintre cei care le-au avut și aplicat a fost generalul Eremia Grigorescu care a răspuns insistențelor „bătăi la porțile Moldovei“ ale inamicului prin cunoscutul aforism „Pe aici nu se trece!“.

În schimb, în 1917, după ce s-a învățat din experiența proprie și din cea adusă de misiunea militară franceză, situația s-a schimbat, mai ales în urma redotării armatei române cu materiale și tehnică de luptă. Nu sîntem de acord cu formularea dată de C. Kirîțescu, reorganizării și dotării armatei române, în iarna 1916/1917 și primăvara 1917, ca „o școală nouă“⁷³. Armata română a fost reorganizată și repregătită pe baza experienței

⁷¹ Gen. E. v. Falkenhayn, *op. cit.*, p. 23, dă următoarea compunere a Corpului alpin: Regimentul infanterie gardă, batalioane bavareze și prusiene de vînători, avînd artileria și cavaleria lor organică precum și din trupe speciale, *toate avînd tîria unei divizii de infanterie* (sublinierea n.).

⁷² C. Kirîțescu, *op. cit.*, vol. II, p. 75—76, precizează datele acțiunii Brigăzii 26 I.—col. Traian Moșoiu, ca fiind 19—20 octombrie 1916. Lucrarea M. St. M. citată, vol. III partea I-a, p. 732—733 și 737—738, precizează datele acțiunii Brigăzii 26 I.—col. Traian Moșoiu ca fiind 4/17—5/18 octombrie 1916. Încalinăm pentru considerarea datelor prevăzute în lucrarea M. St. M.

⁷³ C. Kirîțescu, *op. cit.*, vol. II, p. 384.

noastre (sublinierea n.) din campania 1916. Că această experiență avea note comune cu cea de pe frontul de vest este adevărat; dar avea particularitățile ei, izvorite din necesitățile teatrului nostru de operațiuni și din dreptatea cauzei pentru care luptam — izgonirea cotropitorului și crearea premizelor pentru desăvârșirea statului național român unitar. Marii noștri comandanți „împrumutând“ manevre de tip francez în 1916, aduseseră soluții strategice necorespunzătoare. Acum învățaseră că pământul apărut cu atîta glorie de Ștefan și Mihai, se apără cu aceleași manevre, adaptate specificului modern (de atunci). Nu vrem prin această precizare să diminuăm rolul misiunii militare franceze în pregătire și chiar în acțiunile de luptă ale Armatei române; dar nu putem trece cu vederea eroarea soluției Berthelot în bătălia pentru apărarea Bucureștiului din 1916, impusă M.C.G. român, deși nu avea la bază realitatea situației strategice; de asemenea nici eroarea angajării bătăliei de la Jiu, precum nici inactivitatea lui Sarraill de la Salonic! Domeniul în care Franța și misiunea militară franceză ne-au ajutat substanțial, a fost acel al redotării armatei noastre, în special cu armament automat, tunuri, aviație etc., fără de care nu se știe dacă și campania 1917 nu ar fi fost pierdută.

Așa, în 1917, Armata română condusă eroic de șefi cu experiență și hotărîți a putut obține strălucitele victorii de la Mărăști, Mărășești și Oituz.

S-a căutat în acest articol realizarea cîtorva modeste creionări de portrete ale unor comandanți români — mari prin funcțiile deținute și prin faptele lor —, la care desigur s-ar mai putea adăuga multe altele. S-a considerat necesar acest lucru, pentru a se pune în fața prezentului ca îndreptar plin de învățăminte, tradiții ale unui glorios trecut de lupte și jertfe.

G. A. PROTOPODESCU

GROSSE RUMÄNISCHE HEERFÜHRER IM ERSTEN WELTKRIEG

(Zusammenfassung)

Der Artikel bezieht sich nur auf das strategische, operative und taktische Wirken einiger rumänischer Befehlshaber während des ersten Weltkrieges (1916—17). In diesem Sinne werden — immer unter kritischem Gesichtswinkel — Daten angegeben und Schlussfolgerungen gezogen, wobei wichtige Fragen der rumänischen Kriegskunst und -auffassung im ersten Weltkrieg herausgestellt werden.

Es wird versucht, gründlich und überzeugend nachzuweisen, dass aus den damals bestehenden Kampfsmöglichkeiten der rumänischen Armee eigenständige militärische Auffassungen entsprangen.

Als Beweismaterial werden die Entscheidungen und Handlungen der Generäle Prezan, Averescu, Dragalina, Praporgescu, Culcer, Constantin Scărișoreanu, sowie einiger untergeordneter Offiziere, wie Oberst Stan Poetaș und Rasoviceanu angegeben, die durch Heldenmut und Entschlossenheit nicht nur zur Entwicklung der rumänischen Kriegskunst beitrugen, sondern, bei vielen Gelegenheiten, zur „Rich-

tigstellung“ oder zum „Ausgleich“ der von den Befehlsstellen begangenen operativ-taktischen Fehler einsprangen. In diesem Zusammenhang wurden die bedeutendsten Kämpfe der rumänischen Front der Jahre 1916—17 ausgewählt, die ihren Höhepunkt im Sommer 1917 in den Schlachten von Mărăști und Mărășești fanden. Ein unbedeutendes moldauisches Dorf wurde durch die hier von den Rumänen gegen die Deutschen geführten Abwehrkämpfe zu einem wirklichen rumänischen Verdun.

Die Schlussfolgerungen rechtfertigen den im Artikel vertretenen Standpunkt. Sie erbringen den Beweis einer eigenständigen militärischen Auffassung der Rumänen, die in der Entwicklung der heutigen rumänischen Kriegskunst nicht ausseracht gelassen werden sollte.

OPINIA PUBLICĂ ROMÂNEASCĂ ȘI DICTATUL DE LA VIENA

Prima parte a celui de-al doilea război mondial s-a încheiat în primăvara anului 1940 prin victoria agresorului: Polonia a fost copleșită de naziști în septembrie 1939, Danemarca și Norvegia — în aprilie 1940, Belgia și Olanda — în mai același an; Franța, învinsă și pe jumătate ocupată de diviziile germane, a încheiat, la 22 iunie 1940, armistițiul de la Compiègne. Singura putere care în vara anului 1940 continua încă să lupte împotriva Germaniei hitleriste era Anglia; după înfrângerea Corpului Expediționar Britanic și dezastrul de la Dunkerque o iminentă debarcare a trupelor germane pe Insulele Britanice părea de neînlăturat, cel puțin după cum declarau șefii naziști.

Înfrângerea neașteptată de rapidă a puterilor occidentale pe frontul din Flandra a determinat o răsturnare a raportului de forțe nu numai în vestul Europei, ci și în regiunea balcanică și a bazinului dunărean. România, care-și întemeiase securitatea îndeosebi pe alianța cu Anglia și Franța, a fost complet izolată, rămânând singură în fața intențiilor agresive ale statelor fasciste, revizioniste. În aceste condiții, pe măsură ce situația internațională a țării noastre se agrava, forțele politice reacționare din România, fasciste și profasciste, au început să joace un rol din ce în ce mai important pe arena vieții politice interne, făcând presiuni puternice pentru a determina o apropiere de Reichul hitlerist. A avut loc o „reconciliere” între Carol al II-lea și Garda de fier, agentura lui Hitler în România, reconciliere ce-și găsea expresia în amnistierea tuturor legionarilor și realizarea unui acord de colaborare între rege și Horia Sima, prin care se prevedea încadrarea gardiștilor în Partidul Națiunii și participarea lor la formarea guvernului¹. Ministrul Afacerilor Străine, Grigore Gafencu, cunoscut pentru poziția sa de menținere a neutralității României, a fost înlocuit, importantul departament al externelor fiind încredințat mai întâi lui Ion Gigurtu, iar apoi lui Constantin Argetoianu, reprezentanți ai cercurilor politice progermane.

¹ Arh. Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R., fond 10, dosar 9 G, f. 20. Telegramă nr. 959 din 21 iunie 1940 a Legației germane din București către Ministerul Afacerilor Străine al Reichului, semnată Fabricius. Vezi și Ștefan Palaghița, *Garda de fier spre reinvierea României*, Buenos Aires, Editura autorului, p. 115—117; Mihail Sturdza, *România și sfârșitul Europei. Amintiri din țara pierdută*, Editura Dacia, Madrid, 1966, p. 174—175.

La 2 iulie 1940, după evenimentele de la sfârșitul lunii precedente, la propunerea lui Constantin Argetoianu, Consiliul de Miniștri al României a adoptat un comunicat care proclama orientarea politică externă „determinată de noua ordine europeană în curs de așezare”. Totodată, guvernul român renunța la garanțiile anglo-franceze care se dovediseră ineficiente². În aceeași zi regele Carol I-a convocat pe Fabricius, căruia i-a adus la cunoștință hotărîrea sa pentru „o strînsă colaborare cu Germania în toate domeniile, garantată prin tratate politice, în beneficiul ambelor țări” și cererea adresată Fûhrerului „de a ne proteja în aceste vremuri de grea încercare”, prin trimiterea în România a unei misiuni militare germane³. Răspunsul categoric primit după două zile, prin care Carol era sfătuit de Hitler ca mai întîii „să înceapă negocieri” cu vecinii României „în problema revizuirii teritoriale” ca „o condiție primordială pentru o pacificare reală a Balcanilor”⁴, demonstra cît de iluzorii și chiar periculoase pentru securitatea României erau speranțele regelui că va reuși printr-o politică de apropiere de Axă pe plan extern și de cochetărie cu legionarii pe plan intern, să depășească momentele critice în care se găsea țara.

În pofida acestei realități, la 4 iulie guvernul Tătărăscu a fost demis, fiind înlocuit cu un guvern alcătuit de Ion Gigurtu, din care făceau parte și cîțiva miniștri legionari ca Horia Sima, Augustin Bideanu și Vasile Noveanu. Carol al II-lea spera că, incredînd președinția Consiliului de Miniștri lui Ion Gigurtu, care avea strînse legături, mai ales de natură economică, în capitala celui de al Treilea Reich și Ministerul Afacerilor Străine lui Mihail Manoilescu, cunoscut pentru simpatia sa față de Germania și Italia și incluzînd în guvern pe reprezentanții Gărzii de fier, va putea să-l convingă pe Hitler de fermitatea hotărîrii lui privind promovarea unei politici filogermane.

După instalare, guvernul Gigurtu a dat presei o declarație în care arăta că înțelege să facă „o politică de integrare sinceră în sistemul creat de Axa Berlin-Roma”⁵. La indicația regelui Carol, Manoilescu a transmis ministrului Germaniei în România, Fabricius, în ziua de 6 iulie 1940, angajamentul guvernului român că va începe, așa cum recomandase Fûhrerul, tratative cu guvernul horthyst⁶. Carol al II-lea intenționa ca prin acest angajament să cîștige timp, în speranța că va putea schimba atitudinea conducătorilor de la Berlin față de România și va cîștiga prietenia Reichului hitlerist. Prin politica de concesi făcute Berlinului, regimul dictaturii regale nu numai că nu a reușit să înlăture pericolul ce amenința țara, dar a și contribuit la realizarea scopului urmărit de Hitler: subordonarea României și Ungariei la carul politicii agresive a Reichului nazist.

² „Universul” din 3 iulie 1940.

³ *Documents on German Foreign Policy, 1918—1945, Series D (1937—1945)*, vol. X, June 23 — August 31, 1940, London: Her Majesty's Stationery Office, 1961, doc. 80.

⁴ *Idem*, doc. 104.

⁵ „Universul”, din 6 iulie 1940.

⁶ Arh. M.A.E., fond 71 Transilvania, vol. 42/1940, f. 24—25; vezi și *D.G.F.P.*, vol. X, doc. 123.

În timp ce regele și guvernul, care era o emanație a voinței monarhului și nu a unei consultări electorale, se declaraseră de acord, sub presiunile naziștilor, să înceapă tratative cu guvernul horthyst, avînd în vedere realizarea unui schimb de populație între România și Ungaria, în întreaga țară, și mai ales în Ardeal, mase largi de oameni ai muncii — muncitori, intelectuali, țărani etc. —, conducători politici cu mare influență și autoritate manifestau o opoziție înverșunată față de ideea oricăror negocieri cu statele fasciste. O notă informativă din 1 august 1940 semnală faptul că ardelenii, mai ales, demonstau o hotărîre de nezdruccinat de a apăra hotarele sfinte ale patriei, prin folosirea tuturor mijloacelor ce le stăteau la dispoziție, și că ei se declarau solidari cu acei lideri politici care se pronunțau în același sens ⁷.

Renunțarea la garanțiile anglo-franceze, schimbarea orientării politicii externe a țării și acordul comunicat lui Fabricius pentru începerea negocierilor cu guvernul ungar au trezit o puternică nemulțumire și în rândurile unor conducători ai partidelor politice burgheze dizolvate de Carol al II-lea. În scrisori adresate președintelui Consiliului de Miniștri, în memoriile răspindite în mase, ei se declarau împotriva începerii oricăror negocieri cu statele fasciste în problema revizuirilor teritoriale. Ei condamnau hotărîrea adoptată de guvernul Gigurtu, contestînd dreptul acestui guvern, cît și al corpurilor legiuitoare, „create printr-o lovitură de stat, printr-un decret-lege” și nu printr-o confruntare electorală, de a reprezenta voința națională și de a lua hotărîri în numele poporului român ⁸. Atitudinea lor s-a limitat însă la proteste scrise și declarații verbale, fără să îmbrace caracterul unor acțiuni hotărîte, energice, bazate pe voința de luptă a maselor.

Acțiunile și demonstrațiile poporului român „în sensul intransigenței totale și cu orice consecințe” se dezvoltă, luînd amploare în luna august 1940, fapt ce intra în contradicție cu intențiile lui Carol al II-lea de a realiza o apropiere de Axă și dădea multă bătaie de cap guvernului. Astfel, pînă și conducătorii „Mișcării generației tinere din Ardeal și Banat”, organizație creată la 30 iunie 1940 din inițiativa lui Carol al II-lea cu scopul de „a milita în favoarea regimului [de dictatură regală — nn.]” ⁹, care grupa în special intelectuali ardeleni — medici, ingineri, avocați etc. — au luat hotărîrea convocării membrilor săi pentru data de 15 august 1940 la Alba Iulia, în vederea fixării atitudinii față de tratativele pe care guvernul Gigurtu era obligat să le înceapă cu guvernul horthyst. În proiectul declarației ce urma să fie adoptată, care a fost supus spre aprobare autorităților, după ce se făcea o succintă prezentare a situației Ardealului din punct de vedere etnic, istoric și economic, se sublinia fap-

⁷ Arh. M.A.E., fond 71 Transilvania, vol. 42/1940, f. 55—57.

⁸ Arh. C.C. al P.C.R., fond 104, dosar 8675, f. 17. Scrisoare de protest adresată Președintelui Consiliului de Miniștri de C. I. Brătianu, dr. N. Lupu, Iuliu Maniu, M. Popovici, dr. A. Dobrescu, V. Sassu; *Idem*, p. 180—182. Memoriu semnat în numele P.N.L. și P.N.Ț. de C. I. Brătianu și Iuliu Maniu; *Idem*, p. 183—186. Declarația făcută de Iuliu Maniu în numele P.N.Ț.

⁹ Arh. M.A.E., fond 71 Transilvania, vol. 42/1940, f. 74.

tul că cererile fasciștilor unguri de revizuire a frontierei nu aveau nici un temei¹⁰.

Proiectata întrunire de la Alba Iulia a fost oprită însă de organele Ministerului de Interne sub pretextul că declarația „se ocupă în mod tendențios de chestiunea Transilvaniei“, culminând cu frazele „sîntem ferm hotărîți să nu cedăm nimic“ și „preferăm un război cu toate jertfele“¹¹. Autoritățile nu voiau să-și dea acordul pentru ținerea consfăturii decît cu condiția ca organizatorii să consimtă „să revină asupra capitolelor neoportune din declarație“¹². Deoarece aceștia au refuzat să accepte cererile autorităților, adunarea de la Alba Iulia nu a mai avut loc. În aceste condiții, conducătorii „Mișcării generației tinere din Ardeal și Banat“ au încercat să publice în ziarul „Universul“ din 12 august 1940, un manifest¹³ intitulat „ARDEALUL NU SE DĂ“, purtînd peste 2.000 de semnături; dar au fost împiedicați de cenzură, deoarece textul acestui manifest contravenea liniei oficiale a politicii lui Carol al II-lea și a guvernului Gigurtu*.

Împotriva negocierilor impuse de Axă și a cesiunilor teritoriale se declara tineretul studențesc. Astfel, într-o telegramă adresată lui M. Ma-

¹⁰ *Idem*, f. 77—83.

¹¹ *Idem*, f. 68.

¹² *Ibidem*.

¹³ Arh. M.A.E., fond 71 Transilvania, vol. 44, f. 87—88.

* Reproducem, în continuare, extrase din manifestul pe care autoritățile burghezo-moșierești l-au considerat „periculos“, împiedicîndu-i apariția.

„Români ardeleni!

Răscrucea istorică la care se găsește astăzi neamul și Țara Românească cere să știm mai mult ca oricînd ce vrem.

De hotărîrea noastră atîrnă pe veci de veci destinul neamului nostru.

Dacă în aceste clipe de măreață gravitate istorică nu ne vom înțelege menirea pe pămînt, nu sîntem vrednici să trăim.

Întrebarea se pune răsPICAT. Se poate ciunti trupul Ardealului?

Întrebați pe Horia și Iancu, întrebați miile de mucenici și de eroi care au frămîntat singele lor fierbinte cu acest pămînt românesc, întrebați masele de țărani și lucrători care cu sudoarea frunții lor ne dau pîinea de fiecare zi, întrebați generațiile viitoare, întrebați munții și văile, și toate au să răspundă, cu glas de tunet, care va zgudui temeliiile cerului: NU! ARDEALUL NU SE DĂ!

Vechiul spirit ardelean, călit în foc și sînge, e gata de luptă...

Ni se cere să mulțumim pe alții, nemulțumindu-ne pe noi! Ni se cere să ne legăm cu mîinile proprii lanțul de gît, să punem jugul pe grumazul neamului și să tragem la plug...

Asta e dreptatea pe care vor să ne-o impună?

Iar dacă ne amenință cu dezastre, ținem să le declarăm fațăș că nu numai destinul neamului nostru e în mîna noastră ci și al acelor care rîvnesc avutul țării: cînd țara noastră va fi în flăcări și dacă ne va fi dat să ne prăbușim, noi vom tîri în prăpastie pe toți acei care au ridicat mîna contra noastră.

Vor pace în Balcani? — Atunci să ne respecte!

Noi am luptat veacuri pentru Ardeal și nu înțelegem, și nu înțelegem, repetăm — să-l facem dar nimănui. Mai mult! Noi știm că cel care va încerca să-l ia își va semna sentința de moarte.

Români ardeleni!

A sunat ceasul marii lupte pentru idealurile noastre veșnice.

Nu cedăm nici o palmă de pămînt din sfintele noastre ogoare.

STĂM CATA DE LUPTĂ!

noilescu, studenții clujeni arătau: „Ardealul, care cunoaște zilele de asuprire de ieri, zilele care par a i se pregăti din nou, roagă pe Excelența Voastră să nu cedeze nici o palmă de loc...”

Ardealul va blestema pe acei care vor vinde o singură palmă din pământul Ardealului, pentru care Avram Iancu a cîntat din fluier nebunia dragostei ce i-o purta.

Studențimea română din Cluj așteaptă, ca de la postul la care sînteți, să spuneți celor ce abia așteaptă să se răzbune și să ne asuprească, că pământul Ardealului e românesc și nu avem de vîndut nimănui din el¹⁴.

Deși cenzura opera din plin, oprind publicarea multor articole, în special a celor ce îndemnau la rezistență armată* — în organele de presă au apărut numeroase articole care combăteau soluțiile preconizate de statele fasciste, revizioniste, bazate pe modificarea frontierelor.

Impresionat de vigoarea protestelor și acțiunilor populare Valer Pop, care avea să conducă delegația română la tratativele de la Turnu Severin, într-o convorbire cu Ernest Urdăreanu, ministrul Palatului, atrăgea atenția că „chiar exponenți ai Partidului Națiunii, funcționari publici, conducători oficiali de tineret, ziare oficiale, țin un limbaj care dacă se generalizează, va face ca oricine care ar fi susținătorul sau realizatorul formulei de conciliațiune să fie considerat trădător”¹⁵.

Deși imensa majoritate a poporului român respingea ideea oricăror tratative cu agresorii fasciști, evoluția evenimentelor internaționale favorabilă puterilor Axei, numeroasele presiuni directe, amenințările și șantajul la care au recurs căpeteniile naziste au imprimat un alt curs politicii guvernului român. Astfel, la 15 iulie Hitler a adresat lui Carol al II-lea o scrisoare în care, pe un ton ultimativ, cerea ca România să se încadreze definitiv în linia politică a Reichului și să consimtă la cedări față de vecinii săi, subliniind că „o revizuire a devenit inevitabilă. Orice încercare de a evita pericolele care amenință țara dumnevoastră, prin manevre tactice de orice fel — arăta atotputernicul dictator nazist — trebuie să fie și va fi sortită eșecului. Mai devreme sau mai tîrziu — și probabil într-un timp foarte scurt — rezultatul ar putea fi chiar distrugerea României”¹⁶.

¹⁴ *Idem*, vol. 42/1940, f. 85.

* Redăm în continuare extrase dintr-un asemenea articol cenzurat, care trebuia să apară în „Facla” din 9 august 1940: „Cred unii — nu sînt de pe la noi — că România are de dat ceva, cuiva, că s-ar putea rupe pământ românesc pentru a se da unor străini pentru simplul motiv că țină de 20 de ani că le trebuie ceva ce nu li se cuvine...”

Ei bine, să se știe răspicat: nu dăm nimănui nimic! Și nu dăm pentru că ceea ce avem este al nostru, după toate legile omenești și divine, după sfînta dreptate pe care nu o vom lăsa să o frîngă nimeni.

Ardealul nu-l avem de dat pentru că el este românesc din vecii vecilor... În sprijinul acestei afirmații putem aduce mărturia scrisului multor cărturari de seamă străini, printre care și unguri... N-avem Ardeal de dat sau de vîndut pe nici un preț. Dacă ni se cere pământul românesc să ne socotim ultragiați și să procedăm corespunzător... O ȚARĂ NU SE DĂ; EA POATE FI LUATĂ. Această constatare ne duce la singurele concluzii posibile” (Arh. M.A.E., fond 71 Transilvania, vol. 44, f. 67—70).

¹⁵ *Idem*, f. 71—72.

¹⁶ D.G.F.P., vol. X, doc. 172.

La 26 iulie, cu ocazia convorbirilor avute la castelul său de la Fuschl cu Gigurtu și Manoilescu, von Ribbentrop declara că sosise „marea perioadă a revizuirii tratatelor” și le „recomanda” să ajungă la o înțelegere cu guvernul horthyst. „Soluționarea — sublinia von Ribbentrop — trebuie să se înfăptuiască cât mai repede posibil” — deoarece în caz contrar, „consecințele ar putea fi deosebit de serioase”¹⁷.

În după-amiaza aceleiași zile reprezentanții României au fost primiți de Hitler, care a ținut și el să remarcă că România trebuia să cedeze Ungariei horthyste o parte din Transilvania, astfel încît să se realizeze un compromis, „între vechile și actualele posesiuni”, după cum afirma el, și a cerut ca guvernul român să înceapă imediat tratative cu guvernul horthyst. Pentru a fi și mai convingător, dictatorul german a precizat că dacă România nu ajungea la un acord cu Ungaria horthystă atunci „Germania va cumpăni cu atenție interesele ei și ar putea să considere aceste interese atît de vitale, încît, în anumite condiții, ar fi gata să lupte, în cazul cînd cineva le-ar leza”¹⁸. Aluzia era destul de clară, iar consecințele ignorării avertismentului fuseseră arătate de Hitler în scrisoarea din 15 iulie 1940: distrugerea României ca stat.

Sub presiunile directe ale Berlinului, guvernul român a început convorbiri cu guvernul horthyst. Discuțiile s-au desfășurat în localitatea Turnu Severin în zilele de 16, 19 și 24 august 1940. Trimișii lui Horthy revendicau un teritoriu de 69.000 km pătrați cu o populație de 3.900.000 de locuitori, dintre care 2.200.000 erau români, 1.200.000 unguri, iar 500.000 germani și alte naționalități. Cererile revizioniste ale guvernului horthyst au fost respinse de guvernul român, tratativele încheindu-se la 24 august fără a se ajunge la o soluție de compromis.

În acel moment, Hitler s-a hotărît să preia în mod direct problema reglementării pretențiilor teritoriale ale horthyștilor și să-i dea o asemenea rezolvare încît să deschidă fără luptă accesul trupelor germane spre București și Budapesta și să creeze posibilitatea ca ambele țări să servească intereselor Germaniei. Dictatorul german era convins de ne-temeinicia cererilor horthyștilor, mărturisind deschis acest lucru lui Ciano, cu ocazia întrevederii din ziua de 28 august 1940. „Soluționarea problemei — declara Hitler în convorbirea mai sus-amintită cu ministrul de externe al Italiei — este deosebit de complicată datorită faptului că unei revendicări teritoriale care se bucură de extrem de multă popularitate în rîndul națiunii ungare i se opune o revendicare etnografică cu siguranță incontestabilă.

Structura populației în regiunea în litigiu — considerînd cît mai favorabil poziția Ungariei — este următoarea: la 1,5 milioane de unguri există

¹⁷ *Idem*, doc. 233. Relatarea convorbirii de la Fuschl dintre ministrul de externe al Reichului și primul ministru al României în prezența ministrului de externe al României, la 26 iulie 1940.

¹⁸ *Idem*, doc. 234. Relatarea convorbirii dintre Führer și primul ministru român, Gigurtu, în prezența ministrului de externe al Reichului, a ministrului de externe român, Manoilescu, a ministrului Fabricius și a ministrului României la Berlin, convorbire care a avut loc la Berghof, la 26 iulie 1940.

3 milioane de români și 600.000—700.000 de germani... Raportul numeric este de 1/3 unguri la 2/3 români...¹⁹. Cu toate acestea, Hitler era hotărât să acționeze pentru realizarea pretențiilor horthystilor, considerând că România făcea parte dintre țările dușmane Axei. În felul acesta el recompensa Ungaria horthystă pentru devotamentul și sprijinul său față de politica revanșardă a Germaniei și Italiei și sancționa România pentru fidelitatea ei față de politica de securitate colectivă și a pac-telor regionale.

Noua frontieră ungaro-română a fost fixată de Hitler în ziua de 27 august. Urmărind traseul ei putem constata ce considerente de ordin strategic și militar au stat la baza „judecății“ Führerului: s-a avut în vedere, în primul rând, ca Axa, sau mai bine zis Germania hitleristă, să pună stăpînire, prin intermediul lui Horthy, aliatul său încercat, pe crestele Carpaților Răsăriteni, poziție strategică extrem de importantă; totodată noua frontieră pătrundea ca un pumnal pînă în inima României, oprindu-se în apropierea Brașovului. De aici și pînă în Valea Prahovei, unde se găsea călcîiul lui Achile al economiei de război germane — petrolul — nu mai erau decît cîteva zeci de kilometri, pe care blindatele germane îi puteau parcurge, la nevoie, în numai cîteva ore.

În afara motivelor de ordin strategic și militar, un rol important în stabilirea noii granițe dintre România și Ungaria l-au avut și considerentele de ordin politic; Hitler înțelegea să dea „diferendului“ teritorial ungaro-român (unilateral și artificial provocat și întreținut de cercurile revizioniste din Ungaria horthystă) o reglementare în spirit nazist, care să ducă la o mai mare dezbinare a celor două popoare și la subordonarea lor Reichului nazist. Așa se explică faptul că prin sentința de arbitraj nu s-a acordat Ungariei atîta teritoriu cît pretinseseră cei mai agresivi reprezentanți ai ei; aceasta, cu scopul de a determina guvernul ungar ca și în viitor să susțină Reichul german, pentru a avea „dreptul“ să ceară întreaga Transilvanie și chiar Banatul. Pe de altă parte, s-a avut în vedere faptul că România niciodată nu se va împăca cu pierderea nordului Transilvaniei și va face importante concesii Germaniei, economice și politice, în speranța revizuirii dictatului de la Viena și a recîștigării acestor teritorii.

Pentru a obliga România să cedeze Ungariei horthyste teritoriile stabilite de el, Hitler a avut în vedere și recurgerea la măsuri de ordin militar dacă guvernul român ar fi refuzat să accepte hotărîrea Reichului. Pe baza unui ordin dat de el la începutul lunii iulie în vederea pregătirii unei „forțe de șoc în răsărit“, generalul Halder elaborase planurile pentru organizarea unui „corp de securitate“ însumînd 15 divizii de infanterie, 6 divizii blindate și 3 divizii motorizate. La 26 august Hitler a ordonat O.K.W.-ului să deplaseze imediat, în secret, 10 divizii spre frontiera de est a Germaniei, iar în extremitatea sudică a Guvernămîntului general două

¹⁹ *Idem*, doc. 407. Dare de seamă asupra convorbirii dintre Führer și contele Ciano în prezența ministrului de externe von Ribbentrop, a ambasadorilor von Makensen și Alfieri și a consilierului de legăție Hewel, la Obersalzberg, la 28 august 1940.

divizii de tancuri erau pregătite și așteptau doar ordinul pentru a înainta rapid spre România²⁰. La 28 august au fost întreprinse noi măsuri militare. Ca urmare a dispozițiilor lui Hitler de a fi pregătite forțele necesare în vederea ocupării zonei petrolifere românești 4 divizii blindate și 2 motorizate au primit ordin să fie gata de acțiune pentru data de 31 august. Totodată se plănuia detașarea unor trupe de parașutiști și de desant aerian pentru ocuparea rapidă a celor mai importante zone strategice din România, avându-se în vedere, în primul rînd, regiunea petroliferă. Operațiunea de desant aerian urma să aibă loc la 1 septembrie 1940²¹.

În seara zilei de 27 august ministrul de externe al României Mihail Manoilescu a primit „invitația” de a se prezenta la Viena în ziua de 29 august, avînd depline puteri din partea guvernului român. O invitație similară a fost adresată și ministrului de externe al Ungariei.

La Viena, încălcînd independența și suveranitatea statului român, miștrii de externe ai Germaniei naziste și Italiei fasciste s-au constituit, cu de la ei putere, într-un „tribunal arbitral” și au cerut reprezentantului țării noastre, pe un ton ultimativ, să accepte „arbitrajul” guvernelor german și italian, amenințînd că în caz contrar România va deveni obiectul unei agresiuni armate, va fi invadată și ștearsă de pe harta Europei²².

În situația creată, Carol al II-lea a convocat, în noaptea de 29/30 august 1940, la ora 3, Consiliul de Coroană. Au luat parte consilierii regali, membrii guvernului și unii reprezentanți ai partidelor politice. În timpul dezbaterilor ce au avut loc în Consiliul de Coroană s-au conturat două curente: reprezentanții primului curent, care pînă la urmă avea să se dovedească majoritar, apreciau că în condițiile internaționale din august 1940, cînd România rămăsese complet izolată, fiind părăsită de toți prietenii, aflîndu-se singură în fața agresorilor, nu era recomandabilă rezistența armată. În consecință, reprezentanții acestui curent, dintre care cea mai mare parte erau membri ai guvernului, deci aceleași persoane care la indicația regelui Carol începuseră negocieri cu guvernul horthyst, considerau ca o soluție pentru ieșirea din impas — deși dureroasă — acceptarea impusă a cerințelor Germaniei și Italiei.

Trebuie subliniat însă că și cei ce au votat *pentru* au făcut acest lucru convinși fiind că cedarea unei părți din Transilvania era numai *vremelnică* și, mai devreme sau mai tîrziu, în condițiile internaționale favorabile, poporul român va putea să-și refacă unitatea sa statală. În acest scop — considerau ei — era necesar ca statul român să-și păstreze liberă o parte a teritoriului său, armata cu capacitatea de luptă intactă, deoarece aveau în vedere și un eventual război pentru recuperarea teritoriilor pierdute, și monarhia pe care ei o socoteau drept catalizator al forțelor națiunii în această luptă. Sint semnificative în acest sens cuvî-

²⁰ Philipp W. Fabry, *Balkan wien 1940—1941*, Darmstadt, Wehr und Wissen, JMBH, 1966, p. 14.

²¹ D.G.F.P., vol. X, doc. 407. Nota redacției engleze.

²² *Idem*, doc. 408. Dare de seamă asupra convorbirii dintre ministrul de externe al Reichului și ministrul de externe al României, Manoilescu, în prezența contelui Ciano, la Hotel Imperial din Viena, în ziua de 29 august 1940.

tele rostite de Gheorghe Tătărăscu în Consiliul de coroană, care sublinia: „Am credința că ceea ce se face astăzi este un provizorat... Nu trebuie să ne uităm la ce este provizoriu, ci numai la ce trebuie să rămână etern...“²³. Aceeași convingere că ceea ce se întâmpla avea un caracter vremelnic răzbătea și din cuvintele lui Constantin Argetoianu care declara: „...atît timp cît va rămîne liberă o Țară Românească, atît timp cît va rămîne intactă o parte a poporului român, fie și despărțit de o graniță, atît timp cît va rămîne o armată, un steag... eu nu-mi pierd nădejdea. Trecem prin momente grele; nu s-a isprăvit istoria lumii, vom reveni, vom cîștiga ce pierdem astăzi“²⁴.

Reprezentanții celui de-al doilea curent, în care se încadrau personalități politice burgheze mult mai reprezentative, cu o influență mai mare atît pe plan intern, cît și pe plan internațional, puternic legate de cercurile de afaceri din Anglia și Franța, promotori tradiționali ai politicii externe filoengleze, se pronunțau împotriva acceptării necondiționate a arbitrajului puterilor Axei și recomandau „să se reziste“. Astfel, Victor Iamandi (care numai după cîteva luni avea să plătească cu viața pentru atitudinea sa antilegionară din anii anteriori) în Consiliul de Coroană din noaptea de 29—30 august 1940 se pronunța împotriva acceptării cererii lui von Ribbentrop și Ciano. „Nu trebuie să primim arbitrajul — afirma răspicat Iamandi. Trebuie să rezistăm pentru că războiul nu s-a terminat“²⁵.

Deși în Consiliul de coroană asemenea oameni politici burghezi se declarau pentru o politică de rezistență națională, ei nu au cerut regelui să-i însărcineze cu formarea unui guvern care să-și asume o asemenea răspundere.

Avînd în vedere izolarea politică totală în care se găsea țara, condițiile internaționale complet nefavorabile, precum și ca urmare a presiunilor directe exercitate la Viena de von Ribbentrop și contele Ciano asupra delegației române pentru a nu se tăragăna răspunsul, Consiliul de coroană a fost constrîns să primească cu 21 de voturi pentru, 10 voturi contra și 1 abținere cererea de arbitraj a Germaniei și Italiei.

Factorul hotărîtor care a permis puterilor Axei să impună dictatul de la Viena a fost, așa cum s-a arătat mai sus, situația internațională favorabilă statelor fasciste, izolarea completă în care se găsea România. În același timp, impunerea dictatului a fost posibilă și datorită lipsei de unitate, a dezbinării dintre forțele politice care acționau pe arena vieții politice din România. Ani de-a rîndul, Carol al II-lea, speculînd cu abilitate contradicțiile dintre diferitele grupări politice și chiar din interiorul lor, a dus o politică conștientă și consecventă de dezmembrare a partidelor politice pentru a le slăbi și chiar lichida și instaura propria sa dictatură. În ultima parte a domniei sale, în dorința de a ajunge la un compromis cu Germania hitleristă, el a adus pe primul plan al vieții politice

²³ Arh. M.A.E., fond 71 Transilvania, vol. 42/1940, f. 228.

²⁴ *Idem*, f. 213—214.

²⁵ *Idem*, f. 224—225.

elementele cele mai reacționare, fasciste și profasciste în frunte cu conducători ai Gărzii de fier, coloana a V-a a lui Hitler în România.

La Viena, von Ribbentrop și contele Ciano nu au înfăptuit nici măcar un simulacru de arbitraj, refuzând să-i asculte pe reprezentanții României și Ungariei. Sentința impusă de ei, prin care România era obligată să cedeze Ungariei horthyste o parte a Transilvaniei cu o suprafață de 42.243 km.p. și o populație de 2.387 776 de locuitori²⁶, dintre care majoritatea erau români, nu a constituit o hotărâre de arbitraj, ci *un DICTAT fascist, pronunțat de statele fasciste în detrimentul României*.

Vestea celor petrecute la Viena a străbătut ca un fulger întreaga țară, umplînd de indignare pe toți cetățenii. În adunări spontane masele populare de la orașe și sate, muncitorii din fabrici și uzine, țărani, intelectuali, întregul popor român și-au exprimat hotărîrea fermă de a apăra independența și integritatea teritorială a patriei. Chiar în seara zilei de 30 august, zeci de mii de locuitori au ieșit în stradă, la Cluj, pentru a protesta împotriva dictatului de la Viena. Dînd glas versurilor lui Mureșanu: „Murim mai bine-n luptă, cu glorie deplină / Decît să fim sclavi iarăși în vechiul nost' pămînt“, cetățenii Clujului și din împrejurimi, într-o impresionantă coloană, în care mărșăluiau alături comuniști și național-țărăniști, liberali, membri ai Frontului Plugarilor și ai Madoszului, au manifestat în centrul orașului și pe marile bulevarde. De la o tribună improvizată, un mare număr de oratori au exprimat durerea și protestul maselor, infierînd dictatul de la Viena. „Nici un petec de pămînt...“, „Vrem să murim apărîndu-ne fruntariile, onoarea și demnitatea națională...“, „Ardealul nu înțelege să fie ciuntit...“ — au fost lozincile pe care mulțimea le scanda neîntrerupt. Ca în vremurile de mare restriște clopotele bisericilor erau trase tot timpul în dungă²⁷.

În capitala țării, la București, populația s-a adunat în fața statuii lui Mihai Viteazul, cel care a realizat pentru prima dată, în anul 1600, unirea românilor într-un singur stat. Coloana demonstranților a străbătut apoi principalele artere ale Capitalei, scandînd lozinca „Nu dăm Ardealul!“, și intonînd cîntecele patriotice „Pe-al nostru steag“ și „Deșteaptă-te române“²⁸.

La Arad, în ziua de 1 septembrie, a avut loc o adunare în sala de festivități a Academiei Teologice, cu care prilej episcopul Mager a ținut o cuvîntare arătînd „nedreptatea ce s-a făcut României la Viena“. S-a votat o moțiune de protest. În după-amiaza aceleiași zile, a avut loc pe străzile orașului o manifestație la care au luat parte mii de persoane. Demonstranții au cerut să se organizeze rezistența față de sentința de la Viena și să se declare război celor care au dictat hotărîrile, adică Germaniei și Italiei²⁹. În aceeași zi, la Brașov, mase compacte de oameni de cele mai diverse categorii s-au revărsat din toate colțurile orașului spre Piața Libertății. Descriînd atmosfera care a domnit în timpul demonstra-

²⁶ *Comunicări statistice*, nr. 6—7/1945, p. 2.

²⁷ „Universul“, din 3 septembrie 1940; „România“ din 4 septembrie 1940.

²⁸ „Universul“ din 3 septembrie 1940.

²⁹ Arh. C.C. al P.C.R., fond 103, dosar 8505, f. 7.

ției, elanul patriotic de care erau cuprinși participanții, „Gazeta Transilvaniei” din 5 septembrie 1940 arăta: „Și de astă dată s-a întărit jurământul că în sufletele românești ale brașovenilor nu va fi liniște și împăcare pînă cînd Ardealul nostru nu va fi iarăși întregit, unind pe toți frații, pe toți românii din el”³⁰.

La Sibiu manifestația a fost începută de tinerii premilitari din garnizoană, care au apărut în marș pe strada principală a orașului, intonînd cîntece patriotice. În scurt timp, premilitarilor li s-au alăturat mii de oameni, soldați și ofițeri, care au manifestat pe străzi și au aclamat armata română. La Timișoara clădirile consulatelor german și italian au fost supuse unui adevărat bombardament cu pietre³¹.

Manifestații asemănătoare au avut loc și în alte orașe din țară, între care: Bistrița, Năsăud, Cugir, Oradea, Sighișoara, Alba Iulia, Sebeș etc. Semnalînd poziția patriotică a populației, care în mod spontan, dar unanim, se pronunța pentru respingerea hotărîrilor adoptate la Viena de cei doi „arbitri”, legația germană la București raporta alarmată Berlinului la 2 septembrie: „ieri au avut loc în toată țara mari demonstrații anti-germane, în special la Brașov, Cluj, Oradea, Sighișoara și București”. Într-un raport datat 3 septembrie, aceeași Legație nota că: „... în toată Transilvania au loc demonstrații la care se strigă: «jos cu Hitler», «jos cu Mussolini», «Nu dăm Transilvania»”³².

Aceleași sentimente patriotice erau caracteristice și armatei române. În ziua de 1 septembrie 1940 Secția N.S.D.A.P. din România a trimis la Berlin un raport în care se arăta că în rîndurile armatei române s-a creat un puternic curent în favoarea războiului, subliniindu-se: „armatele din vest, de sub conducerea generalului Cornicioiu nu vor să părăsească pozițiile și cer insistent să lupte”³³. Ofițerii români — se relata în continuare în raport — se considerau ofensați de această cedare, nevoind să conceapă rațiunea politică a sentinței de la Viena și dorind să lupte. Această stare de spirit se transmisese și soldaților care manifestau pe zonă și în cazărmi. Reflectînd indignarea pe care o produsese verdictul de la Viena în sufletul militarilor, colonelul Grigore Bălan de la trupele de vînători de munte scria, la 31 august, familiei: „De cînd am aflat dureroasa veste stau încremenit de durere și mintea mea nu poate să perceapă această groaznică tragedie care a lovit din nou scumpa noastră țară. În calitate de comandant, durerea mea este și mai mare, cînd văd jalea și sufletele încremenite în spasmele durerii ale ostașilor mei dragi pe care îi am sub comandă. Peste tot o durere mută, pe care nu ai puterea să o alini, deoarece toate vorbele, oricît de meșteșugite ar fi, nu pot decît să provoace pîraie de lacrimi și scrișniri de dinți”³⁴.

³⁰ „Gazeta Transilvaniei” din 5 septembrie 1940.

³¹ Arh. M.A.E., fond 71 Germania, vol. 80, f. 167. Notă verbală a Legației germane din România către Ministrul Afacerilor Străine al României, 4 septembrie 1940.

³² Citat după Tr. Bunesu, *Manifestații ale maselor populare din Transilvania împotriva Dictatului de la Viena*, în *AISISP*, nr. 6/1966, p. 100—101.

³³ Arh. C.C. al P.C.R., fond 103, dosar 8505, f. 27.

³⁴ *România în războiul antihitlerist*, Editura militară, București, 1966, p. 19.

În timpul manifestațiilor de la sfârșitul lunii august și începutul lunii septembrie 1940, în București, la Cluj și în alte orașe comuniștii s-au situat în rîndul și chiar în fruntea demonstranților împotriva sentinței nedrepte de la Viena, pentru apărarea hotarelor sfinte ale patriei. Unii membri ai Comitetului Teritorial din Ardeal al P.C.R. au avut strînse legături în acele zile de restriște cu conducerea celorlalte partide și organizații democratice și patriotice care se declarau împotriva acceptării dictatului. Vorbind de la o tribună în fața a mii de cetățeni clujeni, un membru al Comitetului teritorial din Ardeal al P.C.R. a condamnat public, în numele comuniștilor, sentința arbitrară de la Viena și s-a pronunțat pentru rezistență națională. La Brașov, comuniștii au folosit tribuna adunării pentru a demasca pe fasciștii germani și italieni, principalii vinovați de ciuntirea țării. Poziții asemănătoare au adoptat comuniștii și cu ocazia demonstrațiilor de la Timișoara, Baia Mare, Oradea etc.

Manifestațiile populare de la sfârșitul lunii august — începutul lunii septembrie 1940 împotriva dictatului de la Viena, a fascismului și a hitlerismului nu au putut să împiedice amputarea teritoriului național și căderea țării sub jugul fascist. Incapabil să stăvilească starea de revoltă a maselor, care în acele zile au devenit stăpîne pe stradă, compromis și izolat și în același timp supus unei puternice presiuni din partea Legației germane din București și a cercurilor fasciste din interior, la 4 septembrie 1940 Carol a trecut cea mai mare parte a prerogativelor regale în mîinile generalului Ion Antonescu, iar la 6 septembrie a abdicat în favoarea fiului său Mihai și a părăsit țara. În România a fost instaurată dictatura legionară-antonesciană, formă de guvernămînt teroristă, antipopulară și antinațională a celor mai reacționare cercuri politice românești fasciste și prohitleriste. În octombrie 1940, cu acordul lui Antonescu, trupele germane au intrat în România. La 23 noiembrie 1940 dictatorul român a semnat aderarea României la Pactul tripartit, fapt ce semnifica înglobarea ei la blocul politic-militar al statelor fasciste. La 22 iunie 1941 Antonescu a împins țara în războiul antisovietic, alături de Germania hitleristă, aducînd jalea și doliul pe tot cuprinsul patriei. Pentru poporul român începea o perioadă destul de grea în care partidul comunist împreună cu celelalte forțe democratice, patriotice și naționale au desfășurat o activitate complexă și plină de primejdii pentru salvarea ființei naționale a României.

Poporul român nu s-a împăcat niciodată cu ideea acceptării sentinței nedrepte de la Viena. Nici nu se uscaser bine cerneala de pe actul de la Viena, cînd, la 1 septembrie 1940, Zaharia Stancu publica articolul intitulat semnificativ „Ardealul“, în care-și exprima speranța că acest străvechi teritoriu românesc nu va fi abandonat cîmpitorilor. „Noi, românii, — se arată în încheierea articolului mai sus amintit — nu avem sub stăpînirea noastră decît pămînt românesc... Ardealul este românesc și trebuie să rămînă românesc. Pentru apărarea Ardealului cîștigat cu opt

sute de mii de morminte, încă o jertfă nouă, oricît ar fi ea de uriașă, nu ni se pare zadarnică”³⁵.

Masele populare erau din ce în ce mai conștiente de necesitatea luptei pentru refacerea hotarelor ciuntite ale patriei, pentru dezrobirea milioanelor de oameni rămași sub teroarea administrației horthyste. Problema redobîndirii teritoriului răpit în urma dictatului de la Viena preocupa toate forțele politice din România. Pînă și Ion Antonescu, nevoit să țină cont de starea de spirit a maselor, a ridicat în repetate rînduri, în convorbirile cu Hitler și cu ceilalți conducători germani și italieni, chestiunea anulării dictatului de la Viena³⁶. Această problemă a constituit în întreaga perioadă a dictaturii militare-fasciste unul din principalele motive ale divergențelor dintre guvernul antonescian și cel hitlerist.

Apărător al intereselor vitale, generale ale întregului popor, interpret fidel al sentimentelor antifasciste ale maselor, al aspirațiilor lor fierbinți de libertate și unitate națională, Partidul Comunist Român, avangarda revoluționară a clasei muncitoare, s-a situat în fruntea luptei pentru doborîrea regimului dictatorial al lui Antonescu, scoaterea țării din războiul antisovietic și participarea la luptă, alături de trupele sovietice, pentru ca prin forța armelor să fie refăcute hotarele ciuntite ale patriei.

Încă din septembrie 1940, din inițiativa comuniștilor s-a înființat la Cluj *Comitetul național-revoluționar al românilor din nordul Transilvaniei* cu scopul de a mobiliza masele române la luptă unită cu oamenii muncii maghiari împotriva ocupanților horthyști, împotriva fascismului, pentru apărarea drepturilor politice, economice, culturale, pentru eliberare națională. Conceput ca o organizație de luptă ilegală, Comitetul național revoluționar a îmbinat cu măiestrie formele ilegale de luptă cu cele legale, a atras în activitatea sa numeroși intelectuali — profesori, ingineri, medici, avocați etc. —, pătrunzînd în cele mai largi straturi ale populației românești din teritoriul răpit prin sentința nedreaptă de la Viena. În noiembrie 1940 a avut loc la Cluj o conferință în urma căreia Comitetul național-revoluționar s-a transformat în *Uniunea național-revoluționară a românilor din nordul Transilvaniei*, avînd în frunte pe comuniștii Pavel Bojan, Vasile Pogăceanu, Teofil Vescan junior, Kohn Hillel ș.a. După cum se arată în preambulul programului adoptat, Uniunea își propunea să lupte „pentru libertățile poporului român, contra asupritorilor de tot felul, pentru eliberarea lui...” În cele 15 puncte ale Programului sînt exprimate revendicări de ordin *politic* (libertate de întrunire, de organizare, drept de vot general, direct și secret, libertatea presei), *național* (lupta împotriva maghiarizării forțate, libertatea folosirii limbii materne, școli primare, secundare și universități românești etc.), *economice* (apă-

³⁵ Titu Georgescu, *Intelectuali antifasciști în publicistica românească*. Editura științifică, București, 1967, p. 207—208.

³⁶ Vezi în acest sens Arh. Statului București, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 332/1940, f. 7. Raport despre călătoria conducătorului statului român la Roma. Probleme și rezultate; D.G.F.P., vol. X, doc. 381. Înregistrarea convorbirii dintre Führer și ministrul președinte al României, Antonescu, la Berlin, 22 noiembrie 1940, în prezența ministrului de externe al Reichului.

rarea pământului și a avutului cetățenilor de naționalitate română, împotriva concedierii muncitorilor români, pentru dreptul de angajare fără discriminări, pentru libera funcționare a organizațiilor economice, cooperatiste etc.), *culturale* (dreptul de a activa pentru societățile culturale, sportive etc.)³⁷.

În același timp ia naștere și se dezvoltă în mod legal în nordul Transilvaniei o mișcare a populației românești, din sinul căreia la începutul lunii septembrie 1940 se constituie *Comunitatea națională a românilor din teritoriile răpite prin actul de la Viena*³⁸. Conducătorul comunității românești a fost desemnat în persoana avocatului clujean Emil Hațieganu. Istoricul maghiar Csátári Dániel relatează că această comunitate „organizează consfătuire după consfătuire, întocmește lista nedreptăților, încearcă să-i convingă pe românii din Transilvania de nord să nu opteze, face recensământul celor rămași aici, dar pentru că nu li se aprobă să ducă o activitate politică legală, încearcă să mobilizeze forțele în cadrul organizațiilor cultural-religioase și economice”³⁹. În consecință, au fost create diferite brigăzi artistice, coruri, echipe de teatru, echipe culturale școlare, s-au înființat cooperative și organizații de credit la Oradea, Șimleu, Baia Mare, Bistrița, Zălau etc. care-și propuneau să organizeze lupta populației românești. În pofida acțiunilor guvernului horthyst, care se străduia să divizeze și să fărâmițeze forța cooperativelor românești, la sfîrșitul anului 1940 s-a reușit să se înființeze o centrală, denumită *Plugarul*, cu un potențial economic destul de important⁴⁰. O importantă contribuție la succesul acestei mișcări a populației românești din nordul Transilvaniei au avut comuniștii (Teofil Vescan junior, Vasile Pogăceanu etc.) care i-au dinamizat activitatea și au orientat-o nu spre separatism național, cum fusese concepută inițial, ci spre colaborarea cu mișcarea democratică, antifascistă a populației maghiare⁴¹.

La rîndul lor, conducătorii P.N.Ț. și P.N.L. făceau agitație pe diferite căi pentru a menține trează în conștiința națiunii problema Transilvaniei. La 15 noiembrie 1940 a fost înființată la București, cu concursul unor personalități politice democratice (între care și unii membri ai P.N.Ț. și P.N.L.) asociația „Pro-Transilvania”, care-și propunea să ajute pe refugiații din nordul Transilvaniei și să demaște atrocitățile săvîrșite de horthyști. După ce Horia Sima a interzis asociația „Pro-Transilvania” s-a trecut la alcătuirea unor noi organizații între care „Asociația refugiaților și expulzaților din nordul Transilvaniei”, „Ardealul”, „Transilvania”, „Ardealul de Nord”, „Vulturii Ardealului”, „Cercul juridic transilvan”

³⁷ Gheorghe I. Bodea, *Date despre organizarea Comitetului național-revoluționar al românilor din nordul Transilvaniei în perioada stăpînirii horthyste*. Comunicare ținută la sesiunea științifică a cercetătorilor de la Institutul de studii istorice și social-politice de pe lingă C.C. al P.C.R., 22—25 decembrie 1969.

³⁸ „Timpul”, anul IV, nr. 1208, din 11 septembrie 1940.

³⁹ Csátári Dániel, *Forgószeiben (Magyar-román viszony 1940—1945)*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1969, p. 48.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Csátári Dániel, *op. cit.*, p. 208.

etc. Era întreținută o intensă propagandă orală, erau distribuite manifeste ⁴².

Dezlănțuirea războiului antisovietic de către Germania hitleristă și celelalte state din blocul fascist a pus noi și grave probleme în fața partidului comunist, creierul organizator și sufletul mișcării de rezistență din România. Linia politică a P.C.R. în noua etapă a fost clar exprimată în Circulara Comitetului Central din 8 iulie 1941 și în Platforma-program din 6 septembrie, documente care stabileau un ansamblu de măsuri în vederea răsturnării dictaturii militare antonesciene și a eliberării țării de sub jugul fascist. Platforma-program din 6 septembrie prevedea, în esență: răsturnarea dictaturii militare-fasciste; încetarea războiului contra Uniunii Sovietice și participarea alături de U.R.S.S. și celelalte popoare iubitoare de pace la luptă împotriva Germaniei naziste; alungarea hitleriștilor din țară; recucerirea independenței și libertății naționale; formarea unui guvern al independenței naționale cu participarea reprezentanților tuturor forțelor patriotice; *eliberarea părții de nord a Transilvaniei*; arestarea și pedepsirea trădătorilor de țară ⁴³. Chezășia înfăptuirii obiectivelor stabilite de P.C.R. consta în radicalizarea mereu crescândă a maselor, în activizarea tuturor forțelor patriotice și unirea lor într-un Front Național Antifascist. Prin organele și organizațiile de partid, prin organizațiile de masă îndrumate sau aflate sub influența sa — U.T.C., Uniunea Patriotilor (înființată în 1942), Frontul Plugarilor, Apărarea Patriotică, Madosz — prin presa legală, manifeste, broșuri, apeluri și prin alte mijloace, P.C.R. a făcut o largă popularizare a obiectivelor sale de luptă.

În activitatea desfășurată în vederea făuririi Frontului Național Antifascist, P.C.R. a pornit de la punctele de vedere care apropiau partidele, grupările și cercurile politice antihitleriste și îndeosebi de la problemele vitale pentru poporul român: salvarea ființei naționale, eliberarea țării de sub jugul hitlerist, anularea dictatului de la Viena. În acest sens în anii războiului hitlerist partidul comunist s-a adresat în repetate rânduri conducătorilor partidelor social-democrat, național-țărănesc și național-liberal. „Noi facem un călduros apel la patriotismul dumneavoastră — se arăta în scrisoarea adresată de C.C. al P.C.R. la 20 decembrie 1942 lui Iuliu Maniu — pentru a ne uni forțele în vederea acțiunii, a chema la luptă toată suflarea românească, cât nu este prea târziu și vă cerem un acord comun în vederea acestor acțiuni și a creării *frontului patriotic al întregului popor român*“. În continuare, C.C. al P.C.R. declara că „noi sintem gata să susținem o acțiune a dumneavoastră și să luptăm fără nici o altă condiție, pentru eliberarea poporului român din Ardealul de Nord de sub jugul lui Horthy și Hitler“ ⁴⁴.

⁴² Arh. M.A.I. fondul Președinția Consiliului de Miniștri, pachetul 2, dosarul 369. Raport asupra activității grupării național-țărăniște și a lui Iuliu Maniu de la 1 septembrie 1940 până în prezent (mai 1943). Vezi și Atanasie Bran, *Lupte și jertfe pentru Ardeal. De la Decebal la dictatul de la Viena. Dezrobirea Ardealului de Nord*, Editura Tribuna, Brașov, 1944, p. 132—153.

⁴³ Arh. I.S.I.S.P., Cota A b. XXV-2.

⁴⁴ *Idem*, Cota A XXVI-9.

Vreme îndelungată liderii partidelor Național-țărănesc și Național-liberal au refuzat să colaboreze cu P.C.R. și celelalte organizații patriotice îndrumate de comuniști, susținând că trebuiau întreprinse acțiuni paralele. În pofida acestui fapt, partidul comunist a continuat cu perseverență să acționeze pentru unirea forțelor patriotice antihitleriste. Un prim succes pe linia realizării Frontului Național Antihitlerist l-a constituit crearea, în a doua jumătate a anului 1943, a Frontului Patriotic Antihitlerist, care reunea, alături de P.C.R., Frontul Plugarilor, Uniunea Patrioților, Partidul socialist-țărănesc și Mădosz-ul. Inițial a aderat la acest front și Partidul social-democrat. Prin crearea Frontului Patriotic Antihitlerist, legăturile P.C.R. cu o parte însemnată a celorlalte grupări patriotice s-au lărgit, s-au deschis noi perspective și posibilități de stringere a forțelor naționale într-un singur șuvoi de luptă.

În toamna anului 1943 P.C.R. a stabilit contacte și cu cercurile palatului în vederea organizării unei acțiuni comune a tuturor forțelor antihitleriste pentru răsturnarea dictaturii militare fasciste și ieșirea României din război, pentru eliberarea țării de sub jugul fascist, inclusiv a părții de nord a Transilvaniei, ca problemă națională de prim ordin.

În primăvara anului 1944 mișcarea de rezistență a poporului român a intrat în etapa hotărâtoare. Mase tot mai largi ale poporului își manifestau cu putere crescândă starea de spirit antifascistă, dorința arzătoare de a răsturna dictatura militară și dominația Germaniei naziste. În armată deveneau tot mai dese cazurile de împotrivire față de războiul hitlest. Gîndurile ostașilor români (trimiși să-și verse singele pentru Axă pe cîmpurile de luptă de la Volga și Don) se îndreptau cu tot mai multă insistență spre Ardeal. Comandamentele diviziilor 19 infanterie și 3 Munte raportau că ostașii acestor mari unități nu mai vor să lupte „decît în Ardeal și pentru eliberarea Ardealului de nord, nu pentru alte scopuri”⁴⁵. Într-o sinteză informativă din aprilie 1944 a Regimentului 3 dorobanți se arăta: „Am surprins ostași... care manifestau dorința de a încheia pace cu rușii și a întoarce armele contra germanilor, pentru a-i scoate din țară”⁴⁶.

Convingerea că românii „nu aveau ce căuta în Caucaz”, că sarcina lor era mai curînd să pătrundă în nordul Transilvaniei pentru eliberarea fraților lor din robia horthystă, câștiga tot mai mult sufletul soldaților, fapt recunoscut și de ultimul reprezentant al guvernului antonescian în capitala celui de al Treilea Reich, generalul Ion Gheorghe. „Opoziția față de participarea la război în Rusia — arăta el — a adoptat forme alarmante, mai ales în cadrul trupelor din Transilvania. Din rîndul cîtorva unități ce erau în marș din Transilvania spre răsărit au fost trase în gara

⁴⁵ Colonel Constantin Nicolae, *Din activitatea P.C.R. pentru atragerea armatei române la lupta de restabilire a independenței și suveranității patriei (1940—1944)*, în volumul „*Din lupta antifascistă pentru independența și suveranitatea României*”, Editura militară, București, 1969, p. 150.

⁴⁶ *Ibidem*.

Predeal focuri de armă spre vila mareșalului Antonescu. Deci protest deschis, se cerea război împotriva Ungariei“⁴⁷.

Subunități și unități militare române se împotriveau cu armele samavolnicilor trupelor germane. Generali și ofițeri patrioți își manifestau deschis împotrivirea față de hitleriști și de dictatura antonesciană.

Un puternic curent de opinie antifascistă cuprinsese toate categoriile de intelectuali, oameni de știință, scriitori, artiști, profesori, învățători, precum și clerul de diferite confesiuni. Creștea numărul protestelor și scrisorilor adresate guvernanților prin care li se cerea scoaterea țării din războiul hitlerist și alăturarea la coaliția antifascistă. *În rîndurile avocaților și demnitarilor s-a inițiat o acțiune prin care se demonstra nulitatea și din punct de vedere juridic a actului de la Viena.*

În aceste condiții P.C.R. obține un nou succes important pe linia unirii forțelor patriotice antihitleriste prin înfăptuirea, în aprilie 1944, a Frontului Unic Muncitoresc, care a exercitat o puternică înrîurire asupra celorlalte clase și păături sociale, înlesnind coalizarea tuturor forțelor patriotice și democratice interesate, dintr-un motiv sau altul, în răsturnarea dictaturii fasciste și scoaterea țării din războiul antisovietic. La 20 iunie 1944 P.C.R., P.S.D., P.N.Ț. și P.N.L. s-au constituit în Blocul Național Democrat și au încheiat un acord comun de luptă pentru salvarea țării de la dezastru. Unul dintre factorii esențiali care au determinat cele patru partide să treacă peste deosebirile esențiale de ordin ideologic și social-politic și să acționeze în comun în cadrul B.N.D. a fost problema eliberării părții de nord a Transilvaniei de sub jugul hitleristo-horthyst.

Crearea în jurul clasei muncitoare unite și a partidelor ei muncitorești a unei astfel de coaliții, care mergea de la comuniști și pînă la partidele burgheze și cercurile palatului, a contribuit în mod hotărîtor la asigurarea victoriei luptei pentru eliberarea României de sub jugul fascist.

În condițiile creșterii valului luptei antifasciste a maselor, adîncirii revoltei și urii poporului împotriva hitleriștilor și slugilor lor, ale ascuțirii contradicțiilor interne și în împrejurările internaționale favorabile din vara anului 1944, cînd trupele hitleriste primeau puternice lovituri din partea armatelor coaliției antihitleriste pe toate fronturile, folosind situația creată de ofensiva hotărîtoare a trupelor sovietice pe frontul de la Iași—Chișinău, P.C.R. în colaborare cu celelalte forțe revoluționare, patriotice și democratice naționale a trecut la înfăptuirea insurecției antifasciste. La 23 august 1944 principalii membri ai guvernului Antonescu au fost arestați la palatul regal din București din ordinul regelui. A fost format un nou guvern, din militari și tehnicieni, sub președinția generalului Sănătescu, din care făceau parte, ca miniștri fără portofoliu, și reprezentanții partidelor ce alcătuiau B.N.D.: Lucrețiu Pătrășcanu (P.C.R.), Titel Petrescu (P.S.D.), Iuliu Maniu (P.N.Ț.), C. I. Brătianu (P.N.L.). Seara, la orele 22, s-a difuzat la radio proclamația regelui, prin care se anunța doborîrea dictaturii antonesciene, ieșirea României din războiul anti-

⁴⁷ Ion Gheorghe, *Rumäniens Weg zum Satellitenstaat*, Kurt Vowinckel Verlag, Heidelberg 1952, p. 227.

sovietic și hotărîrea întregului popor român de a lupta pentru a-și apăra independența și a elibera nordul Transilvaniei. „... Alături de armatele aliaților și cu ajutorul lor, mobilizînd toate forțele națiunii — se arăta în proclamație — *vom trece hotarele impuse prin actul nedrept de la Viena pentru a elibera pămîntul Transilvaniei noastre de sub ocupația străină*” (subl. ns.)⁴⁸.

Întreaga armată română a întors armele împotriva hitleriștilor. Prin lupte grele trupele române au curățat de cotropitori Bucureștiul, Valea Prahovei, întreaga Muntenie, Dobrogea, Oltenia, sudul Transilvaniei, Banatul. Totodată ele au dus lupte eroice pentru acoperirea granițelor și pentru eliberarea nordului Transilvaniei de sub jugul fascist-horthyst. La 11 octombrie 1944 a fost eliberat Clujul, urmînd rînd pe rînd Oradea, Carei, Satu Mare. Pînă la 25 octombrie armatele sovietice și române, luptînd umăr la umăr și beneficiînd de sprijinul larg al populației, au înfrînt rezistența înverșunată a dușmanului, atîngînd linia de nord-vest a frontierei româno-ungare. Întregul teritoriu a fost astfel eliberat iar sentința nedreaptă de la Viena a fost practic anulată.

Pînă la 9 martie 1945 în nordul Transilvaniei a fost instituită administrația militară sovietică. La această dată a fost reintrodusă administrația românească.

În ziua de 13 martie 1945, într-o atmosferă sărbătorească a avut loc la Cluj, în prezența președintelui Consiliului de Miniștri al României și a reprezentantului guvernului sovietic o mare adunare populară, la care au luat parte mii de oameni, români și maghiari. Această adunare consacra în mod festiv reunificarea nordului Transilvaniei cu Patria Mamă. De drept dictatul de la Viena a fost anulat prin Convenția de armistițiu dintre România și Națiunile Unite, semnată la Moscova la 12 septembrie 1944 și prin Tratatul de pace de la Paris.

Actul de la 23 August 1944 a deschis poporului român calea cuceririi libertății sociale, a realizării celor mai înalte aspirații ale celor ce muncesc — construirea socialismului și comunismului. Odată cu răsturnarea claselor exploatatoare și cucerirea puterii politice de către clasa muncitoare în alianță cu țărănimea muncitoare, s-a pus capăt pentru totdeauna oricărei inegalități sociale și naționale, oricărei asupririi, înfăptuindu-se pe deplin principiul egalității în drepturi între toți oamenii muncii, fără deosebire de naționalitate, asigurîndu-se înflorirea nestînjinită a întregii națiuni. „Lichidînd cu hotărîre discriminările sociale și naționale — arată tovarășul Nicolae Ceaușescu în *Expunerea la ședința jubiliară a Marii Adunări Naționale consacrată sărbătoririi semicentenarului unirii Transilvaniei cu România* — asigurînd rezolvarea justă, pe baza principiilor marxism-leninismului, a problemei naționale, creînd condiții economice, politice, sociale și culturale pentru realizarea deplinei egalități în drepturi a tuturor cetățenilor țării — români, maghiari, germani, sîrbi și de alte naționalități —, partidul și statul nostru dezvoltă continuu prietenia

⁴⁸ „România liberă” din 24 august 1944.

frățescă dintre poporul român și naționalitățile conlocuitoare, munca lor unită pentru înflorirea patriei comune, România socialistă“⁴⁹. Rezolvarea marxist-leninistă a problemei naționale, asigurarea egalității în drepturi a tuturor naționalităților conlocuitoare cu poporul român, dezvoltarea frăției de muncă și luptă a tuturor celor ce trăiesc pe meleagurile României constituie una dintre cele mai importante transformări revoluționare realizate în epoca construcției socialiste în țara noastră.

A. SIMION

DIE RUMÄNISCHE ÖFFENTLICHE MEINUNG UND DAS WIENER DIKTAT

(Zusammenfassung)

Im Schloss Belvedere in Wien musste am 30. August 1940 der rumänische Aussenminister, Mihail Manoilescu, unter dem Druck Hitlerdeutschlands und des faschistischen Italien die Dokumente unterschreiben, durch die Rumänien ein Territorium von 42.610 km² mit einer Bevölkerung von 2.388.774 Menschen, davon die Mehrzahl Rumänen, geraubt und Horthy-Ungarn zugesprochen wurde.

Der Schiedsspruch von Wien, der *ein faschistisches, von faschistischen Mächten zu Ungunsten Rumäniens ausgesprochenes Diktat* war, rief in der öffentlichen Meinung Rumäniens sowohl vor, als auch nach seiner Verkündung, grosse Unruhe hervor. Die Regierung Gigurtu, die nach dem Willen König Carols II. und nicht auf Grund einer Volkswahl gebildet worden war, hatte sich unter dem Druck der Nazis bereit erklärt, mit der Horthy-Regierung zu verhandeln. Von da bis zur Abtretung des genannten Gebiets war nur noch ein Schritt.

In dieser Zeit äusserten im ganzen Land grosse Menschenmassen — Arbeiter, Intellektuelle, Bauern —, politische Führer von bedeutendem Einfluss und Ansehen, sowie die Presse jeder Färbung, ihre erbitterte Gegnerschaft gegen den Gedanken irgendwelcher Verhandlungen mit den faschistischen Staaten bezüglich territorieller Fragen.

Eine grosse Rolle wird im Artikel der Politik der K.P.R. eingeräumt, die vor Beginn des zweiten Weltkrieges dauernd die Angriffslust Hitlerdeutschlands entlarvte und die Massen zum entschlossenen Kampf gegen die dem Land drohende Gefahr aufrief.

Durch Druck und Erpressung seitens der Achsenmächte wurde Rumänien der ungerechte Schiedsspruch von Wien aufgezwungen. Im Artikel wird die spontane Ablehnung der Massen geschildert, die in Cluj, Bukarest, Arad, Sibiu, Braşov, Timişoara und anderen Städten in Demonstrationen ihren Entschluss kundtaten, um mit der Waffe in der Hand die nationale Unabhängigkeit und Souveränität ihrer

⁴⁹ Nicolae Ceauşescu, *România pe drumul construcției socialiste. Rapoarte, articole, cuvintări*, vol. III, ianuarie 1968 — martie 1969, Editura politică, Bucureşti 1969, p. 733.

Heimat zu verteidigen. In vielen Orten marschierten die Kommunisten an der Spitze der Demonstranten.

Im letzten Teil des Artikels wird der Kampf des rumänischen Volkes für die Aufhebung des Wiener Strafurteils behandelt. Es wird hervorgehoben, dass die von der K.P.R. geförderte Politik eines Zusammenschlusses aller Kräfte gegen Hitlerdeutschland von Erfolg gekrönt war. Durch die Tat vom 23. August 1944 wurde die faschistische Antonescu — Diktatur gestürzt, Rumänien trat aus dem Krieg gegen Sowjetrussland aus und stellte sich mit aller Kraft an die Seite der Koalition gegen Hitlerdeutschland. Die Aufhebung des Wiener Diktats — wird betont — erfolgte *de facto* durch den heldenmütigen Kampf der rumänischen und sowjetischen Soldaten, die bis zum 25. Oktober 1944 das gesamte, von den Faschisten 1940 gewaltsam besetzte Gebiet befreiten, und *de iure* durch das Waffenstillstandsabkommen zwischen Rumänien und den Vereinten Nationen vom 12. September 1944 und den Pariser Friedensvertrag von 1946.

ÎNTRUNIRILE, MITINGURILE ȘI DEMONSTRAȚIILE — FORME IMPORTANTE ALE LUPTEI MASELOR PENTRU INSTAURAREA GUVERNULUI REVOLUȚIONAR-DEMOCRATIC

Insurecția armată antifascistă din august 1944 „a avut caracterul unei revoluții democratice și antifasciste; ea nu a afectat însă baza economico-socială a regimului burghezo-moșieresc”¹. În guvernul instaurat în urma răsturnării dictaturii militaro-fasciste, cît și în celelalte două guverne ce au urmat pînă la 6 martie 1945, burghezia și moșierimea dețineau poziții preponderente. Cu sprijinul activ al partidelor „istorice” și al monarhiei, majoritatea reacționară a acestor guverne s-a împotrivit cu înverșunare luptei maselor populare, a forțelor democratice-revoluționare, urmărind menținerea și consolidarea regimului burghezo-moșieresc și a dominației cercurilor imperialiste de peste hotare. În perioada 23 august 1944 — 6 martie 1945 reacțiunea a făcut totul pentru a împiedica realizarea oricăror reforme îndreptate spre satisfacerea revendicărilor maselor și spre democratizarea țării. Aparatul de stat se afla în cea mai mare parte în mîinile elementelor antonesciene, se reactivizau cele mai reacționare organizații — inclusiv legionarii, se desfășurau acțiuni de sabotare a economiei și a frontului. „În această activitate — după cum arată tovarășul Nicolae Ceaușescu — reacțiunea se bucura și de sprijinul forțelor imperialiste străine care urmăreau să-și redobîndească pozițiile, să-și mențină dominația în viața economică și politică a țării noastre”².

Contrar cercurilor reacționare care considerau actul de la 23 August ca act final al luptei populare, urmînd ca treptat situația internă să reîntre pe făgașul anterior, pentru forțele democratice-revoluționare, pentru masele populare, 23 August constituia doar începutul luptei pentru înfăptuirea unor adînci prefaceri sociale care să lichideze definitiv orînduirea burghezo-moșierească și să ducă la făurirea unei noi orînduiri sociale — orînduirea socialistă.

În noile condiții istorice, folosind libertățile democratice cucerite în urma răsturnării dictaturii militaro-fasciste (eliberarea deținuților comuniști și a celorlalți luptători antifasciști, acordarea libertății presei, a întru-

¹ Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntare rostită la Adunarea festivă cu prilejul celei de-a 25-a aniversări a instaurării guvernului democratic de la 6 martie 1945*, în *Scînteia*, nr. 8358, din 7 martie 1970.

² *Ibidem*

nirilor și a organizării partidelor politice nefasciste etc.)³ masele populare, sub conducerea P.C.R., au pornit la luptă hotărâtă pentru înfăptuirea transformărilor revoluționare.

Pentru rezolvarea sarcinilor multiple și complexe ce stăteau în fața forțelor revoluționare P.C.R., acordind o atenție primordială organizării maselor, și în primul rând a clasei muncitoare, hegemonul revoluției — („numărul «superioritatea numerică» poate decide numai atunci când este organizată și condusă cu știință”⁴) — a folosit diferite forme și metode tactice pentru activizarea și mobilizarea lor la lupta revoluționară. „Răsturnarea regimului hitlerist al lui Antonescu — arăta Gheorghe Gheorghiu-Dej, în cuvântarea rostită la 30 august în fața sediului C.C. al P.C.R. din Capitală — a însemnat o mare victorie în drumul spre libertatea deplină. Dar nu trebuie să vă lăsați îmbătați de succes. Lupta nu a încetat”⁵. Lozincile principale lansate de P.C.R. și de celelalte organizații democratice, ca: „Totul pentru front, totul pentru victorie!”, „Regim democratic!”, „Pământ țăranilor!”, „Mai multă producție, mai multă pâine!” care exprimau într-o formă concentrată platforma forțelor revoluționare și care erau înțelese de popor, precum și lozincile de acțiune într-un moment sau altul al luptei au mobilizat masele largi populare pentru înfăptuirea sarcinilor de bază ale revoluției⁶. Masele populare manifestau tot mai puternic hotărârea de a extinde și consolida cuceririle dobândite, de a lupta pentru folosirea acestor cuceriri în propriul lor interes. Această idee își făcea loc pătrunzând mereu mai adânc nu numai în conștiința clasei muncitoare, ci și în conștiința maselor largi ale țăranimii, a micii burghezii de la orașe și a diferitelor categorii de intelectuali, a tuturor oamenilor muncii, fără deosebire de naționalitate. Toate aceste clase, pătri și categorii sociale laolaltă formau armata revoluționară, factorul subiectiv care, sub conducerea clasei muncitoare, în frunte cu P.C.R., pășind cu fermitate în arena luptei politice, avea menirea să aducă schimbări radicale în dezvoltarea țării. În perioada de după 23 august, în procesul luptei revoluționare masele populare, răspunzând chemării partidelor muncitorești (P.C.R. și P.S.D.) și ale organizațiilor democratice de masă, au folosit diferite forme

³ În ședința Consiliului de Miniștri din 31 august 1944, generalul Aldea, ministrul de interne de pe atunci, a pus în discuție problema întrunirilor publice. El a arătat: „În provincie sînt unele fricțiuni între autoritățile militare și civile. De exemplu, comandanții de Corp de armată, care nu dau voie să se facă întruniri publice”. Reprezentantul partidului comunist, Ion Gheorghe Maurer, intervenind în discuție, a subliniat: „Dată fiind organizarea Statului pe baze democratice, întrunirile publice nu pot fi decît completamente libere... în principiu dați libertate tuturor întrunirilor publice, afară de cele ale partidelor fasciste”. În urma discuțiilor s-a luat hotărârea că „în principiu se acordă libertate tuturor întrunirilor publice, fixînd însă normele ce trebuiesc respectate de partidele politice, care vor să țină atare adunări”. (Arhiva C.C. al P.C.R., Dos. 273 (Nr. 3—1944), filele 9/1, 9/2, 9/3 și Dos. 272 (Nr. 2—1944), fila 4).

⁴ Marx și Engels, *Despre syndicate*, Edit. C.G.M., 1947, p. 107.

⁵ *România Liberă*, din 31 august 1944.

⁶ Al. Gh. Savu, *Lupta maselor populare, conduse de P.C.R., pentru instaurarea guvernului democrat (23 august 1944 — 6 martie 1945)*, în *AII P*, nr. 4 din 1961, p. 69.

și mijloace de luptă: lupta cu arma în mână pentru nimicirea forțelor fascismului, activitatea eroică de producție pentru sprijinirea războiului anti-hitlerist, controlul muncitoresc asupra producției și repartitiei bunurilor, demascarea și scoaterea elementelor fasciste din întreprinderi, instituții și aparatul de stat, exproprierea și împărțirea pe cale revoluționară a moșiilor, întrunirile, mitingurile și demonstrațiile⁷. Aceste forme și mijloace de luptă izvorau nemijlocit din condițiile interne și externe de pe atunci ale țării. „Mijloacele de luptă — arăta Karl Marx — trebuiesc luate din societatea contemporană, iar condițiile inevitabile ale acestei lupte se formează independent de fanteziile idealiste pe care... (acești)... doctori(i) ai ȘTIINȚELOR SOCIALE le zeifică sub numele de LIBERTATE, AUTONOMIE, ANARHIE“⁸.

Dintre diferitele forme și mijloace de luptă folosite de masele populare pentru înfăptuirea transformărilor revoluționare la începutul revoluției populare, un rol deosebit de important îl aveau adunările, mitingurile și demonstrațiile. Întrunirile, mitingurile și demonstrațiile de stradă ale maselor s-au îmbinat cu acțiunile de epurare a elementelor fasciste, de ocupare prin forță a primăriilor, preturilor, prefecturilor, precum și de confiscare a pământurilor moșierești. Prin acțiuni dirze și din ce în ce mai impunătoare, masele populare își exercitau „de jos“ presiunea asupra guvernelor cu majoritate reacționară.

Cel dintii mare val de întruniri și mitinguri s-a declanșat încă în prima lună de după victoria insurecției armate. Cu această ocazie masele muncitoare au dezbătut problemele arzătoare ce se ridicau în fața țării, formulind totodată o serie de revendicări menite să ducă la îmbunătățirea situației lor materiale și politice. La întruniri și mitinguri cadrele partidelor muncitorești explicau maselor de oameni ai muncii linia politică a P.C.R. și P.S.D., sarcinile istorice care stăteau în fața poporului român după eliberarea de sub jugul fascist, insuflau maselor încredere în forțele și capacitățile lor creatoare. Îndeosebi conducătorii partidului comunist subliniau rolul de hegemon al clasei muncitoare în revoluția populară, necesitatea organizării și consolidării unității de acțiune a clasei muncitoare, a Frontului Unic Muncitoresc, arătau însemnătatea închegării alianței muncitorești-țărănești și a unirii tuturor oamenilor muncii, indiferent de apartenență politică și naționalitate, în lupta pentru dezvoltarea democratică a țării, pentru înfăptuirea sarcinilor revoluției⁹.

Astfel de întruniri și mitinguri au avut loc la „S.E.T.“ București (8 septembrie), la „Casa Femeii“ de pe Splaiul Independenței (17 septembrie), unde s-au întâlnit cetățenii Capitalei din Sectorul III Albastru, în sala „Transilvania“ din B-dul Schitu Măgureanu (17 septembrie), întrunirea muncitorilor din Industria alimentară (fabricile de piine, bere etc.), întruniri la care muncitorii au cerut desființarea carcerelor, ridicarea femeilor române la drepturi egale cu bărbații, înființarea de spitale și lea-

⁷ P. Bunta, *Formele și caracterul luptei maselor pentru instaurarea regimului democrat-popular*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 329—353.

⁸ Marx și Engels, *op. cit.*, p. 212.

⁹ Al. Gh. Savu, *art. cit.*, p. 68.

găne de copii, reglementarea orelor de lucru și a salarizării în raport cu standardul de viață, eliminarea salariaților care au făcut politică hitleristă. Totodată, vorbitorii au cerut ca toți muncitorii și muncitoarele să se organizeze ¹⁰. În 17 septembrie au avut loc adunările muncitorilor din industria metalurgică și chimică din Capitală (în sala teatrului „Muncă și lumină”, str. Uranus) la care au participat cca. 1.500 de persoane; a delegațiilor lucrătorilor textiliști din București (în sala cinematografului „Barcelona”) cu un număr de 1.200 participanți; a cetățenilor din Sectorul II Negru (în sala cinematografului „Tomis”, Calea Călărașilor), având 1.500 de participanți.

La aceste întruniri, participanții au protestat împotriva patronilor care au maltratată pe muncitori și au concediat conducătorii acestora. În moțiunile adoptate s-au cerut: imediata înlăturare din fabrici și instituțiile de stat a tuturor elementelor care au uneltit împotriva muncitorimii și au simpatizat cu legionarii și hitleriștii; desființarea închisorilor și carcerele din întreprinderi și înlăturarea comandanților militari; înființarea gărzilor patriotice, care să înceapă acțiunea de curățire și arestare a tuturor elementelor legionare și hitleriste. Vorbitorii au îndemnat pe muncitori să se organizeze, pentru a-și câștiga toate drepturile ¹¹.

Cu trei zile mai târziu, în ziua de 20 septembrie s-au întrunit muncitorii ceferiști pentru a asculta raportul delegației lor, care a dus tratative cu Direcția Generală a Căilor Ferate asupra revendicărilor ceferiștilor, formulate în adunările anterioare. Participanții la întrunire, manifestând adinca lor nemulțumire față de răspunsul Direcțiunii Generale a C.F.R., au cerut ca guvernul, Blocul Național Democrat, cât și partidele muncitorești să intervină cu hotărâre pentru satisfacerea revendicărilor juste ale muncitorimii ceferiste. În același timp ei au cerut eliminarea imediată din cadrul C.F.R.-ului a tuturor elementelor legionare și naziste ¹².

La întrunirile ținute în ziua de 24 septembrie marea majoritate a muncitorilor din întreprinderile bucureștene și-au manifestat nemulțumirile în legătură cu noua salarizare fixată de ministerele de resort. Muncitorii, considerând salariile noi drept insuficiente față de standardul de viață, au cerut ca sistemul de salarizare să țină cont de creșterea costului vieții ¹³. Tot în ziua de 24 septembrie a avut loc pe stadionul A.N.E.F. o mare adunare muncitorească convocată de Comisia de organizare a mișcării sindicale unite din România. La manifestație au fost formulate următoarele revendicări: 1) libertatea deplină de organizare; 2) recunoașterea comitetelor de fabrică; 3) ridicarea salariilor la nivelul indexului de scumpete; 4) purificarea imediată a aparatului de stat și a întreprinderilor industriale și comerciale de elementele fasciste, profasciste, de sabotori și spioni; 5) purificarea să se facă cu participarea reprezentanților muncitorilor ¹⁴. Această adunare impunătoare a demonstrat hotărârea de luptă a clasei muncitoare

¹⁰ Arhiva C.C. al P.C.R., Dos. 2193/3234, vol. 9, filele 183, 188.

¹¹ Idem, filele 188—190.

¹² *Scinteia*, nr. 1, din septembrie 1944.

¹³ Arhiva C.C. al P.C.R., Dos. 2193/3234, vol. 9, fila 204.

¹⁴ Idem, fila 202.

pentru instaurarea unui regim democratic. Întruniri și mitinguri asemănătoare au avut loc și în alte localități ale țării. Publicarea la 25 septembrie 1944 a Proiectului de platformă a Frontului Național-Democratic elaborat de P.C.R., care constituia un program revoluționar de acțiune, corespunzând năzuințelor marii majorități a poporului, a pricinuit un nou val de adunări și mitinguri. Platforma F.N.D. a fost întâmpinată cu entuziasm de masele largi ale poporului. Adunarea ceferiștilor, a muncitorilor de la fabrica „Gaizer“, a funcționarilor de la S.E.T. din Capitală din 29 septembrie 1944, a muncitorilor tipografi bucureșteni, a muncitorilor din Industria alimentară, din 1 octombrie, salută în rezoluțiile adoptate Proiectul de platformă F.N.D. și exprimă dorința maselor de a lupta pentru înfăptuirea acestuia¹⁵. Rezoluții asemănătoare au fost adoptate de lucrătorii și din alte întreprinderi bucureștene și din alte orașe ale țării. În moțiunea votată de muncitorii din Brașov în adunarea din 1 octombrie 1944, se arăta -- între altele: „Întreprinderile și administrația țării sint împănate mai departe cu elementele fasciste, hitleriste, care pe toate căile împiedică procesul de democratizare a țării, căutînd să saboteze eforturile de război contra fascismului“¹⁶.

Platforma F.N.D. a fost primită și aprobată cu entuziasm și de țărănimea muncitoare. Reprezentanții satelor Buciumeni, Vasilați, Aprozi etc. (jud. Ilfov) întruniți, după ce au discutat Platforma, au adoptat o hotărîre în care declarau că vor lupta pentru înfăptuirea ei, căci o considerau „ca pe propria platformă a țăranilor“¹⁷. Platforma a avut un răsunet identic și la țăranii din alte județe ale țării. Astfel, peste 5.000 de țărani din comunele Moțăței, Hunia, Cetatea, Rudari, Galicea Mare etc. (jud. Dolj) au manifestat la 1 octombrie 1944 într-o mare întrunire în comuna Moțăței pentru Platforma F.N.D. „Vrem pămînt, vrem islaz“ strigau miile de glasuri, însetate de dreptatea mult așteptată. „Speranțele au reînviat puternic, un freamăt de luptă a stăpînit mulțimea inflămînzită și terorizată atîția ani de zile“ — scria organul de presă central al P.C.R., referindu-se la această adunare țărănească¹⁸. Țăranii din comunele Recea, Moșoaia, Budeasa-Mare și Mică, Rătești, din județul Argeș, adunați în ziua de 7 octombrie 1944 la sediul P.C.R. din Pitești, discutînd situația satelor lor și Platforma F.N.D., au adoptat următoarea moțiune:

1) Considerăm absolut necesar pentru îmbunătățirea situației țăranilor, exproprierea moșiilor ce trec peste 50 ha și împărțirea lor țăranilor fără pămînt și cu pămînt puțin, în primul rînd eroilor noștri ce luptă pe front împotriva ticăloșilor fasciști germani;

2) Procurarea de inventar agricol pe seama statului și a moșierilor pentru țăranii săraci și mijlocași și anularea datoriilor țăranilor către bănci și stat, rezultate din vechea datorie și din conversiunea datoriilor;

3) Îndeplinirea condițiilor de armistițiu, ducerea cu hotărîre a războiului împotriva hitlerismului;

¹⁵ *Scinteia*, din 1 și 4 octombrie 1944.

¹⁶ *Idem*, din 7 octombrie 1944.

¹⁷ *Idem*, din 1 octombrie 1944; vezi și *AIIP*, nr. 4, din 1957, p. 67.

¹⁸ *Scinteia*, din 7 octombrie 1944.

- 4) Confiscarea oricărui fel de averi ale hitleriștilor;
- 5) Rechizițiile să fie făcute în colaborare cu comitetele satești și să se facă proporțional cu averea fiecărui cetățean;
- 6) Formarea unui guvern democrat;
- 7) Organizarea comitetelor satești ale Frontului Plugarilor, iar autoritățile sateelor să nu poată fi alese sau numite fără să-și spună cuvântul comitetul satului care va fi ales de poporul român¹⁹.

În lupta maselor pentru înfăptuirea transformărilor revoluționare, încă de la începutul lunii octombrie 1944 apar forme noi, mai combative. Urmind chemarea partidelor muncitorești și a altor organizații democratice, masele își manifestă hotărârea lor de luptă în numeroase mitinguri și demonstrații de stradă. În ziua de 1 octombrie 1944, la orele 12, muncitorii din diferite întreprinderi ale Capitalei, în majoritate femei, ieșind de la întruniri s-au înrolat, purtind pancarte cu lozinci de ale Apărării Patriotice și au parcurs B-dul Elisabeta până la statuia lui Mihai Viteazul, unde au ținut un mare miting. Au luat cuvântul G. Vlădescu-Răcoasa, Gheorghe Apostol și alții. Vorbitorii, arătând că până în acel moment în întreaga țară peste 100.000 muncitori erau organizați în sindicate, au subliniat că numai cu muncitorimea organizată se poate impune guvernului țării ca legile să le facă luându-se în considerare interesele și doleanțele muncitorimii²⁰.

În timp ce masele populare își manifestau mereu mai răspicat hotărârea de a lărgi și consolida drepturile dobândite, guvernul Sănătescu, susținut de monarhie și de partidele „istorice“, exponenți ai burgheziei și moșierimii, a trecut tot mai fățiș la adoptarea unor măsuri antidemocratice, la împiedicarea procesului de organizare a maselor și a democratizării întreprinderilor și instituțiilor. Componenta și activitatea guvernului Sănătescu confirmau pe deplin că acest guvern depunea toate eforturile pentru menținerea regimului burghezo-moșieresc. În atare situație, partidele muncitorești și organizațiile democratice aderente la Platforma F.N.D. au refuzat să mai susțină guvernul Sănătescu, cerind formarea unui guvern democratic compus din reprezentanții partidelor politice. Urmind chemarea F.N.D. publicată la 6 octombrie 1944, prin care se arată că guvernul Sănătescu și Blocul Național Democrat nu se mai bucură de încrederea țării, masele populare cereau cu hotărâre, în mari adunări, mitinguri și în demonstrații de stradă ce au antrenat zeci și sute de mii de oameni, demisia guvernului cu majoritate reacționară. Astfel de mitinguri și demonstrații de stradă au avut loc la București, Ploiești, Craiova, Giurgiu, Brăila, Brașov și în alte centre ale țării²¹. În 8 octombrie 1944, peste 100.000 muncitori, țărani, intelectuali, întruniți pe stadionul A.N.E.F. din București, își afirmă răspicat voința manifestând pe străzile Capitalei. În această zi, de dimineață, detașamente organizate de muncitori, muncitoare, tineret, patrioți și patrioate, se scurgeau în șuvoaie pe străzile ce duc la stadionul

¹⁹ *Idem*, din 12 octombrie 1944.

²⁰ Arhiva C.C. al P.C.R., Dos. 2193/3234, vol. 9, fila 221.

²¹ *AIIP*, nr. 4 din 1957, p. 70.

A.N.E.F. și se strîngeau pe strada Izvor într-un torent uriaș, peste care se întindeau spre cer pancarte înalte și steaguri roșii larg desfășurate. Lăzinci de luptă răscolesc liniștea orașului: Jos guvernul!, Vrem guvern Național — Democrat!, Pămînt țăranilor!, Drepturi politice femeilor! etc. Această manifestație pentru Platforma F.N.D. și împotriva guvernului s-a remarcat și prin faptul că pentru prima oară după 23 august 1944, la o mare manifestație muncitorească au participat și reprezentanții țăranilor, prin Frontul Plugarilor și prin delegațiile de țărani din jurul Bucureștilor, venite să-și exprime voința de luptă pentru pămînt și drepturi. La această întrunire uriașă, la care au participat P.C.R., P.S.D., Sindicatele Unite, Uniunea Patrioților, Frontul Plugarilor, Apărarea Patriotică, Mădosz-ul, U.T.C. și Tineretul Socialist, a vorbit și un delegat al Diviziei „Tudor Vladimirescu” și o reprezentantă a femeilor democrate. „Ziua de 8 octombrie 1944 — scria *Scînteia* — va rămîne o dată însemnată în istoria mișcării muncitorești din România, ziua cimentării Frontului Unic Muncitoresc. Va rămîne însă o dată și în istoria politică a României, exprimînd momentul cînd forțele democratice unite au trecut la atacul de nimicire a dușmanului intern — legionarii și antonescienii, paralel cu ofensiva desfășurată pe front pentru distrugerea hitlerismului”²².

În aceeași zi are loc la stadionul sportiv din Ploiești o mare demonstrație a muncitorilor, meșteșugarilor, comercianților, țăranilor și intelectualilor de pe Valea Prahovei, la care din partea C.C. al P.C.R. a vorbit Constantin Pirvulescu. Ca pretutindeni în țară, și acest miting s-a desfășurat sub semnul luptei hotărîte a maselor. Stadionul răsuna de glasul puternic al poporului: Trăiască unitatea sindicală!, Jos regimul crimelor și terorii!, Vrem guvern Național — Democrat!, Pămînt, piine, libertate! Cerem înlăturarea trădătorilor din administrația publică și particulară!²³.

Peste numai două zile, la orele 16,30 pe străzile Bucureștilor se desfășoară o nouă demonstrație. Cîteva mii de muncitori cu drapele și pancarte, venind dinspre gara de nord, au manifestat pe B-dul Ferdinand, Regina Maria, îndreptîndu-se spre „Palatul Cultural” din B-dul Dragalina, unde s-au ținut cuvîntări. Au vorbit 8 reprezentanți din partea următoarelor întreprinderi: 2 de la C.F.R., 2 de la fabrica „Astra”, 2 de la fabrica Textile, 1 de la Uzina Electrică și 1 de la fabrica „Teba”. Mulțimea adunată cerea răspicat: arestarea elementelor fasciste, lărgirea libertăților dobîndite, pămînt țăranilor, guvern Național-Democratic. „Jos cu conducătorii actuali și cu boerimea!”, „Cerem arme și în 24 de ore vom face noi ordine!” — strigau miile de voci ale demonstranților²⁴.

Valul luptei forțelor revoluționare creștea pretutindeni. Acționînd în front unic clasa muncitoare se manifesta din ce în ce mai puternic ca forță conducătoare a poporului. Lupta sa unită, combativitatea ei au influențat puternic celelalte pături de oameni ai muncii, ceea ce se reflecta în creșterea în intensitate și lărgime a luptei revoluționare. Raportul de forță se schimba vizibil în favoarea forțelor democratice, lupta maselor

²² *Scînteia*, din 11 octombrie 1944.

²³ *Idem*, din 12 octombrie 1944.

²⁴ Arhiva C.C. al P.C.R., dos. 2193/3234, vol. 9, filele 242—243.

populare se transforma tot mai mult dintr-o luptă împotriva rămășițelor fasciste, într-o luptă împotriva forțelor reacționare în genere.

Întrucît guvernul Sănătescu cu majoritate reacționară nu a luat măsuri concrete pentru îndepărtarea elementelor fasciste, urmînd chemarea partidelor muncitorești, lucrătorii din numeroase întreprinderi au alungat ei înșiși elementele fasciste, la sate țărani au trecut la cucerirea unor primării în care au instalat autorități democratice, alese, în adunări, din mijlocul lor. Retragera reprezentanților P.C.R. și ai P.S.D. din guvern, la 18 octombrie 1944, a înlesnit maselor să vadă mai clar caracterul reacționar al majorității guvernului, contribuind la intensificarea luptei pentru răsturnarea lui ²⁵.

Oamenii muncii conduși de comuniști și celelalte elemente revoluționare au cerut în cadrul unor uriașe mitinguri și demonstrații repetate, formarea unui guvern alcătuit din reprezentanți ai partidelor politice, care să sprijine războiul antihitlerist, să lupte cu hotărîre pentru nimicirea rămășițelor fasciste din țară, să înlătuiească reforma agrară democratică și alte măsuri în folosul poporului ²⁶.

În ziua de 20 octombrie 1944 peste 60.000 de muncitori și alți cetățeni ai Capitalei au manifestat pentru un guvern național-democratic. Zeci de mii de muncitori și muncitoare, purtînd drapele și pancarte au umplut instantaneu străzile Bucureștilor. De pe B-dul Lascăr Catargiu, de pe șoseaua Bonaparte, de pe B-dul Basarab, coloanele cetățenilor se revărsau spre Piața Victoriei. La orele 16 piața era o mare de capete peste care flăcău drapelele naționale ale României, steaguri roșii, drapelele U.R.S.S., ale Angliei și S.U.A. Fiecare întreprindere și organizație avea în frunte pancartele sale cu lozinci de luptă: Jos guvernul!, Vrem guvern național-democratic!, Afară cu fasciștii din întreprinderi și instituții!, La muncă egală, drepturi egale!, Trăiască Partidul Comunist!, Trăiască F.N.D.! etc. La orele 18 capul coloanei de demonstranți ajunge la statuia lui Mihai Viteazul, unde Lucrețiu Pătrășcanu, Chivu Stoica, Nicolae Ceaușescu și alții rostesc cuvîntări. Pentru starea de spirit a manifestanților este semnificativ faptul că la sfîrșitul demonstrației, mulțimea nu voia să plece pînă nu se comunică plecarea guvernului. Timp îndelungat masa manifestanților a continuat să strige: Cum rămîne cu guvernul? Să plece guvernul imediat! ²⁷.

²⁵ *Scînteia*, din 19 octombrie 1944.

²⁶ În același timp, forțele reacționare se pregăteau să reprime cu forța mișcarea revoluționară. Acest fapt îl dovedește — între altele — adresa Comandamentului Militar al Capitalei din 13 octombrie 1944, în care s-a comunicat că potrivit planului de acțiune al acestui comandament „legiunea de jandarmi C.F.R. este prevăzută a interveni în caz de tulburări interne, cu întregul efectiv” (Arhiva C.C. al P.C.R., Dos. 39.822, F.N. partea a II-a, fila 480). Amenințări de reprimare cu forța a mișcării revoluționare au fost proferate în special de către ministrul de interne, generalul A. Aldea, care a declarat că acțiunile de democratizare întreprinse de masele populare constituie „acte criminale” și că prin aceste acțiuni masele grăbesc „deznodămîntul” care le este hărăzit. (Arhiva C.C. al P.C.R., Fond Casa Regală, mapa 40).

²⁷ *Scînteia*, din 21 octombrie 1944.

În aceeași zi are loc o mare întrunire și la Craiova, unde în numele C. C. al P. C. R. și al Consiliului F. N. D. a luat cuvîntul Gh. Gheorghiu-Dej: „Întregul popor român așteaptă în momentul de față cu înfrigurare rezolvarea crizei politice și guvernamentale în care se găsește țara“ — a spus vorbitorul. A trecut apoi la expunerea situației țării după actul de la 23 August și a prezentat prevederile principale ale Platformei F. N. D. În încheierea cuvîntării sale el a adresat întregului popor un călduros mesaj spre unire. „Trebuie să înțelegeți — a spus delegatul partidului comunist — că ne găsim într-un adevărat dezastru economic și de aceea trebuie unite toate forțele poporului“²⁸. Adunări și mitinguri antiguvernamentale au avut loc și în alte localități ale țării. Astfel, în ziua de 22 octombrie, muncitorii din Lupeni, locuitorii Brașovului, iar la 23 octombrie muncitorimea ploieșteană s-a manifestat împotriva guvernului, cerînd cu hotărîre formarea unui guvern Național — Democratic²⁹.

Văzînd ridicarea poporului, lupta sa hotărîtă, forțele reacționare au încercat să stăvilească acțiunile maselor, folosind chiar organele de stat împotriva demonstranților. În ziua de 24 octombrie 1944, la București, în fața fabricii „Trebitsch“ s-a produs o ciocnire violentă între muncitorii adunați, care manifestau pentru majorarea salariilor, ajutor de iarnă, reglementarea orelor de lucru, izgonirea elementelor fasciste din fabrică cerînd formarea unui guvern Național-Democratic și între o companie de jandarmi, care a fost dusă la fața locului pentru a împrăști mulțimea adunată. După o luptă aprigă în care lucrătorii au încercat să dezarmeze pe jandarmi, demonstranții s-au încolonat, îndreptîndu-se spre centrul Capitalei³⁰.

Demonstrațiile maselor populare se țineau lanț. În ziua de 28 octombrie peste 70.000 de cetățeni ai Capitalei și-au manifestat voința de luptă pentru demiterea guvernului Sănătescu și instalarea unui guvern Național-Democratic. În cuvîntarea rostită la acest miting tovarășul Nicolae Ceaușescu, exprimînd voința poporului, a spus (între altele): „Vrem un guvern care să dea drepturi egale tuturor cetățenilor acestei țări, care să aresteze pe toți criminalii de război și pe toți criminalii legionari și antonescieni. Și acest guvern trebuie să fie un guvern al F. N. D. Trebuie să-l impunem prin forță! Așa cum ați răspuns azi, veți răspunde și data viitoare. Dar, data viitoare, dacă venim să se știe că ne vom impune altfel. Nici furtuna, nici uraganul, nici o putere din lume nu ne va opri!“³¹. Adunarea populară a votat următoarea *moțiune*: „Noi cetățeni ai Capitalei, muncitori, funcționari și intelectuali, întruniți în marea adunare populară de azi, 28 octombrie, cerem imediata plecare a guvernului care vrea să împingă țara pe marginea prăpastiei.

Noi cetățeni ai Capitalei cerem neîntîrziata formare a unui guvern al F.N.D., un guvern care să meargă cu poporul și în fruntea poporului pentru realizarea platformei F. N. D. Orice întîrziere și tergiversare în

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Arhiva C.C. al P.C.R., Dos. 7694, fila 74 și *Scinteia*, din 27 octombrie 1944.

³⁰ *Idem*, Dos. 2193/3234, vol. 9, fila 285.

³¹ *Scinteia*, din 31 octombrie 1944.

formarea guvernului cerut de țară, sabotează continuarea războiului anti-hitlerist și îndeplinirea condițiilor armistițiului, însemnează continuarea mizeriei, foametei și menținerea hitleriștilor în posturile de răspundere.

Noi cetățeni ai Capitalei ne luăm angajamentul de a lupta cu cea mai mare hotărâre pentru înlăturarea actualului guvern și înlocuirea lui cu un guvern care să îndeplinească aspirațiunile maselor populare. Nimic nu ne va putea sta în cale în lupta noastră de a impune un guvern F. N. D. Trăiască Frontul Național-Democratic!“.

Lupta hotărâtă a maselor populare, care în numeroasele adunări și demonstrații din țară cereau plecarea imediată de la putere a guvernului, a fost încununată de succes, guvernul reacționar fiind nevoit să demisioneze. La 4 noiembrie 1944, a fost format un nou guvern sub președinția aceluiași general C. Sănătescu. Noul guvern era alcătuit însă din reprezentanții partidelor politice și ai unor organizații de masă, în care F.N.D. avea 10 reprezentanți³². Luând cuvântul la marele miting consacrat demisiei primului guvern Sănătescu și formării celui nou, tovarășul Chivu Stoica arăta: „Doborârea guvernului și alcătuirea noului guvern s-o considerăm ca un succes al luptei noastre, dar trebuie să ducem lupta mai departe pentru binele poporului“³³.

Cu ocazia celei de a 27-a aniversări a Marii Revoluții Socialiste din Octombrie, în ziua de 7 noiembrie 1944, 300.000 de cetățeni ai Capitalei, chemați de F. N. D., și-au manifestat bucuria în lozinci scandate, în cîntece și dansuri. „Trăiască România liberă și democratică, prietenă a Uniunii Sovietice!“, „Trăiască F. N. D.“, „Trăiască Marea Revoluție Socialistă din Octombrie“, „Trăiască P.C.R.!“. — răsuna lozincile strigate de manifestanți. Chemarea la luptă a partidului comunist s-a auzit și cu acest prilej sărbătorește. În cuvîntarea sa rostită în fața mulțimii, reprezentantul C. C. al P.C.R., Gh. Gheorghiu-Dej, atrăgea atenția maselor arătînd: „...elementele fasciste din aparatul de stat și din instituțiile publice și particulare, precum și din armată, împiedică, prin toate mijloacele, refacerea țării, mobilizarea poporului pentru efortul de război... Politicienii care au susținut un guvern reacționar... cu sprijinul aparatului de stat tind să împiedice realizarea alianței muncitorilor cu țărănimea, mobilizarea poporului român într-un Front Național-Democrat de luptă contra fascismului și de refacere a țării, pentru independența națională a țării noastre, pentru România liberă și democratică, pentru o sinceră prietenie cu Uniunea Sovietică“³⁴.

Partidele burghezo-moșierești ai căror reprezentanți dețineau majoritatea ministerelor, împreună cu monarhia, au căutat să folosească și al doilea guvern Sănătescu pentru a-și întări pozițiile, manifestînd ostilitate și ură față de revendicările cuprinse în Platforma F. N. D., revendi-

³² În noul guvern, F.N.D. deținea vicepreședinția Consiliului de Miniștri, 6 posturi de miniștri secretari de stat (la ministerele: Comunicațiilor, Educației Naționale, Justiției, Muncii, Asigurărilor sociale, Minorităților) și 3 subsecretariate de stat.

³³ *Scînteia*, din 6 noiembrie 1944; cf. *AIPP*, nr. 4, din 1957, p. 71.

³⁴ *Scînteia*, din 9 noiembrie 1944.

cări susținute de masele largi populare. Din primele zile ale existenței noului guvern s-a văzut clar că majoritatea reacționară a guvernului desfășura o activitate de sabotare a frontului antihitlerist, împiedica arestarea și judecarea criminalilor de război, democratizarea vieții sociale și a aparatului de stat. Ministrul de interne, național-țărănistul N. Penescu a refuzat să recunoască autoritățile democratice impuse de mase, dînd ordin poliției, jandarmeriei și celorlalte organe statale reacționare să împiedice cu orice preț alungarea din întreprinderi, primării etc. a elementelor fasciste, reacționare ³⁵.

Acțiunile forțelor reacționare din guvern au îndîrjit masele în lupta lor pentru democratizarea țării. În intervalul de o lună cît s-a menținut la putere cel de-al doilea guvern prezidat de C. Sănătescu, lupta maselor populare s-a dezvoltat într-un ritm din ce în ce mai rapid. O extindere continuă au luat întrunirile, mitingurile și demonstrațiile de stradă, care adeseori s-au transformat în acțiuni concrete de luptă. În focul unor puternice acțiuni de masă, peste capul și împotriva voinței guvernului au fost alungați prefecții, primarii, ajutorii de primari și alte elemente fasciste din conducerea administrativă a unor orașe și județe, evidențiindu-se astfel cu pregnanță avîntul revoluționar nestăvilit al maselor ³⁶. Astfel, la lupta pentru ocuparea prefecturii județului Dimbovița au participat 10.000 de cetățeni, la acțiunea de ocupare a prefecturii din Arad 15.000 de oameni ai muncii, la cea de la Craiova 20.000, la cea de la Timișoara 25.000 etc. La sfîrșitul lunii noiembrie 1944, în peste 30 de județe ale țării din totalul de 58, funcționau prefecți instalați prin acțiunea revoluționară a maselor populare ³⁷.

Cu sprijinul direct al clasei muncitoare (conducătorul revoluției populare) s-a intensificat în această perioadă și lupta maselor țărănești, devenind tot mai puternice manifestările care, pe lîngă ocuparea primăriilor exprima dorința țăranilor muncitori de a ocupa și împărți pămînturile moșierești. „Principalul este — arăta V. I. Lenin — ... ca grevele, mitingurile, demonstrațiile să se succedă fără întrerupere, ca întreaga țărănimă și întreaga armată să afle despre lupta îndîrjită a muncitorilor, ca satul — chiar și cel mai îndepărtat — să vadă că în orașe nu e liniște, că *'ai noștri'* s-au ridicat, că ei luptă pe viață și pe moarte, că luptă pentru

³⁵ Cu ordinul nr. 14.420 din 15 octombrie 1944, Ministerul Afacerilor Interne a făcut cunoscut locuitorilor din toate comunele că „Toate actele oficiale ce se eliberează de primar... pentru a nu fi lovite de nulitate, urmează a fi eliberate și semnate de primarii numiți de autoritățile ierarhice administrative cu respectarea legilor în vigoare. Actele semnate de persoane neconfirmate, fără jurămint, în afară de cadrul legii, nu sînt valabile și deci fără folos persoanelor care le obțin”. (*Buletinul județului Dimbovița*, nr. 14, din 16—31 octombrie 1944, p. 11 și *Scînteia*, din 12—16 octombrie 1944).

³⁶ Exprimînd teama în fața luptei revoluționare a maselor, generalul C. Sănătescu spunea în ședința Consiliului de Miniștri din 20 noiembrie 1944: „Nu cumva să scăpăm din mînă autoritatea și să treacă peste noi aceste mase, care astăzi vor să-și aleagă primarii, mîine vor cere de lucru etc. și nu le vom mai putea stăpîni”. (Arhiva C.C. al P.C.R., Dos. 288 (Nr. 34—1944), fila 73.)

³⁷ I. Necșa, *Aspecte din lupta pentru instaurarea unor autorități locale democratice*, în *Studii*, nr. 4, 1959, p. 298.

o viață mai bună, pentru un salariu mai ridicat, pentru încetarea exceselor și a arbitrariului autorităților, pentru predarea pământurilor moșierești țăranilor, pentru răsturnarea monarhiei moșierești..., pentru republică”³⁸.

La chemarea P.C.R., țăranimea cu sprijinul clasei muncitoare trece în luna noiembrie 1944 la acțiune revoluționară pentru ocuparea și împărțirea pământurilor moșierești, în conformitate cu prevederile platformei F. N. D.³⁹. În focul acestei lupte se închea tot mai mult alianța dintre clasa muncitoare și țăranimea muncitoare, forță socială capabilă să zdrobească forțele reacționare și împotrivirea claselor exploatare.

Bazindu-se pe creșterea luptei maselor populare, partidele muncitorești și organizațiile de masă democratice au dus o campanie susținută de demascare a elementelor reacționare din guvern, concentrând focul mai ales împotriva lui N. Penescu, care la Ministerul de Interne se manifestase ca dușman neîmpăcat al maselor⁴⁰. Frontul Național-Democratic a cerut demisia acestuia și înlocuirea lui cu un reprezentant al forțelor democratice. F. N. D., totodată, a cerut ca partidele „istorice” să-și respecte angajamentul privind instalarea la Ministerul de Război a unei persoane desemnate de forțele democratice⁴¹. Aceste cereri ale F. N. D. au fost puternic susținute de masele populare prin mitingurile și demonstrațiile organizate spre sfârșitul lunii noiembrie și începutul lui decembrie 1944.

³⁸ Lenin și Stalin, *Despre syndicate*, Edit. C.G.M., 1949, p. 477.

³⁹ Referindu-se la acțiunile „violente” ale maselor populare, ministrul de interne de atunci, național-țăranistul N. Penescu, în expunerea sa asupra situației interne prezentată în ședința Consiliului de Miniștri din 20 noiembrie 1944, raporta cu amărăciune: „Aceasta înseamnă, domnilor, că acolo, la periferie, se întâmplă altfel decât ceea ce colegii noștri din guvern hotărăsc și decât ceea ce decide guvernul” (a se citi: *majoritatea reacționară*, n.n.). Ripostind lui N. Penescu, ministrul justiției, comunistul L. Pătrășcanu a spus: „Într-o serie întreagă de localități s-au făcut alegeri de primari și prefecți. Cum vă explicați dv. acest fenomen care tinde să se generalizeze? Este el într-adevăr opera unor instigatori care se găsesc la Constanța, la Brăila, la Tirgoviște? NU. Noi trebuie să recunoaștem că trăim un proces de democratizare adincă a României, căruia i se pun piedici!”. „Să stabilim principial — spunea vicepreședintele, Dr. Petru Groza —: ținem cont de voința populară manifestată înainte de a se constitui acest guvern neconstituțional; ținem cont de voința populară manifestată acolo unde s-a manifestat, după instituirea acestui guvern...” (Arhiva C.C. al P.C.R., Dos. 288 (Nr. 34—1944), filele 4/1, 9/5, 12/5.)

⁴⁰ Ministerul de Interne a publicat lista legionarilor care urmau să fie arestați, dindu-le în acest fel posibilitatea să se ascundă și să continue sabotajul. Concomitent cu aceasta, Ministerul de Interne a ordonat arestarea primarilor aleși de mase în mai multe localități, căutând să restabilească în funcțiile lor pe primarii fasciști și reacționari.

⁴¹ În memoriile sale generalul Ilie Crețulescu arată următoarele: „Palatul, în urma presiunilor lui Maniu și Brătianu refuza să numească titular la Ministerul Armatei, conform propunerii lui Sănătescu, pe generalul Vasiliu-Rășcanu, despre care spunea că este comunist... Într-o audiență de lucru la fostul rege — ultima — am avut nedelicatețea și îndrăzneala — continuă I. Crețulescu — să-i spun: — Nu e bine Majestate să vă plecați prea mult urechea la Maniu și Brătianu; aceștia sînt oameni vechi, cu mentalitate învechită. Ar fi bine să vă înconjuerați de oameni noi, fiindcă populația este nemulțumită și agitată, cerind mari și urgente reforme democratice. Fostul rege s-a ridicat în picioare, mi-a întors spatele și a plecat din cabinet, lăsindu-mă singur” (Arhiva C.C. al P.C.R., Dos. 55/168).

La marile mitinguri și demonstrații desfășurate în Capitală și în numeroase orașe din țară, au participat zeci și sute de mii de oameni ai muncii, țărani și intelectuali. Astfel: 200.000 la București, peste 30.000 la Ploiești, 15.000 la Tîrgoviște, 10.000 la Moreni, 15.000 la Arad, 25.000 la Timișoara, mii și mii la Brăila, Brașov, Petroșeni, Sibiu, Cîmpina etc.⁴² Acest uriaș val de mitinguri și demonstrații în care masele populare cereau demiterea lui N. Penescu, arestarea și judecarea criminalilor de război, recunoașterea de către guvern a noilor organe administrative alese, desființarea jandarmeriei și înlocuirea ei cu miliția populară etc. a dus la căderea și a celui de al doilea guvern Sănătescu. Formarea, la 6 decembrie 1944, a noului guvern, sub președinția generalului N. Rădescu, a avut loc în condițiile întăririi considerabile a *forțelor revoluționare* și slăbirii vădite a reacțiunii. Planurile partidelor „istorice” și ale palatului de a destrăma F. N. D.-ul și de a constitui un guvern politic de coaliție fără comuniști a eșuat, forțele democratice păstrându-și toate pozițiile din guvernul precedent. Sub presiunea maselor populare și datorită poziției hotărâte a reprezentanților F. N. D. în guvern, Rădescu a fost nevoit să ia unele măsuri privind democratizarea vieții politice⁴³. În asemenea condiții, pînă la sfîrșitul lunii ianuarie 1945 nu au mai avut loc mitinguri și demonstrații de masă împotriva guvernului prezidat de generalul N. Rădescu, de felul celor desfășurate în lunile septembrie-noiembrie. Comuniștii și ceilalți activiști progresiști au folosit acest interval de timp pentru intensificarea muncii de clarificare politică și organizare a maselor populare. În întreprinderi și instituții, la sate s-au ținut numeroase adunări în care reprezentanții forțelor democratice, și îndeosebi comuniștii, explicau maselor situația politică, poziția P.C.R. și a celorlate partide, organizații și grupări, opoziția dintre forțele democratice și cele reacționare, indicîndu-le calea de rezolvare a sarcinilor care stăteau în fața întregului popor. Astfel de întruniri și adunări au avut loc, de exemplu, în Piața Teatrului Național din București, în ziua de 13 decembrie, cu ocazia comemorării împlinirii a 26 de ani de la masacrarea muncitorilor tipografi în Piața Teatrului Național, miting la care au participat delegați de la majoritatea fabricilor din Capitală; la fabrica de avioane I.A.R. Brașov, în ziua de 10 decembrie; în orașul Băilești județul Dolj, în 10 decembrie cu participarea țăranilor și muncitorilor din întreprinderi, la Uzinele metalurgice „Titan, Nădrag, Călan” și în alte multe întreprinderi și instituții din Capitală, Valea Prahovei, Valea Jiului și din alte localități ale țării. La aceste adunări ținute în lunile decembrie — ianuarie masele populare, informîndu-se asupra situației politice a țării, au adoptat moțiuni pe care le trimiteau în majoritatea cazurilor direct președintelui Consiliului de Miniștri, generalul N. Rădescu. Iată moțiunea votată de adunarea muncitorilor de la „Societatea de Gaz și Electricitate” și U.C.B., prezentată

⁴² *Scînteia*, din 1 și 2 decembrie 1944; *Luptătorul bănățean*, din 1 decembrie 1944 și Arhiva C.C. al P.C.R., Dos. 2193 3234, vol. 9, filele 378, 399, 400, 435; cf. Al. Gh. Savu, *art. cit.*, p. 73.

⁴³ De pildă: abrogarea legislației rasiale, adoptarea legii sindicatelor, înființarea Comisiei pentru studiul reformei agrare etc.

de către o delegație generalului N. Rădescu: „Muncitorii și funcționarii ‘Societății de Gaz și Electricitate’ precum și ai U.C.B. adunați (în ziua de 12 ianuarie 1945 n.n.) pentru a lua cunoștință de sarcinile care se pun salariaților în legătură cu Congresele sindicale, constată că:

Efortul de război al țării noastre împotriva hitlerismului este sabotat de către criminalii de război și de către complicitii legionarilor și Antoneștilor, care mai împinzesc încă administrațiile publice și întreprinderile particulare.

Sporirea producției și refacerea țării sînt împiedicate prin tot felul de manevre, de aceleași elemente.

Viața pentru păturile largi muncitoare devine din ce în ce mai grea din cauza speculei, care provoacă urcări nejustificate de prețuri și o lipsă artificială de mărfuri pe piață.

Pentru a remedia această stare de lucruri, muncitorii și funcționarii cer luarea unor măsuri energice, prin:

1) Instituirea controlului cetățenesc în întreprinderi asupra producției și desfacerii produselor;

2) Fixarea și menținerea unor prețuri juste la toate articolele de primă necesitate;

3) Izgonirea din întreprinderi și instituții și arestarea criminalilor de război și a tuturor sabotorilor, legionarilor și speculanților;

Ne angajăm să înzecim eforturile noastre pentru sporirea producției și întărirea efortului de război al țării”⁴¹.

Moțiuni asemănătoare au fost prezentate generalului N. Rădescu de către delegații salariaților din marile întreprinderi ale Capitalei: Industria Iutei, Țesătoriile Reunite, Noua Filatură de Bumbac, „Mioara“, Ford, Fichet, Postăvăria Română, Filatura Română, Tricotajul, Ruloul, Mătasea Românească, Uzinele Metalurgice „Grivița“, Atelierele Ministerului Sănătății etc. — precum și ai salariaților mai multor întreprinderi industriale din alte centre ale țării”⁴⁵.

În moțiunea votată în unanimitate cu ocazia unei întruniri ținute în sala „Malaxa“, la care au participat peste 4 000 de muncitori din diferite întreprinderi ale Capitalei, deasemenea au fost formulate importante revendicări care exprimau doleanțele întregului popor: măsuri imediate contra speculei, a sabotării producției și dosirii mărfurilor; epurarea grabnică a aparatului de stat; realizarea imediată a Platformei F.N.D., controlul producției și repartiției prin Comitetele de fabrică; legea sindicatelor trebuie să consfințească unitatea de fapt a clasei muncitoare; bunurile sechestrate de la inamic să fie administrate în colaborare de reprezentanți ai guvernului, ai muncitorilor și funcționarilor din întreprinderi etc.⁴⁶.

Sub influența acțiunilor clasei muncitoare, în luna ianuarie 1945 au avut loc mari întruniri și conferințe ale maselor țărănești în toate regiunile țării. Principalele probleme dezbătute de țărănime cu aceste ocazii erau legate de organizarea și înfăptuirea neîntârziată a reformei agrare.

⁴¹ *Scinteia*, din 13 ianuarie 1945.

⁴⁵ *Idem*, din 15 și 19 ianuarie 1945.

⁴⁶ *Idem*, din 13 ianuarie 1945.

Cităm de exemplu marea adunare țărănească din Iași, ținută în sala prefecturii, la care dezbătînd situația politică a țării, participanții au formulat în moțiunea adoptată cerințele cele mai arzătoare ale țăranilor:

1) Confiscarea marilor moșii, de peste 50 ha și improprietărirea țăranilor lipsiți de pămînt sau cu pămînt puțin; 2) Guvernul să ne dea inventar agricol, semințe la timp și mijloace de transport; 3) Cerem credite pe termene lungi și fără dobinzi, pentru ca astfel să ne putem reface gospodăriile noastre; 4) Cerem ca la fiecare comună să se dea cel puțin un tractor, deoarece altfel, din lipsă de animale nu vom putea face însămînțările din primăvară; 5) Cerem ca populația de la țară să fie ajutată cu mărfuri de primă necesitate; 6) Cerem înființarea de dispensare la țară, precum și ajutoare cu medicamente în mod gratuit; 7) Cerem ca toate comunele să aibă în proprietatea lor păduri; 8) Cerem înființarea de cooperative satești de producție și consum; 9) Cerem desființarea premilităriei; 10) Cerem înmulțirea școlilor la sate și (totodată) acordarea de rechizite și cărți școlare gratuite copiilor săraci; precum și scutirea de taxe pentru curs secundar; 11) Cerem anularea tuturor datoriilor țărănești, care au fost contractate cu băncile și cămătarii satelor; 12) Cerem arestarea tuturor criminalilor de război și a tuturor acelor care au împins țara la dezastru și judecarea lor de către tribunalele populare⁴⁷.

Întrunirile și conferințele țărănești, la care au participat un mare număr de reprezentanți ai P.C.R., ai Sindicatelor și ai organizațiilor democratice, au prilejuit stabilirea unor contacte mai strînse și mai eficiente între masele țărănești și clasa muncitoare. Combativitatea manifestată de masele orășenești dădea încredere țăranilor muncitori, care înțelegeau din ce în ce mai bine că numai alianța cu clasa muncitoare poate asigura realizarea transformărilor revoluționare spre care tindea și țărănimea.

Atitudinea hotărîtă a maselor muncitorești și țărănești în procesul luptei pentru democratizarea vieții economice și social-politice a țării a exercitat o înrîurire asupra altor categorii sociale. Astfel, pe lîngă funcționarii din întreprinderile industriale, sub impulsul evenimentelor, salariații publici, profesorii și învățătorii, ziariștii și femeile democrate pășesc pe calea organizării. În acest sens, întrunindu-se în lunile decembrie — ianuarie au dezbătut și problema salarizării; au cerut să se facă cît mai grabnic epurația; femeilor din toate păturile sociale să li se acorde drepturi egale cu ale bărbaților, să se lichideze analfabetismul etc.⁴⁸.

În aceste condiții, cînd lupta maselor populare pentru dezvoltarea țării pe drumul democrației și progresului era în plină desfășurare, forțele reacționare au încercat să stăvilească cursul evenimentelor. Curînd a devenit evident că întreaga activitate a majorității reacționare a guvernului Rădescu era îndreptată spre dezorganizarea economiei naționale, spre scăderea capacității de luptă a Armatei române și împiedicarea democratizării țării. Din a doua jumătate a lunii decembrie 1944, elementele fasciste rămase în aparatul de stat, patronii, moșierii simțindu-se mai în siguranță, au prins din nou curaj și au început acțiuni teroriste, pentru

⁴⁷ *Idem*, din 27 ianuarie 1945.

⁴⁸ *Idem*, din 1, 5, 7, 11, 12, 17, 23 și 28 ianuarie 1945.

a intimidă masele⁴⁹. Toate acestea arătau clar că partidele burghezo-moșierești și palatul nu voiau să satisfacă revendicările maselor populare, că salvarea țării rezidă numai în instaurarea unui guvern de largă concentrare democratică.

Analizând situația creată și ținând seama de schimbarea continuă, în procesul luptei revoluționare, a raportului de forțe între clase în favoarea maselor populare, la începutul anului 1945 P.C.R. împreună cu celelalte partide și organizații democratice componente ale F.N.D. au lansat lozincă luptei nemijlocite pentru instaurarea puterii populare și au chemat țărâni-mea muncitoare să treacă imediat la înfăptuirea de jos a reformei agrare. În condițiile intensificării luptei maselor de la orașe și sate și văzând necesitatea stringentă ca guvernul Rădescu să fie răsturnat, P.C.R. a elaborat și a publicat la 28 ianuarie 1945 — concomitent cu lucrările Congresului Sindicatelor Unite din România — „Programul de guvernare a F.N.D.“. Lansarea acestui program, care, conținând concluziile trase de partidul comunist în momentul istoric respectiv, concretiza linia tactică a forțelor democratice și prevedea măsurile ce trebuiau înfăptuite după cucerirea puterii, a marcat un nou pas important în procesul de concentrare a luptei tuturor forțelor democratice în vederea rezolvării imediate a principalei probleme a revoluției — problema puterii. Programul a fost primit cu entuziasm de masele populare care și-au însușit revendicările pe care le cuprindea, manifestându-se pentru susținerea lui în numeroase mitinguri, întruniri și demonstrații în întreaga țară. În zilele următoare, la orașe și sate, mase mult mai mari decât în toamna anului 1944 exprimau hotărârea oamenilor muncii de a aduce la cîrma țării un guvern care să reprezinte clasa muncitoare și aliații săi în revoluție, capabil să înfăptuiască sarcinile desăvîrșirii revoluției burghezo-democratice. La chemarea partidelor muncitorești și a organizațiilor democratice aderente la F.N.D. masele populare au pus stăpînire pe stradă, tumultul coloanelor de demonstrații manifestînd sub lozincă instaurării unui guvern al Frontului Național-Democratic. Astfel, în zilele de 31 ianuarie, 2, 3, 4 și 5 februarie au demonstrat 300.000 de persoane la București, 30.000 la Ploiești, cîte 6.000 la Craiova și Moreni, cîte 5.000 la Cîmpina și Tulcea, cîte 3.000 la Roman și Botoșani, 8.000 la Brăila, 10.000 la Tîrgoviște, peste 30.000 la Constanța etc.⁵⁰. În unele orașe manifestațiile și adunările au fost organizate pe sectoare, ca de pildă la Timișoara, unde au avut loc 6 mari adunări. În aceste zile și în Capitală s-au organizat întruniri ale F.N.D. pe sectoare, la care au luat parte zeci de mii de oameni ai muncii.

⁴⁹ Referindu-se la acțiunile primejdioase din această perioadă, *Scînteia* constata: „Se petrec în ultima vreme fapte de o mare gravitate, care nu pot fi considerate ca incidente izolate, ci îmbracă o semnificație politică specială. Nu trece zi fără să aflăm că în diferite regiuni ale țării se comit agresiuni și asasinat puse la cale și săvîrșite de fasciști și de elemente reacționare moșierești“ (nr. 23, din 29 decembrie 1944).

⁵⁰ *Scînteia*, din 1, 5, 6 și 7 februarie 1945; cf. Al. Gh. Savu, *art. cit.*, p. 82—83.

În adunările și mitingurile din întreprinderi și instituții, muncitorii, funcționarii și intelectualii, odată cu adoptarea de moțiuni în sprijinul instaurării unui guvern de largă concentrare democratică, au dezbătut și rapoartele delegațiilor participante la lucrările Congreselor sindicale și și-au luat angajamente pentru ridicarea producției. În acest sens s-au desfășurat adunările de la Atelierele C.F.R. din țară, de la fabricile și uzinele „Lemaître“, „Vulcan“, „Laromet“, „Leonida“, „U.C.B.“, „S.T.B.“, „Malaxa“, Fabrica de chibrituri, „Filaret“, Fabrica de avioane „S.E.T.“, C.A.M., Moara Asan, „Cartea Românească“, Fabricile I.A.R., Poldi — I.A.R., „Scherg“ din Brașov ș.a.⁵¹ Pentru aducerea la putere a guvernului de largă concentrare democratică s-a pronunțat și Conferința femeilor muncitoare, ce a avut loc la București în ziua de 30 ianuarie 1945. Valul adunărilor, mitingurilor și demonstrațiilor era în continuă creștere, ele dovedind — așa cum a arătat *Scînteia* — că „forța poporului a crescut imens“⁵². „Vrem guvern F.N.D.!\", „Pământ țăranilor!“ — erau cerințele fundamentale de care se legau toate revendicările maselor populare.

Programul de guvernare al F.N.D. a avut o influență puternică și în rindurile maselor țărănești. Adunarea organizată de Frontul Plugarilor la Onești (jud. Bacău), la care au participat 2.000 de cetățeni, a declarat că țăranii se consideră mobilizați în lupta generală pentru aducerea la cîrma țării a unui guvern F.N.D. Țăranii din satul Frunzănești-Fundeni (jud. Ilfov), ai satelor din județele Buzău, Prahova, Covurlui și din multe alte comune au salutat cu entuziasm programul și au cerut instaurarea neîntîrziată a unui guvern F.N.D.⁵³

Sprijinul unanim acordat Programului de guvernare al F.N.D. dovedește că cele mai largi mase populare s-au convins din proprie experiență că guvernele cu majoritate reacționară și partidele burghezo-moșierești duc o politică antipopulară și că numai F.N.D., condus de Partidul Comunist, poate forma un guvern democratic, capabil să asigure satisfacerea revendicărilor economice și politice ale poporului.

Lansarea la 10 februarie 1945 a lozincii de ocupare cu forța a pămînturilor moșierești⁵⁴, precum și trimiterea unui mare număr de activiști în diferite regiuni ale țării pentru sprijinirea politică și organizatorică a mișcărilor țărănești au contribuit în mare măsură la mobilizarea și mai activă, alături de clasa muncitoare, a maselor țărănești. Mii de țărani, veniți cu căruțe sau pe jos, au luat parte la mitingurile și demonstrațiile din diferite orașe ale țării.

Dezvoltarea în amploare și în intensitate a acțiunilor revoluționare ale maselor populare a alarmat cercurile reacționare. Clasele exploatatoare

⁵¹ *Scînteia*, din 2—5 februarie 1945.

⁵² *Idem*, din 3 și 10 februarie 1945.

⁵³ *Idem*, din 4, 5, 6, 9 și 12 februarie 1945.

⁵⁴ C.C. al Frontului Plugarilor a publicat la 10 februarie 1945 un Apel către țărănime în care se arăta: „De la guvernul care este acum la putere nu aveți nimic bun de așteptat. Nu avem timp de pierdut... Soarta voastră este în mîinile voastre... adunați-vă puterile și înfăptuiți imediat reforma agrară“ (*Frontul Plugarilor*, 10 februarie 1945). Conducerea P.C.R. îndemna țărănimea: „Nu avem timp de pierdut! Treceți imediat la luptă!“ (*Scînteia*, 11 februarie 1945).

au făcut eforturi disperate pentru a stăvili lupta revoluționară a mase-
lor⁵⁵. Susținut de reacțiunea internă și contînd pe sprijinul activ al cercu-
rilor imperialiste străine, Rădescu a hotărît să-și apere poziția politică
prin folosirea violenței împotriva maselor⁵⁶. Forțele reacționare, pierzînd
poziție după poziție, au inițiat provocări fasciste în Capitală (ca aceea din
sala „Aro“, sau de la Uzinele „Malaxa“) și în mai multe localități din
provincie, au încercat să modifice compoziția guvernului prin demiterea
a trei subsecretari de stat fără știrea și consimțămîntul miniștrilor repre-
zentanți ai F.N.D. Situația politică devenea deosebit de gravă.

Ca răspuns la provocările lui Rădescu și la acțiunile huliganice ale ban-
delor reacționare, la chemarea F.N.D. s-au ținut puternice demonstrații
populare în întreaga țară, la care au participat zeci și sute de mii de
cetățeni, cerînd demisia imediată a guvernului cu majoritate reacționară.
Astfel, în zilele de 10—13 februarie 1945, au demonstrat în Capitală
500.000 de oameni, la Ploiești 60.000, la Brăila 10.000, la Constanța și la
Moreni cîte 10.000, la Deva 8.000⁵⁷. Luînd cuvîntul în numele C.C. al
P.C.R., Gh. Gheorghiu Dej, la mitingul ținut în 13 februarie la București,
a chemat masele la luptă necruțătoare împotriva elementelor fasciste, pen-
tru aplicarea în practică a Programului de guvernare al F.N.D. și a asi-
gurat țărănimea de sprijinul deplin al clasei muncitoare⁵⁸.

În aceleași zile, pentru formarea unui guvern F.N.D. într-un puternic
elan de luptă, mase uriașe au demonstrat la Iași, Botoșani, Cluj, Timi-
șoara, în Valea Jiului și în multe alte centre ale țării. Totodată, în întreprinderi,
instituții și la sate au loc întruniri și mitinguri de protest la
care mii și mii de muncitori, funcționari, țărani și cetățeni aparținînd
micii burghezii de la orașe, iau poziție împotriva guvernului Rădescu și
a miniștrilor săi reacționari. Referindu-se ulterior la aceste evenimente
de mare amploare, publicistul Henry Proux, în cartea sa „Destin de la
Roumanie“, scria următoarele: „Începînd de la 11 februarie, Rădescu este

⁵⁵ Prefecții au primit dispoziții de a menține ordonanțele fasciste-antonesciene.
Circulara nr. 36.110 a Comandamentului Corpului V anunța că „se mențin și mai
departe dispozițiile art. 3 din ordonanța nr. 11 din 1942 și ordonanța nr. 11 din 1943,
care prevăd că sînt interzise convocările, întrunirile, adunările, seratele etc. fără au-
torizarea prealabilă a organelor militare, politice și administrative“. În continuare,
circulara arăta: „se interzice orice adunare a comitetelor sindicale de fabrică, sin-
dicatelor județene, corpurilor constituite, fără aprobarea prealabilă a Comandamen-
tului titular al garnizoanei de reședință, singurul în măsură să aprobe cererile de
acest fel“ (*Frontul Plugarilor*, 11 februarie 1945).

⁵⁶ În ședința Consiliului de Miniștri din 16 februarie 1945, ocupîndu-se de situația
politică, Rădescu a spus: „Mă lupt de două luni și jumătate pentru o chestiune
pe care o socotesc capitală: intrarea în legalitate, păstrarea ordinii în țară. — Spre
marea mea părere de rău, nu numai că nu vād nici o ameliorare, dar, dimpotrivă,
vād în fiecare zi, în fiecare clipă, împingîndu-se mai mult la anarhie. Acesta este
cuvîntul: anarhie!... În situația pe care o am — a declarat Rădescu — mă voi
opune din toate puterile și, dacă este nevoie să ajungem la război civil, îl voi face
domnilor, oricare ar fi rezultatul“ (Arhiva C.C. al P.C.R., Dos. 303 (Nr. 6—1945),
filele 2, 4)

⁵⁷ *Scinteia*, 15, 16 și 17 februarie 1945.

⁵⁸ *Idem*, 16 februarie 1945.

pus în imposibilitate să-și îndeplinească funcțiile... Manifestațiile de stradă nu încetează”⁵⁹.

Într-adevăr, la începutul lunii februarie, *lupta* maselor populare, în frunte cu clasa muncitoare, a intrat într-o fază nouă, fază hotăritoare a bătăliei pentru putere. În întreaga țară se desfășoară un neîntrerupt val de mitinguri și demonstrații, în care masele sub conducerea P.C.R., punând stăpânire pe străzi, cereau cu hotărîre îndeplinirea neîntârziată a prevederilor cuprinse în Programul de guvernare al F.N.D. Mitingurile și demonstrațiile se împletiră strîns cu procesul din ce în ce mai activ de ocupare a primăriilor și prefecturilor, de democratizare a întreprinderilor și ocupare a pămînturilor moșierești, proces care din a doua jumătate a lunii februarie 1945 a capătat un caracter general. Uriașa ridicare a maselor și încheierea alianței muncitorești-țărănești grăbeau deznodămîntul bătăliei pentru putere în favoarea forțelor democratice.

Acțiunile revoluționare mereu crescînde ale maselor populare au exercitat o influență puternică asupra armatei. „Lupta dîrză a muncitorilor, grevele permanente, demonstrațiile, revoltele parțiale, toate aceste bătălii și încăierări de probă, ca să spunem așa, — arăta V. I. Lenin — atrag inevitabil armata în viața politică, ca și în sfera problemelor revoluționare. Experiența luptei luminează mai repede și mai profund decît ar putea s-o facă — în acele condiții — ani întregi de propagandă”⁶⁰. Sub influența evenimentelor revoluționare și datorită muncii de lămurire desfășurată în unitățile militare, în rîndurile ostașilor, subofițerilor și ofițerilor patrioți își croia drum tot mai puternic convingerea despre necesitatea schimbării guvernului cu majoritate reacționară. În momentul hotărîtor al luptei pentru putere Rădescu n-a putut folosi armata împotriva maselor populare. În mai multe localități, unitățile militare trimise împotriva poporului au trecut de partea acestuia, manifestînd deschis împotriva guvernului Rădescu⁶¹.

În atare situație, bazîndu-se pe avîntul revoluționar al maselor, pe voința majorității covîrșitoare a poporului de a îndeplini instaurarea unui guvern de largă concentrare democratică, la ședința din 21 februarie 1945 a Consiliului de Miniștri reprezentanții F.N.D. în guvern au cerut demisia miniștrilor reacționari. Iată un extras din procesul verbal al ședinței:

⁵⁹ Henry Prous, *Destin de la Roumanie*, Paris, 1954, p. 173; cf. *Studii și materiale de istorie contemporană*, vol. II, București, 1962, p. 365.

⁶⁰ Lenin și Stalin, *op. cit.*, p. 248.

⁶¹ La Turnu Măgurele, trupele care au înconjurat prefectura, unde se aflau bariadați 50 de reprezentanți ai muncitorilor și țăranilor, în frunte cu prefectul ales de popor, au refuzat să tragă în persoanele civile. De asemenea, în ziua de 24 februarie, la Craiova, ostașii s-au ridicat împotriva ofițerilor reacționari care au dat ordin să tragă asupra maselor ce înconjuraseră prefectura. Cazuri asemănătoare s-au petrecut la Fălțiceni (18 februarie), Botoșani (26 februarie) și în alte locuri. Ba mai mult, populația orașului Sibiu, cu ajutorul armatei și-a ales noul prefect. Un ecou puternic au avut în rîndurile unităților militare declarațiile făcute la 25 februarie de comandantul și șeful Statului-major al Corpului IV Armată, care au arătat că susțin lupta maselor populare, și declarația de înfierare a crimelor comise din ordinul lui Rădescu, semnată de un grup de ofițeri superiori, la 26 februarie 1945.

Dr. Petru Groza: „Guvernul s-a constituit la 6 decembrie 1944 cu membrii recrutați din diferite grupări și partide, care s-au hotărât să colaboreze. Deunăzi, ieri, sau alaltăieri a văzut lumina zilei un jurnal al Consiliului de Miniștri prin care se desființează trei subsecretariate de stat. Întrucît din cele trei subsecretariate de stat desființate unul cădea, conform acordului nostru care stă la baza constituirii guvernului, în lotul F.N.D., desigur că noi nu putem admite acest lucru, nici ca fond și cu atît mai puțin ca formă... Această procedură arată că am ajuns la o adîncire în căderea noastră pe panta acestor complicațiuni politice, de unde nu se mai poate trece mai departe și este cel mai firesc și cel mai natural lucru pe care îl așteptăm, ca regulă elementară, ca domnul prim-ministru, ca domnul președinte al Consiliului nostru să tragă toate consecințele. Noi denunțăm acordul și cerem domnului prim-ministru, care a constituit acest guvern în baza unui acord cu partidele liberal, național-țărănesc și F.N.D., să prezinte demisia cabinetului...”

Gen. N. Rădescu: „Domnilor miniștri, întrucît nu mă socotesc în vină după nici o formă, declar de la început că nu demisionez...”

Dr. Petru Groza: „Eu văd, domnule general Rădescu, că dv. vă pregătiți pentru o lovitură de stat, ca să înlăturați democrația și să introduceți dictatura. O spun serios”.

Gen. N. Rădescu: „Dv. vreți să schimbați prefectii din țară. Ce drept aveți dv. să schimbați prefectii? Vă rog să răspundeți la această chestiune. — Nu răspundeți nimic... se poate face ceva contra legii, d-le Nicolau?”

Ing. Gh. Nicolau (ministrul asigurărilor sociale): „Dar în baza cărei legi s-a făcut actul de la 23 August?” (întreruperi).

Gen. N. Rădescu: „Ca să intrăm în lege și legalitate”.

Ing. Gh. Nicolau: „Și noi acum vrem să intrăm în democrație”.

Lotar Răduceanu: „Domnule președinte, domnilor miniștri. Situația în acest guvern este atît de clară, încît pe mine m-ar surprinde că mai trebuie să facem o lungă discuțiune ca să vedem că acest guvern nu mai poate lucra... Aici se pune chestiunea: dacă temelia pe care s-a făcut acest guvern, prezidat de d-nul gen. Rădescu, dacă această temelie mai există astăzi, sau nu. Ori este evident că această temelie nu mai există și cu mare regret trebuie să constat că la acest lucru a contribuit d-nul gen. Rădescu prin următoarele fapte: a) cuvîntarea de la Aro; b) desființarea subsecretariatului de stat de la Ministerul de Interne; c) scoaterea armatei contra poporului... Iată pentru ce motive cred că este imposibil ca guvernul, în această formă, să continue...”

Gh. Gheorghiu-Dej: „...Nu vrem să fim tiriți pe panta războiului civil. Vom împiedeca prin toate mijloacele încercarea de-a transforma lupta din interior în război civil... Domnule prim-ministru, dv. ați făcut o afirmație de o deosebită gravitate... Ați spus că sinteți hotărît, întîmple-se orice s-ar întîmpla, sinteți hotărît să mergeți la războiul civil, dar nu veți tolera mai departe această situație; ca să se ia cu asalt primăria... o asemenea afirmațiune legată cu ultimele manifestări și cu ceea ce s-a produs la Malaxa, este deosebit de gravă și ne-a pus pe gînduri, nu în sensul de-a ne lăsa tiriți de ea, dar în sensul de a aplica cu toată hotărîrea, cu toată dirzenia de a pune în practică programul nostru... Pus pe o astfel de poziție, d-le prim-ministru, fără îndoială că nu mai poate exista posibilitatea unei colaborări rodnice... Ați spus că nu vreți să demisionați... Este o situație destul de critică, pe care nu putem s-o negăm, însă noi vă vom sili să demisionați... Ni-

meni nu se poate crampona la guvern, atîta vreme cît țara se găsește în primejdie. Soluția este demisia dv. și noi o vom obține. Vom ridica poporul și vă vom arăta noi ce înseamnă voința poporului“.

Gen. N. Rădescu: „Nu va fi guvern F.N.D. în țară la noi!“.

Gh. Gheorghiu-Dej: „Vă spunem împreună cu țara: Plecați! Noi știm ce reprezentăm în țară. Este în interesul țării să plecați!“.

Dr. Petru Groza: „Concluzia: din clipa de față aceasta nu mai este o guvernare democratică, ci o dictatură. Dixi et salvavi animam meam! (Am spus și mi-am salvat sufletul!)“⁶².

Forța maselor populare în plin avînt revoluționar a dejucat planurile reacțiunii. Provocările fasciste au unit și mai strîns rîndurile forțelor revoluționare în jurul partidelor muncitorești. La chemarea lansată de P.C.R. „pentru izgonirea de la cîrma țării a clicii trădătoare în cap cu Rădescu, Maniu, pentru un guvern F.N.D.“⁶³ și la chemarea F.N.D., lupta maselor ia o amploare și intensitate nemaîntîlnite. La 24 februarie 1945 sute de mii de muncitori, țărani, intelectuali și ostași demonstau pe străzile orașelor București (600.000 de demonstranți), Timișoara (30.000), Craiova (20.000), Sf. Gheorghe (10.000), Bacău (12.000), Brașov (35.000), Galați (20.000), Ploiești (60.000), Constanța (25.000 la 25 II), Brăila (10.000), Sinaia (2.000) etc. sub lozincile: „Jos Rădescu!“, „Vrem guvern F.N.D.“⁶⁴. În această zi, încercînd să stăvilească valul luptei revoluționare, reacțiunea a recurs la folosirea armelor în Capitală, la Craiova, Caracal, Brașov și în alte localități.

Represiunile sîngeroase au provocat o deosebită indignare în sînul maselor populare, care, mobilizate de P.C.R., P.S.D. și de organizațiile democratice de masă, în zilele următoare au acționat cu energie și combativitate, cerînd demiterea imediată a reacționarilor din guvern, arestarea lui Rădescu și a celorlalți vinovați de evenimentele sîngeroase. Astfel de adunări și mitinguri de protest, de după 24 februarie, la care au luat parte zeci de mii de cetățeni, au avut loc la Timișoara, Constanța, Iași, Galați, Bacău, Ploiești, Botoșani, Giurgiu, Arad, Lugoj, Moreni, Rimnicul Sărat etc. La București în toate circumscripțiile s-au ținut adunări și mitinguri de protest. O serie de adunări au fost ținute la sate, în cadrul cărora țărani participanți au cerut cu hotărîre înlăturarea imediată a majorității reacționare din guvern⁶⁵. În afară de adunările desfășurate în cadrul F.N.D., partidele muncitorești au inițiat organizarea unor adunări de protest prin sindicate. Din toate colțurile țării s-au trimis în aceste zile mii de moțiuni prin care masele populare cereau instalarea unui guvern F.N.D.

Milioanele de oameni ai muncii, de la orașe și sate, participanți la adunările, mitingurile și demonstrațiile de stradă care se țineau lanț în întreaga țară, la lupta pentru ocuparea pămînturilor moșierești și a organelor locale de stat au impus alungarea majorității reacționare a guver-

⁶² Arhiva C.C. al P.C.R., Dos. 304 (Nr. 7—1945), filele 6, 20—21.

⁶³ *Scinteia*, 24 februarie 1945.

⁶⁴ *Idem*, 26, 27 februarie 1945.

⁶⁵ *Idem*, 27, 28 februarie și 1, 2, 3 martie 1945.

nului, în frunte cu generalul N. Rădescu. Sub presiunea maselor populare, Rădescu a fost silit să demisioneze în ziua de 28 februarie 1945, ascunzându-se la sediul misiunii engleze în România, de unde a fugit ulterior peste graniță.

Forțele reacționare, în frunte cu regele Mihai, au mai făcut o ultimă încercare de a forma un guvern cu majoritate reacționară, prezidat de prințul Știrbey, reprezentantul intereselor burgheziei și moșierimii, sau de Savel Rădulescu, reacționar notoriu din anturajul casei regale. Reprezentanții F.N.D. au respins însă cu hotărâre aceste încercări. În urma mitingurilor și demonstrațiilor de masă, organizate la începutul lunii martie, în Capitală și celelalte centre ale țării, la care s-au adoptat rezoluții privind instalarea unui guvern F.N.D., dr. Petru Groza, președintele Frontului Plugarilor a fost însărcinat cu formarea noului guvern.

Instaurarea guvernului de largă concentrare democratică în frunte cu dr. Petru Groza, — guvern în care reprezentanții maselor populare aveau rolul preponderent — a fost primită de întregul popor cu un entuziasm de nedescris. În Capitală, 800.000 de demonstranți adunați în Piața Națiunii și-au exprimat hotărârea fermă de a susține programul noului guvern și de a lupta pentru realizarea lui. Mitinguri și demonstrații de simpatie cu caracter asemănător au avut loc în toate centrele țării, în întreprinderi, în comune și sate, masele cele mai largi populare asigurând de sprijinul lor deplin guvernul de largă concentrare democratică.

Victoria de la 6 martie 1945 a fost câștigată prin lupta hotărâtă a maselor populare în frunte cu clasa muncitoare, prin unitatea de acțiune între partidul comunist și partidul social-democrat. P.C.R. și celelalte organizații democratice au reușit într-un timp scurt să demaște și să izoleze principalele forțe reacționare, să unească în cadrul F.N.D. clasele și păturile sociale interesate în dezvoltarea democratică a țării, să le mobilizeze și să le conducă pas cu pas în lupta revoluționară mereu crescândă. „Sub conducerea partidului comunist, — cum arată și tovarășul Nicolae Ceaușescu — mase uriașe ale populației s-au angajat într-o luptă ascutită împotriva reacțiunii, au alungat prefectii și primarii reacționari, au trecut la organizarea controlului muncitoresc în fabrici, la exproprierea moșierilor și împărțirea pământului la țărani, realizând astfel în fapt reforma agrară, au participat la lupta pentru democratizarea vieții politice. În focul acestor bătălii politice, economice și sociale duse de masele populare împotriva forțelor reacțiunii interne, sprijinite de cercurile imperialiste din afară, este instaurat în martie 1945 guvernul de largă concentrare democratică condus de Dr. Petru Groza, patriot de seamă, luminat om politic și de stat”⁶⁶. În procesul acestor bătălii revoluționare un rol însemnat l-au avut întrunirile, adunările, mitingurile și demonstrațiile

⁶⁶ Nicolae Ceaușescu, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, Edit. politică, 1966, p. 57.

maselor populare. Aceste forme specifice de luptă s-au dezvoltat continuu, valul lor uriaș contribuind la înlăturarea succesivă de la cîrma țării a celor trei guverne cu majoritate reacționară. Bătălia pentru putere a fost astfel rezolvată în favoarea maselor.

PETRU BUNTA

VERSAMMLUNGEN, MEETINGS, KUNDGEBUNGEN — WICHTIGE FORMEN DES KAMPFES DER MASSEN FÜR DIE EINSETZUNG EINER REVOLUTIONÄR-DEMOKRATISCHEN REGIERUNG

(Zusammenfassung)

Unter den neuen, durch den antifaschistischen bewaffneten Aufstand vom August 1944 geschaffenen historischen Bedingungen begannen die Volksmassen, unter Führung der Kommunistischen Partei Rumäniens, auf Grund der neuerrungenen demokratischen Freiheiten, den entschlossenen Kampf für revolutionäre Änderungen. Unter den verschiedenen, von den Massen zu Beginn der Volksrevolution angewendeten Kampfformen und -mittel spielten die Versammlungen, Meetings und Kundgebungen eine wichtige Rolle.

Die erste grosse Welle von Versammlungen und Meetings begann schon im ersten Monat nach dem bewaffneten Aufstand. Dabei erörterten die Arbeitermassen die brennenden Fragen, vor denen das Land stand und erhoben gleichzeitig eine Reihe von Forderungen zur Verbesserung ihrer materiellen und politischen Lage. In den Versammlungen erklärten die Kader der Arbeiterparteien den Massen die politische Linie der rumänischen K.P. und S.D.P. sowie die historischen Aufgaben des rumänischen Volkes und floss den Menge Vertrauen in ihre Kräfte und schöpferische Möglichkeiten ein. Die Veröffentlichung des von der rumänischen K. P. ausgearbeiteten Projektes einer Plattform der Nationaldemokratischen Front vom 25. September 1944 löste eine neue Welle von Versammlungen und Meetings aus. Das genannte Projekt wurde von den breiten Volksmassen mit Begeisterung aufgenommen. Im Kampf der Massen zur Verwirklichung der revolutionären Änderungen erscheinen schon von Anfang Oktober an neue, betont kämpferische Formen. Dem Ruf der Arbeiterparteien und anderer demokratischer Organisationen folgend, geben die Massen in zahlreichen Meetings und Strassenkundgebungen ihren Entschluss zum Kampf bekannt. In der zweiten Oktoberhälfte forderte die arbeitende Bevölkerung, unter Führung von Kommunisten und anderen revolutionären Elementen, in gross-angelegten Meetings und wiederholten Kundgebungen die Bildung einer Regierung aus Vertretern der politischen Parteien. Da die Kundgebungen der Volksmassen kein Ende nahmen, sah sich die erste Regierung Sănătescu gezwungen, zurückzutreten. Innerhalb eines Monats, solange sich die zweite, von C. Sănătescu geführte Regierung mit reaktionärer Mehrheit an der Macht erhielt, entfaltete der Kampf der Volksmassen ein immer schnelleres Tempo. Die Versammlungen, Meetings und Strassenkundgebungen, die sich häufig zu richtigen Kampfhandlungen entwickelten.

nahmen einen immer weiteren Umfang an. Am 6. Dezember 1944 bildete sich eine Regierung unter Vorsitz von General N. Rădescu unter Bedingungen, die ein bedeutendes Erstarken der revolutionären Kräfte und eine sichtliche Schwächung der Reaktion erkennen lassen. In den zwischen Dezember 1944 — Jänner 1945 abgehaltenen Versammlungen nahmen die Volksmassen, die sich über die politische Lage des Landes unterrichteten, Beschlüsse an, die sie meist direkt an N. Rădescu richteten.

Einen neuen Schritt im Kampf um die Macht bedeutete, Ende Jänner 1945, das Regierungsprogramm der Nationaldemokratischen Front. In den folgenden Tagen gaben in Städten und Dörfern viel grössere Massen als im Herbst 1944 ihren Entschluss kund, eine revolutionär-demokratische Regierung an die Spitze des Landes zu stellen. Dem Rufe der Arbeiterparteien und demokratischen Organisationen folgend machten sich die Volksmassen zu Herren der Strasse. Das Schlagwort der stürmisch demonstrierenden Kolonnen forderte die Errichtung einer Regierung der Nationaldemokratischen Front. Die volle revolutionäre Schwungkraft der Volksmassen machte den Plan der Reaktion zunichte, den politischen Kampf in einen Bürgerkrieg zu verwandeln. Die Millionen der arbeitenden Bevölkerung, die im Februar und Anfang März an den Versammlungen, Meetings und Strassenkundgebungen teilnahmen, die im ganzen Lande ununterbrochen aufeinanderfolgten, erzwangen die Vertreibung der letzten Regierung mit reaktionärer Mehrheit und die Errichtung der Regierung einer breiten demokratischen Gruppierung unter dem Vorsitz von Dr. Petru Groza.

DIN LUPTA COMUNĂ A MASELOR POPULARE ROMÂNE ȘI A NAȚIONALITĂȚILOR CONLOCUITOARE DIN NORDUL TRANSILVANIEI PENTRU TRIUMFUL DEMOCRAȚIEI

(23 AUGUST 1944 — 6 MARTIE 1945)

Odată cu victoria insurecției antifasciste din august 1944, care a constituit o strălucită încununare a eroicei lupte revoluționare purtată de oamenii muncii, de toate forțele progresiste ale societății în frunte cu Partidul Comunist Român, poporul nostru a pășit în faza revoluției populare, în care vor fi înlăturate una după alta dominația imperialistă, jugul exploatării moșierimii și al burgheziei. Evenimentele începutului revoluției populare trebuiau să consfințească, pentru prima oară în istoria țării, victoria spiritului cu adevărat democratic, izbînda vrerii și hotărîrii celor mulți și asupriți. Și tot așa, ca de atîtea ori în decursul veacurilor, în lupta pentru cucerirea puterii democratice, toate forțele cinstite, progresiste, democratice române și a naționalităților conlocuitoare (maghiari, germani, sîrbi și alții) s-au mobilizat într-un larg front comun împotriva dușmanului comun: războiul, fascismul, reacțiunea.

În cuvîntarea rostită cu prilejul sărbătoririi a 25 de ani de la instaurarea guvernului democratic dr. Petru Groza, tovarășul Nicolae Ceaușescu referindu-se la lupta comună a oamenilor muncii români și a naționalităților conlocuitoare pentru triumful democrației arăta: „Sărbătorind azi marea victorie de la 6 martie 1945 putem afirma cu mîndrie că ea este rodul luptei eroice a clasei noastre muncitoare aliate cu țărînimea, cu intelectualitatea și celelalte categorii sociale, rezultatul luptei unite a oamenilor muncii români, maghiari, germani și de alte naționalități, desfășurată sub conducerea Partidului Comunist Român... În mod deosebit doresc să menționez aportul valoros al oamenilor muncii de naționalitate maghiară, germană, sîrbă, precum și de alte naționalități, care, alături de oamenii muncii români, au luat parte la toate bătăliile împotriva reacțiunii, pentru un guvern democratic popular. În aceste mari acțiuni revoluționare, ca de atîtea ori în trecutul de luptă comun, unitatea oamenilor muncii, fără deosebire de naționalitate, s-a dovedit a fi o forță de neînvins”¹.

Cele 196 de zile și tot atîtea nopți ale luptei acerbe pentru puterea democratică din august 1944 pînă în martie 1945, au înregistrat nenumărate cazuri și exemple ale înfruntării dure între forțele democrației, în diferent de naționalitate și cele ale reacțiunii de orice neam.

¹ *Scînteia*, 7 martie 1970.

Cu toate că insurecția din august 1944 a avut caracterul unei revoluții democratice și antifasciste, ea nu a afectat însă baza economică și socială a regimului burghezo-moșieresc. Din punct de vedere politic forțele reacțiunii dețineau încă poziții importante atât în guvernul de la 23 august, cât și în celelalte două formate pînă la 6 martie 1945; aparatul de stat se afla în majoritatea lui în mîinile elementelor antonesciene sub oblăduirea cărora se reactivizau organizații reacționare, legionare etc. Față în față cu voința maselor de a asigura o dezvoltare democratică țării, se situau deci forțele reacțiunii interne grupate în jurul monarhiei, care se bucurau de sprijinul cercurilor imperialiste internaționale. Scopul reacțiunii era menținerea în orice chip a vechilor rînduiri, iar pentru a-și atinge țelul ea nu pregeta să utilizeze cele mai felurite metode și forme ale sabotajului politic și economic, ale terorii și intimidării, ale constrîngerilor economice și ale înfometării, ale atacurilor perfide și huliganice etc.

Imediat după 23 august 1944, regrupîndu-și într-un timp extrem de rapid forțele în noile condiții ale legalității, Partidul Comunist Român a făcut o analiză științifică a condițiilor noi în care începuse să se dezvolte revoluția, dovedindu-și și în aceste împrejurări de luptă intensă capacitatea politică și forța organizatorică, autoritatea și influența sa crescîndă în rîndul maselor. În aceste condiții, Partidul Comunist Român, celelalte forțe antifasciste, democratice și politice aveau ca obiective principale de luptă următoarele: „mobilizarea tuturor forțelor poporului în scopul ducerii războiului pentru eliberarea întregului teritoriu al patriei și participarea în continuare, alături de Armata Sovietică, la lupta pentru victoria finală, împotriva fascismului; intensificarea luptei maselor largi populare, a tuturor forțelor democratice și politice pentru apărarea intereselor celor ce muncesc; înfăptuirea unor reforme economice și, îndeosebi, a reformei agrare; democratizarea țării, instaurarea unui guvern care să garanteze realizarea tuturor acestor țeluri”².

În împrejurările zilelor istorice cînd alături de trupele sovietice, trupele române duceau lupte grele pentru eliberarea părții de nord a Transilvaniei, Partidul Comunist Român a adresat în septembrie 1944 o înflăcărată chemare maselor populare din teritoriul cotropit de trupele fasciste, chemîndu-le la acțiuni hotărîte împotriva dușmanului. În chemare, printre altele se spunea: „Patrioți români din Ardealul cotropit: distrugeți căile de comunicații în spatele cotropitorilor, dezarmați-i, predați-i Armatei Române și Armatei Roșii sau nimiciți-i. Țărani români și maghiari, nu dați vite și căruțe pentru retragerea hitleriștilor, nu-i găzduiți în satele voastre, loviți-i din toate părțile”³. Ecoul chemărilor Partidului Comunist Român nu a rămas fără urmări. Organizațiile locale ale partidului, comuniștii români, maghiari, germani au mobilizat masele populare la luptă împotriva ocupanților fasciști. La începutul lunii octombrie 1944, într-un manifest al comuniștilor din Carei tipărit în limba maghiară se

² *Idem*.

³ Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R., Cota a XVIII — 24.

lansa următorul apel: „Muncitori, tovarăși, luptați împotriva tilharilor naziști, soarta voastră este în mîinile voastre”⁴.

Frontul larg al luptei duse pentru eliberarea întregului teritoriu al României a cuprins nu numai țărănimea, muncitorimea, intelectualitatea și alte grupări democratice române, ci și oameni ai muncii din rîndurile naționalităților conlocuitoare, care și-au unit cu toții eforturile în lupta grea dusă împotriva armatelor fasciste ocupante. În partea de nord-vest a țării, în timpul ocupației hitleristo-horthyste, oamenii muncii de diferite naționalități s-au convins încă odată că numai printr-o luptă comună își vor putea dobîndi drepturile și libertățile democratice, la care demult aspirau. În mobilizarea lor la lupta pentru alungarea din țară a armatelor fasciste, un rol bine definit l-au jucat organizațiile democratice ale naționalităților conlocuitoare. Organizația democratică MADOSZ (încă la începutul lunii octombrie) a lansat un apel către populația maghiară, cerîndu-i să sprijine cu toate forțele lupta de eliberare a nordului Transilvaniei. În apel se preciza că „Madosz-ul sprijină din toate puterile eliberarea Transilvaniei de nord, a poporului român și a fraților noștri maghiari și secui de domnia bandiților hitleriști și a magnaților maghiari reacționari”⁵.

Partidul Comunist Român, chiar din primele zile ale revoluției populare, și-a stabilit strategia și tactica sa de realizare a unei largi coaliții de forțe și în strînsă interdependență de obiectivele majore ale revoluției. În aplicarea acestei tactici, P.C.R. a manifestat suplețea necesară, împletiind politica de alianțe cu demascarea și combaterea acelor poziții și acțiuni care contraveneau telurilor comune propuse: în același cadru, sistemul de alianțe a cunoscut o pronunțată dinamică, în funcție de evoluția raportului de forțe și de natura obiectivelor urmărite⁶.

Organizînd lupta întregului popor român pentru susținerea efectivă a războiului dus alături de Puterile Aliate împotriva Germaniei hitleriste și pentru democratizarea vieții social-politice a țării, partidul comunist considera că acestea erau părți constitutive ale unui proces revoluționar de desăvîrșire a transformărilor burghezo-democratice a căror înfăptuire avea să deschidă calea trecerii la revoluția socialistă⁷. Revoluția populară urmărea împlinirea unor arzătoare idealuri de libertate și progres, care interesau imensa majoritate a poporului nostru, reușindu-se astfel unirea sub steagul clasei muncitoare a unor largi forțe social-politice, indiferent de naționalitate, apartenență politică, confesiune religioasă etc.

Partidul Comunist Român a acordat o deosebită atenție organizării și întăririi unității de acțiune a clasei muncitoare, forța socială căreia îi revenea rolul conducător în revoluție. Ca urmare, la 1 septembrie 1944 delegațiile Comitetelor Centrale ale Partidului Comunist Român și Parti-

⁴ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul nr. 29, dosar 8867, fila 221.

⁵ *Scinteia*, 7 octombrie 1944.

⁶ Aron Petric, 6 martie — *eveniment memorabil în istoria poporului român*, în *Anale de istorie*, nr. 1/1970, p. 4.

⁷ *Alianța clasei muncitoare cu țărănimea muncitoare în România*, Editura Politică, București, 1969, p. 273.

dului Social-democrat se constituie în Comisia de organizare a mișcării sindicale unite, pas important pe calea înfăptuirii treptate a unității politice a clasei muncitoare din țara noastră⁸. S-a reorganizat Uniunea Tineretului Comunist pentru a antrena tineretul muncitor din fabrici, de la sate, din școli și facultăți la refacerea și democratizarea țării. Reprezentând marea majoritate a populației țării, țărănimea era vital interesată în realizarea transformărilor democratice, constituind o mare rezervă de energie revoluționară. Tocmai de aceea, P.C.R. a acordat o mare atenție organizării maselor de bază ale țărânimii și comitetelor țărănești, extinzând și întărind Frontul Plugarilor, organizație democratică cu largă adeziune la sate.

Organizarea clasei muncitoare, a țărânimii a influențat puternic și alte categorii ale populației (mica burghezie orășenească, intelectualitatea) care s-au încadrat în organizații de masă cu caracter antifascist ca Apărarea Patriotică, Uniunea Patrioților. Concomitent a luat o dezvoltare de mari proporții organizația democratică a oamenilor muncii maghiari — MADOSz (din noiembrie 1944: Uniunea Populară Maghiară), care a depus o activitate susținută în rîndurile muncitorilor, țăranilor și intelectualilor maghiari, aducîndu-și un important aport la lupta pentru democratizarea țării. Desfășurarea activității acestor organizații de masă, sub îndrumarea politică a partidului comunist (cărui i-a recunoscut rolul conducător), a asigurat orientarea lor pe linia intereselor poporului, a revoluției⁹.

Evoluția vieții social-politice în țară, ca și desfășurarea evenimentelor pe plan internațional, la cîteva săptămîni după insurecție, dovedeau că Blocul național-democrat devenea tot mai mult o coaliție politică depășită, deoarece partidele „istorice” nu înțelegeau să îndeplinească nici obiectivele care fuseseră așezate la temelia sa, îndeosebi în ceea ce privește instaurarea unui regim democratic, cu toate că primul guvern Sănătescu constituit pe baza B.N.D. a luat în primele zile o serie de măsuri pozitive: lichidarea legislației fasciste la 31 august 1944 și revenirea la Constituția din 1923, curățirea întregului teritoriu al țării de trupele hitleriste-horthyste. Dar apoi, miniștrii dominați de liderii P.N.Ț. și P.N.L. au început să se situeze pe poziții tot mai reacționare, frînînd acțiunile pentru defascizarea aparatului de stat și întronarea unui regim cu adevărat democratic.

Partidul Comunist Român sesizînd aceste carențe a cerut lărgirea cadrului politic al Blocului național-democrat, propunînd includerea tuturor organizațiilor politice și de masă cu caracter democratic (Sindicatul Unite, Frontul Plugarilor, Uniunea Patrioților, Madosz-ul etc.) și formarea unui guvern care să exprime raportul de forțe social-politice din țară. Baza programatică a noii grupări de forțe denumită Frontul Național-Democrat urma să o constituie platforma, al cărei proiect a fost elaborat de Partidul Comunist Român la 24 septembrie 1944 și care cuprindea

⁸ A. Petric, Gh. Tuțui, *Unificarea mișcării muncitorești din România*, Editura Academiei, București, 1968, p. 51.

⁹ *Anale de istorie*, nr. 1/1970, p. 8.

obiective cu caracter general-democratic, care interesau imensa majoritate a poporului: instaurarea unui guvern democratic, sprijinirea prin toate mijloacele a războiului antihitlerist pînă la înfrîngerea definitivă a Germaniei fasciste, înfăptuirea reformei agrare, refacerea economică a țării și îmbunătățirea condițiilor de trai ale oamenilor muncii, promovarea unei politici de egalitate în drepturi și prietenie între poporul român și naționalitățile conlocuitoare ș.a.m.d. În domeniul relațiilor externe se preconiza o politică de prietenie cu Uniunea Sovietică și cu celelalte țări democratice ¹⁰.

Reprezentînd voința imensei majorități a poporului, platforma lansată în numele Frontului Unic Muncitoresc la 2 octombrie 1944 a întrunit (în cîteva zile) azeziunea largă a grupărilor și organizațiilor democratice, a mișcării sindicale, a Uniunii Tineretului Comunist, a Frontului Plugarilor, a Uniunii Patrioților, a Apărării Patriotice, a Madosz-ului și a altor organizații democratice. În acest sens, un document semnificativ a fost elaborat la 4 — 5 octombrie 1944 în cadrul dezbaterilor ce au avut loc la București în sinul Madosz-ului. După două zile de dezbateri organizația Madosz a hotărît să adere cu toată însuflețirea la platforma F.N.D. În documentul publicat de Madosz la 6 octombrie 1944 se spune printre altele: „Poporul român a pornit pe calea de a-și lua soarta în propriile miini — după răsturnarea regimului de teroare fascisto-hitlerist. Noi, ungurii din România nu putem despărți pentru nici un moment soarta noastră de soarta fraților noștri români. Uniunea oamenilor muncii maghiari din România a fost și în trecut adepta neclintită a colaborării pașnice între cele două popoare. A trăit în strînsă legătură cu urmașii lui Horea, Cloșca și Crișan. Ea are acum să strîngă și mai mult această legătură în spiritul lui Budai Nagy Antal și Gheorghe Doja. Conducătorii tinerii democrației române cheamă forțele populare din țară într-un larg Front Național Democrat din România, la propunerea Frontului Unic Muncitoresc... Cercetînd întreg conținutul proiectului de colaborare, avînd în vedere problemele noastre naționale specifice, conștienți de răspunderea ce o avem, acceptăm în întregime Proiectul de colaborare... Sîntem ferm convinși că nu putem asigura liniștea poporului nostru decît dacă toate forțele democratice vor realiza — pe baza Proiectului de colaborare — Frontul Național Democrat și guvernul țării” ¹¹.

La 12 octombrie 1944 s-a constituit Consiliul Național al Frontului Național-Democrat. El a cuprins reprezentanți ai organizațiilor componente, printre care Gheorghe Gheorghiu-Dej, Lucrețiu Pătrășcanu, C. Titel-Petrescu, Lotar Rădăceanu, Chivu Stoica, Al. Sencovici, Gheorghe Vlădescu-Răcoasa, prof. dr. S. Stoilov, Bányai László, Gheorghe Micle și alții. Constituirea Consiliului Național al F.N.D. „a marcat o treaptă importantă în procesul de făurire a unei largi coaliții de forțe, care grupă clasa muncitoare, țărănimea, intelectualitatea, păturile mijlocii de la orașe, naționa-

¹⁰ *Scinteia*, 26 septembrie 1944, cf. *Anale de istorie*, 1/1970, p. 10.

¹¹ *Világosság*, Cluj, an. 1, nr. 8, 26 octombrie 1944, p. 4.

litățile conlocuitoare interesate în înfăptuirea unor adânci transformări democratice în viața social-politică a țării”¹².

Frontul democratic de luptă comună a maselor muncitoare române, maghiare și de alte naționalități s-a încheiat pe întreg cuprinsul țării nu numai în marile centre ca București, Cluj, Tg. Mureș, Oradea, Sibiu, Brașov, Arad, Satu-Mare, Timișoara etc., ci și în zeci și zeci de alte localități, mari sau mai mici. El s-a manifestat în cele mai diverse forme și aspecte ale procesului de democratizare a țării, de la lupta pentru cîștigarea pozițiilor în aparatul de stat central și local, pînă la înființarea gărzilor patriotice înarmate, a comitetelor sindicale din întreprinderi, uzine și fabrici, a comitetelor țărănești care au trecut la înfăptuirea reformei agrare. Pretutindeni, în toate sectoarele vieții, forțele democratice române, maghiare și de alte naționalități înfăptuiau măsuri politice, sociale și economice cu caracter democratic¹³.

Pe măsura eliberării de sub ocupația horthystă a nordului Transilvaniei, a fost introdusă în mod treptat administrația românească. Sub acțiunea maselor populare, avînd în frunte pe comuniști, în numeroase județe, orașe și comune au fost instaurate autorități democratice, care acționau în sensul năzuințelor poporului. În același timp, s-a trecut la refacerea organizațiilor P.C.R. și a altor organizații de masă, pe baza indicațiilor date de C.C. al P.C.R. În aceste condiții, forțele retrograde (folosind majoritatea de care dispuneau în guvernele Sănătescu) încercau să frîneze sau să împiedice dezvoltarea prefacerilor revoluționare. În unele localități din nordul Transilvaniei au fost trimise autorități civile alcătuite în mare parte de elemente îmbibate de spirit șovin, precum și așa numitele „Gărzi Iuliu Maniu“, formate mai ales din legionari, care au comis acte teroriste îndeosebi în rîndurile populației maghiare. În același timp, în regiunile muntoase din Transilvania acționau bande fasciste maghiare și germane. Toate acestea aduceau prejudicii în calea stabilirii unui climat de colaborare între români și maghiari, fapt semnalat de dr. Petru Groza (vicepreședinte în cel de-al doilea guvern Sănătescu) în ședința guvernului din 13 noiembrie 1944.

La 24 octombrie 1944, comandamentul sovietic a instituit în nordul Transilvaniei administrația militară sovietică, avînd drept sarcină asigurarea în spatele frontului a ordinii necesare continuării operațiilor militare. Acest regim a rămas în vigoare pînă la 9 martie 1945, cînd (în condițiile existenței unui regim democratic) administrația românească a fost reintrodusă pe teritoriul nordului Transilvaniei. În toată această perioadă, autoritățile locale erau propuse spre aprobare Comandamentului sovietic de către comisiile locale ale Frontului Național-Democrat, care se consulta în prealabil cu organizațiile P.C.R. și cu Consiliul Central al F.N.D. Astfel, în ciuda unei situații particulare existente pe plan admi-

¹² A. Petric, o. c., în *Anale de istorie*, 1/1970, p. 11.

¹³ Gh. I. Bodea, *Lupta comună a oamenilor muncii români și de alte naționalități pentru democrație*, în *Făclia*, Cluj, 3 martie 1970.

nistrativ în nordul Transilvaniei, unitatea fusese, de fapt, restabilită pe întreg teritoriul țării¹⁴.

În cursul lunii octombrie 1944, în mai multe județe cum ar fi Cluj, Oradea, Odorhei, Maramureș, Satu-Mare și altele, masele populare în frunte cu forțele democratice, în condițiile eliberării de sub jugul fascist a acestor teritorii de către armata română și sovietică, au reușit să aleagă de la început prefecți comuniști, democrați.

Eliberarea de sub ocupația horthysto-fascistă a Clujului la 11 octombrie 1944 a fost primită cu entuziasm și încredere de întreaga populație a țării, care vedea în acest act simbolul eliberării populației (în marea ei majoritate românească) din nordul Transilvaniei, teritoriu răpit din trupul țării prin dictatul de la Viena. Eliberarea Clujului era în același timp o etapă importantă în desăvârșirea luptei antifasciste, antihorthyste, pentru eliberarea întregului teritoriu al patriei. În aceeași zi, în numele Comitetului Central al Partidului Comunist Român, Lucrețiu Pătrășcanu a făcut o declarație patriotică în care a relevat meritele deosebite ale ostașilor români și sovietici în înfăptuirea acestui act de majoră importanță lansând o vibrantă chemare adresată populației pentru continuarea luptei antifasciste. „Lupta nu s-a terminat, — (se arată în chemare). Războiul trebuie dus pînă la capăt. Înfrîngerea totală a dușmanului hitlerist este condiția existenței noastre ca popor liber. Pentru victorie nu precupețiți nici o efortare, nici un sacrificiu. Întreg poporul să participe la lupta pentru izbînda finală... Partidul comunist vă cheamă la luptă împotriva hitleriștilor din afară și dinăuntru. Susțineți prin toate mijloacele armatele eliberatoare sovietice și române”¹⁵.

Primul ziar apărut în Cluj după eliberare, „Tribuna Ardealului” relatează la 18 octombrie 1944: „Bucuria este mare în întreaga țară. Dar ea este și mai mare în sinul populației de aici. Cei care au petrecut în ultimii patru ani în acest oraș se bucură că au ajuns și ei ziua mare a libertății!”. La 12 octombrie 1944, după numai 24 de ore de la eliberare, în Cluj are loc restabilirea administrației publice.

În urma consfătuirii inițiată de comuniști ce s-a ținut cu reprezentanții sindicatelor muncitorești și a consultării mai multor persoane, conducerea orașului și a județului a fost preluată de comuniști atunci ieșiți din ilegalitate și elemente progresiste, democratice. Astfel s-a delegat ca primar al Clujului prof. Tudor Bugnariu, iar ca ajutor de primar Demeter János. Totodată, pentru organizarea administrației din județ au fost delegați ca prefect Teofil Vescan (senior), ca subprefect dr. Csögör Ludovic, iar pentru paza avutului și asigurarea securității cetățenești s-a organizat Poliția orășenească sub conducerea ing. Virgil Salvan¹⁶.

La 12 ianuarie 1944 muncitorii și țărani români și maghiari din județul și orașul Tg. Mureș „uniți în Partidul Comunist, în Uniunea Populară Ma-

¹⁴ L. Bányai și A. Petric, *Dictatul de la Viena din august 1940 și lupta pentru anularea lui, în Unitate și continuitate în istoria poporului român*, Ed. Academiei, 1963, p. 458—459; supra, p. 405—423.

¹⁵ *Tribuna Ardealului*, Cluj, 18 octombrie 1944.

¹⁶ *Ibidem*.

ghiară, în sindicatele unite și în Frontul Plugarilor, salută noua conducere cu cea mai mare dragoste, expresia democrației adevărate, a frăției între popoare și a muncii de reconstrucție”¹⁷. Noua conducere democratică a județului avea în componență comuniști, social-democrați, oameni progresiști ca prefectul dr. Victor Groza, subprefectul dr. Antalffy Endre, iar la primăria orașului, printre alții, erau dr. Ioan Olteanu și Soós József. La Oradea, pentru prima oară în istoria orașului, un muncitor Ványai Károly a ajuns primar¹⁸, ca urmare a victoriei Frontului Național Democrat. Peste tot în județele și regiunile recent eliberate forțele democratice luptă pentru asigurarea unui regim cu adevărat democratic, pentru încetarea vrajbei între naționalități. La 18 octombrie 1944, Prefectura Cluj prin ordinul nr. 4 cere în fiecare comună delegarea unui primar și a unui consiliu comunal format din elemente cinstite, democratice¹⁹.

După câteva zile de febrilă activitate comuniștii din partea de nord a Transilvaniei reușesc să restabilească legătura cu Comitetul Central al P.C.R., întreruptă în 1940. Această veste este dată publicității la 21 octombrie 1944 printr-un comunicat în care se spunea că la Cluj va funcționa Comitetul Regional pentru nordul Transilvaniei al P.C.R. care va urma linia și directivele C.C. al P.C.R.²⁰. Reorganizarea și activitatea desfășurată de organele și organizațiile P.C.R. din județele recent eliberate de sub ocupația hitleristă — horthystă a stat la temelia luptei oamenilor muncii pentru triumful democrației în zilele fierbinți ale lunilor dinainte de 6 martie 1945.

Ieșirea din ilegalitate a comuniștilor în regiunile pe unde continuau încă luptele și reluarea legăturii cu C.C. al P.C.R. din București a fost o operațiune complexă și curajoasă. Înfruntând riscurile, din dorința fierbinte de a se situa în fruntea maselor în lupta împotriva fascismului, pentru înfăptuiri democratice, comuniștii români, maghiari și de alte naționalități din Cluj, Tg. Mureș, Oradea etc. au reușit, atât cei închiși (care au evadat din lagăre și închisori), cât și cei aflați în libertate, să formeze comitete provizorii de partid și să reia (după multe greutăți) legătura cu Bucureștiul și cu Comitetul Regional din Cluj²¹. Într-un timp relativ scurt (până la începutul lunii noiembrie 1944) datorită unei activități hotărâte și eficace, în întreg nordul Transilvaniei de câteva zile eliberat au luat ființă organizații locale ale P.C.R. și s-a inaugurat întreaga rețea organizatorică (sectoare, municipii, județene, regionale etc.). Pretutindeni, aceste organizații ale P.C.R. au militat pentru mobilizarea oamenilor muncii români, maghiari și de alte naționalități, la înțelegere frățească, la luptă comună împotriva dușmanului comun: războiul, fascismul. Edificator în acest sens este apelul lansat de Comitetul județean P.C.R. Mureș la 18 noiembrie 1944 țăranilor români și maghiari din județ: „Agricultori români! Să nu vă lăsați ațâțați împotriva agricultorilor maghiari. Să nu permiteți nici

¹⁷ Szabad Szó, Tg. Mureș, 15 noiembrie 1944.

¹⁸ Viața Nouă, Oradea, 3 februarie 1945.

¹⁹ Tribuna Ardealului, Cluj, 18 octombrie 1944.

²⁰ Tribuna Ardealului, Cluj, 21 octombrie 1944.

²¹ Arhiva Comitetului județean P.C.R. Mureș, Fond. 1, dos. 1, fila 8—10.

în școli nici în biserici, ațîțarea națională, răspîndirea urii... Să-i predați autorităților pe aceia care ațîță la ură între naționalități. Agricultori români, agricultori maghiari, numai atunci veți fi în adevăr liberi și vă veți putea bucura de libertate și de o viață mai bună, dacă vă veți înțelege frățește. Să distrugeți ura și ațîțarea națională din satele și județele noastre!" Apelul se încheia cu îndemnul: „Intrați în organizația agricultorilor, agricultorii români în Frontul Plugarilor, agricultorii maghiari în Uniunea Populară Maghiară”²².

Comitetul Regional pentru nordul Transilvaniei al P.C.R. cu sediul în Cluj, în ultima săptămînă a lunii noiembrie într-o entuziastă chemare face apel la toate organizațiile Partidului Social Democrat, ale Sindicatelor Unite, a Blocului Național Democrat, a Frontului Plugarilor, a Madosz-ului, a Uniunii Patrioților, Apărarea Patriotică, organizația democratică a evreilor, să se întrunească la 26 noiembrie 1944 orele 15 în localul Primăriei din Cluj pentru elaborarea în comun a modalităților privind colaborarea sinceră și democratică în rezolvarea multiplelor probleme ivite²³. În același sens au loc la începutul lunii decembrie 1944 și acțiuni inițiate de Comitetul județean Bihor al Partidului Comunist Român²⁴, precum și cele coordonate de Comitetul județean P.C.R. Satu Mare (incluzînd pe atunci și plasa Baia Mare)²⁵. Ca pretutindeni în țară, concomitent cu reorganizarea partidului comunist și a activității sale în noile condiții legale și în aceste regiuni recent eliberate ale țării, s-a trecut la organizarea activității sindicatelor unite, a U.T.C., a Frontului Plugarilor, a Uniunii Patriotice, a Uniunii Populare Maghiare, a organizațiilor de femei, de mici meseriași și a altor organizații democratice.

Reorganizarea sindicatelor muncitorești la Cluj a început de fapt încă cu cîteva zile înainte de eliberarea orașului de către cadrele comuniste de bază; astfel încît în dupăamiaza zilei de 12 octombrie 1944, cînd comandamentul militar s-a instalat în clădirea Primăriei, reprezentanții tuturor sindicatelor și branselor s-au prezentat pentru a saluta armatele eliberatoare și pentru a începe organizarea muncii de reconstrucție. Sindicatul muncitorilor și angajaților de la căile ferate avînd în frunte pe Gheorghe Timofi au început curățirea ruinelor din gara și atelierele C.F.R. La fel au procedat și alte organizații sindicale de la „Dermata”, „Junász” etc.²⁶.

Reorganizarea sindicală rapidă a muncitorilor clujeni a determinat ca și noua administrație provizorie să recurgă în primul rînd la serviciile sindicatelor, care din zi în zi au ajuns la o influență tot mai mare în toate compartimentele vieții. La începutul lunii martie forța sindicatelor clujene a crescut în mod deosebit, numărul sindicaliștilor ajungînd la cifra de 20.000 membri, aproape totalitatea muncitorilor și salariaților publici și particulari²⁷, grupați în cele 25 de sindicate profesionale. În rîndul opiniei

²² Szabad Szó, Tg. Mureș, an. I, nr. 12, 24 noiembrie 1944, p. 2.

²³ Világosság, Cluj, an. I, nr. 31, 24 noiembrie 1944, p. 3.

²⁴ Arhiva Comitetului județean P.C.R. Bihor, Fond 2, dos. 3, fila 6—8.

²⁵ Arhiva Comitetului județean P.C.R. Maramureș, Fond 1, dos. 1, pct. 1.

²⁶ Făclia, Cluj, 25 martie 1945.

²⁷ Ibidem.

publice, a maselor largi populare se formase în aceste luni de luptă convingerea că „dacă membrii și conducătorii deopotrivă își vor face datoria, atunci sindicatele își vor împlini rostul de a deveni fermentii progresului în România democratică, liberă și independentă, care trebuie să fie patria bună a tuturor cetățenilor loiali, muncitori și cinstiți, fără deosebire la originea lor etnică sau la crezul lor”²⁸.

Din inițiativa Consiliului Sindicatelor Unite, în Cluj, în chiar primele zile după eliberare, au început lucrările publice pentru curățirea ruinelor, reconstruirea podurilor, continuarea producției în uzinele și întreprinderile publice și particulare părăsite de conducătorii sau patronii lor, reglementarea lefurilor prin salarii minimale și maximale pentru prevenirea scumpetei, a inflației. Consiliul Sindicatelor Unite a dus o vastă acțiune economică împotriva speculei și a scumpetei, pentru armonizarea prețurilor industriale și prețurile produselor agricole maximalizate; s-a constituit apoi Cooperativa Economică a Muncitorilor din Cluj etc. Importanța luptei titanice a muncitorilor sindicaliști, români, maghiari și de alte naționalități pentru democratizarea și normalizarea vieții economice a fost semnalată încă atunci de presa democratică. La 28 martie 1945 în articolul „Rolul sindicatelor din România democratică”, ziarul „Făclia” din Cluj nota: „Sîntem convinși că autorii manualelor de istorie vor consacra un capitol special eforturilor aproape supraomenești depuse de organizațiile muncitorești în aceste timpuri de tranziții pentru normalizarea vieții economice”, pentru „democratizarea și consolidarea vieții economice în cadrul statului democrat român”.

La Oradea, în primele zile după 12 octombrie 1944, muncitorii în frunte cu comuniștii au reînființat Căminul Muncitoresc și au trecut imediat la refacerea orașului, la continuarea și reluarea producției instituind comitete sindicale de fabrică, comitete de încredere. S-a înființat o organizație economică „Comitetul de producție”, care avea sarcina de a reface uzinele rămase fără stăpîni, a asigura aprovizionarea cu materii prime și distribuirea produselor finite. O sarcină deosebită a sindicatelor muncitorești unite din Oradea a fost lupta împotriva șovinismului. Folosind orice prilej conducătorii celor peste 15.000 muncitori sindicaliști bihoreni au arătat că „dacă înfăptuim unitatea între muncitorimea română și maghiară, dacă împăcăm populația română și maghiară, atunci vom putea să democratizăm și țara și vom putea realiza un sistem democratic care asigură drepturi egale pentru fiecare cetățean. Azi majoritatea muncitorilor vede că sindicatele înăntează pe un drum just și în această privință”²⁹.

La Tg. Mureș, Sindicatele Unite și-au ținut prima adunare generală în ziua de 4 noiembrie 1944 în sala mare a Palatului Culturii și (după cum relatează ziarul „Szabad Szó” din localitate) la această adunare au participat cîteva mii de muncitori sindicaliști care au aprobat un proiect de hotărîri în care își propun să lupte pentru refacerea și construcția țării, pentru drepturi și îndatoriri egale tuturor muncitorilor, fără deosebire de

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Erdélyi Szikra*, Oradea, an. I, nr. 4, 29 martie 1945, p. 2.

naționalitate, pentru dezvoltarea culturii muncitorești etc. Adunarea a ascultat pe delegatul Frontului Național Democrat din București, care a transmis mesajul de salut al forțelor democratice din capitală către muncitorimea română și maghiară din Tg. Mureș și județ³⁰. Tot aici, la această ședință s-a dat citire proiectului de hotărâri al Asociației meseriașilor maghiari din Tg. Mureș care declarau: „Noi am participat și vom participa la luptele duse pentru zdrobirea fascismului și vom face totul ca să construim societatea nouă, liberă, democratică, apărătoare a drepturilor omenești fără deosebire. Chiar aici afirmăm că vom lupta nu numai împotriva fascismului extern, dar și a celui intern, fie el de orice naționalitate”³¹.

Organizarea muncitorimii maramureșene în cadrul Sindicatelor unite are loc în lunile noiembrie și decembrie 1944. Pentru buna desfășurare a acestei acțiuni, organele locale atrag atenția că sindicatele „numai atunci vor avea putere executivă, dacă fiecare muncitor, fără deosebire de sex, naționalitate sau religie, prin intrarea sa în sindicat, va sprijini munca Sindicatelor Unite Muncitorești și va depune o muncă suplimentară în spiritul înțelegerii muncii colective și a colaborării pașnice, deoarece, MUNCA COMUNĂ — PUTEREA COMUNĂ!”³².

Toate aceste realizări pe frontul luptei pentru democrație au fost posibile și datorită faptului că încă în primele zile după eliberare, înțelegând pulsul nou al vremurilor, conștienți de rolul de importanță majoră ce le revine, muncitorii comuniști și social-democrați și-au dat mîna înfăptuind Frontul Unic Muncitoresc și în aceste regiuni ale țării. „Înfăptuirea unității de acțiune a clasei muncitoare — a spus tov. N. Ceaușescu — a avut o însemnătate deosebită, aș putea spune hotărîtoare, pentru desfășurarea cu succes a luptelor democratice și revoluționare din țara noastră”³³.

La Cluj, încă la 21 octombrie 1944 are loc o consfătuire între delegații organizației clujene a Partidului Comunist Român și ai organizației clujene a Partidului social-democrat. Moțiunea prezentată de delegația P.C.R. avea 18 puncte și ea a stat la baza frontului unic. Propunîndu-și drept scop final al luptei construirea unei Româniî cu adevărat democratice, moțiunea la punctul 4 cerea printre altele: „Egalitate și drepturi tuturor cetățenilor țării, indiferent de naționalitate, religie ori sex. Trebuie să se realizeze conviețuirea prietenească între toate naționalitățile țării. Persecuția națională și religioasă trebuie urmărită și reprimată prin lege. Trebuie să se asigure dreptul cuvîntului, a presei, a întrunirilor, a organizării, ca drepturi ale democrației libere. Organizațiile fasciste și profasciste trebuie desființate definitiv”³⁴. Enumerînd toate condițiile politice, economice, sociale și naționale care sînt necesare pentru asigurarea triumfului democrației, moțiunea în ultimul ei punct conchidea: „Acest program

³⁰ Szabad Szó, Tg. Mureș, an. I, 3, 7 noiembrie 1944, p. 1—2.

³¹ Ibidem.

³² Poporul, Sighet, 25 decembrie 1944.

³³ N. Ceaușescu, *Cuvîntarea la adunarea festivă cu prilejul celei de-a 25-a aniversări a instaurării guvernului democratic de la 6 martie 1945*, în *România liberă*, 7 martie 1970, p. 1.

³⁴ Világosság, Cluj, an. I, nr. 8, 26 octombrie 1944.

nu poate fi realizat decît de un guvern care reprezintă toate forțele naționale și democratice ale țării și se bucură de sprijinul efectiv al maselor largi populare din România“.

Începînd cu 21 octombrie 1944, F.U.M. a pornit din Cluj lupta pentru democratizarea tuturor regiunilor recent eliberate, fiind inițiatorul și organizatorul vieții publice din partea de nord a Transilvaniei, în cel mai desăvîrșit spirit democratic. Referindu-se la activitatea depusă, în perioada octombrie 1944 — martie 1945, de F.U.M. în această parte a țării, manifestul de 1 Mai al F.U.M. din Cluj specifică: „Partidele din Frontul unic muncitoresc au apărut cu cea mai mare energie, drepturile tuturor cetățenilor, egalitatea lor în fața legilor și egalitatea naționalităților din România“³⁵.

O activitate deosebită pentru triumful cauzei democrației a depus în primele luni de după eliberare organizația democratică „Frontul Plugarilor“ a cărei organizație regională (pentru mai multe județe din nord-vestul țării) s-a înființat la Cluj în ziua de 11 noiembrie 1944 avînd în frunte comuniști și vechi activiști ai „Frontului Plugarilor“ ca Pavel Bojan, Iosif Bălaj, Romulus Hatos, Maria Olpretean, Teodor Someșfălean³⁶.

Organizațiile „Frontului Plugarilor“ au început să se înmulțească în noiembrie-decembrie 1944 pe întregul teritoriu aflat sub îndrumarea Comitetului din Cluj: la Bistrița-Năsăud, în județul Mureș, în Maramureș³⁷. La mijlocul lunii februarie 1945 organizația județeană Mureș avea deja aproape 2 500 membri înscriși în „Frontul Plugarilor“³⁸. Dintre acțiunile politice și economice de mare anvergură realizate de Frontul Plugarilor în lunile dinainte de instaurarea guvernului dr. Petru Groza, este demnă de relevat organizarea adunării generale a Frontului Plugarilor din regiunea Cluj (cuprinzînd mai multe județe) la 11 februarie 1945. Au fost de față peste 150 de delegați. După cum se anunță în comunicatul publicat la 15 februarie 1945, „plugarii... și-au trimis din comune reprezentanții, care să spună în amănunte pentru fiecare unghiu apropiat sau depărtat al județului, tot ceea ce îi preocupă în legătură cu reforma agrară și toate celelalte probleme politice, sociale, economice și culturale, de cari se ocupă fiecare cetățean democrat al țării noastre“³⁹. Înafara stringentei probleme a reformei agrare, participanții la această adunare au „cerut insistent ca la conducerea țării să fie instalat un guvern sincer — democratic, un guvern al Frontului Național Democrat“⁴⁰.

În momentele cînd țărănimea din întreaga țară, ascultînd îndemnul Partidului Comunist și trecînd peste capul forțelor reacționare a început să împartă pămînturile moșierești, organul „Frontului Plugarilor“ din regiunea Cluj, „Plugarii“, publică la 28 februarie 1945 articolul „Frontul Plugarilor și reforma agrară“, în care se dă răspuns la întrebarea „cine,

³⁵ *Adevărul Ardealului*, Cluj, 1 mai 1945.

³⁶ *Plugarii*, Cluj, 11 noiembrie 1944.

³⁷ *Szabad Szó*, Tg. Mureș, 19 februarie 1945. Arhiva Comitetului județean al P.C.R. Maramureș, Fond I, dosar 1.

³⁸ *Szabad Szó*, Tg. Mureș, 10 februarie 1945.

³⁹ *Plugarii*, Cluj, 10 februarie 1944.

⁴⁰ *Ibidem*.

cînd și cum trebuie să facă reforma agrară?” Autorul articolului, Pavel Bojan, demască Comisia de reformă agrară din București care „de 4 luni discută această problemă și nici pînă azi nu a găsit nici o modalitate, fiindcă nici nu vrea să găsească”, aducînd la cunoștința tuturor că „țărani nu mai așteaptă și au început să înfăptuiască reforma agrară într-o serie de județe”. În continuare este expus punctul de vedere al organizației județene a „Frontului Plugarilor” pentru înfăptuirea cît mai grabnică a reformei agrare. Printre cele 10 puncte ale programului de reformă agrară, „Frontul Plugarilor” prevede că: „La reforma agrară nu trebuie făcută nici o deosebire între naționalități. Dușmanii poporului nu trebuie să beneficieze de reforma agrară. Populația comunei, în frunte cu comitetul sătesc, cunosc faptele tuturor conlocuitorilor și ei trebuie să aducă o hotărîre dreaptă în asemenea cazuri, să aibă grijă, să nu devină apărătorii uneltelor fasciste”⁴¹.

Încadrat în marele front democrat din România, Madosz-ul (organizație revoluționară cu un frumos trecut de luptă) și-a propus, imediat după eliberarea regiunilor din nord-vestul țării, reînființarea organizațiilor distruse în 1940 de către stăpînirea fascisto-horthystă. Încă la 20 octombrie 1944, organul de presă al Madosz-ului, organizația regională Cluj, „Világosság” publică un călduros apel intitulat „Înainte de inaugurarea drapelului”, în care se anunță că peste două zile, va avea loc la Cluj reînființarea organizației regionale a Madoszului. În acest apel se expune programul de muncă și luptă al organizației care își propune „concentrarea într-o unitate a tuturor forțelor populare maghiare din Transilvania... și încadrarea curajoasă în sinul acelor mișcări, partide și uniuni democratice, care (fără a face deosebire de rasă, naționalitate) urmăresc în mod unitar democratizarea vieții publice peste tot”⁴².

La 24 octombrie 1944 apare în același ziar apelul Madosz-ului adresat populației maghiare din nordul Transilvaniei în vederea reînființării organizațiilor Madosz care sînt chemate împreună cu poporul român, să militeze în slujba progresului democratic, pentru victoria Frontului Național Democrat. Manifestul e semnat, printre alții, de Szepesy Sándor, Mezei Lajos, Tar Károly, Fodor Pataki Ádám, Kós Károly, Balogh Edgár, Nagy István⁴³.

Un apel similar elaborase încă la 15 octombrie 1944 organizația județeană din Tg. Mureș a Madoszului, care cerea „alianța forțelor democratice în scopul nimicirii necruțătoare a fascismului” și „colaborarea maghiaro-română pentru încetarea contradicțiilor naționale ațîțate în mod artificial”⁴⁴. Aceeași organizație publică la 15 decembrie 1944 un apel către locuitorii satelor în care arată că „agricultorii români și maghiari trebuie să se înțeleagă între ei și trebuie să se unească împotriva dușmanu-

⁴¹ *Plugarii*, Cluj, 28 februarie 1945.

⁴² *Világosság*, Cluj, 20 octombrie 1944.

⁴³ Gh. I. Bodea, *Cronica evenimentelor și acțiunilor maselor muncitoare din județul Cluj pentru triumful democrației, octombrie 1944*, în *Făclia*, Cluj, 24 februarie 1970.

⁴⁴ *Szabad Szó*, Tg. Mureș, an. I, nr. 2, 5 noiembrie 1944.

lui comun, fascismul. Tineretul trebuie educat în spiritul dragostei frățești între naționalitățile conlocuitoare, fiindcă numai astfel putem construi o viață mai bună". Activitatea Uniunii Populare Maghiare pentru victoria democrației în România ia forme tot mai accentuate în lunile decembrie 1944, ianuarie — februarie 1945 pe măsură ce crește numărul organizațiilor sale în comunele județului Bihor, Satu Mare, Mureș. Este semnificativă hotărîrea publicată la 31 ianuarie 1945 în ziarul „Szabad Szó” din Tg. Mureș, în care se arată că „democrații maghiari din județul Mureș — Turda consideră necesară realizarea cît mai rapidă a democratizării sincere și totale. În acest scop, se angajează la luptă unită cu toate organizațiile democratice ale națiunilor conlocuitoare, în cadrul Uniunii Populare Maghiare, care a adoptat programul de activitate guvernamental, propus de Partidul Comunist“.

Lupta comună a maselor muncitoare românești și maghiare din nordul Transilvaniei pentru victoria forțelor democratice în țara noastră, se poate urmări — și în lunile premergătoare zilei de 6 martie 1945 — de la centrele muncitorești importante ca Cluj, Oradea, Tg. Mureș, Baia Mare, Satu Mare, pînă în cele mai îndepărtate comune. Această luptă antrenează mase largi de țărani, muncitori, intelectuali români și maghiari deopotrivă. Bineînțeles, rolul de coordonare, îngemănare a tuturor energiilor democratice a revenit Frontului Național Democrat, care a acționat cu succes chiar din primele zile ale eliberării. Astfel, la Cluj încă la 24 octombrie 1944 organizația locală a F.N.D. convoacă pentru 29 octombrie 1944 în Piața Libertății o mare adunare populară pentru sărbătorirea eliberării orașului și mobilizarea maselor populare la luptă în vederea democratizării țării. Din cauza pregătirii unui atac banditesc de către elementele legionare-fasciste, marea adunare a maselor populare românești și maghiare din Cluj s-a ținut în cinci locuri separate dejucîndu-se astfel planul atentatorilor ⁴⁵. Referindu-se la acest fapt, ziarul „Plugarul” din 5 noiembrie 1944 arăta că în cele cinci locuri s-au adunat peste 10.000 de români și maghiari care s-au pronunțat pentru colaborarea oamenilor muncii indiferent de naționalitate „și pentru democratizarea țării”. După cum relatează „Tribuna Ardealului” din 1 noiembrie 1944 la adunările ce au fost ținute „oratorii au vorbit despre necesitatea înfrățirii popoarelor conviețuitoare, fapt pentru care merită numai cuvinte de laudă și de aprobare unanimă“.

În hotărîrea comună adoptată în cele cinci adunări se spune că populația democratică, română și maghiară, din Cluj „se alătură în unanimitate la lupta maselor concentrate în Frontul Național Democrat. Se alătură acelei mișcări care luptă pentru un guvern al tuturor forțelor democratice sub președinția lui Petru Groza”. „Numai un guvern democrat poate asigura în România drepturi egale naționalităților” ⁴⁶.

La Tg. Mureș în dimineața zilei de 19 noiembrie 1944 o mulțime de mii de oameni au luat parte la adunarea democratică organizată de Uniunea

⁴⁵ *Făclia*, Cluj, 24 februarie 1970.

⁴⁶ *Világosság*, Cluj, 31 octombrie 1944.

Populară Maghiară avînd drept scop ajutorarea activă a armatei sovietice și române, strînsa colaborare a forțelor democrate române și maghiare, reconstrucția vieții economice etc. Participanții la adunare au propus înființarea unei divizii de voluntari, numită „Gábor Áron“ care să lupte pe frontul antihitlerist alături de armata sovietică și română⁴⁷. Vorbitorii (printre care Antalffy Endre, Iustin Petras, — acesta în numele Uniunii Patriotice) au relevat necesitatea înfrățirii tuturor elementelor democrate indiferent de naționalitate pentru asigurarea victoriei în lupta împotriva fascismului intern și internațional, a reacțiunii române sau maghiare. Luînd cuvîntul reprezentantul Uniunii populare maghiare a spus, printre altele: „Ne-am născut pe același pămînt, respirăm același aer, în același fel ară plugul indiferent cine ține coarneau plugului, muncitorul român sau maghiar, și în același pămînt ne găsim odihna veșnică. Pe acest pămînt putem să trăim numai în strînsă prietenie și frăție“.

În noiembrie 1944 se înregistrează și acțiuni democratice româno-maghiare concomitente organizate de „Frontul Plugarilor“ și „Madosz“. Așa au fost două adunări din Cluj ținute de cele două organizații în ziua de 12 noiembrie care în moțiunile votate au cerut întărirea Frontului Național Democrat și s-au angajat să lupte în comun pentru „victoria democrației, pentru pace și bună conviețuire a tuturor cetățenilor acestei țări, fără deosebire de limbă și credință“⁴⁸.

La 14 noiembrie 1944 prefectul, conducerea prefecturii din Tg. Mureș, publică un apel fierbinte către toți cetățenii județului „fără deosebire de naționalitate, să-și întindă mîinile în semn de pace ca să putem înfăptui pe teritoriul județului acea ordine democratică, pe care toți o dorim din întreaga inimă“⁴⁹. A doua zi, la Cluj, studenții maghiari progresiști își exprimă, în spiritul democrației, solidaritatea cu studențimea română. Tot la Cluj, în 14 noiembrie 1944 delegații agricultorilor maghiari din județ, întruniți într-o mare adunare (evocînd tradiția comună româno-maghiară) au hotărît să lupte împotriva elementelor fasciste propovăduitoare ale șovinismului și vrajbei; împreună cu întreaga populație a județului, să se integreze în uriașa uniune a forțelor democratice.

În a doua jumătate a lunii noiembrie 1944, lupta pentru democratizare a cuprins și satele județului Cluj. În mai multe comune a început, sub îndrumarea comuniștilor, organizarea consiliilor comunale de către delegații Prefecturii, susținuți de delegații Frontului Plugarilor, iar în comunele cu populație mixtă și de delegații Madosz. Aceste consilii reprezintă voința țărănimii, ele fiind alese de către adunările satești, desfășurate în mod democratic. Astfel de adunări au fost ținute în localitățile: Gădălin, Nădășel, Viștea, Florești, Gilău, Căpușu Mare, Căpușu Mic etc.⁵⁰

La 1 decembrie 1944, Frontul național democratic din Cluj (în consfătuirea ce a avut loc la primăria orașului) a hotărît să înființeze un colegiu consultativ central pentru județele din nordul Transilvaniei, în vederea

⁴⁷ Szabad Szó, Tg. Mureș, 21 noiembrie 1944.

⁴⁸ Plugarii, Cluj, 28 noiembrie 1944.

⁴⁹ Szabad Szó, Tg. Mureș, 15 noiembrie 1944.

⁵⁰ Plugarii, Cluj, 28 noiembrie 1944.

înfăptuirii sarcinilor revoluției populare conform programului și sub îndrumarea F.N.D. din România, exercitând un rol de conducere a organelor de stat. În componența acestui Colegiu au intrat delegați ai organizațiilor P.C.R., P.S.D., Consiliul Sindical, Uniunea Populară Maghiară, Frontul Plugarilor, Uniunea Patrioților, Apărarea Patriotică etc. Peste câteva zile, la 7 decembrie a avut loc prima ședință plenară a Colegiului nou ales unde s-a votat în unanimitate ralierea Colegiului la Proiectul de platformă F.N.D.⁵¹

Un emoționant salut de luptă transmite la 31 decembrie 1944 organizației județene Mureș a Frontului Plugarilor, organizația similară a Uniunii Populare Maghiare. Evocând tradițiile de luptă comune din anii grei ai ilegalității când aceste organizații de masă conduse de partidul comunist au militat „împreună împotriva regimurilor reacționare și fasciste, precum și împotriva guvernelor lor, care în aceeași măsură i-au asuprit pe purtătorii libertății române cât și maghiare“, salutul se încheia astfel: „Astăzi ne leagă platforma propusă de Partidul Comunist, pe baza căreia luptăm pentru scopuri comune. Am fost prieteni sinceri și vom fi și în viitor. Uniți, luptăm pentru scopurile fixate, pentru pământ, piine, libertate, viață pașnică și înțelegere frățească a popoarelor“⁵².

Anul 1944 s-a încheiat în plină frământare și iureș de luptă. Înfruntând cerbicia forțelor reacționare masele populare române, maghiare și de alte naționalități din nord-vestul țării în primele săptămâni ale noului an au ieșit tot mai mult pe străzi în mari manifestații și demonstrații, cerind înlăturarea guvernului Rădescu și instaurarea unui guvern cu adevărat democratic.

Din inițiativa Partidului Comunist, după o prealabilă pregătire minuoasă în a doua jumătate a lunii ianuarie s-a constituit la Oradea Consiliul județean Bihor al Frontului Național Democrat. Adunarea ce a avut loc cu această ocazie s-a transformat într-o adevărată manifestație în favoarea democrației; vorbitorii, români și maghiari și-au exprimat hotărârea de a lupta „pentru democratizarea vieții noastre publice. Trebuie să anulăm toate legile, decretele reacționare și antipopulare și să le înlocuim cu altele, care vor asigura egalitatea deplină a tuturor cetățenilor, fără deosebire de naționalitate, religie și sex“⁵³. Eficiența constituirii puternicului front național democratic și la Oradea s-a văzut peste câteva zile când în prima ședință a Consiliului, secretarul Comitetului județean al P.C.R. a anunțat că s-a intervenit pentru demiterea primarului și a ajutorului său, deoarece primarul a refuzat să colaboreze cu organizațiile democratice, nu a căutat să colaboreze cu syndicatele unite, a avut o atitudine reacționară în chestiunea naționalităților. Reprezentanții Frontului Plugarilor, ai Uniunii Populare Maghiare, ai Apărării Patriotice, ai Uniunii Patrioților, au cerut în cadrul ședinței de la Primăria din Oradea să se instaureze

⁵¹ *Făclia*, 26 februarie 1970.

⁵² *Szabad Szó*, an. I, nr. 40, 31 decembrie 1944, p. 2.

⁵³ *Viața Nouă*, Oradea, 20 ianuarie 1945.

un regim cu adevărat democratic. La cererea forțelor democratice, pentru prima oară în istoria orașului a fost numit un primar democrat ⁵⁴.

Lupta comună româno-maghiară împotriva fascismului, pentru democrație este relevantă și în articolul intitulat „Cine seamănă vînt, culege furtună”, publicat în ziarul bilingv „Poporul” (A nép) din Maramureș la sfîrșitul lunii ianuarie 1945. În articolul amintit se spune: „Noi nu cunoaștem deosebire între fasciștii maghiari, români, ucrainieni și evrei, tot așa cum nu cunoaștem diferențiere între democrații maghiari, români, ucrainieni și evrei” ⁵⁵.

Forțele democratice acționează și în județul Cluj din ce în ce mai intens. La 28 ianuarie 1945 are loc adunarea unui impunător număr de membri ai Uniunii Patrioților în cartierul Mănăstur din Cluj care s-a desfășurat sub lozinci democratice. Concomitent, în aceeași zi, locuitorii maghiari democrați din circumscripția a III-a din Cluj, muncitori, funcționari, intelectuali, într-o mare adunare ținută la cinematograful Edison, au hotărît ca, în spiritul F.N.D. să contribuie cu toate puterile la democratizarea țării ⁵⁶. În condițiile în care raportul de forțe se schimbase în favoarea forțelor democratice, care dețineau poziții îmbunătățite în guvern, în aparatul de stat central și local, Partidul Comunist Român a apreciat că a sosit momentul declanșării bătăliei pentru putere, lansînd, în ianuarie 1945, programul de guvernare al F.N.D. la care au aderat P.S.D., Sindicatele Unite, Frontul Plugarilor, Uniunea Populară Maghiară, Uniunea Patrioților.

În nordul Transilvaniei, ca și în întreaga țară, programul de guvernare F.N.D. a fost primit cu deplină adeviune de către oamenii muncii români, maghiari și de alte naționalități. În înfierbîntatele zile ale lunii februarie 1945 au loc mitinguri, demonstrații, manifestații pe străzile orașelor Cluj, Dej, Bistrița, Zălau, Oradea, Satu Mare etc., unde oamenii muncii români, maghiari deopotrivă cer răsturnarea guvernului Rădescu și instaurarea guvernului F.N.D.

Procesul de democratizare în nordul Transilvaniei a întîmpinat piedici serioase, provocate atît de reacțiunea maghiară, cît și de cea română, care (deși despărțite pe o serie de probleme de ordin politic) erau unite în încercarea de zăgăzuire a procesului revoluționar. Astfel, unele elemente naționaliste maghiare făceau agitație în favoarea unei preținse „autonomii”, prin care urmăreau împiedicarea reîntegrării nordului Transilvaniei la România. Împotriva acestei linii reacționare militau organizațiile politice democratice aflate sub conducerea organelor centrale de la București. Uniunea Populară Maghiară, care își avea Comitetul executiv central la Brașov, a desfășurat o intensă activitate în direcția luptei maselor populare maghiare, alături de oamenii muncii români pentru instaurarea unui regim democrat în România, singura garanție a rezolvării problemei naționale. Un prim succes în acest sens a fost adoptarea la 6 februarie 1945

⁵⁴ *Viața Nouă*, Oradea, 21 ianuarie 1945.

⁵⁵ *Poporul*, Sighet, 21 ianuarie 1945.

⁵⁶ *Világosság*, Cluj, 21 ianuarie 1945.

(sub presiunea opiniei publice democratice și a reprezentanților F.N.D. în guvernul prezidat de N. Rădescu), a Statutului naționalităților, care proclama abrogarea legilor rasiste și de discriminare națională, egalitatea civilă și politică a tuturor cetățenilor în fața legii, indiferent de rasă, limbă, naționalitate și religie, hotărîndu-se pedepsirea prin lege a oricărei manifestări a urei de rasă sau de naționalitate. Deși reacțiunea a împiedicat aplicarea consecventă a prevederilor statutului, totuși adoptarea lui a însemnat un pas înainte în lichidarea rămășițelor sumbre ale trecutului⁵⁷.

Luna februarie a anului 1945 marchează o accentuare deosebită a înclăstării pe viață și pe moarte dintre forțele democrației și cele ale reacțiunii. Lupta maselor populare din întreaga țară se exprimă prin țeluri politice clar formulate. Strada, piețele publice se transformă în vaste scene pe care masele populare făceau istoria. P.C.R. organizează mari adunări și demonstrații democratice în toate colțurile țării. La 4 februarie 1945, peste 7.000 de persoane din Dej, Gherla și împrejurimi au ținut o uriașă adunare la Dej, la care au participat reprezentanții organizațiilor F.N.D. Participanții — țărani și muncitori — au cerut trecerea imediată la efectuarea reformei agrare. Cei peste 7.000 de oameni au cerut instalarea la cirna țării a unui guvern F.N.D. — scrie ziarul „Plugarii” din 9 februarie 1945.

Organizația F.N.D. își intensifică activitatea zi de zi. La 5 februarie la Cluj în cadrul adunării publice organizată de Uniunea Patrioților au fost expuse pe larg punctele Platformei F.N.D. din România. La 7 februarie F.N.D. din Cluj a organizat o ședință unde au fost prezentate dările de seamă ale delegaților clujeni la Congresul General al Sindicatelor din România, desfășurat la București între 26—30 ianuarie 1945. Delegații clujeni au accentuat hotărîrea maselor muncitoare române și maghiare de a lupta pentru democratizarea țării, pentru alegerea unui guvern cu adevărat democratic. În ziua de 11 februarie 1945, 5 000 de cetățeni din Turda și din împrejurimi într-o demonstrație de amploare au cerut instaurarea la cirna țării a unui guvern F.N.D. În aceeași zi la Cluj are loc Adunarea Frontului Plugarilor din județ, formată din 150 delegați din 25 comune, care au cerut cu hotărîre ca la conducerea țării să fie instalat un guvern sincer democratic, un guvern F.N.D.⁵⁸.

În această atmosferă de luptă tot mai fierbinte, la 12 februarie 1945 începe la Cluj Conferința F.N.D. pentru nordul Transilvaniei. În zilele cît a ținut conferința, au luat cuvîntul mulți vorbitori români, maghiari și de alte naționalități, care au reliefat faptul că în țară, de mai bine de 6 luni, se duce o luptă crîncenă pentru victoria democrației. Conferința a adoptat hotărîrea de a reglementa în spirit democratic problema pămîntului, prin înfăptuirea neîntîrziată a reformei agrare. Într-un spirit unitar și însuflețit, participanții la conferință, fără deosebire de naționalitate, au aderat la programul de guvernare al F.N.D., lansînd un apel către toți oamenii muncii pentru a continua lupta împotriva guvernului Rădescu, pentru

⁵⁷ L. Bányai și A. Petric, o. c., p. 459.

⁵⁸ *Plugarii*, Cluj, 19 februarie 1945.

instaurarea unui guvern F.N.D. În aceeași zi, organul în limba maghiară P.S.D. din Cluj, „Erdély“, publică un articol intitulat „Vrem guvernul F.N.D.“ în care prezintă platforma și programul de guvernare F.N.D.

Un eveniment deosebit în lupta maselor populare din nordul Transilvaniei pentru triumful democrației a avut loc la 15 februarie 1945, cînd peste 30.000 de oameni ai muncii români, maghiari și de alte naționalități avînd în frunte pe participanții la Conferința F.N.D. pentru nordul Transilvaniei, au manifestat în Piața Libertății din Cluj pentru instaurarea unui guvern F.N.D. Manifestanții — după cum relatează ziarul „Plugarii“ din 18 februarie 1945 — purtau lozinci pe care scria: „Vrem pămînt“, „Moarte fasciștilor“, „Trăiască înfrățirea româno-maghiară“, „Trăiască guvernul F.N.D.“, „Să luptăm pentru mărirea producției“ etc. La marea manifestație au luat cuvîntul reprezentanți de frunte ai organizațiilor Regionale a P.C.R., P.S.D., Frontul Plugarilor, Uniunea Populară Maghiară, Uniunea Patrioților etc., toți cerînd un guvern F.N.D. Manifestanții, în frunte cu muncitorii de la „Dermata“, au defilat pe străzile Clujului timp de încă peste o oră, scandînd lozinci în care cereau instalarea în fruntea țării a guvernului Frontului Național Democrat.

Procesul de democratizare cuprinde mase din ce în ce mai largi. La 18 februarie 1945 ziarul „Viața nouă“ din Oradea anunță că „masele democrate ale Orăzii așteaptă cu viu interes marea adunare a Uniunii Patrioților“ anunțată pentru 25 februarie. Poporul român (scrie ziarul) „cere ca la cîrma țării să ajungă un guvern al Frontului Național Democratic“ care „este acea forță capabilă să mobilizeze toate păturile poporului la lupta antifascistă și în serviciul reconstruirii democratice“. În aceeași zi „Plugarii“ din Cluj publică articolul „Democrația să facă front comun împotriva șoviniștilor“ ca răspuns la unele provocări reacționare.

Încurajînd lupta țărănimii pentru democratizarea vieții sociale și politice, ziarul „Înfrățirea“ din Tg. Mureș publică la 18 februarie 1945 un larg articol de analiză a situației politice din țară arătînd că întreaga populație din România manifestează pentru un guvern al F.N.D., singurul care poate garanta democratizarea țării, făurirea unei Români libere, democratice și independente. Peste 2 zile, la 20 februarie 1945, ziarul „Viața nouă“ din Oradea publică articolul intitulat „Guvern al Frontului național-democrat“, în care mobilizează masele populare din Bihor la luptă pentru realizarea programului de guvernare a F.N.D. prin instalarea la cîrma țării a acestui guvern, de care „depinde reforma agrară, asigurarea unor salarii omenești, egalitatea în drepturi dintre naționalitățile conlocuitoare și poporul român, adică realizarea sistemului de conviețuire frățească, democratică“ — conchide ziarul.

În acest sens, la 18 februarie 1945 Uniunea Populară Maghiară a organizat o mare adunare populară în comuna Diosig (Crișana) la care au participat reprezentanți județeni ai Uniunii Populare Maghiare și ai Frontului Plugarilor. Adunarea s-a desfășurat în spiritul democrației, al înfrățirii oamenilor muncii români și maghiari, uniți în luptă pentru democra-

tizarea țării, prin victoria unui guvern F.N.D.⁵⁹. Tot atunci, o altă mare adunare populară a fost organizată de Uniunea Populară Maghiară în plasa Aleșd, unde participanții români și maghiari deopotrivă au manifestat pentru egalitatea în drepturi a tuturor cetățenilor țării și pentru lupta comună democratică, sub stindardul F.N.D.

La Oradea, în 18 februarie s-a ținut o mare adunare a femeilor democate organizată de Comitetul Femeilor din Consiliul Sindical din Oradea. Participantele au cerut instaurarea unui guvern al Frontului Național Democrat⁶⁰. La 21 februarie 1945, Comitetul executiv al F.N.D. pentru nordul Transilvaniei, aflînd de provocările reacțiunii la adresa forțelor democratice din București, a trimis regelui o telegramă în care înfierează acțiunile guvernului Rădescu și a clicii reacționare, cerînd arestarea lor și instalarea imediată la cîrma țării a guvernului F.N.D.⁶¹. Peste cîteva zile, la 26 februarie 1945, Comitetul din Bihor al Frontului Național Democrat a convocat o adunare de majoră importanță în care s-au făcut propuneri de a se organiza o mare demonstrație sub egida F.D.P., pentru guvern democratic. S-a trimis o telegramă de protest contra asasinatelor comise de clica reacționară a lui Rădescu în București, la 24 februarie 1945. „Suntem hotărîți — se arăta în telegramă — să luptăm pentru un guvern al Frontului Național Democrat, care va realiza democratizarea țării”⁶².

Ziua de 28 februarie 1945 este marcată la Cluj de un eveniment însemnat. Acum are loc ședința Comitetului executiv al F.N.D. pentru nordul Transilvaniei în clădirea Băncii Naționale, la care au participat reprezentanți ai Partidului Comunist Român, ai Sindicatelor Unite, ai Partidului Social-Democrat, ai Frontului Plugarilor, ai Uniunii Populare Maghiare etc., printre care Teofil Vescan-junior, Nicolae Goldberger, Vasile Pogăceanu, Tudor Bugnariu, Demeter János, Jordáky Lajos, Balogh Edgár, Hedwiga Medrea, Bruder Ferencz, Victor Pocol, Neumann Jenő, Gheorghe Timofi, Veress Pál și alții. La ședință s-a subliniat faptul că „situația actuală a țării pretinde neapărat să se alcătuiască imediat guvernul F.N.D.”, mobilizîndu-se masele populare la luptă pentru realizarea acestui dezerat.

În primele zile ale lunii martie, cînd se plămădea victoria primului guvern democratic dr. Petru Groza, în nord-vestul țării, forțele democratice organizează tot mai multe demonstrații de amploare în sprijinul Frontului Național Democrat. Astfel Sindicatelor unite din Oradea au organizat o impunătoare manifestație desfășurată sub semnul luptei comune împotriva fascismului, împotriva asasinatului comis de clica lui Rădescu, pentru un guvern al Frontului Național Democrat. Pe emblema afișată la o adunare se putea citi: „Trăiască lupta comună a muncitorilor români și maghiari împotriva fascismului”⁶³. Alături de vorbitorii români și maghiari din localitate, a luat cuvîntul reprezentantul F.N.D. trimis din Bucu-

⁵⁹ *Viața Nouă*, Oradea, 24 februarie 1945.

⁶⁰ *Viața Nouă*, Oradea, 23 februarie 1945.

⁶¹ *Făclia*, Cluj, 4 martie 1970.

⁶² *Viața Nouă*, Oradea, 3 martie 1945.

⁶³ *Viața Nouă*, Oradea, 6 martie 1945.

rești, care a relevat tocmai lupta comună a poporului român și a naționalităților conlocuitoare din România pentru triumful democrației⁶⁴.

A doua zi, tot la Oradea are loc adunarea organizată de Partidul Social-Democrat în care vorbitorii au accentuat că: principalul sprijin al luptei duse de F.N.D. este Frontul Unic Muncitoresc, alianța indestructibilă a Partidului Comunist și a Partidului Social-democrat. În aceeași zi au mai fost organizate adunări de amploare de către Uniunea Patrioților, Uniunea Populară Maghiară, Apărarea Patriotică și Comitetul D E F A B pentru ajutorarea deportaților. Cetățenii participanți la aceste adunări, fără deosebire de naționalitate, au cerut stîrpirea fascismului și instaurarea unui guvern al F.D.P.

La 4 martie 1945, ziarul „Înfrățirea“ din Tg. Mureș prin articolul „Apel la unire“, chema la unitatea de acțiune toate elementele democratice ale țării, pentru izbînda democrației.

Concomitent cu uriașa demonstrație istorică a maselor muncitoare din București, care a și dus la răsturnarea guvernului Rădescu, peste 10.000 de oameni ai muncii, țărani, muncitori, intelectuali, români, maghiari și de alte naționalități, s-au întrunit la Cluj într-un mare miting și au cerut „înlăturarea imediată a lui Rădescu, asasinul muncitorimii“⁶⁵. Mai tîrziu, la aflarea veștii că dr. Petru Groza va fi în fruntea noului Guvern — guvernul F.N.D., masele muncitoare din Turda participă la o manifestație ad-hoc, prin care salută cu bucurie și încredere instaurarea primului guvern cu adevărat democratic din istoria țării.

Cronica celor 196 de zile de luptă aprigă pentru democrație a consemnat efortul pe care poporul român, sub conducerea Partidului Comunist, l-a depus pentru ca patria noastră să poată înscrise în istoria sa o nouă eră, era devenirii ei socialiste. În efortul pentru democrație al întregului popor din România s-a inclus și cel al tuturor forțelor democratice ale naționalităților conlocuitoare din județele aflate în nord-vestul țării. În focul acestei lupte aprige pentru triumful democrației s-a cimentat și mai mult prietenia de secole dintre oamenii muncii români și cei de alte naționalități de pe teritoriul patriei noastre.

GHEORGHE I. BODEA

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Făclia*, Cluj, 4 martie 1970.

DER GEMEINSAME KAMPF FÜR DEN SIEG DER DEMOKRATIE DER RUMÄNISCHEN UND ANDERSNATIONALEN VOLKSMASSEN IM NORDEN SIEBENBÜRGENS

(23. August 1944 — 6. März 1945)

(Zusammenfassung)

Es wird ein Bild der kurzen, aber entscheidenden Zeitspanne gezeichnet, die mit der siegreichen Erhebung gegen den Faschismus im August 1944 begann und in dem Sieg einer in der Geschichte Rumäniens erstmaligen demokratischen Regierung gipfelte. Es war die, am 6. März 1945 eingesetzte Regierung Dr. Petru Grozas.

Im Kampf zur Ergreifung der demokratischen Macht vereinigten sich alle fortschrittlichen demokratischen Kräfte unseres Volkes, die Rumänen und die mit ihnen zusammenlebenden Nationalitäten (Ungarn, Deutsche, Serben u.a.), zu einer breiten Gemeinschaftsfront gegen den allgemeinen Feind: gegen den Faschismus und die Reaktion. Wie es schon oft im Laufe der Jahrhunderte geschah, brachten auch die 196 Tage erbitterten Kampfes (vom August 1944 — März 1945) unzählige Beispiele einer harten, der Nationalität nicht achtenden Gegnerschaft zwischen den demokratischen und reaktionären Kräften.

Aufgrund eines umfangreichen Dokumentenmaterials aus Archiven, sowie der örtlichen und allgemeinen Presse, werden im vorliegenden Artikel interessante Tatsachenberichte aus dem nördlichen Siebenbürgen wissenschaftlich ausgewertet. Sie bezeugen alle, dass der Sieg der Demokratie in Rumänien am 6. März 1945 das Ergebnis des heldenhaften Kampfes der mit der Bauernschaft, der Intelligenz und anderen Gesellschaftschichten verbundenen Arbeiterklasse war.

Die Teilnahme rumänischer, ungarischer, deutscher, serbischer Arbeiter an allen Kämpfen gegen die Reaktion und für eine volksdemokratische Regierung wird durch greifbare Beispiele aus verschiedenen Orten Nordsiebenbürgens bewiesen.

In diesen revolutionären Kampfhandlungen erweist sich die Einigkeit aller arbeitenden Menschen ohne Ansehen der Nationalität als eine unbesiegbare Macht.

NOTE ȘI DISCUȚII

CULTURA VINČA A ÎN BANAT

Perioada neoliticului mijlociu începe în Banat odată cu aşezarea purtătorilor culturii Vinča¹. Cultura Vinča face parte din marele complex balcano-anatolian². Locul de origine al acestor civilizaţii este în Asia Anterioară în culturile chalcoliticului anatolian³. Momentul cronologic al răspîndirii lor pe continentul european este marcat de nivelele şi culturile: Karanovo II—III — Veselinovo⁴, Vršnik II/III⁵, neolitic B în Grecia⁶, Sesklo III — Arapi în Thessalia⁷, la sfîrşitul fazei Starčevo III⁸.

În legătură cu drumul pe care îl parcurg purtătorii culturii Vinča sînt două ipoteze: a) prin sudul Traciei — Macedonia — Vardar — Morava spre Serbia — Voivodina⁹; b) prin sudul Traciei de la Banjata — Celopeč spre bazinul dunărean prin Oltenia spre sudul Banatului — Voivodinei (Podporani, Vinča)¹⁰. Faţă de

¹ Oamenii se ocupă cu cultivarea primitivă a cerealelor, ceea ce dă aşezărilor un caracter stabil. În unele aşezări din Banat — Zorlenţul Mare, Balta Sărată — stratul de cultură are grosimea de aproape doi metri. Se construiesc locuinţe de durată — bordeie sau construcţii din pari şi nuiele lipite cu lut. Toate aceste fapte ne îndreptătesc să considerăm începutul neoliticului mijlociu o dată cu sosirea purtătorilor culturii Vinča.

² Vl. Milojević, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin, 1949, p. 75; în *Reinecke Festschrift*, Mainz, 1950, p. 112; M. Garašanin, în *BerRGK*, 39, 1958, p. 25—26; în *NCB*, Beograd, 1968, p. 36 (rezumat în franceză), M. Grbić, în *Starinar*, IX—X, 1959, p. 17; B. Jovanović, în *Starinar*, XIII—XIV, 1965, p. 23—24; D. Srejić, în *Starinar*, XVIII, 1967, p. 10; în *NCB*, Beograd, 1968, p. 21.

³ Vl. Milojević, *Chronologie...*, p. 75; în *Reinecke Festschrift*, p. 113; B. Jovanović, *op. cit.*, p. 24; în *RadVojvMuz*, 14, 1965, p. 41; D. Srejić, în *Archlug*, IV, 1963, p. 6—9; în *NCB*, p. 20.

⁴ V. Mikov, în *Bericht Hamburg*, 1958, p. 540; E. Comşa, în *SCIV*, IX, 1958, p. 475—476; M. Garašanin, în *Germania*, 39, 1961, p. 143—145; B. Jovanović, în *Archlug*, V, 1964, p. 11—12; în *Starinar*, XIII—XIV, 1965, p. 23—24; D. Berciu, *Cultura Hamangia*, I, Bucureşti, 1966, p. 22; D. Srejić, în *Starinar*, XVIII, 1967, p. 10; în *NCB*, p. 20; N. Vlassa, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 403—415.

⁵ M. Garašanin, în *Archlug*, III, 1959, p. 2; în *Germania*, 39, 1961, p. 144; N. Vlassa, *op. cit.*; D. Srejić, în *Starinar*, XVIII, 1964, p. 10.

⁶ M. Garašanin, în *BerRGK*, 33, 1951, p. 125; D. Srejić, în *NCB*, p. 19.

⁷ Vl. Milojević, *Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien*, Bonn, 1960, p. 14 şi tabelul de la p. 19.

⁸ *Idem*, în *Reinecke Festschrift*, p. 113; D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpaţi şi la Dunăre*, Bucureşti, 1966, p. 75; J. Makkay, în *ActaAnt*, VIII, 1965, p. 18.

⁹ Vl. Milojević, *Chronologie...*, p. 75, 78; în *Reinecke Festschrift*, p. 113; M. Garašanin, în *NCB*, p. 36.

¹⁰ D. Srejić, în *Archlug*, IV, 1963, p. 7—8, pl. I; în *NCB*, p. 20—21.

această cale din urmă păstrăm rezerve, deoarece materialul Vinča din Oltenia publicat¹¹ nu pare atât de vechi ca Vinča A, fiind mai tirziu, cum s-a arătat deja de către I. Nestor¹². Materialul publicat ulterior¹³ și cel semnalat recent nu este suficient de convingător pentru o asemenea datare timpurie¹⁴.

În stadiul actual al cercetărilor sînt necesare precizări: în legătură cu pătrunderea purtătorilor culturii Vinča în regiunea dunăreană; la definirea exactă a noțiunilor folosite pentru primii purtători ai acestei civilizații — îndeosebi pentru teritoriul Banatului de care ne ocupăm. Terminologia folosită pentru primele manifestări ale culturii Vinča a avut repercusiuni negative în cercetarea arheologică din țara noastră¹⁵. În 1933 a fost introdus termenul de *Vinča I — Turdaș I*, lăsînd să se înțeleagă o egalitate cronologică și punînd just problema răspîndirii culturii Vinča în Banat și spre răsărit¹⁶. O. Menghin folosește termenul de grupa *Sava-Timiș* referindu-se la grupul Bandceramicii de sud¹⁷. Cercetătorii maghiari I. Banner și M. Párducz introduc termenul de *cultura Banatului* referindu-se la materialul de la Ószentiván VIII¹⁸. Fr. Holste (în 1939) și Vl. Milojević (după 10 ani) adoptă denumirea de *Vinča A* pentru primii purtători ai civilizației balcano-anatoliene din regiunea dunărcană¹⁹, iar M. Garašanin folosește termenul de *Vinča-Turdaș I*²⁰. Recent s-a introdus pentru Banat denumirea de *faza Zorlențul Mare* cuprinzînd în aceeași denumire fazele Vinča A și B²¹.

Introducerea unei terminologii noi este binevenită atunci cînd ea permite o mai fină delimitare cronologică sau zonală. Folosirea ei pentru materialul unei zone fără a ține cont de o evoluție cronologică și tipologică poate crea confuzii. Pentru exemplificare urmărim termenul de *cultura Banatului*. Ori de cîte ori este folosit în legătură cu așezarea de la Ószentiván VIII, relațiile cronologice și genetice sînt apreciate just²²; cînd însă se referă la Čoka sau alte așezări aparținînd culturii Vinča — din Valea Mureșului — unde apar alături de Vinča elemente Tisa ori Criș întîrziate, lucrurile se complică punîndu-se problema datării timpurii a culturii Tisa sau coborîrea datei pătrunderii culturii Vinča

¹¹ Al. Bărcăcilă, în *Dacia*, I, 1924, p. 280 și urm.; I. Nestor, în *BerRGK*, 22, 1933, p. 33—36, pl. I/1, 2, 11, 12.

¹² I. Nestor, *op. cit.*, p. 33—34.

¹³ D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, p. 23—27; *Problemele neoliticului în România*, București, 1961, p. 35—46; 48—50; C. S. Nicolăescu-Plopșor, Vl. Dumitrescu și colab., în *SCIV*, II, 1951, p. 267—277; Vl. Dumitrescu, în *SCIV*, VII, 1956, p. 95—118; *Arta neolitică în România*, București, 1968, p. 14—15, 56—60.

¹⁴ Marin Nica de la Craiova a avut bunăvoința de a-mi arăta materiale din săpături recente.

¹⁵ Pentru grupul cultural Vinča s-au folosit termenii de: *cultura Banatului*, *Vinča-Turdaș*, *Verbicioara I*, *faza Zorlențul Mare*, *Turdaș*. De asemenea nu s-a ajuns la o unitate de vederi în privința evoluției acestui grup cultural pe teritoriul țării.

¹⁶ I. Nestor, *op. cit.*, p. 34—35.

¹⁷ O. Menghin, *Weltgeschichte der Steinzeit*, Viena, 1940, p. 372.

¹⁸ J. Banner și M. Párducz, în *ArchErt*, VII—IX, 1946—48, p. 30—41.

¹⁹ Fr. Holste, în *WPZ*, 26, 1939, p. 2 și urm., Vl. Milojević, *Chronologie...*, p. 70 și urm.; în *BSA*, 44, 1949, p. 264—266; în *Reinecke Festschr.*, p. 112 și urm.

²⁰ M. Garašanin, *Hronologia vinciške grupe*, Liublana, 1951.

²¹ E. Comșa — O. Răuț, în *SCIV*, 20, 1969, p. 13—14.

²² J. Banner și M. Párducz, *op. cit.*, p. 40; H. Dumitrescu, în *SCIV*, VIII, 1957, p. 66; N. Vlassa, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 407; I. Kutzián, în *ArchAustr*, 40, 1966, p. 263.

în această zonă²³. Cercetătorii români folosesc în chip divergent acest termen: D. Berciu include sub această denumire întreg materialul Vinča din Banat²⁴, alteleori îl consideră ca impropriu²⁵; M. Petrescu-Dimbovița tratează și materialul Vinča din Transilvania²⁶; M. Rusu și N. Vlăssa înțeleg sub această denumire un fenomen de sinteză cuprinzând componentele Criș tirzii — Vinča — Tisa I²⁷. M. Moga îl definește în același sens, dar în plus îl consideră ceva mai tirziu²⁸. Folosirea acestei denumiri pentru etape diferite, chiar dacă se referă la așezări de pe Mureș sau în apropierea acestuia, nu a dat posibilitatea stabilirii unei evoluții clare a culturii Vinča în aria ei de nord-est. La termenul de *cultura Banatului* trebuie renunțat pentru evoluția clară a culturii Vinča²⁹. În ceea ce privește accepțiunea pe care i-au dat-o M. Rusu și N. Vlăssa, trebuie făcută o analiză temeinică cronologică și zonală a materialelor, ținându-se cont de momentul cronologic și intensitatea influențelor pe care le suferă. La analiza evoluției culturii Vinča pe teritoriul Banatului vom accepta terminologia și sistemul cronologic al lui Vl. Milojević, deoarece el creează posibilitatea folosirii descoperirilor mai vechi din zonele învecinate, cât și o analiză mai fină a evoluției și influențelor culturale³⁰.

Faza *Vinča A* reprezintă primele epicentre ale purtătorilor noii civilizații. Unul din aceste epicentre îl formează și așezarea de la Gornea. Noua civilizație, superioară prin caracterul ocupațiilor sale, prin tehnica confecționării uneltelor și vaselor se va impune treptat acoperind o bună parte din aria civilizației anterioare (cultura Starčevo-Criș). La sosirea lor, noii veniți se așează alături de purtătorii culturii Starčevo-Criș cu care conviețuiesc un timp influențându-se reciproc³¹.

Ocupația principală este cultivarea primitivă a cerealelor, ceea ce dă așezărilor un caracter stabil. Așezările sînt situate în apropierea marilor riuri, pentru a folosi terasele acestora la cultivarea cerealelor cât și pentru a completa alimentația

²³ M. Petrescu-Dimbovița, în *ActaArchBp*, XII, 1960, p. 49—54; I. Kutzián, *op. cit.*, p. 264; N. Vlăssa, *op. cit.*, p. 407, nota 9.

²⁴ D. Berciu, în *IstRom*, I, 1960, p. 42.

²⁵ Idem, *La izvoarele istoriei*, București, 1967, p. 167.

²⁶ M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, p. 57 și urm.

²⁷ M. Rusu, *Cultura Tisa*, manuscris; N. Vlăssa, în *SCIV*, XV, 1964, p. 362, nota 55; în *ActaMN*, III, 1966, p. 34; IV, 1967, p. 407, nota 9.

²⁸ M. Moga consideră că elementele ce aparțin acestui grup sînt ulterioare etapei Vinča-Turdaș de la Parța, cum a reieșit din sondajul din 1963 de la Parța; cf. D. Popescu, în *SCIV*, XV, 1964, p. 553, nr. 13.

²⁹ Fenomenul de sinteză semnalat la Čoka, Beșenova, Cenad, Lipova, Turdaș etc., între culturile Criș, Vinča, Tisa I diferă de la o așezare la alta. Trebuie precizat în ce măsură *elementele* Criș sînt autentice; de asemenea în ce măsură elementele Vinča și Tisa formează o *sinteză* sau este vorba de anumite aspecte în evoluția celor două culturi.

³⁰ Nu împărtășim opinia unora care se mulțumesc a critica (verbal) cronologia lui Vl. Milojević, fără a-i face o analiză mai profundă. Principalele descoperiri Vinča din Banat: Parța, Zorlențul Mare, Ohaba Mîtnic, Balta Sărată și Gornea, care ne-au fost accesibile, dovedesc tocmai viabilitatea acestui sistem. Noile cercetări au menirea de a-l îmbunătăți; deocamdată însă avem nevoie de un limbaj comun.

³¹ La Gornea (Căunița de Sus) în bordeiele 7 — 8 alături de fragmente vinciene s-au găsit mai multe fragmente ceramice Starčevo-Criș IV avînd analogii la Ostrovu Golu (cf. *ActaMN*, VI, 1969, p. 23—35) și Beșenova (*ibidem*, p. 25, fig. 11/1—3).

cu ajutorul pescuitului³². Forma principală de locuință de la Gornea este bordeiul³³. Bordeiele au de obicei o formă ovală cu pereții drepți, ușor curbați spre fund (fig. 1). Dimensiunile bordeielor sînt 2,30—2,80×1,60—2×0,50—0,90 m. Bordeiele sînt săpate în lutul galben³⁴. Un alt tip de bordei este de formă tronconică cu gura mai mică decît fundul cu planul ușor oval cu gura de 1,20—1,30 m, iar

Fig. 1. — Gornea — bordeiele 1 — 6 (aprilie 1967)

lățimea maximă la fund de 3 m, la adîncimea de 1,80 m. Latura de est a bordeiului s-a prăbușit în timpul funcționării, fiind refăcut, cu care prilej s-au aplicat în această parte straturi succesive de lipitură ce au acoperit vetre de foc³⁵. De altfel, este pînă în prezent singurul bordei în care s-au găsit vetre de foc *in situ*. În Banat au fost semnalate bordeie și în nivelul I de la Zorlențul Mare³⁶. Materialul arheologic de aici însă nu poate fi încadrat în faza A a culturii Vinča³⁷.

³² În stratul de cultură dar mai ales în bordeie s-au găsit oase de pești.

³³ În cultura Vinča bordeiele sînt larg răspîndite (cf. V. G. Childe, *The Danube in Prehistory*, Oxford, 1929, p. 27; M. Garașanin, în *Starinar*, III—IV, 1954, p. 109; în *BerRGK*, 39, 1958, p. 14; D. Berciu, *Problemele...*, p. 36.

³⁴ Adîncirea se face pînă în pămîntul tare, neumblat.

³⁵ Bordeiul 10 este asemănător.

³⁶ Secțiunea „E” m 6,50—8,50; 14—15,80.

³⁷ În 1969, E. Comșa și O. Răuț (*op. cit.*, p. 3—15), prin analiza plasticii de aici, considerau că Zorlențul Mare ar putea fi sincronizat cu Vinča A și că aici ar exista un strat Criș foarte subțire. Trebuie precizat că pînă în prezent nu a fost semnalat un asemenea nivel. Existența unor elemente de origine Criș nu poate fi negată, cum de altfel am precizat și noi (cf. *ActaMN*, VI, p. 25).

La Gornea au fost dezvelite și două complexe (cu fragmente ceramice, oase, picioare de cupă, cărbune, câteva bucăți de chirpic) pe care le considerăm resturile unor locuințe de suprafață³⁸.

Uneltele de silex sînt în număr mare, deși varietatea acestora este mică. La prelucrarea uneltelor de silex se pot sesiza două tehnici: una de aspect microlitic caracteristică pentru cultura Vinča³⁹; alta la care bulbul de percuție este bombat, așchiile sînt mari avînd analogii la Tărtăria⁴⁰. Tipurile de unelte sînt: lamele triunghiulare și trapezoidale, gratoare, răzuitoare, lame de seceră⁴¹, nuclee, percu-toare și un număr mare de așchii. Au mai fost găsite cîteva lame din obsidian transparente⁴². Uneltele din piatră șlefuită sînt puține la număr (fig. 2). Amintim cîteva fragmente de topoare cu secțiune dreptunghiulară avînd colțurile rotunjite, un topor flomboidal, altul tip calapod, două alungite și două dăltițe.

Uneltele de os (fig. 3) sînt prelucrate cu grijă fiind confecționate din pereți de oase mari, din oase de păsări și din coaste de animale. Uneltele sînt de două tipuri: ace și împungătoare. Reține atenția un ac de os avînd la vîrf o gaură pentru introducerea firului. Dintre spatule merită o atenție deosebită exemplarele cu minerul rotund sau oval cu limba în formă de lingură alungită, tip cunoscut în așezările Starčevo-Criș tirzii⁴³. Exemplare asemănătoare sînt și la Turdaș⁴⁴. Cele mai multe spatule sînt din plăcuțe de os cu analogii în așezări mai tîrzii ale culturii Vinča⁴⁵. Uneltele de lut sînt foarte puține în comparație cu așezări Vinča mai tîrzii⁴⁶. Amintim cîteva fusaiole și greutăți de plasă (fig. 4) din care una este ușor lobată. În partea superioară a stratului de cultură din apropierea bordeiului 8 a fost găsită o undiță de cupru pe care (cu anumite rezerve)⁴⁷ o atribuim epocii neolitice⁴⁸. Materialul ceramic este unitar. O mențiune deosebită trebuie făcută în legătură cu bordeiele 7—8 unde atît ceramica de uz comun cît și ceramica fină sînt ușor deosebite de cea din restul bordeiilor, încît considerăm necesară tratarea ei separată.

1. *Culoarea* vaselor este brună. Ornamentele constau din: linii incizate (simple sau întretăiate [fig. 5]), avînd analogii în nivelul superior al așezării Starčevo-Criș tirzii de la Gura Văii⁴⁹; ornamente făcute cu unghia, de tradiție Star-

³⁸ Prezența unor cupe cu picior plin, scăderea ceramicii cu barbotină, creșterea numărului fragmentelor ceramice ornamentate cu incizii și benzi punctate fără a proveni de la vase de cult înclină spre o datare către sfîrșitul fazei A și începutul fazei B₁. Analogii la *Ornița* I, cf. E. Comșa, în *SCIV*, 16, 1965, p. 548—549; în *Comunicări*, ser. Arheologie, III, Craiova, 1967, p. 10—12.

³⁹ D. Berciu, *op. cit.*, p. 37; *Zorile* ..., p. 87.

⁴⁰ N. Vlăsa mi-a arătat cîteva planșe cu unelte lucrate într-o tehnică similară.

⁴¹ Analogii la Liubcova în niv. *Ornița* I, cf. E. Comșa, *op. cit.*, p. 7 și urm.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VI, p. 6, fig. 3/1—8, 10, 10—12, 14.

⁴⁴ M. Roska, *T.Zs.-gy.*, pl. LXVI/1—2, 5, 7, 15, 17—24; LXVII/1, 3, 9.

⁴⁵ E. Comșa, *op. cit.*, p. 9 *Liubcova*; *Verbicioara*, D. Berciu, în *SCIV*, III, 1952, p. 149, fig. 7/1; *Gomolova*, B. Bruckner, în *RadVojuMuz*, 14, 1965, p. 151, pl. II/1.

⁴⁶ La Parța și Zorlenț sînt zeci de greutăți pentru războiul de țesut și plasa de pescuit.

⁴⁷ Undița nu a fost găsită în complex. În apropiere se află o fermă romană.

⁴⁸ Analogii din os la *Gomolova*, B. Bruckner, *op. cit.*, p. 151, pl. II/3—4. Piese de cupru sînt în complexe Criș-tirzii și Vinča A, cf. N. Vlăsa, *op. cit.*, p. 407 și urm.

⁴⁹ Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 9, fig. 4/25—26, 28—30.

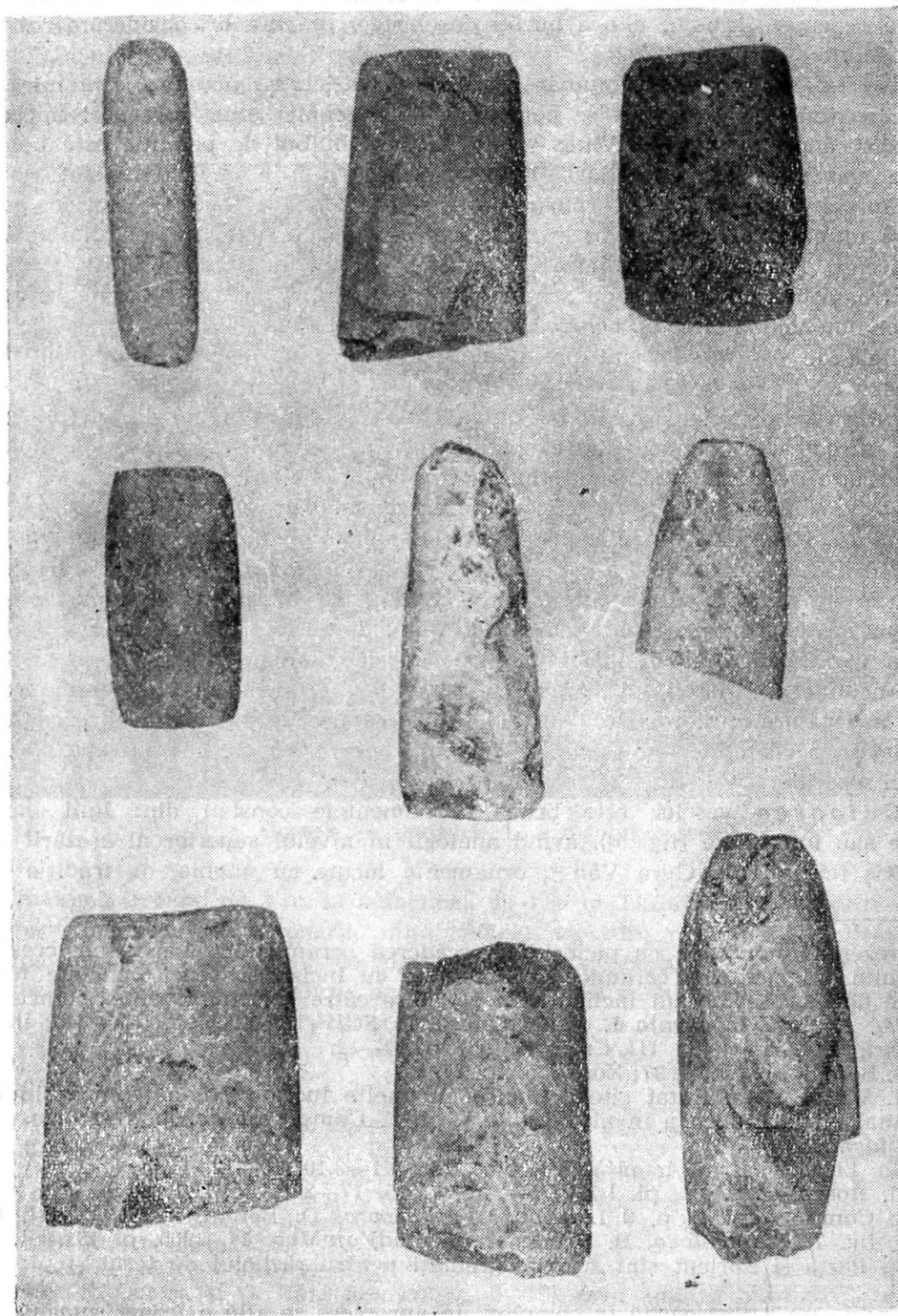

Fig. 2. — Gornea — topoare de piatră

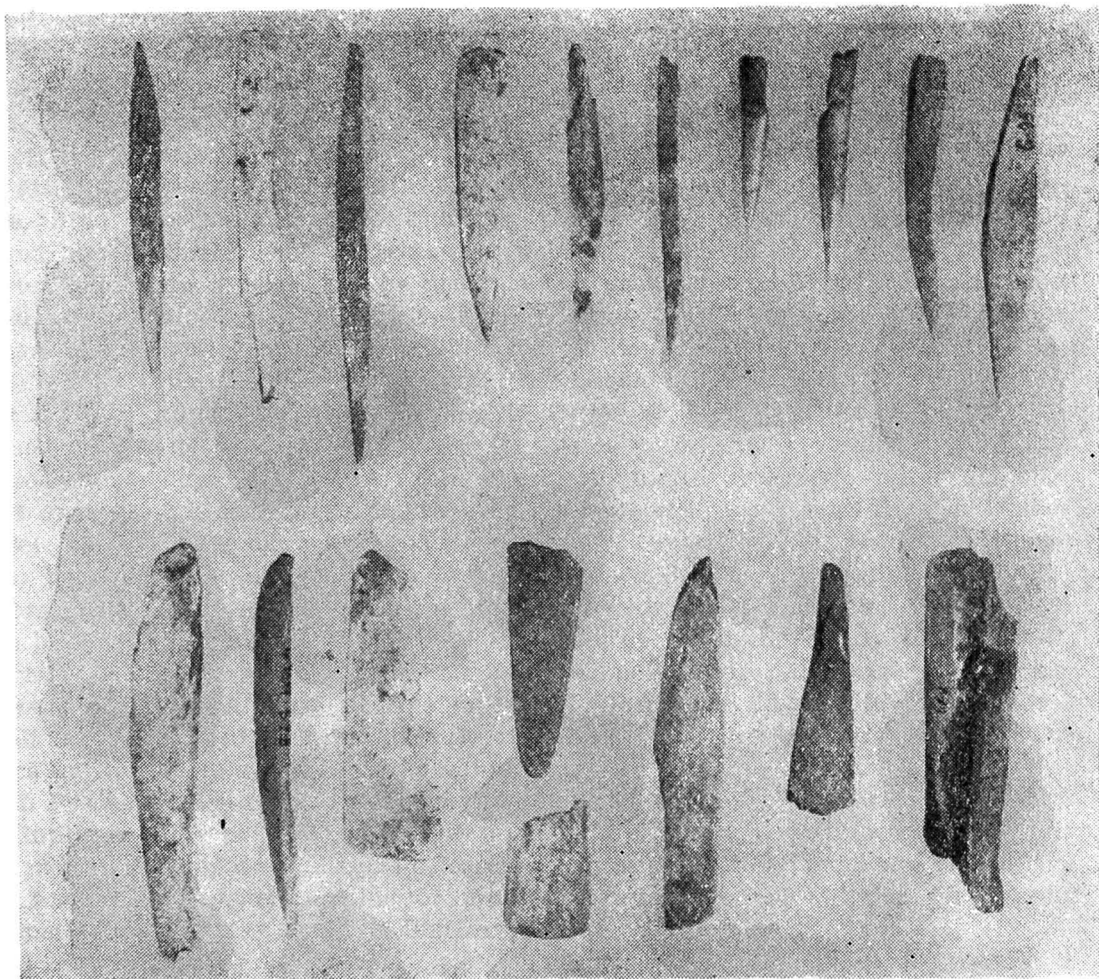

Fig. 3. — Gornea — ace și spatule din os

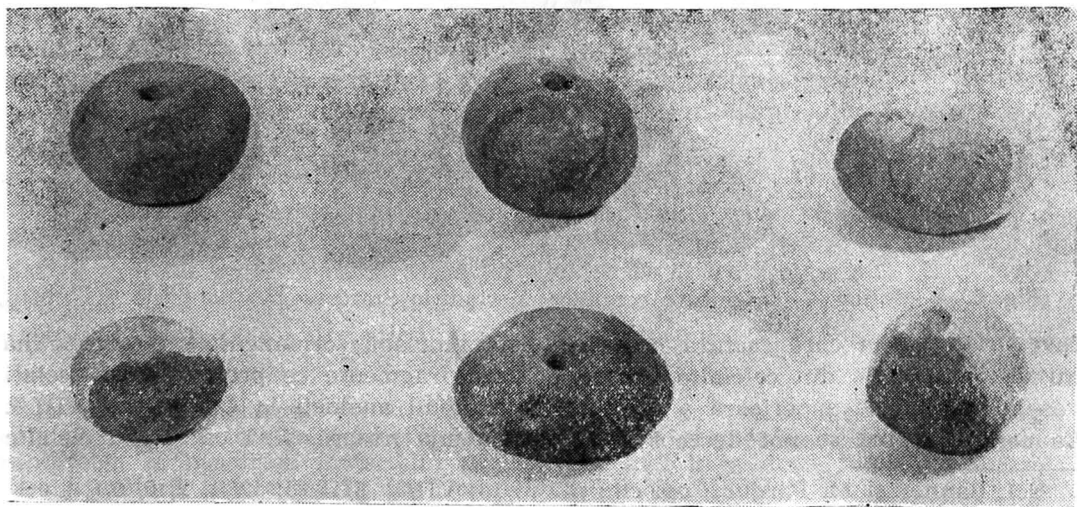

Fig. 4. — Gornea — fusaiole din lut

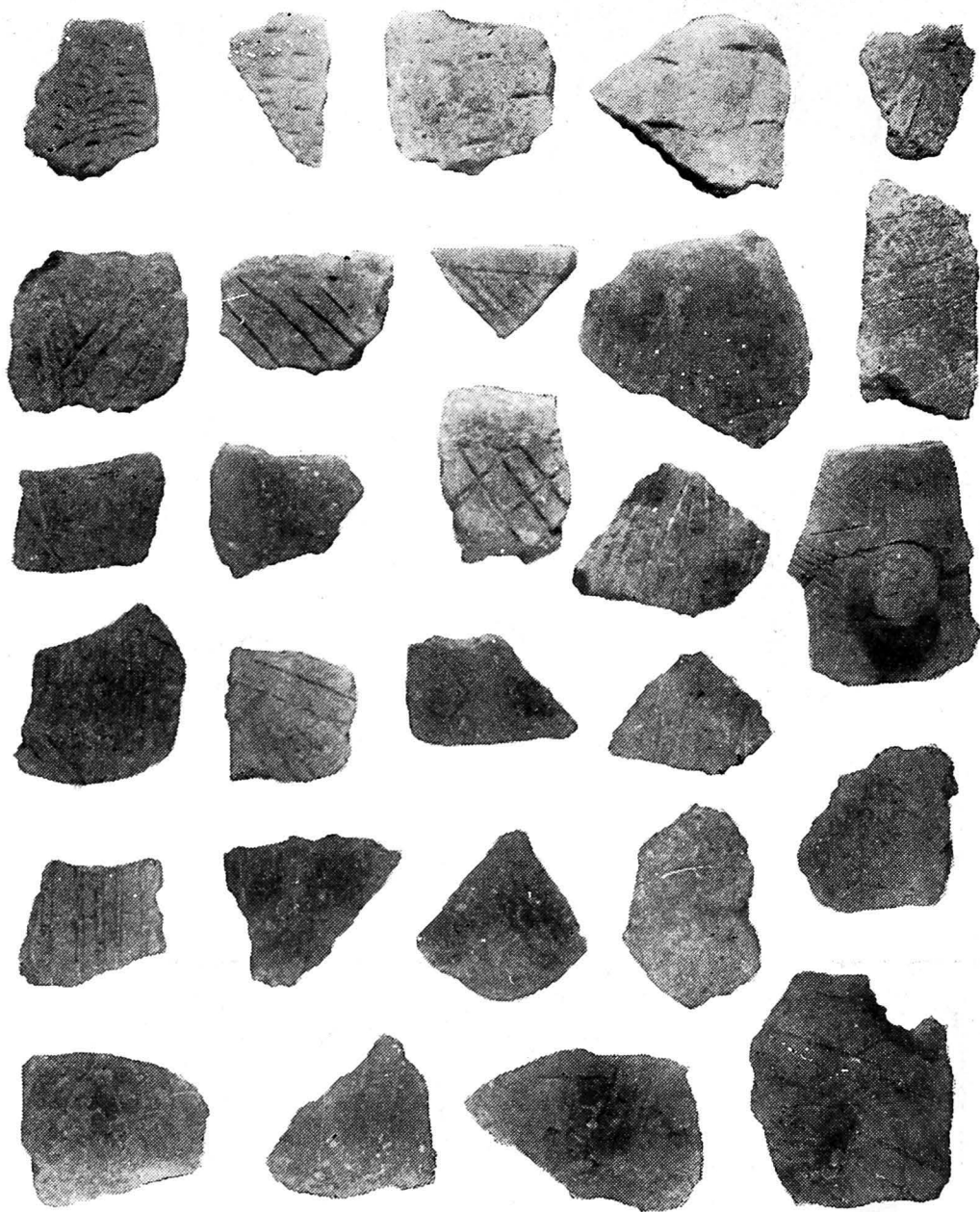

Fig. 5. — Gornea — fragmente ceramice de tradiție Starčevo IV (bordeiele 7 — 8)

čevo-Criș, dar la care factura ceramicii este vinciană; ornamentele de barbotină nu diferă de cele din celelalte bordeie. Cîteva fragmente ce provin de la același vas au pe partea superioară a buzei alveole avînd analogii la Ószentiván VIII⁵⁰. La ceramica fină se pot deosebi două specii: una neagră, fină ca și în celelalte

⁵⁰ I. Banner și M. Párducz, *op. cit.*, pl. VI/13; VII/5; VIII/13; IX/1, 2, 5, 6.

bordeie; alta de culoare brun-gălbuie avînd nisip mărunt ca degresant. Formele sînt în general ascuțite. Apare cupa cu piciorul înalt și gol în interior și străchinile.

2. *Ceramica* din celelalte bordeie este unitară. Se pot distinge două categorii: a) ceramică grosolană și b) ceramică fină. a) *Ceramica grosolană* este amestecată cu nisip ca degresant, dar spre deosebire de cea din bordeiele 7—8 nu are pietricele, fiind mai bine netezită. Culoarea vaselor este neagră, neagră-cenușie sau brună. Ornamentele sînt: barbotina organizată; șiruri de alveole sub buză, pe partea exterioară a buzei sau pe buză; incizii; ornamente în relief (butoni, toarte, creste, briuri alveolate etc. [fig. 6—7]). Pe această specie ceramică nu se cunosc ornamente punctate. Vasele au următoarele forme: amfora cu gît cilindric cu pereții puțin curbați, străchini cu pereții conici, oale etc. Nu apare *tigaia de pește* atît de des întîlnită la Zorlențul Mare și Parța, b) *Ceramica fină* în majoritatea cazurilor este de culoare neagră (fig. 9). Partea inferioară a vaselor și mai ales picioarele de cupă au culoare roșie. Pasta este foarte bine arsă. Lutul din care sînt confecționate este foarte fin. Netezirea suprafețelor este lucrată îngrijit. Uneori vasele sînt lustruite mecanic avînd luciu metalic. Ornamentele sărăcicioase constau din: benzi incizate din linii paralele formînd meandre; benzi umplute cu puncte; butoni; toarte micuțe și pliseuri pe partea superioară a vaselor. Nu apare spirala din bandă punctată. Ornamentele apar îndeosebi pe vasele-capac și altarele de cult. Formele sînt multe și variate. Predomină străchinile, farfuriile și cupele cu picior. Cupele cu picior în afară de cele întîlnite în locuințele de suprafață au piciorul înalt și gol în interior. Majoritatea vaselor se îngroașă în zona curburii indiferent dacă unghiul de curbura este obtuz sau ascuțit.

3. *Pictarea* cu roșu este uneori pe picioare de cupă. Pictura crudă după ardere se întîlnește doar pe obiectele de cult (idoli, altare, vase-capac). Tehnica încrustării cu materie albă apare pe aceeași categorie de obiecte. Pictarea cu culoare brun închis pe fond roșu executată înainte de ardere semnalată de noi anterior s-a dovedit a aparține fazei a II-A a culturii Starčevo-Criș⁵¹.

4. *Plastica și altarele de cult*. Plastica păstrată fragmentar nu oferă prea multe posibilități de interpretare. Constatăm trei grupe de idoli: a) *plati*, cu nasul, sinii și sexul redade prin proeminente (fig. 10); b) *ovali*, cu picioarele ușor schițate, cu fesele despărțite printr-o perforare verticală; c) *cilindrici*, cu sexul incizat în formă de triunghi. Au apărut de asemenea cîteva picioare de idoli de dimensiuni mari și un mîner de vas avînd schițată în partea superioară o figurină umană. *Altarele de cult* au o formă triunghiulară. Sînt lucrate din pastă fină și ornamentate cu incizii încrustate cu alb sau pictate cu roșu crud. Un exemplar aparte provine din bordeiele 7—9; este lucrat din pastă grosolană, fiind ornamentat cu incizii fără a fi pictat sau încrustat.

Așezarea de la Gornea reprezintă, deocamdată, cea mai veche descoperire din Banat ce aparține culturii Vinča. Caracterul extensiv al locuirii de aici nu a oferit posibilitatea unei stratigrafii verticale. Purtătorii acestei civilizații locuiesc terasa pe care se așează pînă către sfîrșitul fazei A și începutul fazei B₁, cînd probabil

⁵¹ În cursul cercetărilor din toamna anului 1969 au fost scoase și alte fragmente ceramice pictate în aceeași tehnică cu motive geometrice, ceea ce ne-a dat posibilitatea să încadrăm materialul provenit de aici în a doua jumătate a fazei a II-a a culturii Starčevo-Criș după cronologia lui Vl. Milojević.

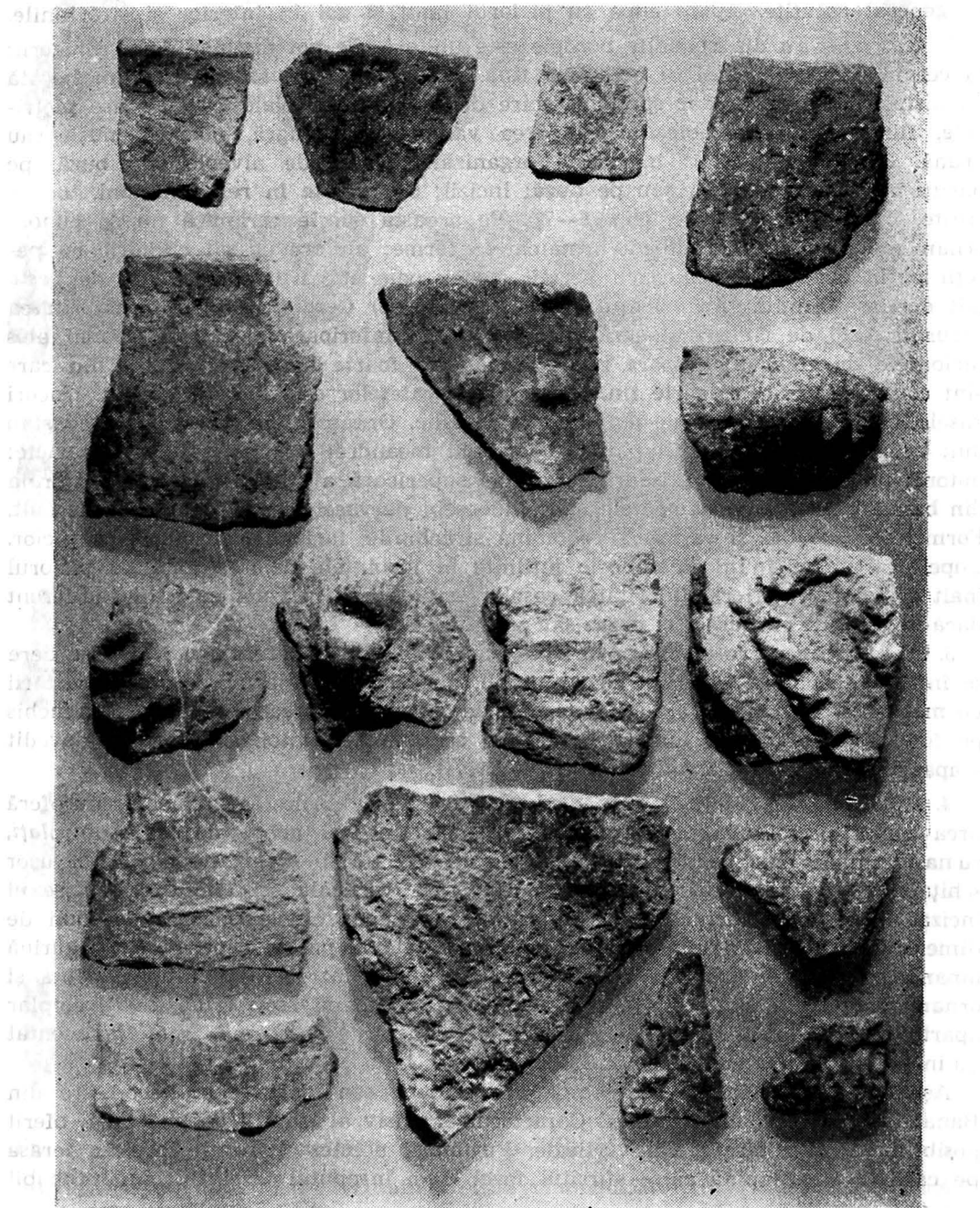

Fig. 6. — Gornea — fragmente ceramice Vinča A

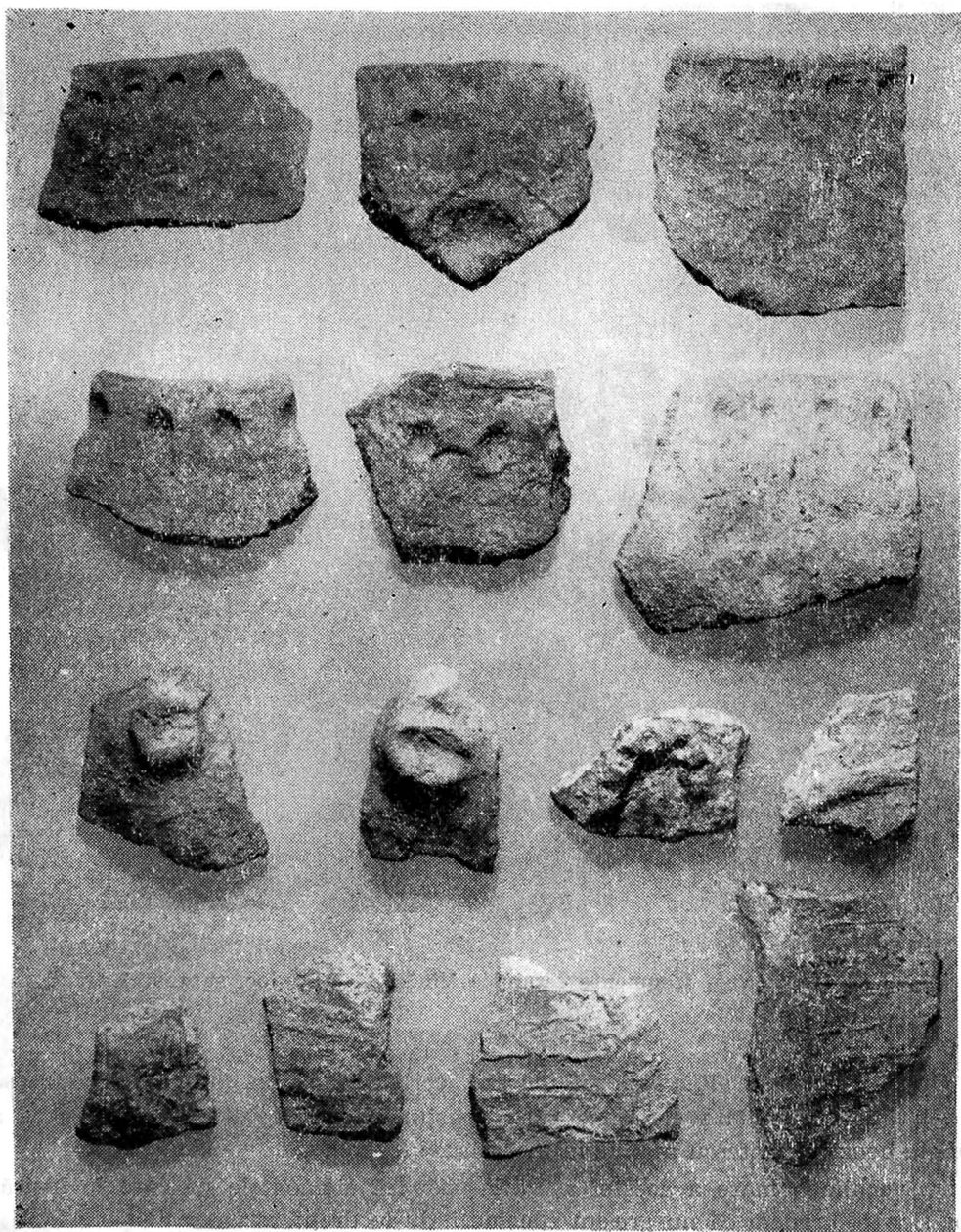

Fig. 7. — Gornea — fragmente ceramice Vinča A

se strămută spre est⁵². Ultima etapă de locuire o reprezintă probabil cele două complexe cu ceramică, oase etc., ce aparțin unor locuințe de suprafață din care una suprapune clar un bordei. De altfel și materialul arheologic sugerează același

⁵² E. Comșa ne-a sugerat această idee referindu-se la observațiile domniei sale de la Liubcova, unde ar lipsi faza de început a culturii Vinča.

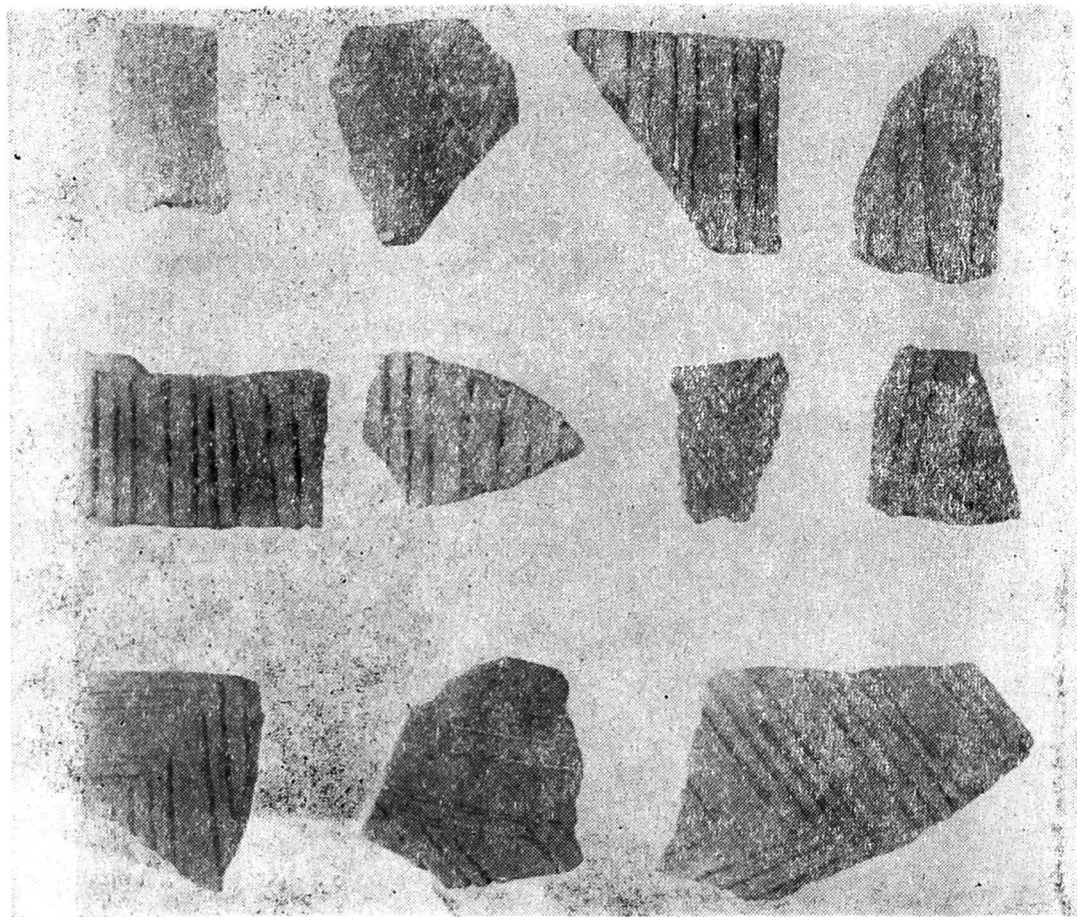

Fig. 8. — Gornea — fragmente ceramice Vinča A— B₁ (loc. suprafață nr. 2)

lucru. Cupele încep să aibă piciorul masiv⁵³, ceramica cu barbotină se reduce sau lipsește⁵⁴; apoi fragmente ceramice care aparțin unor vase de cult dar care au ornamente benzi incizate cu motive în meandru⁵⁵ (fig. 8).

Pentru vechimea mare a acestei așezări pledează elementele pe care le înșirăm mai jos și care credem că nu greșim considerându-le drept caracteristici ale fazei A a culturii Vinča în Banat: ceramica cu barbotină organizată fără pleavă și bine

⁵³ Cupele sînt identice la Parța, Zorlenț și Tărtăria (N. Vlassa, în *Dacia*, VII, 1963, fig. 14 niv. Turdaș).

⁵⁴ La Parța și Zorlenț această categorie ceramică lipsește.

⁵⁵ Meandrul este un element caracteristic fazei B. La Vinča apare la adîncimea de 8—7 m, cf. Vl. Milojević, *Chronologie* ..., p. 72.

Fig. 9. — Gornea — vase Vinča A

Fig. 10. — Gornea — idol antropomorf

rea de faza Zorlențul Mare⁶³ nu credem că este semnificativă, deoarece ea nu conține numai elemente B₁ cum s-a arătat, ceea ce ar justifica o asemenea denu-

arsă⁵⁶; prezența masivă a ceramicii fine de culoare neagră⁵⁷; străchinile plate cu sau fără gît cilindric îngroșate la curbura și avînd umărul ascuțit⁵⁸; cupele cu picior înalt și gol în interior⁵⁹; forma sferică a vaselor (element de tradiție Starčevo-Criș⁶⁰): sărăcia (în comparație cu fazele următoare) ornamentației cu bandă punctată sau încizată și idoli cilindrici cu sexul redat prin incizie⁶¹.

Aruncînd o privire de ansamblu asupra materialului Vinča din Banat observăm că nicăieri în altă așezare săpată nu întîlnim o situație similară. Din așezările cercetate: Parța, Zorlențul Mare, Balta Sărată, Ohaba Mîtnic și Liubcova, nu cunoaștem un material atît de vechi. Atribuirea așezării de la Zorlențul Mare, numai pe baza plasticii, în faza A a culturii Vinča⁶², în situația actuală nu se mai poate susține. În ceea ce privește denumi-

⁵⁶ Această barbotină specifică apare în complexe Starčevo-Criș tîrzii: *Ostrovu Golu, Dubova* (cf. Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 11, 22); Vinča A la: *Vinča* (cf. Vl. Milojević, *op. cit.*, p. 72; în BSA, 44, 1949, p. 264—265; în *Reinecke Festschr.*, p. 110); *Oszentiván VIII* (J. Banner și M. Párducz, *op. cit.*, p. 24, fig. 1; pl. VI/12—13; VII/5; VIII/13; IX/7).

⁵⁷ Pentru originea ei balcano-anatoliană cf. V. G. Childe, *op. cit.*, p. 28; Vl. Fewkes, *op. cit.*, p. 28—30; Vl. Milojević, *Chronologie...*, p. 75; *Reinecke Festschr.*, p. 110—113; B. Jovanović, în *RadVojvMuz*, 14, 1965, p. 42; D. Berciu, *Zorile...*, p. 87.

⁵⁸ Analogii la Vinča (M. Vasić, *op. cit.*, p. 14, fig. 10/70—72, 85, 105—106; Vl. Milojević, *op. cit.*, pl. 30/1, 4, 11, 12), Zarkovo (M. Garašanin, în *Starinar*, III—IV, 1955, p. 115, 125—126, fig. 17/1—6; 24; 26/1), Aradac (R. R. Schmidt, *Die Burg Vučedol*, Zagreb, 1945, p. 114, fig. 65/4).

⁵⁹ Analogii la: Vinča (M. Vasić, *Preistoriska Vinča*, IV, p. 14, fig. 10/72, 85, 105, 106; Fr. Holste, *op. cit.*, p. 3; Vl. Milojević, *Chronologie...*, pl. 30/1, 4, 11—12), Zarkovo (M. Garašanin, în *Starinar*, III—IV (1952—1953), 1955, p. 115 și urm., fig. 1/1—6; 24; 26), Aradac, R. R. Schmidt, *op. cit.*, p. 114, fig. 65/4.

⁶⁰ Analogii la: Vinča (M. Vasić, *op. cit.*, p. 14, fig. 10/83, 87, 93—94; Vl. Milojević, *op. cit.*, pl. 30/3, 5), Aradac, (R. R. Schmidt, *op. cit.*, p. 114, fig. 65/3).

⁶¹ Analogii la *Ostrovu Golu*: Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 18—19, fig. 10/6, 10 a.

⁶² E. Comșa și O. Răuț, *op. cit.*, p. 12.

⁶³ *Ibidem*, p. 13.

mire. Mai mult, în nivelul III de la Zorlențul Mare sînt elemente ce merg tocmai cu Vinča B₂ și chiar cu începutul fazei C⁶⁴.

La noi în țară mai sînt și alte epicentre ale noii civilizații; ele trebuiesc însă precizate cu deosebită grijă, iar materialul studiat în context mai larg pentru a putea fi precizate căile și influențele. Contactul cu lumea balcano-anatoliană se păstrează continuu⁶⁵. La periferia nordică a cercului balcano-anatolian se pot sesiza diverse elemente de origine anatolo-mesopotamiană care se mențin în primele etape de dezvoltare a noii civilizații⁶⁶, chiar dacă nu reprezintă cea mai veche etapă a noii civilizații⁶⁷.

GH. LAZAROVICI

DIE FRÜHE VINČAKULTUR IM BANAT

(Zusammenfassung)

Die Entdeckung einer frühen Vinča-Ansiedlung in Gornea veranlasste den Verfasser, einige, mit dem frühesten Auftreten dieser Kultur verbundene Fragen wieder aufzunehmen. Die Zeitgleichheit des beginnenden mittleren Neolithikums mit der Ankunft der Vinča-Kulturträger wird besonders hervorgehoben. Der Ursprungsort (Anm. 2—3), der Zeitpunkt (Karanovo II/III — Veselinovo; Anm. 4), Vršnik II/III (Anm. 5), Neolithikum B (Anm. 6), Sesklo III — Arapi (Anm. 7), Starčevo III (Anm. 8) und die Wege, über die diese Kultur in das Banat eindrang (Anm. 9—10) werden untersucht; gegen den Weg durch Oltenien (Anm. 11—14) werden Einwände erhoben.

Der Verfasser wendet sich gegen die Terminologie, die für die schwarze balkanisch-anatolische Keramik im Banat und in den benachbarten Gebieten (Anm. 15) gebräuchlich ist. Die unterschiedlichen Benennungen hatten ungünstige Auswirkungen auf die archäologische Forschung für das Banat und den Südwesten der Siebenbürgischen Hochebene. Vor allem müsste, im Hinblick auf den heutigen Stand der Forschung, die Bezeichnung Banater Kultur für eindeutige Vinča-Phänomene (Anm. 22—29) fallen gelassen werden. Wo es sich aber um Vermischung („Synthese“) der Kulturelemente Vinča, Theiss und vielleicht auch Spät-Criș handelt, müsste das Fundmaterial unter den neuen Gegebenheiten gründlich untersucht werden. Zur Datierung des Materials von Gornea schlägt der Verfasser die Anordnung des chronologischen Systems von Vl. Milojević vor. Die Richtigkeit dieses Systems wird eben durch die Funde von Gornea bewiesen; eine deutliche Vinča A Phase im Banat kann daraus abgeleitet werden.

Im folgenden analysiert der Verfasser die Funde von Gornea. Die Tätigkeit seiner Bewohner (Anm. 32), die Art ihrer Wohnungen (erst Wohngruben, Anm. 33—37, in

⁶⁴ În nivelul III de la Zorlențul Mare apar: spirala cu bandă punctată combinată cu meandru, elemente de import Tisa evaluate, vasele cu tub de scurgere etc.

⁶⁵ Elemente de origine anatoliană și în general din orientul apropiat se sesizează în toate etapele de dezvoltare a culturii Vinča. Aici trebuie amintite vasele capac, vasele antropo- și zoomorfe din aria culturii Vinča, semnele de pe funduri, pereți de vase, fusaiole, greutăți de plasă etc., care stratigrafic și cronologic nu se pot data întotdeauna în cea mai veche fază de dezvoltare a grupului balcano-anatolian.

⁶⁶ D. Srejiović, în *Archlug*, IV, 1963, p. 7; B. Jovanović, în *Archlug*, V, 1964, p. 11—12; N. Vlassa, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 408; VII p. 3—39.

⁶⁷ Pentru etapele evoluției culturii Vinča în regiunea dunăreană cf. D. Srejiović, op. cit., pl. I, III.

einem späteren Abschnitt Hütten, Anm. 38), ihre Werkzeuge (aus Feuerstein, Anm. 39—42), Stein, Knochen (Anm. 43—45) und Ton (Anm. 46—47) und ihre Tonware. Es wurden Wohngruben gefunden, in denen neben Vinča A Keramik Starčevo IV Tonware (Anm. 48—49) vorherrscht. Weiss- und Rotmalerei (rohe Bemalung nach dem Brand) bindet sich nur an Kultgeräte. Bezeichnend für die Plastik ist die zylindrische Form des Körpers, sowie die Darstellung des weiblichen Geschlechts an einigen Figurinen. Die zeitgleiche Plastik von Ostrovu Golu zeigt ähnliche Erscheinungen. Die Besiedlung von Gornea fällt in die Phase Vinča A und endet gegen Beginn der Phase B₁, als seine Bewohner etwas weiter nach Osten in die etwa 3 km entfernte Siedlung von Liubcova (Anm. 52) ziehen. Die Ansetzung des Materials von Gornea in die Phase Vinča A wird auf Grund seiner Merkmale gemacht, die für diese Phase im Banat (Anm. 56—61) charakteristisch sind. Mit der von E. Comșa eingeführten Bezeichnung *Zorlențul Mare* — Phase ist der Verfasser nicht einverstanden, da durch einen Sammelnamen für Elemente verschiedener Phasen, die aber durch diese Bezeichnung nicht genau umrissen werden (Anm. 62—63), Irrtümer entstehen können. Schliesslich wird noch die Notwendigkeit einer Wiederaufnahme der Untersuchung alten Fundmaterials hervorgehoben, das nun in weiteren Zusammenhängen geprüft werden müsste.

EX VOTO-URI ANATOMICE DE LA VEII ÎN MUZEUL DE ISTORIE CLUJ

În colecțiile Muzeului de Istorie din Cluj se păstrează nouă *ex voto*-uri anatomice din lut ars ce provin din orașul etrusc Veii. Ele au rămas până acum inedite. Dată fiind relativa raritate a acestor *ex voto*-uri anatomice și importanța lor pentru istoria medicinei, în cele ce urmează le vom prezenta foarte succint.

Datele pe care le posedăm cu privire la cele nouă *ex voto*-uri sînt foarte puține și se rezumă la însemnările făcute în vechiul registru de inventar al muzeului. Din acesta rezultă că *ex voto*-urile anatomice de care ne ocupăm au fost descoperite în orașul etrusc Veii și au fost donate muzeului de către dr. Finály Gábor, înainte de anul 1900, fără să mai putem preciza data. În registru se mai menționează: „piese ceramice votive etrusce, originale”¹. Acestea sînt toate datele de care dispunem fără să putem face precizări în legătură cu împrejurările în care cele nouă *ex voto*-uri au fost descoperite.

Se știe că la Veii a existat un templu închinat divinităților protectoare ale sănătății ce a fost distrus de către romani în anul 396 î.e.n. Pe locul acesta, cu diferite ocazii au fost descoperite numeroase *ex voto*-uri din lut ars reprezentînd organe interne, în afară de miini, picioare etc.². Este foarte probabil că și cele nouă *ex voto*-uri anatomice din muzeul clujan provin din sanctuarul sănătății de la Veii. Este, firește, doar o ipoteză ce se bazează pe asemănarea foarte mare, uneori mergînd pînă la identitate, existentă între unele dintre piesele noastre și cele descoperite pe locul sanctuarului sănătății de la Veii.

Despre etrusci³ se știe că au posedat o dezvoltată medicină empirică și mai ales una magică. Ei cunoșteau multe ierburî vindecătoare și aveau temeinice cunoștințe de anatomie ca urmare a numeroaselor disecții făcute pe animale cu scopul prezicerii viitorului. Arta de prezicători a preoților etrusci este bine cunoscută și menționată de numeroase izvoare literare⁴. Cunoștințele de anatomie ale etruscilor se evidențiază în confecționarea *ex voto*-urilor. Ele sînt foarte numeroase, adevărate

¹ „Etrusk eredeti cserép votív tárgyak”.

² K. Sudhoff, *Geschichte der Zahnheilkunde*, Leipzig, 1926, p. 77; P. Di Pietro, *La medicina presso gli Etruschi*, în *Acta Medicae Historiae Patavinae*, III, 1956—1957, p. 35; P. Capparoni, *La persistenza delle forme degli antichi donaria anatomici negli ex-voto moderni*, în *Boll. dell Ist. stor. Ital. dell'arte sanitaria*, 26, 1927, p. 39 și urm.

³ Despre istoria și civilizația etruscă, de ex. Raymond Bloch, *Etruscii*, București, 1966; M. Pallottino, *Etruscologia*, Milano, 1957.

⁴ P. Di Pietro, *op. cit.*, p. 16 și urm.

depozite, descoperite în diferite sanctuare închinare zeităților, cu ori fără atribuții vindecătoare, în toată Italia⁵.

Semnificația⁶ *ex voto*-urilor anatomice, în marea majoritate a cazurilor, este evidentă și bine cunoscută în toată antichitatea și la cele mai multe popoare, făcând parte din cercul de referințe al medicinei magice, hieratice. Zeităților le erau oferite în semn de recunoștință imagini în lut, ori lucrate din alt material, ale părților din corpul omenesc care au fost bolnave și care (credeau cei vechi) s-au vindecat datorită intervenției zeității respective. *Ex voto*-urile erau făcute — după cum arată însăși denumirea — în urma unei promisiuni prealabile, către o divinitate de cel bolnav, în cazul însănătoșirii lui. De multe ori se pot recunoaște, pe baza reprezentărilor, bolile de care au suferit cei care donează *ex voto*-urile. Există însă și cazuri când pe *ex voto* nu se poate recunoaște maladia în urma căreia s-a oferit zeității piesa respectivă. În asemenea cazuri se formulează două ipoteze. Una că boala respectivă nu putea fi reprezentată. În sprijinul acestei ipoteze, în literatura de specialitate se citează frecvent otitele ce nu puteau fi indicate sau mai exact spus materializate pe *ex voto*-uri. Citarea otitelor ca maladii tipice pentru boli nereprezentabile pe *ex voto*-uri se explică pe de o parte prin faptul că în lumea etruscă și romană se întâlneau foarte frecvent reprezentări de urechi. Pe de altă parte otitele se înscriu în tabloul general al morbidității printre bolile cu cea mai mare frecvență, atât în societățile antice, cât și în cele moderne, mai cu seamă la copii și indivizi tineri.

Cea de a doua ipoteză, în cazul *ex voto*-urilor la care nu putem recunoaște maladia, este că avem de-a face cu reprezentări anatomice ale unor organe sănătoase în scop profilactic⁷. S-a mai emis și ipoteza că reprezentările anatomice ale unor organe interne în conexiune au putut servi la predarea cunoștințelor medicale⁸.

În cazul nostru, necunoscând condițiile concrete de descoperire a celor nouă *ex voto*-uri este foarte greu să ne pronunțăm asupra caracterului lor. Vom reține doar faptul că *ex voto*-urile anatomice sînt foarte numeroase în lumea antică, în special în cea etruscă și că multe piese au fost descoperite la Veii de unde provin și cele din muzeul clujean. Ar mai fi de adăugat că la multe *ex voto*-uri se poate recunoaște afecțiunea în urma căreia piesele au fost oferite unor divinități. Atunci când va fi posibil vom arăta și noi boala pe care am putut-o recunoaște pe *ex voto*-urile de care ne ocupăm și care toate sînt de teracotă, prevăzute cu unul ori mai multe orificii pentru fixare.

Pe cele nouă *ex voto*-uri anatomice sînt reprezentate: o mină, un picior, o inimă(?), un sin, două utere, un organ sexual masculin și două reprezentări de organe interne.

⁵ Cf. S. J. De Laet — M. Desittere, *Ex voto anatomici di Palestrina del Museo Archeologico dell'Università di Gand*, în *L'Antiquité Classique*, Bruxelles, XXXVIII, 1969, fasc. 1, p. 17—19 cu o bogată bibliografie. Lucrarea ne-a fost semnalată și pusă la dispoziție de către acad. C. Daicoviciu.

⁶ În legătură cu acest subiect, de ex. E. Holländer, *Plastik und Medizin*, Stuttgart, 1912, cap. *Ex votos*, p. 175 și urm.; S. J. De Laet — M. Desittere, *op. cit.*, p. 18—19; L. Stiedna, *Anatomisches über Alt-Italische Weihgeschenke (Donaria)*, în *Anatomische Hefte, Beiträge und Entwicklungsgeschichte, Erste Abteilung*, L Heft (XVI. Band, Heft D), p. 3—83.

⁷ Cf. de ex. P. Decouflé, *La notion d'ex-voto anatomique chez les Étrusco-Romains*. *Collection Latomus*, vol. LXXII, Bruxelles—Berchem, 1964, p. 8.

⁸ S. J. De Laet — M. Desittere, *op. cit.*, p. 18 (cu bibliografie).

1. — **Mină** (pl. I, 1). Este reprezentată mîna dreaptă de la articulația cu oasele antebrațului în jos. Degetele sînt apropiate și întinse. În interior *ex voto*-ul este gol; pasta conține multe impurități, nisip de diferite granulații. Arderea piesei este foarte bună, omogenă, dîndu-i o puternică culoare roșie. Pe baza reprezentării nu putem recunoaște afecțiunea în urma căreia a fost oferit acest *ex voto*. *Dimensiuni*: lungimea 21 cm, lățimea 9 cm, diametrul gaurei interioare 6 cm, grosimea 1 cm. Inventar nr. 7423.

Figurarea mîinii în cadrul *ex voto*-urilor antice ocupă un loc de frunte. De obicei este reprezentată mîna dreaptă cu cele cinci degete în flexiune, ca și la exemplarul nostru. Nu lipsesc însă nici reprezentările mîinii stîngi cu degetele în diferite poziții. *Ex voto*-urile ce reprezintă mîini au fost puse în legătură cu anumite maladii ale acestui membru sau li s-a atribuit o semnificație religioasă legată de cult⁹. Cea mai apropiată analogie pentru reprezentarea noastră în formă de mină o constituie un exemplar descoperit tot la Vei și publicat de către L. Stiedna. Spre deosebire de exemplarul nostru, cel la care ne referim figurează mîna stîngă¹⁰. Fixarea *ex voto*-ului în formă de mină se făcea prin intermediul orificiului existent la partea inferioară a piesei.

2. — **Picior** (pl. I, 2), laba piciorului drept, cu puțin din partea inferioară a gambei. Ca și în cazul piesei precedente, și acest *ex voto* este gol în interior, lucrat din aceeași pastă și are aceeași culoare roșie. Pe talpă *ex voto*-ul este prevăzut cu două orificii menite să fixeze piesa. Pe fața internă a porțiunii inferioare a gambei, deasupra maleolei tibiale, există un orificiu de formă ovală ce măsoară 2,5 cm lungime și 1 cm lățime (fig. 1). Acest orificiu este fără îndoială original, adică nu este vorba de o spărtură modernă. Dovada clară în acest sens este oferită de aspectul interior al piesei unde se remarcă cu ușurință uniformitatea marginilor orificiului precum și oblicitatea lor. Orificiul situat deasupra maleolei interne poate fi interpretat ca o plagă, sau o fistulă la acest nivel. Pe baza patologiei moderne ne este însă greu să facem un diagnostic diferențial între multele afecțiuni care au putut da naștere unei fistule, în cazul că nu este vorba de o plagă cauzată de agenți patogeni externi. Oricare ar fi etiologia bolii reprezentate prin acest orificiu, localizat atît de curios, pare neîndoielnic faptul că afecțiunea concretizată în orificiu a determinat oferirea acestui *ex voto*.

Reprezentarea picioarelor, în cadrul general al *ex voto*-urilor antice, este frecventă. Sînt reprezentate, în cele mai multe cazuri și în exclusivitate atunci cînd este vorba de *ex voto*-uri din lut ars, labele picioarelor, fie a celui drept, cum este și cazul nostru, fie a celui stîng. Dimensiunile reprezentărilor de picioare sînt foarte variate, de la mărimea naturală pînă la mici miniaturi. În cele mai multe cazuri, cînd este vorba de picior, nu se poate identifica maladia în urma căreia s-a dedicat *ex voto*-ul. De aceea s-a presupus că unele *ex voto*-uri ce reprezintă picioare ar materializa mulțumirile aduse în urma unei călătorii terminate cu bine¹¹. *Dimensiuni*: lungimea 21 cm, lățimea maximă 7 cm, diametrul orificiului superior 5,6 cm,

⁹ E. Holländer, *op. cit.*, p. 183—186; L. Stiedna, *op. cit.*, p. 24—27.

¹⁰ L. Stiedna, *op. cit.*, p. 24, pl. I, fig. 3; cf. și E. Holländer, *op. cit.*, fig. 95 dreapta sus.

¹¹ L. Stiedna, *op. cit.*, p. 27; E. Holländer, *op. cit.*, p. 305 și urm.

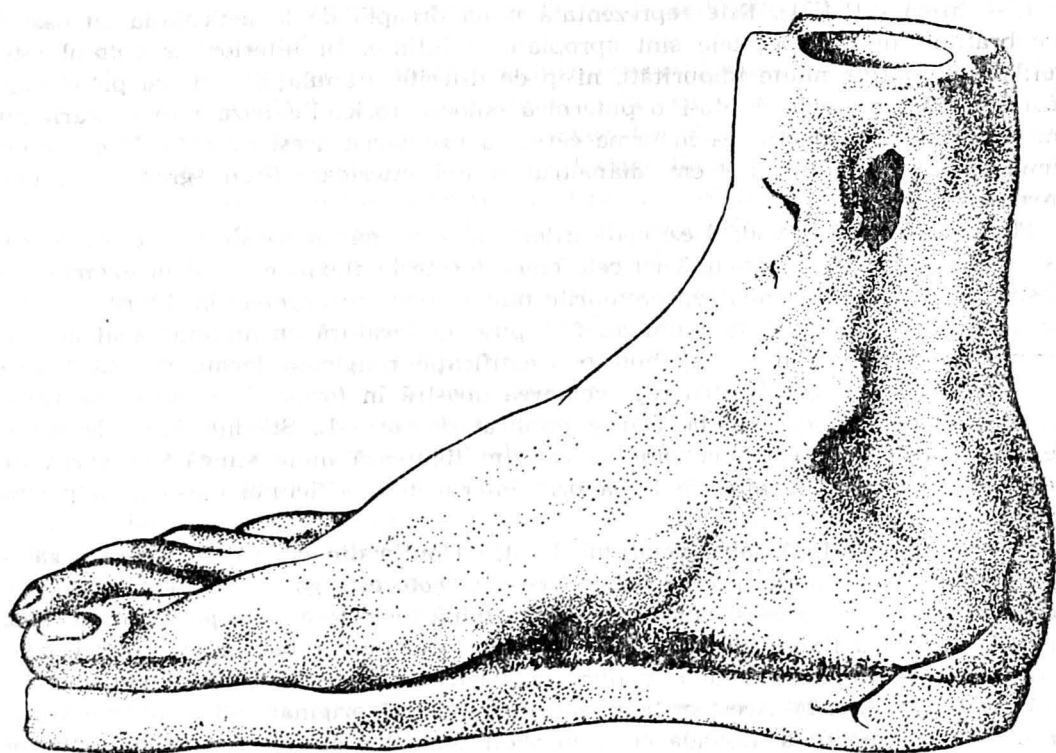

Fig. 1. — Fața internă a *ex voto*-ului nr. 2 cu orificiul ce reprezintă probabil o fistulă.

grosimea pereților 1,5 cm. Inventar nr. 7422. O bună analogie pentru *ex voto*-ul nostru în formă de picior a fost publicată de E. Holländer¹².

3. — **Inimă** (?) (pl. I, 3), o placă cu fața posterioară netedă și o față anterioară în relief reprezentând un organ uman intern; are o margine plată din care pornește organul mult reliefat, care pe linia mediană prezintă un duct vascular reprezentat printr-o linie în relief; la extremitatea superioară este mult îngustat și se termină printr-un alt vas mult mai mare cu orificiu circular. Lutul din care a fost lucrat *ex voto*-ul în formă de organ intern izolat este de bună calitate și de culoare roșie. În centrul feței posterioare placa este prevăzută cu un mic orificiu rotund, evident pentru a fixa piesa. În interiorul orificiului se mai păstrează încă resturi de lemn carbonizat (fig. 2). *Dimensiuni*: lungimea 11,8 cm, lățimea maximă 6,7 cm, lățimea la partea superioară 2,4 cm, grosimea 4,2 cm. Inventar nr. 7419.

Pentru piesa pe care este figurat un organ intern izolat de care ne ocupăm există numeroase analogii care, uneori, merg pînă la identitate: în primul rînd un *ex voto* descoperit la Veii și publicat tot de L. Stiedna¹³. Exemplare foarte asemănătoare, și unul chiar identic, se păstrează în Muzeul de etruscologie din Flo-

¹² *Op. cit.*, fig. 95 stînga sus.

¹³ *Op. cit.*, pl. III/IV, fig. 24.

rența¹⁴. Ele sînt relativ numeroase în lumea etrusco-romană. În legătură cu organul figurat pe acest *ex voto* părerile sînt împărțite. Unii autori văd în asemenea reprezentări o inimă, alții cred că este vezica urinară, iar alții socotesc că ar fi reprezentat un testicol¹⁵. Dată fiind totala imprecizie, sau mai bine zis multe păreri exprimate în legătură cu acest subiect, dată fiind forma generală a organului fără să aibă ceva clar diferențiable, un diagnostic cît de cît sigur este greu de făcut. Noi înclinăm să credem că este vorba de cord.

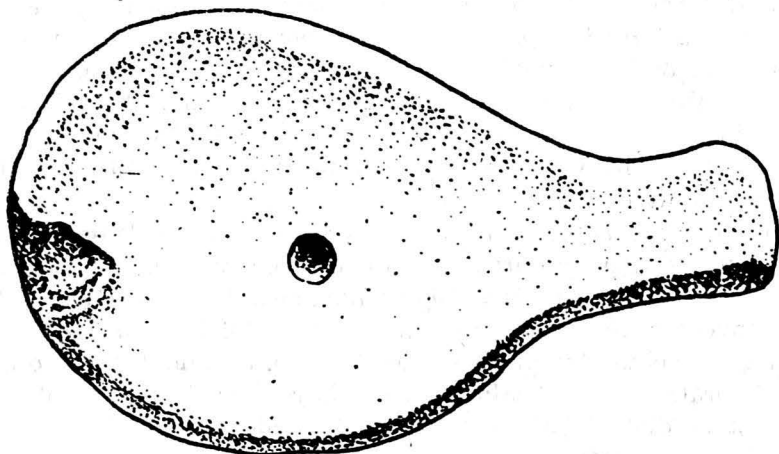

Fig. 2. — Reversul *ex voto*-ului nr. 3 cu orificiu de fixare în care se mai păstrează urme de lemn ars.

4. — **Sin** (pl. I, 4) alcătuit dintr-o placă circulară, lucrată din lut de bună calitate, de culoare roșiatic cenușie. El este prevăzut cu o bordură îngustă, iar sinul are forma unei semisfere. Sfircul este reprezentat printr-un buton rotund, aplatizat. În interior *ex voto*-ul este gol și pe fața posterioară, care este netedă, are un orificiu de fixare rotund. *Dimensiuni*: diametrul 9,4 cm, înălțimea 5,7 cm, grosimea 1,3 cm, diametrul gaurei de fixare 2 cm. Inventar nr. 7421. — *Ex voto*-urile etrusce reprezentînd sini sînt destul de numeroase și de dimensiuni variate de la 6,5 pînă la 10 cm diametru și de la 5 pînă la 7,5 cm înălțime. O analogie foarte apropiată pentru exemplarul nostru o constituie un *ex voto* descoperit tot la Veii¹⁶. Semnificația figurărilor în formă de sini este legată de anumite afecțiuni ale glandei mamare, ori de procesul nașterii¹⁷. În cazul nostru nu se evidențiază nici o afecțiune, încît nu se pot face precizări în legătură cu sensul exact, cu motivele care au determinat-o pe donatoare să facă promisiunea materializată în acest *ex voto*.

5. — **Două utere** (pl. I, 5 și pl. II, 1) se prezintă diferit pe cele două *ex voto*-uri și de aceea le vom descrie separat. Comună pentru ambele reprezentări este culoarea roșie și lutul cu multe ingrediente din care au fost lucrate.

¹⁴ E. Holländer, *op. cit.*, fig. 106—107. Exemplarul din fig. 107 este identic cu al nostru.

¹⁵ *Ibidem*, p. 197 și urm.

¹⁶ L. Stiedna, *op. cit.*, p. 73, pl. III/IV, 19.

¹⁷ E. Holländer, *op. cit.*, p. 312 și urm.

a) **Uter** (pl. I, 5) o placă ovală cu o față netedă, fără orificiu de asamblare. Pe fața anterioară există o bordură, o margine plată de 1 cm lățime după care urmează figurarea în relief a organului. Pe partea stângă este reprezentată, tot în relief, o excrescență de formă ovală ce a fost interpretată în diferite feluri. Unii cercetători presupun că proeminența respectivă ar reprezenta unul dintre ovare. În sprijinul acestei păreri vine faptul că există unele figurări la care proeminența este situată pe partea opusă, ori sînt chiar unele *ex voto*-uri pe care sînt reprezentate două asemenea proeminențe. Alții s-au gîndit la un fibrom uterin, sau la o cistă vaginală. S-a exprimat și părerea că umflătura dispusă lateral ar putea fi pusă în legătură cu ideea anticilor cu privire la naștere și că un asemenea *ex voto* ar fi fost oferit divinității în speranța obținerii unui copil¹⁸. Colul uterin este bombat, iar deschiderea a fost marcată printr-o linie orizontală, puternic incizată. Uterul propriu-zis este reprezentat printr-o mare proeminență de formă ovală. Pe suprafața acesteia sînt dispuse paralel șapte pliuri puternice. *Dimensiuni*: lungimea 16,6 cm, lățimea 11 cm, grosimea 3 cm. Inventar nr. 7417.

b) **Uter** (pl. II, 1) de aceeași formă cu cel precedent, cu deosebirea că îi lipsește proeminența laterală, iar figurarea uterului este cu mult mai bombată, prezentînd însă același număr de pliuri. *Dimensiuni*: lungimea 16,6 cm, lățimea 10,4 cm, grosimea 6 cm. Inventar nr. 7418. Reprezentarea uterului în cadrul *ex voto*-urilor antice este foarte frecventă. Am putea spune că uterul este unul dintre organele interne cel mai des figurate pe ele. Analogii exacte între cele două exemplare din muzeul clujean cunoaștem din același oraș etrusc de unde provin și ale noastre, Veii¹⁹. Semnificația figurărilor în formă de uter a fost arătată mai sus.

6. — **Organ genital masculin** (pl. II, 2) format dintr-o placă de culoare gălbuie cu urme de vopsea roșie, lucrată din pastă de bună calitate. În interior placa este goală și în general are forma unui opt. Fața posterioară a piesei este netedă și prevăzută cu un larg orificiu rotund de asamblare. Pe fața externă este reprezentat în relief puternic penisul și destul de slab conturat cele două testicule. Penisul prezintă clare simptome de fimoză. *Dimensiuni*: lungimea 13,5 cm, lățimea superioară 9 cm, cea inferioară 7,2 cm, lungimea penisului 9,8 cm. Inventar nr. 7420.

Și în acest caz o analogie foarte apropiată cunoaștem tot de la Veii²⁰. O amintim doar pe aceasta, deși figurările de organe genitale masculine sînt relativ numeroase²¹. Semnificația acestui *ex voto* ni se pare cît se poate de limpede. Este vorba de un caz de fimoză pentru care s-a executat *ex voto*-ul. În afară de maladii există și alte rațiuni pentru care se dedicau asemenea *ex voto*-uri²².

7. — **Ansamblu de organe interne** (pl. II, 3, 4). Reprezentarea în ansamblul lor a organelor interne pe *ex voto*-urile din muzeul clujean s-a făcut diferit. La aceasta se adaugă și natura deosebită a reprezentărilor și de aceea le vom discuta separat.

¹⁸ S. J. de Laet — M. Desittere, *op. cit.*, p. 22, cu bibliografia citată în notele 29—32. Lucrările P. Rouquette, *Les ex voto médicaux d'organes internes dans l'Antiquité romaine*, în *Bulletin de la Société française d'Histoire de la Médecine*, X, 1911, p. 504—519 și C. Wells, *Bones, Bodies and Diseases, Ancient Peoples and Places*, 37, 1964, nu ne-au fost accesibile.

¹⁹ L. Stiedna, *op. cit.*, p. 61—63, pl. III/IV, 20, 21, 25.

²⁰ *Ibidem*, p. 56 și urm., pl. III—IV, 23.

²¹ Vezi de ex. S. J. De Laet — M. Desittere, *op. cit.*, p. 22, pl. V, 1—2.

²² Cf. L. Stiedna, *loc. cit.*

a) **Placă** (pl. II, 4) de formă ovală, lucrată din pastă de foarte bună calitate, de culoare gălbui-roșiatică. Fața internă este ușor scobită și mărginită de o bordură ce măsoară 1,5 cm grosime. Pe fața externă există de asemenea un chenar, dar mai îngust, ce încadrează organele interne redată în relief. *Dimensiuni*: lungimea 18 cm, lățimea la vîrf 3,2 cm, la bază 14 cm, grosimea 1,5 cm. Inventar nr. 7415.

Asemenea plăci cu reprezentare de organe interne în ansamblu se cunosc mai multe exemplare de la Veii; între ele au fost identificate următoarele organe în succesiunea lor firească de sus în jos: cei doi plămîni, cordul, centura diafragmatică, ficatul, stomacul, intestinalele, vezica urinară, cele două uretere și uretra²³. De pe exemplarul nostru, care are colțul drept rupt, lipsește o porțiune din vezica urinară și ureterul drept. În rest sînt prezente toate celelalte organe, corespunzînd intru totul figurărilor de la Veii (fig. 3).

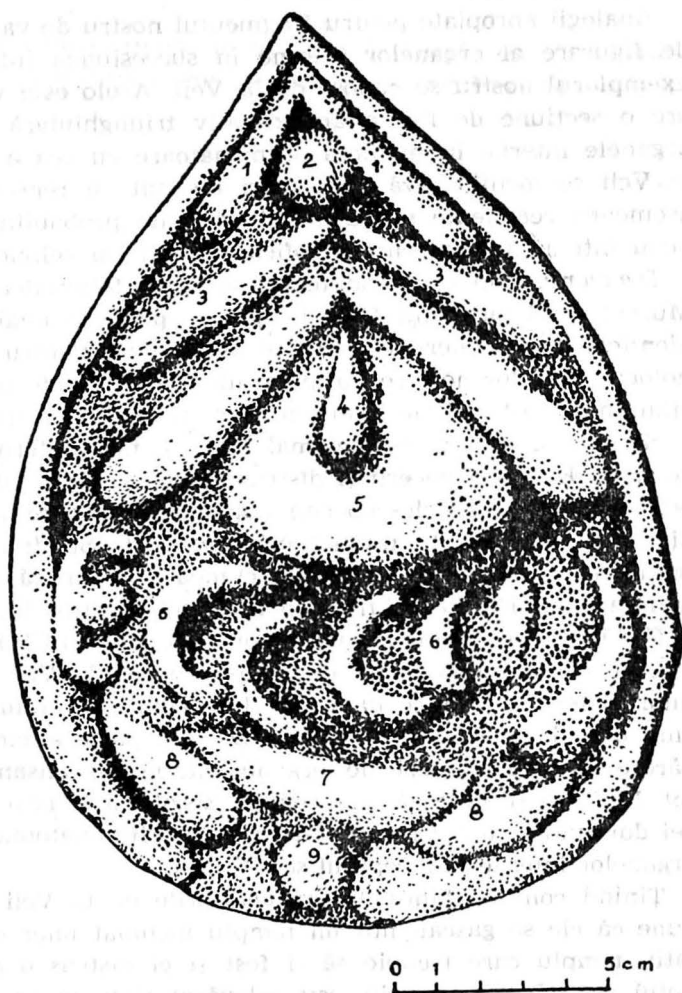

Fig. 3. — Placă de lut cu reprezentarea ansamblului de organe interne. 1. Plămîni. 2. Cord. 3. Diafragm. 4. Ficat. 5. Stomac. 6. Intestine. 7. Vezica urinară. 8. Uretere. 9. Uretra. (După S.J. De Laet — M. Desittere, p. 24)

b) **Fragment de vas** (pl. II, 3), după toate probabilitățile un fragment destul de mare din buza unui recipient de mari dimensiuni; lucrat din pastă de bună calitate, este de culoare roșie. Fragmentul îndreptățește să presupunem că imediat sub buza vasului, în interior, au fost reprezentate în relief organele interne. Dintre acestea pot fi recunoscuți cei doi plămîni, cordul, stomacul, ficatul și o parte din intestine. Continuarea reprezentării este ruptă, încît nu mai putem ști dacă au fost reprezentate vezica urinară, ureterele și uretra. *Dimensiuni*: lungimea 19 cm, lățimea fragmentului 17 cm, lățimea buzei vasului 5 cm, grosimea întregii piese 6 cm, a vasului 1,6 cm. Inventar nr. 1416.

²³ *Ibidem*, p. 50—56, pl. III/IV, 14, 16, 17, 26, în special 17.

Analogii apropiate pentru fragmentul nostru de vas nu cunoaștem. În schimb felul de figurare al organelor interne în succesiunea întilnită și în forma celor de pe exemplarul nostru se cunosc de la Veii. Acolo este vorba de un corp omenesc care are o secțiune de formă aproximativ triunghiulară în care sînt figurate în relief organele interne în manieră asemănătoare cu cea a reprezentării noastre²⁴. Tot de la Veii se menționează vase mari de cult cu reprezentări de organe omenesti. În asemenea recipiente se păstra, după toate probabilitățile, apă tămăduitoare și serveau într-un fel oarecare la oficierea cultului religios legat de sănătate²⁵.

Datate. Din cele arătate reiese că în totalitatea lor cele nouă *ex voto*-uri din Muzeul de Istorie din Cluj își găsesc perfecte analogii, uneori există chiar piese identice, în descoperirile etrusce de la Veii. Pentru o precizare mai exactă a cronologiei pieselor noastre nu avem nici un punct de reper cit de cit sigur. Analogiile citate n-au fost nici ele fixate în timp cu destulă certitudine.

Se știe că Veii a fost cel mai mare și mai puternic oraș etrusc din confederația celor 12. El a fost cucerit și distrus de romani în anul 396 î.e.n.²⁶. Pe locul vechiului oraș etrusc au fost descoperite numeroase *ex voto*-uri anatomice care s-au răspîndit în diferite colecții publice ori private. L. Stiedna spune că la sfîrșitul secolului trecut asemenea piese se puteau cumpăra cu multă ușurință și cu prețuri derizorii la fața locului²⁷. Probabil că în acest fel a intrat în posesia celor nouă *ex voto*-uri și G. Finály, pe care le-a donat apoi muzeului din Cluj.

Cînd discută cronologia *ex voto*-urilor de la Veii L. Stiedna se plînge de lipsa unor criterii sigure de datare și le atribuie secolului IV î.e.n. anterior anului 396 cînd orașul etrusc a fost distrus. De altă parte autori ca Maule și Smith²⁸ sînt de părere că reprezentări de organe interne în ansamblu cum sînt și ale noastre (pl. II, 3—4) se datează la începutul secolului V î.e.n. Nu cunoaștem bazele pe care cei doi autori amintiți au datat *ex voto*-urile anatomice cu figurări de ansamblu ale organelor interne la începutul sec. V î.e.n.

Ținînd cont de faptul că *ex voto*-urile de la Veii sînt numeroase putem presupune că ele se găseau într-un templu închinat unor divinități protectoare ale sănătății, templu care trebuie să fi fost și el distrus o dată cu întreg orașul la începutul sec. IV. Un indiciu, este adevărat slab, în acest sens l-ar constitui resturile de cărbuni ce se mai păstrează în orificiul de asamblare al unuia dintre *ex voto*-urile noastre. Deci ele au fost lucrate înaintea distrugerii orașului. Se știe că orașul etrusc a fost asediat 10 ani, timp în care poate că nu s-au lucrat *ex voto*-uri. În acest fel am ajunge la sfîrșitul sec. V î.e.n. Nu este exclus ca unele reprezentări să fie și mai vechi, poate chiar de la începutul sec. V î.e.n.

Socotim prudent ca în cazul *ex voto*-urilor din muzeul clujean (a căror condiții de descoperire nu ne sînt precizate) să le atribuim o datare mai largă și anume sec. V—IV î.e.n.

²⁴ *Ibidem*, pl. III/IV, 12.

²⁵ *Ibidem*, p. 63—64.

²⁶ Cf. Duhn, s.v. *Veji* în RLV, XIV (1929), p. 103—106.

²⁷ L. Stiedna, *op. cit.*, p. 22.

²⁸ Q. F. Maule — H. R. Smith, *Votive Religion at Caere: Prolegomena* = *University of California. Publications in Classical Archaeology*, vol. 4, nr. 1, Berkeley — Los Angeles, 1959, după S. J. De Laet — M. Desittere, *op. cit.*, lucrarea nefiîndu-ne accesibilă.

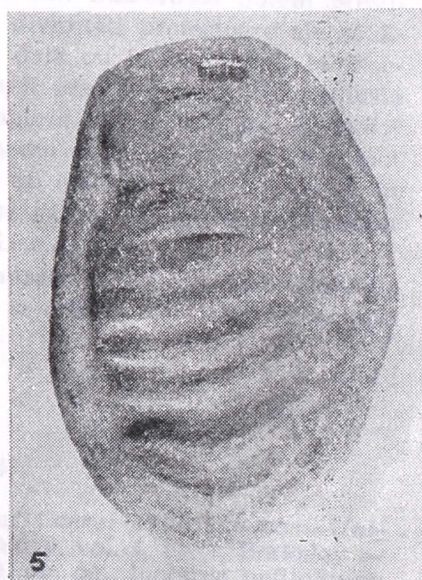
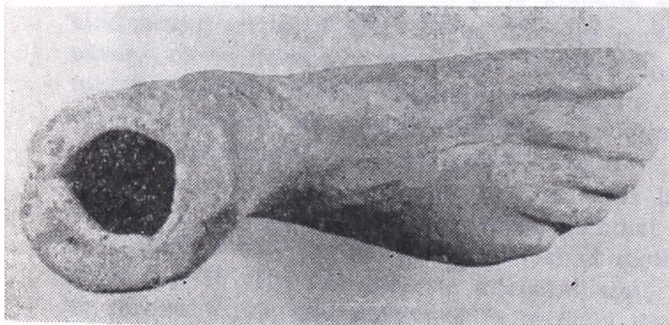
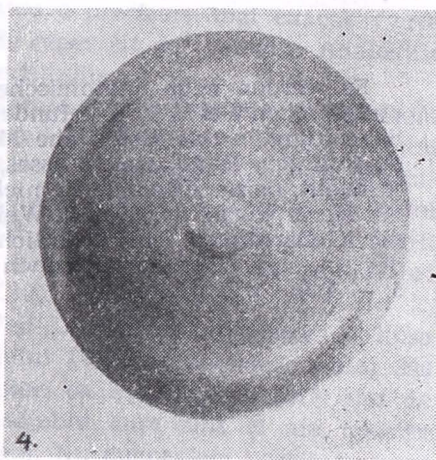
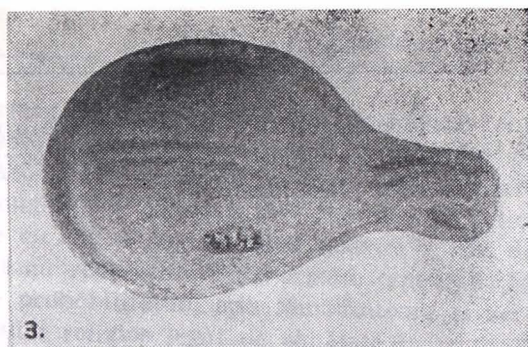
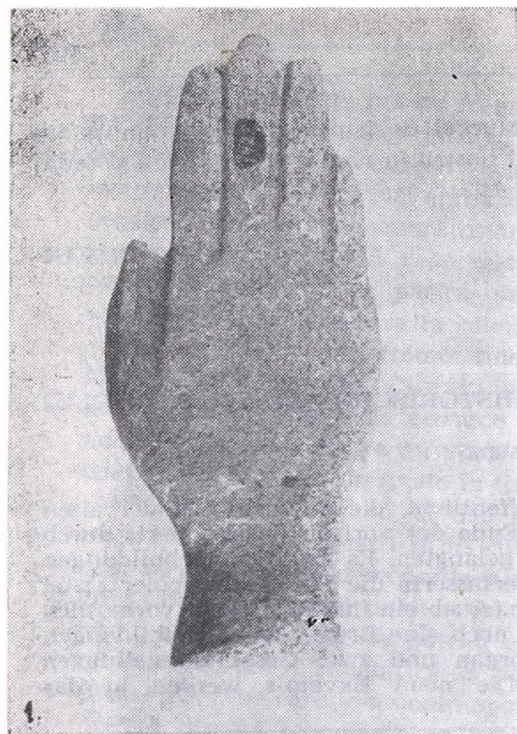
Cele nouă *ex voto*-uri anatomice ajunse în Muzeul de Istorie din Cluj vin să se alăture celor deja cunoscute și să înscrie muzeul nostru în rîndul acelor care posedă asemenea piese rare.

Dr. E. CRIȘAN

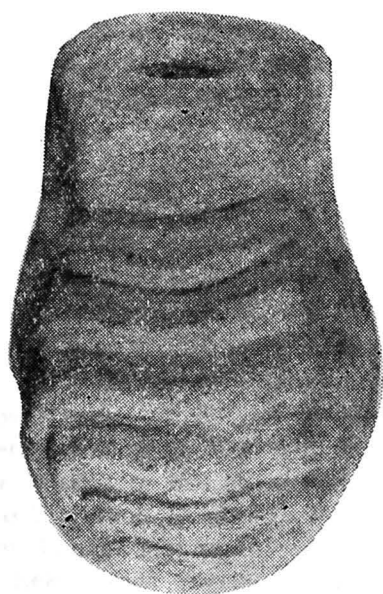
ANATOMISCHE EXVOTO-S AUS VEJI IM HISTORISCHEN MUSEUM IN CLUJ

(Zusammenfassung)

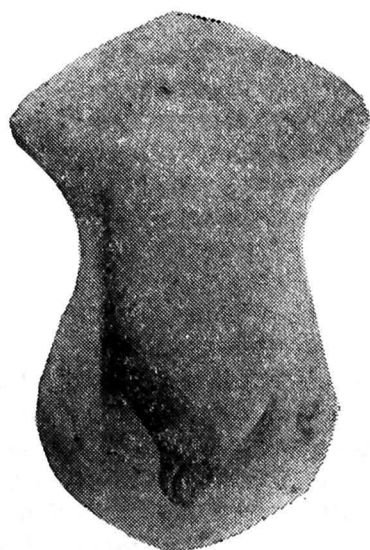
Es werden neun anatomische Exvoto-s veröffentlicht, die auf dem Ort der alten etruskischen Stadt Veji gefunden wurden und Ende des vorigen Jahrhunderts durch Schenkung in das historische Museum in Cluj gelangten. Es sind Tonnachbildungen einer linken Hand, eines Fusses, auf dem die Verfasserin die Darstellung einer Fistel feststellt, deren Ätiologie sie nicht angeben kann. Auch ein inneres Organ (vermutlich ein Herz) wurde dargestellt. Weiters lassen sich noch eine Brust, zwei Nachbildungen der Gebärmutter, ein männliches Geschlechtsorgan und zwei Gesamtdarstellungen der inneren Organe erkennen (Taf. I—II). Die neun Exvoto-s werden in das 5. — 4.Jh.v.u.Z. datiert.

Pl. I. — *Ex voto-uri anatomice etrusce în Muzeul de Istorie Cluj.*

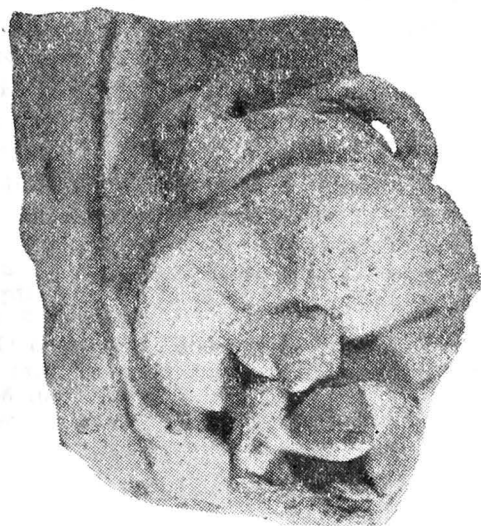
1.

2.

4.

3.

Pl. II. — *Ex voto-uri anatomice de la Veii în Muzeul de Istorie Cluj.*

BEMERKUNGEN ÜBER EINEN DAKERKÖNIG

Die politische Lage des innerkarpatischen Daziens zu Beginn des 2. Jhs. v.u.Z. ist aus Mangel an antiken Schriftquellen im allgemeinen, sowie wegen Ungenauigkeit der vorhandenen Nachrichten fast unbekannt. Durch neuere Untersuchungen¹ wurde sie wieder in das Blickfeld der modernen Historiker gerückt; es handelt sich um die Frage, ob ein Dakerfürst namens Rubobostes, der im Prolog zum XXXII. Buch des Pompejus Trogus² erwähnt wird, wirklich gelebt hat oder nicht.

Bekanntlich hielten einige moderne Herausgeber der Epitome des Werkes von Pompejus Trogus, die durch Justinus auf uns kamen, den Namen *Rubobostes* für eine korrupte Form, änderten ihn in *Burobostes* ab und identifizierten diesen mit dem König Burebista, der ein Jahrhundert später an der Spitze Daziens stand³. C. Brandis wies zunächst nach, daß *Rubobostes* und *Burebista* nicht ein und dieselbe Persönlichkeit sind⁴. Dann identifizierte er *Rubobostes* mit *Oroles*⁵, einem anderen Dakerfürsten, den Pompejus Trogus⁶ erwähnt, als er über die Konflikte mit den Bastarnern in den östlichen Gebieten Daziens spricht⁷. C. Daicoviciu stimmt mit Brandis darin überein, daß *Rubobostes* und *Burebista* zwei verschiedene Fürsten seien, doch weist er auch nach, daß *Rubobostes* und *Oroles* gleichfalls zwei unterschiedliche Persönlichkeiten sind. Er vertritt die Ansicht, daß es Ende des 3. und Anfang des 2. Jhs. v.u.Z. tatsächlich einen dakischen Fürsten *Rubobostes* gegeben habe⁸. Diese Meinung teilen auch andere Historiker⁹.

Vor kurzem versuchte man neuerdings, *Rubobostes* mit *Burebista* zu identifizieren und den dakischen Herrscher *Rubobostes* = *Burobostes* in das 1. Jh. v.u.Z. zu

¹ Vl. Iliescu, *Rubobostes oder Burobostes? Zu Trog. Pomp. Prol. XXXII*, in *StCl*, X, 1968, S. 115—122; die Widerlegung der Behauptungen Vl. Iliescus bei C. Daicoviciu, *Rubobostes = Burebistas?*, in *ActaMN*, VI, 1969, S. 459—463.

² Über Pompejus Trogus, A. Klotz, in *RE*, XXI (1952), Sp. 2300—2313.

³ Für die handschriftlich erhaltenen Formen und die modernen „Verbesserungen“ C. Brandis, *RE*, III, Sp. 2903; IV, Sp. 1955—1956 und *Suppl.* I, Sp. 261—262; C. Daicoviciu, *Noi contribuții la problema statului dac*, in *SCIV*, VI, 1955, S. 50; *ActaMN*, VI, 1969, S. 459—460; Vl. Iliescu, *a. a. O.*, S. 116.

⁴ C. Brandis, *ebd.*

⁵ Ders., *RE*, IV, Sp. 1955—1956.

⁶ XXXII, 3, 18.

⁷ C. Daicoviciu, *TransAnt*, 1945, S. 45—46; *SCIV*, VI, 1955, S. 49; R. Vulpe, in *IstRom*, I, 1960, S. 243.

⁸ C. Daicoviciu, in *SCIV*, VI, 1955, S. 49—51; *Le problème de l'État et de la culture des Daces à la lumière des nouvelles recherches*, in *Nouvelles Études d'Histoire*, Bucarest, 1955, S. 135; *IstRom*, I, 1960, S. 282 und 318.

⁹ R. Vulpe, *a. a. O.*, S. 244; H. Daicoviciu, *Dacii*, București, 1965, S. 73.

versetzen¹⁰. Daraufhin wurde abermals die Unmöglichkeit einer Identifizierung der beiden Fürsten nachgewiesen, und somit die Existenz eines dakischen Königs Rubobostes um das Jahr 200 v.u.Z. bestätigt, dessen Person und Zeitstellung nichts mit Burebista gemein hat¹¹. Die spitzfindige, auf Auslegung antiker Schriftquellen gestützte — von C. Daicoviciu jedoch angefochtene — Beweisführung Vl. Iliescu läßt die archäologisch-historischen Argumente vollkommen außeracht, die zum Beweis der Existenz des Rubobostes angeführt werden können¹².

Tatsächlich dürfen, abgesehen von den sprachlich-geschichtlichen, auf die antiken Schriftquellen gegründeten Überlegungen, die archäologisch-historischen Feststellungen im innerkarpatischen Raum zu Beginn des 2. Jhs. v.u.Z. nicht übersehen werden, selbst wenn manchmal die archäologischen Beobachtungen chronologisch nicht in einen genügend engen Rahmen eingegliedert werden können. Das Auftreten des Rubobostes auf der politischen Bühne Daziens in Verbindung mit dem „Anwachsen (der Macht) der Daker“ zu seiner Zeit, kann nicht als ein bloß politisch-militärischer Aufstieg der Daker im Karpatenraum angesehen werden. Man darf von der wirtschaftlichen, gesellschaftlichen und sogar demographischen Entwicklung dieser Gebiete nicht absehen.

Trotz der spärlichen systematischen Bodenuntersuchungen für den Zeitraum, in den Rubobostes gestellt wird, läßt sich archäologisch in den Gebieten innerhalb des Karpatenbogens eine bedeutende zahlenmäßige Zunahme der Ansiedlungen und dementsprechend eine zunehmende Reichhaltigkeit und Vielfalt ihres Inventars feststellen. So konnten bei den Untersuchungen dakischer Tonware in Siebenbürgen auf der Siedlungskarte des 5.—4. Jhs. nur 25 Siedlungen verzeichnet werden¹³, während auf der Karte des 3.—2. Jhs. schon 55 Siedlungen erscheinen¹⁴. Die Zunahme der Zahl dakischer Ansiedlungen ist aus der günstigen wirtschaftlichen Entwicklung in dieser Zeit und aus einem bedeutenden Völkerzuwachs zu erklären. Selbst die Fortschritte auf dem Gebiet der Sachkultur sind intensiver als in den früheren Zeiträumen¹⁵.

Für die fortschreitende Entwicklung der dakischen Gesellschaft im inneren Karpatenraum in der ersten Hälfte des 2. Jhs. v.u.Z. sprechen auch die dakischen Münzprägungen. Die Mehrzahl der dakischen Münzen aus der zweiten Prägungsphase¹⁶ wurden in die erste Hälfte des 2. Jhs. v.u.Z. angesetzt¹⁷. Das Anwachsen der

¹⁰ Vl. Iliescu, *a. a. O.*

¹¹ C. Daicoviciu, in *ActaMN*, VI, 1969, S. 459—463.

¹² Eine Übersicht der Argumente bei C. Daicoviciu, *a. a. O.*, S. 461.

¹³ I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, Taf. XXVII.

¹⁴ Ders., *a. a. O.*, Taf. XLV. Dazu kommen noch andere Funde aus den letzten Jahren (siehe die Aufstellung der Bodenuntersuchungen zwischen 1967—1969 von D. Popescu in *SCIV und Dacia*).

¹⁵ Für die Fortschritte auf dem Gebiet der Sachkultur, besonders der Keramik, siehe I. H. Crișan, *a. a. O.*, S. 147, 226.

¹⁶ Die erste Prägungsphase umfasst Nachahmungen nach makedonischen Münzen, bei denen die Legende noch teilweise erhalten ist (Information I. Winkler).

¹⁷ C. Preda, *Einige Fragen der geto-dakischen Numismatik*, in *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, 16, 1966, S. 76—79; C. Daicoviciu, *ebd.*; I. Winkler, *Tipurile monetare ale daco-getilor și aria lor de răspindire*, in *ActaMN*, V, 1968, S. 33—48; VI, 1969, S. 67—68; VII, 1970, p. 94—96 und mündliche Informationen I. Winkler.

Zahl dakischer, auf dem Gebiet Siebenbürgens, des Banats und der Crișana geprägter Münzen ist bezeichnend für den fortschreitenden Zusammenschluß der dakischen Stämme in diesem Raum. Die Zunahme der Münzprägungen steht vor allem im Zusammenhang mit den objektiven wirtschaftlichen Erfordernissen des immer lebhafteren Warenaustausches: die Münze wird zum wichtigsten Tauschmittel. Dies muß im allgemeinen ein ununterbrochener Vorgang gewesen sein; denn nicht zufällig erscheint ebenfalls in der zweiten Hälfte ebendesselben 2. Jhs. und gleichfalls in Siebenbürgen eine Nachahmung vom Typ der Drachme, damit man den Anforderungen des intensiven örtlichen Handels gerecht werden könne¹⁸. Die zahlreichen Münzprägungen erklären teilweise auch den akuten Silbermangel, der sich um die Mitte des 2. Jhs. v.u.Z. bemerkbar zu machen beginnt¹⁹.

Auf politischer Ebene geht in der ersten Hälfte des 2. Jhs. v.u.Z. die keltische Herrschaft im innerkarpatischen Raum zu Ende²⁰. Selbst die keltischen oder keltisch-dakischen Gräberfelder und die ihnen entsprechenden Siedlungen enden — so scheint es — spätestens um die Mitte des gleichen Jahrhunderts²¹. Der Untergang der keltischen Herrschaft im inneren Karpatenraum muß also mit einer aufstrebenden militärisch-politischen Macht — der Daker des Rubobostes — in Verbindung gebracht werden, die tatsächlich genügend groß gewesen sein muß, um die Kelten zu verdrängen²². Sie beruhte auf den wirtschaftlichen und sozialen Fortschritten, die sich im innerkarpatischen Raum zu Beginn und in der ersten Hälfte des 2. Jhs. v.u.Z. bemerkbar machten. Dieselbe militärisch-politische Macht muß auch den Zustand von Ruhe und Sicherheit geschaffen haben, die politischen Voraussetzungen also, für den wachsenden Wohlstand der genannten Gebiete in der zweiten Hälfte desselben Jahrhunderts²³.

Wenn die archäologischen Beobachtungen und Feststellungen über die Lage in den innerkarpatischen Gebieten in der ersten Hälfte des 2. Jhs. v.u.Z. eine politisch-militärische Macht unbedingt voraussetzen, die sich in der lückenhaften Nachricht bei Justinus als Herrschaft des Rubobostes erkennen läßt, so stößt doch die Lokalisierung dieses politischen Gebildes auf ernste Schwierigkeiten. Die zeitgenössischen Historiker, die sich mehr oder weniger eingehend mit der Nachricht des Justinus über Rubobostes beschäftigt haben, entschieden sich für Siebenbürgen, da ja der

¹⁸ E. Chirilă — G. Mihăescu, *Der Münzhort von Căprioru. Beiträge zu Chronologie und Umlauf der Tetradrachmen von Macedonia Prima und der Insel Thasos*, 1969, S. 41.

¹⁹ E. Chirilă — G. Mihăescu, *a. a. O.*, S. 44.

²⁰ C. Daicoviciu, *ebd.*; M. Rusu, *Das keltische Fürstengrab von Ciumești*, in *BerRGK*, 50, 1969, S. 188, Anm. 46 (hier wurde auch beobachtet, dass das Verbreitungsgebiet der keltischen Ansiedlungen und Friedhöfe sich mit dem der dakischen Siedlungen und Horte nicht deckt). Siehe auch M. Rusu, *Mormintul unei căpetenii celtice de la Ciumești*, Baia Mare, 1970, S. 41 ff.; vgl. oben, S. 65—77.

²¹ I. H. Crișan, *a. a. O.*, S. 102; Vl. Zirra, *Celții și raporturile lor cu daco-geții*, Vortrag bei der Nationalkonferenz für Archäologie (Craiova, Dezember 1969).

²² C. Daicoviciu, *ebd.*

²³ Ohne auf Einzelheiten einzugehen, wollen wir nur das Anwachsen der Zahl der Siedlungen, die zunehmende Reichhaltigkeit ihrer Inventare, den weitgehenden Gebrauch von Erzeugnissen und Werkzeugen aus Eisen (H. Daicoviciu, *a. a. O.*, S. 78 ff.; I. H. Crișan, *a. a. O.*, S. 229), den ständigen Zustrom von thasischen und Macedonia Prima Tetradrachmen nach Siebenbürgen, sowie deren Nachahmung nur in diesem Gebiet (E. Chirilă — G. Mihăescu, *a. a. O.*, S. 40 und die Verbreitungskarten) erwähnen.

Hinweis des antiken Schriftstellers sich auf die Daker bezog²⁴. Wenn man aber die Gewohnheit der antiken Autoren in Betracht zieht, nur über Ereignisse zu schreiben, die den römischen Staat direkt betrafen oder irgendwelche Folgen für ihn hatten, so könnte man das politische Gebilde des Rubobostes mit einiger Wahrscheinlichkeit in die süd-westlichen Teile Daziens, vielleicht nach Westsiebenbürgen und in das Banat verlegen, beides Gebiete, von wo aus politisch-militärische Unternehmungen eine Rückwirkung auf die Balkanhalbinsel haben konnten, die in der römisch-republikanischen Interessensphäre lag. Diese Annahme könnte auch durch die — mit Vorbehalt auf Grund der Münzprägung — geäußerte Feststellung einer gewissen Stabilität der politischen Gebilde in Westsiebenbürgen im gleichen Zeitraum²⁵, sowie durch das Fehlen von Keltenfunden im Banat²⁶, gestützt werden. Doch bleibt die genannte örtliche Zuweisung vorläufig eine Hypothese.

Die archäologischen Feststellungen hinsichtlich des inneren Karpatenraumes beziehen sich auf die erste Hälfte des 2. wenn nicht gar auf das Ende des 3. Jhs. v.u.Z. Beobachtungen die innerhalb dieses Zeitraums ein genaueres Datum für die Herrschaft des Rubobostes ergeben könnten, stehen zur Zeit noch aus.

Aus den Fragmenten der Historien des Trogus wäre noch die Erwähnung zweier Dakerfürsten hervorzuheben: Oroles²⁷ und Rubobostes²⁸. Über die Datierung der in Verbindung mit Oroles erwähnten Ereignisse gegen Ende des 3. und zu Beginn des folgenden Jhs. v.u.Z., also um das Jahr 200, gelangten die Historiker zu völliger Übereinstimmung²⁹. Rubobostes wurde annähernd in den gleichen Zeitraum gestellt, vielleicht etwas später³⁰. Darauf könnte auch der Umstand hindeuten, daß Trogus bei Erwähnung des Oroles einige Angaben über die Daker machen mußte, während Justinus im Prolog des XXXII. Buches über sie wie über einen bereits bekannten Volksstamm spricht.

Im Prolog erwähnt Justinus Ereignisse, die sich in den letzten Jahren der Herrschaft Philipps V. von Makedonien (221—179) und in den ersten Regierungsjahren seines Nachfolgers, Perseus (179—168) zutrugen: die Ermordung des anderen Sohnes König Philipps V., Demetrios, wegen seiner römischerfreundlichen Gesinnung, die Herbeirufung der Bastarner durch Philipp, und deren Versuch, nach Italien zu

²⁴ C. Daicoviciu, in *SCIV*, VI, 1955, S. 50; *IstRom*, I, 1960, S. 318; *ActaMN*, VI, 1969, S. 461, 463; R. Vulpe, in *IstRom*, I, 1960, S. 244; H. Daicoviciu, *a. a. O.*, S. 72.

²⁵ E. Chirilă — N. Chidioșan, *Tezaurul de monede dace de la Almaș*, in *ActaMN*, II, 1965, S. 118.

²⁶ M. Rusu, in *BerRGK*, 50, 1969, S. 189—191 und die Karte mit den Keltenfunden.

²⁷ Pomp. Trog., XXXII, 3, 16.

²⁸ Ders., Prolog zum XXXII. Buch.

²⁹ Siehe oben, Anm. 4, 6.

³⁰ C. Daicoviciu, in *IstRom*, I, 1960, S. 282 („... Rubobostes und Oroles von Beginn des 2. Jhs. ...“), S. 318 („Die organisatorischen Fähigkeiten des Rubobostes am Beginn des 2. Jhs. ...“); ders. in *ActaMN*, VI, 1969, S. 461 („... eine Herausbildung, eine Festigung der Macht der Daker um das Jahr 200 und im 2. Jh. v.u.Z. unter einem König mit Namen Rubobostes“); R. Vulpe, *ebd.* („Eine ebenfalls bei Justinus erhaltene Stelle spricht etwa zur selben Zeit [des Oroles], von einem Anwachsen der dakischen Macht unter einem König namens Rubobostes ...“, der, vielleicht, einer der Nachfolger des Oroles sein könnte“); H. Daicoviciu, *ebd.* („Der römische Historiker erwähnt etwa zu Anfang des 2. Jhs. ein von ihm „incrementa Dacorum per Rubobostem regem“ genanntes Phänomen, ... war wohl Rubobostes ein Nachfolger des Oroles oder dessen Zeitgenosse in einer anderen Gegend Siebenbürgens?“).

gelangen; darauf folgt die Abschweifung auf Ereignisse in Illyrien (der Rückzug der Kelten nach Gallien), der Ursprung der Pannonier und das „Anwachsen (der Macht) der Daker unter König Rubobostes“. Die Erzählung der auf die Bastarner bezüglichen Ereignisse bricht im Prolog mit den ersten Regierungsjahren des Perseus ab. In der Folge faßt Justinus, ebenfalls im Prolog, den Text des Pompejus Trogus kurz zusammen: „ut Galli, qui occuparant Illyricum, rursus rediderunt in Galliam“, während im XXXII. Buch 3, 5—8, sowohl vom großen Kelteneinfall in die Balkanhalbinsel im ersten Drittel des 3. Jhs. v.u.Z. die Rede ist, als auch von der Heranziehung der keltischen Skordisker durch Philipp V. zu dem gegen Rom geplanten Krieg, worüber auch Titus Livius³¹ berichtet. Dieser erwähnt die mit der Ankunft der Bastarner verknüpften Ereignisse in der Balkanhalbinsel, sowie auch die Rückkehr der mit den Bastarnern verbündeten Skordisker in ihre Gebiete³², im Winter 175/174. Es scheint also, daß der Bericht des Pompejus Trogus über die Ereignisse im Illyricum ebenfalls mit den ersten Regierungsjahren des Perseus abbricht, und daß Justinus im Prolog zum XXXII. Buch sich damit begnügte, den Rückzug der Kelten nach Gallien zu erwähnen und die Nachrichten über die Skordisker übergangend.

Wir wissen nicht, durch welches politisch-militärische Ereignis in Pannonien, das bei Justinus fehlt, Pompejus Trogus veranlaßt wurde, über die Herkunft der Pannonier zu berichten. Es könnte aber sein, daß dieser Bericht in den Historien des Trogus auf einer Verwechslung mit der Ansiedlung der Tectosagen in Pannonien³³ beruht. Sicher ist nur, daß im XXXII. Buch des Pompejus Trogus in der Zusammenfassung des Justinus der Faden der Erzählung mit den Ereignissen aus der Zeit des Perseus fortgesetzt wird. Daher ist zu vermuten, daß auch die wertvollen Nachrichten über Rubobostes, die Justinus in der lakonischen Bemerkung über „das Anwachsen (der Macht) der Daker“ zusammenfaßt, Ereignisse aus dem dritten, vielleicht auch dem vierten Jahrzehnt des 2. Jhs. v.u.Z. betreffen. Der Zusammenhang, in dem der Dakerfürst erwähnt wird, macht eine solche Datierung wahrscheinlich, umso mehr, als ihr die archäologischen Beobachtungen nicht widersprechen.

I. GLODARIU

³¹ Tit. Liv., XL, 57, 7; vgl. A. Mócsy, *RE*, Suppl. IX (1962), Sp. 527—528.

³² Liv., XLI, 19, 7—8.

³³ Pomp. Trog., XXXII, 3 12; vgl. Mócsy, *a. a. O.*, Sp. 527.

DESCOPERIRI MONETARE ANTICE ÎN TRANSILVANIA (VII)*

A. Tezaure

I. *Vișea*, jud. Cluj. Tezaur compus din 133 monede dace de argint de tip Pink, pl. XVI/308 și VII/141. Muzeul de Istorie Cluj. În curs de prelucrare de E. Chirilă.

II. *Stîna*, jud. Sălaj. Tezaur de monede dace de argint, descoperit în 1959 sau 1960. Pe lângă o piesă cunoscută mai de mult¹, Muzeul Zălau a mai achiziționat încă trei piese din acest tezaur:

1. Tetradrahmă de tip Crișeni—Berchieș², încadrîndu-se în grupa III, varianta A, a acestui tip. G = 13,90 D = 23.

2. Tetradrahmă de tip Crișeni—Berchieș, încadrîndu-se în grupa IV, varianta C a acestui tip. G = 14,05 D = 23 — 24.

3. Tetradrahmă de tipul Pink, pl. XVIII/349. G = 13,05 D = 22 — 23.

B. Piese izolate

4. *Oradea*. Drahmă de la Filip III (323—316) descoperită în curtea casei din strada Porțile de Fier, nr. 8, în 1963. Cf. H. Gaebler, *Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia*, III/2, Berlin, 1935, pl. XXXI/39. G = 3,94 D = 18. Colecția Liceului nr. 1, Oradea. Informație prof. T. L. Roșu, Oradea.

* În lucrarea de față folosim următoarele abreviațiuni:

Pink=K. Pink, *Die Münzprägung der Ostkelten und Ihrer Nachbarn*, Budapest, 1939.

M=A. Maier, *Die Silberprägung von Apollonia und Dyrrhachium*, în *NumZ*, N.S. I, 1908, p. 1 sqq.

B=E. Babelon, *Description historique et chronologique des monnaies de la République Romaine*, vol. I—II, Paris, 1885—1886. GR=H. A. Grueber, *Coins of the Roman Republic in the British Museum*, London, 1910.

S=E. A. Sydenham, *The coinage of the Roman Republic*, London, 1952.

Strack = P. Strack, *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts*, vol. I—III, Stuttgart, 1931—1937.

G = greutatea în grame

D = diametrul în milimetri

¹ E. Chirilă și colab., *Descoperiri monetare antice în Transilvania*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 467, fig. 3. Moneda figurează însă acolo ca piesă izolată.

² E. Chirilă, *Der dakische Münzschatz von Crișeni-Berchieș*, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 185—200.

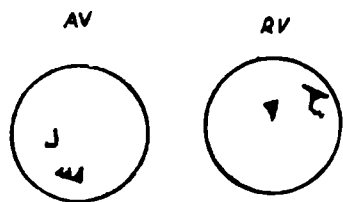

Fig. 1 — Contramărcile de pe piesa nr. 11.

5. *Dej*. Tetradrahmă dacă de tipul Pink, pl. XII/244. $G = 14,88$ D = 23. Münzkabinett. Bodemuseum, Berlin³.

6. *Oradea*. Piesă de tip Biatec, dar diferită de variantele cunoscute pînă acum⁴. $G = 16,90$ D = 23. Muz. Oradea.

7. *Cluj*, împrejurimi. Tetradrahmă thasiană de tip Dionysos — Herakles, cu sigla M. Imitație? $G = 13,27$ D = 28 — 30. Muz. Zălau.

8. *Cluj*. Monedă dyrrhachiană de tip Dionysios — Meniskos. M, 201. $G = 2,90$ D = 20. Muz. Turda.

9. *Cluj*. Monedă dyrrhachiană de tip Philodamos — Xenon. M, 388. $G = 3,17$ D = 19. Muz. Turda.

10. *Zaul de Cimpie*, jud. Mureș, pe locul numit „Lingă Tăuri”. la est de sat. Denar republican al monetarilor Q. Curtius — M. Silanus. B, I, nr. 2; 114 e.n.; GR: 124—103 i.e.n.; S = 108 — 107 e.n. $G = 3,75$ D = 19. Colecția Școlii generale din localitate.

11. *Cheud*, com. Năpradea, jud. Sălaj. Denar republican al monetarului Ti. Quinctius Trogius, cu două contramărci pe avers și două pe revers⁵. Pe revers în spatele călărețului litera F. B, II, nr. 6; 104 i.e.n.; GR: 91 i.e.n.; S = 105 i.e.n. Fig. 1. $G = 3,57$ D = 19. Muz. Zălau.

12. *Ghenci*, jud. Satu Mare. Dupondius de la Vespasian, 72—76 e.n. Coh.², I/151—156. $G = 11,54$ D = 26. Muz. Carei.

13. *Urziceni*, jud. Satu Mare. Denar suberat de la Traian, 103—111 e.n. Coh.², II/64; Strack, I, p. 116—119. Muz. Carei.

14. *Dindești*, jud. Satu Mare. Denar de la Hadrian. 119—123 e.n. Coh.², II/234; Strack, II, p. 93. Muz. Carei.

15. *Pata*, jud. Cluj. Sestertius de la Hadrian, 128—132 e.n. Coh.², II/725; Strack, II, p. 129. $G = 24,27$ D = 32. MuzIstCluj.

16. *Pir*, jud. Satu Mare. Denar de la Antoninus Pius, 148 e.n. Coh.², II/283; cf. Strack, III, p. 136, pl. II/173. Muz. Carei.

17. *Pir*, jud. Satu Mare. Denar de la Marcus Aurelius, 169 e.n. Coh.², II/412. Muz. Carei.

18. *Berea*, com. Ciumești, jud. Satu Mare. Denar de la Lucius Verus, 163 e.n. Coh.², III/156. Muz. Carei.

³ Datorăm informația și fotografia piesei lui H. D. Schultz de la Bodemuseum, Münzkabinett.

⁴ Vezi tipurile date de V. Ondrouch, *Keltské mince typu Biatec z Bratislavy* [Monede celtice de tip Biatec în Bratislava], Bratislava, 1958, pl. I—XX.

⁵ Contramărcile nu figurează nici în lucrarea lui G. G. Belloni, *Le monete romane dell'età repubblicana*, Milano, 1960, tav. I—II, nici între cele date de E. Chirilă — I. A. Aldea, *Tezaurul monetar de la Dobîrca, sec. II i.e.n. — sec. I e.n.*, în *ActaMN*, V, 1968, pl. IV.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

20

Planşa — Numărul de ordine al pieselor de pe planşa corespunde cu cel din lista monedelor.

19. *Zaul de Cîmpie*, jud. Mureș. Din aceeași zonă ca și nr. 10. Sestertius de la Caracalla, 214 e.n. Coh.², IV/254. G = 19,95 D = 32. Colecția școlii locale.

20. *Carei*, jud. Satu Mare. Follis de la Constantius II, 353 e.n., emis la Sirmium. În exergă SIRM. Coh.², VII/342. G = 2,57 D = 20. Muz. Carei.

E. CHIRILĂ — V. LUCĂCEL — Z. MILEA — I. NĚMETI — I. ORDENTLICH

ANTIKE MÜNZFUNDE IN SIEBENBÜRGEN (VII)

(Zusammenfassung)

Es werden Hort- und Einzelfunde vorgelegt. Ein dakischer Hort von *Vișea* (Bez.Cluj), mit 133 Münzen vom Typ Pink, Taf. XVI/308 und Taf. VII/141. Ein dakischer Hort von *Stîna* (Bez.Sălaj), aus dem drei Münzen vom Typ Crișeni-Berchieș (Anm. 1—2) und eine vom Typ Pink, Taf. XVIII/349 wiedergefunden werden konnten.

Einzelfunde: eine Drachme von Philipp III., eine dakische Münze vom Typ Pink, Taf. XII/244, eine Münze vom Typ BIATEC in einer neuen Variante, eine thasische Tetradrachme, zwei dyrrhachische Münzen, zwei republikanische Denare (Nr. 11 mit je zwei Gegenstempeln auf Avers und Revers, Abb. 1), ein Dupondius von Vespasian, ein Denar von Trajan, ein Sestertius und ein Denar von Hadrian, je ein Denar von Antoninus Pius, Marcus Aurelius und Lucius Verus, ein Sestertius von Caracalla und ein Follis von Constantius II. (Die laufenden Nummern der Münzen auf den Tafeln entsprechen denen der Liste.)

RANISSTORUM, ULTIMUL PUNCT DE SPRIJIN AL LUI DECEBAL*

În Grammeni, un mic sat din Macedonia, în apropierea anticului Philippi, a ieșit la iveală în 1965 o uriașă piatră funerară, în a cărei inscripție răposatul se laudă că l-ar fi prins pe Decebal și capul i l-ar fi dus la Traian la *Ranisstorum*. Publicăm monumentul însoțit de un amplu comentariu într-o altă revistă¹. Totuși, în urma amabilei invitații a Profesorului Dr. C. Daicoviciu, îl reproducem și aici (fig. 1), datorită excepționalei sale importanțe pentru istoria României, adăugînd cîteva observații în legătură cu orașul dacic *Ranisstorum*, necunoscut pînă acum.

Inscripția se prezintă după întregiri în felul următor:

Ti(berius) Claudius / Maximus, vet(eranus) / [s(e)] v(ivo) f(aciendum) c(uravit). Militavit / eque(s) in leg(ione) VII C(laudia) p(ia) f(ideli), fac⁵tus qu(a)estor equit(um), / singularis legati le/gionis eiusdem, vexil/larius equitum, item / bello Dacico ob virtu¹⁰te(m) donis donatus ab im/p(eratore) Domitiano. Factus dupli(ca-rius) / a divo Troiano(sic) in ala secu(n)d(a) / Pannoniorum, a quo et fa(c)tus explorator in bello Da¹⁵cico et ob virtute(m) bis donis / donatus bello Dacico et / Parthico, et ab eode(m) factus / decurio in ala eade(m), quod / cepisset Decebalu(m) et caput /²⁰ eius pertulisset ei Ranissto/ro. Missus voluntarius ho/nesta missione a Terent[io Scau]/riano, consulare [exerci]/tus provinciae nov[ae] Mes²⁵opotamiae]

Ti. Claudius Maximus, originar probabil din Philippi, deoarece acolo se va re-trage, a intrat prin anul 85 e.n. ca recrut în *legio VII Claudia*, staționată atunci în Viminacium din Moesia Superioară. Încadrat călăreț (*eques*) în legiune, a fost ridicat la rangul de *quaestor equitum* și apoi de *singularis* al legatului legiunii. Ultimele două grade erau pînă acum necunoscute. *Singulares* sînt gărzile personale ale

* Prof. M. P. Speidel (University of Hawaii, Honolulu, S.U.A.) a avut amabilitatea de a trimite profesorului C. Daicoviciu articolul „*Ranisstorum, Decebalus' letzter Stützpunkt*” spre a fi făcut cît mai repede cunoscut în România. Mulțumindu-i, publicăm, fără modificări, articolul, în traducerea românească a asist. univ. Ioan Piso. În formă amplă, articolul prof. Speidel apare în *Journal of Roman Studies*, vol. LX 1970. — COMITETUL DE REDACȚIE.

¹ M. P. Speidel, *The Captor of Decebalus*, în *JRS*, LX, 1970.

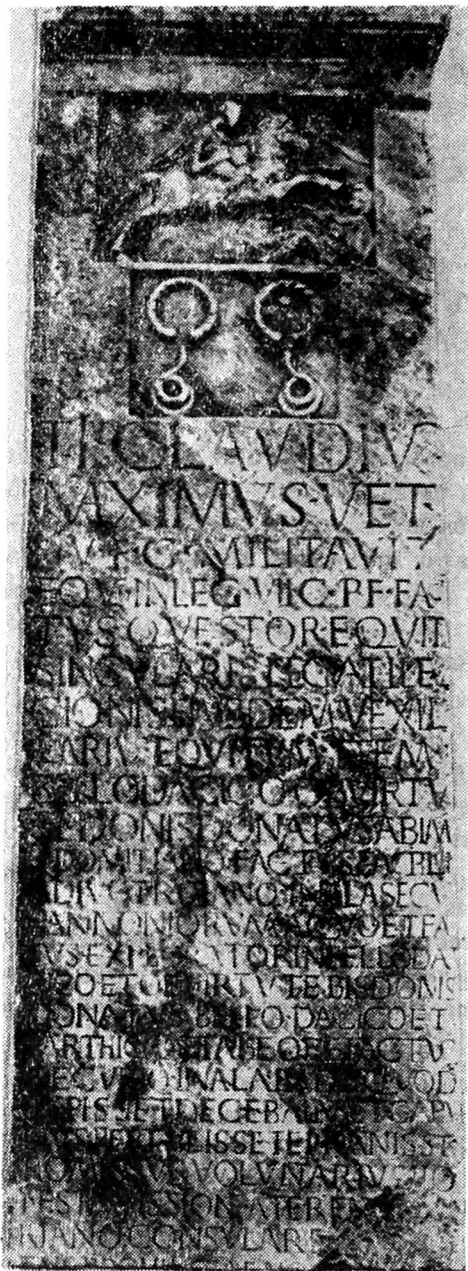

Fig. 1. — Piatra funerară a lui Ti. Claudius Maximus. Muzeul arheologic Kavalla (Grecia)

ofițerilor superiori. După o ipoteză seducătoare a lui C. Patsch, legatul legiunii a VII-a Claudia (în care servea Maximus) putea fi chiar acel Longinus, care la începutul celui de al doilea război căzuse în mîinile lui Decebal și-și luase viața pentru a nu-l sili pe Traian să-l răscumpere cu prețul unor mari concesii făcute dacilor².

Oricum, Maximus fu întîi avansat la funcția de *vexillarius equitum* (stegar al escadronului legiunii) și dobîndi în războiul dacic al lui Domițian distincții militare, despre care Dio scrie că Domițian le-ar fi conferit doar pentru a simula o victorie³. Pentru prima oară e atestat direct faptul că legiunea a VII-a Claudia a luptat în acest război.

Traian l-a înaintat pe Maximus la rangul de *duplicarius* (subofițer de cavalerie) în *ala II Pannoniorum* (unitate de cavalerie), care staționa tot în Moesia Superioară⁴. În al doilea război dacic, Maximus se afla în fruntea unei formațiuni de *exploratores* (cercetași), în mîinile cărora căzu Decebal fugind, după cum arată scena CXLV a columnei lui Traian. Sinuciderea lui Decebal e înfățișată în relieful din partea de sus a monumentului nostru: regelui care cade pe spate murind îi scapă din mîină pumnalul încovoiat cu care-și tăiase beregata.

Desigur, Maximus se cam laudă vorbind de „prinderea lui Decebal“, lucru făcut apoi și de propaganda imperială în urma victoriei⁵. Capul regelui i-l aduse împăratului la *Ranisstorum*. După cum am putut dovedi, împăratul însuși arată oștirii capul lui Decebal în scena CXLVII, anunțînd victoria

² C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, în *Sitzungsberichte Akad.*, Wien, 1937, p. 101, la Cassius Dio, LXVIII 12, 1 sqq.

³ Cass. Dio, LXVII 7, 2.

⁴ Wagner, *Dislokation*, p. 61.

⁵ SEG, IX 101 Νέρβας Τ[ραιανός Σεβαστός τὸν τῶν Δακῶν μόναρχον Δεικβαλλον ἔλαβε.

printr-o *adlocutio* (alocuție)⁶. Mai târziu capul fu adus la Roma și aruncat pe scările Gemoniei, așa cum se obișnuia cu cadavrele răufăcătorilor executați⁷.

Pentru fapta sa Maximus a fost numit *decurio* (decurion). A servit în armată peste timpul prescris (*voluntarius*), iar înainte de „lăsarea la vatră” (*honesta missio*) a mai dobândit și distincții militare în războiul purtat de Traian cu parții. *Torques* (colane) și *armillae* (brățări), pe care le-a obținut, sînt reprezentate pe monument; e ciudat faptul că lipsesc *phalerae*-le (plăcuțe de metal). Aflăm aici că *ala II Pannoniorum*, care aparținuse la început garnizoanei Daciei, a luat parte la războiul partic al lui Traian. Așadar, Traian a lăsat Dacia în mare măsură descoperită re-trăgînd trupe, iar Hadrian, departe de a renunța la Dacia cum se afirmase⁸, a sporit numărul trupelor din provincie, readucînd și așezînd în Dacia Porolissensis *ala II Pannoniorum*⁹.

Deosebit de surprinzătoare și valoroasă este știrea că D. Terentius Scaurianus, primul guvernator al Daciei¹⁰, a fost mai târziu însărcinat de Traian și cu organizarea uneia dintre provinciile răsăritene nou cucerite, probabil a Mesopotamiei, evident fiindcă își îndeplinise cu succes misiunea în Dacia.

Ranisstorum este un toponimic dacic atestat aici pentru prima dată. A doua sa componentă e cunoscută din alte nume de localități, ca *Durostorum*, *Getystyrum* sau pur și simplu *Sturum*, însemnînd pe cît se pare „localitate, loc, oraș”¹¹. Prima componentă, *Rani(s)-*, se întilnește în epitetul tracic al lui Apollo „Raniskelenos”¹², necunoscîndu-i-se însă înțelesul¹³.

Ce se poate spune despre localitatea însăși? Acel castru de legiune, în care capul lui Decebal fu arătat oștirii, se numea cu siguranță *Ranisstorum*. El trebuie însă să-și fi primit numele de la o așezare dacică din apropiere. Că aceasta va fi fost importantă prin mărimea ei reiese din faptul că în inscripția sa funerară Maximus o presupune cunoscută cititorului.

Încă Cichorius a admis că Traian a ridicat în Transilvania un *castrum stativum*, de unde a condus ultimele operațiuni militare¹⁴. După cucerirea cetăților și victoria de pe cîmpurile de bătălie, nemairămînînd altceva de făcut decît de a-i urmări pe dacii fugari, împăratul nu se va mai fi deplasat de la un castru de etapă la celălalt. Astfel se poate presupune că tabăra care figurează în scena CXLII a columnei lui

⁶ M. Speidel, în *AJA*, 1971.

⁷ Cass. Dio, LXVIII 14,3; *Fasti Ostienses ad annum 106: Deceballi [caput... in sca]lis Gemoni[is] iacuit*.

⁸ Eutropius, VIII 6,2; cf. Cass. Dio, LXVIII 13,6.

⁹ Despre *exercitus Daciae Porolissensis* și originea unităților sale: M. Macrea, *Dacia*, N.S., VIII 1964, p. 145—160. *Ala II Pannoniorum* este identică cu *ala II Gallorum et Pannoniorum*, cf. C. Daicoviciu — D. Protase, *Un nouveau diplôme militaire de Dacia Porolissensis*, în *JRS*, LI 1961, p. 63—70, în special p. 66 (*ActaMN*, I 1964, p. 163—178).

¹⁰ E. Groag, *Terentius*, în *RE*, V A, 669—672.

¹¹ D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Viena, 1957, p. 480. Emendarea lui „*Sturum*” în „*Asturum*” la Geograful Ravenat, 177 de către C. Patsch (*JÖAI*, VI 1903, Bbl. 74) nu este justificată.

¹² *IGB*, IV, 1928.

¹³ Legătura cu un toponimic **Raniskela* (G. Mihailov, *IGB*, IV p. 322) nu este convingătoare de vreme ce de pildă Asklepios dela Glava Panega e numit cînd *Saldobysenos*, cînd *Saldokelenos* (*IGB*, II 526; 531), -*kelenos* putînd să fie cu greu un sufix al unui toponimic. Poate că *Rani-s-* se referă chiar la Apollo.

¹⁴ C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, Textband, III, Berlin, 1900, p. 345.

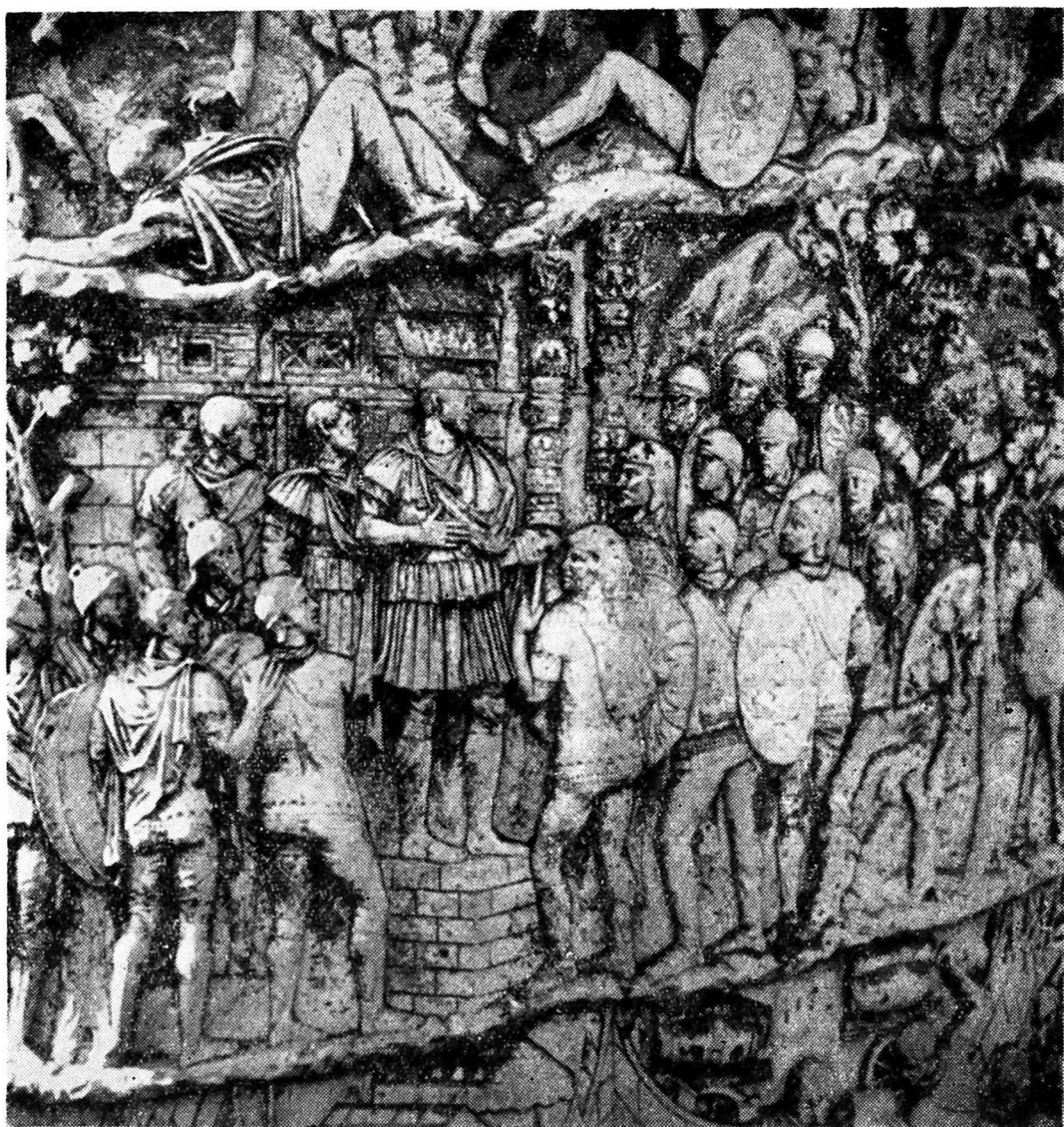

Fig. 2. — Scena CXXXVII de pe Columna lui Traian (Roma): alocuțiunea împăratului în fața orașului Ranisstorum (Foto: Institutul Arheologic German, Roma)

Traian și de la care începe urmărirea lui Decebal reprezintă deasemenea localitatea Ranisstorum. C. Patsch a făcut încă un pas înainte presupunând stabilirea cartierului general al împăratului lângă orașul înfățișat în scena CXXXVII (fig. 2), de vreme ce comoara lui Decebal a fost adusă acolo¹⁵. Această interpretare e sprijinită acum de faptul că, după cum arată monumentul nostru, cartierul general al lui Traian trebuie să fi fost așezat în apropierea unui oraș mai important, deci tocmai *Ranisstorum*.

¹⁵ C. Patsch, *op. cit.*, p. 116.

În fața orașului, Traian le ține soldaților o alocuție. Cu ce scop? Alocuțiile sînt reprezentate pe columnă fie la început de campanii¹⁶, fie după succese hotărîtoare: în primul război după luptele de la Tapae, Adamclissi și Sarmizegetusa, ca și după sfîrșitul victorios al acestui război¹⁷; în al doilea război după cucerirea Sarmizegetusei și totodată după moartea lui Decebal¹⁸. Trebuia, așadar, să fi avut loc un succes hotărîtor. C. Patsch a văzut atare succes hotărîtor în respingerea izbutită a atacului reprezentat cu două scene înainte asupra castrului auxiliar¹⁹. Nu e nici o îndoială că acțiunea a fost importantă pentru daci, lucru dovedit de prezența lui Decebal. Să fi fost însă acesta un succes roman comparabil cu cele enumerate de noi? Ne îndoim.

S-ar putea admite mai degrabă că succesul atît de important este înfățișat chiar pe scena alocuției sub chipul marelui oraș puternic fortificat. În scena premergătoare dacii părăsesc un oraș asemănător, exprimînd clar prin mimică teama în fața unui dușman neînfrîșat, dar care se apropie. În scena noastră acest dușman e apoi reprezentat: împăratul cu grosul trupelor. Prima scenă nu poate fi explicată decît în legătură cu a doua, ambele privind același oraș. Căderea acestuia dă ocazia, ca de altfel puține evenimente hotărîtoare din timpul războiului, unei *adlocutio*.

Unde era situat orașul? După cum vom arăta mai pe larg în altă lucrare, scenele CXXXI—CXXXVII ale columnei trebuie înțelese în felul următor: după cucerirea capitalei dacice romanii continuă să înainteze în interiorul Transilvaniei și trec o apă, care nu putea fi alta decît Mureșul. În timp ce dacii își părăsesc fortificațiile de pe mal pentru a se năpusti asupra trupelor auxiliare trecute cele dintii dincolo, legiunile, trecînd riul în bărci dinainte pregătite, ocupă terenul lăsat descoperit și se îndreaptă către marea așezare, care e cedată în consecință fără luptă. Orașul se găsea prin urmare dincolo de Mureș²⁰ și nu putem să nu ne gîndim la Apulum, centrul strategic al țării.

În adevăr, săpăturile au scos la iveală lîngă Apulum un oraș dacic întărit și de proporții neobișnuite, Piatra Craivii²¹, în care putem recunoaște pe bună dreptate *Ranisstorum*. După nume putea fi în același timp un oraș sfînt. Căderea lui a dat o asemenea lovitură conducătorilor daci, încît au socotit războiul pierdut iar cei care n-au ales fuga ori supunerea, s-au sinucis. Cartierul general al lui Traian a devenit însă acel castru de legiune din care s-a dezvoltat apoi un oraș — *Canabae legionis XIII Geminae*, Apulum de mai tîrziu.

MICHAEL P. SPEIDEL

RANISSTORUM, DECEBALUS' LETZTER STÜTZPUNKT

Die vorliegende Mitteilung ist eine gekürzte Fassung in rumänischer Übersetzung des in *JRS*, LX, 1970 erscheinenden Artikels (vgl. Anm. * und 1).

¹⁶ Scenele X, LIV, CIV.

¹⁷ Scenele XXVII, XXXIV, LXXIII, LXXVII.

¹⁸ Scenele CXXV, CXXXVII, CXLVII.

¹⁹ C. Patsch, *op. cit.*, p. 116.

²⁰ C. Patsch (*op. cit.*, p. 115) explică construirea de vase din scena CXXXIII ca o trecere pe țărîmul opus, dar presupune totodată că grosul trupelor ar fi trecut din nou Mureșul printr-un vad, iar bărcile ar servi doar unui mic detașament de rezervă, — o contradicție evidentă.

²¹ D. Berciu, în: F. Millar, *The Roman Empire and its Neighbours*, New York, 1967, p. 273. I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, *La forteresse dace de Piatra Craivii*, în *CELTICVM XII* (Supplément à *OGAM*, N° 98, 1965).

NOTE EPIGRAFICE*

1. O inscripție votivă din Germisara (?)

Sporul neîntrerupt al descoperirilor arheologice-epigrafice continuă să compenseze marile pierderi și să umple unele goluri largi ale documentării privind desfășurarea multilaterală a vieții sociale și economice, a romanismului Daciei carpatice în cursul celor 17 decenii ale stăpînirii imperiului. Rezultatele impresionante ale cercetărilor arheologice sistematice de mari proporții dezvoltate cu deosebire în ultimele două decenii în țara noastră sînt mereu amplificate cu achiziții „fortuite” prin sirguința și zelul muzeografilor-arheologi ajutați de participarea pasionată a nenumăraților „nespecialiști” sprijinitori și iubitori desinteresati ai arheologiei și istoriei îndepărtate a țării noastre: intelectualii orașelor și satelor, muncitorii și țărani animați de dragostea pentru trecutul și relicelele lui materiale arheologice (în sensul larg și complex al termenului) de interes și de valoare documentară deosebită, — materiale care prin natura și situația lor topografică pot fi observate mai greu ori scapă adesea total atenției cercetătorilor din instituțiile de specialitate. Rîvna așa-numiților „amatori și diletanți” a dus la descoperirea și punerea în circuitul bibliografiei internaționale a unor piese arheologice (adevărate „surprize” științifice), de semnificație nu numai locală (topografic-arheologică), dar și de valoare documentară majoră, cu privire la istoria generală a Daciei și chiar a lumii antice greco-romane, îmbogățind informațiile despre elementele, organizarea și funcționarea aparatului complex militar și administrativ al imensului imperiu roman.

Între descoperirile de valoare deosebită privind istoria Daciei romane ce s-au făcut în ultimul deceniu se numără cele din zona de la nord de *Geoagiu* (Gyógy, jud. Hunedoara), provenind din „fondul” materialului documentar al vestitei așezări civile și balneo-climaterice GERMISARA daco-romană, alături de care se află castrul unității auxiliare „britannice”¹. De aici au „emigrat” către nord fiind trans-

* *Seria XIII*. — *Seria XII* în *Studii Clasice*, XII 1970, p. 161—170, unde sînt indicate și seriile precedente; cf. *ActaMN*, V p. 451.

¹ Este *Numerus Singularium Britannicorum*, staționat în castrul de lângă Cigmău; *Sargetia*, V 1968 [1969], p. 95—97.

portate în cursul sec. XVIII—XIX-lea mai multe altare votive romane la bisericile românești pe traseul Almaș și Brad „în creerii” Munților Apuseni; cinci asemenea piese așezate și adaptate ca excelent picior de prestol în vechile biserici românești (majoritatea de lemn) au fost semnalate (unele achiziționate pentru muzeele hunedorene) până acum, prin osîrdia muzeografilor regiunii (prof. dr-doc. O. Floca-Deva, dr I. V. Todea-Orăștie ș.a.) și a altor intelectuali localnici; din ele, trei au fost publicate cu comentarii necesare: altarele din Poiana², Almașu Mic de Munte (Almășel)³, Curechiu⁴; o piesă de piatră aproape total corodată, la Balșa: mare altar cu ornament pe fața principală a capitelului, de circa 100 × 60 × 42 cm, din inscripție se văd cu greu numai cîteva litere (...ARV... și ...RV...?)⁵.

La acestea se adaugă altarul aflător în situație identică, la Almașu de Mijloc (jud. Alba), semnalat în a. 1968 de preotul Ioachim Danciu (administratorul de atunci al acestei parohii, care ne-a informat prin prof. O. Floca): în vechea biserică de lemn⁶ se află adaptată ca picior de prestol în altar o *ara*, bloc mare de piatră (gresie dură), răsturnat cu capul în jos înfipt în dușumea, avînd capitelul spart și lipsă, integral (probabil încă din vechime). Dimensiunile: înălțimea părții vizibile deasupra podelii 94, lățimea maximă (baza) 70, grosime 60 cm; baza are profilatură simetrică, destul de frumos executată, iar textul este scris corect, limpede, slovele incizate adînc și destul de elegante (opera unui dibaciu meșter pietrar de pe valea Mureșului central), în rîndul 1—8 înalte de 4 cm, în r. ultim (V S L M) de 5 cm; între cuvinte, la mijloc de rînd, „punctuația” este adoptată, dar nu peste tot; unele litere sînt mai mici (cifra „III” în r. 4; 0 în cuvîntul „CoL”), ligaturi r. 5 A+E (PRAEF), r. 7 E+T. Studiarea și fotografierea epigrafei s-a putut face⁷, în condițiile foarte grele de lumină, spațiu și vizibilitate ale strimtorii din altarul bisericeții almășene, care au permis (cu lumină artificială improvizată) numai

² *ActaMN*, III 1966, p. 452—3 (P. Furius Saturninus — leg.aug.pr.pr.).

³ *Apulum*, V 1965, p. 551—5 (C. Caerellius Sabinus — leg.aug.leg. XIII Geminae, leg.aug.pr.pr. provinciae Raetiae); este o inscripție necunoscută anterior („inedită”), înțeasă greșit în *AnnEp*, 1965, 40 ca „reprend l'étude d'une inscription de Germanisara...”.

⁴ CIL III 940, *Sargetia*, V p. 98—101 (Nymphis Aug. pro salute imp. caes. Titi Ael(i) Hadr(iani) Antonini Aug. Pii p(atri) p(atriciae) M. Statius Priscus leg.aug.pr.pr.).

⁵ Exemple de altare romane epigrafice adaptate ca picior de prestol în bisericele românești se citează în *ActaMN* V p. 547 și în *Sargetia* V p. 103, nota 11, la care ar fi de adăugat cele observate ulterior la biserica din Feneș (jud. Alba), de lingă șosea, altar foarte probabil anepigraf, la a doua biserică (din interiorul satului, spre est de șosea) un altar cu cîmpul inscripției încadrat de chenar, textul foarte corodat, acoperit cu var, indescifrabil.

⁶ Biserica de lemn din Almașu de Mijloc, cu vechime necunoscută [dar desigur din sec. XVIII-lea] este construită din birne groase de stejar, tencuită în interior; altarul pe înălțimea naosului și în arc frînt. Are două intrări spre sud. Dimensiunile 14,20 × 5,50 × 16 m. Turnul mijlociu în clopotniță are cîteo fereastră dublă. Biserica este în stare slabă. La a. 1733 exista biserică în sat; doi preoți uniți (Informație prof. At. Popa, Cluj). Satul Almașu de Mijloc (Középalmas) este menționat pentru prima dată în documente la a. 1511 (C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, București, I 1967, p. 31).

⁷ În seara zilei de 8 iulie 1968 cu ajutorul lui M. G. Florea (Turda); în 9 oct. 1969, cu V. Wollmann, pr. A. Văleanu și I. Pirva.

înregistrarea unei mediocre fotograme parțiale, după care desenul linear. Textul păstrat este peste tot simplu, limpede, fără dificultăți de lectură (fig. 1):

DECVRIALIS TRI
BVNICIVS • TRIB
LEG • XII • FVLMIN
PRAEF • COH • III CYR
FLAMEN COL • PRAEF
Q Q • PRO • I M P P
ANTONINO ET VERO
AVGG • AEDILIC • DEC •
V • S • L • M

decurialis tri-
bunicius, trib(unus)
leg(ionis) XII Fulmin(atae),
praef(ectus) coh(ortis) III Cyr(enaicae),
flamen col(oniae), praef(ectus)
q(uin)q(uennalis) pro imp(eratoribus)
Antonino et Vero
aug(ustis), aedilic(ius), dec(urio)
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

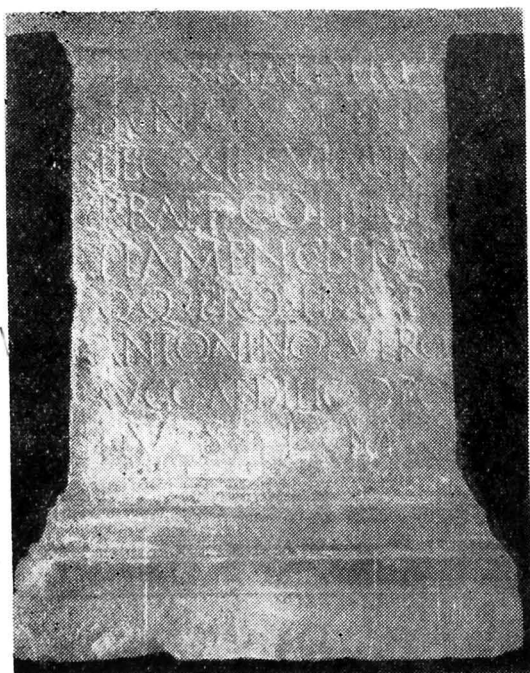

Fig. 1 — Altar votiv în biserica românească din Almașu de Mijloc (jud. Alba)

Traducere: „[. / / ?] / decurialis tribunicius, tribunus în legiunea XII Fulminata, prefect al cohorții III Cyrenaica, flamen al coloniei, prefect quinquenal pentru (înlocuind pe) împărații Antoninus și Verus auguștii, ediliciu, decurion, promisiunea făcută a împlinit-o cu bucurie după merit (zeului care i-a împlinit dorința și rugăciunea)“.

În partea de sus (îngropată în podeaua altarului), la începutul epigrafei, lipsesc acum câteva rînduri, cel puțin trei (sau patru?), conținînd în rîndul 1 (și 2?) numele zeității (-lor?) onorate și adorate; r. 2—3 numele dedicantului credincios și recunoscător, urmat poate de încă vreun titlu sau funcție precedînd pe DECVRIALIS din

primul rînd păstrat. Este un prinos epigrafic, altar (*ara*) de stil și dimensiuni impozante, făcut unei zeități de către un important personaj al aristocrației administrative provinciale care a ocupat funcții orășenești de seamă în Ulpia Traiana capitala Daciei, după ce avusese posturi de comandă în armata romană a Asiei Mici. Magistraturile avute în provincia carpatică și în armată sînt clare, deplin concludente; în schimb numele zeității nu poate fi determinat (eventual IOM, Hercules sau Nymphae), iar numele însuși al ofițerului roman din ordinul ecvestru nu poate fi decît eventual bănuît (cu puține șanse de verificare) prin analogie după cele două comenzi militare avute înainte de venirea în Dacia. Elementele oferite de epigrafa „almășeană” cu textul de mai sus (în ordinea înșirării lor) sînt:

decurialis tribunicius, ca membru al decuriilor la Roma, funcționar subaltern, „tribunicius” după clasa de magistrați (tribuni) la care era subordonat; RE, IV (1901), col. 2318—9 (Schulten); Thesaurus Linguae Latinae, V (1910), col. 224;

trib(unus) leg(ionis) XII Fulmin(atae), marea unitate ce staționa în Cappadocia Anatoliei (Asia Mică), RE, XII (1924), 1705—1710 (Ritterling); AnnEp, 1951, 263; 1957, 44; *Athenaeum*, XXXIV 1956, p. 273—283; epitetul „certa constans” îl primește legiunea ca rezultat și recompensă a fidelității sale față de împăratul Marcus Aurelius Antoninus în cursul revoltei lui Avidius Cassius (a. 175), lipsind (în chip natural) în epigrafa noastră redactată și pusă în Dacia anterior anului 169;

praef(ectus) coh(ortis) III Cyr(enaicae), comandant al cohortei auxiliare numită (mai „pe larg”) *cohors III Augusta Cyrenaica sagittariorum equitata* în sec. II prin aceeași zonă, în Cappadocia (RE, IV 278; Wagner, *Dislokation*, 1938, p. 128—9), deci o unitate auxiliară dependentă de legiunea XII Fulminata din care (ca *tribunus*) ofițerul roman a fost detașat și avansat în funcția de comandă (*praefectus*). După încheierea scurtei cariere militare în cele două unități ale Cappadociei, cavalerul roman vine în Dacia unde ocupă trei posturi în conducerea metropolei Ulpia Traiana-Sarmizegetusa:

flamen coloniae, preot al coloniei; despre *flamines*: RE, VI (1909), 2484—2492 (Samter); *Dizionario epigrafico* (De Ruggiero), III (1922), p. 139—150; remarcabilă este menționarea orașului „colonia” fără vreun toponimic sau determinativ, ceea ce arată că se referă la „capitala” provinciei Ulpia Traiana-Sarmizegetusa, care pînă prin deceniul al 7-lea în sec. II eră singura localitate urbană cu rangul de „colonia” în Dacia;

praef(ectus) q(uin)q(uennalis) pro imp(eratoribus) Antonino et Vero aug(ustis), magistratura de *praefectus iureddicundo*, ca reprezentant (înlocuitor) al împăratului; RE, XXII (1954), 1318—1321; în cazul de față cei doi împărați: Marcus Aurelius Antoninus și Lucius Aurelius Verus, care au domnit împreună între anii 161 și 169 (RE, I 2288); deci epigrafa este din acest interval de timp. Pentru asemenea om de încredere și „înlocuitor” al suveranilor împărăției romane (care în chip firesc nu puteau fi prezenți la Ulpia Traiana Daciei carpatice) avem aici al treilea caz de „substituire” a suveranului roman în funcție administrativă-municipală printr-un „muritor de rînd” la Ulpia Traiana: CIL, III 1497 (=ILS, 7133; Muzeul Deva) „M. Comin(io) M. f(ilio) Pap(iria tribu) Quinto, pontif(ici) col(oniae) Sar(mizegetusae) et praef(ecto) q(uin)q(uennali) pro Antonino imp(eratore) patr(ono) coll(egii) fab(rum) eq(uo) p(ublico) ordo col(oniae) ob mer(ita) ipsius”; onoratul Marcus Cominius Quintus nu era considerat de unii a fi din vremea împăratului Antoninus Pius

(138—161)⁸; dar după analogia inscripției descoperită la Almașul de Mijloc, „Antoninus imp.” poate să fie mai curînd Marcus Aurelius Antoninus, împărat singur după moartea lui Lucius Verus în a. 169; deci CIL, III 1497 ar fi dintre a. 169 și 180. A doua inscripție este CIL, III 1503 (= ILS, 7134) „Q. Ianuario Q. f(il.) Collina Rufo Tavio flamini q(uin)q(uennali) prim(o) pro imp(eratore) ordo col(oniae) Ulp(iae) Trai(anae) Dacic(ae) Sarmizeg(etusae)”. În inscripții apărînd de regulă la cazul genitiv numele împăratului „substituit” („praefectus imperatoris” etc.), forma de *pro*+ablativ din CIL, III 1497 era explicată de Th. Mommsen (*Römisches Staatsrecht*, I 650) ca ceva aberant, „abaterie gramaticală” a lapidului; dar cum s-a observat⁹, construcția nu este unică, ci apare și în CIL, III 1503, iar acum al treilea exemplu: *pro imp(eratoribus) Antonino et Vero* arată că nu este aici vreo formă aberantă, ci construcție gramaticală specifică în Dacia *pro*+ablativ, în loc de acel genitiv („imperatoris”) curent în alte zone ale împărăției;

aedilicius este un bărbat de rangul edililor (adlectus inter aedilicios; cf. RE, I, 448);

decurio, al aceleiași colonia; despre *decuriones*: RE, IV (1901), 2319—2352; *Dizionario epigr.* II (1910), 1515—1552.

Personajul cu aceste titluri pune acum 1800 de ani inscripția-altar votiv („votum solvit libens merito”), foarte probabil la GERMISARA — Băile Geoagiu, cum s-a spus și presupus¹⁰, drept recunoștință și „răsplată” pentru reușita vreunui tratament balneologic la apele minerale calde, ori poate ca simplu gest de gratitudine față de vreo zeitate (Iupiter, Hercules, Nymphae, Aesculap?)¹¹, întru amintirea zilelor petrecute (în sensul optim al termenului) la frumoasa stațiune balneo-climaterică în compania distinsă a altor frunțași ai aristocrației provinciale a Daciei (guvernatori, ofițeri

⁸ Inscriptia (CIL, III 1497) lipsește în repertoriul lui W. Hüttl, *Antoninus Pius* (Praga, 1933), II, din cauză că ar fi de pus în legătură cu împăratul Commodus (180—192), cum s-a remarcat (RE, XXII 1320); sau „îndeplinită probabil pe timpul lui Caracalla (M. Aurelius Antoninus)”, D. Tudor, *Orașe, tirguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 99. În timpul lui Antoninus Pius e pusă de M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 139. Dar s-au ridicat serioase obiecții, temeinic documentate și argumentate, de către C. Daicoviciu, în *ActaMN*, III 1966, p. 156—157 (= *Dacica*, Cluj, 1970, p. 389—390) „... în III 1497 ca *praef. q. q. pro Antonino imp(eratore)*, împărat care este mai curînd Elagabal decît Caracalla. Mommsen în CIL, III indice, se declară (cu rezerva cuvenită) pentru Antoninus Pius, iar H. G. Pflaum (*Mélanges J. Carcopino*, p. 731—732) e categoric pentru acest împărat. După cum se vede din legăturile familiare arătate mai sus, această identificare nu este posibilă; însuși Pflaum (p. 736) consideră aceste cazuri cu 'Antoninus Imp.' ca 'en principe' aplicabile la Antoninus Pius. Martelarea numelui lui Elagabal din inscripții iarăși nu este consecvent aplicată (Pflaum, *op. cit.*, p. 717), cu atît mai mult atunci cînd Elagabal e doar subînțeles, cum este cazul de față”. În CIL, III 7907 „*Antonia Valentina* este soția, iar *Claudia Valentina* soacra lui M. Cominius Quintus și soția lui M. *Antonius Valentinus* care a fost *sacerdos arae augusti nostri coronatus Daciarum trium* sub Gordianus (CIL, III 1433), între 238—244 ...”; *ActaMN*, VI 1969, p. 540.

⁹ RE, XXII 1320.

¹⁰ Proveniența piesei epigrafice „almășene” din altă zonă arheologică (de exemplu din mult mai apropiatul Ampeium — Zlatna, ori din mai îndepărtatul Apulum — Alba Iulia?) apare neverosimilă, judecînd după conținutul ei și după analogiile citate mai sus dela Poiana, Almașu Mic etc. (cf. harta, fig. 2).

¹¹ *Sargetia*, V, p. 101, despre *Nymphae* ca zeiță protectoare ale izvoarelor și stațiunilor balneo-climaterice în Dacia romană.

superiori, magistrați, proprietari rurali, negustori, bogătași) dela care provine majoritatea dedicațiilor epigrafice ale stațiunii daco-romane Germisara¹². Cine să fi fost acest eminent fruntaș și bogătaș al aristocrației daco-romane? nu se poate stabili deocamdată, primele rînduri ale prinosului său epigrafic fiind probabil definitiv pierdute încă din vechime. „Anonimul“ nostru are însă un „correspondent“ care avusese aceleași

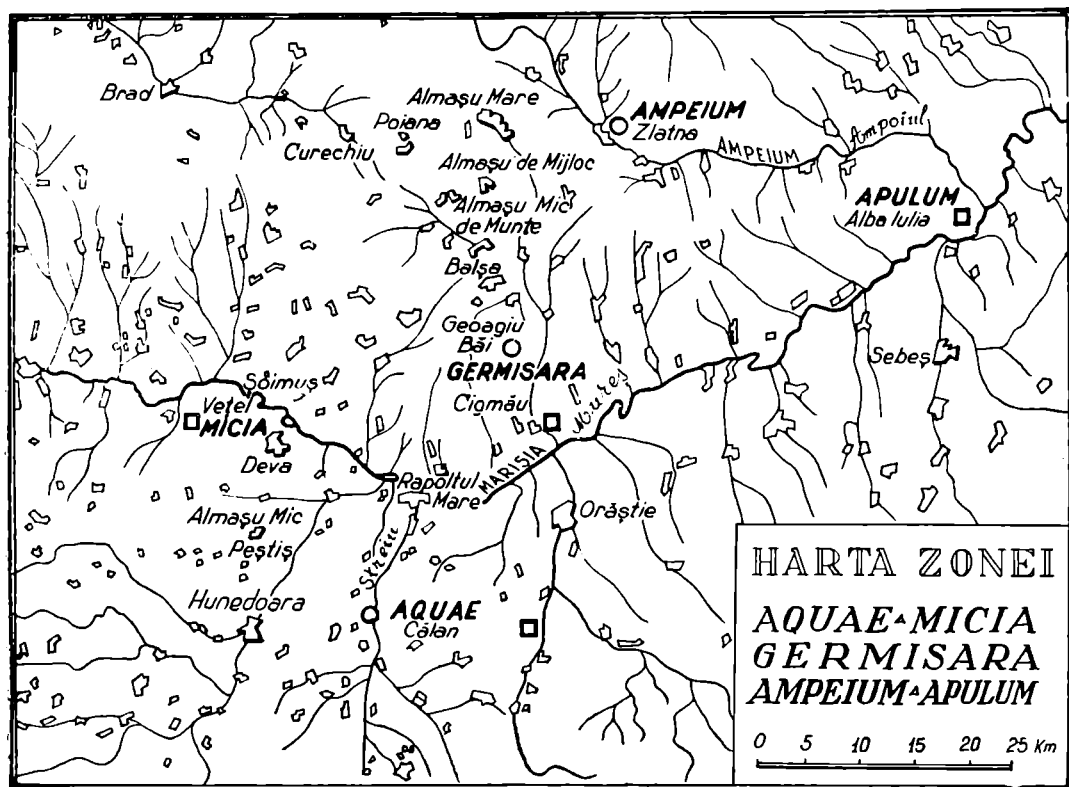

Fig. 2. — Harta zonei arheologice romane Aquae — Apulum.

două comenzi militare tot în vremea lui Marcus Aurelius: *C. Aelius Domitianus* onorat cu o inscripție (peste care deasupra, desigur, o statuie) în orașul italic Puteoli (Pozzuoli, lângă Napoli), curînd după a. 180, „C. Aelio P(ubli) fil(io) Cl(audia) Quir(ina tribu) Domitiano Gauro, ab imp(eratore) M(arco) Aurel(io) Antonino aug(usto) pio equo publico orn(ato), praef(ecto) fabrum, praef(ecto) cohort(is) III Aug(ustae) Cyrenaicae, trib(un)o leg(ionis) XII Ful(minatae) certae constantis scribae aedilium curulium, scribae librario quaesterio trium decuriar(um), sacerdoti apud Laurentes Lavinates, calatori Marciano Antoniniano, adlecto în ordin(em) decret(o) d(ecurionum), remissis

¹² Despre așezarea și stațiunea balneară daco-romană dela Germisara, împreună cu informațiile arheologice-epigrafice și bibliografia anterioară: *Sargetia*, III 1956, p. 57—99, V, p. 95—97, 109—118; D. Tudor, *op. cit.*, p. 130—137.

omnibus muneribus“ (ILS, 2748)¹³. Acest Caius Aelius Domitianus Gaurus, fiul lui Publius (deci tatăl lui avea cetățenia dela împăratul *Publius Aelius Hadrianus*, 117—138, fiind ca atare probabil vreun provincial recent romanizat și încetățenit) eră unul dintre apropiații și protejații împăratului Marcus Aurelius care-l înzestrează cu cal dela stat („equo publico“), „pensionat“ din armată după a. 180 era stabilit la Puteoli, unde fu primit în „ordo decurionum“. Dacă poate fi vorba de unul și același personaj în inscripția dela Puteoli (după a. 180) și în cea dela Almașu de Mijloc (provenind din Germisara Daciei) dintre a. 161—169, adică *C. Aelius Domitianus*, apare surprinzătoare nepotrivirea între titlurile din „cariera“ mai amplă (eventual „completă“) din Puteoli, față de cea înșirată în Dacia, ca și faptul că în Italia nu se face nicio mențiune despre funcțiile municipale avute în capitala provinciei carpatice. Este însă (mai probabil) o simplă întâmplare, fiind doi ofițeri din „ordo equester“ protejați de împăratul Marcus Aurelius Antoninus, unul *C. Aelius Domitianus Gaurus* și altul „Anonimul“ din Dacia (Germisara—Almașu de Mijloc), ambii având aceleași grade în armata Cappadociei: *tribunus* al legiunii XII Fulminata și *praefectus* al cohortei III Cyrenaica. Este și opinia unor epigrafiști vest-germani, consultați printr-o întâmplare¹⁴. Așa fiind, se poate stabili că după încheierea carierii militare în Cappadocia, cei doi ofițeri din ordinul cavalerilor s-au așezat primul la Puteoli în Italia, al doilea la Ulpia Traiana Daciei, zăbovind cităva vreme și la stațiunea balneo-climaterică Germisara; dar e foarte probabil că el n-a rămas definitiv în Dacia, ci (la fel ca majoritatea păturii aristocratice militare și civile a provinciei) s-a retras spre sud ori vest, poate chiar în Italia, cum a făcut Aelius Domitianus.

Este de nădăjduit că în viitor noi descoperiri epigrafice vor elucidă și situația importantului personaj „anonim“ dela Germisara—Almașu, ca și alte numeroase chestiuni istorice ori social-economice, militare etc., care azi apar încă neclare ori total confuze și necunoscute pentru viața provinciei carpatice.

¹³ Inscriptia dela Puteoli a fost publicată în a. 1888 de Th. Mommsen, în *Mittheilungen des archaeolog. Instit.*, Roemische Abtheil., III, p. 77—79 (o analiză scurtă a carierii și nomenclaturii lui *C. Aelius Domitianus*), reproducă în *AnnEp*, 1888, 125, *Ephemeris Epigraphica*, VIII 1899, p. 98, nr. 368. *C. Aelius Domitianus* lipsește în repertoriul de personaje romane *Prosopographia Imperii Romani* (Berlin) ed. I și II.

¹⁴ Scrisoarea lui H. Wolff dela Universitatea din Colonia (Köln, R.F. a Germaniei), 21 XII 1968 „was die Inschrift von Germisara anbelangt, so bin ich bisher noch nicht zu einem endgültigen Ergebnis gekommen. Ich habe noch keine Person gefunden, auf die der cursus passt; alle Nachforschungen in neueren Publikationen blieben erfolglos. Es gibt m.W. auch keine jüngere Sammlung von Dekurialen der Tribunen oder von Militärtribunen der legio XII Fulminata. Die Kombination der Präfektur der coh. III Cyr. mit dem Militärtribunat in der leg. XII Fulm. taucht, soweit ich sehe, ausserhalb der beiden Inschriften nicht wieder auf. Die Diskrepanzen sind jedoch so gross, dass ich an die Identität beider Personen nicht glauben möchte. Zu demselben Ergebnis kam neben Prof. F. Vittinghoff [Colonia-Köln] nach einer kurzen vorläufigen Stellungnahme, auch Herr Eck, der gerade in Erlangen über prosopographische Fragen der domitianisch-trajanischen Zeit promoviert hat und eine grosse Materialsammlung besitzt“.

2. O stelă funerară istrieană

Între niște „spicuri epigrafice“, cu materiale dela Istria (Histria dobrogeană), prof. D. M. Pippidi (universitatea București) publică în a. 1968 „trei dedicații din epoca imperială“ de interes documentar deosebit, dintre care prima piesă reține atenția cititorului prin faptul că în grabă (printr-o stranie inadvertență) se formulează o interpretare a reliefului cu întregire-tilcuire a textului epigrafic ce nu corespund cu realitatea și care impun o reluare a chestiunii: SCIV 19 (1968), p. 432—433 „3. Muz(eul) Histria, inv(entar) nr 38. Relief de marmură înfățișând pe Demetra între două rugătoare, descoperit nu se știe când, nici de cine, înainte de a. 1941. La baza frontonului triunghiular, pe profilul ce-l desparte de cîmpul adîncit unde sînt sculptate figurile, inscripție în două rînduri, aproape ștearsă din pricina uzurii pietrii. Dimensiuni maxime: 57 × 50 × 13 cm. Înălțimea literelor: 12 mm. Cît se poate judecă, din secolele I—II e.n.

Μοιρῶ Διονυσίου τοῦ Μενίσκου θυγάτηρ]
Δήμητρ[ρι εὐ]χῆ[ν.....]. ΓΝ. .HP

Rîndul 1, spre centru, partea de jos a literelor cu totul ștearsă, dar extremitățile superioare s-au păstrat și îngăduie o citire aproape sigură. La sfîrșit, din T, numai partea stîngă a barei orizontale. R. 2, după primele cinci litere, nimic sigur: la început mi se pare a recunoaște XH; ceva mai departe IO (sau ΓΩ ?), iar la urmă HP. *Traducere:* 'Moirô, fiica lui Dionysios al lui Meniscos, închinare Demetrei...'. După dedicația publicată în *Studii Clasice*, IV (1962), p. 128, nr 1, a doua mărturie a unui cult al Demetrei în Histria, de data aceasta de pe la începutul erei noastre (despre dedicația copiată acum un veac de E. Desjardins... cf. *StCl*, IX 1967, p. 230—232). Nici persoana dela care emană inscripția, nici părintele ei nu sînt altminteri cunoscuți în prosopografia istrieană. — Aceeași interpretare a reliefului și lectură a inscripției reproduce și adoptă celebrul epigrafist-ellenist parisian L. Robert în cronică anuală „Bulletin épigraphique“ din *Revue des études grecques*, LXXXII 1969, p. 484, nr 393 „relief avec dédicace à Déméter (I—IIe s.p.C.) *Moirô* (etc.)...“

Tilcuirea dată reliefului și inscripției surprind și stîrnesc nedumeriri dela prima vedere în ce privește rostul cu destinația piesei, fiind adică în nepotrivire cu materiale asemănătoare sau chiar identice, nelipsite în zona pontică de „colonizare“ greacă, după cum sînt frecvente și răspîndite în lumea ellenistică și greco-romană. Oricît de puternică și adîncă ar fi „uzura pietrei“ pe acest „relief de marmură înfățișînd pe Demetra“, se distinge totuși (printre umbrele nuanțate ale coroziunii aproape de două ori milenare) destul de limpede în centrul tabloului o figură principală: femeie șezînd pe un scaun în chip de tron, îmbrăcată în haine cu bogate falduri ce se scurg spre pămînt, avînd în față și îndărătul său cîte o figură feminină de talie mai mică (cele două presupuse „rugătoare“); cea din dreapta pe un pedestal ridică mina dreaptă spre femeia din centru par'că oferindu-i ceva (obiect nedeterminat, palma mîinii fiind total tocită; n-ar fi exclus să țină pe brațul stîng la piept un copil [?], deci eventual este o doică? analogii nu lipsesc); v. fig. 3,4a. Asemenea scenă nu are caracter religios-votiv, ci este un tipic tablou funerar, înfățișînd pe o femeie distinsă, defuncta, o „matroană“ înconjurată de servantele

(sclavele) sale care o slujesc îngrijind-o și în acea „viață de dincolo“, precum o serviseră în cea pămîntească, ori aducîndu-i ofrande. Motivul este simbolistic-funerar (ca atare, în sens mai larg și generic, tîot de natură religioasă; dar nu votiv în legătură cu adorarea vreunei divinități). Stele funerare cu asemenea conținut, în variate combinații, dimensiuni și elemente felurite (în ultimă instanță, însă, un tablou evocator al vieții defuncților), sînt o redare plastică a concepțiilor despre lume și viață ale vechilor elleni¹⁵, avînd ca punct de plecare Ellada continentală și mai precis Attica; aceste reliefe sînt răspîndite în lumea antică și la fel în zona vestică a Pontului Euxin. De aici cea mai apropiată analogie, parțială, este chiar dela

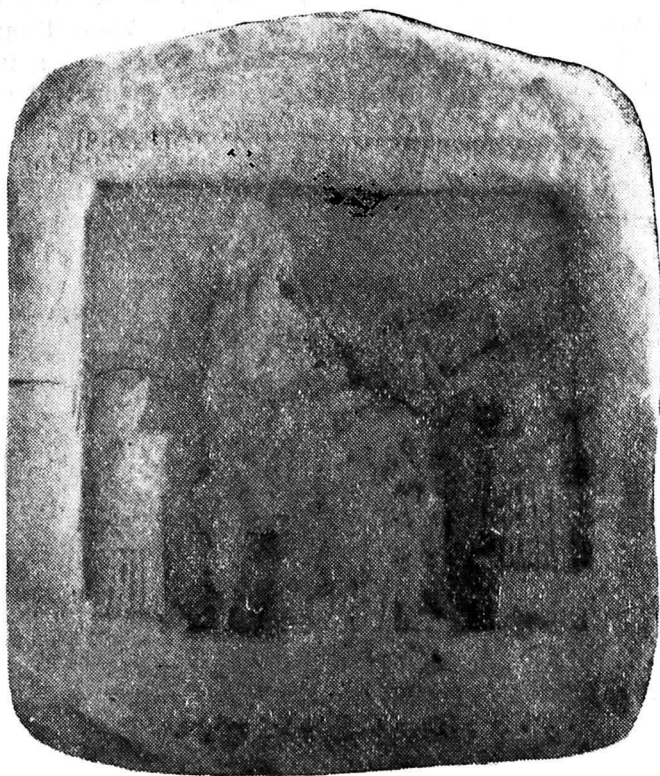

Fig. 3. — Stelă funerară de la Istria (Muzeul Istria)

Istria, un relief cu „banchetul funebru“ pe care-l publică în continuare în aceeași revistă același eminent epigrafist și filolog bucureștean „Muz. Histria, inv. nr 384. Stelă funerară de marmură ruptă sus și dreapta, ușor vătămată la stînga, descoperită în campania din a. 1961 în sectorul de sud-est al cetății. În cîmpul adîncit, înconjurat de un chenar îngust, relief înfățișînd cu multă probabilitate obișnuita scenă a banchetului funebru. În primul plan, privind spre dreapta, personaj feminin așezat, cu mantie peste *chiton* și sandale cu tălpi groase. În stînga figurii centrale, cu mantie parțial asemănătoare o femeie șezînd pe un scaun și participînd la banchetul funebru“ (SCIV, 19, p. 437—439, fig. 7). Analogia este numai parțial valabilă; dar elementele plastice-simbolice și conținutul „ideologic“ al tabloului sînt identice. Un exemplar apropiat din Dionysopolis (Balcic), în *StCl*, V (1963), p. 304, fig. 9 (Muz. Constanța), iar din alte orașe vestpontice (în Bulgaria) se pot cită exemple în excelentul „corpus“ epigrafic grecesc al lui G. Mihailov (IGB, Sofia, I, 1956, nr. 102, 154 etc.); din Byzantion (Constantinopol) la N. Firatli, *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine* (Paris, 1964), fig. 167—180, 198; ș.a. Modelul clasic este adus, evident, odată cu migrația „colonizatoare“ dinspre Egeea și din Grecia continentală, al cărui centru geografic și cultural era Attica și Atena.

¹⁵ Cf. de ex. *StCl*, II 1960, p. 361—364.

Celebrele realizări ale artei plastice și simbolistice ale genului sînt ilustrate de ex. în repertoriul de reliefe funerare attice: Hans Diepolder, *Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.* (Berlin, 1931), în special pl. 1/2, 13/2, 17, 19, 20 („Hegesô Proxenô“), 26, 27 etc. Într-o poziție identică stă femeia „matroană“ în complexul banchetului funebru, unde bărbatul este întins pe o sofa, ținînd de obicei în mîna dreaptă ridicată o coroană, înconjurat de alte personaje din familie, de servitori etc., — scenă care este mult mai frecventă în toate regiunile de cultură ellenică.

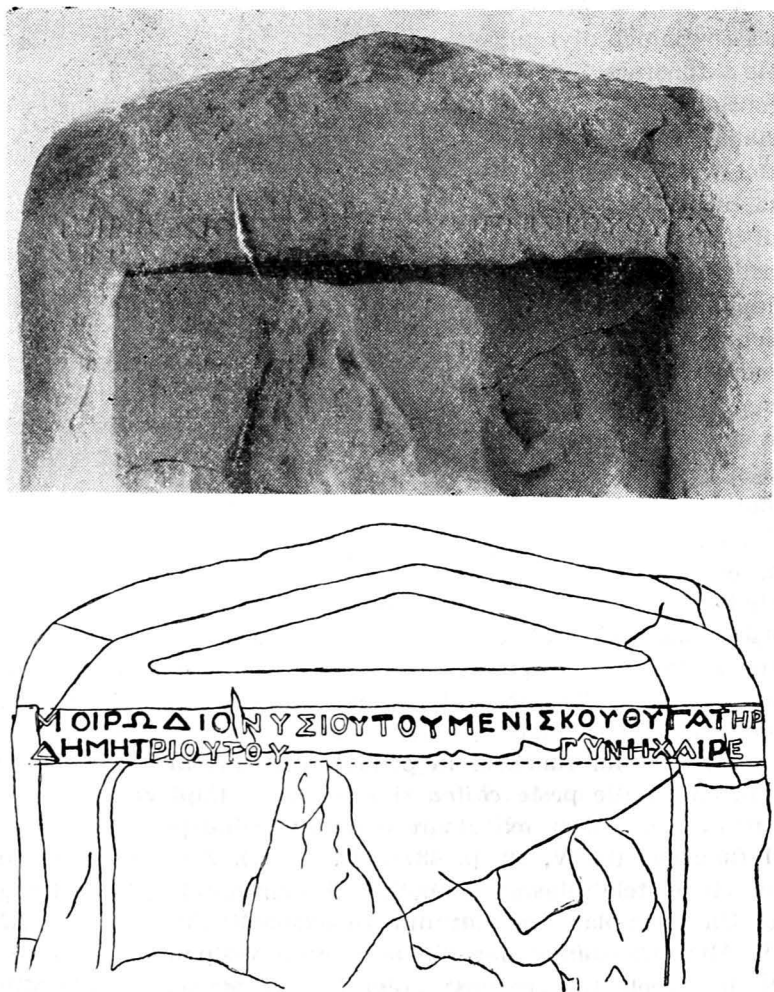

Fig. 4. — Stela funerară dela Istria (fig. 3), *a* foto, *b* reconstituirea textului epigrafic

În sensul tilcuirii ca monument funerar a plăcii istriene pomenind pe *Moirô* fiica lui *Dionysios* duce și textul ei epigrafic, fragmentar însă deplin reconstituibil ca schemă, care nu poate fi evident în același timp de natură funerară și votivă („îchinare Demetrei“). Începutul confuziei în tentativa de tilcuire a textului venea din faptul că numele dela începutul rîndului 2 *Demetr-* ar părea echivoc la prima

vedere, putînd fi teonim ori antroponim, ΔΗΜΗΤΡ- care era inițial numele zeiței *Demeter* (Demetra, italo-romana Ceres) ori numele personal derivat dela acesta (nume teofor) foarte frecvent Δημήτριος, *Demetrius*. În cazul nostru istriian nu poate să fie teonimul, ci numai antroponimul grecesc, un personaj cu rost precis în context și deci în cadrul familial căruia aparținea femeea *Moirô* (figura centrală în relieful funerar), fiică a unui Dionysios al lui Meniscos, și care a menționat deasemenea numele soțului său *Demetrios* cu patronimicul respectiv (pierdut în lacuna epigrafică); astfel, lectura ce se impune în noua conjunctură este:

Μοιρῶ Διονυσίου τοῦ Μενίσκου θυγάτηρ]

Δημητρίου τοῦ γυνή χαῖρε]

adică (în traducere „ad litteram“) „Moirô a lui Dionysios (fiul) lui Meniscos fiică, a lui Demetrios [fiul lui...soție], noroc (salutare, ori adio, trecătorule)“; fig. 4.

Este o formulă epigrafică-funerară din cele mai curente și obișnuite: numele răposatei, al tatălui său cu patronimicul, al soțului cu patronimic. În inscripția noastră lipsește (pierdut în spărtura textului, r. 2) numai numele socrului femeii Moirô dela Istria. Sînt tot personaje dintre vechii „coloniști“ neaoși de bază ai comunității atavice a „cetății“ milesiene vest-pontice, care-și păstrează integritatea nomenclaturii grecești arhaice nealterate de influențele externe venite din partea localnicilor traco-geți, ori a elementelor imigrate mai tîrziu în spațiul greco-getic: latino-romanii italici și provinciali în sensul cel mai larg al termenului. Era procesul lent de penetrație a elementelor eterogene, „neellenice“ care au modificat puritatea structurii social-etnice a ellenismului pe toată întinderea coastei de colonizare vest-pontică pînă la declinul complet și dispariția integrală a organizării și formelor social-culturale greco-romane cu venirea slavilor.

În acest context arheologic-epigrafic nu este de prisos a se adăuga aici (ca într-o mică „anexă“, pînă la întocmirea unei cercetări amănunțite de ansamblu) cîteva precizări suplimentare asupra componentei ce a fost mai mult neglijată de cercetători prin faptul că ea apare ceva mai greu de sesizat și de identificat pe cale documentară: elementul local — indigen traco-getic la Istria, pe care unii eminenți „istriologi“ bucureșteni par a continua să o ignoreze ori să-i minimalizeze prezența în realitatea social-economică a mediului orășenesc istriian. În articolul despre „a doua întemeiere a Histriei, în lumina unui document inedit“, *StCl*, IX 1967, p. 153—166, publicînd o inscripție (cu amplu repertoriu de antroponime), dela începutul erei noastre, la p. 158 D. M. Pippidi observă că „în schimb este de reținut prezența printre 'binefăcători' a unui număr fie și restrîns de traci: *Setkelei*(?), *Dotus* și *Dateizes* (bis), — care-și fac intrarea în viața publică a Histriei într-o împrejurare neobișnuită și în tovărășia unora din membrii cei mai cu vază ai corpului cetățenesc...“. Micul „tabel“ de antroponime este foarte modest prin faptul că se ignorează ori se uită(?) ceeace scrisesem anterior cu un deceniu „Despre populația istriiană în sec. II e.n.“ în *SCIV*, IX 1958, p. 50—54, unde erau citate numele trace tipice la Istria, ca *Degistion*, *Dadas*, *Titthas*, un alt *Dateizes*¹⁶, *Cuthiuras*,

¹⁶ V. Pârvan, *Histria*, IV, 1916, p. 45—46 = SEG, II, nr. 465; ignorat în *StCl*, IX, p. 158 în legătură cu „omonimul“ *Dateizes* (bis) ieșit la lumina zilei și a bibliografiei românești abia în a. 1967.

Cutile și poate altele, alături de vreo 10 reliefe ale „cavalerului trac”¹⁷ descoperite în interiorul „cetății”, privind deci populația de aici și dovedind pătrunderea traco-geților din teritoriul rural spre interiorul orașului. Mai trebuie menționat un *Bithys Istriand* în Grecia¹⁸. Este evident că, în oraș, asemenea elemente izolate și dispartate (care se manifestă ca trace prin antroponime ori culte religioase) rămăneau o „minoritate” redusă în masele ellenice ale imigraților în care se asimilau ellenizându-se treptat la fel ca celelalte elemente eterogene romane și provinciale¹⁹. Prezența celor cițiva traci (geți) atestați ca atare chiar în pătura conducătoare istriană (unii între 'binefăcători' *euergetai*, ori între 'gerusiaști' ca *Degistion*, *Dadas* ș.a.; numărul lor va spori desigur cu îmbogățirea documentării epigrafice în viitor) arată că ei trebuie să fi fost prezenți și în păturile de jos ale populației orașului care nu puneau inscripții ori nu avea rol social-politic figurind în documentele epigrafice. Dar atare situație, natural, nu poate justifica „afirmațiile neîntemeiate ale lui Sc. Lambrino și ale altora cu privire la caracterul mixt, geto-grec al populației cetăților de pe litoralul dobrogean către începutul erei noastre” (*StCl*, IX, p. 158, n. 17). — Un studiu amănunțit și adâncit asupra elementelor populare traco-getice (antroponime, culte, reliefe etc.) în toate coloniile ellenice vestpontice din teritoriul României²⁰ și al Bulgariei este necesar și nu trebuie amânat prea multă vreme; el va contribui în mod substanțial la elucidarea procesului istoric de evoluție social-economică atât al populațiilor indigene din întreg „Hinterland”-ul vestpontic, cit și al orașelor-state ellenice dela Bosforul tracic până la Gurile Dunării.

I. I. RUSSU

¹⁷ *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* (Budapest), tom. X, fasc. 1—3, 1962, p. 219—224; *Cercetări de Lingvistică* (Cluj), IX 1964, p. 161.

¹⁸ Inscriptie greacă dela Zante (Rheneia?) în Grecia, publicată și just interpretată de L. Robert, în *Revue de Philologie* (Paris), 1959, p. 186—187. Antroponimul *Bithys* este cel mai frecvent la traci, cunoscându-se azi vreo 380 de exemple; cf. supra, p. 167—8.

¹⁹ Cf. de ex. SCIV, IX, 1958, p. 48—56. Dealtfel, la Istria se constată prezența unor „barbări refugiați” din teritoriu în timpul invaziilor și luptelor cu tracii și „piraii” din sud, menționați în decretul istrian pentru Agathocles al lui Antiphilos (pe la a. 200 î.e.n.; cf. *Apulum*, VI 1967, p. 128, articolul „Zoltes și Rhemaxos”, p. 123—143), ca și ceramică getică (indigenă) nu numai în tumuli funerari din teritoriul cetății, dar și în așezarea arhaică de pe platou, în sectorul Z etc. (citare în SCIV, 21, 1970, p. 68—69).

²⁰ Un început îmbucurător este meritoriul articol tratind „Prezența și continuitatea getică în Tomis și Callatis” de C. Scorpan (Constanța), în SCIV, 21, 1970, p. 65—93, în baza unora din știrile epigrafice, literare și a celor arheologice, — cu unele lacune bibliografice (de ex. la p. 68 lipsa articolului din *Apulum*, VI citat supra, nota 19) și documentare epigrafice, ca antroponimele traco-getice *Areibalīs Auluzenis*, *Deospor*, *Mucasius*, *Seuthes* etc. la Tomis (citare în SCIV, IX 1958, p. 54 [articol cunoscut în SCIV, 21, p. 68]), altele la Callatis (un *Guros* tatăl lui *Glaucos* Callatianos, în Delos, IG, XI, 1238, la începutul sec. II î.e.n., relevant ca traco-get de către D. M. Pippidi, SCIV, IV 1953, p. 501, după L. Robert). Cu asemenea lacune ori scăpări din vedere, este evident că — oricât de numeroase ar fi sau ar părea că sînt elocvente materialele arheologice nescrise — „prezența și continuitatea getică” nu poate fi ilustrată și elucidată numai cu cioburi și vase întregibile sau întregi; în ordinea firească a unei ierarhii a valorilor documentare, trebuie puse la contribuție în primul rînd antroponimele, elementele de cult, piesele sculpturale și epigrafice care sînt deficiente în SCIV, 21, dar care prin însăși natura și structura lor „vorbesc” mai mult decît ceramica oricît de tipică și nuanțată ar fi.

NOTES ÉPIGRAPHIQUES (XIIIe série)

(Résumé)

1. Inscription votive de Germisara[?]

L'autel (ara) en calcaire qui se trouve dans l'ancienne église roumaine du village Almaşu de Mijloc (dép. Alba), fig. 1, porte un texte fragmentaire d'inscription votive, dont les premières (deux ou trois?) lignes ont disparu avec les noms de la divinité et du dédicant. C'est la dédicace d'un personnage (anonyme) dont le „cursus honorum“ indique ses magistratures et fonctions: *decurlis tribuniclus* à Rome, *tribunus legionis XII Fulminatae* et *praefectus cohortis III Cyrenaicae* en Cappadoce, puis celui de *flamen coloniae*, *praefectus quinquennalis pro imperatoribus Antonino et Vero* (a. 161—169), *aedilicius* et *decurio* à Ulpia Traiana (Sarmizegetusa) en Dacie. Il est peu probable que notre „Anonyme“ soit le même personnage que *C. Aelius Domitianus Gaurus* de Puteoli, ILS, 2748 (texte supra, p. 522).

2. Une stèle funéraire de Istria

En examinant à nouveau la plaque de marbre à relief et inscription grecque (très atimée), trouvée à Istria (Istros, Histria, en Scythie Mineure) avant 1941 et publiée dans SCIV, 19 (1968), p. 432—433, on observe que l'interprétation „relief votif dédié à la déesse *Demeter*“ est erronée (fig. 3). Il s'agit en réalité d'un relief funéraire, en fait d'une épitaphe à inscription de type classique ayant beaucoup d'analogies dans le monde hellénique et dans les zones de „colonisation“ grecque et qui représente une femme assise sur une chaise, encadrée par deux servantes, au centre de la scène; en haut une inscription dont on présente (fig. 4) la restitution partielle: *Moirô fille de Dionysios (fils) de Meniscos, épouse de Demetrios [fils de...], salut(ation)!*.

On ajoute à la fin de l'article quelques observations et des informations épigraphiques et archéologiques (anthroponymes, reliefs du „cavalier thrace“) concernant les éléments thræco-gétiques dans la ville hellénique de Istria.

O AEDICULA FUNERARĂ DE LA POTAISSA

În primăvara anului 1966 au intrat în patrimoniul Muzeului de Istorie din Turda două monumente funerare romane inventariate sub numerele 2581—2582¹. Până la acea dată ambele pietre de mormînt se aflau incastrate în zidul conacului de la Luncani (Grind, Gerend, jud. Cluj). Ele provin însă neîndoielnic din Potaissa (Turda de astăzi).

Cele două monumente, din calcar, prin dimensiuni, material și stil dovedesc că au aparținut aceleiași construcții funerare — o *aedicula* — din care se păstrează doar peretele posterior (fig. 1) și unul din pereții laterali (fig. 2). Peretele din spate are dimensiunile: $138 \times 60 \times 13$ cm, iar peretele lateral: $138 \times 46 \times 13$ cm. Ea face parte din tipul de aedicule funerare a căror pereți sînt ornamentați numai pe una dintre fețe.

Pe latura posterioară a aediculei (mai lată decît cea laterală) este reprezentată scena banchetului funerar, la care participă mai multe persoane (fig. 1). Pe o *kline* (pat), cu piciorul frumos sculptat și speteaza arcuită, stau un bărbat și două femei. În stînga, pe *kathedra* cu spătarul înalt, șade o femeie. În fața patului se află o *mensa tripes* încărcată cu mîncăruri. Bărbatul, cu barbă și mustață (care la fel ca și părul sînt ondulate), are fața lată, cu o expresie dură. El este îmbrăcat cu o tunică tăiată drept la gît și deasupra are o manta cu marginea răsfrîntă în partea stîngă. În mîna dreaptă el ține o cupă tronconică. Femeile, reprezentate toate în aceeași manieră, atît cea de pe *kathedra*, cît și cele de pe *kline*, au fețele destul de inexpressive. Ele poartă părul pieptănat cu cărare la mijloc în două ondule mari pe frunte și strîns la ceafă, lăsînd urechile descoperite. Peste coafura ridicată au o bonetă dintr-un material subțire care permite să se distingă forma pieptănăturii. În urechi au cercei globulari, pandantivi. Sînt îmbrăcate cu tunici lungi și deasupra cu mantale (*pallae*). Au mîna stîngă acoperită de faldurile draperiei și în mîna dreaptă țin cîte un obiect simbolic. Cea de lingă bărbat ține un măr; celelalte două, cîte un porumbel.

Monumentul este bine executat. Interesant se pare scaunul cu spătar înalt (*kathedra*), care imită un scaun din papură împletit, asemănător cu scaunul de piatră (dar care imită tot unul de papură) descoperit în camera mortuară dela

¹ Ambele piese, semnalate de prof. I. I. Russu (în a. 1952), au fost expuse în expoziția de la Köln — Romanii în România — 1969: catalogul expoziției *Röm-Rum.*, (1969), p. 253, G. 130; p. 255, G. 136 (= *Civiltă română în România*, Roma, 1970, p. 246, G. 97).

Köln-Weiden². Această piesă de mobilier funerar, de origine etruscă și perpetuată până în epoca imperială, era rezervată femeilor, în timp ce bărbații stăteau culcați pe *kline*³.

Peretele lateral (fig. 2) este împărțit în două registre și are o bordură nesculptată, în partea dreaptă, lată de 15 cm. În registrul superior este reprezentat bustul unei femei care are aceeași coafură, îmbrăcăminte și expresie ca și femeile, descrise

Fig. 1. — Peretele posterior al ediculei de la Potaissa (Muzeul Turda)

Fig. 2. — Perete lateral al ediculei de la Potaissa (Muzeul Turda)

anterior, de pe celălalt perete. Ca simbol ea ține în mina stângă, la fel, un măr. Ieșită din comun, se pare, plasarea bustului într-o nișă puternic profilată. În registrul inferior este reprezentat sclavul care servește la banchet (*camillus*) îmbrăcat cu o tunică scurtă, încinsă mai jos de mijloc și cu cele două capete ale cingătoarei atârând în față. În mina dreaptă el ține un ulcior de toartă, iar cu stînga șervetul care-i atîrnă pe umăr.

² Fr. Fremersdorf, *Das Römergrab in Weiden bei Köln*, Köln, 1957, p. 28—31, pl. 6—7 și P. La Baume, *Colonia Agrippinensis*, Köln, 1964, p. 50—58, fig. 51—55. Un scaun asemănător și pe celebrul relief al „coafezei” de la Neumagen (*Römer am Rhein*, Köln, 1967, A 176, pl. 51).

³ Fr. Fremersdorf, *op. cit.*, p. 29—31 cu bibliografia problemei.

Aedicula, ca tip de monument funerar, este cunoscută în Dacia Superior⁴, inclusiv la Potaissa⁵. Monumentul descris mai sus se detașează însă de restul pietrelor funerare din Dacia, în primul rând prin trăsăturile sale stilistice. Este indubitabil opera unui priceput „lapidarius” care, el însuși sau atelierul unde și-a însușit meșteșugul sculpturii în piatră, avea un stil propriu. Mobilierul este redat cu atenție chiar pentru detaliu (piciorul patului sculptat sau scaunul din pai împletit). Mai semnificativă și frapantă este însă maniera de a-i înfățișa pe participanți la banchet. Fețele sînt late, gitul neobișnuit de lung (amintind gulerele tari), urechile în aceeași linie cu fața, mîinile cu degetele lungi și nervoase, îndoite. Deși monumentul are „caracterele stilistice” ale artei provinciale (isocefalia, simetria, schematismul), sculptorul pare totuși să aibă o concepție artistică personală, nefiind întru totul tributار albumului de modele⁶. Prin patul cu picior sculptat și spătar arcuit plasat în dreapta scenei și prin scaunul înalt și silueta prelungă a femeii din partea stîngă, ca și prin plasarea celor trei busturi pe *kline*, în fața căreia este așezată o masă cu trei picioare, scena apare perfect echilibrată. Artistul, evident, în mod naiv, încearcă și o realizare a perspectivei. În prim plan el situează femeia care șade pe *kathedra*, probabil defuncta, și în alt plan, *kline* cu participanții la ceremonie.

Nota specifică a fizionomiilor poate sugera, ipotetic, desigur, indicii asupra locului de băștină al artistului. Gitul lung, urechile rotunde, cu degetele mîinilor prelungi apropie aedicula de la Potaissa de cunoscutul monument funerar al lui *Martialis* de la *Augusta Vindelicorum* (Augsburg)⁷ și implicit duce la presupunerea că artistul care a lucrat în Dacia Porolissensis vine de pe limesul *raetic*. De mîna aceluiași artist sau din același atelier⁸ credem că provin și alte două monumente funerare analoge, înfățișînd tot scena banchetului funebru: o stelă ce era încastrată în zidul Tribunalului din Turda⁹, acum în Muzeul de istorie din aceeași localitate (fig. 3) și despre o stelă fragmentară cu locul de proveniență necunoscut, păstrată în lapi-

⁴ În monografia lui Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della „Dacia Superior”*, în EDR, IV, 1926—1927 ediculele nu s-au bucurat de un comentariu mai amplu. Vezi problema reluată de Oct. Floca, *Monumente epigrafice și sculpturale de la Micia*, în ActaMN, V, 1968, p. 116—117 și L. David — L. Mărghită, *Monumente sculpturale de la Micia* (I), în ActaMN, V, 1968, p. 126—131.

⁵ I. I. Russu, *Descoperiri arheologice la Potaissa*, în AISC, III, 1936—1940, p. 320—322, fig. 1—2; I. I. Russu — Z. Milea, *Materiale epigrafice și sculpturale în Muzeul Raional Turda*, în ProblMuz, [1964], p. 30, fig. 18 a și b.

⁶ Despre arta provincială vezi: A. Schober, *Zur Entstehung und Bedeutung der provinzialrömischen Kunst*, în JÖAI, XXVI, 1930, p. 9—52; L. Hahl, *Zur Stilentwicklung der provinzialrömischen Plastik in Germanien und Gallien*, Darmstadt, 1936; R. Noll, *Kunst der Römerzeit in Österreich*, Salzburg, 1949; H. Schoppa, *L'art romain dans les Gaules, en Germanie et dans les îles Britanniques*, Fribourg, 1958; A. Frova, *L'arte di Roma e del mondo romano*, Torino, 1961; J. M. C. Toynbee, *Art in Britain under the Romans*, Oxford, 1964; *Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques*, Paris, 1965; *Arte e civiltà romana nell'Italia settentrionale dalla repubblica alla tetrarchia*, Bologna, 1964 (I) și 1965 (II).

⁷ S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, p. 38—39, fig. 3—4.

⁸ Z. Milea — V. Feneșan, *Monument sculptural de la Potaissa reprezentînd un banchet funebru*, în RevMuz, III, nr. 3, 1966, p. 267—268, vorbesc despre un atelier la Potaissa în sec. II—III e.n. Cele 3 monumente la care ne-am referit provin în orice caz din alt atelier, stilul lor fiind absolut diferit de cel pe care autorii îl numesc „stil local” și care credem că este specific pentru sec. III e.n.

⁹ R. Münsterberg — J. Oehler, *Antike Denkmäler in Stebenbürgen*, în JÖAI, V, 1902, Beibl., col. 103—105, fig. 21.

Fig. 3. — Stelă de la Potaissa (Muzeul Turda)

darul Muzeului de Istorie a Transilvaniei din Cluj (fig. 4)¹⁰. Pe baza analogiilor stilistice dintre această stelă și celelalte monumente (edicula și stela din Turda) credem că ea provine tot din antica Potaissa.

O problemă dificil de rezolvat este însă aceea a datării celor doi pereți de ediculă prezentați mai sus, și care au fost încastrați de decenii în zidul conacului de la Luncani. Pentru datarea lor nici stilul și nici analogiile din celelalte provincii nu sînt concludente. Nu cunoaștem datarea exactă a monumentului lui *Martialis* de la Augsburg, iar asupra datei la care a fost construită camera mortuară de la Köln-Weiden se poartă încă discuții¹¹. Oarecari indicii pentru datarea monumentului de care ne-am ocupat pot oferi, așadar, numai momentele mai importante din istoria orașului Potaissa, felul în care este concepută scena banchetului funebru și în ultimă instanță, coafura femeilor.

După toponimicul dacic¹², Potaissa romană pare să se fi dezvoltat pe locul sau în apropierea unei așezări autohtone. Pomenită încă din timpul lui Traian (la a. 107/8) pe miliarul de la Aiton¹³, așezarea a cunoscut o viață înfloritoare începînd abia cu a doua jumătate a secolului II e.n., după ce între anii 167—168 a fost transfe-

rată aici de la Troesmis legiunea a V-a Macedonica. Septimius Severus este împăratul care ridică *vicus*-ul *Patavissensium* la rangul de *municipium* și apoi la cel de *colonia*¹⁴, locuitorii lui beneficiind de importantul *ius italicum*¹⁵.

Dacă am considera că monumentele funerare erau comandate aproape exclusiv de militari și lucrate de meșteri care însoțeau armata (cum considera odinioară Furtwängler), și dacă am avea în vedere faptul că leg. V Macedonica a staționat vreme îndelungată în Moesia Inferior, ne-am aștepta ca edicula de la Potaissa să aibă analogii în această provincie sud-dunăreană. Dar scena banchetului funerar pe monumentele din Moesia Inferior repetă de cele mai multe ori canonul greco-oriental: bărbatul pe *kline* întinzînd o cunună femeii care șade pe *kathedra*. Uneori

¹⁰ Gr. Florescu, *op. cit.*, nr. 17, fig. 14.

¹¹ Cf. supra, nota 2.

¹² W. Tomaschek, *Die alten Thraker*, II, 2, 65; V. Pârvan, *Getica*, p. 259.

¹³ CIL, III, 1627.

¹⁴ C. Daicoviciu, *Potaissa*, în *RE*, XXII, 1; I. I. Russu, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 324—325.

¹⁵ Ulpian, *Digesta*, I, 15, 1, 9. N. Gostar, *Ius italicum în Dacia*, în *Anuarul Inst. de Ist. și Arh. Iași*, VI, 1969, p. 127—138.

scena este asociată cu imaginea „Căvalerului trac”¹⁶. În Dacia, în schimb, acest tip de banchet funerar apare mai rar, răspîndită fiind scena banchetului cu mai multe persoane¹⁷. Motivul este de origine greco-elenistică și apare în Macedonia și Moesia Superioară¹⁸ pe monumente datate în secolul II e.n.

Din cele arătate mai sus, ținînd seama de faptul că după venirea legiunii a V-a Macedonica la Potaissa viața urbană s-a dezvoltat într-un ritm accelerat¹⁹, că scena banchetului cu mai multe persoane se datează în sudul Dunării în sec. II e.n. și că pe monumentul de la Potaissa femeile au o coafură care aduce cu aceea a Faustinei junior, credem că el datează din a doua jumătate a sec. II e.n.

Aedicula de la Potaissa este expresia concretă a unui fenomen caracteristic pentru arta Daciei romane. Deși orientată, în general, spre nordul Italiei și provinciile vestice ale imperiului (tipuri de monumente, motive ornamentale, meșteri) în arta provinciei nord-dunărene există rezultante ale întîlnirii unor curente vestice, sudice și estice. Aceste opere de artă au nota originală mai pregnantă și pot fi considerate creații artistice remarcabile.

I. MITROFAN — L. ȚEPOSU

EINE GRABAEDICULA VON POTAISSA

(Zusammenfassung)

Es werden zwei Grabsteine, die lange Zeit in einer Wand des Maierhofes von Luncani (Bez. Cluj) eingemauert gewesen waren, veröffentlicht. Jetzt befinden sie sich im Historischen Museum von Turda (Inv. Nr. 2581—2582). Die beiden Denkmäler (Abb. 1—2) sind aus Kalkstein; aus ihren Massen (138 × 60 × 13 cm und

¹⁶ G. Bordenache, *Temi e motivi della plastica funeraria di età romana nella Moesia Inferior*, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 253—281. — *ActaMN*, IV 1967, p. 94—103.

¹⁷ Un studiu despre scena banchetului funebru pe monumentele din Dacia se află în pregătire.

¹⁸ I. Cremošnik, *Totenmahldarstellungen auf römischen Denkmälern in Jugoslawien*, în *JÖAI*, XLIV, 1959, p. 207—230.

¹⁹ I. Mitrofan, *Descoperiri arheologice la Potaissa (Turda)*, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 522.

Fig. 4. — Stelă fragmentară (Muzeul de istorie Cluj)

138 × 46 × 13 cm), dem Werkstoff und Stil lässt sich erkennen, dass sie Teile ein und desselben Grabdenkmals — einer *Aedicula* — waren. Erhalten blieben nur die Rückwand und eine der Seitenwände. Auf der Rückwand ist das Totenmahl, an dem mehrere Personen teilnehmen, dargestellt. Auf der *Kline* sitzen ein Mann mit einem kegelstumpfförmigen Becher in der Hand und zwei Frauen; eine hält einen Apfel in der Hand, die andere eine Taube. Links, auf der *Kathedra* sitzt eine Frau. Vor dem Bett steht eine *mensa tripes* mit Speisen darauf (Abb. 1). — Die in zwei Register geteilte Seitenwand zeigt die Büste einer Frau und den *Camillus* mit einem Krug in der Rechten und einem Tuch auf der Schulter (Abb. 2).

Die nächsten Entsprechungen zu der *Aedicula* von Potaissa (d.h. zu der Totenmahlszene auf der Rückwand) sind eine Stele (Abb. 3), die im Gerichtsgebäude von Turda eingemauert war und sich jetzt im dortigen Museum befindet und das Bruchstück einer Stele (Abb. 4) unbekannten Fundortes, das im Steinsaal des Historischen Museums von Cluj aufbewahrt wird. Die stilistischen Ähnlichkeiten dieser Grabdenkmäler zeigen, dass sie aus derselben Werkstatt von Potaissa stammen und von einem Steinmetz ausgeführt wurden, der vom rhaetischen Limes kam. Der Stil erinnert an das bekannte Grabdenkmal des *Martialis* in Augsburg (*Augusta Vindelicorum*). Die *Aedicula* von Potaissa wird in das 2.Jh.u.Z. angesetzt.

VESTIGII ROMANE DE LA POROLISSUM

Deși identificat relativ târziu (1862, de K. Torma), orașul roman Porolissum, ale cărui ruine se întind — după cum se știe — pe teritoriul satelor Moigrad și Jac, precum și cele două caste (centre importante în apărarea graniței nord-vestice a provinciei Dacia) sînt bine reprezentate în literatura de specialitate datorită bogatului material (inscripții, monede etc.), provenit din descoperiri întîmplătoare și îndeosebi prin publicarea rezultatelor săpăturilor arheologice¹. Și aici, ca peste tot, s-au pierdut desigur multe urme ale vieții romane în Dacia.

Printr-o întîmplare fericită majoritatea obiectelor achiziționate de Dr. Aurel Hetco — probabil un iubitor de antichități — ne-au parvenit (fiind cumpărate de dr. Alexandru Culcer de la moștenitorii lui). Declarația pe care o redăm textual asigură certitudinea provenienței obiectelor de pe teritoriul orașului Porolissum.

„Declarație. Subscrișii Lazar Weiss fost secretar cercual și George Mastan, primar al comunei Jac, plasa Jibou, jud. Sălaj, certificăm că în proprietatea Dlui Dr. Aurel Hetco, domiciliat în comuna Jibou, se află 52 (cincizecișidouă) bucăți mărgel de diferite forme și culori, 40 (patruzeci) bucăți monede de argint și aramă, un grăunte de aur, un felinar de lut și alte diferite fragmente de obiecte, cari toate s-au aflat prin țărani din comuna Jac, în ruinele unor morminte scoase la suprafață prin arătura și săpătura terenului aflător pe dealul numit „Pomet“, situat între comunele Jac și Moigrad (județul Sălajiu — Ardeal) pe locul vechei cetăți dacoromane numită „Porolissum“. Ceea-ce certificăm prin iscăliturile noastre, Jibou, la 19 aprilie 1923. ss. Lazar Weiss; ss. George Mastan.“ — Actul poartă următoarea formulă de autentificare: „No. 556/1923. Noi, șeful judecătoriei de ocol Jibou adevărim oficios, că Dl. Lazar Weiss locuitor în Creaca și Dl. George Mastan locuitor în Jac, pe care îi cunosc în persoană, prezenta declarație o-au iscălit înaintea noastră cu mâinile lor proprie. Jibou la 19 (nouăsprezece) aprilie 1923 (unamienouășutedouăzecișitrei). L.S. Judecătorie de Ocol Jibou—Romania ss. Dr. Balla Gaspar“.

Dintre materialele menționate în declarație se află în posesia prof. dr. Al. Culcer (Cluj) o serie de teracote, piese de metal, sticlă, pietre semiprețioase, monete ș.a., pe care le prezentăm pe scurt în paginile următoare.

¹ C. Daicoviciu, *Porolissum*, în *RE*, XXII (1953), 265—270; D. Tudor, *Orașe, tirguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 243—252 (cu bibliografia privind Porolissum); *ActaMN* V, p. 451—457; M. Macrea, *Organizarea provinciei Dacia*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 121—150 (= *Dacia*, N. S., XI, 1967, p. 136—141); Șt. Ferenczi, *Die Erforschung des römischen Limes auf den höhen des Mesesgebirges*, în *Dacia*, N. S., XI, 1967, p. 143—160.

1. — **Epheb**², fața ovală, frumos modelată; părul pieptănat spre spate cu cărare la mijloc, ridicat pe creștet. O manta, în falduri bogate, acoperă brațul stîng. Brațul drept, lăsat în jos, e puțin prea subțire, față de restul corpului, antebrațul și o parte din manta sînt rupte. Greutatea corpului cade pe piciorul drept. Postamentul e rupt. Lut cafeniu-gălbui, pasta fină, bine ars, vopsit inițial cu un slip alb, care se păstrează pe mici porțiuni. Înălțime: 126 mm (pl. I/1).

2. — **Două figurine**, poate „Amor și Psyche”; una îmbrăcată într-o haină lungă pînă la glezne, în falduri rare, dintr-un material subțire scoțînd în evidență frumusețea trupului și sîinii. Brațul stîng, lăsat în jos, lîngă corp; cu dreapta îmbrățișează figurina nudă de lîngă ea. Aceasta ține mîna dreaptă pe pieptul figurinei îmbrăcate. Fețele lucrate rudimentar sînt deteriorate. Fiecare poartă pe cap cîte o diademă. Fragment de figurină din lut fin, cafeniu-gălbui, pasta fină, bine arsă. Înălțimea: 79 mm (pl. I/2).

3. — **Bust de femeie** (Nike sau Eros?). Fragment de figurină, avînd pe spate o manta sau aripi. Fața ovală, frumos modelată este deteriorată. Părul cu cărare la mijloc. Pe cap o diademă. De pe umărul stîng spre piept trei linii, iar de pe cel drept una (poate draparea hainei). Lut cafeniu-galben, pasta fină, bine arsă. Înălțimea: 47 mm (pl. I/3).

4. — **Bust de femeie**. Fața ovală deteriorată, cu fruntea înaltă și părul buclat pe creștet. Îmbrăcată într-o manta strînsă în jurul corpului. Fragment de figurină din lut fin, cafeniu-gălbui, cu urme de slip alb. Înălțimea: 45 mm (pl. I/4).

5. — **Cap omenesc**. Fața alungită executată sumar. Părul tăiat drept pe frunte cade în șuvițe ușor ondulate de-a lungul feței. Pe cap poartă o bonetă plată. Fragment de figurină din lut fin, cafeniu, bine ars. Înălțimea: 37 mm (pl. II/5).

6. — **Bust de femeie**. Fața rotundă, frumos modelată. Părul pieptănat spre spate, cu cărare la mijloc. Deasupra frunții o împletitură sau un vâl drapat. În jurul gîtului două torques-uri simple. Cu mîna stîngă strînge mantaua bogat drapată pe piept. Fragment dintr-o figurină de lut fin, cafeniu-gălbui, bine ars. Înălțimea: 57 mm (pl. II/6).

7. — **Cap de femeie**. Părul pieptănat spre spate, purtînd o diademă sau o bonetă (?). Fața ovală, frumos executată. Fragment de figurină din lut fin, cafeniu-roșcat, bine ars. Înălțimea: 38 mm (pl. II/7).

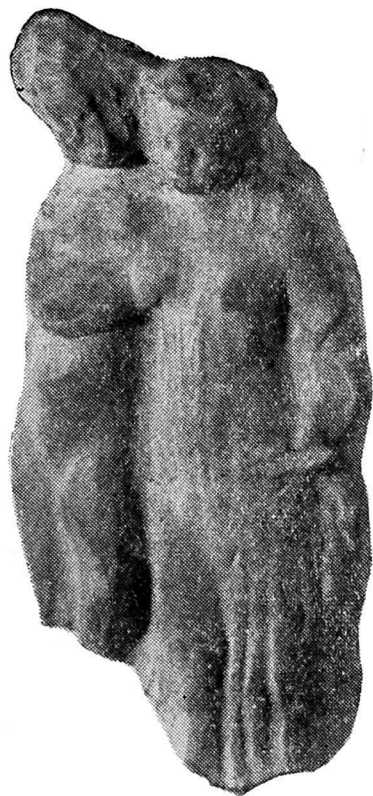
8. — **Cap de femeie**. Fața lunguiată, fruntea înaltă, părul pieptănat spre spate cu cărare la mijloc; pleată strînsă într-un coc pe ceafă. Execuție rudimentară: nasul mult alungit și turtit, coboară pînă la gură. Buzele redată prin două linii puțin proeminente. Fragment de figurină din lut fin, cafeniu, bine ars, cu urme de slip alb. Înălțimea 44 mm (pl. II/8).

9. — **Cap de femeie**. Fața ovală, bine executată; părul buclat, împletit deasupra frunții înalte. Fragment de figurină din lut fin, cafeniu-gălbui, bine ars, cu urme de slip alb. Înălțimea: 33 mm (pl. II/9).

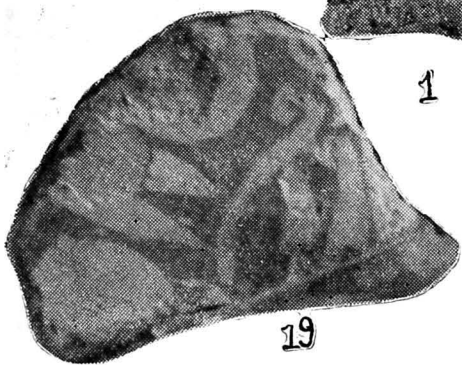
² Cf. B. Mollard, *Tanagra*, Paris [1950], fig. 31 și 33. Încadrarea figurinei de la Porolissum în seria teracotelor reprezentînd un efeb nu e absolut sigură; ea ar putea să redea și pe Apollo, deoarece pășeste cu piciorul drept. Partea dreaptă împreună cu mîna fiind rupte, nu se poate stabili ce atribute avea statueta; Apollo fiindu-ne necunoscut în teracotă, e mai probabil să fie un eheb.

1

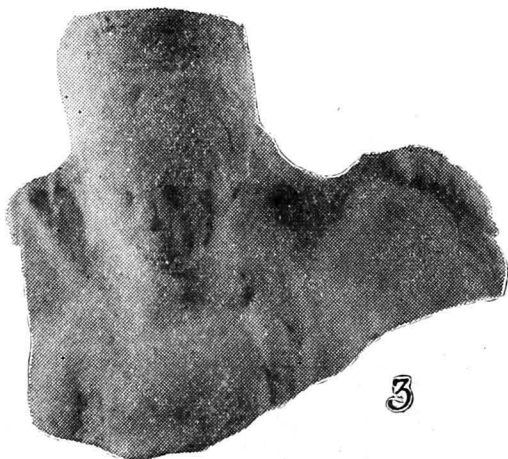
2

19

17

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

10. — **Cap de femeie.** Fața rotundă, fruntea înaltă; deasupra ei o pleată sau bonetă (?). Nasul turtit, ochii alungiți, gura mare și obrajii proeminenți, sub bărbie o cută. Fragment de figurină din lut fin, cafeniu-gălbui, bine ars, cu urme de slip alb. Înălțimea: 33 mm (pl. II/10).

11. — **Cap de femeie.** Fața alungită, cu fruntea înaltă. Nasul lat coboară pînă aproape de gură, care este redată prin două linii. Părul cu cărare la mijloc e aranjat în bucle paralele spre spate. Fragment de figurină din lut fin, cafeniu-gălbui, cu slabe urme de slip alb. Înălțimea: 34 mm (pl. II/11).

12. — **Cap de bărbat.** Nasul mare și foarte ascuțit domină întreaga față, gura lată, cu buze groase; obraji proeminenți, bărbia ovală. Fragment de figurină din lut fin, cafeniu, bine ars. Înălțimea: 53 mm (pl. II/12).

13. — **Fragment acefal** dintr-o figurină (bărbat). Haina lungă pînă la glezne, ușor drapată, strînsă cu mîna stîngă pe piept; mîna dreaptă, întinsă lîngă trup, e acoperită de faldurile hainei al cărei capăt îl prinde. Figurina stă pe un postament paralelipipedic. Lut fin, bine ars, cafeniu cu urme de slip alb. Înălțimea: 109 mm (pl. III/13).

14. — **Fragment dintr-o figurină,** femeie care șade într-un jilț așezat pe un postament; haina cade în falduri bogate acoperind parte din piciorul stîng. Lut fin, bine ars, cărămiziu deschis, cu urme de slip alb. Înălțimea: 104 mm (pl. III/14).

15. — **Fragment dintr-o figurină.** Poartă un hiton și himation bogat drapate. Executarea îngrijită a faldurilor arată că figurina a fost lucrată într-un atelier unde se respectau canoanele celei mai bune epoci a plasticii în lut. Lut fin, cafeniu-gălbui, bine ars. Înălțimea: 101 mm (pl. III/15).

16. — **Vultur (?)** cu capul rupt, aripile închise, stă pe un postament oval. Lut fin, cafeniu-gălbui, bine ars, cu urme de slip alb. Înălțimea: 51 mm; lungimea: 94 mm; lățimea: 46 mm (pl. III/16).

17. — **Brațul cu mîna** dintr-o teracotă; îndoit din cot, degetele nu sînt schițate. Brațul și antebrațul sînt bine proporționate. Lut fin, cafeniu-gălbui, bine ars. Lungimea: 64 mm; diametrul brațului superior: 12 mm (pl. I/17).

18. — **Fragment dintr-o teracotă ornament arhitectonic;** împodobit cu palmete și spirale. Crestat la margine. Lut fin, bine ars, cărămiziu. Lungimea: 134 mm; lățimea maximă: 91 mm (pl. III/18).

19. — **Fragment de mortar** cu pictură, executată în mov închis pe alb. Înălțimea: 100 mm. Lățimea: 85 mm (pl. I/19).

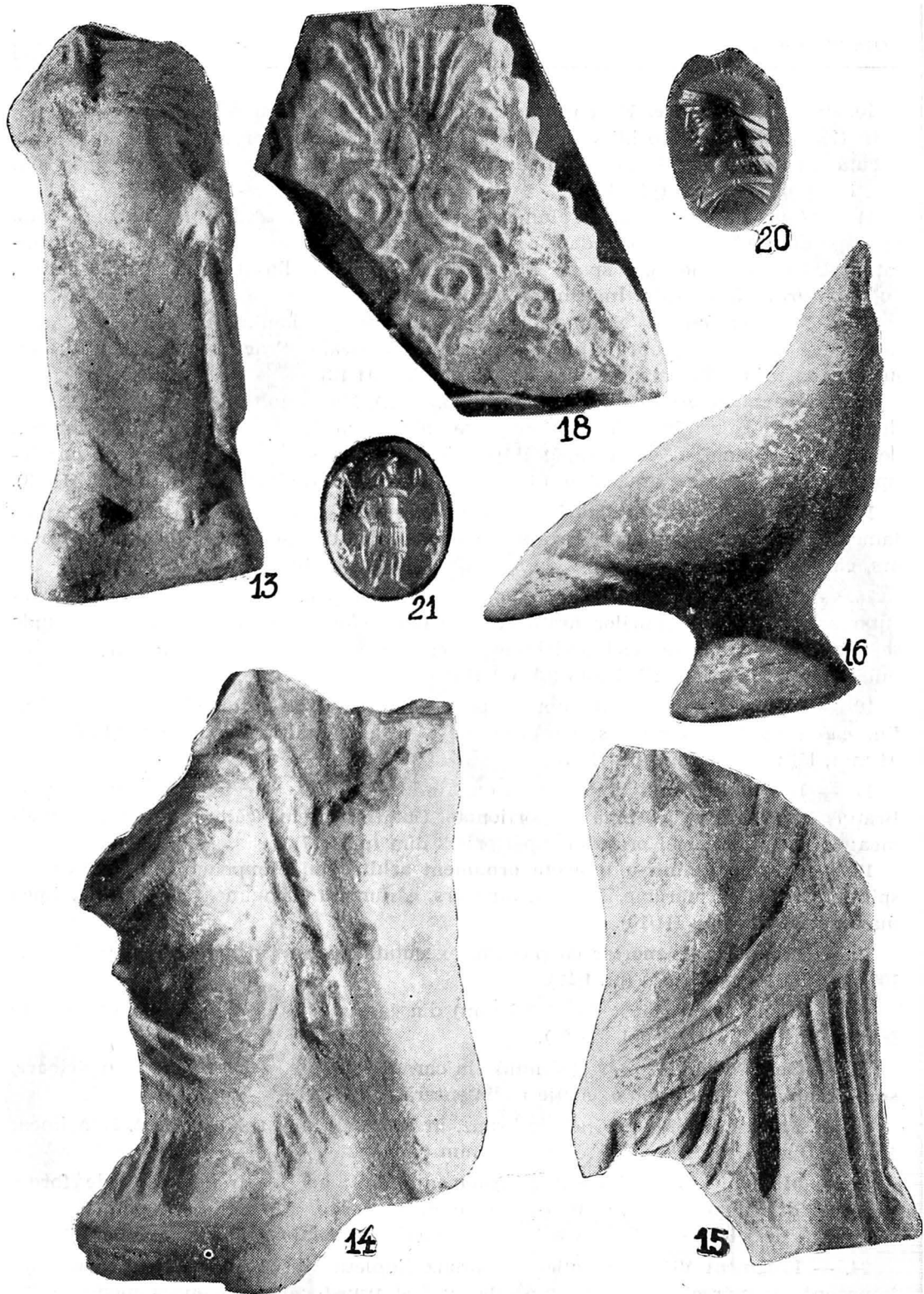
20. — **Gemă ovală** (14 × 10 × 3,5 mm) din jaspis gălbui, în care e gravat foarte frumos bustul *Minervei* (pl. III/20).

21. — **Gemă ovală** (12 × 9 × 3 mm) din carneol, în care e gravat *Marte* în picioare, spre dreapta, mult stilizat, execuție rudimentară (pl. III/21).

22. — **Fragment dintr-un inel** de bronz, în care se putea fixa o piatră. Lungimea: 19 mm. Diametrul porțiunii ovale: 8 și 5 mm (pl. IV/28).

23. — **Mărgele** (48 de bucăți) și fragmente de mărgele (trei bucăți) de forme și culori diferite (pl. IV/22; albastru, bleumarin, verde, alb, teracot, negru și roșu), din pastă de sticlă (două din carneol?); majoritatea simple, cîteva crestate.

24. — **Fragment dintr-un colier** de bronz împletit din ochiuri. Acest fragment, împreună cu mărgelele și două monede au fost transformate în epoca modernă într-un colier (pl. IV/22).

Pl. III, 13 — 16, 18 Fragmente de teracotă; 20—21 geme găsite la Porolissum

Pl. IV, 22, mărgelă; 23 a—b stampilă de amforă; 24, sticlură de medicamente; 25—31, obiecte mărunte de bronz; 32—33, fragmente de silex; 34, monedă bizantină

25. — **Fibulă de bronz** cu portagraf prelungit. Resortul se află într-un tub deschis, deasupra căruia este o placă semicirculară. Lipsește acul și o parte mică din portagraf (se încadrează între fibulele denumite „Kniefibel“³). Lungimea: 35 mm; lungimea tubului cu resort: 23 mm (pl. IV/27).

26. — **Aplică de bronz**, ruptă la un capăt. Lungimea: 65 mm; lățimea: 43 mm (pl. IV/25).

27. — **Aplică de bronz**. Lungimea: 21 mm; lățimea: 10 mm (pl. IV/26).

28. — **Bară subțire de bronz**, având în centru o parte ovală, ușor adîncită, în care putea fi fixată o piatră (poate inel neterminat). Lungimea: 41 mm. Diametrele porțiunii ovale: 12 și 8 mm (pl. IV/29).

29. — **Bară subțire de bronz**, ușor curbată, cu secțiune patrulateră (2×4 mm). La un capăt o gaură rotundă, lângă ea o bară transversală (8 mm). La celălalt capăt, pe curba superioară, un buton. Lungimea: 33 mm (pl. IV/30).

30. — **Piesă de bronz** de destinație neprecizabilă: două lame scurte (una întreagă și alta ruptă), prinse cu un inel mic de bronz. Lungimea lamei întregi: 25 mm. Lățimea: 11 mm (pl. IV/31).

31. — **Sticlură de parfum**, din pastă fină, transparentă. Înălțimea: 113 mm. Diametrul bazei: 41 mm; diametrul gurii: 24 mm (pl. IV/24).

32. — **Fragment de perete și buza unui vas mic, de ceramică**, de culoare cărămie, ornamentat cu linii incizate, pastă nisipoasă, bine arsă; 33×25 mm.

33. — **Fragment din gura sau baza unei sticlure de medicamente**. Diametrul: 38 mm.

34. — **Fragment mic de sticlă**.

35. — **Fragment dintr-o toartă de amforă de culoare cărămie**, cu stampilă (pl. IV/23 a — 23 b), face parte din grupa a II-a de la Sinope, datînd între 150—120 î.e.n.⁴. Lungimea stampilei: 40 mm. Lățimea: 19 mm.

36. — **Piron de fier** cu secțiunea patrulateră. Lungimea: 68 mm.

37. — **Fragment dintr-o răzătoare de silex, cafeniu**. Lungimea: 52 mm. Lățimea: 28 mm (pl. IV/32).

38. — **Fragment dintr-o lamă de silex, negru**. Lungimea: 27 mm. Lățimea: 10 mm.

39. — **Fragment dintr-o piatră de carneol, șlefuită pe o parte** ($100 \times 62 \times 19$ mm).

40. — **Fragment dintr-o piatră de opal: structură stratificată (aspect de lemn silicificat**⁵, 68×52 mm).

Monede romane republicane

1. Denar emis de *Cnaeus Blasius, Cnaei filius*, în Italia, 91 î.e.n. Babelon⁶, I, p. 396/19.

2. Denar emis de *Lentulus Marcelli filius*, în Roma, 42 î.e.n. Babelon, I, p. 401/25.

³ Cf. I. Kovrig, în *DissPann*, Seria II, Nr. IV, Budapest, 1937, p. 20, 120—121.

⁴ V. Canarache, *Importul amforelor ștampilate la Istria*, București, 1957, p. 128, nr. 284, p. 185, nr. 22.

⁵ Pietrele au fost determinate de prof. Eugen Stoicovici și I. Bedeleian, de la catedra de mineralogie, Universitatea „Babeș-Bolyai“, Cluj.

⁶ Babelon=E. Babelon, *Description historique et chronologique des monnaies de la République Romaine vulgairement appelées monnaies consulaires*, I—II, Paris, 1885, 1886.

Monede imperiale romane

3. Denar *hibrid*, emis de *Vespasian*, 77—78 e.n. Cohen⁷, I (aureus). p. 377/129. Revers, p. 377/133.
4. Denar emis de *Domitian*, în 95 e.n. Cohen, I, p. 495/286.
5. As emis de *Traian*, în 103—111 e.n. Cohen, II, p. 60/408.
6. Denar de potin, emis de *Antoninus Pius*, în 147 e.n. Cohen, II, p. 295/228.
7. Sestertius foarte tocit, pe avers bustul lui *Antoninus Pius*.
- 8—10. Doi denari și un sestertius emiși de *Antoninus Pius* pentru *Faustina Senior*. Cohen, II, p. 420/78, p. 422/119, p. 420/85.
11. Un as emis de *Antoninus Pius* pentru *Marcus Aurelius*, 140—143 e.n. Cohen, III, p. 47/456.
12. Denar emis de *Antoninus Pius* pentru *Faustina Iunior*, 152—156 e.n. Cohen, III, p. 143/95.
13. Un denar emis de *Marcus Aurelius*, 178 e.n. Cohen, III, p. 94/953.
14. Denar emis de *Marcus Aurelius* pentru *Faustina Iunior*. Cohen, III, p. 145/111.
15. Bronz mic, probabil *denar subaerat*, pe avers bustul *Faustinei Iunior*.
16. Denar emis de *Lucius Verus*, 163 e.n. Cohen, III, p. 185/156.
- 17—18. Denari emiși de *Septimius Severus*, 196 e.n., 198—201 e.n. Cohen, IV, p. 45/416 sau 417 (aversul tocit nu se poate stabili dacă e IMP VII sau VIII).
19. Sestertius foarte tocit emis de *Septimius Severus*, 196 e.n. Cohen, IV, p. 16/124.
20. Bronz mic, *denar subaerat*, foarte tocit. 197—198 e.n. Cohen, IV, p. 46/433—444 sau p. 47/449.
- 21—23. Doi denari și un bronz mic emiși pentru *Iulia Domna*, 193—217 e.n. Cohen, IV, p. 108/32, p. 115/123, p. 123/216.
24. Antoninian emis de *Caracalla*, 217 e.n. Cohen, IV, p. 184/390.
- 25—30. Denari emiși de *Severus Alexander*, în 222—223, 223—228, 222—235 e.n. Cohen, IV, p. 421/195, p. 425/229, p. 435/346, p. 407/51, p. 425/231, p. 459/566.
- 31—32. Un antoninian de potin și altul de bronz, foarte tociți. Pe avers bustul unei împărătese din sec. III e.n.
33. Un bronz mic oxidat și trecut prin foc. Sec. II—III e.n.

Monedă bizantină

34. — Mihail IV, Porfirogenetul, 1034—1041 e.n. Avers. + Θ MMA—NOVHA. Bustul lui Isus văzut din față cu diadema, ține evangheliul, cu cinci puncte de copertă, așezat pe cruce. În câmp la stînga $\overline{\text{IC}}$ iar la dreapta $\overline{\text{XC}}$. Revers. Cruce așezată pe trei trepte, între brațele ei legenda: $\overline{\text{IS}} - \overline{\text{XS}} - \overline{\text{L}}\overline{\text{A}}\overline{\text{S}} - \overline{\text{ILE}} - \overline{\text{b}}\overline{\text{A}}\overline{\text{S}} - \overline{\text{ILE}}$ (pl. IV/34), W. Wroth, *Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, Chicago, 1966, p. 497, nr. 6—10.

Reversul monedei este rebătut pe o monedă a lui Ioan Tzimisces (969—979). Din legenda anterioară se observă, în rîndul al II-lea la dreapta o mică porțiune din litera K, iar între rîndul al doilea și al treilea, la stînga, urme din literele I L . S-a menținut și o parte din cercul de perle.

⁷ Cohen=H. Cohen, *Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain communément appelées médailles impériales*, ed. 2-a, I—VIII, Paris, 1880—1892.

Din materialul descris, teracotele — fie că sînt aduse din provinciile vecine sau poate chiar din Tanagra, fie că au fost lucrate în Dacia — prezintă un interes deosebit pentru cunoașterea artei provinciale și a gustului pentru obiecte de lux în Dacia. Numărul mic de teracote publicat pînă în prezent⁸ nu permite o identificare a provenienței lor, dar avînd în vedere rolul important pe care-l deținea plastica de lut în arta provincială și faptul că în Oltenia s-au găsit tipare pentru teracote⁹ este probabil că o parte din cele găsite la Porolissum au fost lucrate într-un atelier din Dacia¹⁰.

Ca și teracotele cunoscute din alte părți ale Daciei și cele de la Porolissum sînt unicate, avînd trăsături net individualizate. Maniera de executare diferă de la o figurină la alta, indiciu că nu provin din același atelier, desigur că în mare măsură — mai ales în ceea ce privește trăsăturile și expresia feței — au fost determinate de talentul celui care a modelat lutul precum și de modelul pe care l-a urmat; dar acestea se încadrează în stilul și tehnica fiecărui atelier. Numai cinci din cele 12 figurine (pl. I, 1, 3, 4, II, 6, 9) reprezintă fizionomii de o armonie clasică (vezi și fragmentele nr. 13—14), celelalte prezintă și particularități defavorabile pentru ambianța estetică a fizionomiei (pl. II/10—11 nasul cărnos și turtit, iar pl. II, 12 nasul foarte ascuțit) sau portrete realiste (pl. I/4, II/5).

Gemele diferă de asemenea din punct de vedere stilistic: Minerva întrunește calitățile celui mai îngrijit stil¹¹ (pl. III/20). Marte dimpotrivă, este executat rudimentar (pl. III/21), avînd numeroase asemănări cu piesa găsită la Romula¹².

Stampila de amforă (pl. IV, 23 a-b) importată din Sinope este demnă de remarcat fiind prima piesă de acest gen găsită în zona intracarpatică¹³.

Monedele reprezintă nominale frecvent atestate în descoperirile din Porolissum¹⁴; se remarcă piesele hibride și cele cu nucleu de bronz. Ele permit datarea teracotelor și a celorlalte obiecte descrise (care se găsesc frecvent printre ruinele așezărilor romane) în secolul II—III e.n.

Moneda bizantină a fost, desigur, găsită într-un alt strat decît materialele din epoca romană.

⁸ Heidenreich, în *RE*, V A (1934), 817—819; *LexMyth*, s.v.; B. Mollard, *op. cit.*; N. Láng, *Figurális terrakották az aquincumi múzeumban*, în *BpR*, IX, 1906, p. 5—32 (cu o bibliografie vastă); E. B. Thomas, în *Archäologische Funde aus Ungarn*, Budapest [1956] p. 222; K. Sági, în *ArchHung*, XXXIII, 1954, 65, pl. XIX/10, p. 79, XXI/21; *ActaArchBp*, VII, 1956, p. 117 și urm.; P. Eberhard, *Antike Welt in Ton, Griechische und römische Terrakotten des Archäologischen Institutes in Leipzig* (publică 403 piese, făcînd și o succintă expunere despre tehnica teracotelor și rolul lor în antichitate, p. 7—14); pentru Dacia vezi în *IstRom*, I, p. 410—411, 444—445; L. Țeposu-David, în *ActaMN*, I, 1964, p. 473—476 (bibliografia pieselor publicate anterior, în note); D. Tudor, *OltR*³, p. 106—111, 134.

⁹ D. Tudor, *OltR*³, p. 116, fig. 115. Avînd în vedere mulțimea gemelor, a deșeurilor și a materiei prime găsite la Romula, D. Tudor, p. 114, arată că aici a existat un atelier de prelucrare a pietrelor semiprețioase, aduse din Banat și Carpați. S-ar putea ca piatra de carneol și opal (nr. 39—40 găsite la Porolissum) să fi fost destinată pentru prelucrarea unor piese în Dacia.

¹⁰ Tudor, în *IstRom*, I, p. 444—445.

¹¹ A. Furtwängler, *Die antiken Gemmen, Geschichte der Steinschneidekunst im klassischen Altertum*, III, Leipzig—Berlin, 1900, p. 300 și urm.

¹² D. Tudor, *OltR*³, p. 116, fig. 355/15.

¹³ De aceea, locul de proveniență e îndoielnic, pînă la noi descoperiri.

¹⁴ I. Winkler, în *ActaMN*, I, 1964, p. 216—222.

Colecția mai cuprinde o *teracotă* acefală, *miner de opaiț*, reprezentind pe *Isis* *șezind cu Horus* în brațe, înconjurată cu vrejuri (înălțime 69 mm), lut fin, bine ars, maro-roșiatic (fig. 35) al cărei loc de descoperire este nesigur. Indicația că a fost găsită pe teritoriul sau în împrejurimile orașului *Porolissum* nu se întemeiază pe relatarea directă a descoperitorului, deoarece pe această piesă — spre deosebire de celelalte — este un număr de inventar (290) ceea ce arată că înainte de a fi fost achiziționată de A. Hetco, teracota făcea parte dintr-o colecție mai mare. Pe de

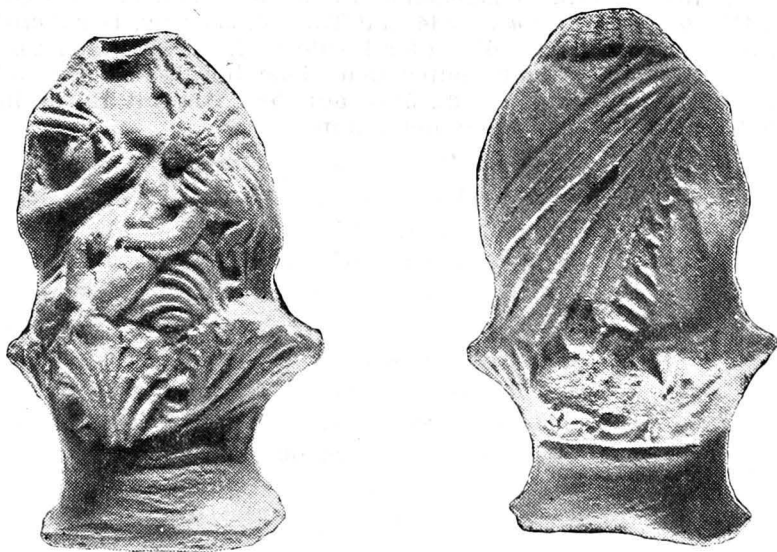

Fig. 35 — Fragment de opaiț redind pe Isis cu Horus în brațe

altă parte, prezența cultelor egiptene fiind bine documentată în cele mai multe orașe din Dacia (Sarmizegetusa Ulpia Traiana, Apulum, Potaissa, Ampelum și Romula¹⁵) ca și în provinciile vecine¹⁶, pare plauzibil să fi fost practicate și la *Porolissum*. Dar chiar dacă admitem veracitatea indicației privitoare la locul de descoperire, existența unui singur obiect nu poate constitui o probă concludentă pentru documentarea cultului Zeiței Isis la *Porolissum*, căci după cum indică culoarea pastei și execuția aproape identică cu un exemplar din Alexandria¹⁷ acest fragment de opaiț provine fără îndoială din Egipt. Importat în Dacia, el putea fi folosit ori legat de cultul zeiței Isis, ori ca simplu obiect de lux.

Dr. AL. CULCER — I. WINKLER

¹⁵ D. O. Popescu, *Le culte d'Isis et de Sérapis en Dacie*, în *Mélanges de l'École Roumaine en France*, Paris, 1927, p. 159—209; Oct. Floca, *I culti orientali nella Dacia*, în *EDR*, VI, 1935, p. 219—220, 223; Al. Popa, în *SCIV*, X, 1959, p. 469—471; XIII, 1962, p. 147—150; în *StCom*, Sibiu, 12, 1965, p. 232—236; infra, p. 549—552.

¹⁶ Peter Selem, *Egiptska bozantsva u Arheoloskom muzeju u Splitu* în *Vjestnik*, LXI, 1959, p. 108—110; T. Szentlérky, *A szombathelyi Isis szentély*, Budapest, 1960; P. Lakatos, în *Acta Antiqua*, IV, Szeged, 1961, p. 5 și urm.; D. M. Pippidi, *Sur la diffusion des cultes égyptiens en Scythie Mineure*, în *StCl*, VI, 1964, p. 103—118.

¹⁷ W. Weber, *Die ägyptisch — griechischen Terrakotten*, Berlin, 1914, Textband p. 47/19, Tafelband, 2/19.

RÖMERFUNDE AUS POROLISSUM

(Zusammenfassung)

Auf dem Gebiet der Römerstadt Porolissum wurden noch vor 1923, zufällig, bei Landarbeiten, einige Gegenstände gefunden, die in vorliegender Arbeit veröffentlicht werden (Taf. I—IV). Am interessantesten sind die *Terrakotten*. Da sie aber nur bruchstückhaft oder sonst schlecht erhalten sind, kann man nur eine einzige erkennen, die einen Epheben darstellt (Taf. I, 1). Im übrigen ist das Fundmaterial das in Römerruinen übliche: kleine Gegenstände aus *Bronze* (Taf. IV), aus Glas (Taf. IV), *Gemmen* (Taf. IV, 20, 21), *Münzen* (S. 544 und Taf. IV, 35) usw. Der *Amphorenhenkel* (Taf. IV, 23, a-b und Anm. 4) und die unter Basileus II. Porphyrogenetos umgeprägte *Münze* (Taf. IV, 34) sind Unikate unter den siebenbürgischen Bodenfunden. Das Bruchstück eines *Tonlampenhenkels* (S. 547), auf dem Isis mit Horus im Arm dargestellt ist, dürfte ebenfalls aus Porolissum stammen.

IUPPITER SARAPIS LA POTAISSA

Culte orientale atestate în această importantă așezare civilă și militară numără și divinitățile alexandrine, pomenite de câteva inscripții. Astfel, Isis apare cu epitetul de *Myrionyma*¹ (*Myrionimae* pe piatră) într-o inscripție ridicată de un *pater* și un *quaestor* al unui *collegium Isidis* ce ființa la Potaissa². Cealaltă inscripție este închinată lui Isis și Sarapis de către un centurion al legiunii a V-a Macedonica, împreună cu soția sa³.

O nouă dovadă a acestui cult la Potaissa o constituie un cap al zeului Sarapis, descoperit cu mult timp în urmă pe dealul Cetății⁴. Fața, cu o frunte înaltă, este încadrată de păr, barbă și mustați, tratate destul de schematic cu ajutorul burghiului și al dălții (fig. 1 a). Șuvițele de păr și de barbă sînt despărțite, din loc în loc, de găuri practicate cu burghiul, o tehnică de perioadă mai tîrzie. Trăsăturile feței sînt reușite, ochii ușor migdalați și aplecați în jos au conturul accentuat printr-o linie dublă ce sugerează pleoapele, iar irisul este puțin schițat. Nasul drept (fig. 1 b) cu nările deschise, gura fină, accentuată la colțuri prin două găuri efectuate cu burghiul, întregesc această imagine. Partea din spate a capului este lucrată cu mai puțină îngrijire, părul lung pînă la ceafă fiind abia schițat, prin incizii dezordonate, ce dau capilaturii o tentă de schematism. În creștetul capului se află o tijă de fier cu o parte terminală din plumb (v. fig. 1 b), necesară pentru fixarea *modius*-ului. Folosirea moderată a trepanului, forma ochilor și mai ales utilizarea din

¹ CIL, III, 882; v. și Dorin O. Popescu, *Le culte d'Isis et de Sérapis en Dacie*, în *Mélanges de l'école roumaine en France*, Paris, 1927, p. 199. Epitetul corect este *Myrionyma* („cu mii de nume”), greșeala lapicidului (care a omis al doilea *y*), fiind preluată și în lucrarea mai sus menționată (p. 202); cf. și M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, Ed. Științifică, Buc., 1969, p. 375: *Myr(iomina)* [sic!]. Despre epitet v. *LexMyth.*, II, 2 (1894—1897), col. 3311 și *RE*, XVI (1933), col. 1103 sq. — Supra, p. 547.

² Inscripția nu dovedește neapărat existența unui templu la Potaissa, cum crede D. Popescu, *op. cit.*, p. 202. Sigur atestate sînt templele de la Sarmizegetusa (CIL, III, 7907) și Micia (CIL, III, 1341). Demn de remarcat, totuși, este asemănarea colegiului pomenit — „collegio Isidis d(onum) d(edit)” — cu un „collegium Iovis Cerneni” de la Alburnus Maior (CIL, III, p. 925 sqq., tăblița cerată nr. 1), o asociație cu caracter funerar și religios, formată din orientali și avînd în frunte un *magister* și doi *quaestores*. Și colegiul Isidei de la Potaissa este condus de un *pater* (identic cu *magister*?), C. Iul(ius) Martialis și de un *quaestor*, L. Livius Victorinus.

³ CIL, III, 881.

⁴ Material: piatră de calcar. Dimensiuni: 21×16 cm. A fost descoperit în 1928 de șoferul Kiss în via sa, împreună cu un braț și câteva monede, despre care nu mai avem cunoștință. Astăzi se găsește într-o colecție particulară din Cluj.

plin a burghiului în redarea elementelor bărbii și părului fac posibilă datarea monumentului în secolul III e.n.

Iconografia lui Sarapis în provincia Dacia este destul de slab reprezentată. Mai cunoaștem un cap al zeului cu *modius*-ul păstrat, de la Sucidava⁵ și un bust ce provine, probabil, de la Hațeg⁶, ambele sculpturi din piatră și nu produse ale artelor minore sau reprezentări pe monede.

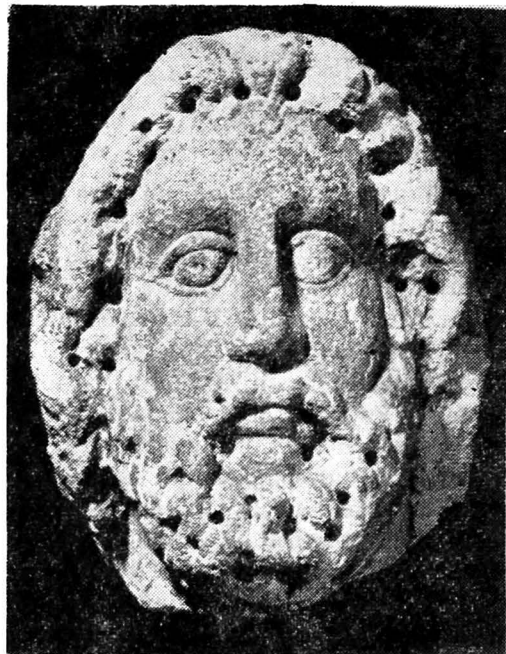

Fig. 1. — Cap al lui Iuppiter Sarapis de la Potaissa, *a* din față, *b* profil

Divinitate sincretistică greco-egipteană⁷, Sarapis a împrumutat în ideologia sa religioasă elemente proprii unor zei ca Osiris și Apis, precum și Zeus, Hades, Helios etc. Personalitatea acestei divinități este puternic marcată de fondul egiptean și mai ales de cel grecesc, ce stau la baza sa.

Din punct de vedere iconografic, modelul care a servit pentru nenumăratele replici din epoca elenistică și romană a fost o statuie atribuită sculptorului Bryaxis, reprezentându-l pe Hades și mutată de faraonul Ptolemeu I Soter (303—282 î.e.n.) de la Sinope în noul templu (*sarapeum*) al lui Sarapis la Alexandria. De la bun început deci, Sarapis este asimilat cu Hades și mai tirziu și cu Zeus și Aesculapius⁸. Cu toate că apare în mai multe ipostaze, Sarapis este reprezentat după canoane sta-

⁵ D. Tudor, în *Dacia*, IX—X, 1941—44, p. 420, fig. 33; *OltR*³, fig. 100, nr. 2; cf. și G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, I, Ed. Academiei, Buc., 1969, nr. 166, pl. LXXII.

⁶ G. Bordenache, *op. cit.*, nr. 169, pl. LXXIII.

⁷ Vezi *RE*, I A (1920), col. 2394—2426, s. v. *Sarapis*; *LexMyth*, IV (1909—1915), col. 338—382, s. v. *Sarapis*. Pentru Dacia se poate utiliza spre orientare o lucrare depășită în multe privințe și cu o bibliografie incompletă, Dorin Popescu, *op. cit.*

⁸ Tacitus, *Hist.*, IV, 83, 84.

bilite încă în epoca elenistică, ce urmează aproape invariabil elemente comune tuturor imaginilor zeului și în epoca romană. Statuile îl prezintă pe Sarapis fie pe tron, fie în picioare. Prima categorie cuprinde monumente ce împrumută ipostaza lui Iuppiter tronînd, sau de tipul Verospi, adăugîndu-se unele elemente devenite cu timpul specifice numai lui Sarapis. Atributul principal al zeului este *modius*-ul sau *kalathos*⁹, nelipsit din reprezentările lui Sarapis. El poate face corp comun cu capul sau poate fi confectionat din alt material și fixat cu ajutorul unei tije metalice în creștet (ca la piesa de la Potaissa). Alt atribut, de asemenea împrumutat de la Hades-Pluto, este cerberul tricefal, ce se află în dreapta jos a zeului, asupra căruia își coboară mina dreaptă, în care uneori ține și o *patera*. Și îmbrăcămintea este deosebită de cea a lui Iuppiter, constînd dintr-o tunică lungă ce acoperă și torsul și deasupra o mantie petrecută pe umărul și antebrațul stîng. În mîna stîngă ridicată, Sarapis ține, ca și Iuppiter, un toiag sau un sceptru lung, ca simbol al puterii supreme¹⁰.

A doua categorie o constituie reprezentările zeului în picioare, cu îmbrăcămintea caracteristică lui Sarapis Dis Pater¹¹. Căreia dintre aceste două tipuri i-a aparținut capul descoperit la Potaissa, nu putem stabili cu precizie. Ceea ce se poate discuta sînt o serie de probleme ridicate de înfățișările zeului, așa cum apar sub forma pieselor disparate, descoperite în alte provincii, și cum s-a văzut, și în Dacia.

În legătură cu așa-zisa statuie a lui Bryaxis de la Alexandria, unii cercetători¹², bazîndu-se pe noi interpretări date *Sarapeum*-ului în general și piesei respective în special, o consideră ca o operă a unui artist necunoscut din epoca elenistică. Această divinitate ar fi avut la început înfățișarea unui zeu uranian, asemănător lui Zeus, dar cu atribute schimbate. În epoca romană, poate sub Hadrian, vechea statuie ar fi fost înlocuită cu alta, a cărei față exprima melancolie și mister, atitudine caracteristică lui Hades. Din această categorie fac parte capetele reprezentînd replici din epoca romană, făcute după modelul de la Alexandria. Indiferent însă de exactitatea unor atari presupuneri, în cazul în care nu dispunem decît de capete de statui, nu putem decît să facem o analiză tipologică după expresia și particularitățile artistice de redare a fizionomiei¹³.

Din acest punct de vedere deosebim o categorie de piese, caracterizate prin îngrustimea feței, ascunsă de păr și barbă, lucrate intens cu burghiul și dalta, așa cum se obișnuia în așa-zisul baroc antoninian. În această perioadă artistică se căutau efecte cromatice și contraste de lumină prin exagerarea suprafețelor de capilatură traforate. Un element ce ni se pare caracteristic acestui tip sînt cele patru sau cinci ondule verticale ce acoperă fruntea aproape în întregime, dînd feței un aspect întunecat și mohorit. Astfel sînt capetele lui Sarapis de la Sucidava, Hațeg, Tomis¹⁴,

⁹ Pentru atribute v. *RE*, I A, s. v. *Sarapis*, col. 2425.

¹⁰ Acest tip de statuie, la S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*, I, 1906, p. 186, nr. 670 (bronz) și II, 1897, p. 18, nr. 11 (= *ArchAnz*, 1896, p. 93, fig. nr. 2); v. și A. Ippel, *Ein Sarapisrelief in Hildesheim*, în *ArchAnz*, 1921, col. 1—3.

¹¹ Cf. S. Reinach, *op. cit.*, I, p. 187, nr. 673 și II, p. 18, nr. 2, 8, 9 și 1, 3, 5 (bronzi); F. von Duhn, în *ArchAnz*, 1895, p. 54, fig. 11 (Verona).

¹² Cf. L. Castiglione, în *Bull. du Mus. nat. hongrois des Beaux Arts*, 12, 1958, p. 17 sqq. discuție reluată de G. Bordenache, *op. cit.*, la nr. 165.

¹³ O încercare de stabilire a unor tipuri de reprezentări, privind statui, geme, monede etc., pretențioasă și destul de greoaie, în *LexMyth*, IV, s. v. *Sarapis*, col. 365 sqq.

¹⁴ G. Bordenache, *op. cit.*, nr. 165, pl. LXXI.

Silchester (Britannia)¹⁵, Wechten (Gallia)¹⁶, precum și o piesă ce provine din Dobrogea sau mai curind din Oltenia¹⁷. Pieseile amintite, poate cu excepția aceleia de la Tomis, sînt replici provinciale destul de barbare ale lui Sarapis datînd de la sfîrșitul secolului al II-lea și din secolul III e.n.

Printre monumentele devenite celebre, care sînt prin execuție mai apropiate de modelul inițial și sînt datate în perioada „barocului” antoninian, se numără un cap găsit pe Via Appia și păstrat în „Sala rotonda” din Vatican¹⁸, precum și o piesă ce provine din *mithraeum*-ul de la Walbrook (în Londra)¹⁹; toate reprezentări ale lui Sarapis asimilat cu Dis Pater-Pluto, fapt oglindit și în inscripții²⁰.

Altă categorie de reprezentări o constituie acele statui care vădesc, cu deosebire în expresia feței și în redarea capilaturii, o apropiere sau chiar o identitate cu principalele trăsături iconografice ale lui Iuppiter. Asimilarea Iuppiter-Sarapis are loc prin asocierea înfățișării și atitudinii tatălui zeilor cu unele atribute ale lui Sarapis (*modius*, cerber etc.). Iuppiter Sarapis are fața largă și fruntea înaltă și semeată, exprimînd o atitudine deosebită de melancolia și misterul emanat de reprezentările din tipul mai larg răspîndit. În cazul piesei de la Potaissa se remarcă lipsa ondulelor frontale, așa cum se prezintă și o statuie a lui Iuppiter Sarapis de la Alexandria²¹. Din această cauză, capul de la Potaissa este mai aproape de prototipul „bryaxian” al unui zeu, care cu timpul, prin asimilarea cu alte divinități, tinde să devină un Sarapis *pantheus*²².

În provincia Dacia, sincretizarea lui Sarapis cu Iuppiter și cu Sol este atestată într-o singură inscripție de la Apulum²³, închinată de un „leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) (trium) Daciarum”, L. Aemil(ius) Carus, un italic. Inscripția relevă și identificarea lui Isis cu Luna și Diana. Cultul lui Sarapis în Dacia romană, în varianta sincretistică cu Iuppiter, poate fi înțeles mai ușor și din punct de vedere iconografic, în lumina monumentului de la Potaissa, produs remarcabil din secolul III e.n. al artei provinciale romane din Dacia.

DAN ISAC

¹⁵ Eve și John R. Harris, *The Oriental Cults in Roman Britain*, Leiden, 1965, p. 77, pl. XVII.

¹⁶ É. Espérandieu, *Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine*, XIV, P.U.F., Paris, 1955, nr. 8576, pl. LXXXIX—XC. Găsită într-un *castellum* din sec. III e.n.

¹⁷ V. Crăciunescu, *Statuete de piatră din colecția Maria și dr. George Severeanu*, în *București. Materiale de istorie și muzeografie*, 5 [1967], p. 178, fig. 2. Nu este vorba despre Iuppiter Sarapis cum consideră autoarea, acest cap avînd o analogie bună în piesa de la Sucidava, reprezentîndu-l pe Sarapis.

¹⁸ *LexMyth*, IV, col. 365, fig. 1.

¹⁹ Eve și John R. Harris, *op. cit.*, p. 10 sq, fig. de frontispiciu.

²⁰ CIL, VIII, 2629 (Lambesis), de exemplu.

²¹ *ArchAnz*, 1896, p. 93, fig. 2.

²² *RE*, I A, s. v. *Sarapis*, col. 2423.

²³ CIL, III, 7771. Alte exemple de sincretizare cu Iuppiter optimus maximus: CIL, III, 6164 (Troesmis), 4560—61 (Vindobona), 13587 (Ierusalim) sau cu Iuppiter: CIL, III, 11141 (Carnuntum). Asimilarea cu Iuppiter Sol este documentată de cîteva inscripții: CIL, III, 3 (Creta), VI, 402 (Roma), IX, 5824 (Italia) etc.

IUPPITER SARAPIS FROM POTAISSA

(Abstract)

A limestone head of Sarapis constitutes a new attestation of his cult at Potaissa (Turda) and in Dacia. It was discovered on the „Cetate“ (town hill) in 1928 and dates from the IIIrd century of our era (fig. 1 a and b). On the head there is an iron spike ending in a leaden part, used for fixing the *modius*. The author considers that from iconographic point of view it is a Iuppiter Sarapis, and distinguishes two different types of Sarapis' representations. To the first belong those found at Sucidava (Celei), Hațeg (the county of Hunedoara, near Sarmizegetusa), Tomis (Constanța), Silchester and Walbrook (England) and it is characterised by a tired and melancholic face, richly covered with hair and beard. To the second one belongs our monument from Potaissa, on it Sarapis has the features of a celestial god, namely of Iuppiter, but with the attributes of Hades-Dis Pater.

The head of Iuppiter Sarapis from Potaissa is the second proof — the first being the inscription in CIL, III, 7771 — for the spread of his cult in Dacia in a syncretic form with Iuppiter.

O CĂRĂMIDĂ CU STAMPILĂ DIN SECOLUL AL IV-LEA LA ȘVINIȚA (JUD. MEHEDINȚI)

În primăvara anului 1969, autorul acestor rânduri a primit un fragment de cărămidă stampilată, cu indicația că a fost găsită împreună cu alte cărămizi stampilate și obiecte romane în hotarul comunei Șvinița, pe locul numit „Reșiște”, situat pe drumul spre Cozla¹. Fragmentul de cărămidă are dimensiunile: 11,3×5,5×5 cm (fig. 1 a-b). Fracturile nu au margini regulate. Pe una din fețe este trasată cu degetul o linie diagonală, obișnuită în lumea romană. Se păstrau și urme de mortar de zidărie, care au fost înlăturate prin curățirea chimică a fragmentului. Pe partea inferioară a fragmentului de cărămidă se află capătul din dreapta și începutul stampilei, pe o lungime de 11 cm. Stampila, avînd scrierea inversă (de la dreapta spre stînga) este fragmentară. Perfect vizibilă este numai limita superioară a cîmpului stampilei. Lățimea lui este 1,9 cm, iar înălțimea literelor este 1,3 cm. Ultimele litere sînt aplecate spre stînga.

Literele păstrate din stampilă sînt destul de clare; lectura:

S(ub) C(ura) HERMOGENI P(rae)P(ositi)...

Literele S și C, H și E, I, P și P sînt legate cu cîte o bară orizontală.

O stampilă analogă, dar pare-se completă, a apărut în secolul trecut, în sudul Dunării, vizavi de Șvinița, în ruinele unei fortificații romane de la gura riului Boljetin². Lectura ei, cum apare în CIL, III 13814, a:

SU(b) C(ura) HERMOGENI P(rae)P(ositi)

RIP(ae) LEG(io) VII CL(audia) PARCE

Cele două stampile se deosebesc, în afara faptului că cea de a doua are încă un rînd, prin felul în care este abreviat cuvîntul „sub” și, cel puțin așa cum reiese din CIL,

¹ Localitatea Șvinița (jud. Mehedinți) se află pe malul nordic al Dunării, vizavi de localitatea Boljetin (Jugoslavia, Serbia, Zaječar), la vest de gura riului Porečka ce despărțea după reforma lui Aurelian, Moesia Prima de Dacia Ripensis. Despre Moesia Prima, în hotarul căreia se afla Șvinița în antichitate: RE, XV (1932), col. 2381—2384 (Max Fluss); obiectele au fost găsite de Ilie Abramovici, șef de lucrări în zona „Geben”, unele dintre ele ajungînd în posesia grupului de cercetări „Porțile de Fier”. Fragmentul pe care-l prezentăm a fost donat Muzeului din Cluj de către prof. Albert Szalay (Arhivele Statului din Craiova) pe atunci student la Universitatea din Cluj.

² T.I.R., L 34 (1968) (Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium) p. 38, Boljetin (cu toată bibliografia); Nevenka Petrović — Liubica Zotović, *Boljetin-Gradac sur la rivière Lepena*, în *Anciennes cultures du Djerdap*, Belgrad, 1969, p. 104—113.

III prin grafie, pentru cea de la Boljetin lipsind o reproducere. Aceste deosebiri minime în esență nu ne împiedică să credem că, dată fiind apropierea locurilor de descoperire, numele *Hermogenes* designează una și aceeași persoană.

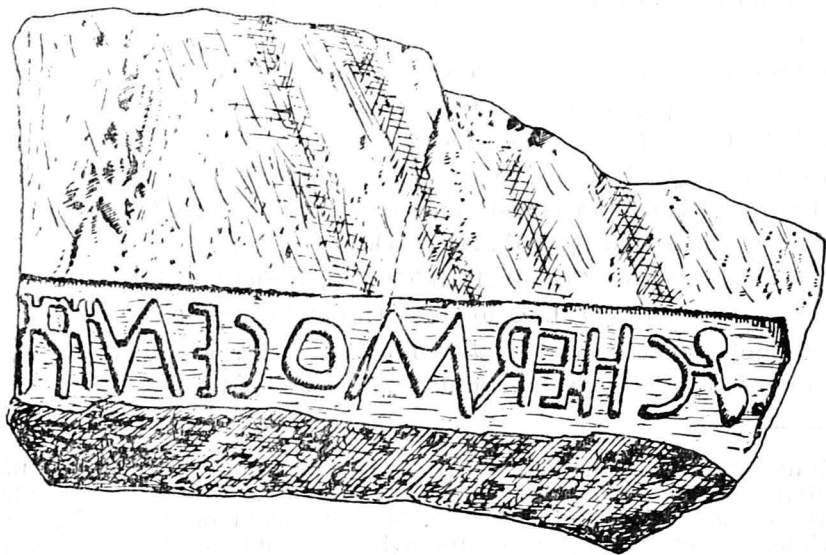

Fig. 1. — Fragment de cărămidă cu stampilă de la Șvinița; a fotografie; b desen

Stampila de la Șvinița atestă prezența aici, în nordul Dunării, a unor ostași dintr-un detașament din legiunea a VII-a Claudia, detașament care staționa foarte probabil într-o localitate „Parce” (cum este interpretat în CIL III 13814 a acest cuvânt) și era sub comanda unui *praepositus ripae*.

Fracționarea legiunilor în mai multe detașamente, purtând toate numele legiunii, cu începere de la sfîrșitul secolului III și mai ales în secolul al IV-lea, este un fapt cunoscut³; ea a determinat menționarea pe stampile în afara numelui unității, a unui toponimic care să indice locul de garnizoană⁴. Pentru legiunea a VII-a Claudia sînt cunoscute stampilele de la Viminacium⁵, Taliata⁶ și Boljetin, care arată că detașamente toate purtînd numele legiunii a VII Claudia staționau în aceste localități; ba mai mult, trimiteau soldați și peste Dunăre pentru pază (Pojejena⁷, Șvinița). Pentru că Not. Dign. Or. XLI, nu menționează praefecturi ale acestei legiuni decît la Viminacium și Cuppis, presupunem că perioada în care legiunea apare fracționată în cel puțin trei detașamente⁸, precede timpul de redactare al Not. Dign.⁹, dată după care o parte din detașamente au fost probabil transformate în unități care nu mai păstrează numele de „legio”¹⁰.

Praepositus ripae — dacă înțelegem prin ripa aluzia la caracterul de limes al malului Dunării — se confundă cu praepositus limitis¹¹. În Moesia Prima această funcție este menționată se pare numai de ștampilele de pe cărămizi. Dar numai lectura unei singure ștampile este sigură și anume a celei de la Boljetin. Se mai adaugă, cu rezervă, o ștampilă găsită la Grădiște (Iugoslavia, Serbia) CIL, III, 1700, 4: SCTAREPPRP, pentru care s-a propus lectura: S(ub) C(ura) TARE...P(rae)P(ositi) R(i)P(ae)¹² și eventual ștampila de la Șvinița. În provincia vecină, Dacia Ripensis, sînt semnalati epigrafic pînă acum trei praepositi ripae¹³. Unuia dintre ei, menționat ca praepositus ripae Varinae¹⁴ îi cunoaștem precis porțiunea de limes în care își exercita autoritatea.

O trecere în revistă a felului în care sînt repartizați praepositi limitis în provinciile Africa, Mauretania, Tripolitania, după apariția Not. Dign.¹⁵, arată că fiecărui castellum îi corespundea o porțiune de limes purtînd numele castellum-ului

³ R. Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin, 1920, p. 33.

⁴ D. Tudor, *Contribuții privitoare la armata Daciei Ripensis*, în SCIV, XI, 1960, p. 353.

⁵ CIL, III, 1700, 2—4; 8275, 2—6; N. Vulić, în JÖAI, VI, 1903, Beibl. col. 53, nr. 69—73 și A.v. Premerstein — N. Vulić, în JÖAI, VIII, 1905, Beibl. col. 8, nr. 24—27.

⁶ CIL, III, 13814; cf. RE, XII (1925), col. 1624 (E. Ritterling).

⁷ D. Tudor, *Garnizoane romane pe malul bănățean al Dunării*, în SCIV, IX, 1958, p. 373—376.

⁸ A. H. M. Jones, *The Late Roman Empire, 284—602*. Oxford, 1964, vol. I, p. 55: în rîndul forțelor expediționare din Egipt, în anul 297, menționează și legiunea VII Claudia, desigur unul din detașamentele care au apărut după fracționarea legiunii de tip „clasic”.

⁹ Ipotezele privind data redactării Not. Dign.: D. Tudor, SCIV, XI, 1960, p. 336, nota 1. În ce privește perioada oglindită de Not. Dign. pentru această zonă: RE, XVII (1936) col. 1084 (E. Polaschek).

¹⁰ A. H. M. Jones, *op. cit.*, vol. II, p. 681 arată că multe dintre detașamentele dislocate din legiuni în perioada tîrzie a imperiului, fie că au fost distruse, fie au rămas sub alte nume.

¹¹ RE, XIII (1924) col. 573 (Fabricius); Not. Dign. (O. Seeck, *Notitia Dignitatum, accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Provinciarum*, Berlin, 1876), folosește de preferință pentru provinciile dunărene termenul de „ripa”.

¹² D. Tudor, SCIV, XI, 1960, p. 349, nota 1.

¹³ *Idem*, p. 353.

¹⁴ *Idem*, p. 357.

¹⁵ Not. Dign. Oc. XXV, XXX, XXXI.

respectiv, porțiune aflată sub comanda unui *praepositus limitis*, direct subordonat guvernatorului provinciei. Pentru perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al III-lea și redactarea Not.Dign. nu se cunoaște în detaliu organizarea militară a provinciei Moesia Prima¹⁶. Studii referitoare la organizarea militară din perioada târzie a imperiului roman¹⁷ arată că *praepositus* este o funcție și nu un grad și deci orice ofițer care primea comanda unei unități independente purta numele de *praepositus*. De aceea *praepositi* sînt menționați epigrafic fie în fruntea unor legiuni¹⁸ (în înțelesul din epoca tîrzie a cuvîntului), fie comandînd unități tipice pentru imperiul tîrziu *cunei equitum*¹⁹, sau *equites*²⁰, iar în Not.Dign. îi vedem comandînd și *numeri*, *milites* și *auxilia*²¹.

Deci, Hermogenes menționat de cele două ștampile avea comanda unei unități cantonate la „Parce”, unitate care supraveghea o anumită porțiune de mal. Detașamentul de sub ordinele lui trimitea soldați pentru pază fie pe partea lor de mal (Boljetin)²² fie peste Dunăre (la Svinița). Foarte probabil că Hermogenes era și el subordonat guvernatorului militar al provinciei. La Șvinița în punctul numit „Tricula” se bănuia pe baza unor descoperiri arheologice mai vechi existența unei fortificații romane, deși aspectul feudal al ruinelor pune la îndoială acest fapt²³. Descoperirile de la Reșiște confirmă existența unei așezări romane, dacă nu chiar a unui punct roman fortificat așa cum sîntem dispuși să credem.

Numele *Hermogenes* arată că personajul este grec sau oriental greco-roman. O serie de personaje cu acest nume se ridică la funcții importante în imperiu începînd de la sfârșitul secolului al III-lea și în secolul al IV-lea²⁴. Astfel unul dintre ei primește comanda trupelor de pe granița Thraciei în timpul împăratului Constantius II²⁵. Este puțin probabilă identificarea comandantului amintit de cele două ștampile, cu vreunul din aceste importante personaje (menționate în RE); dar nu este total exclusă. Lipsesc încă date mai precise pentru a face o apropiere.

Descoperirea ștampilei la Șvinița indică existența unui punct fortificat pe țărmul dacic al Dunării, poate încă de la sfârșitul secolului al III-lea. Acest punct se încadrează într-un sistem de fortificații din care fac parte și o serie de castella

¹⁶ RE, XV (1932) col. 2390 (Max Fluss).

¹⁷ Grosse, *op. cit.*, p. 143 sq.; A. H. M. Jones, *op. cit.*, p. 640.

¹⁸ Cf. A.v. Premmerstein — N. Vulić, în *JÖAI*, VI, 1903, Beibl. col. 54 nr. 73—75; col. 55, nr. 76; N. Vulić, în *JÖAI*, XII, 1909, Beibl. col. 168, nr. 27; Grosse, *op. cit.*, p. 38.

¹⁹ Grosse, *op. cit.*, p. 53.

²⁰ *Idem*, p. 54; A.v. Premmerstein — N. Vulić, în *JÖAI*, VI, 1903, Beibl. col. 55, nr. 81—82.

²¹ *Praepositus*, în RE, Suppl. VIII (1956) col. 553 (W. Ensslin).

²² Recentele cercetări efectuate de arheologii iugoslavi la Boljetin (N. Petrović — L. Zotović, *Boljetin-Gradac sur la rivière Lepena*, în *Anciennes cultures du Djerdap*, Belgrad, 1969, p. 104—113) au scos la iveală urme ce indică aici prezența unui punct fortificat de o deosebită importanță. Nu ar fi exclus deci, ca „Parce” să fi fost chiar la Boljetin.

²³ T.I.R., L 34 (1968, Aquincum—Sarmizegetusa—Sirmium) p. 108, Șvinița.

²⁴ RE, VIII (1912), col. 363—365, nr. 13—16, 18 (O. Seeck).

²⁵ *Idem*, col. 364, nr. 14.

construite la nordul Dunării²⁶, din care cele de la Gornea²⁷ și Orșova²⁸, recent cercetate, sînt tipice pentru perioada tîrzie a imperiului roman. Atare sistem de fortificații este legat foarte probabil de politica de întărire a graniței dunărene din perioada Diocletianus—Constantinus și de restabilirea stăpînirii romane în această zonă, la nord de Dunăre.

N. GUDEA

EIN ZIEGELSTEMPEL DES 4. JAHRHUNDERTS AUS ȘVINIȚA (BEZ. MEHEDINȚI)

(Zusammenfassung)

Das Fragment eines Ziegels mit dem Stempel: *sub cura Hermogeni praepositi*... wird in die Spätzeit des römischen Imperiums angesetzt. Der Stempel ist analog zu CIL III, 13814 a. Demnach muss nördlich der Donau, in Șvinița, Ende des 3. und im 4. Jh. ein befestigter römischer Stützpunkt bestanden haben, der zu einem an beiden Ufern der Donau angelegten Befestigungssystem gehörte. Die *Legio VII Claudia*, die ihren Sitz in „Parce“ hatte und von einem praepositus ripae namens *Hermogenes* befehligt wurde, stellte die Garnison dieses befestigten Stützpunktes.

²⁶ D. Tudor, *SCIV*, IX, 1958 p. 373—376.

²⁷ La Gornea (com. Sichevița, jud. Caraș-Severin) la locul „Căunița de jos“, punctul „Cetate“ a fost cercetat în anii 1968 și 1969 un castellum roman din perioada tîrzie. Dimensiunile acestei fortificații (aprox. 41×41 m. cu turnuri patrute pe colțuri), tehnica de construcție și materialul arheologic pledează pentru datarea lui în perioada Diocletianus—Constantinus (N. Gudea, *Un castellum roman tîrziu la Gornea* (jud. Caraș-Severin) manuscris.)

²⁸ La Orșova, un colectiv al Grupului de cercetări „Porțile de Fier“ (E. Bujor, N. Constantinescu, Gh. Popilian, N. Gudea, V. Wollmann) a întreprins de-a lungul mai multor ani cercetări în punctul „Hotel Dunărea-IRIL“ unde a fost identificat și dezvelit parțial un castellum roman. Dimensiunile sale (35×35 m), forma patrată cu turnuri patrute pe colțuri, tehnica de construcție și materialul arheologic datează epoca de construire a acestei fortificații în perioada Diocletianus—Constantinus.

Notă adițională. Un sondaj executat în aprilie 1970 la Șvinița, în punctul „Reșiște“, a permis identificarea unui turn de piatră roman. Printre descoperirile de aici sînt țigle ștampilate, fragmentare, de două tipuri: a) identice cu piesa prezentată mai sus, b) asemănătoare cu CIL, III, 13814, a.

TABULA IMPERII ROMANI, L 34, L 35 *

Apariția fasciculelor L 34 și L 35 din *Tabula Imperii Romani* constituie o realizare deosebit de importantă pentru cercetătorii, atât români cât și străini, care studiază istoria Imperiului roman și mai ales a provinciilor danubiene.

Reluând o propunere mai veche, prezentată în 1928 la Congresul de istorie de la Cambridge, Uniunea Academică Internațională, în colaborare cu academiile din diferite țări, a început, pe baza unor norme și directive unitare elaborate de un comitet internațional de experți, editarea primei hărți arheologice complete, științific alcătuite, a Imperiului roman. Împărțirea teritoriilor care au aparținut acestui imperiu s-a făcut prin suprapunerea hărții internaționale a mapamondului (1:1000000) peste regiunile aflate odinioară sub stăpânirea romană, obținându-se astfel 56 de carouri numerotate cu cifre în ordine crescătoare de la Greenwich înspre est și cu litere în ordinea alfabetică, de la Ecuator înspre poli, carouri încredințate, exclusiv după criteriul geodezic, unui centru științific coordonator însărcinat cu elaborarea și editarea porțiunii respective. În cazul majorității carourilor s-au format comitete internaționale din cauză că în chip firesc împărțirea matematică după meridiane și paralele nu putea ține seamă nici de granițele provinciilor antice nici de frontierele politico-statale de azi.

Nu sînt analizate aici avantajele sau dezavantajele sistemului din simplul motiv că T.I.R. nu este în stadiu de discuții, ci de realizare și, în consecință, formularea de obiecții, emiterea de opinii pare a fi un lucru de prisos. În aceeași ordine de idei, nu ne îndoiim că o nouă ediție va beneficia din plin de experiența acumulată în această muncă de pionierat. S-ar putea face doar sugestia ca, eventual, pe viitoarele caroaie generale care însoțesc fiecare fasciculă, carourile deja editate să fie hașurate (sau însemnate într-un fel oarecare), pentru a se putea vedea ceea ce deja s-a realizat.

Fascicula L 34 (*Aquincum — Sarmizegetusa — Sirmium*) a fost publicată în 1968 de Editura Academiei Maghiare, la Budapesta. Ea a fost tipărită în limba germană, cu concursul financiar al CIPSH, de pe lângă UNESCO. Caroul este cuprins între 18° și 24° longitudine estică și 44° și 48° latitudine nordică. În consecință, realizarea s-a datorat specialiștilor din mai multe țări, și anume Ungaria (László Barkóczi, Endre Biró, Alice Burger, Jenő Fitz, Erzsébet Jerem, Melinda Kaba, András Mócsy, Sándor Soproni), Iugoslavia (Slobodan Dušanić, Jože Kastelic, Miroslava Mirković,

* *Tabula Imperii Romani*, Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium, L 34, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968, 123 p.; Romula-Durostorum-Tomis, L 35, Bucarest. Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1969, 80 p.

Esad Pašalić, Petar Petrović, Danica Pinterović, Pavle Velenrajter), România (M. Macrea, D. Protase, I. I. Russu, D. Tudor), Bulgaria (Teofil Ivanov). Din Dacia este cuprinsă partea de vest pînă la meridianul 24°. După un scurt cuvînt înainte, semnat de Giuseppe Lugli, urmează o introducere mai amplă, prezentînd, pe țări, problemele specifice care au stat în fața fiecărui colectiv de autori, cum ar fi de pildă, menționarea sau nementionarea unor obiective arheologice, preferarea unor termeni din index și de pe hartă, prezentarea mai amănunțită a autorilor și colaboratorilor, arătîndu-se zona geografică prelucrată sau simplul aport adus de fiecare.

Fascicula L 35 (*Romula — Durostorum — Tomis*) elaborată în cadrul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj și al Muzeului de Istorie a Transilvaniei, a fost tipărită în 1969, la București, în limba franceză, sub egida Secției de Științe istorice a Academiei R.S.R. responsabil fiind acad. prof. C. Daicoviciu, tipărire realizată de asemenea cu concursul financiar al C I P S H. Caroul este cuprins între 24° și 30° longitudine estică și 44° și 48° latitudine nordică. El cuprinde vestigiile romane din România, Bulgaria și cîteva, foarte puține la număr, din sudul U.R.S.S., de pe malul stîng al Dunării maritime. Specialiștii care au elaborat fascicula L 35 au fost: I. I. Russu și D. Protase (Transilvania), D. Tudor și Em. Popescu (Oltenia, Muntenia și Dobrogea), N. Gostar (sudul Moldovei și al U.R.S.S.) și T. Ivanov, care a redactat cîteva articole privind localitățile din sudul Dobrogei. Coordonarea întregii fascicule a fost făcută de I. I. Russu, de la Institutul de Istorie și Arheologie Cluj.

Pe lângă cînumerarea autorilor și a părților care le revin, în prefața semnată de academicienii C. Daicoviciu și Emil Condurachi e specificată folosirea unor denumiri în locul altora, precum și motivarea acestor preferințe (Dacia Porolissensis, Superior și Inferior în loc de Dacia Porolissensis, Apulensis și Malvensis; Scythia Minor, în loc de nord-estul Moesiei Inferior). De asemenea, cele 84 de localități din Scythia Minor, pomenite de Procopius ori de alte surse literare antice și trecute în index, nu figurează pe hartă din cauza localizării nesigure pe teren.

Fiind elaborate după aceleași norme și directive ale T.I.R., L 34 și L 35 sînt asemănătoare, dacă nu chiar identice ca manieră de expunere. După lista abreviațiilor geografice, urmată de lista bibliografiei generale și a celei pe provincii, se dau principalele prescurtări bibliografice, cu atît mai necesare cu cît o serie de lucrări nu sînt folosite în mod curent în literatura arheologică. Indexul prezintă, în ordinea alfabetică, localitățile cuprinse în respectivul carou. Atunci cînd se cunoaște denumirea antică a unei localități și localizarea ei pe teren e sigură, s-a păstrat pe hartă numai toponimul vechi, neînsoțit de numele actual. În cazul în care plasarea pe teren și numele vechi al unei localități nu sînt cunoscute, s-a folosit denumirea modernă. Fiecare articol cuprinde, pe lângă colocarea pe hartă (cu semnul sau semnele convenționale corespunzătoare) a obiectivului respectiv, sursele literare ori epigrafice care, eventual, pomenesc localitatea antică, materialele arheologice găsite (ruine, tezaure, monumente sculpturale și epigrafice, ceramică etc.) și bibliografia selectivă ori integrală — de la caz la caz — a fiecărui articol în parte. Astfel, într-un text restrîns, s-a putut concentra o cantitate enormă de date științifice. Fără îndoială că mai multe amănunte și o scară mai mare (ca, de exemplu, Nicola Vulic în *Archaeologische Karte von Jugoslawien: Blatt Prilep-Bitolj*, Belgrad, 1937 etc.) ar fi ridicat și mai mult calitățile lucrării, dîndu-i o altă amploare.

Prin editarea fasciculelor L 34 și L 35 s-a pus la dispoziția cercetătorilor prima hartă arheologică și repertoriu complete, critice a unei părți a Panoniei și Moesiei Superior, a Daciei romane și a Scythiei Minor, înlesnind astfel cercetarea vestigiilor romane de pe teritoriul țării noastre. Mai mult, constituind o parte componentă a T.I.R., harta amănunțită a provinciei Dacia, de o precizie și execuție tehnică la nivel ridicat, intră în circuitul științific mondial, ceea ce reprezintă un eveniment deosebit de important.

Nu putem încheia fără a scoate în evidență contribuția științifică în sine a acestor lucrări: o cantitate impresionantă de material și informații supuse unei severe și competente analize istorice și arheologice a dus la o realizare remarcabilă, care va ameliora substanțial cunoașterea, atât la noi în țară cât și în lumea specialiștilor străini, a epocii romane și a fenomenului romanizării pe teritoriul României și a sud-estului european.

T. SOROCEANU

TABULA IMPERII ROMANI, L 34 ET L 35

(Résumé)

La note présente brièvement les fascicules L 34 et L 35 de la T.I.R., en relevant l'importance scientifique particulière de cette grande oeuvre historique et archéologique en train d'être réalisée par l'Union Académique Internationale.

Ces deux fascicules (L 34 Budapest et L 35 București) représentent un exemple de coopération fructueuse entre les chercheurs des pays y engagés.

O DESCOPERIRE SLAVĂ TIMPURIE ÎN TRANSILVANIA

Formarea poporului și a limbii române constituie una dintre problemele fundamentale ale istoriei românești: acest lucru înseamnă, pe de o parte, a se identifica spațiul geografic în care poporul român și limba sa au luat naștere, iar pe de altă parte a se preciza în ce epocă și în ce împrejurări a avut loc atare proces. Este bine cunoscut că problema a preocupat timp de aproape două secole istoriografia, atât cea română cât și cea străină. În general, românii, ca și un număr mare de istorici străini, au susținut întotdeauna teza caracterului autohton al poporului român pe teritoriul său actual, el fiind considerat ca un continuator al vechilor daco-geți romanizați, la care, în cursul veacurilor, mai ales în perioada societății feudale timpurii, s-au adăugat și s-au asimilat și alte populații¹.

Izvoarele scrise bizantine transmit informații fără îndoială deosebit de valoroase despre pătrunderea și așezarea slavilor pe teritoriul României. Dar, întrucât ele înregistrează mai mult evenimente politice și cu caracter militar, îndeosebi pe cele legate direct de interesele imperiului bizantin, cu privire la o bună parte din teritoriul țării noastre (Transilvania, Moldova) știrile sînt foarte vagi sau ele lipsesc cu totul². Pentru a completa aceste lacune istoricul nu are la îndemînă decît datele arheologice.

Cele mai vechi urme slave aflate pînă acum pe teritoriul României par să fie cele de la Suceava — „Șipot“ (și „Parc“), unde au fost scoase la lumină bordeie de formă rectangulară. Inventarul lor constă din fragmente ceramice, lucrute cu mîna, provenind de la borcane înrudite în privința formei cu tipul Jitomir, obiecte de podoabă, de uz casnic și de îmbrăcăminte. O fibulă „digitată“ datează stratul slav cel mai vechi de la Suceava—„Șipot“ în a doua jumătate a secolului al VI-lea și începutul secolului al VII-lea.

Cel mai important complex pentru cunoașterea culturii slavilor, din perioada înaintării lor spre Peninsula Balcanică în secolele VI—VII, este cimitirul de incinerare de la Sărata-Monteoru, care numără peste 1500 morminte. În cuprinsul necropolei sînt documentate mai multe variante ale ritului funerar. Rămășițele morților, care fuseseră arși pe rug, au fost depuse în gropi simple sau în urne funerare. Mormintele conțin adesea ca inventar funerar fibule „digitate“, podoabe, cataramă de centură. Ceramica din această necropolă (urne funerare sau

¹ Cf. C. Daicoviciu, Em. Petrovici, Gh. Ștefan, *La formation du peuple roumain et de sa langue*, în *Bibliotheca Historica Romaniae*, nr. 1, Bucurest, 1963, p. 9, (*IstRom*, vol. I, p. 775—809).

² Cf. M. Comșa, *IstRom*, vol. I, p. 728—733.

vase depuse în morminte ca ofrande) este, în general, de factură grosieră, lucrată cu mina. Către sfârșitul perioadei de folosire a necropolei, într-o măsură foarte mică sînt prezente și vase lucrate la roata primitivă, ornamentate, care s-au dezvoltat din formele mai vechi (neornamentate), lucrate cu mina. „...După caracteristicile sale, ceramica de la Sărata Monteoru nu poate fi pusă în legătură cu tipul Praga propriu-zis. În ceea ce privește tehnica de lucru și formele, ea se leagă de tipul Jitomir-Korčak (înrudit doar cu tipul Praga), documentat în regiunea Niprului mijlociu...”³.

Prezența fibulelor „digitate” în morminte a îndreptat atenția specialiștilor de asemenea spre complexe similare din aceeași regiune. În schimb, în zonele din vestul Ucrainei, în centrul R. P. Polone și în necropolele cu ceramică de tip Praga din R. S. Cehoslovacă, cu toate că a fost descoperit un număr considerabil de morminte de incinerare slave timpurii (secolele V—VII), fibulele „digitate” lipsesc pînă acum cu desăvîrșire⁴. În funcție de aceste date, cimitirul de la Sărata-Monteoru, în general, a fost atribuit din punct de vedere etnic unui grup de anți ajunși pe meleagurile noastre probabil din bazinul hidrografic al Niprului mijlociu⁵.

Tot anților au fost atribuite și așezările de la Suceava—„Șipot” (și „Parc”), precum și fibulele „digitate” descoperite în Moldova, la Iași (punctul „Crucea lui Ferent”), Vutcani și Budești din apropierea orașului Huși⁶. Fibulele „digitate” descoperite întimplător în diferite localități din Muntenia (București—„Tei”, Dămăroaia, Căscioarele, Butimanu) și Oltenia (Plenița, Lazu, Orlea, Virtopu), care în cea mai mare parte își găsesc analogii în regiunea Niprului mijlociu, mai ales la Pastirsk, pot fi puse în legătură de asemenea cu incursiunea anților pînă în aceste regiuni⁷.

În Transilvania, în secolul al VI-lea și prima jumătate a secolului al VII-lea, sînt cunoscute așezările și necropolele de tip Morești—Bandu de Cîmpie—Noșlac. Prin urmare, dacă în regiunile extracarpătice ale României prezența triburilor slave este documentată încă din secolul al VI-lea, în Transilvania — susțin specialiștii — slavii au putut veni mai tîrziu, pe la mijlocul secolului al VII-lea, după dispariția culturii de caracter gepidic. Prezența unor grupuri slave în Transilvania, venite fie aparte, fie împreună cu avarii, poate fi semnalată prin fibulele „digitate” descoperite la Sarmizegetusa, Vețel, Războieni-Feldioara, precum și în alte cîteva localități⁸. Fibu-

³ *Ibidem*, p. 734.

⁴ Cf. J. Werner, în *Reinecke Festschrift*, Mainz, 1950, p. 150—172; I. Nestor, *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 447.

⁵ Cf. M. Chișvasi-Comșa, *SCIV*, IX, 1958, p. 78—79; X, 1959, p. 65—67; *IstRom*, vol. I, p. 735; G. B. Fedorov, *SCIV*, X, 1959, p. 384—387; I. Nestor, *SCIV*, X, 1959, p. 50—54; *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 447; J. Werner, *Germania*, 38, 1960, p. 120.

⁶ M. Comșa, *IstRom*, vol. I, p. 735; vezi și I. Nestor, *SCIV*, X, 1959, p. 51; *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 437—438 cu nota 18; D. G. Teodoru, *Cele mai vechi dovezi de locuire slavă din Moldova*, comunicare ținută la seminarul româno-bulgar (București, 12—15 noiembrie 1962).

⁷ M. Comșa, B. Ionescu, *SCIV*, XI, 1960, p. 419—421; M. Comșa, *IstRom*, vol. I, p. 735; cf. și I. Nestor, în *SCIV*, X, 1959, p. 51—52, 53, nota 3; *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 438, nota 18; J. Werner, *Germania*, 38, 1960, p. 119.

⁸ D. V. Rosetti, *Germania*, 18, 1934, p. 207—208, fig. 1, nr. 9 a-b; C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 211 și nota 2; K. Horedt, *SCIV*, VI, 1955, p. 675; *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958, p. 92, nr. 33, p. 94, nr. 34, 38, p. 94, nr. 45; *Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara (Sargetia IV)*, Deva, 1956, p. 106—109; I. Nestor, *SCIV*, X, 1959, p. 50, nota 3; J. Werner, *Germania*, 38, 1960, p. 119.

lele „digitate” slave se deosebesc de cele germanice descoperite pe același teritoriu în complexele de caracter gepidic. Tipurile mai vechi ale fibulelor „digitate” din Transilvania își găsesc analogii apropiate sau identice în complexele slave răsăritene din regiunea Niprului mijlociu, mai ales la Pastîrsk⁹. În Transilvania ele apar adesea în cimitire avare. Întrucît în complexele slave cu ceramică de tip Praga din Cehoslovacia (aparținînd sclavinilor), databile anterior venirii avarilor în patria lor de mai tîrziu, astfel de podoabe sînt necunoscute, prezența lor în cimitire avare poate fi explicată eventual și prin faptul că avarii, în drumul lor spre apus, au antrenat cu ei și unele grupuri slave (anți) din regiunea Niprului mijlociu.

La acestea s-ar mai putea adăuga eventual și descoperirea de la Tîrgul Secuiesc, și anume o zăbală, o sabie și patru vase lucrate cu mîna, care, după cît se pare, formau inventarul unui sau al cîtorva morminte databile în a doua jumătate a secolului al VII-lea; ele făceau parte foarte probabil dintr-o necropolă slavo-avară¹⁰.

La Seminarul arheologic romîno-bulgar care s-a ținut la București între 12—15 noiembrie 1962 și care a avut ca temă „Problema slavilor în regiunea Dunării de jos și a civilizației balcano-dunărene în perioada feudală timpurie”, problema prezenței unei populații purtătoare a unei culturi slave timpurii a fost atinsă în două comunicări¹¹. În amîndouă comunicările, care aveau, de altfel, un caracter sintetic, s-a afirmat că pe teritoriile apusene ale țării noastre, respectiv în Transilvania, asemenea descoperiri nu sînt cunoscute, ba chiar sînt oarecum de neașteptat, ipoteză pricinuită de „natura lucrurilor”. În cele ce urmează vom face cunoscută o descoperire întîmplătoare, ce pare totuși să dovedească prezența elementelor culturii slave timpurii pe teritoriul Transilvaniei.

În toamna anului 1960 ne-a fost adusă „o grămadă de cioburi” primitive¹², descoperite cu ocazia construirii unui grajd al C.A.P. din localitatea Dorolțu, sat lingă Aghireș (jud. Cluj), așezat la circa 1,5 km spre sud-est de gara C.F.R. Aghireș-Fabrică. Locul unde s-a făcut descoperirea se numește „Dîmbul mic” (Kisdomb), la sud-est de sat, în imediata apropiere a ultimelor case, pe un teren mai ridicat, în formă de terasă, nu departe însă de albia pîrîiașului „Pîrîul cu folos” (Hasznospatak). Cu ocazia săpării fundațiilor pentru grajd, fiind asociate cu bogate urme de cenușă și fragmente de cărbune, cu oase calcinate umane în ele, au fost găsite două vase întregi care, apoi, au fost sparte din simplă „curiozitate”. Dar multe din fragmentele acestora au fost aduse la Muzeul de istorie din Cluj, unde vasele au putut fi reconstituite. Potrivit împrejurărilor în care s-a făcut descoperirea (acestea fiind notate chiar de prof. de școală medie Z. Makfalvi), putem presupune cu mari șanse de probabilitate că avem de-a face cu un mormînt sau — eventual — chiar cu un cîmîtir de incine-

⁹ M. Comșa, *SCIV*, X, 1959, p. 66—67; *IstRom*, vol. I, p. 735; *SCIV*, XI, 1960, p. 420; J. Werner, *Reinecke Festschrift*, p. 156, fig. 4, p. 172; *Germania*, 38, 1960, p. 120; I. Nestor, *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 447.

¹⁰ M. Comșa, *IstRom*, vol. I, p. 735. Cf. însă și I. Nestor, *SCIV*, X, 1959, p. 51, nota 2.

¹¹ K. Horedt, *Riturile funerare din sec. VIII—X e.n. în Transilvania*, comunicare (cf. însă și *Untersuchungen...*, p. 111); I. Nestor, *Problema pătrunderii slavilor pe teritoriul carpato-balcenic*. Vezi și *SCIV*, X, 1959, p. 52—53; *RevRHist*, III, 3, 1964, p. 401—406, mai ales pp. 403—404.

¹² Prof. Makfalvi Zoltán s-a interesat de această descoperire și a salvat fragmentele de vase.

rație. (Acest amănunt ar fi foarte semnificativ, deoarece în vremea în care se datează vasele numai slavii se incinerau¹³, toate celelalte popoare migratorii practicând înhumăția).

Ceramica de la Dorolțu, reprezentată prin cele două vase puțin înalte (pl. I și II), este de factură inferioară și se înscrie în limitele aceleiași categorii. Vasele sînt de tip borcan, aproape identice ca înălțime și ambele sînt lucrate cu mîna. Pasta lor este de calitate inferioară, insuficient frămîntată și foarte bogată în impurități, conținînd mai ales fragmente de scoici și cioburi pisate, în cazul vasului cu pîntece mai bombat. Prezența în pastă a fragmentelor de scoici și a cioburilor pisate, precum și pietricelelor a făcut ca suprafața interioară cit și cea exterioară a vaselor, mai ales în cazul vasului mai bombat, să nu poată fi modelată suficient, prezentînd numeroase proeminențe și adîncituri care îi dau un aspect neregulat. Suprafața interioară a vasului mai mare este poroasă.

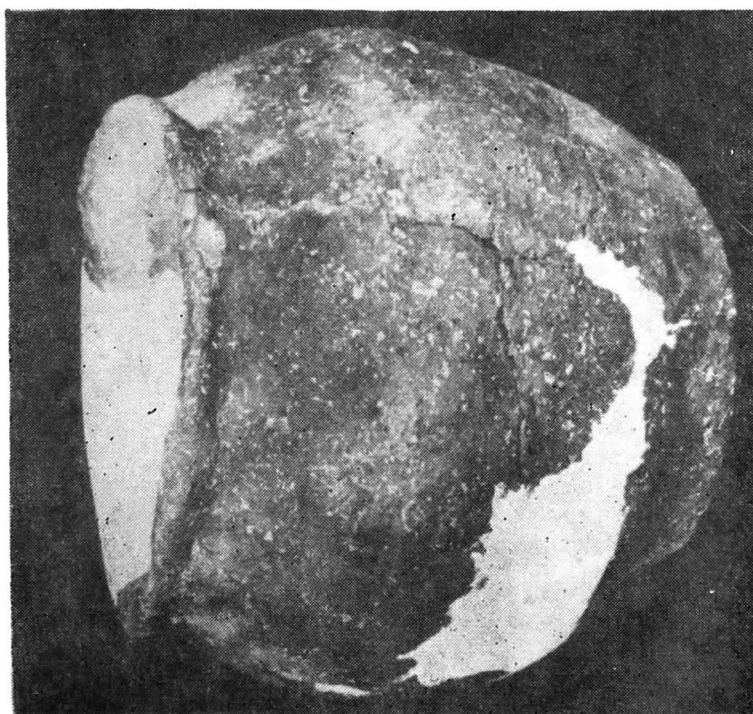
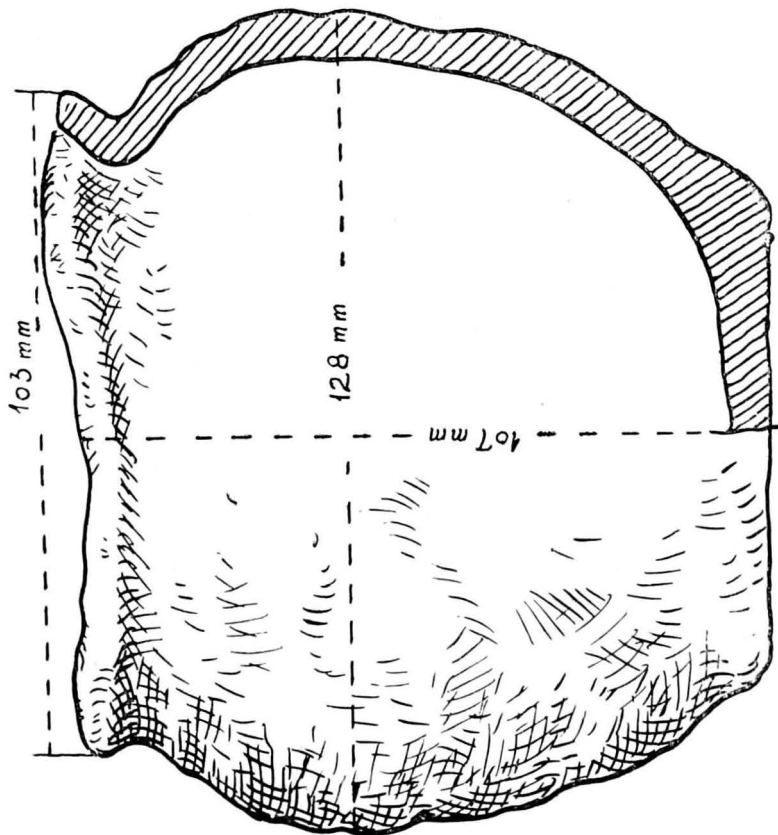
Arderea vaselor, mai ales a celui mai bombat, este inegală și incompletă. Culoarea lor este brună-gălbuie-cenușie, pe alocuri cu nuanțe mai deschise sau mai închise. În ceea ce privește forma, unul este mai zvelt (pl. II), altul mai bombat (pl. I), acesta din urmă avînd diametrul maxim puțin mai sus, la mijlocul axei verticale. Buza ambelor vase este în general puțin (a celui zvelt chiar foarte puțin) înălțată și slab răsfrîntă în afară. Buza vasului mai zvelt apare redată mai mult prin rotunjirea interioară, decît prin răsfrîngerea propriu-zisă. Pereții vaselor au grosimea inegală, iar fundul lor este tras puțin spre interior, fiind puțin mai gros. Ambele vase sînt neornamentate.

De la început este nu numai util, ci și necesar să subliniem faptul că vasele descrise, după toate caracteristicile lor, par să constituie cea mai veche ceramică slavă din împrejurimile orașului Cluj, putînd fi socotită eventual, deocamdată, ca atare chiar pentru părțile apusene ale Transilvaniei¹⁴. Putem presupune chiar de pe acum că profilul vaselor, pasta, forma, mărimea și alte caracteristici ale lor sugerează — ca singurul material cu care analogia este posibilă — elemente din ceramica așa-numitului „grup Tisa”.

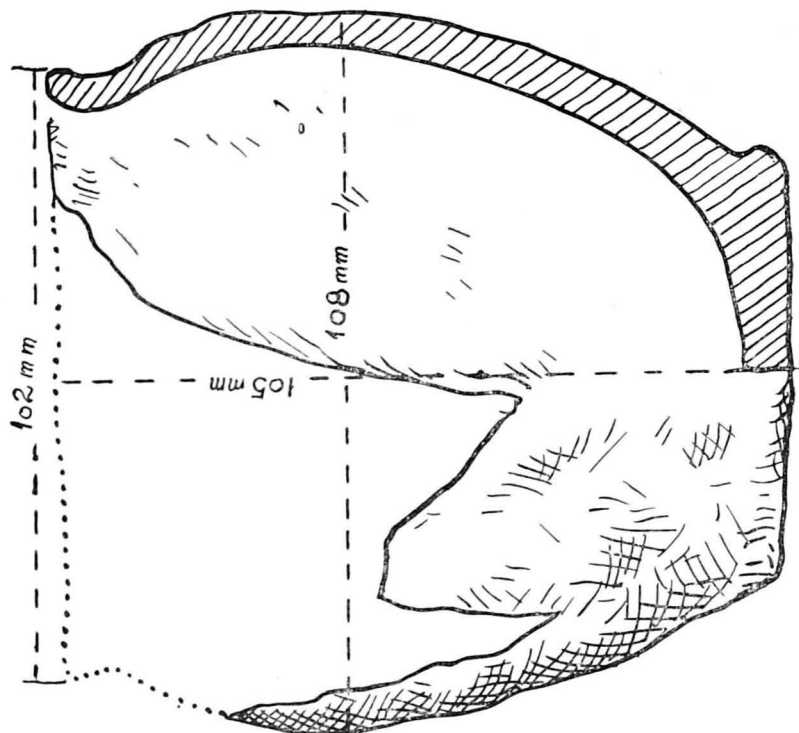
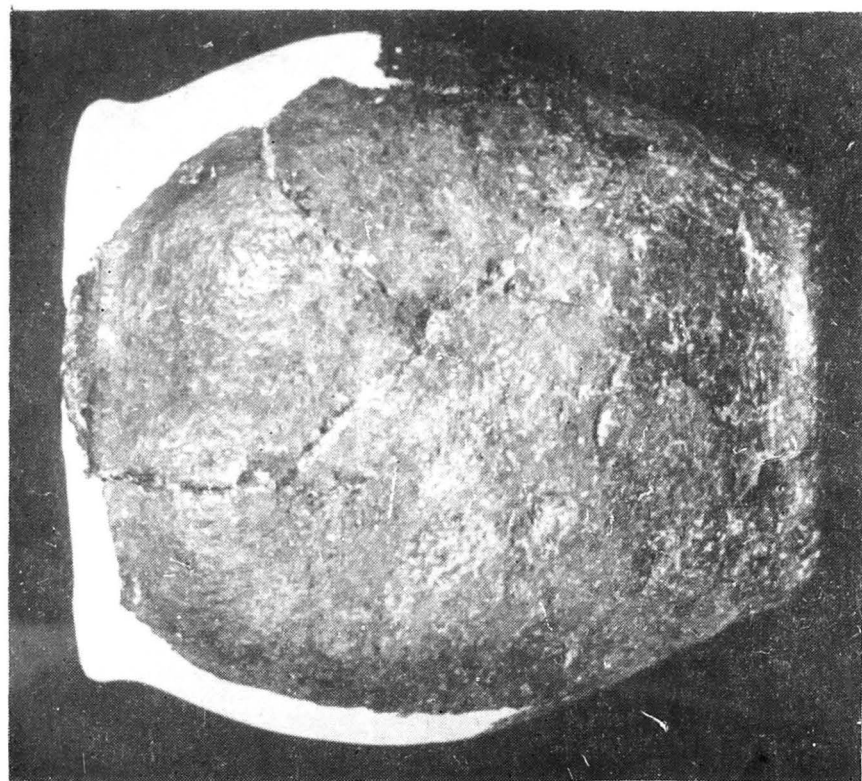
La lucrările Seminarului româno-bulgar am putut vedea materialul ilustrativ prezentat cu această ocazie, în care erau incluse o serie de elemente foarte asemănă-

¹³ Mormintele slave de incinerare descoperite în 1959 la Olympia (Grecia) menționate de J. Werner (*Germania*, 38, 1960, p. 118), confirmă încă o dată caracterul general al acestui rit la slavi în epoca indicată.

¹⁴ În această privință ar putea să intre în discuție eventual un vas (sau mai multe) de la Tirgu Secuiesc, care însă, judecînd după întregul inventar al unui mormînt distrus din a doua jumătate a mileniului I e.n., se datează totuși dintr-o fază mai tirzie. Cf. K. Horedt, *SCIV*, II, 2, 1951, p. 204—205, pl. VIII/2; M. Chișvasi-Comșa, *SCIV*, VIII, 1957, p. 268—269 și *IstRom*, vol. I, p. 736—738. Vezi însă și I. Nestor, *SCIV*, X, 1959, p. 51, nota 2. De menționat, în sfîrșit, că vase de tip Praga (?) mai sînt cunoscute de pe teritoriul Transilvaniei: din săpăturile lui Z. Székely la Bezid și Sălașuri (jud. Mureș); acestea reprezintă însă în ambele cazuri forme evoluate ale vaselor de tip Praga din nivelul I de locuire de la ambele așezări care se datează din a doua jumătate a secolului al VII-lea (Cf. *SCIV*, XIII, 1962, p. 53, 55—56; *AR*, XV, 3, 1963, p. 346—348, fig. 110—111 de la p. 314—315; cf. și I. Nestor, *Studii*, XV, 6, 1962, p. 1433—1434; *RevRHist*, II, 3, 1964, p. 404—405. Menționăm că materiale ceramice slave vechi au fost semnalate recent încă și la Poiana-Mereni (jud. Covasna). Cf. Z. Székely, *Contribuție la problema pătrunderii slavilor în sud-estul Transilvaniei*, comunicare prezentată la a III-a sesiune științifică a muzeelor (București, 19—23 decembrie 1967).

Pl. I. — Urnă slavă timpurie de la Doroltu.

Pl. II. — Urnă slavă timpurie de la Dorolțu.

toare de tip slav vechi, atât în privința pastei cît și a formei, arderii și a altor caracteristici. Comparînd materialul de la Dorolțu cu cel provenit de pe teritoriul Moldovei, bănuiala mea s-a transformat aproape în certitudine, mai ales cînd tov. N. Vlăssă mi-a atras atenția asupra unui vas publicat în legătură cu rezultatele săpăturilor de la Suceava—„Șipot“ din 1958¹⁵, ce pare să fie similar ca formă, prelucrare, ardere, pastă etc. cu vasul nostru cel mai bombat de la Dorolțu. Material asemănător s-a mai găsit la Sărata-Monteoru, Garvăn și Histria, ca să ne referim numai la aceste puncte, întrucît ele se pot data cu o precizie destul de mare.

Pe baza materialului descoperit încă în anul 1955, ceramica de la Suceava—„Șipot“ a fost datată în a doua jumătate a secolului al VI-lea, în primele decenii ale secolului al VII-lea¹⁶. Această datare o susțin pe deplin descoperirile mai noi, printre care, în afară de resturi ceramice și alte elemente, și o fibulă „digitată“ de tip slav timpuriu¹⁷. Cu ocazia săpăturilor de la Garvăn, printre descoperirile mărunte a fost amintit și un vas mic bitronconic, foarte primitiv ca pastă, ardere și formă, lucrat cu mîna, găsit în stratul romano-bizantin, care se datează în secolul al VI-lea¹⁸. În timpul săpăturilor de la Histria (vara anului 1959), în ultimul nivel de locuire s-au găsit vase asemănătoare ca pastă, formă și ardere, aparținînd unei alte populații decît locuitorii cetății, populație considerată de caracter „slavo-avar“. Vasele sînt dateate cu monedele lui Phokas (602—610) și Heraklios (610—641)¹⁹. Materialul ceramic găsit la Sărata-Monteoru²⁰ prezintă iarăși analogii pentru vasele noastre; el pare însă a fi puțin mai tirziu.

Similitudini aflăm și în descoperirile de tip Ipotești—Ciurelu—Cîndești, în cadrul ceramicii lucrate cu mîna (categoria II, tehnica B, mai frecventă față de alte categorii, în care „... vasele, executate neglijent, au virci verticale înăuntrul lor, fundul fiind îngroșat și mai adesea ogival în interior...; specia II_{3b} = ceramică aspră la pipăit, lutul ei conținînd cioburi pisate...“) aparținătoare fazelor Budureasca II și III (=fazelor Ipotești—Cîndești II—III, după clasificarea lui V. Teodorescu)²¹, aflată în așezările de la Tirgșor (faza II seria de bordeie B), de la Budureasca 3 (fazele II—III), Poșicerești (etapele vechi și nouă) etc. Deși ceramica lucrată cu roata înceată, din cadrul complexului Ipotești—Ciurelu—Cîndești, poate naște iluzia că este de atribuit global slavilor, V. Teodorescu, primul cercetător care a încercat sistematizarea cunoștințelor asupra acestui complex arheologic, este de părere că numai „... un vas lucrat cu mîna de la Budureasca 3 (din faza Budureasca I) și altul de la Tirgșor (op. cit., fig. 3/4), prin factura și forma lor, par legate de tip

¹⁵ M. D. Matei, *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 379, fig. 3, p. 381, fig. 5; *SlovArch*, X, 1, 1962, p. 156, fig. 4; M. D. Matei, M. Nicorescu, *Materiale*, VIII, 1962, p. 743, fig. 3.

¹⁶ Cf. I. Nestor și colab., *Materiale*, IV, 1957, p. 253; M. Chișvasi-Comșa, *SCIV*, VIII, 1957, p. 268, nota 9; M. D. Matei, *SCIV*, X, 1959, p. 410—423, 428; *SlovArch*, X, 1, 1962, p. 166—171.

¹⁷ M. D. Matei, *SCIV*, X, 1959, p. 428; *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 382; *SlovArch*, X, 1962, p. 157, 167; M. D. Matei, M. Nicorescu, *Materiale*, VIII, 1962, p. 472—473.

¹⁸ Gh. Ștefan și colab., *Materiale*, V, 1959, p. 572, fig. 7.

¹⁹ M. D. Matei, *SCIV*, X, 1959, p. 428—429, fig. 8; *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 392, nota 7; *SlovArch*, X, 1962, p. 167, 168, fig. 9; M. D. Matei, M. Nicorescu, *Materiale*, VIII, 1962, p. 744, fig. 5. Cf. însă și I. Nestor, *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 441—442, nota 31.

²⁰ I. Nestor, Eug. Zaharia, *Materiale*, IV, 1957, p. 187—193; V, 1959, p. 511—517; VII, 1961, p. 513—516; I. Nestor, *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 289—295; M. D. Matei, *SlovArch*, X, 1, 1962, p. 168—170; J. Kudlaček, *ŠZ AUSA V*, 14, 1964, p. 21, fig. 15/2,7,8.

²¹ *SCIV*, 15, 1964, p. 485—503.

Korceak ... În faza a III-a însă, o serie de schimbări (înmulțirea tehnicii B: vasele primitive, lucrate la roata înceată...) pot fi puse în seama slavilor...". După părerea aceluiași autor, faza Budureasca II „...centrează spre al doilea sfert și mijlocul secolului al VI-lea, iar faza Budureasca III poate fi datată în ultima treime a secolului al VI-lea și primele decenii (unul, două) din secolul al VII-lea...". După precizarea celor două aspecte ale acestui complex, autorul menționat afirmă: „...în aria Ipotești, slavii sînt atestați prin vase aparținînd tipului Praga (lut cu nisip), iar în aria Cindești prin materiale atribuite tipului vechi Korceak (lut cu cioburi pisate) ...”.

Analogii numeroase găsim, deci, neîndoindu-ne în unele descoperiri din teritoriile extracarpătice ale României. Totuși, existența unor deosebiri de amănunt ne împiedică să plasăm aici originea cea mai probabilă a vaselor de la Dorolțu. Aceasta cu atât mai mult, cu cît analogii mai bune, aproape în toate privințele, observăm în vestul țării, precum și în teritoriile învecinate. Astfel, se cunoaște un vas de la Ghirișul de Criș (jud. Bihor)²², a cărui formă este ca a celor de tip Praga, cu un mic picior, înalt însă de numai 10 cm, de culoare cenușie negricioasă. Alt vas, mai puțin asemănător s-a descoperit într-un mormînt, probabil gepidic, de înhumatie, la Săcuieni—„Horo”²³. Vase asemănătoare sînt cunoscute și în complexele de la Morești și Noșlac.

În rîndul analogiilor apropiate putem aminti pe cele provenite din cimitirele avarice din etapele timpurie și mijlocie de la Szentes—„Kaján”²⁴, Kiskörös (databil între 600—650)²⁵, Alattyán²⁶, Dormánd—„Hanyipusztá” (din cimitirul B, de pe la mijlocul și din a doua jumătate a secolului al VII-lea)²⁷, Üllő²⁸, Budapest—„Tihanyi-tér”²⁹, Váchartyán³⁰, Aradac—„Mečka”³¹ (toate în Cîmpia Tisei, ultima pe teritoriul Iugoslaviei, restul pe teritoriul R. P. Ungare), Jutas și Öskü³², Győr³³, Adony, Előszállás-

²² Comunicare a cercetătoarei H. Zoll-Adamikowa (Kraków, R. P. Polonă). Indicații și sugestii prețioase am primit de la: H. Zoll-Adamikowa, M. Chișvasi-Comșa, K. Horedt, M. Rusu și N. Vlassa.

²³ N. Chidioșan, Z. Nánassy, *ActaMN*, V, 1968, p. 517—518, 520.

²⁴ J. Korek, *Dolgszeged*, XIX, 1943, p. 76—79, pl. XLII/4—5, 7—8, 10, 13—15, pl. XLIII/13—14.

²⁵ T. Horváth, *ArchHung*, XIX, 1935, p. 10—33, 126—127, pl. XIX/1—33.

²⁶ I. Kovrig, *ArchHung*, N.S., XL, 1963, p. 121, pl. LXXVIII/1, 6—10.

²⁷ J. Gy. Szabó, *Az Egri Múzeum Évkönyve*, IV, 1966, p. 50, 54, pl. XIV. Menționăm că vasele din cimitirul avar timpuriu de la Tarnaméra, din a doua jumătate a secolului al VII-lea, fără îndoială, sînt mai dezvoltate. Cf. J. Gy. Szabó, *Az Egri Múzeum Évkönyve*, III, 1965, p. 49, 70, pl. IX.

²⁸ T. Horváth, *ArchHung*, XIX, 1935, p. 35—53, pl. XXXIX/8, 16—43, pl. XL/1—23, c.

²⁹ Gy. László, *DissPann*, ser. II, nr. 11, Budapest, 1941, pl. X/1—12; *Budapest története*, vol. I/2, Budapest, 1943, pl. CXXXII.

³⁰ L. Ferenczy, *ArchÉrt*, 90, 1, 1963, p. 102, fig. 15/3—4, 11, p. 103, fig. 16/2—4. Cimitirul e din secolul VII—VIII.

³¹ S. Nagy, *RadVojvMuz*, 8, 1958, pl. XXVIII/2, 4. Este semnificativ faptul că vasele descoperite în cimitirul de la Aradac—„Mečka” provin dintr-o necropolă mixtă huno-gepido-avară.

³² N. Fettich, *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 2, 1964, p. 101, fig. 32. Nu ne-a fost accesibilă lucrarea originală, mai mare: Gy. Rhé, N. Fettich, *Jutas und Öskü, zwei Gräberfelder aus der Völkerwanderungszeit...*, în *Seminarium Kondakavianum*, Praga, 1931.

³³ T. Horváth, *ArchHung*, XIX, 1935, p. 71—74, pl. XLII/5—9, 15—19, 30—31.

„Bajcsihegy“, Előszállás-„Öreghegy“, Cece-„Csillagpuszta“, Sukoró³⁴, Oroszlány³⁵ (toate din R. P. Ungară); în cimitirele avaro-slave, cum ar fi bună oară, Devínska Nová Ves³⁶, Prša³⁷ (de pe teritoriul R. S. Cehoslovace), dar ele nu lipsesc nici din anumite descoperiri germanice, ba chiar — ce-i drept mai puțin asemănătoare — din morminte de înhumatie longobarde de pe teritoriul fostelor provincii Pannonia, Noricum și din bazinul hidrografic al râului Váh din Slovacia (de ex. Várpalota, morm. 23, Rácalmás, morm. 7, Vörs, morm. 16 etc.)³⁸. Această ceramică seamănă, după anumite forme caracteristice, cu cea de tip Praga, ea formînd totuși un grup aparte. Ba mai mult, vasele noastre au asemănări care merg aproape pînă la identitate cu ceramica descoperită în unele teritorii și mai îndepărtate locuite de o populație slavă sau slavo-avară (de pildă Abrahám, Kosúty, Matuškovó, Nitriansky Hrádok, Siladice I, Potvorice etc. din R. S. Cehoslovacă)³⁹.

Deci, după cum s-a arătat mai sus, vasele aflate la Dorolțu au anumite analogii cu descoperiri din alte locuri din țară, din cimitirele avare sau mixte, avaro-slave din R. P. Ungară, din R. S. F. Iugoslavia, din R. S. Cehoslovacă, precum și din teritoriile sud-vestice ale U.R.S.S., de tip „Jitomir-Korceak“⁴⁰, respectiv varianta Niezvisko—Suceava-„Șipot“⁴¹. Deși lipsesc observațiile stratigrafice și cele menite a preciza fără dubii caracterul descoperirii, după formă și tehnica de prelucrare a lor, cele două vase par să aparțină celor mai vechi variante ale unui tip de ceramică, cunoscută din cimitire avare, avaro-slave și slave, de tipul numit „Tisa“, ceea ce acordă descoperirii o însemnătate oarecare. Ceramica de tip „Tisa“ încă nu este

³⁴ A. Marosi, N. Fettich, *ArchHung*, XVIII, 1936, p. 24, fig. 2/1—2 (Előszállás-„Öreghegy“), p. 25, fig. 3/2 (Adony), 3/3, 9 (Előszállás-„Bajcsihegy“), fig. 3/5 (Sukoró), p. 39, fig. 15 (Cece-„Csillagpuszta“). N. Fettich atribuie slavilor această ceramică primitivă (cf. p. 94).

³⁵ A. Cs. Soós, *FolArch*, X, 1958, p. 113, fig. 23/1, 7, pl. XVII, 4/7.

³⁶ J. Eisner, *Devínska Nová Ves. Slovanské pohřebiště. Begräbnisstätte aus dem VII. und VIII. Jahrhundert in Devínska Nová Ves bei Bratislava in der Slowakei*, Bratislava, 1952, p. 396—397, pl. 4/1, 3—4, 6, pl. 5/7, pl. 6/1, 3, pl. 7/1, 3—4, 9, pl. 25/6, pl. 37/1, 3, pl. 58/1, 8, pl. 62/1, pl. 64/1, 3—4, pl. 101/3, 7; *OmD*, p. 171—177; D. Bialeková, *SlovArch*, X, 1, 1962, p. 99, fig. 2/1, p. 105, fig. 12/13, 14, fig. 14/2, 4, 6, 7, p. 116, fig. 29/2, p. 131, fig. 43/1—2, p. 133, fig. 47/2, p. 134, fig. 48/2, 8, p. 147—148.

³⁷ A. Točík, *SlovArch*, XI, 1, 1963, p. 163 și urm.; J. Béreš, *ŠZ AUSA*, 16, 1968, p. 17.

³⁸ I. Bóna, *ŠZ AUSA*, 16, 1968, p. 35—45, fig. 2—3,5.

³⁹ Cf. I. Borkovský, *Staroslovanská keramika ve střední Evropě. Studie k počátkům slovanské kultury. Die altslawische Keramik in Mitteleuropa. Ein Beitrag zu den Anfängen der slawischen Kultur*, Praha, 1940; J. Poulik, *Staroslovanská Morava, in Monumenta Archaeologica*, vol. I, Praha, 1948, p. 13—15; *Jižní Morava, země dávných slovanů. La Moravie du Sud, pays des Slaves anciens*, Brno, 1948—1950, pp. 53—61, 144—145, pl. 92—95; J. Kostrzewski, *Wiekopolska w pradziejach*, Warszawa, 1955, fig. 798—803.

⁴⁰ Iu. V. Kuharenko, *KS*, 57, 1955, p. 33—39, fig. 10, p. 35; E. K. Černýš, *KS*, 63, 1956, p. 48 și urm.; M. Iu. Braičeski, *KSIA-Kiev*, 7, 1957, p. 94—96; G. I. Smirnova, *KS*, 57, 1957, p. 101 și urm.; *PA*, LI, 1960, p. 222 și urm.; p. 232, fig. 13/1, 4, 6, 9, 12—13, fig. 14/3; B. A. Rybakow, *Das Handwerk*, in G. B. Grakow, M. I. Artamonow, *Geschichte der Kultur der Alten Rus'. Vormongolische Periode*, vol. I, Berlin, 1959, p. 90; M. Chișvasi-Comșa, *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 268; M. D. Matei, *Dacia*, IV, 1960, p. 392—393.

⁴¹ Denumirea a fost propusă cu ocazia seminarului arheologic româno-bulgar de către D. G. Teodoru.

atribuită vreunei populații precis stabilită. Unii cercetători susțin că nu se poate lega de nici o populație existentă în a doua jumătate a secolului al VI-lea și în secolul al VII-lea, ea fiind un produs folosit numai pentru uz funerar. Alții, în schimb, se gîndesc la o ceramică de tip „nomad“, iar cîțiva încearcă să găsească totuși o oarecare legătură între această ceramică și diferitele grupuri etnice. Într-un cuvînt, fără îndoială, există o nesiguranță în privința atribuirii ei⁴². Ținînd seama că în cazul nostru se poate vorbi de o ceramică de uz funerar, că pasta vaselor de la Dorolțu conține cioburi și scoici pisate, în sfîrșit, că provin din mormint (sau morminte) de incinerare și că în această perioadă, în mediul local, numai slavii se mai incinerau⁴³ (afară de un grup de cuturguri⁴⁴, care în cazul nostru nu prea poate să intre în discuție), putem presupune cu mare probabilitate că vasele, respectiv înmormintările de la Dorolțu, aparțin unei populații slave timpurii, venită pe aceste meleaguri pe la sfîrșitul secolului al VI-lea, începutul secolului al VII-lea. Rămîne de văzut, dacă acest grup de slavi aparține triburilor de apus, al slavînilor, sau celor de răsărit, al anților.

În adevăr, dacă încadrarea tipologică și cronologică ar fi bună, vasele de la Dorolțu ar constitui cea mai veche descoperire slavă cunoscută pînă acum în Transilvania, contemporană cu descoperirile de la Suceava-„Șipot“ (și „Parc“). Ele s-ar data la sfîrșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al VII-lea, în plină epocă de predominare avară și contemporan cu cimitirele gepide tîrzii. Pătrunderea, împreună cu gepizii sau cu avarii, a unor prime grupuri de slavi în Transilvania în această vreme istoricește este destul de verosimilă⁴⁵. Descoperirea de la Dorolțu, deși nu pe deplin sigură din cauza caracterului fortuit, ar fi primul indiciu în această privință, urmînd a fi confirmat de alte descoperiri mai bogate.

ȘT. FERENCZI

AN EARLY SLAVIAN DISCOVERY IN TRANSYLVANIA

(Abstract)

In the autumn of 1960, while building some agricultural annexes in Dorolțu, a village situated at 35 km west of Cluj, there were found two intact earthen vessels associated with rich traces of ashes, and with pieces of burned human bone-sand

⁴² J. Eisner, *op. cit.*, p. 396—397; *Rukovět slovanské archeologie. Počátku Slovanů a jejich kultury*, Praha, 1966, p. 162—166; B. Szöke, *ArchÉrt*, 84, 1, 1957, p. 53 și urm.; J. Bérés, *SZ AUSAV*, 16, 1968, p. 17.

⁴³ Cf. de ex., M. Hruševskýj, *Geschichte des ukrainischen Volkes*, Leipzig, 1906, p. 336; C. Diculescu, *Die Gepiden*, Leipzig, 1923, p. 221; R. Pittioni, *Germania*, XVIII, 1934, p. 130; J. Eisner, *Slovensko v pravěku*, Bratislava, 1933, p. 249, 318; *Südost-Forschungen*, VI, 3—4, 1941, p. 353; *Altböhmen und Altmähren*, I, 3, 1941, p. 160; *Byzantinoslavica*, IX, 1, 1947, p. 45; *Rukovět...*, p. 313—319; J. Kostrzewski, *Les origines de la civilisation polonaise*, Paris, 1949, p. 404—408; I. Nestor, *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 293 etc.

⁴⁴ Cf. D. Csallány, *ArchÉrt*, 80, 2, 1953, p. 136.

⁴⁵ În legătură cu procesul de pătrundere a diferitelor triburi slave pe teritoriul țării noastre, în afară de lucrările citate în nota 5, cf. și C. Daicoviciu, *TransAnt.*, p. 211 și nota 2; M. Comșa, *SlavAnt*, VII, 1960, p. 175—180.

coal. Later on, these were brought to the Historical Museum in Cluj. It is probable that we have at Dorolțu a cremation cemetery. The ceramics from Dorolțu is of inferior structure and is represented by two, rather small, earthen vessels. They are like some jars and both are worked by hand. Their paste is of inferior quality, insufficiently tempered and with many impurities, containing especially fragments of shells and rounded crocks. Both parts of the vessels present slight irregularities. They are unequally and insufficiently burnt, of a brown-yellow-grey colour, here and there with light and dark shades. As regard their form: one is slender and the other is more curved. The rim of both vessels is a little raised and slightly turned outside. Their walls have an unequal thickness and they are narrowed at the base. Neither of them is ornamented.

According to their characteristics, both seem to constitute the oldest Slavian ceramics in the neighbourhood of Cluj, and perhaps in the whole of Transylvania. The profile of the vessels, the paste, the form and their characteristics are similar to the ceramics of the so called Theiss type, an well known complex on the territory of Romania (with many finds at Suceava — „Șipot“, Morești, Noșlac, Ghirișul de Criș, Săcuieni — „Horo“ etc.), of P.R. of Hungary (this complex appears in the Avar cemeteries of Szentes — „Kaján“, Kiskőrös, Alattyán, Dormánd — „Hanyipusztá“. Úllő, Budapest — „Tihanyi-tér“, Váchartyán, Jutas, Öskű, Győr, Adony, Előszállás — „Bajcsihegy“, Előszállás — „Öreghegy“, Cece — „Csillagpusztá“, Sukoró, Oroszlány), and Aradac — „Mečka“ (Yugoslavia), in the Avaro-Slavian cemeteries and in Slavian ones of Devínska Nová Ves, Prša, Abrahám, Košúty, Matuškovó, Nitriansky Hrádok, Siladice I, Potvorice etc. (S. R. of Czechoslovakia) and in the U.S.S.R. (Niezvisko on Nistru river etc).

ICOANE ALE UNUI ZUGRAV ANONIM DIN VEACUL AL XVI-LEA

În biserica din Susanii Budeștiului, județul Maramureș, se găsesc două icoane prăznice de valoare și importanță cu totul deosebită¹.

„Nașterea lui Isus“, cu dimensiunile 40,5×31 cm, cuprinde legenda nașterii pînă în cele mai mici detalii. În colțul din stînga sus, doi îngeri, simbolizînd cetele îngerești, sînt despărțiți printr-o stîncă și raza ce coboară deasupra Mariei și a pruncului, de un al treilea înger, ce vestește unui păstor evenimentul. În centrul compoziției se află Maria așezată lingă ieslea cu pruncul. În dreapta Mariei magii în bust apar de după o culme oferind daruri. În partea inferioară a icoanei se succed alte imagini, legate de scena principală. În stînga Salomeea și Zelonia scaldă copilul². În dreapta stă Iosif gînditor avînd în fața sa un bătrîn îmbrăcat în piei.

Cea de a doua icoană prăznicar de la Budești, „Întîmpinarea domnului“, avînd dimensiunile 40×31 cm, este realizată ca o compoziție în două planuri, în prim plan avînd înșiruite într-o suită personajele participante la scenă, iar în al doilea plan un ansamblu arhitectonic. Cele două grupuri formate din Iosif și Maria în stînga, Simion cu micul Isus în brațe și prorocița Ana, fata lui Fanuel³, în dreapta, sînt despărțite de o cezură. Iosif poartă în miini două turturele⁴.

O notă de căldură este conferită celor două icoane de cromatica ce întrebuițează mult roșu sau nuanțele lui, dar și de ocrul cu reflexe calde și aurul de fond, amintind coloritul celor două triptice de la Agirbiciu și Bica—Mînăstireni. Icoanele de la Budești, prin cromatica caldă și modul de a concepe compoziția, amintesc de un grup de icoane putnene din a doua jumătate a veacului al XVI-lea⁵.

Icoanele prăznice din biserica din Budești—Susani sînt executate pe un suport bine preparat, cu culori de mare finețe, ele respectînd canoanele în ceea ce privește

¹ Ioan Birlea, publicînd în 1909 un corpus de inscripții maramureșene intitulat *Însemnări din bisericile Maramureșului*, nu pomeneste aceste icoane, V. Brătulescu *Biserici din Maramureș*, BCMI, XXXIV, București, 1941, deși face o trecere în revistă a principalelor obiecte de interes istoric și artistic din fiecare biserică maramureșană, nu remarcă cele cîteva icoane. Într-o lucrare mai recentă, I. D. Ștefănescu, *Arta veche a Maramureșului*, Editura Meridiane, București, 1968, deși consemnează icoanele maramureșene cele mai importante „cîteva de interes istoric și artistic deosebit“, cea mai mare parte a icoanelor budeștene sînt neglijate (vezi p. 83—89).

² O. Tafrali, *Iconografia Imnului Acatist*, în BCMI, 1915, fasc. 26—28, p. 26.

³ Luca, II, 36.

⁴ Iosif aduce jertfă la templu două turturele, potrivit vechilor obiceiuri privind primul născut. Idem, II, 24.

⁵ M. A. Musicescu, *Muzeul Mănăstirii Putna*, Ed. Meridiane, București, 1967, p. 44, fig. 42.

desenul și iconografia, sau proporțiile figurilor. Filiera este evident moldovenească datorată nu numai caracteristicilor stilistice, dar și împrejurărilor istorice, relațiilor strinse pe care le deținea Maramureșul cu Moldova ⁶.

Fig. 1. — Budești-Susani, bis. ort., Nașterea lui Isus (clișeu autorului)

Fig. 2. — Budești-Susani, bis. ort., În-tîmpinarea domnului (clișeu autorului)

Icoana muceniței Paraschiva de la aceeași biserică are dimensiunile de 55×35,5 cm, fiind pictată pe lemn de tei dintr-o singură bucată, dăltuită, avînd în spate o singură traversă. Mucenița este prezentată în bust, puțin mai jos de mijloc, pe un fond de culoare verde închis. La fel ca în cele două icoane moldovenești de la mijlocul secolului al XVI-lea, ce se află în biserica din Budești—Susani, marginea este formată dintr-o bandă puțin supraînălțată față de cîmpul propriu-zis al icoanei. Paraschiva este îmbrăcată într-un maforion roșu-vișiniu. Fața este de tip arhaic ⁷, cu un oval bine desenat, cu fruntea mică și ochii mari expresivi și migdalați, sprîncenele arcuite și nasul foarte alungit, iar nările sînt rotunjite. Gura de un roșu aprins este mică, cu buza de jos cărnosă, ce umbrește puțin barba, iar cea de sus dreaptă. Tratarea și compoziția feței este neîndoielnic identică cu cea a Paraschivei din tripticul de la Bica. O notă de arhaism de nuanță bizantină este și încercarea de a da viață celei portretizate printr-o ușoară înroșire a obrazului. Fața este încadrată de maforionul tivit cu aur și căptușit cu verde care are reflexe în alb, realizate printr-o pensulație subțire și paralelă. Sfînta Paraschiva are un gît alungit, ce imprimă portretului delicatețe și gracilitate.

⁶ Mircea Păcurariu, *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI—XVIII*, Sibiu, 1968, p. 121 și urm.

⁷ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, Ed. Acad. București, 1959, p. 840—841.

Maforionul e interpretat liniar, fără redarea volumelor, cu falduri ireale, căutate. Drapajul este de multe ori paralel, fără a avea lumini și umbre. Fără îndoială forma crucii pe care o ține în mîna dreaptă, ca și desenul mîinii stîngi, ridicate în semn de rugăciune⁸ sînt aidoma celor din reprezentările aceleiași sfinte în tripticele de la Agîrbiciu și Bica. În jurul capului nimbul de aur accentuează culorile calde ale feței, prin contrastul creat de culorile reci ale maforionului. Nimbul are incizate mici pătrățele punctate pe colțuri. Grafia faldurilor, cu linii groase, nu este străină nici celor două triptice lucrate de același autor pentru bisericile din Agîrbiciu și Bica.

Fig. 3. — Budești-Susani, biserica ort., Mucenița Paraschiva (clișeu autorului)

Fig. 4. — Agîrbiciu, triptic 1555, detaliu cu sfîntul Dumitru (clișeu autorului)

Două triptice din zona Huedinului, unul la Agîrbiciu și altul de la Bica—Minăstireni fac parte din aceeași familie cu icoanele budeștene. Amîndouă tripticele sînt lucrate de aceeași mînă, avînd strînse comunități în ceea ce privește reprezentarea temelor iconografice, așezarea lor în pagină după același principiu. Cele două triptice au o mare importanță și prin faptul că ele sînt datate: cel de la Agîrbiciu în anul 1555, iar cel de la Bica—Minăstireni a purtat o inscripție, dispărută între timp prin căderea grundului, publicată de At. Popa, datînd icoana pe la 1563⁹.

Tripticul de la Agîrbiciu, județul Cluj, este compus dintr-o icoană centrală avînd dimensiunile 89×75 cm, canatul din dreapta 89×37 cm, canatul din stînga 89×38 cm,

⁸ Virgil Drăghiceanu, *Catalogul colecțiilor Comisiunii Monumentelor Istorice*, București, 1913, p. 88—89.

⁹ Atanasie Popa, *Triptice transilvane ortodoxe*, în *Mitropolia Banatului*, anul XIV, 1964, nr. 1—3.

Fig. 5. — Agârbiciu, triptic 1555, detaliu din icoana Nașterii (clișeul autorului)

mis avînd solzi metalici. Pe umăr poartă mantie, iar de gît îi este prins cu o curea un scut rotund ce se vede în partea dreaptă a capului. Fața este rotundă, cu gura mică și ochi migdalați și sprîncene arcuite. În mîna dreaptă ține o lance. În partea inferioară fondul este verde sugerînd solul, iar fondul superior este galben-ocru. Marginea icoanei este marcată de un chenar roșu, asemănător icoanelor de la Budești—Susani. Sfîntul Gheorghe este îmbrăcat asemănător, avînd o poziție inversată față de sfîntul Dimitrie, poziție cerută de simetria tripticului închis. Culoarele veșmintelor sînt inversate pentru a crea o deosebire între cele două personaje. Desenul este același, o linie groasă de contur, iar volumele devin plate, cu puține nuanțări de lumină. Cei doi sfinți militari de pe partea exterioară a canaturilor se caracterizează printr-o tratare monumentală, asemănătoare picturii murale, spre deosebire de interiorul tripticului tratat mai caligrafic, dar evident de aceeași mînă; fapt care îndreptățește ipoteza că meșterul ar fi fost și zugrav de pictură monumentală.

Tripticul deschis reprezintă pe aripa stîngă, în partea superioară Coborîrea la limb, iar în registrul inferior pe sfînta Duminecă și sfîntul Nicolae. Chenarul icoanei interioare este din frînghie răsucită¹⁰. Aripa dreaptă are reprezentat în partea superioară Nașterea lui Isus, reprezentare iconografică foarte apropiată de cea a tripticului de la Bica—Minăstireni, dar și de cea a icoanei prăznicar de la Budești—Susani. Personajele sînt aceleași, ca și transpunerea în pagină. Deosebiri sînt doar de detalii. Maria este așezată invers sprijinindu-se în cot, spre deosebire de icoana de la Budești, unde Maria ține mîinile în poală. Cei trei magi sînt reprezentați călări, în mers, la fel ca la Bica, iar grupurile Iosif și păștorii precum și ancilele scîldînd pruncul sînt inversate față de Budești. În cele două icoane apar identități în tratarea fețelor și pieptănăturilor, în tipul bizantin al costumelor ancilelor, al Mariei și al păștorilor. Identic este și un detaliu cu un păștor ce șade cu un fluier în mîini. Sem-

¹⁰ Alexandru Efremov, *Ion și Sofronie zugravii mănăstirii Sucevița, pictori de icoane*, în *RevMuz*, V, 1968, nr. 6: atribuie utilizarea decorului marginal de frînghie răsucită începînd cu a doua jumătate a veacului al XVI-lea.

nificativă este decorarea hainei Mariei și a păstorilor cu grupuri de câte patru puncte albe, motiv ce-l întâlnim și în pictura murală a bisericii din Humor pe fațada de sud. De altfel la Humor scena Nașterii este identică ca iconografie, fiind însă mai puțin amplă¹¹.

Sub această scenă apar în picioare sfântul Vasile, îmbrăcat în sacos polistavron și omofor, precum și sfânta Paraschiva patroana Moldovei¹². Paraschiva poartă un maforion roșu, în mîna dreaptă ține o cruce. Fața sfântului Vasile este de același format cu cele ale sfinților Dimitrie și Gheorghe, precum și ale apostolilor din scena Adormirii. Mîinile au degetele alungite. La fel ca și în celelalte cazuri sfinții poartă inscripții nominative, scrise cu alb pe fondul verde. Aripa are același chenar de frînghie răsucită.

Fig. 6. — Bica—Minăstireni, triptichul închis, 1563 (foto Irina Ghidali)

Icoana centrală reprezintă Adormirea Maicii domnului. În centrul compoziției este așezată Maria pe un catafalc de lemn cu patru picioare, tratat în perspectivă empirică. În jurul ei se află apostolii, Petru la cap cu un sfeșnic în mîna dreaptă, iar la picioare apostolul Pavel cuprinzîndu-i picioarele în semn de adorație. În partea de jos a catafalcului legenda lui Iehonias¹³. Deasupra Mariei în mandorlă apare Crist Psychophor cu sufletul Mariei¹⁴. În interiorul mandorlei cete îngerești înconjoară pe Isus. În jurul mandorlei apar episcopii Timotei, Dionisie Areopagitul și Ierotei¹⁵, cu nimburi și haine arhieresti, care participă alături de apostoli la prohod. Scena se petrece într-un cadru arhitectonic format de două clădiri ce flanchează mandorla, asemănător celui din icoana „Întîmpinarea domnului” în biserica din Budești—Susani¹⁶. Deasupra mandorlei cu Isus apare Maria așezată într-o sferă susținută de șase îngeri în zbor. Pe fondul de aur se văd cei doisprezece apostoli așezați în mici bărci, fiecare însoțit de câte un inger. Bărcile au la proră câte un cap de lup. Superior grupului Mariei cu îngerii, doi îngeri susțin un volum desfacut, interpretare eronată a porților raiului. Fețele apostolilor sînt ovale cu coafuri bombate asemănătoare tipurilor ce apar în icoanele de la Budești. Icoana centrală este înconjurată la fel ca și aripile de un chenar care utilizează ca motiv decorativ

¹¹ Pe fațada de sud a bisericii din Humor, în registrul de sub ocnite, se află scena nașterii lui Isus, în care magii apar în bust la fel ca la Budești. În aceeași scenă Maria are maforionul decorat cu puncte albe, motiv decorativ ce este întâlnit și în icoanele studiate de noi.

¹² Atanasie Popa, *Cazania lui Varlaam*, Timișoara, 1944, p. 57 și urm.

¹³ Idem, *Triptice transilvane ortodoxe*, în *Mitropolia Banatului*, XIV, 1964, 1—3, p. 51.

¹⁴ *Les icônes dans les collections suisses*, Musée Rath, Geneva, 1968, fig. 138.

¹⁵ Atanasie Popa, *Cazania lui Varlaam*, Timișoara, 1944, p. 55.

¹⁶ La Budești apar câte două turnuri, două pe stînga, iar două în dreapta.

frîghia răsucită. În partea inferioară a tripticului se află inscripția de donare, scrisă în slavonă cu litere albe pe fond verde: „† Această icoană a făcut-o robul lui Dumnezeu, Domma și Șteful (Șteflu) din Agîrbiciu și pentru sufletul lui și pentru sufletul ei și pentru sufletul copiilor și pentru sufletul părinților lui să fie spre pomenire, și a închinat această icoană a hramului Adormirii Maicii Domnului. Văleat 7063 săvîrșită“¹⁷. Coronamentul icoanei are în partea centrală pe Dumnezeu-tatăl, în bust, așezat într-o corolă flancată de doi îngeri și arhanghelii Mihail și Gavril. În dreapta și în stînga sub forma unor mascheroane apare soarele și luna.

Cel de-al doilea triptic, ce provine dela biserica din Bica—Mînăstireni, este compus și el dintr-o icoană centrală și două aripi laterale. Coronamentul a fost însă retezat; inscripția de donare, din partea inferioară, nu se mai păstrează nici ea. Dimensiunile aripilor sînt de 86×42 cm, iar icoana centrală de 94×83 cm, dimensiuni apropiate de cele ale tripticului de la Agîrbiciu. Tripticul închis înfățișează patru icoane, cele din registrul superior fiind „Coborîrea la limb“ și „Nașterea lui Isus“, iar inferior două icoane cu cei doi arhangheli pe margini și sfintele Dumineca și Paraschiva: în partea centrală, suită de sfinți ce amintește nu numai tripticul de la Agîrbiciu, sau de așezarea personajelor în icoana „Întîmpinarea domnului“ de la Budești—Susani, ci și de o veche formulă, folosită frecvent în pictura murală.

Scena superioară a aripei stîngi, Coborîrea la limb, poartă inscripția nominativă scrisă cu roșu pe fondul de aur, ca de altfel toate scenele tripticului. Isus în poziție frontală într-o mandorlă cu un chenar în bandă este așezat cu picioarele pe porțile iadului puse cruciș, înconjurate de chei, lacăte și cuie. Sub cele două porți este așezat un nud ce reprezintă diavolul. Isus este înveșmîntat într-un hiton și chimation. Adam și Eva, ambii ingenuchiați, ies din morminte. Crist îi scoate ținîndu-i de mîini. În dreapta și în stînga mandorlei se află două grupuri. În spatele lui Adam apar David, Solomon și Moise(?)¹⁸. Între aceștia trei și mandorlă se află Ioan Botezătorul purtînd și el nimb de aur¹⁹. Grupul din spatele Evei, format din cinci personaje, sînt profeți. Fondul este de aur pe care se proiectează patru stînci geometrizate. Figurile și siluetele sînt asemănătoare celor din scena corespondentă tripticului de la Agîrbiciu. Peisajul este însă mai dramatic la Agîrbiciu, avînd un număr mai mare de stînci.

În registrul inferior este zugrăvit arhanghelul Mihail și sfînta Duminecă, purtînd inscripții. Arhanghelul Mihail, mai puțin deteriorat decît corespondentul său de pe voley din dreapta, este așezat în semiprofil spre icoana centrală. Arhanghelul, înveșmîntat în tunică roșie și chimation verde, ține în mîna stîngă crismonul, iar în dreapta o baghetă. Aripile mari încadrează nimbul. Sfînta Duminecă în costum de modă bizantină, tivit cu benzi late, la margini cu perle, este similară unor prototipuri voronețiene ca siluetă și costum, prototipuri ce datează din prima jumătate a

¹⁷ Inscriptia a fost pentru prima oară publicată de Florea Mureșanu, *Biserici și preoți din protopopiatul ortodox român al Clujului*, 1946, p. 11; dar în mod eronat. În articolul citat din *Mitropolia Banatului*, Atanasie Popa publică inscripția tripticului de la Agîrbiciu, dar preluată din lucrarea lui Florea Mureșanu.

¹⁸ Atanasie Popa, *op. cit.*, p. 32.

¹⁹ Pentru iconografie asemănătoare cf. același catalog editat de Muzeul Rath, figura 78. 97, 124.

veacului al XVI-lea²⁰. Pe cap Dumineca poartă o coroană, iar în mina stângă ține o cruce. Legenda Duminecii apare în redacție românească, în literatura religioasă, în veacul al XVI-lea fiind de largă circulație²¹. Ea a fost preluată și transpusă și în pictura icoanelor. Cele două triptice inserează fiecare pe această sfântă.

Fig. 7. — Bica — Minăstireni, triptic, 1563, aripa dreaptă, sfântul Dimitrie (foto Irina Ghidali)

Fig. 8. — Bica — Minăstireni, triptic, 1563, detaliu cu arhanghelul Mihail și sfânta Duminecă (foto Irina Ghidali)

Indiscutabil cele mai multe comunități nu numai de stil și mod de concepție, dar și de felul în care compune meșterul o scenă o are icoana Nașterii lui Isus, ce apare atît de la Budești și Bica, cit și la Agîrbiciu. Această scenă subliniază, alături de celelalte detalii, faptul că întregul grup de icoane este lucrat de același artist. Schema iconografică este aproape aceeași. Imaginea nașterii de la Bica are în colțul din stînga doi îngeri, ce sînt identici cu reprezentarea din icoana prăznicar budeșteană. Forma capului cu pomeți proeminenți, pieptănătura părului sînt aceleași în cele două icoane. Identitatea merge mai departe: felul în care zugravul pensulează culorile, dozarea cromaticii și aceeași tehnică vorbesc de aceeași apartenență. Regii magi apar călări în tripticul de la Bica, ca în icoana de la Agîrbiciu. Maria este

²⁰ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, Ed. Academiei, 1958, p. 77 și urm.; *Istoria Artelor Plastice în România*, vol. I, Ed. Meridiane, București, 1968, fig. 349.

²¹ I. A. Candrea, Gh. Adamescu, *Dicționarul enciclopedic ilustrat*, Cartea Românească, București, 1931, p. 1629.

Fig. 9. — Bica-Minăstireni, triptic, 1563, detaliu cu Nașterea lui Isus (foto Irina Ghidali)

un fond portocaliu, iar nimbul de aur trece și peste chenarul verde. Mai bine conservată, icoana sfântului Dimitrie prezintă un tânăr imberb în picioare, îmbrăcat cu platoșă și mantie, pe umărul drept un scut rotund, ținând în mîna dreaptă o lance cu steguleț, iar în stînga o spadă. Pieptarul este decorat cu motive de penaj, iar pe mîneci și piept cu solzi metalici. Spre deosebire de tripticul de la Agîrbiciu în care tratarea celor doi sfinți militari este apropiată tehnicii folosite de pictura murală, cele două personaje de pe interiorul voleurilor tripticului de la Bica sînt tratate mult mai pictural, acordîndu-se o mai mare importanță volumelor, luminii și umbrei. Expresia feței și gestică, deși este aceeași în principiu, apare totuși mai nuanțată la cel de al doilea triptic. Coloritul este mai viu, cu un bogat desen al detaliilor.

Icoana centrală reprezintă „Înălțarea lui Isus”. Crist este reprezentat în glorie și susținut de doi îngeri în zbor. Isus, înveșmîntat într-o tunică și un chimation ocră cu hașururi de aur, binecuvîntează. Compoziția icoanei este în piramidă, în vîrfurile aflîndu-se Isus. Celelalte personaje sînt așezate în registrul inferior. În centrul grupului se află Maria înconjurată de doi arhangheli și cei 12 apostoli. Din cauză că icoana este foarte deteriorată, în special în partea centrală, fiind căzute suprafețe mari de grund, Mariei nu i se vede decît capul. De asemenea, un apostol din stînga Mariei se vede doar parțial. Arhanghelii din spatele Mariei arată cu mîna stîngă spre Crist. Ei sînt îmbrăcați în tunici albe-gălbui ale căror contururi și falduri sînt desenate cu roșu deschis. Maria este mai mare ca proporții în comparație cu apostolii, probabil din considerente de ordin ierarhic. Apostolii sînt așezați pe două rîn-

așezată în același chip, dar la Bica ea își acoperă gura cu mîna. Isus se află în stînga, în spatele Mariei. Și la Bica apar scene pastorale cu capre, care pasc din pomișori și tufe cu flori roșii. Raza ce coboară asupra pruncului are o coroană împărătească de aur, pe cînd la Budești și Agîrbiciu pe rază coboară duhul sfînt. Meșterul inversează poziția grupurilor inferioare la tripticul de la Bica, spre deosebire de Budești, dar identic cu Agîrbiciu. Interiorul aripilor reprezintă pe sfinții Dimitrie și Gheorghe în picioare în costume militare. În stînga Dimitrie este văzut din față, iar Gheorghe din semi-profil cu privirea spre dreapta. Punerea în pagină se aseamănă cu cea a tripticului de la Agîrbiciu, figurile fiind puțin mai alungite decît în primul caz. Fondul este în ambele cazuri compus dintr-o bandă lată verde pe exterior, care se contopește cu fondul solului. Sfîntul se decupează pe

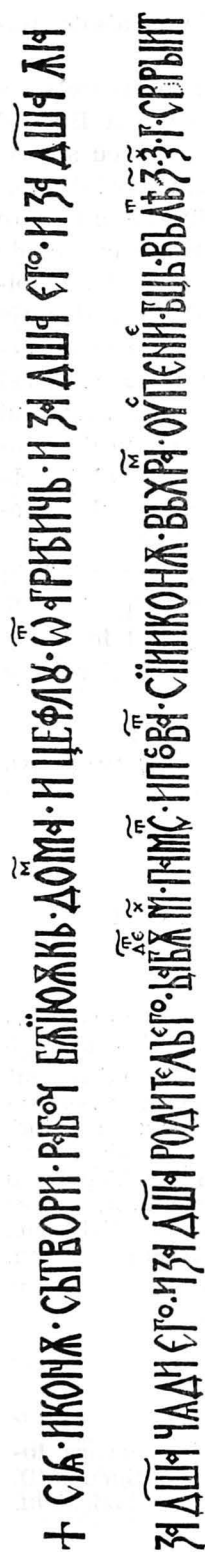

Fig. 10. — Inscriptia tripticului de la Agîrbiciu (1555)

duri îmbrăcați în tunici și chimationoane²². Remarcăm o preponderență a culorilor calde, iar în cazul culorilor reci suprafețele sînt tratate prin intervenții de culoare neutră sau caldă. Personajele au capetele de formă ovală cu o pieptănătură bombată, în cele mai multe cazuri figurile avînd o chică destul de amplă, iar fruntea cu adîncituri la colțuri. Acest tip apare în toate icoanele artistului care a lucrat seria Budești—Agîrbiciu—Bica. Se remarcă încă în icoanele de la Budești care par a fi cele mai vechi din serie, dar și în celelalte, o atenție deosebită pentru desenul coafurilor. Apostolii poartă în picioare sandale romane, întîlnite la toate icoanele studiate. Acțiunea se petrece într-un peisaj cu pomi cu flori roșii. Solul este ca și în celelalte cazuri verde, avînd desenate din loc în loc cu o nuanță mai închisă smocuri de iarbă.

Fondul din partea superioară este de aur cu motive de romburi și perle incizate. Spre deosebire de icoana centrală a tripticului de la Agîrbiciu, icoana centrală de la Bica este mai aerată, fiind o scenă cu un număr mai redus de personaje. În dreapta și în stînga gloriei pe fondul de aur apar sub forma unor discuri, pe care sînt schițate măști, soarele și luna. Icoana este cuprinsă într-un chenar de frînghie răscuită, la fel ca și aripile. Coronamentul a fost retezat, dar se mai păstrează baza lui pe care se văd urmele a șase medalioane; în unul din ele apare partea de jos a unui bust ce ține în mîini un volum. Probabil medalioanele reprezentau prorocii.

Grupul de icoane de la Budești—Susani, Agîrbiciu și Bica—Mînaștirenii aparțin aceluiași artist. Întregul grup este lucrat în aceeași tehnică, grundul avînd aceeași compoziție, ghips cu liant, întins pe lemn de tei, care la margini are aplicate și bucăți din pînză de in. Culorile folosite sînt aceleași: roșu, verde, ocru, albastru-cenușiu, alb-gălbui, măsliniu. Fondul este în cele mai multe cazuri de aur, dar uneori

²² În grupul din stînga patru din apostoli sînt așezați în primul rînd, iar doi în spatele lor. Cei din față poartă tunică și chimation după cum urmează: primul din margine tunică roșie, chimation verde, al doilea tunică ocru și chimation roșu, următorul tunică albăstrie, iar chimation de culoarea măslinei verzi; ultimul nu mai apare, icoana fiind deteriorată în această zonă pe o mare suprafață. Grupul din dreapta încearcă și el să vibreze printr-o diversitate cromatică: primul apostol de lîngă Maria este cu tunică albăstrie și un chimation brun, al doilea cu tunică ocru și chimation roșu, al treilea îmbrăcat în verde și roșu, iar cel din margine cu tunică albă-gălbui, peste care se drapează chimationul verde.

este folosit și fondul verde (la Agîrbiciu și Bica). Icoanele sînt identic vernisate, utilizîndu-se verniuri subțiri de rășinoase²³.

Pe baza analogiilor cu Moldova credem că acest meșter s-a format în centrele artistice ale Moldovei, de unde a trecut apoi în Maramureș. Icoanele de la Budești au o notă de arhaism, care pe lângă că sînt localizate în Maramureș, zonă cu strîns legături de ordin artistic cu Moldova, dar și faptul că în pictura din nordul Moldovei se întîlnesc analogii de ordin stilistic, cromatic sau iconografic, ne duc spre concluzia că artistul iconar care a lucrat la Budești și care este identic cu cel de la Agîrbiciu și Bica—Minăstireni, a fost un meșter itinerant care s-a format în Moldova. Dat fiind că cea mai veche icoană cunoscută din Transilvania este donația episcopului Anastasie de la Vad din 1531, care nu păstrează decît ferecătura de argint, pictura fiind de dată mult mai recentă, cele două triptice pot fi socotite, cel puțin deocamdată, ca cele mai vechi icoane pe lemn din Transilvania. Zugravul acestui grup de icoane a fost la începutul activității meșter de pictură murală, ipoteză ce poate fi emisă pe baza studierii modului în care pictează în special frizele cu sfinți în picioare din tripticul de la 1555. Evident că în faza Bica meșterul a evoluat, abordînd compoziții mai echilibrate, cunoscînd mai bine tehnica icoanelor, păstrînd canoanele iconografice. Faptul că artistul cunoaște bine iconografia pînă în cele mai mici detalii presupune că el este de formație monahală. Inscripțiile²⁴ de pe icoane au același caracter de litere, cu o frumoasă grafie, scrise corect în limba slavă cu intercalări și suprapuneri, fără a avea greșeli, ceea ce arată că meșterul era un om cultivat pentru vremea sa.

MARIUS PORUMB

IKONEN EINES UNBEKANNTEN MALERS DES 16. JAHRHUNDERTS

(Zusammenfassung)

Der Verfasser macht uns mit mehreren Arbeiten eines, in den Malschulen der nordmoldauischen Klöster ausgebildeten Wandermalers bekannt. Aus der Moldau kam der Künstler zuerst nach Maramuresch, wo er für die Kirche in Budești-Susani wahrscheinlich einen Ikonostas malte, von dem heute nur zwei Ikonen des Schutzpatrons der Kirche, sowie eine Ikone der Märtyrerin Paraschiva erhalten sind. Derselbe Meister schuf auch zwei Triptychen für die Kirchen in Agîrbiciu und Bica-Minăstireni. Beide Orte liegen im Bezirk Cluj. Das Triptychon von Agîrbiciu trägt die Jahreszahl 1555, das von Bica-Minăstireni 1563. Die Bedeutung dieser unveröffentlichten Ikonen von der Mitte des 16. Jhs. liegt besonders in der Tatsache, dass sie zu den ältesten datierten Ikonen in Transilvanien (Siebenbürgen) gehören.

²³ Aducem mulțumiri și pe această cale pentru informațiile date de Varvara Ionescu, restaurator la Muzeul de Artă al Republicii Socialiste România (București).

²⁴ Prof. Sabin Belu (Cluj) a făcut traducerea inscripției icoanei de la Agîrbiciu.

ANTICHITATEA ÎN ISTORIOGRAFIA SĂSEASCĂ DIN TRANSILVANIA ÎN SEC. XVII

„Esse nihil, quod antiquum non est“ scrie L. Toppeltinus în prefața lucrării sale *Origines et occasus Transsylvanorum*¹. Această constatare ar putea servi ca motto al amintitului opuscul. Să examinăm mai în detaliu, în lumina constatării susmenționate, lucrarea autorului medieșan, care constă în esență din două părți: prima tratînd originea și făcînd prezentarea populațiilor din Transilvania (p. 1—131) și cea de a doua, ocupîndu-se succint de istoria Transilvaniei de la anul 1382 pînă în 1662 (p. 133—242). Cu toate că lucrarea a fost calificată drept o compilație din Bonfinius, Iovius și Thuanus², ea nu e lipsită de contribuții personale și de utilizarea cunoștințelor proprii. Vom cerceta modul în care este inserată și apare antichitatea greco-romană în opera istorică compusă în veacul al XVII-lea³, motivînd bogata prezență, în prima parte a cărții, a referirilor cu caracter antic.

Firește, legătura strînsă cu evenimentele, cu autorii antici, avînd darul de a epata pe cititor, se datorește în primul rînd însăși temei cărții, care este cea a originilor („origines“). E de la sine înțeles că autorul, scriînd despre locuitorii străvechi ai Transilvaniei, despre numele și hotarele ei, cheamă în ajutor forța doveditoare a marilor sau mai puțin remarcabililor reprezentanți greci și romani ai istoriografiei⁴. Pe de altă parte, tot ce arată în prefață despre gusturile și moravurile proprii sale epoci, explică totodată mai pe larg și alte fenomene.

În prefața amintită, arătînd că antichitatea a prețuit și ea în mod deosebit timpurile trecute, „epoca de aur“, folosind-o pe aceasta ca etalon, ca măsură a tuturor lucrurilor, Toppeltinus descoperă o admirabilă potrivire („mira consonantia“) între antichitate și epoca sa, în care nimic ce nu e vechi nu are însemnătate, ba nici măcar nu există⁵. După cum odinioară egiptenii își disputau cu sciții vechimea,

¹ *Origines et occasus Transsylvanorum seu erutae nationes Transsylvaniae*, Lyon, 1667, p. a 2 (nenumerotată) din prefața adresată către cititori.

² *IstRom*, III, București, 1964, p. 308—309; I. Trausch, *Schriftsteller-Lexikon*, III, p. 400—406.

³ Articolul de față constituie o parte a unei lucrări mai mari care studiază influența antichității greco-romane în cultura Transilvaniei în secolele XVI—XVII.

⁴ Dion (=Dio Cassius) p. 3, 24; Ammianus Marcellinus p. 3, 76; Eutropius p. 3, 7; din *Historia Augusta* p. 3; Tacitus p. 14, 25; Curtius p. 23; Plinius p. 30, 35; Strabo p. 30.

⁵ „Esse nihil, quod antiquum non est: Nam nobis Nobiles ignobilissimi sunt, si suismet virtutibus emergunt; soli generosi qui e lumbis Nimbrothi deducuntur; Doctissimi viri rudes audiunt, quia non vixerunt Ciceronis, aut aevo Quintiliani; vel si non componunt volumina centum. Martyres hodie nulli amplius, quia non Tiberius aut Diocletianus, sed alii ipsos angustant occiduntque. — Sed jam neque Nationes honestae sunt, ni constet a Barbaris ipsas oriundas“.

tot astfel „nostra saecula non modo gentium origines et propagines antiquorum, sed omnes fere abortus privatarum insuper familiarum in lucem traxerunt“. Se înțelege așadar că nici autorul nu se putea sustrage de sub acțiunea spiritului și gustului epocii, astfel înfățișate; aceasta face, în ultimă instanță, ca în problema fundamentală a operei sale — propovăduirea originii gotice, respectiv geto-dace a sașilor din Transilvania — să devină un exponent al exagerărilor anticiante. Dar aceeași tendință o vădește și în tratarea diverselor obiceiuri ale popoarelor din Transilvania, a portului lor, prin găsirea unor corespondențe, a unor paralele antice. Aceste capitole constituie totodată partea cea mai independentă, mai originală a lucrării sale, dându-i putința de a recurge la o vastă și destul de temeinică cultură clasică, pentru a aduce exemple și a demonstra identități. Dacă materialul documentar și referirile antice pentru capitolele precedente îi sînt date aproape de-a gata, din alte lucrări, aici în schimb își alege el tot ce e mai potrivit, mai adecvat, mergînd în mare parte la bagajul de cunoștințe proprii, sugerînd o legătură directă a autorului cu lucrările clasice originale.

În cele 10 capitole (XI—XX) ce cuprind abia 50 de pagini (79—131), găsim una după alta comparații, citate, imagini luate mai ales din autorii romani și greci, remarcabile însă nu numai datorită cantității, ci și conținutului lor variat și multitudinii genurilor literare din care se inspiră. În lungul șir de clasici, istoriografii ocupă un loc relativ modest, reprezentați fiind prin citate și referiri din Tacitus⁶, Plutarh⁷, Iustinus⁸, Appianos⁹ și Dionysios din Halicarnassos¹⁰. Cu atît mai bogată este lista celorlalți prozatori și a poezilor, unde, cu sporadice excepții¹¹, autorul neglijează întru totul literatura anticei Elade, dîndu-și obolul numai Romei. Dintre autorii de proză, în afară de cei des întîlniți și în alte lucrări: un Cicero¹², Seneca¹³, Gellius¹⁴, Plinius cel tînăr¹⁵ și Quintilianus¹⁶, întîlnim cu plăcere rînduri sau referiri la autori mai puțin citați: Petronius¹⁷, Apuleius¹⁸, Varro¹⁹ și Athenaeus²⁰. O situație asemănătoare o găsim și în privința poezilor; pe lîngă autorii mult citați, ca Vergilius²¹, Plautus²², Terentius²³, Ovidius²⁴, Horatius²⁵, apar împrumuturi și mențiuni din Martialis²⁶, Perseus²⁷, Tibullus²⁸ și Lucilius²⁹, ba chiar din Lucretius³⁰.

Acești autori antici sînt prezenți fie sub forma unei simple mențiuni, fie că Toppeltinus preia de la ei citate mai lungi. Astfel procedează, de pildă, în cazul lui Plutarh. În capitolul intitulat „De rasura seu tonsura Transsylvanorum“, scriînd despre pieptănătură, arată că, după părerea grecilor, părul îi înfrumusețează pe oamenii frumoși, în schimb pe cei urîți îi face de-a dreptul înspăimîntători. El notează în paranteză doar atît: Ut Plut in V. Lycurg (referire la capitolul 22 din Viața lui

⁶ P. 91, 109, 115, 129.

⁷ P. 80, 81.

⁸ P. 109.

⁹ P. 113.

¹⁰ P. 130.

¹¹ Homeros la p. 80, Aristoteles la p. 80.

¹² P. 89, 103, 115.

¹³ P. 82, 121. ¹⁴ P. 93, 89, 111. ¹⁵ P. 119. ¹⁶ P. 124—125.

¹⁷ P. 101, 124. ¹⁸ P. 98, 112. ¹⁹ P. 116. ²⁰ P. 120—121.

²¹ P. 97, 99, 100, 102 de două ori, 115, 117, 128, 129.

²² P. 82, 86, 93, 101, 108, 113.

²³ P. 103, 115. ²⁴ P. 110, 113. ²⁵ P. 119. ²⁶ P. 107, 110, 120.

²⁷ P. 102, 105, 117. ²⁸ P. 120, 124. ²⁹ P. 103. ³⁰ P. 102—103.

Lycurg). Ceva mai jos inserează în text un pasaj mai lung din biografia lui Theseus, în legătură cu relatarea unui străvechi obicei atenian și cu moda pieptănăturii după exemplul lui Theseus (din capitolul 5 al biografiei).

Pe alocuri, îl amintește și pe Tacit, astfel în legătură cu portul femeilor germane (p. 11) sau cu obiceiul femeilor de a-și acoperi fața (p. 109); în altă parte, preia un citat de câteva rînduri din cartea I a Analelor, spre a argumenta că „Romanorum foeminae persimili oratione defunctis parentabant“ (p. 115). Tot aici, el continuă cu firească desinvoltură firul argumentației aducînd alte exemple și dovezi antice referitoare la temă, ca de pildă interdicția, transmisă de Cicero, cuprinsă în legea celor 12 table („Mulieres genas ne radunto, neve lessum funeris ergo habento“), precum și un citat mai lung, de frumusețe lirică, din Virgilius (Aen. IV, 672—674), în care regina sinucigașă a Cartaginei, Dido, este deplinsă de sora ei („... Unguibus ora soror foedans et pectora pugnis...“), urmînd apoi, în același context, un citat din Terentius și unul din Varro.

În această manieră utilizează autorul materialul preluat din poezii și scriitorii antici, imaginile, comparațiile, toate acestea fiind de o remarcabilă forță evocatoare și trădînd mai mult despre cultura clasică a lui Toppeltinus decît referirile seci, din capitolele anterioare, unde dă mențiunile autorilor antici, despre Transilvania, despre hotarele și locuitorii ei. Dacă prezența acestor din urmă mențiuni este mai la locul ei, în schimb ele sînt mai puțin colorate și variate decît cele alese pentru capitolele XI—XX, care ar putea părea supraîncărcate de antichitate, în mod neplăcut pline de erudiție. Ceea ce surprinde însă e tocmai faptul că exemplele și referirile antice în adevăr bogate se leagă relativ ușor una de cealaltă, ca și de pasajele din text unde ele sînt cerute; că în ciuda frecvenței cu care apar, ele nu dau impresia de artificial, de forțat. În totalitatea lor, sugerează faptul că — dacă nu fiecare, cel puțin mare parte din ele — sînt cunoscute de autor nu din a doua mînă, ci în chip nemijlocit. Aceasta o arată indicarea destul de precisă, la bună parte din referiri, a locului de unde au fost luate.

Toppeltinus, care avea o cultură clasică peste nivelul mediu, și-a utilizat, spre a-și fundamenta ideile, nu numai cunoștințele literare, ci s-a folosit și de posibilitățile ce le dă arheologia și istoria artelor, din rîndul acestora referindu-se mai întîi la reprezentările în relief de pe Columna lui Traian. Încă înainte de el, I. Tröster prezintă pe scurt, în lucrarea sa apărută în 1666³¹, Columna lui Traian; V. Franck o amintește și el în 1697³²; amîndoi însă vorbesc despre columnă într-un mod mai general. În schimb Toppeltinus văzuse personal la Roma Columna lui Traian, iar aprofundarea acestui monument i-a fost posibilă datorită faptului că se afla în posesia unui soi de copie cu explicații³³. Pe această bază, face în lucrarea sa dese referiri la Columnă mai cu seamă în legătură cu portul și ținuta de luptă

³¹ *Das Alte- und Neue Teutsche Dacia*, Nürnberg, p. 64—65.

³² *Breviculus Originum Nationum...* Cluj, 1697, p. 21. (Reeditare a ediției sibiene din 1696).

³³ „Columnam istam primo membranis celeberrimi Romae Pictores, deinde sculptores sumptibus Philippi II, Hispaniarum Regis ac opera F. Alphonsi Ciaconi typographiae beneficio centum et undetriginta tabulis, nobis exhibuere“ p. 78—79. O ediție mai nouă — din sec. al XVII-lea — a acestei lucrări se găsește astăzi la Biblioteca Universitară din Cluj.

a dacilor și romanilor³⁴, iar pentru o mai mare autenticitate dă și numărul de ordine al diverselor table, figuri, explicații³⁵.

Un merit de netăgăduit al lui Toppeltinus îl constituie mențiunile privind locul de unde a preluat citatele sau referirile; chiar în părțile unde s-a inspirat din Bonfinius dă uneori mai mult decît „maestrul” său³⁶. În general, el face referiri la foarte multe opere, utilizează nu numai pe autorii antici, ci și pe alți autori medievali, indeosebi pe bizantini; nu îi era necunoscută nici istoriografia Renașterii transilvănene. Amintește de șase ori de manuscrisul lui Zamosius (Szamosközy) *De originibus Hungaricis*, din care pînă astăzi se cunosc numai rîndurile păstrate la Toppeltinus, astfel că despre acest manuscris știm doar atîta, cît a preluat din el autorul nostru³⁷. În tratarea originii și înrudirii latine a limbii române, utilizează constatările făcute de Kovácsóczy Farkas în *Dialogus de Administratione Regni Transylvaniae*³⁸ spre a-și fundamenta propriile păreri³⁹. Nu e lipsit de interes că printre autorii pe care îi amintește întîlnim deseori⁴⁰ numele lui Iustus Lipsius, vestitul scriitor filozof de la sfîrșitul sec. XVI și începutul sec. XVII, care „omnem degustaverat antiquitatem” după părerea lui Toppelt, lucrîndu-se așadar de o îndoit de mare autoritate și fiind demn în mod îndoit de crezare.

Tratarea sistematică și logică, scara largă a literaturii utilizate și cunoștințele personale ale scriitorului pun într-o lumină favorabilă lucrarea lui Toppeltinus, în pofida erorii istorice pe care o face — propagarea originii gotice-getice a sașilor din Transilvania —, cu atît mai mult cu cît, după cum reiese din datele biografice, a scris-o la vîrsta de numai 26—27 ani⁴¹.

În parte, înrudirea tematică și identitatea cadrului istoric ușurează compararea acestei lucrări (din punct de vedere al examinării influenței antichității) cu ampla scriere a lui Tröster⁴² *Das Alte — und Neue Teutsche Dacia*, în limba germană, apărută la Nürnberg în anul 1666. După cum arată titlul lucrării, în ea se vorbește mult despre vechea Transilvanie, despre prezentarea etnografică a locuitori-

³⁴ Despre valoarea documentară a columnei vezi C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *Columna lui Traian*, București, 1966, p. 14—20 și bibliografia de bază la p. 109. Cf. supra, p. 112.

³⁵ Referiri generale găsim la p. 77, 83, 87, 90, 93, 137; iar trimiteri precise la p. 90, 91, 97, 111, 129.

³⁶ Bonfini scrie „Scytharum igitur gens antiquissima habita fuerit, sua cum Egyptiis contentio prorsus ostendit” *Rerum Ungaricarum Decades*, dec. I, lib. II. Toppeltinus (la p. 3 a prefeței amintite) dă și numele autorului antic la care s-a păstrat această tradiție: „Contentio etiam Aegyptiorum cum Schythis de antiquitate sua, apud Iustinum, pernotabilis est”.

³⁷ Sinkovics István, *Szamosközy István*, studiu introductiv, în volumul *Erdély története*, Budapesta, 1963, p. 14. Cf. *Monumenta Hungariae Historica*, Scriptorum (în continuare: *MHH*), XXI, Budapesta, 1877, p. XI—XII. În legătură cu acestea facem următoarea completare: Toppelt ne-a păstrat nu numai cele două citate de la p. 25 și 34, ci și altele, la p. 30, 36—37. Privind numele lui Zamosius, greșit pomenit de Toppelt (Ioannes Samoscius), tot el, la p. 48 scrie și corect (Stephanus Samoscius). Despre Zamosius-Szamosközy: *Acta MN*, III, p. 437—449.

³⁸ Apărută la Cluj în anul 1584; cf. A. Veress, *Cancelarul W. Kovácsóczy despre români*, în *Revista istorică*, XIV, București, 1928, p. 33—36.

³⁹ Toppeltinus, *op. cit.*, p. 71.

⁴⁰ P. 14, 26, 62, 64, 105, 120, 130.

⁴¹ I. Trausch, *op. cit.*, III, p. 402.

⁴² Idem, p. 424—428; *Siebenbürgische Quartalschrift*, VII, 1801, p. 182—184.

lor din Transilvania și despre originea străveche gotică—getică a sașilor. Pentru a descrie și a dovedi toate acestea, și Tröster recurge la ajutorul autorilor greci și romani, găsiind, sau, dacă nu, născocind pentru fiecare afirmație și teză cite o armă propice din arsenalul clasicilor. Nu dorim să confruntăm cele două lucrări printr-o statistică a referirilor la autorii antici, trăgînd concluzii pe calea aceasta; vrem să arătăm că în ce privește referirile la antici Tröster procedează mult mai superficial decît Toppeltinus, atribuind autorilor nu o dată sensuri în fapt cu totul străine de ei. Fără îndoială că el avea cunoștințe clasice, fiind exacte în special citatele sale poetice⁴³, sau rîndurile fidel redade din Plutarchos (biografia lui Marius)⁴⁴; tot astfel cele reproduse după preținșii autori ai Historiei Augusta⁴⁵; predomină însă referirile din care trage concluzii și face afirmații prea temerare, ca la p. 8 din prefață, unde scrie că Augustus nu i-a putut învinge pe „getische Teutschen“, „weswegen er auch den Gotischen König Gottesohn zu dest besserem Bande des Friedens seiner Tochter Juliam (von welcher die Julischen Alpen, jetzt Alba Iulia benahmset worden) zur Ehe geben, müssen“. Ca izvor menționează aici, mecanic, pe Suetonius⁴⁶. În repetate rînduri se referă la cartea a doua a Analelor lui Tacitus⁴⁷, pe care o numește, greșit, „Hist. Aug.“, vrînd să probeze că Tiberius a colonizat în Dacia pe șvabi și goți. Uzează de etimologii forțate pînă la naivitate; de pildă crede că numele de Sibiu provine din denumirea tribului germanic sibini⁴⁸, care a venit în Dacia sub conducerea regelui Marobod. Spre a-și argumenta teza, preconcepută, merge chiar pînă la stîlcirea sau schimbarea numelor proprii, ca în cazul Gottesohn⁴⁹ — Cotiso, sau Sarmisgothusa⁵⁰ — Sarmizegetusa.

Opusculul lui Valentin Franck *Breviculus Originum nationum*, apărut la Cluj în 1697, e lipsit de orice exagerări anticizante, deși autorul ei, înzestrat cu o vastă cultură, cunoștea fără îndoială literatura clasică, fapt dovedit și de culegerea sa *Hecatombe Sententiarum Ovidianarum*⁵¹. El nu face paradă de cultura sa latină, recurgînd numai la elementele cele mai necesare și fiind ponderat și în referirile la antici. Urmează calea cea bună și în problema originii sașilor din Transilvania, iar în legătură cu românii crede mai veridică decît explicația lui Enea Silvio Piccolomini păreră după care ei se trag din colonii romani. Vorbînd despre stăpînirea romană în Transilvania, Franck publică date de preț referitoare la vestigiile și exemplarele ce se mai păstrau pe vremea sa din construcțiile, statuile, mormintele

⁴³ P. 52—53, dă citate din Horatius (Od. III, 8 și III, 6).

⁴⁴ Plutarh, *Marius*, 27; aici p. 24—25.

⁴⁵ P. 24.

⁴⁶ Suetonius, *Aug.* 63: „Marcus Antonius scrie că Augustus promisese pe Iulia fiului său Antonius, apoi lui Cotiso, regele geților, în vremea cînd ceruse în schimb în căsătorie pe fiica acestui rege“. Cf. pentru această problemă E. Condurachi, *Cu privire la raporturile dintre Augustus și Cotison*, în *Studii*, 1948, nr. 1, p. 230—234. H. Daicoviciu, *Coson sau Cotiso?*, în *ActaMN*, II 1965, p. 107—110.

⁴⁷ P. 8 a prefeței și p. 48. — Rîndurile greșit interpretate din Tacitus „Et Maroboduus quidem Ravennae habitus et quando insolescerent Suebi, quasi reditusque ni regnum ostentabatur: sed non excessit Italia per duodeviginti annos consenuitque multum imminuta claritate ob nimiam vivendi cupidinem. Idem Catualdae casus neque aliud perfugium. — Barbari utrumque comitati, ne quietas provincias inmixti turbarent Danuvium ultra inter fluminem Marum et Cusum locantur, dato rege Vanno gentis Quadorum“. *An.* II, 63.

⁴⁸ P. 364. ⁴⁹ Vezi nota 46. ⁵⁰ P. 362.

⁵¹ *Hecatombe sententiarum Ovidianarum Germanice imitatarum*, Sibiu, 1679.

romane. Amintește pe scurt și tradițiile despre Ovidiu, înșirând câteva din versiunile care circulau despre locul unde a murit poetul exilat⁵².

Ecouri ale lumii antice pot fi descoperite și în lucrările istorice care nu-și aleg tema din antichitate, ca de pildă *Siebenbürgischer Würg* — Engel⁵³ a lui M. Miles, care tratează istoria Transilvaniei în secolul al XVI-lea. Mare parte însă din parabolele și referirile antice din această lucrare sînt preluate din lucrările scriitorilor umaniști din sec. XVI utilizați de autor, anume din Schesaeus⁵⁴ și Szamosközy (Zamosius)⁵⁵. Miles a preluat lungi pasaje de la acești doi autori⁵⁶; pe cînd, însă, V. Franck în mica sa lucrare amintită mai sus se referă de două ori la Zamosius⁵⁷, la Miles nu găsim vreo urmă de indicație a surselor folosite. Vom ilustra prin două preluări evidente măsura în care a fost influențat Miles de exemplele și cunoștințele antice ale lui Zamosius.

Zamosius⁵⁸ face reflecții despre caracterul repede schimbător, dintr-o extremă în cealaltă, al norocului omenesc, referindu-se la povestea plină de tîlc a regelui Sesostis, din care reiese că soarta omului, aidoma unei roți, se întoarce cînd în sus, cînd în jos⁵⁹. Miles inserează în lucrarea sa această istorioară⁶⁰, în legătură cu regele maghiar Géza, fiul lui Béla cel Orb. Cealaltă preluare este și mai evidentă: o marginalie a lui Szamosközy ne comunică observația sa după care locuitorii din Craiova trebuie să fie Coralli ce figurează la Ovidius⁶¹. La Miles regăsim observația, aproape cuvînt de cuvînt⁶². Celelalte referiri cu caracter antic se limitează mai mult

⁵² „Martinus vero Zeilerus putat eundem in Sarmatia vel Polonia Fatis concessisse, praecipue cum lapis ibidem inventus sit, cum sequenti inscriptione:

Hic situs est Vates, quem Divi Caesaris ira Augusti patria cedere jussit humo. Saepe miser voluit patria succumbere terra;

Sed frustra! hunc illi Fata dedere locum.

Sunt et qui Tömösvárinum, quasi a fluvio Tömös, Tomos dictum esse existimant, unde Ovidius exul, suum illud scripserit.

Naso Tomitanae jam non novus incola terrae etc. P. 22—23. — Cf. N. Lascu, *Ovidiu în România*, în *Publius Ovidius Naso*, București, 1957, p. 333—547. Pentru epitaful citat și de noi p. 344—345.

⁵³ *Oder Chronicalischer Anhang des 15 seculi nach Christi Gebuhr*, Sibiu, 1670.

⁵⁴ *Ruinae Pannonicae*, epopee istorică.

⁵⁵ Mai ales din *Rerum Transylvanarum Pentades*, rămasă în manuscris pînă la 1877, cînd a fost publicată în *MHH*, vol. XXVIII.

⁵⁶ Szekfű Gyula, *Schesaeus — kézirat a Nemzeti Múzeumban*, în *Magyar Könyvszemle*, 1906, p. 321—334.

⁵⁷ *Op. cit.*, p. 2, 18.

⁵⁸ În cartea 4 a *Hebdomadei* VII, în *MHH*, XXIX, p. 219.

⁵⁹ Această legendă este legată de faraonul egiptean Sesostis III (sec. XIX î.e.n.). Conform ei, Sesostis a prins în carul său de aur patru prizonieri de rang regesc. Unul din ei întorcîndu-și mereu capul. Sesostis îl întreabă pentru ce, iar prizonierul răspunde că privește cum o parte a roții se află sus, apoi ajunge jos, aceasta alternînd mereu. Această legendă cunoscută apare la mai mulți autori antici și bizanțini: vezi în legătură cu aceasta Borzsák István. *Az antikvitás XVI. sz.-i képe*, Budapesta, 1960, p. 359—360.

⁶⁰ *Op. cit.*, p. 154.

⁶¹ „Craiovenes sunt Coralli Ovidiani, id quod nominis similitudo confirmare videtur. Ovid. de Ponto — Vide Absyrtum hic 202” — în *MHH*, XXX, p. 93.

⁶² „...diese Craljover für kein andere zu halten, als welche Ovidius Coralles nennet, da er lib. 4 de Ponto singet aus Elend: Heu mea cui recitem flavis nisi scripta Corallis”, p. 236.

la proverbe latinești, la dictoane cunoscute; autorul e destul de inexact și anacronic atunci când face următoarea introducere laudei ciceroniene⁶³ la adresa istoriei (devenită loc comun): „Weislig und recht hat jener *gelährte Burgermeister* zu Rom die Hystoriam also beschreiben: Historia est vitae nostra Magistra, Lux veritatis, temporum ministra, quae denique nos a mortalitatis injuria vindicat“⁶⁴.

Ne vom referi doar foarte pe scurt la cronica Transilvaniei scrisă în limba germană de G. Kraus în această vreme, tipărită însă mult mai târziu și care tratează istoria anilor 1608—1655⁶⁵. Autorul, cu studii făcute în Italia, avea o cultură vastă, lăsându-ne o operă istorică reușită, lipsită de prețiozități și caracterizată prin simțul măsurii în utilizarea paratolelor, comparațiilor și citatelor antice. În rîndul proverbelor latine găsim la el citat din Horatius⁶⁶, pasaj din Polybiu⁶⁷, referiri la Cassiodor⁶⁸ și Democrit⁶⁹, ce se încadrează în text fără nici un fel de artificiu.

Examinînd ecoul, prezența antichității, constatăm că ea are încă un rol destul de important în istoriografia săsească din Transilvania în sec. XVII. Prezența intensă — prin citate și referiri — a antichității a fost determinată nu atît de limba în care au fost scrise lucrările de istorie — latină sau germană —, ci mai degrabă de epoca înfățișată în ele. Firește că o scriere ce-și ia tema din antichitate deschide porți mult mai largi literaturii și cunoștințelor clasice decît lucrările ce tratează epoca proprie sau trecutul apropiat. Vom înțelege de aceea, de ce lucrarea în limba germană a lui Tröster este atît de bogată în referiri la autorii antici, iar de altă parte pentru ce apar mult mai puține elemente antice în opera istorică a lui Kraus ce descrie evenimente petrecute în veacul al XVII-lea. În schimb, limba lucrărilor cu caracter istoric nu este lipsită de interes, dat fiind că operele scrise în limba națională, adresîndu-se unui cerc mult mai larg de cititori decît cele scrise în latinește, au contribuit fără îndoială la răspîndirea în cercuri mai largi și, în parte, chiar vulgarizarea cunoștințelor antice pe care le-au inserat în cuprinsul lor, a parabolilor și referirilor invocate. Astfel, prin intermediul unui Tröster sau Miles, locurile comune antice, faptele și parabolele istorice mai notorii au devenit cunoscute și populare și în fața celor care nu stăpîneau limba latină. În legătură cu aceasta nu trebuie să uităm că citarea superficială a sursei și, pe alocuri, anticizările forțate ale autorului au schimbat faptele, datele referitoare la antichitate, dăunînd corectitudinii cunoștințelor. Unica consecință pozitivă a acestor denaturări și vulgarizări era însă aceea că însemnătatea și rolul antichității au fost comunicate și cititorilor mai puțin docti, trezindu-le interesul pentru această epocă istorică.

S-a arătat succint în legătură cu fiecare autor raportul său față de antichitate, sursele din care s-a inspirat, precum și contribuția sa personală, în măsura culturii sale clasice proprii. Am relevat lucrarea lui Toppeltinus pentru temeinicia și inde-

⁶³ *De oratore*, II, 9, 36 „Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis, qua voce alia nisi oratoris immortalitati commendatur?“.

⁶⁴ Primele cuvinte ale prefeței.

⁶⁵ Unele părți au fost publicate de-abia în 1846, iar publicarea completă s-a făcut abia în 1862—64. În traducere românească a apărut în 1965, la București, traducerea și studiul introductiv aparținînd lui G. Duzinchevici și E. Reus—Mîrza.

⁶⁶ Ed. cit., p. 145.

⁶⁷ Idem, p. 281.

⁶⁸ Idem, p. 483.

⁶⁹ Idem, p. 327.

pendența cu care tratează literatura antică; lucrarea a avut o influență deosebită și asupra istoriografiei românești (Miron Costin)⁷⁰. Privind în totalitatea sa această reînviere a antichității în sec. XVII, observăm prezența inegală a celor două componente: elină și latină, ale imaginii antichității. Literatura, istoria, mitologia latină sînt preponderante față de cea elină. Roma antică este mult mai frecvent rememorată decît Elada și, în afara sferei referirilor istorice⁷¹, noțiunea de antichitate se identifică aproape total cu cea de latinitate. Această situație nu e specifică pentru Transilvania; era un fenomen general⁷².

O altă caracteristică a epocii, contopirea elementelor antice păgine cu cele creștine⁷³, prezentă și la noi în alte privințe⁷⁴, se face, prin însăși natura materialului, mai puțin simțită pe tărîmul tradițiilor antice reflectate în istoriografie. Nu este însă lipsit de interes ceea ce scrie Valentin Franck, versat în literatura antică, despre binecunoscutul dicton păstrat la Suetonius⁷⁵ „*memores Christiani illius Dicterii: Boni pastoris esse tondere pecus non deglubere*”⁷⁶. Forța sincretismului păgîn — creștin a preschimbat în „dicton creștin” acest înțelept principiu păgîn și putea să se fi „creștinizat” pînă și în ochii bunului cunoscător al antichității care a fost Franck.

Istoriografia umanistă tirzie s-a referit la antichitate parțial din obișnuință și conformîndu-se modei epocii, parțial pentru a-și fundamenta concepția istorică. De aceea, imaginea ce o dă despre antichitate devenea uneori monotona, forțată, pierzînd din vioiciune. Ea oferă însă într-o anumită privință un material concret, ce poate fi valorificat astăzi: istoriografii veacului al XVII-lea, scriind despre vestigiile arheologice ale stăpînirii romane, ne-au transmis date de preț ce întregesc repertoriul arheologic și artistic al Transilvaniei⁷⁷.

I. BITAY

⁷⁰ P. P. Panaitescu, *O istorie a Ardealului tradusă de Miron Costin*, în *ARMSI*, seria a III-a, București, 1936, tom. XVII; B. Cazacu, *Influența latină asupra limbii și stilului lui Miron Costin*, în *Cercetări literare*, V. București, 1943, p. 41—64; P. P. Panaitescu, *Studiu introductiv la Miron Costin, Opere*, Ediție critică, București, 1958.

⁷¹ Cele mai multe referiri la antichitatea greacă le-am găsit în legătură cu istoricii greci (Herodotos, Plutarhos, Appianos, Polybios), dar și acestea au fost cunoscute prin intermediu latin.

⁷² Turóczi-Trostler József, *Keresztény Seneca*, Fejezetek a kései humanizmus európai és magyarországi történetéből, în *Magyar Irodalom — Világirodalom*, II, Budapest, 1961, p. 174; Bitay I., *Antik elemek a későhumanista erdélyi műveltségben*, în *Studia*, Series Historia, Fasc. 2, 1963, p. 32.

⁷³ Turóczi-Trostler József, *Keresztény Herkules*, în *Magyar Irodalom — Világirodalom*, I, Budapest, 1961, p. 276—277.

⁷⁴ De exemplu editarea unor lucrări clasice cu conținut creștinizat ca *Virgilii Euangelizantis Christiados*, de Rosaeus Alexander, Oradea, 1656, sau lucrări creștine scrise în stilul unor autori clasici, ca *Terentius Christianus*, seu comoediae sacrae, Terentiano Stylo a Cornelio Schonaeo Goudano conscriptae..., Oradea, 1656; Cf. Bitay I. *op. cit.*, p. 34—35.

⁷⁵ *Tiberius*, 32.

⁷⁶ *Op. cit.*, p. 35.

⁷⁷ De ex. Toppelt vorbește despre o statuie la Alba Iulia înfățișînd pe Decebal *op. cit.*, p. 83. V. Franck ne informează despre alte monumente scriînd: „*Visuntur etiam monumenta et tumbae lapidea, adhuc in foro Cibiniensi aliisve locis ac pre-*

DIE ANTIKE IN DER SIEBENBÜRGISCH — SÄCHSISCHEN GESCHICHTSSCHREIBUNG DES 17. JAHRHUNDERTS

(Zusammenfassung)

Vorliegende Arbeit untersucht den Einfluss und das Wiederaufleben der griechisch-römischen Antike in der siebenbürgisch-sächsischen Geschichtsschreibung des 17. Jhs. Das 1667 in Lyon erschienene Werkchen *Origines et occasus Transylvanorum* von L. Toppeltinus wird eingehend untersucht. Obwohl es sich auf die Arbeiten von Bonfini und Jovianus stützt, entbehrt es nicht der Originalität. Dies ist besonders aus der Beschreibung des Ursprungs und Brauchtums der siebenbürgischen Völker zu ersehen, wobei der Verfasser seine umfassende Kenntnis der Antike unter Beweis stellt. Die Werke antiker Geschichtsschreiber, Prosatoren und Dichter sind ihm gut bekannt. Die Häufigkeit und Vielfalt der Zitate und Hinweise auf antike Schriften lassen erkennen, dass der Verfasser sie nicht aus zweiter Hand übernommen hatte, sondern sich unmittelbar auf die Quellen selbst stützt. Ein Beweis dafür sind auch die meist genauen Angaben der Stellen, woher Zitate und Hinweise stammen. Den zeitgenössischen Kult für die Antike fasst Toppeltinus in den Worten zusammen: „Esse nihil, quod antiquum non est“. Auch er scheint diesem Prinzip zu dienen, indem er in der Antike den Ursprung verschiedener Bräuche und der Kleidung, ja sogar die Herkunft der Siebenbürger Sachsen sucht.

Interessant sind in seiner Beweisführung die häufigen Hinweise auf die Reliefs der Trajanssäule, die er aus Nachbildungen, den Erläuterungen dazu und aus Zeichnungen sehr gut kennt.

Trotz des groben historischen Irrtums — die angebliche getisch-dakische Abstammung der Siebenbürger Sachsen — vermag das Büchlein von Toppeltinus die Aufmerksamkeit des Lesers zu fesseln und unterscheidet sich vorteilhaft von einer Reihe zeitgenössischer Schriften.

Kürzer gefasst ist die Untersuchung der antiken Elemente in den Werken ähnlicher Art von J. Tröster und V. Franck. Der Oberflächlichkeit Trösters im Gebrauch antiker Quellen, seiner willkürlichen und falschen Auslegung der Daten und Hinweise wird die Gedicgenheit und Genauigkeit der von V. Franck gebrauchten Angaben (in seiner Ovidüberlieferung) gegenübergestellt.

Weiters wird gezeigt, dass Zitate und Parabeln antiken Ursprungs auch in Geschichtswerken, die das 16. und 17. Jahrhundert behandeln (die Arbeiten von M. Miles und G. Kraus), verwendet werden. Doch erscheinen Hinweise auf die Antike häufiger in wissenschaftlichen Werken über das Altertum, selbst wenn sie in deutscher Sprache abgefasst sind, als in lateinisch geschriebenen Büchern zeitgenössischen Inhalts. Die in den Nationalsprachen abgefassten Arbeiten vermittelten die Kenntnis der klassischen Antike auch in den Kreisen der weniger Gebildeten, die des Lateinischen nicht kundig waren und erweckten ihr Interesse dafür.

In dem Bild, das sich aus den hier untersuchten Werken abzeichnet, bemerkt man das Überwiegen der römischen Antike gegenüber der griechischen. Eine ganz allgemeine Zeiterscheinung bringt es mit sich, dass antike Formen mit christlichem Inhalt versehen wurden. Der Synkretismus antiker und christlicher Elemente kann auch in den hier untersuchten Arbeiten beobachtet werden.

Da man die Antike oft nur im Munde führte, weil es so üblich war und der Mode entsprach oder weil man damit eine gewisse historische Auffassung zu begründen suchte, sind die antiken Aussprüche und Hinweise häufig gezwungen und einseitig. Von wirklichem Interesse sind hingegen die Stellen, die unsere Kenntnisse der antiken archäologischen und künstlerischen Hinterlassenschaft mit originellen Beschreibungen bereichern.

cipue quidem Albae-Juliae, ubi portam publicam, quae Orientem respicit, ingressuris, Romulus et Remus, a Lupae uberibus penduli apparent, nec non statua quaedam Romana, quam Franciscus Taraczközius Poëta et conservator literarum Transilvaniensium, Ovidii effigiem esse conjectabat...“ *Op. cit.*, p. 22.

DESPRE PLATA TRICESIMEI LA CLUJ ÎN SEC. XVII

Registrele de tricesimă păstrate la Arhivele Statului Cluj constituie o foarte bogată sursă pentru urmărirea intensei activități comerciale ce se desfășura la Cluj în prima jumătate a sec. XVII. Dreptul de a încasa taxa tricesimei la punctul de vamă clujean, concretizat, pentru veacul anterior, printr-un singur registru, din 1599¹, Clujul continuă să-l aibă și în veacul următor. Mărturie stau 26 de registre din acest secol (în fascicule separate sau inserate în volume ce cuprind și alte însemnări de natură economică), pe anii 1602, 1610—1619, 1621—1623, 1625, 1630—1636² (registru pentru acest din urmă an avînd anexate și file care specifică tricesima încasată în lunile octombrie-noiembrie 1637). Din aceste registre se conturează cu suficientă precizie liniile unei activități intense și continue de import și export de mărfuri, desfășurată prin punctul vamal al Clujului, prin care sînt duse în diverse direcții — sau aduse — cele mai variate materii prime și mărfuri finite, destinate atît satisfacerii nevoilor personale (vestimentare, gospodărești etc.), cit și producției meșteșugărești.

Cum adeseori tricesima percepută se ridica la sume destul de mari datorită marii cantități și varietăți de mărfuri pe care le aducea cite un negustor mai activ, se făceau încercări de evaziune vamală, fie evitîndu-se locurile de tricesimă, fie prin alte metode. Un document interesant în acest sens îl constituie o însemnare, datorată probabil unui funcționar al magistratului urban, cuprinsă în registrul de socoteli orășenești ale Clujului pe anul 1636³ și care formează obiectul notei de față.

Pe baza confruntării registrelor vamale de la Bratislava și Bardejov cu cele de la Cluj, autorul însemnării remarcă mai multe nepotriviri între cele dintîi și acesta din urmă. După cum notează el, sînt mulți cei care, deși nu locuiesc la Cluj și nu sînt clujeni, se înregistrează în Regia (termen folosit desigur în loc de *tributa* sau *telonea Regia*) la Bratislava și Bardejov ca fiind clujeni. Din confruntarea registrelor — arată mai departe funcționarul — reiese și alt fapt: mulți clujeni rămîneau acasă și aduceau mărfuri prin intermediul altora, care se înregistrau la Bratislava sau Bardejov cu aceste produse ca fiind ale lor, dar aducîndu-le acasă nu ei sînt

¹ Analiza detaliată a datelor acestui registru: S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958, p. 251—265 și passim.

² Arhivele Statului Cluj, Socotelile Orașului Cluj (= ASC, SOC), 7 XIV; 9 XXXV; 12 b VII—VIII; 13 a VI, XVI, XXIII; 13 b IX; 14 a I, XXII, XXV; 15 a III; 15 b XII, XVIII; 16 XI, XXVII; 18 b IV; 19 I, VII—IX, XI; 20 I—II, V—VI. Registrele din anii ulteriori s-au pierdut.

³ ASC, SOC, 21 a II, p. 750. În anexă originalul în limba maghiară.

impuși la tricesimă, ci aceia pe seama cărora le-au cumpărat și adus. Astfel înregistrările ce figurează în Regia nu sînt identice cu cele din registrul clujean.

După cum consemnează în continuare autorul însemnării, cei care aduc mărfuri pentru alții sînt fie ei înșiși cetățeni ai orașului, fie că, deși își au aici domiciliul, nu sînt cetățeni clujeni. În primul caz, respectivii fie că aduc mărfuri numai pe seama celor care îi trimit, fie și pentru sine. Dacă aduc totodată și pentru sine și pentru alții, ei înregistrează totul pe numele lor la tricesima împăratului; în schimb acasă se înregistrează separat ce e al lor și separat ce au adus pentru alții; astfel între Regia și registrul de acasă apare și acest soi de deosebiri: cel care a fost impus acolo la plata tricesimei, acasă nu este impus pentru tot ce a adus; iar dacă nu aduce mărfuri pentru sine, ci numai pentru alții, la tricesima imperială el înregistrează mărfurile celorlalți pe numele său, în schimb acasă e supus tricesimei nu el, ci cel căruia îi aparțin de fapt mărfurile. Astfel — remarcă în concluzie autorul notei — cel al cărui nume figurează în Regia, nu e găsit în registrul de acasă. Asemănător cu acesta este cazul cînd cineva aduce mărfuri din exterior nu printr-un cetățean, ci printr-un ajutor de neguțător (*kalmar legennjel*), care își are doar domiciliul aici în oraș.

Autorul prezintă un caz concret în acest sens: un cetățean clujean recent sosit de la Cracovia era însoțit de trei străini care, deși nu sînt clujeni, la tricesima din Bardejov s-au înregistrat drept clujeni, întrucît au slujit aici.

Însemnarea se încheie aici. Constatările, consemnate din practica funcționarilor vamali și a celor însărcinați de conducerea orașului cu controlul administrării veniturilor rezultate din taxele vamale, prezintă un interes deosebit, fiind, după cunoștința noastră, singurul document din registrele vamale clujene ce cuprinde date referitoare la unele modalități de evaziune vamală și chiar anumite indicații privind în general mecanismul de funcționare a tricesimei în sec. XVII.

Problemele legate de originea și esența tricesimei, de activitatea tricesimală pînă în veacul al XIV-lea sînt, în general, elucidate⁴. Dar același lucru nu se poate spune despre secolele ulterioare. Numeroase aspecte ale funcționării sistemului vamal tricesimal în sec. XVI—XVII mai așteaptă a fi cercetate și lămurite. Documentul pe care îl publicăm aici dă relații inedite despre unele din aceste aspecte. În primul rînd, atrage atenția consemnarea unor metode de evaziune vamală, deși parțială, folosite de cei care vehiculau mărfuri prin punctul de vamă clujean. O primă cale de a se sustrage de la plata integrală a taxei convenite o constituie faptul că unii indivizi care nu sînt cetățeni clujeni, se dau totuși drept cetățeni ai orașului Cluj, fiind înregistrați ca atare la tricesima imperială de la Bratislava sau la cea de la Bardejov. Folosul scontat de ei este evident. În evul mediu constituia un fenomen general taxarea în mod preferențial, la un punct de vamă, a cetățenilor unor orașe cu regim vamal deosebit, avantajați în acest fel față de cei din alte orașe sau din străinătate⁵. Înregistrarea la Bratislava sau la Bardejov drept clujeni făcea bune servicii celor în cauză, care aduceau mărfuri din Viena (prin Bratislava) și Cracovia (prin Bardejov), emporii cu care Clujul desfășura un comerț intens. Cei înregistrați la cele două puncte de vamă amintite își continuau drumul la Cluj cu adeverințe eliberate la tricesima imperială, cuprinzînd, pe sortimente, totalul mărfurilor tre-

⁴ Domanovszky Sándor, *A harminczadvám eredete*, Budapest, 1916.

⁵ *Idem*, p. 49 text și nota 3.

cute prin punctul de vamă respectiv, precum și taxele vamale care urmau a fi percepute, în cazul nostru, la Cluj⁶. Este firesc ca astfel mulți să fi încercat a reduce — ilicit — din taxele pe care trebuiau să le plătească. Dar aceasta a provocat și o serie de neconcordanțe din punct de vedere administrativ, între evidențele registrelor „de acolo” și ale celor din Cluj.

Autorul însemnării din 1636 sesizează și altfel de nepotriviri de înregistrare. Adevseori, persoanele înregistrate la *Regia* de la Bratislava sau Bardejov aduc mărfuri pentru alții. În schimb la Cluj cei pentru care marfa a fost adusă achitau tricesima. De aici, nepotrivirile în registre. Neconcordanța între numele celor înscrși la *Regia* și ale acelor care apar în registrele vamale clujene pare a fi la prima vedere de ordin pur administrativ; dar procedeul se datora poate tot încercării de evaziune vamală din partea clujenilor care își trimiteau oamenii pentru a le aduce mărfurile solicitate.

Însemnarea în cauză nu dă indicații cu privire la măsura în care asemenea încercări de evaziune vamală se soldau sau nu cu succes. Că procedeul era însă uzitat, ne-o mărturisesc numeroase înregistrări în registrele tricesimale clujene, specificind aducerea de mărfuri în contul altor persoane, fie ele membri de familie⁷, fie persoane străine⁸. O coroborare a datelor din registrele clujene cu cele din *Regia* de la Bratislava sau Bardejov ar putea elucida dacă în aceste cazuri, și în altele asemănătoare, este vorba, și în ce măsură, în toate cazurile, de încercări de evaziune vamală. Oricum însă, documentul analizat își păstrează valoarea inedită, tocmai prin aspectul concret al unor detalii din mecanismul de funcționare a oficiilor tricesimale în Transilvania, în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

FRANCISC PAP

⁶ Elocventă în acest sens este următoarea înregistrare: „Varadý Miklos küldött Eperjesróll, kinek az Czedulaiat Jonas Deak attá kezunkben” (urmează înșirarea mărfurilor aduse și a taxei luate pentru fiecare în parte). ASC, SOC, 15 b XVIII, p. 10; 7 februarie 1622.

⁷ De pildă: la 25 martie 1616 diaoul Ioan [Janos Deak] aduce marfă de la Viena pentru fratele său diacul Iona [Jonas Deak] (ASC, SOC, 14 a I, p. 12); la 8 noiembrie 1617. Rosas Istuan aduce marfă vieneză pentru mama sa și pentru sine însuși. înregistrarea și taxarea făcându-se nediferențiat (ASC, SOC, 14 a XXII, p. 40—41); în aceeași zi, Viczey Thamas aduce de la Viena mărfuri pentru Viczey Peter și pentru tatăl său Viczey Mathe (ASC, SOC, 14 a XXII, p. 41).

⁸ La 24 aprilie 1611, Rosas Istuan aduce marfă din Polonia pentru Gillien Imreh (ASC, SOC, 12 b VIII, p. 11); pentru același, cit și pentru sine, aduce marfă tot din Polonia la 28 mai 1612 Czanadi Pall (ASC, SOC, 13 a VI, p. 26); Igaz Gaspar aduce la 12 aprilie 1613, de la Viena, pentru Hattuani Istuan (ASC, SOC, 13 a XVI, p. 29); același Igaz Gaspar face transport de mărfuri de la Viena, la 9 iunie 1616, pentru Viczey Mathe (ASC, SOC, 14 a I, p. 21); în aceeași zi, Nyreö Ferencz aduce tot de la Viena marfă pentru Czianadý Antal și Kanta Mihaly (ASC, SOC, 14 a I, p. 22); etc.

ANEXĂ

NB. Talaltatnak sokan az kik nem Coloswarat lakuan es nem Colosuariak leven, magokat mindazaltal Posomban es Bartfan mind Colosuariaknak irattyak be az Regiaban, az mint nyilván Constál. Az is constal hogý sok Colosuari uraimek ithon maradvan magok, hozatnak marhat masok által, azkik ot kún az marhat magokenak irattyak fel, haza hozuan oztan it nem eok hanem az kinek hoztak az harminczadol megh. Es igy az ot kún valo Regia discrepal az ithon valo Regestumtol.

Ez penigk ket kepen teordnhetik, Elseoben az a[z] kivel az Colosuari ember marhat hozat vagj itvalo Cavis, vagý noha it lakik mint szallason de nem cavis.

Ha cavis talal lennj tehát az ollya[n] ki menne viszont vagj cziak annak hoz marhat a[z] ki ki küldj vagj maganakis. Ha eczer s-mind maganakis hoz masnakis ot kún mind maga Nevere irattyá az cziaszar har[min]czadgyan, Ithon eztan küleon irjak az magaet küleon az masnak hozottat, Es igy illyen discrepantia talaltatik az odakj valo regia es az ithon valo regestu[m] kozt mint ha, az ki oda ki megh harminczadlot ithon nem mindenteol harminczadlot volna megh; ha penig maganak nem hoz hane[m] cziak masnak az mint teortenik, ot kún az maga nevere irattyá az mas ember marhajat ithon penig nem eo hanem az kie az marha az harminczadol megh. Es igy az kinek az Neve az Regiaban otkún, annak ithon az regestumban nem talaltatik az neve, hasonlo ehez mikor valakj nem Civistol hozat marhat onnat kívül[ről] hane[m] affele kalmar legennjel az ki cziak zalast tart it az varoson.

Réz Martonis mostan hushagýo kedd eleot ket hettel megh Craccobol voltak idegenek nem Colosuari civisek uti tarsasagaba[n], Tatar Mihaly Debreczeni Janos es Keouendi Gergelj ezek noha nem Colosuariak de megis Bartffan az harminczado[n] Colosuariaknak irattak fel magokat mivel it zolgaltak az varason s ide tartanak.

AU SUJET DU PAYEMENT DU TRENTIÈME
À CLUJ AU XVIIe SIÈCLE

(Résumé)

On publie une note qui se trouve dans les registres de comptes de la ville de Cluj en 1636. L'auteur de la note — probablement un fonctionnaire du conseil municipal — fait mention de certaines discordances d'enregistrement entre les registres douaniers impériaux de Bratislava et Bardejov et le registre douanier de trentième de Cluj. Au dessous de ces discordances il s'agit, en fait, des méthodes d'évasion douanière auxquelles ont recouru, à la douane de Cluj, les commerçants dans la première moitié du XVIIe siècle. La note qu'on publie donne aussi de renseignements au sujet du mécanisme de fonctionnement des offices douaniers de trentième dans cette période, problème peu connu et peu traité dans la littérature de spécialité.

ÎN LEGĂTURĂ CU RĂSPUNS LA CÎRTIRE DE PETRU MAIOR

Petru Maior, figură reprezentativă a Școlii ardelenе, întruchipa mai bine decît oricare altul mentalitatea unui luminător. Cu toată prodigioasa sa activitate culturală, istoriografii au înregistrat prea puține date biografice, înfățișîndu-ne un cărturar retras în liniștea unui tîrg de provincie¹, departe de viața socială și politică a timpului. În realitate, mărturiile documentare nevalorificate ni-l înfățișează pe Maior angajat în opera de culturalizare, în frămînlările constituționale ale *Supplex*-ului², în conflict cu elemente ezitante sau conformiste. Luptînd împotriva nedreptății, pentru traducerea în viață a crezului său iluminist, Maior a cultivat cu predilecție polemica, atît împotriva adversarilor științifici, cit și a celor personali.

Preocupat de apărarea teoriilor sale puse în slujba ideii de emancipare politică a poporului român, a apelat în cursul expunerii *Istoriei pentru începutul românilor în Dachia* (1812) și a *Istoriei bisericii românilor* (1813) adeseori la polemică. Una din lucrările de acest gen și totodată cea mai însemnată ca valoare biografică este *Răspuns la cîrtirea care s-au dat asupra persoanei lui Petru Maior, autorului istoriei ceii pentru începutul românilor în Dachia*. În această lucrare, apărută la Buda în 1814, istoricul trebuia să răspundă nu unor probleme științifice, ci atacurilor îndreptate împotriva sa de partizanii lui Ioan Bob, conținute într-o prefață³

¹ D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des lumières*, Sibiu, 1945, p. 222. Date noi și interesante, precum și o cercetare a activității polemistului: Maria Protase, *Petru Maior polemist*, în *Studii și cercetări științifice*, Filologie, Iași, XII (1962), fasc. 2, p. 149—170; cf. și Petru Maior, *Scrisori și documente inedite*, București, 1968. Ediție îngrijită, prefațată și indici de Nicolae Albu.

² Z. Păclișanu, *Luptele politice ale românilor ardeleni din 1790—92*, în ARMSI, seria III, tomul I, București, 1923, p. 48. O interpretare modernă la D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1967, p. 36 ș.u.

³ N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688—1821)*, București, 1901, vol. II, p. 253—254 socotește că „combaterea lui Petru Maior trebuie să se dea într-o formă mai puțin aparentă, în notele de la traducerea discursurilor de laudă..., discursuri dintre care unul fusese pronunțat la 1 iulie 1807, de „clirul cel mai bătrîn“, la instalarea noilor canonici, iar celălalt din partea „clirului celui tînăr“ la primirea în Cluj, la 25 april 1809, a ordinului Sf. Leopold de către episcop“. Aserțiunea lui Iorga este astăzi contrazisă de documentul pe care-l utilizăm. „Combaterea“ se făcea în *Cuvîntul către cetitor*, care ulterior a fost înlocuit cu cel pe care-l cunoaștem azi în cartea apărută în anul 1814, deși pe copertă figurează 1813. Vezi B.R.V., III, p. 84—87.

pe care o numește „Cîrtire“. De *Prefața*, istoria culturii a luat act doar din pasajele reproduse de Maior în *Răspunsul său*⁴.

Aron Densușianu, într-un articol închinat cauzelor persecuțiilor lui Micu, Șincai și Maior⁵, constata pierderea *Cîrtirii*; pierdută au considerat-o apoi toți cei care s-au ocupat de problemă⁶. Au rămas astfel necunoscute amănuntele polemicii, împrejurările în care au apărut cele două cărți, unele date prețioase — după cum vom vedea — pentru definirea poziției lui Bob, precum și câteva amănunte biografice privind pe Maior, Budai-Deleanu și alți cărturari.

Cercetînd manuscrisele românești din Biblioteca Filialei din Cluj a Academiei R. S. România atenția ne-a fost reținută de manuscrisul nr. 220 pe care N. Comșa îl cataloghează astfel⁷: Ioan Bob, *Două cuvîntări* (Blaj, 1807—1809). În continuare se transcrie titlul celor două cuvîntări — din 1807 și 1809 — pronunțate în cinstea lui Bob și traduse în românește. N. Comșa observa: „Textul manuscrisului nu corespunde cu titlul. Cele două predici s-au tipărit în 1813 în altă formă. Textul nostru cuprinde: *Cuvînt către cetitoriu*. Acesta este o apologie a episcopului Bob contra atacurilor îndreptate împotriva lui în istoria bisericească a lui Petru Maior. Este important pentru că amintește mulți învățați contemporani“. Examinînd mai îndeaproape lucrurile, ne-am convins că N. Comșa transcrie nota lui I. M. Moldovan, aflată între filele manuscrisului, greșită la rîndul ei⁸. Putem preciza, de pe acum, că nu este vorba de un răspuns la atacurile din *Istoria bisericii*, ci din *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*. Este cîrtirea căreia îi răspunde Maior în mai sus amintita lucrare polemică. Pentru a lămuri problema vom încerca să reconstituim faptele, așa cum rezultă ele din documentele vremii și din analiza izvorului pus la contribuție.

Descrierea manuscrisului. Manuscrisul are forma unui caiet fără coperte, numărînd 47 f.f. scrise îngrijit cu cerneală de culoare închisă. Pe prima filă se găsesc următoarele titluri: *Cuvîntări dintre cari cea dintîie supt numele clirului celui mai bătrîn cu prilejul instalației canonicilor și a vestirii a altor fundații prin Exțelenția sa Ioan Bob vlădicul Făgărașului, făcute 1807 1 iulie s-au alcătuit. Ceaialtă clirul cel tînăr cu prilejul cînd Exțelenția sa mai sus lăudatul vlădică în Cluj*

⁴ G. Bogdan-Duică, *Răspunsul la cîrtirea carea s-au dat asupra persoanei lui Petru Maior, autorul istoriei ceii pentru începutul românilor în Dachia*, Cluj, Edit. societății studenților în filozofie și litere, 1929.

⁵ A. Densușianu, *Cauzele persecuțiilor lui S. Micu, G. Șincai și P. Maior*, în *Revista critică și literară* II (1894), nr. 4, p. 159.

⁶ N. Iorga, *op. cit.*, vol. II, p. 253—254. Cf. și Gîrgea Pascu, *Istoria literaturii române din secolul al XVIII*, Vol. III, Iași, 1927, p. 194—195.

⁷ N. Comșa, *Manuscrisele românești din Biblioteca centrală de la Blaj*, Blaj, 1944, p. 169—170.

⁸ I. M. Moldovanu, un pasionat cercetător al vechilor manuscrise românești a lăsat, ca în atîtea alte rînduri, o însemnare în paginile manuscrisului: „Titlul acestui ms. nu conșună cu cuprînsul lui: *Cuvînt către cetitori* este proprie apologia episcopului Ioan Bob contra atacurilor îndreptate în contra lui în *Istorie bisericească* a lui Petru Maior. Se vede a fi fost destinat acest cuvînt ca să stea în fruntea celor două predice, iar apoi s-au tipărit tot în an. 1813 într-o altă formă iar aci nu mai sînt scrise.

Aci este o predică despre limbă avînd ca text: „Moartea și viața în miinile limbei“. Pilde 18 (fără prețiu).

Apologia are valoare că se află în ea multe notițe despre activitatea episcopului Bob și se amintesc mulți bărbați de ai noștri“.

din mina Exțelenței sale domnului guvernator Gheorghe Banfi, în ființă de față, și a celor mai mari ai patrii, sămnul rondului Leopold cinstit de la înălțatul împărat l-au luat la anul 1809, 25 aprilie în sămn de arătarea cucernicii mulțămitei fieții o au zis⁹.

Pe f. 1^v: „Spre pomenirea de pururea a Exțălențului și spre urmarea prea vrednicului prezul să să tipărească. Iosif Martonfi, preșez țenzurii¹⁰. „Omule aduți aminte că nimene nu este fără de păcate; nu judeca dară ca să nu te judece; dacă ai judecat nu-ți pară greu a fi judecat“. Cu f. 2 începe textul care ne interesează: „Cuvint către cititoriu“ mergînd pînă la f. 27^v. Manuscrisul se încheie astfel: „A Exțelenței sale credincioși și prea umiliți fii. Blaj, 10 martie 1813“. Între f.f. 28—47 se găsește o altă lucrare, ce nu are nimic de a face cu textul ce ne interesează: *Cuvintare despre limbă și despre lucrurile ei preste acel cuvint: Moartea și viața in miinile limbei. Pilde, 18*.

Ceea ce trebuie remarcat este faptul că titlurile care figurează la f. 1 nu corespond cu conținutul manuscrisului. Din acest motiv socotim necesar să rezumăm cuprinsul *Cuvintului către cetitor*.

La începutul *Cuvintului către cetitor*, autorul arată că „întoarcerea“ cuvintărilor de pe limba latinească, în care au fost alcătuite „pre limba românească“ a fost provocată de cele scrise împotriva lui Ioan Bob în *Istoria pentru începutul românilor în Dachia* a lui Petru Maior pe care nu-l amintește.

După ce avertizează pe cititor să nu caute prea multe amănunte relative la predecesorii lui Bob, prefațatorul face eforturi pentru a îndepărta umbrele care învăluiau figura episcopului. Preocupat de opinia publicului despre Bob — pe care o doreau cît mai favorabilă¹¹ — îndeamnă cititorul să nu se grăbească apreciind activitatea desfășurată de acesta exemplificînd cu „greșala“ săvîrșită de „iscusitul și altmîntrelea luminatul istoric din Buda“¹². Prefața se străduia să risipească îndoiala contemporanilor privitoare la episcop și în general la atmosfera creată în Blaj oamenilor de cultură, respingînd o „afirmație“ pe care istoricul n-o făcuse¹³. Este adevărat că la pagina 204 a *Istoriei*... există un fragment în care sînt înșirați mai mulți cărturari care au părăsit Blajul, în urma prigoanei suferite, dar printre ei Maior nu se amintește. Pentru a fi și mai convingător, se înșiră toate demnitățile pe care le-a ocupat istoricul ardelean, sub titlu de binefaceri episcopoești. Deci, conchide autorul: „așa dară n-au putut nicidecum să se socotească pre sine a fi fost nepărtinit de la Exțălenția sa“¹⁴.

Prefața mai trebuia să justifice numirea „prea cinstitei“ nulițăi Dimitrie Catau senior în ierarhia bisericească și a rudei lui Ioan Bob, vicarul Mihail Timariu precum și excluderea oamenilor de certă valoare intelectuală. Motivele invocate fac cinste lui Maior și constituie elocvente mărturii ale unei atitudini drepte și constante: „Și pre cum Exțălenția sa au fost iubitoriu de pace și toată ocîrmuirea deregătoriei sale, cît s-au putut, mai cu mare liniște o au făcut, au vrut să aleagă dară bărbați

⁹ Ms. rom. nr. 212 la Secția de Manuscrise a Bibl. Fil. Cluj a Acad. R. S. România. Nr. 212 reprezintă numerotarea nouă.

¹⁰ Ibid. f. 1^v.

¹¹ Ibid. f. 2^v.

¹² Ibid. f. 3.

¹³ Petru Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, Buda, 1812, p. 204.

¹⁴ Ms. cit., f. 4^v.

care lesne să se unească cu cugetul plan al său. Dar scriitorul istoric numai să-și aducă aminte de multeori nu să nărăvia în cujete cu Exțălenția sa, că avînd istoricul cunoștința a rînduieiilor bătrîne, care după statul și obiceiul vremii făcute era întocmite, vrînd mai tare de aceea să să ție, poruncile de acum, care după obiceiurile și stările vremii împrejur de acum să întocmia, nu așa bucuros, și nu fără ceva răspundere îndărăpt le primea și de multe ori răspunsul îl scrie cu prea ascuțit condeiu și citeodată vorbind deschidea gura prea tare, care lucru o fi adevărat nu numai scrisorile istoricului care se află aci în Arhivum, ci și aceste ce sint scrise în istorie despre Exțălenția sa foarte tare îl întăresc¹⁵. Petru Maior situîndu-se pe poziția de respingere a înnoirilor în materie de organizare bisericească, a dovedit clarviziune și mult simț al realităților. Respectarea vechilor orînduiei constituia o barieră în calea tendinței de romano-catolicizare și de amestec în autonomia internă a bisericii, care încep să fie promovate încă din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea. De aceea, Petru Maior a înțeles să alcătuiască o *Protopopadiachie* și mai tîrziu o *Istorie bisericească*, în care sint dezbătute o seamă de chestiuni de organizare și drept ecleziastic.

În ciuda părerii generale, oamenii lui Ioan Bob încercau să înfățișeze un vlădică cu preocupări culturale, să îl prezinte, dacă era cu puțință, ca pe un Mecena. Răspunzînd învinuirii că episcopul nu a sprijinit promovarea culturii și pe bărbații luminați, aduce drept argument fundațiile străine spiritului bisericii românești așezate de curînd și posibilitatea de studiu creată prin acestea¹⁶, neținînd seama de realizările lui Gr. Maior în domeniul școlii.

În continuare manuscrisul prezintă un deosebit interes, mărturisind atitudinea conformistă a Blajului lui Ioan Bob în domeniul culturii și al limbii române: „Au n-au pîrtinit prin aceste lucruri mari și fundații tocma împărătești bărbaților celor învățați, cu adevărat oricine va socoti lucrul de amănuntul poate pricepe că cu mult mai tare au ajutat polirea clerului făcînd fundațiile pomenite, decît ar fi ajutat și pe altul să izvodească și să tipărească ceva cărți, căci lipsa cărților se poate plini prin cărțile întru alte limbi tipărite, care clerul trebuie să le învețe de ieste voia să fie învățat, și cele românești stau prin tipografii, pline de praf hrană moliilor (departe să fie că doară n-am cunoaște lipsa cărților în limba românească și aceia nu o am dori cît mai multe să să tipărească românește)...”¹⁷. Lăsînd la o parte paranteza — de circumstanță în cazul de față — avem de astă dată dovada atitudinii lui Bob și a celor din jurul său față de problemele culturii românești. Mai putem adăuga și următoarele: „...cum că duhul sfînt au pus episcopii mai tare de cea sufletească a noroadelor fericire să poarte de grijă decît de cea vremelnică”¹⁸. Un asemenea crez cultural ne explică frămîntările din vremea *Supplex*-ului, poziția *Școlii ardelenene* față de Bob¹⁹ și a acestuia față de marea problemă a emancipării naționale. Dar ipocrizia este și mai evidentă cînd vorbește despre moartea lui Ștefan Solciai, Alexandru Fiscuți, Petru Ungur, Chiril Țopa²⁰ — victime ale perse-

¹⁵ *Ibid.*, f. 5v.

¹⁶ *Ibid.*, f. 6v.

¹⁷ *Ibid.*, f. 7v—8.

¹⁸ *Ibid.*, f. 8v.

¹⁹ Z. Păclișanu, *op. cit.*, p. 45; Pompiliu Teodor, *În jurul unei lucrări istorice a lui Petru Maior — Contribuție la istoria cărții românești* —, în *AIIC*, IX, 1966, p. 271—281.

²⁰ *Ms. cit.*, f. 10—11v.

cuției lui Bob — primii doi autori ai alegerii și mai ales ai numirii sale în funcția de episcop, îndepărtați fără menajamente, ultimul dat în judecată și nimicit.

O mențiune specială se cuvine pasajului în care ni se relatează un amănunt din viața lui Ioan Budai-Deleanu: „Tot spre același al său sfârșit adecă să arate nesuferită ocîrmuirea Exțălenții sale zice că unii nici nu vrură și după ce au învățat theologia a primii preoția. Dintră care pomeneste numai pre Maria Sa domnul Ioan Budai, konziliarul din Leov, fratele domnului Aaron Budai conțopistul la înălțatul Tezaurariat, ficiorul popii Solomon din Cigmău, măcar că ar fi putut asemenea mai mulți pomeni care după sfîrșitul învățăturilor teologhicești au rămas în statul politicesc prevăzînd că după hărnicia și și mai mare plecarea, să să slujească în cele politicești și pre sine mai mult să vor ferici și neamului mai mult pot folosi...“. Despre Budai-Deleanu manuscrisul ne informează: „așa pe lăudatul Ioan Budai încă în vremea cînd au fost seminarium osăbită sirguință spre învățătura limbilor celor mai de frunte a Europei puind s-au gătit să rămîie în statul din afară“²¹. Înclinația poetului spre studiul limbilor nu poate fi un argument în sprijinul tezei că a părăsit de bună voie Blajul. Infirmitatea vine tocmai de la cel în cauză: „Știu eu foarte bine că toate acele urgii purced din culcușul nevrednicilor de numele romînesc ce s-au încuibat în Blaj... cunoscutu-i-am eu atunci foarte bine, cînd i-am părăsit și fugind mai bine am ales nemernicia decît simbra cu dînșii“²².

Un capitol important din prefață este rezervat spulberării acuzei lui Maior, privind preocupările economice ale vlădicului, bogătiilor episcopului de care fusese informată întreaga Ungarie prin articolul publicat de oamenii lui Bob în *Magyar Kurir*²³. Autorii se străduiesc să arate întrebuintarea sumelor de bani adunați din domeniul episcopesc, din zeciuiala mănăstirii și din exploatarea moșiei seminarului. Astfel prefața arată că: 1. În tot anul, conform cu hotărîrile împărătești acordă sumele de bani cuvenite mînăstirii și seminarului; 2. O parte a banilor au fost întrebuintați întreținerii personale a episcopului; 3. Că în acele vremuri de criză din timpul războiului cu turcii și cu francezii: „mult ajutoriu precum s-au poftit au dat în bani de argint“; 4. O altă parte a banilor au fost destinați fundațiilor etc.²⁴.

În cele din urmă prefața era datoare cu o explicație privitoare la starea mănăstirii, în plină decădere în timpul păstoririi lui Bob. Și de astă dată autorul ocolește răspunsul, acuzînd pe Maior și pe Șincai că au părăsit mănăstirea și că prin aceasta ar fi contribuit la destrămarea ei²⁵, uitînd (ca de obicei) să amintească presiunea exercitată de episcop asupra lor, motivele economice care constituiau substratul acestor presiuni. Se știe că, potrivit cu decretul împărătesc din 15 decembrie 1781, averile mănăstirești au trecut în administrația episcopului, care era obligat să dea fiecărui călugăr 200 florini anual²⁶. În această situație Bob — după cum relatează

²¹ *Ibid.*, f. 14—14v.

²² A. Densușianu, *op. cit.*, p. 152—153. Vezi L. Protopopescu, *Noi contribuții la biografia lui Ion Budai Deleanu — Documente inedite* —, București, 1967, p. 82 ș.u.

²³ G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p. 18—19.

²⁴ *Ms. cit.*, f. 21v.

²⁵ *Ibid.*, f. 23—23v. Problema mănăstirii este în legătură cu măsurile iosefine care au dus la desființarea unui mare număr de așezăminte de acest gen.

²⁶ Z. Păclișanu, *Un vechi proces literar (Relațiile lui I. Bob cu S. Klein, Gh. Șincai și P. Maior)*, în *ARMSI*, seria III, tom. XVI, București, 1934—1935, p. 227—228.

Petru Maior — s-a străduit să reducă numărul călugărilor, pentru a fi scutit de acordarea sumelor la care era obligat²⁷. Astfel, în lumina faptelor cunoscute din alte izvoare, încercările de condamnare a lui Șincai și Maior rămân nefondate; de asemenea justificarea atitudinii episcopului.

După ce a fost prezentat conținutul actului, rămâne să lămurim împrejurările și faptele legate de polemica studiată. Numit cenzor al cărților românești pe lângă Tipografia crăiască din Buda²⁸, Petru Maior rămâne până la sfârșitul vieții sale departe de Blajul lui Bob. În tot acest interval, el desfășoară o intensă activitate culturală, publicind o seamă de lucrări sau facilitind apariția altora prin poziția oficială pe care o ocupa ca cenzor al Tipografiei. Cu toată această bogată activitate, istoricul român n-a uitat nici un moment Transilvania și stările ei, Blajul și rânduielele lui ce nu corespundeau acțiunii de luminare. La adăpost de persecuțiile lui Bob, el continua să se intereseze de soarta culturii românești, de tinerii meniți a ridica poporul prin cultură, grijuliu să nu atragă răzbunarea episcopului²⁹.

În *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, Maior se hotărește să pornească lupta deschisă, dezvăluind neînțelegerea episcopului, prigoana cu care urmărea figurile proeminente ale clerului, regretind că într-o vreme în care „biserica românilor era îmbogățită de bărbați învățați” este constrinsă să fie chivernisită de un vlădică „dat la economie și la adunare de bani”.

Luând cunoștință de surpriza care i se pregătea, I. Bob face demersuri la Palatinul Ungariei pentru interzicerea răspîndirii istoriei sau, în cel mai rău caz, pentru eliminarea pasagiilor în care era vizat³⁰. Intențiile neajungînd la rezultatul dorit și cartea răspîndindu-se în forma în care a fost redactată, Blajul încearcă întocmirea unui răspuns care să contracareze afirmațiile ce nu conveneau, căutînd în același timp compromiterea istoricului în fața contemporanilor. Sarcina acestei întreprinderi literare se pare că i-a revenit canonicului Dimitrie Vaida, unul din devotații episcopului, autorul zelos al celor două cuvîntări tipărite în cinstea lui Bob, în 1909, în limba latină³¹. În mare grabă se întocmește planul lucrării, care urma să includă *Cuvîntul către cetitor* și traducerea celor două cuvîntări. Lucrarea, așa cum a fost concepută, avea scopul preamăririi în fața cititorilor români a isprăvilor episcopului și mai ales nimicirea lui Maior. Lucrurile odată hotărîte, cuvîntul se întocmește în scurt timp — e terminat la 10 martie 1813 — și apărău cu semnătura colectivă „prea umiliți fii”.

Prima coală vede lumina tiparului în cursul lunii martie, astfel că Petru Maior, prin legăturile pe care le avea, a reușit să intre în posesiunea ei. De astă dată scria să-și apere propria persoană de învinuirile care i se aduc, învinuiri rezultate dintr-o meșteșugită interpretare a faptelor. Istoricul întocmește în două săptămîni³² *Răspun-*

²⁷ Petru Maior, *Istoria bisericești românilor*, Buda, 1813, p. 224 și 232. Vezi și Z. Păclișanu, *Un vechi proces literar*, p. 227—228.

²⁸ Andrei Veress, *Tipografia românească din Buda*, în *Boabe de grâu*, III (1932), p. 601—602.

²⁹ P. Teodor, *Două scrisori ale lui Petru Maior din timpul petrecerii sale la Buda (1810)*, în *AIIC*, III, 1960, p. 355—359.

³⁰ T. Roșu, *Cenzura și interdicțiunea operei lui P. Maior „Istoria pentru începutul românilor în Dacia”*, în *Unirea*, Blaj, 1892, nr. 45; cf. și Pompiliu Teodor, *În jurul unei lucrări...*, p. 271—277.

³¹ B.R.V. III, p. 15.

³² „Cuvîntul înainte” este terminat în 10 martie 1813, în timp ce *Răspunsul* lui Maior e cenzurat în 20 aprilie 1813.

sul la cîrtirea carea s-au dat asupra persoanei lui Petru Maior, autorului istoriei ceii pentru începutul românilor în *Dachia*, pe care-l înaintează cenzurii. Lucrarea obține, în 20 iulie 1813, permisiunea de a se imprima la începutul anului 1814 după toate probabilitățile.

Răspunsul lui Maior strivește prin argumentația scinteietoare pe autorul care se voia anonim, adăugînd noi capete de acuzare. Printre acestea unul este esențial pentru discuția noastră și anume, acela în care i se impută „cîrtitorului” risipa de energie consumată pentru traducerea cuvîntărilor: „Deci în cită vreme au prefăcut cîrtitorul cuvîntările acelea pre limba românească mai bine, dacă îi slujește capul și inima spre aceia ar fi lucrat altăceva pentru literatura românească; că de multe au lipsă românii spre cultura sa”³³. Citind acestea, Vaida s-a hotărît să adauge lucrării notele istorice despre care nu era vorba la început și să înlocuiască *Cuvîntul către cetitor* cu o prefață inofensivă, care de fapt s-a și publicat³⁴: „Am făcut și însemnări istoricești scriind neamul, locul nașterii și lucrurile și întîmplările cele mai înșămnaate ale arhieriei ca acestea dimpreună cu biografia lor cetîndu-le mai afund în inimă să se răsădească vrednica pomenirea lor. Am adaos și a toți șapte canonicilor (în ridicatul acum dinții, prin Exțelența sa Ioan Bobb, capitulum înștăluit) locul nașterii, neamul, semenariumul în care au învățat Theologie, deregătoriile pînă a se face canonici, de dinșii purtate”³⁵. Pentru a dovedi preocupările istorice și literare, pe care Blajul lui Bob nu le avea, adaugă dizertația despre „împărecherea” neamului românesc din timpul lui Sofronie, despre „punctumurile unirii”³⁶.

În urma modificărilor apărea o carte complet restructurată față de ceea ce trebuia să fie, însoțită de prefața amintită — care a păstrat din cuvîntul înainte doar începutul — sub semnătura lui D. Vaida. Faptul că începutul prefeței este identic cu al *Cuvîntului către cetitor*, ne îndreptățește să-l socotim pe canonicul D. Vaida autorul actului prezentat și publicat de noi.

Ne mai rămîne să dovedim că amintitul *Cuvînt către cetitor* este acela căruia îi răspunde Petru Maior. Pentru aceasta vom alătura cîteva fragmente din textul manuscrisului cu cele cuprinse în *Răspunsul la cîrtirea...*

Textul din Răspuns (La Bogdan-Duică, op. cit.)

p. 6. „Cuvîntări, ci cu amănuntul, ce să poți zice, află și aceia, cit de cu mare greșeală se vede a judeca iscusitul și altmintrelea luminatul istoric din Buda Petru Maior...”

p. 6. „Ca să cunoască mai bine și aceia, că din patimă, adevă socotindu-se pre sine, că nu după învățătura și hîrnicia sa au fost pîrtinit, și aceasta să vadă unul fieștecare, că o greșește, vom po-

Textul din manuscris

f. 3. „...ci de amănuntul și cu bună socoteală le cetește și ia sama cit de multe, cit de mari și cit de folositoare sunt, ca să poți fără de greșeală judeca cu ce inimă și cu ce gînd le-au săvîrșit, și să poți afla și aceie cit de cu mare greșală să vede a judeca iscusitul și altmintrelea luminatul istoric din Buda.”
f. 3v „Și ca să se cunoască mai bine și aceia, că din patimă, adevă socotindu-se pre sine, că nu după învățătura și hîrnicia sa au fost pîrtinit, și aceasta să vadă unul fieștecare, că o gre-

³³ G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p. 5.

³⁴ B.R.V., III, 85—86.

³⁵ *Ibid.*, p. 85.

³⁶ *Ibid.*, p. 86.

vesti și despre aplicația istoricului, din care și aceia luminat să va vedea, că nu nedreptul să jeluște a fi fost silit să iasă din Diețeziș, precum prin cuvintele sale arată“.

p. 8. „Însă tocma a zice nu poate cu temei pentru că după stările împrejur a diețezușului nostru nici cît de puțin au fost mai părăsit, și mai nepărtinit decît alții asemenea cu dumnealui, încă de nu mai văzut și mai bine de la Exțelenția sa în osebite vremi aplicăuit“.

p. 11. „apoi venind clirul cel tînăr din Leov acasă la Blaj au fost chemat la profisoria canoanelor cerea măcar că era cu ceva neîndemină împreună după ce s-au fost obicinuit afară, au fost totuș o slujbă cinstită și cu plată, că pentru hărnicie au fost chemat la purtarea ei“.

p. 17—18. „Dar oare n-au părănit și n-au ajutat soartea clericilor învățați (și mai întîie de cliricii au trebuit să aibă grije) și insurați, făcînd fundații, pentru ca să se crească pruncii întru învățături în școalele cele latinești în Cluj în seminarium 12, în convinctul nemeșilor 4, în Vașarheiu 6, între cărîi mai întîi se socotesc a preoților; acum ce se poate face unui părinte preot sau mirean mai mare bine, decît a-l judeca întru învățatura pruncilor săi, pre carîi, pe cum le sînt cel mai de mare preț odor așa cea mai mare...“.

șeste, vom povesti și despre aplicația istoricului, din care și aceia luminat să va vedea, că nu nedreptul să jeluște a fi fost silit să iasă din diețeziș, precum prin cuvintele sale arată“.

f. 3^v—4. „Însă tocma a zice nu poate cu temei aceasta, pentru că după stările împrejur a diețezișului nostru, nici cît de puțin au fost părăsit și mai nepărtinit decît alți asemenea cu dumnealui, încă de nu mai văzut și mai bine de la Exțelenția sa în osebite vremi aplicăuit“.

f. 4. „Apoi venind clirul cel tînăr din Leov acasă în Blaj, au fost chemat la profesoria canoanelor, care măcar că era cu ceva neîndemină împreună, după ce s-au fost obicinuit afară, au fost totuși o slujbă cinstită și cu plată că pentru hărnicie au fost chemat la purtarea ei“.

f. 6—7. „Dar oare n-au părănit și n-au ajutat soartea clericilor învățați (și mai întîie de clirici au străduit să aibă grije) și insurați, făcînd fundații pentru să se crească pruncii întru învățături în școalele cele latinești, în Cluj în seminarium 12, în convinctul nemișilor patru, în Vașarheiu 4, în Bălgrad 6, întru carîi mai întîi să socotesc a preoților; acum ce să poate face unui părinte preot sau mirean mai mare bine decît a-l ajuta întru învățatura pruncilor săi, pre care precum le sînt cel mai de mare preț odor, așa cea mai mare“.

Din compararea textelor de mai sus rezultă hotărît că manuscrisul prezentat de noi este *Cirtirea*... îndreptată împotriva lui Petru Maior.

În concluzie, *Cirtirea* căreia îi răspunde Maior s-a păstrat în manuscrisul ei original în Biblioteca Filialei din Cluj a Academiei R. S. România. Ea trebuia să figureze în fruntea volumului care cuprindea cele două cuvîntări în cinstea lui Bob și la care, cu excepția unui fragment de la început, s-a renunțat în urma acțiunii lui Maior. Ceea ce a apărut drept introducere la *Cuvîntări* este o prefață în care atacul la persoană este evitat, semnată de D. Vaida, de fapt, autor și al celebrei *Cirtiri*.

Manuscrisul prezintă o importanță documentară, pentru biografia lui Petru Maior, Budai-Deleanu și a altor cărturari români din veacul al XVIII-lea, contribuind totodată la precizarea atitudinilor intelectualității românești din epoca iluministă față de problemele majore ale culturii românești. Dar manuscrisul la care ne-am oprit este și un document de atmosferă în spiritul unui secol dominat de spiritul critic și de polemică. El mărturisește însă și procesul de laicizare a culturii românești, care tinde să se îndepărteze tot mai mult de patronajul ecleziastic.

POMPILIU TEODOR

IN CONNECTION WITH THE *RĂSPUNS LA CÎRTIRE* BY PETRU MAIOR

(Abstract)

The author identifies in the present essay a polemic writing by the greek-catholic clerical circles in Transylvania against the enlightened historian, Petru Maior. The manuscript has a documentary importance both for the biography of the Romanian historian and for the spiritual atmosphere of the Romanian society. At the beginning of the century a process of laicisation takes place in culture. The mentioned document reveals also the growth of critical spirit.

TÎRGURILE DE LA MONOR (Diploma din 1841)

Între exponatele *Muzeului de artă și tehnică populară* din comuna Monor (județul Bistrița-Năsăud) sînt cîteva documente care recompun pagini memorabile privind ultimele secole din istoria Transilvaniei. Printre acestea este și Diploma pentru ținerea unui tîrg în satul Monor acordată de Ferdinand I, împăratul de la Viena, în anul 1841.

O serie de împrejurări și condiții explică apariția primelor tîrguri la Monor, ca fenomene sociale cu adînci implicații istorice, și înfățișarea lor succintă este mai mult decît binevenită, chiar necesară, pentru înțelegerea relațiilor sociale din acea vreme.

Satul Monor este situat sub versantul sudic al munților Călimani. Documentele îl încadrează între localitățile de pe valea Șieului (deși Monorul se află la izvoarele Luțului, sub piscul Poiana Tomi, și care curge spre sud pînă la vărsarea în Mureș), așezări cunoscute și sub numele de „satele de după tîrg” (de după tîrgul Bistriței). Locuitorilor li se spune „mocanii de după tîrg”, atribut conferit pe o serie de însușiri și ocupații suficient de evidente pînă în zilele noastre. Prin poziția sa geografică, Monorul a fost și rămîne satul de legătură între valea Mureșului superior și cea a Șieului; un sat cu o conturare istorică specifică vechilor așezări și care se reflectă atît economic cît și social în trecutul acestei localități.

Mult timp Monorul s-a aflat la întîlnirea a trei comitate: Cluj — de care aparținea, Mureș-Turda și Dăbica, și a drumurilor ce le legau; de aceea ajunsese un loc potrivit de popas călătorilor și tîrgoveților. Schimburile de bunuri între oameni, chiar dacă întîmplător și în forme rudimentare, trebuie că s-au practicat și aici cu mult înainte de organizarea și încuviințarea lor oficială.

Peste așezările românești din aceste locuri s-au desfășurat evenimentele istoriei așîderea celorlalte din Transilvania. Mai pregnant și de reținut aici, lămuritoare și în privința tîrgului, sînt cele aduse de militarizarea ținutului năsăudean și formarea Regimentului II român de graniță. Masa locuitorilor de pe valea Șieului, care se încadrează în a doua fază pentru a spori numărul la 3.000 de soldați, au fost țărani iobagi. Din reconstituirile istoriei districtului reiese că: „Imediat după militarizarea celor 21 comune din valea Rodnei, apoi a satelor Nușfalău și Sintioana, au fost militarizate — cum s-a amintit și în alte locuri — comunele Monor, Gledin, Șieut, Budacul Român și Ragla din valea Șieului și Morăreni și Rușii Munți din valea Mureșului. Privitor la aceste 7 comune nu avem documente referitoare la modalitățile și condițiile cu care ele au fost răscumpărate de la moșierii la care

aparțineau“¹. Alăturarea acestor localități la șirul de sate încadrate în unitățile grănicere acoperea un segment al arcului carpatin, ca să asigure: „*Partea de frontieră dinspre Rodna și Bistrița, pînă înspre scaunul secuiesc al Gheorghenilor...*“². La Monor se stabilește sediul unei companii care era formată din satele Gledin, Morăreni și Rușii Munți. Poziția geografică favorizează în măsură sporită îndeplinirea îndatoririlor militare. Dovezi că a mai avut asemenea rosturi în trecut, sînt urmele a două cetăți medievale din apropiere, situate pe piscurile înalte dinspre valea Mureșului.

Fixarea sediului companiei la Monor a impus ridicarea unor construcții pentru încartiruirea soldaților și ofițerilor. În felul acesta economia satului a fost de la început stimulată și solicitată de nevoi iminente. Soldații trebuiau să-și procure pe cont propriu cele necesare echipării. Articolul 71 al statutului e cit se poate de limpede: „Ca soldaților grăniceri români să li se facă orice ușurare posibilă, admitem, ca interimari, și pînă cînd se va putea introduce uniformitatea în îmbrăcăminte, să poarte sumanul sur scurt, pantalonii (cioarecii) și opincile obișnuite, dar cu condiția ca pantalonii să fie mai strîmți, sumanele să fie uniforme și prevăzute cu guler și mîneci de culoarea stabilită pentru întreg regimentul“³. Echipamentul se confecționează din țesături produse de industria casnică. Se mai adaugă aprovizionarea din resurse proprii cu alimente pe timpul numeroaselor servicii militare pe care le efectuau în cadrul regimentului și în preajma plecării la lungile lor campanii.

Împrejurările nou apărute pe plan social, deziobăgirea și formarea unităților, sînt cauzele abordării unor măsuri pentru reglementarea relațiilor din satele regimentului. Sondînd acte și înscrisuri ale acelor vremuri, Virgil Șotropa transcrie unele chiar la problema cercetată: „1785—1787. Ani neroditori. O vacă costă 4—5 florini, oaia 24—30 creițari, mierța de grîu și porumb 1 florin 20 creițari. *Comunele Borgo-Prund, Monor, Zagra și Morăreni capătă dreptul de a ține tîrg de săptămînă*“⁴. Hotărîrea sau actul care conferă acest drept Monorului nu se cunoaște, dar încă de atunci satul a avut tîrg de săptămînă în fiecare vineri, în piața de lingă cazarma din mijlocul satului. E posibil ca tîrgul să fi fost și înainte de data aceasta, iar autoritățile să-l fi investit cu pecetea oficială; pentru că satul are un trecut considerabil, fiind o veche așezare românească pe aceste plaiuri. Primele documente atestă existența lui la 1319 sub numele inițial de Monor (apoi Mindendorf, Moneri, Monorfalva), pe care și-l păstrează pînă în zilele noastre⁵. Măsurile luate de organele militare vizau comune mari de pe teritoriul regimentului, iar importanța lor este astfel sintetizată: „*Datele și notele înșirate și scoase din acte și documente militare, privesc mai mult viața internă și nu expedițiile războinice ale grănicerilor*“⁶.

Viața țăranilor năsăudeni se desfășoară într-un ritm viu și complex, între datele impuse de statutul militar în calitatea lor de soldați permanenți și cele cerute de îndeletnicirea lor de gospodari, de întreținători de familie și susținători ai insti-

¹ Virgil Șotropa, *Înființarea graniței militare năsăudene*, în *Arhiva Someșană*, Năsăud, nr. 24/1938, p. 364.

² David Prodan, *Înființarea regimentelor de graniță*, în *IstRom*, III, 1964, p. 516.

³ *Statutul grăniceresc* (tradus din limba latină de V. Bichigean), în *Arhiva Someșană*, nr. 9/1928, p. 117.

⁴ Virgil Șotropa, *Răboaie din trecut*, în *Arhiva Someșană*, nr. 4/1926, p. 96.

⁵ Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I, București, 1967, p. 406.

⁶ Virgil Șotropa, *Răboaie din trecut*, *ibidem*, p. 94.

tuțiilor sociale existente în satele lor. În această situație încordată se sfârșește pentru ei al XVIII-lea veac și începe următorul în care sînt din ce în ce mai solicitați la campaniile militare și războaiele pe care le poartă imperiul habsburgic.

Trecuse mai bine de o jumătate de veac de la deschiderea tîrgului săptămînal în Monor și vreo altă măsură de acest fel nu se mai cunoștea. Dar cu puțin înainte de a se împlini opt decenii de la militarizarea țăranilor de pe valea Șieului, Curtea de la Viena își aduce aminte, sau mai degrabă soldații îi amintesc că sînt în slujba ei și au atîtea nevoi neîmplinite. La 10 iulie 1841 împăratul Ferdinand I acordă satului Monor diploma prin care i se conferă dreptul de a ține iarmaroc, adică un tîrg anual.

În vremea aceasta în Transilvania și în celelalte două țări românești, ca în toată Europa, s-au produs acumulări multe în economia și relațiile sociale, dacă nu încă hotărîtoare, suficient de încărcate pentru a apropia declanșarea entuziasmului revoluționar și a înlăturării relațiilor și a instituțiilor feudale. În Austria valul nou se izbea de o putere centralizată în frunte cu împăratul⁷. Reacțiunii pe plan politic îi scăpară totuși cîteva măsuri de ordin economic; printre ele și diploma tîrgului de la Monor.

Schimbările lente care se produc în economia din Transilvania și în celelalte provincii ale Imperiului, deplasarea mîinii de lucru dintr-un sector în altul, apariția păturilor intermediare, a unor nuclee de organizarea muncii — în pofida tuturor restricțiilor — se resimt în ansamblul mare al societății. Sînt mai mulți cumpărători, este mai mare masa de consumatori a tot felul de produse și în consecință și mai mare nevoie de piețe, de tîrguri, într-un cuvînt de schimburi și comerț. În deceniul premergător revoluției din 1848 cu totul altele erau stările de lucruri și noul mod de producție, capitalist, se face resimțit, impulsînd dezvoltarea economică și socială pe care se brodaui idei îndrăznețe ale fruntașilor burgheziei și ale națiunilor oprimate. Tangențele permanente dintre păturile de jos făceau să se extindă și mai mult suflul politic revoluționar. Piața se lărgea cu fiecare zi: „Locuitorii orașelor transilvane, meșterii breslași și comercianții, muncitorimea din manufacturi, populația care exploatează lemnul în ținuturile muntoase, precum și pătura din ce în ce mai numeroasă a zilerilor puteau constitui o categorie importantă a cumpărătorilor de produse agricole”⁸. Printre cei care se încadrează în categoria cumpărătorilor sînt fără îndoială și miile de soldați din regimentele de graniță. Acestea mai toate erau în zone muntoase, cu o producție agrară insuficientă și de multe ori neglijată din cauza multor solicitări de ordin militar.

În același timp în Principatele Române se observă un avînt al industriei și comerțului și o lărgire a schimburilor cu alte țări. În perioada regulamentară, în special în a doua jumătate, se înviorază mult procesul de lărgire a pieții interne. „Bîlcuirile (iarmaroacele) și tîrgurile săptămînale unde s-a desfășurat acest comerț s-au înmulțit și s-au răspîndit, odată cu libertatea comerțului, în proporții neîntîlnite pînă atunci. În ele se colectau produsele agricole, mai ales țăranesci, necesare aprovizionării orașelor sau destinate exportului”⁹.

⁷ Georgie Barițiu, *Părți alese din Istoria Transilvaniei*, vol. I, Sibiu, 1889, p. 589.

⁸ Șt. Imreh și Al. Neamțu, *Dezvoltarea elementelor capitaliste în prima jumătate a sec. al XIX-lea*, în *Din istoria Transilvaniei*, vol. I, București, 1960, p. 316.

⁹ A. Oțetea și I. Corfus, *Comerțul (perioada regulamentară în Principate pînă în 1848)*, în *IstRom*, III, p. 970.

Reformele de peste munți exprimate într-o serie de măsuri economice și comerciale înviorează și stimulează dezvoltarea socială a românilor și pregătesc implicit evenimentele revoluționare. De aceea stăpînirea din Transilvania nu vedea cu ochi buni înnoirile; după expresia lui Iorga, nu putea aplauda reformele acordate populației moldo-vlahe care trezeau celor din Ardeal comparații dezavantajoase pentru starea lor: „Ea nu putu împiedica însă un mare avînt firesc și supușii ei putură profita de noile relații și nevoi“¹⁰.

Perioada istorică se mai caracterizează și printr-o învioreare și sporire considerabilă a legăturilor comerciale dintre Transilvania, Moldova și Țara Românească. Pacea de la Adrianopol a favorizat climatul schimburilor mai constante și permanente. Oricît era indignarea Austriei de mare, legăturile complexe, multilaterale ale românilor din cele trei vetre strămoșești, separați prin granițe nefirești, n-au încetat niciodată și poporul român a evoluat spre aceleași țeluri politice și idealuri. Iar târgurile au fost dintotdeauna un bun prilej de a schimba oamenii nu numai mărfuri, ci și gânduri, și idei... Celor de la Viena nu le erau pe plac asemenea strînsori. Le erau încă vii în memorie evenimentele de la 1784 al căror început fusese târgul din Cîmpeni... Mai insistente și mai intense au fost legăturile transilvănenilor din regiunile Regimentului II grăniceresc cu Moldova. Aveau în urmă secole de înfrățire și experiență de viață și de luptă adesea comună, sintetizate atît de plastic de Nicolae Iorga: „Întrucîtva Bistrița era pentru Moldova ceea ce am văzut că era pentru Țara Românească Brașovul. Și de aici primea marfă, și aici se opoșiau învinșii în lupta pentru putere chiar din Țara Românească“¹¹. Iar schimbările ce se produc în cele trei țări românești au o foarte mare asemănare. Se produc în numele acelorași deziderate și sînt generate de o bază economică aproximativ identică.

În atmosfera de agitație și încordare politică apare hotărîrea împăratului de a acorda în 1841 diploma târgului pentru satul Monor, în textul căreia se arăta: „... prin tăria scrisorii de față am hotărît să fie admis și îngăduit, înduplecînd și îngăduind; aprobăm și permitem, pe veci, ca în amintitul sat, odată în fiecare an, și anume în ziua sărbătoririi sfintei Petronella, ce cade în ziua de 31 mai, să se țină iarmaroc, adică bilci anual, dacă în această zi nu cade și altă sărbătoare. Altfel să se țină în ziua lucrătoare ce urmează“¹². Și cu toate că exista târgul săptămînal încă din vremea împăratului Iosif al II-lea, diploma face referire și la acesta, și în continuare le garantează pe amîndouă, ceea ce e foarte firesc și important pentru desfășurarea lor: „De asemenea, am hotărît să se țină tîng sau piață săptămînală în ziua de vineri, dacă în această zi nu cade vreo sărbătoare. Acestea le acordăm cu aceleași libertăți, drepturi, privilegii și imunități cu care se țin târgurile anuale și săptămînale și în alte orașe sau târguri, sate sau așezări, fără a vătămă însă drepturile de iarmaroc și de bilci anuale, și târgurile săptămînale ale altor locuri. Drept pentru care prin cele de față vă asigurăm pe voi, toți comercianții și negustorii, pe țirgoveți oameni cu mărfuri și pe călătorii de tot felul și vă încredințăm și vă certificăm că la iarmarocurile și bilciurile anuale și târgurile săptămînale, mai sus amintite, ce se vor ține cu aprobarea și îngăduința noastră după cum s-a arătat mai

¹⁰ Nicolae Iorga, *Istoria comerțului românesc*, vol. III, București, 1922, p. 159.

¹¹ Nicolae Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, p. 114.

¹² Anexat textul latin al diplomei (p. 617—618).

sus, la *Monor*, să puteți veni și intra în mod liber fără frică și fără vreo primejdie pentru persoana, lucrurile și mărfurile voastre, putînd aduce acolo mărfurile, bunurile și lucrurile ce vă aparțin de drept și făcîndu-vă toate afacerile să vă puteți întoarce fie la locurile voastre, fie în altă parte, după voia voastră”¹³.

Din conținutul diplomei rezultă că ar fi o concesiune împăratească, dar acordată în condiții speciale. Deși afirmă că se urmărește promovarea bunăstării noroadelor și locuitorilor și acesta ar fi unicul mobil al actului, scapă redactorilor textului un adevăr, care la nivelul Transilvaniei însemna frămîntarea și înclăștarea în lupta pentru drepturi și libertăți economice și politice. Reliefarea lui apare în fraza în care se spune că împăratul a fost sfătuit și rugat de consilieri și a cedat acestora: „...cit și stăruințelor comunității *Monor* din comitatul Cluj”¹⁴. Dar stăruințele n-au fost nici puține și nici numai ale Monorului pe plaiurile grănicerești ale Năsăudului. Mai e de reținut și o hotărîre care se adoptă în primăvara anului 1840: la 2 aprilie se convocă la Năsăud comisia economică a regimentului, și avînd în vedere problemele deosebit de grave și multele nemulțumiri ale țăranilor, este invitat și cite un reprezentant al fiecărui sat — cel mai harnic și priceput econom. Din satele companiei a I-a au fost: Ion Dobran din Monor, Dănilă Găluț din Gledin, Flore Lazurc din Rușii Munți și Nichita Gabor din Morăreni. Constatînd starea grea în care se află economia grănicerilor și după dezbateri amănunțite redactează un proces verbal și în cele 14 puncte se cuprind toate problemele privind aprovizionarea cu cereale, prețurile vitelor, împărțirea terenurilor de șes și altele. Toți reprezentanții semnează acest document și-l „redijară” comandai generale din Sibiu¹⁵.

Ar fi o ipoteză și aceea că alte autorități din Transilvania, guvernul sau comanda militară, au autorizat tirgul și ar fi fost un fapt la data eliberării diplomei. În acest caz confirmarea împăratească fusese o simplă formă, de vreme ce alte autorități locale hotărâsc în problemele vitale ale militarilor. Supoziția se bazează pe un înscris în documentele vicarului I. Mărian înregistrate sub nr. 237/2 oct. 1840, în care notează că înalta împărăție, în scopul de a se chivernisi și mai cu folos grănicerii și în semn de prețuire a serviciilor: „Au slobozit 6 tirguri în regiment, adecă în Marosoroszfalu (Rușii Munți), în Monor, Prund, Rogna, Năsăud și Zagra, unde militarii să-și poată vinde negoațele și marhele sale cu preț drept și bun”¹⁶. Cu excepția comunei Rușii Munți, toate celelalte sînt sedii ale unităților și subunităților grănicere și se știe că toate au avut tirguri anuale; iar de tirguri săptămînale nu putea fi vorba. De aceea parțial e credibil textul citat, că încă de pe atunci să fi fost autorizat iarmarocul. Mai cu seamă că se apropie de realul și concretul tirgurilor al căror obiect întii de toate erau animalele.

Tirgul de la Monor din luna mai corespunde trăsăturilor și specificului ocupațiilor economice ale țăranilor. În primul rînd, la sfîrșitul lunii mai oricît de tîrziu s-ar retrage zăpezile în regiunile deluroase se încheie semănăturile de primăvară. Urmează un răstimp în care vitele de lucru se pășunează și în acalmia asta au loc schimburile, vinzările și cumpărările. Dacă prețurile cunosc o fluctuație, faptul se explică tocmai prin depășirea sezonului de lucru, a aratului de primăvară. Un tîrg de țară, un iarmaroc într-un asemenea moment e deosebit de binevenit: nimeni nu

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Virgil Șotropa, *Un act memorabil*, în *Arhiva Someșană*, nr. 12/1938, p. 149—166.

¹⁶ Ștefan Buzilă, *Documente bisericești*, în *Arhiva Someșană*, nr. 8/1928, p. 79.

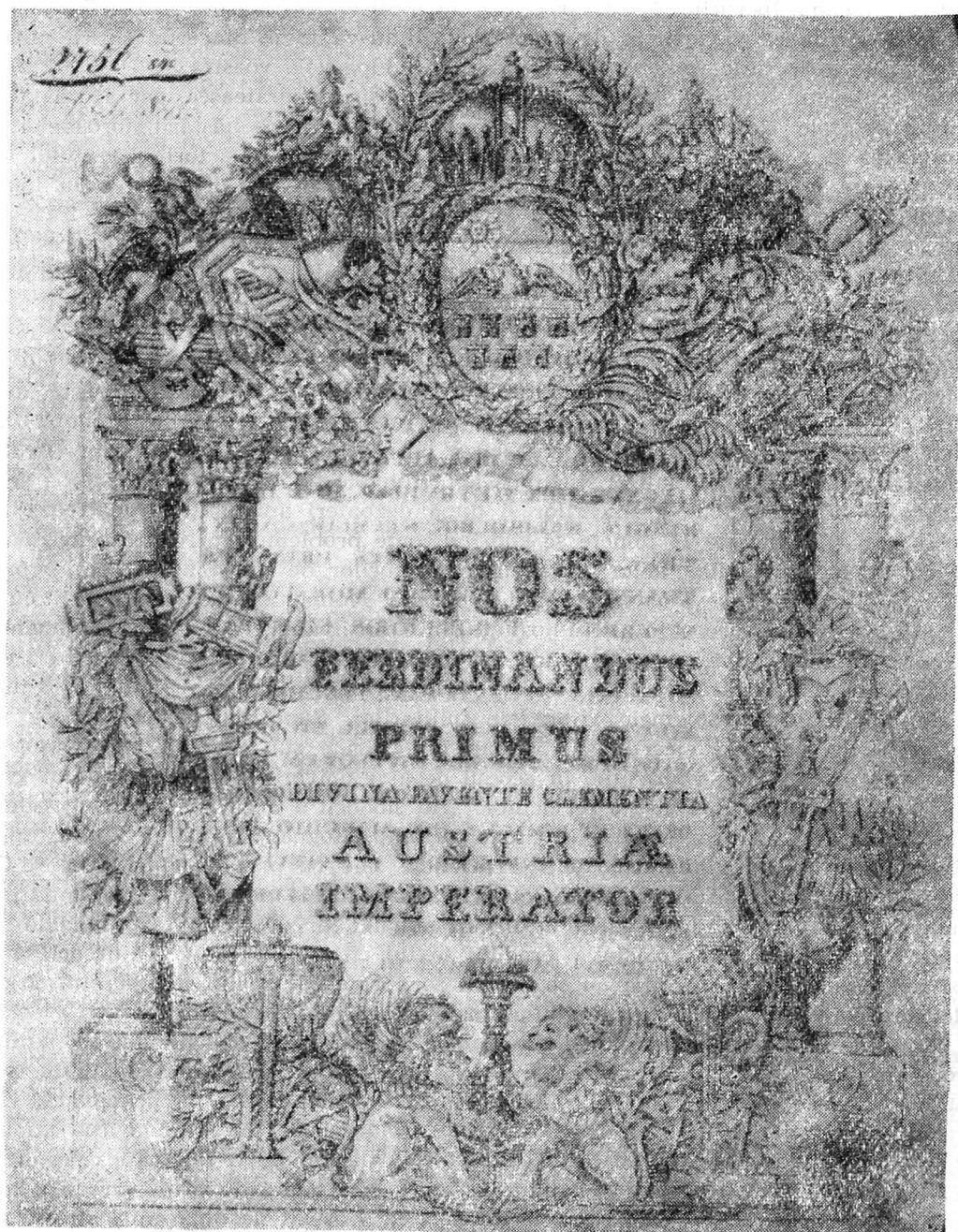

Fig. 1. — Pagina întâia a diplomei cu numele lui Ferdinand I și stema împărătească; de asemenea și numărul de înregistrare și anul în cifre

Fig. 2. — Pagina a treia a diplomei în care este recunoscută stăruința satului Monor pentru obținerea tirgului

intuiește mai bine fixarea în timp a ritmurilor agricole decît țăranul gospodar. Prin fixarea tîrgului la sfîrșitul lui mai se subliniază încă odată exprimarea cerințelor țărănești, a faptului că s-a acordat ca urmare a multor stăruințe din partea satului. La fixarea de mai sus a zilelor de tîrg se mai adaugă încă un argument desprins din viața pastorală a acestor locuri. Monorul și satele grănicerești avînd în proprietate obștească munții ce le-au fost dați, urcă cu turmele la pășunat îndată ce crește iarba. Sfîrșitul lui mai — începutul lui iunie e favorabil transhumanțelor și rămîn în munte pînă cînd frigul și zăpada îi silește să coboare. Tîrgul din mai este stimulat și de schimbarea zonei de pășunat, tot așa cum un schimb intens are loc apoi la coborîrea turmelor din munte.

În al doilea rînd, tîrgul de la Monor este mai mult decît îl exprimă diploma. Cel puțin așa l-a consacrat practica, tradiția așa ni l-a adus pînă în zilele noastre. Ziua de 31 mai marchează sfîrșitul, încheierea tîrgului; cu alte cuvinte este „ziua tîrgului“ de mărfuri la care vin comercianții de la oraș și au loc vînzări de articole de îmbrăcăminte, cereale, unelte de lucru, tot felul de dulciuri, băuturi, distracții, fiind un fel de praznic de încununare a aranjamentelor comerciale din zilele precedente, adică în 29 și 30 mai. Vin pentru interesele lor oameni de la distanță mare, se adună de pe toate văile și de jos de pe Cîmpia Transilvaniei, pentru că Monorul era și atunci cel mai mare centru din acea zonă.

În al treilea rînd, tîrgul prezenta încă de la început un stimul financiar și o cointeresare a comercianților de la oraș prin florinii care circulau în zonele grănicerești. Compania de la Monor avea ofițeri și subofițeri ale căror solde se plăteau în cea mai căutată monedă. Chiar și trupa. „Deși acești soldați grăniceri români — spune art. 2 al statutului — în urma puterii supreme ce o avem sînt îndatorați să îndeplinească în lăuntrul patriei serviciul militar fără plată ori unde am cere, totuși îngăduim și stabilim ca o favoare deosebită, ca în timp de pace să se dea românilor aflători în serviciul militar la graniță, la trecători, pe plaiuri... infanteriștilor 4, călăreților 8 cruceri“¹⁷. Nevoia aprovizionării militarilor cu unele lucruri de la oraș era foarte firească. Iar o sursă cît de modestă soldații sau familiile celor plecați o aveau.

Odată împămîntenit tîrgul, oamenii au putut să-i resimtă foloasele și să-și sincronizeze rezolvările economice de periodicitatea lui, așteptîndu-l ca pe un eveniment important în rosturile lor țărănești. Se mai adaugă și foloasele comunei, ca loc al unei întîlniri atît de mari, prin încasarea taxelor datorate oricărei piețe. Apoi ineditul care se desfășura sub ochii satului se reflecta pe planul unei mîndrii locale, ajuns să fie un fel de centru, „comuna magna“, cum o denumesc unele documente. În această perioadă Monorul și satul Gledin, cu care formează o unică așezare, au un număr de aproximativ 2.000 de locuitori: primul 1.155, al doilea — 850, ceea ce era mult pentru acele timpuri¹⁸. Mai era aici sediul companiei de grăniceri, vestita școală trivială; era de acum bilciul, motive pentru care a fost considerat în cîteva rînduri „oppid“, nume de mare cinstire și prețuire al localității.

Considerentele de mai sus, coroborate și încadrate apoi în frămîntările epocii, explică de ce oamenii nu se mulțumesc cu un singur tîrg. Încurajați de succesul precedent, cer și acțiunează pentru acordarea unui alt tîrg de țară. Aceleași „răboaie“

¹⁷ Statutul grănicerilor (tradus din limba latină de V. Bichigean), în *Arhiva Soseșană*, nr. 8/1928, p. 79.

¹⁸ *Universalis schematismus ecclesiasticus Budae*, 1842—1843, p. 454.

năsăudene consemnează faptul: „1843—1844. — Comuna Monor capătă dreptul de a ține un iarmaroc“¹⁹. Prin ce act, cînd și de cine a fost aprobat documentul, nu se știe. A rămas doar înfăptuirea menită să confirme în fața istoriei existența acestui tîrg. (Diploma tîrgului din 1841 s-a păstrat în arhiva parohiei și ea a fost încredințată autorităților comunale în 1966 de către preotul Teodor Adace cu puțin înainte de a muri). Un alt document s-a păstrat la primăria comunei pînă în 1945 cînd a fost preluat de un funcționar al județului, pierzîndu-i-se urma. Poate tocmai acesta să fi fost actul de confirmare a dreptului de tîrg, căci după descrierea celor ce l-au văzut, aducea mult cu cel din muzeu; și se mai reține amănuntul că era în limba latină și emanat tot de Viena.

Și al doilea tîrg, pare că își are începuturile în perioada premergătoare revoluției, aproximativ în anii 1843—1844. El se desfășoară în zilele de 25—26—27 septembrie după aceleași obișnuințe ca și cel de primăvară, ultima zi fiind „ziua tîrgului“, prilej de și mai mare praznic, ca un adevărat festival al portului și dansului țărănesc din satele dimprejur. Este extrem de logică alegerea datei la care se desfășoară întrucît corespunde cu încheierea altui ciclu agricol important: semănăturile de toamnă care se fac în ogor negru și întoarcerea turmelor din munți. Calendarul de la Bistrița²⁰ din 1912 cît și cel de la Cluj²¹ din același an consemnează ambele tîrguri de la Monor. La fel și cele din 1926 din Bistrița²² și București²³. La aceleași date și cu același interes se desfășoară tîrgurile și în zilele noastre. Mult mai tîrziu, cum se arată în calendarul de la Cluj din 1938²⁴, a mai fost instituit un iarmaroc ce se desfășoară în zilele de 11, 12 și 13 din luna martie.

Tîrgurile anuale cît și cel săptămînal (al cărui interes este tot mai scăzut în ultima vreme), reflectă dezvoltarea economică și drumul de aproape două secole pe firul căruia se scurg relațiile sociale ale celor trei orînduiri istorice, împlinindu-se armonios în anii desăvîrșirii construcției socialismului din România.

Revirimentul comercial adus de tîrgul din 1841 aprobat prin diploma pe care satul o păstrează în muzeul său²⁵ este momentul principal al organizării pieții din Monor. A fost un drept acordat țăranilor, și de astă dată plătit cu preț scump de soldații grăniceri și tocmai de aceea generațiile l-au apărut de repetatele încercări de anulare.

TEODOR TANCO — VASILE ILOVAN

ANEXĂ

2756.840

1841,

ad 9161. 841

Nos Ferdinandus primus divina favente clementia Austriae imperator apostolicus Hungariae et Bohemiae rex, huius nominis Quintus rex Lombardiae, et Venetiarum, Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Galiciae, Lodomeriae, et Illyriae; rex Hierosolimae

¹⁹ Virgil Șotropa, *Răboaje din trecut*, în *Arhiva Someșană*, nr. 4/1926, p. 98.

²⁰ *Calendarul nostru pe anul 1912*, Bistrița, p. 110, 111.

²¹ *Călîndarul de la Cluj pe anul visect*, 1912, anul VII, Cluj, p. 63.

²² *Calendar zootehnic pe anul 1926*, Bistrița, p. 31.

²³ *Calendarul gospodarilor*, București, 1926, p. 18, 26.

²⁴ *Calendarul pe anul 1938*, Cluj, p. 75.

²⁵ *Diploma în original*, în Muzeul din Monor, inv. nr. 236/1968.

etc; archidux Austriae, magnus dux Hetruriae, dux Lotharingiae, Salisburgi, Styriae, Carinthiae, Carnioliae, magnus princeps Transilvaniae, marchio Moraviae; dux Superioris et Inferioris Silesiae. Mutinae, Parmae, Placentiae, et Guastallae, Osvecinae, et Zatoriae, Teschinae, Forojulii, Ragusae, et Gaderae etc; comes Habsburgi, Tirolis, Siculorum. Kyburgi, Goritiae, et Gradiscae; princeps Tricenti et Briscinae etc; marchio Superioris et Inferioris Lusatiae, et Istriae; comes Altae — Amisiae, Feldkirkiae, Brigantiae, Sonnenbergae etc; dominus Tergesti, Caltari, marchiae Slavonicae etc; memorie commendamus tenore presentium significantes, quibus expedit universis et singulis, quod Nos eum ad nonnullorum fidelium Nostrorum Consiliariorum humillimam intercessionem nostrae propterea factam Majestati tum vero demissarum precum communitatis PAGI MONOR comitatu Kolos ingremiati benigna habita ratione volentes in super utilitatem et commodum chari Nostri Magni Principatus Transilvaniae promovere et populis incolisque ejusdem succurrere in praedicto pago Fora seu Nundinas anniversarias quovis anno semel, utpote Festo Sanctae Petronillae in diem 31^{ane} Maji incidente si in hunc dies festus non incidat si secus autem igitur die seu feria proxima non impedita celebrandas, nec non Perum, seu Nundinas hebdomadates, singulo die Veneris si in hunc festus dies non incidat in qualibet hebdomada, sub iisolem omnino libertatibus, juribus, privilegiis et immunitatibus, quibus aliarum civitatum, oppidorum, villarum, et possessionum nundinae anniversariae et hebdomadales celebrantur, perpetuo celebrandas benigne indulgendas et concedendas esse duxerimus, annuentes et concedentes, imo annuimus et concedimus praesentium per vigorum absque tamen praejudicio Nundinarum seu Fororum, sive anniversariorum, sive hebdomadalium aliorum locum. Quoscirca vos universos et singulis mercatores, negotiatores, institores et forenses homines, atque viatores quoslibet, harum serie assecuramus affidamus et certificamus, quatenus ad praedictas Nundinas et Fora, tam anniversaria quam hebdomadalia, per Nos in loco MONOR modo praemiso celebrari indulta et concessa, cum omnibus mercemoniis, rebusque justis et bonis, secure libere ac sine pavore et periculo personarum, rerumque et mercimoniorum vestrorum veniatis, properetis et accedatis, peractisque ibidem cunctis negotiationibus vestris, ad propria aut alia, quae malueritis loca redeatis, salvis semper rebus et bonis atque personis vestris, sub Nostra protectione, et tutela Caesarea et Regia-Principali speciali permanentibus. Quod et volumus in aliis foris publicis ubique palam fieri publicarique et proclamari, praesentes vero Litteras Nostras secretiori Nostro Sigillo Aulico pendenti communitas et roboratas post earum lecturam semper reddi praesentati. Datum in Imperiali Urbe Nostra Vienna Austriae Die Decima Mensis Iulii, Anno Domini Millesimo Octingentesimo Quadragesimo Primo, Regnorum Nostrorum Septimo.

Ferdinandus

Alexius Noptsa
Comes Ludovicus Gyulai
coll.

Protocollatum in Libro Regio 1^{ae} Classis
Pag. 255 quod testatum redditur per
Registrantem Transilvanico Aulicum
Carolum Zudor

Praesentes Benignissimae Litterae Privilegiales in Consilio Regii Gubernii Magni Principatus Transilvaniae velut Status ejusdem Supremi Directorii Intimo, lectae publicatae et impetranti Communitati E Regio Magni Principatus Transilvaniae Gubernio Claudiopoli, Die vigesima sexta augusti, Anno Millesimo Octingentesimo quadragesimo primo.

Extradatae per Carolum Gebbell
Secretarium Gubernialem Actuarium Intimum.

LES FOIRES DE MONOR
(Diplôme de 1841)

(Résumé)

Monor est une vieille agglomération rurale roumaine située au pied des collines sud du massif Căliman. Les premiers documents qui attestent son existence datent de 1319. L'histoire de ce village est identique à celle des autres villages de Transylvanie: habitat de serfs. Il fut tiré de ces conditions humiliantes de vie par l'incorporation de ses habitants dans le II-e Régiment roumain de garde-frontières, fondé par l'impératrice Marie-Thérèse. À Monor se trouvait le siège de la I-ère compagnie. L'affranchissement amène un revirement général dans le développement économique et culturel de la localité. (On y crée une école roumaine). Plusieurs activités économiques se sont développées à cause de la nécessité d'approvisionnement et d'équipement des officiers et des soldats. Le besoin de la création d'un moyen d'échange des produits et de l'approvisionnement se faisait sentir avec intensité; il ne pouvait être solutionné que dans le cadre d'un marché libre, par l'intermédiaire de la monnaie.

À la faveur de plusieurs facteurs et étant une des plus grandes agglomérations de la vallée du Şieu, Monor reçoit vers 1785—87 le droit d'avoir un marché hebdomadaire, le vendredi. Ce marché est confirmé par les documents des archives du Régiment de Năsăud. Afin de faciliter les échanges, et comme réponse aux pétitions réitérées de la communauté de Monor, le 10 juillet 1841, l'empereur Ferdinand I-er lui accorde le droit de foire, qui est fixée les 29, 30 et 31 mai et connaît un grand succès dans toute la région. Elle fournit aussi aux paysans de toute la contrée l'occasion d'échanger non seulement des marchandises, mais aussi des idées et de faire valoir leurs danses et leurs admirables costumes.

Les mêmes documents des unités de garde-frontières attestent, vers 1843—44, l'octroi d'une deuxième foire à Monor, qui ne peut être que celle du mois de septembre. Outre ces deux foires il y en a une troisième, en mars, qui existe encore de nos jours. Les paysans les ont fréquentées toutes et ils les considèrent comme le résultat des souffrances et du sacrifice des vies des garde-frontières roumains sur les champs de bataille.

ECOURI ALE SITUAȚIEI POLITICE ROMÂNEȘTI ÎN PUBLICISTICA FRANCEZĂ (1856—1859)

În a doua jumătate a secolului trecut lupta națională continua să dea lovituri puternice rămășițelor absolutismului și feudalismului european vizînd crearea unor state naționale independente; această luptă, după înfrîngerea revoluțiilor burghezo-democratice de la 1848, ia alte forme, adecvate noilor condiții social-politice, care n-au permis redeclanșarea epopeii revoluționare de la 1848/1849, așa cum scontaseră mulți dintre democrații europeni. Dar această perioadă istorică indica vădit — după cum spunea democratul francez Michelet — că „naționalitățile sînt o creație a Providenței, opera timpului, a necesității lucrurilor. Europa nu este o grupare întîmplătoare de popoare, ci o liră armonioasă ale cărei coarde sînt națiunile, o persoană ale cărei facultăți sînt reprezentate de națiuni. Suprimînd pe una din ele, Europa e bolnavă”¹.

Înfrîngerea Rusiei țariste, „jandarmul Europei”, breșa ivită între Austria și Rusia, două imperii absolutiste multinaționale, în urma complicațiilor ivite în problema orientală, răcirea relațiilor dintre Austria și Franța datorată aceluiași complicații, ca și noua configurație politică a relațiilor dintre marile puteri, în cadrul căreia Rusia lui Alexandru al II-lea se apropia de Franța în privința Principatelor Române², au alcătuit cadrul extern favorabil în care șefii politici români din țară ca și cei exilați au redeschis cu deosebită amploare lupta pentru crearea nucleului statal românesc, prin Unirea Țării Românești și a Moldovei. În plus, oameni de stat mai lucizi și-au dat seama că în problema orientală exista un aspect de care nu se mai putea face multă vreme abstracție și anume soarta națiunilor oprite din Imperiul otoman și vor sprijini, în limitele intereselor țării pe care o reprezentau, unele revendicări ale poporului român. Despre această realitate, aplicată la Principate, vorbea ziarul „Timpul” din 17 ianuarie 1857 scriind că unii oameni de stat observaseră „unde trebuie a se dezlega nodul gordian al răsăritului în secolul al XIX-lea”.

Conducătorii români exilați „au reușit să facă din chestiunea românească o problemă care să intereseze opinia publică și au reușit să fie recunoscuți în mod tacit de cercurile conducătorilor apuseni, ca reprezentanți ai poporului român”³; ei aveau strînse legături cu mișcarea din țară, încît acțiunile de luptă se completau armonios

¹ I. Breazu, *Michelet și românii*. Studii de literatură comparată, Cluj, 1935, p. 32.

² Butenko, *Projet d'alliance franco-russe en 1856*, în *Revue historique*, juillet—août, 1927, p. 277—325.

³ Dan Berindei, *Din începuturile diplomației românești moderne*, Ed. politică, București, 1965, p. 85.

în vederea scopului final. Memoriile, petițiile, propaganda din străinătate și din țară, concentrarea opiniei publice pentru zădărnicierea uneltirilor reacțiunii, erau procedee justificate pe deplin prin aceea că se conjugau înspre realizarea unirii și deci a statului modern român, chiar dacă în cadrul primelor două metode se pot observa anumite limite. Un ajutor prețios în această luptă l-a dat poporului român publicistica franceză. În articolul de față sint analizate câteva aspecte privind situația Principatelor pe plan european, comentate de ziarele și revistele franceze în perioada luptei pentru realizarea Unirii.

Interesul presei străine față de Principate crește foarte mult în 1857 când, conform celor hotărâte la Congresul de la Paris din 1856, Divanurile ad-hoc trebuiau să se întrunească la București și Iași, pentru a exprima dorința populației în legătură cu noua formă de organizare statală. Se înfruntă în această vastă publicistică opinii contrare, chiar în presa aceleiași țări. În Anglia, de exemplu, „Times” era defavorabil Unirii, în timp ce „The Press” sau „Daily News” o susțineau. „Românul”, urmărind preocupările ziaristicii europene privind problemele românești, scria la 9/21 august 1857: „Nu este astăzi nici un ziar și nici o națiune să nu fie mai tot plin cu chestia Principatelor Dunărene. Constituționalul, Patria, Secolul, Debatel⁴ și ziarul oficios al Prusiei tratează toate această chestie...”.

Formele concrete în care publicistica franceză sprijinea lupta pentru unire erau variate. De pildă, încă în 1856, pe când Principatele suportau cu greu ocupația austriacă, „Revue des Deux Mondes” publica articolul lui Edgar Quinet „Les Roumains — les titres de nationalité et la renaissance littéraire”, în care autorul, vechi filoromân, dovedea din punct de vedere istorico-lingvistic unitatea de limbă și origine a poporului român, aceste realități constituind — după cum știm — condiții obiective care cereau și autorizau Unirea. Edgar Quinet sublinia că în secolul al XIX-lea, datorită activității învățaților literați (Maior, Asachi, Heliade), limba devine un instrument național de regenerare și afirma deschis că poporul român „...este de asemenea un popor viabil, el are tot ce-i trebuie pentru a respira, a se dezvolta, a crește. Nenorocire celui care-l ucide sau celui care putînd să-l salveze, îl lasă să piară... Cînd limbile au ajuns la starea lor de virilitate sau numai de adolescență, este prea tîrziu ca asemenea acte să se consume fără zgomot...”. Limba națională devine „domeniu sacru, proprietate națională, nu mai este cîmpia aridă, banală abandonată primului ocupant. Este semnul că acolo locuiește un popor, o conștiință, o ființă, un drept”⁵. Ziarul „Timpul” din 20 decembrie 1856, la rubrica „Omăgiu de recunoștință” semnat de C. D. Aricescu, mulțumea d-lui Edgar Quinet pentru acest articol și „pentru viul și nobilul interes ce-l are pentru noi...”.

Coloanele ziarelor franceze erau deschise unor materiale propagandistice semnate de români (de exemplu „L'Estaffette” publica articolul lui I. Brătianu „Question Roumaine”)⁶ ori inserau repetate corespondențe din Iași în care se divulgau și combăteau vehement abuzurile lui Vogoride așa cum făcea chiar oficiosul „Le Mo-

⁴ Ziarele franceze: *Le Constitutionnel*, *La Patrie*, *Le Siècle*, *Journal des Débats*.

⁵ Edgar Quinet, *Les Roumains. I. Les titres de nationalité et la renaissance littéraire*, în *Revue des Deux Mondes*, XXVI-e Année (1856), Seconde Période, Livraison du 15 Jan., p. 408.

⁶ *L'Estaffette*, 9 iulie 1857, în *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, vol. V, București, 1890, pp. 12—18.

niteur Universel"⁷. Pe marginea acestor materiale ziarul „La Patrie” din 24 mai 1857 — care primise el însuși o corespondență particulară demascatoare — scria că sistemul lui Vogoride trebuie să ia sfârșit și era necesar ca însăși Poarta să procedeze la înlocuirea lui în urma protestelor populației. Niciodată parțialitatea n-a fost afișată cu mai multă imprudență, scria ziarul francez, subliniind în același timp că Vogoride se demasca în fiecare zi în fața moldovenilor patrioți și în fața Europei. „La Patrie” arăta că un Divan separatist nu va fi recunoscut, nu numai de moldoveni, ci nici de unii diplomați europeni specificând că secretarul baronului Talleyrand — Périgord, comisarul francez, a plecat cu scrisori și dovezi în contra caimacamului pentru a le transmite lui de Thouvenel, ambasadorul Franței la Poarta otomană⁸.

Nu rareori în coloanele ziarelor franceze sînt atacate ziarele ostile luptei naționale românești („Times”, „Gazeta de Austria”, „Journal de Frankfurt” etc.). Ziarele românești ale timpului traduceau articolele franceze în întregime sau parțial, oferind astfel unui public mai larg dovada unui atașament și sprijin ca și o vastă literatură politică, ce aducea probe incontestabile în favoarea Unirii, începînd de la cele istorico-lingvistice și sfîrșind cu necesitățile politice ridicate de condițiile secolului trecut. Publicul român cult intra în contact direct cu publicistica franceză. Astfel ziarul „Românul” din 15/27 octombrie 1857 își îndemna cititorii să frecventeze un cabinet de citire nou înființat unde puteau consulta: „Journal des Débats”, „Le Constitutionnel”, „Le Siècle” (aici publicau articole despre români respectiv Saint Marc Girardin, A. Renée, Léon Plée); apoi „L'Estafette”, „Le Charivary”, „Le National”, „Le Nord” (din Bruxelles), „La Revue des Deux Mondes”, „Revue de Paris”.

Oficiosul guvernamental „Le Moniteur Universel” din 5 februarie 1857 publica un comentariu asupra politicii franceze în problema orientală din analiza căruia se văd atît limitele acestei politici, cît și unele aspecte ale ei care în mod obiectiv puteau fi folosite de conducătorii politici români din partida națională pentru a atinge anumite scopuri ce constituiau, apoi, importante trepte ducînd înspre emanciparea națională deplină. Politica imperială căuta să mențină în calea țarului entitatea politică otomană și acest lucru își avea caracterul său vădit reacționar, deoarece era vorba de prelungirea existenței unui imperiu intrat în decrepitudine în fața necesităților evidente ale timpului, care cereau prăbușirea lui. Dar burghezia franceză dorea Unirea Principatelor într-un stat autonom și neutru, sub suzeranitatea Porții și garanția puterilor europene, stat care, situat între Rusia și Turcia, să fie un stat tampon între cele două imperii rivale. În nota din 5 februarie, după ce se sublinia că guvernul imperial a înțeles în interesul general al politicii deopotrivă franceze și europene să asigure independența și menținerea imperiului otoman, se afirma că Moldova și Valahia aveau o situație specială, cu instituții politice proprii și vechi privilegii. Garanția puterilor europene trebuia să le asigure și Principatele să fie chemate să-și exprime prin Divanurile ad-hoc doleanțele în privința organizării interne; dintre acestea neîndoios — scria „Le Moniteur Universel” — prima avea să fie Unirea pe care Franța a sprijinit-o încă la Viena (1855) și la Congresul de pace din 1856 de la Paris. Nota scria că Unirea putea crea printre altele „o barieră utilă a independenței teritoriului otoman”. Mărturisind și scopul

⁷ *Le Moniteur Universel*, 22 și 24 mai, 14 iunie, 15 iunie, 1857, în *Acte și documente...*, vol. IV. București, 1889, pp. 483—485, 614—615, 630—631.

⁸ *La Patrie*, 24 mai 1857, în *Acte și documente...*, vol. IV, p. 642—643.

de mare putere, străin de fapt de dorințele națiunii noastre, ziarul nu uita însă să adauge că Unirea ar fi pentru Principate, în ce le privește, „un nou gaj de securitate și independență exterioară, și pentru populație un element fecund de prosperitate”⁹ și ea „nu are nimic care să nu fie complet de acord cu drepturile de suzeranitate, exersate acum de Sublima Poartă, în privința principatelor dunărene”¹⁰. „Journal des Débats” deși nu era ziar guvernamental, publica la 9 februarie 1857 prin Saint Marc Girardin o adevărată felicitare adresată guvernului pentru nota din 5 februarie 1857. Autorul scria că Unirea este bună pentru români, pentru Turcia (deoarece credea acel stat tampon la Dunăre dorit de burghezia franceză) și pentru Europa. Nota, spunea Girardin, va fi o consolare și încurajare pentru români. După părerea lui nota cuprindea două idei esențiale: menținerea imperiului otoman, care nu trebuia să aibă moștenitor prezumptiv în Europa nici Rusia, nici Franța, nici Austria și nici Anglia; în schimb, ca o compensație, cealaltă idee ținea de îmbunătățirea soartei populațiilor creștine¹¹. Saint Marc Girardin scria că după terminarea ocupației austriece, trupele otomane nu puteau să le ia locul în Principate, deoarece intrarea ar fi fost contrară vechilor raporturi între suzeran și vasal, ca și tratatului din 1856. Poarta este acuzată că prin firmane abuzive dorea să împiedice discuțiile asupra Unirii, care ar atinge „drepturile auguste de suzeranitate”. „Le Siècle”, prin Léon Plée, ocupându-se de instrucțiunile comisiei internaționale din Principate, milita ca după evacuarea acestora de către austrieci „nimeni să nu se opună liberei manifestări a dorințelor moldo-valahilor, fie în adunările electorale preparatorii, fie în Divanurile, care vor fi, după cum se știe, convocate de sultan”¹². Partizanii sinceri ai libertății, scria Léon Plée, „au astăzi ochii fixați asupra conduitei pe care o vor adopta Principatele”; el era dispus să facă cunoscute și să sprijine dorințele românilor, în măsura în care ele îi vor fi cunoscute, fiind convins că o nouă pagină de istorie începe pentru Principate. Léon Plée dorea ca această pagină să fie demnă de trecutul lor. Același publicist ataca vehement politica turcă tot în „Le Siècle”, articolul fiind reprodus și de „L'Étoile du Danube” din 10 aprilie 1857¹³. În timp ce Rusia — spunea autorul — își îndeplinea obligațiile teritoriale stabilite în 1856, flota engleză părăsea Constantinopolul, îndreptându-se spre Malta, iar soldații austrieci părăseau cu încetul Principatele, singură Turcia nu respecta tratatul prin ingerințele ei vătămătoare asupra autonomiei interne din Moldova și se opunea îndeosebi Unirii, care era dorința națiunii române. Limbajul lui Léon Plée devenea tăios chiar la adresa legăturilor de vasalitate dintre Principate și Poartă, legături ce erau calificate ca „resturi ale unei alte epoci”. Apoi autorul sublinia că Tratatul din 1856, stipulând ca românii să-și aibe forma de guvernământ ce o cer, a înțeles, desigur, ca ei să fie complet liberi în exercițiul formulării cerințelor lor în fața Europei. Trebuie să spunem aici că Plée nu avea perfectă

⁹ *Le Moniteur Universel*, 5 febr. 1857, în *Acte și documente...*, vol. III, București, 1889, p. 1112.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Journal des Débats*, 9 febr. 1857, în *Acte și documente...*, vol. III, p. 1117.

¹² „Instrucțiunile Comisiei internaționale din Principatele dunărene”, articol de d-nul Léon Plée, publicat în ziarul *Le Siècle* (*L'Étoile du Danube* din 9 febr. 1857), în *Acte și documente...*, vol. III, pp. 1123—1124.

¹³ „La Turquie et les Principautés”, articol de Léon Plée, în ziarul *Le Siècle*, reprodus de către *L'Étoile du Danube* din 10 aprilie 1857, în *Acte și documente...*, vol. IV, pp. 300—304.

dreptate, deoarece Tratatul din 1856 prevedea ca după consultarea dorinței Principatelor, o nouă conferință să elaboreze statutul lor definitiv; dar această formulare a lui Plée denotă că burghezia franceză sprijinind Unirea, interpreta tratatul ca atare, adică puterile garante să sancționeze în Conferință doleanțele românești. La această poziție se alia Rusia, Prusia, Sardinia. Tocmai de aceea Poarta încerca să impună în Moldova un Divan separatist pentru a contracara acțiunile puterilor favorabile Unirii. Destui soldați francezi — continua Léon Plée — își dormeau somnul de veci în Crimeea, s-au cheltuit milioane, pentru ca Franța să fie în drept a cere sfârșitul durerilor „acestui mic popor, demn de simpatia universală”. Subliniind că Rusia era acum alături de Franța și alături de Principate, autorul se întreba ce interes ar avea Anglia din nefericirea Moldovei și Valahiei și credea că națiunea britanică se va opune guvernului englez în cazul că acesta ar lupta împotriva Unirii. „Journal des Débats” din 13 mai 1857, folosindu-se de un memoriu românesc¹⁴, arăta că nu constituie nici un avantaj faptul că Tratatul de la Paris era liberal în problema românilor, dacă aplicarea acestuia era antiliberală și incompletă. Ziarul părea îngrijorat de mersul situației din Moldova și își exprima speranța — de altfel, deșartă în unele privințe — că membrii Comisiei europene vor veghea la menținerea libertății votului și nu vor permite ca sub ochii lor să aibă loc alegeri mincinoase. „Journal des Débats” era convins de un lucru esențial și anume că Unirea Principatelor „va predomina în ciuda tuturor obstacolelor pe care ea le-ar putea întâlni”¹⁵.

Ziarul român „Timpul” își informa aproape număr de număr cititorii, despre ziarele franceze și articolele lor privitoare la români. „Timpul” din 21 ianuarie 1857 scria că „Le Constitutionnel” — unde director politic era A. Renée, apropiat de politica guvernamentală — prezenta foarte bine la acea dată opinia română și astfel reproduce cu plăcere articolele lui. „Timpul” din 21 ianuarie 1857 scria că „Le Constitutionnel” milita pentru ca Europa să se țină de cuvântul din 1856 și să dea Principatelor organizarea ce o doresc, iar intrigile vor cădea dacă vor fi contrare „dorinței popoarelor, binelui public, interesului special al Principatelor și tendințelor generale ale Europei”. „Timpul” din 14 februarie 1857 reproducea un alt articol din „Le Constitutionnel” din 9 februarie 1857, în care acesta arăta că Franța nu e singura care milita pentru Unire, așa cum afirmau ziarele din Londra și Viena — ci este sprijinită de Rusia, Prusia, Sardinia. Ziarul francez căuta să acrediteze ideea că Europa ar fi mai liniștită dacă s-ar realiza un stat român unit autonom, care înceta să fie cîmp de luptă între Turcia și Rusia. Dacă și în trecut Principatele ar fi avut acest statut, atunci Europa ar fi avut de suferit mai puțin din rivalitățile țarilor și sultanilor și ar fi cîștigat din asta o liniște mai rar tulburată decît fu de cîțiva ani. În acest articol „Le Constitutionnel” susținea, ca mai toate ziarele burgheziei franceze, ideea „statului tampon” sau „barieră”; dar aducea în favoarea Unirii argumente istorice, și scria că inițiativa Unirii Moldovei și României (Țării Românești n.n.) sub un singur principe era veche, dînd exemplul lui Mihai Viteazul, astfel că Franța „nu a inventat Unirea, ci a regăsit numai această idee de unire care e mai conformă cu istoria decît crede lumea”. Un important articol din „Le

¹⁴ *Mémoire sur la situation de la Moldo-Valachie depuis le Traité de Paris*, par I. C. Brătiano. Paris. A. Franck Libraire-Editeur, Rue Richelieu, 67. 1857; în *Acte și documente*..., vol. III, pp. 149—179.

¹⁵ *Journal des Débats*, 13 mai 1857, în *Acte și documente*..., vol. IV, p. 564.

Pays“ a fost reprodus de „Secolul“ din 15 mai 1857 (din 4 aprilie 1857, „Timpul“ devenea „Secolul“). Articolul tradus avea un conținut net antiboieresc și ataca clerul înalt din Principate, complice de seamă al marilor boieri. „Le Pays“ era convins că clasa de mijloc va deveni clasa preponderentă în stat și era cea mai hotărâtă în lupta pentru Unire. deoarece prin ea „se deschid noi guri industriei, comerțului, agriculturii și favorizează prin aceasta propria ei dezvoltare...“. „Le Pays“ combătând pe cei ce afirmau că românii sînt un popor moale, apatic, lesne de guvernat, scria: „Nu, românii nu sînt morți; o știu cei ce au văzut România acum nouă ani, cum și cei ce pe la penultima ocupare (cea țaristă n.n.) nu lăsară nici măcar o flintă în mîinile săteanului în toată Moldo-Valahia, ridicîndu-le chiar și fierul plugurilor, de teamă că se vor servi de el pentru a fabrica arme“. „Le Pays“ milita pentru reforme sociale interne necesare progresului societății românești: „Îmbunătățiți soarta țăranului, faceți-l liber cum au fost străbunii lui și îi veți da calitățile ce-i decorează pe aceia: vitejie, energie, patriotism, toate virtuțile soldatului și cetățeanului“.

Luna iulie 1857 marca o situație deosebit de încordată în urma conflictelor ivite între partida națională și Vogoride, care trecea la 7/19 iulie 1857 la alegerea Divanului ad-hoc separatist. Conflictul intern provoca conflicte diplomatice între puterile garante. „Le Siècle“ din 5 iulie 1857 în articolul „Toujours les Principautés“ (nesemnat) scria că Tratatul de la Paris (1856) a acreditat „ideea că s-ar recunoaște între Rusia și Turcia un loc pentru naționalitatea română neutră, autonomă și protejată de toți“ (de garanți n.n.)¹⁶; dar Turcia nu asculta avertismentele Franței, Prusiei, Sardiniei, „nici chiar pe ale Rusiei“, iar „Journal de Constantinople“ ataca pe agenții străini care demascau abuzurile. Diplomații turci — scria „Le Siècle“ — „n-au nici tact, nici memorie“. Ziarul „Le Constitutionnel“ din 26 iulie 1857, pe baza unei corespondențe din Constantinopol (15 iulie 1857) ataca pe ambasadorul Austriei la Poartă Prokesch, subliniind reaua credință a ambasadorului Angliei, lordul Redcliffe; ziarul scria că raporturile ambasadorului Franței cu Prokesch erau aproape întrerupte, iar cele cu Redcliffe erau foarte reci; cererea de amîinare a alegerilor, făcută pe baza informațiunii majorității Comisiei internaționale (4 din 7), a eșuat din cauza intervenției celor doi diplomați. „Într-un cuvînt — afirma ziarul — această problemă a adus o veritabilă perturbare în relațiile membrilor corpului diplomatic între ei și a celor mai mulți dintre aceștia cu miniștrii Porții“¹⁷.

La 24 iulie/4 august 1857 ruperea relațiilor dintre cele 4 puteri favorabile Unirii și Turcia a făcut ca tensiunea diplomatică să devină gravă. Dar Napoleon al III-lea, exponent al intereselor burgheziei franceze, nu era totuși dispus să ducă un război pentru apărarea Unirii depline și imediate, iar Palmerston, deși declara că este gata pentru orice eventualitate în apărarea integrității imperiului otoman, era totuși stînjinit de situația din India; încît se simțea nevoia unui compromis, care s-a realizat la Osborne, între împărat și regina Victoria (25 iulie/6 august — 28 iulie/9 august). Franța renunța la Unirea deplină susținînd doar identitatea unor instituții și a legislației, acestea urmînd însă ca într-un viitor mai îndepărtat să realizeze Unirea. La 12/24 august se obținea, în schimb, anularea alegerilor din Moldova¹⁸.

¹⁶ *Le Siècle*, 5 iulie 1857, în *Acte și documente...*, vol. V, p. 45.

¹⁷ *Le Constitutionnel*, 26 iulie 1857, în *Acte și documente...*, vol. V, p. 124.

¹⁸ *IstRom*, vol. IV, București, 1964, pp. 276—277.

Convenția de la Paris din 7/19 august 1858 cuprinde tocmai acest compromis, deși Divanurile din Iași și București au formulat între timp dorințele națiunii la 7/19 octombrie 1857 și 9/21 octombrie 1857, care convergeau înspre Unirea într-un singur stat. Léon Plée, într-un articol publicat în „Le Siècle” și reprodus de ziarul „Românul” din 30 mai/11 iunie 1858, se folosește de maturitatea politică a Divanurilor pentru a dezminți calomniile adresate românilor, calomniile care îi numeau „popor în decadentă, corupți în moravuri și cu discordie în spirite”. Plée scria: „Românul nu piere, zice un proverb român. Deschideți colecția de dezbateri a Divanurilor care fuseseră închise și veți recunoaște că acest proverb spune adevărul și că România nu și-a pierdut spiritul său politic”¹⁹.

În 1858 opinia publică română aștepta cu scepticism hotărârile Conferinței de la Paris, ziarele românești corectînd citeodată chiar unele ziare franceze, ce continuau să fie prea optimiste în problema română. Încă la 22 aprilie/4 mai 1858 „Românul” scria că „iar suflă un vînt neprimicios în pinzele frumoasei corăbii ce se numește România”. Ziarul „Românul” din 6/18 mai 1858, luînd act de ședința din 4 mai din Camera Comunelor unde participaseră Nicolae Golescu și Dimitrie Brătianu și în care moțiunea pentru Unire a lui Gladstone, Derby, Cecil Roebuck, Duff și lordul Russell cade, scria cu amărăciune că dacă ar scrie într-o limbă pe care să o înțeleagă și englezii care au combătut Unirea, ar avea multe să le spună; însă „mărginiți fiind a vorbi numai românilor, suntem siliți a le ține limbajul ce-n conștiință ne pare cel mai adevărat și cel mai mintuitor pentru noi și care este al poporului român: »ajută-te de vrei să te ajute Dumnezeu«”. Ziarul „La Patrie” din 8 mai 1858 ataca pe Palmerston pentru poziția adoptată față de Unire și își afirma convingerea că nici o combinare diplomatică „nu va smulge românilor ceea ce i-a conservat ca națiune de-a lungul unor lungi și teribile încercări, ceea ce a făcut din ei un popor viu, ceea ce îi va ridica într-o zi la rangul unui stat independent”; deci era, desigur, vorba de conștiința unității naționale și de comunitatea de interes românești. Comentînd un articol din „Le Siècle”, „Românul” din 6/18 mai 1858 scria că acesta „de diplomație, de rușine sau în sinceritate, nu mai știm, continuă să spere pentru noi” și „crede că concesiile franceze n-au fost decît în amănunte”, vorbind mult de identitatea de opinii între Franța și Anglia, afirmată de Disraeli; dar „Românul” scria că „tocmai acea identitate de opinii de care vorbește ziarul francez ne face a nu mai spera pentru astă dată dobîndirea Unirii așa cum a fost cerută de Franța și poporul român. Credința n-am pierdut-o și nu o vom pierde niciodată, însă nu mai sperăm unirea din Conferințele viitoare”. Ca dovadă la cele afirmate tot „Românul” din 6/18 mai 1858 aducea afirmațiile dl. A. Renée din „Le Constitutionnel” care scria: „Franța nu și-a schimbat părerea; mai crede că Unirea Principatelor poate singură să le asigure prosperitatea. Dar că a trebuit să se ție socoteală de opiniile celorlalte puteri și mai cu seamă de a Turciei. Aceasta se crede amenințată în întregimea țărîmului său și în interesele ei cele mai de căpetenie prin Unirea Principatelor și a făcut o opunere foarte energică în care alte guverne au imitat-o și au susținut-o sau prin convingere sau prin interes. Sultanul fiind mai de-a dreptul interesat în chestie, Franța nu se poate încăpățîna a o face contra lui. În interesul

¹⁹ Articolul lui Léon Plée, publicat în ziarul „Le Siècle” și reprodus de către ziarul *Românul* din 30 mai/11 iunie 1858, în *Acte și documente...*, vol. VII, București, 1892, p. 229.

păcii ea este gata să facă concesii, dar cerind altele spre răsplată". Poziția ziarului reflecta deci cu fidelitate poziția guvernului imperial.

Atacuri puternice împotriva puterilor contrare Unirii sînt proferate în broșura sub pseudonim „L'empereur Napoléon III et les Principautés Roumaines“, 8°, Paris. Napoléon Chaix. 1858. Împotriva diplomației turce și a susținătorilor ei, partizani infocați ai integrității otomane, se scria că Principatele nu fac parte integrantă din imperiu, deoarece nici chiar ocuparea lor de către țar în 1853 nu a fost considerată imediat ca un casus belli, ocuparea nefiind considerată ca un atac direct al integrității imperiului; de fapt, în 1853, înșiși turcii spuneau că dacă Principatele ar fi fost considerate ca parte integrantă a imperiului granița turcă ar fi fost pe Prut și atunci țarul n-ar fi intrat²⁰. Apoi Tratatul de la Paris menține distincția netă între supușii sultanului și Principate, care conform dorințelor lor și prin puterile garante își vor organiza viața internă, pe cînd supușilor direcți li se va îmbunătăți situația prin firman de ameliorare. Articolul 26 vorbea de armată națională, iar articolul 27 al Tratatului specifica faptul că turcii nu intrau în Principate decît în acord prealabil cu garanții²¹. Turcia — scria broșura — a fost admisă în concertul european numai cu condiția ca ea să intre pe făgașul progresului european; „or dezvoltarea principiului naționalităților este astăzi primul caracter al unui stat civilizat“. Autorul se întreba dacă Turcia se gîndea ca prin intrigi să efectueze cucerirea Principatelor, în timp ce nu le-a putut cuceri total cu arma în mînă pe timpul lui Baiazid, Mohamed. Selim și asigură Turcia că în nici un caz Europa nu va împinge bunăvoința ei pînă a o sprijini întru aceasta. Guvernul englez — scria broșura — dorea ca turcii să fie slabi ca să aibe nevoie de el, dar națiunile să nu se dezvolte. Anglia nu dorea să-l detroneze pe sultan, ci doar să guverneze în numele lui²². Prin atitudinea sa față de Principate „politica engleză n-a cîștigat nimic în grandoare, și n-a pierdut nimic nici în imoralitate, nici în ipocrizie“. În acest studiu politic se punea pe drept întrebarea: „Și nu este un lucru menit să răvășească sufletele, faptul că Anglia constituțională și protestantă dorește să livreze un popor creștin la dispoziția turcilor? Noi nu știm dacă aceasta îi poate servi comerțului său, dar în mod sigur aceasta nu va ajuta propagandei sale creștine și liberale căci acest act pătează în mod grav onoarea britanică în Orient“²³. Autorul invita în termeni amenințători Anglia, Austria și Turcia să renunțe a aplica Franței un Waterloo diplomatic și se vorbea chiar de conflict armat. Austria — continua autorul — se plîngea că prin crearea unui stat român pe Dunăre se urmărește să o plaseze între două Piemonturi, după cum Turcia se plîngea că se urmărește a o plasa între două Grecii. Pe de altă parte tot Austria era interesată să nu lase să se constituie la graniță un nucleu al națiunii române spre care își vor îndrepta privirile Transilvania, Banatul și Bucovina, ceea ce ar fi o cauză de tulburări și slăbire a imperiului. Dar puterile Europei puteau răspunde că „ele sînt în aceeași măsură interesate să nu lase influența Austriei să se mărească pe Dunăre, deoarece s-ar putea ca Austria să anexeze toate țările române“ (deci Principatele n.n.)²⁴. Văzînd în Austria inamica înăscută a

²⁰ „L'empereur Napoléon III et les Principautés Roumaines“, 8° Paris, Napoléon Chaix, 1858, în *Acte și documente...*, vol. VII, București, 1892, pp. 236—237.

²¹ *Idem*, p. 237.

²² *Idem*, p. 239—240.

²³ *Idem*, p. 249.

²⁴ *Idem*, p. 241.

naționalităților, autorul scria că misiunea Franței era de a combate vechile regimuri și a sprijini naționalitățile. În același timp în broșură se sublinia că „Unirea Principatelor române va fi semnul după care popoarele vor judeca la ce se pot aștepta de la Occident“. Arătând că după pacea de la Adrianopol (1829) Rusia a dat ajutor Serbiei să anexeze 6 districte sîrbești ce ținuseră direct de sultan, autorul se întreba dacă „dorințele moldo-vlahilor să fie mai puțin ascultate de puterile garante decît au fost cele ale sirbilor de către Rusia singură“²⁵. Dacă nu se făcea nimic pentru români, aceasta însemna că popoarele nu au ce spera de la diplomație și nu pot obține nimic decît cu armele în mîini; or din această situație Turcia și Austria n-ar fi avut decît de pierdut. Din moment ce Congresul de la Paris (1856) a promis că va ține cont de dorințele românilor, conferințele ce-l urmau ar trebui să le îndeplinească; altfel partida revoluționară ar putea să treacă la acțiune.

Apărută în iunie 1858, înainte deci de elaborarea hotărîrilor Conferinței, tonul hotărît al acestei broșuri nu aparținea desigur unui partizan al vederilor guvernului imperial pornit pe calea compromisului tocmai pentru a nu tulbura relațiile diplomatice cu Anglia; de aceea presa guvernamentală n-a aprobat-o, iar celelalte ziare semioficiale franceze ce reflectau tot poziția burgheziei franceze (care nu dorea în fond un conflict armat) au avut o poziție asemănătoare. Nici chiar Saint Marc Girardin nu era de acord cu această broșură, în ceea ce privea posibilitatea unui conflict armat pentru Principate.

Atitudinea publicisticii franceze a fost diferită față de Convenția din 7/19 august 1858. Saint Marc Girardin, în articolul său „Les Principautés du Danube et la Constitution nouvelle“ publicat în „Revue des Deux Mondes“, XXVIII-e Année (1858), Seconde période, 15 Nov., scria că toți publiciștii francezi care au susținut Unirea Principatelor au fost înfrinți; au fost înfrinți însă odată cu guvernul francez. După părerea lui, Convenția a fost un „Waterloo diplomatic“ pentru Franța. Saint Marc Girardin spunea că guvernul francez încă la 26 martie 1855 la Viena prin Bourgueney milita pentru un singur stat român cu dinastie ereditară ca aceea a Obrenovicilor în Serbia și a lui Mehmed-Ali în Egipt. Autorul afirma că în ședința din 8 martie 1856 Walewski propunea Unirea, dar Austria și Turcia rezistau, ce-i drept timid încă, aminînd luarea unei hotărîri deoarece „...aclamațiile pe care luarea Sevastopolului le-a excitat în Europa răsunau încă în toate urechile. Recunoștința era încă proaspătă; ingratitudinea era în germene, dar ea avea nevoie de timp pentru a-și croi drum“. Girardin se întreba: „De ce Congresul, de ce Franța în special n-a făcut să se decidă Unirea în acel moment? De ce prea multă curtoazie a fost acordată timpului? Ea a folosit din plin timpul contra ei. Cauza Unirii Principatelor a fost pierdută în 8 martie 1856, în mod sigur pentru că ea nu a fost cîștigată în acea zi“²⁶. Saint Marc Girardin scria că Franța reușise în 1840, izolată de diplomația europeană, să obțină ereditatea pentru Mehmed-Ali, deși acesta pierduse Siria, dar în 1858, cînd Franța avea un rol activ în diplomația europeană, obține prea puțin pentru Principate, deși cauza lor era mai bună, mai frumoasă de apărut decît a lui Mehmed-Ali. El scria totuși că titulatura de Principate Unite designa un principiu și „principiul va avea mai degrabă sau mai tîrziu consecințele sale“.

²⁵ *Idem*, p. 253.

²⁶ Saint Marc Girardin, *Les Principautés du Danube et la Constitution nouvelle*, în *Revue des Deux Mondes*, XXVIII-e année (1858), Seconde période, livraison du 15 nov. p. 339.

În schimb era sceptic față de eficacitatea instituției juridice centrale de la Focșani care este asemănată cu senatul fără acțiune directă asupra administrației. „Si parva licet componere magnis“²⁷ exclama autorul. El era convins că Franța ar fi trebuit să facă mai mult pentru Principate la Conferința din 1858. În același studiu, Girardin combate teoriile care susțineau că națiunea română „nu este de natură să producă oameni energici și decizi“ și este o națiune „puțin pregătită în vederea unei conduceri proprii și în consecință independenței“. Girardin arată că asemenea teorie „era întotdeauna făcută în interesul unui vecin puternic“ și îndemna pe cititori să răsfoiască istoria Moldovei și Valahiei pentru a se convinge că românii își au personalitățile lor: Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul, Vlad Țepeș care este citat de autor deoarece unii refuză să le recunoască românilor ori ce fel de energie. Națiunea română — spunea Girardin — „n-a încetat să producă oameni mari decât în ziua în care ea și-a pierdut independența. Dar nici atunci nu natura era aceea care și-a pierdut fecunditatea și originalitatea sa, ci societatea era aceea care nu a mai făcut loc sufletelor energice și spiritelor curajoase; cînd griul bun cade pe piatră sau pe spin, griul bun piere. Ce puteau face sub turci și sub fanarioți oameni de inimă sau oameni de geniu“²⁸. Nici supravegherea dictatorială a consulilor țariști după 1829 nu permitea afirmarea personalității românești în Principate, spunea Girardin; el milita pentru emanciparea Principatelor de sub tutele străine, pentru o societate românească mai evoluată, care să permită și îmbunătățirea soartei indivizilor ei.

Dar Saint Marc Girardin a fost atacat de ziarul „Le Constitutionnel“, ale cărui vederi erau atașate de diplomația guvernamentală. Acest ziar era împotriva folosirii termenului de „Waterloo diplomatic“ și scria că Franța la 1840 nu a făcut realizări prea mari deoarece Egiptul a ieșit din criză mult mai slăbit decât înainte. „Românul“ din 6/18 decembrie 1858 scria că într-un articol din „Le Constitutionnel“ semnat de Renée, acesta îl acuza pe Saint Marc Girardin că „a îngrămădit contrazicerile cele mai flagrante spre a-și da satisfacerea a disprețui Franța înaintea Europei“. Renée căuta să arate meritele noilor hotărâri de la Paris și astfel să scuze guvernul imperial. Renée întreba indignat: „Dar cum dumnealui [Girardin] cu amorul ce-l are pentru creștinii Orientului, și mai ales pentru români, a pierdut oare din vedere că erau supuși de mult timp capriciului cînd al curții suzerane (Turcia n.n.), cînd al curții protectoare (Rusia n.n.), că erau tratați ca popor cucerit și că era mai multă nevoie a le restitui exercițiul drepturilor și privilegiilor lor, decât a reuni de acum ambele țări într-un singur Principat?“ Renée observa că acum nimeni nu se putea băga pe teritoriul lor și că totuși guvernul francez a reușit să obțină lucruri pozitive în fața rezistenței cerbicoase a opozanților. „Românul“ din 16/28 decembrie 1858 scria că din nou „bunul filo-român d. Marc Girardin“ era atacat de C. L. Denis în „Revue Contemporaine“ care apăra Convenția; aceasta „a schimbat încă foarte adînc poziția Principatelor între ele precum și în privința lor către Poartă și Europa. Mai înainte Moldova și Valahia nu erau legate între dinsele decât prin raporturi de vecinătate“. Acum, spunea C. L. Denis, ele aveau legi comune, curte de casație și justiție, organizare militară identică și „această stare de lucruri trebuie după noi să ducă la dînsa (la Unirea deplină n.n.) cu voie, fără voie. Duali-

²⁷ Dacă (lucrurile) mici pot fi puse alături (comparate, amestecate) cu cele mari.

²⁸ Saint Marc Girardin, *op. cit.*, p. 346.

tatea ce nu este înfățișată decît de hospodarat, nu se va putea împotrivi mult timp la acțiunea serioasă și puternică a instituțiilor combinate cu deplinătate spre a cîrmîi țara spre noile îndatoriri spre care Franța și-a propus să le deschidă calea“.

Publicistica franceză își găsește însă din nou identitatea de opinii în fața dublei alegeri a lui Alexandru Ioan Cuza, aprobînd-o cu hotărîre; aceasta era de fapt și poziția guvernului francez care pe jumătate înfrînt în 1858 a privit cu simpatie dubla alegere ca pe o victorie diplomatică împotriva vechilor adversari, alegerea vizînd îndeaproape Unirea deplină pe care, în fond, Franța o susținuse între 1855—1857. Însuși Napoleon al III-lea îi spunea lui Vasile Alecsandri, referindu-se la acest act, că „românii au dat dovadă de profund patriotism și abilitate politică“²⁹. Împăratul l-a făcut să înțeleagă pe Alecsandri că va apăra „faptul săvîrșit“. Anumite considerații politice îi întăreau hotărîrea deoarece el se gîndea că România i-ar putea aduce servicii strategice importante la flancurile balcanice ale Austriei. Ziarul „Românul“ din 28 ianuarie/9 februarie 1859 primea din Paris următoarea telegramă despre dubla alegere: „Vie satisfacțiune a guvernului; reazăm total, nici o intervenție de temut. Urmați cu fermitate și înțelepciune. România s-a înălțat în ochii Europei“³⁰.

Saint Marc Girardin apăra în coloanele ziarului „Journal des Débats“ dubla alegere, scriind că ar fi o chestiune foarte delicată să se spună că românii nu aveau dreptul să acționeze în contra voinței Conferinței de la Paris, deoarece aceasta „s-a crezut în drept să acționeze în contra dorinței naționale a românilor“³¹. Dubla alegere, spunea Saint Marc Girardin, „este înainte de toate o protestatie răsunătoare contra dezunirii, un mare pas înspre unirea deplină și o probă solemnă a perseverenței românilor în lupta lor națională“. „Românul“ din 21 februarie/5 martie 1859 reproducea alte comentarii din „Journal des Débats“ net favorabile alegerii lui Cuza la București. Într-unul din acestea se scria: „Cererea Unirii încă odată aminată (1858 n.n.), ce se întimplă? Moldo-vlahii... prin puterea votului lor împliniră cu autoritate unirea de care fuseseră frustrați“, Girardin scria: „s-ar putea zice c-avem dreptul a lua parte la fericire, fiindcă avuserăm parte la nenorocire. Simțim o bucurie sinceră a vedea cauza română ridicîndu-se“.

„Românul“ din 14/16 februarie 1859 informa că dl. Renée în „Le Constitutionnel“ aprobînd dubla alegere scria că ea dezmințe poziția Austriei și întărește poziția Franței. În 12/24 februarie 1859 același ziar românesc scria că ziarele franceze militau ca la conferințele viitoare să se aprobe această realizare a românilor; astfel „Le Messenger“ din 15 februarie scria că „îndoita alegere a Domnului Cuza nu lasă nici o îndoială asupra intențiilor și dorințelor populațiilor dunărene. Deci, conferința, de se adună, va avea numai a sancționa rezultatul scrutinului...“. Aceeași idee era apărută de Renée în „Le Constitutionnel“, articolul acesta fiind reproduș chiar de Monitorul Oficial al Țării Românești din 19 februarie 1859³². Renée afirmă că dacă o conferință ar anula alegerea lui Cuza la București, Valahia tot pe Cuza l-ar realege.

²⁹ R. W. Seton-Watson, *Histoire des Roumains*, Paris, 1937, p. 338—339.

³⁰ *Acte și documente...*, vol. VIII, București, 1900, p. 716.

³¹ *Journal des Débats*, 27 ianuarie/8 februarie, în *Acte și documente...*, vol. VIII, p. 692.

³² *Acte și documente...*, vol. VIII, București, 1900, p. 1033—1035.

„Le Siècle“ (7 febr. 1859) afirmînd că actul din 19 august 1858 n-a dorit să prejudicieze viitorul (deci avea păreri apropiate de guvern în privința Convenției), ci a dorit să dea românilor mijloacele de a avea într-o zi unirea, dacă ei o doreau realmente, și că de aceea „li s-a dat faimoasa comisie centrală care să pună în armonie legile celor două provincii și a pregăti asimilarea lor“, scria că moldo-valahii „stăpîni pe soarta lor viitoare“ și în prezența amintitelor intenții ale Conferinței de la Paris, au devansat pur și simplu funcționarea mașinei care le-a fost pusă în mîini. Dacă în 1858 nu s-a putut impune Unirea, aceasta s-a întîmplat datorită opoziției unor puteri. S-a instituit compromisul și s-a lăsat ca timpul să se pronunțe. Acesta însă s-a pronunțat imediat prin dublul vot. „Le Siècle“ scria că nimeni, nici o putere, nu poate declara ilegală unanimitatea alegătorilor români. Referindu-se la viitorul deschis României prin dubla alegere, „Le Siècle“ scrie: „Nu va mai fi vorba de Principate Unite ci de România și națiunea română va ieși strălucitoare și întinerită astfel, din mormîntul în care intrigile au dorit să o ascundă pentru totdeauna“.

DUMITRU SUCIU

QUELQUES ÉCHOS DE LA SITUATION POLITIQUE ROUMAINE DANS LA PRESSE FRANÇAISE (1856—1859)

(Résumé)

La presse française a combattu les intrigues intérieures et extérieures contraires à l'Union, a défendu la cause roumaine attaquée par quelques journaux étrangers et a inséré les matériaux roumains de propagande. Aussi elle a éclairé l'opinion publique sur les conditions objectives qui demandaient et autorisaient l'Union. Le public roumain avait connaissance du contenu des articles qui concernaient la lutte politique roumaine, parus dans les journaux et les revues françaises, qui ont été consultés dans les Principautés, soit en original, soit traduites par les journaux roumains. La presse française presque unanime dans son appui apporté à la cause roumaine jusqu'en 1857—1858, se trouvait en désaccord après la Conférence de Paris (19 août 1858), quand le gouvernement français était obligé de faire un compromis avec les puissances contraires à l'Union, en renonçant pour le moment à l'Union totale. La presse liée directement au gouvernement a soutenu le compromis en cherchant de l'excuser. Elle affirmait que le gouvernement impérial a conservé pourtant des éléments communs aux Principautés Unies, et a lutté pour l'assurance de l'autonomie intérieure d'Etat. D'autres journaux français ont combattu le compromis de 1858 et le publiciste Saint Marc Girardin l'a dénommé un vrai „Waterloo diplomatique“ pour la France.

On a indiqué quelques limites inhérentes de ces publications qui défendaient les intérêts compétitives de la bourgeoisie française, particulièrement en ce qui concernait le maintien de l'intégrité de l'Empire ottoman. Dans les calculs de la grande bourgeoisie française l'état roumain autonome uni — qui n'était pas encadré directement à cette intégrité — devait être une barrière pour la défense de l'Empire ottoman, un état tampon entre la Russie et la Turquie.

La presse française a adopté le même point de vue sur la situation politique roumaine en 1859, quand elle a soutenu la double élection de A. I. Couza. C'était le premier pas du peuple roumain vers la réalisation de l'Union totale et de l'Etat moderne roumain.

UN MANUSCRIS AL LUI IOAN BIANU DESPRE SAMUIL MICU CLAIN

Personalitate marcantă a culturii românești, Ioan Bianu¹ se numără printre întemeietorii culturii noastre moderne, avînd în același timp deosebitul merit de a fi creat „Panteonul cărții românești“, Biblioteca Academiei, pe care a slujit-o cu credință timp de 56 de ani. Născut în 1856 în comuna Făget, de pe valea Tîrnavei, I. Bianu își însușește primele cunoștințe în școala din satul natal, pentru ca apoi cursurile gimnaziale și liceale să le urmeze la Blaj, oraș de veche tradiție culturală românească. „În Blajul copilăriei și al adolescenței... la făclia aprinsă de T. Cipariu“², s-a conturat profilul spiritual al omului de cultură de mai târziu. Sub îndrumarea și exemplul marilor săi dascăli, T. Cipariu și I. M. Moldovan, se cristalizează la Ioan Bianu dragostea de cartea românească veche, pasiunea adunării și lecturii cărților și manuscriselor vechi. În anul 1876, urmînd pilda multora dintre ardeleni, I. Bianu trece Carpații pentru a urma la București cursurile universitare, aducînd cu sine „tenacitatea înaintașilor, spiritul latinității, austeritatea și perseverența lui I. M. Moldovan“³. Înarmat cu un „testimonium maturitatis“ numai cu „eminente“ și scris latinește și cu recomandarea „părintelui său spiritual“ (Moldovănuț) către August Treboniu Laurian, I. Bianu se înscrie la facultatea de litere, suplinind în același timp și postul de custode la Biblioteca Centrală, al cărei director era fostul luptător de la 1848.

Înțelegător profund al vechii literaturi românești, din care și-a creat un cult, ce a constituit sensul vieții sale, Ioan Bianu se impune ca cel mai de seamă bibliograf român, reușind să strîngă în Biblioteca Academiei aproape întregul patrimoniu al culturii noastre. Mai târziu, ca director al acestui for de cultură și ca profesor de istorie a literaturii române la Universitatea din București, I. Bianu s-a remarcat în activitatea academică sau de catedră, cit și în cea științifică, ca un distins filolog și istoric literar.

Încă din 1876, întîiul an de studiu universitar, la vîrsta cînd studenții abia își începeau ucenicia în Universitate, Ioan Bianu publica prima sa lucrare de istorie

¹ Despre viața lui Bianu: N. Comșa, *Correspondența între Ion Micu Moldovan și Ion Bianu*, Blaj, 1943; G. Baiculescu, *Ion Bianu (1856—1935)*, în *Căluza bibliotecarului*, 2, 1965, p. 111—114; B. Teodorescu, *Ion Bianu*, în *Studii și cercetări de documentare și bibliologie*, București, 1, 1966, p. 35—42; G. Strempel, *Ion Bianu*, în *Biblioteca Acad. R.P.R. Prima sesiune științifică de bibliologie și documentare*, 15—16 decembrie, 1955, București, 1957, p. 145—151.

² *Sărbătorirea profesorului Ion Bianu la Universitatea din București. Facultatea de filosofie și litere, în ziua de 7 ianuarie 1928*, București, p. 20

³ B. Teodorescu, *op. cit.*, p. 35.

literară, monografia despre Samuel Micu Clain⁴, dovedind o bogată cunoaștere și o adincă probitate științifice. Acest studiu a rămas pînă azi unul din izvoarele principale de informație despre marele inițiator al școlii latiniste (ardelene) de la Blaj.

În Biblioteca Arhidiecezană din Blaj, alături de monografia amintită, tipărită la București în anul 1876, s-a păstrat și un manuscris⁵, aparținînd tot lui Bianu și care se referă la același Samuil Micu, manuscris nedatat și nelocalizat. Este conceput, atît ca stil, cît și ca formă, a fi destinat unui discurs pe care I. Bianu ar fi trebuit să-l rostească într-o „ocasiune solemnă“, după cum mărturisește însuși autorul. Afirmăm că ar fi trebuit să-l rostească, deci nu a dat curs intenției sale, ținînd seama de faptul că manuscrisul este incomplet, biografia lui Samuil Micu mergînd doar pînă la anul 1792. Se poate presupune, fie că urmă să țină această cuvîntare în cadrul unei ședințe a „Societății de lectură a junimii studioase de la gimnaziul român din Blaj“, din care, ca elev în ultima clasă de liceu, făcea parte cu siguranță, fie că această „ocasiune solemnă“ se referă la manifestările comemorative ce aveau loc anual la Blaj în zilele de 3/15 mai, prilejuri cu care se țineau discursuri legate de mari personalități ale vieții politice și culturale. Considerăm Blajul ca fiind locul unde Ioan Bianu se pregătea să-și rostească cuvîntarea, avînd în vedere și faptul că manuscrisul a fost păstrat într-o bibliotecă de aici. În privința datării, venim cu o ipoteză: probabil este vorba de anul 1876, ultimul petrecut la Blaj, an în care, refăcută și completată, monografia este publicată la București.

Cele două lucrări de care dispunem au pentru început o introducere, mai oratorică și mai complexă în manuscris, dar în esență ambele familiarizează auditoriul și respectiv cititorii cu personalitatea lui Samuil Micu Clain, care, precizează autorul, nu a fost nici un mare general, nici ministru sau cancelar, ci „un modest, dar erudit monah român“⁶, care alături de Gh. Șincai și Petru Maior a deschis „cartea limbei și adevărata carte a istoriei române“⁷.

Manuscrisul oferă în continuare un preambul care lipsește însă în tipăritură și care urmărește îndecaproat discursul de recepție ținut la Academie de A. Papiu Ilarian în 14 septembrie 1869, despre viața și activitatea lui Gh. Șincai. Întocmai ca Ilarian, și Bianu face o incursiune în istorie, fixează în linii mari evenimentele politice, sociale și culturale din trecutul atît de zbuciumat al poporului român, ajungînd la epoca în care au trăit și au creat corifeii Școlii Ardelene.

Pornind de la cucerirea Daciei de către împăratul Traian, eveniment care a impus dominația Romei, a culturii latine occidentale în aceste ținuturi, autorul punctează un alt moment: anul 271⁸, cînd în urma „retragerii aureliene“, pămîntul fostei provincii Dacia este „inundat“ de o serie de popoare migratoare. Mai întîi țara și-a pierdut integritatea teritorială, ajungînd sub diferite dependențe politice, care doar în parte au reușit să se impună, căci și-au asigurat colaborarea numai a unei părți a națiunii, aceea a claselor avute, poporul înțelegînd să lupte pentru neatîrnare, găsindu-și uneori și exponenți care să se facă purtătorii de cuvînt ai acestui dezide-

⁴ I. Bianu, *Viața și activitatea lui Maniu Samuilu Micu, alias Clain de Sadu*, București, 1876.

⁵ Ms. rom. nr. 362, în Secția de Mss. a Bibliotecii Fil. Cluj a Acad. R. S. România.

⁶ *Idem*, fila 1.

⁷ A. Papiu Ilarian, *Viața, operele și ideile lui Georgiu Șincai din Șinca*, București, 1869, p. 2.

⁸ Autorul fixează evenimentul la anul 274 e.n.

rat de libertate. Ioan Bianu face desigur referire la marii bărbați de stat ai neamului (un Ștefan cel Mare, un Mihai Viteazul) care au obținut o serie de izbânzi împotriva cotropitorilor străini, cîștiguri însă pierdute o dată cu dispariția conducătorului.

„Fără limbă, cultură și literatură este imposibilă existența unei națiuni ca atare”⁹, spune Bianu și atacurile cele mai vehemente au fost îndreptate tocmai împotriva acestor elemente ale națiunii române. Crearea, din motive de ordin politic, a țarautului româno-bulgar în secolul al XII-lea a însemnat renunțarea la scrierea cu litere latine, marcînd începutul folosirii la noi a limbii slavone, care în curînd s-a impus ca limbă oficială a bisericii și a aparatului de stat. Numai poporul mai vorbea românește și cei ce veneau în contact direct cu el, căci poporul nu voia să cunoască altă limbă decît pe cea moștenită de la strămoși, „care, ca un fir roșu... ne conduce prin toate labirintele întunecate ale istoriei acestui popor antic”¹⁰. Autorul nu trece cu vederea nici influența grecească ce s-a făcut simțită într-o altă perioadă a istoriei țărilor române — perioada fanariotă — influență îmbrățișată mai ales de boierii de aici, care au adoptat și limba greacă considerînd „limba română nesuficientă spre conversațiune, cu atît mai puțin spre propunerea în școli”¹¹.

Dar iată că la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, în contextul și din lupta cu realitățile social-politice, s-a conturat curentul cultural ideologic iluminist, cunoscut sub denumirea de „Școala Ardeleană”. Activitatea Școlii Ardelene își are originea încă în prima jumătate a acestui veac, în lupta politică și culturală a lui Inochentie Micu, atingînd punctul unei eferescențe depline prin gîndirea, scrisul și acțiunea celor „trei luceferi” apăruiți „pre firmamentul literaturii române”¹² și care au format epoca mare a Blajului: Samuil Micu Clain, Gheorghe Șincai și Petru Maior. Sînt amintiți apoi episcopii Oradiei, Darabant și Vulcan, protectorii corifeilor iluminiști; I. Piuaru Molnar, prezent în tratativele dintre forurile oficiale și Crișan în răscoala din 1784, brașoveanul Radu Tempea, autorul gramaticii din 1797 și eruditul bănățean Paul Jorgovici. În aceeași ordine sînt enumerați fabulistul Țichindeal, Méhesi, autorul principal al *Supplex*-ului din 1791, filologii I. Budai Deleanu și Ioan Corneli.

Atenția autorului se îndreaptă apoi și spre bărbații „luminați” de dincolo de Carpați, fie ei laici sau clerici. Demn de menționat este un Ienăchiță Văcărescu care în plină epocă fanariotă dădea românilor una din primele gramatici și lăsa urmașilor cea mai nobilă moștenire: „Creșterea limbei românești / Și a patriei iubire”¹³.

Chiar dacă nu toți clericii s-au ocupat de istoria și literatura națională, cum a fost în Moldova mitropolitul Iacob Stamate, care a întocmit o cronologie a domnitorilor, au fost însă unii care sprijineau traducerea și tipărirea de cărți bisericești, ce „sunau românește la urechea poporului întreg, de la nașterea pruncului pînă la astrucarea moșneagului”¹⁴. Între aceștia Ioan Bianu îl amintește pe mitropolitul Grigore, dascălul Damaschin și episcopul Filaret, precum și pe mitropolitul Beniamin, urmașul lui Iacob Stamate, în Moldova.

⁹ Ms. rom. nr. 362, fila 1.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² A. Papiu Ilarian, *op. cit.*, p. 2.

¹³ *Idem*, p. 8.

¹⁴ *Idem*, p. 80.

Ideile despre drepturile omului și ale poporului, despre egalitate și libertate, idei care începuseră să se vînture în Europa la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, luînd ca exemplu revoluționara „Declarație de independență” din 1774, aveau în Transilvania rădăcini mai adînci: activitatea politică a episcopului Inochentie Micu de la începutul acestui veac.

În starea de spirit creată în ultimele decade ale secolului a izbucnit marea răscălmă din 1784, înăbușită atît de crunt pentru ideile care-i stăteau la temelie, principii care în curînd, devenind simbolul revoluției franceze victorioase, au fost salutate și îmbrățișate de întreaga lume modernă. „Sînge român s-a vărsat mai întîi pentru mărețele și strălucitele idei ale admirabilei revoluțiuni franceze”¹⁵ — spune I. Bianu.

Tot pe linia preocupărilor iluministe, ce animau acea epocă, autorul amintește în încheierea preambulului încercarea de constituire la Sibiu, în anul 1795, a „Societății filozoficești a neamului românesc în Mare Principatul Ardealului”, la care aveau să colaboreze și cărturari de dincolo de Carpați, societate ce intenționa să editeze de două ori pe săptămînă niște „Vestiri filozoficești și moralicești”. Dar în atmosfera care domnea în Europa răscolită de ideile revoluționare, stăpînirea habsburgică nu a îngăduit publicarea unei gazete românești de teamă ca opiniile răspîndite pe această cale să nu zguduie „liniștea publică”.

Viața și activitatea lui Samuil Micu Clain, adică subiectul propriu-zis pe care autorul și-a propus să-l trateze, ocupă un loc destul de restrîns în manuscrisul său. Biografia lui Micu se întinde pe o perioadă de numai 47 de ani (1745—1792), ceea ce îndreptățește afirmația că un motiv sau altul l-a împiedecat pe I. Bianu să-și rotească discursul, manuscrisul rămînînd astfel incomplet.

Făcînd o paralelă între cele două texte, adică între tipăritura din 1876 și ultima parte a manuscrisului care se ocupă de viața lui Samuil Micu, observăm că ambele urmăresc aceeași bibliografie, „Acte și fragmente” a lui Timotei Cipariu, în esență textul este același, cu unele pasaje identice, cu altele diferite, mai ample fie în manuscris, fie în tipăritură. Asupra activității și lucrărilor lui Micu scrise între anii 1787—1792, autorul nu insistă în manuscris, nici nu le enumeră pe toate. În privința aparatului critic, notele sînt identice la ambele lucrări, tipăritura avînd însă și note suplimentare.

Prin talentul și pregătirea sa, Ioan Bianu a fost indicat să devină unul din filologii și istoricii noștri literari de frunte. Oricît de prins ar fi fost de activitatea de organizator al Bibliotecii Academiei, căreia i-a închinat toată priceperea, pasiunea și devotamentul său, el n-a încetat nici un moment studiul literaturii române, mai ales în epoca ei mai veche. Manuscrisul de care dispunem, deși este fragmentar, reușește totuși să dezvăluie preocupările și interesul vădit de Ioan Bianu (încă din adolescență) pentru problemele majore ale istoriei noastre literare, pentru figurile reprezentative ale culturii românești.

VIORICA POP

UN MANUSCRIT DE I. BIANU SUR SAMUIL MICU CLAIN

(Résumé)

On présente et on interprète un fragment de manuscrit inédit de Ioan Bianu, sur la vie et l'activité de Samuil Micu Clain, l'un des plus remarquables représentants de l'illuminisme transylvain.

¹⁵ Ms. rom. nr. 362, fila 2.

O ÎNCERCARE DE COLABORARE POLITICĂ ROMÂNNO-SÎRBĂ ÎN 1891

Secolul al XIX-lea este perioada trezirii tuturor popoarelor oprite la conștiința națională, la dorința justificată de a-și crea o organizație statală proprie și independentă. Dintre aceste popoare fac parte și cele din sud-estul Europei care pentru constituirea lor în state naționale unitare și independente au dus o luptă susținută în tot decursul secolului al XIX-lea și în primul pătrar al secolului al XX-lea.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea din punct de vedere politic Peninsula Balcanică era sub dominația Austro-Ungariei și Turciei. Dar pe teritoriul balcanic se încrucișau și interesele altor mari puteri, în primul rând Rusia, în marele diferend diplomatic și politic care a primit în istorie numele de „chestiunea orientală”¹. În această situație, popoarele balcanice căutau să-și asigure sprijinul și colaborarea reciprocă, avantajate fiind și de faptul că ele aveau obiective comune ca: lupta contra dominației otomane și habsburgice; aplicarea dreptului la autodeterminare a fiecărei națiuni (dreptul la o existență de stat independentă); constituirea statelor naționale unitare; coordonarea liniei politice comune față de poziția marilor puteri în sud-estul Europei și îndeosebi pentru a neutraliza acțiunile Turciei și Austro-Ungariei.

După Congresul de la Berlin din 1878, infiltrarea economică și politică a Austro-Ungariei în Peninsula Balcanică se face simțită. Acestei infiltrări nu-i scapă Bosnia și Herțegovina, ce sînt acum sub administrația monarhiei dualiste, Bulgaria, Muntenegru, dar mai ales Serbia², care, expusă presiunii austro-ungare, era în mod necesar obligată să caute un suport de rezistență în colaborarea balcanică. Perioada de supremație austro-ungară în Serbia după 1878, înfringerea gravă în 1885, participarea pasivă la criza orientală (1897), scăderea prestigiului ei în mișcarea iugoslavă, crizele politice interioare și loviturile de stat — toate cereau o activizare a politicii naționale. Dar aceasta nu era posibilă decît cu sprijinul altor popoare balcanice pentru a rezista monarhiei dualiste. De aceea în programul tuturor partidelor politice din anii '80 se află ideea alianței balcanice. O găsim la șeful Partidului radical, Nikola

¹ D. Djordjević, *La Société „L'Alliance des Peuples des Balkans” en Serbie en 1890—1891. Contribution à l'histoire des Alliances Balkaniques*, în *Balkan Studies*, 4 (1963), nr. 1, p. 137.

² N. Ciachir, *România în sud-estul Europei*, București, 1968, p. 192—195.

Pašić, ca și la o serie de alți politicieni sirbi: Milovan Dj. Milovanović, Milan Piročanac, Vladimir Karić și Stojan Novaković³.

În primăvara anului 1891 ideea alianței popoarelor balcanice a fost îmbrățișată și de studențimea sîrbă și română. Societatea *Obilić* a studenților sirbi din Belgrad trimite studenților români o scrisoare prin care-i anunță că, în prima zi de Paști a anului în curs, studenții sirbi vor veni pe pămîntul României pentru „afirmarea solidarității naționale a celor două state amice”⁴. La această scrisoare, studenții celor două universități românești, din Iași și București, constituiți din anul 1880 în *Asociația generală a studenților din România*⁵, răspund printr-o moțiune prezentată adunării lor din 9/21 aprilie 1891 de studentul Simion Mehedinți. În ea se arată că studenții sirbi sînt așteptați „pentru afirmarea solidarității celor două generații tinere pentru cultura lor națională”⁶, întîlnirea fixîndu-se să aibă loc la Turnu Severin⁷.

Ziarul „Odjek” (Răsunetul) din Belgrad, publicînd moțiunea studenților români, spera că întîlnirea de la Turnu Severin va stringe și mai mult legăturile de prietenie dintre viitorii conducători ai celor două țări. Ziarul remarca chiar interesele comune ale Serbiei și României din această perioadă, afirmînd că mai ales starea românilor și a sîrbilor din Austro-Ungaria este de natură a întări pentru totdeauna solidaritatea dintre cele două popoare⁸. În acest sens, după unanimele manifestații de simpatie la întîlnirea studenților sirbi și români de la Turnu Severin (20—30 aprilie st. v. 1891), s-a elaborat o scurtă moțiune în care se insistă asupra îndatoririi reciproce a românilor și sîrbilor din regate de a da ajutor material și moral fraților din Austro-Ungaria în lupta lor pentru libertate națională⁹. Moțiunea exprimă și dorința ca între popoarele slave și românii din Austro-Ungaria să se stabilească o înțelegere care să ducă la o acțiune comună¹⁰.

La întrunirea de la Turnu Severin s-a discutat îndeosebi, sub ce formă să se realizeze înțelegerea româno-sîrbă, ca și cea balcanică. Multe propuneri în acest sens a făcut viitorul geograf Simion Mehedinți ca și unele din cadrele didactice care se aflau în fruntea celor două delegații de studenți. Astfel, profesorul universitar din Belgrad Al. Antonović arăta în discursul său că românii și sîrbii sînt inițiatorii unirii popoarelor mici, solicitînd și de la alte popoare acest lucru și afirmînd că solidaritatea și frăția româno-sîrbă este un fapt împlinit¹¹. Profesorul ieșean I. Tanoviceanu,

³ D. Djordjević, *op. cit.*, p. 140—147; idem, *Révolutions nationales des Peuples Balkaniques 1804—1914*, Belgrad, 1965, p. 177—178; idem, *Les Yugoslaves au XIXe et au XXe s.*, în *Actes du premier Congrès international des Études Balkaniques et sud-est Européennes*, vol. III, Sofia, 1969, p. 117—130; L. S. Stavrianos, *Balkan Federation*, Connecticut, 1964, p. 133—163.

⁴ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 82 din 11/23 aprilie 1891, p. 3.

⁵ *Tribuna*, nr. 224 din 8/20 octombrie 1891, p. 895; C. N. Velichi, *Dezvoltarea Universității din București de la înființarea ei și pînă la primul război mondial (1864—1918)*, în *Studii*, 17 (1964), nr. 6, p. 1280—1281.

⁶ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 82 din 11/23 aprilie 1891, p. 3.

⁷ *Ibidem*, nr. 85 din 14/26 aprilie 1891, p. 2.

⁸ *Ibidem*, nr. 91 din 21 aprilie/3 mai 1891, p. 2.

⁹ De altfel *Asociația generală a studenților din România* va edita în acest an la București un memoriu destinat opiniei publice europene cu titlul: *Memoriul studenților universitari români privitor la situațiunea românilor din Transilvania și Ungaria*.

¹⁰ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 92 din 25 aprilie/7 mai 1891, p. 2.

¹¹ *Tribuna*, nr. 95 din 27 aprilie/9 mai 1891, p. 378.

care alături de istoricul V. A. Urechea se afla în fruntea delegației de studenți români¹², afirmă în legătură cu alianța balcanică: „Un lucru ne poate scăpa de răul, care ne bîntuie, unirea noastră a tuturor în lupta contra celor mari, oricare ar fi dinșii. Pericolul acum nu vine din partea turcilor, acum el pornește de la popoarele zise civilizate, ba chiar frați ai noștri. Luptăm și vom ajunge la formarea confederației, luptăm și vom avea respectul în areopagul european, căci altminterlea vom ajunge a fi tratați ca niște paria”¹³.

Declarația finală a studenților români și sîrbi întruniți la Turnu Severin, chiar dacă nu precizează acțiunile lor concrete, conține totuși intențiile acestora de a începe lupta „contra prejudecăților sădite în inima unor neamuri”, pentru a realiza adevărata înfrățire a popoarelor, bazată pe interesele lor social-economice și credința că „numai confederația balcanică va face să ajungem la realizarea acestui ideal”¹⁴. Atare acțiune nu rămîne fără ecou în sinul românilor și sîrbilor ca și la alte popoare din Balcani. Ea va fi salutată de studenții sîrbi care studiau la Budapesta, de Joanović — președintele Societății pentru „Confederația Balcanică” din Belgrad¹⁵ și de studenții români din Viena, Graz și Budapesta¹⁶. Comentind pe marginea întîlnirii studenților români și sîrbi de la Turnu Severin, George Bogdan-Duică într-o corespondență trimisă din București ziarului „Tribuna” la Sibiu arăta: „Ideea confederației balcanice n-a fost singura înscrisă în programul tineretului român și sîrb; și, drept vorbind, această idee atît de norocită [fericită], scutul acesta împotriva lăcomiei marilor împărății, va fi mai greu de realizat, decît ar dori să fie toți oamenii cu dragoste de independența statelor balcanice și de scuturarea oricărei influențe străine. Peninsula Balcanică se află într-un proces de alcătuirii nou întemeiate pe granițele naționale, ce în veacul acesta toate națiile nisuesc [năzuiesc] a și le trage... și aceste fapte sînt dovadă, că poate multă vreme încă confederația balcanică va rămîne o idee. Și a fost bine ca ea să fie dată entuziasmului tineresc, pentru ca el să o poarte mai cu înlesnire în curentele populare. Înfrățirea în vederea acestei idei trebuia să-și caute sprijin în forța națiilor și aceasta s-a aflat, că nu este numai a țărilor oficiale sîrbă și română, ci a națiilor, a sîrbilor și românilor de pretutindena; o idee, pe care o găsim de altfel chiar și la patrioții unguri de la 1848—49, care asemenea vorbeau de o confederație carpato-balcanică. Și așa trebuia să se vorbească și de asupritul popor român și sîrb din Ungaria și Ardeal”¹⁷.

O interesantă propunere legată de întrunirea de la Turnu Severin se face și în paginile ziarului românesc de limbă franceză „Bucarest”. Autorul articolului *Les Etudiants* este de părere că la aceste întruniri care au fost organizate pentru prima dată în Balcani de România, să participe și studenții maghiari, care întorși acasă ar pleda pentru rezolvarea problemei naționale din Transilvania¹⁸, precum și din restul monarhiei dualiste.

În această atmosferă de apropiere s-a încercat în Serbia în anii 1890—1891 fondarea Societății *Alianța popoarelor din Balcani*, care în comun cu o societate ana-

¹² *Gazeta Transilvaniei*, nr. 93 din 26 aprilie/8 mai 1891, p. 2.

¹³ *Tribuna*, nr. 95 din 27 aprilie/9 mai 1891, p. 378.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Probabil un comitet local al Societății *Alianța popoarelor din Balcani*.

¹⁶ *Tribuna*, nr. 95 din 27 aprilie/9 mai 1891, p. 378.

¹⁷ *Ibidem*, nr. 104 din 8/20 mai 1891, p. 413.

¹⁸ *Bucarest*, nr. 480 din 10/22 septembrie 1891, p. 1.

logă din Atena ar fi pus bazele unei activități ce de pe terenul cultural ar fi trecut la cel politic. Societatea ateniană, intitulată *Confederația orientală*, fusese fondată în anul 1884 de generalul grec D. N. Botzaris în scopul alianței popoarelor balcanice pentru a-și păstra independența. Ea era în raport cu suveranul Muntenegrului prințul Nicolae, cu Partidul liberal din România, condus de I. C. Brătianu și cu Zaharia Stojanov președintele Adunării naționale din Bulgaria. Societatea a intrat în legătură și cu Jovan Ristić, care a promis să fondeze o societate analogă la prima ocazie favorabilă¹⁹. Dar ajuns regent al Serbiei, după cum remarcă ziarul vienez „Neue Freie Presse”, Ristić a renunțat la acțiunile sale anterioare²⁰.

Promotorul creării unei societăți analoge în Serbia, care să cuprindă o alianță a tuturor popoarelor din Balcani pentru a rezista presiunii marilor puteri, este acum deputatul radical Dimitrije Katić — președintele Adunării naționale sîrbești. În acest scop a programat pentru data de 19/31 mai 1891 un mare miting la Jagodina unde să pună bazele acestei societăți²¹. În scrisoarea sa de convocare adresată confrăților din Partidul radical, Katić arăta că „secoli întregi de-a rîndul popoarele balcanice jertfesc singele lor, dar totdeauna numai pentru fericirea străină” și că încercările făcute pînă acum și nereușite nu pot să descurajeze o lucrare bine organizată spre realizarea ideii alianței balcanice²².

Dar Nikola Pašić, devenit acum prim-ministru, deci om de stat responsabil, s-a opus acțiunii lui Katić, trimițîndu-l pe ministrul său de externe la Svilajnac (unde se găsea Katić), pentru a contramanda de teama complicațiilor externe mitingul de la Jagodina²³. Astfel că mitingul din 19/31 mai 1891 n-a mai avut loc, după știrile presei românești el fiind amînat²⁴.

Totuși, Katić, încurajat de o parte a presei sîrbe²⁵, ca și de acțiunile studenților români și sirbi și de vizita la Belgrad în mai 1891²⁶ a fostului prim-ministru al Greciei, Tricupis — un adept al „înfrățirii tuturor națiunilor balcanice”²⁷ —, n-a renunțat la realizarea planului său.

Prezent la banchetele și recepțiile ce s-au dat de frunțașii politici sîrbi în onoarea expremierului grec Tricupis cu ocazia vizitei sale în Serbia²⁸, unde s-au ținut nume-

¹⁹ D. Djordjević, *La Société...*, p. 147—148; L. S. Stavrianos, *op. cit.*, p. 150.

²⁰ Cf. *Gazeta Transilvaniei*, nr. 127 din 7/19 iunie 1891, p. 2.

²¹ D. Djordjević, *La Société...*, p. 149; *Bucarest*, nr. 397 din 24 mai/5 iunie 1891, p. 1.

²² D. Djordjević, *La Société...*, p. 149; *Tribuna*, nr. 118 din 25 mai/6 iunie 1891, p. 469.

²³ D. Djordjević, *La Société...*, p. 149—151; *Tribuna*, nr. 117 din 24 mai/5 iunie 1891, p. 465.

²⁴ *Bucarest*, nr. 397 din 24 mai/5 iunie 1891, p. 1; *Tribuna*, nr. 118 din 25 mai/6 iunie 1891, p. 469.

²⁵ D. Djordjević, *La Société...*, p. 151.

²⁶ *Ibidem*, p. 146.

²⁷ *Tribuna*, nr. 130 din 9/21 iunie 1891, p. 517.

²⁸ Ca și în cazul mitingului de la Jagodina, se pare că guvernul sîrbesc a căutat să evite un conflict extern cu ocazia vizitei expremierului grec la Belgrad, combătînd afirmațiile că Tricupis ar fi făcut voiajul său politic pentru ideea formării alianței balcanice, care n-ar fi la ordinea zilei. Dovedind bună chibzuială și corectitudine în problema alianței balcanice, cum remarcă ziarul „Politische Correspondenz” guvernul sîrbesc nu poate nega „că între popoarele balcanice există interese comune, iar cultivarea leală a acestei solidarități nu poate veni în conflict cu interesele păcii europene” (cf. *Tribuna*, 1891, nr. 136 și 138).

roase discursuri pentru solidaritatea tuturor popoarelor balcanice²⁹. Katić a publicat o serie de articole în ziarul „Dnevni List“ (Foaia zilnică), în care pledează cu toată căldura pentru realizarea acestei idei³⁰. El fondează și înregistrează Societatea *Alianța popoarelor din Balcani*, trimițând statutele ei prietenilor săi, recomandându-le să creeze comitete locale³¹ și informînd totodată *Confederația orientală* din Atena despre acțiunile sale³².

Conform statutului elaborat de Katić, se prevedea în articolul prim că numita „Societate de alianță a popoarelor din Balcani“ cuprinde pe sîrbi, greci, români, bulgari și albanezi. Scopul ei era de a acționa prin toate mijloacele admise de lege, nu numai pentru a preveni și înlătura conflictele și ostilitățile între popoarele amintite, ci și pentru a realiza alianța acestor popoare bazîndu-se pe egalitatea lor națională, religioasă și politică (art. 2). Societatea urmă să dezvolte atare idei prin mitinguri, reuniuni, conferințe publice și cărți „răspîndind dragostea, fraternitatea și înțelegerea“ între popoarele amintite și îndepărtînd tot ceea ce ar submina alianța și ar semăna discordie între ele (art. 3). Membrii societății erau repartizați în „membri binefăcători“ (oameni de stat, savanți și scriitori), care ar propaga ideile expuse în program; în membri fondatori și membri ordinari, după cuantumul aportului material oferit societății (art. 5—10). Schema de organizare cuprindea comitete locale și Comitetul Central. Pînă la convocarea adunării generale fixată la data de 20 iulie 1891, Comitetul de la Svilajnac exercita funcția de Comitet Central (art. 17). Adunarea generală trebuia să decidă intrarea în legături și în colaborare cu societăți analoge, existente în țările balcanice (art. 18), dată fiind bineînțeles colaborarea cu societatea din Atena³³.

Mitingul proiectat pentru 20 iulie 1891 n-a mai avut nici el loc. Mișcarea părea că se va stinge. Dar acțiunea n-a rămas fără ecou, pentru că planul lui Katić este reluat tot la Svilajnac, unde comitetul local gira funcția de Comitet Central al Societății *Alianța Popoarelor din Balcani*³⁴.

Comitetul de la Svilajnac își începe activitatea de sine stătătoare prin publicarea unui apel în care se arată că: „Pentru toate popoarele balcanice a sosit un moment politic serios. Pe toate le amenință pericolul atît pe terenul politic, cît și economic. Și pentru ce? — Pentru că jur împrejur sîntem înconjurați de puteri mari, pe cînd dintre noi chiar și cel mai puternic stat abia numără 6 milioane de suflete. Asemeni puteri mici la nici un caz nu pot dezvolta o forță, cu care să poată rezista față cu marile puteri. Ne bat de toate părțile, cînd în privința politică, cînd în cea economică. Fiecare dintre noi se nisuesce [străduiește] a se apăra numai cu puterea proprie; dar în zadar. Popoarele balcanice însă sînt stăpîne peste soarta lor; ele au încă timp de a se mîntui, dar acest timp nu li este iertat să-l neglijeze. Este în joc

²⁹ *Tribuna*, nr. 128 din 7/19 iunie 1891, p. 509.

³⁰ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 139 din 22 iunie/4 iulie 1891, p. 2.

³¹ Probabil sub influența acțiunii lui Katić, studențimea sîrbă din Belgrad s-a organizat într-o societate intitulată *Proteča* (Înaintemergătorul) cu scopul de „a mijloci cunoașterea reciprocă a popoarelor balcanice și apropierea între sine a tinerimei din Balcani, ca astfel să se pună bazele unei lucrări comune pe tărîmul cultural și politic, toate în vederea unei *confederațiuni între popoarele balcanice*“ (cf. *Gazeta Transilvaniei*, 1891, nr. 153 și 156).

³² D. Djordjević, *La Société...*, p. 151—152.

³³ *Ibidem*, p. 152.

³⁴ *Ibidem*, p. 151—152.

existența lor politică și economică. Numai unirea puterilor poate să mîntuiască popoarele balcanice de sigura perire“³⁵.

La 14 septembrie 1891 Comitetul Central din Svilajnac publică statutul schimbat, completat și amplificat al noii societăți³⁶, elaborat de Atanasije Vučković³⁷ — directorul gimnaziului din localitate. În el se subliniază „salvgardarea independenței politice a fiecărui popor din Balcani prin forțe unite“ (art. 2) și se adaugă că „se va veghea mutual la interesele economice și salvgardarea independenței economice“. Pentru mai multă siguranță s-a lansat un apel la *Liga internațională pentru pace* pentru ca „chestiunea alianței popoarelor din Balcani să fie deopotrivă și corect înțeleasă de toți membrii Parlamentelor din Europa“ (art. 3)³⁸.

Față de statutul elaborat de Katić, noul statut al Societății de la Svilajnac „ar avea să cuprindă într-o unitate politică pe Serbia, România, Grecia, Bulgaria, Albania și pe Turcia, în scopul de a cultiva între popoarele acestor state concordia și amicitia“³⁹. Societatea urma să editeze un ziar propriu și să aibă membri fondatori, ordinari și onorari în toate părțile Peninsulei Balcanice⁴⁰. Dar spre deosebire de acțiunea lui Katić care se orienta spre Balcani, gruparea de la Svilajnac lărgeste cadrul acțiunii, căutînd să antreneze pentru alianță și popoarele din monarhia austro-ungară. Cu data de 12 iulie 1891 este expediată din Svilajnac o scrisoare cu antet în limba sîrbă adresată omului politic din Banat, președintele Partidului Național Român din Transilvania — Vincențiu Babeș (fig. 1—2)⁴¹. Scrisoarea de la Svilajnac⁴² (pe care o dăm anexat în traducere românească) pleacă de la faptul cunoscut că în Peninsula Balcanică și în Austro-Ungaria trăiesc o serie de popoare mici care datorită certurilor dintre ele nu se pot apăra în fața presiunilor marilor puteri. „Dar de atare boală periculoasă, care neconținut innăbușe aceste popoare — se arată în scrisoare — ele nu se vor putea salva altfel decît prin propagarea și înfăptuirea în cea mai mare măsură în rîndurile lor a: *egalității politice, naționale și religioase*“.

În speranța că o asemenea societate ca *Uniunea popoarelor balcanice* din Svilajnac va lua ființă și în Austro-Ungaria, scrisoarea condiționează realizarea ei de respectarea egalei îndreptățiri politice, naționale și religioase a tuturor popoarelor asociate. Ea propune „ceea ce este mai important, ca în însăși Pesta să se înființeze o asociație cu acest țel, în care să intre ca membri, patrioți dintre: români, maghiari.

³⁵ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 168 din 30 iulie/11 august 1891, p. 2; *Tribuna*, nr. 172 din 2/14 august 1891, p. 685.

³⁶ D. Djordjević, *La Société*..., p. 153.

³⁷ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 179 din 14/26 august 1891, p. 1.

³⁸ D. Djordjević, *La Société*..., p. 153.

³⁹ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 179 din 14/26 august 1891, p. 1. Dintre țările amintite de „*Gazeta Transilvaniei*“, Albania nu constituia încă un stat independent, el se va declara abia în anul 1912. Relatarea ziarului brașovean amintește și de Turcia, spre deosebire de antetul scrisorii-apel de la Svilajnac și de legenda sigiliului societății în care nu se specifică și poporul turc.

⁴⁰ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 179 din 14/26 august 1891, p. 1.

⁴¹ Arhiva lui Vincențiu Babeș (în posesia prof. univ. Mihail Dan, Cluj); supra, p. 355—364.

⁴² Cu ocazia primului Congres internațional de studii balcanice și sud-est europene ce a avut loc la Sofia între 26 august — 1 septembrie 1966, prof. univ. Mihail Dan în intervenția sa pe marginea raportului lui Dimitrije Djordjević, *Les Yugoslaves au XIXe et au XXe s.*, face o primă prezentare a acestui document (cf. *Actes du premier Congrès international des Etudes Balkaniques et sud-est Européennes*, vol. III, Sofia, 1969, p. 201—202.

sîrbi, croați și slovaci“. O astfel de societate centrală la Pesta — arată scrisoarea — ar putea edita un organ de presă în limbile tuturor popoarelor din Ungaria, ceea ce ar influența crearea unei societăți asemănătoare și la Viena.

Pentru toate acestea, scrisoarea de la Svilajnac îi cerea lui Vincențiu Babeș să ia asupra sa în chip privat organizarea unei astfel de societăți, trimițându-i în acest scop și un exemplar din „proiectul de statut al societății pentru apropierea și cunoașterea reciprocă a popoarelor balcanice“⁴³. Scrisoarea purtînd semnătura președintelui societății *Uniunea popoarelor balcanice*, Atanasije Vučković, a membrilor Dragoljub C. Ilić, Alexe Milčić, Milutin Stojčević, Pera Pavlović ș.a., ca și sigiliul acesteia, solicită în încheiere un răspuns din partea lui Vincențiu Babeș. Cunoscut în cercurile sîrbești ca un luptător pentru drepturile naționalităților din monarhia austro-ungară, ca și pentru influența sa politică — cum remarcă scrisoarea-apel de la Svilajnac —, nu ne surprinde încercarea de colaborare cu Vincențiu Babeș (1821—1907), personalitate politică proeminentă a românilor transilvăneni, a cărui concepție se răzima pe activismul politic. El se face remarcat încă la 1861 în Dieta de la Pesta, prin lupta sa în favoarea autonomiei Transilvaniei. În anii următori pactului dualist, ridică glasul cu îndrăzneală împotriva compromisului (în coloanele ziarului „Albina“ înființat de Babeș în 1866, în Parlament și cu alte ocazii), socotit cu deplină dreptate un instrument politic de asuprire națională și socială. Babeș revendica pentru românii din monarhie ca și pentru celelalte naționalități asuprite egalitatea totală în drepturi și excluderea oricărei discriminări.

Nu se știe ce a răspuns Vincențiu Babeș la scrisoarea-apel de la Svilajnac; dar știm dintr-o scrisoare a lui adresată din Budapesta la 3/15 ianuarie 1891 lui George Pop de Băsești că în ședințele Comitetului Central al Partidului Național Român din Transilvania (9—10 ianuarie 1891), s-a luat o hotărîre importantă cu privire la inițierea unor lupte comune cu celelalte naționalități din monarhie împotriva oprimării naționale. „Fără concluse — remarcă Babeș în scrisoarea sa către George Pop de Băsești — dar din dorința comună am fost eu însărcinat, să mă pun în contingere cu corifeii celorlalte naționalități, în scopul d'a inaugura o luptă comună“⁴⁴. Dar se pare că n-a acționat în această direcție, deoarece cariera politică a lui Vincențiu Babeș încetează la sfîrșitul anului 1891. Probabil că Babeș n-a acționat nici în sensul propunerilor de la Svilajnac.

Cu toată simpatia manifestată de presa românească din Transilvania față de ideea alianței balcanice⁴⁵, încercarea de colaborare a sîrbilor din regat cu românii transilvăneni din anul 1891 n-a reușit. Dar rămîne incontestabil faptul că prin asemenea încercare, acțiunea lui Katić s-a continuat și în afara Peninsulei Balcanice, lărgindu-se planul acțiunii către Europa centrală, incluzînd și pe patrioții unguri care erau pentru egala îndreptățire a tuturor popoarelor din Ungaria. Probabil că unul din aceștia va fi fost Moesáry Lajos (1826—1916), fruntașul aripii de stînga a burgheziei maghiare, care s-a apropiat de înțelegerea revendicărilor națiunilor asuprite, de-

⁴³ Pînă în prezent acest proiect nu a putut fi găsit.

⁴⁴ Biblioteca Universitară Cluj. Colecția Fr. Hossu-Longin. Corespondența Gh. Pop de Băsești, vol. I, p. 12—13.

⁴⁵ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 95 din 28 aprilie/10 mai 1891, p. 1; *Tribuna*, 1891, nr. 104, 189 și 205.

mascind, în calitate de deputat în parlament, politica nejustă a claselor conducătoare maghiare față de naționalități⁴⁶.

Colaborarea româno-sirbă s-a conturat însă cu mai mare reușită în cadrul monarhiei austro-ungare. Interesele comune, aceleași scopuri, făceau colaborarea naționalităților din cadrul monarhiei un fapt explicabil. La început neorganizată, se va profita de toate ocaziile pentru realizarea unei colaborări organizate și pentru a o pune pe picioarele unui organism politic comun. Această colaborare politică pentru care au militat românii, sirbii și slovaci începută încă în deceniul șase al secolului al XIX-lea, a culminat cu Congresul naționalităților din 10 august 1895, ce a însemnat un reviriment în viața popoarelor asuprite din Austro-Ungaria⁴⁷.

Societatea de la Svilajnac își continua activitatea începută, străduindu-se să organizeze și o adunare generală sau un congres cu participarea delegațiilor popoarelor balcanice pentru alegerea unui Comitet comun⁴⁸. Prima adunare de acest fel a Societății este anunțată însă contradictoriu, la 23 august 1891 („Le Memorial Diplomatique”) ⁴⁹, la 31 august 1891 („Gazeta Transilvaniei”) ⁵⁰ și la 4 septembrie 1891 („Tribuna”) ⁵¹ probabil stil nou, tot la Jagodina. Cert este că — după informațiile ziarelor românești — comitetele locale sirbești ⁵² pentru propaganda alianței popoarelor balcanice au ținut la sfârșitul lunii septembrie — începutul lunii octombrie 1891 la Jagodina o adunare care a votat statutele Societății, proclamând ca scop al ei „nisiunța [străduința] de a convinge pe toate popoarele balcanice, că interesul lor comun pretinde înființarea confederației” și ca principii fundamentale: păstrarea neatințării tuturor statelor aliate; promovarea comună a intereselor economice și egalitatea națională și confesională ⁵³. Noul Comitet Central care și-a început activitatea se pare la Belgrad (prin mijloace legale, morale și culturale, cum declara) ⁵⁴, avea în frunte pe deputatul Djoka Angelković, un prieten intim al lui Katić ⁵⁵.

Tentativa de creare a unei societăți care să cuprindă alianța popoarelor din Balcani în anii 1890—1891 a întâlnit o susținere notabilă și simpatiile opiniei publice sirbești ale epocii. Aceasta era expresia mediilor politice și intelectuale ale societății sirbe care tindeau tot mai mult la afirmarea independenței politice și economice ⁵⁶. A întâlnit și simpatiile opiniei publice din restul țărilor balcanice; dar pînă la participarea concretă a tuturor popoarelor din Balcani se pare că nu s-a ajuns. În România spre exemplu, în afară de tineretul studentesc, alte medii politice nu

⁴⁶ A se vedea A. Bunea, *Aspecte din lupta politică a burgheziei române din Transilvania în anii 1887—1891*. Mocsáry Lajos, în *Studia*, IV (1960), fasc. 1, p. 135—156.

⁴⁷ Șt. Pascu, *Relations roumano-slovaques dans la dernière décennie du XIXe siècle*, în *RevRHist*, VII (1968), nr. 3, p. 385—396; idem, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia încununarea ideii, a tendințelor și a luptelor de unitate a poporului român*, Cluj, 1968, p. 199—208.

⁴⁸ *Tribuna*, nr. 180 din 14/26 august 1891, p. 717.

⁴⁹ Cf. *Gazeta Transilvaniei*, nr. 172 din 3/15 august 1891, p. 2.

⁵⁰ *Ibidem*, nr. 179 din 14/26 august 1891, p. 1.

⁵¹ *Tribuna*, nr. 180 din 14/26 august 1891, p. 717.

⁵² Existau asemenea comitete sau secțiuni la Niș, Gornji-Milanovac etc. (cf. *Gazeta Transilvaniei*, nr. 179 din 14/26 august 1891, p. 1).

⁵³ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 223 din 8/20 octombrie 1891, p. 1.

⁵⁴ *Ibidem*, nr. 227 din 12/24 octombrie 1891, p. 1—2.

⁵⁵ *Tribuna*, nr. 218 din 1/13 octombrie 1891, p. 871.

⁵⁶ D. Djordjević, *La Société...*, p. 153.

au luat parte considerabilă la agitațiile pentru scopurile și idealurile alianței balcanice⁵⁷. Într-un interviu acordat ziarului grec din Atena „Akropolis”, Constantin Boerescu, președintele Senatului român, arăta că el nu privește cu dușmănie alianța balcanică, „dar o ține de prea timpuriu”⁵⁸. Aceeași atitudine manifesta organul liberal-conservatorilor din România, ziarul „Naționalul” când caută să lămurească într-un articol dacă atare alianță a popoarelor balcanice e realizabilă și folositoare. „Pentru micile state din Balcani — se arată în articol — o confederație ar fi cel mai mare folos; ele s-ar emancipa de vătămătoarea înrîurire politică a marilor state europene și ar scăpa de exploatarea lor economică”; dar după aprecierea articolului, ea nu s-ar fi putut realiza în condițiile de atunci. „Aceasta nu înseamnă însă — încheie articolul — că ideea nu s-ar putea realiza cîndva; de aceea propaganda în favoarea ei nu se poate considera ca inutilă”⁵⁹.

Studentimea română, care accentuase încă la întrunirea de la Turnu Severin necesitatea unirii micilor state balcanice contra pericolelor ce le amenință din partea marilor puteri, nu abandonează această idee. Constituiți în *Asociația generală a studenților din România* cu scopul de a dezvolta și a întreține spiritul de colegialitate și solidaritate între studenți; de a discuta chestiuni privitoare la învățămînt, știință, istorie, literatură și economie națională, făceau acest lucru în cadrul unor congrese studențești anuale, ținute alternativ în diferite orașe la nord și sud de Milcov⁶⁰. La un asemenea congres, cel de-al doisprezecelea, ținut în septembrie 1891 la Giurgiu, studentimea română invitînd pe studenții sîrbi, greci și bulgari, aduce în discuție iarăși problema alianței balcanice⁶¹. Discuția asupra alianței balcanice la congresul de la Giurgiu n-a avut însă un fond politic, ea mărginindu-se „la o platonice înfrățire, care n-are să supere nici pe un bărbat de stat al țărilor balcanice”⁶².

Înțelegerea popoarelor balcanice era o manieră de a se emancipa economic și politic de sub influența marilor puteri europene, de a-și apăra împreună libertatea și independența națională. Această înțelegere era și un mijloc de a rezolva în spirit amiabil problema partajului teritoriilor balcanice cu ocazia lichidării „chestiunii orientale”. Prea slabe pentru a afla o soluție la aceste probleme fiecare în particular, statele balcanice nu puteau s-o facă decît de comun acord. De aceea, ideea alianței lor manifestată printr-o diversitate de planuri, ca rezultat iminent al condițiilor politice, a fost actuală — progresistă în a doua jumătate a secolului al

⁵⁷ O încercare mai veche de creare a unei alianțe a popoarelor balcanice se pare că a făcut la anul 1879 prințul Grigore Sturza, după cum scrie Alexandru Beldiman în ziarul „Liberté Roumaine” (cf. *Tribuna*, nr. 206 din 17/29 septembrie 1891, p. 822).

⁵⁸ Cf. *Gazeta Transilvaniei*, nr. 170 din 1/13 august 1891, p. 1.

⁵⁹ *Ibidem*, nr. 203 din 13/25 septembrie 1891, p. 3.

⁶⁰ *Tribuna*, nr. 224 din 8/20 octombrie 1891, p. 895; C. N. Velichi, *Dezvoltarea Universității din București de la înființarea ei și pînă la primul război mondial (1864—1918)*, în *Studii*, 17 (1964), nr. 6, p. 1280—1281.

⁶¹ *Tribuna*, nr. 189 din 25 august/6 septembrie 1891, p. 753.

⁶² *Ibidem*, nr. 205 din 14/26 septembrie 1891, p. 817.

XIX-lea⁶³, cînd popoarele din Europa centrală și sud-estică luptau pentru formarea sau desăvîrșirea statelor naționale independente și apărarea acestei independențe.

MIHAIL DAN — NICOLAE CORDOȘ

ANEXĂ

[Antet:]

Sirbi, bulgari, albanezi, români, greci

Salvarea popoarelor balc[anice] de pieirea lor stă în Uniunea bal[canică].

Domnule,

Vă este desigur cunoscut faptul că Peninsula Balcanică din punct de vedere etnografic este cu totul asemănătoare cu Austro-Ungaria. căci mulțimea popoarelor mici trăiesc atît în prima cît și în ultima. Vă este desigur cunoscut și faptul că certurile dintre aceste mici popoare poate într-o bună zi să le aducă tuturor acestora pieirea definitivă. Dar de atare boală periculoasă, care neconținut înăbușe aceste popoare, ele nu se vor putea salva altfel decît prin propagarea și înfăptuirea în cea mai mare măsură în rindurile lor a: *egalității politice, naționale și religioase*.

În acest scop noi am întemeiat o societate pentru uniunea popoarelor balcanice, ale cărei statute Vi le trimitem, în speranța că dumneavoastră, prin influența dumneavoastră politică, veți face ca să se înființeze societatea pentru egalitatea politică, națională și religioasă nu numai în Austro-Ungaria, dar, ceea ce este mai important, ca în însăși Pesta să se înființeze o asociație cu acest țel, în care să intre ca membri, patrioți dintre: români, maghiari, sirbi, croați și slovaci. O astfel de asociație centrală în Pesta ar putea edita un organ în toate limbile popoarelor care trăiesc în Ungaria; aceasta fără îndoială ar influența și grăbi înființarea unei alte principale asociații pentru cea de a doua jumătate a imperiului.

Atare idee umanitară trebuie să se încetățenească cît mai curînd la toate popoarele mici, dacă într-adevăr acestea sînt preocupate de existența lor. Ele trebuie cît mai curînd să pornească la rezolvarea justă a problemelor lor, dacă nu vor să fie lovite de o mare nenorocire.

Pentru toate acestea este necesar ca în prealabil, să se înființeze organizația — asociația — fără de care niciodată nu se va ajunge la țintă.

În acest scop noi ne-am adresa direct patrioților diferitelor popoare care trăiesc în Ungaria, dar numele lor nu ne sînt cunoscute și de aceea sperăm că dumneavoastră veți prelua asupra dumneavoastră acest pas al nostru.

⁶³ D. Djordjević, *La Société...*, p. 153; vezi și intervenția prof. univ. Mihail Dan pe marginea raportului prezentat de Ferenc Pecze, *Reacțiunea în Ungaria la aspirațiile trialiste în anii 1870*, la Congresul internațional de la Bratislava (cf. V. Maciu, *Compromisul austro-ungar din 1867 în discuția Congresului internațional de la Bratislava (28 august — 1 septembrie 1967)*, în *Studii*, 20 (1967), nr. 6, p. 1207).

Vă rugăm ca această scrisoare a noastră să o considerați drept o chestiune de natură particulară și să nu o predați în nici un caz publicității pînă ce și la dumneavoastră nu va lua ființă asociația.

În speranța că propunerea noastră va găsi un ecou profund în inima dumneavoastră patriotică, așteptăm răspunsul la această scrisoare a noastră.

12 iulie 1891.

[L.S.]*

Svilajnac

Președintele
societății Uniunii popoarelor
balcanice
Atanasije Vučković.

Secretar
[Semnătură în-
descifrabilă]

Membri:
Dragoljub C. Ilić
[Semnătură indescifrabilă]
Alexa Milčić
Milutin Stojčević
Pera Pavlović

Trimitem încă un exemplar din *Proiectul de statut al societății pentru apropierea și cunoașterea reciprocă a popoarelor balcanice*. Atan. Vučković.

UNE TENTATIVE DE COLLABORATION POLITIQUE ROUMANO-SERBE EN 1891

(Résumé)

Au XIX-ème siècle la plupart des peuples du sud-est de l'Europe ont gagné leur indépendance nationale. Pour défendre cette indépendance de l'immixtion des grandes puissances, ces peuples, surtout les Serbes et les Grecs, ont fait des divers projets de collaboration et d'alliance. Un tel plan visant l'alliance des peuples balkaniques a été élaboré par le député radical serbe Dimitrije Katić, qui, pour réaliser une pareille société, a convoqué en 19/31 mai 1891 un grand meeting à Jagodina.

À cause de l'opposition du premier ministre Nikola Pašić, le meeting de Jagodina ne s'est pas tenu; toutefois Katić a fondé la société *L'Alliance des peuples des Balkans*, embrassant des Serbes, des Grecs, des Roumains, des Bulgares et des Albanais, afin de liquider les conflits entre les états balkaniques, ainsi que de créer l'alliance de ces peuples. Le projet de Katić a été repris à Svilajnac en été 1891 par Atanasije Vučković, le directeur du lycée de l'endroit. Les statuts de la nouvelle société, intitulée cette fois *L'union des peuples balkaniques*, se proposaient „la sauvegarde de l'indépendance politique de chaque peuple de Balkans par des forces unies“.

Mais à l'encontre de l'action de Katić, qui se dirigea seulement vers les Balkans, le groupement de Svilajnac amplifie le cadre de l'action, cherchant d'entraîner dans l'alliance même les peuples de la monarchie austro-hongroise. Dans ce but, en 12 juillet 1891 est envoyée de Svilajnac une adresse en serbe à l'homme politique de Banat, Vincențiu Babeș, le président du Parti National Roumain de Transylvanie, en lui demandant de militer afin de constituer aussi en Autriche-Hongrie une société similaire, à Peste et puis à Vienne.

Bien que la presse roumaine de Transylvanie ait manifesté la sympathie vis-à-vis de l'idée d'alliance balkanique, l'essai de collaboration des Serbes du royaume serbe avec les roumains transylvains en 1891 n'a pas réussi pour le moment. Mais il reste incontestable que par cette tentative, l'action de Katić a continué même en dehors de la Péninsule Balkanique, vers l'Europe centrale, par l'inclusion des roumains transylvains et des patriotes hongrois qui luttèrent pour que tous les peuples d'Hongrie reçoivent des droits égaux.

La collaboration roumano-serbe se réalisera dans les années suivantes, culminant en 1895 avec le Congrès des nationalités d'Autriche-Hongrie, le congrès roumain-serbe-slovaque de 10 août 1895.

* [L.S.]: Sirbi, români, greci, bulgari și albanezi

Societatea pentru Uniunea popoarelor balcanice din Svilajnac.

MATERIALE PLASTICE ÎN SERVICIUL RESTAURĂRII OBIECTELOR DE MUZEU

Materialele plastice „cu mii de fețe” nu s-au oprit în fața ușii laboratoarelor de restaurare. Marele număr, proprietățile și posibilitățile multiple de utilizare a lor au pus la dispoziția restauratorilor o serie de preparate și posibilități tehnice noi, despre care în trecut nici nu îndrăzneau să viseze. Ele reprezintă nu numai un înlocuitor al unor materiale considerate clasice, dar și substanțe care permit rezolvarea unei serii de lucrări tehnice speciale în diferite ramuri ale restaurării. Totuși ar fi greșită afirmația că toate problemele pot fi rezolvate cu ajutorul lor și că absolut toate materialele plastice sînt utilizabile în domeniul muzeotehnicii. Din bogatele și variatele sortimente, produse de industria chimică, un număr nu corespunde scopurilor noastre din cauza proprietăților lor; altele nu corespund pentru că prelucrarea lor necesită utilaje speciale și costisitoare. De aceea, una dintre cele mai importante probleme la folosirea materialelor plastice în domeniul muzeotehnicii este tocmai alegerea lor corectă potrivit scopurilor urmărite și utilizarea lor rațională.

Lucrarea de față — în mod firesc — nu poate aborda toate problemele și epuiza toate posibilitățile legate de folosirea în scopul restaurării a materialelor plastice, care este azi un domeniu atît de vast, încît solicită o sinteză mai amplă. Credem totuși necesară prezentarea unor materiale și procedee deosebit de valoroase, introduse la noi în ultimii ani, care au dat rezultate foarte bune. Înainte de a începe descrierea acestora, menționăm cîteva generalități despre caracteristica și proprietățile materialelor plastice.

Se numesc *materiale plastice* acele substanțe organice semi-sintetice și sintetice care fac parte din familia macromoleculelor, și își schimbă forma sub influența acțiunii exterioare (temperatură, presiune, întindere) și care își păstrează forma după înlăturarea acțiunii. *Macromoleculele* sînt rezultatul unor procese chimice în care unități moleculare de aceeași natură sau de natură diferită participă la reacții care se repetă în mod identic, de un număr foarte mare de ori, numite polireacții. Pe cînd într-o moleculă normală se leagă circa două mii de atomi, într-o macromoleculă se leagă șase sute de mii sau chiar mai mulți atomi. Deci macromoleculele sînt molecule cu dimensiuni foarte mari, totuși o macromoleculă este numai a milioana parte dintr-un șnur de 1 mm grosime și 50 cm lungime.

Cu privire la *structura* lor, compușii macromoleculari se pot împărți în două mari grupe:

— compuși liniari (numiți și filiformi sau cu catenă liniară), care au molecule independente din punct de vedere geometric, cu lungimea mult mai mare decât lățimea, unite cu legături chimice în lanțuri lungi, sub formă de fire

— compuși tridimensionali care au moleculele prinse într-o rețea spațială, forma rezultantă fiind cea a unei plase (formă reticulară).

Între aceste tipuri de structuri există o serie de structuri intermediare, constituite de acei compuși care au inițial molecule liniare, dar în urma unui proces chimic se stabilesc legături între aceste molecule, numite legături sau catene încrucișate, care le conferă o structură tridimensională (fig. 1).

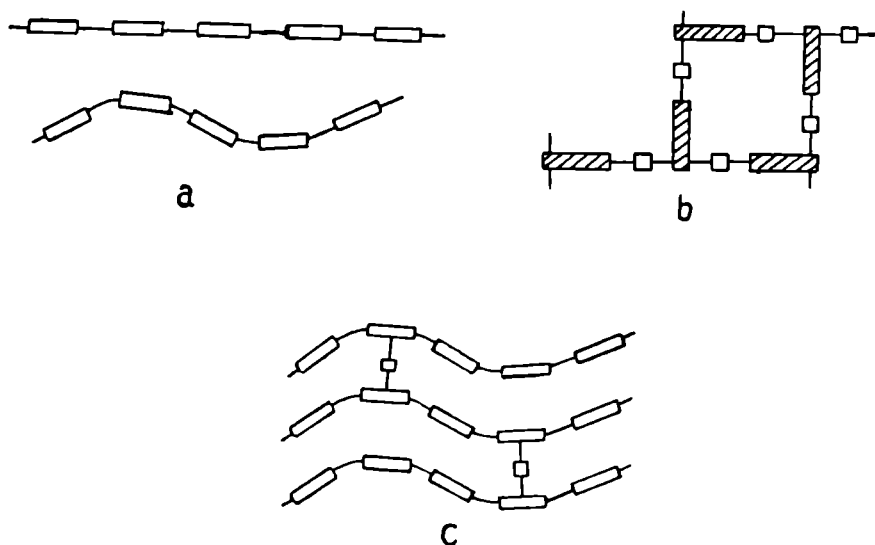

Fig. 1. — Structura schematică a substanțelor macromoleculare
a — moleculă liniară, b — moleculă tridimensională, c — moleculă cu catene încrucișate

Din punct de vedere al *comportării* lor, materialele plastice se împart în trei grupe: prima cuprinde materialele care la încălzire devin plastice (se înmoaie), iar la răcire revin la starea rigidă, elastică, de aceea se numesc materiale *termoplastice* sau termoplaste; a doua grupă cuprinde materialele care se întăresc la încălzire, de aceea se numesc materiale *termorigide* sau duroplaste; a treia grupă este formată din materiale care după întărire rămân elastice. Ele se numesc *elastoplaste* sau elaste. Tocmai comportarea materialelor plastice la căldură este un criteriu de alegere a lor pentru scopurile restauratorului.

Materialele termoplastice sînt formate din molecule cu lungimea mult mai mare decât lățimea, așezate liniar, independente sau legate între ele. Cu cît moleculele sînt mai lungi, cu atît termoplastul este mai rezistent și se înmoaie la temperatură mai ridicată. La încălzire moleculele devin alunecoase, ceea ce permite mularca ușoară a materialului. La răcire ele își reiau starea inițială; dar la încălzire se înmoaie din nou. Deci termoplastele sînt maleabile. Încălzite peste limită, se depolimerizează. În majoritate sînt solubile.

Materialele termorigide se formează în urma unor procese chimice, prin care materialul inițial fluid trece în stare solidă, se întărește și devine rigid; apoi, independent de temperatură, își păstrează permanent forma și starea. Întărirea masei fluide, viscoase se produce de obicei sub influența căldurii, a presiunii sau a unui catalizator, sau sub influența combinată a factorilor de mai sus. Moleculele termorigidelor sînt legate tridimensional (catene încrucișate); de aceea ele nu pot fi despărțite (structură reticulară). Aceste materiale pot fi mulate numai în starea de masă, adică în momentul cînd se produc macromoleculele lor. În perioada polimerizării (cînd moleculele sînt încă scurte), procesul chimic poate fi întrerupt, iar materialul poate fi transformat.

Categoria elastoplastelor cuprinde materialele plastice cu proprietăți mecanice asemănătoare cauciucului, avînd molecule alungite, așezate complet neregulat, formînd legături încrucișate. La întindere se lungesc și mai mult și pot să ajungă în poziție paralelă. Deoarece schimbarea este provocată de o forță exterioară, la încetarea acțiunii ei moleculele reiau poziția lor inițială.

Materialele plastice determină într-o măsură destul de mare rezolvarea cu succes a multor probleme legate de restaurare și conservare. Aceasta se explică în primul rînd prin complexul de proprietăți fizico-chimice valoroase ale polimerilor, care îi deosebesc de toate celelalte materiale. Aceste proprietăți sînt: greutate specifică scăzută (0,9—2,2) și posibilitatea modificării ei în limite largi prin adăugare de materiale de umplutură; rezistență mecanică mare a diferitelor categorii de materiale plastice, care depășește rezistența materialelor cunoscute, ca lemnul, sticla, ceramica și metalele; stabilitate chimică mare, rezistență bună la acțiunea apei, și la acțiunea biochimică; proprietăți optice bune, lipsa culorii, transparența și capacitatea de a forma pelicule protectoare incolore, foarte fine și rezistente; rezistență și conductibilitate termică scăzută; maleabilitate la cald; se dizolvă destul de ușor. Pe lîngă acestea ele prezintă și cîteva proprietăți dezavantajoase: coeficient de dilatare, respectiv de contractare relativ mare (de șapte ori mai mare decît al metalelor), unele pot fi utilizate numai cu tehnică de prelucrare greoaie, altele nu sînt reversibile.

Privit din punctul de vedere al restauratorului, cerințele față de un material plastic ideal ar fi următoarele:

- să fie hidrofug
- să reziste la influențe chimice (mai ales la atmosferă industrială)
- să reziste la lumină
- să fie inert (să nu atace chimic obiectul întregit sau protejat)
- să reziste la microorganisme
- să fie transparent
- să aibă aderență și să umple capilarele
- să aibă soliditate, respectiv flexibilitate mecanică
- să reziste la îmbătrînire
- să fie reversibil
- să permită o prelucrare bună
- să nu fie toxic.

Necesitatea proprietăților enumerate este evidentă; totuși unele din ele nu se îndeplinesc tocmai la materialele plastice. Punctul vulnerabil al majorității lor este rezistența mică la îmbătrînire. Datorită structurii lor complexe nu prezintă o stare

de echilibru termodinamic, ci pot fi supuse unor transformări interne încete, care le degradează proprietățile.

Majoritatea proprietăților de mai sus lipsesc — din păcate — multora dintre materialele utilizate în trecut la restaurare și conservare. Cleiul, cazeina, uleiurile secative, uleiul de in, șerlacul, rășinile naturale etc. folosite de secole pentru conservare sînt asemenea macropolimere necorespunzătoare; încît obiectele muzeale restaurate inițial cu ele trebuie refăcute. Proprietățile enumerate nu caracterizează decît foarte puține din substanțe. Acestea aparțin — fără excepție — familiei macropolimerelor.

Din numărul mare al materialelor plastice folosite deja pentru restaurare în general, ne vom ocupa numai de cîteva care (în practica noastră multilaterală) au dat rezultate sigure datorită tocmai proprietăților lor corespunzătoare.

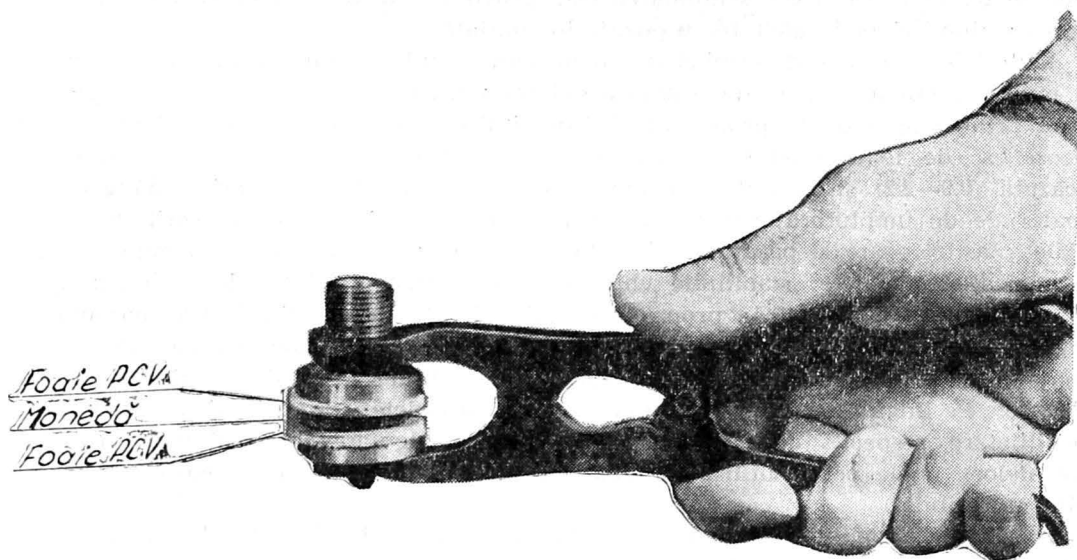

Fig. 2. — Executarea formei negative din foi P.C.V.

Policlorura de vinil (PCV, termoplast) este primul material plastic multilateral utilizabil. Pe lângă o serie de vase, vane și unelte cumpărate din comerț restauratorul poate să confecționeze singur recipiente speciale din acesta. Îl poate întrebuința în special ca material de forme negative: din plăci de policlorură de vinil sau chiar din deșeurile de covoare PCV pot fi executate la cald (la 80°C) forme negative absolut perfecte după monede, medalii și obiecte plate de dimensiune mai mică, incomparabil mai repede decît din ipsos sau plastelină, avînd și avantajul că negativul de PCV poate fi utilizat pînă la infinit pentru executare de copii din ipsos, din materiale plastice (de ex. rășină epoxidică), chiar și pentru copii galvanoplastice (fig. 2, 3, 4).

Sub formă de pastă preparată de către restaurator din praf de policlorură de vinil amestecat cu un plastifiant (de ex. dibutilftalat), cu un activant (de ex. peroxid de hidrogen) și cu un stabilizator (de ex. stearat de plumb), PCV-ul este un excep-

țional material de forme negative necesare la întregirea obiectelor de metal, de sticlă, de ceramică etc., de dimensiuni și forme variate, cu rășină epoxidică — alt material plastic despre care vom vorbi mai jos. Dacă eventual turnarea pozitivului nu reușește, negativul de policlorură de vinil poate fi întrebuințat din nou (fig. 5).

Proprietățile policlorurei de vinil sînt: greutate specifică 1,2—1,4; la temperatura normală nu este rigidă, poate să fie moale sau asemănătoare cauciucului; sub 0°C devine rigidă, la 85°C este bună pentru modelare; la 130°C este moale ca pielea; la 145—150°C curge și peste 160°C se descompune.

Poliacetatul de vinil (termoplast), datorită adezivității sale pronunțate, poate fi utilizat în restaurare în special ca material de lipit, de impregnare și ca liant la executarea machetelor. Este incolor; se dizolvă bine în solvenți organici (acetonă, benzol, diclorețan etc.); nu este toxic.

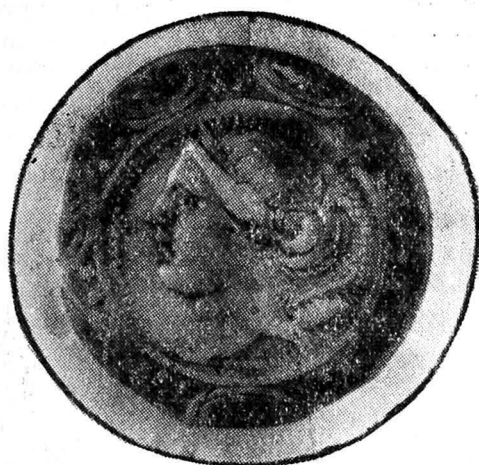

Fig. 3. — Formă negativă presată din P.C.V.

a

b

Fig. 4. — Copii :

a — din rășină epoxi, b — galvanoplastice

Adezivii din poliacetat de vinil se prezintă sub formă de soluții sau emulsii (dispersii). Sortimentele folosite de noi: Aracet E 50 (fără plastifiant) și Aracet EP 50 (cu plastifiant) pot fi diluați cu apă, iar soluția în acetonă, Aracet LC poate fi diluat cu acetonă. Utilizînd Aracetul E 50 se obțin lipituri absolut rigide, utilizînd Aracet EP 50 se obțin lipituri elastice, iar prin combinarea lor elasticitatea lipiturilor poate fi nuanțată. Se întrebuințează la lipirea ceramicii, a obiectelor de piatră, os, lemn, hîrtie și piele. Perioada de uscare este relativ scurtă. Faptul că se înmoaie la căldură prezintă un avantaj deosebit la reconstituirea vaselor, lipitura încălzită

cedează și piesele vasului pot fi împreunate perfect. Rezistența la rupere la întindere a unei lipituri cu poliacetat de vinil este de 125 kgf/cm^2 .

Soluția în acetonă: Aracet LC, fiind incolor este un bun impregnant pentru obiectele din os, lemn, ceramică și formează o peliculă protectoare bună. Poate fi amestecat cu nitroceluloză. Este totodată un bun liant pentru făina de lemn, pastă de hârtie ce se utilizează la confecționarea diferitelor machete.

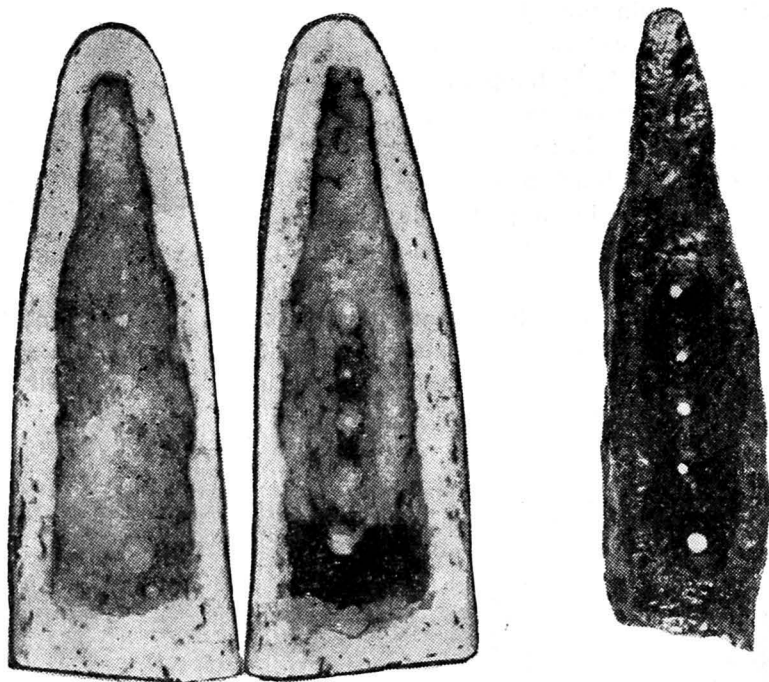

Fig. 5. — Formă negativă turnată din P.C.V. și copia obiectului

Polimetacrilatul de metil (termoplast) se obține din esterul metilic al acidului metacrilic printr-o reacție de polimerizare. Supus procedurii de polimerizare în bloc, metacrilatul de metil dă naștere unui material incolor, dur și transparent, cu aspectul sticlei, cunoscut sub numele de sticlă plexi (plexiglas, stiplex).

Utilizarea lui ca sticlă organică este generală. Restauratorul poate să-l folosească sub diferite forme, anume sub formă solidă din plăcile de stiplex gata furnizate, poate să execute vane și recipiente speciale (fig. 6), suporturi de toate formele și de mărimi deosebite (fig. 7) și cutii protectoare (fig. 8). Sub formă lichidă monomerul de metacrilat sau soluția de stiplex este un bun material de impregnare pentru majoritatea obiectelor din orice material, fiind complet transparent, având o aderență bună, protejează cele mai accidentate suprafețe. În cazul când impregnarea se face cu ajutorul vidului ea pătrunde în porii elementari, respectiv în capilarele obiectelor. Hedvall îl recomandă în special pentru conservarea sticlei „bolnave”. La nevoie, soluția poate să fie injectată.

Prin dizolvarea polimerului în monomer și prin adăugarea la această masă viscoasă a cantității potrivite de inițiator (peroxid de benzoil) obținem cea mai bună masă pentru inclusionarea obiectelor fragile în material plastic. Masa fluidă în care s-a inclus obiectul se polimerizează cu ajutorul unui jet de căldură sau chiar la temperatura camerei, dar în acest ultim caz polimerizarea necesită un timp mai

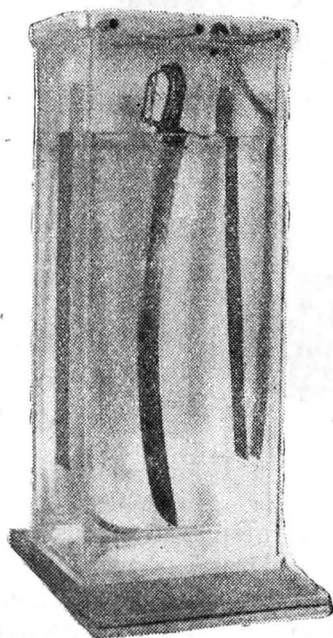

Fig. 6. — Recipient special din stiplex

Fig. 7. — Suport de stiplex

înelungat. Astfel se asigură oricărui obiect din metal, lemn, os, rămășiță de țesătură textilă durabilitate și posibilitatea de a fi studiat oricând (fig. 9). Soluția de stiplex poate fi întrebuințată și ca material de lipit.

Proprietățile metacrilatului de metil sint: greutate specifică 1,4 (adică jumătate din cea a sticlei de siliciu); de aceea se scufundă în apă. La 90°C poate fi chiar îndoit și presat, la 120°C formarea lui este mai ușoară; la 130—160°C se înmoaie. Poate fi prelucrat cu ferăstrăul, burghiul, polizorul etc. Se zgîrie ușor, de aceea nu se recomandă a fi întrebuințat ca material pentru vitrine. Se dizolvă în acetonă, cloroform, toluol, tetraclorură de carbon etc. Acizii tari îl atacă.

Rășinile epoxidice (termorigid) în ultimii ani au obținut o importanță deosebită în domeniul restaurării și conservării obiectelor de muzeu. Sînt compuși macromoleculari care au la capete grupe epoxidice. Datorită existenței acestor grupe rășina epoxidică poate fi întărită prin adăugarea unor amine, acizi dicarboxilici precum și alți agenți. Dacă rășina se utilizează în scopul restaurării obiectelor muzeale se recomandă ca întărirea să se facă cu diamine (dietilentriamin, trietilentetramin) pentru faptul că astfel reacția decurge fără a se elimina produsele secundare de reacție, aceasta putîndu-se efectua la rece și la presiune atmosferică. Ca rezultat al

Fig. 8. — Cutie protectoare din stiplex

reacției structura liniară a polimerului se transformă într-un produs tridimensional termostabil. Ridicarea temperaturii de întărire la 80—100° C mărește numărul legăturilor dintre molecule, ceea ce duce la îmbunătățirea termostabilității polimerului. Drept acceleratori ai reacției de întărire pot fi utilizați alcooli primari. De exemplu etilenglicolul luat în proporție de 4—5% față de cantitatea de rășină dublează viteza de întărire.

Rășinile epoxidice au proprietăți deosebite față de alte rășini sintetice. Rășinile întărite se caracterizează printr-o contracție mică (3% sau chiar mai puțin), au rezistențe mecanice și rezistență la agenți chimici bună; au o foarte bună aderență la metale, sticlă, ceramică și alte materiale. Proprietățile lor mecanice pot fi ameliorate prin adaosuri de umplutură, plastifianți și coloranți. În acest scop se utilizează de obicei pulbere de ardeză, de bioxid de siliciu, de calcar sau prafuri metalice (de fier, cupru etc.), în funcție de materialul de bază al obiectului la care se aplică. Ele pot fi colorate cu coloranți pe bază de oxizi metalici. După întărire rășinile epoxidice pot fi prelucrate mecanic cu ferăstrăul, freza, pila, polizorul, șmirghelul și pot fi lustruite.

Restauratorul poate să întrebuițeze rășinile epoxidice ca adeziv la temperatura ambiantă pentru metale feroase și neferoase, pentru ceramică, piatră, sticlă, lemn, hirtie etc.; ca material de bază pentru executarea diferitelor mulaje (fig. 10), la impregnarea materialelor poroase sau chiar la inclusionarea obiectelor friabile, ca liant la confecționarea machetelor. Dar cele mai importante utilizări le au ca material de întregire la obiectele de metal, de sticlă, porțelan, marmoră etc. (fig. 11, 12).

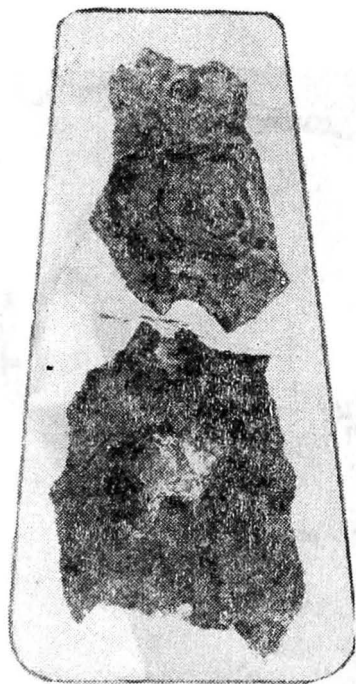

Fig. 9. — Obiect inclusionat în polimetacrilat de metil

Fig. 10. — Mulaj din rășină epoxi

La întregirea metalelor dintre fabricatele românești se pretează în primul rând rășina Dincox 040 sau variantele care o au la bază, anume Epodur C și Rexidur R. Rășina Dincox 040 se prezintă sub forma unui lichid viscos de culoare brun-roșcat.

Pentru prepararea masei de turnare se cântărește cantitatea necesară de rășină, se amestecă în proporție potrivită cu plastifiant (100 : 20), cu umplutură (maximum 1 : 1) și cu colorant, iar în momentul folosirii se adaugă întăritorul (7—10%), calculat natural la cantitatea de rășină. Proporțiile indicate trebuie respectate; în caz că se introduce o cantitate mai mare de întăritor se obțin rezistențe mecanice slabe și pot fi corodate suprafețele de contact. Amestecarea cu întăritorul trebuie să fie însoțită de răcire, astfel ca amestecul să fie menținut la 20—25° C. După o perfectă omogenizare a componentilor, masa se toarnă în forma negativă a părții care lipsește din obiect, executată de preferință din siliconcauciuc sau din policlorură de vinil, se întinde cât se poate de uniform și se lasă să se întărească. În perioada întăririi se poate reveni cu lanțeta și se pot îndrepta curgerile eventuale ale materialului spre adâncituri. Lipiturile se execută cu rășină fără adaos de umplutură.

La lipirea și întregirea sticlei Dinox 040 fiind nepotrivit din cauza culorii, se utilizează o rășină incoloră din import (Araldite, Epicote, Eporesit).

O operație importantă este pregătirea suprafețelor pentru întregire și lipire. Ele trebuie să fie perfect degresate și pe cât posibil rugoase. Pregătirea corectă constă în polizarea sau șmirgheluirea suprafețelor de contact a obiectelor, urmată de degresare.

Înainte de întregire

După întregire

Fig. 11. — Obiect de metal întregit cu rășină epoxi

Întărirea perfectă se face la 20°C în 48 ore, la 50°C în 10 ore, la 80°C în 5 ore. Un regim convenabil de întărire a lucrărilor cu Dinox 040 este să se mențină 24 ore la temperatura camerei, apoi să se încălzească 3 ore la 80°C ; pentru lucrările cu Epicote 828 sînt suficiente 2 ore la 20°C și 30 minute la 115°C . Încălzirea se face cu raze infraroșii sau în etuvă electrică termoreglabilă.

Perioada de utilizare la temperatura atmosferică a unui amestec de rășină epoxidică cu 8% întăritor dietilentriamină este de 40 minute; peste 60 minute masa devine atît de viscoasă încît nu mai pătrunde în goluri și nici cu lanțeta nu mai

poate fi egalizată. Rășina Dinox 040 fără întăritor se poate păstra 1—2 ani, fără degradare.

Siliconcauciucul (elastoplast) este un polimer cu structură moleculară liniară care la vulcanizare se transformă în structură tridimensională. Rezistența la rupere și elasticitatea lui este mai redusă decât ale cauciucului vegetal; dar prezintă o stabilitate termică ridicată între limite mai largi: rezistă timp îndelungat la 180°C; pen-

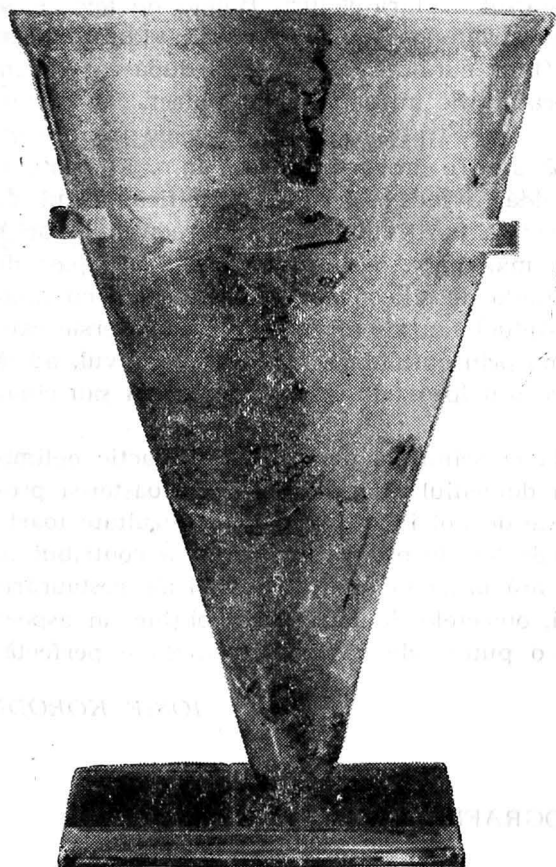

Fig. 12. — Obiect de sticlă lipit și întregit cu rășină epoxi

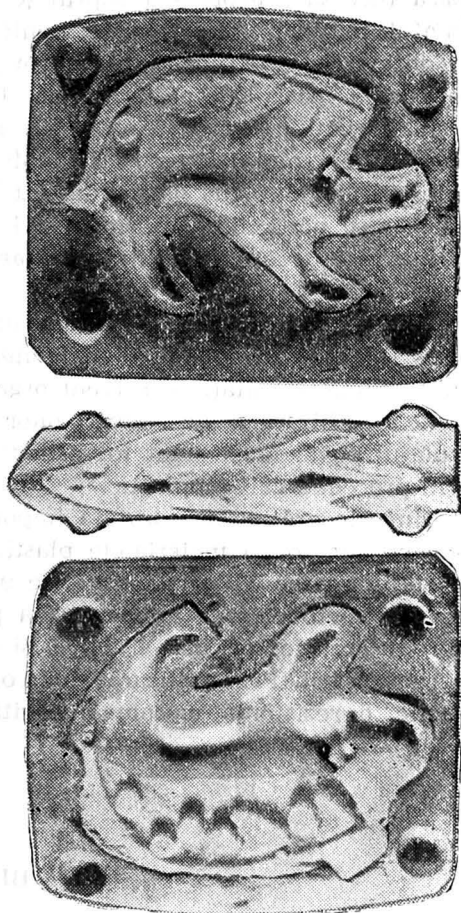

Fig. 13. — Negativ din siliconcauciuc cu „pat” de ipsos

tru o perioadă mai scurtă el rezistă chiar la 250°C. Are o rezistență mecanică suficientă și își păstrează flexibilitatea la temperaturi joase. Coeficientul de contractare în timpul vulcanizării este neglijabil. Nu este coroziv. Vulcanizarea se petrece de obicei la temperatura camerei sau cu oarecare aport de căldură. Aceste proprietăți fac ca siliconcauciucul să fie cel mai adecvat material pentru confecționarea celor mai dificile forme negative în atelierul de restaurare.

Are doi componenți: masa și catalizatorul, denumit întăritor. Dintre sortimentele de masă restauratorul poate să utilizeze masa fluidă și masa viscoasă. Perioada vul-

canizării depinde de felul și cantitatea întăritorului adăugat, variind între limite relativ largi (1—5%). Cu cât cantitatea de întăritor este mai mare, cu atât se reduce timpul vulcanizării. De asemenea prin ridicarea temperaturii cu 10° C timpul necesar vulcanizării se reduce la jumătate; din contra, prin răcirea masei cu 10° C perioada de prelucrare (turnare) se prelungește la dublu.

Lucrul cu siliconcauciucul care se vulcanizează la rece este simplu. Cantitatea de masă (necesară acoperirii suprafeței pozitivului) se amestecă cu întăritorul în momentul folosirii. Amestecarea atentă și îndepărtarea bulelor are un rol important în obținerea unui negativ uniform vulcanizat și fără goluri. Bulele de aer ce se produc în masă la amestecare pot fi îndepărtate perfect cu ajutorul vidului. Masa astfel pregătită se toarnă peste suprafața bine curățată a obiectului după care vrem să executăm mulajul, respectiv peste suprafața de întregit a unui obiect, care a fost anterior modelat din plastelină, lut sau ceară. Stratul de siliconcauciuc trebuie întins cât se poate de uniform, astfel ca să aibă o grosime de 3—5 mm. El poate fi „armat” cu țesătură de nylon. Masa fluidă, având o greutate specifică destul de mare pătrunde în cele mai reduse goluri ale pozitivului și astfel redă fidel orice suprafață complicată. Dacă negativul este mai mare, peste el se toarnă un „pat” de ipsos (fig. 13). Prin adăugarea la masa fluidă de siliconcauciuc amestecată cu întăritor, a unei cantități de solvent organic (toluol sau xilen), se obține o dispersie care poate fi utilizată la executarea unor forme prin cufundare repetată. Pozitivul, adică mulajul poate fi executat tot prin turnare din ipsos, din rășină epoxidică sau chiar prin procedeu galvanoplastic.

Din cele arătate se constată importanța crescândă și perspectivele practic nelimitate pe care o au materialele plastice în domeniul muzeotehnicii. Cunoașterea proprietăților unor materiale sintetice utilizate de noi în ultimii ani cu rezultate foarte bune, a metodelor de aplicare și a procedeelor de prelucrare a lor va contribui la introducerea lor cât mai grabnică și pe scară largă în diferite ramuri ale restaurării și conservării. Prin utilizarea lor corectă, obiectele de muzeu vor obține un aspect estetic, o rezistență mecanică mărită și o putere de conservare aproape perfectă.

IOSIF KORODI

BIBLIOGRAFIE

1. Mihail R., Goldenberg N., *Prelucrarea materialelor plastice*, Ed. tehnică, București, 1963.
2. Kovács L., *Műanyag zsebkönyv*, Ed. tehnică, Budapest, 1964.
3. Steinmann W., *Kunststoffe in der Werkstatt des Preparators*, I, în *Der Preparator*, 1966, nr. 3.
4. Seltea C. și colaboratorii, *Materiale plastice în construcția mașinilor*, Ed. tehnică, București, 1966.
5. Schrader W., *Prelucrarea și sudarea materialelor plastice* (traducere din l. germană), Ed. tehnică, București, 1962.
6. Konovalov P. G., *Materiale plastice în industrie* (traducere din l. rusă), Ed. tehnică, București, 1963.
7. Hedvall J. A., *Chemie im Dienst der Archäologie, Bautechnik, Denkmalpflege*, Göteborg, 1962.
8. — *Kaltvulkanisierender Silikonkautschuk*, Wacker—Chemie, München, 1957.
9. Waeser Bruno, *Kunststoffe als Schutz gegen Korrosion*, Heidelberg, 1962.

MATIÈRES PLASTIQUES AU SERVICE DE LA RESTAURATION DES OBJETS DE MUSÉE

(Résumé)

Avant de commencer la description de l'emploi de quelques matières plastiques récemment introduites dans la technique de musée, l'auteur présente des généralités concernant leurs caractéristiques et leurs propriétés. En précisant les exigences pour une matière plastique idéale du point de vue de la restauration, il relate les critères de sélection et de leur emploi rationnel.

Dans la deuxième partie de l'article sont présentées les possibilités d'emploi du polychlorure de vinyle comme matériel de forme négative, de l'acétat de polyvinyle comme collage, puis du polymétacrylate de méthyle comme matériel d'imprégnation, d'inclusion des objets friables, ainsi que comme matériel pour des différents supports. En ce qui concerne la résine époxyde, l'auteur précise ses possibilités d'emploi à l'imprégnation, au collage, au complément des objets de musée. À la présentation du silicone-caoutchuc on montre ses avantages comme matériel parfait pour les moulages.

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE

ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

ActaAnt	= Acta Antiqua. Budapest, I (1952) și urm.
ActaArchBp	= Acta Archaeologica. Budapest, I (1951) și urm.
ActaMN	= Acta Musei Napocensis. Cluj, I (1964) și urm.
AFM	= Alsófehérvármegye monográfiája. Aiud, 1901.
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj. Cluj, I (1958) și urm.
AIIP	= Analele Institutului de Istorie a Partidului. București, I (1955) și urm.
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj, I (1928) — V (1949).
AISISP	= Analele Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R. București.
AJA	= American Journal of Archaeology. New York. Ser. I (1885). Ser. II. I (1897) și urm.
AnB	= Analele Banatului. Timișoara.
AnnEp	= Année Epigraphique. Paris.
Apulum	= Apulum, Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia. Alba Iulia, I (1939—1943), II (1943—1945), III (1947—1949), IV (=Studii și comunicări, Acta Musei Regionalis Apulensis. 1961), V (1965), VI (1967), VII/1—2 (1968).
AR	= Archeologické Rozhledy. Praha, 1949 și urm.
ArchAnz	= Archäologischer Anzeiger. Berlin, I (1889) și urm.
ArchAustr	= Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Paläoanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs. Wien, I (1948) și urm.
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő. Budapest, 1869 și urm.
ArchHung	= Archaeologia Hungarica. Budapest, I (1926) și urm.
ArchIug	= Archaeologia Iugoslavica. Belgrad, I (1954) și urm.
ArchKözl	= Archaeologiai Közlemények. Budapest, I (1859) — XXII (1899).
ArchPol	= Archaeologia Polona. Wrocław — Warszawa, I (1958) și urm.
Arheologija-Kiev	= Arheologija. Kiev, I (1947) și urm.
ArhMold	= Arheologia Moldovei. București, I (1961) și urm.
ArhOlt	= Arhivele Olteniei. Craiova, I (1920) — XVIII (1939).
ARMSI	= Academia Română. Memoriile Secției istorice. seria II. 1886/1887—1916/1919, seria III, 1922/1923—1944/1945.
AS	= Anatolian Studies. Londra.
AVSL	= Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
Balcania	= Balcania. București, I (1938) — VIII (1945).
BAM	= Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturreumes. Bonn.
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. București, I (1908) — XXXVIII (1945).

- BerRGK = Bericht der römisch-germanischen Kommission. Frankfurt a/M., I (1904) și urm.
- BIAB = Bulletin (Izvestija) de l'Institut archéologique Bulgare. Sofia, I (1921) și urm.
- BpR = Budapest régiségei. Budapest, 1901 și urm.
- B.R.V. = Bibliografia românească veche (I. Bianu, N. Hodoș, D. Simonescu), I—IV, București.
- BSA = Annual of the British School at Athens. Atena.
- BSAB = Bulletin (Izvestija) de la Société archéologique Bulgare. Sofia, I (1910) — VII (1919).
- BSNR = Buletinul Societății Numismatice Române. București, I (1904) — XXXVI (1942).
- CIG = Corpus Inscriptionum Graecarum. Berlin, I—IV (1828—1877).
- CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin
- CNA = Cronica Numismatică și Arheologică. București, I (1920) și urm.
- DA = Ch. Daremberg et Edm. Saglio, Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines. Paris, I—V, 1877—1919.
- Dacia = Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924) — XII (1948); N.S., Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București, I (1957) și urm.
- DissPann = Dissertationes Pannonicae, Budapest.
- Dolg = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-tárából, Kolozsvár — Cluj. I (1910) — X (1919).
- DolgSzeged = Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből. Szeged, I (1925) — XIX (1943).
- EDR = Ephemeris Dacoromana. Roma, I (1923) — X (1945).
- ErdM = Erdélyi Múzeum. Cluj, I (1860) — L (1945).
- ErdRep = Erdély régészeti repertórium. I. Öskor (Thesaurus antiquitatum Transsilvanicarum, Tom. I, Praehistorica; Roska Márton). Cluj, 1942.
- ESA = Eurasia Septentrionalis Antiqua. Helsinki, I (1927) și urm.
- FolArch = Folia Archaeologica. Budapest, I (1939) și urm.
- Germania = Germania, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt a M., I (1917) și urm.
- Glasnik = Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Bulletin du Musée de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine à Sarajevo. Sarajevo, sér. archéologie.
- IG = Inscriptiones Graecae. Berlin.
- IGB = Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae (G. Mihailov), Serdica (Sofia), I—IV. 1956—1966.
- ILS = Inscriptiones Latinae Selectae, ed. H. Dessau. Berlin, I 1892, II 1902, III 1916.
- IPEK = Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst. Berlin.
- IstRom = Istoria României. București, I (1960), II (1962), III (1964), IV (1964).
- IzvestijaVarna = Izvestija na narodnija Muzei, Bulletin du Musée National à Varna. Varna.
- JA = Jahrbuch für Altertumskunde. Wien, I (1907) și urm.
- JNES = Journal of Near Eastern Studies. Chicago.
- JÖAI = Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts. Wien. I (1898) și urm.
- JRS = Journal of Roman Studies. Londra, I (1911) și urm.
- Közl = Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-tárából. Cluj. I (1940) — IV (1944).
- KS = Kratkie soobščenija Instituta istorii material'noj kul'tury, Moskva.

- KSIA-Kiev = Kratkie soobščeniia Instituta arheologii. Kiev, 1950.
LexMyth = Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (W. H. Roscher). Leipzig, I (1884) — IV (1937).
- Materiale = Materiale și Cercetări Arheologice. București, I (1953) — VIII (1962).
- MIA = Materialy i issledovanija po arheologii SSSR. Moskva — Leningrad.
- MittBruk = Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum. Sibiu. I—XII.
- MKE = Múzeumi és Könyvtári Értesítő. Budapest, I (1907) — XII (1918).
- Muz = Muzeul.
- MuzIstCluj = Muzeul de istorie Cluj (MAC, MIC).
- NCB = Neolit Centralnog Balkana. Belgrad, 1969.
- NumK = Numizmatikai Közlöny. Budapest, I (1902) și urm.
- OltR = D. Tudor, Oltenia romană. București (1942), ed. II (1958), ed. III (1968).
- OmD = Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani. București (1960).
- PA = Památky archeologické. Praga.
- ProblMuz = Probleme de muzeografie. Cluj, 1960 (1964).
- PZ = Prachistorische Zeitschrift. Berlin-Leipzig, I (1909) și urm.
- RA = Revue archéologique. Paris.
- RadVojvMuz = Rad Vojvodanskih Muzea. Novi Sad, I (1952) și urm.
- RE = Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly—Wissowa—Kroll). Stuttgart, 1893 și urm.
- RevArh = Revista Arhivelor. București, I (1924) — VII (1946/47); Seria nouă I (1958) și urm.
- RevMuz = Revista Muzeelor. București, I (1964) și urm.
- RevRHist = Revue Roumaine d'Histoire. București, I (1962) și urm.
- RIR = Revista Istorică Română. București, I (1931) — XVII (1947).
- RLV = Max Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte. Berlin. Leipzig I (1924) — XV (1932).
- RömRum = Römer in Rumänien. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj. Köln, 1969.
- SA = Sovetskaja arheologija. Moskva.
- Sargetia = Sargetia, Buletinul Muzeului Regional Hunedoara. Deva, I (1937), II (1941), III (=Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, 1956), IV (1966), V (1968), VI (1969), VII (1970).
- SCIV = Studii și cercetări de istorie veche. București, I (1950) și urm.
- SCN = Studii și cercetări de numismatică. București, I (1957), II (1958), III (1960), IV (1968).
- SEG = Supplementum Epigraphicum Graecum. Leyden, I (1923) și urm.
- SlavAnt = Slavia antiqua. Poznań, I (1948) și urm.
- SlovArch = Slovenská Archeológia. Bratislava, I (1953) și urm.
- Starinar = Starinar, organ srpskog arheološkog društva. Belgrad, I (1884) și urm.
- StCl = Studii clasice. București, I (1959) și urm.
- Strack = Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts (P. L. Strack). Stuttgart, I (1931) — III (1937).
- Studia = Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj, I (1956) și urm.
- ŠZ AÜSAV = Študijné Zvesti Arheologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied. Nitra, 1952.

- T.I.R. = Tabula Imperii Romani, L 34, Budapest. 1968; L 35, București, 1969 [supra, p. 555—557].
- Trans.Ant = C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité. București. ed. I (1938), ed. II (germ. și ital., 1943), ed. III (1945).
- T. Zs.-gy. = M. Roska, A Torma Zsófia — gyűjtemény. Cluj, 1941.
- Wagner, Dislokation = W. Wagner. Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus. Berlin, 1938.
- WPZ = Wiener Prähistorische Zeitschrift. Viena.
- ZborNM = Zbornik radova Narodnog Muzeja, Belgrad, I (1956/57) și urm.
- ZfEthn = Zeitschrift für Ethnologie. Berlin, I (1869) și urm.

E R A T A

<i>Pag.</i>	<i>Rd.</i>	<i>În loc de</i>	<i>Se va citi</i>
79	18	și α	și Γέτας
88	7	εισαγόμενος	εισαγόμενος
122	15 de jos	αὐτ οἱ	αὐτοῖς
122	12 de jos	βάρβαρο	βάρβαροι
502	3 de jos	S. 67—68	S. 67—88
531	1 de jos	p. 246, G 97).	p. 245, G 92, p. 246, G 97).

INDEX 40 565

LEI 30,-